

I

БЕОГРАД

ПРВИ УТИСЦИ

Брзи воз нас носи од Будимпеште кроз мађарски Алфелд, који је Ленау опевао у својим заносним *Песмама са пустаре*. Данас су та поља обрађена и зато мање романтична. Код Новог Сада једна складна гвоздена конструкција премошћује широки Дунав. Одмах потом воз се губи у тунелу испод Петроварадинске тврђаве. На десној страни за нама остају Карловци, седиште патријаршије, под покровитељством високог клера у најновије време богато украшено. Још један тунел - и за нама остаје сремска Фрушка гора, Frankochorion Карла Великог, коју је још римски цар Проб засадио виновом лозом. Ускоро се на видику јавља Миленијска кула у торњевима богатом Земуну, усред старог Хуњадијевог града, а с оне стране Саве златасто засветлуца наш циљ, српска престондца, са својом силуетом оштро подељеном на различите половине.

Од Авале, са рушевинама старог града на врху, спушта се према Сави, у непрекинутом потезу, линија хоризонта, на којој се истиче краљевски двор, а нешто ниже трговачка четврт града. Ту се жућкасти таласи Саве, који као да прикривају њено алпско порекло, сливају са плавкастозеленим водама Дунава, са одсјајем високог кречњачког бедема, који надмоћно надвисује ове широке водене површине, и својим белим зидовима опасује оно старо поприште на коме су се вековима борили Крст и Полумесец и коме су Турци дали и симболично име »Дар ол цихад« - кућа верских ратова. И заиста, ко би могао рећи колико је драгоцене аријевско-туранске крви натопило гласију Калемегдана, која повезује тврђаву са вароши и која је местимично широка добрих четири стотине корака! Сад су ту споменици и лепо уређене стазе за раздрагане шетаче — све у свежем зеленилу парка.

Овај двоструки, војно-трговачки карактер Београда вероватно је носило већ и прво праисторијско насеље на овом месту, о коме сведоче једна бакарна секира нађена на платоу тврђаве, бронзана секира ископана 1866. и лобања долихокефалног човека са једним зубом

БЕОГРАД, праисторијски налази
(1/2 природне величине).

elephas-a antiquus-a, ископана 1890. на кварталној обали Дунава.¹ Овај исконски дуализам развијао се даље кад су келтски трговци основали на ушћу Саве свој Сингидунум; а до пуног израза је дошао тек кад су га Римљани и Византинци претворили у трговачку раскрсницу свог оријентално-средњоевропског саобраћаја. Касније ћемо се подробније забавити занимљивом историјом Београда, јер, ево, преко складног савског моста, који су заједно изградиле Мађарска и Србија, воз улази у станицу.

»Хотел Париз«, довикнуо сам једном од многих фијакериста који су дочекали воз. У прилично брзој возњи широком Улицом краља Милана видео сам по њеном потпуно измењеном изгледу да је мало престоница које су у архитектури и уређењу за тако кратко време толико напредовале као Београд. Године 1859, кад сам га први пут посетио, он се већ јасно одвајао од скромног Земуна; то није више био Београд из 1815, у коме је Србија борбом отворила пут за свој препород. Уосталом, тај епохални догађај није ништа изменио у политичком односу Београда према земљи. Кнез Милош се у почетку радије држао мало подаље од београдске тврђаве и њеног паше - наизменично у Крагујевцу и Пожаревцу. Султанов хатишериф од 15. августа 1830. обећавао је, додуше, да ће муслиманско становништво напустити Београд. Али у оном из 1833. се изричито наглашава да је не само »град« (тврђава) него и »варош« турска територија, што је било повод за све оштрије расправе и спорове са српским властима.

Тек 1841. године преселила се у Београд централна државна управа и истовремено је двама кнежевским указима град добио аутономни статус и одвојен од окружне власти. Године 1842. пресељене су из Крагујевца у Београд и више школе. Требало је подићи многе новоградње, и то је у земљу довело немачке занатлије; за њима су дошли инжењери, лекари, наставници. Њихов пример будио је жеље за бољим кућама, већом удобношћу станова, калдрмисањем и осветљавањем улица у све ширим круговима. То је дало свеже подстреке свестраној предузимљивости; муслимани, који су се угнездили међу хришћанским становништвом, постајали су све већа сметња бржем развоју Београда, јер без пашине посебне дозволе они нису смели продати Србима

¹ Kanitz, »Die prahlst. Funde in Serbien«. Mitt.d. Anthrop. Ges., Wien 1889. - »Старинар«, VII, 88; IX, 30.

ниједан комадић земље унутар варошких зидина. Уз то су долазиле турске стражарнице са обесним низамима, због чијих патрола није било пуног осећања сигурности ни усред цивилне вароши.

Тако је Београд још деценијама задржао изразит оријентални карактер. Издалека привлачан раскошан цвет, губио је готово сву своју лепоту чим се, преко полузатрпаних јарака са трошним дрвеним мостићима, кроз једну од три запуштене варошке капије ступи на тло Дорћола настањеног већином муслиманима, где се, тако рећи, сав јавни живот одвијао на улицама уз највећу вреву, док су у споредним улицицама и сокацима владали јавашлук и пустош. Дуги земљани зидови без прозора; високи плотови кроз које се нигде није могло ни провирити у дворишта; џамије, минарета, чесме са турским натписима и посветама, крчме са неограђеним терасама, накривљене бараке са дућанима у којима су се наочиглед свих обављали и прљави послови; ашчине са тешким мирисима белог и црног лука, опседнуте дроњавим турским војницима и чопорима гладних и прождрљивих паса; хамали, бучни телали, шарене гомиле Цигана и забуљене жене које су се тешко кретале по неравној калдрми - све је то подсећало на азијске градове!

У оштром контрасту, већ педесетих година падао је у очи западни стил на другој страни - на Теразијама, Врачару и у појединим варошким улицама, како на српским јавним зградама, школама и приватним кућама, тако и у одевању чиновника, учитеља и појединих трговаца. Кажу да је тај осетни културни напредак, постигнут за владе кнеза Александра Карађорђевића, задивио и кнеза Милоша кад је 1859. ушао у Београд, који је тада имао већ 18800 становника. Све до његове смрти остали су Конак, Саборна црква и Велика школа једине монументалне грађевине, мада се већ тада варбш са предграђима до Врачара протезала цела четири километра, уз незнатну ширину, што се могло објаснити жељом хришћанског становништва да станује што даље од турских топова на тврђави.

Творцем модерног Београда може се сматрати кнез Михаило, који је непосредно после ступања на власт, указом од 24. јануара 1861, проширио аутономију Београда, дао да се о његовом трошку изгради огромно степениште (са 140 степеника) које је повезивало Доњу и Горњу варош, основао Народно позориште, неколико школа, болница итд., који је 1867. постигао мирно повлачење турског гарнизона и одмах потом дао да се сруши варошки шанац, који је сметао дал>ем развоју града. Већ тиме је у потпуности заслужио онај споменик који му је подигнут у центру града. Неометан више турским приговорима, његов следбеник, краљ Милан, могао је лако наставити оно што је било започето. За његове владе и владе краља Александра изграђена је мрежа правих, добро поплочаних улица с електричним осветљењем, лепим и импозантним државним зградама и приватним кућама; ту

изградњу пратило је уређење дрвореда, скверова, увођење трамваја, па је тако од пре десетак година Београд стао раме уз раме са другим млађим европским метрополама и већ почео да привлачи и странце, који се у све већем броју стално настањују у њему.

Београд је са својих 5350 кућа и 60000 становника подељен на шест квартава. Сваки квартал има свога старешину, са довољно помоћног персонала; на савском пристаништу и на железничкој станици посебне експозитуре полицијске власти брижљиво контролишу улазак странаца. Нарочито у политички немирним временима, тешко да нека значајнија или само сумњива личност може промаћи оштрим погледима полиције и цариника. У људском мозаику српског главног града, састављеном од двадесетак националности, не могу се дужо одржати пустолови, проневеритељи или влади непожељни политички гости. У промету странаца удео туриста је мали; већином су то трговци и заступници страних предузећа, јер је Београд центар целокупног промета Краљевине.

Мада влада марљиво подстиче развој домаће индустрије — као што се то одавно покушава у Букурешту и Софији - напредак је у том погледу више него спор. Због тога је увоз индустријске робе велик, а од Будимпеште до ушћа Дунава нема већег складишта од Београда, чији су окретни трговци непосредно повезани са првим европским фирмама од Цариграда до Лондона. Из Београда се увезена роба одлива у унутрашњост Србије и преко њених граница - бродовима, железницом, запрежним возилима и коњским караванима. Потрошња главног града брзо расте и услед све већег луксуза, а његовим стопама, брже или спорије, иду и најудаљенији окружни и срески центри.

Обично се у историји главних градова огледа развитак целе земље. Међутим, то не важи за Београд. Већ од првих средњовековних српских владара била је то гранична тврђава, коју су они ретко посећивали, око које су се многе борбе водиле и која је често и за дуже периоде имала различиту судбину и од своје најближе околине, а на ту судбину су снажно утицали Византинци, Бугари, Угри, Турци, Немци и Аустријанци. Стога ћу одмах овде, у крупним потезима, изложити њену занимљиву прошлост, одвојено од историје српске државе и приказа модерне престонице, на основу данас најпоузданијих извора и на основу сопствених забележака које сам прикупио од 1859. до данас.

СТАРИЈА ИСТОРИЈА

Као већина тврђава на доњем Дунаву, и београдска цитадела је изграђена на једном кастелу мезијског лимеса, чију је важност за одбрану Римског Царства схватио већ Тиберије, а учени намесник

Паноније Дион Касије изједначавао с најважнијим стратегијским тачкама Царства. И византијски хроничари говоре о 80 тврђава које је обновио предузимљиви Јустинијан, а у старим српским народним песмама помиње се 77 »латинских градова« између ушћа Саве и ушћа Дунава.

Ова предања о изузетно јаком утврђењу на мезијском дунавском лимесу потврдио је најпре извештај грофа Марсилија на почетку XVIII века, а затим археолошка проучавања конзула Лежана и моја између 1862. и 1874. дуж Дунава од Београда до Силистрије и, нарочито, остаци 76 раније већином непознатих кастела и кула, које сам на честим студијским путовањима дуж српске обале Дунава до 1897. открио између ушћа Саве и Тимока.

Мезијски појас утврђења почињао је код Београда од изразито стратегијски важног ушћа Саве са Сингидунумом, чије име, изведено вероватно из »Сингид« и »дунум« (брег) или »дин« (тврђава), показује да су га, као што и стари извори помињу, већ 300. године пре н. е. настањивали келтски Скордисци. Кад је касније Рим под Августом проширио своју владавину преко Паноније на југ, насупрот Сингидунуму налазио се (према Птоlemeју) исто тако моћно утврђен Таурунум. Према *Tabula Peutingeriana* и Теодосијевој табли ово лучко место дунавске флотиле лежи три миље од »*Savus Confluentibus*«, што се тако тачно подудара с раздаљином између Земуна и Београда да се у њихов идентитет с Таурунумом и Сингидунумом не може сумњати.²

Као стално седиште IV легије, Сингидунум је од I до V века н. е. био значајан војни пункт, од кога су полазили важни војни путеви преко Виминацијума, Ледерате и Талијате према Дакији, преко Наисуса према Константинопољу и Солуну, као и преко Таурунума, Сирмијума и Сисције у унутрашњост Паноније и на Јадран. Кастел Сингидунума лежао је свакако на највишој тачки платоа београдске тврђаве. Поред кастралног облика његовог круништа, који се појављује у старим плановима, у прилог томе говоре и тамошњи налази римских натписа, фигуралних рељефа и новца. Исто су тако тврђавски бунар, дубок неколико стотина степеница, затим дунавски лучки басен, који је српска посада 1875. потпуно засула, и водовод који је водио од Лаудонових шанчева ка граду вероватно римског порекла. Без обзира на то што су му касније неки императори претпостављали оближње градове Виминацијум и Сирмијум, некрополе расејане широко око Калемегдана - од којих су приликом новијих градњи неке откривене у садашњој Ботаничкој башти, на старом тркалишту и најзад (1901) у Македонској улици — показују да је и Сингидунум (који је у III веку н. е. добио статус римског муниципијума) имао знатне димензије. Ис-

² У Београдском музеју чува се једна опека са утиснутим словима: »*Figlina Singidunum*«; затим један од каменова нађених 1893. у Београду, какви су иначе у Србији ретки, са утиснутим грчким текстом у 7 редака.

црпна обавештења о античким налазима у Београду могу се наћи у мојој расправи у Бечкој академији.³

13

Хришћанска религија, која се брзо ширила према западним границама Римског Царства, имала је за време Диоклецијана неколико апостола који су мученичком смрћу умрли у Сингидунуму. Године 361. освојио га је цар Јулијан Апостата, на своме походу преко Сирмијума ([Сремске] Митровице) у Цариград, а 366. заседао је тамо концил који је под утицајем бискупа Урсација донео неколико важних закључака у корист аријевства, мада је цар Јовијан, рођен у Посавини (364), остао веран папској цркви. Као и други мезијски градови, и Сингидунум је за време најезде Хуна беспоштедно опустошен. Разарање су завршили Готи, Сармати и дачански Гепиди. Истина, цар Јустинијан је ове последње разбио и растерао, па је стара тврђава на Сави васкрсла у новом сјају; међутим, године 582. она је, као и јачи Сирмијум на левој обали Саве, пала под власт Авара и опоравила се тек кад су Приск и Коменциол са својим уједињеним трупама пошли преко Виминацијума у поход на Дакију и казнили немирне варваре (601).

Од тога доба се име Сингидунум више не јавља; Срби, који су у VII веку почели да насељавају непрекидним ратовима опустошене крајеве око Саве, дали су тврђави назив »Бели град«. Ово ново име се у византијским анализима, у време Лава V Јерменина (813-820), јавља наизменично као Singidon и Alba graeca. Мађари су град називали Nandor Fejervär (Фердинандов бели град), а Срби у касније доба Београд и Бели Град, а ово последње име, скраћено у Belgrad остало је до данашњег дана у употреби на Западу.

Поткрај IX века Београд се јавља као седиште бугарског епископа, чија је пространа епископија 878. обухватала Гардец (Гроцку), Белу Цркву (Паланку), Анцос и Главентинос. Поново се јавља године 1020. у једној хрисовуљи цара Василија II, којом се одређују границе бугарских епархија. На крајеве око Саве срушиле су се нове олује. Често разарана и опет обнављана, разним именима називана тврђава остаје и даље жељени циљ у борбама између Византинаца, Словена и

³ F. Kanitz, *Römische Studien im Königreich Serbien*. Mit 120 Plänen, Illustrationen und 1 Karte. Denkschr. d. phil. hist. Cl. XLI, 1892. - Кад сам тамо на стр. 6 говорио о протезању Сингидунума до Кнез-Михаилове улице, чинио сам то на основу личног саопштења проф. Јована Бошковића, који је у тој улици становао у време рушења њених старих кућа. То саопштење остаје веродостојно уколико се у слоју земље на античким зидинама нађу и предмети из скорије прошлости (Старинар, IX, 78), јер се то јавља код свих насеља насталих на старим римским градовима. На жалост, београдски археолози су у време рушења варошког бедема и турских стамбених зграда пропустили повољну прилику да сниме план Сингидунума; такви планови одавно постоје за римска насеља на местима већих и мањих европских градова, па и Софије, чије сам античке бедеме одредио 1870. године. Београдско археолошко друштво »Старинар« оставило је без одговора и друга важна локална питања, као на пример: да ли импозантни бунари у тврђави и у згради општине одиста потичу из римског времена, како се то, без поузданијег доказа, тврди у једној недавној публикацији.

Мађара. На почетку XII века један од византијских стратега чувао је тамо државну границу од Мађара. Неки новији историчари⁴ хтели би да нас увере да је северна Србија са Нандор-Фехерваром (Београдом) од 1071. до 1521. била непрекидно у поседу круне краља Стефана; видећемо, међутим, да се то дешавало само повремено.

Најпре је године 1071. Београд освојио краљ Саломон, пошто су заповедници бачке и шопроњске војске прешли Саву и заједно са главнином војске, под војводама Гезом и Ладиславом, присилили на предају Никету, који је два месеца пружао жилав отпор. Међутим, краљ Геза I, који се био оженио једном византијском принцезом, препустио је Београд њеном оцу Никифору III Вотанијату (1078—1081). Други пут је Београд прешао у угарске руке кад га је 1124. заједно са Фрушком гором, Браничевом и Мачвом предузимљиви краљ Стефан II отео од свог великог противника цара Јована II. Од материјала разорених београдских утврђења грађена је земунска тврђава Зевгмин. Ова се ускоро нашла у положају да полаже испит пред најистакнутијим Комненом, царем Манојлом; као ни Београд нешто раније (1154), ни она није издржала, и обе су, упркос Гезином покушају да их поново освоји (1155), остале византијске. Према Кинаму, квадери земунског кастела послужили су за обнављање београдске тврђаве. Ипак, кад је после Манојлове смрти ореол византијске моћи почео да бледи, на савску тврђаву се устремио краљ Бела III заједно с Немањом, оснивачем српске царске династије која је знатно утицала на судбину грчке државе, и ускоро се на београдској тврђави поново завијорила застава Угарске.

Приликом сусрета цара Фридриха са поменутиим српским владарем у Нишу (1189), немачки крсташи међу градовима кроз које су прошли помињу и Београд. Тамо ће »Риђобради«⁵ вршио смотру своје војске с којом је пошао на Јерусалим (90000 пешака и 15000 коњаника), и том приликом је двојицу племића из Елзаса казнио смрћу због повреде дисциплине, а 60 младића опасао витешким мачем. Убрзо затим савске тврђаве се домогао храбри бугарски цар Калојан, али ју је већ 1202. морао предати угарском краљу Емерику, који се називао »краљем Бугарске и Србије«, и мада ју је још једном био украдио, пала је у руке угарског краља Беле II за време размирица око бугарске круне, до којих је дошло после смрти моћног владара Асена II и које су поткопале моћ бугарске државе. Отада су земљом између Саве, Дрине, Дунава и Тимока, која се називала »*Ducatus Machoviensis*«, владали угарски намесници са седиштем у Београду, док је краљ Стефан V године 1272. није препустио своје српском зету Драгутину, који је збацио с престола свог оца Стефана Уроша и прогласио се »господа-

⁴ Paul Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, 42 и др.

⁵ Kortüm, *Kaiser Friedrich*, 227.

рем свих српских земаља«. Кад је он 1282. умро, »Мачванска бановина« је прешла у руке његовог брата краља Милутина Уроша, који је био ожењен другом кћери краља Стефана V; међутим, кад се Милутин развео од своје супруге Угарке, краљ Карл Роберт му је отео већи део ових земаља.

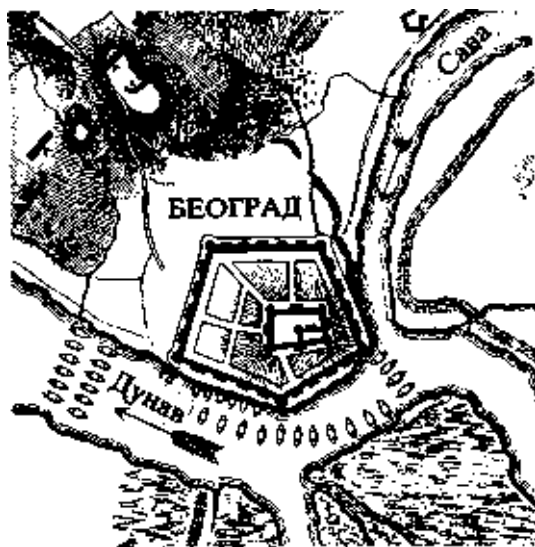
Под Стефаном Урошем III (1321-1331) Београд је, изгледа, поново постао српски. Извесно је да је најмоћнији српски владар Душан (1331-1355), пошто је одбио један напад угарског краља Лудовика I, знатно проширио београдска утврђења. Кнез Лазар (1372-1389) борао је тамо само повремено, а исто тако и његов син, који га је наследио после катастрофе на Косову, Стефан Лазаревић (1389-1427).⁶ Београд је био последње чврсто упориште за које је овај српски кнез - у ствари већ султанов вазал - пред продирањем Полумесеца везивао своје наде. Он је ојачао тврђаву у складу с напретком балистике, други бедем око града, са четири куле, снабдео је топовима које је одузео од Босанаца код Сребрнице 1426, и једним јаким ланцем рапапетим између две куле затворио дунавску луку, у коју је сместио двадесет ратних бродова. У доњој тврђави налазио се арсенал, у једну утврђену кулу сместио је кнежевску ризницу, а у најјачу, Небојшу, велико звоно за узбуну. Овај побожни деспот је улепшао град једном стоном црквом, болницом и другим јавним зградама, а грађанима и дубровачким трговцима одобрио је привилегије, које су им олакшавале трговину. У то време је у Београду као гост нашао склониште последњи бугарски кнез, Стражимир, кога је протерао Бајазит. Ово је послужило српском владару као упозорење, па је покушао да се против сличне судбине, колико је могућно, осигура савезом са Угарском, с којом је закључио писмени уговор у Тати за време посете будимском двору.

Кад је 1427. умро Стефан Лазаревић, који је стално био у процепу између својих обавеза према Турској и захтева Угарске, његов наследник Ђурађ Бранковић, по некима услед обавеза из поменутог Стефановог уговора, а по другима због тога што се није осећао довољно јак да задржи део Подунавља између Београда и своје смедеревске престонице, предао је тај део са Београдом Угарској у замену за неке области на Тиси и Дунаву. Према *Цароставнику*, једном изванредном историјском извору за оно време, предаја Београда је извршена уз видљиве знаке божанског гнева и гласно негодовање народа, за време ужасне временске непогоде. Краљ Жигмунд је одмах похитао према дуго жељеној и коначно добијеној српској тврђави и лично се ангажовао у њеном појачавању. Према најстаријим плановима Београда⁸, куле Стефановог кружног бедема, као и оне на спољној линији, коју су

⁶ Engel, *Geschichte von Serbien*, II, 356.

⁷ Мијатовић, *Ђурађ Бранковић* («Отаџбина», 1875, стр. 528).

⁸ Kiss Károly, *Nándor Fejervár felmentese a Török Táboriáistol*, Pest 1857.

БЕОГРАД, најстарији план,
тврђава са бедемима 1456

Угри осигурали топовима, биле су изграђене слично Бранковићевим на смедеревској тврђави, о којој говоримо у четвртој глави ове књиге.

Огорчен Бранковићевом двоструком игром, султан Мурат је протерао српске посаде из Крушевца, Голупца и других утврђених градова у Подунављу које је њему било припало. Године 1437. умро је краљ Жигмунд; Ђурађ је узалудно тражио помоћ од његовог наследника Ладислава. Следеће године је изгубио своју престоницу, а 1440. је један турски талас протутњао Моравском долином и устремио се на Београд, који је бранио дубровачки Србин Јован Таловац. Тада је султан Мурат II први пут опседао дунавску тврђаву - која је од тих догађаја називана »бедем хришћанства« - али захваљујући храбрости угарско-српске посаде, снажној ватри њених топова и благовременом открићу подземних радова које је био започео Али-бег Авранасовић, опсада се завршила неуспехом. Предање каже да је један од турских војних старешина, потурчењак који је у срцу остао хришћанин, послао команданту тврђаве план напада причвршћен на једну стрелу и тако омогућио и уништење великог дела опсадника при повлачењу.⁹

Исто тако узалудан је остао и изненадни препад на Београд који је следеће године предузео смедеревски санџак-бег. Одбио га је храбри Јанко Хуњади; али кад је овај с једним делом посаде отишао у Ердељ, паша је то искористио и на Жрнову, југозападно од Београда, изградио 1442. тврђаву »Хавале« (Авалу), која је већ при следећој опсади

отежавала снабдевање Београда с југа. Следеће године, у којима су угарско-немачке војске и српске помоћне трупе више пута наносиле Турцима тешке поразе (трећа књига, глава III), донеле су напаћеном Београду једно краће мирно раздобље, у коме је велики непријатељ Турака Хуњади произвео, баш у Београду, за витеза свога сина Матију Корвина (1455), који ће доцније постати најславнији од свих угарских краљева.

Неколико месеци после тога пало је на ум султану Мехмеду II да у пролеће 1456. поново покуша да освоји моћни хришћански бастион. Две стотине бродова су му из Видина непрекидно довлачили провијант и свежа појачања. Посада је морала напрегнути и последње снаге да би се одбранила од учесталих напада, али се држала храбро и онда кад је султан својим упориштима затворио круг око ње, пресекао јој свако снабдевање и изложио је тако рећи непрекидној ватри из неколико стотина тешких топова.

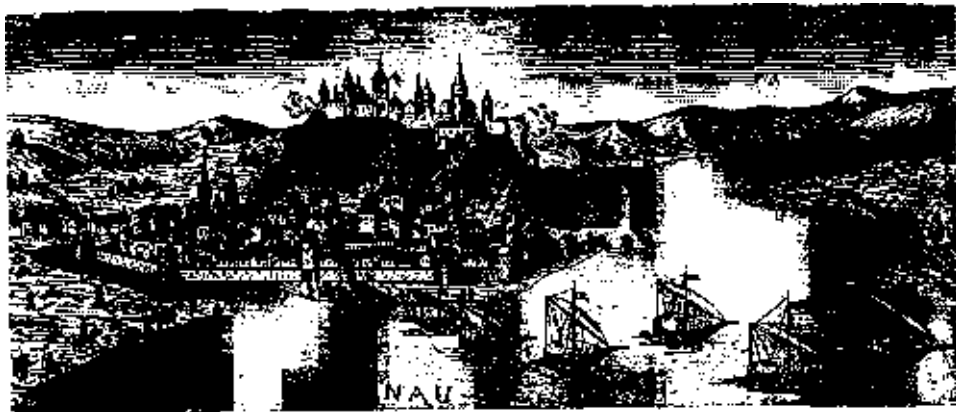
Кад је већ изгледало да је пад Београда неизбежан, у помоћ храбром браниоцу Мишки Орсагу стигао је Јанко Хуњади и разбио опсаду. Успешан напад речне флотиле од 200 шајки, Капистранови фанатични крсташи и храбри српски саборци изнели су главни терет битке на својим плећима. Десило се то 23. јула¹², на дан Св. Магдалене, чије је име сада добила црква Св. Николе на Врачару, коју је раније изградио Стефан Лазаревић, и која се под тим именом јавља већ у поменутом плану из оног времена који се чува у бечком Ратном архиву. Рањени султан је са својом десеткованом војском побегао у Софију. Пошто је Хуњади као ослободилац Београда ушао у полуразорену тврђаву и огромне заробљене топове (дуге 25 стопа) са многим заставама послао у Будим, завршио је, близу места своје славне победе, коју католичко хришћанство отада слави подневним звоњењем, 25. августа у Земуну свој славом овенчани живот, а 23. октобра је за њим отишао и Капистран, чији је рељефни опис опсаде богате драматичним моментима ушао у многе старије и новије књиге.

Док је у западној мачванској области беснела борба за Шабац, Турци су поново покушали да се домогну Београда — овога пута подмићивањем и издајом. Године 1491. смедеревски паша Сулејман повео је тајне преговоре; међутим, будни командант Павле Кињижи предупредио је напад и свирепо казнио кривоклетнике. Године 1501. и 1515. Угри су покушавали да заузму чак и Смедерево, али без успеха; последњи од ових покушаја завршио се губитком чак и тешког опсадног топа.

¹⁰ Feszler, *Gesch. d. Ungarn*, IV, 804.

¹¹ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, 151.

¹² *Kriegs-Chronik Österr.-Ung.*, III, 14. - Гаврило Витковић, *Прошлост, устаиове и споменици угарских краљевих шајкаша*, Београд, 1887 - погрешно, 22. јула.

БЕОГРАД за време турске опсаде 1521.

После султана Селима I дошао је, 1520, предузимљиви Сулејман II. Он је немире настале у Угарској после смрти Матије Корвина искористио за енергичан продор према Београду, који је стајао на путу његових победничких похода. Седмог августа 1521. прешао је преко понтонског моста Саву код Шапца, који је нешто раније освојио Ахмед-паша, а већ 10. септембра му је успело да заузме варош, коју је је Пири-паша бомбардовао са Великог ратног острва и на њу претходно већ неколико пута јуришао; 29. септембра предала се и лоше наоружана и слабо брањена тврђава, на коју су, уз победничко клицање, јаничари први пут поболи своју крваву заставу. Команданти Терек и Фехервари, који су Београд напустили још пре него што је био потпуно опкољен, осуђени су на губитак целокупне имовине. Краљ Лудовик је био огорчен држањем и осталих официра, нарочито команданта Мора (Моргаја?), мада их је унеколико оправдавао због тога што је посада, која се претежно састојала од Срба, одбијала да се бори даље.¹³ Највећу београдску цркву султан је својом молитвом посветио у џамију; њене реликвије и иконе, међу осталим и икона св. Марије која се приписивала св. Луки, иконе св. Варваре, Петке, Теофаније и др., пребачене су тада у Цариград, у Богородичину цркву »Београдске махале«, у коју су насељени Срби прогнани из Београда.¹⁴

14

На овде репродукованој слици, тада обновљена и са 200 топова наоружана београдска тврђава, са многобројним кулама и минаретима, оставља прилично повољан утисак, али се он, као и код данашњих турских градова, губи чим се ступи на њено тло. Ево шта пише савесни извештач Ханс Дерншвам, који је посетио Београд у јуну 1553: »Колико год је Београд чувен, толико је и ружан; прво, тврђава

¹³ М. Месић, *Rad*, XVIII, 122 и даље.

¹⁴ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, 152.

се налази у вароши на једном брду на Сави, има своје бевеме, торњеве и куле, међу осталим и једну велику четвороугаону кулу звану Небојша; лоше је и то што у Горњу варош не може свако да уђе, а у тврђаву нико; то је због тога што она није тако чврста како њено име говори и Турци морају да се плаше да им она не буде опет одузета; дању и ноћу живе у страху, град се може бомбардовати са све четири стране, само се претходно морају прећи Сава и Дунав; с једне стране је брдо на ком се тврђава налази стрмо, а с друге се тврђави лако може прићи. Сама тврђава изгледа додуше велика, али све је то од земље и дрвета, као шупе у селима. Како се и сад још види, Београд није претрпео никакво бомбардовање кад су га Турци заузели; он им је пао у руке зато што су се Угри били уплашили, а није борбом заузет.»

После Сулејманове смрти у логору под Сигетом (1566), његов наследник Селим III, који је хитно дошао из Киутахије, примио је заклетву румелијске армије у Београду, о чијим су грађевинама каснији путници, најчешће чланови дипломатских мисија који су се на путу у Цариград кратко тамо задржавали, говорили најлепше. Саломону Швајгеру (1577), Вратиславу Митровићу (1591) и другима допали су се нарочито раскошни базари, међу њима посебно онај који је носио име Сулејмановог чувеног везира Мехмеда Соколовића, затим један безистан (ранија црква), дубровачка трговачка четврт са сопственом капелом и штампаријом за словенске црквене књиге; јака кула Небојша итд. Оно мало српских трговаца и занатлија којима је било допуштено да остану у Београду имали су 1578. само једну црквицу, а ни Јермени, Јевреји и Цигани не живе тамо у повољнијим приликама од Срба. Од султанових намесника нарочито је Синан-паша настојао да угуши српско национално осећање. Поред осталих недела, он је дао да се леш народног светитеља Саве пренесе из херцеговачког манастира Милешева у Београд и да се спали на Ташмајдану (9. маја 1594).¹⁵ Према католицима, који су били под царском и венецијанском заштитом, било је више трпељивости; још 1644. године слушао је царски изасланик Херман Чернин фон Худениц на свом путовању у Цариград мису код фрањеваца који су тамо имали један велик манастир.

Целих 167 година је Полумесец из Београда слао своје кржаве вихоре према Западу. Пре него што је тамо опет пободен крст, посетио га је лекар Едвард Браун, кога је на Исток послало Лондонско медицинско друштво. Њему имамо да захвалимо за један занимљив приказ Београда под старотурском владавином.¹⁶ Године 1669. Браун га је

¹⁵ После 300 година, 9. маја 1894, одржала је студентска омладина Србије свечану комеморацију поводом овог варварског чина, који је само увећао поштовање према овом великом српском добротвору. Из обзира према султану, власти су се дистанцирале од ове комеморације.

¹⁶ *Sehr sonderbare und denkwürdige Reisen usw.*, Nürnberg 1711, S. 120 ff.

нашао као »велику тврђаву и многољудну пространу трговачку ва-рош«, са трговачким улицама заштићеним од сунца и кише дрвеним крововима, у чије је продавнице - како је то и данас још обичај у старим оријенталним базарима — купац ретко улазио. Снажан утисак су на енглеског научника оставила »два пространа трга изграђена од камена, који су били слични некој берзи или некој хали за окупљање трговаца«, са две галерије толико натрпане робом да су због тога много губиле од сјаја и лепоте; даље он описује »два безистана, по архитектури слична катедралама, у којима су се продавале свакакве драгоцености« — вероватно се мисли на оне које су Мехмед-паша и Муса-паша улепшали уређеним вртovima¹⁷ — затим о караван-серају који је изградио велики везир и о медреси коју је он основао; њени питомци су носили турбане са четири рогља. Браун се најлепше изражава о имућности и предусретљивости хришћанских трговаца, о опреми њихових кућа са купатилима и водоскоцима, затим о Јерменима као трговцима много солиднијим од Јевреја и Грка, о богатим колонијама Дубровчана, о »оријенталским трговцима из Беча«, као и о повољном положају Београда за робни промет са Истоком.

О земљи и народу Србије Браун има најлепше мишљење. Кад би та земља била само у рукама хришћана, она би несумњиво процветала и постала чувена; међутим, он резигнирано закључује да се, »како по свему изгледа, Београд никад више не може освојити«. Врхови минарета на стотину џамија које је Београд, према Хаџи-Калфи, Дмао у XVII веку, његова раскошна купатила и друге монументалне грађевине, сјај султановог двора (султана је Браун касније срео у Лариси), и нарочито војно устројство Турског Царства толико су импресионирани енглеског путника да уопште није могао да замисли неки напад на земље великог господара. Напротив, он се плашио да ће Полумесец, слично Риму, потчинити целу Европу, па чак и цео свет! Браун је заборављао да Турска није располагала ниједним од услова који су омогућили светску владавину Рима. Да је могао да види само две деценије даље, видео би да је оно што је њему изгледало немогућно остварио онај исти Леополд I, чију је личност и резиденцију тако високо ценио. Застава Аустрије, чија је храбра војска, уједињена с немачким трупима, сломила турску моћ у Угарској, залепршала се већ 1688. на бедемима Београда!

Поменућемо само најважније моменте велике победе, која је целу Европу испунила општом радошћу. Врховно заповедништво над војском коју је фелдмаршал гроф Капрера окупио код Осидеја поверено је баварском изборном кнезу Максиму Емануелу. Са 50000 бораца он је 7. августа прешао Саву код Земуна и 15. августа почео да бомбардује тврђаву. Само бомбардовање, као и вешти радови на поткопавању и минирању који су отварали све веће бреше у бедемима толико су

¹⁷ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, 150.

обесхрабрили команданта Јегена Османа и његовог саветника, угарског отпадника Текеља, да су ноћу преко Смедерева побегли према Цариграду. Шестог септембра ујутру изборни кнез је наредио јуриш на слабо утврђене - већина топова носила је грб цара Фердинанда - али храбро брањене бедеме. Принц Еуген Савојски, који је био у штабу изборног кнеза, стекао је тада свој први венац славе. Као он, ране су задобили и војвода од Мантове, грофови Таксис, Рабутин и многи други, док су принц Лихтенштајн, грофови Турн, Фирстенберг, два Штаремберга и многи племићи својом крвљу залили разрушене зидине београдске тврђаве. Командант одбране, Оки Абдур Ахмед, повукао се у горњи део тврђаве, поставио своје последње борце иза заробљених хришћана и, пошто је истакао белу заставу, изборни кнез му је у знак признања за савесно испуњавање дужности поклатио живот. Увече је цела турска тврђава била потпуно у рукама царске војске; 4000 рањених и палих хришћана и двапут толико храбрих бранилаца платили су својим животима ово успело освајање,¹⁸ али те жртве су, на жалост, биле узалудне!

Само две године и неколико дана остао је Београд у аустријском поседу. Мада су цару причане приче о његовој неосвојивости, он је брзо пао због неспособности грофа Аспромонтија и издаје Венецијанца Андреа Корнара. Фелдмаршал војвода фон Крој, који је у последњем тренутку преузео команду, није више могао спасти тврђаву. Енергични велики везир Кеприли засуо је топовским гранатама њене запуштене делове и потпуно уништио њену посаду, која једва ако је имала 3000 људи. Осмог октобра 1690. на бедеме Београда је опет пободена застava са полумесецом!

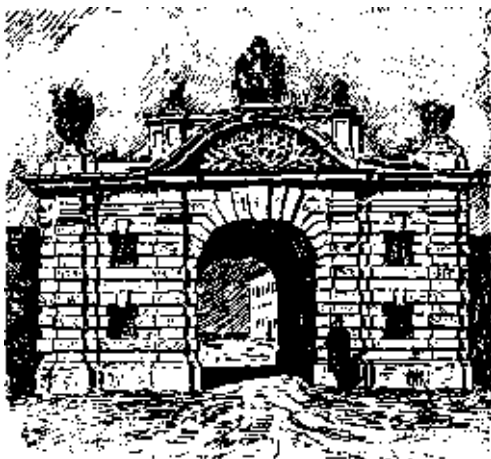
Кројев покушај да преко Корнара, који је ступио у турску службу, поново отме знатно ојачани Београд²⁰, донео је цару само нове губитке. Првог септембра 1693. његове трупе су прешле Саву код ушћа Топчидерске реке. Ужасна врућина, која је грудобране ровова претворила у прашину, нанела је опсадницима огромне штете, у првом реду болештинама које су се јавиле у њиховим редовима. Један неуспели јуриш 7. септембра и вест да се приближава велики везир са силном војском потпуно су их обесхрабрили и навели Кроја на повлачење.

¹⁸ У јулу 1888, приликом неких земљаних радова на Дорћолу, ископана је надгробна плоча неког царског капетана (грофа?) Пуршке, са амблемима и немачким натписом, која, вероватно, потиче са аустријског гробља из те епохе које је ту постојало. - У минхенском Националном музеју видео сам многе драгоцене заплењене предмете, међу њима три богато извезена и рубинима, тиркизима и драгим камењем украшена седла, која су припадала пашама, пушке ишаране златом и сребром, балчаке украшене драгим камењем, везирски барјак из времена Мухамедова освајања Меке итд.

¹⁹ Arneht, *Graf Guido Starhemberg*, 106.

²⁰ Средишња, чврсто грађена тврђава завршена је тек 1696. Види врло интересант план »Hungarisches Kriegstheater«, који је радио Остертаг, бакрорезац из Нирнберга - »не из глане скрпљен«, већ према природи снимљен; на њему је Корнаро наведен као турски инжењер.

Оно мало бољих зграда што је у Београду остало после ових разних опсада уништено је приликом најславнијег ратног подвига великог принца од Савоје, о чему ћемо рећи само неколико речи. После победа код Петроварадина и Темишвара (1716), које су из темеља уздрмале турску моћ, Еуген је 15. јуна 1717. са 61 батаљоном, 176 ескадрона и јаким опсадним артиљеријским парком прешао Дунав не код Земуна како су очекивали Турци, већ код Панчева, и одмах се улогорио испод Београда, ушанчивши се на две стране: према самој тврђави и према војсци непријатеља која је долазила у помоћ тврђави. У првим данима августа било је завршено потпуно опкољавање, које непријатељ није могао да спречи, али је до тада стигао већ и велики везир Халил и са војском од око 200000 људи затворио круг око опсадника. Упркос овој бројчаној надмоћности непријатеља и околности да је за својим леђима имао тврђаву са посадом од 20000 бораца, Еуген је без оклевања хладнокрвно издао заповест за напад на ровове које је непријатељ изградио око њега по свим правилима пољске фортификације. Турска пешадија држала је узвишице у центру положаја, а коњица је постављена на крила према Дунаву и Сави; стање је било веома озбиљно и Еугену није остало ништа друго већ да непријатеља, како је сам рекао, »уз бојју помоћ потуче!« Петнаестог августа, пред поноћ, распоредио је трупе за напад. Фелдмаршал-лајтнант Вијар и Браун имали су задатак да са 7 коњичких пукова, 8 батаљона пешадије и 4 чете гренадира држе у шаху опседнуте, 4 батаљона су чувала логор, а све остале снаге одређене су за напад на великог везира. Ове последње снаге су пред зору у највећој тишини изишле на полазне положаје за напад. Упркос магли која се појавила, зачас се на свим линијама распламсала најљућа борба; кад је Еуген око 9 сати устао, видео је да је његов борбени распоред разбијен и да се храбри Мустафа-паша са својим јаничарима спрема да преко једне широке и дубоке бреше пружи руку опседнутима, који су се држали пасивно. Одлука је одмах пала: принц се ставио на чело своје резерве, бацио се свом силином на Мустафа-пашу и одбацио га на пешадију која је наступала, тако да је и ова, захваћена паником коњице која је бежала, окренула леђа. Коњица, која је по Еугеновој заповести упала у непријатељске редове на крилима, створила је потпуну збрку међу Турцима. Још се држала највећа батерија, са 18 позиционих топова, на највишој тачки центра, окружена тобџијама и јаничарима, који су се огорчено бранили. Кад су храбри Еугенови гренадири у једном јуришу и њу разбили, принц је шеснаестог јуна око 9 часова могао фанфарам да објави победу. Непријатељ је побегао оставивши за собом око 200 топова, 60 застава и коњских репова, као и цео логор са огромним благом на Врачарском пољу покривеном са 20000 турских лешева. Осамнаестог је капитулирала тврђава без даље борбе. Њено заузимање је плаћено животима 1500 храбрих војника, међу њима генерала Палфија, Лобковица и фон Хаубена; рањених је било 3500, међу

БЕОГРАД, Капија цара Карла
(источна страна).

којима су били и носиоци старих племићких имена Монтекуколи, Штаремберг, Еберђењи и сам *Еуген*.²¹

Велики аустријски војсковођа, о коме се у народној песми каже:
19 »Принц Еуген, племенити витез, науми да цару врати тврђаву Белиград«, нашао је тамо, приликом свог уласка 22. августа 1711, поред гарнизона који је заједно са Мустафа-пашом капитулирао и поред много топова, само остатке старог сјаја.²² Није било ни најнужнијих зграда за смештај гарнизона. Упркос тешком стању у коме су се налазиле царске благајне, за Београд је, захваљујући материјалној помоћи папе, заинтересованог за »бедем Крста против Полумесеца«, и помоћи царских провинција, наступио повољан обрт, какав су недавно доживели Ниш, Софија и Сарајево. Генерал-мајор гроф О'Двајер²³ руководио је реконструкцијом тврђавских постројења према Вобановом систему. У данашњој Кнез-Михаиловој улици подигнута је »Александрова касарна«, на Дорћолу и Врачару друге, и код Батал-цамије једна болница. У Душановој улици су италијански мајстори изградили велику зграду командантуре (Еугеново здање) и поред премошћеног лучког басена доње дунавске тврђаве вишеспратне касарне, радионице за израду војне опреме, слагалишта и раскошне капије, од којих је

* * * Поред Арнета и ратноисторијских дела аустријског генералштаба, опсаду је подробно, са приложеним планом, недавно приказао генерал Протић у књизи *Одломци из историје Београда од 1427. до 1791.*

²² *Serbien unter der Kais. Regierung 1717-1737.* Mitt. d.k.k. Kriegsarchivs. Neue Folge, III, 157-247.

" • У актима Бечког царско-краљевског ратног архива име генерал-мајора грофа Јохана Јозефа О'Двајера (O'Dwyer) јавља се и као Odwyer, Ottoward, Odoarde итд. Он је био пореклом из Ирске, а 1717. је именован за привременог команданта освојене београдске тврђаве. За велике заслуге око обнављања тврђаве унапређен је 1723. у чин фелдмаршал-лајтнанта. Умро је 1729. у Петроварадину.

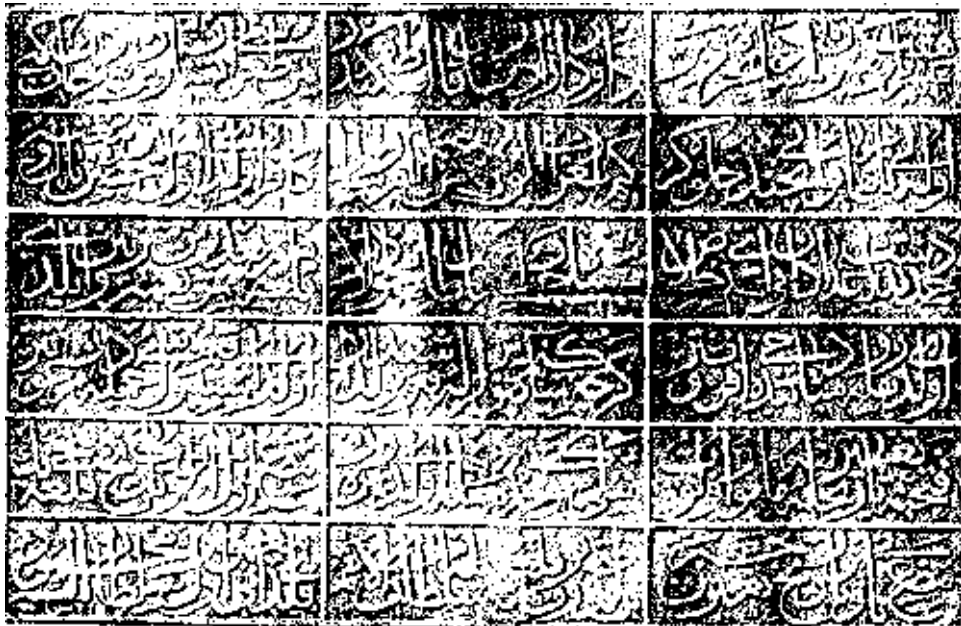
БЕОГРАД, Капија цара Карла
(западна страна).

ниже скицирана, са потписом цара Карла и трофејним украсима, и до данас остала архитектонски најимпозантнија. И све остале монументалне грађевине горње тврђаве, велика џамија, Сахат-кула, Шабачка капија, Стамбол-капија, Видинска и Смедеревска капија носе, упркос доцнијим наносима плавих поља са позлаћеним султановим потписом, јасан печат велике епохе бечке архитектуре из доба љубитеља уметности цара Карла; то важи и за чувену, у стену усечену барутану, довршену 1719. године.

Исто толико, ако не и више, било је посла за царску цивилну управу која се уводила, јер је турска управа држала своју »рају« на таквом ступњу образовања да се нижи не може ни замислити! Ничега није било довољно — треба се само сетити у каквом је стању 160 година касније аустроугарска окупација затекла Босну. У целој Србији није уопште било школованих чиновника, учитеља, лекара итд. Нова власт, организована под најтежим условима, имала је добру вољу, али је често морала да се бори с предрасудама становништва, без довољног или без икаквог познавања језика, обичаја и традиционалног обичајног права. Велика »Рацка варош«, која је лежала поред Мокролушког потока, западно од варошког бедема, имала је, на пример, само једну црквицу и једну основну школу са два учитеља. На предлог карловачког сабора православне цркве ускоро су основане једна богословија за образовање свештеника и једна учитељска школа, коју је 1721. године свечано отворио митрополит Мојсије Петровић, који је отада имао своју сталну резиденцију у Београду²⁴; његова скромна Митрополија налазила се већ тада на месту данашње. »Рацки« (српски) део вароши имао је, и даље је задржао, своју старинску аутономну управу.

²⁴ »Гласник«, св. 56.

Највеће цамије »немачког« града на Дунаву, до чијег је развоја Дворском ратном већу било изузетно стало, добили су језуити за своје »латинске школе«, затим остали црквени редови, фрањевци, капуцини, минорити и др., за своје манастире и школе са немачким наставним језиком, јер су досељеници били углавном Аустријанци. Године 1728. је од 1375 кућа у вароши за војне сврхе служило више од 600 кућа, а готово 200 су коришћене као кафане, иако ниједна дозвола за точење алкохолних пића није била издата. Године 1724. је магистрат за »немачку варош« реорганизован по узору на угарске граничне градове. Састојао се од варошког судије, четири већника, варошког благајника, коморника, благајника, управника санитета, уз које су службовали по један заповедник, заставник, нотар, лекар, управник пијаци, навијач сатова, димничар итд. У исто време »велики грб« са орлом, који лебди изнад три цамије, додељен »немачком граду Београду« још 1721, добио је, на предлог гувернера принца Карла Александра Виртембершког, уместо дотадашњег натписа: *sub umbra alarum tuarum* нови натпис: *Alba Graeca recuperata anno 1717.* - Стари, наводно римски грб Београда, који је такође послат у Беч: оклопљени ратник, са десном руком на леђима коња а левом на леђима бика, са натписом »*Taurinum*«, називом Земуна у време римских царева, није уопште узет у обзир. — Сliku грба Београда, са карактеристикама

БЕОГРАД, турски споменик победе, мермерна плоча на Стамбол-капији, 1739.

средњовековних грбова, у Brockhaus' Konversation-Lexikon (јубиларно издање, 2. свеска, стр. 670), израдио је, према љубазном обавештењу редакције, преминули хералдичар L. Clericus из Магдебурга (није ми познато према ком узору). - Поводом спаљивања моштију св. Саве у Београду (види стр. 24) Ђорђе Стратимировић је за град још 1895. предложио грб («Старинар», XII, стр. 105) са сликом овог народног светитеља у злату, на плавом пољу, и златним зидним венцем изнад ње, али о томе још није донесена никаква одлука. Тако Београд и данас још има печат који се употребљава већ више од 50 година, са натписом на српском језику: »Печат општине београдске«. - За време царске владавине у Београду, приходи његове »немачке вароши« састојалису се, углавном, поред таксе од 10 гулдена за упис у »Књигу грађана«, од пијачарине, глоба, пореза на наслеђе и сл. Поновљене молбе за обнављање привилегија које су Београду дали угарски краљеви остале су без одзива. Из Беча се иначе настојало да се град унапреди, па је »Orientalische Compagnie«, основана 1719, отворила тамо једну своју испоставу, која је нарочито извозила восак, мед итд.

На жалост, ток турског рата, који је 1737. поново избио, омео је сувише брзо ова културна настојања, јер је после кобне битке код Гроцке (трећа књига, III глава) цар био принуђен да Београдским миром 1739. поново преда Србију султану. Слаба одбрана Београда под командом Зукова и његова преурањена предаја од стране Валиса, до које је дошло првенствено на настојање француског посредника Вилнева, приказане су у *Memoires secrets* грофа Шметауа, на кога је командовање тврђавом пренесено сувише касно. Понижење царске армије, чије су заставе охоло јаничарске старешине употребљавале као покривце за коње, било је незаслужено, јер је била побеђена због лошег избора вођа и њихове међусобне суревњивости. Кобну победу Полумесеца велича један турски напис исклесан у лепом рељефу на 123 cm дугој и 79 cm широкој мермерној плочи на београдској Стамбол-капији. У њему се објављује:

Господар поднебља седам, султан мора и копна,
Цар као Дарије моћан, ко Александар славан.
Његова блажена тугра симбол је птице Хуме.
Откад му дивотно име у њој заблиста сјајем
Кад душман стиште Београд, тад на године многе
Бела тврђава важна сужањ неверних поста.
С богом ослободи град тај из шака душманина
Тог шаха преданост света, султана славних дела.
Затим он тврђаву своју обнови и окити
Те она тада поста још сјајнија и чвршћа.
Ко друге капије што су и ова је у ствари,
Ал' од свих Стамбол-капија ова је најважнија.
О паду њеном хроностих убоги певаће Нејли,
Том дужношћу он ће бити посебно почаствован.

Први стих песме да збори о дану освојења,
Други стих нама каже кад су је обновили:
»Освоји срећно султан народа тврђаву ову
И обнови је тај султан хваљенцх особина.«

Бечком двору вероватно није била далека мисао да ће се ускоро, у неком повољнијем тренутку, опет домоћи Београда и, да би се то олакшало, пре повлачења разрушени су објекти који су у полукругу били изграђени око вароши, затим утврђења на левој обали Саве и на Ратном острву. У бечком Ратном архиву сачувани планови дају представу о тадашњим димензијама Београда и о јаком појасу шанчева који су царски инжењери изградили за време краткотрајне окупације. На ушћу Саве са угарске стране налазило се једно утврђење са вишеструко изломљеним контурама и два бастиона, које је, близу данашњег пристаништа, повезивао понтонски мост са тврђавом. Слично, нешто мање, утврђење на Ратном острву, насупрот тврђавској луци, било је намењено спречавању непријатељских бродова да се приближе тврђави. Варош у ужем смислу, данашња Дунавска, Варошка и Савска махала, била је окружена једним лепо изграђеним бедемом са неколико капија, од којих су Шабачка на Сави и Темишварска на Дунаву биле заштићене широким воденим јарком. Између ових капија налазиле су се Виртембершка и Царска капија, са утврђењима истуреним све до Врачара, чије сам темеље видео и 1891. године.

Оних педесет година до повратка Аустријанаца у Београд Турци су искористили за обнову многих разорених џамија и стамбених зграда. На једном цртежу из тога доба пашин сарај се види као велика грађевина, а више од 20 минарета високо се уздизало изнад муслиманске махале, која се протезала од дунавске обале ка Сави. Насупрот њој, на плану царског мајора Лидерскрона (1783) види се изолована хришћанска »Рацка махала«, мала и неугледна, а још даље назире се »Циганска махала«. За разлику од тога - како »торањ фрањеваца« на слици показује - изгледа да су према католичком насељу били трпеливи. Све то наводи на претпоставку да је жива трговина Београда са његовим залеђем прилично брзо зацелила ране које му је рат нанео. Међутим, турске државне касе биле су сувише исцрпене да би се разорени објекти могли у потпуности обновити. Кад су се у Стамболу осетили наговештаји нове ратне олује, приступило се обнављању, али су бастиони уместо камених зидова добили земљане и палисаде; редути на левој обали Саве и на Ратном острву нису се више могли искористити за одбрану, јер су се налазили на аустријској територији.

Ипак је Београд, који је бранило 9000 Турака, још био јака тврђава и, као што легенда на Хазенеровој карти каже, -»још један велик утврђен, многољудан трговачки град у Србији, на месту где се Дунав и Сава сливају - прва му је на западној, а ова друга река на јужној страни. Дунав је овде широк преко сваке мере, има моћан ток и

БЕОГРАД, варош на Дунаву и тврђава 1789 (према Хазенеру): 1. замак; 2. тврђава; 3. варош на Сави; 4. одвојени ограђени део; 5. дограђени цвингер; 6. командантова кућа; 7. главна цамија; 8. Сава; 9. Дунав.

као да одсеца Саву. Део вароши и сама тврђава леже на једној узвишици. Око вароши има много расутих кућа и пространих предграђа, у којима живе разне нације: Турци, Јевреји, Грци, Угри, Далматинци и други. Конак са многим и високим кулама изграђен је од камених блокова и лежи на копненој страни тврђаве«. - Вероватно се због тога Лаудон, већ 74 године стар и сумњичав, уз велико оклевање, на изричиту жељу цара Јосифа, прихватио 1789. године задатка да га по сваку цену отме од султана. Тада је настала, касније често мењана, весела војничка песма: 21

»Напред, напред у турску земљу,
Град Београд нам није непознат,
Напред, напред на бојно поље,
Преко брда ка Београду
Дошао је силан јунак
Снажном Турчину за инат.«²⁵

Једанаестог септембра је царска војска са 60000 људи и 365 топова прешла Саву код Земуна, а шеснаестог је стари војсковођа, у пратњи младог ерцхерцога, потоњег цара Фрање II, извршио обилазак утврђења на Авали, издао наређење да се и спољне Еугенове линије поправе да би се супротставио Абди-паши, који је полако напредовао од Ђуприје, да се према граду изграде нова пољска утврђења и да се брзо отпочну опсадни радови. Из опседнутог града није престајала жестока топовска ватра. Варош је страховито трпела, и кад је стигла вест да је принц Јосија Кобуршки победио великог везира код влашког села Мартиниште, маршал је за 30. септембар наредио јуриш у четири колоне. Лаудонова личност деловала је магијски. После једночасовне

²⁵ Ditfurth, *Die tiistor. Volkslieder 1763-1812*, S. 60.

СТУДЕНИЦА, недељно јутро у Царској лаври.

сопственим радом с мотиком у руци. И од жена су овде много мање зазирали него на Атосу, где је једна слободнија, да не кажем дрска кћи Албиона изазвала велику узбуну међу »добрим оцима«. Не водећи рачуна о »окамењеним схватањима« у Светој Гори, она се одважила да код Ивирона крочи на »забрањену земљу«. Али тада су са свих страна из манастира одјекнули алармни звуци клепала; старији калуђери су хитно потерали млађе у ћелије и узвикивали: »Нестани, сатано!« Уверен сам да би у Студеници ова енглеска дама наишла на љубазнији пријем.

Сад сам у Србији већ био упознат с најзнаменитијим манастирима, па је разумљиво што ми се јављала мисао о њиховом односу према народу; пре свега, наметало ми се питање: како то да прилив калуђера у манастире у Србији, Бугарској и Русији, на Атосу, у Грчкој, Румунији и Турској никако не јењава? Да ли је то дубока склоност ка усамљено-

сти и медитирању? Је ли то верски занос или привлачни нимбус којим је окружено свако од ових места посвећених Богу и светитељима?

Истина је, Србин воли шуму и поље. Њихове честаре и цвећем нежно ишаране ливаде, шаптаве изворе и жуборне потоке његова жива машта је већ у најдавнијој прошлости умела да оживи ликовима који су их доводили у везу с борбом против природних сила, с променом годишњих доба и њиховим утицајем на човека и животиње. Они су се одржали и после примања хришћанства. По густим гајевима су се мотале виле, ноћу су људе угрожавали вампири итд. Са својим догмама израженим у сажетим реченицама хришћанство није било у стању да угуши склоност ка мистичном, већ јој је само дало други правац; наместо паганских богова дошли су сведи и мученици новог верског учења и тако је народ могао лакше да га прихвати. У причама о чудесима које се везују за одређене свеце, у моћи која се приписује некима од њих огледа се и овековечује прелазак са старе на нову веру. Свети Илија је постао громовник, св. Марија »огњена«^{3*} богиња муње, атрибутима грчког Еола накићени св. Пантелија постао је господар олује, а св. Никола је уместо Нептуна завладао свим водама. »Помоз' Боже и свети Никола!«^{3*} - рећи ће Србин при уласку у чамац или кад осети да му вода на неки начин прети.

Дубока склоност српског народа ка мистици, која је раније свакако била још јача, представљала је повољну околност за оснивање манастира, којих и данас још има много. Сав религиозни живот српских сељака окренут је њима; у болу и радости, у свим животним ситуацијама које су изван реда обичног догађања они се обраћају њима као местима где увек могу потражити савет или помоћ. Међутим, драж и привлачност није манастирском животу дала само ова карактеристична склоност свету природе с њеним мистичним садржајима, већ исто толико и изузетан положај који је народ дао калуђерима. Као једини заштитници вере за време османске владавине и затим својим значајним учешћем у њеном збацивању, српски калуђери су стекли право на захвалност.

У мраку који је после кобног пораза на Косову завладао у некадашњем великом Српском Царству слаба светлост је тињала једино у ћелијама скровитих манастира. Као што је угашен градски живот у коме су постојали повољни услови за развој културе, као што су замрли занати и лепе вештине, тако су нестали и љубав према науци и бављење њом. Када је доцније са пећким патријархом Арсенијем готово сав виши клер напустио земљу и отишао преко Саве, остали су само калуђери у манастирима да с народом деле патњу и бол. Услед спољних догађаја, опадања образовања и све мањег поштовања књиге нестале су библиотеке и с њима основа и нужна помоћна средства за самообразовање калуђера и поуку народа. Због тога су хроничарски записи из оног времена, као голе фразе и набрајање неважних ствари, скоро без икакве вредности за историјско истраживање. Међутим,

српским калуђерима се мора одати пуно признање за чување јеванђеља и успомена на народне владаре које је црква прогласила за свеце, за гајење љубави према Српству и слободи. И то је одиста тако велика заслуга да одсуство интелектуалног образовања не би требало ни помињати. Што се то ипак чини, разлог је једино што се њиме могу објаснити неке психолошке црте српског народа.

Нова ера Србије затекла је њен народ и њено свештенство на готово једнако ниском ступњу образовања. Одвојено од света, без неког вишег заједничког центра, свештенство је, како се види из једног извештаја о манастирима који је 1843. године Министарство поднело кнезу, живело у највећем незнању. Ако су и били мало изнад сеоских попова незналица, који нису умели честито ни читати, калуђери нису могли вршити никакав културни утицај на народ, јер су као и он били у власти дубоко укорењених предрасуда. Према томе, њихов удео у несумњивом напретку Србије на пољу народног образовања био је сасвим незнатан. Позната анегдота о баби која је на питање зашто молитвеник држи наопако одговорила да су јој га деца код куће тако ставила у руке кружи у мало друкчијој варијанти и у Србији: ту поп баца кривицу на ђаке. Под турском владавином о литургији једва да је могло бити говора; попови су знали најпотребније молитве напамет, а читање из књига је било само фикција којом се у очима народа подизао углед верских обреда.

Као и у другим срединама у којима су лаици у погледу образовања стајали изнад клера, и у Србији се почиње осећати антагонизам између свештеничког и световног staleжа. Под утицајем учитеља основне школе, окружног лекара, инжењера и чиновника полако али стално опада број оних који у манастирима траже савет и помоћ. Манастири се плаше просветитељског утицаја ових људи јер у већини случајева није у питању само духовно-морални положај манастира; они су већ за време турске владавине изгубили највећи део некада значајних донација од краљевских ктитора, па би сад с губитком наклоности народа и њихова материјална егзистенција била озбиљно угрожена.

Кнез Милош је сматрао да је у интересу младе државе да обновљену српску црквену хијерархију учини што независнијом од Цариграда. Он је именовано националне архиепископе и епископе, помагао их државним средствима, обновио многе цркве и побољшао положај неких манастира; међутим, овима последњим није вратио њихове старе поседе. Он није трпео поред себе световну власт која би га ограничавала, па је водио рачуна и о томе да не добије клер који ће располагати значајним средствима - да не створи државу у држави. Уосталом, тешко да би и могао манастире богатије дотирати, јер је после устаничких ратова њихов некадашњи посед већим делом прешао у друге руке. Године 1848. је једна посебно образована комисија с великом муком спасла неке шумске парцеле за манастирска стада, а проти-

вљење општина овој мери није, као што сам већ неколико пута рекао, ни до данас престало.

Из тихих манастирских ћелија Студенице изашли су многи људи који су се истакли не само као свештена лица већ и као непоколебљиви борци за ослобођење земље, с оружјем у руци. Међу њима нас својим бурним животом и тратичним крајем привлачи нарочито Хаџи-Мелентије Никшић. Рођен у Брезови код Студенице, закалуђерен је у овом манастиру 1800. године, 1804. је постао његов игуман. Кад су 1813. мошти св. Симеона пренесене из Враћевшнице у Фенек у Угарској, 7 прешао је и он тамо; али већ 1815. он с Милошем стоји на Дрини насупрот Турцима. После окончаног устанка Милош га је послао у Цариград, где је рукоположен за шабачког владика; међутим, добри односи с покровитељем нарушени су већ 1816. кад је Милош ограничио приходе свештенства. Милошево незадовољство владиком прерасло је у бес кад је на овога пала сумња да шурује с Турцима. Оптуживали су га да је био спреман да националног првака који је тежио за кнежевском влашћу преда Марашли-паши у Београду и да је обећао да ће разоружати рају уз услов да му се обезбеди положај духовно-световног поглавара, сличан ономе који је имао владика у Црној Гори. Милош је одмах прешао на дело. Марка Штитарац, који је за време његове аутократске владавине с ревношћу вршио улогу кнежевог приватног целата (прва књига, стр. 368), послао је у пратњи Петра Цукића и Вулета Глигоријевића да убију владика. После једног неуспелог покушаја да се то изврши у једном препаду на путу, они су похитали у Шабац, где је Штитарац провалио у конач и, пошто је убио два ђака који су спавали у предворју и били се пробудили, упао је у владичину спаваћу собу и, не обазирући се на молбе овога за милост, задао му смртоносне ударце ножем. Овај крвави чин, који је Милошевим супарницима у борби за највишу власт показао с чим морају да рачунају, одиграо се 28. јуна 1816. године. Мелентије је сахрањен у шабачкој цркви. На надгробној плочи коју му је с пијететом поставио владика Јоаникије пише: »Мелентије, владика ужички, руднички, ваљевски и пожешки, митрополит шабачки, стар 36 година, мучки убијен.« И испод тога: »Овде почивају и с њим пали ђаци Николић Милета и Забунов Мита!« 8

БЕОГРАД, тврђавски затвор; затворени Друзи 1861 (према Каницу).

ника - једно »тулбе« над гробом великог везира Кара-Мустафе, који је, као што је познато, због пораза претрпљеног 1683. под Бечом, по султановом наређењу задављен у Београду; затим неукрашено турбе поред Стамбол-капије, у коме се налазио увелим цвећем окићен ковчег неке пашине кћери, слављене »чудотворне светице«, и пространи казамати, у чијим су влажним просторијама издржавали казне политички кривци и обични злочинци. Још више од ових казамата озлоглашена је кула Небојша, једина сачувана од многих платформама снабдених јаким кула дунавских утврђења, на којој је у старо српско време висило звоно за узбуну. Она је била позорница и сведок многих херојских подвига у борбама између Крста и Полумесеца, али, исто тако, и ужасних патњи. Двадесет првог јула 1456. с њеног крова се у дубину стропоштао у песми опевани млади јунак Титус Дуговић, око кога се, као и око Зрињског, споре Срби и Мађари; пао је заједно с једним јаничарем, с којим се љуто борио кад је овај хтео на лимени кров куле да постави омрзнуту заставу с полумесецом. У влажном приземљу ове куле издржавао је 1815. године, са многим другим српским патриотима, своје шестомесечно робовање брат кнеза Милоша Јеврем Обреновић. С малим лучким басеном на Дунаву, поред незграпне полигоналне куле, повезан је још један важан тренутак

новије српске историје - из њега је у децембру 1858. у једном турском чамцу пребегао у Земун кнез Александар Карађорђевић, који је био збачен с престола.

На крају нас је љубазни Хуршид-пашин ађутант одвео у казамате на Видин-капији. Тамо смо нашли учеснике ужасне драме у Циди, која је 1859. узбудила целу Европу. Набројали смо око 20 бегова, 35 коловођа нижег ранга и много других Друза, у шароликим групама. Њихов третман је сведочио о томе да покољ хришћана - који се касније поновио у Јерменији и у Цариграду - није у очима Турака био ни издалека тако тежак злочин као прелазак муслимана у хришћанство, који се још и 1854. у Цариграду кажњавао смрћу.

Најугледније вође лежале су на ћилимима простртим преко спрженог травњака на малом равелину, очигледно уживајући у томе на оријенталски начин. Били су то већином наочити људи, достојанствена држања, с непоколебаном самосвешћу о сопственој вредности. Својим карактеристичним физиономијама у очи су падали нарочито Хусеин-бег из Ајтеца, старац с негованом седом брадом, Селим-бег из Вибадарана, младић из отмене породице, Хали-Ара из Рашаја, Хусеин-ефенди из брдске тврђаве Деир-ел-Камар, и Абдулах-Елакаири из Бејрута, човек херкулске телесне грађе. Са истинским задовољством уврстио сам њихове физиономије у свој албум оријенталних типова. При томе послу најтеже ми је било да издржим њихове оштре погледе, које нису скидали с мене. Горди и ћутљиви седели су преда мном целати маронита из Либана; били су савладани, али не и сломљени. Помислио да би ови планински орлови могли лако да побегну из својих кавеза била је тешка као мора за време бомбардовања српског главног града 1862. Непосредно после ове жалосне епизоде, на приговор српске владе и европских конзула, пребачене су ове поглавице Друза у Видин. Мада су и тамо задржали своју послугу и могли чак и у град слободно да излазе, њихов положај им је тамо много теже падао него у Београду. Нездрав ваздух видинског краја убрзо је ослободио султана њихове неугодне интернације; само неколико њих угледали су поново Вади-ел-Таим - раскошну долину Анти-Ливана!

Године 1861. Београд је још био Елдорадо најчуднијих супротности. Шеснаестог септембра шетао сам с неким српским пријатељима калемегданском гласијом, са које нам се отварао прелеп поглед на околину. Црвенило вечерњег јесењег сунца лежало је на пољима с друге стране Саве. Оно се преламало на воденим површинама равничарских мочвара, а одблесак му је треперио на лименим површинама торња Саборне цркве, на прозорима Богословије и најзад на врху минарета и на полумесецу највише тврђавске џамије, док су се на западу у магловитим плавичастим тоновима сливале нејасне контуре амфитеатрално распоређених планинских Огранака. Прелазак из дана у вечерњи сутон био је невероватно брз. Око шест часова почела су да се пале улична светла у хришћанском делу вароши. Звуци музике

помешани с поклицима »живео« допирали су оданде до нас; било је то вече уочи рођендана кнеза Михаила. У исто време на Сахат-кули у тврђави избијало је дванаест часова по турском времену. Брујање звона после последњег откуцаја још није било престало кад одјекнуше топовске салве, које су се понављале у правилним интервалима; једна од њих, од које је задрхтало тло, објављивала је правовернима да почиње празник »мухарема«, рођења Мухамеда, великог пророка Алахова. И док петнаест минарета у вароши и тврђави одједном, као на удар чаробног штапића, засветли обасјано јаким лампама, на Великој пијаци се упалише светла у облику пирамида, звезда, грбова и слова у

БЕОГРАД, портрети интернираних вођа Друза (према Каницу, 1861): Хусеин-бег /Абдулах-Елакаили / Селим-бег / Шумбалад-Јусуф / Али-Бешир од Сулима-Метена / Хали-Ара бен-Сајен од Рашаја.

част рођендана кнеза Михаила. Била је то слика као из бајке, чију је раскош унеколико умањивао исто тако јасан и чаробан месец. Ширим варошким улицама кретао се војни оркестар, а један дечји хор, окружен масом радознала света, певао је неку песму посвећену кнезу. Српска озбиљност се ове вечери повукла пред празничним расположењем. Око једног киоска, који је за ову прилику провизорно поставио неки сналажљиви Персијанац, чак су заједно седели Турци и хришћани ћаскајући и разгаљујући се чајем, лимунадом, шербетом, и уживајући у диму из чибука и наргила. Поново одјекнуше топовске салве. Надвикујући сву грају мујезини су позивали на молитву и муслиманско цивилно становништво се одазва позиву. У гомилама и даље празнички расположених Срба виделе су се још само турске патроле, којима нико није давао никаквог повода за распру и интервенисање. Празнично расположење поштовало се обострано, мада многи старији муслимани још нису могли заборавити оне лепе прохујале дане кад се раја морала склањати с пута и смерно сагибати главу пред сваким турбаном.

Неколико месеци касније још једном су загрмели топови са тврђавских бедема; али то више нису биле свечане салве, иако су, како се доцније показало, објављивале почетак једног значајног периода у новијој историји Београда. Дуго савлађивана мржња између двају народа различите вере избила је на површину; повод је дала једна безначајна препирка. Још од устаничких борби Порта је задржавала проблематично право на држање неколико утврђених тачака у Србији. Међутим, кад је у питању био Београд, она се није задовољавала држашем тврђаве, већ је захтевала, ослањајући се на своје топовске цеви, и право учешћа у војном и полицијском надзору у вароши, која је од тврђаве била одвојена 600 m широком гласијом, наводећи као разлог то што је варош била такође окружена бедемом на је, према таквом тумачењу, и она спадала у утврђени рејон. Ко је, као ја, видео и преносио на папир стање тога бедема око вароши у јуну 1862. године, морао је тврђење цариградске владе о фортификационом карактеру тога бедема сматрати истински смешним. Од четири капије само је Стамбол-капија, која је потицала од Лаудона, била чврсто грађена, док су Сава-капија, Варош-капија и Видин-капија већ на први поглед одавале своје турско порекло. Треба само замислити један углавном већ пропао зид у коме је пробијен већи отвор, над овим отвором два-три балвана и на њима трошну кућицу са доксом, са кога гледају обично траљаво обучени турски стражари, уз то натруо мост преко полузатрпаног јарка, па да се човек с правом зачуди скромним представама Турака о утврђеним местима.

На жалост, претензије Порте имале су и своју озбиљну страну; наиме, из њих су проистицале оне недаће које су заоштравале супротности између српских и турских власти у Београду, јер су ове из суревњивости стално стрепеле за свој ауторитет. Поред српске полицијске управе, само неколико корака удаљена, налазила се турска,

БЕОГРАД, бомбардовање 18. јуна 1862.

поред турских стражара на варошким капијама стајали су српски жандарми. Турске патроле су ноћу крстариле по вароши и захтевале да се сваки хришћански пролазник, као припадник покорне раје, обележи и легитимише ношењем фењера. Изговор »ја сам странац« није увек био довољан да онога ко се нађе без фењера заштити од присилног одвођења на преноћиште у турску полицију, а слаба утеха је било то што је такав пролазник ујутру био предаван српској префектури и обично пуштан на слободу. Лако би се могло навести и много других сличних аномалија из оног времена и право је чудо што оне нису чешће доводиле до оштријих конфликта. Неће, међутим, ни они изостати. Жалосни догађаји из 1862. године показаше се као крвава предигра решења српско-турског спора о градовима, чијим ме је сведоком учинио случај.

Управо сам био кренуо на пут у Бугарску, кад ме у Пешти сустиже телеграфска вест о нередима који су 15. јуна избили у Београду. Седамнаестог се десило оно што је изгледало невероватно: незаштићена српска варош била је неколико часова изложена бомбардовању са турске тврђаве. Одмах сам отпутовао тамо. Истовремено са мном у Земун је стигао, на возилима разних врста, велик број бегунаца из Београда - стараца, жена и деце. На другој страни Саве, пукотине на торњу Саборне цркве и згаришта која су се димила обележавали су пут турских граната. И најзабаченији кутак Земун био је препун избеглица. Уз велике тешкоће и за скупе паре добио сам једну скромну собу у хотелу »Код лава«, који су заузели београдски конзули, и био сам пресрећан што сам тако дошао у прилику да пружим склониште и породици пастора фон Келна, с којом сам одраније био у пријатељским односима. Сви су они још били под утиском преживљене стравичне ноћи и ужасног призора који се одиграо пред њиховим очима, поред саме евангелистичке цркве.

Безазлена свађа између српских дечака и турских војника око тога ко ће пре да захвати воду на Чукур-чесми, која се налазила усред

хришћанско-муслиманског Дорћола, завршила се тиме што су турски војници убили једног српског дечака, а српски полицијски службеници, који су се брзо нашли на лицу места, ухапсили убице. Затим је на Великој пијаци дошло до оног крвавог сукоба између турског одреда који је похитао у помоћ својим друговима и српских жандарма; овај сукоб је однео неколико људских живота, и то је био повод оном стравичном догађају који је изазвао саучешће целе цивилизоване Европе са пострадалом српском вароши.

Узбуђење због овог трагичног случаја брзо је захватило целу варош. И у турским и у српским четвртима све се латило оружја. Око 7 часова увече звуци добоша су објавили узбуну, а затим се истовремено са грмљавином и севањем муња, које је нанела олуја, распламсала борба, која се око џамија, на брзину претворених у војничка упоришта, и око кафана развила у право крвопролиће. Као очевидац, о поменутом сукобу причао је пастор Келн: »Два часа се под прозорима наше свештеничке куће водила борба с једним одредом Турака који се био повукао у оближњу џамију. Прозори су прштали под пушчаним мечама, двориште је било испуњено димом од барута, а огорчени муслимани су своје плотуне пратили узвицима „Алах!“, док се пред зору један храбар Црногорац није попео на кров суседне кафане, па се кроз таваницу сручио на турске војнике и направио ршум међу њима, а један официр, који је у кримском рату остао без ноге, истовремено започео јуриш на џамију и растерао Турке. Два леша су лежала пред

28

БЕОГРАД 1862, шпански Јевреји при бекству у Земун.

БЕОГРАД, Видинска капија, коју су Турци напустили 1862.

вратима, већи број у џамији, а живот је ту изгубио и стари хоџа, чији сам глас тако често слушао с минарета. Тада се приказ измени. Олуја престаде, пун месец се указа и осветли аветињску колону турских жена које су излазиле из хоџине куће, где су се биле окупиле и са прозора заједно с војницима испаливале пушке. Народ их је, замотане у њихове беле одеће, пратио према згради полиције, и све се то сад дешавало у чудном реду и тишини, који су чинили необичан контраст помама с којом се до неколико тренутака пре тога водила борба на живот и смрт.»

Многе породице муслиманског цивилног становништва привукле су се разним споредним сокацима и путевцима до тврђаве и тамо потражиле уточиште; мушкарци су, међутим, бранили куће које су биле грађене од чврстог материјала. Срби су заузели Сава-капију,

Варош-капију и Видин-капију и спремали се да удруженим снагама јуришају на зграду турске полиције, коју је бранило 300 низама и цивила и у којој су главни изазивачи катастрофе, убице хришћанског дечака, из страха од народног гнева потражили заштиту.

Узалудни су били сви напори конзуларних органа да завађене стране раздвоје. Послати парламентарци поздрављени су турским мецима; најзад је господину Лонгворту ипак успело да се пробије у тврђаву и да између Ашир-паше и министра Гарашанина издејствује једну конвенцију, према којој се први обавезао да повуче све турске трупе у тврђаву, а други гарантовао њихово несметано повлачење, безбедност турске својине која је остала на Дорћолу и безбедност мањих турских тврђавских гарнизона у унутрашњости земље.

Кроз шпалир српских војника марширали су према тврђави они низами који су до краја држали Стамбол-капију и конак турске полиције. На челу колоне био је министар Гарашанин, док су се конзули, са својим националним заставама, распоредили по колони. Упркос узнемирености српског становништва, ред је одржан. Изгледало је да је мир успостављен и српска управа вароши је једном прокламацијом позвала грађане да поново отворе радње. Седамнаестог јуна ујутру, као и обично, деца су пошла у школу. Преко Велике пијаце кретала се дуга поворка побожног света да би одала последњу пошту полицијским чиновницима и жандармима који су пали вршећи своју дужност, док се у оближњој управи вароши председник владе Гарашанин заједно са конзуларним представницима спремао да по позиву паше пође у тврђаву<ца преговоре.

Тада се десило нешто нечувено! Упркос међународном акту који су потписали паша и представници гарантних сила, из тврђавских топова је 18. јуна око 9 часова ујутру отворена жестока ватра на варош која се већ била смирила. Неописива пометња завладала је нарочито међу учесницима погребне поворке: запрепашћени и огорчени због турског вероломства појурили су у највећем нереду на разне стране. Улице се испунише кукњавом жена и деце. Не водећи рачуна о непријатељским гранатама, многи почеше да беже према врачарским висовима, воденицама на Мокролушком потоку и према топчидерским шумама. Мушкарци се, међутим, латише оружја. Ако се већ кућа и огњиште нису могли одбранили од топова који су грмели без престанка, људи се спремише да мушки дочекају гарнизонске трупе ако крену из тврђаве. За време петочасовног бомбардовања на улазима у улице које су од тврђаве водиле у варош подигнуте су високе барикаде. За тили час су се формирали одреди добровољаца, који су са милицијом запосели најугроженије тачке и са прозора кућа на ивици калемегданске гласије држали под непрекидном ватром послугу на турским топовима у тврђави.

На интервенцију представника аустријског конзулата Васића ватра је прекинута за неколико часова да би се његовим многобројним

штићеницима омогућило да безбедно напусте варош. Истовремено је командујући генерал у Земуну барон Јосип Филиповић послао све расположиве пароброде ка Београду и понудио азил свим бегунцима, без обзира на националност и религију. Представници великих сила, који су се окупили код енглеског генералног конзула, искористили су прекид ватре до кога је дошло да би у тврђаву послали и формалан протест због гажења закључене конвенције. Ашир-паша је одговорио уз неубедљиво мотивисано извињење и уверавање да се бомбардовање неће поновити.

Телеграфски обавештен о жалосним догађајима у његовом главном граду, кнез Михаило, који се налазио на путовању по западној Србији, похитао је још истог дана кад је извршено бомбардовање из Шапца у Топчидер, где је кнегиња Јулија била прешла чим је бомбардовање почело. Оданде су се исте вечери вратили у двор у Београду, у коме су се у међувремену окупили министри и страни конзули. Догодило се - како ми је министар Цукић лично испричао - да су управо у тренутку кад је господин Лонгворт изјавио: »Ја чврсто верујем да ће Ашир-паша после нашег поновног протеста поштовати уговорено примирје« са тврђаве поново одјекнули топовски хици. Кнез прекиде доајена: »Escoutez, Mr. Longworth, comme Achir Pacha tient sa parole!« (Послушајте, господине Лонгворт, како Ашир-паша поштује задату реч!).

С обзиром на опасност која је претила независности Србије, Савет је пренео диктатуру на кнеза Михаила. Предузете су строге мере да би се одржао ред у опустелој вароши и да би се, нарочито, спречио сваки покушај пљачке у турском Дорћолу, одакле се муслиманско становништво било повукло у тврђаву, док је хришћанско потражило склониште у баракама подигнутим у Топчидеру, где су на терет државе на неколико недеља смештене оне породице чије су куће биле порушене. У тим часовима пуним опасности Београд је показао примере родољубивог пожртвовања које је подсећало на најлепше дане из времена Карађорђа и Милоша. Око језгра од 8000 регуларних војника и градских стражара окупило се на позив кнеза 20000 војних обвезника са територије округа, а то је већ била снага са којом се могло озбиљно рачунати, тим пре што је она сваки дан још појачавана прикључивањем одушевљених добровољаца и бугарске легије која је на брзину створена. Кнез Михаило, који није био склон авантурама, потражио је посредовање гарантних сила да би се питање градова решило мирним путем. А док се оно не реши, хтео је да има поуздане гаранције за заштиту свог главног града изложеног турским топовима. Катастрофа од 17. јуна деловала је разорно на трговину и кредитне послове града. Какве су гаранције могли београдски трговци дати својим иностраним партнерима у погледу преузетих обавеза ако су живот и својина тамо зависили од пашине самовоље? Сав промет је застао; тишину у иначе бучном Београду прекидало је само звецкање

оружја и звуци добоша и труба који су позивали војнике на егзерцир. Да ли је штета која је нанесена вароши могла бити надокнађена опозивањем Ашир-паше?

Да би се одржао прекид ватре и спречили даљи сукоби, француски генерални конзул се настанио у тврђави, а енглески у једном на брзину постављеном и неудобном шатору на Калемегдану, који је раздвајао непријатељске стране. Ради веће сигурности обојица су у својим квартирима поболи своје националне заставе. Захваљујући овој мери и разборитости српске владе, мир више није био нарушаван. Додуше, још месецима је владала нелагодна неизвесност у погледу одлуке Порте поводом енергичног захтева Србије да се реши питање градова. Једна конвенција, закључена уз посредовање великих сила, донела је бар привремено решење, које је Београду најзад вратило његов ранији изглед. Мучан утисак су због опустелости и делимичне разорености остављали још само Дорћол, у коме су раније становали готово искључиво муслимани, и улице поред Калемегдана. На тврђавским бедемима још су се видели многобројни турски стражари у црвеним чакширама, док су ивицу гласије запосели српски стражарски одреди. За пролазак кроз ова два стражарска ланца и за улазак у тврђаву био је потребан пасош који је издавала српска полицијска управа. Кретање по Дорћолу било је ипак слободно. Ту прилику сам искористио, али слике некадашњег шароликог живота и живописна панорама џамија у тамном зеленилу кипариса, са жубором шедрвана, које су још биле свеже у мом сећању, нису више имале ничег заједничког с овом опустелашћу »БуЛбулдера« - »Славујеве долине«, како су Турци звали горњи део Дорћола - покривеног баштама и воћњацима из којих се ширио чисти миомирис. 30

Најзад, после многих перипетија у развоју српске аутономије, прочитан је са великом помпом 25. марта 1867. султанов ферман којим је чување свих утврђених српско-турских пунктова пренесено на кнеза Михаила. Риза-паша, последњи мутесариф београдски, предао је, уз топовске салве, кључеве тврђаве кнезу, и док је овај на челу својих трупа улазио на коњу кроз Стамбол-капију у »Град«, на беду је поред турске истакнута и српска застава. Тако је Porta без борбе напустила своју најсевернију тврђаву, која јој се до последњег часа чинила толико важна да је, упркос лошим финансијама, за њене заповеднике и за гарнизон од 4000 људи годишње издавала три милиона франака. Положај београдског гувернера спадао је међу најпривлачније у целом царству; у бољим временима он је био дотиран са 200000, а и у последње време са 50000 франака. 31

Опште одушевљење нашло је себи видног одушка три дана после предаје српских градова, 21. априла, поводом националног празника који се славио сваке године у знак сећања на »таковски дан«, на Милошев устанак, на Ускрс 1815. Свечано богослужење, пријем и честитања у Конаку и дефиле трупа испунили су преподне. Из свих

суседних градова и из унутрашњости слили су се многобројни гости и приликом сваког појављивања кнеза у народу, који се веселио на Калемегдану, долазило је до спонтаних овација; славље је достигло врхунац увече, кад је дубоко узбуђени кнез са балкона свога Конака захваљивао на знацима оданости који су испољени за време бакљаде и серенаде, у којима су, поред осталих, учествовали два војна оркестра, Београдско певачко друштво и једно певачко друштво из Панчева у Угарској. До још бурнијих излива радости дошло је 6. маја, кад су последње турске трупе, богато дариване од кнеза, заувек напуштале Београд; па и данас још међу најомиљеније српске мелодије спада »Вечерњи низамски растанак«, опроштајни марш који су приликом одласка свирали војни оркестри.

III

ТОПЧИДЕР, МАНАСТИР РАКОВИЦА И АВАЛА

Ако Београђанин зажели да мало побегне из града, он ће најрадије поћи на оближње врачарске брежуљке. Тамо ће посетити драге пријатеље или рођаке у њиховим вилама, које су већином једноставне и без украса, али готово свака има диван поглед на крај око Саве и Дунава.

53 Ненадмашан у том погледу био је поетични дом писца Бана (умро 14. марта 1903) и његовог зета сликара Стевана Тодоровића. Дом се налазио на западном Топчидерском брду. Једно прекрасно летње вече које сам провео у том тускулу и данас ми је још у свежем сећању - и данас још видим као слику из бајке електриком осветљени Београд на тамноплавој позадини небеског свода! Како се љупко истиче у швајцарском стилу грађена вила »Миомир« председника Државног савета Симића, како дивно леже летњиковци дипломата Филипа Христића, Барловца, индустријалца Живковића и других кад се погледају с Бањичког поља, где се на војном стрелишту, поред кога је приликом грађевинских радова 1889. године откривена једна античка гробница са урнама, може посматрати наградно гађање, или на оближњем тркалишту присуствовати коњским тркама или на полигону београдског гарнизона пратити маневри у присуству краља, који недалеко одатле има своју приватну резиденцију и кога на сваком кораку прате бурни изливи одушевљења.

Као даље излетиште важило је раније краљевско ловиште Топчидер, удаљено од града час хода, а сада јевтино и лако доступно железницом или трамвајем. Од истоимене долине (турски: топчи — тобџија, дере - долина), отворене према Сави, благо се уздиже дугом, меком травом обрасла ливада ка таласастим брежуљцима, покривеним свежим зеленилом белогорице. Док су се још пре једне деценије, због срамно високе цене фијакера, шумским ваздухом Топчидера освежавали радним данима само припадници двора, неки дипломати и власници сопствених кола, данас су, нарочито недељом и празником, његове сеновите стазе, које воде од железничке станице ка рестора-

нима, покривене гомилама раздраганих људи. Свет се најрадије зауставља у шумовитом кутку око Хајдучке чесме, освежава се њеном кристално чистом водом и окрепљује садржајем својих препуних корпи, хвата се у разиграно коло уз свирку фруле или се од свег срца предаје радостима разних друштвених игара.

Једна сеновита алеја багремова дрвећа води ка Конаку, изграђеном у турском стилу, у коме је кнез Милош у последњој години свога живота најрадије боравио. У одајама у којима је он становао, и 26. септембра 1860. умро, ништа није мењано, па поштоваоци човека који је, ослањајући се на сопствену снагу, заменио пастирски штап скип-тром, могу с пијететом да посматрају његову посмртну маску, постељу, његову одећу, једноставно покућство и галерију портрета у предворју, која пажњу посетилаца више привлачи приказаним личностима него својом уметничком вредношћу. Виде се ту и друге слике, које сведоче о познатој Милошевој наклоности према лепшем полу; ту је затим и једна у Грацу израђена збирка модела племенитих сорта воћа пренесених из Штајерске у Топчидер. То подсећа и на пољопривредну школу коју је овде 1849. основао кнез Александар Карађорђевић и ваљано водио Србин из Угарске Николић, која је положила прве темеље за унапређење националне пољопривреде, воћарства и повртарства, али је упркос томе одлуком Скупштине укинута 1859. године. Данас Пољопривредно друштво поново шири семе и саднице тамо одгајених племенитих сорта, а и Пчеларско друштво је добило поприличан терен на овом државном земљишту ради оживљавања српског пчеларства.

О Духовима 1865. у Топчидеру је свечано прослављена педесетогодишњица ослобођења Србије под кнезом Милошем. Док су се кнезу Михаилу овим поводом одавали знаци дубоке поданичке верности и указивале највише почasti, нико није слутио какву ће тужну славу Топчидерски парк стећи три године касније. Убиство општепоштованог кнеза 10. јуна 1868. у овом парку, које је постало кобно по политичку судбину Србије, извршено је под околностима које заслужују да их овде објективно прикажемо на основу мојих забележака, сачињених непосредно на самом месту.

Чим је стигао први телеграм, који је изазвао опште запрепашћење, похитао сам у Београд. Кнежевом домоуправитељу Настасу, с којим сам био у пријатељским односима, имао сам да захвалим за болну привилегију да међу првима видим леш тек положен у ковчег и да предложим да се обична сабља која је била стављена уз њега замени неком достојнијом, што није било тешко учинити с обзиром на богату збирку скупцепоног оружја која је стајала на располагању. Кнежев радни кабинет затекао сам у стању како га је кнез оставио пред своју кобну шетњу. На столу је била његова последња лектира - броширани примерак моје књиге *Serbien*, која тек што је била изишла из штампе; већ више од половине књиге било је разрезано, а поред ње су у једној чаши већ почеле да вену руже које му је послала млада рођака, кћерка

[ев обелиск

Милошев конак

Водоскок краља Милана.

>6 његове сестре од стрица, Ката Константиновић у рано јутро на дан његове погибије! — Атентат и изглед Београда тога »црног дана« приказано сам под свежим утисцима у чланку који овде репродукујем и коме прилажем цртеж који сам на дан погребња израдио у Конаку.¹

»Две недеље дубоког узбуђења за дипломатију, штампу и берзе Европе прошле су од онога дана који је донео тужну вест о трагичној смрти кнеза Михаила. Мада су прве вести звучале крајње алармантно, страховања и оптужбе које је на рачун српског народа почео да шири један део штампе показали су се као неосновани. Својим узорним

¹ »Leipziger Illustrierte Zeitung«, 4. јула 1868. Цртеж је у клишеима и литографским копијама умножен у великом броју примерака.

држањем у овим тешким данима Срби из Кнежевине су посрамили своје отворене и прикривене непријатеље, делимично их чак и придобили за себе - наравно, с изузетком оних чија се наклоност према Турцима заснива вероватно на материјалним интересима!

Под првим утиском трагичног догађаја заплivio сам низ Дунав. Већ из Земуна су се на градским зидинама, на Саборној цркви и на свим високим београдским зградама могле разазнати црне заставе. Овим знацима жалости одговарао је цео изглед тешко погођеног српског главног града. Свуда црне драперије, заставе, затворене радње и погружени људи. Свуда су превладавала два осећања: дубоки бол за вољеним владаром и многим надама покопаним с њим, али и жеља за осветом над убицама и њиховим саучесницима. Свест да су прави виновници атентата изван земље појачавала је огорчење народа. Упркос томе, он се није дао навести ни на какав акт нереди. Имао је поверења у своју владу, а ова је у свим правцима испољила задивљујућу енергију. Отклањање страховања да ће мир на европском истоку бити нарушен, одржавање реда у земљи, уверавање да ће починиоце злочина и остале заверенике стићи заслужена казна и предузимање свих потребних мера да се смена на престолу изврши мирно, у складу с уставом земље - то су несумњиве заслуге државника који су у тим тренуцима били одговорни за судбину земље. Ту су подједнако заслужни били Привремено намесништво, министри и чланови Државног савета, показавши да је Србија вредна симпатија Европе.

О овом трагичном догађају појавило се у дневној штампи толико нетачних података да аутентично излагање чињеница може да буде пожељан прилог хроници ондашњих збивања.

Кнез Михаило је у последње време, нарочито у првој недељи јуна месеца, био писмено и усмено упозорен на опасност од атентата. Имајући увек пред очима само добро земље, он овим опоменама није придавао неку посебну важност. Говорио је: „Ја мислим да нема српске руке која би се на мене могла дићи“ и најодлучније је одбио посебне мере обезбеђења. Пошто је страсно волео природу, он није хтео да се одрекне својих уобичајених поподневних шетњи до Топчидера. Иако је овај парк, од Београда удаљен свега сат хода, недељом и празником врвео од посетилаца, радним данима је бивао пуст. Поред официра, конзула и странаца, тамо су се могли срести само кажњеници који су обављали пољопривредне ра*дове у дворској башти. Пошто су творцима плана о убиству ове околности биле добро познате, они су Топчидер изабрали за позорицу свог гнусног дела, а убице су потражили међу кажњеницима и њима сличним.

Десетог јуна око 6 часова по подне кнез се, у пратњи чланова своје породице, шетао вишим, пустим деловима Топчидерске шуме. Кад се приближио месту где се обично задржавао ради кратког одмора, пред њим су се појавила два човека. У пролазу су га поздравили, али су се одмах потом окренули и из револвера испалили хице према

њему. „Дакле, ипак!“ узвикнуо је погођени кнез и у паду покушао да се закљони покретом руке уназад — један метак му је размрсао шаку, другим је убијена његова сестра од стрица Анка Константиновић, која је учинила слаб покушај да се одбрани; револверски хици трећег атентатора, који је искочио иза једног грма, ранили су њену кћер, ађутанта Гарашанина и кнежевог личног пратиоца Миту. Док су убице биле заузете проверавањем да ли је кнез после накнадних 17 убода ножем коначно издахнуо, пратилац, госпођица Константиновић и њена бака, Томанија Јеврема Обреновића, успели су да побегну пречицом према кнежевој башти. Тамо су хици већ били изазвали узбуну. Дозивање у помоћ и саопштење лако рањеног Мите за трен ока су објаснили све. На срећу Србије, у том тренутку се међу шетачима нашао и Илија Гарашанин, бивши председник владе, који се кратко време пре тога био повукао у пензију. Присебан, пошто се уверио да је кнежев трагичан крај несумњив, он није тражио ближа обавештења о судбини свога сина, јер му је било јасно да је нешто важније у питању: најсветији интереси земље. У том тренутку било је најважније да се онемогући убицама да о успелом атентату обавесте евентуалне заверенике у граду. Скочио је у прву празну кочију и наредио кочијашу да појури у град. На широком друму, оивиченом багремима, прстигао је једну другу кочију с неким сумњивим лицем, која се такође великом брзином кретала према вароши. Код Велике касарне, на уласку у град, Гарашанин се зауставио и издао наређење да се то лице ухапси; био је то гласоноша чији је задатак био да завереницима у граду јави да могу прећи на предузимање даљих мера.

Невероватна брзина с којом су окупљени министри и Савет, за шта не мала заслуга припада саветнику Гавриловићу, који се такође случајно нашао у Топчидеру, концентрација војске, одашиљање патрола ради хватања убица, брзо конституисано Привремено намесништво и његов проглас народу осујетили су широко разгранату заверу, чију су далекосежност открили папири нађени код једног од ухапшеника. Извршена су многа хапшења.

Вратимо се опет кнезу, који сада почива у београдској кнежевској гробници, поред свог оца Милоша. Надао сам се да ћу га затећи ведра и задовољна што се део по део његових прогресивних планова успешно остварује, а нашао сам га убијена рукама злочинаца, високо постављена на црни катафалк, са смиреним цртама лица, које ни многобројне посекоине нису могле сасвим да унаказе, у раскошном народном оделу, са златним крстом у осакаћеним рукама; више главе два јастучета с перјаним калпаком и мачем, поред тога два сомотна јастучета са блиставим ордењем којим су му европски владари изразили своје поштовање; на десној страни молитвени пулт за којим су свештеници, пуни достојанства, у свечаним одеждама, тихо читали тропаре. Око ковчега, поред кога су држали стражу официри и гардисти, било је цвеће које је кнез за живота највише волео. У дугој поворци народа,

БЕОГРАД, кнез Михаило на одру на дан погребња (према Каницу).

која се кретала ка двору да би одала последњу пошту мртвом кнезу, било је људи из свих сталежа. Из унутрашњости земље су такође хиљаде људи стизале у Београд да се поклоне кнежевој сени.

Погреб је обављен сунчаног 15. јуна пре подне. Удови кнегињи Јулији, која је тим поводом дошла из Беча, народ је приредио дирљив пријем. Артиљеријски генерал барон фон Габленц стигао је из Загреба да би заступао Аустрију; на ту пажњу је Привремено намесништво одговорило цару посебном телеграфском захвалницом. Али-Низани-беј појавио се као представних султана, а архимандрит Дучић као изасланик црногорског књаза. У 8 часова ујутро један члан Привременог намесништва, председник владе, енглески генерални конзул, командант армије и три висока државна функционера подигли су метални ковчег на мртвачка кола у која је било упрегнуто шест вранаца и погребна поворка кренула је од Двора ка Саборној цркви; на челу су биле народна и редовна војска, затим питомци артиљеријске школе, студенти, разна удружења, певачко друштво, свештеници и дворски

персонал. Неколико државних чиновника и официра носили су поклопац ковчега с венцем, на чијим су широким тракама биле извезене речи: ‚Југославенска емиграција‘ и ‚Твоја мисао погинути неће!‘ Два момка су на повоцу водила једног коња са бојном опремом и коња којег је кнез за живота најрадије јахао. Непосредно испред мртвачких кола ишли су високи свештеници, који су певали псалме, момци са буктињама и дворска послуга са инсигнијама кнежевског достојанства. Иза кола су ишле удова кнегиња и ближе рођаке у црнини, затим остали ожалошћени, министри и представници страних сила - сви пешице; иза њих се формирала поворка народа. Црквени обред су чинили говор митрополита, у коме је слављен почивши кнез и ‚изабраник српског народа‘, и уобичајено велико опело. Црнином застрта Саборна црква треперила је у светлости свећа, катафалк је био украшен свежим цвећем. После завршеног обреда ковчег је спуштен у кнежевску гробницу у припрати цркве. За све то време одјекивале су топовске салве са тврђаве. У црквеној порти су према источњачком обичају окупљеном народу подељене свеће да их припали ‚за покој душе‘.«

Дипломатски кор је непосредно после објављивања вести о кнежевој погибији, преко свог доајена, енглеског генералног конзула Лонгворта, изразио своје дубоко саучешће Намесништву, које су у складу са законом чинили председник Државног савета Мариновић, министар правде Лешјанин и председник Апелационог суда Петровић, а слично су поступили и владари многих европских држава. Црногорски књаз Никола упутио је министру спољних послова следећи телеграм: »Управо смо примили вест о страшној несрећи која је задесила Вашу земљу. Сва браћа у Црној Гори деле ваш бол. Што се мене и моје породице тиче, ми остајемо неутешни. Не налазим речи да бих довољно изразио своје очајање.«

У земљи је проглашено ванредно стање, војска је такође била у приправности, одређено је да национална жалост траје шест месеци, а ради умирења народа Привремено намесништво је издало следећу прокламацију:

»Страшан и гнусан злочин лишио је данас Србију њеног владара. Препуштајући оцени наших суграђана огроман губитак који је претрпела Србија, испуњавамо жалосну дужност преузимајући на основу државних закона у своје руке власт Кнежевског Намесништва и обавештавајући о томе све власти и цео народ. - Прва потреба земље у садашњем тешком тренутку јесте да се сачувају јавни ред и општа безбедност; али народ ће на основу закона бити позван да изабере Скупштину, која ће донети своју одлуку ко ће ступити на престо. - У име највише власти коју у овом тренутку вршимо, и у име најсветијих интереса народа, најозбиљније заповедамо свим властима и најодлучније саветујемо целом народу да настави са одржањем поретка и поштовањем закона и да више но икада избегава све што би могло

пореметити ред и безбедност. Доста нас је већ несрећа и жалости задесило тиме што је пакленоме уму пошло за руком да на личности нашег општевољеног кнеза изведе свој најодвратнији наум! Нека бар народ, све док Скупштина не изабере новог владара, својом мудрошћу сачува добар глас који Србија има у Европи. Обзнањујемо народу да ће се Скупштина, у складу са законима, састати за тридесет дана и обавештавамо га у исти мах да ће министри, Сенат, све власти и чиновници наставити да обављају дужности које им је поверио покојни кнез. Наша света дужност је да док се не окупи Скупштина сачувамо оно стање које нам је оставио велики родољуб Михаило Обреновић. Нека у овим тешким часовима озбиљних искушења Бог бди над нашом Отаџбином!«

По Београду, који је увек био склон источњачком испредању митова, кружиле су безбројне фаме о томе кога је кнез Михаило одредио за наследника престола и коме је све завештао своју огромну приватну имовину. Тако је, наводно, у случају да и његов планирани други брак са Катом Константиновић буде без деце, за наследника престола био предвиђен његов ванбрачни син Велимир, који потиче из једне пролазне младалачке везе у Загребу и који би сада имао да буде усвојен; а имовина би сва прешла у државне руке, јер ју је он увек тако и третирао. Међутим, министар Цукић, наименовани државни комесар за преузимање кнежеве заоставштине, није нашао никакав тестамент, на снагу су ступиле законске одредбе о реду наслеђа и према њима је за кнеза Србије проглашен четрнаестогодишњи Милан, једини мушки потомак династије Обреновић.²

59

Док је Јован Ристић био на путу у Париз да би довео малолетног престолонаследника који је тамо био на школовању, око наслеђа кнежеве имовине распламсао се процес између удове кнегиње Јулије, која је већ неколико година живела одвојено од Михаила³, и његових

² Његов отац је био Милош, син кнез-Милошева брата Јеврема; за време изгнанства у Бечу Милош је својим распусним животом упропастио здравље и умро у Београду у својој тридесет трећој години. Миланова мати Марија била је једна од четири по својој лепоти чувене кћерке молдавског бојара фанариотске крви Катаргија; приликом насилног свргавања Кузе 23. фебруара 1866. обелодањена је њена веза с њим, па јој је због тога повратак у Србију био задуго онемогућен. После тешке операције у Вирицбургу дуго је боловала и 28. августа 1876. умрла у Јашију.

³ У првом моменту највеће пометености кнегиња Јулија се носила мишљу да усвоји Михаиловог ванбрачног сина Велимира — коме је кнез дао име свога деде Теодоровића и у Београду га поверио на васпитање управнику »старом Стањи«, а доцније сликару Тодоровићу - и да онда као кнегиња-мајка и регенткиња, слично султанији Валиди у Стамболу, заигра значајну улогу у Србији. Пошто су га утицајни саветодавци уверили да је таква замисао неостварљива, Велимир је остао у Минхену - боравећи повремено и у својој вили на Штарнбершком језеру, где се аматерски бавио сликарством. Умро је 31. јануара 1898, а своје добро Невој у Румунији, процењено на око 2 милиона динара, завештао је српској држави у културне сврхе. На то имање су полагали право и барони Николић и Бајић, али је краљ Карол својом одлуком решио ствар у корист Србије.

сестрића (синова његових сестара Перке, удате у племениташку породицу Бајић, и Савке, удате баронице Николић). Овај процес, који је вођен пред судом у Букурешту и у коме су безобзирно обелодањени многи до тада непознати моменти из брачног и приватног живота потоње белгијске принцезе Аренберг⁴, завршен је тиме што су Михаилова удовица, његов ванбрачни син Велимир и наследник престола Милан путем поравнања или као поклон добили само сразмерно незнатне некретнине, вредности и ренте, док је држава остала, тако рећи, празних руку! Лавовски део — многих милиона вредна имања у Влашкој, огромна готовина, сав накит итд., које је пословима вични Милош скупљао још од 1815 — припао је, свакако противно вољи патриотски расположеног кнеза Михаила, његовим поменутиим рођацима, чији је завичај био у угарском Банату. Од њих је само барон Федор Николић (од 1882. до 1890. цесарско-краљевски цивилни помоћник војног гувернера у Босни; умро 27. фебруара 1903) - не губећи из вида порекло свога богатства и начело »noblesse oblige« - учинио нешто за културно унапређење својих сународника у окупираним крајевима, у чему му се придружио његов брат од тетке пл. Бајић (умро 1897), који је потпомагао изградњу гимназије у Новом Саду!

Одушевљени пријем младалачки свежег кнеза Милана 23. јуна у Београду и избори за Скупштину која је имала да се састане 2. јула допринели су смиривању духова у Србији. Утолико је ревносније радила комисија којој је стављено у задатак да открије све зачетнике и учеснике завере, да би се, ако би икако било могућно, убијени кнез осветио још пре свечаног устоличења новог владара. На челу ове комисије био је председник Суда за град Београд Коста Драгутиновић, а истрагу је водио др Никола Г. Недељковић. Није требало много времена да се утврди да посреди није био акт приватне освете, већ да се радило о дуго припреманом државном преврату.

Већ први део јавне судске расправе јасно је показао и најширим народним слојевима и иностранству колика се опасност била наднела над Србијом, а то је онда још увећало опште интересовање за Велику скупштину сазвану за 2. јул у Топчидеру. У ово, за будуће обликовање државе тако значајно представничко тело изабрано је: 48 свештеника, 11 припадника народне војске, 193 општинска председника и чиновника, 126 трговаца, 3 занатлије, 141 сељак и само 1 адвокат!

После јутарње литургије у великој хали, подигнутој посебно за ову скупштину, посланици су се, уз звуке звона са оближње цркве Св. Петра и Павла, коју је Милош саградио 1833, заклели да ће се у свом раду и одлучивању руководити једино истинским интересима земље. Потом је у 8 часова председник Савета и председавајући Привременог намесништва Јован Мариновић, у присуству конзуларних представ-

⁴ *Obrenovitch Julie princesse. Proces contre les heritiers de feu Prince de Serbie Michel Milos Obrenovitch. Vienne 1871.*

ника, који су били у свечаним униформама (међу њима се својом раскошном великашком одором нарочито истицао представник Аустро-Угарске Бенјамин фон Калај), у највећој напетости отворио заседање. Он је најпре указао на тешко искушење кроз које је земља морала да прође поводом погибије свог вољеног патриотског кнеза Михаила: »Њега никад нећемо преболети!« чули су се гласови са свих страна. Али кад је он, тражећи неку наду у будућности, рекао да је ту још један Обреновић, узвицима »живео« није било краја. После тога је узео реч шабачки владика, који је говорио о заслугама кнеза Михаила. Кад је рекао: »Кнез Михаило је био Србија«, свима су удариле сузе на очи. После 10 часова за кнеза је, уз бурно клицање, проглашен Милан Обреновић IV, па је онда за првог намесника изабран министар војни Блазнавац, за другог министар унутрашњих послова Јован Ристић и за трећег члан Савета Јован Гавриловић; сва тројица су изабрани једногласно. Блазнавац, о чијој бурној животной судбини говорим у осмом поглављу, захвалио је Скупштини за указано поверење и изјавио: »Кнезу Милану ћемо предати унапређену Србију.« Топовске салве су дале знак за изражавање општег задовољства, које је завладало у целом граду и свој спољни знак добило у замењивању дотадашњих црних застава националним тробојкама. У част избора новог кнеза своје заставе су истакли и сви конзулати.

Око пола једанаест часова новоизабрани намесници су положили заклетву пред митрополитом, који је потом прочитао молитву за кнеза. Скупштина се прикључила молитви за дуг живот Милана Обреновића. У четврт до једанаест једна скупштинска депутација је увела младог кнеза у пуковничкој униформи у Скупштину, чији су га чланови дочекали стојећи. Клицању није било краја. Млади владар је узбуђеним гласом проговорио: »Ја сам још млад, а већ кнез Србије. Али ја ћу се потрудити да научим како да учиним свој народ срећним!« На ове речи Скупштина је одговорила новим бурним овацијама. Кнез је напустио Скупштину уз топовске салве и у пратњи министра војног, митрополита и неколицине државних достојанственика, као и одреда регуларне и одреда коњице народне војске, упутио се на коњу у град. Поздрављен клицањем непрегледне масе народа, примио је и ту и у тврђави заклетву труп^ на верност. Обраћајући се војницима, први намесник, пуковник Блазнавац, рекао је: »Као што је из крви нашег Спаситеља никла нова хришћанска црква, тако ће из крви нашег незаборавног Михаила процветати једна јака и моћна Србија!«

Чланови Скупштине су очигледно били задовољни извршеним избором, па су изразили спремност да скромну кнежевску цивилну листу од 500000 динара знатно повећају, изјављујући: »Богу хвала, добро смо радили, најбоље људе изабрали, Бог нас је надахнуо.« После подне је већином гласова одлучено да се намесништво у складу са законом бира на три године и да следећа скупштина, ако буде потребно, може тај рок продужити. У том смислу су измењени и одгова-

рајући закони. Из унутрашњости су стизале многе депеше са изјавама захвалности Скупштини за извршени избор кнеза. Са свих страна се чуло: »Ви сте нас спасли!«

Петог јула, у 11 часова пре подне, митрополит је у Саборној цркви, уз топовске салве и звуке звона, извршио миропомазанье кнеза Милана. Присутни су били сви министри, представници страних сила и чланови Скупштине. Свечано је прочитан султанов берат, којим се признаје новоизабрани кнез, и тиме је државни поредак у Србији поново успостављен.

У току скупштинских седница председник је извештавао о унутрашњем и спољнополитичком положају Србије и о резултатима истраге у вези са завером против кнеза Михаила. Народни посланици су живим одобравањем више пута прекидали говорника и прихватили следеће закључке: Треба што пре, према замисли почившег кнеза, појачати одбрамбену способност земље, проширити и у пуној мери искористити постојеће војне школе. До кнежева пунолетства, дакле за наредне три године, Скупштина треба да се сазива најмање једанпут годишње. Кнезу Михаилу треба у Топчидеру, на месту где је пао, из народних средстава подићи спомен-стуб. Против београдске полицијске управе да се поведе истрага због недовољне будности, која је омогућила завереницима да неоткривени дуго припремају убиство. Најзад, влада треба да одржи пријатељске односе са страним силама које је успоставио кнез Михаило.

Намесништво је похитало да неке од ових закључака одмах проведе у дело. Министар унутрашњих послова Никола Христић и министар вера Димитрије Црнобарац пензионисани су на сопствену молбу; остали министри су стављени на располагање, а шеф београдске полиције Михаило Барловац је пензионисан. Петог јула Скупштини су предложени чланови нове владе: Ценић, као председник и министар правде, Белимарковић, као министар војни, Радивој Милојковић, као министар унутрашњих и спољних послова, Јовановић, као министар финансија и, привремено, министар вера - све људи изразито либералске оријентације. Председник Ценић је одржао говор, у којем је, поред осталог, рекао: »Међу нама треба да влада само закон; ми ћемо поштено извршити свој задатак.« Скупштина је акламацијом потврдила састав владе и истовремено из сваког од петнаест округа изабрала по два посланика, којима је стављено у задатак да упознају владу с народним жељама у виду образложених предлога. Намесништво је издало прокламацију у којој је изјавило да* одлучно пристаје уз начело почившег кнеза: »Закон је највиша воља у Србији.«

Овој значајној »Топчидерској скупштини« — која је за само неколико дана, уз одавање пуног признања кнезу Михаилу за оно што је учинио за Србију, прогласила малолетног Милана као јединог Обреновића и унука Михаилова стрица за кнеза, присуствовала његовом

миропомазању, именовала намесништво, потврдила нову владу и одредила јој политичке смернице - изразио је пре њеног закључења председник Мариновић, у име владе и кнеза Милана, захвалност за њену патриотску оданост, за срећно решење отворених питања, као и за одмерено држање и истрајност.

У српским политичким круговима оптуживана је обдарена и честољубива бивша кнегиња Персида Карађорђевић, много више него њен супруг Александар, да је, да би на српски престо довела свога сина Петра — каснијег зета црногорског књаза Николе - иза кулиса држала у својим рукама све конце антиобреновићевске завере, која је, вероватно против њене првобитне намере, добила тако крвав епилог.

Међутим, јавни тужилац је и у завршној речи остао при својој првобитној тези да се као морално и материјално одговоран виновник кнежева уморства мора сматрати бивши кнез Александар Карађорђевић, који је живео ван земље.

Коначна судска пресуда је била у складу с предлозима државног тужиоца. У рано јутро 18. јула извршен је на Карабурми барутом и оловом последњи обрачун с тринаесторицом осуђених, који су храбро, делом и фриволно — с цигаретом у устима - пошли у сусрет смрти.

Завршни чин смиривања добила је ова катастрофа, која је изазвала велику смутњу у Србији, у свечаном парастосу одржаном 20. јула у свим београдским црквама за покој душе почившег кнеза. Све су цркве биле пуне народа, а највећа навала је била на Саборну цркву, где је катафалк био украшен инсигнијама и трофејима покојника, као и безбројним раскошним венцима. Певање хора београдског и новоградског певачког друштва било је у пуном складу са свечаношћу и узвишеном дирљивошћу тренутка; говор митрополита је такође оставио снажан утисак. Прошло је отада више од тридесет година, али на месту кнежеве погибије, високо у Топчидерској шуми, још нема оног спомен-стуба који је требало подићи по закључку Скупштине. Чија ли је била идеја да се из гвоздене ограде постављене на место злочина уклони и она камена плоча на којој је био урезан завет јужнословенске омладине: »Твоја мисао погинути неће!«

Да ли је, можда, песнички настројен црногорски књаз Никола, следбеник исто тако убијеног кнеза Данила, погледао оно место у шуми где је његов заштитник и добротвор Михаило тако трагично завршио живот - кад се 28. јуна 1896, у пратњи краља Александра и краљице Наталије, појавио међу хиљадама земљака који су га одушевљено поздрављали? Чуо сам само да му се нарочито допао тешки влашки »препишор«, у коме се с укрштеним ногама (отуд српски »заплет«), два корака напред, па два назад, више скаче него игра, и да је био очаран прекрасним парком.

И стварно је положај Топчидера тако диван да је једно стране друштво намеравало да га претвори у други »Monte Carlo« за блази-

ТОПЧИДЕР, *место* на коме је убијен кнез Михаило у Кошутњаку.

рани монденски свет Европе, увек жељан новина. Из бојазни да морална штета не буде већа од економске користи, српска влада је одбила ту примамљиву понуду. И заиста би била штета да се белосветски шпекуланти докопају овог јединог блиског »*buen retiro*« београдског друштва, за чије улепшавање не мала заслуга припада и кнезу Александру Карађорђевићу. Близу велике групе платана, које ширином својих крошања надмашају само чувени платани грофа Гоце код Дубровника, створио је краљ Милан праву идилу од водоскока са егзотичним воденим биљкама; цео комплекс се завршава монументалном каменом пирамидом, окруженом високим дрвећем, а подигнутом у знак сећања на Милошев повратак 1859. године. (Види илустрације на стр. 112).

Тешка срца сам се одвојио од овог дивног места у Топчидеру, који за Београђанина има исту привлачну снагу као, рецимо, Сен-Клу за Парижанина или Шенбрун за Бечлију. И као што је Шенбрун имао свог »*Domus*«-а, тако и Топчидер има свој ресторан »Реља«, у коме су ми 28. августа 1897. моји цењени пријатељи, писци, уметници и др., приредили срдчан испраћај. Шетња по парку нас је водила поред монументалног павиљона, са чијег је балкона, како нам је причао његов творац сликар Тодоровић, кнез Михаило са својим угледним гостима посматрао »са сузама радосницама у очима« поворку народа приликом прославе педесетогодишњице ослобођења Србије, тако те-

сно повезаног с именом његова оца. Био је то један од ретких пријатних дана у његовом животу испуњеном неуморним радом за добро народа, животу који је несумњиво заслуживао мање трагичан крај! Као што се види, познавалац историје не може из Топчидера да понесе само ведре утиске, како то може да се деси површном посетиоцу жељном само разоноде и уживања у природи. Сусрет са повеликим групама робијаша у светлим оделима, који се под јаком пратњом враћају с рада у робијашницу на левом обронку брда, није нимало подесан за растеривање тмурних реминисценција. Изгледа да ово преплитање ваздушних бања и казнених завода није Србима необично, али је вређало наша осећања, јер смо и нехотице стално мислили на убиство кнеза у оближњој шуми.

Све радове у вртовима, воћњацима, расадницима, у стакленим баштама, млекари и у Кошутњаку, који обухвата добар комплекс шуме и где се безазлене срне спокојно спуштају до пешачких стаза, обавља стотинак, већином младих, кажњеника из топчидерског поправног завода. Највећу сметњу успешнијем гајењу воћа чине рани и позни мразеви и земљиште пуно влаге. У Топчидеру се може видети и вештачки систем наводњавања који су изградиле чувени бугарски баштовани. Ови једноставни синови природе граде огромна компликована кола са причвршћеним ведрима којима се захвата вода из потока; коло се окреће помоћу долапа, а вода се преко ижлебљеног корита слива у један резервоар, из кога се опет помоћу сличног уређаја пребацује у више и удаљеније басене. Како ли су Бугари дошли до овог вешто смишљеног, Турцима и Србима непознатог механизма, који се могао видети једино у јужној Француској и Шпанији? Привлачио је нашу пажњу, иако далеко заостаје за сложенем машином оближњег парног млина!

Да би се колико-толико попунио недостатак стручњака у шумарству, у јуну 1896. је у топчидерској шумарској школи отворен тромесечни практични курс за шумаре који су већ били у служби; курс је био добро посећен и дао је задовољавајуће резултате (види X главу у трећој књизи). Од 780 хектара, колико Топчидер обухвата, на парк, шеталишта, ка[^]енолом итд. отпада 470 хектара, на расаднике за шумарство 60, за воћне саднице и америчку винову лозу око 50 хектара. Ови последњи дају годишње у просеку 15000-20000 племенитих воћних садница и 100000 лозних калема. Укупни приходи овог државног добра износили су 1895. године 56891 динар, а расходи 67020 динара. План једног белгијског друштва о отварању коцкарнице у Топчидерском парку, уз коју би ишла и изградња већег броја велеlepних зграда ради улепшавања парка, за шта би се плаћала годишња закупнина од милион динара, пропао је у априлу 1902. због краљевог отпора.

југу и обезбеђивао првобитно римски, али и у XVI веку још интензивно коришћен пут који је, рачвајући се код Делиграда - северна грана је ишла дуж Тимока, а јужна дуж Нишаве ка дунавском лимесу - свакако имао и велик стратегијски значај. Одвајајући се код Praesidium-а Pompei, овај антички пут је ишао од Нерића хана (стр. 111) преко благих брежуљака на левој обали Мозговачке реке, који су данас под виноградима, североисточно од Моравичке клисуре, тако да су римски легионари који су долазили са истока могли, не правећи дуг заобилазни пут преко Praesidium-а Pompei, директно ићи на Ниш. Три километра јужно од Бованске куле, близу Суботинца, кроз који нас је пут водио, нађен је најбољи камени угаљ овог највећег терцијарног угљеног басена Србије, назван »краљевац«. Професор Лозанић је утврдио да он садржи: C - 54,83, H = 4,48, пепео = 5,78, калорија — 4029. Овај концесионирани рудник са 95 рудних поља састоји се од два слоја дебела 3,5 и 3 m, смештена између пешчара и парафинског шкриљца. Искористићавају га кроз три окна и галерије дуге 3000 m J. Апел и др Ђока Димитријевић. Године 1895. дао је са 16 радника 1245000kg угља, који се у Алексинцу продаје по 1,05 динара за 100 kg.

Затим сам код Краљева наишао на рушевине џамија и других турских грађевина. Према саопштењу алексиначког инжењера, при градњи пута наилазило се и на римске опеке са жигом. Према новијим истраживањима, ту је стајао стари српски трговачки град Бован, који су царица Милица и њен син 1395. године обавезали да сваке године даје по 500 крушаца соли светогорском манастиру Св. Пантелејмона. Принц Муса, брат Мурата II, освојио је Бован 1413. и вероватно је тада разорио његову тврђаву. Кад је Веранције 1553. године посетио Бован, он је још и тада имао надалеко познат вашар.

Пред Краљевом сам, близу телеграфске линије, прошао поред пространог гробља са споменицима од лискуновитог шкриљца, што је околним сељацима давало повода за најфантастичније приче. Према некима, у »латинском и жидовском гробљу« лежале су кости неког људског соја огромне висине и нарочито јаких костију. Нешто светла у ову и друге приче могло би да унесе само непосредно истраживање. Приликом свог првог путовања нисам имао ни довољно времена ни одобрење власти да отворим неки од тих гробова; међутим, у јесен 1864. радозналост ми није дала мира, па сам пробдео целу ноћ у бованској механи да бих већ у рану зору могао да почнем откопавање. Пошто смо при руци имали само примитиван сељачки алат, требало је, и поред мог пожуривања, неколико сати док нисмо дошли до првог костура. Оквир гробнице чинила су четири нетесана камена блока, и то по један на уздужним странама, један код ногу и један усправљен чело главе, затварајући тако издужен правоугаоник. Иако сам бирао гроб који се од осталих издвајао већим обимом, на основу чега се могло закључити да је ту сахрањена нека угледнија личност, нисам

нашао, и поред пажљивог претраживања избачене земље, никакав предмет по коме би се нешто одређеније могло рећи о овом гробљу као изузетном. Осим свежих фрагмената грнчарије, на које смо наишли одмах испод травног покривача, нисмо ни у слоју земље дебелом 1,58 m, ни на костуру који је испод њега био нашли ништа што би било вредно помена. Скелет није био ни нарочито велик јер је, у испруженом положају, од главе до врхова прстију имао свега 1,70 m, а није било ни прстења са сеченим каменовима какве су сељаци тобоже налазили у другим гробницама. Имао сам сувише лоша искуства с поузданошћу сличних тврдњи да бих после првог безуспешног покушаја и даље трошио време, новац и труд на »жидовско гробље«. Задовољио сам се скицом гробља, а ископану лобању сам послао заслужном бечком професору Ромеу Зелигману, који се бавио проучавањем култа мртвих код свих народа. Неколико суседних гробова народ је означио као »вамписко гробље«; као што сам већ рекао, веровање у вампире је веома раширено у Србији. На жалост, ништа више нисам могао предузети за расветљавање прошлости Краљева. Сви знаци говоре у прилог томе да је ту некад било старије насеље. Драгашевић идентификује Краљево с једним градом који у XII веку, под Немањом, треба да је стајао на Милој реци (Мала река = Моравица).¹⁴

Поред остатака античке осматрачнице ишли смо даље према Алексинцу, који се појавио на видику. Кроз град тече Моравица, која се нешто западније улива у Мораву, па је стога тешко претпоставити да на тако важном месту на путу Римљани нису имали кастел који би га штитио. На једном плану Алексинца из аустријског рата против Турака нашао сам на десној обали речице, близу садашње цркве, правоугаону паланку са шест округлих кула и 185 m дугим странама; могућно је да су је Турци градили у складу с римском основом и материјалом античке грађевине, али њене трагове узалуд сам тражио под високим алувијем. Напротив, наишао сам на остатке једне скромне турске грађевине, можда неког караван-сераја или хамама. Алексиначка паланка није 1737. пружила никакав нарочит отпор аустријском нападу, као ни она у Ражњу кад се исти генерал Миљо појавио пред њом са својих 12 чета гренадира, 1000 коња и 6 топова. Ево шта гроф Шметау каже о овим често помињаним утврдама, које су послужиле као узор за оне старотурске које је Омер-паша успешно применио код Плевне: »Паланке се подижу обично на граници или на главним путевима близу градова или села. Чини их квадрат окружен ровом или дебелим палисадама, готово до врха засутим земљом. У средини се обично налази зидана или дрвена кула, која има улогу осматрачнице и последњег уточишта. Има паланака, као што је темишварска, направљених од дебелог дрвећа или балвана, повезаних гвозденим клам-

¹⁴ »Гласник«, св. 45, стр. 35.

фама, иза којих се диже бедем, а споља је широк јарак с водом. Овакве утврде се показују боље него зидани бедеми.»

Из даљине посматран, Алексинац веома лепо изгледа. Он је 1833. дошао у српске руке и тада је имао једва 30 кућа. Лежи на 148 m надморске висине. Међутим, кад му се приђе ближе, у зеленило утонула целина раствара се у неколико једноличних, међусобно сличних улица. Куће су неугледне, једино реална школа, 1834. саграђена црква, зграда начелства и кућа енглеског курира чине један мали трг који подсећа на западне градиће. Био сам веома изненађен кад сам на чаршији срео и Арнауте. Албански елеменат се већ годинама спушта из својих гудура све ниже и настанио се у оближњој долини Топлице. Стварајући клин између Срба и Бугара, он се овде смирио међу својим хришћанским суседима, према којима је иначе свуда стајао као непријатељ. Мора турско-арнаутске владавине скинута је с Алексинца 1833. године. Старци се још сећају оних тешких дана кад ниједан Србин у Алексинцу није смео понети црвен фес или неки други део одеће црвене или зелене боје; дозвољено је било само бело, грубо сукно; кад су полазиле у варош, жене су уместо шамије морале на главу стављати »тулбенту«, неку врсту женске капе, као знак да су удате. Ниједан хришћанин није смео проћи чаршијом на коњу; први Арнаутин који најће могао је да га убије и многи рајетин је због не већег злочина скончао на грани старог дрвета, које је још и у време моје прве посете стајало поред карантина и подсећало на тешку прошлост. У то време није овде било никаквог друштвеног живота; потпуна изолованост жена била је очигледно наслеђе из турског времена.

Налазећи се на турској граници, Алексинац је од 1836. до 1878. представљао важан пункт на поштанском и робном путу од средње Европе ка Цариграду. Један дугачак дрвени мост водио је преко Моравице кроз сеновиту алеју ка карантинској станици, окруженој лединама и групама високог дрвећа. Станица се састојала од неколико пространих зграда. Ни на једном другом граничном прелазу Србије путнички промет није био тако жив као овде. Ту је сваке године прелазила већина од оних 15000–18000 Бугара и Цинцара који су као дунђери и баштовани преко лета тражили добру зараду у Србији, да би се у позну јесен истим путем враћали са својом уштеђевином; преко овог прелаза ишли су и многобројни каравани товарних животиња са знатним количинама бугарско-трачког сафијана, коже, вуне, кудеље итд., које су се преко Београда извозиле у аустријске фабрике на прераду, да би потом као скупии индустријски артикли ишли истим путем назад у нишке, пиротске, софијске и пловдивске дућане или на чувени ваشار у Узунцово у Бугарској, који је сваке године из европске и азијске Турске посећивало до 100000 људи.

Алексинац је био важна међустаница интернационалног телеграфског саобраћаја и требало је да то буде и за српско-турске железнице. Тиме би му се отворила перспектива да надокнади оно што је на

благостању изгубио ратом 1876. и на трговачком значају укидањем карантинске станице због померања српске границе на југ 1878. Међутим, клизишта на северу су присилила инжењере да трасу пруге одмах испод Сталаћа пребаце с десне на леву обалу Мораве, па је тако Алексинац, удаљен 4 km од своје железничке станице, и поред тога што је ради лакше везе с њом изградио стабилан мост на Морави, остао без већине оних предности које је очекивао од новог железничког саобраћаја. Па ипак је померањем српске границе на југ нешто несумњиво добио: у случају будућег рата неће бити изложен свим оним недаћама које су га раније као пограничну варош погађале. Пошто је стално био капија кроз коју су Турци за време устаничких ратова продирали у земљу, године 1862, кад се због бомбардовања Београда страховало од тежих конфликта с Портом, донесена је одлука да се град утврди јаким појасом шанчева. Кад је у пролеће 1876. рат стварно већ био на помолу, генерал Зах је тај појас доградио и претворио у добар одбрамбени систем. Могло би се рећи да је Алексинац био жариште почетка и краја оружаних борби те, по српско оружје несрећне године.

Распоред Моравске војске, којом су командовали генералисимус Черњајев и његов начелник штаба пуковник Бекер, био је 3. јула овакав: крајње десно крило на Јанковој клисури (стр. 105); десно крило у Вукањи с резервом у Каонику, под пуковником Бучовићем: 6 крушевачких батаљона, 4 јагодинска, један и по ескадрон коњице, 8 тешких топова (четворофунтовњака); десни центар између Ђуниске реке и Јужне Мораве под пуковником Милутином Јовановићем: 3 алексиначка батаљона, 4 смедеревска, 8 ћупријских, 7 ескадрона коњице, 16 тешких и 4 лака четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; леви центар са претходницом код Тешице под капетаном Ђорђевићем: 3 алексиначка батаљона, 4 лака четворофунтовњака; главнина у утврђеном логору код Алексинца под пуковником Илијом Марковићем: 25 батаљона Шумадијске дивизије, 4 смедеревска батаљона, 6 тешких четворофунтовњака; лево крило између Сокобање и Алексинца под пуковником Узун-Мирковићем: 5 пожаревачких батаљона, 5 београдских батаљона, 6 крагујевачких, 4 јагодинска, 5 ескадрона, 24 тешка и 12 лаких четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; крајње лево крило на Тресибаци под потпуковником Хорватовићем: 8 књажевачких батаљона, 1 ескадрон, 8 тешких четворофунтовњака. Операције на левом крилу приказаћу у VIII и XII глави; овде ћу покушати да дам сажет приказ догађаја на централном делу фронта између Алексинца и Крушевца, који су били одлучујући за рат у целини.

Непосредно после објављивања рата генерал Черњајев је наредио пуковнику Милутину Јовановићу да направи демонстративни испад према Нишу, а он сам је с већим делом главнине пошао преко Књажевца да би освојио Белу Паланку и Пирот. То му је, додуше, успело,

5<

западније, и остаци тамошњих великих топионица указују на некадашњу производњу железа. Приликом изградње железнице нађен је 1882. један облук који је садржавао живин сулфид и који је упорног истраживача професора Клерифа одвео до нагорелих удубљења сличних пећинама код Мале и Шупље стене. У овој последњој нађене су слободно формиране глинене посуде коничног или трбушастог облика, са дебелим зидовима и јаким ручкама, с којима је јавност упознао рударски саветник Рафаел Хофман, затим чиније, чанци и за брушење употребљаване плоче пешчаника, као и кварцни врхови стрела и копаља, али никакав антички прибор нити новац. Из Рипња потиче једна 728 грама тешка бакарна секира. Све ово даје основа за закључак да су се ови рудници живе користили већ у неолитској ери, а корисници су, како ми се чини, били келтски Скордисци пре почетка римске владавине.

Према проф. Жујовићу, Авала се састоји од неокомског и шкриљастог кречњака, кроз који се пробијају магматске масе, а околно брежуљкасто земљиште од испретураних слојева кречњака богатог окаменотинама и од јако раширеног серпентина. Др В. Гродек из Клаустала рекао је о овој необичној појави руде: »Од некадашњих отвора лежишта — ако су такви уопште икад постојали - данас више нема трага. Њихови садашњи површински делови настали су у већим дубинама и касније ерозијом огољени. При том су се првобитна својства изменила и мање или више нестала под утицајем атмосферилија; карбонати су се излужили, пирит оксидисао, лимонит је испунио шупљине и пукотине. Вероватно је да и каломел и чиста жива припадају овој, атмосферилијама измењеној зони. Првобитна својства слојева моћи ће да се упознају тек у већим дубинама.«

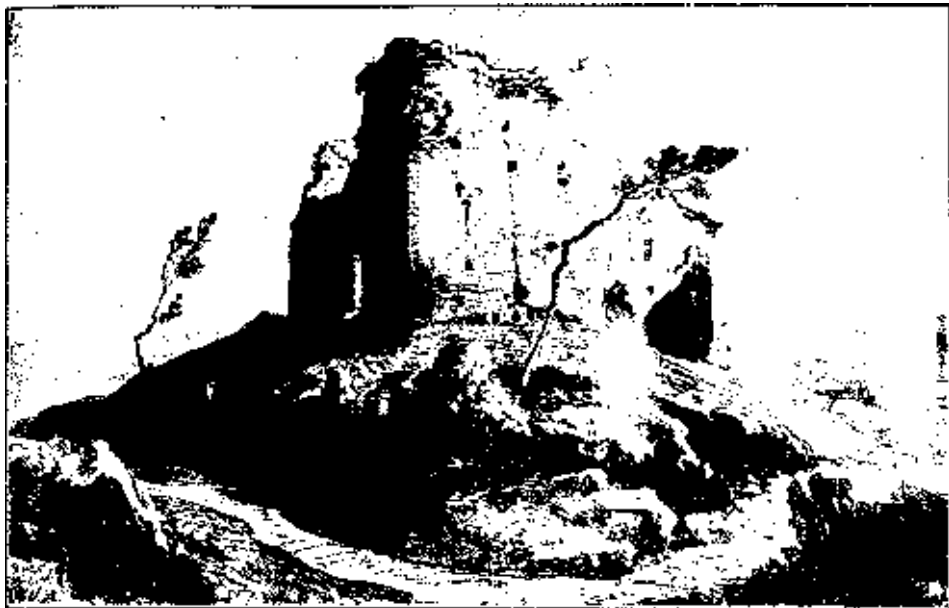
Ово прво рударско истраживање открило је кроз »Јеринино окно«, јужно од Шупље стене, пробијено кроз серпентин до дубине од 150 метара, један слој дебео 34 метра, неједнако претворен у руду, и 650 метара источно, код Рупина, где је један започети дневни коп одвео до старог напуштеног окна, велике масе тврдих рудних громада са 8,41-14,31% живе, које допуштају претпоставку да су Келти могли прерађивати само сиромашнију руду; затим је код Деверовог камена и у две друге стене такође нађена жива. Свих пет куполастих узвишица су делимично шупљикаве, у велике блокове изломљене масе кварца, чије су шупљине испуњене већином окерастим лимонитом, са садржином од 0,06% никла који потиче од милерита. Жива која се појављује у овом северном ревиру западно од Врчина на саставу кречњака и серпентина простире се више од 2 километра у дужину од западне стране рудишта. Живин сулфид прожима у облику неправилно разбацаних мрежастих линија порозне рудне жице и боји их својим зрнастим распоредом у лиснатим партијама као и вијугаве беле пруге кварцног праха наизменично зеленкастим танким слојевима. Према Лозанићевој анализи минерала који је он назвао »авалит«, овај садржи: 55-61%

БЕОГРАД, Авала, праисторијска
керамика.

силицијеве киселине, 9-15% хромоксида, 14-16% чисте глине, 2,5 калијума, 1—2% оксида железа и 1,6-3,4% хромита. Стене су храпаве и смеђе; свез зрнасти, тамно светлцави прелом подсећа на рожнац.

Повољан положај ових налазишта живе (42 рудна поља) поред железничке станице Рипањ, удаљене од Београда само 24 километра, навео је поменуте професоре на мисао да их заједно са београдским велеиндустријалцем Вајфертом почну искоришћавати. Уложене су знатне суме новца. Већ 1891. било је ископано скоро 7000 метара подземних ходника. Осим Јериног окна отворен је још један ходник у Шупљој стени, који треба да води ка лежишту руде на дубини од око 700 метара, а поред железничке станице подигнути су топионица, баракe за раднике, магацини итд. Због виших радничких надница - за пробијање једног метра ходника плаћало се 20 динара и за килограм живе 0,7 динара - трошкови по тони руде су се пењали на 11,36 динара, док су на другим местима и поред тешких услова за извлачење достизали једва 10 динара. Године 1891. мораласе због јакогнадирањаводе у главно окно ^Јабавити једна пумпа од 25 и за топионицу један мотор од 12 коњских снага. Издаци су само у тој години износили 118000 динара, док се из 2160 метарских центи руде добила 601 боца, односно 20644 килограма живе, што се одмах, као и 18699 килограма добијених 1890. године, покушало пласирати у Београду и Бечу. Међутим, већ постављена двострука топионичка пећ није више обнављана, јер су крајем октобра 1892. од три тавске пећи топионице у погону биле само две. Наиме, дубље галерије, које су изградили 70 радника и 3 надзорника, показале су да рудна маса опада са дужином знатно више него што се у почетку претпостављало. И тако је предузеће које је 1889. основано са капиталом од 4,5 милиона динара крајем 1893. године ликвидирано.

БЕОГРАД, Авала, врх са рушевинама града.

Пошто су пропали покушаји да се за рудник заинтересује краљ живе Ротшилд, лондонски акционари су купили две концесије за јужну Љуту страну-Тапавац и за Рипањску клисуру (166 рудних поља). У Љутој страни (381 m), западно од Рипња, налазе се често и појаче рудне жиле у седиментним стенама и у трахиту који прожима кредни пешчаник и кречњак. Руде су: галенит, пирит и госларит. Требало је да главно окно, отворено помоћу једне парне пумпе и транспортне машине ради испитивања богатства руде у већим дубинама, одлучи и о Рипањској клисури са наслагама цинабарита у Грабовцу и Рипи, која је показивала сличне услове као авалски ревив. Резултат није био охрабрујући, па се после тога тамо ишло само за оловом, кога се, непречишћеног, 1888. године добило близу 40000 метарских центи. Године 1895. производња је износила 1421, а извоз 1749 метарских центи олова. На источним висовима, који су се пружали према Дунаву, наишло се испод саме површине на мрки угаљ, али до данас није било покушаја да се он експлоатише. Међутим, фирма Глигоровић производи од 1883. код железничке станице Рипањ »ромати-цемент«, који је на добром гласу, а однедавна и »портланд«, за чију је производњу београдски приватни инжењер Мајснер такође добио концесију 1897. године.

Индустријска и пољопривредна делатност, која је раније била ограничена на мирне удолине и усеке око Авале, почела је сад знатно

да мења свој лик. У подножју на северозападној страни Авале никла је једна шумарска кућица са великим расадником и вртом, где се припремају биљне културе за парк, који сада окружава стару турску тврђаву. Хотел с рестораном и трамвајска пруга треба ускоро од Авале да учине за Београд оно што је Каленберг за Беч. Али већ данас, нарочито о Ђурђеву дне, кад се сви Цигани из околине окупе на пошумљеном платоу, некадашње пусто тврђавско двориште претвара се у шарени логор, у коме музика и игра трају до зоре. Гимнастичка и певачка друштва такође радо посећују врх Авале, одакле пуца видик на све стране: не виде се само обале Саве и Дунава како се протежу унедоглед, већ и велик део српског средишњег горја и лако усталасана Моравска долина са историјски интересантном Браничевском жупом, у коју нас води следеће поглавље.

IV

СМЕДЕРЕВО И ОКОЛИНА

67 Излет из главног града Србије у Смедерево, од давнина чувено због свог идиличног положаја, вишеструко се исплати. Вожња бродом пружа величанствене призоре са реке; историјски врло занимљив град, у последње време сваки дан све лепши, има знамениту, својеврсну тврђаву; виновом лозом богата околина скрива, како сам вишеструким истраживањем, а нарочито 1889. утврдио, обиље остатака из доба Римљана, а повратак у Београд железницом води кроз богати подунавски округ, чија шароликост на сваком кораку пријатно делује својим пољима и шумама, селима и железничким постајама.

68 Већ у јесен 1859, док су још Турци држали Београд, Смедерево је било мој први даљи циљ за излет. Тада још није било електричног трамваја, чак ни дуге степенице које повезују Калемегдан са ниском Савамалом нису постојале. Ка луци се силазило вратоломно стрмом стазом. Мој хамалин је стењао под теретом лаког путничког пртљага који ми је носио, и на крају, према овдашњем обичају, тешко отхукнуо кад га је спустио на палубу брода. Пристојан бакшиш је његовом дисању вратио нормалан ритам, а он, срећан што је за данашњи дан обезбедио подмирење својих скромних потреба, пожурио је у најближу крчму.

После трећег знака звона заплвили смо поред тврђаве, која је кратко време пре тога реновирана и са дунавске стране пружала много живописнију слику него са савске. Безбројни бастиони, куле и галерије пропињу се једни изнад других увис, оријенталне карауле густо начичкане и где им јесте и где им није место, заставе и сигналне мотке штрче у небо поред огромних цеви Пексанових и Крупових топова, а надгробни споменици са турбанским главама радознало помаљају своје »сахиде« из жбуња. На источној падини, турска варош са својим безбројним баштама стапа се у јединствен парк и да раније нисам сопственим очима видео беду и прљавштину између допадљивих купола и минарета који се дижу из крошања високог дрвећа, зажалио бих, као многи туркофили, што је стамбулски ферман из 1862. принудио Мухамедову децу да напусте овај привидни рај. Ова прекрасна

слика завршавала се нама добро познатом Великом школом; после 1884. године ту слику су учиниле још живописнијом куполе и куле краљевског двора, нових цркава и многих државних и приватних зграда, на које из магловите даљине, као на нежељене скоројевиће, гордо гледа древни град са високе Авале.

На српској обали, која је и даље брежуљкаста, смењују се њиве, воћњаци, шумарци са храстом, буквом, врбом, тополом и лепо уређени виногради. Винова лоза се држи упркос филоксери, која се овде недавно појавила, и трећину вина које се добија у смедеревском округу даје управо овај део дуж Дунава. Држећи курс према североистоку, наш брод се креће према историјски занимљивој Вишњици (1015 душа), која лежи на истакнутој узвишици. Тетивом ове обалске терасе богате фораминиферама¹, која се дубоко усеца у угарску област, иде од Singidunum civitas за Цариград велики римски пут, од чије су се прве Mutatio ad Sextum сачували остаци кастела на северном брежуљку (271 m) код Малог Мокрог Луга. То је био почетак јаког појаса утврђења, намењеног заштити овог пута и обезбеђењу већ поменутог римског дунавског војног пута од ушће Саве до ушћа Тимока (стр. 17). Од тих чврстих утврђења, густо поређаних и истурених према Дакији, на самој мезијској обали стајао је први значајнији кастел, источно од вишњичке цркве Св. Николе (изграђене 1838), а други код села Сланци, 5 km јужније, са досад непознатим античким насељем. Код Вишњице има још старих зидина које су до данас остале неистражене. Сматра се да су то остаци једног летњиковца деспота Ђурђа Бранковића (умро 1457), који је, како предање каже, тамо и нешто јужније у Калуђерици радо користио топле изворе (с температуром од 19 и 25 °C).

Пре него што се у оштрој кривини оплови копнени језик који се дубоко усеца у мађарску низину, река се код Вишњице сужава на 500 m. Кад су Турци 1595. и касније султан Ахмед упали у Банат код Панчева, ово место је коришћено за премошћивање Дунава. И принц Еуген је у јулу 1717. са овог пункта повео своју војску у опсаду Београда. Јер само неколико километара источније Дунав, који овде образује седам острва, проширује се на 3,5 km и сужава се опет на 500 m тек иза Великог Села.

Готово сваког пролећа притоке Дунава доносе толико воде да се он овде редовно разлива преко обала. Докле год узводно поглед досеже, сва је лева, мађарска страна (насељена већином Немцима) покривена водом. За време овог ужаса, на две миље унаокруг, из непрегледне водене површине провирује овде-онде само понека крошња усамљеног дрвета. Често се то дешава тако брзо да људи препуштају своју стоку воденој стихији и гледају само да спасу живу главу. Истина, држава им даје неку помоћ и извесне пореске олакшице,

¹ П. С. Павловић, »Прилог познавању фораминифера«, »Гласник«, св. 56, Београд 1898.

али то је само незнатна накнада за тешке губитке. За време велике поплаве у пролеће 1897. нарочито су тешко били погођени Кенигсдорф, Албрехтсдорф, Гизелахајм и још нека места. »Нема тога насипа који би издржао притисак набујале воде између Сурдука и Бановаца!« - тврди мајор фон Стефановић.

Са леве обале светлуцају и као да нас у госте позивају панчевачки торњеви и куполе. Ту, међутим, нисмо пристајали, јер локални бродови пристају само на српској или само на мађарској страни; кажу да је до ове наредбе дошло због ранијег честог шверцовања турског дувана у Аустрију. Узевши курс на југ, стигли смо до Винче, живописно груписане око своје високо постављене, 1857. изграђене цркве Св. Петра и Павла; ту код Винче је једна четвртаста кула на левој обали Болечице штитила римски копнени пут. На брежуљцима нешто источније одатле винова лоза почиње опет да потискује кукуруз.

У једној западној ували налазио се сада запуштени манастир 70 Винча. Према истраживањима ученог игумана манастира Гретега, Илариона Руварца, која оповргавају предање наведено у Милићевићевој *Sprönjif*, манастир је основао побожни деспот Стефан Лазаревић, а разорили су га Турци кад су освајали Смедерево. Кад је Макарије (1557-1573), брат чувеног великог везира Мехмеда Соколовића, постао пећки патријарх, добио је од овога дозволу да обнови манастир. У почетку XVII века напуштен због турског притиска, па онда опет настањен, од 1683. до 1699. остао је задуго пуст. Калуђери су се били преселили у сремски манастир Кувеждин. Још једном се један грчки калуђер са Крфа, који је донео неку чудотворну икону Богородице из Русије, одважио да светилиште обнови, али је његов последњи игуман Теодосије морао 1740. да потражи уточиште у манастиру Бездину у Угарској. Пошто Срби данас не показују више никакве склоности ка манастирском животу, тешко је веровати да ће манастир Винча икада више бити обновљен.

Као неки огроман тумулус истиче се на видику брежуљак на коме се налази живописно украшено ритопечко гробље, с малом куполном црквом изграђеном 1870. и са необично обликованим крстовима. Ту је некад било збориште келтских Трикорњана, који су се у доба Птолемеја настанили у Горњој Мезији. После римског освајања Tricornium је био један од најјачих пунктова на лимесу, од чијих су се утврда до данас сачували квадратни зидови на највишем југозападном брежуљку код Болеча, удаљеном око пола часа хода. Тамо је и 1815, по Милошевом наређењу, ископан један шанац да би се пресекала турска саобраћајница између Смедерева и Београда, која се на том месту знатно 71 приближава Дунаву.⁴

² »Гласник«, св. 45, 1877.

³ Србија, стр. 677.

⁴ Ближе о Tricornium-у види у мојим *Römische Studien in Serbien*, 6 f.

Код Гроцке се друм и телеграфска линија сасвим приближавају реци. У својим поменутих *Студијама* доказао сам да је Гроцка несумњиво истоветна са »Mutatio ad sextum miliare«. Од утврђења сачували су се на Азапском потоку и на 150 m високом брестовичком платоу темељи неколиких стражарских кула. Осим тога, нађен је један озидан бунар и најзад остаци насеља, које се протезало све до 4 km удаљеног Брестовика. Са некрополе тога насеља доспели су у Београдски музеј из једне гробнице, чије су четири просторије биле украшене порталом на стубовима, сликама итд., фрагменти лавова, крилатих генија и торзо једне људске фигуре. Шафарик је био склон да у једном заветном камену који је овде нађен види персонификацију реке Margus (Мораве). За време Турака је Гроцка - тада Хисарџик - добила палисадни бедем за одбрану од евентуалних напада из Баната. У почетку аустријске окупације (1717) она је била средиште среза, који је 1723. године био везан за Београд и Смедерево. До 1739. Гроцка је брзо и видно напредовала. Изван насеља имала је цркву Св. Михаила и још једну, Вазнесенску, коју су Турци користили као џамију, а војвода Александар Виртембершки, који је ту саградио себи ловачку кућу, дао је да се црква обнови, па је 1719. добила на дар сребрни прибор за олтар, више књига и два звона⁵. Једну од ретких школа у Србији тога времена имала је и Гроцка. Несрећан исход борби које су се тамо водиле под командом грофа Валиса (23-24. јула 1739) одлучио је о рату с Турцима, обновљеном 1737, и принудио Аустрију на повлачење преко Саве.

После срећно завршених устаничких борби, Гроцка је постала седиште истоименог среза, једне царинарнице и других уреда. Процвату овог јединог градића у београдском округу несумњиво је највише допринела породица Гарашанин. Милутин Гарашанин је око 1830. основао овде школу, за коју је доводио учитеље из Срема. Његов син, Михаилов истакнути министар-председник Илија, који је свој бурни живот завршио у Гроцкој 1874⁶, подигао је на свом пространом поседу један парни млин, у оно време највећи у Србији. Његови синови, рођени у Гроцкој, ађутант кнеза Михаила, пуковник Светозар Гарашанин (стр. 114), коме је неколико дана после атентата десна рука због озледе морала бити ампутирана, и често помињани противник краља Милана Милутин, такође су давали помоћ и подстицај овој варошици са

⁵ Витковић, »Гласник«, св. 56, 1884.

⁶ Поводом оштре размене писама 1891. године између бившег краља Милана и Милутина Гарашанина лист »Agrarier Zeitung« је однекуд добио и објавио обавештење да се на надгробном споменику Илије Гарашанина могао до октобра 1880. прочитати овај натпис: »1812—1874. Умро си у части; пре него што си преминуо, имао си још срећу да видиш како је твој смртни непријатељ Милош Обреновић срамно изгнан из земље. Нека твоји потомци никад не забораве да су се Гарашанинови и Обреновићи морали да боре као смртни непријатељи.« - Ко ли је могао да напише овакав натпис, а ко ли га је уклонио — ако је икад стварно постојао?

2228 душа, коју од 1883. надвисују и кресе високи звоник и две куполе њене лепо обликоване цркве Св. Духа.

На манастирском извору Бегаљице, која тече кроз Гроцку, лежи стара, сада световна, а некада манастирска црква Рајиновац, посвећена рођењу св. Богородице. Народ се 20. септембра у масама окупља на сабору око ове цркве, што је вероватно повезано с предањем да су тамо неко време били чувани посмртни остаци првог српског крунисаног краља, као и са чињеницом да на њеном гробљу почива кнез Андрејић Палалија из суседног села Бегаљице, кога су 1804. посекле дахије. Манастир, који је у последњих сто година неколико пута обнављан, поседује 19 хектара ораница, ливада и повртњака, 88 хектара шуме и годишњи приход од 3 800 динара.

Штета је што су Срби у првом осветничком жару сравнили са земљом многе грађевине само зато што су их подсећале на турско време, а оне иначе ни у чему нису ометале даљу изградњу места у којима су се налазиле. Такав је случај и са турбетом неког муслиманског чудотворца, које се налазило на једној узвишици обраслој вином лозом, чија светлуцава купола већ издалека најављује путнику близину Смедерева. О настанку турбета предање каже: унук кнеза Ђурђа Бранковића (стр. 20), деспот Вук, »Змај Огњени«, долазећи низводно од Сланкамена, напао је утврђени град Кулич и његове муслимане нагнао у бекство према Смедереву. Турски јунак Али-бег осветио се за ову срамоту тако што је опљачкао и спалио Вукове дворе. Кад је Змај то сазнао, похитао је бродом до места где је доцније подигнуто турбе, позвао Али-бега на мегдан, ранио га и гонио до најближег села, чији се мештани нису усудили да издају тамо сакривеног бега, због чега је разгневлени Вук наредио да се побију сви мушкарци, па је то село тада добило име које и данас носи - Удовице. Бегунца Алију стигао је његов гонилац тек на другој страни Мораве, скривеног у високој трсци; Вук је запалио трску, и с њом је изгорео и бег. Тамо где је њихов једноверник био рањен, Турци су касније подигли оно турбе. Његов чувар је све до 1862, кад је турбе срушено, показивао муслиманима, који су у великом броју петком посећивали ово светилиште, султанов ферман чуван у једној металној кутијици, којим је за вечита времена турбету одређен десетак од села Удовице и Сеона; за неки мали бакшиш чувар је и мени показао тај ферман.

*

На видикy се показаше високи торањ смедеревске цркве и зидине знамените тврђаве. Град се привио уз огранке Авале, који се благо спуштају према истоку, а тврђава лежи у низини, на самој обали Дунава, код ушћа Језаве, у ствари западног крака Мораве. Њену изградњу Рајић приписује Лазаревићу, а народ супрузи Ђурђа Бранковића, Гркињи Ирени (званој Јерина). У сећању народа она је остала

»проклета«, јер је за изградњу тврђаве народ морао у непрекинутом ланцу да пребацује материјал са рушевина далеких тврђава Калиште и Ждрело у долини Млаве; дванаест пуних година се у Браничевској жупи није смело појести ниједно јаје, јер су се морала предавати за мешање с малтером да би се повећала његова везивна моћ (!). Српска мржња против грчке деспотовице избија из свих легенди у којима се она помиње; у њима је Јерина приказана као градитељка већине утврђених градова и као најзлодушнија жена у земљи.

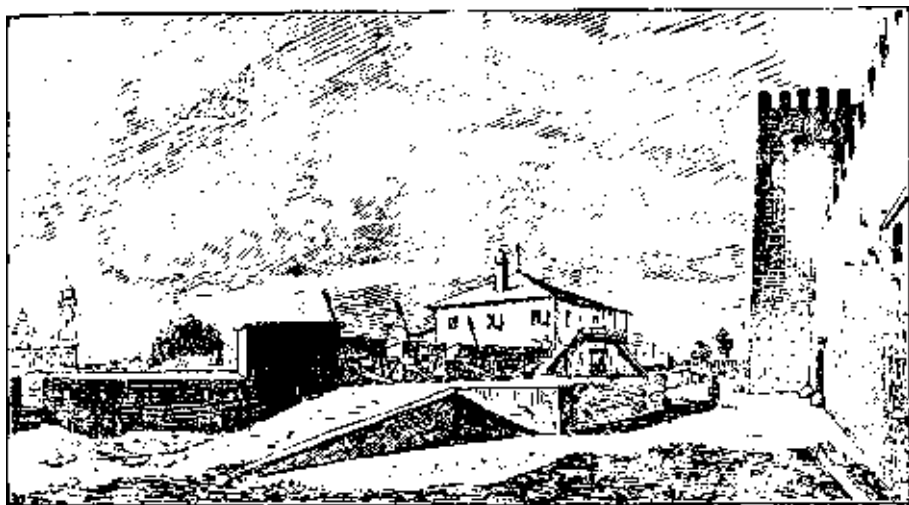
Међутим, постоје докази да тврђаву није градила Јерина, већ сам Бурађ, око 1430. године. Седам година касније Угри су тамо одбили Али-бега - можда баш оног о коме говори предање (стр. 136) - који је надирао према Београду. У јуну 1438. султан Мурат је поновио напад на Смедерево, које је упркос јуначкој одбрани пало 1439, па онда опет закратко ослобођено, а 1440. капитулацијом прешло у руке Турака, који су оданде предузели један енергичан продор према Београду (стр. 21). Године 1443. деспот Бранковић је поново добио тврђаву од Угара, после заједничке велике победе над Турцима у Куновичком кланцу. За време овог похода заробљен је Мехмед, брат великог везира Халил-паше, и, како прича Хаџи Калфа⁷, пуштен затим у замену за понуђено Смедерево, које се вероватно није ни могло држати. Српски кнез, који се отада у својој политици стално колебао, задржао је овде 1448. угарског војсковођу Хуњадија, који се враћао после пораза на Косову, за шта су му се Угри касније горко осветили. Године 1449. пренесене су у Смедерево мошти еванђелисте Луке и ту остале и после Ђурђеове смрти.⁸ Три године касније окончана је српска епоха Смедерева; године 1459. Мехмед II је освојио готово целу Србију, па и смедеревску тврђаву, коју су без успеха бранили Угри. Код ње су Турци 1474. прешли Дунав и, пустошећи све пред собом, продрли чак до Нађварада. У Смедереву се 1537. јавља угарско посланство, које је Мехмед-бегу Јахијапашићу, »намеснику санџаката Смедерево, Београд, Подунавље, Посавље итд.«, упутио краљ Запоља. О високом рангу Смедерева међу српским градовима сведочи и то што је 1531. године тамо резидирао митрополит Захарије.⁹ После тога хроничари готово и не помињу Смедерево.

Тек кад је 1688. велики војсковођа цара Леополда Максимилијан Баварски сломио моћ Турака на Дунаву и заузео Београд, напустиле су султанове трупе утврђено Смедерево и без озбиљнијег покушаја да га бране. Оштећени и запуштени делови тврђаве одмах су поправљени и доведени у ред; али кад је пао Ниш (1689), изгубљена је готово сва северна Србија, па је 1690. велики везир, надирући према Београду, освојио и Смедерево; његову посаду, коју су сачињавали 500 царских

⁷ *Rumeli und Bosna*, 148.

⁸ *Rad Jugosl. akad.*, V., 178 ff.

⁹ Руварац, *О неким патријарсима*, 6.

СМЕДЕРЕВО, главна капија тврђаве (1860).

војника и 400 српских добровољаца, сасекли су у јуришу Турци, пошто су код водоторња прешли Језаву газећи воду до гуше. После велике победе принца Еугена код Београда, доспело је и Смедерево поново у аустријске руке. Не много славне ратне 1738. године логоровала је тамо од 19. до 25. августа потпуно пасивна војска принца од Лотарингије, која је после повлачења од Оршаве прешла Дунав преко два моста код Ковина. Осмога дана она се под притиском Турака повукла преко Гроцке у Београд. Један капетан, који је био остао у Смедереву, једва је успео бродом да се спасе заједно са својим одредом.¹⁰ Кад је Лаудон 1789. опет вратио Београд аустријском цару, позвао је Смедерево на предају преко генерал-мајора Ота. Тринаестог октобра је турски командант, преко преговарача које је послао у Београд, изјавио да је вољан да капитулира под истим условима као и Београд. Гарнизон од 300 људи се несметано повукао, а у тврђави оставио 14 топова од једне и три фунте. Свиштовским миром Смедерево је опет доспело у руке Турака (1790), да би ускоро потом, у српским борбама за ослобођење, опет заиграло важну улогу.

Непосредно пре првог српског устанка против дахија, које се нису обазирале на султаново наређење да се с рајом блаже поступа, позвао је београдски намесник Мустафа-паша Србе у борбу против дахија и видинског одметника Пазван-Оглуа. Хришћани, који су се брзо наоружали, радо су се одазвали овом позиву. Кад су огорчени јаничари убили у Смедереву њиховог првака Станка Арамбашића, незадовољство је још повећано, и Карађорђево позив на борбу за слободу 1804.

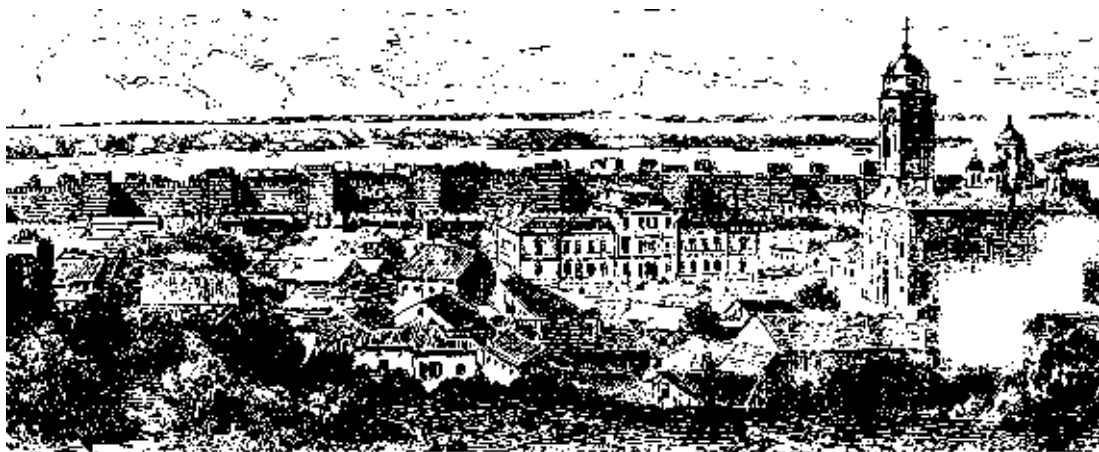
¹⁰ Graf Schmettau, *Memoires secrets*.

СМЕДЕРЕВО, куле Бранковића и простор око џамије.

године наишао је у широј околини Смедерева на највећи одјек. За војводу је изабран Ђуша Вулићевић. Његов први корак било је протеривање Турака из вароши Смедерева и ограничавање на појас тврђаве. Једне вечери Ђуша се, враћајући се с неке гозбе добро поднапит и јашући преко моста који води у тврђаву, приближио главној капији. Пошто се није одазвао на први позив страже, одјекнуо је хитац и он је пао мртав. Захваћено паничним страхом, хришћанско становништво се разбежало у околна села, а Турци су опљачкали напуштenu варош. Тада је у помоћ похитао Карађорђе; са својим момцима и наоружаним народом који је предводио војвода Вујица, син убијеног Ђуше¹¹, напао је тврђаву отворивши на њу ватру из ровова ископаних на брзину, и после вишенедељне опсаде заузео је 26. новембра. Затечена велика залиха пиринча је подељена, муниција и топови заплењени, а Турцима је допуштено да само с ручним оружјем бродовима отплове према Видину. Неколицини сиромашних рибара допуштено је да и даље стану*ју у тврђави; хришћанско становништво је одахнуло и вратило се у град. Већ идуће године преселио се на брзину образовани револуционарни Правитељствујушчи совјет из манастира Боговађе у Смедерево, где је остао до заузећа Београда (1807). Међутим, после кобне 1813. године Срби су морали предати и Смедерево, па су многи исељени Турци опет потражили своја стара огњишта. Хатишерифом из 1828/29. године потврђена је и писмено обавеза Турака да напусте Смедерево, као и остала утврђена места; турско цивилно становништво је било спремно да се исели, па су неке имућније породице стварно

¹¹ Његова кћи Сара умрла је у јануару 1895. у Паланци као стогодишња старица, с неком малом српском државном пензијом.

СМЕДЕРЕВО, варош и тврђава (1897).

и напустиле град. Ипак, на упорне молбе муслимана, кнез Милош им је дозволио да остану до 1832. године. Они, међутим, нису одржали реч, а кнез Милош, оставши без подршке руског посланика који је у међувремену постао попустљивији према Порти, није био кадар да оствари ово своје право.

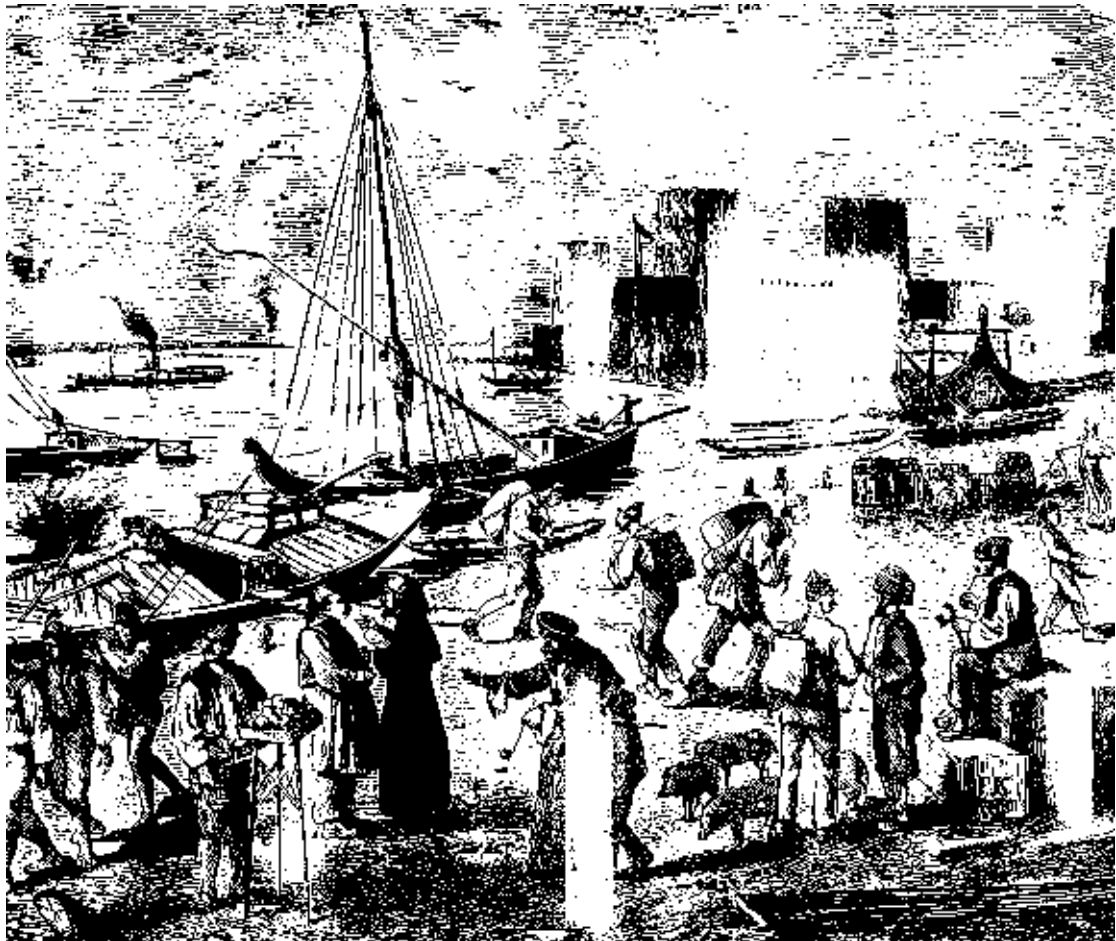
Барјак са полумесецом вијорио се и даље са смедеревске тврђаве, мада она то, према западноевропском схватању, већ одавно више није била. Ништа није предузето да се ова средњовековна тврђава оспособи за одбрану од могућег напада са доминантних околних висова. Кад сам 1859. посетио Смедерево, само је бастيون над главном капијом, окренутом вароши, био опремљен са шест тешких енглеских топова, који су се упадљиво разликовали од застарелих каронада истурених из оронулих кула. Али, упркос томе, Турци су до последњег дана свога присуства љубоморно чували »тврђаву«, па је стога и њен приказ у мојој књизи *Serbien* (1868) био врло оскудан. Та њихова предострожност протезала се и на прљаве сокаке малог турског насеља, чију је беду вероватно требало сакрити од погледа странаца. Човек је имао утисак да би био довољан један хитац из пушке па да се сва та накривљена старудија - чак је и џамија била од плетера, са дрвеним минаретом - претвори у гомилу праха и пепела. Без земљишног поседа, Турци су били упућени на ситну трговину и роболов. Кроз »Туна-капију« (Дунавску капију) могли су се видети како стално трчкају ка својим витким чамцима и натраг и стално нешто петљају око својих великих рибарских мрежа, чији су пловци просто прекривали приобалну површину Дунава. Конвенција из 1862. коначно их је

принудила да заувек напусте Смедерево; готово сви су се преселили у Видин, а на њихово место је дошло 250 низама, под командом једног бимбаше (мајора). Њихов боравак није трајао дуго, јер су већ 1867. на основу султановог фермана сва утврђена српска места која су држали Турци безусловно предата кнезу Михаилу.

Моја намера да ближе упознам напредак Смедерева за неколико протеклих деценија и његову тврђаву, коју сам раније само површно познавао, одвела ме је поново 1887. и 1897. године у стару резиденцију деспота. Смедерево спада међу прве српске градове који су себи дозволили луксуз да имају сопственог »варошког инжењера« за послове регулације, премеравања и изградње. На путу од железничке станице ка хотелу »Лав« имао сам повода да се обрадујем и дивим његовој успешној делатности. Кад сам се попео на узвишицу са које сам 1859. први пут скицирао Смедерево, било је много новог што је требало унети у скицу. Општи изглед града знатно се изменио после одласка Турака. У добро калдрмисаним улицама видео сам много нових кућа с лепим фасадама, а импозантне јавне зграде украшавале су уређене и лепо одржаване тргове. Увек сам се питао како је било могућно да Турцима, који су у сопственој кући одржавали узоран ред и чистоћу, није сметала прљавштина на улицама, ни баре и годинама таложено ђубре на јавним трговима. Кад сам 1859. први пут посетио Смедерево, обала је личила на огромну гомилу ђубрета, и да ме нису силно привлачили чувена тврђава, необична драж турске ношње, коју су тада носили и варошки Срби, и живописна гунгула на обали, одмах бих се вратио из оне бедне механе у пароброд који је празан стајао уз док.

На дунавском пристаништу владала је тада, насупрот данашњем миру, велика живост. Стално су пристизале необично грађене дереглије, натоварене каменом сољу из Влашке, које су после кратког задржавања сунцем опаљени, робустни људи с великим напором одвлачили према Београду. Дахћући, вичући и псујући, хамали су вукли тешке истоварене блокове соли у оближње магазе, из којих су потом воловским колима и товарним коњима разношени даље у унутрашњост земље. Осим ових дереглија са сољу, често су пристајале и дереглије са специјалним оградама, подешене за транспорт свиња; те су дереглије припадале разним, тада на брзину осниваним малим пловидбеним компанијама, али су оне, међутим, брзо ишчезле с позорнице јер нису могле издржати конкуренцију моћног Бечког дунавског друштва (Wiener Donaugesellschaft).

Раније је Смедерево било највећа база Србије за извоз свиња, одакле су цели чопори, дотеривани с југа земље, транспортовани Дунавом преко Пеште за Беч и Хамбург или за Галац. Овај водени пут је нарочито лети претпостављан транспорту железничком пругом Базјаш-Пешта, делом због претоваривања, а делом што свиње тешко подносе високу температуру и оскудицу у води. Ово се изменило кад је

СМЕДЕРЕВО, пристаниште на Дунаву (1859).

одгајивачима из Шумадије, који су давали највеће контингенте за извоз, омогућено да огранком пруге Крагујевац-Лапово с великом уштедом времена и смањеним трошковима транспортују свиње преко Београда право за пештански каменолом. Уместо 50000 годишње, као раније, убрзо је из смедеревске луке одвожено само 10000, и док је раније у њој товарено рогатом марвом, лојем, воском, житом, воћем, вином, шишаркама итд. често и по 30 бродова, и док се још пре петнаест година од октобра до Божића могло рачунати с утоварањем 3—6 шлепова дневно, сада се на утовару ретко може видети више од једног шлепа. Додуше, 1888. године била је нешто живља трговина'

житом, али 1889. изостали су страни купци, па су и возови путовали већином без путника.

Међутим, трговински положај се постепено поправљао па се, на пример, 1895. извоз жита из Смедерева попео на 320320 метарских центи, што је била готово половина извоза целе земље; извоз стоке је опао због српско-угарске ветеринарске конвенције из 1896, којом је извоз свиња ограничен на луке Шапца, Београда, Рама и Градишта, а то је био главни разлог што је приход Смедерева од царина опао са 431700 динара у 1894. на 264700 динара у 1895. години. Очекујесе да ће економском оживљавању града знатно допринети обимна изградња путне мреже у целом округу, за коју је 1897. планиран зајам од 1500000 динара. Том оживљавању исто тако доприносе Смедеревска кредитна банка, Задруга за штедњу и самопомоћ, која је примала редовне недељне уплате и на њих давала 5% камате, а новац позајмљивала уз камату од 8%, затим Смедеревска штедионица и Подунавска окружна задруга, које су 1895. заједно располагале уплаћеним капиталом од 1030570 динара и исте године оствариле промет у износу од 46210200 динара.

Кад се чују стереотипне жалбе смедеревских трговаца и превозника о опадању послова, мора се честитати општини што је, упркос тешким временима, успела да изгради сасвим пристојно пристаниште на Дунаву, какво Београд ни данас још нема. Године 1883. започет, и само годину дана касније завршен, 220 метара дуги кеј има два 7 метара висока крила са прилазним степеницама, којима је створен посебан простор за стране и домаће бродарске компаније. Ископано је 40000 кубика земље. Изврсни кристаласти блокови пешчаника добављени су из каменолома предузимача Бибела из Оравице у Мађарској. План је израдио инжењер Бартош, а радови су извршени под надзором градског инжењера Хесеа уз утрошак пола милиона динара. Постоје изгледи да се у скорој будућности кеј продужи и да се његов ниво повиси. На травнатом простору испред луке, 72 m изнад површине Црног мора, видео сам лепу Ганцову бунарску пумпу од ливеног гвожђа, коју је смедеревска општина за 1500 динара купила на последњој индустријској изложби у Будимпешти. Вода је дубока 9 метара, пролази кроз слој шљунка дебео 4 m, доведена је из шире околине града и сматра се за најбољу воду у граду. У близини кеја су агенције разних бродарских друштава и царинарница, а нешто даље млин Петра Стаменковића, који врло добро ради. За слојевима угља, које је још 1835. на разним местима дуж обале приметио барон фон Хердер, још се није даље трагало.

Према српским мерилима изузетно раскошну грађевину добио је град 1889; то је »Смедеревско начелство«, за које је планове израдио београдски главни инжењер Александар Бугарски. Двоспратна зграда,

¹² *Bergmännische Reise in Serbien*, 1836.

која с лица има 15 прозора, са краљевским орлом као грбом на истуреном делу фасаде и са раскошном двораном за седнице, коштала је 800000 динара, од којих 20000 отпадају на набавку чамовог дрвета за кровну конструкцију, зачудо не из српских шума, већ, због ниже цене, чак из мађарске државне шуме код Бојане Мерул. У пространу зграду су се сместили политичка управа, уред за грађевинарство, пореска управа, државна штедионица, окружни суд, затвор, жандармерија итд. Стара зграда више није била довољна за проширену административну надлежност смедеревског округа са 3315 km² и 226085 становника (1896, без Београда), јер му је припојен ранији београдски округ, тако да најзападнији од његових 8 срезова захвата источне изворе далеке Колубаре, која се улива у Саву.

Смедерево је седиште команде једне бригаде, једног проте и поред основне школе за децу оба пола има и нижу гимназију. У 1534 куће било је 1896. године 6876 становника (од чега 3907 мушког, а само 2956 женског пола), који су поседовали 734 коња и волова, 1802 мања четвороношца и 186 кошница. По занимањима било је: 6 свештеника, 24 наставника (оба пола), 130 државних и општинских службеника, 11 адвоката, 4 лекара, 3 бабице, 4 књижара, 1 штампар, 2 фотографа, 240 трговаца, 102 кафеџије, 5 официра, 125 војника, 20 жандарма итд. По националности је било: 6201 Србин, 26 Бугара, 19 Чеха, 89 Немаца, 28 Мађара, 117 Румуна, 143 Циганина итд. Према религији: 6608 православних, 118 католика, 8 протестаната, 139 Јевреја, 3 муслимана.

Близу зграде Окружног начелства налази се црква Св. Георгија, саграђена 1855, са пет византијских купола и западњачким звоником, у архитектонском погледу мешавина, али ипак интересантна, јер је дело једног Цинцарина без икакве школе, грађевинара Андрије Дамјанова из Велеса, о коме ће касније још бити речи. Из инспекцијског извештаја београдског бискупа из времена аустријске окупације види се да је Смедерево и раније имало једну цркву Св. Георгија, коју су Турци претворили у џамију, а царска управа 1726. вратила првобитној намени.

Поред моста на Језави налази се једно насеље хришћанских Цигана са прилично уредним кућама. Недалеко одатле је и кланица за овце, чије се месо продаје по цени од 40 пара (— 20 крајцара) за килограм. Масноћа и ситне кости претапају се у лој и пуне у мешине. Разуме се, мириси који се одатле шире нису баш много пријатни, али је иначе градски ваздух чист и здрав. Како ме је уверавао окружни физикус др Лаза Димитријевић, који је студирао у Бечу и који је иначе познат по својим фолклористичким писмима из српског народног живота¹³, раније тешке и честе грознице уступиле су место једној правој »епидемији здравља« откако је на банатској страни изграђен

¹³ *Писма из народа*, Смедерево, 1896.

СМЕДЕРЕВО, стара гробљанска црква и гроб Димитрија Давидовића.

насип између Панчева и Ковина; »умиру само старци и нашим апотекама прети опасност да буду затворене« - додаје он у шаљивом тону. И заиста, са узвишица западно од града допире ваздух засићен цветним мирисима; са тих узвишица се, осим тога, отвара прекрасан поглед на један од најлепших предела на доњем току Дунава, а у непосредној близини је и стара гробљанска капела, која је преживела многе векове; њен градитељ је непознат. Изнад прозора на јужном зиду урезан је натпис у коме стоји да је црквица саграђена 1012. године. Према народном предању, црквица је у давној прошлости била затрпана неким одроном земље, па је тако остала поштеђена од разарања у првим налетима Турака. За ово предање, које је знатно подигло углед цркве у очима народа, нема никакве потврде. Међутим, и без икаквог мистичког додатка ова црквица Успења Богородичиног је уметничко-историјски интересантна¹⁴. У једном рукописном плану у бечком Ратном архиву из времена аустријске окупације у Србији нашао сам ову црквицу уписану као »Манастир«; према томе, она је у то време (стр. 149) припадала неком манастиру, који је после турског освајања вероватно морао бити напуштен, јер га муслимански становници града

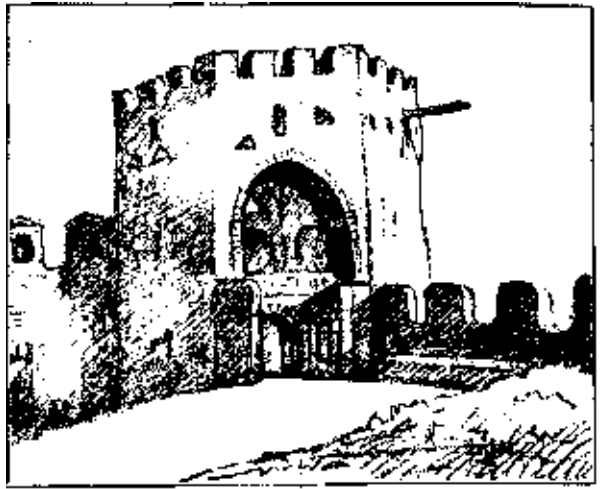
76

¹⁴ Љуба Ковачевић, »Гласник«, св. 56, стр. 356. - О одређивању старости ове капеле, које је извршио кустос Валтровић, биће речи у трећој књизи овог дела, у XVIII глави.

нису трпели на тако лепом месту и у непосредној близини својих џамија. Штета је само што је фронтални и западни део фасаде покривен једном ружном доградњом и што су уништене фреске; то је уосталом судбина и многих других грађевина у овој земљи. Турци су у уништавању слика старих српских владара видели вероватно акт нарочите политичке мудрости, јер су оне стално подсећале рају на некадашњу самосталност, а често су и неразумни калуђери упропашћивали ове споменике прошлости кречењем и незналачким премазивањем. Ову црквицу већ вековима посећују верници и црквени великодостојници чак и из удаљених крајева. О томе сведоче многа имена исписана по зидовима, најчешће гребанем. Међу њима су и имена патријараха Арсенија из 1680. и Јоанићија, који каже: Нека се зна да је овде у месецу новембру године 1745. осам дана боравио патријарх; затим Јосифа Шакабенте, владике вршачког 1791, и др.

Поред саме северне фасаде црквице уздиже се међу новим гробовима Манчићева капела. Рустично је рађена, са квадратном основом и високом куполом, а кроз лепо израђена врата од кованог гвозђа посетилац кроз јака стаклена окна може да види гробницу у крипти. Портрет покојника виси десно од олтара. Такве монументалне надгробне капеле сада су честе у српским земљама. На земунском гробљу, које иначе лежи повисоко, капела породице Карић, поред Миленијске куле, уздиже се над целим градом; Ваљево такође има нешто слично. Ово подизање надгробних споменика, чак и давно умрлим и покопаним члановима породице, представља особену црту Срба. Утолико ми је мучније било кад сам видео како је гробница знаменитог писца првог српског устава потпуно запуштена. Дуго сам је узалуд тражио; чак ни исхлупели чувар црквице, калуђер Хаџи-Серафим, који каже да му је 94 године и да после обиласка Атоса и Јерусалима станује овде већ 50 година, ништа није знао о њој. Тек кад сам са варошким инжењером мало закопао на месту кога сам се одраније сећао, наишао сам на црвену мермерну плочу, која је приликом копања новијих гробова била просто затрпана. »Димитрије Давидовић, сав Србин, рођен у Земуну у царевини Аустрији 12. октобра 1789, умро 25. марта 1838. у Смедереву у Србији« - тако гласи натпис. Угледни грађани су ми обећали да ће убудуће о гробу овог патриотског писца више водити рачуна и заиста је, поводом педесетогодишњице његове смрти, на северној страни црквице, гроб ограђен лепом гвозденом оградом и украшен крстом с његовом фотографијом.

Следећи дан посветио сам старој смедеревској тврђави. Изнад њене главне капије је натпис, који досад нико (па ни Милићевић) није поменуо: »Српски кнез Михаило Обреновић III осветио је 12. априла 1867. годину 1652.« Да је тог »12. априла 1867« Србија добила утврђене градове од султана, то сам већ поменуо (стр. 47); али шта треба да значи оно »осветио ... годину 1652«, остаје нејасно; Србија је већ од 1566. па све до 1686. била и остала неоспораван турски посед!

СМЕДЕРЕВО, турски водоторањ.

Већ први, површан поглед у унутрашњост тврђаве показао ми је да се овде у последњим деценијама све темељито изменило. Од целе турске насеобине са џамијом и осталим нема више ни трага. На широком простору; испресецаном путевима, видео сам само неколико, али лепо одржаваних зграда. Центар тврђаве чини један рестауриран конак с верандом; недалеко од њега уздижу се две пирамиде направљене од ђулади од гранита и пешчаника, пречника 20-75 см, која потичу можда чак од прве турске опсаде. Унаоколо стоје, одвојени групама дрвећа, депо за једну батерију, касарна, стрелиште, зграда за кажњенике и за оне под истрагом, једна механа и два бунара с изврсном водом.

Смедеревски »Град« у углу који при свом ушћу прави Језава с Дунавом представља једно од најзанимљивијих дела средњовековне војне архитектуре на Балкану. Својим основним обликом он подсећа на бедеме Цариграда, које су Бранковићеви градитељи свакако познавали. По конструкцији кула се такође види да им узор потиче из Византије. Вероватно су то били и раније у Смедереву запослени мајстори, који су - како потврђују жигови на опекама из године 1444 — градили једну кулу између цариградске Јени-капије и Кум-капије на Мраморном мору и други део градског бедема између Егри-капије и Једренске капије, по налогу богатог српског кнеза Ђурђа, као знак пријатељства према грчком цару, с којим је био у родбинским везама.¹⁵

Главни улаз у Смедеревски град налази се на вароши окренутом јужном зиду, који има једанаест кула. Северозападни, дунавски бедем има пет, а североисточни, према Језави, три куле. Ове две стране неправилног тврђавског троугла састају се у угаоној Шаиновој или

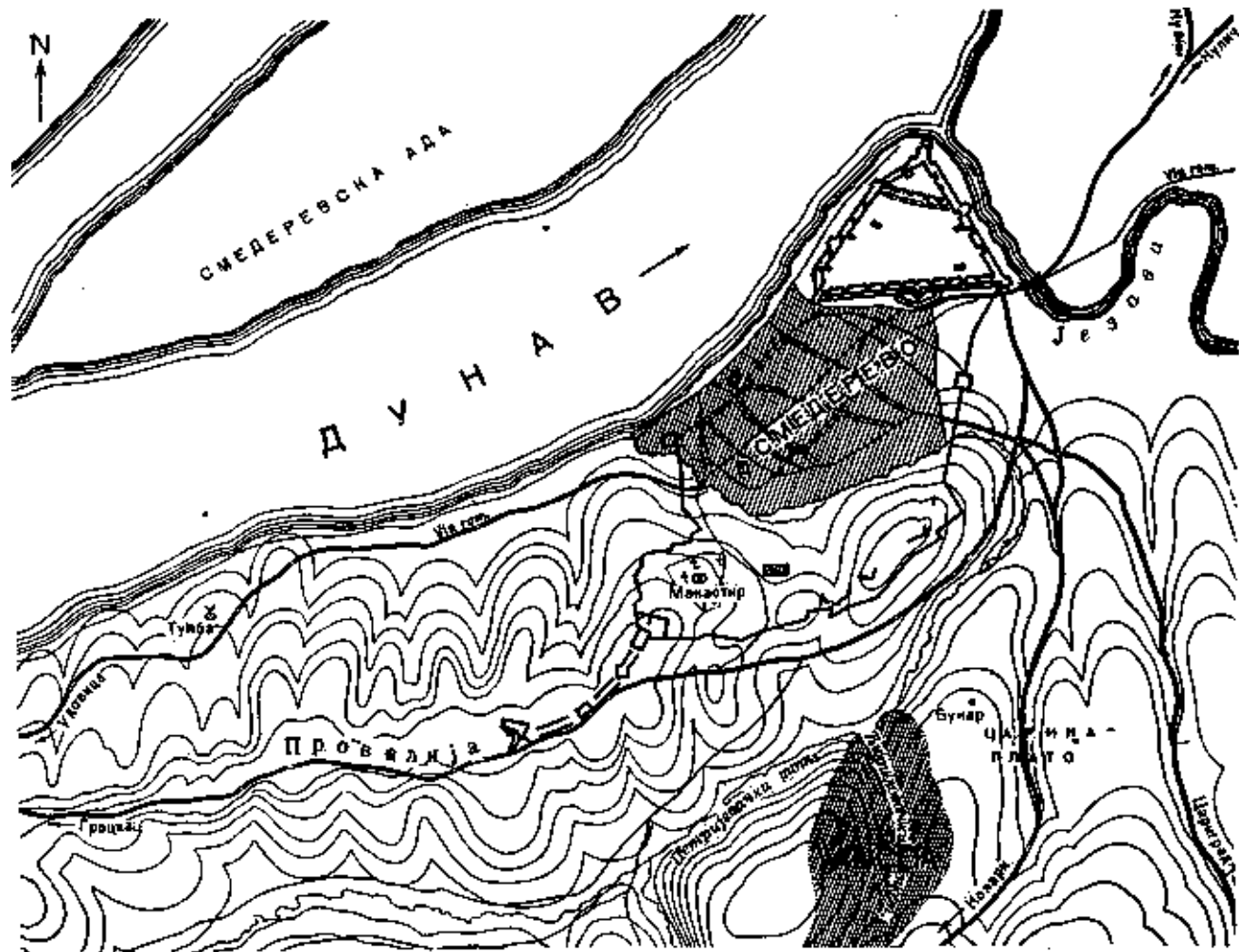
Соколовој кули посебне тврђавске целине, коју сачињава пет кула. Њихову одбрамбену моћ, поред Дунава, појачавали су Језава, која протиче поред самог бедема, и с јужне стране ров, који се лако пуни водом. На ову стару српску основу са 24 куле надовезује се оближњи нижи кренелиран бедем са три куле, чија конструкција и начин градње носе турско обележје. Бранковићеве куле, чији је просечни пречник 10 m, имају зупчасте отворе, отворене су према унутрашњости тврђаве и помоћу широких, високих зидова спојене са степеницама и ходницима у беду и тако подешене за одбрану њихових виших спратова; турске полигонапне куле су затворене, у њих се може само кроз једну капију, а она занимљива деветострана »Водена кула« има чак и унутрашње двориште. Као грађевински материјал Турци су употребљавали већином ломљени камен, а Срби опеке. Од опека је направљен и огромни крст утврде »Крстаста кула« с натписом на старословенском: У Христу Богу благоверни деспот Ђурађ, господар Србије и Поморја Зетског - по његовом наређењу саграђен је овај град 6938 (1430).

Резиденција деспота, који у народу живи као Ђурађ Смедеревац, налазила се вероватно - слично цариградском »Хебдомону« - између две споља заобљене куле дунавског бедема, на којем сам приметио четири прозора с полукружним луковима, једине прозоре у висини спрата у целој тврђави; из двора, до чијих би се темеља вероватно могло доћи новим ископавањем, мора да је био прекрасан поглед на широку реку и приобални пејзаж. Улазећи кроз полукружно засвођену капију у мање двориште утврде, с друге стране моста на рову, у жбуњу и дрвећу, између две куле, нашао сам остатке друге старе српске грађевине. У необично јаким зидовима њених засвођених дворана виде се многобројни отвори за таваничне греде. То свакако није био Ђурђев двор, јер кнезови ни у средњем веку нису имали обичај да станују у грађевинама сличним магазима и без широког погледа на околину.

Да ли су већ при првобитном грађењу тврђаве били подигнути заштитни утврђени пунктови истурени на доминантним висовима у непосредној близини, данас је тешко утврдити. Али сигурно је да их је за време аустријско-турских ратова било. На овде приложеном плану Смедерева нашао сам их јасно уцртане. Окружујући град, спољна одбрамбена линија ишла је од југоисточне тврђавске куле узбрдо ка јаком реду Провалија¹⁶, који је истовремено штитио путеве од Удовица, Гроцке и Колара за Смедерево, затим се у благом луку поред

Новаковић је објавио оба записа у »Гласнику Краљевске српске академије«, XXII, према Мордману: *Eroberung und Belagerung Konstantinopels* (1858) и К. Г. Куртиса и Ст. Аристаркија: *Sammlung unedierter Konstantinopler Inschriften* (1885). - И Чета Мијатовић у свом раду *Цариградске слике и прилике* (Књиге Матице српске, 3, 1901, стр. 152) каже да је српски кнез Ђурађ Бранковић новцем помогао свога сродника и савезника цара Јована VII (VIII ?) између 1443. и 1444. године при градњи једне капије, коју су браниле две куле и две куртине.

¹⁶ Овај назив вероватно потиче од многих старих копова леса. Земља за насипање нове смедеревске луке такође је узимана рланде.

СМЕДЕРЕВО, митрејски камен из Виминацијума.

СМЕДЕРЕВО, римска фигура.

* - — Jü.

гробља спуштала према Дунаву, где се завршавала једном квадратном утврдом на ушћу Петријевачког потока.¹⁷ Од ове утврђене, земљишту изванредно прилагођене линије сачувано је само неколико објеката иза гробља, које је, вероватно, користио Карађорђе. Јасно сам могао распознати грудобране, платформе за топове и ровове овога редута, који је народ назвао по славном маршалу »Лауданов шанац«; материјал за његову изградњу узиман је непосредно с терена или довожен из оближњих лесних усека.

Осим грађевинске основе живо су ме заинтересовали многобројни заветни каменови и фигуралне скулптуре, који су на многим местима, првобитно и накнадно, уграђени у бедеме. Гроф Марсиљи, чију је пажњу овај лапидаријум привукао још пре скоро двеста година, објавио је неколико површно копираних фигура и рељефа и девет натписа, међу њима и неколико из источног Виминацијума¹⁸, што је објављено заједно с осталима које су прикупили Момзен, Торма и Домашевски.¹⁹ При пажљивијем упоређивању скулптура нашао сам неке које су нетачно копиране или изостављене. Рељеф бога Митре на четвртој кули фронталног бедема је свакако најзанимљивији и најсавршенији у техничком погледу. Као и на чувеним примерцима у збиркама Париза и Карлсруеа, средишна фигура се јавља у оквиру пећине у стени као снажан младић, у хитону с кратким рукавима, са залепршаном хламидом и фригијском капом. Он је, као и на винернојштатском Ми-

Село Петријево се јавља на аустријској генералштабној карти из 1878. године, али га нема у издању из 1881, мада само село постоји сада као и раније.

¹⁸ Danubius, Bd. II, Tab. 50 ff.

¹⁹ C. I. L. III, No. 1646 ff. Addit. Moes. sup. No. 6308; Suppl. Fase. II, No. 8102, 8106, 8109 (Mithräum), 8111-8114, 8117, 8119, 8120, 8122-8124, 8126, 8132, 8134, 8137-8139.

треуму²⁰, лево колено ставио на плећку обореног бика; по положају десне руке види се да је смртоносни ударац бику већ задат. На левој страни је дечак с обореном бакљом, на десној други, који придржава два коња, на предњем плану је један пас у скоку и змија извијена према бику; у јако оштећеном заветном натпису јасно се види име Виминацијум. То је био први камен који доказује да је и на мезијском тлу гајен култ бога Митре²¹, иначе јако раширен у Панонији и Дакији. После тога је Франц Кумонт нашао фрагмент другог рељефа у Дрмну (такође пореклом из Виминацијума) и један мали Митрин олтар с натписом у зиду западно од тврђавске капије у Смедереву.²²

Лево од Митриног рељефа јавља се једна од многих глава статуа, узидана у бедем; једну дивну, мраморну, видео сам на левој угаоној кули чеоног бедема, а изнад његове зазидане капије торзо једног Аполона (?); даље десно и лево од отвора шесте куле истог бедема још две грубо вајане главе, које, по мом мишљењу, нису римске, већ их је можда израдио мајстор који је ову кулу украшавао лепим геометријски распоређеним опекама. Даље, на трећој кули лево од главне капије, на јако излизаном надгробном камену са слемом украшеним двама делфинима у квадратном пољу, види се биста жене између две мушке фигуре и четири дечје главе у рељефу. Још у XIV веку, често се у српским земљама јавља скулптура, коју је источна црква иначе строго забрањивала; зато не представља никакво изненађење што је неки градитељ - вероватно један од оних који су позивани из Далмације - на унутрашњој страни куле поред капије, на доњој избочини, оставио нишу за смештај уметнички израђене женске статуе високе два метра. У зиду суседне куле налази се вотивна камена плоча украшена вазом и виновим лишћем, поред ње друга с лоровим венцем и гроздовима, и трећа, испод чијег је фронтиспицијума са горгонионом и два водена коња између коринтских стубова приказана изврсно компонована тужна сцена, чији леви део Премерштајн²³ тумачи као »Алkestин повратак«. У доњем уском појасу лав кога нападају пси иде мирно усусрет својим нападачима. На чеоној страни следеће крстасте куле узидане су обе половине једног оштећеног натписа оивиченог виновим лишћем и гроздовима, на следећој накривљеној кули косо углављена нечитка заветна плоча и на угаоној кули тврђаве фрагмент друге плоче и једна лавља глава.

Као што су многа античка дела сачувана у »Црној кули« у Брижу и као што 300 натписа и скулптура музеја у Бордоу потичу из његових градских бедема, или као што су Византинци и Турци употребили римске каменове за градњу тврђава у Видину и Нишу, тако и за

²⁰ Ibid., XIII, 83 f.

²¹ Kenner, *Noricum und Panonia*, 83.

²² Arch.-epigr. Mitt., X.

²³ *Antike Denkmäler in Serbien*, II, 123.

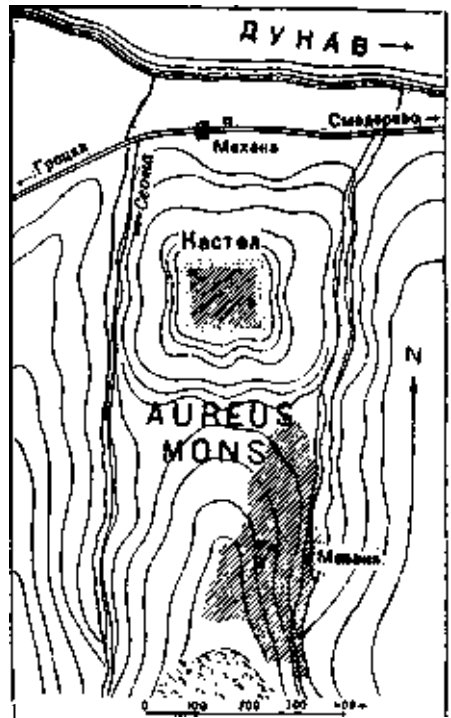

СМЕДЕРЕВО, римски заветни
камен с повратком Алкесте.

очување многобројних римских споменика у зидовима смедеревске тврђаве имамо да захвалимо сналажљивости, а можда и пијетету и жељи за украшавањем, бранковићевских градитеља.

Више пута поменути, учени гроф Луиђи Фердинандо Марсиљи — од 1681. до 1703. аустријски официр, а после тога се у свом родном граду Болоњи бавио израдом планова за значајна студијска путовања - био је први и једини истраживач који је пре мене лично предузимао темељитија археолошка истраживања дуж Дунава у Србији. На жалост, тамо је после мојих првих путовања, чије сам резултате објавио у делу *Serbien* (Лајпциг, 1868), врло мало учињено на даљем разјашњавању римске топографије и вештине у градњи утврђења. Истина, Милићевић је у својој *Србији* дао поприличан број наговештаја - на пример на стр. 65 за Вишњицу о тамошњим »остацима од неке градине, али о њој ништа нисмо вдогли дознати« - и неодређене податке о многим другим местима, али они најчешће потичу од археолошки необразованих попова и учитеља, који нису у стању да разликују римска утврђења од средњовековних. Тако сам уместо наводних рушевина »манастира Душице, где се прича да је укопан Краљевић Марко« (Милићевић, *Србија*, стр. 955), нашао несумњиво нетакнуте зидове неког римског утврђења (друга књига, глава петнаеста).

Још вреднији је био рад пуковника Драгашевића о томе («Гласник», св. XLV); ипак се он само мањим својим делом заснивао на аутопсији, а већином је ишао за Манертовом компилацијом из 1812, са свим њеним преимућствима, непотпуностима и грешкама. Тамо где је Драгашевић дао нешто ново, има сувише смелих, на произвољним коректурама и извртањима Појтингерове табле заснованих нагађања, која сам морао да исправљам резултатима које сам добио на терену. На жалост, и »Старинар« о римском лимесу, осим голих бележака о

План кастела и насеља Aureus Mons код Сеоне.

местима где се неки остаци налазе, садржи само један вредан прилог начелника генералштаба Јована Мишковића, који је уз подробен опис остатака Ледерате дао и планове.

Очигледно, овде је за археологе било још много посла. За нерасветљени сектор лимеса Singidunum—Margus, Смедерево, које сам шест пута посетио (последњи пут 1888. и 1889), представљало је повољан пункт за изласке на терен које сам предузимао да бих нашао међуостанице Аугеиз Монс и Винцеју и да бих скицирао кастел Маргус.²⁴

Рано јутро 27. септембра 1887. затекло ме је са инжењерима Хесеом и Каракашевићем на путу који уз саму обалу Дунава води од Смедерева на запад. Одвајајући се потом од Дунава, пут залази у дивне воћњаке и винограде, чију је прву лозу из свога сремског завичаја овамо пренео римски цар Проб; тај корисни посао, као и други слични, за које је он употребавао своје легионаре, изазвао је огорчење преторијанаца, који су га, као што је познато, и убили због тога већ у седмој години његове владавине (282. н. е.). Трагично уморени кнез Михаило је такође био присталица унапређења виноградарства. Он је

²⁴ Kanitz, *Römische Studien*, 55.

око свог скромног једноспратног летњиковца, удаљеног око три четврти сата од Смедерева, засадио 2000 чокота француске лозе; овом летњиковцу је 1897. године краљица Наталија, са дворским архитектом Илкићем, додала две истурене угаоне куле, па је са још неким мањим изменама добио карактер »швајцарске виле«; уређење и опрему унутрашњих простора такође је до најситнијих детаља надзирала ова висока госпођа, која је имала и љубави и смисла за комфор.

Тек венчани краљевски пар је у пратњи три пароброда са београдском елитом пристао у свечано искићеном Смедереву 11. августа 1900. и остао тамо све до свог повратка у престоницу 6. октобра. Радикалски расположено становништво искористило је овај повод за исказивање поданичке верности и одушевљења, јер је кратко време пре тога краљ Александар благоданно примио уредника листа »Одјек« Стојана Протића, који је био осуђен у једном процесу за велеиздају па га је краљ помиловао, затим ужичког радикала професора Добру Ружића и ранијег председника владе Николу Пашића, који су у последње време били изложени тешким прогонима.

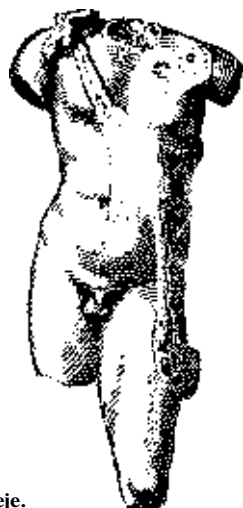
*

На жалост, филоксер, која је почела да пустоши околину Смедерева, напала је, упркос напорима владе да се овом злу стане на пут, и краљевске винограде. Од 1886. чуварска кућица некадашњег турбета (стр. 136) постала је центар расадника америчке винове лозе, из кога су сељаци из целог округа добијали лозне саднице по цени од 4 динара за хиљаду комада. Међутим, пошто је сађење и калемљење било скупо, а од обрађиваних чокота једва само једна половина успевала, ускоро је већина винограда претворена у воћњак и кукурузишта. И поред тога је грожђе које се из околине доноси на тржиште сразмерно јевтино; килограм најбоље врсте стаје 1 динар, а средње 0,60 динара. Због тога се окружни лекар др Димитријевић носио мишљу да своју вилу претвори у неку врсту института за виноградарство, који би се постепено увећавао и ширио свој утицај. Иако је цео крај одиста прекрасан, иако са свих страна тополе, дудови, воћњаци, јагодњаци, жбунови зове, лешника и цврнут птица наслађују и око и ух, људи из имућнијих српских кругова и данас још, због већег комфора, дају предност јадранској ривијери.

Једном уском стазом скренули смо ка узвишици која се зове Југово и на којој је Милићевић наишао на неке трагове римских рушевина, а за његовим несигурним сведочењем су се повели исто тако Драгашевић и Јиречек. Међутим, упркос широком распитивању, нашли смо само разбацане комаде опека, који су тамо случајно доспели. Али кад смо кренули даље, угледао сам на самој обали два изолована брежуљка, на чијим су се врховима одиста налазили остаци римских стражарских кула. И даље на путу често су се видели остаци

Римска маска из Винцеје.

Фигура Баха из Винцеје.

античког грађевинског материјала. Још више га је било кад смо се приближили »Механи Сеона«. После дужег распитивања нашао сам код крчмара шест обрађених блокова, једну плинту и стуб пречника 75 cm, које је он ископао на својој оближњој њиви. Затим је донео нешто античког новца и плочице подног мозаика са неког старог »градишта«, које смо одмах потражили. Тачно према мерама Појтингерове табле нашао сам на једној оштро ограниченој, кукурузом засејаној тераси са стрмо засеченим странама, 18 метара изнад пута, кастел *Aureus Mons*, удаљен 12 миља од Трикорнијума; за владе цара Проба он се развио у »*civitas*«. Пут пролази сасвим близу његове северне стране. Камен за његове зидове, који су делимично још сачувани, потиче из Вишњице, која лежи северозападно од њега на удаљености од 25 km. Неколико стотина корака југоисточно наишао сам, тик уз поток, поред пута који води у село Сеону, отприлике један метар испод површине оранице, плочник од опека сличан мозаику, какав се јавља у Виминацијуму и у многим другим мезијским градовима. Мало западније могу се наћи велики, разнолико профилисани грађевински блокови, који су свакако припадали неком храму или већој палати. При ближем испитивању терена могу се јасно распознати темељи блокова кућа и доњи построј улица које су водиле ка узвишици на јужној страни. Све то, као и 48 комада лепог грчког новца с Александровим ликом које сам овде нашао, говоре о живом саобраћају и некадашњем богатству града Ауреомонтанаца, који се око утврђеног језгра широко простирао на југ, на земљишту које се благо уздизало. Хумус који га покрива и који данас даје одличан кукуруз, сигурно скрива још много вредних античких споменика, који чекају домаће истраживаче.

78

Место »Aurifodinae prope nostrum castrum Nandor albense (Београд) existentem« у двама повељама које је краљ Ладислав издао 1454—1456. Јанку Хуњадију и идентификација »Aureus Mons«-а у мојим *Römische Studien* (стр. 7) навели су државног саветника Стевана Р. Поповића — како ми је лично саопштио — да брижљиво трага за рудником злата који је пао у заборав. Он верује да је близу потока код Сеоне нашао неколико зрна драгоценог метала и, претпостављајући да су она сплављена с налазишта које лежи нешто више, отада, не жалећи труда, времена ни средстава, тражи право налазиште. Пожелимо му срећу!

Пошто сам одредио Aureus Mons, остало је да се исто уради и за 59 Винцеју (Vinceia), која би морала да буде негде у његовој близини. »Она се налазила«, рекао је недавно Јиречек²⁵, и овде се поведећи за непоузданим подацима из Милићевићеве *Србије*, »близу Смедерева, где је на такозваној Царини поред неких античких рушевина недавно нађен и један римски бунар дубок 32 метра.« У ствари ја сам од смедеревског грађанина Михаила М. Поповића чуо да је он 1860. године, трагајући за благом, дао да се бунар очисти, али да је био разочаран кад је после мукотрпног рада нашао само разбијене посуде, један бакарни котао и исписану камену плочу.²⁶ О зидовима који су тамо тобоже нађени он није знао ништа, као ни градски инжењер Хесе, који је Царину са њених 175 хектара премерио и од тога, заједно с једним агрономом, поседује 110 хектара. Они обојица уверавају да на том терену нема трага ни од каквог старог насеља. Хтео сам лично да се уверим о правом стању ствари, па сам се с господином Хесеом попео на Царину и видео да је зидна облога китњасто наткривеног бунара обновљена до дубине од 5 метара и да је постављен НОВ уређај за извлачење воде; да ли је обзид на даљих 12 метара дубине кружног бунара са пречником од 2 метра римски, то нисам могао да утврдим, јер није било могућности за спуштање у дубину. Пошто људи који ту околу живе нису никад ништа чули о неким траговима зидова на Царини, претпостављам да »антички остаци« (?) нађени код бунара потичу из долине Ћириловца, која се налази западно одатле, и у којој Милићевић, следећи предање и неке трагове, наслућује остатке неког римског насеља.

С негативним резултатом: Винцеја није била на Царини - спустили смо се низ плодно поље под воћем, кукурузом и осталим културама у необично лепу удолину Ћириловац, која се протеже од запада према истоку. Тамо сам у црном хумусу ораница припремљених за зимску сетву нашао несумњиво римске опеке, односно комаде опека, и што смо даље ишли, било их је све више. »Ако тражите старе зидине,

²⁵ *Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, 14.

²⁶ Заветни камен, пренесен у Београдски музеј, у С. I. L. III, Addit. No. 6309, према Шафариковом списку.

идите даље, горе, до имања адвоката Стеве, тамо их има више него што је на ораници потребно!» Послушали смо савет разборитог чувара винограда и ускоро смо заиста наишли на темеље од рамског лискуновитог шкриљца и на зидове од опека и терцијарног кречњака из Вишњице. Стојан Таријов, емигрант из Старог Бешенова у Срему, који је као наполичар обрађивао посед адвоката Ковачића, одвео нас је до дивних грађевинских блокова и њихових отпадака, крај којих је у пролеће ископао доста металног новца из периода Царства. Неколико безвредних гвоздених и бронзаних предмета са овог 140 метара високог налазишта, које се зове Старо Петријево, доспело је 1888. у Београдски музеј, где се налази и један римски штит, ископан од две металне плоче, нађен »код Смедерева«, који би такође могао да буде с овог места. Неколико месеци пре моје посете изорана је једна бела мермерна фигура, коју нам је Таријов описао као »Христа с одсеченом главом, без руку и ногу«; на моју молбу, председник смедеревске општине Глиша Х. Поповић ушао јој је брзо у траг и најљубазније ми је поклатио. Показало се да је то у ствари уметнички савршен, 27 cm висок торзо неког младалачког Бакха, величине отприлике 44 cm, чији је култ доспео у Винцеју вероватно с виновом лозом, коју је овамо пренео Проб. Да сам овде пронашао дуго тражено место Винцеје, потврђивала је и удаљеност од *Aureus Mons*-а (стр. 155), која је износила 6 миља, тачно онолико колико је наведено у *Itin. ant.* и *Hieros.* Рушевине, које су се протезале према југу, покривале су један повиоки плато површине око 180 хектара.

На повратку посетили смо зграду старог водовода са куполним кровом, која је удаљена 3 km од града, са извором који даје 40 литара одличне воде у минути; цев од печене земље положена је на дубини од 1,5 m; користили су је још Турци и сад треба опет да се стави у употребу. Да ли она води порекло још из римске епохе и да ли се из ње снабдевао водом винцејски кастел на ушћу Језаве? Да је тамо постојао водовод још пре изградње Бранковићеве тврђаве, за мене је то, према сазнањима до којих сам дошао овде на доњем Дунаву, изван сваке сумње. Римљани, који су дуж целог тока реке затварали сваку клисуру и долину које би варвари могли да користе за продор у унутрашњост земље, сигурно нису оставили без заштите улаз у широку долину Језаве, кроз коју је ишао њихов војни пут ка Виминацијуму. Кад би се могли раскопати темељи, врло је вероватно да би се темељи римског кастела на ушћу Језаве нашли на месту унутрашње тврђаве Бранковићевог града. Вероватно је исто тако да су и објекти који су на плану Смедерева из XVIII века уцртани на брежуљцима око града на страни према унутрашњости земље (стр. 149) изграђени на римским темељима. Дакле, све говори у прилог томе да је Винцеја, откривена сада на Ђириловачком потоку, која се из првобитне »*sanabae*« развила у раскошан град, била заштићена јаким утврђењима на дунавском лимесу.

Рушевине града Кулича биле су циљ мог следећег излета. Пошто сам с инжењером Каракашевићем прешао мост на Језави близу тврђаве, упутили смо се преко градске економије Годомин, која обухвата око 285 хектара изложених јаким поплавама; глиновиту земљу су марљиви Бугари користили за прављење опеке и гајење поврћа. После пола часа хода одваја се један пут према североистоку ка усамљеној царинарници и скели за угарски Ковин, где се 1443. године преко Дунава пребацио краљ Владислав, а 1448. Хуњади. Следећи час пешачења водио нас је преко пространих утрина, на којима су пасла велика стада оваца, па смо коначно стигли до села Кулича, угнежђеног међу шумарцима храста, тополе и врбе. Тамо на левој окуци старог рукавца Мораве, са једне узвисине на самој обали Дунава, надвисују околно равно земљиште рушевине града Кулича.

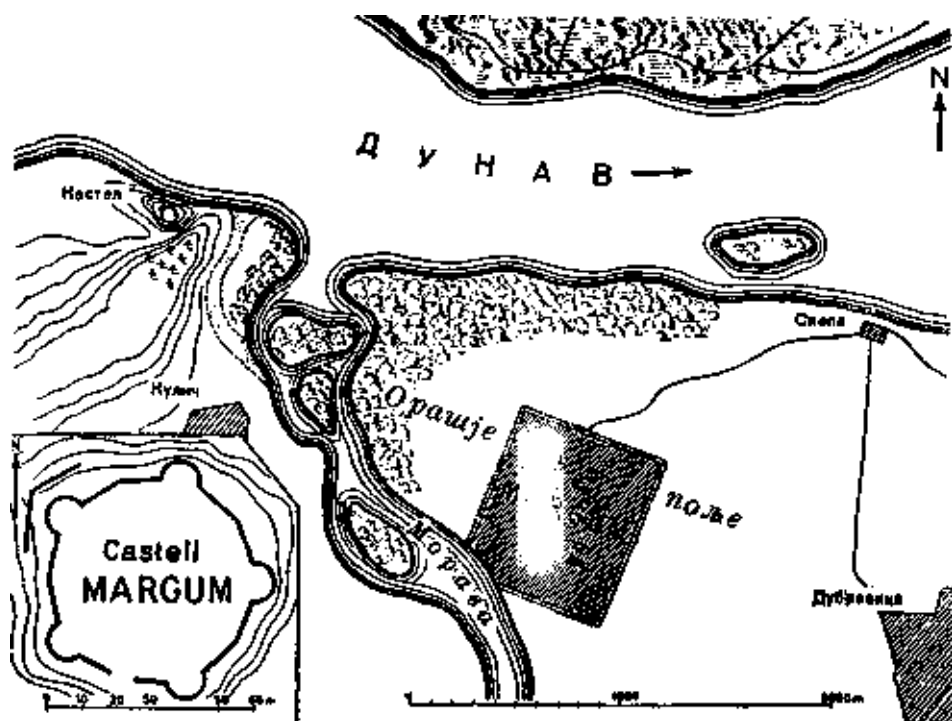
Због периодичних поплава којима је било изложено Годоминско поље, свакако је и у стара времена директни пут од Смедерева ка кастелу Куличу често био неупотребљив; стога би разумно било претпоставити да су Римљани имали и један безбеднији пут изван овог мочварног подручја. Тражио сам га и после поновног рекогносцирања, у октобру 1889, северно од села Липе, окруженог шумарцима и уочљивог по високом црквеном торњу, нашао сам у близини једног бунара врло лепо очуван горњи слој пута. Његова широка камена траса може се пратити кроз лепу храстову шуму према селу Брежане, ког кога је прелазео Мораву и продужавао се према нешто севернијем Маргуму.

Као »*civitas*« и бискупско седиште важни Маргум, који Појтингера табла и *Itin. ant.* смештају на 14 миља од Aureus Mons-а, Данвил је тражио код 10 миља удаљенијег ушћа Млаве, а Манерт сасвим умесно на ушћу Мораве. Тамо су нам у рушевинама града Кулича сачувани остаци каструма, а на пољу пуном издробљеног грађевинског материјала, на десној обали, остаци његове »*civitas*«. Ове последње је већ др Медовић (1852) обележио као Margum.²⁷ Пуковник Драгашевић је претпостављао да су ове рушевине на два обала Мораве »Margum« и »*castra Augusta Flaviensis contra Margum*«, (утврђење) касније названо Constantia, које помиње Приск у вези са својим борбама против Авара (598). Насупрот овој претпоставци, коју сам поред осталих и ја прихватио, др Ортвај²⁸ је Констанцију тражио на левој обали Дунава код Ковина, где су је пре њега већ Марсиљи, Манерт, Рајхарт наслућивали, а Јиречек је то сматрао за непобитну чињеницу. Питање је још отворено, пошто је недавно у полемици са Ортвајем Бем категорично изјавио да тврђава код Ковина потиче из средњег века и да тамо нема никаквих остатака римских зидова.²⁹ Међутим, овоме противречи, независно од Ортваја, оно што ми је у јуну 1893. рекао генерал Купелвизер: темишварски велики жупан му је осамдесе-

²⁷ »Гласник«, IV, 188 и даље.

²⁸ *Margum es Contra Margum*, 55 и даље.

²⁹ Arch.-epigr. Mitt., XII, 174.

Римски дунавски град Margum и његов кастел.

тих година показао једну богато украшену античку сребрну посуду, нађену у време врло ниског водостаја у муљу у подножју ковинског кастела. Насупрот овоме, треба размислити о једној новој околности. На мом путовању Дунавом 28. септембра 1896. господин капетан фон Мероде ми је у непосредној близини пристаништа код Дубравице скренуо пажњу на зидине усред реке, које су се могле налазити на западном крају острва, сплављеном од римских времена, и можда биле део »castra Augusta Flaviensis contra Margum« и касније Констанције. Одређивање њиховог положаја је, према томе, у тесној вези с резултатима даљих истраживања на овим остацима зидина, који се овде први пут помињу.

Житељи Кулича, који су своје мртве сахрањивали поред тврђаве, користили су се, колико год су могли, материјалом не само са српско-турског горњег дела грађевине већ и из чврстих римских зидова. На жалост, тако је ишчезла капија и над њом уграђени вотивни камен који је копирао Марсиљи.³⁰ На том камену је у горњем праволинијском пољу приказан један гениј са гирландом, која се свакако осла-

³⁰ На нав. месту, св. II, таб. 50.

њала на сличну на ДСНОЈ страни, Која је одваљена, изнад тога паун, а у доњем лучном пољу између два стуба горњи део јаче оштећене мушке одевене фигуре. Узалуд сам тражио и осам редака натписа који указују на царинарницу која је ту постојала, а Марсиљи тврди да је видео тај натпис уграђен у зид.³¹ Жеља за брзим добитком ће и даље разарати рушевине које су досад пркосиле времену, јер нигде трагање за благом, са чаробним формулама и без њих, није ухватило толико маха као у Србији. Изгледа да смо стигли у последњи час да снимимо основу кастела, која ускоро неће више моћи да се распозна.

Преко куличког гробља, прибијеног уза сами кастел и украшеног скромним дрвеним крстовима, и преко широке површине Дунава видик према североистоку и северу затварају бели брежуљци живог песка на великом острву и вршачки висови, који се са своја 643 метра надморске висине оштро оцртавају на хоризонту. Према истоку, једно острво под густом шумом у речном кориту Мораве затвара поглед на остатке насеља Маргум на другој страни реке. Због јаких струја ниједан скелеција не би био у стању да нас пребаци преко; тај излет смо одложили за сутрадан.

Према *Not. Imp.*, код Маргума је био стационаран један део дунавске флотиле. У долини која се на десној обали Мораве простире према Виминачијуму, Диоклецијан је 285. године победио Каринуса, кога су његове трупе напустиле. Под изговором да бискуп са седиштем у Маргуму омогућава пљачкашке упаде у области које су држали Хуни, војсковође Атила и Бледа су тражили да им се преда Маргум. Кад су Римљани то одбили, Хуни су се пребацили преко Дунава, прво опљачкали утврђени Виминачијум на истоку, после чега је застрашени бискуп лично отворио капије угроженог града победиоцима (441). Кад је убрзо потом пао и Сингидунум, најезда Хуна се незадрживо сручила дуж великог војног пута све до Наисуса.

Град Маргум је више пута тешко страдао у навалама варвара, али су га Византинци и Словени поново оспособљавали за одбрану. Године 1493. обновили су га и Турци, пошто су га, како и поменуто историјски засновано предање каже, неколико деценија раније отели од Угара. Сад је он опет, као Кулич-кале, штитио пловидбу на Морави, све док река, због источњачке индоленције, није толико била запуштена да је пловидба њоме постала немогућа. За време устаничких борби град Кулич су прво држале распуштене и обесне крцалије, 1805. су га узели Срби, 1813. је опет пао у руке Турака, да би га после 1815. победнички устаници коначно разорили.

Мада је у *Theatrum Antiquitatum Romanunf*² гроф Марсиљи често и мање занимљивим римским насељима посвећивао детаљне скице, о остацима Маргума код »Kallitz«-а (Кулича) нема никакве скице. У

³¹ C. I. L. III, No. 1647; Suppl. Fase. II, No. 8140.

³² Danubius Pannonico Mysicus, св. II.

Ортвајевој монографији која се посебно бави Маргумом има, додуше, један снимак наводног римског утврђења код угарског Ковина, али плана Маргума нема.

Ако се скица римског утврђења код Кулича коју сам 1887. израдио заједно са господином Каракашевићем упореди с описом који је дао Ортвај, падају у очи битне разлике у облику основе и у начину грађења утврђења; о тим разликама сам, приказујући стање у коме се утврђење налази, детаљно говорио у мојим *Römische Studien*(сТр. 13 и даље). Полигонални облик кастела, који су римски градитељи изабрали, није био, како показује његова правилна основа, условљен тереном, јер би овај, са стрмим падом према Дунаву и благим према Морави, допуштао и сваки други облик основе. У сваком случају, она је била изврсно прилагођена задацима одбране од напада са било које стране; такву основу сам поново нашао код кастела који сам у јесен 1889. снимио код Рготине на Тимоку.

На повратку, угледали смо на југозападу брежуљке око Колара, који од 1842. имају црквицу Св. Петра и Павла. Још пре 150 година они су, као и цео смедеревски округ, били под густом шумом. У честару те шуме био је залутао потоњи главар државе војвода Фрањо Лотариншки, који је у походу на Турску 1737. године учествовао као добровољац; ношен својом ловачком страшћу, он се био одвојио од главнине трупа које су марширале друмом према Јагодини. »Да у потрагу за њим нису били послани добошари и трубачи, не би он извукао живу главу и свет би остао без низа његових славних потомака«, каже, помињући овај случај, анонимни биограф маршала Зекендорфа. За историјску географију је значајно да су код Колара недавно пронађени остаци античког водовода. Вероватно је ту било неко насеље на путу који је од *Augeus Mons*-а водио ка Морави (стр. 153).

После напорног дневног рада једва сам чекао да се докопам Смедерева и ноћног починка који би ме окрепио. Међутим, у мојој гостионици владала је заглушна дрека све до зоре. Радикали су баш њу изабрали за свој главни штаб, из кога су кретале поворке са заставама и музиком и уз сталне повике »живео Максимовић« опет се овамо враћале. Избори за скупштину врше се у Србији на сличан начин као и у суседној Мађарској. Влада помоћу свог управног апарата фаворизује своје кандидате, а опозиција се труди да помоћу новина, говорника и других средстава придобије масе за себе. Дешава се да се политички противници и непосредно сукобљавају; тада долази и до тешких преступа, па се понекад доводи у питање и само одржавање избора. Управо то се догодило за време мог последњег боравка тамо. Мањина која је губила провалила је у просторију где се вршило гласање и бучно протестујући против незаконитих поступака прекинула само гласање; кад су ови демонстранти видели да се бирачки одбор не осврће на њихове протесте, бацили су се на бирачке спискове, поце-

81

пали их и тако спречили наставак гласања. Из оваквих инцидентата развијају се страначке свађе, које често доводе и до физичког разрачунавања. Паљевине из освете и политичка убиства чине петину свих кривичних дела. Србин је вреле крви. Један сељак који је недавно побегао из смедеревског окружног затвора тражио је ради освете сеоске кметове, јер су, наводно или стварно, учинили неку неправду њему или његовим пријатељима.

Обични разбојници су у овом богатом округу ретки. Један од таквих је био злогласни хајдук Мика, који је целих осам година, све до јуна 1895, узнемиравао становништво смедеревског и пожаревачког округа и увек успевао да измакне потерама које су за њим упућиване. Своју драгану, необично лепу Мирјану из неке богате сељачке куће у Петки, отео је из девојачког кола. Налазећи се уз њега, она је у једном препуцавању са жандармима код оближњег села Радинца пала, па је на том месту и покопана. Он се одважио да леш своје љубљене ископа и пренесе на гробље њеног родног села. При том покушају жандарми су га из заседе смртно ранили и пребацили у Пожаревац. Умро је не издавши ниједног од својих јатака; обавештења која су власти о њима добијале водила су их увек на странпутицу. Попу који је дошао да га исповеди рекао је пркосно: »Иди ономе ко те је послао!« Из целе околине свет је долазио у Пожаревац да види мртвог Мику!

У округу подунавском (Смедерево) на 33,15km² живи 226100 душа у 123 општине са 201 насељем. Од ових многа имају 1000–3000 душа, поједина села, као Кусадак, Селевац, Крњево, преко 5000, а Азања чак 6656 душа. Од 8 срезова онај са седиштем у Орашју је, са више од 100 становника на 1 km², најгушће насељен; јасенички има 80–100, смедеревски и космајски 60–80, грочански, врачарски и посавски 50–60, а колубарски је, са 40–50 становника на 1 km², најређе насељен. О сразмерно високом благостању у овом округу сведоче и лепе цркве, чији крстови, кубета и кровови често надалеко светлуцају; такве су, на пример, цркве у Радинцу, Вранову и Великој Крсни, где је Богородичина црква са својом високом куполом саграђена 1889, а стајала је 34000 динара. Куће су такође лепо грађене, окречене, већином црепом покривене, а готово сва већа домаћинства имају простране стаје, оставе, и вртове ограђене јаким плотом или живицом.

О величини удела појединих пољопривредних грана у укупној производњи округа не би се овде ништа одређеније могло рећи, прво зато што су 1896. измењене границе округа и срезова, а друго што још ни данас нема катастра, па су подаци за 1893, објављени у »Годишњаку« (II свеска, 1898), неупотребљиви за статистичко упоређивање.³³ Уопште узевши, пољопривреда је у смедеревском округу добро развијена и омогућава јак извоз жита; виноградарство се такође постепено

³³ Из истих разлога сам одустао од навођења података о пољопривреди из старих годишњака и за друге округе.

опоравља обнављањем култура које је филоксера била уништила. Осим смедеревског, сада и паланачки срез даје једну врло цењену врсту грозђа. Пространи и травом богати пашњаци и ливаде погодују развоју сточарства у округу. Године 1896. било је (у округлим цифрама): 23000 коња, 76300 говеда, 132200 свиња, 166 500 оваца, 8700 коза, што за неке врсте, по мишљењу стручњака, чини основу за знатан прираст. Мада потрошња шећера у округу стално расте, пчеларство и даље упадљиво напредује; 1896. је било 16500 кошница, што значи 73 на хиљаду становника.

Извоз из западног дела округа је олакшан изградњом железничке пруге од Смедерева до Велике Планае, где се она прикључује на пругу Београд-Цариград. Првобитно постављена као 43 km дуга помоћна пруга за довоз материјала при изградњи београдско-цариградске железнице (26. априла 1883. њом се превезао краљ Милан на повратку са таковске прославе у Београд), била је у септембру 1884, пошто је извршила улогу која јој је првобитно била додељена, напуштена, па тек 1886. предата јавном саобраћају. Она пресеца необично плодну висораван благо нагнуту према Морави, посејану богатим насељима, и углавном се држи старог друма. Зграде успутних железничких станица - Крница, Лозовик, Сараорци - мале су и неугледне; највећа је код села Осипаонице, које има 3 300 становника и још од 1826. цркву посвећену арханђалу Гаврилу. Ово место, које је и раније представљало важан саобраћајни чвор, предвиђено је за прикључење 14 km дуге вициналне пруге Смедерево—Пожаревац, чија је изградња започета 1899. француско-швајцарским капиталом, и која ће, кад буде завршена, знатно појачати иначе слаб саобраћај на смедеревском правцу. За сада саобраћа само један путнички и један теретни воз између Велике Планае и Смедерева (трећа књига овог дела, IX глава).

II

РАЗВИТАК ПРЕСТОНИЦЕ (1867-1903)

Још откако је султан Мехмед посадио полумесец на куполу цариградске Свете Софије, царски Беч је постао културна звезда водиља за балканске градове. По угледу на Беч, хтео је и Београд, после одласка Турака 1867, рушењем бедема који га је спутавао да добије један »ринг«, са широким скверовима, трговима итд. Према регулационом плану који ми је у то време показао професор Јосимовић, требало је да се кнежева резиденција, дотада окружена зградама владе, пребаци на тврђавски плато, са кога се отварао широк видик преко Дунава и Саве у правцу Дрине, а на падинама испод тог платоа требало је да никне раскошна градска четврт, чију би доњу границу чинио прозаични трговачки промет на пројектованом савском кеју, пошто се сматрало да је изградња луке на Дунаву неизводљива. Била је то несумњиво привлачна, али и непостојана и прозирна фатаморгана, која би се тешко могла остварити и да кнеза није годину дана касније сустигла жалосна коб.

Али већ и природним, постепеним развитком Београда, уклањањем ружног шанца и турских махала, регулацијом улица и улепшавањем онога што је остало новоградњама, парковима, тротоарима итд., уклоњени су последњи остаци из оног времена кад је шаролика мешавина његових оријенталних и западњачких елемената подстицала живу игру маште. Светлуцави врхови минарета слали су у сусрет странцу поздраве илирског истока, а живописна гужва по уским турским улицама оживљавала је већ избледеле слике Шехерезаде, која је некад распаљивала нашу младалачку машту. Захваљујући тихом жуборењу шедрана које годи сваком уху, и захваљујући необичним призорима у јеврејским и циганским махалама са женама ватрених очију, човек је био спреман да заборави муке које му задају ужасна калдрма и непријатни мириси из ашчиница, које држе Арнаути вредни Верешчагинове кичице. Мушкарци су се радо шуњали дуж ниских дворишних ограда у тихом Дорћолу не би ли угледали жене затворене у тајанствене хареме, правећи се да не чују повике на »ђауре« које су упућивале

дражесне турске девојчице, чије ће лепо лице и дивне облине већ колико сутра јашмак и фереца љубоморно скрити од туђих погледа.

Све је то занавек ишчезло. Чак је и сури дрвени »Град« (тврђава) изгубио своју оријенталну драж. Ушли смо у њега без стрепње. Нема више анатолских стражара мрка погледа: сменили су их гиздави српски војници, а дежурни подофицир нам је предусретљиво давао обавештења. Основне контуре тврђаве мало су се измениле. Као и раније, ту је - изнад улаза - масивна Сахат-кула; ту је и турбе над чудотворним моштима муслиманске девице, само сада служи као војна амбуланта, а друго једно турбе претворено је у »дућан«, у коме слободњаци (кажњеници без окова) нуде на продају своје резбарије, четке итд. рађене у српском стилу. У казаматима дугог венца бастиона држано је често и по хиљаду и више осуђених на присилни рад или на тврђавски затвор. Овде су издржавали своје казне познати сељачки трибун Ранко Тајсић и други радикали, који су касније, као др Гершић, заузимали положаје министара и државних саветника.

Поред једног пријатног шумарка, у коме је право место за себе наша мала пивница, кроз дрвореде и цветне леје, које одржавају осуђеници, стижемо до Горње пијаце, до платоа окруженог пешадијском и артиљеријском подофицирском школом, магацинима итд., чији главни украс чини некадашњи Пашин конак, на коме се вијори тробојница са 12 метара високим јарболом. Иако једва педесет година стара, ова зграда би, кад би могла да говори, имала много шта јја исприча. Као први српски командант у њу се уселио стари храбри ратник Жабарац; после њега је дошао ађутант кнеза Михаила, син чувеног војводе Книћанина, пуковник Анта, који се школовао у Берлину; он је рано умро и сигурно ни у сну није сањао да ће његова жена, оптужена да је знала да се припрема атентат на краља Милана (1882), бити затворена у страшну ћелију оближњег »римског бунара« и тамо самоубиством (?) окончати свој живот.

А још мање је слутио онај паша који је градио »Нови конак« да ће неколико деценија касније један предузимљив српски краљ изабрати исти тај конак за своју резиденцију. Allah billir! (Бог зна!) У једној пријемној дворани турских и српских команданата, на левој страни тврђаве, са дивним погледом у даљину преко Саве и Дунава, примио је краљ Милан 28. јануара 1898. као »врховни заповедник активне војске«, окружен својим штабом, у присуству владајућег краља Александра, чланове владе на челу са др Владаном Ђорђевићем, који су му дошли на поклоњење; том приликом је седи митрополит Михаило по православном верском обреду осветио некадашње пашине и харемске просторије. У десном крилу Конака био је смештен генералштаб, чији ми је шеф, пуковник Јован Атанацковић, 1897. године омогућио да се користим библиотеком, коју је одлично водио Гавра Ђорђевић-Умјански.

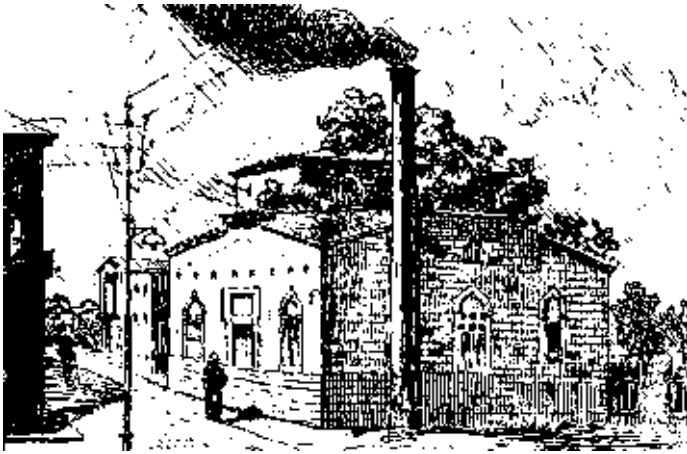
Са овим увек љубазним помагачем мојих студија разгледао сам

БЕОГРАД, »Град« и Земун 1862. са Калемегдана (према Каницу).

изложене, технички и историјски занимљиве, топовске цеви и мерзере, међу њима и староаустријске, турске и оне примитивне из којих је Карађорђе тукао Београд 1806. године. У лепо одржаваној доњој тврђави затекао сам јаке зидине код куле Небојше знатно оштећене, тако да је лепа Капија цара Карла стајала огољена. Штета би било да се овај прекрасни споменик из времена великог Еугена препусти пропадању. Поред црквице Свете Петке, која лежи нешто више крај једног хладног извора, попели смо се до цркве Свете Ружице, коју су Турци користили као муницијски депо, а која је сада улепшана доградњом једног торња. Вук (»Даница«, 1827) каже: »У доњем граду, ушав на Савску капију на десно, стоји још стара црква Ружица, која се пјева и у народним пјесмама; но сад више није ришћанска богомоља, него турска барутана.« Крст са њеног олтара однео је Макс Емануел у Баварску и сад се налази у Нимфенбургу код Минхена. Међутим, према једној народној песми, »црква Ружица« је стајала у горњем делу тврђаве, и народ се чврсто држи те традиције. Црква слави »Малу Госпојину« и у њеној једноставној великој лађи војни свештеник причешћује кажњенике пред Божић и Ускрс. Иначе, саму тврђаву затекао сам 1897. у стању у каквом сам је видео под турском влашћу и које сам горе (стр. 36 и даље) описао. На њеним објектима не ради се и не поправља готово ништа; изгледа да је њена потпуна пропаст неизбежна.

Од дрвених грађевина у муслиманској Дорћол-махали и данашњем Дунавском кварту увек ме је највише привлачила »Пиринчана« (Принчева кућа), некадашња царска командантура. Њени остаци, који су меланхолично штрчали према небу, подсећали су, мада неопростиво

БЕОГРАД, Кара-џамија, 1887. плински резервоар за позориште.

занемарени, на горду палату уметнички настројеног војсковође у бечкој улици Химелпфорт, чији је архитект Хилдебрант вероватно учествовао и у београдској градњи. Мој цртеж ове раскошне грађевине из 1860. године, са двама џамијама на боковима, којих данас такође више нема, сачуваће потомству бар њену складно обликовану фасаду, која се одликовала лепим пропорцијама, као и дворишне галерије са сводовима у стилу северноиталијанских палата. Данас је »Пиринчана«, која је заслуживала да је београдски археолози брижљиво сниме и у чијим су се бедним доградњама били сместили турски обућари, пекари и ашчије, жртвована проширењу Улице цара Душана. Тако је и Стамбол-капија, коју је изградио Лаудон и која је са својим петорим вратима и ходником с лепим сводовима тако оштро одударала од турских војника који су је чували и још више од умазаних занатлија који су у њој пословали, ишчезла под ударима пијука кажњеника, који су били видно обележени великим словом Р (робијаша). На жалост, ни овај споменик није сачуван ни на каквој слици или скици.

Укупна сума за напуштена турска имања на Дорћолу износила је, према уговору закљученом с Портом, 9 милиона пијастера; гробља и богомоље требало је да остану нетакнути; тако је углавном и било. Ипак се понекад дешавало да »случајно«, обично ноћу, mine разнесу џамије које су се нашле на удару регулационих планова. Већ 1887. затекао сам од 15 београдских џамија још само једну, »Барјактар-џамију«, коју је изградио Сулејман Величанствени, у Господар-Јевремовој улици, где су се некад окупљали ходочасници који су полазили за Меку; и на њој су били избијени прозори и врата, што је очигледно био знак да је већ била осуђена на пропаст; била је још и једна мања, »Кара-џамија«, са димњаком, која је служила као плински резервоар за Народно позориште.

БЕОГРАД, из турског дела вароши, 1860: Рушевине здања принца Еугена / У главној дорћолској улици / Мухамед, шејх мевлеви-дerviша / Кадифа Хаџи-Хасан / Турска продавница оружја.

Нешто касније односи с Турском су се побољшали, па је складна Барјактар-џамија реновирана, добивши том приликом и врло лепу зидану ограду. Године 1897. сам је цртао и тада сам у пријатној кућици поред ње затекао као хоџу, кога је држава плаћала, Сулејман-ефендију Фалаџића, који је 1893. године дошао у Београд из Мостара. Исто тако се и у текији на Краљевом тргу њен чувар, дервиш Ахмед Чехонић, похвално изразио о краљевој великодушности, која је омогућила муслиманским верницима да преко Београда иду ка чувеном Ђул-бабином гробу да би одали почаст у текији сахрањеним верским јунацима Мехмед-баби из Хорасана, Мустафа-бегу из Багдада и хаџи-шеху Омер-ефендији из Антеђе. Међутим, без одговора је остало моје распитивање за џамију у којој сам 1860, у пратњи толерантног београдског кадије Хаџи-Хасана Шукри-ефендије, слушао како бидави-дервиши, насупротив познатијим мевлеви-дервишима (дервишима који играју), славе Алаха музиком која пара уши и урлањем које је граничило с лудилом; видео сам исто тако да су често уметнички клесане и живописно украшене надгробне плоче и надгробни каменови са турбаном узидани у новоградње, које су брзо ницале између порушених турских кућа или су непосредно дограђиване на њима.

Муслиманска кућа налазила се увек у средини дворишта одвојеног високим зидом од улице, на коју су водиле само једне тесне вратнице; отворена веранда била је редовно окренута баштици са цвећем, коју је имала готово свака кућа. Ту, међу сеновириш кипарисима, воћкама и бујно разраслом виновом лозом, обезбеђен од погледа радозналаца, живио је београдски муслиман у свом породичном кругу, спокојно и често ћутећи, ону тиху срећу на којој би му могао позавидети многи западњак. Како је тешко морао падати растанак од куће и врта Турчину који је полазио на неки далек пут! На поласку је вероватно откидао овде ружу, тамо неки стручак невена за успомену на домаће огњиште, на коме је и најсиромашнији, малим задовољан, водио независан, срећан, породични живот. Летње жеге и зимски мразеви уништили су цветне леје, некад тако марљиво гајене. Неколико бољих дорђолских кућа додељено је новооснованом инжењеријском батаљону, а одмах ту се сместио и неки довитљиви кафеџија са фирмом у дречећим бојама: »Код две буле«; ето тако су поједине муслиманске куће спасене од потпуне пропасти. Већина шедрвана, међу њима, на жалост, и неки врло лепо, са турским натписима у камену, нестала је у дуготрајној борби с људском неразумношћу и деструктивношћу. Чукур-чесма, која је 1862. стекла онако тужну славу, држала се још тридесетак година, а онда је због подизања околног терена потпуно засута. Досад ником није пало на ум да раније јадном дрвеном оградом заштићену чесму, са њених осам степеника низ које је стално силазила и уз које се пењала младеж која је долазила по воду, замени једном монументалном чесмом и тако уметничким средствима овековечи успомену на толико значајан тренутак у историји Београда. У непосред-

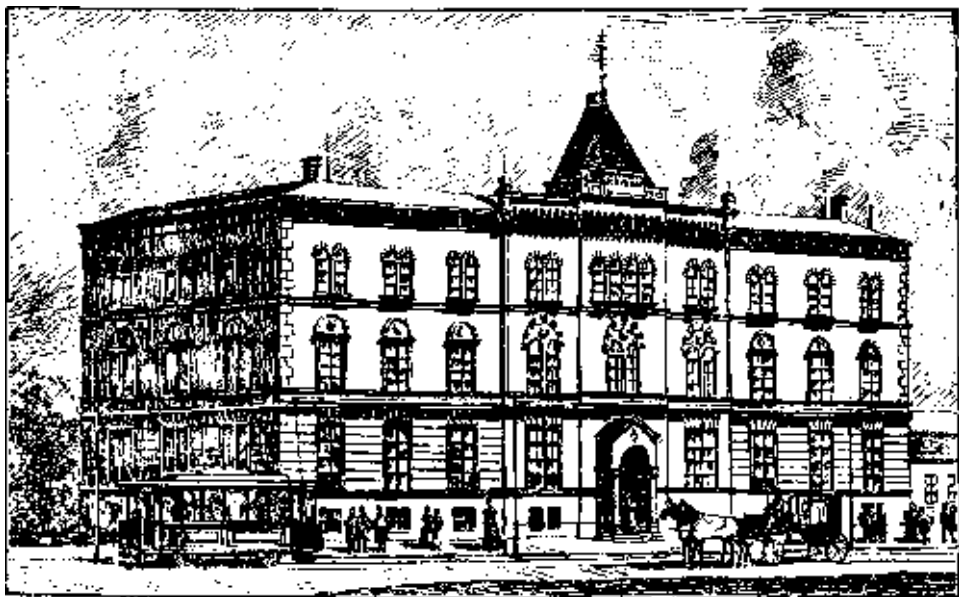
БЕОГРАД, Барјактар-џамија.

дној околини пале су ми већ 1887. године у очи неке приватне куће са укусно обликованим фасадама. Тако она Банковићева, коју је била купила крагујевачка »кумпанија« на је затим препродала, са врло лепим зграфитним фризом; онда зграда Задруге штампарских радника, некадашња Пироћанчева кућа, итд.

Непосредно повезана са Дорћолом, који је, као што моја скица из 1862. показује, имао сасвим оријентални изглед, била је Јеврејска махала, у којој су становали већином Јевреји досељени из Шпаније, и у којој је Панчић, близу улице која носи његово име, основао прву ботаничку башту у Београду; на жалост, њу је 1888. уништила поплава. Међутим, мада тамо поред Солунске улице, која својим именом подсећа на српске тежње, налазимо Јеврејску, Мојсијеву и друге улице с именима из старог завета, у Београду нема гета. Србин, који је вековима страдао од верског фанатизма, врло је толерантан, па чак и у најотменијим четвртима града Јевреји имају храм, лепе куће и богате радње. Питање је само слободног избора да ли ће Јеврејин старога кова и данас најрадије становати у близини својих школа и богомоља у Аврамовој улици или ће ићи у дорћолску синагогу, грађену око 1820, мада већ и у њу продире дух новог времена; године 1896. њена велика лађа и чак осмokraки олтарски полијелеј подешени су за увођење електричног осветљења; само су на некадашњем турском купатилу, које припада породици Сонанте, врата затворена сваком напретку; дању тамо имају приступ само жене. Зато се у оближњој, широкој

Душановој улици, са дрворедом и електричним трамвајем, недалеко од Дома св. Саве (саграђеног према Илкићевом пројекту), намењеног учитељским приправницима за Македонију, налази најудобније београдско купатило, са басенима топле и хладне воде, зиданим кадама, тушевима, креветима за презнојавање итд. Пошто је скромна Александрова црква жртвована регулисању улице, монументални центар овог дела града чиниће куполна црква Св. Немање, која се према пројекту Душана Живановића гради у византијском стилу, а трошкови њене градње износиће према предрачуноу око 270000 динара; тако ће и овај део града, у коме је планирано 50 нових блокова кућа, али на жалост само понеки сквер, изгубити свој питорескни изглед и према западним узорима добити праве улице.

Кроз тиху Доситејеву улицу, поред кућице у којој је Доситеј Обрадовић живео и умро и поред препуног складишта Црвеног крста, пењемо се према најживљем делу Варошког кварта и његовог Краљевог трга, трамвајем повезаног са прометним Савамаљским кварталом и са Теразијама. Овај трг, уређен према једном плану из 1789, био је некада највеће муслиманско гробље, на коме су се понеке гробнице виделе још и на мојој скици рађеној 1859, и до 1882. године носио је назив Велика пијаца. Године 1868, кад су Турци отишли, местимично је скинуто и по неколико метара земље да би се терен поравнао, просечене су праволинијске стазе, а 1880. је у част престолонасле-

БЕОГРАД, Дом св. Саве.

БЕОГРАД, Краљев трг као Велика пијаца 1859, пре регулације.

дника на средини подигнута чесма с обелиском. Десна страна парка је 1897. украшена спомеником чувеном природњаку Панчићу, с његовом бронзаном бистом, коју је израдио Јовановић. Лева страна тога простора данас још служи као зелена пијаца, али би требало да ускоро добије узвишенију намену: тамо треба да се постави споменик Вуку Караџићу. Старије куће које оивичавају овај издужени паралелограм, међу њима пресектура градске полиције (Управа града) и зграда пожарне команде, добиле су још по један спрат, уз то је дошло још неколико новоградњи, а у некадашњу најбољу гостионицу »Српска круна«, у којој сам први пут одсео 1859. и касније још неколико пута, смештена је скромна градска већница (Општина вароши Београда), док се поред ње, баш недавно, у једну много лепшу приватну кућу уселио немачки генерални конзулат. Међутим, сада као и раније, најлепши украс овог трга чини »Велика школа«, палата некадашњег трговца сољу и каснијег Креза »мајора Мише«, коју је он 1883. завештао држави »за научне сврхе«. Његово име добила је и једна улица на супротној страни трга.

39

Ову импозантну грађевину започео је 1857. архитекта Неволе, а завршио ју је 1861. грађевинар Штајнлехнер. Ово здање, које подсећа на венецијанско-маварску архитектуру и које је стајало готово 100000 дуката, импонује више масивношћу своје основе него строгим придржавањем неког одређеног стила; византијски, романски и ренесансни мотиви мешају се без неког утврђеног реда. Влада је желела да у ову пространу зграду смести Министарство просвете и вера, Велику школу, гимназију, Учено друштво и музеј, на што је Миша дао да се у

БЕОГРАД, Панчићев споменик.

БЕОГРАД, Велика школа - привремени Народни музеј.

складу с том наменом зграда украси и уреди. Међутим, Министарство је добило сопствену зграду у Улици краља Милана, а за музеј су купљене две суседне, на жалост врло неподесне и старе зграде, што је у ствари добро дошло Великој школи, која је доцније прерасла у Универзитет.

У свечаној сали овог здања заседала је 1864. године Скупштина, а 6. марта 1882. пред њим је изведен војни део проглашења Србије за

БЕОГРАД, немачки гежрални котулат — зграда Општине.

краљевину: тај датум је одлуком Скупштине проглашен за национални празник, на који ће се сваке године испољавати радост и задовољство што је српски народ опет стекао поштован, независан положај у европској породици држава. Тога дана 1882. године пред Великом школом се постројио, већ у рано јутро, уз грмљавину топова, цео гарнизон. Сунчан дан је дошао као поручен. Народ се у таласима кретао улицама, које су биле окићене заставама, а нарочито је било много сељака из унутрашњости земље. У Саборној цркви је одржано свечано богослужење, којем су присуствовали краљ, краљица, дворска свита, дипломатски кор, сви достојанственици и многи угледни странци. После дефилеа трупа, у Конаку је приређен пријем, за којим је следио гала-ручак. Председник владе Пироћанац одликован је новоустановљеним орденом Бели орао 2. класе, док су остали министри добили исти орден 3. класе. Раскошни ватромет био је последња тачка у програму овог националног славља, у току кога је клицање краљу Милану одјекивало на све стране.

Ако се попнемо на 40 метара високу кулу осматрачницу на згради Велике школе, са које се Београд са широм околином види као на длану, због чега се она користи за осматрачницу ватрогасне чете, пред нама се најпре указује мали али богати Варошки квартал (ужи центар града), са низом зграда који почиње од ивице Калемегдана са аустроугарским конзулатом, Реалком, хотелима и неколико приватних кућа са

БЕОГРАД, Митрополија — Саборна црква св. Михаила.

допадљивим фасадама. Осим Митрополије и Богословије, он обухвата и протестантску цркву и школу, грађанску и трговачку касину, Гранд-хотел, Дирекцију железница, Главну пошту и телефон, Народну банку, Берзу, Управу фондова, Трговачки и Апелациони суд, Кнез-Михаилову улицу са Управом монопола и статистике, најбогатије трговачке куће, представништва страних осигуравајућих друштава, приватне банке, најбоље гостионице итд. Његов најстарији украс чини Саборна црква Арханђела Михаила, саграђена 1840. према раније високо цењеном карловачком узору.¹ Њен високи, витки торањ претрпео је извесна оштећења за време турског бомбардовања (1862), али Турцима ипак није успело да га униште. И даље се на сунцу пресијавају богато позлаћени орнаменти и цветне вазе његовог бакарног кубета.

Са једнаком штедрешћу служио се златом и бојом Аврамовић при украшавању унутрашњости цркве, а нарочито при изради иконостаса рестаурираног такође 1885. године. Само по себи се разуме да црквена ризница није без светих књига и скупоцених орната добијених из

¹ Као годину изградње, »Православна српска црква« митрополита Михаила наводи 1865; међутим, према поузданијим изворима, Милош је Саборну цркву почео да гради 1838, а кнез Александар ју је завршио 1845.

БЕОГРАД, иконостас Саборне цркве.

Русије. У југозападном броду сахрањени су кнезови Милош и Михаило. Овом последњем супруга је подигла величанствен споменик; на његовом подножју видео сам 1897. венац који је црногорски кнез Никола, после помена на Видовдан 1896, лично положио. Поред јужног зида се на стубовима од сивог мермера налази постолје од црвеног мермера и на њему металним грбом и анђелима украшен сардофаг, на коме стоји заштитник цркве Михаило у тамној бронзи. На левој страни виси велико сребрно кандило са вечним пламеном. Натпис гласи: Рођ. 4. септ. 1823, т 29. маја 1868, Удова Јулија. - Почасну гробницу је овде добио и заслужни митрополит Мелентије. Десно и лево од главног улаза, у зидовима удубљења, уграђене плоче овековечују писце Доситеја (умро 1810) и Вука (умро 1864), чији су посмртни остаци 1897. пренесени из Беча и с великом помпом сахрањени овде, као и тело у фебруару 1898. преминулог митрополита Михаила. Пошто је и другим заслужним људима намењено слично одавање признања, могла би се ова Саборна црква назвати српским Вестминстером. Мало је недостајало па да у јесен 1882. краљ Милан овде падне као жртва атентата једне жене (стр. 50). Уз краља Александра он је 15. априла 1900. последњи пут присуствовао свечаном богослужењу на годишњицу проглашења таковског устанка. Године

41

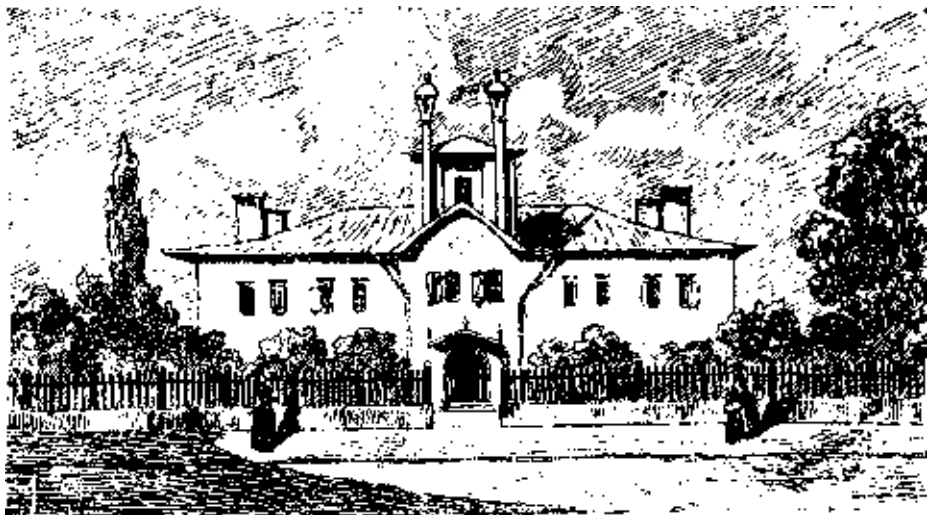

БЕОГРАД, споменик кнезу Михаилу у Саборној цркви.

1887. црква је добила своју чврсту гвоздену ограду са високим каменим стубовима, која је 5. августа 1900, приликом венчања краља Александра, спречила да маса, одушевљена тиме што се руски цар примио кумства, продре у цркву. Руски цар је овластио отправника послова Мансурова да га заступа и преко њега је младенцима послао богате дарове; то је био спољни знак царевог великог утицаја на јулске догађаје у Београду, који су изненадили цео свет, а нарочито Беч.²

Богослужење недељом и празником у свечано осветљеној Саборној цркви одише заиста величанственом тајанственошћу. То је нарочито видно кад литургију прати уметничко певање црквеног хора »Слога« и кад после литургије седи митрополит Михаило, у раскошној одежди и са белом камилавком на глави, сиђе са амвона и у пратњи осталих црквених великодостојника почне својом руком делити нафору. У тискању гомиле да што пре дође до руке седог првосвештеника и да је пољуби јасно се показује моћ коју источњачки култ има над људима. У последње време су и погребне свечаности постале веома свечане. Ранија једноставност је у новије време потиснута луксузом увезеним са Запада (метални ковчези, мртвачка кола, венци итд.). Свадбене поворке богатијих породица су такође прешле на кола. У првим колима седи млада са дугим шлајером и раскошним букетом

² Овим чином, који код Јужних Словена значи више него крвно сродство и који за сва времена обавезује на помоћ, цар је ступио у присан однос са краљем и његовим потомством; упркос томе што су у то време сви политичари били заузети догађајима у Кини, тај царев корак је био запажен и много коментарисан; јер Србија се њиме, слично Бугарској, чвршће везивала за Русију.

БЕОГРАД, Конак кнегиње Љубице у Богојављенској улици.

цвећа, поред ње је младожења у фраку, а на предњем седишту поред кочијаша је девер, који држи скупоцене свеће украшене тракама и цвећем; сва кола су украшена заставицама, тракама и венцима зеленила и цвећа; од те великоварошке свадбене поворке одудара само понекад гласно подврискивање рођака са села, у њиховим колима искићеним шареним пешкирима.

Око цркве је груписано још неколико раније поменутих јавних зграда, за које је простор створен рушењем старијих, често интересантијих грађевина. На месту Митрополије с малом црквицом посвећеном св. Симеону Немањи, саграђеном 1849, стајало је старо седиште митрополита и Конак у коме је пребивао Милош, одржавао важна саветовања и 1839. потписао своју абдикацију. У истој Богојављенској улици стоји, усред красног врта, само незнатно измењен Конак кнегиње Љубице, који је Милош изградио у турском стилу. Овде је становала кнегиња Љубица са својим синовима, од којих је кнез Милан, после краткотрајне номиналне владавине, умро 1839. године, у истим скромним просторијама, које су доцније примиле први српски лицеј, а потом Апелациони и Касациони суд. У суседној Учитељској школи боравио је кнез Михаило до 1842. године, а онда су сви Обреновићи прогнани у Аустрију. У непосредној близини Саборне цркве, поред »Грађанске касине« која је отворена 1869, упркос свим бурним променама прва српска Читаоница чврсто држи своју зграду, у којој је и основана пре 60 година. Истина, приличан број њених чланова одвукла је кафана »Гранд-хотела«, који се налазио преко пута, јер је нудила већи избор новина. Исто тако су и реликвије кнеза Милоша,

БЕОГРАД, Народна банка у Дубровачкој улици.

које су раније биле њој поверене, сада пребачене у Музеј; али још и данас се у њеним једноставним просторијама, украшеним портретима многих патриота, виђају старији грађани који чибук претпостављају цигарети и који су навикли да текуће политичке догађаје коментаришу у свом сталном свакодневном друштву.

Овом скромном Читалишту, раније једној од најлепших кућа у том крају, упадљив контраст чине зграда Народне банке, коју је 1890. завршио архитекта Јовановић и која би чинила леп украс сваком велераду, и затим низ кућа у Дубровачкој улици, украшених каријатидама, стубовима, калканима, мансардама, куполама и малим кулама на угловима. Ове куће сведоче о имућности банкара и зеленаша, који углавном овде станују и често са скромним капиталом врло добро живе, пошто су приватници, чиновници и официри принуђени да за један дукат плаћају два динара (скоро 1 аустријски гулден) месечне камате; чак и кредитно способни ситни трговци плаћају 9-12%, а и банке ретко дају свој новац на зајам испод 9% камате! Као најбогатији људи Србије важе браћа Ђорђевићи; вредност њихових кућа и земљишта цени се на 5-6 милиона динара, а њихова штедљивост је постала пословична. Међу оне који су 1897. имали више од милиона убрајају се трговци: браћа Крсмановићи, Михаило Павловић, Стојан Вељковић, Ђура Вајферт, ЈБубомир Крсмановић; на пола милиона или више процењује се имовина фирми: М. Јовановића, Јовице Барловца, браће

Рашића и Тасе Спасића, Илије Кораћа, Николе Спасића, Живка Кузмановића, Бранковића и Вељковића, затим капитал банкара Едија Булија и браће Андрејевића, власника пиваре браће Бајлонија, часовничара браће Поповића, апотекара Јована Ђурића, адвоката Тихомила Марковића, бившег намесника Јована Ристића, државног саветника Живка Давидовића, Николе Радојковића и др.

У Дубровачкој и Кнез-Михаиловој улици, које су поплочане крупном коцком, и у споредним улицама уз њих, налазе се најбоље снабдевене радње, на пример Женског удружења за националну домаћу радиност, које је основала краљица Наталија, Прве београдске лимарске задруге, јагодинске фабрике стакла и керамике, продавница каљевих пећи Л. и Ц. Хартмута, Краљевског угарског трговачког музеума; ту су и највеће књижаре, погребна предузећа и продавнице цвећа. Магазини за женску и мушку конфекцију, галантеријске, јувелирске и деликатесне радње итд. привлаче својим богатим изложима радозналу публику. Уз упадљиво исписане фирме, већином на српском и немачком, каткад и на француском, енглеском и руском, често иду популарни називи: на пример »Код Бечлије«, »Кицош« и сл., затим освојене медаље и крстови, титуле »Дворски лиферант Његова Величанства Краља«, или »краљице Наталије« итд. - све то изнад често китњастих портала.

У Улици Вука Караџића, која пресеца Кнез-Михаилову улицу, стоји и данас у првобитној једноставности протестантска црква са

БЕОГРАД, Кнез-Михаилова улица.

црквеном канцеларијом, свештеничком кућом и школском зградом, тачно онако како сам је 1860. нацртао (у XIV глави треће књиге могу се наћи ближи подаци о прошлости и садашњости ове цркве). Међутим, нестали су џамија (слика на стр. 67) и чардак хоћине куће, одакле су самосвесно и с висине гледали на свет Турци, спокојно уживајући у свом чибуку и кафи. На њиховом месту сада су лепе једносратне куће са продавницама шиваћих машина, воштаних свећа, дувана, са фризерским и другим радњама. У једној ниши баштенског зида, којим је ограђен простор за пројектовану зграду Академије наука, налази се чесма са најчистијом водом из некадашњег римског водовода (?); док се планирана зграда не доврши, заслуживала би ова Делијска чесма, као и евангелистичка црква, један архитектонски оквир који би више одговарао новој околини. У близини се налази и Дом за глувонеме и слепе »Краљ Дечански«, који је подигло добротворно друштво на чијем се челу налазио велики филантроп Светомир Николајевић; у Дом су смештена лица оба пола.

Позоришни трг, који чини границу између Варошког, Теразијског и Палилулског кварта, украшен је спомеником (отривеним 18. децембра 1882) кнезу Михаилу, који испруженом десном руком показује према западу. Импозантна фигура јахача је дело Фирентинца Пација, изврсно изливена у бронзи у Бриселу, али - на жалост - на неуспелом постаменту. Основу чини један издужени гранитни осмоугаоник, на чијим се ужим странама налазе грб Србије и посвета: »Књазу Михаилу Обреновићу III благодарна Србија«; на бочним странама су уписана имена утврђених градова који су ослобођени 1867: Београд, Смедерево, Кладово, Соко, Ужице, Шабац. На овај фундамент постављена је бронзана сокла, чији рељефи приказују Милошев позив на устанак у Такову 1815, једног гуслара који опева велика дела Обреновића, с народом који га слуша, и ожалошћен народ поред ковчега кнеза Михаила. На овом китњастом делу, који личи на неку украсну кутију, стоји, без конструктивно јачих носећих елемената, тешка фигура јахача. - Четири канделабра и гвозденим ланцима повезани четвороугласти стубови чине ограду око споменика, који заслужује архитектонски боље обликован околни простор.

О Народном позоришту, које спада већ у Теразијски квартал - а налази се на месту некадашње Стамбол-капије, на чије су масивне багламе у ранија времена вешани многи српски патриоти - нема у уметничком погледу ништа нарочито да се каже. Прилично мирна хладна зграда одговара времену кад Београд још није имао ни једног јединог ваљано школованог архитекту и кад је Милошева чесма, подигнута у знак сећања на његов срећан повратак 1860. године, данас наткриљена огромним кестеновима наспрам једног малог сквера улепшаног чесмом и близу настрешнице код трамвајске станице на Теразијама, важила као истинско уметничко дело. Од тада је постигнут значајан напредак, о чему сведоче новије градње, београдски сликари,

БЕОГРАД, протестантска црква
са пасторовом кућом (1860).

БЕОГРАД, чардак хоћине куће
пребомбардовања.

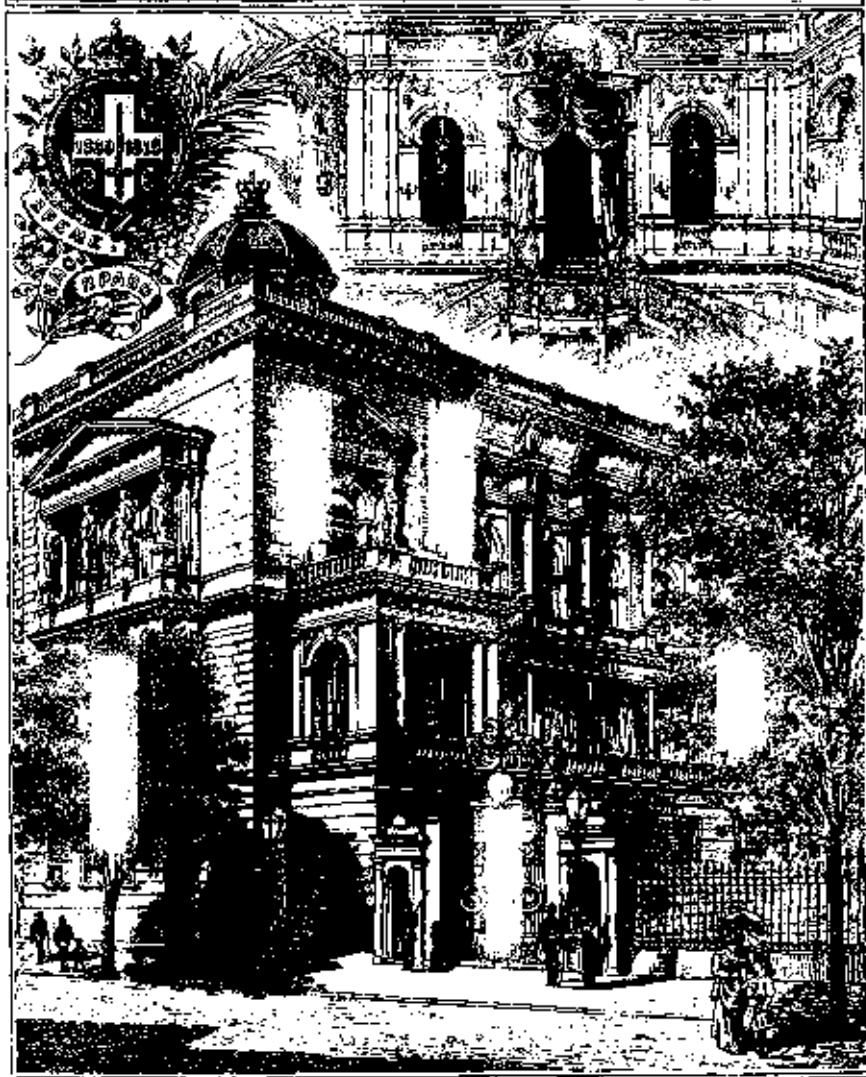

БЕОГРАД, споменик кнезу Михаилу пред Народним позориштем.

вајари и оближњи уметнички уређен и опремљен атеље краљевског дворског фотографа Милана Јовановића, коме имам да захвалим за неколико успешних снимака. Занатски карактер који је још својствен доњем делу Теразија - у Сремској, Македонској и Призренској улици има још много занатлија, чак и један парни млин - већ се губи у горњем делу Улице краља Милана, где су се већа стоваришта, као оно будимпештанске машинске фирме Ганц и комп., задржала још само овде-онде. Горњи део Балканске улице, Улица краљице Наталије и широка Кнез-Милошева улица имају чак и изразито дворско-биро-кратски карактер.

У најотменијем делу ове господске градске четврти вије се у Улици краља Милана црвено-плаво-бела застава на смену старе Симићеве куће, коју је кнез Александар Карађорђевић био претворио у кнежевску резиденцију. У овој лепој једносратној згради, с једним средњим и два угаона ризалита, са петнаест прозора који су преко лепо уређеног врта са цвећем гледали на велику Улицу краља Милана, становали су и Обреновићи, који су 1858. позвани да се врате у земљу. У парку који с друге стране окружава зграду стоји једна нижа полу-кружна грађевина, поред које су за време кнеза Михаила стајала два топа као дворска стража и у чијој је деснокрилној, скромној просторији резидирао Настас Јовановић, који му је био десна рука. Тамо сам често виђао ministre, високе чиновнике и официре у разговору о

БЕОГРАД, Двор и Председништво владе.

збивањима у граду и држави, уз чибук и кафу сасвим »alla turca«, као што је у оно време и цео двор још носио чисто оријентални карактер.

Горе је било то што су неке личности, које су у високом степену уживале кнежево поверење, ускогрудошћу својих схватања ометале размах кнежевог меценатства према још нејакој српској књижевности и уметности, за шта је он иначе имао довољно и склоности и средстава. Сем неколико портрета историјске вредности у стамбеним просторијама кнеза, видео сам само неколико занимљивих предмета јужнословенске домаће радиности у малом пријемном кабинету кнегиње Јулије, који је њен отмени, истанчани укус претворио у прекрасан оријентални будоар. Ту су као добродошли гости, сасвим неформално, свраћали уметници, научници и представљени странци. Висока госпођа је својом пажњом нарочито почастовала бискупа Штросмајера и професора Даничића, а пошто је била и љубитељ добре музике, многе вечери су улепшали Корнелије Станковић или чланови певачког друштва. Као што је познато, кнежевски пар је остао без деце, па је 1865. дошло до формалног развода. Кнегиња Јулија је и раније често боравила у Венецији и Бечу. У пратњи свога стрица грофа Едмунда Зихија присуствовала је кнежевом погребу у Београду, чије је хумане установе увек издашно помагала.

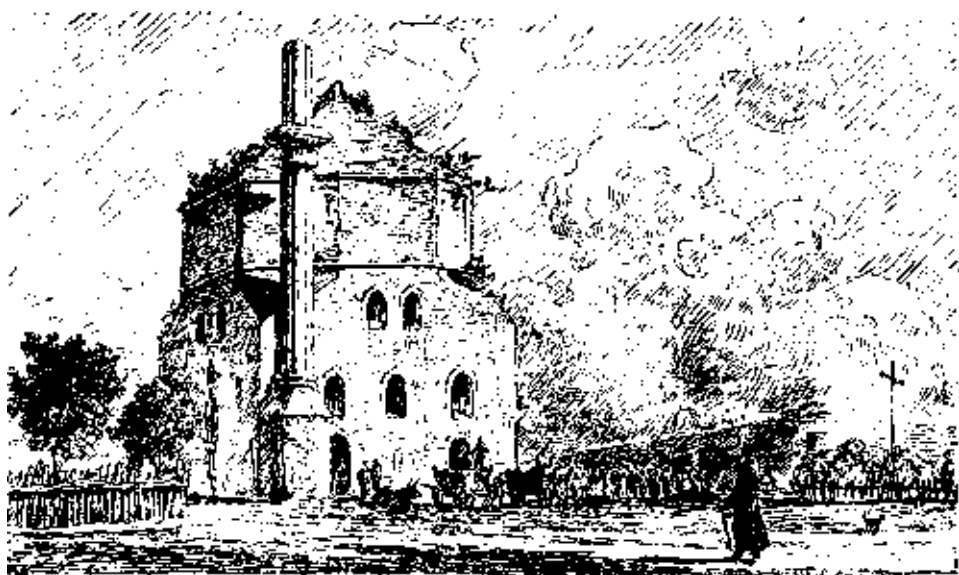
У монотонију београдског конака, која је њиме завладала после насилне смрти кнеза Михаила, четрнаестогодишњи наследник престола Милан и његов париски васпитач Ије унели су мало промена. Само су професори долазили и одлазили. Тек кад је у октобру 1875. дошла кнегиња Наталија, готово опустеле просторије Конака поново су оживеле. Бечки и париски декоратери преуредили су цео ентеријер и убрзо је Конак постао позорница ведрих светковина, али и озбиљних брига. Тако је било кад се 1876. кнежевском пару родио жељени престолонаследник, кад је кнез Милан 29. јула исте године, испраћен с најлепшим жељама и надама, пошао у рат против Турака па се затим у јесен вратио побеђен, а онда, годину дана доцније, после срећнијег рата, кидајући вазалске ланце увећао своју земљу и прогласио се за краља.

Скоро искључиво туробне дане преживљавао је Конак после Сливнице (1885), кад је краљица Наталија тешка срца са својим Сашом (Александром) прешла у вилу »Клементину« у Визбадену и кад је овај - на жељу краља Милана и његове владе, уз помоћ немачке полиције насилно одвојен од мајке - године 1888. са својим оцем ступио у пуне собе Конака, да би - после раних, болних искустава, после раздвајања својих родитеља, њихове абдикације (6. марта 1889), конвенционално измирења у изгнанству - иако непунолетан збацио намесништво 14. априла 1893. и коначно могао у истом Конаку да поздравља свог прогнаног оца, а 10. маја 1895. и своју мајку, која је ликовала над својим непријатељима. Најлепши део краљевске резиденције чини лево крило, које је свечаним полагањем камена темељца

12. јануара 1881. започео архитекта бечке школе Александар Бугарски, а 1884, утрошивши 800 000 динара, завршио Ханzenов ученик, краљевски грађевински саветник Илкић. Да би се за ову градњу створио простор, морали су се жртвовати »Мали конак«, у коме је станао кнез Михаило као престолонаследник, и неколико мањих зграда за послугу. Иста судбина прети и »Великом конаку«, на чије место треба једном да дође пројектовани средњи део, и скромној згради са назупчаним калканским зидом, у коју је Милош сместио министарства унутрашње и спољних послова и у којој су заседала намесништва краља Милана и, доцније, Александра, пошто је на месту те зграде планирано ново десно крило двора. Са својим многобројним куполама, кулама, терасама, балконима, каријатидама, орловима итд., ова зграда, коју је започео раскоши склон краљ Милан, требало би, кад једном буде довршена, да буде највеличанственија резиденција на Балкану.

Богатој спољној декорацији левог крила двора, које је на свом путу на Исток инаугурисао престолонаследник Рудолф, одговарају унутрашње уређење и намештај просторија за пријеме у ренесансном, рококо и оријенталном стилу, у извођењу најугледнијих бечких фирми, у првом реду фирме Портоа и Фикс. Према мом утиску, изузетном лепотом се истичу византијска капела и отмено уређена библиотека са око 10 000 свезака, затим степениште са уметнички резбареним басамацима и оградама, који просто магично делују под електричним осветљењем, као и пријатан зимски врт, у коме је краљ Милан као *врховни командант армије (1897—1900) радо проводио време, али у који он после свог последњег уобичајеног путовања у Карлове Вари неће више ступити! - На трагичну вест о изненадној и прераној смрти свога оца, краљ Александар је одмах наредио да се тело покојника пренесе из Беча у Београд и да се на импозантном катафалку изложи у двору ради одавања последњих почаста. Међутим, према последњој вољи Милановој, посмртни остаци су пренесени у сремску Фрушку гору у Угарској и тамо, по наређењу цара Фрање Јосифа, са свим почастима које иду владару, у присуству карловачког патријарха Бранковића, хрватског бана, високих достојанственика мађарског племства, краљевско-царских официра, сродника и достојанственика из Србије, 16. фебруара 1901. покопани у манастиру Крушедолу, где је и прва српска кнегиња, Љубица (умрла у мају 1843), пренесена из Новог Сада и сахрањена.

Ономе који је упознат са многим жалосним епизодама Милановог брачног живота, сувише искоришћаваним у унутрашњим партијским борбама, неће бити тешко да схвати зашто је ожалошћени млади краљ тражио спаса и за себе и за своју земљу у женидби закљученој према избору свога срца; међутим, тај брак, пошто је краљици Драги, како се тврдило, природа ускратила могућност материнства, није до тада донео обезбеђење српског престола за династију Обреновића, а од 1901. су га охрабрене некадашње присталице Миланове учиниле предметом

БЕОГРАД, Батал-џамија 1860.

БЕОГРАД, кибла Батал-џамије 1860.

озбиљног расправљања у страниј штампи и у београдској Народној скупштини, што је бацало сенку и на српски министарски савет (види трећу књигу овог дела, глава V).

За време свог боравка у Београду у лето 1897. имао сам част да неколико пута будем примљен код краља Александра. Он је становао, као и сада, у левом крилу Конака, који је од 1868. остао непромењен, а његова мајка, која је тада била на врхунцу своје популарности, становала је у десном крилу. Избегао сам да будем представљен високој госпођи, да бих према њој, као и према краљу Милану, с којим такође никад нисам дошао у додир, могао у овом делу лакше да останем објективан, што је можда могло да се протумачи као повреда куртоазије, али, с обзиром на деликатне односе у краљевској кући, како је 1900. година показала, то је било ипак најкоректније. — Приликом својих посета у двору приметио сам да су не само главни улази са Теразија већ и сви споредни улази под појачаном контролом војних стражара, жандарма и тајне полиције. Чак и лица која су примана у аудијенцију могла су само уз посебно одобрење маршала двора Рашића и у званичној пратњи погледати унутрашње одаје нове дворске зграде, краљевске коњушнице и тек довршени краљевски мањж у суседном парку или из њих изићи на капију која води на трг код Батал-џамије!

Усред хришћанског Београда стајала је до 1878. Батал-џамија (батал - на турском: запуштен) као неоспорно најлепша турска грађевина у »Српском вилајету«, усамљена и величанствена, као да жали за сјајнијим данима Полумесеца, којих се још сећала. Истичући се над околином својом масивношћу, - њен квадратни централни део од мрко оксидисаног пешчара прелазио је на половини висине у осмоугао који је носио горду куполу. Уз јужну фасаду се, такође са осмостраног пиједестала, уздизало китњасто, витко минаре, са кога је надалеко одјекивао позив вернима на молитву, а Лаудон је помоћу њега одредио правац напада на оближњу тврђаву. Кад је Карађорђе освојио Београд, шерефе и врх минарета су се сручили са своје горде висине, а централни део је, пркосећи зубу времена, остао постојан, изузев насилно разваљеног главног портала. Кроз двадесет прозора са шиљатим луковима продирала је сунчана светлост у унутрашњи простор, од чијих осам китњастих ребрастих лукова, на које се ослања купола, четири, као носачи пандантифа који образују свод, имају и конструктивну функцију. Спољни закошени трапези, посредници при преласку од квадрата ка осмоуглу, били су с унутрашње стране, као и ниша која показује страну света на којој се налази Мека, украшени грациозним висуљцима, како се то види и на мојој скици коју сам радио 1860. године.

Омиљена идеја управника Библиотеке Шафарика била је да се Батал-џамија претвори у српски национални музеј; међутим, на путу ка остварењу те замисли стајали су обзир према тадашњем сизерену, који су искључивали примену ове велелепне грађевине у национално-

БЕОГРАД, средишни део пројектоване
Народне скупштине.

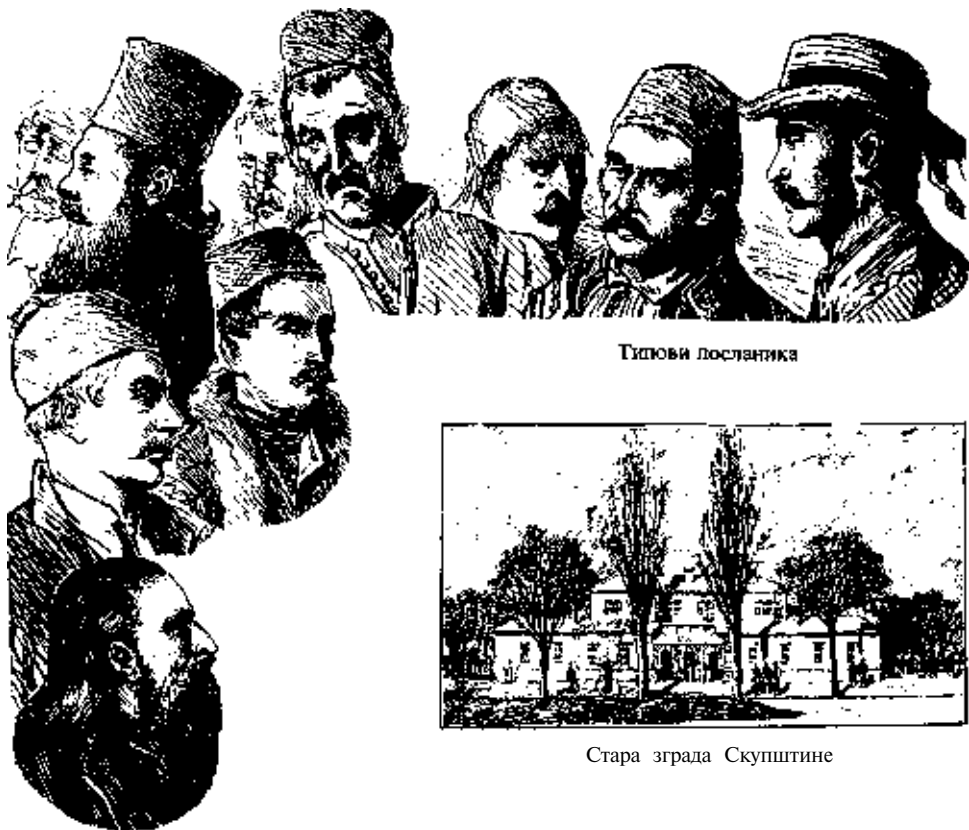

културне или црквене сврхе; она је остала неискоришћена све док није, по наређењу енергичног намесника Блазнавца, на жалост, сравњена са земљом. У средини повећег слободног простора који је дуго служио као »марвени трг«, а недавно је затрављен да би се подигао парк, стоји провизоран циркус, док се околни нивои неугледних кућа доградњама и новим лепшим грађевинама постепено уобличавају у складније целине; међу њима се нарочито истиче Трговачка школа. Задњи зид око Конака треба такође да се замени гвозденом оградом, јер се на тој страни планира подизање нових министарстава, у чијем би се центру налазила величанствена зграда парламента, према пројекту који је израдио Јовановић; ту би био и споменик кнезу Милошу, о чијем подизању треба да се побрине посебан одбор који је именован 1897. године. Стара привремена Скупштина, онаква какву сам је 1897. видео, већ одавно не одговара рангу законодавног тела које је у њу смештено, а у случају пожара она је просто погибелна! Скривена у сенци топола двапут виших од ње, она сама сувише одудара чак и од суседних сасвим скромних министарстава просвете и правде. Ако, као што се надамо, пијучи робијаша ускоро уклоне ову зграду, то ће нам омогућити да повољније мислимо чак и о Вазнесенској цркви (слика на

стр. 76), која се налази преко пута и коју је кнез Михаило 1863. подигао за гарнизон (види трећу књигу овог дела, глава XVIII).

Већина поменутих јавних зграда Теразијског кварта, као и Виша девојачка школа у Девојачкој улици, која је била под заштитом краљице Драге и којој је краљица Наталија 1878. доделила њој даровану и по њој названу руску војничку цркву Александра Невског, имају лепо уређене вртове; егзотичним дрвећем и егзотичним биљкама богата је нарочито Симићева кућа, преко пута Конака, која је 1891. потпуно реновирана и коју је руско посланство 1897. купило по врло високој цени да би на њеном месту изградило нову величанствену зграду.

Према југу, ограничен Теразијским и Палилулским кварталом, видимо Врачарски квартал, пресечен широким улицама краља Милана и Светог Саве, како се шири даље на југ према Топчидерским брежуљцима, преко којих стално допиру свеже ваздушне струје. Због тога су се на Врачару, који има и добру воду, радо насељавали високи чинов-

Глшови посланика

Стара зграда Скупштине

Вазнесенска црква

Милошева чесма

Католичка црква

БЕОГРАД, зграде у Теразијском кварту.

ници, официри и професори. Већина малих, али ипак отмених кућа - да поменем само ону покојног намесника Ристића и због својих кула лако уочљиву вилу његовог најжешћег противника Пироћанца (види сл. на овој стр.) - имају простране, лепо неговане вртове, који овој целој терасастој четврти дају изглед великог комплекса вила.

Првобитно су ту биле само касарне које је Милош подизао за своју незнатну стајаћу војску, и чија је градилишта својим цинцарским мајсторима обично сам обележавао сабљом на меком ливадском земљишту, па су доцније уз њих, као некад уз римске војничке логоре,

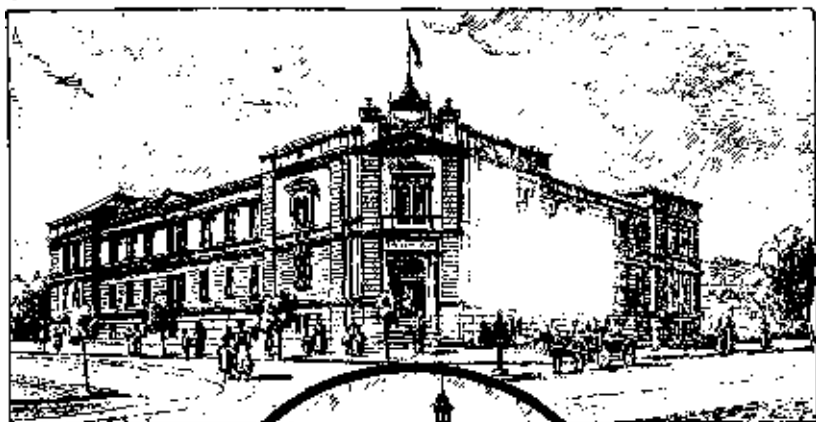
ницале и јавне цивилне зграде, које су, мада без неке нарочите архитектонске вредности, потпуно одговарале својој сврси и биле у складу са могућностима земље. У некадашњој огромним тополама оивиченој Топчидерској, данас изврсно регулисаној Кнез-Милошевој улици, омиљеном шеталишту краљице Наталије, подигнута је дуга зграда данашњег Министарства грађевина, па онда наспрам ње, у једном малом допадљивом парку, стара зграда Савета, данас уступљена Министарству финансија и Земљорадничкој задрузи; затим Војна академија, основана 1850. и проширена 1880. године - импозантна стара грађевина, где су на једној плочи овековечена имена јунака палих у последњем рату да би млади питомци имали стално пред очима пример на који ће се угледати. Суседна касарна, као и две коњичке до ње, носи, насупротив модерним зградама павиљонског типа у Нишу, Зајечару, Крагујевцу, Горњем Милановцу и др., обележја примитивног Милошевог стила. Требало би да ове зграде, које покривају три огромна квадрата и не одговарају ни санитарним ни грађевинским стандардима, ишчезну, утолико пре што архитектонски одударају од зграде Државног савета и Главне контроле подигнуте у непосредној близини 1890. године, од зграде Министарства војног, која тек што је довршена поред њих, и зграде Официрског дома, коју је краљ наменио гарнизону, са врло успелом фасадом рађеном према Илкићевом пројекту.

Међу боље зграде на Врачару спадају још: Илкићева љупка католи*ка капела у Крунској улици (види сл. на стр 76), Рударско одељење Министарства трговине са занимљивим музејом; Метеоролошки завод с опсерваторијом у Шумадијској улици; Сиротиште у Студеничкој улици, које је прилозима за добротворне сврхе основао 1880. године интендант позоришта др Петровић и повезао га с једном занатском школом, што је већ дало врло лепе резултате; мало више је Душевна болница, настала 1861. у старој кући др Куниберта и затим неколико пута проширивана, са самицама за немирне болеснике, великим дворанама и лепим парком за болеснике оба пола³; Војна болница, Хемијска лабораторија, Поткивачка школа, прва тржница (изграђена 1886), са китњастом гвозденим оградом и спомен-плочама које је поставило Друштво за улепшавање града (ово Друштво је знатно допринело и процвату суседног новог насеља које је народ назвао Енглезовац).

Пространо, раније ненасељено земљиште овог посебног дела Врачара купио је 1877. трезвењак Макензи од министра Симића за багателну суму од 5000 дуката, односно 85000 динара. Макензијев следбеник Гирдон изделио је ово земљиште на мање парцеле са ба-

У ову Душевну болницу био је 1892. године, ча време Ристићевог либералног режима, стрпан бивши архимандрит, каснији социјалистички вођ Васа Пелагић, који је, прогоњен и лишен свог свештеничког чина, више пута кажњаван; 7. фебруара 1890. умро је у пожаревачком казненом заводу, где је требало да издржи једну нову дужу казну. У ову болницу је 11. септембра, 1901. смештен и радикалски народни трибун Ранко Тајсић, који је показивао неке симптоме душевне поремећености.

Државни савет и Главна контрола.

Министарство војно.

Официрски 'дом.

Војна академија.

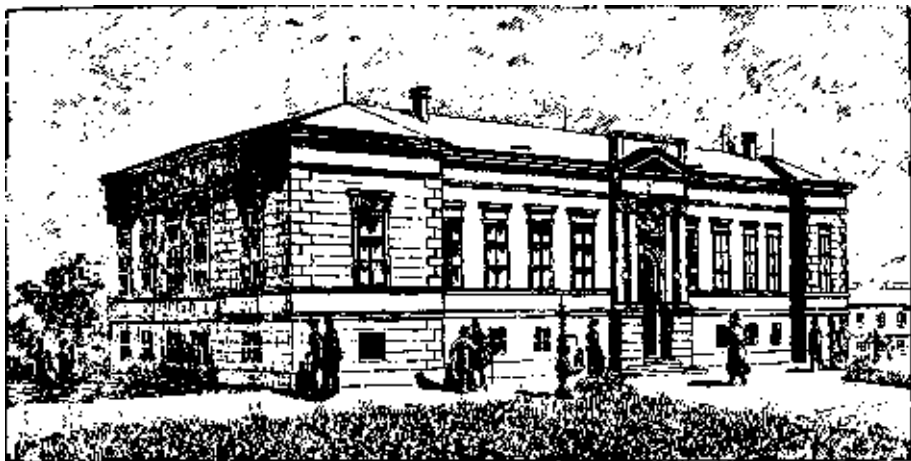
БЕОГРАД, јавне зграде.

БЕОГРАД, Метеоролошки завод и
Опсерваторија.

штама и успешно их је продавао, и поред тога што у овом новом насељу није давано одобрење за отварање крчми и занатских радњи које праве буку; с друге стране, кирија је на Врачару већ и за мале станове износила 15-20 дуката месечно, па се само имућнијим људима овде пружала могућност да за 800—1000 дуката дођу до сопствене куће. Године 1887. отворен је на истуреном шпицу Енглезовца сасвим пристојан хотел »Славија«, где често гостују артисти и у башти приређују представе најразличитијих врста; ту и клуб »Лумир« организује своје музичке и позоришне вечери, које одишу јако развијеним чешким националним осећањем. Преко пута, на почетку Макензијеве улице, најугледније српско гимнастичко друштво »Душан Силни« има своју велику гимнастичку дворану, а на крају лепе Светосавске улице треба да се, на пољани где су Турци спалили мошти св. Саве, уместо данашње скромне црквице подигне саборна црква, која би била највеличанственија црквена грађевина у Краљевини! Кроз оближњу Небојшину улицу стиже се до споменика коју је »Александар Карађорђевић, српски кнез, подигао 1848. у славу српских јунака који су 1806. јуначком смрћу пали за отаџбину«; споменик је краљ Александар Обреновић V 1889. реновирао и око њега подигао багремову шумицу, коју становници околних кућа радо посећују и која својим хладом покрива гробове и старе камене крстове ратника који су се овде са својим дрвеним топовима борили против тучаних!

Борба старог и новог у овој младој престоници нигде није тако упадљива као у Палилулском кварту, који се наслања на Дунавски, Врачарски и Теразијски квартал. Одмах испод Позоришта, поред вежбалишта које је привремено додељено »Првом српском велосипедском друштву« а предвиђено за главну пошту или гимназију, видимо широк

Рударска управа и Геолошки музеј.

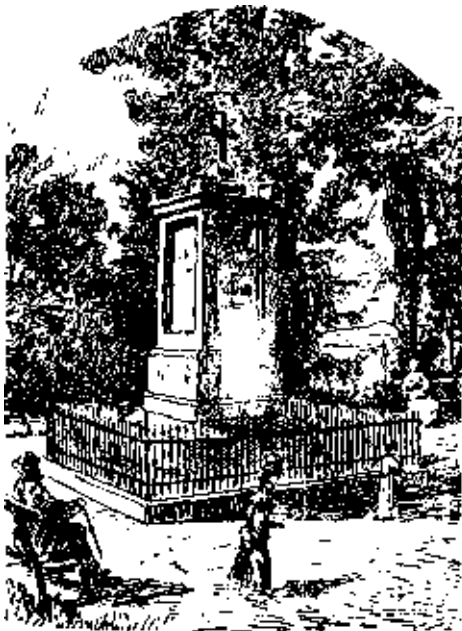
простор на коме се изградња великог броја квадратних стамбених блокова постепено шири према Дунаву, угрожавајући и Ботаничку башту. Између готово довршене, по краљу назване, главне саобраћајне артерије овог дела града и Таковске улице налази се лепо ограђена једнобродна Палилулска црква са одвојеним звоником, украшена само полукружним сводовима, лизенама и сликама апостола Марка. Њу је 1835. изградио Милош по аманету македонског Влаха Лазара Панче из Катранице, из средстава са његовог имања које је оставио кнезу; године 1838. Милош је на северном зиду поставио спомен-плочу оснивачу. У једноставном унутрашњем простору, у гробници десно од главног улаза, сахрањен је кнез Милан Обреновић II (рођен 19. октобра 1819, умро 8. јула 1839), који је само кратко време био номинални владар и коме је његов брат Михаило поставио 1857. један једноставан бели мермерни крст; осим њега ту су сахрањени превремено рођени други син краља Милана Сергије (рођен 14. умро 19. септембра 1878), а на левој страни супруга Милошевог брата Јована (који је умро 21. јуна 1880. у 62. години живота).

Пред овом поклонима најбогатијом српском црквом прочитан је на дан Св. Андрије (12. децембра) 1830. онај султанов хатишериф којим су Србији свечано загарантована политичка права стечена у ослободилачком рату 1815. године. Да би се при овом акту решило спорно питање првенства, на оближњем брежуљку је, као оно приликом склапања пожаревачког мира између султана и цара (види у V глави), постављен шатор са два улаза, кроз које су кнез Милош и Хусеин-паша ступили унутра, на средини се поздравили и онда је читање почело. Отада се сваке године - слично некадашњим заветинама код бечке цркве Св. Бригите — на пољани пред Палилулском

црквом, на дан црквеног патрона Св. Марка (25. априла по старом календару) после богослужења коме присуствују кнез, Савет и министри, одржавало велико народно славље, коме је посебну драж давало учешће омладине из околних села која је песмом и игром испољавала своју радост; у последње време ови призори постепено губе сјај и фолклорну изворност.

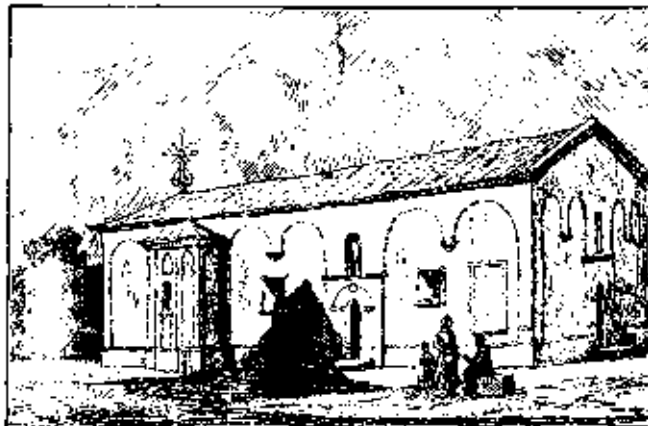
Око цркве се налази Старо гробље и у њему, обично у лепо уређеним гробницама, почивају многи људи који су стекли име и славу у новијој историји Србије. Пажњу ми је привукао камен с натписом: »Димитрију Чамису Каратасу, неустрашивом народном вођи у борби за ослобођење пограничних области, рођеном у Његустима у Македонији 1789, умрлом у Београду 1861, подигнут је овај споменик по наређењу кнеза Михаила«; реч је свакако о заслужном али заборављеном човеку, о коме сам у српским изворима, па и код Милићевића, узалуд тражио обавештења. Други, више или мање богати, споменици украшавају гробове много спомињаног Вучића Перишића (1784-1859), дипломате Стојана Симића (1797-1852), противника Мађара у 1848. години Стевана П.Книћанина (1808-1855), храброг пуковника Влајковића, оснивача истоименог фонда Илије Милосављевића Коларца (1798-1878), ученог професора учитељске школе Владимира Вујића (1818-1882), аутора *Путешствија* Јоакима Вујића (умро 1846), Симе Милутиновића Сарајлије (умро 1848), Јанка Шафа-

47

БЕОГРАД, споменик јунацима из 1806.

БЕОГРАД, Палилулска црква.

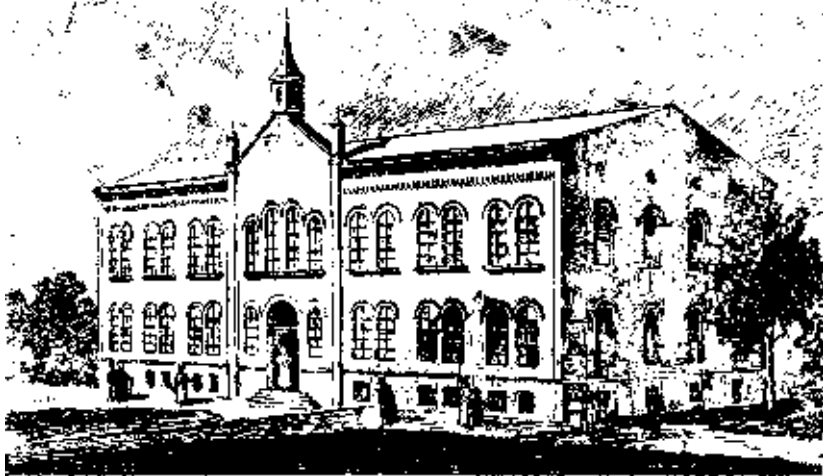

БЕОГРАД, мајдан шалитре.

рика (умро 1846), Јосифа Панчића (умро 1888), Ђуре Јакшића, генерала Ранка Алимпића, у чијој су гробници сахрањени такође посмртни остаци Алексе Вукомановића и његове супруге Мине, чувене Вукове кћерке, који ускоро треба да буду пренесени на Савинац, и др.

Међу надгробним споменицима страних држављана пали су ми у очи нарочито ови: једном жалосном врбом наткриљен споменик енглеског генералног конзула Томаса де Гренијеа де Фонбланка, кога је 1860. на Калемегдану на бруталан начин убила турска стража, и у чистом готском стилу израђен споменик једног тесара из Халбштата код Данцига. Веома су особени многи старији, већином из мађарских радионица добављени надгробни каменови с точковима, звездама, крстовима и орнаментима најчудније распоређеним. Подножја богатијих споменика су готово увек ограђена гвозденим оградама и китњастим фењерима, а они који припадају људима средње класе ретко кад су без дрвене кутије са лампом или кандилом; ти споменици су често већ зарасли у густ коров и шибље, улегли и накривљени, без имена, а многи од њих су се већ нашли у зони кречњачког каменолома — ташмајдана — који се у последње време интензивно користи и незадрживо шири. Дубоко доле на његовој избразданој готово вертикалној страни налази се шалитрена јама, чија је земља уз примену примитивног технолошког поступка давала одличну шалитру; године 1860.

БЕОГРАД, Градска болница.

направио сам скицу ове »шалитране«. За време бомбардовања (1862) ова јама је женама послужила као безбедно склониште; данас служи комуни као магацин, затворен дрвеном оградом, где је смештено око 150 коморцијских кола спремних за случај рата.

Северозападно од Ташмајдана, на раскрсници Позоришне улице и Улице цара Душана, сачували су се остаци некадашње капије на варошком бедуу - Видин-капије. У истоименој источној улици, међу већином неугледним кућама, стоји прва градска болница, за чију је изградњу, поред кнеза Михаила, који је даровао 2000 дуката, заслужна нарочито кнегиња Јулија. Њена доказана брига за болесне и изнемогле остала је исто тако незаборавна као и нега коју је краљица Наталија обезбедила у овим истим просторијама тешко рањеним војницима. Овде сада ради госпођа др Љубица Ђурић, из Крагујевца, која се школовала у Женеви, и која је једна од пет првих жена лекара у Србији. Југоисточно од болнице видимо основну школу, коју је 1890. са 250 000 динара изградио архитекта Милан Антоновић, и мало даље, преко пута старе касарне, Ботаничку башту, коју је краљ Милан покљонио Великој школи (види трећу књигу овог дела, глава XV).

Занимљиво је исто тако и Ново гробље које се од 1885, у западном стилу, шири источно од садашње Опсерваторије, са лепом куполном црквом Св. Николе у средини. Њу је подигла Драгиња Петровић у спомен свога супруга, државног саветника Манојла Петровића, који је умро 1889; црква је саграђена у времену од 1890. до 1893, а стајала је 81200 динара. Мада мала, црква оставља свечан, узвишен утисак,

БЕОГРАД, Дом сирочади.

захваљујући успелим пропорцијама њене спољашности, са лепом звездастом розетом изнад портала, богато али складно обликованој унутрашњости, са четири раскошна куполна стуба од сивог мермера са Бањице и из Рипња, са иконостасом који је радио Стеван Тодоровић са супругом и са фрескама које је, према картонима Петра Раносовића, израдио Доменико, и, наравно, захваљујући правилно расподељеном светлу. У брижно негованим парцелама, звездасто груписаним око цркве, под младим зеленилом почивају истакнути научници Ђуро Даничић и Јосиф Панчић, генерал Коста Протић (умро 1892), 1893. изненада преминули министар просвете Јован Бошковић, с великом помпом сахрањени родољуб др Докић (умро 1893), генерал Хорватовић (умро 1895), заслужни писац Милош Милојевић, кога сам 1897. до вечне куће и сам испратио, о државном трошку сахрањени врсни правник Никола Крстић (умро 1902) и многи други. - Дубоко ме је дирнуо надгробни споменик са портретима у рељефу четворо анђеоски безазлене деце, коју је подмукла дифтерија једног истог дана узела професору Велике школе Андри Николићу. - У суседном делу гробља за Јевреје помен заслужује лекар Игњат Хирш (умро 1890), незабораван због своје хуманости и несебичности.

У западном делу града унедоглед се протеже дуги, уски Савамалски кварт, који је 1898, не знам већ који пут, тешко пострадао од поплаве. Он се састоји већином од стоваришта на велико, царинских и приватних магацина, које бродови и дереглије стално пуне и празне; извозу намењене сировине свих врста утоварују се већином непосредно

из кола у пространу утробу чврсто усидрених шлепова, који примају по 2500-3000 метарских центи. Најживљи је промет близу Главне царине и пристаништа, које електрични трамвај и »Велике степенице« (види стр. 15) повезују с горњим градом. Пред агенцијама разних железничких и паробродарских друштава стоје дуге колоне кола, двоколица, товарне стоке са сандуцима, бачвама, балама довозеним из унутрашњости или преузетим за њу. Ту агенти, трговачки помоћници, сељаци, лађари, носачи, кочијаши, продавци хлеба, пецива, воћа итд. стварају често непробојну гужву, у коју многобројни полицајци ипак уносе какав-такав ред.

Од великих монополских складишта соли у Савској улици до Николског трга нижу се једно до другог стоваришта грађевинског материјала, Перлмозеровог и беочинског цемента, гвожђа, стакла, порцелана, глачаног мермера, надгробних крстова, пољопривредних машина, пећи, коже, дрвене, плетарске и кудељне робе, челичних каса, кола разних типова, готовог сељачког одела, обуће, мануфактурне и

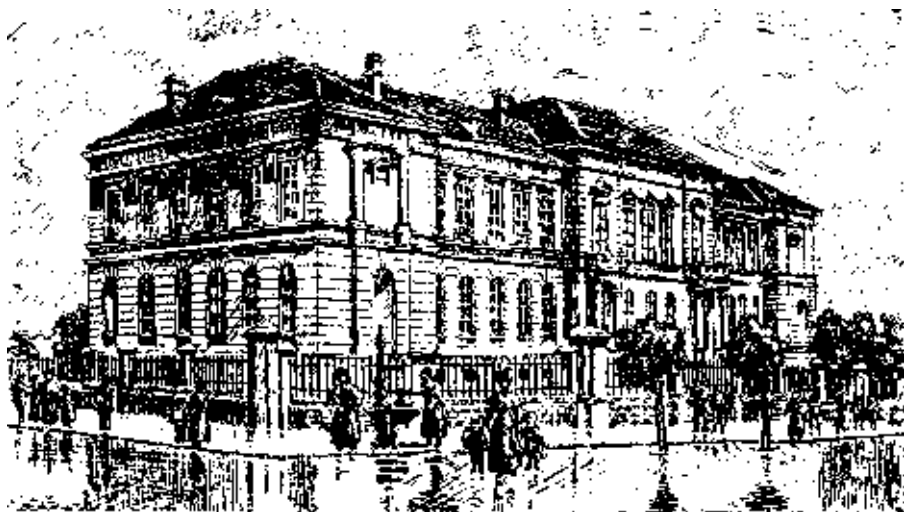
БЕОГРАД, оранжерија у Ботаничкој башти Велике школе.

БЕОГРАД, црква Св. Николе
на Новом гробљу.

галантеријске робе итд. На неким магацинима истакнуте цедуље »Издаје се под кирију« биле су знак да су њихови ранији сопственици услед застоја послова или рискантних шпекулација пали под стечај, јер солидан београдски трговац је конзервативан и ретко мења локал. Многи се упуштају у ситну трговину чим поседују неколико наполеона; бескрупулозни страни агенти олакшавају им набавке. Честе последице такве лакоумности су судске лицитације, које се врше уз бучно лупање добоша и на ненавикнуте странце чине мучан утисак.

На западној граници Савамашког и Варошког кварта налазила се Варош-капија, коју су огорчени Београђани демолирали 1862. године. То је била трећа капија некадашњег варошког шанца, на чијем су бедему, између ове и Стамбол-капије, године 1814. стотине српских устаника набијене на колац; ту судбину су могли избећи они који су пристали да пређу у ислам, али таквих је било мало. Кад су се Турци обратили једном младићу с тим предлогом, он је гордо узвикнуо: »Радије ћу умрети!« На месту овог губилишта и у његовој близини никле су многе мање или веће зграде намењене занатству и индустрији, да споменем само кнежевску Државну штампарију, лепу кућу способног уметничког столара Влајковића, затим кућу изврсног сликара Тодоровића поред румунског конзулата итд. Од хотела »Босна« увек препун електрични трамвај пролази поред знамените Кнежеве пиваре, у којој је 1858. Скупштина позвала на престо кнеза Милоша, а у

БЕОГРАД, Палилулска основна школа.

сећтембру 1888. више од 300 грађана свих сталежа једним сјајним банкетом прославило стогодишњицу рођења Вука, популарног реформатора српског писма и српске књижевности. Даље, код Железничке станице, коју је изградио бечки архитекта фон Флатих (умро 1900) и која је неоспорно најуспелија грађевина у овом раније тешко запуштеном и нездравом делу града, налазе се у његовој ниској околини (75 m надморске висине) хале за локомотиве и железничке радионице на јужној ивици често плављене Баре Венеције; мало даље су Монопол дувана, Гагаринов резервоар петролеја с пристаништем, фабрика шибца, шећера и још неколико овде на цртежима приказаних индустријских постројења, о којима ће више речи бити у трећој књизи овог дела.

Ако бацимо поглед на ширу околину града према истоку, видећемо унутар Лаудоновог шанца, близу данашњег губилишта Карабурме (турски: Црни прстен), већи број циглана, које прерађују дебеле слојеве изврсне глине у дунавском приобалном појасу, затим новоподигнута индустријска постројења за електрицитет, чоху, ланено платно итд., поред старијих парних млинова, пивара, фабрика шпиритуса и шподијума (соде). Нешто западније су »трамвајске штале«, резервоари водовода, фабрика порцелана изграђена 1897, велике пиваре Вајферта и Бајлонија и изнад њих, помаљајући се из винограда и шумског зеленила на Топчидерским брежуљцима, сваки дан све шири венац лепих вила имућних београдских трговаца, официра и државних чиновника.

Ђевина западних кнезова онога времена на придворну цркву последњег независног српског владара, ова неће изгледати нарочито импозантна; али, упркос томе, мора бити да је она некада својом полихромном спољашњошћу, којој је фантастична орнаментика давала карактер узвишености, чинила веома снажан утисак. На жалост, данас су зидови, рађени у беспрекорном рустичном стилу наизменично са три реда црвених опека и једним редом жутог ломљеног камена, покривени малтером и кречом. Са тананошћу изведени орнаменти на рамовима врата и прозора, на капителима, пиластрима, розетама, полукружним луковима и пандантифима, у којима се византијски стил, као поигравајући се, повезује с источњачким арабескама, данас су често премазани кречом, а торњеви и куполе унакажени неприкладним доградњама и покривкама. Насупрот овим детаљима изложеним 1862. у мом историјско-уметничком делу *Serbiens byzantinische Monumente* и тамо изреченој напомени: »Део торња у коме су смештена звона подсети ме је на Теотокосову цркву у Атини«, београдски професор Валтровић је изразио сумњу у то да тај део припада старој грађевини. Међутим, већ поменута комисија која је имала задатак да испита грађевинско стање цркве нашла је - као што ее од објективних стручњака и могло очекивати — да тај спорни део звоника до висине коју сам ја навео потиче из Лазарева времена. Како би иначе могао и Браун већ 1669. године похвалити »два лепа торња«!

Неуспела обнова овог лепог споменика мање би ме расрдила да су ми били познати услови под којима је она извршена. Бечки дчпломатски службеник Цукић, чији је отац управљао крушевачким округом чим је ослобођен од Турака, причао ми је да је прву рестаурацију градње (1836-1837) извршио сваштар по имену Вујица, који се у граду прихватао свега што други нису умели да ураде. Он је израђивао прозорске рамове, резао стакло, према узору копирао за цркву оштећене делове украса резаних у камену, премазивао тером гвоздене делове, кречио зидове и позлаћивао крстове у цркви. Међутим, онај незграпни део торња са часовником доградио је тек 1858. један инжењер са Запада, који је, поред тога, зазидао јужни улаз у нартекс, изнад кога се и данас још јасно види државни грб, стари српски двоглави орао. Исте оне степенице на којима је »побожни Лазар«, окружен народом који му је клицао, примио последње вести о победи, воде у предворје, из кога су некад степенице водиле на торањ. Ово предворје је исто тако неугледно као и главни брод. Много хваљена грађевина, чија конструктивна основа, као и данашња декоративна опрема, знатно одступа од византијских канона, вероватно је служила као дворска капела. Цареву »бијелу цркву« Турци су због њене чврстине користили за барутану и при том су упропашћене старе фреске. Кнез Александар Карађорђевић је 1843. дао да се обнови зидна декорација, али то су радили уметници чије дело не може поднети неку строжу критику.

Северно од данашњег Крушевца налазио се најбољи део турске вароши. Осим остатака водовода, тамо се виде и остаци једног несумњиво турског купатила; у народу се верује да је то била џамија у којој је кћи цара Лазара венчана са султаном Бајазитом; по трећој верзији, међутим, џамију је подигла султанија Оливера (Милева) у част свога супруга, јер је и он њој саградио цркву у својој резиденцији. Недалеко одатле показују место где су лежале кости Вука Бранковића. До свога протеривања Турци су на Вуковом гробу сваког петка припаљивали свеће у знак захвалности за услуге учињене на Косову. Али Карађорђе је наредио да се кости ископају и развеју у ветар. Тако би, Бајазитовим презривим поступањем према наводном издајнику, проклетством које је српски народ везао за његово име и срамним уништењем његових земних остатака требало да буде задовољена земаљска правда на главном кривцу за трагедију на Косову – у животу и смрти. Ма колико се новији српски историчари трудили да на основу писаних докумената из онога времена који се данас налазе у Дубровачком архиву оперу са Бранковића љагу издајства коју је потомство у својим предањима бацило на његово име⁴, тешко се може очекивати да ће у народу бити иољуљано дубоко укорено раније уверење. И овде се, као у свим великим несрећама које погађају народе, кривица са себе сваљује на владаре, државнике или војсковође.

Трагичан крај Мурата и Лазара испричао је Неџри, чувени песник султана Селима I, у китњастом оријенталном стилу⁵: »Мученичка смрт хидавендигјара Гази Мурат кана – Свевишњи Господ нека се смилује души његовој! Када је војска неверника потучена и мноштво њих било предато мачу, и кад су за онима који су могли да се спасу и дали се у бекство правоверни похитали да их поубијају, Мурат Гази кан је чезнуо да на бојном пољу умре смрћу мученика. И кад су неверници коначно били побеђени, он још није видео никаквог знака ни трага од мученичке смрти; чудно се томе и док је с неколицином својих слуга обилазио гомиле убијених, нашао се међу овима један неверник по имену Милош Кобиловић, срчан и дрзак проклетник. Он се у Лазаревом присуству заветовао: „Ја ћу отић' сутра у Косово, и заклаћу турског цар-Мурата...“ При себи је имао скривен ханџар. Идући за својом намером, он се приближио правовернима и ови су га ранили; укаљан крвљу, он се сакрио међу лешеве. Кад је Мурат кан Гази дошао до овога неверника, он се подигао и, падајући и опет се дижући, пошао

⁴ Чак и неки озбиљни српски историчари, као Новаковић и Мишковић, иду уз народ у осуди Бранковића, док за Руварца, Ковачевића, Мијатовића и др. његова кривица за катастрофу није нимало већа од кривице свих осталих великаша. Чедо Мијатовић, изврсни биограф Ђурђа Бранковића, тражи њене узроке у потцењивању Турака, у неслози Европе, у православној цркви, у незадовољству народа феудализмом који га је гушио и у бољој управној и стратегијској организацији Турака. Томе се у рајновије време придружује и Ст. Станојевић у једној врло интересантној расправи, која се на основу обимних критичких извора објективно супротставља осуди Вука Бранковића у *Историју Срба* Милана С. Убавкића (Летопис, 1898, стр. 144 и след.).

⁵ Walter F. A. Behrner, *Quellen z. serb. Gesch. aus türk. Urkunden*.

БЕОГРАД, типови са пијаци, са-
лебџија и бозација са Краљевог
трга.

убрани трибут; нема ни одрпаних или вашарски искићених турских Цигана, а недостају и многи други карактеристични типови. Али зато су с њима ишчезле и ружне продавнице неподношљиве и за око и за нос, у којима су крвави комади јагњећег, овчијег и говећег меса данима стајали изложени сунцу и мувама; данас су оне замењене продавницама по западном узору, често и цвећем украшене, са врло укусним месним прерађевинама и деликатесном робом уопште. Требало би још само некако спречити да се на тржиште износи незрело воће, затим некуд на друго место - без штете по хуманост - пребацити продају разних кутија, четака и разних других дрвених и сличних предмета које нуде робијашаи-слободњаци, јер то одиста мучно делује; још кад би и други квартави, по угледу на Врачарски, поставили на тржницу наткривене продавнице, изглед београдског тржишта животних намирница добио би већ данас - с изузетком необичне ношње сељака који га снабдевају — средњоевропски карактер.

По обављеном послу на пијаци сељаци се разилазе по споредним улицама Краљева трга, чије их продавнице са шароликом робом у излозима неодољиво привлаче. Раније се куповање текстила ограничавало на материјале које сељаци нису могли сами да израђују; данас се већ купују и такви које би сељанке могле, још боље, и саме да израђују и које странци и данас траже због изузетног укуса с којим су израђени. Али, кад је младим женама овако удобније, онда лоши увезени фабрика-Љ све више потискују кошуље извезене шареном вуницом, кецеље са прекрасним орнаментима, чарапе са дивним шарамма, па чак и тканице и опанке. Урођена љубав Србина према оружју наводи сељаке да зналачки одмеравају пушке у излозима, мада су од увођења опште војне обавезе старији системи много изгубили од своје привлачности. За 80—120 динара сељак купује револвере из Аустро-Угарске, Белгије и Енглеске, док странац лака срца даје 35–70 динара за дуге пушке са старим цевима из Скадра или Милана, са кундацима које српски пушкарџије већином украшавају сребрним плочицама, седефом, каменчићима или резбаријама. Часовничарске радње су таксфе готово увек поседнуте; у непосредној близини Позоришта набројао сам их пет и оне продају искључиво јевтиније сатове швајцарске израде.

Као мушкарцу оружје, лула и сат, тако српским женама изгледају неопходне мараме и други украси за главу; око оригиналности и квалитета сеоске лепотице не праве много питања. Обично их привлачи сјајни накит израђен у Габлонцу и Бечу и за неколико пара у стању су да се ценкају и по пола сата са продавцима који за све то време уста не затварају. Склоности да заблиста упадљивим украсом подложна је у високој мери и Српкиња из престоничког средњег слоја. Често се и супруге незнатних трговаца могу видети одевене у крзно и свилу, са бисерима и златницима на фесу или око врата, са бечким шеширима од перја, крзненим крагнама, минђушама у ушима - дакле и у том погледу сасвим западњачки!

У поподневним и вечерњим часовима у главним улицама које воде на Калемегдан влада живост каква је раније била непозната. Женски свет блиста у хаљинама најновијег париског кроја, поред кога складна народна ношња делује утолико пријатније уколико се ређе појављује. Код мушкараца се потпуно губи раније тако честа полуоријентална ношња; плаво и бело морнарско одело преовлађује код дечака; западни шешир најразличитијих облика већ је однео победу над муслиманским фесом, а на људе који га носе, као у целом граду познати стари Илић - који је кнеза Александра Карађорђевића, кад се 1858. склонио у тврђаву, запетим пиштољем приморао да потпише абдикацију - гледа се као на прилике из праисторијског времена. Овде-онде може се у народној ношњи видети понеки од многих Херцеговаца или Црногораца, који су прекинули везе са својом постојбином и живе од стипендија српске владе, али и они већ воде рачуна о томе да не падају у очи, по угледу на образованог синовца кнеза Николе, који овде већ годинама ужива најшире гостопримство.

Мушки монденски свет чине кицоши из богатијих кућа, који с висине гледају на свет око себе, затим укусно униформисани официри и млади дипломати обучени по последњој париској моди, који већином станују у »Гранд-хотелу« или у хотелу »Империјал« и снобовски воде конверзацију на страним језицима, и то прилично гласно.

Кад се високи краљ Александар у светлом цивилном оделу појави у маси пешака или приликом редовне вожње на савско купалиште, а његов наилазак најављују два гардијска коњаника која јашу испред кочија, на улици за тренутак завлада мир; свет га посматра с великом радозналешћу, даме му наклоном исказују поштовање; официри га поздрављају окренути лицем према њему, а господа скидају шешире; човеку се за тренутак учини да се налази у некој западној метрополи! Кад се колпортери појаве на улицама с вечерњим новинама, то је знак да треба свратити у неку од многих посластичарница или кафана. Тада почиње читање новина навелико, нарочито у немирним временима, а то је у Београду, на жалост, готово увек. И најситнији трговчић припада некој политичкој партији и свој омиљени лист, који стаје пет пара, чита до последњег ретка.

Раније су боље локале посећивали само млађи људи образовани у иностранству, нежењени чиновници, официри и странци. Скромни у захтевима, људи су се задовољавали играњем билијара, домина и карата или су читали неки од старих бројева страних новина које је цензура пропустила; посетиоцима другоразредних механа и крчми сумњиве чистоће највише је годила народна јуначка песма уз гусле. За веће балове није било прикладнијег места од хотела »Српска круна«, и у његовој скромној сали редовно су се појављивали чак и кнез Михаило и кнегиња Јулија. У доњим просторијама за госте публику су задивљавали разни опсенари, чешки свирачи на харфи или ласцивне

игре накићених и лако одевених циганских лепотица, према којима су били издашни нарочито турски официри, јер су их ове играчице карактеристичним ритмичким покретима, забацивањем главе и бучним даирама подсећале на њихов »неупоредиви Стамбол« или Каиро. На таквим местима су се понекад могли видети и бољи домаћи трговци, али никада жене, а ако су се у неким кафанским баштама појављивале и грађанске породице, онда су то сигурно биле »Швабе«, трговци или занатлије »пречани«.

Све се то наједном изменило са започињањем борбе којом су »хришћанска браћа по крви која су још стењала под турским јармом« имала да буду ослобођена. Као лешина птицу грабљивицу, тако је и панславистичко бубњање привукло у ову земљу не само поштене и несебичне борце већ и сумњиве пустиолове са свих страна. А после несрећног завршетка рата ту се нашло још горе друштво оних који су огрубели у суровом животу војничких логора. Руски изасланици су на најнеодговорнији начин делили дарове који су преко кнеза Наришкина долазили од Славенског комитета или предмете за опрему њихових војника претварали у готов новац, па га онда расипали на коцку, лепушкасте продавачице најразноврсније робе које увек прате војску, на болничарке итд. На жалост, међу страним официрима било је и оних са славним именима северноевропског племства, Француза, Поља/а и других, који су касније, као хоштаплери, задали много посла бечким судовима (капетан Билазел, на пример). Београд је тада подсећао на логор кнеза Валенштајна. Од тврђаве до Врачара све зграде подесне за смештај војске, као и кафане, од највећих до најмањих, биле су пуне театрално униформисаних и наоружаних »добровољаца«, мада је руски генерални конзул озбиљно подржавао напоре српске владе да се ослободи ове »браће«, која су живела на њен рачун и коју је тешко било одвојити од веселог београдског живота!

49

Најзад је изветрио и шампањски занос последње опроштајне свечаности, и силно запослене патроле »ноћних стражара«, које и данас још крстаре улицама с пушкама о рамену, могле су мало да одахну, као и жандарми који су вршили сличну службу; изгледало је да Београд жели да поврати свој стари филистарски изглед. Међутим, тада је и за српску престоницу наступила »ера наглог материјалног успона«, коју је отворила планирана изградња железнице. Заводљиви пример многих страних сјајно плаћених инжењера, чиновника и њихових породица, још разузданији начин живота француских предузимача и одважних пројектаната, који су, надајући се баснословним зарадама од поновног отварања напуштених рудничких јама, често и последњи свој наполеон олако трошили у скупим хотелима који су ницали као гљиве после кише, и - last but not least - западна мода, која је са свих страна продирала, поткопавали су незадрживо старе навике и обичаје, који су и иначе већ били начети.

Убрзо је и некада конзервативни Београђанин почео да увиђа да пиво »гамбринус«, које је брзо освајало терен, боље прија у друштву и под отвореним небом. Ницале су многе велике кафанске баште у којима се точило пиво, старије су се модернизовале; према бечким и пештанским узорима уређивани су забавни локали, а сви већи хотели су претварали своја дворишта у неку врсту оперетских сцена са најшаренијим програмима. »Carlo« је 1888. године платио кирију добрих 14000 динара. У »Њујорку«, »Славији«, код »Коларца«, »Руског цара« и у многим другим локалима владао је увече прави урнебес. Ако неком није довољно пријало београдско Вајфертово и Бајлонијево пиво, келнери, који су говорили немачки, спремно су му нудили криглу »штајнбруха« или плзењског пива; људи су најрадије јели бечке шницле, печено пиле, мађарски гулаш и уз то раздрагано клицали певачима француских шансона, мађарским Циганима, чешким акробатама, немачким јодлашицама, који су сви били неуморни у скраћивању времена и пражњењу новчаника. Све сам ветропир!

Сјајно доба за све ове подухвате срачунате на већи прилив странаца завршило се кад се после свечаног отварања железничке пруге Београд-Ниш (23. августа 1884) показало да су наде које су полагане у ову новину биле претеране. Кад је постало јасно да нема ништа од очекиване златне кише, одмах је нестало и лакомислене клијентеле пројектаната и сумњивих дама, која је из јеловника бирала најскупља јела, без размишљања плаћала по 8-10 франака дневно за једну собу и која фијакеристима, чије су услуге у то доба биле фантастично скупе, није допуштала ни ока да склопе. Данас гостионичари с великом сетом причају о оним златним данима и уверавају да су њихове данашње цене, које су и сада високе у поређењу с оним што се за њих добија, ниске према онима из недавне прошлости. На пример, за сунчану хотелску собу која гледа на пуну споредну улицицу плаћа се 5 франака, а јела и пића су и поред скромног квалитета скупља него у бечким гостионицама сличног ранга. Међутим, са задовољством констатујем да су »собарице испрека«, о којима је довољно речено кад се каже да су све без изузетка под сталном санитарско-полицијском контролом, данас мање упадљиво нашминкане и да су мање упорне у покушајима да се приближе гостима равнодушним према њиховим проблематичним дражима.

Београдски фијакеристи, који брзом вожњом и високим ценама премашују чак и своје чувене бечке колеге, такође жале за оним прошлим данима. Дуго су се рогушили на жалбе публике и противили се свим наредбама власти срачунатим на отклањање разлога за такве жалбе, док коначно, у пролеће 1897, енергични инспектор полиције Риста Бадемлић није сломио њихов отпор осетним казнама. После безуспешног осмодневног штрајка 266 чланова кочијашког еснафа, он им је наметнуо не само прописану пристојну униформу, уредно одржа-

вање кола и обавезан излазак на одређене станице већ и строго придржавање умерене тарифе од 1 динара за возњу.

Упркос многим недостацима, епоха о којој је овде реч деловала је на друштвене односе у многим правцима и позитивно. Пре свега, изгледа да је знатно развила смисао за музику. Свака боља породица поседује сада — мада је то често и сумњиво преимућство - неки инструмент, а за клавиром у београдске куће су ушли немачки, француски, па чак и енглески учитељи, француске боне и гувернанте. Сада се на улицама чују исто толико француски и немачки језик као раније турски и грчки. Чак и у престонички српски језик су продрле многе стране речи, на шта се строги пуристи жале исто толико колико и на склоност западњачком начину одевања и живота и извесном луксузу у уређењу станова, која је захватила већ и ниже друштвене слојеве. Овасе тежња већином задовољава увезеним пештанским и бечким, на жалост често алкаво и по шаблону рађеним намештајем, завесама од јуте и теписима који су јефтине, али не тако лепа и трајна као домаћи пиротски ћилими. Међутим, има већ и кућа чије се уређење и намештај одликују таквим пробраним укусом и истинском раскоши да би чинили част свакој изложби, а при том пажњу заслужује чињеница да знатан део такве опреме долази из београдских радионица - да овде поменем само ону Влајковићеву. То представља огроман напредак с обзиром на то да је Милош, кад је 1830. дао да се гради Љубичин конак (види сл. на стр. 63) морао - како ми је причао министар Цукић - чак и врата, прозоре итд. поручити у Земуну, јер у Београду није било ниједног обученог столара, па је и »мајстор Мата« под стражарском пратњом провео тамо доста времена да би уз опште дивљење уградио оно што је направио.

Како је у то време било са занатима у Београду види се још и данас по Милошевим касарнама, које су му градили неуки Бугари и Цинцари (види стр. 76 и даље). Пре 30 година посматрао сам са свог прозора једног македонског Влаха који се спремао на посао. Било је очигледно да је ради уштеде на кирији спавао на месту свог »уметничког деловања«; на претраживање безбројних набора своје кошуље и на пресуђивање вашкама које је у њима нашао утрошио је поприлично времена. Кад се његова осветољубивост мало смирила, обавио је око себе неки вунени појас дуг добрих шест метара, овлаш оквасио руке и лице из бурета са устајалом водом, обрисао их неким не баш нарочито чистим пешкиром, припасао своју кожну кецељу тако кицошки као да ће на бал и коначно пришао гомили блата да би га преливањем водом и мешањем разредио и тако припремљени »малтер«, који ће му бити довољан за сат рада, сасуо у један сандук, па је онда прешао на цепање неких облица и дасака, и то, уместо њему непознатом тестером, најпримитивнијим алатом што се може замислити. Додуше, сад су и ови страни мајстори, на београдским градилиштима још запослени у вели-

ком броју, много научили од својих колега са Запада и навикли се на наш алат, који им доноси знатне уштеде у времену. Као што ћу мало ниже показати, и београдска омладина испољава однедавна знатно веће интересовање за занате. У свим радионицама има домаћих помоћника и шегрта; једно удружење чини све што може да се што више ангажују млади српски мајстори, а само најимућнији кругови подмирују своје потребе поруцбинама из иностранства, као што и код нас има људи за које је најбоље оно што носи париску или лондонску етикету.

Док многобројне културне институције, штампарије и 14 књижара, међу њима 6 већих, показују како се Београд радо отвара према култури, у својој одбојности према нашим многоспратним најамним кућеринама он је, на своју срећу, и даље конзервативан; жеља да се, ако је икако могућно, избегне заједничко становање са страним лицима отежава подизање таквих кућерина. Зато се зграде са два или три спрата лако могу пребројати. Данас у Београду има нешто више од 5300 стамбених зграда; у приближно 1600 станују сами њихови сопственици, у исто толико зграда станују сопственици и станари закупци, а остале се у целини издају под кирију. У неких 270 породица задржала се још и нека врста кућне задруге, јер оне имају по 11-25 чланова. Највећи породични празник је у Београду, као и на селу, крсна слава. Не честитати пријатељима и познаницима тај празник значило би тешку повреду обичаја. У двору, у кући министра, професора, банкара, официра, адвоката и лекара, као и у кући најскромнијег трговчића и занатлије, посетиоцима који дођу да честитају славу служе се за добродошлицу слатко и кафа — из више или мање луксузних шољица. Крштење и свадба, празници и постови славе се према ритуалу који прописују традиционални обичаји. О овим обичајима, који намећу и много самоодрицања, биће више речи у трећој књизи овога дела. У најужем кругу породице и пријатеља Србин тражи и налази све. Супруга милионера Мише одбила је да се из свог скромног дома на који је навикла пресели у палату, па је онда њен супруг палату поклатио држави за просветне сврхе.

Још и данас се чак и образовани и имућни Србин радо, по турском обичају, затвара у своју кућу, а посећивања у подневним и вечерњим часовима врше се ретко ван најужег родбинског круга. Краљица Наталија је покушавала да примером највеће гостољубивости разбије ове уске оквире, али узалуд. Дворске свечаности приликом којих је ова лепа и отмена жена и сама плесала до зоре, као и сјајни ручкови и вечере, које је краљ Милан умео да зачини конверзацијом пуном духа, наилазили су у кругу министара и богаташа на различит одјек и на мало угледања. Само поједини високи службеници који су већ самим својим послом упућени на странце имају куће по западном узору, па су стога дипломати, као и остали странци, ограничени на врло узак круг.

БЕОГРАД, крсна слава у једној породици.

За пријатеље живог друштвеног саобраћаја ово је утолико теже што су концерти, балови, предавања и сл. прилично ретки. У најлепша музичка задовољства спадају концерти Певачког друштва, које је, као и оно за црквену музику, основао Корнелије Станковић, а до пуне снаге довео сликар Тодоровић. Бржем развоју једног другог чиниоца нашег лепог друштвеног саобраћаја - клупског живота - стоји на путу дубока подвојеност политичких клика, која се осећа и у јавним локалимa. У раније либералској кафани »Златни крст« узалуд ћете тражити неког напредњака или неки напредњачки лист, а ако какав неискусни продавац листа »Видело« залута у ову кафану, сигурно је да ће бити дочекан с подсмехом и презиром. Истина, у том погледу је у последње време нешто боље, јер се број неутралаца налази у сталном порасту; ипак се и данас либерали држе подаље од популарног »Ботурића«, док радикали са својим супругама тамо радо проводе вечери.

Мада су односи међу половима у Београду већ поодавно прилично неусиљени, ипак положај српске жене није био исти као на Западу. Не желим тиме рећи да су оне мање од мушкараца свим својим срцем пратиле судбину земље и да нису у »црним данима« туговале заједно с мушкарцима; али, уз ретке изузетке, београдске лепотице проводиле су много времена за тоалетним сточићем, ревностно се трудећи да своје природне дражи појачају шминком, продужавањем обрва, бојењем косе итд. Своје време скраћивале су свирањем на клавиру, ћаскањем, ситним оговарањем и лаком забавном литературом. Међутим, с променом васпитних метода у Вишој девојачкој школи, у којој су под покровитељством краљице Наталије радиле, и данас раде, ваљане и способне наставнице, извршен је у последње две деценије етички преокрет, који сам већ 1887, нарочито у духовном изразу лица код женске омладине, са задовољством запазио. Захваљујући методичнијем бављењу уметношћу, књижевношћу и науком, постао је и емотивни живот жена, бар у вишим друштвеним круговима, богатији и његов позитивни утицај на породицу и друштво већ се примећује. Списатељска делатност жена у »Домаћици«, њихова ангажованост у остваривању васпитних и хуманих циљева и њихове дискусије у »Женском друштву«, које је основала и чији је покровитељ била краљица Наталија, показују да су млађе генерације српских жена у опхођењу и нарочито у конверзационој окретности равне женама Запада.

Моје мишљење неће изменити српски преводи неких ласцивних књига, као на пример *Нане*, нити Живковићева добронамерна али сувише уопштена слика нарави у »Отаџбини«. Дешава се, додуше, да лепушкасти сиромашни младићи из унутрашњости, који, да би могли да студирају на Великој школи, врше у својим слободним часовима разне услуге у домаћинству за стан и храну у имућнијим кућама, постају жртве безобзирних жена или саможивих похотљивих удовица и постепено физички и морално пропадају. Међутим, овакви појединачни случајеви, којих свуда има, не могу бити мерило за морал београдских жена. Како би се и могла оваква недостојна неморалност угнездити у средини у којој је краљица Наталија више од двадесет година била светао пример женске врлине? Чак се ни најгори противници ове високе даме нису усуђивали да доводе у питање општепознату моралну чистоту њеног приватног живота. Можда је у првим годинама своје младости, још недовољно искусна, и била склона претераном трошењу на тоалету, приређивању балова и забава на двору, али никада њена врата нису била отворена некој жени за коју је она знала да је лабава морала. Напротив, да је у питању моралне строгости била мало толерантнија, вероватно би судбина била мање окрутна према овој напаћеној мајци и супрузи!

Једна од установа којима је краљица Наталија поклањала нарочиту пажњу било је Народно позориште. Потреба за једном сценом на

којој би се приказивале домаће и стране драме осетила се у овој младој престоници још пре неколико деценија. Влада је поклонила грађевински плац и 2 000 дуката, кнез Михаило 1 000 дуката и знатну количину камена, мајор Миша 500 дуката, општина 600 и за неколико месеци се прикупило 6 000 дуката. Градња је почела 1862. На жалост, није била поверена довољно искусном градитељу; тек што се стигло на неколико метара изнад земље, морала је због неједнаког слегања терена и слабог фундаирања бити обустављена. Али жеља за храмом муза остала је и даље жива. Протекли су месеци, Године 1863. коначно је одређена годишња државна дотација од 1 200 дуката, коју је Позоришни одбор дао под камату, па је она, кад су јој придружени неки старији фондови и знатан износ од добровољних прилога, омогућила да млади кнез Милан 30. августа 1868. свечано положи камен-темељац за Народно позориште. Именовани Позоришни одбор од 17 чланова, под којим је 11. новембра 1869. извршено отварање, замењен је директором, кога је поставио министар просвете и црквених дела. Позориште, које је стајало 400 000 динара, прославило је 1. децембра 1894. двадесет пету годишњицу свога оснивања. Још више пажње је посвећено свечаној представи 10. маја 1895, којом је прослављен повратак краљице Наталије, која се на представи појавила са својим сином. Клицању није било краја. — Једна спомен-плоча десно од главног улаза подсећа да је 3. јануара 1889. на свечаном ванредном заседању Скупштине одржаном у Народном позоришту краљ Милан својим потписом потврдио онај »радикални устав« на који се и краљ Александар био заклео, али га је 1894. ставио ван снаге; промена овог устава била је повод дугог спора између круне и народа.

Значајна остварења Народног позоришта, које данас води др Никола Ј. Петровић, обрађујем заједно с развојем српског позоришног живота у седамнаестој глави треће књиге. У петнаестој глави те књиге одато је признање државним мерама предузетим за унапређење просветних институција, које су и иначе већ биле на високом ступњу. За интелектуални и социјални напредак свих друштвених класа брину се поред Краљевске академије наука, Велике школе, Богословије и Војне академије још две учитељске школе (за учитеље и учитељице), три гимназије, једна реалка, школа за образовање трговачке омладине, поштанско-телеграфска и геодетска школа, осам основних школа итд., као и многобројне политичке новине, књижевне и стручне публикације.

Београђанин сваки дан све више окреће леђа својој раније тако омиљеној изолованости. Предавачка активност просто цвета. Поред ранијих читалишта настала су многобројна удружења професора, учитеља, свештеника, лекара, официра, економа, техничара, археолога, правника, занатлија, слободних зидара; затим по један руски и француски клуб, многа патриотско-хуманитарна удружења за помагање сиро-

машних студената, радника, удовица и сирочади, као и женска удружења за ширење корисне књиге, за књижевност, музику и певање. Године 1894. основано је удружење »Српска браћа«, које није било везано ни за једну партију, већ му је циљ био да окупи и зближи све патриоте, па су стога у његово вођство бирани људи најразличитијих праваца, као генерал Богићевић, бивши министри Вујић и Мијатовић, Раша Милошевић, директор банке Вајферт и други.

Посебну популарност ужива коњички спорт, коме је подстицај дао кнез Михаило маја 1863. године. Он је лично поклонио новац за награде на тркама: за официрске трке од 20 и 80 дуката, за цивилне јахаче 25–100 дуката; држава је давала по 50 дуката за трку у којој су се победници претходних трка борили за коначну победу. Не малим субвенцијама кнез је помагао и довођење познатих европских циркуса у Београд. Пошто је и кнез Михаило учинио врло много за побољшавање домаћих коњских раса, по њему је удружење за унапређење гајења коња у Србији названо Коло јахача »Кнез Михаило« (основано 1891. године), које се под покровитељством краља Александра, уз издашну потпору његовог почасног председника краља Милана и захваљујући изузетној ревности инспектора за ергеле Милослава П. Куртовића раширило по целој земљи. О организацији овог удружења, о његовим успесима и публикацијама ближа обавештења се могу наћи у једанаестој глави треће књиге. Приликом врло успешних трка у част кнеза Николе (у јуну 1896) већ се испољило побољшање српске пасмине коња, и два четворогодишња грла домаће расе, која је краљ Александар поклонио принчевима Данилу и Мирку, заслужено су пожњела велико признање.

Постепено је почео да оживљава и смисао за задовољства лова, који се за време турске владавине био изгубио. Његов главни носилац је Савез стрељачких дружина, који је такође под покровитељством краља; он данас има већ више од сто огранака и, пошто је значајан и за војску, у свом председнику генералу Јовану Мишковићу нашао је ревносног старатеља. Мање је омиљено пливање на отвореним купалиштима, мада се краљ Александар тим спортом бави свакодневно; и поред лепо уређених купалишта на Сави, народ више воли топла купатила *alla turca*. На Сави и околним барама зими се може видети знатан број клизача. Склоност свих сталежа певању задовољава неких 14 певачких друштава; музика, плес и остале омладинске игре испуњавају разна посела и балове које организују власници забавних локала и стручна удружења.

Међу престоничким удружењима највећу популарност, несумњиво, ужива Гимнастичко друштво »Душан Силни«. Београђани су га У ЈУ^нУ 1897, приликом слета организованог заједно с Гимнастичким друштвом »Соко«, поздравили с таквим одушевљењем као да једино од њега и његових подружница зависи испуњење свих националних

тежња; на ТОМ слету су учествовале још неке Јужнословенске организације и неколико јединица чешке »Сворности« у упадљивим црвеним кошуљама. Уз непрекидне покличе »Живели!« и уз парадне звуке војне музике, бескрајна поворка, на челу са уметнички везеном заставом коју су београдске жене даровале »Душану Силном«, кретала се ка слетишту у тврђави, где су са дворске трибине, украшене зеленилом и заставама, млади краљ и његова мајка — како сам могао приметити — са симпатијама пратили успеше војничке вежбе. Бурни поздрави гледалаца, којих је било на хиљаде, као да су расли упоредо са све јачом кишом, која је младости пружала прилику да покаже да она није само вешта, већ да може и сваком невремену да пркоси. Другу прилику да се покаже имала је у врелом јулу исте године приликом величанствене добротворне приредбе, под краљичиним покровитељством, у корист крајева тешко пострадалих од пролетњих поплава; међутим, тада јој је у истрајности такмац била висока покровитељица, која је све конце држала у својој руци, а њен ударни одред је чинио дражестан букет припадница лепшег пола, које су неуморно пословале за импровизованим тезгама са разноврсном робом и освежавајућим напицима на Калемегдану. Краљица Наталија је пожњела и списатељски успех својим *Афоризмима*, који су објављени управо тим поводом. Али и Борачки клуб »Душан Силни« убележио је значајне поене, јер је успео да учлани десет дама из најугледнијих београдских породица, чији је прИјем виспреди Пера Тодоровић одушевљено поздравио у својим »Малим новинама«, подсећајући на јунаштво српских жена у славној историјској прошлости!

*

Београд и моравска област јужно од њега често су у прошлости страдали од земљотреса. У последњих 80 година ниједан није био тако јак као онај 8. априла 1895. Његов шири центар била је Србија, која је тада, као и цела југоисточна Европа, била захваћена стравом и ужасом. Главни удар, до кога је дошло у 2 часа и 45 минута и који се ширио правцем исток-запад и трајао 25 секунди, био је тако јак да су се лампе, слике и огледала добро заљуљали. Столови, столице и ормари су се померили са својих места. Кретање тла је било валовито, па су на улици пешаци посртали и падали. Људи су престрављени изишли из кућа. У 2 часа и 50 минута уследио је други, али много слабији удар. Веће штете није било, само су на неким кућама у граду и у Топчидеру попуцали зидови и срушили се димњаци.

За београдску климу би се могло рећи да је углавном добра. Зиме су само изузетно онако јаке као 1889, кад је термометар пао на 22°C испод нуле, а лета су још ређе онако топла као 1895, када је забележено 45°C, док просечни максимум од 25–35° обично ублажава знатно

струјање ваздуха с освежавајућим ветрићем. Истина, непријатне су често нагле промене температуре - једну сам и сам доживео 25. септембра 1867, кад је у интервалу од неколико часова температура пала за 15°C - затим често изливање Саве по Савамалском кварту, обично у пролеће, и недостатак добре пијаће воде, што заједно са последицама уношења зеленог воћа у организам — а то често чине и припадници средњих слојева - изазива оне опасне грознице, као и поремећаје у органима за дисање и варење, због којих је Београд извикан као климатски нездрав град. - А није тако! Јер чак и у време устаничких борби, кад у Београду није било ниједног дипломираног лекара, људи су доживљавали - у то ме је уверавао Вук - дубоку старост. — Године 1896. утврдио је статистички уред, под руководством Богољуба Јовановића⁵, да међу 59115 душа (укључујући гарнизон) има: 1997 лица од 60-70 година, 569 од 70-80, 119 од 80-90, 22 од 90-100 и 7 још старијих, од којих је Стојан Илић умро 13. фебруара 1900. са 110 година и оставио за собом само незнатно млађу супругу. Године 1868. било је само две, данас 11 апотека, поред 22 бабице, 38 цивилних и 25 војних лекара, међу њима неколико са врло високим приходима, мада се законом утврђена тарифа за посету од 2 динара само изузетно, за најимућније, повећава на 3-5 динара и мада малодушни богаташи радо траже будимпештанске и бечке ауторитете.

У последњим деценијама много је учињено у санитарном погледу. Године 1892. држава је уложила 150000 динара у изградњу болнице за инфективне болести, а 1894. краљ Милан се прихватио покровитељства над једним дејчим домом са болницом. Осим тога, у плану је изградња још једне знатно веће болнице. Раније јако занемарена хигијена српског главног града дала је 1881. повода за испитивање његових бунарских вода. Анализа је показала да оне на разним пунктима, изузев територију Врачара, због тога што леже на терцијарном слоју садрже алкалне и калцијумом богате соли, нитрат, карбонат, хлорит итд., чему су се придружили и органски отпаци који услед лоше канализације и лошег одвођења фекалија продиру с атмосферском водом до слоја бунарске воде и загађују је. Овде треба истаћи да је Никола Пашић, први радикалски председник општине, извукао тачне закључке из овог истраживања. Ради бољег снабдевања града водом он је повео претходне разговоре са »Societe serbe-francaise«, коме је његов следбеник, енергични Милован Маринковић, поверио изградњу водовода и извођење других јавних радова.

Налазим се побуђен да овом изврсном реформатору српске званичне статистике — по рођењу Чеху - већ овде најсрдачније захвалим за његову изузетну предусретљивост. Он ми је поред штампаних извора за 1896. ставио на располагање горње цифре и многе друге необјављене податке, често само за мене извлачене из мора цифарског материјала. У трећој књизи овог дела биће више речи о овом државном чиновнику узорне марљивости и о његовим у стручним круговима високо цењеним радовима.

Прво је обновљена стара водоводна мрежа, којом је из два резервоара на Мокролушком потоку кроз јаке гвоздене цеви вода разведена у све улице и многе куће, а поред тога су постављене и многе јавне чесме са протоком од 6 литара у секунди. Завршени објект је посвећен 10. јуна 1892, уз величанствени црквени обред крај Милошеве чесме (стр. 76), али се убрзо за све веће потребе показао толико недовољан да је, после једног новог испитивања у сарадњи са чувеним експертом Смрекарком, изграђен трећи резервоар на Врачару, који се снабдевао са Белих вода на бари Макиш недалеко од Жаркова, али је, на жалост, имао низ недостатака и у квантитативном и у квалитативном погледу. Укупни трошкови за резервоаре, 70000 метара дугу мрежу цеви и за ново попличавање улица изазвано тим радовима итд., износили су 3400000 динара.

Велико изненађење и још већу корист донело је Београду Српско-француско друштво за трамвај и осветљење. Од 18 километара трамвајске мреже, која је дата на коришћење Друштву на 45 година, 13 km дуга линија која је повезивала Калемегдан и Савамалски квартал са пристаништем и железничком станицом пуштена је у саобраћај већ у јесен 1892; за њом су дошле линије које су повезивале Дунавски квартал са Врачаром и Новим гробљем, а 1894. саобраћају је предата и линија Теразије-Топчидер. Вуча је комбинована: електрична и коњска, кола имају 16 седишта и исто толико места за стајање на платформама, једноставна су, практична и не допуштају преоптерећење; цене нису високе: 5-10 пара за краћа растојања и 30 за најдужу пругу - до Топчидера.

Својој намени одговара исто тако и електрично осветљење, које је поставила фирма »Thomson Hudson«. Девет динама (Edison Sparry) са надземном разводном мрежом напајају из централе, изграђене поред Дунава, 7 лучних лампи и 1000 сијалица на јавним трговима и улицама за 80000 динара годишње, с одговарајућим снижењем од 20% при растућој приватној потрошњи, за коју је утврђена тарифа по сијалици од 10 свећа 4 паре на час, за 16 свећа 6, и за 1000 свећа 60 пара на час. Истина, први покушај да се Београд осветли електриком 6. марта 1893, поводом прославе годишњице проглашења Александра за краља и годишњице намесништва, није успео; али успех је био потпун кад је град прослављао стварно ступање краља на престо.

О експлоатацији трамваја и осветљења, која је од самог почетка добро пошла и из дана у дан бивала све интензивнија, предузимачи нису довољно обавештавали своје српске акционаре. Стога су ови 1894. године опуномоћили један одбор да дирекцију тужи код српских судова и да до окончања спора преузме благајну. Као разлог за овај корак наведено је да је дирекција без знања српских акционара покушала да уступи концесију једном страном друштву, да им ускраћује увид у пословне извештаје који се објављују у Бриселу, мада је према статуту Београд седиште дирекције, и да дирекција српским интере-

сентима не плаћа никакве дивиденде, а чиста добит од 1893. године износи већ 160000 динара. Дирекција је на то дала једну умирујућу изјаву указујући на то да се никакве дивиденде не могу плаћати док се не исплати хипотекарни дуг. Отада су се односи према друштву, на чијем се челу налази госп. Грегоар, знатно побољшали. Биланс за 1897. годину је показао да је изградња 6650 m линије са коњском вучом и 9330 m с електричном вучом стајала 3480969 франака, што се покрива са пасивом, која се састоји од уплаћеног акционог капитала у износу од 3448500 франака и од осталих дуговања. Приход од превоза путника попео се са 381616 франака у 1895. на 419484 франка у 1896, а у 1897. години би свакако био још већи да линија око железничке станице није била под водом кад се Сава излила. Возни парк се састојао од 11 електричних моторних кола, 6 отворених приколица, 18 летњих коњских кола, 14 зимских, која се од 1899. греју, и двојих погребних кола с коњском вучом; сав тај парк је изискивао 30 кондуктера, 16 кочијаша, 12 возача (за електрична кола), 12 шталских момака и 86 коња.

Поменуте и раније несугласице са француским финансијским круговима нису ниуколико утицале на традиционалне симпатије Београда према Француској. Да би истовремено ставио до знања да су симпатије према Русији још веће, београдски заслужни кмет (председник општине) Маринковић упутио је за време великих руских свечаности париском градском већу следећи телеграм: »Становници Београда, који управљају своје погледе према Паризу где се две племените нације, обе пријатељи Србије, братиме, придружују се свом душом радости француског народа и шаљу своје срдачне поздраве Парижанима и свим њиховим пријатељима. Живела Француска! Живела Русија!« — на шта је председник париског градског већа Ембер одговорио: »Париска општина је дубоко дирнута изразима пријатељских осећања које су јој упутили становници Београда, она од свег срца захваљује српском народу, пријатељу Русије и Француске.«

Београдско општинско веће не пропушта ниједан повод за измену знака симпатија за велике словенске и западне комуне; тако је било и у септембру 1897. са бечким општинским већем, коме је изражена дубока захвалност за учешће у ексхумацији Вукових посмртних остатака и за одавање поште овом великом човеку.

Према последњем попису (14. јануара 1901), број становника у Београду, без војске, износио је 64140, и то 34746 мушких и 29346 женских, те према томе он за 6782 душе премаша број становника хрватско-славонског главног града Загреба. О привлачној снази овог града сведочи и податак да је међу 59115 становника Београда већ 1890. године било скоро 11000 страних држављана, и то према матерњем језику: 241 Хрват, 63 Руса, 605 Чеха, 172 Пољака, 75 Словенаца, 98 Словака, 4142 Немца, 65 Француза, 227 Италијана, 287 Румуна, 138 Цинцара, 212 Грка, 1059 Мађара, 59 Арнаута, 105 Турака, 3097

Јевреја, који су говорили разним језицима, 400 Цигана. При укупном порасту броја становника између 1880. и 1890. године (годишње 1,75%), припадника мушког пола било је знатно више него припадника женског пола (за 9800 душа). Према верској припадности било је 49220 православних, 5843 католика, 791 протестант, 3097 Јевреја, 159 муслимана итд.

Статистика занимања у Србији још није довољно диференцирана; она, на пример, не одваја мајсторе, помоћнике и шегрте, али се и поред тога у Београду може запазити општа тенденција опадања броја становника који живе од пољопривреде и знатан пораст броја запослених у индустрији и трговини, а нарочито се брзо умножава сталеж државних и општинских службеника. Као занимљивост истакао бих да је 1896. утврђено да има: 1101 сталан и 1133 без указа постављених државних службеника, 266 поштанско-телеграфских и железничких намештеника, као и 58 општинских чиновника и 513 дневничара, и још 760 пензионера, тако да на око 20 душа долази један чиновник, а на 150 један учитељ. Један лекар долази тек на 1000 душа (у Бечу на 725) — а исто тако и по један адвокат и свештеник на 1470 душа. За јавну сигурност брину се, поред поменутих ватрогасних и ноћних стражара, још и 470 жандарма. Гарнизон је 1892. имао 2794 човека, 1896. већ 3275, од тога 331 официра и 494 подофицира; године 1900. ти бројеви су били још већи, док је у Загребу у исто време било свега 2 737 војних лица.

Од шест београдских квартова, о чијој је општој физиономији већ било речи, по броју становника на једну кућу најслабији је хотелима, банкама и велетрговинским стовариштима богати Варошки квартал - са 6 душа на кућу, а најгушће је насељен Дунавски крај, где има много индустријских предузећа, занатских радионица и где станује велик број радника - тамо на једну кућу долази по 8 душа. Старија београдска индустријска предузећа, Државна штампарија, монополске фабрике, парни млинови, пиваре, рафинерије шпиритуса, циглане итд., добила су у последњој деценији знатно појачање: никла су нова која на велико производе шведске шибице, тоалетни сапун, ливено и ковачко гвозђе, намештај, текстил итд. Своје радње знатно су проширили штампари, лимари, књиговесци, столари итд. Држава је настојала да развој занатства и индустрије убрза разним повластицама, а неке концесије које је недавно одобрио предузимљиви министар Клерих отварају могућност да се некада тако мирни Дунавски квартал претвори у индустријску четврт са машинским погонима које покрећу пара и електрицитет.

Ова планска настојања привредних министарстава у Букурешту, Софији и Београду да се повећа извоз и смањи увоз из других земаља привукла су већ одавно пажњу заинтересованих држава. Од свих српских царинарница најзначајнија је београдска. Године 1896. кроз њу су прошле следеће вредности: у извозу 27,5 милиона динара или 51% промета; у увозу 26,7 милиона динара или 80% и у транзиту 3,2

милиона динара или 19% целокупног извоза, увоза и транзита Србије. Пораст државних прихода од београдске царинарнице са 5,5 милиона динара (1895) на 6,2 милиона динара (1896), дакле скоро на 65% укупних прихода од царина, указује у исто време и на пораст трговине, коју поред Народне банке помажу нарочито Београдска кредитна задруга, Трговачка банка и други новчани заводи, чији је укупни промет, и поред високе каматне стопе од 5–10%, већ у 1895. години износио близу 1100 милиона динара (подробније о томе види у XI глави треће књиге).

Повремено ометани привредни полет Београда - на пример 1897. катастрофалним поплавама у земљи - утицао је на пораст вредности свих некретнина; за последњих тридесет година та се вредност готово утростручила. У Кнез-Михаиловој улици и у Улици краља Милана квадратни метар грађевинског земљишта стајао је већ тада 35–50 динара, у околини Главне поште 25–40, на Сави 20–30, у Господар-Јовановој улици на Дунаву 15–20 и на Врачару за веће комплексе 20, а за мање 6 динара. Исто тако су знатно порасле цене грађевинског материјала и наднице. Хиљада цигала се плаћа 35–40, а кубни метар грађевинског камена 1 динар; зидари добијају 5–6, а неквалификовани радници 1,50–3 динара дневно. Упркос томе, нове грађевине доносе ренту у просеку 8%, а без великих трошкова поправљене старије куће чак и 15–18%. Грађење је рентабилно због високих камата, које и даље расту. Грађевинска делатност је порасла од 60 кућа у години 1880. на просечно 130 годишње у времену од 1881. до 1884, а и после тога је остала прилично жива. Године 1897. Београд је имао 5317 кућа.

Као и иначе у Србији, и у Београду су честе персоналне промене отежавале брзо спровођење важних реформи планираних на дужи рок, јер је положај председника општине у њему, са годишњом платом од 12000 динара, био врло привлачан, па је при свакој промени владе долазило до смене. За ваљаним и способним људима, какав је на пример био Јован Р. Маринковић, долазили су понекад и такви који уз добру вољу нису имали довољно других способности потребних за вођење једне велике општинске заједнице.

После једног таквог неплодног периода ту тешку дужност преузео је први пут у јануару 1897. Пашић, коме није недостајало ни општих способности ни стручности. Одмах су градски инжењери почели детаљно разрађивати планове за најважније градње за унапређење београдске трговине; летњи месеци су искоришћени за нумерисање свих кућа и за постављање металних таблица с коначно утврђеним називима улица, па су од 263 тада 68 тргова, улица итд. променили своје старе, а 17, до тада без имена, добили нове називе - углавном по историјским личностима и географским именима. У новембру - кратко време пре Пашићевог одласка - учињен је и значајан корак ка решењу давно отвореног питања повезивања железничке станице са

кланицама у Дунавском кварту једном пругом, за коју је путем зајма обезбеђен један милион динара; зајам је расписан са 6% камате, а исплаћивао се у току десет година са 10000 обвезница по 100 динара (са курсом од 90 динара); гаранти зајма су били Железница, Државна класна лутрија и Кланичко друштво са својим капиталом од 1 250000 динара. Пруга се гради дуж савске обале на високом чврстом насипу, који иде око Баре Венеције и доњих објеката тврђаве, па затим пресеца Дунавски квартал; насип треба да обезбеди од поплава терен око Баре Венеције и да на њему омогући изградњу неопходних докова и магацина. Међутим, требало би још завршити започету изградњу канализационе мреже, новог водовода са бољом изворском водом и исушити мочварне терене да би Београд постао не само привлачан трговачки центар већ исто тако лепа и здрава престоница.

Разуме се, такви обимни радови изискују приходе веће од оних којима је Београд раније, па чак и у последње време располагао. Да би се они увећали, почело се 1890. с наплаћивањем трошарине на одређену робу намењену продаји на подручју града; Аустро-Угарска је била против ове трошарине, али је министар Вујић, после дугих преговора, успео да је одбрани. Она је већ у првој години донела граду 695000 динара, а затим, стално се повећавајући, у наредних шест година (1891-1896) преко 4862000 динара. Тако су приходи - захваљујући, додуше, и повољнијим резултатима из неких других извора — порасли од 695000 динара у 1887. на 2935019, колико је предвиђено у буџету града за 1902 (према расходима од 2461657 динара).

Године 1896. главни извори прихода су били: земљишни посед са 49670 дин.; водовод са 202600; таксе на дозволе за клање стоке, коришћење обале, купалишта, пијачарина, друмарина са 694260; трошарина на пиће и сл. са 27740; псетарина са 2000; канцеларијске и сличне таксе са 30360; камате, дуговања за тротоаре и сл. са 17250; приходи од јавних концерата у парковима, продавница цвећа, разних киоска, јавних клозета, дезинфекције и сл. са 210120; гробље са 33800; трошарина са 970000 и болнице са 10000; свега 2400800 динара; главне расходе су чинили: репрезентација 32500 дин.; чиновничке плате 230220; плате послужитеља, стражара, чувара итд. 229620; канцеларијски материјал и сл. 18800; санитарски трошкови 11500; потпоре за самохране удовице и сирочад 95000; одржавање зграда 55000; осветљење и загревање канцеларија, школа итд. 21 240; камате, порези, осигурање итд. 35000; кирије 52925; школске потребе, одело за ватрогасце итд. 137 670; кланица, запрежни коњи итд. 54777; помоћ сиромашним студентима, муслиманским богомољама, социјалним установама итд. 15000; прилог за градњу цркве Св. Немање 40000; откуп земљишта приликом регулације улица 100000; помоћ берзи, Институту св. Саве, Гимнастичком друштву итд. 16000; убирање трошарине 157000; гробља 22740; гробљански фондови 11060; трошарински фондови 823000; из тога је произишао биланс

буџета, који је потписао Одбор општине и одобрио министар финансија. Мада се на основу све већих прихода могло са приличном сигурношћу рачунати на редовно отплаћивање дуга од 10 милиона франака који је Општина (за проширење канализације, водовода и за уређење речних обала) била уговорила с париским финансијерима, влада је ускратила своју сагласност наводно стога што је радикалски кмет Никола Д. Стефановић (1897-1899) при уговарању овог посла више водио рачуна о својим личним него о општинским интересима, а што је овај некадашњи напредњак убедљиво оповргао већ 1901. кад је наименован за министра унутрашњих послова.

Ако се има у виду да је Будимпешта - која се додуше развијала под далеко повољнијим условима и 1790. године имала становникГ колико Београд данас има - до године 1900. удесетостручила број својих житеља, мислим да се нећу преварити ако сличну блиставу будућност предскажем и Београду, јер му његов положај на ставама Саве и Дунава отвара идеалне перспективе за развој трговине. Разуме се, при том претпостављам да ће бити у могућности да своје духовне и материјалне снаге развија несметано и с једнаком ревношћу као у последњим деценијама. Из мојих уста у боже уши!

*

Пошто сам речју и сликом, и бројевима који искључују сваку сумњу приказао напредак Београда у свим правцима, с правом се може поставити питање: на каквом би се културном ступњу налазио овај град, који данас већ има све уређаје и институције Запада и који је улепшан делима препорођене домаће уметности, да се Србија под Обреновићима није ослободила турско-азијатског суверенитета и сизеренитета? Не би ли се Београд налазио на исто онако ниском ступњу на ком су Руси и Аустро-Угарска затекли 1878. Софију, Филипопољ, Рушчук, Сарајево, Мостар и друге веће турске градове?

Морао бих своје отворено писмо Мидхат-паши од 24. августа 1877, објављено у »Journal des Debats«⁶, у целини овде поновити да бих још једном доказао да »радикална реформа турске управе«, какву је Мидхат-паша у оно време наговештавао и какву султан данас поново захтева, »спада у царство оптимистичких снова, јер у оним круговима који у Турској по традицијк имају монопол на све јавне положаје нема довољно патриота, правичних људи и људи широких видика«. - С обзиром на догађаје у Јерменији, Тесалији и у вилајету Адана, који су јавности још у свежем сећању, подсећам даље на оно што сам рекао и што су ови догађаји потврдили: »Тамо се могу формирати многи одреди одважних башибозука, али ће се тешко наћи неко туце ваљано образованих, савесних чиновника!«

Оно је објављено у готово свим већим европским листовима.

Зар је увек потребна нека флагрантна повреда међународних уговора или интереса крупног капитала па да се тек онда европски ареопаг сети да је у царству победама опијеног султана неопходно да се настави реформни рад који је прекинут грчким ратом? - Зар Јермени, Македонци, Албанци, Старосрбијанци и други народи којима управљају људи слични мерсинском кајмакаму, само зато што не располажу окопњачама или убојитом речном флотилом, немају такође природно право да им се створе услови који ће им, као Румунима, Србима, Бугарима, Босанцима и Херцеговцима, отворити перспективу за ослобођење од социјалних и економских недаћа које им је донела турска владавина?

Зар не би меродавни кругови могли не само с времена на време да се сете већ стално и с пуном озбиљношћу да имају на уму онај изврсни став: »Стање које још и данас влада у Турској и које је дошло до изражаја у конфликту с Аустро-Угарском, апсолутно је неодрживо; усред данашњег европског међународног права и међународног саобраћаја, Турска је у свом садашњем стању један немогућ анахронизам. Откако је после Париског конгреса примљена у међународноправну заједницу Европе, она се ни за длаку није изменила; поверење Европе у њену способност еволуције она до данас није оправдала. »⁷ Тешко би се могле наћи боље речи за скидање притворне маске са стања у султановом царству, које неки туркофили још не виде у правом светлу! Зар после недавне успешне борбе Полумесеца против Грчке оне не потврђују у потпуности оно што сам у поменутом писму Мидхат-паши рекао већ 1877: »Турској је лакше да поведе успешан ратни поход него да сопственим снагама у модерном духу реформише своје државно уређење засновано на односима из дубоког средњег века«?

⁷ Уводни чланак у листу »Neue Freie Presse« поводом аустроугарског конфликта с Портом 17. новембра 1897.

II

ДОЛИНОМ РАШКЕ КА НОВОПАЗАРСКОЈ КОТЛИНИ

9 Дивље романтичан изглед јужног Ђакова карактеристичан је и за предео од Студенице до турске границе код Рашке. Има већ више од педесет година откако ова област фактички припада Србији. Порта је после грчког устанка постала свесна своје немоћи, али тек кад је њена европеизирана војска 1829. побеђена, кад су Руси прешли планину Балкан, на коју се рачунало као на заштитни бедем, и кад је изгледало да је и султанов град угрожен, »моћни господар« је у Једренском уговору о миру обећао да ће испунити своје обавезе према Србији које је био преузео већ Букурешким миром, и уз њих и накнадне захтеве из Акермана.

Тридесетог септембра 1829. српске границе су потврђене одговарајућим ферманом, а пролеће 1830. затекло је једну руско-турску комисију запослену тачним утврђивањем границе. Нишки, видински и новопазарски паша, енергични противници сваког смањења њихових територија, нису без отпора пристајали на испуњење преузетих обавеза, а зворнички паша је чак у затвор бацио српску делегацију која је дошла да тражи повлачење Турака из области које су према уговору морали да напусте. Субаше и читлук-сахибије захтевали су од раје да поштује њихова тобожња права и, удружени с албанским плаћеницима, кињили су хришћанско становништво граничних области, које је већ у устаничким борбама било измучено и десетковано. Побуне тимочких и крајинских Срба биле су последица турског вероломства. Тек кад су предлози комисије за утврђивање границе на једној конференцији у Цариграду били утврђени и кад их је султан 25. маја 1833. одобрио, требало је коначно да се оствари предаја оних области које данас чине највећи део ужичког, чачанског, крушевачког, алексиначког и неготинског округа.

Сад су за сва времена од Турака биле одузете области за које је у устаничким борбама проливено много крви и које су 1813. биле поново пале у турске руке. Био је то догађај чији су значај обзнањивала звона и салве од места до места - све до Дрине и Саве. Тада је кнез

Милош стајао на врхунцу своје славе. Удео његове мудрости у другом, бескрвном освајању ових области није био мањи од удела Карађорђевог храбрости приликом њиховог првог, привременог ослобађања.

Ђаково са својом неупоредивом црквом брвнарар, Царска лавра са својим историјским успоменама, лежишта мермера која су дала своје дивне блокове за њену белу цркву, рушевине црквице Сретење на ушћу Студенице у Ибар, саграђене и тако назване стога што су људи овога краја ту срели свечану поворку са телом св. Стефана Немање приликом преноса из Хиландара у Светој Гори у Студеницу, и плодни виногради насупрот Ушћу и напола уништене борове шуме на које смо наилазили идући преко опорог и тужног шкриљастог терена и кроз бојама богату серпентинску флору долине Радуше - све је то пре неких шездесет година било под турском влашћу, чији се трагови и данас виде на целом овом пределу. Порушене цркве и уништене шуме, напуштени рудници и опустеле долине свуда подсећају на феудални систем који је, упркос царским ферманима, још у прошлом веку упорно инсистирао на свом искључивом праву коришћења земље и свега што је на њој живело. Ничега новог! Нема поређења!

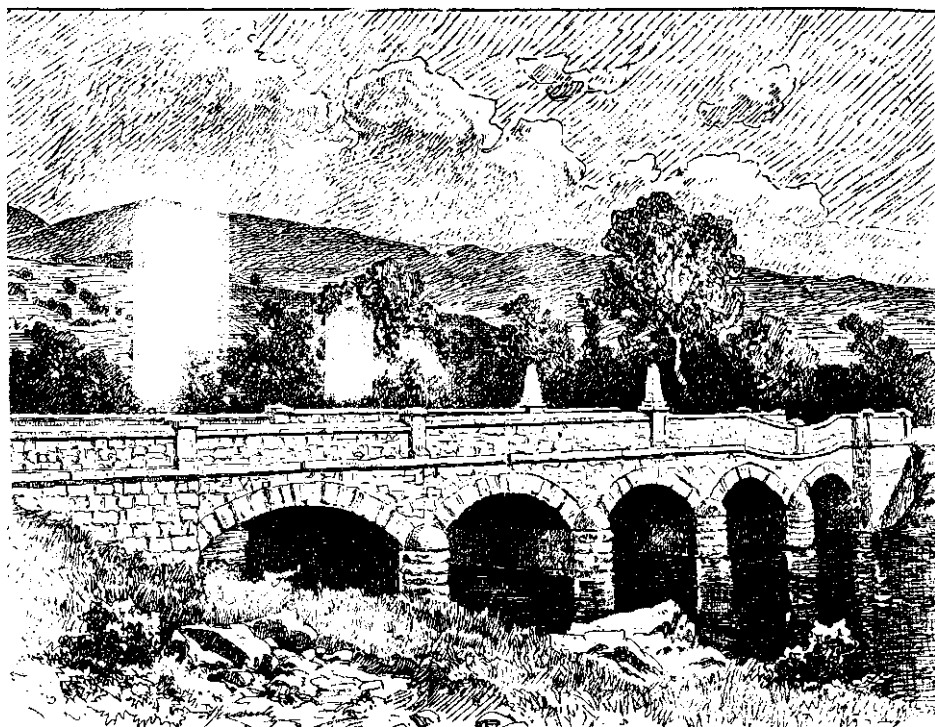
С последњим студеничким ајаном напустиле су најзад и спахије овај опустошени крај који се више није могао држати; отишли су у Босну јер је тамо још било раје на којој је право Корана још могло некажњено да искаљује свој бес због пораза који су се почели низати један за другим. Какву кратковидост су показивали ови фанатични, сваког стваралачког нагона лишени потомци јаничара у поређењу с верски сличним Маврима, чије уметничке творевине и културна стремљења у Шпанији и данас још изазивају наше дивљење! Велики једино у негацији и најоправданијих захтева раје, вешти само у ситном дипломатском прегоњењу, у кривом тумачењу свечано прокламованих хата у корист раје, тако да је све остајало по старом, у довијању и кривудању слични дивљој Радуши, чији нас је нерегулисани ток присилио да осамнаест пута прелазимо њено корито - такви Турци и Арнаути навукли су на висове херцеговачких алпских предела, који се високо уздижу изнад српских пограничних планина, оне буре које су их до 1878. испуњавале одблесцима запаљених села, зверствима варварске расне борбе, и ове области опустошиле тако да и данас у студеничком срезу на једном квадратном километру живи само по 20-30 душа.

Док смо се пењали уз јужну страну Радуше, тамни облаци су заклањали небо изнад босанских брда. Немирно су се ваљали мутни таласи Ибра, као да су доносили тужне вести о злој судбини раје у »Арнаутлуку« из кога тек што су изишли. А доле, на једном нешто већем проширењу речне долине, осветљено раскошним вечерњим руменилом, лежало је село Бањевац, на чијем је месту »оснивач градова« Милош и у последњој години своје прве владавине хтео да потврди тај с правом заслужени епитет. Људи су мирно седели пред механом саветујући се о општинским пословима; можда су се још сећали вре-

мена кад су им Турци срушили њихову стару, малу цркву. Многи од њих су кулучили Турцима. А сад су били пред законом сви једнаки, плодови рада припадају њима, жене и кћери им више не страхују од оног срамног пореза који су раније често плаћале губитком части.

Отприлике на пола часа од Баљевца у новије време је откривено богато лежиште мрког угља, за чију је експлоатацију Енглез Клифтон Чајлд пре неколико година добио концесију, али рад још није почео, мада су тамо и рудне жиле бакра, како се види по старим хрпшћима, раније коришћене, па би, можда, при садашњим техничким условима и оне могле да се искоришћавају. Нови пут који баш туда пролази савлађује висинску разлику од 300 m између северне Прогорелице и Баљевца једном подужом серпентином, а и јужније је могао се изградити једино минирањем стена које су се стрмо спуштале ка Ибру и скупим премошћивањем Брвенице, која се пробила кроз њих. На ушћу ове речице, која је местимично врло јака и покреће 15 воденица, диже се на њеној левој обали једна висока стена, а на њеном врху се виде рушевине неког феудалног замка, који је вероватно био подигнут на античким рудиментима и у доба Турака био ограђен палисадама; по њему је цео тај крај добио име. Народ верује да је и овај град градила озлоглашена деспотица Јерина (прва књига, стр. 136); њој се приписује и кривица за пад утврде у руке непријатеља. »Непријатељ је упутио«, каже прича, »један караван коња натоварених великим сандуцима да прође испод саме тврђаве. Један колико леп толико и лукав момак међу гоничима умео је да привуче пажњу господарице замка која их је посматрала са доксата. Наредила је да јој га доведу, па му је понудила преноћиште. Младић је пристао уз услов да и коње с драгоценим товаром уведе у двориште, што му је одобрено. Тек што је и последња товарна животиња прошла кроз капију, из сандука су искочили наоружани ратници и на јуриш заузели тврђаву.«

12 Нешто западније, у живописној Брвеничкој клисури, налази се са становишта историје уметности веома занимљива, на жалост јако оштећена манастирска црква Градац, коју је крајем XIII века од седре саградила жена краља Уроша Јелена, рођака »латинског« цару Балдуина II. У основи то је заправо умањена копија цркве у Студеници, али са готичком изградом многих конструктивних и декоративних елемената. О њој ће бити више речи у историјско-уметничком одељку треће књиге. Изнад белог мермерног саркофага ктиторке, на једној фресци је представљена она пред свога супруга и св. Немање у тренутку кад Спаситељу на трону подноси модел грађевине посвећене Богородици. Народ се у масама окупља око рушевина ове цркве нарочито на дан Св. Јелене. У Рашкој је основано једно друштво које је себи ставило у задатак обнову ове цркве; похвална иницијатива, којој треба пожелети успех. И у Брвенику једна разрушена мала куполна грађевина на месном гробљу сведочи о тешким турским временима.

БРВЕНИК, нови мост.

На упечатљив приказ наишли смо код стрме стене Костур, поред групе живописних гробова без натписа. Дубоку тишину која овде влада нарушава једино весело жуборење истоименог, пастрмкама богатог потока. Даље уз пут, одмах иза старе цркве села Беоца, око се опет мора навикавати на једнолична кукурузишта и голе гребене. А није овде увек било тако пусто и безнадно. Тек 1737. године, кад је аустријски капетан Зака пошао да казни турске хорде које су без милости харале и палиле између Новог Пазара и Чачка, и кад је, поражен код »замка Брвеник«, морао после тешких губитака да напусти овај несрећни крај, осветнички бес спахија уништио је шуму и све живо опустошио.

Више нисмо ишли левом обалом Ибра, већ смо пошли уз Рашку, и да ми није рекао мој пратилац, ја бих већ по громогласном смеху веселог чачанског писара и по добродошлицы наших познаника из краљевачке механе могао погодити да смо на ставама ових двеју река стигли и до циља нашег пута - Рашке, која је на срећу наших изгладнелих и преморених коња само на Кипертовој карти лежала три сата узводно од ушћа Рашке.

Шта ме је довело у ову пограничну карантинску варошицу? Чему сам тамо могао да се надам? Какав резултат и какво сазнање су ми могли бити накнада за ово напорно јахање и за прву непроспану ноћ коју сам, мучен свакаким животињицама, провео у ниском и претоплом собичку механе у којој смо одсели? За ово самоодрицање које је граничило са »савлађивањем Атоса«, које сам доказивао насилним гутањем неизбежних јела од овчијег меса, обилно зачињених паприком? Па ево: била је то најпре жеља да упознам древну престоницу Срба, реку Рашку и цео овај крај, који су колевци српског царства дали њен најстарији назив »Rascia«, а Србима име »Rasciani«, у средњовековном латинском »Rassiani«, мађарском »Raczok«, у немачком »Ratzen« или »Raitzen«¹, затим намера да у клисури Рашке тачније одредим нека места и домене које је мој стари пријатељ Ами Буе пре неких двадесет година узалуд покушавао да нађе; и, најзад, хтео сам сопственим очима да видим онај појас земље, широк свега шест часова хода, који као клин одваја висока кршевита брда Црне Горе од југозападне Србије. Ти мотиви су били довољни да човек с нагоном истраживача поднесе и веће тегобе, ако би то било потребно. Не треба губити из вида ни околност да је све то било ублажено задовољствима које може дубоко да доживи само једна душа осетљива и пријемчива за необичну и чудовиту сценерију свечане тишине и месечине.

Поменуо бих овде услужног инжењера, увек спремног да да добар савет, затим, у почетку неповерљивог, али после увида у званичну писмену препоруку све љубазнијег рашког капетана, у свако доба на шалу спремног писара и друге службенике, који су се на све начине трудили да странцу олакшају рад и боравак учине пријатним. Не би ми савест била мирна кад бих заборавио и ону племениту жену која је, не водећи рачуна о турским обичајима становништва у Рашкој, двојици страних људи, који су несавесношћу других остали без преноћишта, ставила на располагање ветровити чардак своје куће за неколико дана. Разуме се, то је учињено тек после преговарања и прихватања услова да се поштује строги ред који у том погледу влада у овој средини. Наиме, Западноевропљани важе овде у земљама византијског хришћанства као људи плитке вере и лабавог морала. У том уверењу је живела и ова удовица, наша домаћица, па се није задовољила тиме да повуче тешку резу на вратима своје куће, већ их је сваке ноћи обезбедивала и неким тешким сандуком. Вероватно је мислила: можда ће »Швабама« у току ноћи на слободном ваздуху у чардаку бити хладно под њиховим огртачима, па могу да пожелe да уђу у кућу где је топлије. Али, ми смо то разумели и прихватили без негодовања. Била су нам позната строга правила српско-турског реда, која су у крајевима где

¹ Зато је српски део београдске вароши за време аустријске окупације 1718-1739, па и 1791, и званично носио назив »Raizenstadt«.

утицај Запада још није допро, ишла дотле да су жени забрањивала да пресеке пут мушкарцу. Колико су народи различити у својим предрасудама! Ако Немац који поштује жену сретне младо женско чељаде, њему ће то бити предзнак срећног дана, док је на Истоку обрнуто, и то не само кад су у питању старе жене; у одсуству галантности, у том погледу се не прави разлика између седамнаест и седамдесет година.

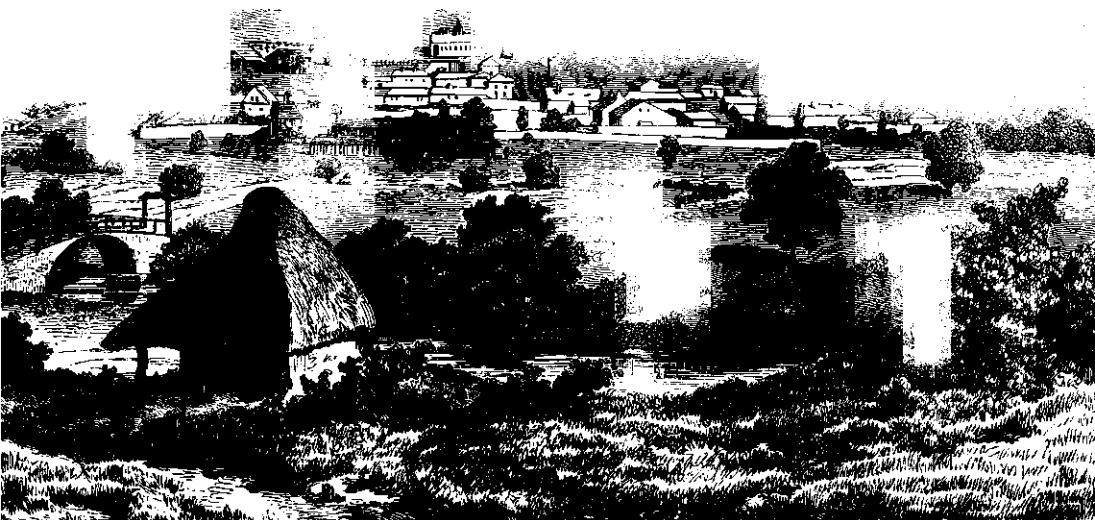
Тешко стечен посед увек се љубоморно чува. Кад је мала Србија после крвавих борби и мудрих преговора, у којима је Милош сваку околност умео да окрене у корист своје земље, уз руску подршку најзад добила 1833. године у посед спорне области, кнез Милош је, познајући турску превртљивост и самовољу паша, похитао да те области одвоји од турске територије високим, непрекинутим плотом. Уведене су гранична милиција и карантинске станице по аустријском узору да би се муслимански суседи опоменули на постојање »српског тла« које треба респектовати. Ако је ово херметичко затварање и отежавање саобраћаја и ишло, у одређеној мери, на штету националне економије, ипак је баш тим мерама млада српска држава потврђивала своју фактичну независност. Није за потцењивање ни то што се »раја« у Босни и у Бугарској навикавала да у овом плоту види заклон иза кога њихова срећнија хришћанска браћа кују оружје и за њихово скорашње ослобођење.

Васкрсла 1846, Рашка је до 1878. била једна од тринаест карантинских станица Србије. Лежи на једном каменитом платоу благо нагнутом према реци Рашки и за земљорадњу сасвим неподесном; на северозападу од ње, шумовитим брдима заштићен од сурових снежних мећава, лежи Зимовник на који се са Копаоника још од давнина зими склањају са својим стадима оваца грчки номадски сточари и снабдевају се у овој малој варошици, што прилично доприноси њеном промету. Како читаоцу да дам слику једне пограничне српске варошице? Најбоље ће бити да се са мном одазове позиву ђумругџије (царинског чиновника) да посетимо његовог турског колегу на десној обали Рашке. »Господине, кад сте са мном, немате шта да бринете«, рекао ми је пре поласка.

Прешли смо преко пустог, пространог дворишта карантинске станице, на коме је живо и живописно само пијачних дана. Један велики кључ зашкрипао је у брави капије са пушкарницама. Још стотину корака с оне стране солидног граничног моста и нађосмо се пред Шаћир-ефендијом, султановим ђумругџијом, који нам је пожелело добродошлицу на овом далеком пункту султанове територије. На мом цртежу на следећој страници види се у првом плану једна ниска кућица, слична неком стогу сена, чије ће криве линије задовољити и оно око које је екстремно непријатељски расположено према »касарнском стилу«. То је жива слика турске царинске зграде. Ако је она у оштрој супротности са српским зградама на другој страни реке, којима су недавно додати срески суд и нова црква, ако она даје лошу представу о

14

15

Карантинска станица у Рашкој, 1860. године.

турским државним зградама изван седмобрежног града, онда то неће бити, у то сам сигуран, кривица ни моја ни Шаћир-ефендије, већ вероватно паше у Новом Пазару, коме је мало стало до чувања угледа његовог господара и који је, ако се може закључивати по аналогним случајевима, на градњи ове кућице уштедео неколико хиљада пијастера и стрпао их, наравно, у свој џеп.

Кад је већ тако, бар смо били поштеђени дугог чекања у уском ходнику, јер је један албански каваз повукао застор у страну, и већ смо били у јединој одаји царинарнице. Кроз два прозорчића, слична онима на бродским кајутама, допирало је таман толико светла да се види да ова просторија не пати од сувишног комфора. Са Шаћир-ефендијом смо делили његов једини ћилим, на коме он, скупљен у једном углу, дању прима странке, а ноћу може да сања о лепим хуријама у свом далеком завичају. Чибук и кафа послужени су на уобичајени церемониозни начин, који је уз поцепану одећу каваза који их је припремао и »сервирао« и уз ону бедну просторију деловао на човека са Запада управо смешно. Па ипак нам је било пријатно у овој хладовитој соби, док је напољу жега притискала гола брда и бело окречене куће Рашке. Уз дозволу Шаћир-ефендије дали смо мало више маха свом добром расположењу, с којим су усклађени певачеви стихови:

»Traut dem Aug' kaum, da er sieht beim Becher
Serb' und Türk' in brüderlicher Eintracht!«²

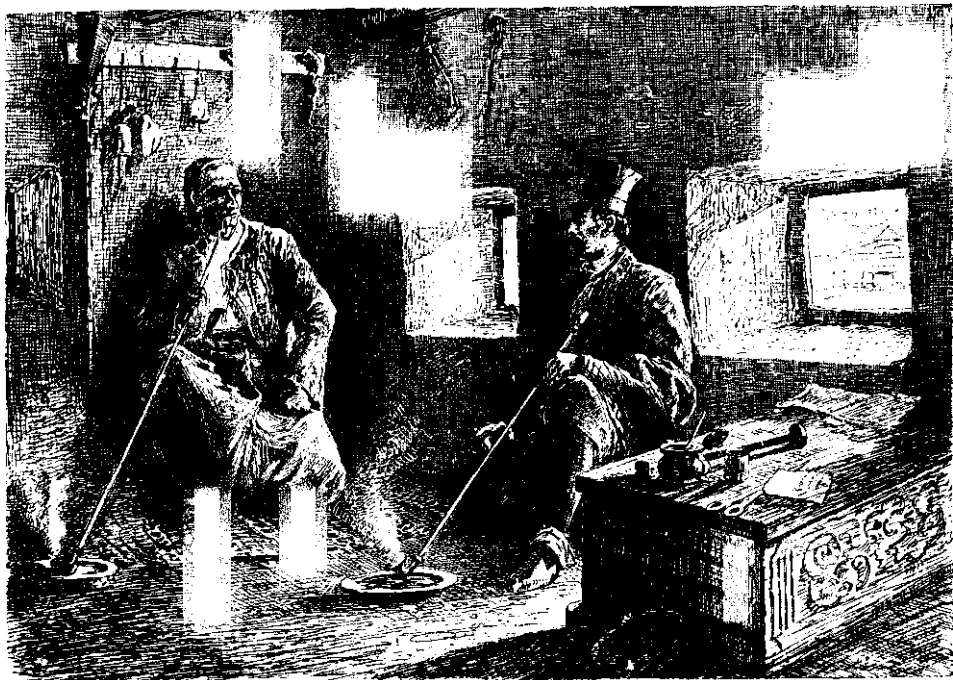
»Пишите до миле воље«, рекао ми је Шаћир кад сам га замолио за дозволу да направим скицу Рашке, која је гледана кроз мали отвор прозора лежала преда мном као урамљена слика. »Насликајте и мене, ако хоћете«, додао је предусретљиво. Речено, учињено! Читалац сад барем зна коме има да захвали за сличицу која га упознаје с карантинном у Рашкој и турском царинарницом у Шупњу. Шири приказ српске карантинске службе дајем уз Алексинац (глава V).

Док је комисија марљиво прикупљала податке за изградњу карантина у Рашкој, ја сам нашао мало слободног времена да прегледам материјал прикупљен претходних дана и да посветим мало пажње кореспонденцији с којом сам био у приличном закашњењу. Свежије поподневне часове користио сам за излете на околна брда, док се увече цело друштво окупљало у шетњи дуж стрме обале Ибра или по пољима око Рашке. Задржавали бисмо се обично до поноћи и тек нас је залазак месеца опомињао да потражимо свој чардак, који смо, окрепљени сном и свежим ноћним ваздухом, напуштали чим се појаве први зраци сунца.

Неколико пута сам ишао на гробље, које је лежало на једној узвисини, где једна запуштена црква с оштроуглом хорском апсидом указује на могућност да је тамо постојало неко старије насеље. Године 1876. ова среска варошица, са 700 душа у 120 кућа, саградила је цркву посвећену арханђелу Гаврилу, на коју је било упућено и шест околних села. Брзом развоју варошице доприносе и приходи царинарнице, који су 1896. износили нешто више од 8000 динара, од чега је знатан део употребљен за побољшање путева.

Међутим, најрадије сам се задржавао у лепој школској згради, која је, налазећи се на граници Србије, у оно време била овде последњи расадник западне цивилизације (следећи јужнији налазио се четири степена географске ширине ниже, у заливу Арта у Грчкој). Кад год сам ишао стазом према школи, у глави ми се јављала та мисао. Кад сам затим, одмарајући се на малом звонику поред школске зграде, гледао на ову младу, пробуђену варошицу која је никла из овог неплодног тла, и нехотице сам се сећао повољног утицаја хришћанско-цивилизаторске владавине која је овде, насупрот фанатично тупој, сваком напретку непријатељској коранској управи, оставила светле трагове. Често су се могле чути замерке турској »раји« да нема тежње ка знању, да не показује довољно воље за оснивање просветних установа. Не може се порећи да је било случајева који иду у прилог таквом мишљењу; међутим, кад се прилике осмотре изближе, видеће се да су у већини

² »Једва је веровао својим очима кад је за чашом вина видео Србина и Турчина у братској слози.« - Roppers, *Gesänge der Serben*, I. Bd., Leipzig 1852.

ШУПАЊ, турски и српски цариник.

случајева за то криви фанариотско-грчки епископи, повезани с Портом.

У својој књизи *Подунавска Бугарска и Балкан* именовао сам ове високе црквене достојанственике који су са својим функцијама повезивали и световна звања, који су били »духовне паше« у најгорем смислу те речи; они су се са својим турским савезницима у послу погађали око искоришћавања раје, коју су од екуменског патријарха тако рећи закупљивали, па будући да се незнањем заслепљене овчице најлакше шишају, они су ометали подизање школа на најразличитије начине. Хришћанско становништво с друге стране границе слало је, међутим, своју децу у школске клупе мале српске Рашке, што је био речит одговор на поменуте, неосноване оптужбе. Та деца су преко лета смештена у школи, а зими се враћају својима, који за њих у одређеним терминима у кастел предају одело, рубље, животне намирнице итд. Две просторије у приземљу школске зграде служе за чување ових залиха; сваки дечак има сопствени затворен преградак у великим зидним орманима; трошкове за наставу и смештај сноси српска држава.

Радовао сам се очигледној марљивости с којом је босанско-српски подмладак пратио излагање својих младих учитеља. Имућнији шаљу своје синове на даље школовање, већ према националности, у Грчку,

Србију или у Аустрију, Немачку, Белгију, Француску, пошто се у овдашњим градским школама, које стоје под надзором фанариота, настава ограничава на најелементарнија знања. Дакле, кад се говори о невероватно ниском ступњу образовања турских хришћана не треба оптуживати рају, већ њима претпостављене, њиховој националности туђе световне и духовне паше. Стога сам небројено пута дизао свој глас за њихово коначно ослобођење од фанариотско-свештеничког турства.

»Ја сам из Прибакове«, рекао је један пандур који треба да нас прати на излету у Нови Пазар. Он ми је пао у очи својом лепотом, а то много значи у једној земљи у којој се људи по правилу одликују својим телесним својствима. На назив »Прибакова« нисам раније наилазио ни на старим ни на новијим картама; узалуд сам га тражио и у списку имена старих словенских племена која су некада настањивала ове крајеве. Чиновници из Рашке су ми најзад смејући се објаснили да нахија »прибачка« не постоји наравно ни историјски ни топографски, већ на другој страни Ибра тако називају јошанички срез, јер откако је он припао Србији на његовом челу стоји капетан Прибак, који је у народу врло популаран и кога сматрају неком врстом »господара« оног краја.

Случај је хтео да тај »суверен« баш тих дана наиђе у Рашку да би се с њеним капетаном договорио о заједничкој хајци на неке босанске хајдуке који су узнемиравали ове пограничне области. Тада сам својим очима видео једног од оних кнезова који су после турске владавине међу собом делили власт у Србији. Импозантна је била већ и сама спољна појава његова. Богато народно одело допуњено украсним оружјем, обавезна сабља кривуља на гајтану украшеном златним кићанкама, сребром оковани пиштољи, затим сјајне фишеклије, које су биле неизоставне у опреми правог старог Србина, кресиво, харбија, зејтеница, дувањара — све то везано гајтанима позади или на појасу с десне стране - деловали су управо мајестетично.

И заиста, кад год се капетан Филип Прибаковић појавио такав какав је са својим чибуком, он је одмах постајао центар нашег круга; његов модерни колега у Рашкој, у својој прозаичној плавој чиновничкој униформи, био је у сталној опасности да се нађе у сенци ове јуначине. Са дубоким презиром гледао је »господар Прибак« на све што је страно и, нарочито, на све што је штампано. Можда стога што је негде чуо да је вештина штампања »швапски« проналазак, а можда - што је још вероватније - просто зато што није умео да чита. А што би опет »капетан Прибак« и лупао главу о писаним или штампаним законима кад његови, тек однедавна турског јарма ослобођени »Прибаци« можда не знају ни да они постоје. Наредбе виших власти и тако долазе до њега преко писара који води писарничке послове, а о свему осталом одлучује он и не знајући да постоји некакво »римско право« и да је Ткалац изврсно осветлио »српско«; он суди једино по оном

Михаило Петровић,
капетан рашчански.

Филип Прибаковић, 30 го-
дина капетан јошанички.

НОВИ И СТАРИ КАПЕТАН.

законику који је бог усадио у свако људско срце. Ако и није увек погађао оно право - било је у томе човеку још много турскога — »господар Прибак« је ипак био најпопуларнији човек у својој нахији. Ниједан сељак не би прошао поред Прибакове куће а да тамо »за срећу« (у доцнијој продаји) не остави цакче јабука или брашна, навиљак сена или груду сира, чутуру вина итд. Капетана су у толикој мери поштовали и слушали да се ретко дешавало да се неки »прибаковац« појави пред вишим властима. Прибак је представљао све инстанце и решавао коначно све спорове својих људи, чак и црквене.

Читаоцу који је запањен због овакве управе без икаквих параграфа рећи ћу одмах ради умирења и то да су се начелници и капетани

из прве Карађорђеове епохе, све тамо до почетка владе кнеза Михаила, задржали изузетно још само у неким пограничним крајевима и да су касније замењени чиновницима »новосрпске« школе, само не бих смео тврдити да је то увек било у интересу оних којима се управљало. Кнез Михаило ми се више пута жалио да млада генерација чиновника само ретко делује у духу његових прогресивних настојања. Узрок је лежао у погрешној систему образовања и одабирања чиновничког кадра, о чему ћу касније још понешто рећи.

Капетан из Рашке и неколико добрих коњаника пратили су ме на излету у Новопазарску котлину. И чланови грађевинске комисије су пожелели да виде некадашњу, »Стару Србију«, па су нам се и они прикључили са својом пандурском пратњом. Ишли смо дугачком долином Рашке, којом ће вероватно једног дана пролазити огранак моравске железничке пруге за Нови Пазар, и пресецали једну за другом њене притоке, међу њима и прилично јаку Трнаву. Приобални појас Рашке, који се час на српској час на турској страни ширио, ограничен је умерено високим (250—450 m), ретко пошумљеним брежуљцима, и често је сасвим лепо обрађен. Наспрам српске карауле Драганиће видели смо нарочито лепе баште.

Само кад се мисли на притисак под којим је раја вековима живела, може се период турске владавине на Балканском полуострву звати »гвозденим«; тај епитет, међутим, не треба схватити у ужем смислу речи. Да је у Турској било статистичких података о потрошњи гвожђа, које у развоју овог дела света у коме ми живимо има врло важну улогу, видело би се да је Турска најмање учествовала у његовом добијању, преради и употреби. Ако се не узму у обзир антедилувијална ралица, срп и коса, на осталим пољопривредним алаткама ће се ретко открити неки гвоздени део. Кад смо пролазили поред Носољина, видео сам дрљачу која је уместо зубаца имала, као на четки, углављене трнове снопиће, а налазили смо се на тлу на коме су се у време српских царева, како показују напуштена окна и хрпишта јаловине код Рудна, Риљин-Дола, Бинића и Железнице, налазили богати рудници метала. И у севернијем делу округа постоји предање да су у подножју Троглава у средњем веку биле велике ковачнице. За време Турака гвожђе се употребљавало само за оружје. И ови пандури у нашој пратњи носе праве мале арсенале око паса и вероватно их не би, као ни Бошњаци који су косили траву на другој страни реке, заменили ни за најкориснију пољопривредну алатку. Јер, каква вајда од ње у борби? А да ће ускоро до ње опет доћи, то је било јасно и владајућем и потлаченом делу становништва. Зашто онда и мислити на неко боље обрађивање земље? А и кад би приноси били већи, отишли би путем реквизиција у турске џепове! Тако је расуђивала раја која се бавила пољопривредом.

Пут који је у неправилним серпентинама ишао навише довео нас је кроз младу шуму од последње карауле на Рашки до 390 m високог гребена, где жива ограда појачана плотом од коља обележава српску

17 границу на левој обали Ибра. »Ево, узмите дурбин, господине«, рече ми капетан, »и видећете Нови Пазар баш као да сте тамо.« Био је у праву. Не излажући се непријатностима од стране фанатичне варошке гомиле, која је 1843. натерала енглеског конзула Патона на убрзан повратак у Рашку³, видео сам на југозападу Новопазарску котлину рељефно пред собом.

Са севера и југа нижу се пошумљени висови српске Голије, турске Пештери и планине Рогозне све до реке Рашке, чија је живописна и археолошки занимљива долина везана с многим значајним догађајима из српске прошлости. Западно од блиског благог побочног усека код Панојевића налази се свакако већ и Римљанима позната бања Илица, а мало даље, на левој притоци Рашке Дежевској реци, стајао је град Дежева, у коме се краљ Драгутин одрекао престола (трећа књига, глава III), а недалеко одатле види се црквица Св. Петра (Петрова црква), која је према једном хроничару била средиште неког значајног насеља; можда је то био Рас, престоница старосрпске жупанске лозе Немањића. Круну једног западнијег брда чине остаци чувеног манастира Ђурђеви ступови, које је, према предању, основао цар Душан, а данас служе као барутни магацин. Према југозападу долина се проширује у котлину, затворену голим брдима, на чијем сам дну са надморском висином од 388 m могао јасно да разазнам новопазарски град и минарета 17 варошких џамија. На западу леже рушевине манастира Сопоћана, које је основао Стефан Урош I, а јужно од њих остаци града Јелеча. Позадину овог предела са зеленилом растиња чине снегом покривени, 1600–2500 m високи планински ланци Херцеговине и племена Куча, која се већ вековима боре за своју независност. Она су била само номинално потчињена султану (нарочито Дрекаловићи и Васојевићи), а од 1878. припадају Црној Гори.

18 Године 1868, у својој књизи *Serbien*, у Новом Пазару, који се потом врло често помињао, написао сам ово: »Нови Пазар је један од најважнијих стратегијских пунктова европске Турске. Он је тако рећи кључ који јој држи отворен пут ка Босни. Свака војска која би оперисала у правцу Албаније и Македоније морала би се обавезно домоћи њега. Изгледа да су већ у доба Римљана ту стајале утврђене

19 *Asinae*. На њиховим темељима настало је старо српско Трговиште, са својом дубровачком колонијом врло често помињаном између 1346. и

20 1459. године, коме су Турци дали своје име: Јени Пазар (»Нови Трг«, односно Нови Пазар). Године 1689. њега је, као и целу Стару Србију, у

Мада су ме у Зворнику, Пироту и Нишу турске власти хапсиле и мада сам за време својих 18 прелазака границе на Балкану често имао да се борим с неповерешем Турака, сматрао сам да немам права да се жалим због таквих непријатних путних доживљаја откако у најновије време Немци и Французи, Руси и Аустријанци такође хапсе људе чим их примете да нешто »цртају« у утврђеним местима. Незгодно је само то што Турци не праве никакву разлику између војнички сасвим безначајних старих зидина и стварно важних утврђења; похвално је, међутим, што се неспоразуми и спорови прилично брзо рашчишћавају.

брзом победничком походу заузео гроф Пиколомини, али га је већ следеће године поново преотео велики везир Ћуприлић (Köprülü). Педесет година касније требало је да му способни царски пуковник Лентулус, кога смо већ помињали у вези с почетком похода 1737 (прва књига, стр. 502), отвори пут ка слободи уз помоћ устанка раје који би припремило српско свештенство. По наређењу Зекендорфа, Лентулус је кренуо са својим хусарским пуком и 200 драгона, узео Крушевац, Краљево, Пожегу и један одред послао на Нови Пазар, да би његовим заузећем омогућио везу између царских трупа које су дејствовале у Бугарској и Босни.

У приказу тог трогодишњег рата (1737-1739) Омер-ефендија⁴, новопазарски кадија у то време, пише: »Али чим је посада поменутог града сазнала да се гомила неверника приближава поменутом Јени-Пазару, почела су да јој дрхте иначе чврста колена.« О учешћу раје у овој и у другим борбама он каже: »Царски позив на побуну стигао је до Климената (католика), пореклом Албанаца, и другог олоша, повезаног разним степенима сродства с њима, настањеног и добро утврђеног у високим брдима; сви су се ови, већ раније познати по свом безбожништву, окренули непријатељу вере, повезали се с њим и међу правовернима почели сејати пустош и смрт, и тако све прилазе и путеве којима се могло отићи у Босну или доћи из Бугарске, запосели и затворили.«

Занесен лаким почетним победама, Зекендорф је Турцима дао времена да се поврате. Међутим, губитак Ниша и Новог Пазара је условио несрећни исход похода за Аустрију. Нигде није било довољно онога што је било најпотребније - муниције. Лентулус је у Новом Пазару нашао само 7 неупотребљивих топова. Двапут је одбио јуриш Турака на његове шанчеве. Један одред који му је био послат као појачање неком забуном је скренуо с пута који му је био показао прокупачки владика. Наишао је на 2000 Турака који су га изненада напали, изгубио је команданта и много војника; једино је 250 драгона, које је прикупио храбри коњички капетан Нишлмајсел, успело да се пробије до Новог Пазара, отприлике у исто време с одредом пешадије од 300 људи које је гроф Тирхајм довео преко Ражња.

Најзад је и у главном штабу схваћена важност Новопазарске котлине; али, као и иначе, и овде је лоша организација снабдевања омела брзо извршење издатих наређења. Шестог августа је генерал Шметау напустио логор код Ниша да би преко Прокупља успоставио везу с Новим Пазаром; али већ из Куршумлије је јављао да су на целом путу сва села напуштена и да се не може доћи ни до хлеба ни до сточне хране. Девог августа је стигао у Бадајову, где му се придружило 4000 српских добровољаца. Како је јављао, није имао никаквих вести о кретању непријатеља. Уместо да пође одважно преко Подујева и

⁴ Превоо Job. N. Dubsky, царско-краљевски тумач. Беч 1789.

Вучитрна, он је оклевао и тражио појачање од 6 топова и 3000 војника. Недостатак хлеба га је најзад присилио да цео подухват напусти и да се преко Куршумлије врати у Прокупље. Једино је одред под командом грофа Фестетича, који је имао 600 људи, што коњаника што пешака, са пекарима, видарима и лековима које је Лентулус хитно захтевао, срећно стигао до Новог Пазара, чији је положај бивао све тежи. У Митровици и око Пећи Турци су већ били прикупили знатне снаге. Побуњени Клименте и Срби још су се држали Аустријанаца; помогли су мајору грофу Дауну при заузимању шанца код Сјенице, који је бранило 500 Турака, и више пута с успехом нападали Арнауте. Међутим, победоносно надирање Турака ускоро је поколебало и заплашило рају. Чинило им се да ни Лентулус ни Нови Пазар нису у стању да их заштите од освете насилника који се приближавају и потражили су спас бекством у неприступачне шуме или у висока брда.

О току похода турски хроничар Омер пише: »У исто време, преко моста постављеног код села Рама, прешла је неверничка војска која је стајала у темишварском Банату. Тако су се ове проклете руље ујединиле, а зет злога цара, војвода Лотариншки, преузео је погубну команду над целом овом уједињеном војском.« Лентулус је добио наређење да сравни Нови Пазар са земљом и да се врати у Куршумлију ради успостављања везе између њених шанчева и Прокупља; међутим, извршење овог наређења се вероватно показало немогућим, јер у септембру Лентулуса видимо пред Ужицем.

Велика стратегијска важност новопазарског положаја навела би сваку другу европску силу да тамо изгради што јаче утврђење; а турском фатализму био је довољан један средњовековни замак са четири куле и затрпаним ровом усред вароши, који је, додуше, у опаснијим временима био појачаван неким шанчевима према српској страни. У таквим условима ништа није било природније од сталне тежње Срба да се домогну овог лоше чуваног града да би коначно уклонили овај клин муслиманског елемента између себе и своје црногорске браће и, удружени с њима, учинили крај турској владавини у Старој Србији.

Раја није могла заборавити да је Карађорђе са блиских источних брда водио своје чете против Новог Пазара, а све и кад би могла, њу би Сјеничка висораван, на којој су Немањићи резидирали у једном дворцу и са Латинима водили живу трговину, увек подсећала да је ова жупа 1809, макар и закратко, била у њеним рукама. Раја непоколебљиво верује да ће Србија ускоро наставити своје ослободилачко дело, прекинуто 1809. несрећним догађајима пред Нишем (глава VI). Из брда морачке нахије, долинама Плашнице и Таре лаконоги синови »Црних брда« су 1809. заједно с побуњеницима из Дробњака и Колашина похитали ка Сјеници да победничку Карађорђеву тробојницу поздраве хицима из својих дугих пушака. Многи, често пуни наде месеци протекли су и од оног дана кад су ме моји српски пратиоци, гледајући с

СОПОЉАНИ, црква и турска гранична станица
у Старој Србији.

нашег високог стајалишта Нови Пазар, питали: »Кад ли ћемо ми поново и коначно ући у постојбину својих предака?«

И дошла је година 1876. пуна варљивих нада. Њени први јулски дани видели су лево крило генерала Заха, који је командовао Јаворском војском, како се на челу са популарним пуковником Чолак-Антићем у долини Рашке развија према Новом Пазару, али црногорске соколе су овог пута узалуд очекивали; кнез Никола је, идући за својом рачуницом, водио борбе у правцу Мостара да би се домогао одавно жељене Херцеговине. Српски топови су, истина, тукли турска утврђења западно од Ђурђевић ступова и на мостобрану, али их нису битно оштетили; мање борбе приликом честих испада турских посадних трупа и башибозука нису, на другој страни, ни Србима нанеле неке осетније губитке.

Па ипак су Срби дуже држали освојени терен у долини Рашке него у областима на Дрини, Тимоку и Морави. Једно извидничко одељење је било упућено чак према Митровици, али било је сувише слабо да је узме или да спречи истовар турске опреме и муниције у чврсто запоседнутој железничкој станици. Кад је Чолак-Антић позван да од рање-

ног генерала Заха, кога је Мехмед-Али потиснуо, преузме команду на Јавору (прва књига, стр 583), овде више није било никакве озбиљније акције. Тек у октобру је дошло до мањих чарки с непријатељем, који је правио испаде са свог изврсног положаја, али сада, као и раније, кључ ка Солунском заливу остао је у рукама Турака или, тачније, Арнаута. Јер, у ствари, Албанци су приграбили сву власт у Новопазарској котлини. Они су то показали тек у септембру 1894, кад их је неколико хиљада блокирало Сјеницу и протестовало што се као порез узима осмина уместо десетине жетве. Мутесариф је побегао, трговци затворили дућане, становници се затворили у своје куће. Командант места, мајор Ејуб-беј, предузео је енергичне мере да Арнауте задржи на одстојању и затражио појачања. Под командом Јусуф-паше из Новог Пазара су упућене јединице за заштиту угрожене вароши, али мир у овом делу »Арнаутлука« је успостављен онда кад се захтевима побуњеника изишло у сусрет.

ОД ИБРА ПРЕКО ЈОШАНИЦЕ НА КОПАОНИК

Пењање на Копаноник, највишу планину од Саве на југоисток до Балкана, било је следећа програмска тачка мог путовања. Ами Буе је био пре мене, али он је ишао од Крушевца преко Бруса, а Африканац Барт је пришао са стране Старе Србије; ја сам, међутим, хтео да у исто време упознам чувену бању Јошаницу, па сам њу изабрао за полазну тачку при пењању. 21

Наш мали караван су сачињавали капетан Михаило Петровић из Рашке (онај из »прибачке нахије« био је спречен неким хитним послом), инжењер Клинар, који ми је упркос дугој одвојености од жене и детета учинио и ову нову жртву, и неколико пандура. Северно од Рашке прешли смо Ибар, који је због великог прилива воде с планина био јако надошао. Осетан недостатак мостова је једна од највећих невоља у саобраћају преко ове реке, дуге 234 km, од чега на Србију отпада 103 km. Српска влада је свесна овог недостатка и марљиво ради на његовом ублажавању.

Имали смо пуне руке посла док смо, борећи се с јаком воденом струјом, превели коње преко реке. Наши пандури су призивали у помоћ св. Николу. Један километар јужније, на турском делу Ибра, налази се манастир посвећен овом заштитнику морепловаца и рибара; ~~ј о том манастиру је Руварац недавно објавио занимљиве податке.¹ Ибар смо ипак срећно прегазили и нашли се поново на окупу на десној] обали. Пут нас је затим водио најпре преко неких лепих ливада, затим смо коњском стазом ишли кроз бујну листопадну шуму на лако заталасаном терену, па смо се осећали као у неком енглеском парку. Иза села Рвата приближавали смо се у великом луку голим брежуљцима око Павлице. Прича се да оба ова места, као и нешто севернија Пискања, имају за своје име да захвале Краљевићу Марку, који је идући овим путем на Косово (?) тражио добро вино и нашао га у Рватима. Поред пута који се спуштао ка Павлици наишли смо на усамљене рушевине

¹ Часопис »Карацић«, Алексинац 1899, стр. 14.

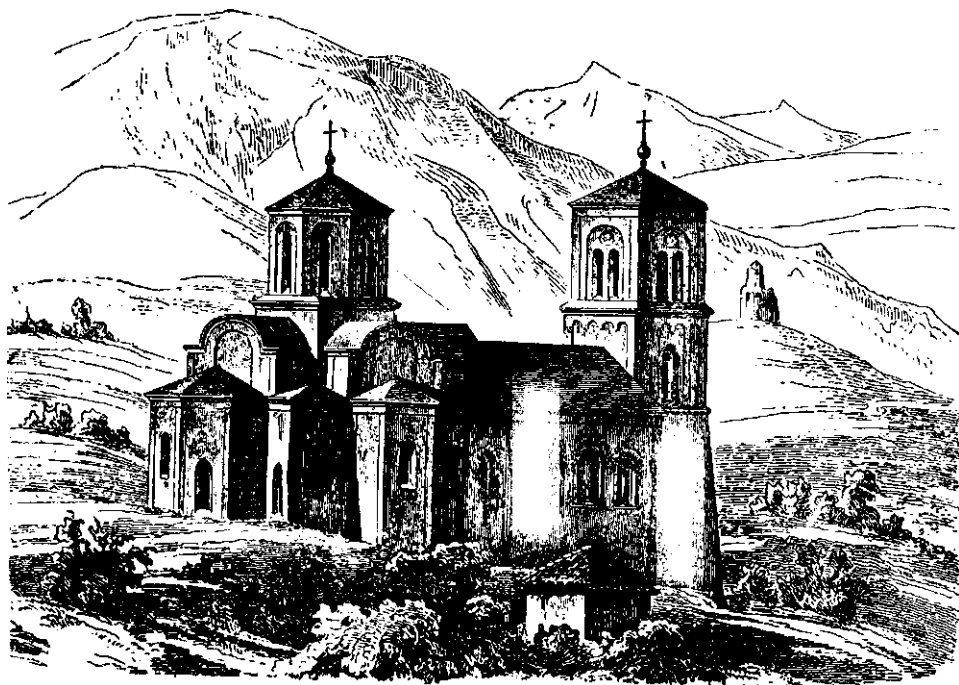

На врху Копаоника.

једне старе капеле са три истурене апсиде на источној страни и са прилично очуваним фрескама, али без већег значаја за историју уметности. Пред механом смо срели попа; љубазно нас је позвао на кратак одмор, попили смо по чашу вина, па нас је затим повео узбрдо до цркве Павлице. На другој страни тамнозеленог Ибра видео се живописни предео око Брвеника, с југа ограничен планинским ланцем, у неким сочним сивкасто-плавим тоновима. Лепота ове слике ме је задржавала, али истраживачки нагон је победио - окренуо сам главу од предела вредног кичице једног Калама и крочио у нартекс цркве.

До 30. јуна 1860, кад сам с леве обале Ибра угледао Павлицу, нисам ни знао да она постоји. Утолико сам више био изненађен кад сам се нашао пред једним спомеником, вероватно из XIII века, који због своје чистоте стила, својих хармоничних пропорција и ваљане технике у извођењу заслужује изузетну пажњу. У једном уметничко-историјском есеју изразио сам уверење да за епоху старог српског градитељства нема успелијег типа од цркве Павлице.² На жалост, утисак њене унутрашњости је знатно осиромашен јер су фреске, као и мермерни стубови који носе куполу, превучени слојем кречнобеле боје, под

² Ueber alt- und neuerbische Kirchenbaukunst, Sitzungsber. d.k. Akad. d. Wiss. Phil hist. Cl. Bd. 45. Mit 2 Tafeln. Wien 1864.

ПАВЛИЦА, изглед цркве.

којим се можда крије и натпис о подизању овог споменика (?). Да је он морао настати пре косовске битке (1389) сведочи и дивна народна песма *Зиданје Раванице*³, у којој се не помиње ниједна од многих цркава каснијих Лазаревића, а међу најугледнијим задужбинама Немањића истиче се »и Павлица испод Јадовника«. У народном предању прича се друкчије: припрату је изградио и завештао Филип Латин, човек католичке вере, да би га служила срећа у пословима; за дограђени звоник се каже да потиче из новијег времена, што потврђују и моја истраживања (трећа књига, глава XVIII).

По свом оригиналном начину представљања покојника чију успомену треба да сачувају, занимљиве су надгробне камене плоче (има их неколико), уграђене у под цркве. Највећа припада неком свештенику, што се види по литургијској одежди приказаног; да ли је то обичан епитрахил или архијерејски омофор, тешко је рећи. Пре бих претпоставио да је овај последњи, пошто је трака изведена исцела; међутим, на глави је несумњиво калуђерска камилавка, коју су и владике носиле. Тешко је нешто рећи о друштвеном рангу оног покојника који има по један крст на челу и на врату. Да ли та глава без браде припада неком ђакону или, можда, некој калуђерици? Трећа плоча вероватно чува

³ Вук, *Српске народне пјесме*, I, 205, Београд 1887.

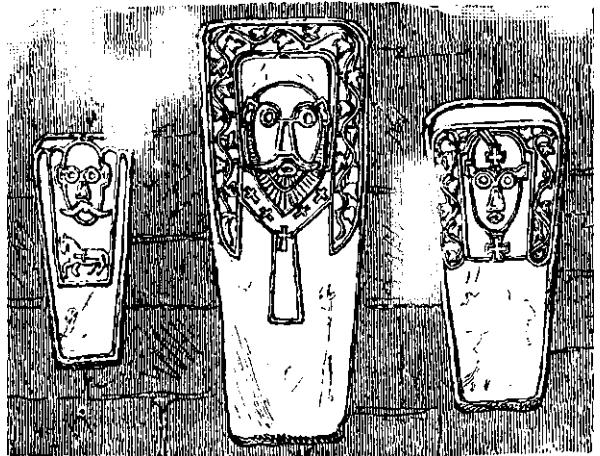

ПАВЛИЦА, унутрашњост цркве.

успомену на неког ратника; бркови дају глави ратнички изглед, а на доњој страни је приказан његов коњ с привезаним мачем. Фигурална обрада сва три камена састоји се од слободних контура с муком резаних с обе стране; флорални венци на ивичним тракама рађени су у рељефу, али им је основа мало нижа од главне равни. Техничка израда скулптура у целини више подсећа на асирске и египатске радове него на антички рељеф; мада су ове плоче без веће сликарске вредности, сматрам да су оне - до 1860. једине познате у Србији - значајне за њену старију уметност. Према ономе што сам утврдио на сличним, али исписаним плочама нађеним 1888. у северној Грузији, рекао бих да потичу из XVII века. Ове су без натписа; није искључено да се на њиховој доњој страни налази неки податак по коме би се могло нешто одређеније закључити о њиховој старости. Већ и ради тога би их требало подићи па затим пренети на неко место где би биле мање изложене пропадању. На жалост, господа Валтровић и Милутиновић, који су Павлицу посетили 16 година после мене, задовољили су се тиме да цркву само летимично погледају. Међутим, »лоше време«, које их је спречило да допуне моје скице⁴, није могло бити сметња да се нешто предузме за спасавање ових занимљивих надгробних плоча!

⁴ »Гласник«, св. 47, стр. 239.

Од павличких висова пут је скретао на исток, и четири даља часа довела су нас до Јошаничке Бање, чувене колико по својој лековитости толико и по свом амфиболитском граниту. Тамо нас је поздравио студенички игуман, који је управо у то време док смо боравили у Рашкој дошао на вишенедељно лечење у Јошаничку Бању. Према Хердеровим мерењима, бањска врела имају температуру 78°C, и то је најтоплија бањска вода у Европи; у томе јој је равна још само једна у Малој Азији. Главни, прилично јак извор, као и седам мањих, избија из кварцно-амфиболитског шкриљца Брезовице, уза саму западну обалу реке Јошанице, од које је одвојен вештачким ѕидом. Од места где је каптиран он тече без додира с минералним стенама, дакле слично као Гастајн, кроз једну цев у једини камени басен, над којим је у облику свода подигнута ниска куполна конструкција, вероватно турска. У тај простор без и најелементарнијег комфора продире тек понеки зрак светлости. Тешко је претпоставити да се ова бања налазила у таквом стању и за време Турака, који су били чувен^ по унутрашњем уређењу својих купалишних просторија; вероватно су споредне околне градње биле од дрвета и да су пропале и уништене за време устаничких борби. У сваком случају, ова бања, која је несумњиво била позната већ Римљанима, има велику будућност, а занимљива је и по томе што се око ње често јављају вишегодишње монокотиледоне биљке *Cyperus svadius* и *C. niger*, којих иначе има још само поред Рајне код Ахена. Пошто сам се окупао и освежио, решио сам да одмах кренем на Копаоник. Плашио сам се нагле промене времена, коју је претходне ноћи наговестио карактеристичан колут око Месеца, јер нисам желео да због оклевања изгубим прилику да погледам Србију с њене највише тачке. Другог мишљења је био писар, коме је капетан ставио на душу да се стара о мојој удобности за време боравка у »нахији прибачкој«.

Средњовековни српски
надгробни каменови.

Желео је да ме по српском обичају угости у својој кући, коју је улепшавала његова дражесна кћерчица. А можда га је, јер више није био млад, просто више привлачила удобна постеља у сопственој кући него лежај под ведрим небом у планини. Ја сам ипак остао при своме. Послужио сам се само чабуком, слатким и кафом, како је овде већ ред, и око 6 часова кренуо с мањом пратњом на коњима. На челу је био писар на добром коњићу. Капетан из Рашке није могао да се одвоји од печења које се спремало у писаревој кући, док ми је инжењер Клинар и даље остао веран пратилац.

»Бога ми, господине«, почео је разговор писар чим смо иза Јошанице пошли узбрдо, »чуо сам да ви већ месецима путујете по нашој Србији да бисте је упознали; бојим се да у нашој нахији нећете имати ништа занимљиво да видите. Она је сиромашна људима, богата високим брдима и густим шумама. А можда ћете овде наићи на нежељену прилику да се упознате с хајдуцима, о којима сте свакако већ чули понеку песму. Баш смо пре неки дан чули да се неколико њих пребацило овамо преко границе.« - »Јесу ли то хришћани или Турци?« упитао сам. — »Па, хришћани су, господине, али немојте мислити да је то нешто боље; за хајдука нема разлике између Турчина и хришћанина, он пљачка и једног и другог.«

Нека свађа у селу завршена убиством, страх од освете каквог увређеног бега или понекад просто нагон за распусним животом уједи-¹⁸УЈУ У српским пограничним брдима, нарочито на Дрини, одважне људе у банде које пркосе свим законима.

У једној народној песми дата је жива слика о образовању једне такве хајдучке дружине:

Одметну се Мијате ајдуче,
Одметну се у гору зелену,
Од зулума бега Љубовића,
Од глади је црну земљу јео,
А од жеђи с листа воду пио,
Док је јунак дружбу сакупио:
Бојца Вука, рођена нећака,
И Жегавца његова нећака,
И Ивана Мокропољанина,
И Нићету пред четом војводу,
Жеравицу и Помамљеницу,
И Видоја љуту Жеравицу,
И Паука старога ајдука,
И онога стрмоглеђу Луку,
На коме је капа од два вука

И челенка од четр'ест пера;
И Романа друга вијернога,
Љута Стегу и црна Гаврана,
Стега стега, црни Гавран веже,
Куд га веже, срце му се стеже,
И онога Јерка чобанина,
Који носи дренову батину,
Седам ока суве дреновине,
Три карике пуно девет ока,
Све цериће по гори посуши.
Кад је Мијат дружбу сакупио,
Ал' беседи Мијате ајдуче:
»Слушајте ме, моја браћо драга'
»Слушајте ме, што ћу беседити:
»Да идемо, да бега арамо.«

Хајдук је страх и трепет за околину. Он је на ратној нози с властима и за њих је често неухватљив, јер се, слично мађарском »szegeny legeny« (невољном бескућнику), скрива код рођака на забаче-

ним имањима, а кад осети да су му власти на трагу, налази сигурно уточиште у густим шумама. Ово отворено и потајно помагање хајдучије, још из турског времена обавијене романтичним ореолом јунаштва, навело је раније српско правосуђе на мере потпуно стране европском осећању правде. Из породице хајдука узимао се било који члан и држао би се у затвору док год одметник не би био изручен властима; па и данас се још целе породице принудно пресељавају у удаљене срезове да би се одметници лишили њихове подршке. Симпатије према осуђеним хајдучима често су наводиле не само њихову најближу родбину већ и цело село да засипају власти, а ако то није помагало, онда и кнеза до суза ганутљивим молбама за ослобођење или помиловање осуђеног. То је толико учестало да се влада нашла принуђена да Преображенској скупштини 1861. поднесе предлог закона којим би се спречила употреба општинског печата за такве петиције.

Могућност да се сретнемо с романтичним хајдучима била је повод причама о озбиљним и шалјивим згодама с овим »горским јунацима«. Један пандур је величао хајдука Радосава Јерца, сахрањеног поред цркве у Кривој Реци (североисточно од Јошанице), кога су ухватили и морали да најме једанаест јаким људи да би га савладали и држали. Његова жена, која је с оружјем у руци учествовала у свим његовим разбојништвима, купила је у Студеници мермерну плочу дугу једанаест стопа, јер толика је била дужина његовог тела (!). Уз такве романтично накићене приче о одметницима и разбојницима време је протичало брзо и после двочасовног пењања стигли смо на једном пропланку са бујним зеленилом до границе између предгорја Копаоника, обраслог зовом, грмљем јавора и других лишћара, и његове четинарске зоне.

»Е, овде ћемо да подигнемо колибе«, рече писар сељацима који су нас пратили натоварени намирницама, секирама и даскама, и тад ми се још једном пружила прилика да с дивљењем посматрам урођену обдареност, окретност и практични смисао ових једноставних синова природе. Зачас су се претворили у веште градитеље; неколико испитивачких погледа било је довољно да се изаберу стабла која треба оборити, из оближње густе шуме су одјекнули ударци секира и за десетак минута су стабла без грана била ту, а за пола часа смо већ имали кров над главом и заштиту од ноћне хладноће; и најмање рупе су брижљиво затворене лишћем, на 50 корака је исто тако брзо никла и колиба за наше коње. Кад је пало вече, сцена је постала фантастично-романтична. Пред нашим биваком пламсала је ватра, која је унаоколо бацала издужене сенке; ватра није храњена неким гранчицама или гранама - то за Србина не би била права ватра; не, до јутра су јарким и високим пламеном горела цела стабла.

Тешко да сам игде видео такво богатство шумом, али и такво уништавање шуме, као у Србији. Слично, безобзирно поступање са шумом претворило је у пустињу дрветом некад богату Провансу,

раније благословену Арагонију, највећи део Шпаније и нама много ближи карст Аустрије. Да будуће генерације у Србији не би остале без штита сваког људског благостања, шуме, која је и тамо већ знатно проређена, мораће овом важном питању да се посвети највећа пажња. Истина, године 1861. је већ објављен један параграфима богат закон »за заштиту шуме«, али у земљи где нема велепоседника који воде рационалну економију, где још нема пољопривредних и шумскопривредних организација, ни органа који би се старао о спровођењу овог закона, тиме заправо још ништа није учињено; закон је стога остао мртво слово на папиру, јер, како писар тачно рече, у судару с вековним навикама сељака пропадају и најбоље смишљене мере.

Али те круте везаности за старе навике има свугде где отежан саобраћај с развијенијим народима ствара услове за њихово окоштавање. Сећам се шумске уредбе уведене 1856. у Тиролу, која је упркос својој очигледној корисности морала већ 1859. бити повучена на упорно наваљивање Тиролаца, који су тиме условљавали своје учешће у рату против Италије. Међутим, у земљама које леже по страни од великог светског саобраћаја је утолико већа дужност добре управе да, не водећи рачуна о својој јевтиној популарности, строгошћу својих захтева заштити истинске интересе земље. Поучан пример како се могу увести побољшања у газдовање шумама пружа, према изјави саксонског експерта за шумарство барона фон Берга, Норвешка, где је сељаштво иначе исто толико утицајно и исто толико оптерећено предрасудама као и у Србији.

Недавно постављење једног шумара за огромне шумске површине на Копаонику не значи, тако рећи, ништа. Осим тога, он седи већином у Брусу и само понекад изиђе на Јелак. Из своје тамошње колибе он прокрстари мало околином, али с неколико нешколованих шумских чувара не може он стати на пут пустошењу шуме од стране сељака. Они сада, као и раније, уништавају и јелову шуму која доминира на северу, и смрекову на југу. Чим сељак примети да му се плодност њиве смањила, он, да не би морао да је ђубри, крчи и спаљује најближи део шуме и претвара је у ораницу.

Док смо разговарали о српској шуми, писареви људи су били запослени припремањем вечере. Поред донесених залиха хлеба, кајмака, сира и јаја, пријали су нам нарочито пилићи печени на ражњу. Звекет чаша, које је писар ревносно пунио вином из једне повеће чутуре, пратиле су српске и немачке здравице. Изнад шумовите поздине указао се Месец, само, на жалост, не с оним сјајем који нам је улепшао ноћи у Рашкој. Избледео због лаких слојева облака, круг око њега није наговештавао ништа добро; па ипак се у таквим случајевима рачуна и с наглим обртом набоље. Ни ми нисмо губили своје добро расположење. Намеравали смо да кренемо у четири часа ујутро. Наши пандури и сељаци одлутали су да сачекају зору седећи поред ватре и

пазећи на коње. Њихово »лаку ноћ« отпратило нас је у пространу колибу покривену лишћем.

Продорна хладноћа ме је пробудила много пре часа заказаног за устајање; скупио сам се и још чвршће обавио око себе свој опробани штајерски сукнени огртач, али се нисам могао згрејати. Светлост ватре је продирала у колибу, мамила ме и на крају и одмамила: устао сам и примакао се ватри. »Имаћемо магле!« — рекоше ми уместо поздрава сељаци који су чували стражу. Све јача хладноћа дигла је с лежишта и инжењера и писара и почесмо се саветовати шта да чинимо при овако лошим изгледима. Одлучио сам да прихватим ризик, рачунајући да, у најгорем случају, могу у караули близу врха Копаоника сачекати да се време поправи.

Почели смо седлати коње, и кад је и последњи коњ који се био изгубио у густишу пронађен и доведен, караван је кренуо. Црна кафа зачињена румом мало нас је загрејала, а један галоп кроз росну траву раздрмао је и наше удове који су се били укрутили од мраза. Али ово живо и пријатно кретање убрзо је прекинуто уласком у први јелик. Правац нашег кретања је остао југо-југоисток. Са сваким кораком пролаз је бивао све тежи. Зашли смо у прашуму, чије је тло било покривено генерацијом дрвећа које се већ распадало. Ускоро се због све бројнијих препрека даље није могло на коњима, па смо се угледали на своје пратиоце - сјахали смо и повели коње на кајасу. Ломатали смо се преко оборених стабала, бранећи се од њихових трулих руку којима су нам затварала пут. Видео сам многа стабла која су почела да пропадају јер су била лишена коре. У овом најсиромашнијем делу Србије куће се покривају углавном кором дрвећа, и ето још једне невоље за шуму. Осим тога, није било ни најмањег трага по коме би се могло видети да човек нарушава величанственост ове дивљине; ниоткуда ни гласка, као да су и крилате певачице препустиле ово тужно гробље дрвећа ретким промуклим крицима гаврана и чавки.

За три сата успели смо се преко три велика била којима се Копаоник уздиже са севера. Бујне висинске травњаке влада уступа околним општинама за напасање стоке уз незнатну закупнину. Вишегодишње траве, помешане са фонерогамним, нарочито су цењене као паша за овце, али више не расту обилно јер их стока гризе до корена и тако постепено уништава. У пролеће 1888. Црновунци су овде закупили простране травне површине на заобљеним брдима Жеђи и Мрамору, на којима уопште нема шуме; у августу су се спустили према јужнијој топличкој равници око Земанице. Биле су две групе са 5000 црних оваца оштре вуне, од којих је једна продавала добијено млеко шпанском Јеврејину Хајиму по цени од 23 паре за килограм. Овај неуморни млади човек, који је спавао само три часа дневно, правио је од тога млека качкаваљ испод карауле Бећировац, и продавао га у Чачку у котурима од 1,5 kg по 2,50 динара. Друга група је плаћала свога Јеврејина — како ми је причао Сима Тројановић - и помогла му

да за њен рачун производи сир. Ови номадски сточари из села Ширака, код Јањине у Тесалији, које Грци зову *Влахос* (Власима), напустили су свој завичај још пре четрдесет година да би побегли од зулума Али-паше. У њиховом језику има много грчких, као и других страних речи; тако је: човек - анфрос, овца - провадина, вода - неро, трава - хортон, кућа - спит, опасач - силав, песма - трагут, хлеб - псоми итд. Поводом посете Црновунцима на Сувој планини, коју сам описао у глави VIII, рекао сам нешто више о овим занимљивим номадима са олимписких поља.

Са почетком четвртог, последњег била престао је регион шуме и загосподарило густо жбуње клеке. Око подне стајали смо на 2140 m високом врху Копаоника. Пастири у подножју планине су ми рекли: »Оданде ћете, господине, видети цео свет!« Свет који не познајете - било би тачније речено да су ови наивни брђани слутили како су оскудна и несигурна била тада наша знања о овој важној области.

Поглед је само закратко остао слободан и отворен. Гледали смо испод себе долине Рашке и Расине, које су извирале на источној страни Копаоника. А онда са севера поче да се навлачи сива завеса облака, скупљајући се у један велики украс, изнад кога су штрчали само највиши врхови Бакова (1528m), Троглава (1221m), Столова (1443 m), Жељина (1836 m) и Чемерна (1649 m). На југу, кроз један широк отвор ове огромне завесе, час у сенци путујућих облака, час опет раскошно обасјане сунцем, указивале су се области Ситнице, Ибра и албанског Дрима, све тамо до 2 510 m високе Шар-планине. На југозападу поглед су ограничавали Жљеб (2213 m) и Мокра гора, док су на западу, изнад басена Рашке и новопазарских минарета, светлוצале снежнобеле доломитске пирамиде Дурмитора (2528 m) као највиши врхови планинског ланца који одваја Босну од Херцеговине. На југоистоку су се изнад карактеристичне Суве планине разазнавали обриси дугог ланца Балкан-планине. Најдаље је допирао поглед у правцу Лаба, који извире из југоисточног огранка Копаоника и код удаљене Мариначке греде, 60 km према југу, улива се у Ситницу. Нека мека и смирена боја будила је сету у души, ширила се над целим овим крајем Старе Србије, над њеним некада гордим царским градом Приштином, у којој су се 1342. године састали владари источноримских земаља Кантакузен и српски цар Душан да би склопили свој краткотрајни савез. Пригушено сивило над далеком Шар-планином деловало је исто онако тужно као и историјска успомена везана за њену околину. На југозападу, на крајњој ивици видика, лежао је онај замак Качаник где је 1690. турски војсковођа Мустафа, уз помоћ климентских племена, победио царског пуковника Штрасера, који није показао много мудрости при покушају да та племена подбуне. Лешеви Штрасера, неустрашивог принца Хановеранског, грофова Штирума, Гронсфелда и Ауершперга остали су на бојном пољу натопљеном јуначком немачком крвљу. Ако тај тужни дан обележава почетак оних тешких

ударца који су довели до губитка на брзину освојених северних провинција Турског Царства, висораван поред саме Ситнице подсећа на оне велике, злокобне дане кад је југоисток Европе пао за векове у руке азијатског варварства. Који би познавалац историје могао остати равнодушан при погледу на Косово, које је некад било под језером, где су Угри, Пољаци, Власи, Босанци и Срби двапут стављали своју будућност на коцку крвавог рата, на коме су султан Мурат I и за светитеља проглашени српски кнез Лазар истог дана 1389. године испустили душу, на коме је 1449. султан Мурат II до ногу потукао војску Ладислава Хуњадија. Ово несрећно поље могло би се назвати колевком источног питања; кад би га бар провиђење, ради спаса овог дела света, учинило и његовом гробницом!

Већ и ових неколико догађаја узетих из новије историје показују да се са врха Копаоника гледа на један део света једнако занимљивог за историчара и политичара. Али и за етнолога скрива овај део илирског троугла многе нерешене проблеме, јер га настањују народи чије порекло тек треба да се испита. Истина, етимолозима је успело да унесу нешто светлости у језичку мешавину европског истока; Нибур, Диц, Фалмерајер, Шафарик, Боп, Хан, Миклошић и др., дуго ће се с поштовањем помињати, али необјашњено и даље остаје порекло Албанаца, македонских Влаха и других. Ако је решење таквих питања повезано с растеривањем таме која делимично још покрива историју ових земаља, ако и археолога чека још много захвалног посла, извесно је да и у физичкогеографском и топографском истраживању ових области има још много штошта да се учини, иако су у последњим деценијама у том правцу већ постигнути неки, пажње вредни резултати. Још 1853. показивала је Кипертова карта, која је релативно најбоља, један трак око Копаоника између Ситнице и Јужне (Биначке) Мораве, површине око 30 квадратних миља, као раван, безводан, ненастањен терен, а он у ствари обилује брдима, рекама и насељеним местима. Године 1863. конзул фон Хан је зачућеном свету указао на један град у Македонији којег на нашим картама нема; у Бугарској сам 1862. пронашао сличан, који је код Киперта приказан као усамљена кула, а у његовој близини једну тврђаву која је на карти означена као отворен град; године 1864. сам на Св. Николи на Балкану узалуд тражио три града која су била на карти; а какав ме је огроман рад чекао у централном и западном Балкану, о томе ћу нешто рећи у глави VIII.

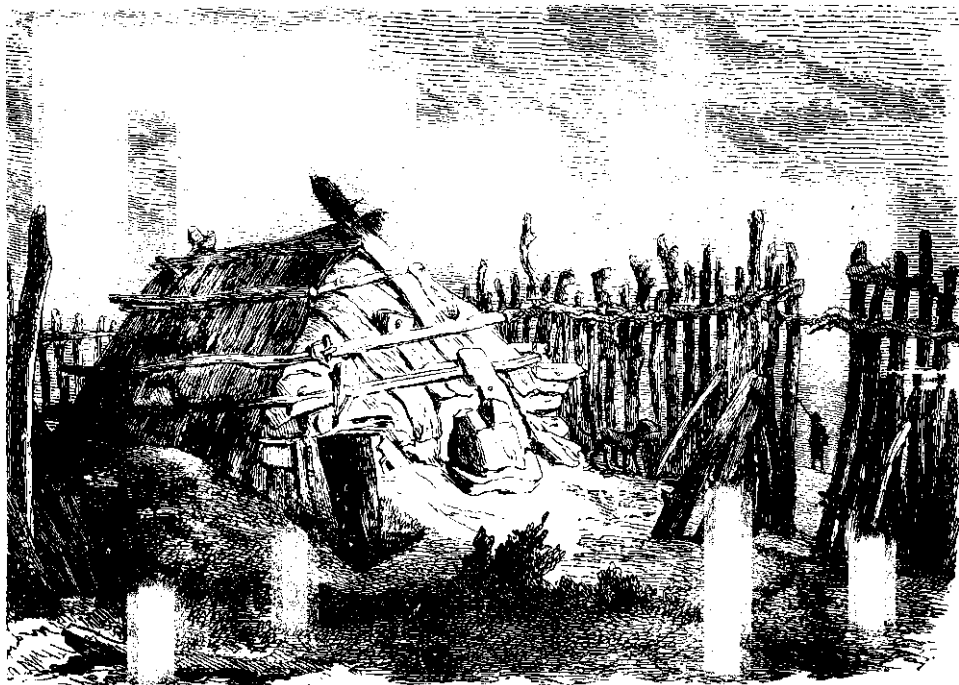
На Копаонику ми срећа није била много наклоњена. Уз тачније одређивање његових пунктова нисам, на жалост, био у могућности да погледе са висова, до којих сам с муком дошао, искористим и за картографско прецизирање његове околине. Могао сам само наслућивати лепоту и раскошност широког предела, који је као неко нетакнуто благо мамио човека да ближе упозна његове разнолике појединости; испуњење аманета Ами Буеа и Патона, који су 1836. и 1843. били на Копаонику, морао сам, на жалост, оставити неком од својих

срећнијих следбеника. Док сам повлачио прве потезе при крокирању величанствене панораме и убележавао најважније пунктове, са свих страна су се навукле сиве завесе. Огромно уморено море облака изоловало нас је на једној 2140 m високој купи од свега осталог света; високо изнад наших глава широко је кружило само неколико орлова жељних плена.

Чим смо стигли на врх Копаоника, испалили смо неколико хитаца да бисмо посади оближње карауле на Сувом рудишту најавили свој долазак. Ускоро су у одговор на наше одјекнули други хици, а потом су се појавили буљубаша и један пандур, обојица препланула лица и ратничког изгледа. Прво смо их засули питањима о изгледима за време. »Често имамо маглу по осам дана, али дешава се да је повољан ветар растера, и онда видимо све тамо до Арнаутлука!« гласио је одговор. У оном тренутку, ношен својим жељама, чуо сам само други, повољан део исказа нашег метеоролошког пророчишта и одлучих да у караули сачекам док се тај наговештај не оствари.

Није ме нимало узнемиравало то што ме је писар, тврдећи да има неки неодољан службени посао, напустио и што је господин Клинар такође рекао да му дужност не допушта да се овде задржава. Од срца сам му захвалио за све услуге које ми је учинио. Поред једног згаришта, где су по мишљењу буљубаше претходне ноћи имали свој логор неки »невољници«, поделили смо остатак свог црног вина и растали се. После неколико минута моји другови из делавачког бивака нестали су у магли која је бивала све гушћа; остао је да ме до границе округа прати још само један пандур. Стајао сам сам на овом изолованом планинском врху, окружен граничарима помало дивљачког изгледа, странац међу странцима. Наједном ми падоше на ум приче о непоузданости пандура, пред очима ми се појави одурни лик Ива Ракова из Пожеге, а онда и она шумска гробница на Бакову; да не би ипак боље било да пођем за писаром у Јошаницу - усколебах се само за тренутак, а онда пођох за буљубашом; и ми смо пошли низбрдо, само у супротном правцу, према највишој српској караули.

Богата флора живих боја покрива гранит и везувијан, од којих су састављене две највише купе Копаоника. Спустили смо се правим цветним ћилимом и многим ретком биљком сам обогатио хербаријум који сам правио за професора Панчића, заслужног аутора *Флоре на серпентинским бреговима у средњој Србији*. После пола часа стајали смо пред караулом, чији је кров био само неки педаљ виши од прошћа у њеној огради. Ако би се закони хармонијски лепог применили на караулу Суво рудиште, она би, с оловним сивилом које је онога дана лежало на њеној архитектури, на светском конкурс за ружноћу однела прву награду. Да би могла да одоли жестоцима олујама које су честе на оваквим голим висовима, она је до половине укопана у земљу, а део који се види више личи на неки увећани кртичњак него на станиште за људе. Кад сам писао о безбрижном и привлачном животу у

Највиша караула Србије.

караулама на Дрини, нисам још ништа знао о његовом непривлачном наличју овде на Копаонику и око њега, за чију би илустрацију Богумил Голц свакако нашао десетак нових јаких и сочних израза. У таквим случајевима оловка је у стању да замени цео лексикон епитета, па пошто њом донекле умем да рукујем, нека се по мом цртежу закључи како ми је могло бити при души кад сам видео где треба да проведем неколико дана.

Кад сам са буљубашом Јаковом Гуршовићем ушао у ограђени простор, ништа од карауле нисам видео јер су је својим робустним фигурама, са пушкама пред прсима у знак поздрава, потпуно заклањала четири пандура. Уследила је нека врста представљања и чинило ми се да су ови сирови људи били задовољни што им је неко дошао у госте. Двојица су се прихватила да сместе коње, остали су донели ракију и, пошто су видели да сам клонуо духом, покушавали су честим наздрављањем да ми подигну морал; уто је и вече почело да се спушта, па сам се пружио на један дрвени лежај са простртим сеном и ћебетом преко њега, који је пандурима служио као клупа и кревет. У размишљању о положају у који сам себе довео већ сам био задремао, кад ме пробуди неки дим који је почео да ме штипа за очи; прво ми се учини да колиба гори, а пошто су у исто време одјекнули и неки пуцњи,

помислих да су можда хајдуци напали и запалили караулу. У ствари, моји домаћини су само заложили ватру усред ниске просторије да би ми скували млеко, а пуцњи су били поздравни пандура с карауле Бећировац, који су, чувши за долазак странца, донели нешто хлеба, сира и јаја да би допунили залихе својих другова који имају госте. Како сам се већ био одвикао од сваке удобности, било би ми и у овој караули, која је далеко заостајала за нашим планинским колибама, сасвим подношљиво, само да није било овог одвратног дима помешаног с мирисом дувана и ракије, који је узалуд тражио излаза; овако сам био присиљен да упркос оштром и хладном ваздуху изађем мало напоље. Замотан у свој огртач, наслонио сам се на ограду и, гледајући према плоту који је у близини обележавао границу, размишљао сам о великим променама које је владавина Турака унела у ова брда.

Нису она увек била тако пуста, тако ретко насељена и необрађена. Већ Римљанима позната, остала су све до XV века област рударства, којим су се навелико бавили Дубровчани и Саси. Већ и само име, изведено од глагола »копати«, указује на рударство. Било је и варљивих нада да ће се на Копаонику опет пронаћи рудници соли.

Провиђење које је Србију тако богато обдарило, које јој је поред најплодније земље дало и шумом покривена брда, у чијој се утроби крије неизмерно метално благо, ускратило јој је само један минерал, једнако важан за кућну употребу и за индустријску сврху - со. Неретко се покушавало да се пронађе ускраћено благо, јер су слане воде на разним местима у земљи указивале на лежишта соли негде у дубљим слојевима. Од Хердеровог рударског путовања (1835) по налогу српске владе па до српског геолога Жујовића, многи су људи из земље и са стране ревносно трагали за лежиштима соли. Чак су и на основу непоузданих и неодређених исказа лаика предузимана и веома скупа трагања, али увек без успеха. На пример, 1856. године у Београду неки на смрт осуђени разбојник, коме је вероватно била позната прича о томе да се брдо Псолог, у коме је било неког минерала сличног каменој соли, некад звало »Солак«, до чега је вероватно дошло због тога што је у сијениту био у грудвама разбацан доломит, тврдио је да ће на Копаонику, ако добије помиловање, показати место на коме је за време свога хајдуковања нашао со. У пратњи пандура и једног вишег чиновника из рударске управе пошао је на пут, али је већ код Јошаничке Бање, у подножју Копаоника, постао узнемирен, а његова стражарска пратња утолико опрезнија; упркос томе, некако је успео да завара пратиоце и да побегне. Године 1891. поверовало се да су лежишта соли нађена у ужичком округу, али ни од тога није било ништа.

Копаоник, највећа еруптивна зона у Србији, важи и као њена најбогатија рудна област. Затрављена стара хрпишта и вртла код Грашеваца и Брзећа били су остаци неког старог рудника сребра, као и они на Добродолској и Црвеној реци, где још има и остатака старог

рударског насеља и самог рудника. Да је овде још 1426. било Дубровачана потврђује једно писмо у коме се помиње место Ливађе на Грашевачкој реци, које и данас постоји. Постоје докази да је и на северним падинама Копаоника живе рударске делатности било још и у XV веку. На Бећировцу се види низ хрпишта и с њима паралелно распоређених вртала, који су вероватно били делови рудника сребра, а виде се и остаци гвоздене руде, која је као и она са севернијег Сребрнца прерађивана у топионицама на Грашевачкој реци. Затрављена окна и јаме виде се на Ковачевцу и Ласнојевцу, и поред њих хрпе оловних, цинканих, гвоздених, бакарних и манганских руда, које су садржавале исто тако сребра и злата, што указује на некадашњу развијену рударску делатност у том ревиру. Исто то важи за суседни Рудњак, чија гвоздена руда садржи трагове сребра, и налазиште оловне руде код Плана, која је још и у XV веку била велик град, са дубровачком колонијом, конзулом и католичком црквом; слично је стање и са рудиштима у турском делу Копаоника. Од њих бих овде поменуо само рудник гвожђа на Самоковској реци (који је посетио Хердер), што је доцније припадао новопазарском паши и тек за време устанка уништен, затим источно од Митровице велик град Трепчу, са дубровачком колонијом, и варошицу Брвеник на Лабу, са католичком црквом о којој Јиречек наводи занимљиве податке.

На жалост, простор ми не допушта да овде наведем све оне руднике које су у зони Копаоника испитали способни рударски стручњаци Милојковић и Гикић. Они сматрају да је за гвожђе и бакар најважнији онај на Сувом рудишту, а за олово са примесама сребра јужније Бело Брдо. Копаонички минерал, који је Лозанић назвао »александролитом«, а сличан је »авалиту« и »милошану«, београдски професор Велике школе Урошевић, на основу његових физичких својстава, убраја међу шкриљце који садрже хром и слични су каолину.

На месту на коме сам преноћио и на коме се сада чује само звецкање оружја задивљалих хајдука и пандура, свакако су некада одјекивали ударци чекића марљивих рудара, од којих двојица можда почивају управо испод оних надгробних плоча код оближње, југоисточне Запланине. Верује се да је на Сувом рудишту некад добијано чак и злато. Хердер такође сматра да је то могућно и још 1835. препоручивао је подизање државних топионица. Повољно мишљење и других стручњака о рудном и шумском богатству Копаоника било је повод да се израде многи пројекти за њихово искоришћавање. Претконцесију за цео рудни ревер, и то у корист лондонске куће Ротшилд, добио је 1888. Клифтон Чајлд, који је у првој књизи неколико пута поменут; требало је да се гради железничка пруга према Митровици итд. Међутим, досад се ништа није чуло о остваривању ових планова. Можда се од тога одустало зато што је на ибарској страни Копаоника поткорњак уништио 25 000 хектара четинара, а искоришћавање онога што је остало не исплати се због лоших путева.

Буљубаша са Сувог рудишта.

Моја размишљања о прошлости и будућности привреде овог краја завршила су се песмом уз гусле. Кад је почео да се спушта мрак, посетиоци се разиђоше. С избацавањем велике ватре боравак у караули је постао подношљивији, па је и шољица »чаја« боље пријала. Уз бечку лојану свећу допунио сам своје белешке, а затим сам уз монотонију јуначке песме почео да дремам и најзад се, уморан, спустих на свој лежај. Да ли су урлање ветра, хркање пандура помешано с грмљавином, рески лавез огромног караулског пса, улазак хладног ноћног ваздуха кроз пушкарнице више моје главе и капање воде кроз оштећени кров били стварност или само производ моје узнемирене маште, ја то следећег јутра, сав најежен и можда грозничав, нисам могао да одгонетнем. Мој проквашени огртач и пострадали хербари-

јум говорили су у прилог оне прве могућности. Киша није престајала ни следећег дана. Пандури се сви сложише у мишљењу да се ни следећих неколико дана не може очекивати промена времена. Први пут на овом путовању срећа ми је окренула леђа. И око подне, тешка срца, кренух на коњу североисточним правцем низбрдо, ка караули Бећировац. Тамо смо срели једног момка из Брзећа који ми је носио позив витковског капетана на сеоску славу у подножју Копаоника. Надао сам се да ће то бити прилика да видим људе, ношњу и обичаје из разних крајева на југу Србије, попих само шољицу кафе у знатно удобнијој караули и кренух за водичем кога су ми послали.

Преко Вучјег крша брзо смо се спустили стрмом стазом у једну увалу, чијим је дном беснео набујали поток. У близини усека Грашевачке реке поред великих хрпа шљаке, а мало даље, у проширеној долини, и поред Брзећа које је лежало нешто више. Тамо смо срели и прве групе ходочасника, који су на коњима и пешице ишли на славу Св. Методија. Кад се пут мало проширио, моја пратња, појачана пандурима са караула Бећировац и Бозољин, није више имала стрпљења да јаше ходом, већ пређе у оштар кас, на што и ја ободох свога коња. По арнаутски, с дугом пушком у десној руци ослоњеном кундаком на бутину, полетели су ови сирови брђани као да их ветар носи; случајни пролазници који су се нашли на путу престаши су се склањали у страну. За пола часа поздравили смо пушчаним плуном читав логор од шатри на вису Св. Методије, са кога нам одговорише још јачим плуном, а убрзо потом добродошлицу нам пожелеше Илија Антонијевић, капетан козничке нахије, и његов писар-ђак Михаило Сованић.

»Мој имењак Илија и Св. Пантелија су нам ноћас приредили лепу параду за сабор, а биће да ни на Сувом рудишту није било сувише топло! Само који ђаво је Вас довео на ову ветрометину?« На ово питање, које је било интонирано као неки увод у саслушавање, одговорио сам показавши званичну препоруку. Она је учинила одговарајући утисак и одмах започеше припреме за ваљано ојачавање. И заиста, свеже пржене пастрмке и црно вино, можда са лозе коју је још царица Милица посадила овде на висовима око оближњег Бруса, повратише ме мало у живот. После уобичајених здравица, предложио сам капетану да ми прави друштво при разгледању овог логора. Срећан случај ме је, наиме, навео баш на сабор Св. Методија који се тамо одржава сваке године 2. јула у славу »једног од украса човечанства«, како Гферер назива овог словенског апостола, и »помоз' Бог« је одјекивало са свих страна док смо пролазили кроз ову шаролику гунгулу.

Скуп људи намењен ратовању зове се на српском »војска«, скуп за политичко саветовање »скупштина«, прослава кућног патрона »слава«, прослава црквеног патрона »храм«, а радосно очекивани дан окупљања целе парохије да се прослави њен заштитник зове се »сабор«. Ако је овај заштитник у народу нарочито поштован, као што су

на пример св. Сава, св. Ђурађ, св. Илија и др., или ако црква, као Студеница, чува неке освећене реликвије, онда сабор постаје покло-ничко место не само парохијана који припадају тој цркви већ ће се ту наћи и ходочасници из удаљенијих крајева, па чак и из других земаља. Уколико је до таквог места теже доћи, утолико је углед ходочасника у његовој средини већи, а ако је он и Јерусалим посетио, добија доживотну почасну титулу »хаџи«.

За саборских дана нестаје и она мукла тишина око српских манастира; њихов поетични мир повлачи се пред жамором великог броја људи и сталног кретања. Да би били сигурни да неће закаснити на јутрење, ревносни ходочасници би долазили већ у претпразничко вече; ноћ су проводили у манастиру, а они који не би ухватили место у собама за госте, у предворјима и дворишним зградама заноћили би под ведрим небом, уз велике ватре и, евентуално, у заклонима од свежег грања и лишћа. Ако не би било довољно простора у долини непосредно око манастира, потражила би се нека чистина на околним шумљивим брежуљцима, и тада би вечерње логорске ватре расуте по странама дочаравале ноћи из бајке.

Док смо разгледали безброј колиба од грања и лишћа на обема обалама набујале Грачанице, и св. Пантелија се мало примирио, па су овде-онде мале површине плаветнила почеле радознано да извирују из облака. Наша појава измамилa је многе ходочаснике из њихових заклона, а младеж се на миг писара или неког од кметова који су ишли за нама спремно хватала у коло. Гајде и фруле почеше се надметати. На огњиштима од голог камења пламсале су ватре, а око њих су седели мушкарци пијуцкајући, а жене се врзмале кувајући. Све је било весело, чутуре су кружиле, главе су почеле да се загревају. Момак из долине-Топлице наздрављао је куму са Козника, мало даље стари су се уз чашу вина погађали и углављивали свадбу за двоје младих, који, очигледно, нису схватили важност тог тренутка за цео њихов живот. Овде радостан приказ упознавања са дражесним детаљима какве су радо сликали старији припадници диселдорфске школе; тамо гласне клетве упућене Арнаутима преко границе и жеље да их кнез ускоро потера оданде. Овде, у близини старе царске престонице, нису се задовољавали, као у Сењу, да га уздижу до краља, већ су му у патриотским здравицама додељивали круну српских царева, »најсветлију круну хришћанства«.

Како српски човек просто пати од претеране гостољубивости, на сваком кораку су нам нуђени кафа, ракија, бело и црно вино, млеко, сир, печење, маслац, мед, риба и воће. Обичаја ради, морало се овде-онде узети мало од овога, мало од онога, али на крају је то ипак било превише за желудац Европљанина који је већ навикао на модерну »кухињску хемију«. Уза сва ова послужења дошао је и »белмуж«, по турском имену свакако неко оријентално јело. Справља се од сира добијеног од слатког млека тако што се прво оцеди сурутка, па се онда сир у једном специјалном котлу стави на ватру да се отопи и проври;

БРЗЕЋЕ, ликови жена.

тада му се дода кукурузно или пшенично брашно и меша све док се из масти не издвоји грудва, коју неки још зачињавају црним луком.

Жене су биле заступљене упадљиво лепим типовима и у том погледу нису заостајале за мушкарцима. Ови носе фес обавијен белом марамом, тако да их је тешко разликовати од суседних Арнаута. Обогатио сам своју мапу са неколико лепо извајаних глава; за ту тековину имам да захвалим посредовању писара и његовој речитости. Иако сам и овде запазио да су односи међу половима неусиљени, природнији него у равници, ипак су ове кокетне брђанке зазирале од оловке која је »уписивала« њихове дражи. Упадљиво леп стас жена истакнут је прикладном ношњом. Удатим женама врло лепо пристаје шарена, пругаста марама, забачена преко главе на италијански начин;

украшена новчићима и природним цвећем, она живописно уоквирује богату тамну косу.

Једна група пандура, првих које сам у њиховим црвеним шињелима видео после мог путовања по хрватским граничним областима (1851), поздравила је наш долазак добро организованим плотуном. Били су то све снажни момци, који су руковали својим оружјем као да су се родили с њим. Кад се развишао дим, који се због влажног ваздуха мало дуже задржао, угледао сам на једној благој узвисини огроман крст од свеже отесаног дрвета, поред кога су два свештеника под ведрим небом примала у крило Христове цркве нове чланове; својом једноставношћу, тај обред је подсећао на крштавање првих хришћана.

Верски обреди које је народ, по завршеној литургији, захтевао од ових свештеника што су чинодејствовали поред крста, толико су се гомилали да се иначе врло дуг источњачки обред крштења (трећа књига, глава III) морао да скрати и сведе на најнужније радње. Кад смо стигли на узвисину, дете од неколико недеља управо је поливено ведром ледене воде из речице Грачанице, а нови »православац« је тај чин посвећења поздравио гласним плачем.

Кума и мајка имале су много муке док су умириле јадно мало биће заплашено светим тушем, које је далеки пут од пограничне долине Бозољина превалило у дрвеном коританцету на мајчином рамену. Хиљаду година је протекло од оних дана кад су Ђирило и Методије у овим крајевима проповедали хришћанство, кад су можда баш на овом брду поставили први крст наместо неког паганског идола. Примитивни обред крштења, чудне сподобе које су стајале око крста, наочити калуђер с распуштеном црном косом и дугом брадом, поп из Бруса у полусељачком оделу, сивило које је лежало на целом овом брдском пределу - сви ти моменти су ми живо дочаравали један од оних дирљивих призора из старих времена које су приказивали Дирерови дрворези, Рембрантови бакрописи и цртежи Фириха, Шнора и Овербека.

И поред тога што је прошло тако много година откако се у овим крајевима слушала апостолска реч св.Методија, моћ његових следбеника остала је несмањена. Вера и, на жалост још више, празноверје остварују између калуђера и народа ону чврсту, можда и сувише чврсту везу, коју сам у разним њеним видовима покушавао да прикажем кад сам говорио о Горњаку, о манастирима у Овчарско-кабларској клисури и о Студеници. И на Светом Методију нашао сам болеснике који се лече, нероткиње које очекују благослов, падавичаре из којих је требало истерати ђавола, и стотине других, не увек отворено исказаних жеља које су чекале на испуњење посредством свештених лица. У непосредној близини крста стајао је један нимало уметнички олтарски сто, на коме је калуђер, уз колегијалну помоћ попа из Бруса, водио живу трговину посвећеним сличицама, свећама и амајлијама.

Дан се примицао крају. На свему се већ видео замор. Коло је

изгубило своју привlačност, звуци гајди и фрула су малаксали. Духовници су поскидали своју литургијску одећу, стресали су у један велики чаршав гомилу старог аустријског бакарног новца и турских пара, међу којима се нашао и понеки пробушени цванцик и пијастер, и најзад се опростише од гомиле. Колико се по њима могло видети, били су задовољни оним што им је пало у део. Опроштајни хици из пушака и пиштоља одјекивали су из кланаца којима су се верници спуштали у одласку да би онима који су остали код куће, вероватно, још дуго причали о благодатима и радостима које им је пружио »сабор Светог Методија«. И нама је већ свега било доста, опростисмо се од кметова, буљубаша и пандура и појасасмо ка Брзећу, где нас је у најбољем расположењу вече затекло око огњишта у једноставном дому кмета Илије Миљковића.

Села на Копанику су врло често окружена лепим шумама јавора и јасена. Куће у њима су грађене на особит начин; то су већином високи и стрми кровови »на две воде«, затворени на забатним странама вертикалним даскама. С унутрашње стране углављени јаки диреци и попречне греде дају овој једноставној конструкцији велику чврстину. Ограда је брижљиво оплетена танко цепаним, широким летвама; мали амбари и кошеви постављени на диреке плету се на исти начин. Међутим, унутрашње уређење старешинске куће слично је као и у осталим крајевима о којима је већ било речи; у имућнијим кућама види се више ћилимова, јастучића, икона, луксузног стакла и скупогеног оружја. Слој свежег сена на добро набијеном поду - то је лежај за спавање. Сељак се простре по њему у пуној одећи, гост следи његовом примеру, замота се, колико може, у свој огртач, и на том примитивном лежају већином спава исто тако добро као и на фино исплетеним жичаним мадрацима Запада. У току ноћи неко од млађих стално одржава ватру на огњишту; ако је у кући неки угледан гост, то ће чинити више њих, понекад и сам старешина, као нека врста почасне страже. Они се брину да у великој просторији буде највећа тишина; с времена на време, само се на зиду покрену сенке људи који седе око ватре и великог котла који виси на дугачком ланцу изнад огњишта. Ако би се странац случајно пробудио и видео тај чудни приказ, вероватно би помислио да сања; али пре него што би сасвим дошао к себи, умор би га вратио у наручје сна.

Кад кроз пукотине крова први сунчеви зраци пробуде госта, прилази му најмлађа кћи у кући, која је будно очекивала тај тренутак. Она је посебно дотерана и накићена; свеже, још росно цвеће и новчићи украшавају јој врат и косу. Без намештене стидљивости и устручавања прилази ближе, поздравља странца са »добро јутро«, љуби му руку и налива чашу бистре изворске воде из антички обликованог врча. Затим се појављују старешина и остали чланови породице и свако ће га упитати како је спавао; уљудност захтева да се то питање измења са сваким од њих. За доручак се послужују слатко, ракија, сир, млеко и

црна кафа; ова последња може да се меша с млеком на разне начине, у зависности од националности којој гост припада. Србин пије чисту црну кафу, по турски, с мало шећера или и без њега.

Пред кућом је већ спремна пратња, коњи оседлани, сељани на окупу; час поласка је ту. Како човек да се захвали за овако срдечно ukazano гостопримство? Ни најсиромашнији Србин за то неће примити новац. Ту ће странцу најбоље помоћи један прастари обичај: гостопримљива кућа се не напушта а да се не дарива девојка на коју је ред да се уда. Она се држи скромно, у позадини, и тек на позив: »О, девојко!« прилази и приклањајући се захваљује за додатак њеној нисци новчића, која ће је пратити као мираз. Старешина се на растанку обично извињава што његова кућа није могла да пружи више: »Ми смо прости и сиромашни људи!« Гост ће рећи неку реч умирења, уздахати коња, испалити пиштољ увис и кренути из села испраћен са многогласним: »Срећан пут!«

С незнатним изменама, то су готово редовни доживљаји странца кога пут нанесе у српске планинске пределе, па су били и моји у кући кмета у Брзећу. Једино јутарња сцена опраштања добија нешто индивидуализованије облике. Кад сам заустио да се захвалим за ukazano гостопримство, капетан Илија ме је прекинуо, па је кмету и окупљеним старијим домаћинима замерио што се нису више трудили око гостију. Одбијао је њихове смушене изговоре и све завршио чак непријатно оштром претњом.

IV

ПРЕКО БРУСА, КОЗНИКА И КРУШЕВЦА ДО СТАЛАЋА

Од првог тренутка несимпатични ми Илија понашао се и у току даљег путовања као неки средњовековни настојник. Ко ли је он био, због каквих ли је заслуга добио положај капетана? Да је једва умео читати, да је имао тај недостатак у образовању којим су се одликовала и остала три капетана из крушевачког округа, то сам претходног дана већ јасно видео. На путу лепом долином Грашевачке реке он ми је, додуше, испричао неку врсту аутобиографије, али у њој је очигледно било много измишљеног; тек доцније сам сазнао нешто више о овом српском Геслеру.

Илија Антонијевић, познат под именом »Ћурчија«, припадао је оној групи људи који су захваљујући ропској понизности пред кнезом Милошем испливали на површину за време његове друге владавине. Без смисла и осећаја за добро народа, они су свуда постали — као и овај бивши, пропали ћурчија у свом срезу - омрзнуту због своје осиноности, безобзирности и самовоље. Илија је, као и турске аге, у селацима гледао своје потчињене, и тако се понашао према њима. Ево једног речитог примера: Преко бујичног потока Грачанице прешли смо на његову леву обалу, кад је баш поред самог газа један предалеко померени плот изазвао Илијин бес. Пандур је похитао да доведе селџака чије је имање било у питању, и овај је с капом у руци стао пред капетана ни жив ни мртав; једва да је покушао да промуца неку реч извињења. »Ни Бог те неће спасти од мога штапа ако сместа не помериш овај плот три корака назад.« А ТОМ стазом, којом су се користили само пастири, није ишла никаква трговина ни промет, био је то један од ђефова капетана који је хтео да наређује свагде, а најчешће се то дешавало тамо где ни за каквим наређивањем није било потребе; и тако, и још горе, ишло је стално.

Пошто је Илија искалио свој бес, кренули смо даље, остављајући на истоку Жарево с његовом минералном водом и кастелом на брду, а на западу Паљевштицу. У стрмим кречњачким стенама на десној обали реке налазе се »Беле пећине«, у које се склањао Карађорђе са својима

после несрећног похода на Нови Пазар. Близу старог калдрмисаног пута који се спушта од Брзећа види се код Влајковаца на Грашевачкој реци неко скамењено коље, чврсто повезано малтером. У долини иза Грашеваца има великих хрпишта јаловине и напуштених јама некадашњих топионица сребра. Руда за њих је вероватно долазила с Копаоника; Хердер је, међутим, претпостављао да су се рудне формације налазиле на размеђи оближње серпентинске греде. До Бруса, у који смо преко Жиљаца стигли око подне, доминира глинасти шкриљац, а у тој зони се већ појављују и прве површине под културама.

Брус¹ је варошица груписана око своје нове школе и беле цркве, коју је саградио кнез Милош 1830. године. На ту цркву Христовог преображења упућене су, поред мале чаршије, четири парохије са 42 насеља. Варошица пријатно одудара од убогих пастирских насеља на Копаонику и ако би на падинама ове планине опет оживело рударство, њен значај би могао знатно да порасте. Године 1905. место је имало 360 душа у 70 кућа. Кад смо у њ стигли, већ су многе странке чекале на долазак капетана; међу њима су била и два сељака који су се већ дуго спорили око некакве ливаде. Али наш Илија није био вољан да се одрекне поподневног одмора, па је осорно одбио ове парничаре и упутио их на писара. Тим поводом ја сам једној народној песми дао мало измењену варијанту:

Вино пије капетан Илија
У бијелом Брусу на Расини,
А када се вина накитио,
Онда поче пијан бесједити:
»Парничари, браћо моја драга,
Прођ'те ме се, имам посла важна,
Већ идите Михаилу Баку,
У њега су књиге староставне,
Он ће рећи чија је ливада.«

А овај је стварно брзо пресудио. Оштро вођеним ислеђењем открило се да спорна парцела не припада ниједном од ове двојице, већ да је то део веће територије одузете од Турака, која као државна својина тек треба да се прода; док до тога не дође, нека се странке у спору договоре о начину заједничког коришћења ливаде. Сумњам да су се задовољили овим једноставним решењем јер су имали право да се жале не само крушевачком начелнику већ и даље, и верујем да су то касније и учинили.

Подневну паузу у Брусу искористио сам да покупујем неке ситнице које су ми биле потребне. Продавнице су биле пуне давно демодираних производа бечке индустрије: шарених марамца, ђинђува од

¹ Од 1899. Брус је седиште новоуспостављеног копаоничког среза.

Брус 1860. године.

бронзе, вештачког цвећа, икона, огледала, наруквица, огрлица, игала и других ситница за украшавање српских сеоских лепотица. У хладовитој собици код попа, с којим смо се упознали на сабору Св. Методија, са задовољством сам поседео уз слатко, кафу и чибук; на растанку ми је љубазна попадија поклонила пар чарапа које је сама исплела - пажња коју сам узвратио једним укуским брошем.

Уколико се пут више спуштао од потпланинских серпентинских брда преко брежуљкастог земљишта под виноградима састављеног од шкриљастог кречњака, иловаче и конгломерата ка нивоу Мораве, јулско сунце пекло је све јаче. Овде на све стране у масама цикља за жупско виногорје карактеристичан жбун *Colutea arborescens*. Најпре смо се спуштали низ Расину, паралелно са ранијом српском југоисточном границом, коју је оштро обележавао отегнути Јастребац. На другој страни вододелнице живели су у оно време Албанци, помешани с остацима српског живља. 26

Међутим, с пута који преко Ботуње води директно за Крушевац скренуо сам код Рибара на северозапад да бих погледао замак Козник на извору Расине. И поред тога што сам досадном Илији прилично јасно ставио до знања да би могао да ме остави, он ме је упорно и даље пратио и са сталним истицањем свог тобожњег јунаштва попео ми се већ на врх главе. У једном тренутку ме је позвао да пређемо у галоп, не водећи рачуна да ми после неколико напорних дана нимало није било до тога; као суманут појурио је преко поља и уз псовке и покличе 27

почео, на невољу сељака, лево и десно око себе исуканом сабљом да сече »турске главе« житарика. Онда се вратио и замолио ме да у Београду испричам како би он дочекао Турке ако би се некад усудили да упадну у његову нахију.

Било ми је јасно да би сасвим бесмислено било да од овог човека тражим било каква објашњења о веровању проширеном у народу да је у овом крају рођен цар Лазар, да је он лично засадио у Ботуњи винову лозу са које ширира остаје трајно слатка, или да ми он нешто каже о остацима црквице код Будиловине, поред које смо управо прошли. Ништа он није знао ни о најскоријој прошлости замка Козника, чије су се рушевине са својих пет кула нејасно оцртавале на хоризонту. Због свог положаја на 963 m високој и усамљеној чуки, одакле се имао преглед над целом околином, он је српским устаницима служио као осматрачница. Сељаци из околине причају да је камен за изградњу овог дворца са пространим одајама због стрмине страна довлачен на козама. У подножју овог брда на источној страни код Будиловине наилази се при орању на трагове неког старог насеља; ту се често проналазе гвоздене алатке, оружје и новац, па Милићевић верује да је ту могло бити старосрпско Будимље, које се помиње у *Monumenta serbica* (стр. 95). Многобројна мала удубљења која се тамо виде можда потичу од отворених старих гробова. Између два брда пошли смо затим ка Вратарима. Чим смо изишли из теснаца с називом Врата, пред нама је пукао красан поглед на крушевачка поља и све тамо до Ртња.

Северозападно од Поповаца, на једном брду поред речице Пепељуше, стоје рушевине неког замка, чија се градња приписује Милошу Обилићу; вероватно су то остаци римског кастела, који је, као и кознички, штитио антички пут од Трстеника и Крушевца, преко Бруса, Александровца и Вратара, ка топионицама руде на Грашевачкој реци и Копаонику.

Северно од Александровца, код Дренче, налазе се рушевине једног манастира, чија је црква по својој основи и величини слична оној у суседном Велућу. Како се из једне даровнице издате у Жичи 1382. године види, овом манастиру су његови оснивачи, Доротеј и син му Данило, поклонили многа села и друга добра. У народу се овај манастир зове Душманица, јер је, кажу, непријатељима (душманима) вере био кост у грлу, па су га разорили.

Преко брежуљака под виноградима и једног великог пашњака ишли смо према Виткову, где сам у капетановој породици провео неколико пријатних часова. Међутим, док сам разгледао двориште око службене зграде, Илију је спопала жеља да ми на кажњеницима практично покаже како функционишу справе за мучење, без којих иначе ниједна капетанија није била. Пошто сам то некако избегао, он се задовољио да ми, с уживањем, само теоријски опише паклено смишљену справу за жене, њену помичну кладу у коју се стежу глава и руке преступнице, као и сличан хоризонтални инструмент за му-

Рушевине града Козника.

шкарце. Не ради тога да бих капетана Илију лично овековечио, већ ради тога да бих за касније генерације сачувао сцене суђења под ведрим небом, које су и у Србији све ређе, дајем овде верну, према природи рађену скицу милошевског суђења у Виткову које сам својим очима гледао.

Растанак од овог важног Илије није ми пао тешко. Он ме је умногоме, а нарочито у недостојном поступању са сељацима и у хајци његових пандура на њих, подсетио на Táblabirö-режим у предмартовској Угарској, како га је барон Етвеш дикенсовски рељефно приказао у свом *Сеоском бележнику*. Ни под једним другим владаром не би слободољубиви српски народ трпео такве надзорнике. Међутим, Милошева застрашујућа строгост угушила је гунђање против његових миљеника. Осим тога, знало се да су старом »господару« дани одбро-

Суђење у Виткову, 1860. године.

јани, па се није ни желео неки насилан преврат. Са ступањем кнеза Михаила на власт преврат је извршен мирним путем; он је вршљању Илије Антонијевића и њему сличних представника власти, против којих се дигла плица оптужби због проневера и самовоље сваке врсте, прилично брзо стао на пут. Много повољнији утисак од овде приказаног Милошевог послушника оставио је Ђак Михаило, песнички настрожени писар, који се стално трудио да Илијине неправедне и неразумне пресуде ублажи при извршењу. На расанку ми је поклатио једну стару ствар из породичне баштине, примитивно израђене гусле, чијим је сетним тоновима често пратио песме о паду оближњег царског града Крушевца.

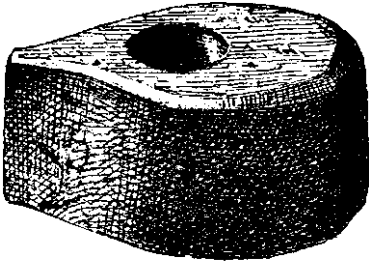
Краљ Милан је седиште жупског среза пренео у западни Кожедин, који је, сада с именом Александровац, брзо процвао у напредну варошицу са преко хиљаду становника. Његова црква, саграђена 1804. за

две парохије са 19 села, најстарија је мирска црква у Жупи.² Са својих 886 km² површине, 97 насеља у 15 општина са 32 531 становником (1905), ова велика област има само 7 цркава, од којих је 5 саграђено тек после 1862. године. Још горе је било с просветом. Кад су Турци 1835. коначно напустили срез, није било ни једне једине школе - и још се нека пера на Западу потезу за одржање султанове владавине у Македонији, где су интелектуалне прилике и данас још једва нешто боље од оних какве су биле у Србији пре Карађорђа и Милоша. 29

Пут од Виткова ка 5 сати удаљеном североисточном седишту српских владара води кроз оближњи угодан терцијарни басен, у коме се крију наслаге изврсног лигнита, преко Боботе и Дашнице, углавном кроз младу храстову шуму све до места где се скреће на северозапад ка Лаћиследу. Северозападно од њега, на извору Сребрнице, лежи на једном ћувику истоимени град, који су, према предању, пре богзна колико година саградили »Латини« ради заштите својих суседних ливница сребра, а Срби га освојили и спалили. Ово предање упућује на неку римску топионицу заштићену кастелом, у којој су наставили рад Дубровчани, а на коју указује и назив оближњег брда Металица и др. Прича се да је пре неких 25 година један сељак нашао тамо јабуку од чистог злата и продао је неком златару у Крушевцу. Често се налазе предмети од бронзе и гвожђа; прича се исто тако да је у подрумима града закопано велико благо, али га нико не може наћи.

Недалеко од брежуљка лежи манастир Сребрница, који данас носи назив према суседном селу Велуће; основао га је деспот Јован, који је од 1485. до 1503. столовао у граду Купинику. Манастир поседује 17 хектара ораница и ливада, 5 хектара воћњака и винограда, 150 хектара шуме, 2 воденице итд., што му је, с обзиром на скромне потребе игумана и калуђера, сасвим довољно. Куполна црквица, посвећена Сретењу и грађена од ломљеног камена и опека, нема ничег уметнички занимљивог. Што је тако испало, крив је, према предању, њен градитељ, који је најбољи материјал крао и употребио га за зидање друге цркве, оне код јужне Руденице. Ову је, међутим, наљућени деспот проклео и ускоро потом Турци су је тешко опустошили. Тачно је да квадери манастира Руденице, који је основао Стефан Лазаревић (1405-1427), потичу из велућког каменолома. Манастир је грађен у наизменичним слојевима. Његов средњи део зидан је по византијском узору, са петоуглом апсидом, куполним спратом над квадратном основом и мањим над нартексом, с полукружним порталом; лизене, прозорски рамови, розете и капители итд. слични су онима на манастиру Каленићу. Ову цркву, као и западнију (у рушевинама) код Рибнице, веома много посећују верници који траже лека некој својој болести. Уопште је овај проблем лечења са несавесним 30 31

- Овај срез је 1899. подељен у два: жупски (399 km³) и копаонички (487 km²).

МРМОШ, камена секира.

поповима и бабама на југу земље много тежи него у севернијим крајевима.

Пут од Лаћиследа оштро завија кроз добро обрађена поља под кукурузом и кроз лепу листопадну шуму иде ка Мрмошу. Одавде потиче једна камена секира, од амфиболског андезита, дуга 10, широка 6,5 и висока 6,5 cm, са заравњеним ивицама, и отвором за држаље који се навише сужава од 3 на 2,5 cm; сада се налази у Београду. Површине изгледају грубе, али то може да долази и отуда што су кристали фелдспата под дејством воде поиспадали из површинског слоја. Мало смо се задржали пред механом и лепом школском зградом у Великој Врбници, где је, према једном месту код Константина Филозофа у *Животу деспота Стефана Лазаревића*, турски »цар Моусиа«³ 1413. године победио деспота. Ова узвисина у широкој долини Пепељуше, веома подесна за битке већих размера, због лепих храстових шума и, на десној страни, кукурузних поља, питомих воћњака и сочних ливада личи на парк. Између Треботина и великог^села Пепељевца Хердер је нашао извор хладне алкалне минералне воде која садржи Глауберову со и гвожђе. Пола сата јахања нам је требало да бисмо прошли кроз праву шуму од воћака које окружују оба села; чим смо изишли из ње, изненадио нас је широк поглед који се отвара од запада према истоку на планине од Краљева до Алексинца, а убрзо потом се на северу, изнад брежуљка покривеног једноличним грмљем, на видуку појавила једна светла тачка - крушевачка царска црква.

Кад сам се 4. јула 1860. први пут попео на западни плато који господари градом, најпре ми је пала у очи једна висока, по средини напукла кула са странама дугим 12m, зидовима дебелим 3 m и са очуваном унутрашњим степеницама; по свему изгледа да је она била део повелике тврђаве, подигнуте на римским темељима. Приликом калдрмисања трга наилазило се на зидине, чије је простирање требало да утврди једна комисија коју је министар грађевина упутио 1887. године, али то је остало без значајнијих резултата. У мојим *Römische Studien* је доказано једино то да је поред већ поменутог античког пута од Крушевца према рудницима на Копаонику (стр. 68-69), постојао и

³ Даничић, *Рјечник*, I, 496. Свакако се мисли на султановог сина Мусу, који је својој браћи Сулејману и Мухамеду оспоравао право на престо.

јадранско-дунавски пут од Чачка (прва књига, стр. 537), преко Крушевца и његових источних станица Praesidium Pompei, Timacum minus и Conbustica ка доњомезијском главном граду Ratiaria, а управо поменутих путем преко Norreum-а Margi према Viminacium-у и Margum-у на румунском дунавском лимесу.

Разрушена кула и једва препознатљив бедем једини су остаци двора цара Лазара, који је пао на Косову. Али у рушевинама лежи исто тако и џамија саграђена каменом са двора; према предању, у тој џамији је Лазарева кћи венчана са Бајазитом, сином Муратовим. Срушена су њена горда минарета као и минарета осталих џамија, и над свима тим рушевинама на широком плану пустоши уздиже се, после петвековне историје, као неким чудом сачувана, издалека видљива црква Лазарица.

Замишљен, стајао Сам на зидинама опеваних Лазаревих »двора«, пред »бијелом црквом« побожнога кнеза, на чијим је степеницама букнуо спор међу женама, раван оном у *Песми о Нибелунзима* и за њихову земљу и народ исто толико кобан. У *Лазарици* песник каже:

Рано јутром о Ђурђеву дану
пошетала госпођа Милица
из белог крушевачког двора.
С десне стране уз њу горда срна -
то је њена кћи старија Мара,
млада љуба храброг Бранковића;
са леве јој питомо голупче —
Вукосава, њена млађа ћерка,
мила љуба Милоша Поцерца.
Кренула је кнегиња у цркву,
јер на службу звона позивају.
А како је изишла из двора,
у даљини на пољу широком

видела је густ облак прашине
и оружје где под сунцем светли.
Све је ближе ово белом двору;
тад, кб сунце из магле јутарње,
појави се Лазар испред војске,
јашућ коња, блистајућ оружјем.
Са три војске пошао бејаше,
са једном је Милоша послао,
послао га у Бугарску равну
да би Шишман-краљу помогао;
а са другом храброг Бранковића
на Мораву, да се онде бори
и победи све везирске војске.

Лазара, који се као победник враћа кући пошто је охолу Муратову војску одагнао све до »Караманије«, неки унутрашњи глас гони да богу битак искаже захвалност за победу свога оружја; али баш на улазу у тихи храм, на његовим степеницама, стиже му још једна вест о победи. Прво она о Бану Страхини:

—————који беше
у далеке земље отишао

да обнови с владарима њиним
пријатељски савез са Србијом.

Радошћу озарени гласник објављује како је царева слава стигла до брда и гудура Херцеговине и Албаније, до Дубровника на каменитој морској обали и до седега дужда дичних Млетака. Сви су они спремни да великом цару пошљу помоћ у борби против неверника.

»Слава теби, српска круно светла,
што си страх и трепет душманима!

По слави ти нигде равна нема!«

Још се клицање присутних није ни стишало, кад се појави Топлица Милан као други гласник; он долази да саопшти вест о победи Милоша Обилића:

»Уз победе« - рече - »што их доби,
још је једна сад извојевана,
каква пређе никад била није!
Што Турака у Босни бејаше,
нестало је са поља широка,
што не стиже утећи на време,
покошено кб жетва крвава
на зеленом лежи разбиошћу.
Узаман се дуго бојак био;
Лала Шахин већ је наредио
нек црвеним барјаком замахну,
што се види пољем надалеко,
да победу својима обзнани;
тад са крошње у поље се спушти
сиви соко — Милош са својима!
Кб да грми светитељ Илија,
тако хучи докле он прилеће,
ужас турске чете обузима;
као муња Огњене Марије
кроз ордије његов мач палаца.
Лете турске главе као чичци
по пустари кад груне олуја!

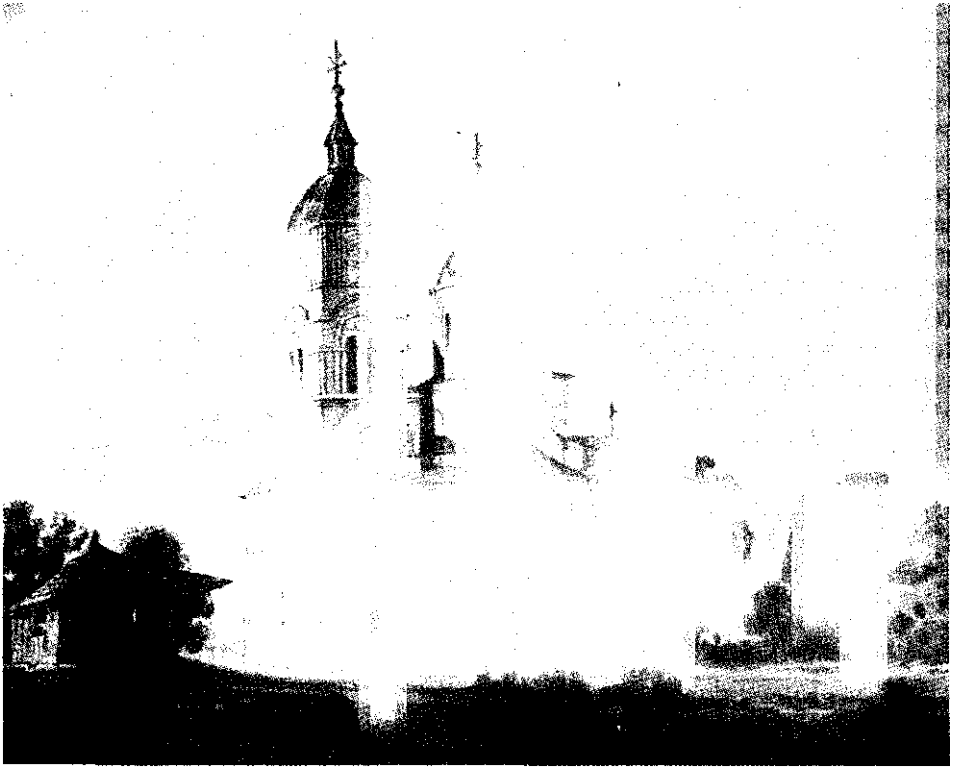
Дивљи соко крилима замахну;
и кб плева пшенична са гумна
кад ударе ветрушине крила,
плашљива се војска развејава!
Барјак Лала Шахинов се љуља,
најпре љуља, онда земљи паде;
Милошева застава се сјаји
победнички под вечерњим сунцем!
По ограшју на пољани лежи,
усред турских хиљаду лешева,
леш крвави турског поглавице -
Милош га је мачем погубио.
Везир Лала Шахин носио је
овај турбан пред ногама твојим,
појас тај и сабљу позлаћену!«
Вукосава, Милошева љуба,
засијала кб Даница звезда
кад чу како из хиљаду уста
славе њеног мужа племенита.
Ал' гле! Није победник побожни
још јуначком ногом закрочио
ни на трећи степеник црквени.

Ево и трећег гласника. Вукосавина сестра Мара са стрепњом очекује да чује нову вест. Али нема ратника да објави победу њеног супруга Бранковића. Долази калуђер, кога шаље грчки патријарх Теофан, да скине клетву која је притискала Србију још од Душана зато што ју је он учинио независном од екуменске столице.

»Јер клетва је, у Христовој војсци
да нам нема оваквих јунака;
благослов је браћом их назвати!
Јоште више! Лазаре, од сада
Јеврем ће нам, седи божји слуга,
бити признат кб брат Теофанов
и поздрављен кб *патријарх српски!*«
На то рече Лазар: »Срећу силну

шаље нама Господ милостиви;
али пре но што благослов овај
заслужимо, пођимо у цркву,
да нас више узалуд не зове
на побожност гласна јека звона,
да стекнемо снагу победничку
на зидине града на Босфору
да Душанов барјак победемо!«

Како је отровна змија зависти у Мариним грудима испуњеним љубомором неодољиво захватила и њеног супруга Бранковића, како се из њене све веће мржње рађала све јача жеља да упропасти прослављеног победника Милоша Обилића и своју кротку сестру Вукосаву, како је ово изневераване пријатељства и сестринске љубави, прерастајући у

КРУШЕВАЦ, црква Лазарица.

издају према оцу и отаџбини, Бранковићевим преласком заклетом непријатељу довело до пропасти на Косову (1389), како је Милош Обилић на бојном пољу убио султана Мурата, и, жртвујући свој живот, потврдио своју верност на коју се блатом бацио Бранковић; најзад, какву је улогу играо Краљевић Марко - те и друге епизоде узбудљиве трагедије — сачувала нам је у легендарном облику српска народна песма, а овековечили су их Капер у свом снажном епосу *Lazar der Serbenzar* и Карл Гробер у свом епском спеву, који се верно држи народне песме, *Die Schlacht am Amselfeld*. Имена првих певача ове величанствене јуначке песме нису позната. Народ је песму сачувао, а због њеног садржаја који га судбински погађа заборавио је поетски надахнуте хроничаре. Као за песником *Нибелунга* трагаће се и за певачима *Лазарице*; истраживачи ће се упуштати у разне претпоставке, мада су историчари новијег времена већ скинули љагу с Вука Бранковића (вид. нап. 4 на стр. 89).

Између изградње »бијеле цркве« и садашњости лежи временски распон од преко 500 година. Ако применимо мерило велелепних гра-

Ћевина западних кнезова онога времена на придворну цркву последњег независног српског владара, ова неће изгледати нарочито импозантна; али, упркос томе, мора бити да је она некада својом полихромном спољашњошћу, којој је фантастична орнаментика давала карактер узвишености, чинила веома снажан утисак. На жалост, данас су зидови, рађени у беспрекорном рустичном стилу наизменично са три реда црвених опека и једним редом жутог ломљеног камена, покривени малтером и кречом. Са тананошћу изведени орнаменти на рамовима врата и прозора, на капителима, пиластрима, розетама, полукружним луковима и пандантифима, у којима се византијски стил, као поигравајући се, повезује с источњачким арабескама, данас су често премазани кречом, а торњеви и куполе унакажени неприкладним доградњама и покривкама. Насупрот овим детаљима изложеним 1862. у мом историјско-уметничком делу *Serbiens byzantinische Monumente* и тамо изреченој напомени: »Део торња у коме су смештена звона подсетио ме је на Теотокосову цркву у Атини«, београдски професор Валтровић је изразио сумњу у то да тај део припада старој грађевини. Међутим, већ поменута комисија која је имала задатак да испита грађевинско стање цркве нашла је — као што се од објективних стручњака и могло очекивати - да тај спорни део звоника до висине коју сам ја навео потиче из Лазарева времена. Како би иначе могао и Браун већ 1669. године похвалити »два лепа торња«!

Неуспела обнова овог лепог споменика мање би ме расрдила да су ми били познати услови под којима је она извршена. Бечки дјпломатски службеник Цукић, чији је отац управљао крушевачким округом чим је ослобођен од Турака, причао ми је да је прву рестаурацију градње (1836–1837) извршио сваштар по имену Вујица, који се у граду прихватао свега што други нису умели да ураде. Он је израђивао прозорске рамове, резао стакло, према узору копирао за цркву оштећене делове украса резаних у камену, премазивао тером гвоздене делове, кречио зидове и позлађивао крстове у цркви. Међутим, онај незграпни део торња са часовником доградио је тек 1858. један инжењер са Запада, који је, поред тога, зазидао јужни улаз у нартекс, изнад кога се и данас још јасно види државни грб, стари српски двоглави орао. Исте оне степенице на којима је »побожни Лазар«, окружен народом који му је клицао, примио последње вести о победи, воде у предворје, из кога су некад степенице водиле на торањ. Ово предворје је исто тако неугледно као и главни брод. Много хваљена грађевина, чија конструктивна основа, као и данашња декоративна опрема, знатно одступа од византијских канона, вероватно је служила као дворска капела. Цареви »бијелу цркву« Турци су због њене чврстине користили за барутану и при том су упропашћене старе фреске. Кнез Александар Карађорђевић је 1843. дао да се обнови зидна декорација, али то су радили уметници чије дело не може поднети неку строгу критику.

Северно од данашњег Крушевца налазио се најбољи део турске вароши. Осим остатака водовода, тамо се виде и остаци једног несумњиво турског купатила; у народу се верује да је то била џамија у којој је кћи цара Лазара венчана са султаном Бајазитом; по трећој верзији, међутим, џамију је подигла султанија Оливера (Милева) у част свога супруга, јер је и он њој саградио цркву у својој резиденцији. Недалеко одатле показују место где су лежале кости Вука Бранковића. До свога протеривања Турци су на Вуковом гробу сваког петка припаљивали свеће у знак захвалности за услуге учињене на Косову. Али Карађорђе је наредио да се кости ископају и развеју у ветар. Тако би, Бајазитовим презривим поступањем према наводном издајнику, проклетством које је српски народ везао за његово име и срамним уништењем његових земних остатака требало да буде задовољена земаљска правда на главном кривцу за трагедију на Косову - у животу и смрти. Ма колико се новији српски историчари трудили да на основу писаних докумената из онога времена који се данас налазе у Дубровачком архиву оперу са Бранковића љагу издајства коју је потомство у својим предањима бацило на његово име⁴, тешко се може очекивати да ће у народу бити иољуљано дубоко укорењено раније уверење. И овде се, као у свим великим несрећама које погађају народе, кривица са себе сваљује на владаре, државнике или војсковође.

Трагичан крај Мурата и Лазара испричао је Неџри, чувени песник султана Селима I, у китњастом оријенталном стилу⁵: »Мученичка смрт хидавендигјара Гази Мурат кана — Свевишњи Господ нека се смилује души његовој! Када је војска неверника потучена и мноштво њих било предато мачу, и кад су за онима који су могли да се спасу и дали се у бекство правоверни похитали да их поубијају, Мурат Гази кан је чезнуо да на бојном пољу умре смрћу мученика. И кад су неверници коначно били побеђени, он још није видео никаквог знака ни трага од мученичке смрти; чудило се томе и док је с неколицином својих слуга обилазио гомиле убијених, нашао се међу овима један неверник по имену Милош Кобиловић, срчан и дрзак проклетник. Он се у Лазаревом присуству заветовао: „Ја ћу отић' сутра у Косово, и заклаћу турског цар-Мурата...“ При себи је имао скривен ханџар. Идући за својом намером, он се приближио правовернима и ови су га ранили; укаљан крвљу, он се сакрио међу лешеве. Кад је Мурат кан Гази дошао до овога неверника, он се подигао и, падајући и опет се дижући, пошао

⁴ Чак и неки озбиљни српски историчари, као Новаковић и Мишковић, иду уз народ у осуди Бранковића, док за Руварца, Ковачевића, Мијатовића и др. његова кривица за катастрофу није нимало већа од кривице свих осталих великаша. Чедо Мијатовић, изврсни биограф Ђурђа Бранковића, тражи њене узроке у потцењивању Турака, у неслози Европе, у православној цркви, у незадовољству народа феудализмом који га је гушио и у бољој управној и стратегијској организацији Турака. Томе се у најновије време придружује и Ст. Станојевић у једној врло интересантној расправи, која се на основу обимних критичких извора објективно супротставља осуди Вука Бранковића у *Историју Срба* Милана С. Убавкића (Летопис, 1898, стр. 144 и след.).

⁵ Walter F. A. Behrnauer, *Quellen z. serb. Gesch. aas türk. Urkunden.*

према Хункијару. Чауши хтедоше да га спрече, али Мурат Гази пусти га да се по сопственој жељи приближи, рекавши: „Изгледа да има неку молбу, пустите га да приђе!“ А онај проклетник је у рукаву имао скривен ханџар; пође као да ће да пољуби узенгију Хункијара, потеже ханџар и удари га. „Кад дође суђени час, поглед се замрачи.“ Крај му је био унапред одређен и сад је наступио, истога часа хума његове душе узлете у царство сенки и у највиши рај; био је савршен јунак вере, а сад је постао њен истински мученик. Оног неверника исекли су на комаде, брзо је донесен један шатор да би у њега сместили султана, његовог сина Бајазита су привели барјаку вере, а млађем, Јакубу Челебији, рекли су: „Дођи, зове те отац!“, а кад је ушао у шатор, удавили су га. Случајно, заробљен је и кнез Лазар са сином му; довели су их и обојицу убили. Те ноћи у исламској војсци сви су били узбуђени и пометени, а сутрадан су на престо довели султана Бајазита. — Све се то збило године седамсто деведесет и прве хице (1389).«

На Косову пољу Турци су у част »Гази кан-Мурата« подигли једноставан маузолеј, који чува један дервиш; а тело његово пренесено је у Брусу и покопано у џамији коју је сам саградио. Мошти цара Лазара почивају у Врднику, у манастиру који лежи у чувеном сремском виногорју. Тамо сам их у јесен 1863, у једноставном ковчегу, као високо поштовану светињу српског народа и сам видео.

После несрећне битке на Косову пољу Крушевац је још само кратко време остао седиште српских владара. Учешће Лазаревог сина и наследника Стефана у спору око престола између Бајазитових синова Мехмеда и Мусе на страни првог дало је повода Муси да зарати против њега. Раније поменути хроничар (стр. 84) саопштава кратко: »Године 1413. разби цар Моусиа деспота Стефана код Врбнице и разори Крушевац, Петрус, Сталаћ, Копријан и друге тврђаве.«⁶ После смрти своје мајке Милице, чији су се двори налазили код Бачине северно од Крушевца, Стефан је преместио своју резиденцију у још севернији Борач (прва књига, стр. 597), али се још 1224. помиње тамошња мала дубровачка факторија. Крушевац је коначно постао турски тек под султаном Муратом II (1427), кад га је од румелијског беглербега Синан-паше бранио Вук Бобалић. »Његови становници су се«, како каже Константин, »разбежали куд који.« На маршу према Софији за време свог победоносног похода против султана 1443, Хуњади је заузео Крушевац, који је, с већим делом данашње јужне Србије, после закљученог мира препуштен српском деспоту Ђурђу Бранковићу, који је био у савезу с Угарском. Али још исте године судбина се у поново поведеном рату битком код Варне окренула против хришћанства.

Десет година доцније Србија је већ била турска провинција, а султан Мехмед је у Крушевцу подигао нову ливницу за огромне топов-

⁶ Даничић, *Рјечник*, III, 159.

ске цеви које су опслуживали Италијани, Немци и др. и из којих је у јуну 1456. тукао опседнути Београд. Некадашња српска престоница добила је још један подстицај за напредак тиме што је у 15. веку главни пут за Софију ишао преко ње. Већ више пута поменути Броки-јер затекао је 1433. крушевачку цитаделу потпуно разорену, а дво-струки бедем око града веома запуштен. Године 1437. целу околину су опустошили Угри, који су продрли од Дунава, а 1443. се тамо кратко време задржао Јанош Хуњади (Сибињанин Јанко), 1456. његов велики противник Мехмед, 1529. султан Сулејман и 1669. Едвард Браун, који га назива »значајним местом, где има једна лепа црква са два складна торња«. Према њему, турско име му је било »Халаца«, а према Хаци-Калфи - тачније - Алацахисар. Мада је муслиманско становништво уз помоћ српских одметника постепено потиснуло хришћане, Аустрија је 1686. и 1737. закратко отргла Крушевац од Турака и царску цркву, која је Турцима служила као коњушница, вратила служби бојској. Од Свиштовског мира 1791. до избијања устанка крушевачки хришћани су много препатили од зулума дахија. Али у септембру 1810. град се нашао у још тежем положају, јер се у његовој близини оружјем решавала даља судбина Србије.

Пишући о овим догађајима, користим се недавно објављеним руским документима⁷, који битно допуњавају оне који су досад били познати. Крајем августа је гроф Цукато, који је с једним делом руских трупа из Влашке предузео диверзију у област северно од Видина и заједно са Србима оперисао против Турака у Крајини, управо док је опседао Прахово добио од Карађорђа очајничко писмо, у коме се тражи хитна помоћ. Од Ниша је с јаким снагама кренуо Хуршид-паша, а један корпус исте јачине угрожавао је српске снаге на Дрини. Мада није располагао неким значајнијим снагама, Цукато је тај тешки задатак поверио грофу Орурку. Овај енергични генерал је са својим одредом од 2 ладошка батаљона, 5 ескадрона улана, 1 пуком козака и неколико стотина Срба на коњима, за свега неколико дана извео право чудо од усиљених маршева и срећних потеза. Пошавши од Прахова 29. августа, он је, не обазирјући се на то што га је с бока могао угрозити видински корпус, упркос лошим путевима превалио преко Брегова и Вршке чуке за три дана 40 km и стигао у Гургусовац.⁸ Без оклевања је отворио ватру на овај град да би Исмаил-беја присилио на повлачење. Ту је Орурк добио од Карађорђа поруку у којој је овај јављао да су Турци преко Крушевца кренули према Београду и да се он, остављен без помоћи, мора повлачити до Саве. Орурк је схватио опасност и 3. септембра је пошао на Бању, чију је тврђаву заузео на јуриш и одмах, не давши трупама ни да предахну, наставио марш ка Делиграду. Тамо га је Карађорђе поздравио као спасиоца Србије, јер су са шанца код

⁷ *Documente privitoare la Istoria romanilor 1709-1812*, Bucuresci 1887, p. 308.

⁸ Сада Књажевац.

Варварина на Морави стизала уверавања да се тај положај више не може држати!

Руси и Срби су 5. септембра кренули преко Крушевца и тамо затекли 15000 Турака под Хуршид-пашом и Исмаил-бејом на утврђеном положају. Оурк је сугерисао Карађорђу да са својим Србима и 5 топова неодложно пође у напад. После вишечасовне борбе Турци су код Јасике одступили. Тамошњи шанац је Србима и Русима, који су заједно имали 4000 људи, представљао одлично упориште, али су га због великог броја лешева у распадању морали напустити. Осамнаестог септембра је Хуршид-паша са 12000 људи кренуо од Крушевца према Варварину да би заузео шанац који је Оурк тамо на брзину ископао и бранио с осам топова и који му је при кретању према Јагодини стајао на путу. Оурк је наредио Србима и Русима да образују две каре, у средину поставио коњицу и у таквом распореду чекао непријатеља, који је у 7 сати ујутро пошао у напад. Турци су се с великом упорношћу борили до 6 сати увече. Каре су, међутим, изврсно издржале све нападе, а добро вођена топовска ватра је отварала толике бреше у турским масама да су се оне, уз губитак од 1000 људи, морале повући. Пет стотина људи које је са свежом муницијом послао Карађорђе од Јасике, где се налазио ради прикупљања нових бораца, стигло је на време, пре турског напада који је поновљен 22. септембра. Уз огроман ризик Турци су прешли Западну Мораву; али упркос својој коњици која је преплавила Мораву, они нису били у стању да заузму овде направљен други, мањи шанац.⁹ Гроф Оурк је за све то време обучавао Србе организованијем начину борбе у формираним линијама и карама, и они су у одбрани били исто тако постојани као и њихови руски учитељи. Двадесет седмог септембра Турци су после тешких губитака одустали од своје замисли, напустили Крушевац и његову област до Копаоника и повукли се до Ниша и Новог Пазара.

У овом ослобађању земље учествовали су поред Карађорђа Вељко, који је био рањен код Варварина, Милан, Младен и Станоје; највећа заслуга припада, међутим, грофу Оурку, чији је храбри одред чинио чврсто језгро сјајне одбране Варварина. Године 1813, која је за Србију постала кобна, Турци су се поново учврстили и у Крушевцу и остали су тамо и после оних победа на Морави којима је Милош Обреновић поново ослободио Србију. Тек 1832, вешто искористивши један од многих аката турског насиља, Милош је успео да изнуди повлачење границе како је утврђено још Букурешким мировним уговором (1812) и предају Крушевца младој кнежевини.

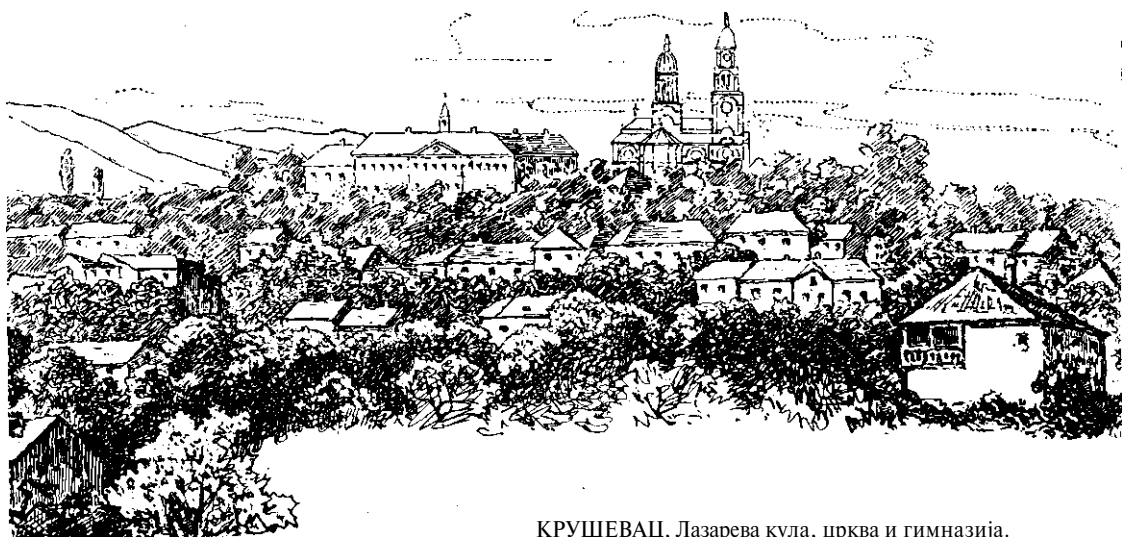
Прича се да су ови догађаји, којима Срби имају да захвале што су добили области Крушевца, Параћина, Ражња и Алексинца, текли овако: Бегови Селим, Смака и Зека Вренчевић, који су 1832, седећи у старој згради крушевачког начелства, жарили и палили по целој око-

Јован Мишковић је дао приказ овог утврђеног положаја у »Гласнику«, св. 48, 1880.

лини, отели су из оближњег села Маскаре две младе српске девојке, приморали их да пређу у ислам и одвели их као жене у свој харем. Родбина девојака је позвала у помоћ народ, а њега, после многих увреда и понижења, није више било тешко подбунити. Кнез Милош је упутио тамо своја два изасланика да тобоже умире побуњене сељаке, док су их потајно охрабривали да не попусте све док Турци не буду оданде истерани и док не буде успостављена српска власт. Истовремено, Милош је вешто водио преговоре с београдским пашом, послао свог ђехају Аврама Петронијевића румелијском валији, обавестио Цариград и од Петрограда затражио дипломатску подршку. За то време су Турци били потиснути из свих места. Међутим, дефинитивно регулисање границе остало би упркос свему још дуго отворено да су оне две српске девојке, које су већ биле навикле на удобан беспослички живот у харему, кад су са браћом Вренчевић изведене пред београдског пашу изјавиле да су добровољно отишле беговима. Пошто се плашио да би се и то могло догодити, Милош им је ставио до знања да ће их као издајнице народа српски мач пронаћи кад било и где било. Ова претња је деловала и жене су од Портиног комесара пред београдским пашом затражиле да буду враћене својим родитељима. У том смислу је и пресуда пала, с тим што су оне могле да понесу и све поклоне добијене од Вренчевића. Тако је овај нежељени, а ипак добродошли случај Милошевом дипломатском лукавошћу искоришћен на добро земље и, посебно, Крушевца.

Кажу да је стари српски Крушевац био толики да је требало три часа са се он обиђе округ (?); у доба Турака он се и на аустријској окупационој карти јавља као јако утврђена »Palanka Kruschowaz«. Он се простирао северно од платоа на коме се налазио дворца, у равници кроз коју тече Цигански поток, близу водовода. Нови град, који је 1905. у 1250 кућа имао 7300 становника (међу њима 23 Немца, 8 Чеха, 7 Италијана, 6 Мађара, 224 Циганина, а по верској припадности 35 католика, 7 протестаната итд.), војвода Цукић, отац министра Косте Цукића, померио је 1836. године на здравије место. Године 1860. нашао сам недалеко од Лазареве цркве, поред мале школе, зграду окружног начелства која је више личила на турски сарај и коју је већ давно требало заменити неком прикладнијом; у ствари, то би и било учињено да злосрећна српска парничарска страст није изазвала између проте и општине неки имовински спор који се отегао у бескрај. Утолико сам пријатније био изненађен кад сам 1888. угледао завршену велику једносратну зграду гимназије са 15 прозора с лица, у којој 20 професора ради са 360 ученика. Она се налази југозападно од сада ограђене цркве и историјски значајном тргу, на коме је поред Куле цара Лазара остала још само кућица за црквењака, даје изглед правог форума.

Три основне школе са 22 учитеља су, као и окружно начелство, померене ниже у град и тиме испуњена давнашња жеља. Близу начел-

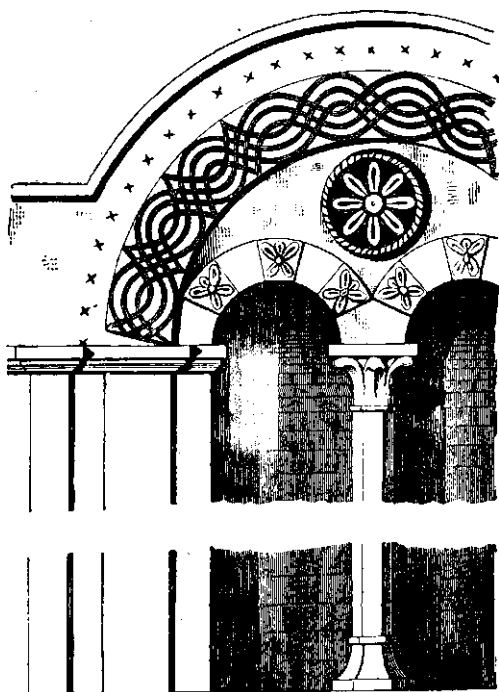
КРУШЕВАЦ, Лазарева кула, црква и гимназија.

ства се налазе велики магацини војне опреме и оружја, јер је у Крушевцу стационирана једна бригада са брдском артиљеријом и ескадром коњице, који имају укупно 20 официра, 26 подофицира и 145 војника, за које је у источном делу града подигнута нова касарна на спрат. У отегнутој чаршији и на њеним трима трговима има приличан број лепих приватних кућа и дућана са магазима; на њеном северном крају пао ми је у очи, поред турског купатила с куполом, један парни млин, у њеној средини је пријатна гостионица »Српска престолица«, мало даље једна кафана »alla franca«, у једној попречној улици хотел »Европа«. Пошта се налази у једној улици прилично удаљеној од центра; то је утолико незгодније што се брзо развијају трговина и занатство, потпомогнути задругом за штедњу и кредит, која је 1905. ставила у промет више од 21 милиона динара уз само десетопроцентну камату (за Србију то је ниска стопа).

Трговачки сталеж има 230 представника, међу њима 2 банкара и 14 шпедитера; ратарством и баштованством бави се још свега 56 лица, абација и кројача има 132, опанчара 120 итд. Лекара је 5, апотекара 4, адвоката 6, штампара 4, а онедавна је тамо отворио радњу и један фотограф, који ради ваљано, као и Чех Франц Винтер, столар, чији намештај важи као најбољи у унутрашњости земље. Он је правио и славолук о коме се много причало, јер је био украшен грбовима свих суседних земаља у којима живе и Срби, и пред којим је млади краљ примио поклонство града приликом прославе петстогодишњице Видовдана и положио камен темељац за споменик јунацима палим 28. јуна 1389. Постамент, који је већ подигнут у центру 1200m дуге

чаршије, чиниће са лепом бронзаном групом, коју у Паризу ради вајар Јовановић (прва књига, стр. 170), њен уметнички украс, а заветном црквом са пет купола, за коју је пројект израдио Живановић, треба на достојан начин да се заврши јужни крај улице.

»Једноставна, без украса«, пише један немачки извештач, »без западноевропског традиционалног сјаја и уобичајених дворских формалности, свечаност је деловала као природан наставак патријархалног реда ствари, као оживљавање оних дана кад је у српској шумовитој земљи започета борба против Турака. Као да смо неприметно пренесени у мале словенске дворове средњег века. Већину су чинили сељаци у својој народној ношњи, много свештених лица, главе све као извајане, са дугом косом и брадом; неки од тих свештеника су заиста импозантне појаве. Вероватно сељаци и свештеници нису овде ни у прошлости друкчије изгледали, а из историје нам је познато да су и једни и други тада играли исту улогу као и данас. Једина је разлика у томе што су тамо где је некад око престола стајало високо и ниже племство, заступајући крупни земљопосед, сада стајали официри, министри и други званичници у униформи или фраку, украшени многобројним ордењем. Међу свештеницима у очи су падали митрополити и владика нишки. Они су при разним свечаним чиновима блистали у

КРУШЕВАЦ, прозор на звонику
Лазарице.

богатим одежама, под сјајем византијске царске круне, која је прешла на све бискупе источне цркве. На челу високих чиновника и официра налазила су се два намесника, генерали Белимарковић и Протић; Ристић је остао у Београду. У средини овог шареног букета људи, који би много штошта знали да испричају о политичким променама у земљи и који су и сами доживљавали и падове и успоне, стајао је млади краљ Александар.«

Пут према Краљеву и Жичи води преко западне, плодне али слабо обрађене дилувијалне равни око Лазарице, где сам скицирао ону планинску панораму која је објављена у Викенеловој књизи *Voyage dans la Turquie de l'Europe*. Планине на југозападу биле су ми драги познаници, у чијим сам подножјима стајао, пролазио њиховим долинама, пео се на њихове врхове. Оне су чиниле један протегнути ланац, почињући од 2140m високог Копаоника; на њега су се надовезивали: 2080m висока Гобеља, Чекер (1589 m), Жељин (1836 m), Гоч (1147 m), па даље на запад Кобасица, Столови и Троглав, који обележавају Ибарску клисуру јужно од Краљева. На левој обали Мораве развили су се многи валовити висови који испуњавају северозападну Србију; могао сам да распознам једино Котленик, Црни врх, Крменицу и Јухор. Мој пратилац показа преко оближњег Трстеника једну светлу пругу и рече да је тамо Краљево. Кад је време јасно, каже да се уз помоћ дурбина може распознати његова црква, у шта сам посумњао, јер удаљеност у ваздушној линији износи цела 52 km. То би могло бити истинито таман толико колико и прича о огромној гвозденој капији у клисури Гоча, која је у турско време затварала пут који је туда водио ка Новом Пазару и чије се отварање и затварање тако далеко чуло да су се трговци чак и у 35 km удаљеном Крушевцу при отварању и затварању својих радњи према томе равнали.

Изврстан пут води даље право на запад и, с једва приметним успоном, достиже иза Горњег Рибника, где је Милан Обреновић II подигао цркву, своју највишу тачку (193 m) и тог нивоа се држи све до Трстеника, који је од Крушевца удаљен 27 km. Овај по величини други град у округу, који је 1905. имао 1500 душа, јавља се већ у једној повељи кнеза Лазара међу местима која додељује манастиру Раваници. Старије насеље, које се налазило нешто западније, у долинској узини између Гоча и Татарне, и из чије околине потиче једна римска бронзана маска која је 1874. доспела у Београдски музеј, напуштено је 1832. године, по наређењу кнеза Милоша. Садашња варошица има зграду среског начелства, добру школу, пошту, штедно-кредитну задругу са око 7 милиона годишњег промета и прилично уређену чаршију. Ђилимови који се овде израђују на високој су цени због густог и меког ткања. Жив трговачки промет дуго је осећао негативне последице рушења моста (1887) који је повезивао место с левом обалом Мораве; сав промет је пренесен на понтонски мост код Јасике. Наме-

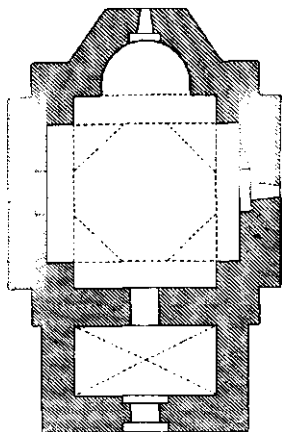
сто старе црквице, која је срушена и уклоњена, треба да се сагради нова с куполом, по Живковићевом пројекту.

Лети кроз Трстеник пролазе многи странци путујући у бању Врњце, која лежи нешто западније, у долини Мале реке. Наплетку и угледу бање у последње време знатно су допринеле честе посете краљице Наталије, као и неке мере владе - присуство окружног лекара за време сезоне, уређење шеталишта (1897), регулација раније дивљег потока, с многим воденицама, и постављање лепих гвоздених мостова преко њега. Дејство ове алкално-киселасте воде, која извире из кристалинских слојева јужног Гоча прекривених кварцитом и шљунком, упоређује се с дејством воде у Емсу. Поред лепог курсалона је топла вода (37 °C) која се користи за купање, а на левој обали речице је хладна, која се пије. Један од многих излета у романтичну околину Врњца води у њихов мајдан мермера, чувен колико и нешто источнији каменоломи код Попине, Дубља и брда Орловац, који у експлоатацији новосадског предузимача Шпицера дају изврсне млинске каменове.

Североисточно од Крушевца уздиже се дилувијални плато, који највишу тачку достиже на 491 m високој Деспиној пољани, на чијем најсевероисточнијем рту, на стени која се вертикално уздиже 21 m над ставама Западне и Јужне Мораве, као на неком престолу стоји опевана кула Тодора од Сталаћа. Заинтересованост за географске појаве и жеља да видим овај споменик хероизма старих Срба одвеле су ме први пут тамо већ 1860. године.

Било је дивно јутро 7. јула кад сам с окружним инжењером Матијашићем појахао београдским путем и прегазео подубоку Расину, која је сада премошћена, а затим пошао преко питомих брежуљака, кроз воћњаке и винограде Макрешана, иза којих су се мали храстови шумарци, више уза страну, згушњавали у зрелу шуму. Празнични мир почивао је на моћним крунама дрвећа и целој Мојсињској планини која се простира на југоисток. У народу се прича да је неки војвода Мојсило, који се тешко огрешио о цара Душана, морао да претвори ову шуму у »свети гај« да би се одужио за живот који му је поклоњен. Седамдесет цркава је саградио у водом богатим планинским кланцима на обема обалама Мораве, а многа црквишта, за чије је откривање и истраживање заслужан нарочито учитељ Михаило Ст. Ризнић, као да потврђују срж те приче.

Код прастарог села Мојсиња, код Браљине међу високим брестовима, код Каоника и другде виде се рушевине црквица, о чијим се ктиторима и градитељима и у народном предању сваки траг изгубио. Својом основом занимљива је црквица код Стеванца, која је са осмостраном куполом стајала још пре 40 година. Мермерни оквири њених врата и прозора пали су још раније као жртва народног сујеверја; веровало се, наиме, да је тај мермер, самлевен и растворен у води, поуздан лек од неких унутрашњих болести. На дан сабора - Св. Јована Јаворека — ту се народ слеже са свих страна. Сличан углед ужива и

СТЕВАНАЦ, основа цркве.

црквица на нешто источнијем Јаковачком потоку, која важи као технички најбоље грађена црква у Мојсињској планини. Њена купола срушила се пре петнаестак година; камена крстионица и носачи икона говоре о њеној некадашњој богатијој опреми. Копачи блага налазили су овде поред посуђа и неке златнике из доба Душана и Лазара; сабор се слави на Томиндан. У паралелном кланцу један километар источније лежи такође разорена црквица Св. Дамјан, па недалеко од ње Св. Марија и северније, наспрам улаза у тунел, капела Св. Недеље, чија главна просторија, 3 m дуга, добија мало светлости само кроз уски прозор олтарске апсиде и мања је од нартекса.

Са гробена Мојсињске планине силази се благом низбрдицом, а кад смо изишли из шуме на Пожарцу (442 m), северна моравска област указала се пред нама отворена све до Саве. Средицу тог дивног предела испуњавала је старосрпска жупа Лугомир, кроз коју тече и натапа је водом богата истоимена речица (прва књига, стр. 297), док је непосредно испред нас штрчала у небо једина сачувана кула Сталаћког града; дубоко доле лежала су села Мали и Велики Сталаћ¹⁰, одвојена Јужном Моравом, која у фантастичним кривинама хита својој сестри што тече са запада, да би уједињене, као највећа река, текле кроз Краљевину све до Дунава.

На својим честим крстарењима по северноморавском крају, где је река широка, наилазио сам само овде-онде на понеку скелу или неки скроман чамац. Па ипак је она, према сведочењу Едварда Брауна, већ 1669. била носилац живог трговинског промета са »sah and other commodities«¹¹ између ових крајева и Угарске. У то време је, без

¹⁰ Данас Град Сталаћ и Сталаћ.

¹¹ сољу и другом робом.

сумње, речно корито било регуларније, устаљеније него данас, кад се због неразумног уништавања шума у зони њеног изворишта с пролећа претвара у моћан ток који све око себе плави и пустоши, док се у месецима сиромашним кишом повлачи безбројним каналима назад и прави плитке, опасне окуке. Ко год зна колико је мучан, спор и скуп био транспорт соли и колонијалне робе од стоваришта на Дунаву ка унутрашњости земље пре отварања пруге Београд-Ниш, и с коликим је тешкоћама био повезан извоз жита, коже, лоја и свиња из ове земље, мора жалити што нису предузети озбиљнији кораци да се овај природан и јевтин водени пут ослободи онога што је ометало пловидбу и да се врати саобраћају. Аустријско Дунавско паробродарско друштво почело је да врши испитивања корита и она су показивала да би пловидба мањим паробродима била могућа, али требало је да српска влада постепеном регулацијом и култивисањем околних шумских области створи услове за уједначенији ниво воде, што је у Скупштини схваћено и прихваћено, но после смрти кнеза Михаила том послу се никад више није пришло озбиљно, мада Морава од Сталаћа до Дунава тече кроз 216 km дугу, плодну и широку долину, која је, како показују многобројна античка насеља, не само у доба Римљана већ све до дубоко у средњи век имала огroman привредни и војностратегијски значај.

Најјужнија лука моравске пловидбе све до турског доба био је Сталаћ, који је за то био предодређен већ и својим природним положајем; тамо су сви бродови утоваривали и искрцавали своју робу за суседне области, па се претпоставља да му је и име изведено од глагола устављати или стајати. Још под кнезом Лазарем Сталаћ је био жива трговачка варош са устаљеним вашарима, јер је он приходе једног таквог вашара, петровданског, односно »Петрова панађура«, поклонио манастиру Раваница.¹² На рушевинама римског кастела подигнут је средњовековни српски замак за заштиту луке. Његов западни, већи, потпуно разрушен део обухватао је непуна 4 хектара; од источног, мањег дела још стоји распукнута Тодорова кула. Њени метар дебели зидови били су 6,5 m дуги, 6,5 m широки; имала је 5 спратова, од којих је само трећи имао један прозор, а последњи је служио као осматрачница. У унутрашњости сам још 1860. видео остатке фресака.

Морава, која је често мењала корито, свакако је запљускивала доње делове замка, али никако ову кулу, па стога она није ни могла бити сцена херојског подвига који предање везује за њу и који велича српска народна јуначка песма *Смрт војводе Пријезде*. Она гласи:

¹² Даничић, *Рјечник*, III, 158.

¹³ Вук, *Српске народне пјесме*, књига друга. (У немачком оригиналу песма је дата на немачком језику, у препеву Siegfrieda Каррега, за који Каниц каже да је »успео«.) Ова прекрасна народна песма, у којој се огледа дубока мржња између хришћана и Турака, са узвишеним сјајем јужнословенског хероизма, пева се у разним варијантама у свим српским земљама, па и у

Честе књиге иду за књигама;
од кога ли, коме ли долазе?
О Мемеда, од цара турскога¹⁴,
а долазе до Сталаћа града,
до Пријезде, војводе сталаћке:
»О Пријезда, војводо сталаћка,
пошљи мени до три добра твоја:
прво добро - сабљу навалију,
која сече дрвље и камење,
дрво, камен и студено гвожђе;
друго добро - ждрала коња твога,
који коњиц може прелетити
засобице и по два бедена;
треће добро - твоју љубу верну.«
Гледи књигу војвода Пријезда,
ону гледи, другу ситну пише:
»Цар-Мемеди, турски господару,
купи војске колико ти драго,
под Сталаћа кад је теби драго,
удри Сталаћ како ти је драго,
ја ти добра не дам ни једнога:
ја сам сабљу за себе ковао,
а ждрала сам за себе ранио,
а љубу сам за себе довео;
па ти не дам добра ни једнога.«
Дике војску турски цар Мемеди,
дике војску, оде под Сталаћа;
био Сталаћ три године дана,
нит' му одби дрва ни камена,
нит' га како може освојити,
ни пак како може оставити.
Једно јутро очи недеље
попела се Пријездина љуба
на бедена малена Сталаћа,
па с бедена у Мораву гледи,
ал' Морава мутна испод града,
па беседи Пријездина љуба:
»О Пријезда, драги господару,
ја се бојим, драги господару,
нас ће Турци лагумом дигнути.«

Ал' беседи војвода Пријезда:
»Мучи, љубо, муком се замукла!
Гди ће бити лагум под Моравом?«
Потом дошла та недеља прва,
и господа отишла у цркву,
и божју су службу остајали;
кад господа изишла из цркве,
тад беседи војвода Пријезда:
»О војводе, моја десна крила,
крила моја, с вама ћу летети,
да ручамо, да се напијемо,
да на граду врата отворимо,
да на Турке јуриш учинимо,
па шта нама бог и срећа даде!«
Па Пријезда љубу дозиваше:
»Иди, љубо, у пивнице доње,
те донеси вина и ракије.«
Узе Јела два кондира златна,
па отиде у пивнице доње.
Кад госпођа пред пивницу дошла,
ал' пивница пуна јаничара,
папучама пију вино ладно
а у здравље Јелице госпође,
с покој душе Пријезде војводе.
Кад то виде Јелица госпођа,
та кондиром о камен удари,
па потрча у господске дворе:
»Зло ти вино, драги господару!
Зло ти вино, а гора ракија!
Пивница ти пуна јаничара,
папучама пију вино ладно,
а за моје здравље намењују,
а тебека жива сарањују,
сарањују, за душу ти пију.«
Онда скочи војвода Пријезда,
те на граду отвори капију,
па на Турке јуриш учинише,
те се бише и секоше с Турци,
док погибе шездесет војвода,
њи' шездесет, иљаде Турака.

Бугарској. Једну од тих варијаната из среза Трн, у којој Тодор непријатељског султана зове
»Сулејман«, објавило је Бугарско литерарно друштво, а неке, још раније, браћа Миладинов.

¹⁴ Под овим »Мемедом« - у многим варијантама песме то је Муса - свакако се мисли на
султана Мехмеда III, јер је историјски доказано да је Муса, који је полагао право на владавину
европским делом царства свога оца, освојио Сталаћ 1413. године, после чега је султан Мехмед I,
који је Мусу победио уз помоћ Срба, вратио Сталаћ - као и Крушевац, Сврљев и друга места -
деспоту Стефану Лазаревићу. Према томе, могућно је да су се одузимање Сталаћког града и
Пријездина јуначка смрт одиграли 1456. године, за време похода Мехмеда II на Београд.

Тад' се врати војвода Пријезда,
па за собом затвори капију,
па потрже сабљу навалију,
ждралу коњу одсијече главу:
»Јао ждрале, моје добро драго!
Та нека те турски цар не јаше!«
Преби бритку сабљу навалију:
»Навалија, моја десна руко!
Та нека те турски цар не паше!«
Па отиде госпођи у дворе,
па госпођу привати за руку:
»О Јелице, госпођо разумна,
или волиш са мном погинути,
ил' Турчину бити љуба верна?«
Сузе рони Јелица госпођа:
»Волим с тобом часно погинути

нег' љубити на срамоту Турке;
нећу своју веру изгубити
и часнога крста погазити.«
Узеше се обоје за руке,
па одоше на беден Сталаћа,
па беседи Јелица госпођа:
»О Пријезда, драги господару,
Морава нас вода одранила,
нек Морава вода и сарани!«
Па скочише у воду Мораву.
Цар је Мемед Сталаћ освојио,
не освоји добра ни једнога.
Љуто куне турски цар Мемед:
»Град-Сталаћу, да те бог убије!
Довео сам три иљаде војске,
а не водим него пет стотина.«

Као и пропаст цара Лазара на Косову, тако и пад Сталаћа и смрт његовог храброг господара Пријезде народ објашњава издајом једног од његових војника, који је Турке увео кроз тајне ходнике и за награду је именован за »везира« покрајине. Као такав, он је похитао да од материјала цркава разрушених по целој околини сагради кулу која је по њему названа »Тодорова кула« и да цео замак поново утврди. Због тога је разљућени султан Мехмед три године опседао Сталаћ, али узалуд. Тада се понудио један свештеник из оближње црквице Св. Аранђела да Тодора, с којим је био у завади, савлада лукавством. По његовом савету, султан је превео своје трупе на десну обалу; Тодора је, опет, прота наговорио да сиђе с куле са својим војводама и да захвали богу за неочекивани спас од Турака. За то време је о свему обавештени султан извршио препад на безбрижну посаду која је остала без старешина, савладао је, затим погубио и неверног »Тодора везира« с његовим војводама и разорио цркву, у чијем се торњу, покајавши се, обесио прота. - На тако истински драматичан начин народ приказује судбину и пад Сталаћа. Клетва у својој сујети тешко повређеног султана Мехмеда, који у народној песми узвикује: »Град-Сталаћу, да те бог убије!«, могла се односити само на његов горњи део. Доњи део тврђаве је »цар Моусиа« још 1413. тако темељито разорио да је Брокијер двадесет година касније на рушевинама нашао само једну караулу која је обележавала турско-српску границу. У непосредној близини била је усидрена султанова флотила од 80-100 шајки, спремна сваког тренутка да трупе које су тамо биле повезе у непријатељску земљу.

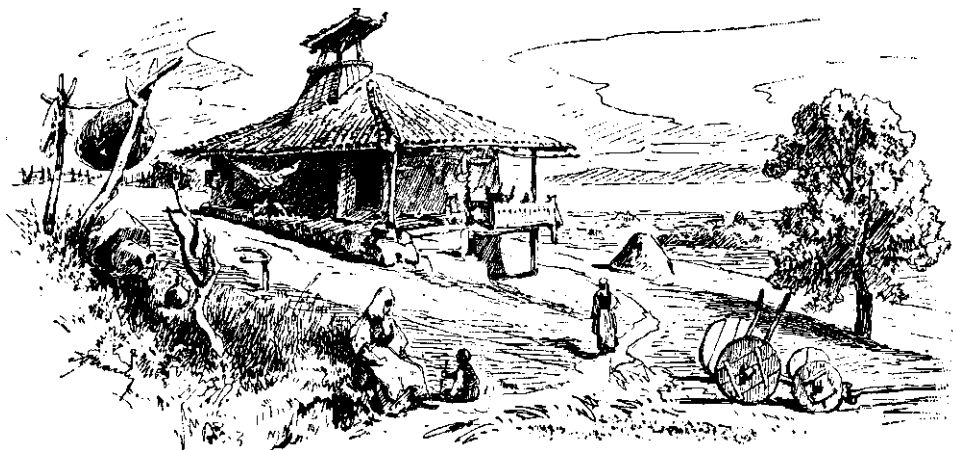
На мојој скици приказане су рушеvine Сталаћког града са ставама Западне и Јужне Мораве, где се додирују границе крушевачког, ражањског и варваринског среза. Јужно од варошице Варварина, на левој обали Западне Мораве, лежи село Маскаре, чије име народ овако објашњава: турски војници су онде из воде извукли таласима

Рушевине града Сталаћа.

ношен леш лепе жене Пријездине и хтели га оскрнавити; међутим, то је спречио један барјактар који је наишао и рекао: »То је маскара!« (*маскара* - тур. срамота). - На брдашцу Бедем, код села, виде се остаци 1,25 m дебелих зидина, изломљених линија, са многим опекама димензија 32 x 29 cm; то је био римски правоугаони кастел са странама 156 и 132 m, код кога су такође нађени новац, посуђе и исписани каменови. Учитељ Ризнић је ипак у заблуди кад римске Praesidium Pompei и Praes. Dasmini, места која су се према итинерерима налазила на војном путу Београд-Константинопољ, лоцира код Маскара, односно Сталаћа. Јер, кад би то било тачно, Римљани би морали имати један мост код Параћина преко Велике Мораве, други код Маскара преко Западне и трећи преко Јужне Мораве да би дошли у Ниш. Међутим, антички војни пут је, као и савремена железничка пруга, заобишао Крушевац и остао на левој обали Јужне Мораве, као што сам у поменутом студијама непобитно доказао.¹⁵ Периодична померања реченог корита на ставама двеју Морава често су наносила огромну штету Малом Сталаћу. Пре 40 година је најбољи део његових њива одвојен од села и судским путем додељен Великом Сталаћу. Од тада је то јабука раздора између ова два места, која су раније живела у добрим суседским односима. Данас се међу њихових 427 кућа виде већ и модерне, али већину још чине оне од којих сам једну нацртао 1860

¹⁵ Ризнићева пажње вредна расправа («Старинар», новембарска свеска из 1891), која ми је дошла до руку кад су моје *Römische Studien* (1892) већ биле одштампане, не само што потврђује моје наводе о постојању римског насеља код Маскара, већ и знатно повећава број античких кастела које сам унео у карту јужно од Сталаћа, а археолозима од струке се чинило да је већ и овај број превелик.

СТАЛАЋ, сељачка кућа.

(стр. 103) и која се може сматрати типичном за старији, аутохтони начин градње у овом крају.

Оног дана кад смо сишли у Мали Сталаћ, у њему је владао, као и у целом хришћанском свету Истока, потпун мир. Свака распра је прекинута, сваки рад престао. Био је то Ивањдан, дан рођења св. Јована Крститеља (24. јуна по старом календару) и Сунчева прекретница - празник тако велик да се, према веровању Срба, Сунце из поштовања према свецу трипут зауставља. Донедавна се у Србији, као раније свуд у Немачкој и готово у целој Европи, Ивањдан прослављао тако што су се уочи празника по брдима палиле велике ватре. Као и едикт Нирнбершког већа од 20. јуна 1653, тако је и српско свештенство устало против овог (и многих других) готово неискорењивог паганског обичаја. Још само пастири оптрчавају око својих стада оваца и говеда са запаљеним брезовим или трешњевим гранама и затим се пењу на најближи вис да остатке грана споје у један велики огањ.

У Малом Сталаћу био је тога дана још један празник - крсна слава у кући кмета. Био сам тамо и у великој соби старешине затекао дуг постављен сто од свеже цепаних дасака, са ниским ногама. Прибор за јело чинили су шарени земљани или дрвени тањири, калајне или дрвене кашике, виљушке, дрвени сланици и чанчићи за паприку; ножева нема на столу, јер сваки Србин носи нож уза се. На средини стола стајао је један велик, округлао хлеб, »крсни колач«¹⁶, који у верском делу свечаности игра главну улогу. Према верском пропису, он се прави од чистог пшеничног брашна, на његову горњу страну утискује

¹⁶ Вук, *Рјечник*, стр. 284, наводи интересантне податке о »колачу« и многе пословице у вези с њим, као: »Бољи је и црн колач него празна торба« (с којом се пријатељу иде у посету).

се поскурњаком крст и иницијали речи »Исус Христос ника«, а на доњој страни, чим се испече, урезају се крст. На горњој страни колача, где се линије крста секу, забодена је висока, танка лојана свећа, на њу су, на средини, налепљене две мање тако да упаљене чине трикир, симбол светог Тројства. Поред колача је стајао врч с вином за верски обред.

Кад је поп ступио у одају, скуп је већ био у пуном саставу. При уласку су се сви поздрављали и по српском обичају љубили у оба образа. Са епитрахилем, делом одежде коју свештеник носи о врату и без које не сме да врши ниједан верски обред, поп је стао на источну, ужу, страну стола. Лево од њега стао је старешина, до њега најстарији син, па онда редом мушки чланови породице. Десно од попа стајали су кумови, ближи рођаци и гости. Жене су стајале позади, у дну собе.

Свештеник је отпочео свечаност читањем дуге молитве, певушећи монотono, али ипак свечано, како је то својствено православној литургији. Затим је с кадионицом у руци осветио славски колач, призивајући на кметову кућу благослов Бога и светитеља патрона. »Нека би класје расло до стропа ове собе« и сличне жеље су побожно упућиване Свевишњем. Облаци тамјанског дима из кадионице испунили су собу и, обаејани светлошћу свеће, стварали лелујаве ореоле око свештеникове главе улепшане изразом дубоке и скрушене побожности. Старешина је затим узео освећени колач, скинуо свећу с њега и с попом, пошто су га претходно уз певање одређене молитве трипут окренули, разломио га на две половине; свештеник је залио обе половине вином, старешина и кум су сркнули то вино, разломиле обе половине још једном, и сад су поп, старешина, кум и домаћица добили четири освећена дела колача, док су се гости почели служити осталим хлебом на столу. У Срему се, како ми је Вук причао, у један део »крсног колача« упече риба, при чему се домаћица свом својом умешношћу труди да то место буде неприметно, па да га поп, који први бира један од четири комада колача, не нађе, што јој често и успева, на радост свих присутних.

Верски обред је завршен. Свештеник скида епитрахил и седа за сто на почасно место. Ручак почиње топлим киселом чорбом, омиљеним српским киселим рагуом, а затим следе риба, пасуљ, сир, воће итд. Као пиће служе се ракија и вино. За време ручка поп држи прву здравицу у славу Бога и за »дуг живот господара«, кнеза Милоша. Затим домаћин наздравља гостима, а посебно странцу, који је - то је узето као добар знак - дошао у ову кућу баш на дан њеног највећег празника. У хору је одјекнула увек лепа српска песма обредница »многаја љета«, која се смењивала са наздрављањем домаћину, куму итд., жене, међутим - а то је, као и њихово место у доњем делу стола, карактеристично за њихов друштвени положај у Србији - нису помнуте ни једном једином речју!

У Крушевац смо се вратили десном обалом Западне Мораве; то је

СТАЛАЋ, слава у кући кмета.

могуће лети, а у пролеће, кад се реке и речке разлију, сви су путеви под водом. Расину смо прегазили близу њеног ушћа, убрзо избили на поштански пут и у касне сате, при месечини, стигли у град, чија се »бела црква« с магичним ефектом истицала на тамној позадини своје околине.

Од тада је много учињено за побољшање веза Крушевца с околином. Француско грађевинско предузеће је до свог седишта у Великом Сталаћу о свом трошку изградило 16 km дуг тврди пут, који је изискивао и доста минирања, са лепим мостовима преко Расине и Мораве, и поклонило га држави. Други поштански пут води за Трстеник; трећи - са 20 m дугим распонским мостом преко Ђуниске реке код Каоника и 120 m дугим гвозденим мостом преко Мораве код Ђуниса, који је завршен 1896 - води за Алексинац; четврти, уз Расину, кроз Јанкову клисуру, у новостечену област Прокупља и Куршумлије. Код Јасике, која је 1893. улепшана једном за око пријатном црквом Св. Духа,

саграђен је 1896. године на Западној Морави 180 m дуг, стабилан мост, од кога велику корист има ово и једанаест других места на левој обали реке, недавно припојених крушевачком округу.

На војном путу за Јанкову клисуру виде се на Расини код Шаврана остаци неке тврђаве, која је могла да прими 200 људи. На другој страни, источно, код Наупаре, налази се истоимени стари манастир, обновљен 1848, чије су две цркве - 1835. обновљена куполна црква Богородичина рођења и она која је саграђена 1851 — дуго биле једина светилишта и једине образовне установе за 16 расинских села са преко 5000 душа. Манастирски посед је 1893. обухватао 20 хектара ораница и ливада, 6 хектара воћњака и винограда, 610 хектара шуме, нешто стоке, једну воденицу итд. Годишњи приходи и расходи су се раније кретали око 8 000 динара, али су у последње време постепено пали на 6000 динара, при чему игуман и калуђер који му помаже, како ме је уверавао калуђер Јосиф Гавриловић, и поред нове парохије са шест места тешко да могу нешто приштедети. Код Ломнице, на десној обали Расине, нађен је извор добре минералне и код јужнијег Мајдева слане воде. Код следеће старе црквице, Св. Петке, пут, држећи се тока Расине, прави велику кривину и затим код Златара прелази на леву обалу реке. Околно становништво зна много прича о тамошњим »латинским« рудницима злата и сребра, о ковницама код Ковиока на другој страни, као и о замку који је стајао на Царини; и заиста, неке повеље потврђују присуство Дубровчана у »uilla Chonazi« (Ковачи) око 1426. године. Путем, који се од Крушевца кроз палеозојске формације постепено пење за 170 m, стиже се, после даљих шест километара, до Јанкове клисуре, која је добила име по Сибињанину Јанку (Јаносу Хуњадију); он је туда прошао 1448. идући на Косово поље. О тој клисури биће више речи у десетој глави ове књиге.

Крушевачки округ, који је 1905. обухватао 2710 km², имао је, са проширењем на северозападу, у своје 82 општине и 280 насељених места 150287 становника. Густина насељености креће се од 25-30 душа на квадратном километру у копаоничком срезу до 45-50 у Жупи и око Ражња и 60-70 у трстеничком и расинском срезу. Земљиште је плодно, нарочито у ова два последња; поља су најпријатнија за око у лето, кад их зрела жита и кукуруз прошарају златножутим бојом и кад се сељаци у послу живо крећу по њима. Под пшеницом је 1906. године¹⁷ било 9323 хектара, под кукурузом 29567 хектара и под осталим житарицама око 17000 хектара. Ливаде су покривале 14293 хектара, пашњаци 4140 хектара, воћњаци 8895 хектара. Само шљива је дала 229210 метарских центи рода, крушке и ораси 35400 центи, а јабука, кајсија, трешања, мушмула, лешника итд. обично има у изо биљу. Виногради су с 2725 хектара дали 30477 метарских центи грождја. Оно успева нарочито у Жупи, која је била чувена још у доба

¹⁷ Та година је дала просечну жетву.

кнеза Лазара. По њеним виноградима су расуте левкастим црепом покривене, често и на спрат грађене пивнице, у којима се муља грождје и чува вино; јако жупско вино се свуда цени и тражи. Повртарство се такође шири и напредује; највише се гаје купус, црни и бели лук, паприка, махунасте биљке и кромпир. Пчеларство поново оживљава, тако да је 1905. године било 8406 кошница, дакле 3,1 на 100 хектара. Плодови се продају углавном сирови. У Расини на 1 km² долази 107 грла стоке, у срезовима Трстеник и Ражањ 115-125, у Жупи и Копаонику само 94-97; године 1905. пописано је 4789 коња, 60191 говече, 171810 оваца, 18293 козе и 59747 свиња, што на 100 душа у срезу Трстеник даје 180, у Расини 185, у Жупи и ражањском срезу 210-270, а у копаоничком срезу чак 350 комада. Све у свему, може се рећи да крушевачки округ спада међу најблагословеније у Србији.

IX

ОД ЛЕСКОВЦА УЗ ВЕТЕРНИЦУ КА ВРАЊУ. ПРЕКО МАСУРИЧКОГ ПОЉА У ОБЛАСТ ВЛАСИНЕ

У току јесени 1889. Лесковац сам, на разним турама, посетио четири пута. Од Ниша до овог града стиже се врањском пругом за два сата. Прича се да је стари Лесковац био на месту где су данас рушевине код села Доње Копашнице. Међутим, на горњој Медвеђи сам чуо да су становници тамошњег града Дибочице (тачније: Глубочнице) бежећи испред Турака основали на Морави град с истим именом (глава X), који је тек доцније због густог лесковог грмља у његовој околини добио име »Лесковица«. Ово објашњење ми звучи мање натегнуто него оно које наводи Милићевић.¹ Грађевине по којима се може наслутити бурна прошлост овог града знатно доприносе живописности његовог положаја.

Хан је тражио Лесковац код Скуна (Scunae) на Појтингеровој табли; међутим, Табла је управо на овој рути због крупних грешака преписивача непоуздана, па се не бих сложио с Хановом хипотезом², о којој ћу рећи нешто више кад будем говорио о Врању. По мом мишљењу, положај Скуна - као и Arribantium-а и Merion-а које помињу Птоlemeј, односно Хијерокле, и још неких места у Дарданији која наводе Прокопије и Појтингерова табла³ - не може се утврдити без неких нових налаза натписа. Из Лесковца, који је несумњиво био важна римска раскрсница јер су се тамо стицали путеви са истока од Turges-а, са запада од Lissus-а, са југозапада од Scupi-а и из јужније рудне области, нема натписа који би унели више светлости о релацијама међу некадашњим местима у овој области. Само, ни у ком случају тамо нису стајали, како претпоставља Томашек, Scupi,⁴ које сви истраживачи - све до Еванса и Домашевског - препознају у данашњем Скопљу.

¹ Краљевина Србија, стр. 112.

² Reise v. Belgr. n. Sa/., S. 235.

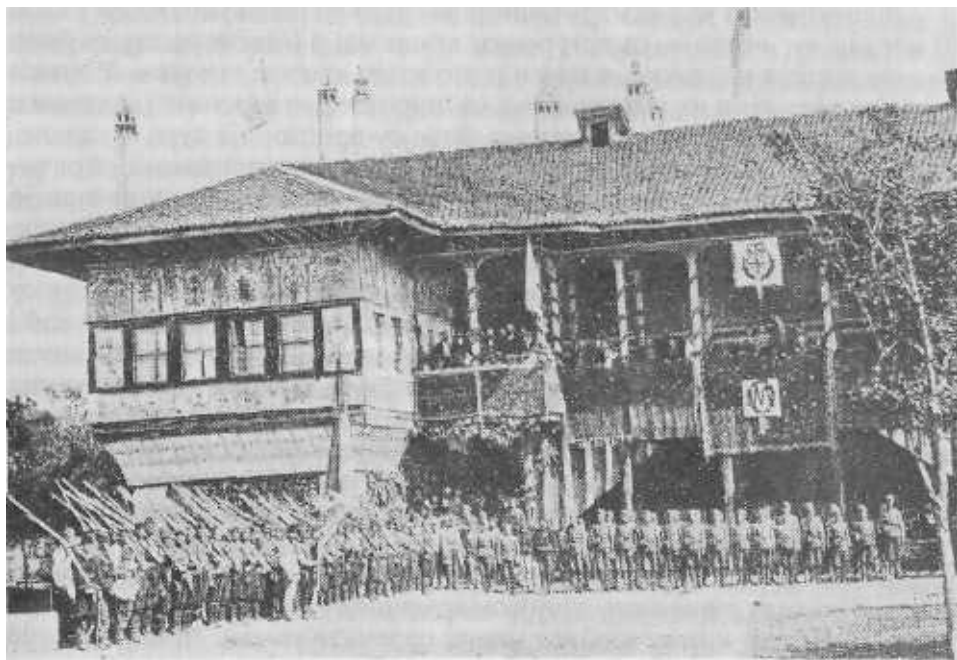
³ Mannert, *op. dt.*, VII, p. 108.

⁴ Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. Bd. 99, S. 437 ff.

Три моста повезују делове града кроз који тече Ветерница и у којем минарета и кровови конака надвисују тамно дрвеће и подсећају на некадашњу владавину Турака. О њој би имао много шта да каже и Хисар, 350 га високо брдо са замком на левој обали реке. Цорц Браун је још 1677. видео тамо кастел, који је господарио околном баровитом низијом. У средњовековно време град је био више пута у рукама Бугара и Византије, док га цар Манојло није, заједно с његовом околином, уступио Стефану Немањи, и отада је цела та област делила судбину српске државе. После Косова турски, Сегединским мировним уговором (1444) дат српском деспоту Ђурђу Бранковићу, Лесковац је 1455, после низа победа Полумесеца, трајно прикључен султановом царству. Тек 1689. трупе принца Еугена заузеле су тврђаву и она је од тада почела да пропада. Сада је то крвљу натопљено тло где је некада стајала римска акропола, од које се може наћи још само понека опека, покривено виноградима који дају одлично вино и понешто племенитих сорти воћа. Материјал првобитне тврђаве употребљаван је за градњу средњовекоених замкова. џамија и конака, па се више ни њена основа не може утврдити. Мада од 1878. препуштени пропадању, данашњи објекти овог некада дичног уточишта Полумесеца још одају линије оријенталног стила, који полако ишчезава.

Још на почетку XIX века Лесковац је био средиште великог пашалука, чије су границе обухватале чак и удаљене округе Крушевац, Ђуприју и Алексшац (који од 1833. припадају Србији). Доцније је, међутим, Лесковац припајан ејалатима Приштина, Ниш, Рушчук и најзад, кад је Мидхатова звезда блистала у Нишу, коначно њему. Муслимански елемент, који је непрекидним насељавањем Арнаута постајао све јачи, вршио је на бројно двапут јачу хришћанску већину тако јак притисак да је 1841. у Лесковцу и око њега избио дуго припремани устанак раје. Он је много муке задао гувернеру Мухамед-паши и још дуго после његовог крвавог угушења снагама Албанаца трагови пушчаних метака по зидовима подсећали су на напад на турску управну зграду. Ускоро потом Лесковац је пао на нижи ранг, постао је само седиште мудира; на крају је ипак враћен кајмакам.

Кад се Србија 1877. године придружила руској акцији и кад су се њене колоне приближиле Лесковцу, његови ммућнији муслимани су побегли у Вран-е и друге градове косовског вилајета. Том приликом су спахије и заптије у целој околини реквирирале све расположиве запреге од раје, која је тако неповратно изгубила око хиљаду волова, бивола итд. Сиромашнији лесковачки муслимани похитали су у тешко приступачну Грделичку клисуру. где су их кајмакам Хафис Пашагић и Есад-бег организовали с осталим придошлицама у башибозучке групе. Њима су хтели да се придруже и 1500 Арнаута под Зимбером и Суљагом из Пусте реке и горње Ветернице да би заједничким снагама зауставили продор Срба. Међутим, хришћанско становништво им је пресекло пут својом храбром одбраном Дилавер-бегове куле у Вучју.

Пашин сарај у Лесковцу.

Борећи се огорчено, обе стране претрпеле су тешке губитке. Ту је 3. 97
 јануара 1878. пао Владимир Раденковић, вођ устанка. С њим су изгинули многи храбри борци за ослобођење родне грудe, који су својом жртвом сачували од пожара и пљачке Лесковац, у коме се већ од 23. децембра 1877. налазио један малобројан одред српске војске. Довољна је била једна дсценија да се овај град готово сасвим отресе својих ранијих турских обележја. Од 4500 Турака који су пре припајања Лесковца Србији становали у 900 кућа затекао сам их у јесен једва 60 у 15 кућа, од осам џамија са шест минарета остале су три, од десет текија само једна; са земљом је сравњено чак и турско купатило. И последња џамија која још »ради« остаће ускоро пуста, јер се Турчин ни овде, као ни у осталим местима, не осећа дрбро под влашћу хришћана. Он продаје своју кућу и свој посед у пола цене и одлази тамо где ће опет моћи, окружен немоћном рајом, да ужива привилегије »правоверног«. Међу најугледније досељене арнаутске породице спада породица Шашит-паше. Пореклом из једног угледног пећког арнаупжог племена, а у блиском сродству с утицајном лозом Бушатлија из Скадра, згрнуо је у Лесковцу огромно богатство; његов потомак Шахсувар-паша и син му Исмаил-паша су га толико увећали да је утицај овог последњег чак и у Цариграду био све до пре неколико година веома јак.

Шашит-паша је у центру оног дела града на десној обали саградио 50 корака дуг »сарај«, са истуреним крилима; у једном крилу су биле пашине жене и одалиске, а друго је служило као »селамлук«. У дугом средњем делу који их је повезивао, са широким, отвореним чардаком и великим степеницама с обе стране, биле су просторије суда и управе.

Украшен аутентично оријенталним сликаним фризовима, гирландама итд., сарај још изазива добар утисак, мада је очигледно да је почео да пропада јер данас служи као депо дувана. Зграду су најпре били откупили власитиначки и лесковачки срез, а 1892. она је срушена да би се на њеном месту подигла зграда ниже гимназије, за коју су новац и грађевински материјал били сакупљени већ 1889. Пашагић, који потиче из друге богате породице, поседовао је у Печењевцу и Лесковцу две велике зграде; у овој последњој данас се налази среска полицијска управа. Пашагић је за собом оставио још један спомен: џамију с минаретом поред некадашњег сараја, која је сада напуштена. Трећа џамија која се одржала стоји у Сахат-махали.

Арнаутски бег, тај шпански хидалго и мађарски племић илирског троугла, није толико ревностан поштовалац корана колико је осион и нетрпељив према оријенталном хришћанству које се нашло у његовој власти. Њему су више него азијском муслиману мрски сви манастири и цркве, а градњу нових, кад год може, спречава силом. Конзул Хан је причао о примерима невероватног фанатизма које је доживео за време свог службовања у Албанији. Кад је лесковачка хришћанска општина молбама и знатним бакшишом издејствовала у Цариграду ферман којим јој је допуштено да гради једну већу богомољу, арнаутски силници у граду дуго су претњама покушавали да то спрече. Хришћани су прибегли лукавству и почели градњу тврдећи да подижу кућу за свога попа. Тако је у иајудаљенијем јужном делу хришћанске махале, скривена међу дрвећем, споља једва видљива, настала тробродна базилика Света Богородица, без торња, кулола или неког другог украса видљивог издалека, али је зато на северној страни имала димњак, којим је, кажу, требало заварати муслимане и прикрити од њих праву намену градње.

Године 1839. је црква, чија дужина није ни у каквој пропорцији с њеном висином, темељно реновирана. Једини спољни монументалан украс чини широк трем са 18 стубова на западној и јужној страни. Низ шест степеника силази се ка скромном главном улазу, изнад кога је слика »Рождество пресвете Богородице« и један накнадно пробијен прозорчић. Само кроз њега и кроз уске просеке на јужној фасади улази нешто мало светла у унутрашњи простор поплочан великим квадратним опекама. Човек се ту осећа као у катакомби; мистични утисак појачавају јаки стубови и у полутами једва разазнатљиве фреске. Светлост огромних воштаних свећа које горе пред богато украшеним иконостасом пада на »сто за Краљицу« и омогућава да и у оваквим условима дође до израза чудесна природна обдареност Бугара за умет-

нички занат. Молитвени наслон, по облику сличан престолу, дело је дрворесца мајстора Наше, који живи у Власотинцу а родом је из Самокова. Круна, грб, цвеће и остали украси резани су у ораховини с истанчаношћу која изненађује; шездесет дуката које је примио поштено су зарађени. Исто толико уметничког има и у балдахину који украшава олтар. То су дела трајне уметничке вредности. Близу главне фасаде диже се од 1879. један незграпан шестострани звоник; декоративније делује киоск који наткриљује чесму са изврсном водом и чини средиште угодног простора који затварају школа и поповска кућа.

Отако су Срби освојили град, почело је да напредује и образовање. У шесторазредној основној школи за дечаке и девојчице, с многим паралелним одељењима, 14 учитеља и 4 учитељице раде са скоро 900 ученика. Четвороразредну нижу гимназију, основану 1880, похађа 150 ученика и 20 ученица. Она плаћа једног директора, пет професора, по једног наставника певања и гимнастике с војничком обуком и једну учитељицу ручног рада; веронауку у обе школе предаје бивши свештеник у сремском Иригу Лука Божовић. Овај колико љубазан толико и образован свештеник, сада на служби у букурешкој српској црквеној општини, био ми је стално на услузи као добро обавештен пратилац. С њим сам се једног дивног и ведрог недељног јутра попео на нову цркву Св. Илије, чија је сјајна метална купола ширила од 1883. своје одблеске по целој околини.

Црква стоји на западном брежуљку Хисару, окружена новозасађеним парком и виноградима, поред грооља, на месту рушевина цркве која је носила исто име; народ се дуго окупљао око тих рушевина верујући у њихову чудотворну моћ, па су болесници, тражећи лека, долазили или су доношени и из удаљенијих места. У дрвеној колиби опремљеној, као капела, иконама, крстовима и кандшшма, једна много тражена баба »лечила« је посетиоце и од најтежих болести бајањем, тајанственим лековима итд. Узалуд су свештеници покушавали да сузбију ово посезање у њихов делокруг рада. Сељаци су држали страну побожне чудотворке, која се задовољавала и најситнијим поклонима. Њихова вредност је, међутим, постепено толико порасла да је баба основала фонд за градњу нове цркве. Сад су тек дарови у новцу и материјал потекли са свих страна! Архитект Ивачковић из београдске Краљевске грађевинске управе израдио је пројект, неимар Радојло из Црне Траве га је реализовао и на Илиндан 1889. је у византијском стилу саграђену цркву свечано осветио владика нишки Димитрије Павловић, кога су радикали ускоро потом сменили. Импозантно куполно здање делује веома хармонично многим својим елементима и могло би се назвати сасвим успешним да на западној фасади неугледни портал не стоји у упадљивом контрасту с огромним прозором постављеним непосредно изнад њега. У још голом, бело окреченом унутрашњем простору посебне степенице воде на хор за жене. Иконостас украшавају две иконе једног македонског самоука, а клепало у једно-

ставној дрвеној конструкцији замењује торањ који још није саграђен. У овој цркви, прилично удаљеној од града, служи један од његових 13 свештеника. Док музеин сада још само с једног минарета слави Алаха, 12100 лесковачких православца имају две цркве, а 140 шпанских Јевреја једну малу синагогу са школом.

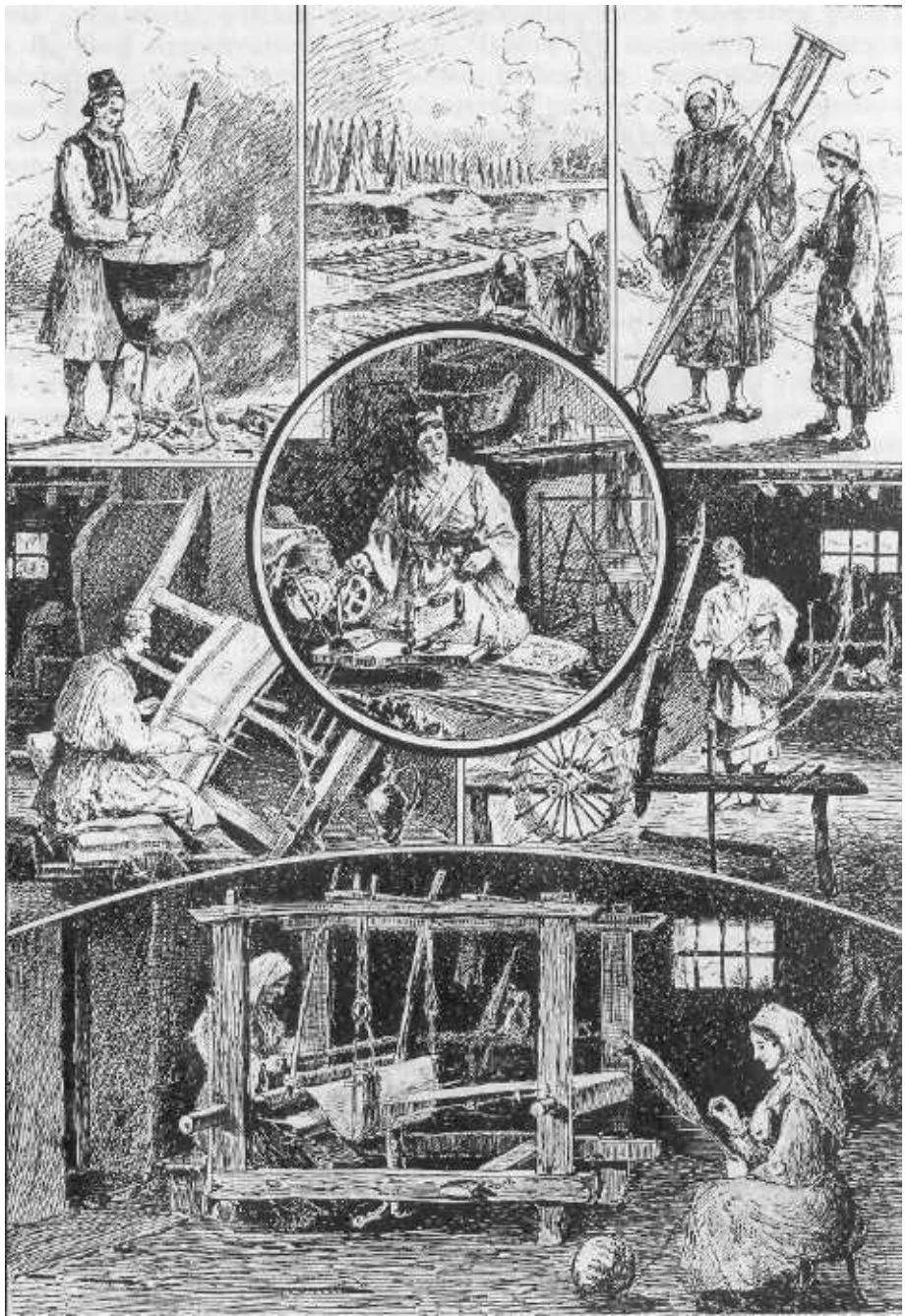
Општинска управа Лесковца, који је 1896. у 2551 кући имао преко 12800 душа⁵, организована је по српском узору. Као и остали градови присаједињени 1878, ом ужива пуну аутономију. »Општински суд« има 1 председника, 3 кмета, 16 одбора, 8 поротника, 1 рачуновођу, 1 деловођу, неколико писара и дневничара. Службу сигурности врше један полицијски чиновник са 4 помоћника, 12 пандура и 18 ноћних стражара. Ватрогасна служба стоји под посебним командантом. О здрављу се брину 2 лекара, 1 бабица и 3 апотеке. Главни општински приходи су доходарина од кућа, дућана, занатских радњи, гостионица, вашара, вага итд. Године 1889. они су саизносомод 60000 динара били у равнотежи орасходима; готовинска резерва је износила 20000 динара. Градска штедионица, која је 1895. дала у промет већ 10,8 а 1905. близу 15 милиона динара уз 10% камате, олакшава притисак зеленаша, од којих се зајам може добити само уз знатно вишу камату. Много је већ учињено за регулацију и улепшавање улица и тргова, при чему треба нарочито истаћи калдрмисање и улично осветљење; већ данас се изглед овог града, који је још пре две деценије био упола азијатски, знатно приближио западним стандардима.

Велик удео у овом брзом препороду имају официри и чиновници које је српска влада послала овомо на службу. Није незанимљиво да се упозна устројство државног апарата у једном српском среском месту. У Лесковцу су се у јесен 1889. налазили: штаб територијалног батаљона (4 официра, 50 војника), среско начелство са среским капетаном, једним приставом, 7 практиканата за канцеларијску службу, једним порезником, једним контролором дуванског монопола и његовим помоћником, једним среским лекаром и 10 жандарма; одељење нишког окружног суда за срезове Лесковац и Власотинце⁶, које има председника, трм судије, једног секретара, једног рачуновођу, два писара и три практиканта; и најзад пошта са једним шефом, два чиновника и четири телеграфиста.

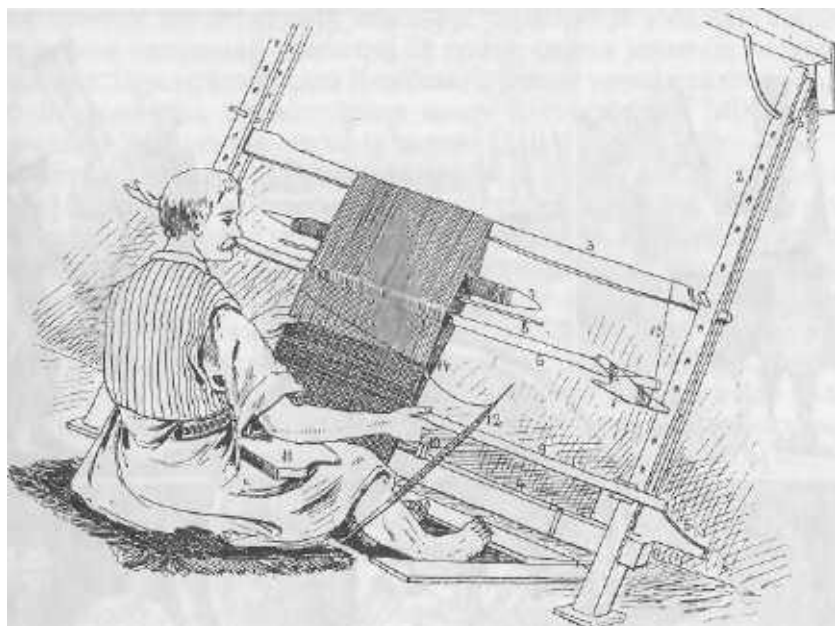
Железничка пруга која Лесковац повезује с Нишем и Врањем добија све већм значај. Срез извози значајну количину жита, вина, воћа и других пољопривредних производа. Међутим, на првом месту евоји промет конопље и ужарије. Без претеривања се може рећи: Лесковац и његова околина живе од гајења конопље. Још Херодот је истицао трачко-дарданску конопљу, Лесковачка важи као најбоља у целом Поморављу и Топлици, јер биљка израста овде и до 3,5 га висине. За

• Године 1905. Лесковац је у 2648 кућа имао 13712 сгановника.

Сад је '10 самосталан суд за власотиначки, јабпанчки и лесковачки срез.

ЛШСКОВАЦ, текстилна индустрија.
Кување боје, сушење конопљс, прдељс, ткање и упредање нити.

Старк српски разбој

1. рашљице за држање нити
2. стативе
3. горње вратило
4. доње вратило
5. клин
6. нити
7. вратило са намотаном потком
8. цепац
9. подметач
10. основа
11. даика за сабијање потке
12. штап за провлачење потке
13. везица
14. основа

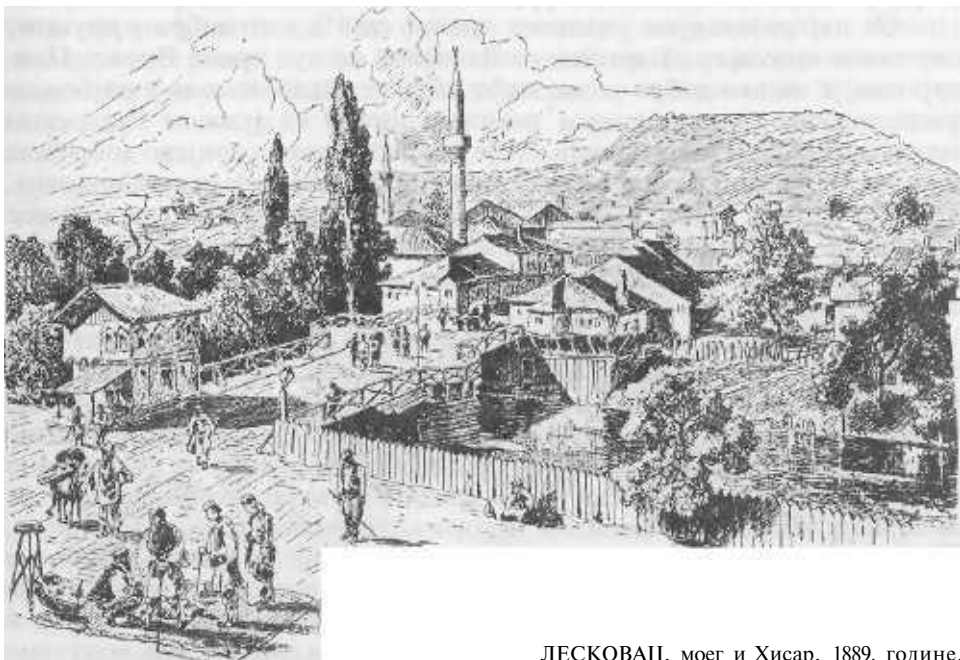
добијање семена предност се даје црној конопљи која се жање у јесен. Конопља се сеје крајем априла, бела се сече већ у августу. У просеку једно сељачко домаћинство добија десет метарских центи конопље, а имућнији сељаци, на пример у Печењевцу, и до 35 центи; године 1889. једна метарска цента продавана је по 56 франака. Почетком октобра, кад се сва пожњевена конопља суши у бескрајним редовима малих пирамида, сва села као да су опкољена огромним логорима малих шатора. Очишћено влакно сељаци продају већином у Лесковцу. Он је нека врста берзе на којој се већ према жетви и понуди формира цена робе. Страни купци су постали веома опрезни, јер су, на жалост, у последње време врло чести покушаји подвала у тежини (влажењем унутрашњости бала или уметањем сена и сл.). Али ипак се и даље знатне количине извозе у Мађарску, Бугарску, Румунију, Албанију итд. Оно што остане, сиромашније становништво само прерађује у ужад различите дебљине, коју највећим делом откупљују трговци из Скопља, Пловдива, Једрена, Букурешта и Добруце.

У Лесковцу има више од 400 прерађивача конопље и ужара, 3 ткача ланеног платна и 3 мутавције. У свакој кући и испред ње, у периферијским четвртима града, зврје точкови и точкићи; човеку се

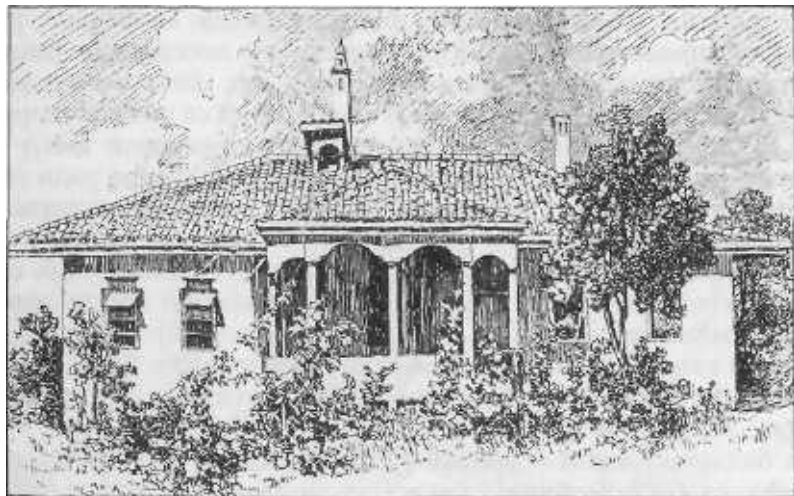
чини да се нашао у некој огромној фабрици ужади. **Осим** тога, ради се на безброј примитивних разбоја. Чувене су лесковачке бисаге од кострети, вунени покровци за коње, ћебад итд. Лесковачке жене су веште у ткању као вело танког памучног платна са разним шарама од уткане свиле, коју такође саме упредају; ти производи имају добру прођу и добро се плаћају. О мерама које влада предузима ради унапређења индустрије платна у лесковачком округу говорићу опширније у X глави треће књиге.

У Лесковцу се нагло развија и грнчарство, најомиљенији облици често подсећају на посуде које се налазе у околини под рушевинама римских грађевина. Постоји и скромна штампарија, која се може поздравити као леп знак напретка, добар парни млин, 180 баштована, 63 пекара, 54 месара и кобасичара, 185 угоститеља, 240 абаџија, 78 опанчара, 365 трговаца, 7 адвоката итд.

Са балкона сасвим европски уређеног хотела »Солун« породице Пашагића, са кафеом, билијаром и трпезаријом, и са зграде садашњег првостепеног суда радо сам посматрао Хисар и складни, необично живописан мост на Ветерници, преко кога се суботом све живо слива према дугој чаршији. Улица је често закрчена бескрајним редовима кола са воловском и бивољом запрегом. Гомила шарена како се само замислити може, са Арнаутима насељеним око Лебана, тиска се уз велику галаму око продаваца који своју робу носе на рукама или преко

ЛЕСКОВАЦ, мост и Хисар, 1889. године.

РУДАРЕ, тип куће.

рамена и око дућанских излога, у које као да су трговци и занатлије набили сву своју робу; и тако све до поподне, кад се клупче размотава и улице празне, док градом опет не завлада свакидашња тишина, коју само с времена на време прекидају вежбања стрелачког друштва »Краљ Милутин« и певачког друштва »Бранко«.

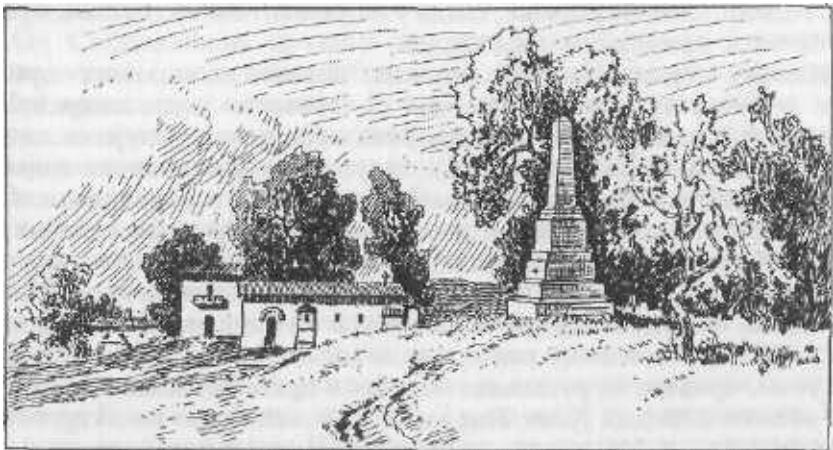
Са најпријатнијим утисцима кренуо сам 9. септембра у друштву окружног инжењера Бартоша из Лесковца на пут према Врању. Пандур нам је нашао добре коње, небо је било плаво, па смо у најбољем расположењу пошли старим римским путем ка јужном Рударском манастиру у низини Кавгалији. Да је она већ у праисторијско доба била настањена, доказује пршљенце за вретено нађено у селу Синковцу, које је остало десно иза нас. На десној сграни су се из равнице покривене зеленилом кукуруза и конопље високо уздизала три огромна бреста, чкја је ограда указивала да је то једно од народних светилишта.

Убрзо смо ступили у свеже зелен луг, из кога су извирили бсли зидови цркве Св. Петке, обновљене 1799. године. Овај некадашњи манастир је омиљено излетиште Лесковчана и сада средиште парохије са два свештеника, којој припада 14 села. После завршене литургије недељом и празником, отварају се торбе и прелази се на телесно окрепљење. А на дан заветине ове црквице без украса шумица око ње добија изглед великог пољског логора који оживљавају песма и игра. Постоји предање да се код оближњег села Рударе налазила »латинска варош«, са чијих је рушевина узет камен којим су озидана велика црквена врата. Снимио сам стопу једног старовизантијског стуба и капител од тврдог пешчаника, са оштро резаним гирландама, волутама

и крстом. На гробљу око цркве, на ком своје мртве сахрањују житељи села Рудара, Трњана, Јајина, Губеревца, Мале и Велике Грабовнице, има неколико врло старих надгробних каменова занимљивих облика. Све то скупа чини јединствену живописну целину која одише посебним стилем, а чува је и одржава један црквењак кога плаћају поменута села.

Села око Лесковца су већином збијеног типа. У Трњану, Пресечини и Шајиновцу, кроз које смо на свом путу прошли после Рудара, куће стоје једна до друге. Западно од нас је остала Паликућа, где је још пре сто година Пеша Прлић покушао да подигне устанак, после чега су Турци село спалили; кажу да му и име отуд долази. У Стројковцу, удаљеном 11 km од вароши, посетио сам прву српску фабрику гајтана. Под вођством два Бугарина из Карлова, са доста добрим машинским погоном, овде се израђују већином плави, мање црвени, гајтани на исти начин с којим сам се раније упознао у балканским варошима Калоферу, Тревни и др. Жене преду вуну зими, а она затим кроз бојациницу Бугарина Стевана Добре Бујецова, који годишње преради по 200 kg индига, одлази на једноставне и веома практичне мале ротационе апарате. Овде и у филијали фабрике гајтана основаној 1889. у суседном Вучју ради 24 радника са 110 вретена. Исте године остварен је обрт од 120000 динара.

Затим смо прошли поред једне пристојне механе, која лежи мало изнад пута, па смо уз поток, који покреће већи број водница, преко Накривња продужили према Чукљснику. Ту се завршава благо устала-сани терен који се од Стројковца простире на југоисток, а почињу шумовити огранци готово 1 200 m високе Влаине, чије су романтичне, водом богате увале биле погодне за изградњу светилишта. У јужнијем

Споменик код Св. Николе.

100 Накривањском манастиру, поред темеља разорене црквице Св. Никола (тлоцрт у »Старинару«, VIII), стоји једва очувана ниска грађевина са полубличастим сводом и конвенционалним византијским фрескама; поред ње су још, знатно виши, солидан једносратни конак и споредна зграда у којој налазе смештај побожни ходочасници и излетници, али у оне дане кад накривањски поп овде служи литургију она није довољна. Подневни одмор смо провели под сеновитим орасима поред 3 m високог гранитног обелиска, подигнутог у спомен Владимира Раденковића (већ поменутог на стр. 239) из Голешнице (рођ. 1850, погинуо у борби с Турцима 1878. код Вучја). Недалеко од западнијег Рашиног Лаза је стара црква Св. Спаса, која такође привлачи многе посетиоце.

101 На повратку преко Накривња видео сам на источним брежуљцима последње веће винограде југозападне Србије; тамо где је земљиште равније, берба кукуруза је била већ у пуиом јеку; само бундеве, које су овде-онде биле посејане у кукурузу, остајале су и даље на њивама да би потпуно сазреле. Сад се терен опет постепено дизао према југу и све више је било шуме, и то добре. Прешли смо дубоку Селску увалу и стигли у значајно и занимљиво Вучје на истоименом потоку. Он извире на Ружином гробу (1437 m), једном од врхова на кристалинској Кукавици, тече с југа на север упоредо са 4 km удаљеном Чукљеничком реком и после ове је најјача источна притока Ветернице. Од неког језера, које би према Милићевићу требало да постоји између Белог Потока и Вучја, нисам видео никаква трага; истина, у пролеће су ливаде под водом, али она се већ у првим летњим месецима повлачи. Раније поменута Дилавер-бегова кула (стр. 238), коју су мештани 3. јануара 1878. тако храбро бранили од Арнаута да су ови побегли оставивши 140 мртвих, стајала је недалско од механе усред села. Наместо срушене куле са високим бедемом данас се налази кућа једног сељака, поред које пролази пут за клисуру, коју је први посетио Хан 1858. године. Она, без сумње, спада у најромантичније теснаце српског југа, богатог природним лепотама.

Између стрмих, високих литица, дивних падина под шумом и свеже зелених пропланака пробија се Вучанска река, покрећући 18 воденица и 2 ваљарице, и у безбројним каскадама сручује се ка дубоком Дев-казану (Ђавољем котлу), окруженом живописним стенама, у коме јата рибица као да се надмећу у хитрини и окретности. Сунце само покаткад завири у њега, а зли дух га посећује сваке ноћи да би скувао себи чорбу. Сељак који иде у 2 km удаљено Збежиште чува се да не узнемири дева, који негде у дубини, у зачараној воденици, меље своје жито; нека душман иде тамо деву, а ОН опрезно и хитро промиче мимо, крстећи се и дању кад пролази мимо »ђаволова лонца«. Насупрот томе, црквиште, рушевина оближње црквице, важи као светиња; ту је велики народни јунак Никола Скобаљић ишао на литургију кад год је полазио у бој против неверника. Н>ени 3,6 m широки и 4,9 m дуги зидови, са хорском полукружном апсидом избоченом за 1,7 m и

Дев-казан на Вучанској реци.

улазом широким 1 m, представљају праву изложбу оних врста камена и шљунка који се налазе у околини; преовлађују гнајс и шкриљац. Мало даље према југоистоку кристално бистра Вучанска река образује диван водопад обрушавајући се са истуреног стрмог Рамног камена на 1034 га високој Кити.

Од Скобаљићеве црквице врлетна стаза води на југозапад ка његовој »кули«, која лежи 300 m више. Пробијајући се кроз честар из кога се високо уздиже понска буква и кроз густо жбуње клеке, местимично плавкасто обојено мразовцем и опасно по одело, успентрао сам се за једним чобанчетом, које ме је водило крећући се по том терену као дивокоза, на уски плато на коме се налазе 2 m дебели и 12 m дуги, местимично изврсно очувани зидови неког квадратног објекта, са затрпаном цистерном. Облик основе и необично чврст малтер зидова од ломљеног камена и опека говоре да је ту некад била римска осматрачница, испод које је цела околина лежала као на длану.

То је »кула« у којој је по народном предању боравио опевани јунак Никола Скобаљић. Историјски је доказано да је он 6. октобра 1454. код Врањске Бање победио Турке који су надирали од Новог Брда, али је убрзо затим, 28. новембра, са својим исто тако храбрим стрицем потучен на Трепањској реци и погубљен. По једној врло

Кула Демира Барјама у Горини.

раширеној легенди велики војвода Никола био је син једне девојке из оближњег села Вине, која га је зачела тако што је прогутала живу рибу (скобаља), па му отуда и име. Из свих бојева с Турцима излазио је као победник док га рођена кума није срамно издала. Изгубио је битку, али непријатељу није пао у руке, већ се на свом брзом коњу виноу у облаке и нестао, па му се тако ни гроб не зна.⁷ Од Вучја до куле води левом обалом један бољи пут, који је у римско време преко Збежишта и Црног врха (1005 m), па поред друге куле, на 764 m високој Коприви, долином горње Ветернице ишао за Врање, чиме се објашњава изградња ова два утврђења у овако суровој, безљудној околини.

На моју велику жалост, рок механцијама за обнављање старих и изградњу нових механа, према Христићевим прописима, у крајевима припојеним Србији 1878. истицао је тек 1890. године. Тако хан у Вучју, као и већина њих у јужним окрузима, није задовољавао ни најскромније захтеве; но упркос томе, заморен тешким напорима, изврсно сам спавао на лежају од свежег сена у влажној, хладној и непатосаној просторији, и у рано јутро појахали смо коње и кренули северном падином Кукавице на запад преко Брзе ка Горини. Тамо ми је у очи пала једна тврдо грађена кућа с додатком у облику куле. Била је то кула некадашњег арнаутског бега Демира Барјама, из које је владао селом; његова лепушкаста удовица је прешла у хришћанство и удала се за Србина Косту Коцића. Бегу потчињених десет хришћанских породица искупило се од обавезног десетка износом од 500 динара. Добијена сума је дата лесковачком сиротишту под камату и заједно с кућом и имањем прећи ће у власништво сину Милану кад постане пунолетан. Овај дечак је с непуних шеснаест година постао привлачна партија и лукаве мајке удавача га упркос његовој младости већ опседају понудама за женидбу.

Код воденице у Буковој Глави, која се као и Горина, Брза и Вучје налази на излазу једног јужног теснаца, напустили смо широку рав-

ницу која се простире према северу и која се недалеко одатле јако сужава; њен мало кривудава наставак према југу напустили смо тек следећег дана, непосредно пред Врањем. Један километар на север од Букове Главе лежи село Мирошевце, код кога су Срби 1878. разбили арнаутске банде које су биле пошле да пљачкају Лесковац. У целој долини Ветернице, где је пре 1878. било много албанских села, није остао ниједан Албанац. Сви су се са својом покретном имовином, добровољно или под принудом, преселили на турску територију и дуго су водили спорове са својом бившом рајом и српском државом око поседа које су напустили и за које им је у начелу био обећан откуп.

У Вини, првом селу у горњем току Ветернице, дочекани смо врло предусретљиво. Кмет и неколико мештана седели су с нама у хладу великих ораха и, упркос посту, поштено се залагали печеном пилетином и качамаком који су за нас били спремљени. »Поп далеко станује« - објаснио је живахни кмет и с уживањем се дао на посао. Повео сам разговор о Николи Скобаљићу. Неки од њих су знали причу о јунаку који је нестao у облацима, али да је он рођен у њиховом селу, то је и најстаријима међу њима било сасвим непознато. Они су много више причали о Краљевићу Марку, који је »са своје, до данас делимично очуване куле на Умцу (447 m), удаљеном само неколико минута од села, на своме Шарцу скочио до црквишта где је, у подножју брда, саградио цркву посвећену светом Прокопију. У стенама се још виде отисци Маркових широких стопала и копита његовог Шарина!« Мало трезвенији међу присутнима су на све ово сумњичаво одмахивали главом.

Једанаест пута смо прелазили с једне на другу обалу Ветернице, која је весело жуборећи скакутала час преко ливада, час између стена, час кроз прелепу букову шуму прошарану »горуном« (врстом храста) и орасима. На обема обалама, све до Калуђерске ливаде, лежале су стотине моћних орахових стабала. Као у рату најздравији људи, тако је овде најздравије дрвеће пало као жртва незајажљиве похлепе за добити. Један чешки шпекулант слао их је на хиљаде у Аустрију да би се од њих правили кундаци за пушке. Уз пут смо видали усамљена сиромашна сељачка газдинства, са кућицама и колибама од иловачом премазаног плетера, покривеним сламом, на којима су раније живели Арнаути, а сада Срби из западне Пољанице. Овај крај је на злу гласу као веома несигуран. У Црпавцу нам се придружио кмет са два наоружана човека. Код овог села, које лежи у живописној планинској шумовитој котлини, завршава се поменути планински пут који од Вучја преко Црног врха и Бунатовца (1210 m) води за Врање. Опет смо шест пута прегазили кривудава Ветерницу док нисмо стигли до воденице села Лалинца, које лежи у једној источној клисури, где смо прешли у пољанички срез. На путу смо видели огромну букву око које се настанио велик број грчких корњача. После голих стена пешчаника и лискуновитог шкриљца дошли смо у зону свеже букове шуме; бриж-

љиво обрађена долина се ширила и у њој је било прилично живо јер се управо жела семенска конопља. Пошто смо прошли кроз један стеновит теснац, угледали смо на западу, међу високим крошњама дрвећа, рушевине манастира Св. Прокопа. Пратиоци су ми причали да га је основао цар Лазар, и да му је углед у народу знатно порастао откако су га Турци разорили. У уредној и чистој механи Големог Села, у које смо убрзо стигли, поздравео нас је инжењер Јозеф Ринер, који ми је за пратиоца стигао преко врањског округа. Према казивању месног попа, Големо Село има 240 домаћинстава. Она су 1876. на месту разорене црквице Св. Николе саградила нову, посвећену св. Прокопу, која се у овој широкој и плодној долини већ издалека види; њу карактеришу припрата са три лука и висок дрвени звоник. Домаћинства имају у просеку 10-15 душа и, мада се задруге и овде често деле, има их и са 25 чланова. С просветом у врањском округу ствари још лоше стоје. У 60 насеља пољаничког среза било је 1884. године само 3 школе, од којих је једна основана тек 1879; кад сам био у Големом Селу (1889), школу су похађала 44 дечака, а ниједна девојчица. Албанско становништво овог среза огорчено се у јануару 1878. борило ту и код Власа, па је доцније напустило овај срез; нека од њихових села, као Добријанце, Девотин и др., потпуно су опустела.

Следећег јутра смо још једном прегазили Ветерницу и путем од Вине преко Барја, Гагинца и Мијовца, који још није унесен у српске карте, стигли смо кроз поменути теснац на десној обали речице на вододелницу и затим се спустили у Градњу (570 m), чије већ само име указује на неко старо утврђено насеље. У сваком случају, била је то стратегијски важна тачка, јер је ту директни планински пут од Ђи-лана ка Морави прелазео преко Ветернице, а штитио га је и један кастел на североисточном Лисцу, високом 1337 m. У Градњи сам утврдио да је црква Св. Николе, за коју се верује да је веома стара и о којој ми је поп из Големог Села свашта напричао, могла, као и Св. Петка у јужнијем Смиљевићу, да настане пре шездесетак година на старим темељима. Исто тако су и црквене рушевине у Власу, Сикирју и Дреновцу незанимљиве за историју уметности; крај зицина цркве Св. Аранђела северно од Дреновца и тамошњих излизаних надгробних каменова без натписа сељаци пале свеће и моле се богу. Код тог села (на висини од 691 m) нова траса у оштрој источној кривини улази уз Језерски поток у клисуру, кроз коју смо између 987 m високог Гоча и 100 m виших Ширина, преко само мало нижег седла Ђубришта ушли у Врањску котлину. Пређени пут од Големог Села до овог седла износи 13 km. Даља 3 km пута низ Девотинску реку, која тече са Гоча, поред некада албанског, а сада напуштеног села Девотина, кроз један теснац са стрмим странама, довела су нас до рушевина романтичног замка који се везује за име народног јунака Краљевића Марка; било је то утврђење које је с ове стране затварало прилаз Врању.

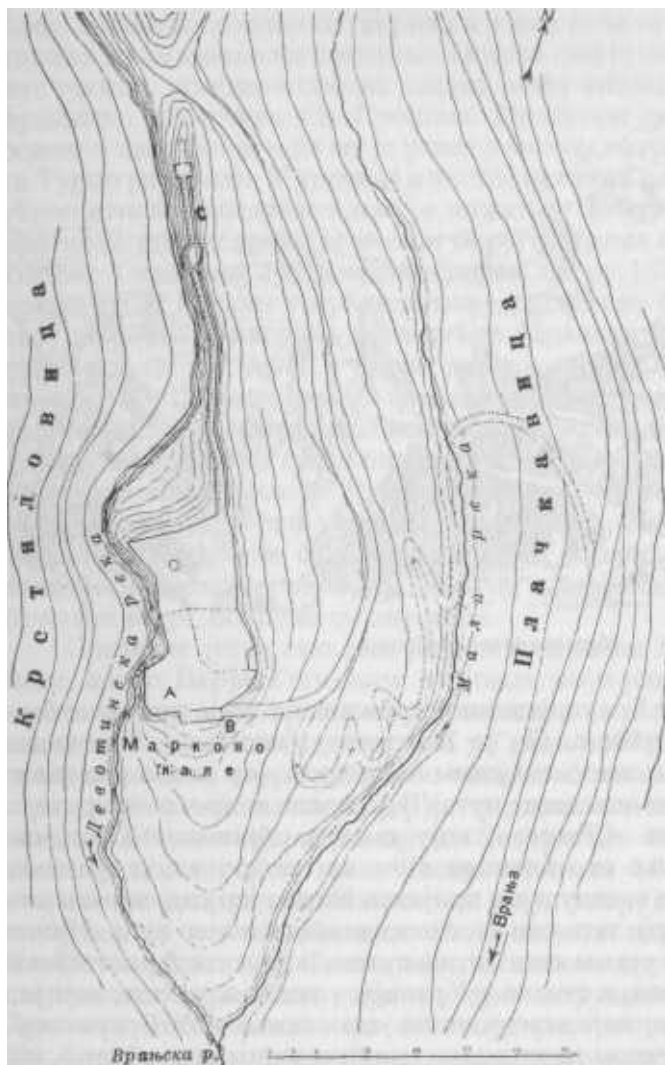
Овим путем од Лесковца до Врања прошао је пре 230 година

Марково кале код Врања.

енглески лекар Едвард Браун, једини истраживач који је пре мене био у области горње Ветернице. Он је Ветерницу (код њега Лепеница, односно »Luperitza«) назвао мезијским Меандром, јер је »за дванаест часова путовања морао деведесет пута (!) да прелази преко ове реке«. О јужној вододелници »Clissura«, коју сматра обронком Хема, он каже: »Стење и камење ове планине личи на сребро и под зрацима Сунца или Месеца има светлуцав и пријатан изглед јер садржи московитско стакло (ћилибар); зато сам узео неки комад и понео кући. Ишли смо низбрдо, стрмим и уским каменитим путем, поред утврђеног замка Коломбац или Голомбац, и стигли у Уранију, у подножју брда, које је, заправо, утврђен превој који контролише један замак.«⁸ У Брауновом приказу, карактеристичном за ондашњи начин научног посматрања, од посебног је значаја стари, сада заборављен назив замка, који се потврђује још живим предањем да се оближња варош Врање некада, по свом оснивачу Голубу, звала »Голубиње«. Међутим, мада у Даничићевом *Рјечнику* коришћени извори не познају никакво Голубиње или Голубац у области горње Мораве, по народном предању је опевани краљевић боравио у том замку и храбро га бранио од Турака, па је отуда и назван »Марков град«. А кад је Марко пред турском премоћи морао да узмакне, он је са својим Шарцем са стене, у којој је остао отисак његовог огромног копита, прескочио на источну Плачевицу, која је

⁸ *Reise von Belgrad nach Saloniki*, S. 235.

Марково кале код Врања.

тако названа јер је Марко тамо заплакао, а са ње се пребацио на западну Крстиловицу, где се код сада разрушене црквице Св. Тројице прекрстио. У потоку који протиче дубоко доле види се место односно удубљење где се купао, а на обали потока његова огромна »фуруна«
 104(пећ). На скици коју сам цртао на лицу места приказана је северна страна рушевине с њеним подножјем око кога тече Девотинска река, а на ситуационом плану, који сам радио заједно с инжењером Ринером, четири сегмента овог објекта, чији је северни део још и данас сачуван до висине од 11m. Да његови зидови од гнајса и лискуновитог шкри-

ља потичу из средњег века, то је било извесно; мислим да је исто тако несумњиво да су његови темељи делимично положени на остатке неке античке грађевине. Римски кастел се налазио у јужном делу града (А). Тамо сам нашао античку испуну зидова и кровне плоче међу иначе ретким опекама бедема, који се повијају према конфигурацији шкриљасте стене са стрмим падом према западу. Осим добро очуваног и јако утврђеног јужног прилаза (В), занимљив је и врло јак, кренелирани, 50 m дуг зид (С), који се северним гребеном протеже до високе куле; она је штитила стари пут који је ишао на малој удаљености испод ње. Приликом недавне реконструкције у колски пут, његова стрма траса северно од града замењена је кривином с мањим падом, али зато знатно дужом, која води у долину Мале реке.

Између источне Плачевице и западне Крстиловице, која је постала чувена по свом лековитом извору »Четрдесет мученика«, преко глинастог шкриљца и пешчаника на левој обали Врањске реке, ушли смо у равницу коју пресеца солунска железничка пруга. Јужни оквир Врањске котлине чине испреплетени повијарци српско-бугарско-турских планина, кроз чије се јако уморено предбрежје неколико водених токова слива ка кривудавај Морави. Близу 1300 m висок Кључ затвара овај лепо предео у чијем се предњем плану црвене кровови Врања. Његов сасвим западњачки уређен хотел »Европа« (»Hotel Europe«) упадљиво се својим стилем издваја од околних оријенталних уцерица и кривудавих сокака. Са својих 10800 душа Врање мења лик, као и остали турски градови које је Србија добила Берлинским мировним уговором, само што је тај процес овде нешто спорiji него у Нишу и Лесковцу.

Прошлост ове вароши, коју Ана Комнина помиње већ у XI веку, исто је тако слабо расветљена као и поменути тврђаве изнад ње. Да је тврђава припадала римском насељу чији је центар био тамо где се данас налази врањски конак, то је прилично извесно, али да је она, како претпостављају Хан и Томашек, идентична са Анасагитом Појтингерове табле, рекао бих да је погрешно. Та претпоставка се заснива на произвољном померању миљоказа XII између Анасагита и Ad Fines на север, што се ничим не може оправдати; а и кад би се могло то учинити, неименована станица Табле на моравском путу пала би на Стубал, на планинском путу према Градњи (стр. 252), а никако не на Врање.

Оснивач старе српске државе Немања отео је Врање и његову област од Византинаца у XII веку. То је учинио и краљ Милутин.⁹ Изгледа да је његов син Стефан Урош III логоровао јужно од овог града, код Топлаца, кад је у рату против бугарског цара Михаила и с њим удружених Румуна, Грка и Татара¹⁰ кренуо на Ђустендил, где је

⁹ Даничић, *Вјечник*, I, стр. 154.

¹⁰ Срећковић, *Примедбе на извештај В. В. Макушева* («Гласник», св. 52, стр. 268 и даље).

28. јуна 1330. извојевао велику победу. Доказано је да је он сам ишао правцем од Шар-планине преко Куманова и Криве Паланке, а само је вероватно да је један део српске војске прошао клисуром Врањске Бање у област горњег Стримона. На великог цара Душана тамо подсећа гроб његовог ризничара Балдовина. И после косовске битке ћесар Угљеша, српски вазал султана Бајазита, називао је себе »господаром Врања, Иногошта и Прешева«. Његов биограф Иларион Руварац приказао је његову двоструку игру у политици.¹ Кад се српски деспот Стефан Лазаревић борио против Турака код Грачанице (1402),¹⁰⁶ Угљеша му је одао турске планове, па ипак овога видимо у Врању још и 1413, кад је султан Муса прошао кроз ово место на путу од Софије за Ново Брдо, да би од Срба отео тамошњу богату рудну област; изгледа да је он у Врању седео чак и 1423, јер Руварац наводи из те године повељу којом Угљеша светогорском манастиру завештава село Врање, јужно од града. Велико је питање да ли се он тамо одржао и до своје смрти, јер се гроб његовог сина налази далеко северније, у манастиру Љубостињи (прва књига, стр. 636). У сваком случају, Турци су трајно освојили Врање тек у јуну 1455. под султаном Мехмедом II, и чврсто га држали с изузетком година 1688—1690. и 1737—1739, кад је био у рукама трупа царева Леополда и Карла.

Повољан положај града - заштићен је од ветрова и кроз њега тече свежа Врањска река - и близина лековите топле воде привукли су многе отмене Турке да се настане у њему. Мада је већина становништва остала верна хришћанству, многобројне џамије, хамами, конаци и караван-сераји дали су овом старом епископском граду окруженом лепим воћњацима и виноградима оријентални печат; чак је и једина црква у Амбар-махали претворена у текију, а кад је 1739. део хришћанског становништва прешао с патријархом Арсенијем IV у Угарску,¹⁰⁷ у град су се доселили многи Албанци; они су убрзо потиснули преостале Србе, али су се ови, пошто су били штедљивији и вичнији трговини, ипак уздигли до завидног материјалног благостања. Чорбаџије, које су заступале рају, повремено су разним скупим поклонима тако рећи куповале заштиту турских власти; тако се дешавало - у¹⁰⁸ Лесковцу и Нишу, на пример - да од почетка прошлог века гувернерски положај с колена на колена задржава иста, раји наклоњена породица. Под Хусеином, сином и наследником Мехмед-паше, хришћанска општина је педесетих година приступила чак и изградњи цркве, што јој је било допуштено султановим ферманом, а Арнаути, незадовољни и¹⁰⁹ због војне обавезе којој су подлегали, побунили су се, упустили се у пљачкање хришћанских кућа и запалили цркву. Уплашени Хусеин-бег, који је био наклоњен раји, побегао је у Велес. Кад је побуна угушена, црква је поново никла, и од 1858. са 470 m високе терасе Крстиловице,

¹ »Гласник«, св. 47, стр. 190 и даље.

на којој се налази већи део вароши, гордо се уздиже, видљива изда-лека, и својом блиставом куполом надмаша све џамије.

Године 1858. Врање је било седиште мудира који је био потчињен призренском паши и имало је у 14 махала, поред 1000 хришћанских кућа, 600 албанско-муслиманских и 50 циганских породица. По Хановој процени, број становника Врања достигао је 8000; имало је врло развијену трговину конопљом и снабдевало је ширу околину артиклима увезеним из Београда, Сереса и Солуна. Ни Врање није било без појединих ватренијих патриота који нису само пасивно прижељкивали крај турске владавине и арнаутског тлачења. Један од познатијих био је Миша Шијаковић, који је своје залагање у том правцу платио животом у једној злогласној цариградској тамници. Одлука о судбини града пала је тек у јануару 1878, кад су у њега ушли Срби са својим руским савезницима. Град је бранио командант дивизије Асаф-паша и он је са својим генералима Ибрахимом и Есадом предузео све што је могао да околне висове претвори у утврђен логор. Међутим, северна колона, коју је са мајорима Радомиром Путником и Михаилом Срећковићем упутио генерал Белимарковић, успешно је одбацила Турке који су је 30. јануара код Девотина изненада жестоко напали, при чему је погинуо официр Ђорђе Стојићевић. И пуковник Нићифор Јовановић, који је дејствовао на левој обали Мораве, потиснуо је Турке са Камена код Брезине, а три батаљона мајора Радована Милетића све више су се приближавала шанцу на вису Чеврљуга, који је, изграђен на једној истуреној тераси Плачевице између Суводолског и Мечковачког потока, чинио кључну тачку непријатељског положаја. Подршка коју је топовском ватром пружио мајор Милован Павловић омогућила је да се овај шанец узме на јуриш, а при заузимању осталих шанчева помоћ је пружио поручник Димитрије Ђурић. Следећег јутра су се Турци, постављени у борбени поредак, задовољили трима топовским хицима испаљеним у правцу батаљона добровољаца који је ишао на Врање, па су се затим повукли према Гњилану и Куманову. Два већа турска одреда заостала на Плачевици предала су се Србима, који су имали 5 погинулих официра и 345 мртвих и рањених војника.

На челу својих добровољаца, мајор Радомир Путник је 31. јануара тријумфално прошао кроз Врање. Без нормалног одмора, ова изви-дница Шумадијске дивизије, којом је командовао пуковник Љуба Јовановић, наставила је под веома тешким условима да напредује по снегом покривеном путу, стално узнемиравана од летећих одреда Арнаута, и 5. фебруара стигла је у древни манастир Грачаницу, да би код Мрамора дошла у додир са Рудничком бригадом, која се под командом пуковника Лешјанина преко Преполца пробијала низ Лаб према Приштини. Енергични Путник је имао бар то задовољство да уз велико учешће ослобођене раје присуствује у манастиру свечаној литургији у којој су поменути кнез Милан, његова супруга и престолонаследник Алексан-

Конак паша Мехмеда и Хусеина у Врању.

дар; а примирје, закључено тих дана, учинило је крај његовим подвизима, који су са сваким даном наилазили на све веће тешкоће.¹²

Са турским трупама, које су без отпора предале Врање, њега су из страха од освете напустили и они Арнаути који су највише зла нанели својим хришћанским суграђанима. Следећих месеци иселјавање муслимана је узело великог маха, али је и доселјавање Срба из околине било исто тако брзо, тако да је Врање већ 1879. имало 8000 становника. Многа насиља и покренути процеси од стране раје која је изненада дошла на власт навели су многе од њених ранијих господара да се на брзину чисте преко границе, напуштајући своје некретнине, које су брзо, уз симболичну накнаду или и без ње, прелазиле у власништво државе или српских трговаца. Стара среска зграда у »граду«, у којој су резидирали Мехмед и Хусеин-паша, демолирана је у првој провали огорчења, нарочито њене горње унутрашње просторије које су са укусом биле обложене дрветом, а затим како-тако уређена за болницу са 30 постеља. Чиновници који су ме пратили са жаљењем су причали о овом варварству неодговорних, које се није зауставило ни пред хамамом и суседним парком, у чијој су пријатној свежини пашине жене и деца некада тражили одмор и разоноду. Рамиш-паша, син и главни наследник Хусеинов, још и данас води процес у Београду због његовог читлука Јовца код железничке станице у Прибоју; његов брат Сулејман, прогнани власник опустошеног читлука Ратаја код Зибевча, преселио се у Цариград; а најмлађи брат Ага-бег умро је, како кажу, од туге због пропасти њихове куће. Нимало боље од муслиманског приватног поседа, ради чијег је регулисања и визирања пасоша углавном и успостављен вицеkonzулат у Врању, нису прошле ни цамије, хамами и

¹² Мил. Сандић, *Долазак српске војске на Косово*. »Ратник«, XXIII, 1890.

гробља. У Тумба-махали сам видео једну џамију, димензија 16 корака у квадрат, са зидовима лепо грађеним од по једног слоја камених квадера и по два слоја опека, чије је минаре било већ јако запуштено, као и унутрашњи простор који је остао без врата и прозора. Од два моћна дрвена стуба који су носили кров један је био нагорео, што је учињено да би се убрзао његов пад. На једној притки још висе шарене крпе које су побожни ходочасници откидали од свог одела и, по муслиманском обичају, с пијететом их жртвовали. Нешто северније видео се један срушен хамам, мада је, како по његовој чврстој градњи изгледа, могао још дуго да служи. Бес разарања, који се био устремио на све што је турско, сручио се и на једну лепу џамију у Средњој чаршији. Поштеђени су углавном само мостови, јер су били потребни. Ја сам видео шест камених и два дрвена; од првих је Хаџи Хусеин-паша саградио два, његова жена Емина такође два; један је НОВ.

У хаосу напола или сасвим разрушене турске четврти образује се усред града, око једносратне зграде окружног начелства коју је започео Рамиш-паша а завршили Срби, »Велика пијаца«; откако је наглашено оријентална мезулана са својим трошним баракама замењена лепом новом зградом за пошту и телеграф и дрворедом са чесмом испред хотела »Европа«, пијаца је добила европски изглед. Западно од ње, дугом улицом у којој су у свим кућама били ради сушења извешани листови дувана, доспео сам у некадашњи »град«. тамо се на приличној висини налазила главна турска четврт, са баштама које се протежу према виноградима Шапранца, и, сада већ опустело, највеће муслиманско гробље, око чијег још усправног турбета на четири стуба појединачни, усамљени надгробни каменови са главом у облику турбана тужно гледају према небу. Ту где је некад владала дубока тишина сада одјекују звуци трубе и егзерцира 14. батаљона Тимочке дивизије и весела граја деце некадашње раје. Из веома примитивне школе, на коју су та деца била упућена у турско време, развила се постепено потпуна основна школа са многим паралелним одељењима, у којој 15 учитеља ради са преко 600 ученика. Уз то је дошао један завод за васпитање девојака и гимназија са 12 професора и више од 170 ученика, чије издржавање стаје 38000 динара годишње; то је несумњиво значајан напредак.

На 470 m високој тачки градске територије диже се најлепши архитектонски украс Врања, његова црква Св. Тројице, која је, како је већ речено, у немирно време подигнута на старим темељима; за њу је, као нека врста филијале, везана оближња црквица у Шапранцу. Највиши ранг међу њених седам свештеника има један прота, који је у исто време и члан конзисторије у Нишу, чијој је дијецези припојена врањска епископија. Цркву са куполом као круном окружавају с три стране отворени тремови с луковима које у сваком трему носи по седам слободних стубова од пешчаника. На источној страни, у складу с унутрашња три засвођена брода одвојена са по 12 стубова, испуштене

су три апсиде. Сlike Пантократора, Спаситеља и св. Богородице украшавају благе куполне сводове; богато позлаћен иконостас, постављен целом ширином цркве, покривен је иконама у византијском стилу, поред четвртог стуба на левој страни налази се предикаоница, а дуж зидова се протеже решеткастом оградом одвојена емпора, која по старом источњачком обичају заклања жене од погледа мушкараца. Одвојени звоник пружа прекрасан поглед на Врањску реку и Марково кале, на јужна погранична брда и црвене кровове кућа неправилно распоређених у мору зеленила. Године 1905. било 2100 кућа, а у њима је живело 10800 становника, од тога само 2 Турчина, док је број Цигана достигао 300. С неким унутрашњим задовољством посматрао сам ову занимљиву панораму.

Мада је у регулацији, калдрмисању и осветљавању Врања у току двеју година између моје прве и друге посете постигнут знатан напредак, шетње кроз отегнуту чаршију и даље су радозналосматранцу пружале прилику за добре гимнастичке вежбе. Радо сам се одмарао у већим продавницама и радионицама, чији су ми власници већином с разумевањем и наклоношћу давали исцрпна обавештења о изворима из којих се снабдевају, о ценама робе, о сировинама и општем пословању. Све у свему, сазнао сам да отварање солунске пруге није Врању, као ни Нишу, донело очекивано баснословно увећање промета и благостања. И даље трговци на велико, којих нема много, добављају мануфактурну и гвожђарску робу, финије производе од стакла и порцулана, хартију, лампе, пећи итд. преко Београда из Аустро-Угарске. Више царинске и превозне тарифе за робу која се увози преко Солуна ограничавају је на белгијско и шведско железно, македонско вино, јевтине марсејске свеће, грчки сапун и јестиво уље (ово последње по цени од 1 динара по литру) итд. Добро рафиниран руски петролеј продаје се по цени од 17 динара (укључујући и царину) за паковање од 17 литара. Немачка текстилна и железна роба иде са сваким даном све боље. Од укидања извозне царине на робу која иде преко Солуна, до кога је дошло 1890, очекивало се оживљавање прекоморске трговине, али она се и даље креће у врло узаним оквирима.

Од домаће индустрије највећи значај има прерада конопље, која се много гаји у области горње Мораве. Врање важи као други по величини центар те индустрије. Године 1896. било је 243 прерађивача конопље и 30 мутавџија, који од кострети израђују изврсне покровце, бисаге, торбе итд. Добрим радом се одликује и 25 казанџија, 9 лимара, 96 ковача, бравара итд., 40 воскара, 147 абација, 95 опанчара и др. Овим и осталим занатлијама, као и трговцима (којих је било 217), новчаним кредитом помажу штедионица основана 1889. и задруга за штедњу и кредит која постоји од 1892. Ове две новчане установе пустиле су 1895. године у промет близу 17 милиона уз 10% камате.¹³

¹³ 1905: штедионица 11,1 и задруга 7,6 милиона динара уз камату од 10-12%.

Педесет седам виших и нижих официра комакде дивизије и гарнизона од 230 војника представљају за оне боље од укупно 65 кафана добро-дошле посетиоце и потрошаче, у које се исто тако могу убројити и млађичиновници.

У целини узев, Врањанце сам затекао задовољне српском управом. Утолико је чудније одјекнула вест да се 1894. године и тамо ушло у траг непосредном учешћу у »Чебинчевој завери«, односно да су нађене велике количине муниције намењене њој. Истина, могле су се чути жалбе да град озбиљно осећа губитак добрих муслиманских потрошача и југозападне моравске области која је остала у границама Турске, а била је упућена готово искључиво на врањско тржиште; неповољно је било и то што је железничка станица удаљена од града 2,5 km и што је с њим била повезана лошим путем, а то је повећавало трошкове транспорта и претовара; најзад, могле су се чути и жалбе на недостатак јевтиног кредита. Државна штедионица плаћа 5% на улоге, а узима 8% на зајмове. Зеленаши узимају чак и 20-30%. Доцније су се ове неповољне прилике побољшале. Пољопривредна и индустријска окружна изложба 1892, отворена на краљев рсфендан (14. августа), дала је доказа о значајном напретку привреде и у самом граду. На несрећу, Врање је 15. фебруара 1897. било погођено јаким земљотресом, који је проузроковао штету процењену на 300000 динара; добром жетвом то је донекле изравнано, па је 31. јануара 1898, у присуству позваног краља Милана и неколицине министара, свечано прослављена двадесетогодишњица припајања Врања Србији извршеног под његовом владавином; лојалност према Обреновићима изражена је ТОМ приликом с не малим ентузијазмом.

Врањски округ обухвата 4342 km² и 88 општина са 540 насеља и 230700 становника (1905) у 6 срезова. Од њих су најнасељенији лесковачки и пчињски са 60—80 душа на km²; у власотиначком на 1 km² долази 48, у јабланичком 43, у масуричком 37 и у пољаничком само 30 душа. У складу с тим, у последња три, веома брдовита среза сточарство је најважнија привредна грана (са 280-330 грла стоке на 100 становника); у власотиначком на 100 становника долази 232, у пчињском 215, а у плодном лесковачком само 180 грла. У целом округу је 1905. било: 15257 коња, 91166 говеда, 5986 бивола, 197 магараца, 40257 свиња, 272117 оваца, 102187 коза и 6523 кошнице. Од 119775 хектара земље било је 1905: под кукурузом, пшеницом и другим житарицама 86650 ha, под поврћем 2204 ha, под виноградима 5 104 ha, под воћем 5888ha, док су као пашњаци и ливаде служила 19927ha. Значајан део земљишта припадао је у старо српско време многобројним манастирима у округу. Већина данас лежи у рушевинама или, изузев три, служе као парохijske цркве, којих је 1905. било тек 73. Далеко је неповољније стање у области просвете; не рачунајући Врање и Лесковац, троразредне или четвороразредне основне школе постоје само у 56 места; истина, тај број се повећава, али веома споро.

На излету до турске границе, која није далеко, стигао сам на 7 km узводно од ушћа Преображенске реке до села Преображења, које је цар Душан био поклонио призренској цркви Светих Арханђела. Насељено готово искључиво македонским Власима, ово село је усред словенско-албанског становништва чинило најсевернију затворену цинцарску оазу, из које потичу многи способни власници друмских ханова у околини. У горњем току потока стајао је највећи манастир у округу, Св. Пантелија. Он је обновљен 1852. и сада његовим знатним поседом управља један мирски свештеник, а манастирска црква служи и као парохијска за Лепчинце и четири суседна места. Слично је и са црквом некадашњег манастира Св. Стевана, у чију парохију улазе Доње Требешине и три друга места. Југоисточно, код Марганца (900 m), открити су слојеви угља који још нису процењени. Четири километра од Катунске цркве села Павловци стигли смо на границу и код ушћа јужне Кршевице угледали истоимено турско село са црквом, чије се становништво под попом Живком у ратном походу 1737. борило на страни Аустријанаца против султана и чији је поп Неша стекао велике заслуге борећи се за веру и народност српску. Моја посета граничној станици Ристовац-Зибевче, о којој говорим у осамнаестој глави, није прошла без извесних инцидената. Пошто смо се опростили од турских и српских железничких службеника, вратили смо се у Врање Мидхат-пашиним нишко-кумановским путем, који су српски инжењери поправили. Усред трасе остала је, по пашином наређењу, сачувана једна огромна топола коју је народ поштовао као светињу.

Тринаестог септембра 1889. наставио сам, у пратњи инжењера Бартоша и Ринера, своје путовање из најјужнијег града Краљевине према њеном југоистоку. Док железничка пруга остаје на десној обали Мораве, која овде тече на североисток, широки пут иде паралелно с њом падинама Крстиловице, око којих су се 1878. водиле жестоке борбе. Иза турског главног положаја на вису Чеврљуга, нешто источније, насупрот јако истуреној стени Кумаревске чуке код Сувог Дола, наставља се питомија тераса Два брата, названа тако према браћи која су се ту обесила на две врбе (о узроку тог њиховог чина постоје разне приче). Ту је Чизмић са својим добровољцима ушао у жестоку борбу за Врање, о којој је раније било речи. Између Ранутова и Бреснице прешли смо Мораву и железничку пругу близу места где се одваја пут за Врањску Бању, који је у југоисточном усеку изграђен 1888. године.

Оштрим касом по 3,5 km дугом путу, поред кога су с обе стране засађени кестенови, стигли смо до извора топле воде у самом кориту потока; ова вода се употребљава за мерцеризовање конопље, а температура јој је, према испитивању Марка Лека (1888) 86,2 °C. Окретне девојке са дугим кецељама, које су снопове побелеле биљке слагале у купе сличне шаторима, пружале су лепу слику пуну необичне дражи; истина, од те слике су одударали по европски одевени бањски гости који су шетали обалом потока, као и кажњеници у тешким оковима

који су довлачили материјал за неке новоградње. Према Лозанићевој анализи, вода са главног извора је бистра, без укуса и мириса, температуре 85,6 °С. Она извире из стена састављених од гранулита, микашиста, гнајса и еруптивног трахита, и у старом великом купатилу саграђеном од квадера расхлађује се до 56, а у мањем до 61 и 71 °С. Последњих година никле су на левој обали потока мање гостионице са двадесетак купатила са кадама. Држава, као власник ових извора, има амбицију да ову бању, чувену због њене воде, претвори у уређено и пријатно лечилиште за коштане болести.¹⁴ Године 1889. било је већ 500 бањских гостију, али у месту које већ има и школу и цркву није могло у исто време да се смести више од 200, мада су и Цигани изнајмљивали своје страћаре. Друштвени живот био је концентрисан око једне гостионице на десној обали Бањске реке, у којој сам срео два драга познаника - другог намесника Протића и краљевског грађевинског саветника Бугарског; први намесник Ристић и многи други гости напустили су Бању пре времена јер се у непосредној околини појавио један озлоглашен и дрзак одметник. Као што се види, ни српски бањски живот није без извесне својеврсне романтике.

Пре неколико година у Бањи су нађени један исписан римски камен од белог мермера посвећен бањској нимфи, делови канелираних стубова и други грађевински фрагменти.¹⁵ На путу од моста ка засад незапаженом »Кале-баиру« видео сам огромну посуду која је вирида из земље и која би могла да буде знак да се ту налази неко праисторијско гробиште; мало више наишао сам на тврде зидине, чије ме је праћење одвело на узан плато Изамно, који се диже 80 m изнад десне обале Бањске реке. На моју молбу, пандури су прекинули рад кажњеника који су ту били запослени минирањем, и после кратког трагања наишао сам на јак, правоугаони антички кастел; његове дуже стране од 60 m спуштале су се од горњег, 10m широког одсека ка потоку и тамо се завршавале у једном објекту са 1,4 m дебелим и 45 m дугим попречним зидовима. Узводно на потоку нашао сам темеље округле куле пречника 2,5 m и сасвим затрпан свод неке цркве чије су се рушевине налазиле нешто западније. Према мом снимку основе, била је то 15 m дуга и 3 m широка грађевина с нартексом, полукружном олтарском апсидом и 0,80 m дебелим зидовима. Даље сам утврдио да је подно римског кастела пролазио један планински пут, који је преко *triplex confinium*-а, данас обележеног једним турским граничним каменом на Патарици, водио у област *Strimon*-а и *Hebrius*-а, од чијих су заштитних утврда остали сачувани остаци код Првонека и Старог Глога.

Према томе, из мојих археолошких ископавања у Врањској Бањи произлази да су њене изворе користили Римљани и да су их штитили јаким утврђењима, да је испод њеног кастела пролазио добро обезбе-

⁴ Врањска Бања је 1895. уступљена једном концесионару, и 1905. имала је 1099 гостију.

⁵ »Старинар«, I, стр. 81.

ђен војни пут према Тракији и да је већ у време кад је Никола Скобаљић тамо потукао Турке у Бањи постојало средњовековно српско насеље са црквом. Значи, лековита својства врањских извора нису први открили преци оних Турака које су хришћански устаници после крваве борбе на мосту прогнали одатле 26. јануара 1878, а можда ће даља истраживања поменутих гробишта показати чак и то да су извори коришћени и пре римске епохе, у праисторијско време.

О моравском терцијарном басену, чија најдубља тачка лежи 315 m изнад морске површине, тамошњи живаљ тврди да га је између Врања и Бање некада испуњавало огромно језеро које је отицало према Лесковцу. Народно веровање је овде на правом путу, јер несумњиво је да је Морава пробила кристалински планински ланац који је преко бугарских граничних планина, високих до 1947 m, био повезан с румелијским Родопима. На левој обали између Прибоја и Суве Мораве протеже се трахитски туф, који је веома подесан као грађевински материјал и у још већим масама се јавља на десној обали. Међу кристалинским пешчаницима, микашистом, гнајсом, гранулатом и хлоритским слојем јављају се, нарочито на источној обали, бакар, угаљ, гвожђе, олово, антимоно итд. у често богатим жилама, па је тамо добијање метала, чијих трагова има из најстаријих времена, онедавна почело рационалније да се врши. Шумске површине, међутим, затекао сам на многим местима тешко, неразумно опустошене. Пространих букових шума у добром стању сада има још само на Копиљаку и на Пољани поред турске границе, то јест тамо где раније није било путева да би се дрво могло извучити; има их и на десној обали Мораве између Јелашнице и Масурице, према којима сам свој пут из Бање продужио у североисточном правцу.

После осам километара јахања путем који према североистоку иде упоредо са Моравом и железничком пругом стигли смо у Корбевац. Пењање до његовог »градишта« по издробљеном камењу једне вододерине, кроз лесково жбуње и младе букве, није било узалудно. На заравни, неких 350 m изнад Мораве, нашао сам остатке разрушеног објекта, чији су се зидови у густом жбуњу и корову једва распознавали. Много материјала је однесено или сплављено, али још је било римских опека и већих комада малтера унаоколо и на путу којим смо се по затрављеној падини спустили до северног Логора. Тамо, на десној обали Корбевачке реке, на висоравни Чагољски рид (смрзнута земља) која доминира старим моравским путем, видео сам дуге зидине које су затварале логорски простор; вероватно су их Словени и Турци користили за напад или одбрану заједно са кастелом на брду. У народу се прича да су Турци овај неприступачан замак освојили, после тешких губитака, тек кад их је нека баба издајнички пустила кроз тајни пролаз. Некадашњи моћан бедем логора околни сељаци мало-помало развлаче, и то нарочито зими кад материјал могу да спуштају санкама. Што је људска рука поштедела, то ће за неколико деценија збрисати

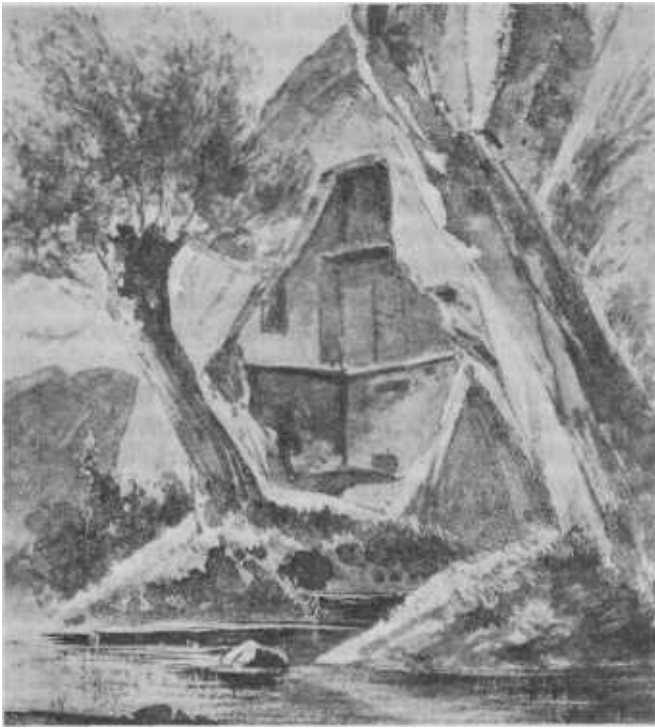
атмосферски утицаји, а онда ће доћи плуг и заорати и последњи траг овог ратног попришта, од кога свега два километра западније, као симбол новог времена, данас пролази локомотива.

Код јако истурене трахитске стене, насупрот неугледном Превалцу, прегазили смо на коњима Мораву близу железничког моста и избили на Прибој-хан. Северозападно од њега открио сам на Ораној њиви и на 1032 m високој Балтиној чуки античке објекте, који су с онима у Корбевцу и Бањи у доба Римљана штитили велики моравски војни пут. Трахит се простире и даље ка западној групи Облику, чији висови (до 1360 m) надалеко господаре околином. И са једног од њих је легендарни Марко Краљевић, сељаци су нас озбиљно уверавали, добацио свој буздован калуђерима код Прибоја кад су Арнаути напали њихов манастир, који данас лежи у рушевинама. Овим оружјем с волшебном моћи они су протерали своје заплашене непријатеље, који се више нису појављивали код овог светилишта.

Поред саме мале прибојске железничке станице води прав пут према Стублу. Његов бели, лако обрадиви плавчани туф протеже се од Широке падине и улази дубоко у Јовачку клисуру; он је главни конституенс Белог камена, с чијег је античког утврђења понека опека залутала далеко у долину. Два километра даље, на стрмом рту стене, стоји бела црквица Свето Преображење, чије је темеље, према предању, положио Краљевић Марко, што њеном свакако млађем и скромнијем горњем делу даје значајнији нимбус. За народ је још већа светиња једна веома мистериозна пећинска црква у долини горње Лепенице. Пошто су Стубљани сматрали да свакако треба да је видим, скренули смо код Грамађе на запад и за водича узели власника оближње воденице, који нас је преко дубоког потока одвео до места посвећеног заштитнику вода, св. Николи. Ту је усред свежег зеленила један испосник, сит грешног животног метежа, у високој, стрмој стени туфа издубио себи ћелију, која је у временима појачаног арнаутског терора служила за окупљање верника. Око ове ћелије су се испредале најневероватније приче, као и око оближњег Кацапунског манастира у средњем току потока, посвећеног страшном громовнику св. Илији, на чију је стару цркву, као парохиску, и данас упућено 12 села.

Од ушћа Лепенице води проходан планински пут кроз стару српску жупу Иногоште, преко благо нагнуте, 840 m високе Трпезице, у западну брдовиту Пољаницу. У народу се прича да је нека побожна принцеза за време градње овог тешког планинског пута заклала за раднике седамдесет јалових крава. Међутим, антички кастел изграђен на стеновитој чуки изнад манастира Св. Илије показује да су ову попречну везу Ветернице с Моравом градили Римљани.

Стене гнајса и шкриљца су се код Суве Мораве приближиле реци и за железничку пругу оставиле тако мало места да је она до Репинца морала двапут да пресеца колски пут. Иако је овај раван друм, са дрворедом врба и брестова - које је Мидхат, изгледа, највише волео -

Телија испосника на Преображенској реци.

веома широк, били смо, због његове запуштености, срећни кад смо у вечерњој тами, која је брзо прекрила цео предео, угледали светла
¹¹⁵Владичина Хана. Она су нам, после напорног дана, обећавала удобан смештај и одмор. Нашли смо их у најбољем од ханова око железничке станице и допадљиве среске зграде. Овај управни центар пољаничког среза, настао око караван-сераја који је основао врањски владика Пајсије, имао је због свог веома повољног положаја према плодној долини Врле и због моста на Морави већ у давнини значајну улогу у саобраћају. Одувек су се ту ради предаха и окрепљења заустављали каравани путника и робе који су из богате Масурице и Власине-долазили десном обалом пре него што би великим моравским путем кренули даље на север или југ. Насупрот збијеним селима у широкој долини Масурице, уске долине многобројним токовима испресецане Пољанице, све тамо до Лисца (1337m) са рушевинама римског ка-стела и протегнутог гребена Кукавице (1437 m), где је истоимено село
¹¹⁶припадало до 1878. поменутом Рамиш-паши, биле су покривене расу-тим сељачким газдинствима. У Пољаници се више гаје кукуруз и конопља, а на другој страни пшеница; међутим, у оба ова региона видео сам велике још необрађене површине.

ВЛАДИЧИН ХАН - поглед
с Леменца.

Арнаути, који су раније били насељени на десној обали Мораве у једанаест збијених села (Прекодолце, Житорађа, Алакинци, Масурица, Сурдулица, Биновци, Калабовце, Дугојница, Јелашница, Врбово и Калиманце), пружили су у јануару 1878. жесток отпор трупам генерала Белимарковића које су продирале речном клисуром са севера. Коначно савладани код Владичина Хана, радије су се иселили у Албанију него да се трајно покоре српској власти. Њихова напуштена станишта населили су брђани из Старе Србије, који су одавно чезнули за овом плодном равницом. Масурица је сад била слободна од ових непријатељских уљеза који нису много хајали ни за султана ни за закон, и кад смо следећег јутра прешли преко Мораве поред старих стубова моста код железничке станице и попели се на брдо Леменце изнад раније албанског села Прекодолце, богата, широка долина Врле и бели редови кућа Владичина Хана, са планинама Пољанице које су се уздизале према западу, одисали су миром дивног предела богатог облицима и бојама, који би још пријатније деловао да је био насељени људима.

Тешко да се и слутити може колико је јужна Србија била насељена пре сеобе у Угарску. По рушевинама малих цркава, које се виде тако рећи на сваком кораку, може се закључити да је то био крај густо насељен људима оданим својој вери и да се у животу тих људи морало десити нешто страшно кад су одлучили да напусте свој дивни завичај. И овај вис Леменце носи као круну живописне зидове окружене старим каменим крстовима; била је то 18 корака дуга градња с нартексом, чији су 3,8 m висок полуобличасти свод Арнаути разорили експлозивом. Међу брижљиво обрађеним квадерима туфа и пешчара виде се и многе античке опеке, вероватно с неке осматрачнице која је ту постојала или са кастела на другој обали, на Стражи, подигнутог ради заштите пута од ушћа Врле ка Власини.

Овим римским путем, потврђеним и гробницама нађеним 1897. северно од Владичина Хана, насупрот Цепи (глава XVIII), јахали смо поред житорађског »латинског гробља« са неисписаним каменовима према Загужану, где је инжењер Михалек купио за багателну цену од 400 дуката један напуштени арнаутски читлук с великим имањем, воденицом и ханом. На другој страни, код Алакинаца се у Врлу улива прилично јака Масуричка река, по којој се и цела јужна равница зове Масуричко поље. Истоимено главно место тог краја било је од давнина средиште веома интензивног добијања и прераде железа. Арнаути из тога села навели су 4 km дугим каналом воду из Романовске реке на »самоков«, који се састојао од неколико пећи. Ту је топљен чист гвожђевити песак који су наносили набујали потоци, да би потом око 300 циганских породица насељених у околини прерађивало гвожђе у потковице, клинце итд. Испод Кијевца, где се копала гвоздена и оловна руда, отварао ми се с једне тачке диван поглед на југоисточни, 1637 m висок Варденик, чије је богате и сочне пашњаке македонски Крез Ванђел Мариоловић узео под закуп од државе за свега 300 динара и на њима од Ђурђева до Митрова дне напаса својих 15 000 оваца и 200 коња.

Рајске дражи долине Врле су све веће што се више сужава у горњем току реке. Дно долине даје и на већим висинама пшеницу, јечам, кукуруз и, посебно, одлично сено, које се на месту продаје по цени од 2 динара за 100 килограма. Разуме се да су се Албанци најпре населили у овој области на десној обали Мораве, одакле им се пружала могућност за лако продирање даље на север и југ. Њихово главно упориште била је Сурдулица, у коју смо стигли кроз један живописан стеновит пролаз, богат водопадима. Ту се налазила њихова највећа џамија, сада претворена у школу, и најлепша имања, која су после њиховог одсељавања продавана у бесцење. Одсутнима се увек чини неправда. При обрачуну, емигранти су преко својих српских заступника добијали, под различитим изговорима, знатно умањене износе, којима једва да су биле плаћене дивне баште око кућа, пуне најлепших воћака. Најбољи део наше скромне вечере чиниле су караманке, врста

крупних крушака изванредног укуса, из једне бивше арнаутске баште. Међу новим досељеницима има и породица из македонског Велеса. Изгледа да им је овде сасвим добро. Многобројне лепе грађевине сведоче о новом процвату Сурдулице. Изврсне тканине са шарама од црвене вуне, које као да су плишане, изазвале су на Париској изложби велико дивљење, али су од тада и знатно скупље.

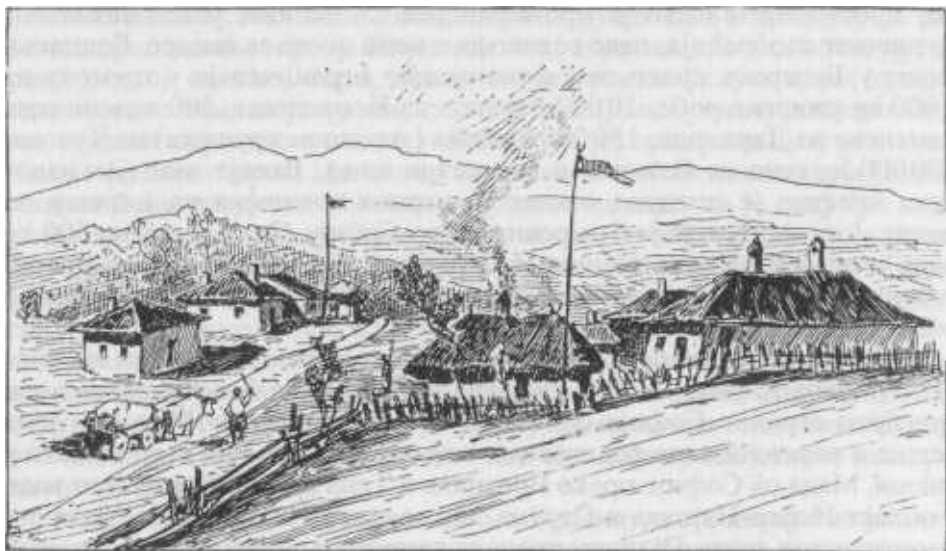
Обе трасе, у Сурдулици спојене у један пут који је преко бугарских пограничних брда водио у долину Нишаве, свакако су постављене да би се што лакше дошло до железца, које су већ Римљани добијали у Масурици и на Чемернику. Штитили су их кастели југоисточно и североисточно од Сурдулице; три километра удаљен први, правоугаони, са фронтима 120 m дугим и 40 m широким, налазио се изнад Доњег Романовца, на платоу 1126 m високе Трешње. У њеном подножју на северној страни, на предтераси обраслој дрвећем, нашао сам дуге зидове неког насеља, чије постојање у римско време потврђују античке кровне опеке и друге техничке карактеристике. Североисточни кастел који је обезбеђивао пут стајао је између Глоцког и Градског потока, на 1419 m високој чуки код Битврђе, усред природних стеновитих бедема, на које су се наслањали његови јаки зидови. Трећи, у ваздушној линији само 4 km удаљен, римски кастел чинио је круну југозападног, 1305 m високог Костиљњака, а штитио је пут који је десном обалом Мораве водио од Сурдулице кроз Масуричко поље, преко Грамађе, Врбова и Корбевца (стр. 264), право ка Врању.

На повратку с ове археолошке екскурзије пролазили смо кроз дивне гајеве ораха, у којима људско око, како изгледа, неће још дуго уживати. Они су уговором већ уступљени ријечној фирми Голднер, која сељацима за 4 m дуга стабла, пречника 75 cm плаћа 14 динара и тај скупочени материјал извози за Амстердам и Марсељ. У Сурдулици сам још посетио од трахита грађену, 10m дугу и 6 m широку црквицу Св. Романа, од чијих је 90 cm дебелих зидова испуштена полукружна апсида, и онда на коњу наставио своје путовање по горњем току Врле, на исток према четири и по часа удаљеној Власини. Код засеока Ђурковца, до кога смо убрзо стигли, стране долине се знатно приближавају једна другој. Кристалинске стене које извирују из свежег шумског зеленила, дивљи потоци чије се воде са свих страна са жубором сливају ка малим воденицама начичканим дуж Врле, која тече час мирно, а час се опет са буком руши преко високих прагова, одсуство људи и њихових станишта - чинили су пењање уз ову романтичну клисуру незаборавним доживљајем. Пошто смо трећи пут прешли преко речице, отворио нам се код остатака неког малог утврђења на ушћу Градске реке величанствен поглед на високо постављен кастел на Битврђи, за који кажу да је некада подземним ходником био повезан с оним првим утврђењем; два километра даље пукао је још раскошнији поглед на металом и угљем богата српско-бугарска гранична брда са високим Стрешером (1930 m), која у виду потковице окружују кланац

Врле. Стаза која иде час једном, час другом обалом води кроз теснац узбрдо ка извору Врле на 1704 m високом Виљоколу, на које се околни сељаци и сточари нерадо пењу јер верују да ту, у гајевима око кристално чисте Виљокоштице, виле коло воде, и тешко оном смртнику који им се приближи! Стога су сељаци одбили да учествују у постављању српско-бугарског граничног плота на Виљоколу; све су морали урадити сами војници. Брда од овог виса ка југозападном Просенику (1765 m) чине вододелницу између Масурице и Струме, римског Стримона, где на извору Виљокоштице, већ на бугарској територији, зидови античких кастела стоје као круна на стеновитом вису између Доње и Горње Ржане.

Цела ова област припада огромној рудној зони између Искера, Власине и Мораве, где као најпознатије налазиште гвожђа важи бугарски Самоков. На затрављена рудна хрпишта једног скромнијег »самокова«, на аустријској карти нетачно означеног као село, наишао сам кад сам последњи пут прелазио Врлу, тамо где почиње успон на вододелницу ове реке и Власине. За првим двома серпентинама, за кола сувише стрмо трасираним, следи пет блажих, па смо код повећег Богдановог имања већ били савладали висинску разлику од 905 m између ушћа Врле и јужне ивице Власинског блата. На висини од 1230 m прешли смо врела Власине Јарчев поток и ЈБуту бару на самом њиховом ушћу у огромну мочварну котлину која је лежала пред нама пружајући се од југа према северу. У пролеће се са стена микашиста које је окружавају сливају набујале воде поточића, међу којима је највећи Соколовски поток, који покреће три воденице, и претварају је у водом богату бару, дугу 6,5 и широку 0,5-1,5 km, чије замрзавање спречавају топли извори, са температуром до 10 °C. Услед необично сушног и врелог лета ја сам ово »језеро« затекао као готово сасвим суву равну удолину, у којој су сељаци били запослени извлачењем траве, чији годишњи принос износи око хиљаду кола. На дну некада већег старог језера сад су се низали високи пластови сена, између којих су пасли волови, овце и козе. Само на северу се видеља још понека пруга воде, са црвеним одсјајем сунца на заласку. То су била места дубока и до 50 m, на јако умаласаном терену, који су на југоисточној страни надвисивали далеки врхови бугарског Руја и Снегпоља. Дан је био на измаку; многобројна питања бистрим и разговорним сељацима о тада још недовољно познатој области Власине оставио сам за наредни дан. Журили смо даље. Требало је у сумраку прећи још 7 km уза саму границу, час пењући се, час спуштајући се, док нисмо преко Попове махале, која једном половином лежи на бугарском тлу, већ у касну ноћ стигли до граничне царинарнице.

Финансијски чиновници и буљубаше који су овде с неколико пандура штитили фискално-полицијска права Србије примили су нас да не може бити боље. Утолико је горе изгледао хан у коме је требало да преноћимо. Личио је на почађалу разбојничку шпиљу, а оно што

Српско-бугарски гранични прелаз на Големим буквама.

нам је изнесено за јело и пиће није се могло у уста узети. Инжењер Бартош је осуо праву паљбу на механцију, који је на све замерке и грдње мирно одговорио да је његов хан удешен за сељаке, а не за градску господу, која на путу за Бугарску никад не пролазе тим правцем. Инжењер Ринер је покушавао да овај сукоб у коме су употребљаване врло оштре речи смири, али он се завршио тек онда кад нам је писар понудио једну пристојну собу у својој кућици. Одмах смо прешли тамо и, као већ више пута раније, мој чајник би повратио изгубљену душевну равнотежу пријатељу Бартошу да га због узбуђења и осетљивости није спопала озбиљна дрхтавица, за којом је брзо наступала висока температура. Послужио сам се хидропатским средствима, која сам већ више пута испробао на себи. Обојици нам је пропала ноћ; на наше заједничко задовољство, следећег јутра му је било боље.

Моја скица ће помоћи читаоцу да створи слику о овом 1327 m високом граничном прелазу на Големим буквама. Десно у првом плану види се поред српског јарбола са заставом писарева кућица, до ње касарна за пандуре, иза ове кров поменуте механе и, на другој страни пута, лево, бугарска царинарница. Комуницирање између посада ових двеју граничних станица било је строго одмерено. У српској влада у свему, па и у пандурској униформи, већа лежерност, док сам бугарску затекао организовану потпуно војнички. Најстарији подофицир је за време наше унапред најављене посете постројио ради поздрава своју добро униформисану малу посаду; није изостала ни кафа, коју је војнички поздрављајући послужио један бркајлија, а у малој службе-

ној просторији владао је примеран ред. У целини, услед незнатног граничног саобраћаја, овде готово да и нема посла за писаре. Годишњи извоз у Бугарску преко ове царинарнице ограничен је у просеку на 4000 kg ужарске робе, 10000 брусова из Копашнице, 200 воденичких каменова из Дарковца, 150000 kg воћа (углавном крушака) из Кунова, 100000 kg сена из Власине и педесетак коња. Раније значајан извоз вина престао је потпуно откако је царина повишена на 1 динар по литру. Још скромнији је бугарски извоз у Србију. Он се своди на 500 kg вуне и веће количине гајтана. Насупрот томе, пошто висока српска увозна царина омогућава лепу зараду, много дувана се кријумчари у област Врле.

Остало ми је необјашњиво зашто је овде приликом првих проучавања барона Хирша у вези с изградњом железнице био планиран и чак трасиран огранак Софија—Трн—Власина и даље према Морави. Због тешке и нерентабилне реализације тај пројекат ће још дуго лежати у фиоци. Мада од Софије преко Брезника и Трна врло добри путеви воде у област Искер-Нишава и Струма, видео сам да је путнички гранични промет раван нули. Границу прелази само понеки сељак -чији шумски посед лежи делимично на српској, а делимично на бугарској страни да би посекао понеко дрво. При томе је у марту 1895. дошло до инцидента о коме се много причало; наиме, кад су сељаци из бугарског села Насалевци одбили да плате српску таксу за сечу дрвета, јер су је, наводно, били унапред платили и за април, српски пандури су на њих отворили ватру и неке убили. Српска влада је кривицу шефа царинске станице Кундовића покушала да изравна његовим отпуштањем из службе; мислим, међутим, да реда и мира не може бити док се гранични промет код Дешчаног кладенца прецизно не регулише.

Пре него што смо напустили српску царинарницу, прегледао сам још шарени садржај њеног магацина робе која је заплењена од кријумчара. Било је ту врло много гајтана и још више конфискованог дувана и цигарета од најпростије до најфиније врсте, пакованих у разноразне замотуљке, вреће, кесе, фишкеке итд.; све то треба да буде продато на лицитацији у Сурдулици за рачун фискуса, на велику радост тамошњих чиновника, који су се већ извештили па умеју да дођу и до вредних ствари за мале паре.

Један опроштајни плотун испратио нас је на поласку ка Трима буквама, које су својом величином и упадљивошћу дале име и тамошњем кастелу. Под највећом од њих, која се поштује као »заветина«, опростили смо се од љубазног инжењера Ринера, који је са својим пандурима морао да се врати у Врање, док сам ја с инжењером Бартошем и лесковачким жандармима кренуо даље на север.

Преко бујне ливаде Тараија и Царичиног кладенца стигли смо до водом богате мочваре, која је врвела од дропљи и неке врсте крупних врабаца; вешт водич из оног краја провео нас је кривудавом, готово сувом стазом кроз ово море воде. Био сам задивљен како је тачно

познавао називе сваке веће ливаде, сваког дубљака и водене струје на овом непрегледном терену. Наједном се прекрстио и почео, показујући према једној повећој бари, причу о »језерском бику«, некој црној воденој животињи која ту живи; она је раније ноћу често излазила из свог воденог скровишта и свако говече које јој се нађе на путу убијала. Онда је једном старом Циганину пала на ум срећна мисао да најјачем сеоском бику искује на роговима гвоздене шилке, па је овај бик оно чудовиште тако ранио да више није излазило из воде. Каже да су неки Власинчани бика видели и чули да риче (!) само пред избијање куге или рата, као 1829, 1877. и 1884. Очигледно је да се ово, некада много веће језеро постепено смањује и нестаје. На његовим тресавама и постранским хладним потоцима има веома ретких биљних врста. На околним висовима има ретких ксерофита које беже од водених површина. Од потпуно нових биљака Панчић је (1887) навео *Avena rufescens*, *Allium melanantherum* и *Knautia flavescens* као оне које су својствене искључиво овој области.

На висини од 1203 m прешли смо Власину, која извире из једног јужног кланца под шумом обраслом дебелицом (*Bryonia*), павитином и другим жбуњем; прешли смо је код Малог моста, управо тамо где она, кристално чиста, напушта језерски басен. Нешто јужније лежи Црквена махала, са црквицом Св. Илије саграђеном 1838. на темељима некадашњег манастира и власинском школом отвореном после одласка Турака 1878. Овде је живео и данас још незаборављени Михаило Крстић, који је на основу неких привилегија власинског краја још у турско време био биран за »кнеза« и често се храбро супротстављао читлук-сахибијама кад су прекорачивали своја и иначе широка права. Љути због тога, Арнаути из долине Врле су га као тобожњег бунтовника извели пред призренског валију, а овај га је после тромесечног затвора послао у Цариград. Кад је 1851. султанским ферманом ограничена самовоља муслиманских земљопоседника, остао је у Власини само један буљубаша који је убирао главарину. Један од данашња три свештеника, Тома Михаиловић, син преминулог кнеза, осветио се за неправду учињену његовом оцу тако што је при уласку Срба у јануару 1878. на челу једног одреда узео енергичног учешћа у протеривању Арнаута. Користећи се стеченом слободом кретања, неколико стотина власинских породица се иселило у топлички округ. Упркос томе, и мада су од 28 око језера расутих заселака (са 5 до 40 домаћинстава) три припала Бугарској, општина је 1896. у 423 куће имала близу 3200 душа.¹⁶

Тешки животни услови у Власини присиљавају сваке године око 250 мушкараца да у пролеће као »дунђери« одлазе у горњу Србију и Румунију да би зарађеним новцем издржавали своје породице. Сељаци са више пашњака баве се млекарством и праве овчији сир, који се

¹⁶ Године 1905. пописано је 3616 душа у 451 кући.

много тражи због пријатног укуса. О томе зашто је он тако добар, царински писар нам је испричао ову причу: »Кад је св. Сава путовао по земљи и учио народ, он је носио уза се једног лепог петла, који га је сваког дана рано будио за јутарњу молитву. У Власотинцу му неко украде тог петла. Светац се наљути и прокуне село: „Дабогда вам петлови певали и дању и ноћу!“ и тако и дан-дањи бива. У Грделици су му украли врг, а он их прокуне да сваком Грделичанину врг о врату виси, и отада тамо има много гушавих људи. А у Власини дочекају свеца да не може бити боље и послуже га својим најбољим сиром. Задовољан, он је благословио њихове овце, и они отада увек имају много и доброг сира.« И заиста се овај сир прочуо и стиже све до Цариграда. Василије, брат богатог македонског сточара Мариоловића (стр. 268), довео је 1889. хиљаде оваца на пашу на Чемерник, где шпански Јевреји с једним прокупачким сточарем, тако рећи на ритуалан начин, праве качкаваљ за Солун. У самом округу једе се само лошији сир.

Брда око Власинског језера састављена су већином од силиката, само се јужна гранична чука Штрби камен састоји од кречњака. У доба Турака овде је било прилично развијено примитивно добијање гвожђа испирањем и топљењем магнетитског песка. То се радило кулуком и било је веома лоше награђено; кулучар је за испирање 500 ока (650 kg) руде и за превоз до топионице у Загужану, Масурици, Мркој Пољани итд., за шта му је било потребно 25 радних дана, добијао само 15 динара. Кажу да је Хусеин-паша пре пет деценија из 25 малих пећи добијао годишње по 1300 метричких центи сировог гвожђа и тако долазио до велике добити. После одласка Турака и Арнаута, производња железа на Власини мирује. На многим местима се налази на неке трагове. Одмах на другој страни, у западном подножју Чемерника, лежи на Гарваници напуштени погон Вигње, и кад смо његовом источном страном ишли кроз беспутну Власинску клисуру навише појавио се црвенкаст, гвожђевит терен, испресецан многим ископаним јарковима; овде-онде могли су се видети огромни комади кварца.

Код Тесковаца смо опет ушли у пиротски округ и поред ретких шумарака, који су овде сачувани само у неким увалама, стигли до најпознатијег налазишта руде Козлице. Ту сам на раскопаном терену нашао стари водовод за испирање руде, затим остатке једног поплочаног пута за њено извлачење. Све је указивало на некад веома развијену рударску делатност. Да је она почела већ у доба Римљана, потврђују, поред античких посуда и новца, опеке и натписи нађени под 1483 m високом Скелом на Карагузовом делу; на једном натпису у осам редова, који је црнотравски прота Стеван Поповић копирао, а ја објавио,¹⁷ помиње се LEG VII CL.¹⁸

¹⁷ Kanitz, *Römische Studien*, S. 151.

¹⁸ »Старинар«, VI, стр. 120.

Гвожђевити терен, по коме смо се преко травнате Попове чуке спустили до највећег црнотравског засеока, протеже се 15 km даље на запад до Лескове падине, коју су још Римљани утврдили. Године 1885. у околини Рупља, где се наводно налазе и 42 старе гробнице, индустријалац Вајферт је с адвокатом Алексом Новаковићем добио концесију и почео рационално да користи богато налазиште оловне руде, са 282 поља (1 поље = 100000 m²) код Црвеног Брега, али сав рад је, изузев неких даљих испитивања, убрзо обустављен због лоших комуникација. Рудним жилама не мање богата од ове »Ђурине среће« и Дебелог дела су севернија налазишта код Гузевја и јужна код Мрке Пољане. Сва она леже на просечној висини од 1000 m, поред јаких потока који олакшавају искоришћавање; засад је трасирана једна 7 km дуга жичница од Црвеног Брега дуж Предејанске реке која тече од истока на запад ка моравској железничкој прузи. Пошто је код западног Предејана нађен и угаљ, постојали би сви услови за успешно настављање ове металуршке делатности.

" Општина Црна Трава обухвата широко расутих 10 места и у 362 куће има скоро 2600 душа. Њено главно село се налази на ушћу Чемернице у Власину и са својом густо изграђеном лугом улицом изгледа сасвим пристојно. Међутим, многе од често врло лепих кућа и механа, са упадљиво стрмим крововима покривеним црепом, биле су тако рећи пусте, јер су плодна земља и лакша зарада одвукле 144 породице у топлічки округ, где су њихови чланови потврдили свој добар глас ваљаних зидара. Пошто смо у иначе тихо место стигли у недељу, кад је била и свадба неких имућних младенаца, било је тамо прилично живо. Уз пуцње пиштоља свадбена поворка се формирала код протине куће; иако »напредњак«, прота је уживао великуглед, јер се у ослободилачком рату 1878. храбро понео и доцније основао месну школу. Замолио нас је да свратимо код њега, изнео је на сто свежег сира, воћа и пастрмке, чији су укус још Турци толико ценили да је Црна Трава могла свој износ пореза да замени са 16 kg сушене рибе за султанову трпезу. У свештениковој баштици први пут сам видео из младих изданака добијену српску зеленичицу, коју је описао Панчић и чију сам праву постојбину упознао два дана доцније.

Све гласнији звуци добоша и свирала опомињали су да је време за полазак у цркву. На чело поворке је стао барјактар; лепа, свечано окићена невеста била је, што раније код сељака нигде нисам видео, покривена танким ружичастим велом; младожења и девер имали су на левом рамену прикачене шарене пешкире; за њима су се низали родитељи, родбина и пријатељи младенаца. Стекао сам утисак да је женска ношња овде веома складна и прикладна. Уз тело приљубљен, на грудима и плећима дубоко изрезан плави јелек, опшивен вишебојним тракама, подвезан је у струку црвеним појасом, кошуља са дугим рукавима широко пада испод њега преко обојених чарапа, а глава је покривена грациозно забаченом марамом. Девојке уплићу у, већином

тамну, косу цвеће и око врата нижу толико металног новца колико кућа може да поднесе. Одело мушкараца је мање шарено. Они носе смеђе или беле, црно опшивене сукнене доламе, широко кројене чакшире се испод колена сужавају попут камашни, и све се то допуњава малом шубаром, опанцима, а зими још и гуњчетом постављеним јагњећим крзном.

На северном крају села стигли смо до црквице Св. Николе, која је 1835. саграђена на рушевинама неке старије. После кратког обреда венчања младеж је похитала у коло, у којем се затим неуморно играло под старим заветним дрветом поред Градачког потока. Назив овог потока потиче од једног оближњег »града«, и заиста се на западној, 1200 m високој чуки налазе разрушени зидови римског кастела са 100 m дугим, 60 m широким фронтovima и, сада затрпаном, цистерном, код које су нађени метални чекић и други предмети; на жалост, они су доцније нестали без трага.

Из бочних усека су дивљи, бучни потоци рушили своје воде у Власину и она се, набујала, пропињала уз стрме стеновите стране толико да смо, идући даље на север, морали потражити вишу коњску стазу. С муком смо стигли на шумовити вис 1417 m високог Српа на другој страни, куд нас је повео водич да видимо неке рушевине; на том вису сам нашао и у карту унео квадратни кастел са странама дугим 80 метара. Тај и још један кастел саградили су Римљани вероватно ради заштите својих рудника у том крају. То је већ рејон Брода, до чијег смо се истоименог засеока спустили знатно ниже. Лево иза нас је остала једна прекрасна букова шумица; на десној страни смо угледали, мада је била већ средина септембра, њиве са још незрелим житом и просом; ове њиве су, као и целокупно мршаво земљиште ове области, распоређене у четврту пореску класу (8 динара годишњег пореза по хектару). Сељак између 21 и 60 година, уписан као »пореска глава«, поседује овде по 8-20 хектара шуме и ливада, али врло мало оранице. То од давнина присиљава млађе синове у породици да као »дунђери« потраже зараду негде на страни. Поред дрвеног моста опасног за коње прегазили смо Власину и застали да се одморимо код бродске општинске куће, око које је било окупљено много људи. Ту сам од кметова који су се састали да већају сазнао да у Броду (151 кућа са 1100 душа) има 170 пореских глава, у севернијем Добром Пољу (148 кућа са 1085 душа) 150 и, на другој страни реке, у Дарковцу (117 кућа са 882 душе) 139; Дарковац је иначе познат по добрим зидарима и извршним воденичним каменовима. Куће су овде толико удаљене међу собом да на квадратном километру живи једва 80 душа, а још ређе су насељене територије севернијих општина Гара и Јаворја.

У дивним буковим шумама, кроз које смо се од 1168 m високе Крстићеве махале спуштали ка Бабинци с њеним бучним каскадама, има много дивљачи. Одстрељује се, међутим, врло мало и штеде се нарочито старији јелени »јер они чувају летину«. Поред неке старе

турске гвоздене градње попели смо се стрним кривинама ка Црквеној махали поменутог Доброг Поља. Већ после подне температура се осетно променила. Хоризонт је постао челично сив, вече је било хладно, па смо се утолико пријатније осећали у свештеничкој кући на 1200 m, од које ниједна стамбена зграда у широј околини не лежи на већој висини. Мада је следећег јутра киша лила као из кабла, појахао сам коња и кренуо ка »градцу«, због кога сам и дошао на ову ветрометину; пратио ме је једино попов син, јер је господина Бартоша опет спопала маларична грозница. Олуја ми је стално збацивала капуљачу с главе. Сав прокисао, јахао сам местимично врло стрним путем, па онда опет кроз густо жбуње ка 3 km удаљеним рушевинама, које су лежале високо изнад набујале и бучне Власине. Нашао сам правоугаоник са јако оштећеним зидовима, дугим 150 m и широким 60 m, чије су римско порекло потврђивале многобројне расуте карактеристичне кровне плоче. Под кастелом се налазила вештачка пећина и 20 m ниже црквиште, 16m дуго и 5 широко, поплочано античким опекама; из полукружне апсиде пресељена је у добропољску цркву камена кутија дуга 47 cm и широка 28 cm. На значај који су Римљани придавали овој рудом богатој области, која се простирала све до бугарског Трна, указују поред три тврђаве које сам нашао у горњем току Власине и остаци кастела на њеним источним притокама: на Штрбици око изворишта Градске реке, затим на два виси изнад Црвене Јабуре и Шпаја на плиткој Тегошници, па на Радовом Трну код Стрелца поред Мурсовице 119 и код Свођа, где Власина, текући од Доброг Поља и правећи оштар заокрет ка истоку кроз Орах, прима Лужницу, такође штићену кастелима код Модре Стене и на другим местима. Старих остатака и трагова металуршке и фортификационе делатности има и на терену 10 km западно од Црне Траве ка Морави, који је такође богат рудним благом. Сутрадан сам на Козарској реци нашао и у карту унео три кастела.

Кад сам се вратио свештениковој кући, затекао сам целу породицу окупљену око ватре на огњишту. Наш домаћин поп Стојко прикачио је орден за храброст, који је, као и његов колега Хаџи-Анђелко из 120 Рупља, стекао у јануару 1878; његов најстарији син, ратничког изгледа и наследник у уносној поповској служби, који је такође учествовао у рату, представио нам је своју децу; најмлађе је његова лепа женица Севделина¹⁹ без икаквог женирања дојила. Млађег брата Симу, који је као инжењерац учествовао у рату против Бугара, већ сам био упознао као општинског писара у Броду, где ми је претходног дана с предусретљивошћу дао статистичке податке. И попадија с двома неударним кћерима се такође свечано обукла, јер су сви веровали да је дошао час растанка. Судбина је, међутим, хтела друкчије. Господин Бартош се

¹⁹ Ово име, које је у северној Србији непознато — значи отприлике: предмет љубави — појављује се као и многа друга само код српско-бугарског становништва Краљевине (види главу XII). 121

још није осећао толико добро да би могао да крене на пут, ни пандуру се није журило па је саопштио да је премореним коњима потребан још један дан одмора, а напољу су опет густе снежне пахуљице започеле своју веселу игру као да су хтеле да створе божићну атмосферу. Нашао сам се у неприлици, па да не бих покварио свечано расположење које је већ било завладало и да бих га, ако би се дало, још мало и појачао, одлучио сам да поклоне припремљене за растанак ипак поделим и да, можда, и нашег домаћина мало одобровољим, јер се, поред осталог, стално жалио и на високе предрачунске трошкове за градњу нове куће за коју се спремао. Ипак морам рећи да и ови леви и, упркос слабој нези деце, снажни људи у сиромашним планинским долинама много држе до гостољубивости. Истина, они странцу не могу да пруже много. Приметио сам да чак ни у поповској кући смисао за удобност још није довољно развијен. Није било никакве послуге, кћери су саме обављале све послове и у самој кући и око стокe. У поређењу с осталим деловима земље, југ Србије заостаје добру половину века. Кад су Турци 1878. напустили власотиначки срез, тамо су од 22 општине са 106 насеља школе имале само Конопница, Крушевица и Црвена Јабука, па и оне тек у последњих десетак година; после ослобођења отворена је једна петоразредна у Власотинцу и још шест других (у Дединој Бари, Црној Трави итд.). Према томе, просвета је овде на најнижем ступњу који се може замислити, и природна обдареност људи још нема услова и подстицаја за развој и процват.

Хладно је било јутро 18. септембра кад је наш караван под вођством љубазног поповог сина Симе кренуо даље на северозапад, кроз усеве села Бабине, још незреле за жетву а већ заогрнуте зимским плаштом. У здравој и зрелој буковој шуми на 1452 m високој вододелници снег је лежао у повисоким наносима. Спуштање по смрзнутом терену било је веома непријатно. Сиви слојеви магле су се ковитлали и само се на који тренутак показивао 1527 m висок, потпуно бео врх Острозуба. Његове јужне и западне падине, покривене сочним пашњацима, страдале су два месеца раније (у јулу 1889) од једног великог роја скакаваца, чије се пустошење продужило преко Власине на југ према Бугарској. На северној и источној страни Острозуб је покривен бујним буковим шумама, у којима поред самог пута, на Зеленичком потоку који отиче према Козарској реци, расте као зимзелена шумарица у прилично густим бокорима *Primus laurocerasus*²⁰, коју је проучио Панчић 1887. Изгледа да је ова српска зеленичица овде, на граници своје природне зоне простирања, изгубила способност да цвета и доноси плод. Њено усправно зелено стабло убрзо полеже, затим местимично пушта у земљу помоћне коренове и, гранајући се на врху у облику лепезе, својим живо зеленим лишћем које се све даље шири, густо покрива земљу. Којој од познатих врста припада ова

-° *Der Kirschlorbeer im Südosten von Serbien*, Belgrad 1887.

српска зеленичица, Панчић није могао да каже. Пошто су се поједина стабла, пресађена у ботаничке вртове Београда, Беча, Цириха итд., брзо разгранала, изгледа да су подесна нарочито за улепшавање хладовитих влажних делова у парковима Севера. Стабла с кореном могла би се лако добити у Зеленичком долу, удаљеном свега три часа од железничке станице Грделице, с тим што одговарајући захтев треба да се упути Поповићу, власнику добропољске механе, која се налази усред постојбине ове биљке.

Добро прозобли, зауставили смо се у овој сасвим пристојној друмској механи, која се зове »Код Краљевића Марка«. Ђорђе Анђелковић, уметнички настројен добропољски дунђерин, овековечио је овде »al fresco« народног јунака, омиљеног и у овој планинској забити, како буздованом плаћа свадбарину косовском намеснику »црном Арапину«. Ханџији смо имали да испоручимо поздраве од његова оца, попа, чију сам породицу сада целу упознао. Пошто нас је топао чај мало повратио у живот, прихватих се да прекопирам оригиналну слику на којој је Марков противник онако лоше прошао.²¹ Овде смо се опростили од Симе и појахали преко 1442 m високе Огореле чуке на северозапад, ка Лопушкој механи која је лежала 650 m ниже и која би због своје неизрециво бедне »сале« за госте где су неки замазани људи пекли ракију такође заслуживала да буде овековечена на некој слици. Ниски улаз био је закрчен санкама с упрегнутим волићима, на којима је донесено једно буре крушака ради прераде у омиљено национално пиће. Рачуна се да 100 kg воћа даје 13 l ракије, од чега 1,3 l остаје као ушур власнику казана. Тај апарат, који сам већ описао (прва књига, стр. 604), има овде уместо металног казана велик глинени суд, па стога и стаје свега 12 динара. Кад смо више надимљени него загрејани напустили овај ентеријер, који својом драстичношћу превазилази чак и језовиту машту »пакленог« Бројгела, господин Бартош се није могао уздржати а да не каже: »Кад следеће године закон о механама ступи на снагу и за нове крајеве земље, наредићу да се овај прљави ђумез из турског времена просто спали!« Неколико месеци доцније јавио ми је овај Чех, можда сувише строг у обављању своје дужности, да је премештен у Шабац; ако је на његово место дошао неки попустљивији колега, могућно је да ова ружна јазбина постоји још и данас.

Даље спуштање кроз Буковик, како се цео крај зове због силних букава, постало је управо опасно. Примитиван пут је дводневна киша претворила у пола метра дубоко блато, кроз које су се наши коњи само опрезно, корак по корак, пробијали. Код Самарнице, која припада општини Градиште, могао сам на Моричу (868 m) још да утврдим камене зидове једног античког објекта; рекли су ми да постоје још две рушевине, код Острица и Дадинца, али, мада леже на оближњим висовима Козарице, нисам могао отићи да их погледам јер је стрм пут

²¹ Вук, *Српске народне пјесме*, II, 69, стр. 417.

Фреска у механи »Код Краљевића Марка«.

био покривен глибом који је нанела киша. Код Бељкићева гроба, обележеног једним каменим крстом, механција ми је показао чуку густом шумом обраслог Стојанова трапа, где би требало да се налази дадиначки кастел са дугим зидовима од опека и камена. Застали смо код друмског хана, одакле се са 550 m високе вододелнице, коју красе дивно разгранате букве, отвара поглед на Лесковац и преко њега све до прокупачких и нишких брда. Овде на црвеници и глинастом шкриљцу опет успева винова лоза, ваздух није више тако оштар, међу све нижим крововима покривеним црепом јављају се и куће покривене сламом. Све је најављивало блиску равницу и веће благодатање. Бедан и на јако испресецаном терену вратоломан показао се само пут који је између винограда скретао на север према Власотинцу. Било је подне кад смо после четворочасовног, веома непријатног и напорног јахања ушли у његову дугу чаршију.

Срески капетан Риста Р. Матић показао се за време нашег кратког боравка у овом месту као веома предусретљив водич. У животу овог још младог човека на својствен начин се огледају непрекидне српске страначке размирице. Матић је био најпре учитељ у Зајечару; тамо је 1883. учествовао у буни која је избила под Пашићевим вођством, касније је помилован и постављен на место пореског контролора, а кад су на власт дошли радикали, награђен је положајем капетана у увек слободарски опредељеном Власотинцу. Године 1809. дигли су се против Турака град и цео крај под Илијом Стрељом из Градишта, који се називао »лесковачким војводом«. Неколико устаника пало је код

Дедине Баре, а Стреља је обешен у Власотинцу, али и на губилишту је позивао народ да истраје у борби. Она је угушена огњем и мачем, а Власотинце опустошено. Није се срећније завршио ни други покушај устанка 1821, ни онај трећи, који је захватио и нишки крај (1841), под Станком Бојацијом, чијег сам сина упознао као механџију у Власотинцу. Кад је Мехмед-паша 1860. дошао у Ниш, он је обесио попа Станоја са још седам других Власотинчана због наводног шуровања са Србијом. И упркос свему томе, Турци се никад нису могли настанити у Буковику, и Латиф-бег из Лесковца, који је полагао право својине на винограде који су припадали варошици, морао се, после жалбе Власотинчана у Цариграду (подржане вероватно и бакшишем), задовољити неким незнатним износом за поравнање. Од муслимана овде су 1877. живели само мудир, његов писар, један буљубаша и седам заптија.

Петог јануара 1878. дошао је крај турској владавини у Власотинцу. Арнауте који су му пошли у помоћ устаници су у борби потиснули преко Мораве, при чему је на страни хришћана било 12 мртвих и много рањених. Одмах потом дошли су српски чиновници; седиште среза, који је сад имао 42057 душа и био веома богат стоком, као и штаб територијалног батаљона премештени су у ову варошицу, која је убрзо добила женску школу, прву у власиначком крају. Варошица лежи с обе стране Власине, носи печат сиромаштва и има само један историјски споменик: ранију турску »Кулу«, саграђену вероватно на темељима римског кастела. Код јужнијег Шупљег камена налазе се црква Св. Духа, освећена 1858, исто тако безначајна средња зграда, школа са пет одељења и дуга чаршија с неугледним радњама и дућанима претрпаним свакаком робом. Становника има близу 4500 и они живе углавном од трговине вином и стоком. Коста Илић Мумџија, власитиначки Крез чија се имовина цени на 600000 динара, стекао је своје богатство овде допушт^а гним давањем новца на зајам уз 6% камате месечно! Зато се очекује да ће кредитна и штедна задруга, основана 1895, бити од велике користи за цео срез.

Од власотиначке механе на другој страни моста, у месту најбоље, али ипак сасвим скромне, појахали смо у пратњи капетана, живо заинтересованог за моја проучавања, преко усталасане, виноградима оивичене, 250 m високе равнице, на запад, према брежуљку од кристаластог шкриљца који се уздизао 35 m изнад Конопнице и као огроман тумул господарио њоме. Тамо смо се задржали код усамљене, најстарије школске зграде у срезу, подигнуте 1866, коју посећује четрдесеторо деце. Врло млад, живахан учитељ и његова још млађа сестра која му је помагала у раду примили су нас необично срдачно у својој малој, пријатној собици, коју су красиле слике и књиге. После дуге паузе код њих сам добио у руке и неке веће новине, из којих сам се обавестио о политичком збивању и изван српских планина. Заједно смо пошли до оближње месне црквице с одвојеним звоником на брду Грацу и затим се стрмо засеченом западном страном попели на 35 m виши, вештачки

створен плато. Јаки зидови који га окружавају показали су се као остаци 135 m дугих и 15 m широких фронтва правоугаоног кастела. Да је он римског порекла, несумњиво потврђују фрагменти античких опека и испуна зидова. Заштићено овом тврђавом, у подножју на јужној страни брда налазило се мало цивилно насеље, од кога такође има остатака, а поред њега је пролазио пут за Лесковац, с једним огранком према Куршумлији (Ad Fines), с другим према Приштини (Vicianum) и чувеним рудницима злата и сребра код Јањева (глава XI).

Код великог села Батуловца, које је као и сва остала у околној равници збијено, прегазили смо надошлу Власину, која се 7 km северозападније улива у Мораву. Ту се капетан опростио, а ми смо изврским, равним путем продужили ка Морави. Она је кратко време пре тога пробила десну обалу, састављену од иловаче и конгломерата, и створила дубок рукавац, преко кога смо узаним, провизорним мостићем прешли на 1 km дуго новостворено острво и стигли на Мидхат-пашин мост. Уместо ова два дрвена моста планира се више Прилепца изградња новог са каменим стубовима. Поред бадиначког друмског хана, живописно угнежђеног међу дрвећем, избили смо у позно вече на врањски пут. Јасна ноћ нам је омогућавала да кроз алеју врба која нас је још одвајала од Лесковца потерамо коње брже. Они су већ осећали мирис своје домаће штале и као да су заборавили стотине преваљених километара и по најтежим путевима. Већ су се видели и осветљени ханови близу железничке станице, а она је још лежала у полутами, мада је за врањски воз већ био дат сигнал. Из веће удаљености он је довезао мало путника - из Солуна само два; купеи прве класе били су сасвим празни. Неочекивано удобно стигли смо до Ниша, где сам одмах прешао на припреме за пут у арнаутску област.

ПРЕКО ДЕЛИГРАДА И СОКОБАЊЕ НА РТАЊ,
ПА У АЛЕКСИНАЦ

После вишемесечног напорног јахања по планинским областима западне Србије, са задовољством сам у наредних неколико тура јахаћег коња заменио колима. Инжењер Матијашић се потрудио и нашао једна која су ми одговарала, али је ипак прошло пола дана док су сасвим доведена у ред. Пошто су била без опруга, већ на расинском мосту од нетесаних дрвених трупца уплашио сам се да ће се сва распасти, али су она, на чудесан начин, издржала ову тешку пробу и оправдала изјаву свог самоувереног власника да на целом свету нема бољих кола!

Оставили смо Бивоље на левој страни и долином Гагловске реке возили се према селу Гаглову, код кога је влада на имању које је купила од посланика Симића подигла 1891. године велику фабрику барута. Са брда Чокотин гроб (307 m), на које смо убрзо стигли, отворио ми се први поглед на долину Јужне Мораве. Затим смо кроз лепу храстову шуму силазили низ терасу која нас је од ње одвајала. Доле се види поменути гвоздени мост (стр. 105) који премошћује двокраку Ђуниску реку, која са Јастрепца силази од Мале Реке и Рибарске Бање. Купалиште Рибаре, звано и Бољевачки поток, има три сумповита извора, чија вода, према Лозанићевој анализи, има температуру од 16,30 и 38,8 °C.¹ Старо турско купатило са водом од 37,5 °C замењено је једном већом новоградњом, јер број посетилаца стално расте због његовог чувеног лековитог извора. Ови термални извори су, како показују оближњи остаци кастела на путевима према Прокупљу и Нишу, свакако били познати већ у доба Римљана (глава X). Кажу да се вода показала као лековита нарочито код реуматских обољења и код обољења пробавних органа. Њене отоке становништво користи за потапање кудеље. На другој страни источне вододелнице постоји сличан извор под брдом код Кулине, затим и други, који садрже угљендиоксид и сону киселину, у Буцима на Јастрепцу, у Сеземчи итд.

¹ »Гласник«, св. 54, 1883.

Прешли смо речицу која поред Ђуниса тече на североисток према Морави. Ту се 1876. одиграла она крвава битка између Срба и Турака у којој су Срби били натерани на повлачење које се граничило с бекством, због чега су затражили хитну интервенцију Русије. Турци су за тај велики успех имали да захвале својој артиљерији, која је уз највеће напоре довучена преко обронака Јастрепца, тако да су под њеном заштитом, угрожавајући енергичним продорима Крушевац, могли да заобиђу српске положаје на Делиграду. Интересантно је да су и Римљани изабрали исту трасу од свог великог крушевачког каструма ка Морави и да су реку прелазили код Трубарева, то јест на истом месту где су се 1876. налазили српски ратни мостови. О томе сведоче антички остаци утврђених положаја изнад и испод прелаза наспрам села Малетине, једна квадратна римска осматрачница са странама од 7 m на 426 m високом Ђуниском кршу, затим троструке зидине испод њега које затварају површину од 3-4 хектара и на којима је Немањин брат Страцимир подигао онај тврди »Градац« из кога је владао својом територијом између Западне Мораве и Јастрепца. Из манастира Света Богородица, који је овај жупан саградио у близини своје резиденције на ушћу Ђуниске реке, потиче оно звоно с натписом »Градац«, ископано код Чачка, где је пренесено кад су Турци разорили манастирску цркву и град. У трошној грађевини са осмостраном куполом, која данас лежи поред самог железничког насипа, нема никаквог трага од фресака. Према предању, у исто време су уништени поменути манастир Свети Аранђел (стр. 101) и чувенији Свети Нестор, чију су реновирану црквицу Турци још једном опустошили 1876, а онда ју је општина Доњи Љубеш обновила као парохијску цркву. На северној падини Градачког брда виде се у равници код моста на Морави старе зидине повећег насеља Зарна, чије се име, кажу, помињало још иуXУШ веку. Четири километра на северозапад, код Церове, стајало је на једној високој стени коју оптиче Морава античко утврђење које је штитило прелаз; његове две куле на левој обали и до данас су прилично очуване, док је место утврђења на десној обали, код Малетине, које је у старосрпско време такође преграђено, тешко одредити. Између ова два кастела уздизала се, код манастира Св. Роман, једна осматрачница слична оној на Градцу.

Године 1896. влада је код Ђуниске механе на Морави саградила чврст мост гвоздене конструкције, са два отвора од по 60 m. На десној обали реке, у живописном шумовитом кланцу, лежи манастир Св. Роман. Прича се да је њега основао неки »слуга« кнеза Лазара, пошто му је Бог у сну наредио да на месту где је живео побожни Роман сагради цркву. Овај светитељ је био један од седморице »синајске браће«, који су из Азије пребегли у Србију; Нестор је основао поменути истоимени манастир на левој обали Јужне Мораве, Ромило у Раваници, Глигорије у Горњаку, а три остала у Св. Петки, у Туману (прва књига, стр. 197) и у угарском Базјашу. Стара црква Св. Романа,

са куполом и полукружним апсидама (хорском и двама бочним), била је већ разрушена 1448. године, кад је Хуњади бежао са Косова, али је 1791. проширена нартексом и додатним градњама на јужној страни, а 1852. је, под кнезом Александром Карађорђевићем, додата и једна одвојена звонара. Осим једног лепог Молитвеника писаног 1372, манастир је поседовао и неке старе штампане књиге. Двадесет седмог августа је црквена слава, Велика Госпојина, а сутрадан се слави дан Св. Романа. Знатан земљишни посед манастира обухватао је 1893. године 82 хектара ораница и ливада, 3 хектара воћњака и винограда, 115 хектара шуме; манастир је имао и своју воденицу итд. Архимандрит и два калуђера располажу годишњим приходом од око 6000 динара. Њихова је дужност да у одређене дане читају молитве у јако оштећеној црквици Св. Петке близу јужног улаза у тунел, затим у Св. Николи, са проваљеном осмостраном куполом, наспрам Браљине, и у потпуно разрушеној капели код села Мађере, која можда баш због тога још више привлачи народ.

Северозападно од Св. Романа пружа се стеновита клисура Јужне Мораве (стр. 102), кроз коју пролази нишка пруга, а са северозапада се од Praesidiuma Pompei спушта, заобилазећи ову клисуру, римски војни пут за Цариград, који се и данас користи и који пресеца плодну равницу на десној обали реке југозападно од Св. Романа. Кад сам 7. јула 1860. први пут био ту, имао сам пред собом слику правог мравињака. Шкрипа безбројних натоварених кола мешала се с повицима њихових власника који су гонили волове, хиљаде сељака и сељанки радили су најпримитивнијим оруђем, с корпама и колицима, дању и при великим ватрама ноћу, да би на време завршили део пута који је њима пао у део. Кнез Милош је, наиме, намеравао да из Сокобање, где се налазио на лечењу, посети Крушевац, а свима је било познато да није волео лоше путеве. Цела та дуга траса личила је на војнички логор. Овде-онде сретали смо чиновнике околних срезова који су са својим пандурима пожуривали ове неплаћене људе, којима корисност јавних путева још није била довољно позната. И све би то било добро да капетани, и то не само »стари«, нису употребљавали свој ауторитет и тамо где му није било места. Уживали су нарочито у томе да неразумним изменама самовољно »поправљају« трасу, коју су »швапски« окружни инжењери с великом муком одредили и обележили; приговори стручњака су одбијани, јер су и иначе односи између капетана и инжењера ретко кад били бар толико добри колико би то државни интерес захтевао. Међутим, приликом каснијих мојих посета ствари су у том погледу стајале много боље.

После једног часа вожње стигли смо до Делиграда, односно до његових шанчева, који се често помињу у вези са српским устаничким борбама и недавним ратом. У аустријско-турским ратовима Делиград се не помиње као утврђено место. Тек 1806, кад је Петар Добрњац кренуо на Ниш, утврдио га је ради заштите моравског теснаца капетан

Жика - по једнима родом из Македоније, по другима из Далмације. Утврђени положај је одолео надмоћној турској сили која је надирала с југа. Жика је пао баш у тренутку кад је, бодрећи своје борце, довикнуо: »Не бојте се, Турци беже!« Сахрањен је у оближњем манастиру Св. Роману. Године 1809. у истим шанчевима, проширеним толико да су могли примити око 6000 људи, потражио је заштиту војвода Милоје кад су Срби претрпели пораз код Ниша. Ту се 1810. Вујица Вулићевић са шумадијском војском бранио од Хуршид-паше који је долазио од Ниша, а после заузећа Сокобање ту су се у октобру 1810. састали Руси под командом Оурка са Карађорђевићима да би, уједињени, кренули ка Варварину. Године 1813. Делиград је, после крваве борбе, у којој је 28. августа међу многим храбрим борцима пао и војвода Јован Курсула (прва књига, стр. 595), изгубљен и остао је све до 1833. у турским рукама.

Према плану који је израдио Јован Мишковић², делиградско старије утврђење се састојало од пет шанаца неправилна облика, ограђених палисадама и са уређеним топарницама, а лежало је уз саму леву обалу Дреновачког потока. Најзападнији, који је био и највећи, и источни, мањи, држали су под ватром цариградски пут који је пролазио баш између њих, а даље на исток била су она два које су бранили Вујица Вулићевић и Павле Матејић, док је на југоистоку био Гружански шанец, који је стајао наспрам она два која су на Белом камену подигли Турци приликом напада.

Посматрао сам неко време трагове ратног разарања на овом историјски значајном утврђењу. Кад год се приликом раскопавања високих, затрављених бедема наиђе на неко топовско ђуле, већином од шест фунти, или на неке друге комаде оружја, то увек изазива велику живост међу присутнима; старији сељаци су одмах спремни да испричају неки догађај из оних »тешких дана« који су сами доживели или су за њега чули, а пажљиво су слушали млађи, и не слутећи да ће ускоро и они својом крвљу натопити ово историјско тло. На почетку рата између Србије и Турске, године 1876, ту је кнез Милан 30. јуна, с много ентузијазма, ватреним речима распаљивао срца Черњајевљевих војника из корпуса одређеног да наступа у правцу Ниша, а затим је извршио инспекцију утврда које је већ у пролеће на Крвавом вису и околним брежуљцима у модерном стилу изградио генерал Зах и које ће 29. октобра задржати продирање Турака Сталаћком клисуром. На овом историјском бојишту данас стоји делиградска бела школска зграда, у којој потомци бораца за независност Србије слушају о јуначким делима својих предака у оним бурним временима.

Три километра на југоисток од школске зграде, онде где цариградски војни пут, код Нерића хана изнад Рутевца, прелази Мозговачку реку, виде се трагови римског насеља, које је Драгашевић

² »Гласник«, св. 48.

45 идентификовао са Praesidium Pompei. Буе је ову станицу, која је од Norreum-a Margi удаљена на Tab. Peut. 32, у Itin. Ant. 33, у Itin. Hieros. 32 миље, лоцирао код Ражња; Јиречек, као и ја, код Бована.³ Међутим, не само ови подаци о удаљености, већ и укупни односи међу местима, који се сада на новој српској карти могу боље проценити, говоре у прилог Драгашевићевом одређењу. Нема, наиме, никакве околности због које би војни пут морао да одступа од краће удобне трасе моравском падином да би стигао до следеће станице Granigianis. Али иако је Praesidium Pompei, као и Нерића хан 1876, био раније стратегијски значајан, јер се код њега одвајао један пут који је кроз клисуру Моравице водио ка Рацијарији (Ratiaria, Арчар), нађени су тамо само остаци античког насеља, а не и тврђаве.⁴ Можда ће будућа ископавања ипак открити њене темеље.

За један час возње стиже се од Делиграда до варошице Ражња, која је 1890. припојена крушевачком округу. И мада је Ражањ већ добио разне уредe, добру школу и цркву, која је изграђена 1840, он још има лзразит оријентални изглед и између чатрља и ћепенака ретко се види понека модерна зграда. Да ли је тамо, како мисли Јиречек, стајала римска Arsena, коју је Јустинијан штитио једним кастелом, то би тек требало доказати и исто тако лоцирати Mutatio Sametae, која се према Itin. Hieros. налазила на војном путу. Још 1553. је надбискуп Веранције, који је пратио царску депутацију Сулејману I, видео код Ражња јасне трагове »Трајанова пута«. Герлах је 1575. затекао Ражањце »ослобођене свих тимариота (спахија) и гуликожа«, пошто су један караван са царским поклонима султану спасли приликом неког разбојничког напада. Ражањ је у турско време био жива паланка с великим караван-серајима, џамијама итд. Да се он некада широко простирао, казује и име Варош које данас носи село крај самог Ражња. Према Пожаревачком мировном уговору, код Ражња је трима каменим громадама била обележена аустријско-турска граница на десној обали Мораве, док је кобни Београдски мировни уговор (1739) није вратио на леву обалу Саве. Ражањ је почео да губи значај с напредовањем Алексинца, који је 1833. постао гранична и карантинска варош.

Од Ражња је римски пут пресецао пошумљену западну падину брда Мечке и на три миље удаљености стизао до данашњег Јовановца, села с малим бројем кућа, које се 1860, по наређењу кнеза Милоша, морало одрећи свог старог назива Шупељак и понети ново име по кнежевом брату Јовану. Ту се налазио Praesidium Dasmini, који је од Norreum-a Margi био удаљен, према Tab. Peut., 17, а према Itin. Ant. само 16 миља; његов кастел је стајао западније, на брду Градац високом 335 m. Према Itin. Hieros., 5 миља у правцу северозапада

³ Исто тако и Шишманов: *Стари путуванија през Блгарија*, Сборник, IV, стр. 346, Софија, 1891.

⁴ »Гласник«, XLV, стр. 35.

налазила се следећа Mutatio Sarmatae, сарматска колонија из времена цара Константина, коју је Јустинијан такође утврдио; вероватно се она налазила код механе Секирица на Баточинском потоку.

Ово брежуљкасто земљиште преко којег иде београдско-нишки војни пут лепо је обрађено у свом северозападном делу. Око се освежава на бујним кукурузиштима и зеленим ливадама, између којих се овде-онде простиру младе хрестове шумице, пењући се ка висовима. Године 1813. Турци су на оближњем потоку Липовцу претрпели пораз. Посечено је 300 глава, а убијен је и угледни крушевачки бег Вренчевић. Да би повратио сабљу коју је овај изгубио, његов брат је касније убио два сељака, али сабљу није добио. Можда је с овим осветничким чином повезана и отмица двеју девојака, Марије и Милкане, из суседног села Мозгова, коју су извршили бегови Вренчевићи и због које се народ целог краја побунио; то је 1832. довело до протеривања свих Турака из овог дела земље. Код Мозгова су већ 1813. вођене жестоке борбе; крварећи из петнаест задобијених рана, тамо је пао храбри војвода Јован Курсула, чија је јуначка смрт опевана у лепој народној песми, а 1897. године ју је сликар Ранос овековечио на једној успелој слици.

46

Од Делиграда пут иде између запуштених шанаца даље на југоисток десном обалом Мораве, која овде постепено прелази у равницу. На југу се изнад 1000 m високог Малог Јастрепца указује врх Суве планине код Ниша, а на североистоку, изнад мањих висова, оштро сечени профил планине Ртња. Најзад се брежуљастим земљиштем спуштамо на југоисток у долину Моравице обраслу многобројним врбацима, према варошици Алексинац, која је пре неколико деценија основана као карантинска станица и око које су 1876. вођене жестоке борбе. Одсео сам у њеној најбољој механи.

Сутрадан сам поранио и одмах се упутио према Сокобањи да бих повољно време искористио за пењање на Ртањ, са кога се, како Буе каже, отварају изванредни видови. Нисам желео да ми се опет, као раније на Копаонику, деси да због неколико часова закашњења пропустим снимање једне од најинтересантнијих панорама, па сам разгледање вароши и занимљивијих места на Моравици одложио за касније. Подгрејан ракијом, мој кочијаш је потерао своја три коњића највећом брзином коју је пут дозвољавао и једва сам стизао да уочим све дражи Моравичке долине. Мало је у Србији речних долина тако богатих живописним лепотама као ова. То нарочито важи за дивље романтичну клисуру, чије се лискуновите стране стрмо и високо уздижу и често као круну носе рушевине неког града. Кад смо напустили долину, која је већ почела да се шири, угледали смо оштри врх Ртња, који је после сваке окуке добијао све веће размере, док се најзад нисмо нашли непосредно испод ове смело сечене стеновите пирамиде, која је надалеко господарила Сокобањском висоравни и пред којом су околна брда падала на ранг брежуљака.

За пет часова смо стигли на циљ нашег пута, у »Соколову бању«, где ме је лекар Клинковски примио у својој гостољубивој кући и од тог часа остао мој љубазни водич. Сав његов труд био је усмерен на процват бање, која је, опет према предању, своју лековитост први пут показала кад је неки средњовековни српски војвода, можда господар оближњег Соко-града, у њеној близини случајно пао с коња. Повређену руку су му опрали топлом водом, купао се, брзо оздравио и после тога је дао да се над извором подигне кућа. Сокобања је расла и напредовала, а проширила се нарочито за време Турака, који су се радо купали. Али кад су они тамо обесили једног владику, све је пошло уназад. Тако прича народ. Историјски се Сокобања први пут помиње 1690. године, кад су је царске трупе отеле од Турака и оглebile са 500 коња и 3000 дуката. Опис бање из 1737. оставио нам је гроф Шметау, пошто су је претходно заузели Фестетичеви хусари: »Сокобања је дивно место, има један тврди град, који би могао да буде и античког порекла, и изворе о чијој се лековитости чуда причају. Озидани су мермером и одржавају се веома чисто. Турци долазе овамо са свих страна, чак и из Азије.« Овај врло образовани немачки официр, који је учествовао у походу царске војске 1737. и с великом истинољубивошћу га описао у својим *Memoires secrets*, сматрао се, што звучи скоро невероватно, потомком цара Лазара Хребелановића и предлагао је — већ у својим зрелим годинама, како се види из једног меморандума који је Богишић нашао у Паризу - краљу Лују XV да се поред Молдавије и Влашке образује и трећа кнежевина, Србија, и да се њему повери титула владара.

У српским устаничким борбама Сокобању је од Турака први пут отео Вељко 1808, али су је они, пошто су победили Србе на Чегру⁵, поново освојили. Кад је 1810. руски помоћни корпус, под командом грофа Орурка, прешавши Дунав кренуо уз Тимок према Делиграду, претходница састављена од руских коњаника и козака, са Вељком на челу, разбила је турску коњицу код Сокобање и после жестоке борбе заузела шанчеве испред ње. Од 400 њених бранилаца у животу је остало само 90.⁶ Године 1813. Сокобања је опет припала Турцима и остала у њиховим рукама до 1833, кад је проширена јужна граница Кнежевине. Испрва је ту било седиште суда за нови алексиначки округ, али га је 1835. Милош преместио у Алексинац, који је и иначе фаворизовао; из рушевина подигнуту Сокобању обештетио је једном црквом и омогућио њен даљи развој отварањем бање, која је отада стално напредовала, иако је била готово без икаква комфора.

Приликом моје прве посете (1860) утврдио сам да Сокобања лежи 2,7 геогр. миље источније и 0,5 миље јужније него што је убележено на Кипертовој карти, што је 1872. потврђено аустријским одређива-

⁵ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, стр. 77.

⁶ *Documente privitoare la storia Romanilor*. Bukuresci 1887, p. 308.

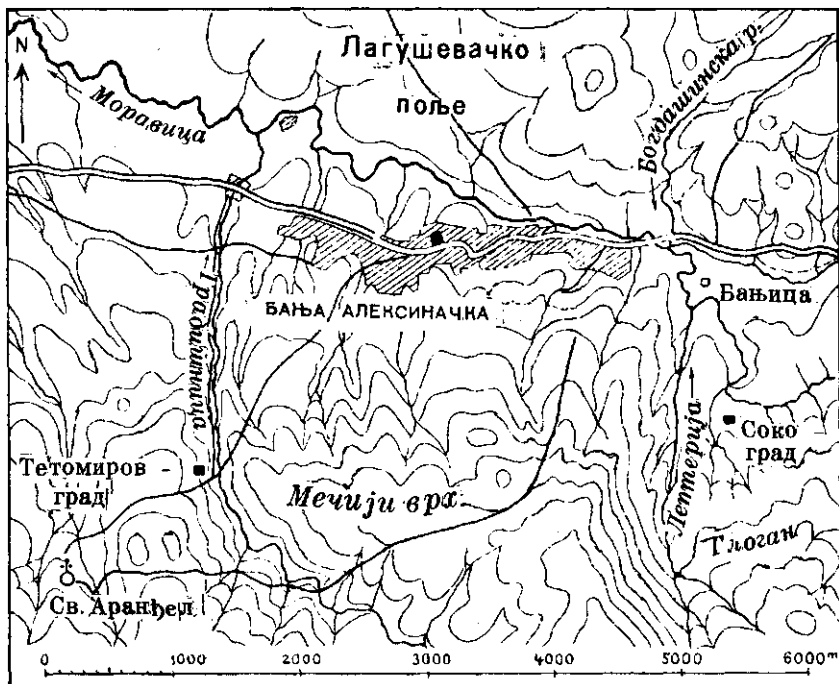
њем места помоћу астрономских мерења. Одавно се претпостављало да су њени топли извори били познати још Римљанима, али за то није било никаквих доказа. Могуће је да се приликом обнављања великог басена наишло на старе темеље и да се од тада одржава веровање да бања потиче од »Латина«. Без много тешкоћа ми је успело да нађем тамо неколико фрагмената античких опека; међутим, кад сам српско-турску тимочку област ближе испитао, утврдио сам 1864. године да је знатан део зидова око великог басена у ствари римски и нашао један канал са полукружним сводом од дугих, дебелих печених опека; канал је вероватно служио за канализацију. Читалац који је више заинтересован за археологију може наћи ближе податке о овом истраживању у мом раду *Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien*.⁷ Она мања купатила поред великог басена су несумњиво турска, а њихов куполаст кров, обновљен пре тридесетак година, српски. У целини, овај грађевински споменик из разних времена био би још интересантнији да рафиниране купалишне уређаје Римљана нису разорили мање размажени народи који су дошли после њих.

Лековита вода, коју барон Хердер упоређује са Пфеферсом у Швајцарској и Гастајном и другим римским термама у Штајерској јер садржи само незнатне количине соне киселине и гвожђа, извире испод кречњачке стене, стално ослобађајући гас, на дубини од 3 m под земљом, а није искључено да јој је прави извор у суседном трахитском брду. Извор даје у једном часу 25 кубних метара бистре, безбојне воде без мириса, са укусом кречњака и температуром од 46,5 °C⁸, коју доток хладне воде у басену разблажује на 35 °C; из овог басена вода тече у суседни мањи, намењен искључиво женама. Један километар на југоисток од главног извора налази се други, Бањица, са температуром од 37 °C, који даје око пет кубних метара воде у минути. Овом извору народ приписује посебну лековитост и сматра га светим. До њега се ходочасти, бакарни новчићи се бацају у воду, и напушта се с вером у сигурно оздрављење; али ко би се дрзнуо да жртвовани новчић извади из воде, тај би сигурно оболео. И заиста, много новчића видео сам у води. Трећи извор - Ђерђелез, који су Турци раније много посећивали у току лета - налази се на једној заравни оближње планине Озрен, а близу вароши је још један хладан извор, у коме се купају људи оболели од маларије.

Скобања је у време моје прве посете била веома живо место. Неколико дана пре мене тамо је био стигао кнез Милош да би својој болести потражио лека; желео је да свакако поживи још десетак година, али у погледу лечења, како сам сазнао из најпоузданијег извора, он је поступао искључиво по сопственом нахођењу. Често је позивао чувене капацитете бечке медицинске школе, консултовао их,

⁷ На наведеном месту.

⁸ Лозанић, *Анализа српских минералних вода*, »Гласник«, св. 43.

СОКОБАЊА, план античких остатака.

издашно награђивао, али је њихове савете слушао на крају исто тако мало као и савете свог ваљаног и способног личног лекара Белонија. Овај је са готово несхватљивом мирноћом подносио ђудљивост свог господара и пацијента. Сва кнежева околина давала је у оно време доказе највеће оданости Милошу, а он је, мучен тешком болешћу и огорчен због дијете и умереног начина живота које су му лекари препоручивали, био врло раздражљив и ђудљив. Већ на путу је у неколико махова неочекивано плануо. Пред самом Сокобањом видео је, на пример, неке необрађене њиве; одмах је наредио да му доведу њихове власнике и запретио им да ће њих саме упрегнути у плугове ако их следећег јутра не буде видео на послу. Од престолонаследника до последњег човека у земљи — сви су се плашили прекости старог господара. Нико се није усуђивао да противречи ако је »велики Господар« нешто наредио. Из Сокобање је оболели кнез издавао најподробнија упутства делегацији коју је слао у Цариград и од које је захтевао да свим средствима — новац ту није штедео - обезбеди његовој кући наследност престола и земљи већу аутономију. Неповољне вести које су оданде стигле знатно су погоршале његово здравствено стање.

Као што му се није седело у београдском двору где је раније резидирао кнез Александар, тако Милош и у Сокобањи није хтео да

борави у кући Карађорђевића. Одсео је у малој згради среског начелства, пред којом је његова шаролико костимирана коњичка телесна гарда поставила своје шаторе. Присуство кнеза привукло је у Сокобању многе угледне личности. Испред бањске зграде шетао се »отмени свет«. Ту су се жене у богатој и складној народној ношњи, окружене младим официрима и дендијима, у недостатку тема за конверзацију уобичајених на Западу, забављале домаћом »chronique scandaleuse«. Штафажа друге класе - сељаци, војници, служинчад - скупљали су се око изливног канала из купатила и тамо, као да су у својој кући, прали ноге, децу и - прљаво рубље.

Иако је држава власник бање, влада је врло мало учинила за њу. Њеним заузимањем подигнути су само једно »коначе« за кнежевску породицу, из кога степенице воде право у мушко купатило, салон за госте, на спрат и налик на касарну, и постављен је бањски лекар. Ни приликом моје друге посете (1864) још није било посебних купатила, сеновитих стаза за шетњу, ресторана и кафеа — једном речју, није било ни најскромније удобности. У малобројним, оскудно снабдевеним продавницама пали су ми у очи, поред ћебади, врећа итд., које су бугарске мутавције израђивале од коњске длаке, једино изврсно ткано, већином карирано сукно, које се овде производи и продаје по релативно ниским ценама; 30-40 cm широки аршин стајао је само 1,50 динара, а материјал за цело одело 48 динара. Ратне године 1876-1878. Сокобања је и те како осетила. Турци су били продрли до суседне клисуре и опустошили су целу њену јужну околину.

У последњих десетак година најзад се почело, запазио сам то 1897, с више залагања радити на подизању Сокобање. Већ 1888. започета је регулација према плану који је израдио грађевински инжењер Роман Балајнски. Тридесет лепих кућа, које се мирне душе могу назвати и вилама, окружавају куполну цркву, коју је 1889, уз руску помоћ, свом родном месту саградио и" 1892. Христовом вазнесењу посветио покојни митрополит Михаило. Осим тога, о« је 40000 динара дао за градњу импозантне школске зграде. Недалеко од бањског ресторана уређен је на 400 m² површине леп парк с једним малим рибњаком. Улице су добиле називе, куће бројеве, главни извор наново озидан и постављене керамичке каде; уређена је и једна 1300 m дуга шетна стаза преко Тетомирова града и водопада Рипаљке и за успомену на аутора свих ових новина названа Романски пут. Друге пријатне шетне стазе воде ка Момином камену, у оближњу јужну клисуру до хладног извора Лептерије, до два бреста пред кућом Ђорђа Милутиновића, код којих се Хајдук Вељко молио Богу за победу, до оближњих шанаца итд. Лепе заслуге је стекло Удружење за улепшавање бање, основано 1895, а ваљани лекари Лојић и Поповић учинили су много на искоришћавању хладних извора и малог језерцета за хидропатске куре и на примени електротерапије. Кад сам 1897. посетио Сокобању, она

СОКОБАЊА, једна групна фотографија из 1897. године.

је већ имала 2340 душа⁹ у 470 кућа, а међу посетиоцима сам видео многе угледне личности из Београда. На једној фотографији која ми је поклоњена с поветом виде се руска дипломатска породица Лаубе, научник Новаковић и други, на зеленој ливади поред пута за једва два километра удаљени, врло романтични Соко-град, по којем је Алексиначка Бања добила своје данашње име. Довољно је да се упореде ове две илустрације из 1897. и 1860. године да би се видело колико се друштвена физиономија бање изменила у току последњих деценија.

Стрма стаза води узбрдо ка трима деловима тврђаве, од којих онај највиши стоји на потпуно изолованој стени. У брижљиво грађеним сводовима његових необично јаким темеља нашао сам поред античких опека и друге техничке материјале по којима се може закључити да је то био римски кастел за заштиту терма и дела пута који је водио даље на исток. Ова тврђава, коју Срби зову Соко, могла би да буде иден-

⁹ Године 1905. било је 2393 становника.

тична са Соколницом, поменутом у опису живота деспота Стефана Лазаревића. Као што се види на мојој скици, велик део тврђаве, која представља један од најлепших примера средњовековног српског грађевинарства, прилично је очуван. Са подножја највише куле отвара се изузетно леп поглед на Бањицу, која вијуга дубоко у долини, и преко стеновитих зубаца на другој страни на Сокобањску висораван.

Док сам био на овом археолошки интересантном излету, на коме сам уживао и у лепоти предела, срески капетан је извршио потребне припреме за излет на Ртањ. Моја званична пратња чекала ме је спремна за полазак већ у 4 сата ујутру. Љубазна лекарева супруга напунила је бисаге храном, нашавши довољно места и за неколико боца вина. Компас, барометар, доглед и мапе били су при руци, пушке напуњене, па смо сви чили и орни кренули према Шарбановцу у подножју Ртња. Тамо смо стигли за један сах и мало се задржали док с њиве није доведен кмет који је, по наређењу капетана, имао да ме прати на врх Ртња. У Шарбановцу сам први пут ушао у једну бугарску кућу, па сам време док смо чекали кмета искористио да је изближе разгледам. Становници и уређење домаћинства су ме утолико више интересовали што је овдје село било најсеверније истурен пункт бугарског народа, који сам желео ускоро да посетим на његовом тлу.

Дванаестог октобра 1877. код Шарбановца је пао први научно утврђен метеорит у Србији. Око два часа по подне чуле су се три јаке

Град Соко.

детонације, за којима је следило више слабијих, сличних пушчаним хицима, а истовремено је из сурих облака, по којима су, како су сељаци уверавали професора Панчића, неке светле прилике јуриле на белим коњима, падало ужарено камење, које нико није смео да такне бојећи се да је зачарано. Помислило се да је дошла пропаст света; узбуђени људи и преплашене животиње бежали су на све стране. Најтежи камен од 38 kg ископан је 6 km северно од Сокобање, други од 16,3 kg западно и трећи од 9,8 kg 3 km источно од Шарбановца; многи који су, наводно, пали на другим местима нису могли да се нађу.¹⁰

Љубазни стари кмет брзо се спремио за пут, па смо у галопу појурили преко благо заталасаног терасастог подножја пирамиде у долини Моравице. Предео је овде остављао утисак језиве пустиње. Кад смо пролазили поред неких пастирских колиба, за нама је појурила гомила вуковима сличних паса, чији нам је лавез парао уши. Један хитац испаљен из пиштоља појачао је њихову дивљачност до беснила и много муке нас је стало да се некако одбранимо од њих. После једночасовног убрзаног јахања кроз ниско шибље стигли смо до источног подножја брда. Пењање је с ове стране било отежано густо испреплетеним жбуњем и громадама кречњака, али то је био најкраћи пут до врха. Никакве стазе ту нема. Ја сам ишао за кметом корак по корак, с коњем на повоцу, застајкујући с времена на време на каквој травној оазис да бих мало предахнуо. Тада бих погледао бујну флору у долини испод нас и хоризонт који се надалеко ширио, а онда бисмо опет кренули даље узбрдо.

Најзад смо стигли и на Шиљак, висок око 1566 m. Како ми је први поглед пао на панораму око нас, са усана ми се отео узвик дивљења. Уз помоћ географске номенклатуре могао бих овде да назначим њену периферију, али не и оне дивне детаље чија ми је хармонија испуњавала душу неописивим уживањем.

Поглед ми је највише привлачио моћни масив на југоистоку, који сам по високом вулканском врху препознао као Балкан. На југу су се ширили и преплитали мало истражени планински венци класичне трачко-македонске области; блистави ликови, Филип и Александар, оживљавали су их некада готово надљудским подвизима. На истоку се као танка сребрна трака указивао Ister и пространа равница која се од његове леве обале пружала све до Карпата и која се сада зове Румунија; она је и данас још настањена потомцима легионара, које је некада Трајан превео преко свог моста на Дунаву код Северина да би савладали дачког Децебала. Мој поглед је клизио по целој источној Србији све до тврђаве која је светлуцала на сунцу, где се принц Еуген окитио ловором; разазнавао сам поједине историјски чувене дунавске тврђаве, које су Грцима, Римљанима, Византинцима, Словенима, Мађарима, Турцима и Аустријанцима изгледале толико важне да би се

¹⁰ »Гласник«, св. 48.

СОКОБАЊА, једна групна фотографија из 1860. године.

због њих проливиеном крвљу могло испунити једно пошироко речно корито. Средину широке слике заузимала је пространа шумска област Србије, загасито зеленило Шумадије, у чијим су долинама Карађорђе и Милош развили и високо уздигли заставу слободе.

Поглед су привлачиле и ближе занимљиве тачке. Одмах у подножју Ртња, на високој кречњачкој стени лежи у рушевинама град Врмца, чију изградњу, као и поменутог оближњег Тетомировграда, народ приписује »Латинима«. У ствари, он је подигнут на темељима римског кастела који је штитио значајан антички пут, ону везу између мреже путева око Ниша и оне око Тимока и Дунава. На путу за Озрен, недалеко од водопада Градашнице, један сат на југозапад од Сокобање, налази се у народу врло поштована, 1864. обновљена црквица Јерменчић. Даље ка југу, на Јешаници, стоји стара градина, Градац, а на западној падини Ртња рушевине цркве Калуђер, према предању остатак неког царског манастира који је ту био. Нешто јужније, код

Мужинца, неколико стотина храбрих Срба под Добрњцем и Пауљем потукли су за време устанка далеко бројније Турске, које су предводили Осман Пазванџија, Јусуф-ага, Пореч Али и Рушен-ага, и тако разбијене и уз велике губитке нагнали у бекство према Видину.¹¹

На југозападу су се изнад Копаоника помањала висока брда Старе Србије, све до највишег врха на Балканском полуострву, Љуботена (3050m)¹², чије клисуре испуњавају непрекидне борбе између Арнаута и Срба. Да ли ово становништво које се бори за независност од својих муслиманских тлачитеља заслужује наше симпатије? Ко је сопственим очима видео њихову неизрециву беду која их гони на исељавање у Србију (глава X), тај неће сумњати у то. Наслоњен на једну стenu, на којој су црвени каранфили скоро сасвим избледели, а исландска маховина бујала у пуном зеленилу, дуго сам замишљено гледао у даљину која се стапала с етером и, заборављајући свој задатак, још дуго бих размишљао о судбини народа које је овај дивни део света пред мојим очима гледао од класичне давнине до наших дана како долазе и одлазе, да ме мој пратилац није опоменуо да се чувам свежине која је надлазила. Забринут, одвезао је мој огртач са седла и пружио ми га са чутуром пуном ракије да бих се мало загрејао.

Затим сам прешао на посао, одредио положај највиших врхова и крокирао профил, који је Викенел објавио у своме *Voyage dans la Turquie de l'Europe*. Ево још неколико орографских података о овом комплексу који обухвата српску територију. На истоку она почиње брдима пиротског округа високим преко 2000 m, које надвисује Свети Никола (Балкан). Према југоистоку се нижу купе Суве планине, а на југу у првом плану планине Озрени Мали Јастребац, између којих тече Јужна Морава. На западу се између шумадијских планина, Великог Јастрепца и суседног Копаоника отвара широка долина Западне Мораве. На северу се виде планински ланци све до Саве и Дунава; непосредно испод нас је између Ртња и Голубиња испресецана област са извориштем Малог Тимока; његов ток се може тачно пратити и разазнати Зајечар, код кога се спаја с Великим Тимоком, да би затим вијугавим током продужили ка Дунаву.

Према најновијем мерењу инжењера Јирачека, Ртањ је висок 1621 m. Кажу да је име добио по свом облику, који подсећа на пса (хрта) који лежи уздигнуте главе. То је планински гребен, чије се југозападно подножје састоји од граувакe, а што се више иде ка врху, све више превладавају усправљени слојеви шкриљца. На североисточној страни су оштре стрмени и зидови од уздигнутих повијених слојева, до чијег је насилног ломљења дошло вероватно са југоистока, где лежи сијенитпорфир. Дивна смрекова шума, једина у целој Србији, протеже се између јела и борова ка врху. Из богате ртањске флоре од

¹¹ »Србијанка«, I, стр. 114.

¹² *Ritters Geographisch-statistisches Lexikon*. 6. Auflage. 1907.

ређих биљака вредне су помена: *Ramondia serbica* Pancic, *Viola rupestris* L., *Dianthus pelviformis* Heuff., *Genista subcapitata* Panc., *Carum graecum* Boiss., *Asperula ciliata* Koch, *Campanula pinifolia* Uechtr., in litt., *Gentiana ciliata* L., *Daphne Sneorum* L. и др.¹³

Завршио сам своје снимке и, да бих се у Сокобању вратио пре него што падне ноћ, морао сам се опростити од дивног ртањског пејзажа. Скакућући са стене на стену, спуштали смо се ка чувеној Леденици, јами на сокобањској страни пирамиде, усред густе листопадне шуме. Њен пузавицама обрастао отвор широк је око 3 m, а спушта се у кречњак до 22 m. По готово вертикалним лествицама од грубо тесаних брвана спуштамо се, не без тешкоћа, ка пукотини која се протеже ка североистоку; у њој се у пролеће хвата танак лед, којег у лето има све више, а у јесен се топи. Кад смо стигли, управо је товарен лед на кола за кнежевско домаћинство у Сокобањи. Прошли смо још поред многих вртача и јама у кречњаку, које, често наткривене, пружају пастирима и њиховим стадима жељено склониште при невремену које овде није ретко.

Јахали смо кроз неко жбуње и опет се нашли у близини пастирских колиба поред којих смо ујутру прошли. После срећног исхода борбе с овчарским пима, које су овај пут моји пратиоци спремно дочекали моткама, вратио сам се преко Шарбановца у Сокобању и тамо у кругу лекареве породице, с којом сам се брзо спријатељио, закључио један од најлепших дана на свом путовању по Србији. Кажу да је из Ниша у Сокобању упућено на јавне радове 50 кажњеника, који у току лета треба да изграде јахачку стазу на Ртањ, што ће знатно олакшати пењање и учинити га омиљеним излетиштем за бањске госте. Нека је са срећом!

Кад сам се сутрадан возио Сокобањском висоравни, постало ми је сасвим јасно да је она, као и цела околина, настала неким насилним издизањем тла. Прошли смо поред лепе чесме коју је подигао кнез Милош и, пошто смо прешли преко Тополнице, стигли смо за један час до Клисуре, богате старим рушевинама, коју смо већ поменули у вези с доласком у Сокобању. Одмах на уласку у теснац, на брежуљку изнад механе лежи »Градиште«, у коме треба да је живео Дели-Радивоје, брат чувеног Старине Новака. У близини је напола порушена црквица Сопот; године 1872. нека жена поремећена ума узбунила је целу околину причом како јој се у сну приказало да је у тој црквици закопана Душанова круна и друго благо. Тада су сав простор око ње почистили и оградиле сељаци, који су предузимали низ покушаја да би пронашли сакривено благо. Даље на левој обали брзе и бучне Моравице, два километра јужно од Бована, налази се средњовековни град, који је, као и многе друге, опет саградила »проклета Јерина«. Скулом на другој страни, он је потпуно затварао клисуру која се ширила према

¹³ Pancic, *Der Kirschlorbeer usw.*, 1887.

југу и обезбеђивао првобитно римски, али и у XVI веку још интензивно коришћен пут који је, рачвајући се код Делиграда — северна грана је ишла дуж Тимока, а јужна дуж Нишаве ка дунавском лимесу — свакако имао и велик стратегијски значај. Одвајајући се код Praesidium-a Pompei, овај антички пут је ишао од Нерића хана (стр. 111) преко благих брежуљака на левој обали Мозговачке реке, који су данас под виноградима, североисточно од Моравичке клисуре, тако да су римски легионари који су долазили са истока могли, не правећи дуг заобилазни пут преко Praesidium-a Pompei, директно ићи на Ниш. Три километра јужно од Бованске куле, близу Суботинца, кроз који нас је пут водио, нађен је најбољи камени угаљ овог највећег терцијарног угљеног басена Србије, назван »краљевац«. Професор Лозанић је утврдио да он садржи: С = 54,83, Н = 4,48, пепео = 5,78, калорија = 4029. Овај концесионирани рудник са 95 рудних поља састоји се од два слоја дебела 3,5 и 3 m, смештена између пешчара и парафинског шкриљца. Искоришћавају га кроз три окна и галерије дуге 3000 m Ј. Апел и др Ђока Димитријевић. Године 1895. дао је са 16 радника 1245000kg угља, који се у Алексинцу продаје по 1,05 динара за 100 kg.

Затим сам код Краљева наишао на рушевине џамија и других турских грађевина. Према саопштењу алексиначког инжењера, при градњи пута наилазило се и на римске опеке са жигом. Према новијим истраживањима, ту је стајао стари српски трговачки град Бован, који су царица Милица и њен син 1395. године обавезали да сваке године даје по 500 крушаца соли светогорском манастиру Св. Пантелејмона. Принц Муса, брат Мурата II, освојио је Бован 1413. и вероватно је тада разорио његову тврђаву. Кад је Веранције 1553. године посетио Бован, он је још и тада имао надалеко познат вашар.

Пред Краљевом сам, близу телеграфске линије, прошао поред пространог гробља са споменицима од лискуновитог шкриљца, што је околним сељацима давало повода за најфантастичније приче. Према

53 неким, у »латинском и жидовском гробљу« лежале су кости неког људског соја огромне висине и нарочито јаких костију. Нешто светла у ову и друге приче могло би да унесе само непосредно истраживање. Приликом свог првог путовања нисам имао ни довољно времена ни одобрење власти да отворим неки од тих гробова; међутим, у јесен 1864. радозналост ми није дала мира, па сам пробдео целу ноћ у бованској механи да бих већ у рану зору могао да почнем откопавање. Пошто смо при руци имали само примитиван сељачки алат, требало је, и поред мог пожуривања, неколико сати док нисмо дошли до првог костура. Оквир гробнице чинила су четири нетесана камена блока, и то по један на уздужним странама, један код ногу и један усправљен чело главе, затварајући тако издужен правоугаоник. Иако сам бирао гроб који се од осталих издвајао већим обимом, на основу чега се могло закључити да је ту сахрањена нека угледнија личност, нисам

нашао, и поред пажљивог претраживања избачене земље, никакав предмет по коме би се нешто одређеније могло рећи о овом гробљу као изузетном. Осим свежих фрагмената грнчарије, на које смо наишли одмах испод травног покривача, нисмо ни у слоју земље дебелом 1,58 m, ни на костуру који је испод њега био нашли ништа што би било вредно помена. Скелет није био ни нарочито велик јер је, у испруженом положају, од главе до врхова прстију имао свега 1,70 m, а није било ни прстења са сеченим каменовима какве су сељаци тобоже налазили у другим гробницама. Имао сам сувише лоша искуства с поузданошћу сличних тврдњи да бих после првог безуспешног покушаја и даље трошио време, новац и труд на »жидовско гробље«. Задовољио сам се скицом гробља, а ископану лобању сам послао заслужном бечком професору Ромеу Зелигману, који се бавио проучавањем култа мртвих код свих народа. Неколико суседних гробова народ је означио као »вамписко гробље«; као што сам већ рекао, веровање у вампире је веома раширено у Србији. На жалост, ништа више нисам могао предузети за осветљавање прошлости Краљева. Сви знаци говоре у прилог томе да је ту некад било старије насеље. Драгашевић идентификује Краљево с једним градом који у XII веку, под Немањом, треба да је стајао на Милој реци (Мала река = Моравица).¹⁴

Поред остатака античке осматрачнице ишли смо даље према Алексинцу, који се појавио на видику. Кроз град тече Моравица, која се нешто западније улива у Мораву, па је стога тешко претпоставити да на тако важном месту на путу Римљани нису имали кастел који би га штитио. На једном плану Алексинца из аустријског рата против Турака нашао сам на десној обали речице, близу садашње цркве, правоугаону паланку са шест округлих кула и 185 m дугим странама; могућно је да су је Турци градили у складу с римском основом и материјалом античке грађевине, али њене трагове узалуд сам тражио под високим алувијем. Напротив, наишао сам на остатке једне скромне турске грађевине, можда неког караван-сераја или хамама. Алексиначка паланка није 1737. пружила никакав нарочит отпор аустријском нападу, као ни она у Ражњу кад се исти генерал Миљо појавио пред њом са својих 12 чета гренадира, 1000 коња и 6 топова. Ево шта гроф Шметау каже о овим често помињаним утврдама, које су послужиле као узор за оне старотурске које је Омер-паша успешно применио код Плевне: »Паланке се подижу обично на граници или на главним путевима близу градова или села. Чини их квадрат окружен ровом или дебелим палисадама, готово до врха засутиим земљом. У средини се обично налази зидана или дрвена кула, која има улогу осматрачнице и последњег уточишта. Има паланака, као што је темишварска, направљених од дебелог дрвећа или балвана, повезаних гвозденим клам-

¹⁴ »Гласник«, св. 45, стр. 35.

фама, иза којих се диже бедем, а споља је широк јарак с водом. Овакве утврде се показују боље него зидани бедеми.»

Из даљине посматран, Алексинац веома лепо изгледа. Он је 1833. дошао у српске руке и тада је имао једва 30 кућа. Лежи на 148 m надморске висине. Међутим, кад му се приђе ближе, у зеленило утонула целина раствара се у неколико једноличних, међусобно сличних улица. Куће су неугледне, једино реална школа, 1834. саграђена црква, зграда начелства и кућа енглеског курира чине један мали трг који подсећа на западне градиће. Био сам веома изненађен кад сам на чаршији срео и Арнауте. Албански елеменат се већ годинама спушта из својих гудура све ниже и настанио се у оближњој долини Топлице. Стварајући клин између Срба и Бугара, он се овде смирио међу својим хришћанским суседима, према којима је иначе свуда стајао као непријатељ. Мора турско-арнаутске владавине скинута је с Алексинца 1833. године. Старци се још сећају оних тешких дана кад ниједан Србин у Алексинцу није смео понети црвен фес или неки други део одеће црвене или зелене боје; дозвољено је било само бело, грубо сукно; кад су полазиле у варош, жене су уместо шамије морале на главу стављати »тулбенту«, неку врсту женске капе, као знак да су удате. Ниједан хришћанин није смео проћи чаршијом на коњу; први Арнаутин који наиђе могао је да га убије и многи рајетин је због не већег злочина скончао на грани старог дрвета, које је још и у време моје прве посете стајало поред карантина и подсећало на тешку прошлост. У то време није овде било никаквог друштвеног живота; потпуна изолованост жена била је очигледно наслеђе из турског времена.

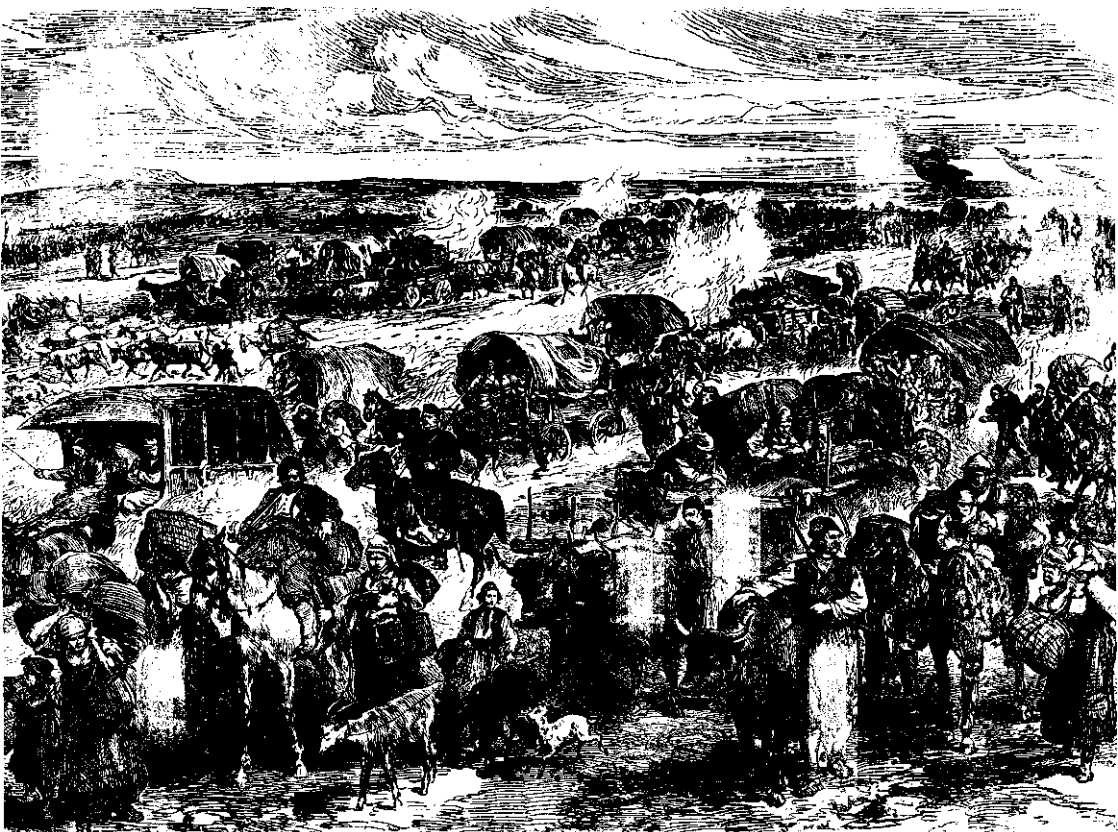
Налазећи се на турској граници, Алексинац је од 1836. до 1878. представљао важан пункт на поштанском и робном путу од средње Европе ка Цариграду. Један дугачак дрвени мост водио је преко Моравице кроз сеновиту алеју ка карантинској станици, окруженој лединама и групама високог дрвећа. Станица се састојала од неколико пространих зграда. Ни на једном другом граничном прелазу Србије путнички промет није био тако жив као овде. Ту је сваке године прелазила већина од оних 15000-18000 Бугара и Цинцара који су као дунђери и баштовани преко лета тражили добру зараду у Србији, да би се у позну јесен истим путем враћали са својом уштеђевином; преко овог прелаза ишли су и многобројни каравани товарних животиња са знатним количинама бугарско-трачког сафијана, коже, вуне, кудеље итд., које су се преко Београда извозиле у аустријске фабрике на прераду, да би потом као скуп индустријски артикли ишли истим путем назад у нишке, пиротске, софијске и пловдивске дућане или на чувени вашар у Узунцово у Бугарској, који је сваке године из европске и азијске Турске посећивало до 100000 људи.

Алексинац је био важна међустаница интернационалног телеграфског саобраћаја и требало је да то буде и за српско-турске железнице. Тиме би му се отворила перспектива да надокнади оно што је на

благостању изгубио ратом 1876. и на трговачком значају укидањем карантинске станице због померања српске границе на југ 1878. Међутим, клизишта на северу су присилила инжењере да трасу пруге одмах испод Сталаћа пребаце с десне на леву обалу Мораве, па је тако Алексинац, удаљен 4 km од своје железничке станице, и поред тога што је ради лакше везе с њом изградио стабилан мост на Морави, остао без већине оних предности које је очекивао од новог железничког саобраћаја. Па ипак је померањем српске границе на југ нешто несумњиво добио: у случају будућег рата неће бити изложен свим оним недаћама које су га раније као пограничну варош погађале. Пошто је стално био капија кроз коју су Турци за време устаничких ратова продирали у земљу, године 1862, кад се због бомбардовања Београда страховало од тежих конфликта с Портом, донесена је одлука да се град утврди јаким појасом шанчева. Кад је у пролеће 1876. рат стварно већ био на помолу, генерал Зах је тај појас доградио и претворио у добар одбрамбени систем. Могло би се рећи да је Алексинац био жариште почетка и краја оружаних борби те, по српско оружје несреће године.

Распоред Моравске војске, којом су командовали генералисимус Черњајев и његов начелник штаба пуковник Бекер, био је 3. јула овакав: крајње десно крило на Јанковој клисури (стр. 105); десно крило у Вукањи с резервом у Каонику, под пуковником Бучовићем: 6 крушевачких батаљона, 4 јагодинска, један и по ескадрон коњице, 8 тешких топова (четворофунтовњака); десни центар између Ђуниске реке и Јужне Мораве под пуковником Милутином Јовановићем: 3 алексиначка батаљона, 4 смедеревска, 8 ћупријских, 7 ескадрона коњице, 16 тешких и 4 лака четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; леви центар са претходником код Тешице под капетаном Ђорђевићем: 3 алексиначка батаљона, 4 лака четворофунтовњака; главнина у утврђеном логору код Алексинца под пуковником Илијом Марковићем: 25 батаљона Шумадијске дивизије, 4 смедеревска батаљона, 6 тешких четворофунтовњака; лево крило између Сокобање и Алексинца под пуковником Узун-Мирковићем: 5 пожаревачких батаљона, 5 београдских батаљона, 6 крагујевачких, 4 јагодинска, 5 ескадрона, 24 тешка и 12 лаких четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; крајње лево крило на Тресибаби под потпуковником Хорватовићем: 8 књажевачких батаљона, 1 ескадрон, 8 тешких четворофунтовњака. Операције на левом крилу приказаћу у VIII и XII глави; овде ћу покушати да дам сажет приказ догађаја на централном делу фронта између Алексинца и Крушевца, који су били одлучујући за рат у целини.

Непосредно после објављивања рата генерал Черњајев је наредио пуковнику Милутину Јовановићу да направи демонстративни испад према Нишу, а он сам је с већим делом главнине пошао преко Књажевца да би освојио Белу Паланку и Пирот. То му је, додуше, успело,

Евакуација Алексинца.

али није имао довољно снага да продужи напредовање према Софији. Пошто је његов апел за масовни устанак Бугара остао без нарочитог дејства, Черњајев се истим путем вратио, а српска офанзива, услед доласка знатних турских појачања, претворила се ускоро у дефанзиву, чија су главна упоришта били Делиград и Алексинац. Алексинчани су с одушевљењем поздрављали појачања која су долазила са севера; она су будила наду да ће непријатељ који се све више приближавао бити заустављен. Турци су одлучили да своје операције на Тимоку обуставе и да све снаге прикупе на правцу продора великим моравских путем према Београду. Кад се показало да снаге Али Сахиб-паше, који је оперисао пред Алексинцем, нису довољне за савлађивање јаким утврђења које је имао пред собом, Ахмед Ејуб-паша је напустио разорени Књажевац и са својим корпусом спустио се долинама Тополнице и Катунске реке на Мораву. Од 21. до 24. августа Абдул-Керимови генерали, Ејуб на десној и Али Сахиб на левој обали, покушали су да

заузму српске положаје. Хладнокрвност турских трупа испољена при поновљеним нападима показала се као недовољна за успех, па је Ејуб, чије су трупе претрпеле тешке губитке под топовском паљбом из затворених шанчева, а осим тога их је на десном боку угрожавао Хорватовић, који је од Књажевца стигао преко Св. Стевана, 25. августа обуставио фронтални напад на алексиначке шанчеве. У шестодневној бици за Алексинац Срби и Руси су имали мртвих 9 официра и 371 војника и рањених 38 официра и 1195 војника. Турци су претрпели још веће губитке.

Главномандујући Абдул Керим је затим одлучио да већину својих расположивих трупа пребаци на леву обалу и да заобилазним маневром преко Крушевца према Сталаћу примора Србе да ослабе своје положаје код Алексинца и Делиграда, па је ради тога и Ахмед-Ејубов одред, прикупљен код Катуна, прешао Мораву преко моста који је 23. августа саграђен код Тешице. На десној обали је остало само неколико нерегуларних арнаутских и черкеских одреда. Првог септембра, једне муслиманске недеље, кад је Черњајев то најмање очекивао, Турци су учинили брз продор преко винограда изнад Тешице, докопали се малих истурених утврђења пред Житковцем, где су, истина, били заустављени, али су уз помоћ артиљерије ипак на левом крилу освојили толико терена да су Срби преко мостова код Делиграда и Бобовишта морали у великом нeredу да се повуку на десну обалу и да победницима препусте леву обалу од Мрсоља до добро утврђеног Каоника на крушевачком путу. Против очекивања, Ахмед Ејуб је до 6. септембра остао пасиван, чиме је Черњајев добио у времену и своју главнину прикупио око Делиграда; на Алексинцу су остала 22 батаљона под пуковником Константином Протићем, док је 8 батаљона бранило његова истурена спољна утврђења. Турски покушаји од 7. до 11. септембра да се испод Мрсоља код Бобовишта пребаце на десну обалу осујетили су Срби својом будношћу, али је исто тако без успеха остао и покушај Хорватовића да 13. септембра пређе код Тешице на десну обалу и нападне Турке с леђа.

Шеснаестог септембра, утицајем Енглеске у Цариграду, дошло је до примирја, које је, на жалост, само накратко прекинуло крваве борбе. У тренутку обнављања непријатељстава Турци су стајали на левој обали са 5 дивизија, које су обухватале око 50000 пешака, 6000 Арнаута и Черкеза, 2000 људи регуларне коњице и 90 топова, већином у рововима на Крвавачком потоку, од Крушја до Доњег Адровца; према њима се налазило српско десно крило под Хорватовићем, које је, заштићено дубоким коритом Ђуниске реке и лаким рововима, држало запоседнуту линију Велики Шилеговац-Сушица-Каоник до Ђуниса. На југоистоку код Кормана прикључивао се добро ушанчен српски центар, док је лево крило под Протићем остало на положајима изнад и испод Алексинца. Са резервом постављеном код Делиграда Срби су још имали неких 60000 бораца.

Двадесет деветог септембра Хорватовићево десно крило и центар кренули су с великом храброшћу на турске положаје. Међутим, артиљеријом недовољно припремљен напад је одбијен, а следећег јутра Турци су надмоћном топовском ватром заузели Пешчаницу. Уз мање чарке они су до 17. октобра стално довлачили свеже трупе од Ниша, с којима су 19. октобра предузели енергичан напад на српско десно крило. Двадесетог октобра, док је Фазли-пашина артиљерија држала под јаком ватром српско лево крило и центар код Бобовишта, Сулејман-пашине и Азиз-пашине дивизије су у рано јутро између Крушја и Радевца прешле Острошке висове и потиснуле Хорватовићеву претходницу на Велики Шиљеговац, где је заједно са главнином упала у жестоку борбу, која се, пошто појачања која је упутио Черњајев нису стигла на време, завршила повлачењем Срба на Црквину, Мали Шиљеговац и Каоник. Горња Ђунишка река с напуштеним шанчевима пала је у турске руке, чиме је добијен шири фронт напада против српских положаја између Гаглова и Кормана. До 28. октобра су вођене углавном артиљеријске борбе, а за време њих су се Турци, 23. октобра, пребацили на висове код Црквине који доминирају доњом Ђуниском реком.

Из Цариграда су се стално сустизали телеграми у којима се од Абдул-Керима захтевало да зада последњи ударац и да заузме Алексинац, јер Порта више није могла да одуговлачи с одговором на захтев Игњатјева да се закључи примирје, који су подржавале и друге велике силе. Тако је турски маршал одлучио да, упркос јакој киши која је падала 27. и 28. октобра, пође у одсудну битку 29. октобра. Поново је Фазли-паша добио задатак да задржи Србе жестоким бомбардовањем утврђења код Алексинца и демонстрацијама намере да код Прџиловице и Бујмира пређе на десну обалу. Главни напад био је, међутим, опет намењен десном крилу и центру. У рано јутро, Турци су засули непрекидном и густом ватром главни положај Пањковац—Св. Нестор. Требало је прилично времена да позициони топови ефикасно одговоре и да пољске батерије буду довучене на положај; око подне је турска пешадија у већим масама кренула у напад, Махмудова бригада је избацила Србе из Горњег ЈБубеша, била им за петама до Витковца, али је тамо дочекана ватром из утврђења с обе обале и одбачена. Черњајев је довукао своје резерве од Трубарева. Међутим, Азиз-пашино лево крило већ је било потиснуло Хорватовићеву пешадију од Малог Шиљеговца преко Гагловице, а Сулејманове и Хафизове дивизије, покренуте да би подржале Махмуда, заузеле су у јуришу све ровове између Доњег Љубеша и Ђуниса. Кад је око 4 сата по подне Хафизова пешадија избила на висове за леђима српског централног положаја Пањковац—Св. Нестор, шанчеви су на брзину напуштени и почело је повлачење Срба преко мостова код Трубарева.

Показана ми је кућа из које је Черњајев са својим начелником штаба Докторовом по подне похитао на бојиште да би лично допринео

повољном обрту догађаја. Али они су обојица, као и већина руских официра, већ давно били изгубили поверење српских бораца, који више нису показивали вољу за даљи отпор изврсно вођеним Турцима. Хорватовићево десно крило имало је много муке да би се одржало на низу висова на источној обали Расине који пресеца главни пут према угроженом Крушевцу. Ту је изгубљено 12 пољских топова.

Добровољачка дивизија пуковника Межењина, састављена од Руса, Пољака, Бугара и угарских Срба, штитила је повлачење, које се морало вршити под ватром турске артиљерије, која је, постављена на висове око Св. Нестора, наносила тешке губитке, и коњице која је била на челу гонилаца. Овде се нарочито истакао мајор гроф Тифенхаузен, који је са три ране на рукама и ногама транспортован у Београд. Тек што су му ране биле залечене, он је као командант једне бугарске »дружине« 1877. код Ески Загра био поново рањен. Храбро као и он борили су се и многи руски официри, као на пример одважни черкески официр Комински, који је због сукоба са својим претпостављеним морао да напусти службу у руској војсци и кад му је цар 1877. у Плојештију грубо одбио молбу да буде враћен у њу, он је пред његовим очима ножем одузео себи живот.

Издашњу заштиту трупама у повлачењу, у чијим се редовима нашао и сам Черњајев, пружили су тек вечерњи сутон и добро вођена ватра српских батерија пребачених на висове код Прасковча. Черњајев се из Ражња вратио на Делиград да би га задржао са трупама које су тамо остале и онима које су стигле из Алексинца пошто је већ био наредио да се сруши мост код Трубарева. Тридесетог октобра увече напустили су алексиначка утврђења и последњи топови, који више нису били у стању да одговарају на Фазли-пашину канонаду. На телеграфску молбу кнеза Милана руски цар Александар је из Ливадије енергично затражио и постигао примирје, које је учинило крај овом несрећном рату.

Међутим, за становнике Алексинца, који су у великој пометњи напуштали град, био је кобан још и 31. октобар 1876. Черкези који су били послати као претходница спалили су 120 кућа и пивару која је била саграђена 1872; низамска војска, која је дошла одмах за Черкезима, узела је цркву за џамију, и то ју је спасло од исте судбине.

О тешком разарању и страдању ове моравске области за време тог за Србију тако кобног рата објавио је занимљиве податке Милован Спасић, специјални повереник кога је влада именовала за алексиначки и крушевачки округ, у својим *Прилозима за историју рата 1876*. У Бобовишту је од 100 кућа остало 12, у Липовцу од 50 само једна, у Глоговици од 60 само 6, од пруговских 38 кућа 9, у Раденковцу од 47 само 2, у Преконозима од 43 остале су 24, у Ђунису од 191 куће 133, у Каонику од 131 само 40, у Трубареву од 44 само 1, у Бовану од 55 само 1, у Беласици од 31 само 3. Укупно, Турци су у ова два округа од 4294 куће разорили 3 256; међутим, и на ових 1038 преосталих уништени су

prozori, vrata и пећи, све што је у њима било употребљиво однесено је, поред осталог и црквена звона. Сто седамдесет седам породица остало је без хранитеља, многе мушкарце, дечаке и жене Черкези су приликом пљачкања осакатили или обешчастили. Помоћ коју су пружиле добротворне организације у земљи и иностранству показала се мала према толико великој несрећи. Све у свему, стигло је 32000 дуката, 31000 форинти, 11400 рубаља и 1000 франака да би било подељено најсиромашнијима међу оштећенима.

Алексинач је раније био управни центар истоименог округа са четири среза, а од 1896. он је само срез великог нишког округа. Влада је после тога покушала да га обештети тиме што је поред обновљене цркве подигла нову зграду за нижу гимназију, основану 1865; она има 140 ученика, а њено издржавање стаје државу 20000 динара годишње. Осим тога, Алексинач је добио артиљеријски гарнизон, чије сам три батерије 12. августа 1897. видео на егзерциру поред њихових лепо уређених касарни, тамо где су некад биле војне коњушнице. Бржем опоравку града од ратних недаћа много је допринела и штедионица, основана 1887, која је давала новац на зајам уз камату од 9%, а 1905. је имала у промету непуних 12 милиона динара. Рушевина и згаришта више нема, и сада град опет има у 1073 куће око 5500 становника, међу њима 41 Немца, 26 Цинцара, 197 Цигана, од којих су 30 католици и 166 муслимани. Етнолошки часопис »Караџић«, који је 1899. покренуо професор Учитељске школе Тихомир Р. Ђорђевић, обећава занимљиве прилоге о народном животу југоисточне Србије; овом најмлађем изданку наше науке желим много успеха.¹⁵

58 Са обновљеном трговином и занатима Алексинач је приликом моје последње посете остављао опет добар утисак. О тешким данима проживљеним 1876. сведочи само један леп обелиск који су Руси подигли на јужној падини Рујевице, изнад некадашње карантинске станице, коју сада користи војска. У његовом натпису цитира се библијска изрека: »Нико не може доказати већу љубав него кад свој живот жртвује за пријатеља.« Име Черњајева остало је Алексиначанима у најцрњој успомени. Он је умро 16. августа 1898. на свом имању у Русији. Некадашњем прослављеном победнику Туркменаца није било дато да спере љагу из 1876.

¹⁵ Овај часопис не излази више.

VI ГРАД И ТВРЂАВА НИШ

Буре 1848. године једва да су се дотакле трошне државне зграде европске Турске; међутим, година 1860. је неочекивано распалила фитиљ који је одавно тињао у њени источним провинцијама. Мајски циркулар кнеза Горчакова великим силама у коме се пледирало за заштиту раје није баш био подесан за смиривање духова, па су у јулу по Алексинцу кружиле и најневероватније вести о избијању побуне у суседном пашалуку.

Већ одавно сам имао у плану један оријентациони излет на бугарску територију да бих се упознао са супротностима између младосрпске и старотурске владавине и тако дошао до објективнијег мерила за доношење суда о њима. Према свему што сам чуо, моменат за то је био веома повољан. Одлука је пала, и одмах сам из Алексинца кренуо старим војним путем према Нишу. 59

И поред тога што су се на тлу Илирског полуострва у току две хиљаде година смењивали многи народи, главни путеви сваког саобраћаја остали су они које су Римљани обележили у складу с природом терена. Ни појачан индустријски полет, ни промењени трговински правци нису, као ни у осталим деловима Европе, довели до трасирања нових путева, па тако и железничка пруга од Београда до Ниша, чије су отварање Нишлије одушевљено поздравиле 13. фебруара 1884, иде углавном античком трасом кроз Моравску долину, коју су препоручивали и моји проверени пријатељи Буе, Хан и Зах на основу проучавања, нарочито овог последњег у 1859. години.

Двочасовна возња од Алексинца преко југозападних огранака планине Јесковик, која достиже висину од 1276 m, обилато је пружала оку слике предела раскошне лепоте. Код Катуна сам прешао преко истоименог потока. Поред његовог извора у североисточној романтичној клисури лежи манастир Св. Стеван, посвећен Христовом вазнесењу, са архитектонски безвредном, али у народу врло поштованом куполном црквицом. Дванаест хектара ораница и ливада, 2 хектара винограда и воћњака, 55 хектара шуме, 3 воденице итд., доносе игу- 60

ману и духовнику преко 3000 динара годишње. Једна планинска стаза која пролази поред овог »Липовачког манастира« и једна севернија, некад брањена двама кастелима на Црнобарској реци, воде на север ка манастиру Св. Аранђелу и даље ка Сокобањи. Прву је 18. августа, 1876. користио Ејуб-паша, кад је са својом деснокрилном колоном хитао од Књажевца у одлучну битку за Алексинац.

На левој обали Мораве, у подножју Малог Јастрепца, налази се извор »Кулинске бање«. Према једном предању, у истоименој тврђави, подигнутој на темељима римског утврђења, живео је богати осциони Турчин Арадин, кога је убио у српским песмама опевани народни јунак Љутица Богдан. Недалеко одатле се налази »Оризиште«, где је некада, кажу, гајен пиринач (ориз), што и није искључено с обзиром да је још у XVI веку око Ниша било пиринчаних поља. На истом правцу виде се и многе »гомиле«. Околно становништво верује да су их у старија времена насули Турци ради одбране; вероватније ће бити да су то тумули, у којима, пошто су дивље отварани, нема лешева, па стога нису ни препознати као праисторијске гробнице.¹

61

Катунска река је до 1878. чинила српско-турску границу. Велика капија на српској палисади се отворила, а неколико корака даље, после кратког споразумевања, зашкрипале су шарке и на турској. Запције су затражиле и однеле наше папире у турску стражарницу. Понекад се у тим турским брвнарима, расутих по целој земљи, нашао и понеки писмен »ефенди«; међутим, најчешће су чиновници механички стављали неки знак уместо потписа. Мој путни пртљаг је прошао без икаквог прегледа. Пеки! (У реду!) Тако је цариник довикнуо једном ревносном стражару док је у исто време спуштао мој бакшиш у широк џеп своје блузе опшивене избледелим позлаћеним гајтаном. Сад смо кренули безбрижно и брже античким војним путем *Viminacium-Solun*. Он је водио од *Praesidium-a Pompei* (стр. 112) према »*Granirianis*«-у, станици која је од њега према Појтингеровој табли била удаљена 11 миља, а која се у *Itin. Hieros.*, на 12 миља, зове »*Rappiana*«, код *G. Rav. (W 7)* »*Crambianis*«, и вероватно се налазила код турске граничне карауле Дражевца, до које смо ускоро стигли; ни у ком случају није могла бити, како претпоставља Јиречек, код много даљег средњовековног српског замка Липовца, који се помиње 1413, и лежи на раније поменутом, готово непроходном планинском путу. И уз Топоничку реку, коју смо ускоро прешли, водио је један пут у долину Сврљишког Тимока. Код Кравља га је затварао један кастел, код Миљковца је још у средњем веку стајало једно утврђење чија се сачувана кула зове

Одговарајуће аргументе види у мојој књизи *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Sachregister, II. Auflage, III, S. 376; исто тако у: *Verh. d. Berl. Anthropol. Ges.*, 1883, S. 299.

² В. Томашек верује да је право име било »*Grampiana*« (*Oesterr. Gymnas.-Zeitschrift*, 1867, S. 711); Киперт опет сматра да је тачно оно на *Tab. Peut.* На мојој карти уз *Römische Studien in Serbien* он се омашком јавља код Алексинца, што се овде исправља, као и начин писања.

На турској граничној станици Катун 1860. године.

Железник (тј. Железна врата). Код оближње старе црквице Св. Николе нађен је стари српски новац, а 1835. ту су вођене борбе за време једног устанка раје.

На другој страни Мораве виши шкриљасте делови Великог Јастрепца покривени су храстовом и буковом шумом; на натопљеној масној иловачи у његовом подножју козе су све то свеле на закржљало жбуње. Затим је дошао Амам Чифтлик, код кога сам ступио у Нишко поље, с његовим западним наставком у моравској тераси на левој обали. Ова пространа површина чини неправилан троугао, чије врхове обележавају на истоку Нишавска клисура, на северозападу ушће Топонице и моравски теснац код Курвинграда. Настанак ове равни везује се за језеро које је ту некад било и које је нашло излаз кроз данашњу Моравску клисуру код Сталаћа. Од доба Римљана до данас кроз ову котлину пролази главна саобраћајница која повезује европски запад с истоком и само у току неколико деценија пре завршетка цариградске железничке пруге Дунав је са паробродима држао превагу над старим београдским сувоземним путем.

На великој реци чинило се све да се задовоље захтеви модерног саобраћаја. Као пловећи хотели првог реда, посебно су привлачну снагу имали експресни бродови Дунавског паробродарског друштва,

грађени по узору на америчке, док скупљи сувоземни пут није могао да пружи ни најелементарнију удобност. Путници су га због истраживачког нагона или важних послова у току зиме ипак користили, али су морали сами да купују кола и коње, да унајмљују кочијаше и помагаче с одговарајућим знањем језика, или су јахали, али, у сваком случају, морали су себи да обезбеде оружану пратњу. Уза све то, странац је стално био жртва разних кириција, суруција, механција, а они су се сви, нарочито ови последњи, трудили да му својим разним »услугама« што више олакшају џепове.

62 Упркос свему томе, за унутрашњи промет у турским провинцијама стари римски војни пут остао је и даље важна саобраћајница. Домаћи трговци на коњима или колима, каравани товарних животиња и воловска кола натоварена увозном и извозном робом, бугарски дунђери који су у Србији тражили посла и зараде, затим разне писмоноше и гласоноше оживљавали су овај пут. Иза Топонице смо срели поштанску групу. Она се састојала од једног татарина у турској ношњи, два коња са кожним торбама за писма и неколико заптија за обезбеђење, којима је у несигурним кланцима додавано и неколико војника са караула. Тај одред се кретао и узбрдо и низбрдо једнако брзим касом, на челу с једним суруцијом, који је у кривудавим клисурама гласним повицима опомињао споре караване да се склањају с пута и ослободе пролаз да не би дошло до судара. И путници су се могли користити овом поштом, само ако су могли да држе корак с њом и да на појединим станицама, како се то још и данас чини у Персији, мењају коње.

Код Вртишта, с његовом старом црквицом Св. Петра, приближили смо се Нишави, која код јужнијег Трупала, са својим песковитим и плитким, 30 m широким коритом, утиче у Мораву. Нишко поље, кроз које она лено тече, било је у турско време, како изгледа, слабо обрађено. Велике површине на западној тераси биле су чак под бујним коровом, јер је раја желела да се држи што даље од турских градова да јој не би биле наметнуте нове обавезе и да својим поседом не би изазивала похлепу муслиманских властодржаца. После доласка Турака, околина Ниша је личила на огромно, пусто гробље. Доцније је нешто било учињено за њену обраду; Хамза-бег је, на пример, 1578. године населио два напуштена села Мађарима из околине Раба, али све је то опет било уништено за време два похода Владислављеве војске. Ја сам 1860. на путу дугом 21 km, од старе турске границе до Ниша, наишао само на једно село и један хан. Била је то заиста тужна вожња. Јаком кишом расквашени црни хумус хватао се на точкове и отежавао кретање мочварном долином, која је за Ниш и његову непосредну околину била сталан извор маларичне заразе.

Између две истурене куле прошли смо срећно кроз прљавштину Београдске махале, а одмах потом наша кола затандркаше преко моста на Нишави, а наша ребра положише испит издржљивости на

страшној калдрми Покривене чаршије - дуге, даскама прекривене базарске улице. Бескрајне кривудае улице продужиле су наше муке све до суседног, хришћанског дела вароши. Тамо ми је мој бањски сапутник Димитрије Адам, у кући свог богатог али шкртог ујака Чохаџије, пожелео добродошлицу. Пошто сам предао неколико препорука, похитао сам са својим младим домаћином на јужне брежуљке да бих оданде погледао цео град, који ме је већ годинама живо занимао. Овде ћу прво покушати да дам што сажетији приказ његове прошлости, на који се наставља приказ његова развоја у новије време, све до данашњих дана, с којим сам се упознао приликом доцнијих посета.

О настанку Ниша постоји предање да га је саградио краљевић Ниша каменом с оближње хумске чуке, док је његова сестра Вида озидала тврди град Видин. Граница између њихове две државе ишла је Нишавом и Тимоком. Једну од карактеристичних црта јужнословенских легенди чини то што у њима већину старих градова оснивају краљевске или кнежевске кћери. Има доказа да је Ниш насељен већ у праисторијско доба. Један војник из инжењеријске јединице ископао је 1878. године изнад тврђавског моста 153 mm дугу секиру-чекић, с округлом рупом за дршку пречника 133 mm, направљену од базалта кога има код оближње Островице у клисури Нишаве. Површине јако инкрустиране сигом не показују никакве трагове полирања, мада је материјал за то веома подесан. Друга секира-чекић, данас такође у Краљевској српској рударској управи, 155 mm дуга, грубље израде, нађена је код старих гробова покрај Ниша, а једна кремена тестера код Врежине.

Римски Naissus, византијски Nysos, словенски Ниш, немачка Nissa, добио је своје име од Нишаве, која кроз њега протиче и коју су келтски прастановници звали Navissos. У својој најсјајнијој епохи Naissus је био једна од најважнијих раскрсница мезијско-трачко-дарданске путне мреже, јер су се тамо сливали путеви од Lissus-а (Љеша, на Јадрану), Солуна, Цариграда, Ratiariae (Арчар на Дунаву) и од Singidunuma (Београда). Због свог изврсног географског положаја Naissus је постао и стратегијски значајан пункт. Као данашњи Париз, он је био окружен појасом тврђава, од чијих сам густо распоређених кастела нашао осамнаест. У складу с тим, Ниш се од II века помиње у свим војним походима на Балкану. Тамо је Клаудије II победио Готе и спасао Рим велике опасности. Константин Велики је Naissus, у коме је рођен 274. године, украсио раскошним грађевинама. У Нишу је Јулије Апостата (361) добио вест о смрти свог противника Констанција. Мада се сматрало да је неосвојив, савладали су га Хуни огромним јуришним справама уз истовремено потискивање бранилаца са бедема кишом

Хришћанске чорбације и сељаци из околине Ниша, 1860. године.

стрела. Следеће разарање било је тако темељито да је 448. године историчар Приск, који је с једним посланством ишао на Атилин двор, видео тамо само рушевине. Око 480. је унеколико обновљен град био још једном жртва варварских налета; истина, цар Јустинијан га је опет био подигао, али ускоро су уследили походи Авара, и 540. пустошна најезда Словена који су продирали према Византији и од којих су се многи населили око Нишаве.

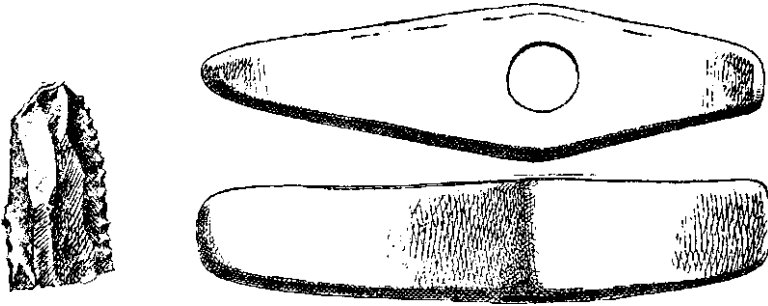
После тога су Византинци неколико векова водили борбе, с променљивом срећом, за власт над Илирским полуострвом. Око 987. Ниш је заузео бугарски цар Симеон, пошто је претходно победио Грке код Месемврије. У XI веку је опет Византија, која је стално тежила ка северу, ради учвршћивања своје власти колонизирала око Ниша, Софије и других места многе Печењеги. Године 1072. до Ниша су продрли Угри. Манојло I и његов војсковођа Konst. Aug. Philadelphia поново су утврдили град; упркос томе, под Манојловим наследником Андроником освојио га је угарски краљ Бела III. Кратко време после тога био је опет грчки, а 1185. пао је у српске руке. Ипак, 1196. ту је Исак Анђел победио свога ривала Стефана Немању. Годину дана доцније, после битке код Аркадијаполиса, Ниш је постао бугарски, и отада је био стално јабука раздора између Бугара и Срба, који су га од 1241. држали за дуже време.

Више пута је Ниш видео латинску војску у својим зидовима. Кроз његове капије су 1096. прошли први крсташи витеза Валтера. Петар из

Амијена је тамо изгубио део своје војске, која је дошла у сукоб с грађанима. Дуже времена су у Нишу исто тако боравили цар Фридрих I (1189), кога је свечано дочекао и поздравио велики српски кнез Стефан Немања, затим Робер де Куртене (1220) и цар Балдуин II (1240). Међутим, и поред тога што је источни клер врло љубазно примио католичке борце, он је остао непоколебљиво веран православљу. Ниш је од давнине био седиште једне велике епархије, која је на почетку XIII века обухватала области Нишаве, Мокрог, Комплоса, Топлице и Сврљига. Под Пећком патријаршијом њене границе су сезале још даље у моравску област, до Лесковца и Параћина. Виљем Тирски описује Ниш крајем XII века као град на десној обали Нишаве с кулама и зидинама; исто тако и Де ла Брокијер (1433), који помиње и један камени мост испред тврђаве. У време прве најезде Турака у југо-источну Европу, падом Ниша у руке султана Мурата 1385, по неким 1386, била је одлучена и судбина српске државе. После опсаде која је трајала 25 дана, он је пао пред жестоким нападом Јакши-бега, сина Тимурташева. Кнез Лазар је сачувао мир приставши да плаћа данак од 1000 фунти сребра годишње и ставивши на располагање помоћни одред од 1000 коњаника. Шишман, бугарски краљ, морао је поврх тога победнику дати своју кћер. Поразом на Косову пољу (1389) запечаћена је судбина несрећног српског кнеза и његове државе. Код Ниша се Лазарев син Стефан с једним одредом прикључио Муратовој војсци у борби против његовог брата Мусе (1413), који је такође претендовао на престо. Нишки велики пут је ускоро потом за дуже време скоро потпуно опустео, јер је саобраћај од Софије према Београду све до XIV века ишао углавном левом обалом Мораве, преко Мрамора и Крушевца. Ниш је закратко био и у рукама Хуњадија, пошто је 3. новембра 1443. добио битку у којој је 2000 Турака пало и 4000 заробљено; град је тада предат Србима, а Бранковић га је као лено препустио Ђорђу Мрњавчевићу, потомку једног старог рода.³ После Хуњадијевих пораза код Варне (1444) и на Косову (1448) нишка тврђава није видела ниједног хришћанског непријатеља пуних 245 година.

Пошто споља дуго није претила никаква опасност, Турци су били јако запустили нишке бедеме. Оштровиди посматрач Ханс Дерншвам није их 1553. чак ни приметио. Седмог августа те године он је у свој дневник записао: »Изгледа да је Nissa некада била лепа и велика варош, нема више никаквих зидина; у близини су висока, гола, снегом покривена брда, од којих се највише зове Кунавит (Сува планина и Куновичка клисура). Тик уз град тече вода Нестус, коју мештани зову Ништ — велика отприлике као Гран (угарска река Гран), изгледа да је дубока, преко ње је један дрвени мост, поширок и добар. - У Ниси има три турске цркве или меците (мошеје) са две куле. Има и једна

³ Мијатовић, *Ђурађ Бранковић*, св. I, стр. 386.

Праисторијско оруђе из Ниша.

карвасалија (караван-серај), грађена од камена који је узет са старих грађевина - међу њима и са неколико римских, са којих су опеке изломљене и узидане тако да се на њима ништа није могло прочитати; после смо нашли и исписане каменове који су лежали унаоколо, требало је да и они буду за исту зграду употребљени.« Исто тако су Веранције и други путници из XVI века затекли нишку тврђаву запуштenu, мост од дрвета, а у 1500 нишких кућа живели су већином Турци, који су имали 5 џамија, док је нешто мало Срба, Бугара и дубровачких трговаца било упућено на једну дрвену цркву. Тек у XVII веку град је добио своју цитаделу и камени мост.

Под зидинама Ниша је 1689. турски велики везир, пошто је изгубио Београд и 30. августа био потучен код српске Баточине, прикупио своју разбијену војску. Довлачењем нових снага он ју је појачао на 40000 људи и снабдео новим, изврсним артиљеријским парком. Победonosни царски главни стан пошао је полако за њим помонутим римским путем преко Јагодине, Ђуприје, Параћина и Алексинца. Двадесет трећег септембра појавио се маркграф Баденски са 17000 људи пред Нишом. Затео је непријатељску војску распоређену на повољном положају на Винуку. Без оклевања, аустријски војсковођа је пошао у заобилазни маневар да би је напао с незаштићених леђа. Истина, његово лево крило је у једном тренутку морало да се повуче пред жестоким нападом непријатељске коњице, али кирасири који су убрзо пристигли успоставили су равнотежу; немачка пешадија је храбро пошла у јуриш на непријатељски положај, док је Гвидо Штаремберг са својом пешадијом одбацио турску коњицу, наневши јој тешке губитке. Доведена у пометњу овим срећно комбинованим нападима, а притиснута отпозади картечном ватром којом је сераскер хтео да је потера напред, турска коњица је пробила линију сопствених трупа које су долазиле као појачање. Хришћанска војска је то искористила, под заштитом своје артиљерије убацила се у насталу брешу и нагнала непријатеља у набујалу Нишаву, која је прогутала све што је бекством хтело да се спасе пред победonosним гониоцима. Десет хиљада Турака

покрило је бојиште. Цео турски логор са много опреме, 30 тешких топова и 3000 коња пао је као плен. Сам Ниш је био награда за ову потпуну победу, после које је у руке цара пала и цела дунавска област све до Никопоља.⁴

Крајем ове славне и победоносне године царску војску су ипак задесиле тешке недаће, које су за собом повукле губитак свега што је већ било освојено. У кампањи 1690, коју су започели Турци са јаком, добро опремљеном војском, врховни заповедник Ветерани поверио је одбрану Ниша храбром Штарембергу, који је дошао на место грофа Палфија. Штаремберг се нашао пред тешким задатком: с једва 3000 људи требало је да брани овај положај према коме је наступало 60000 Турака. Кад му је непријатељ 16. августа упутио позив на предају, Штаремберг је одговорио »да он не разуме турски и да се стога не може упуштати ни у какве преговоре«. У опсадним радњама, вођеним с изванредним познавањем ствари, осетила се ускоро помоћ хришћанског краља Француске, који је из зависти према Аустрији стао на страну Порте. Осамнаестог августа опседнути су извршили један испад. Писмо маркграфа, које је из главног стана у Јагодини стигло 27. августа, донело је неповољну вест да он своје борбене снаге мора употребити за заштиту Угарске и Ердеља, па стога не може обећати никакву помоћ, а Штарембергу ставља на душу да без крајњег угрожавања гарнизона Ниш брани докле год може. Критичан положај царске војске на Дунаву и у Ердељу био је опседнутима већ познат, јер су Турци 27. августа своју победу над Хајслером и његово заробљавање прославили трима салвама и истицањем 24 аустријске заставе освојене код Тохана на тврђавским бедемима. Упркос свему томе, Штаремберг је држао цитаделу. Предао ју је тек 7. септембра, пошто је један од главних бедема био поткопан и миниран и пошто се од посаде више није могао крити тежак положај у коме се налазила.

Према закљученом уговору о предаји требало је да посади буде допуштено да уз музику, са развијеним заставама, под оружјем и са опремом напусти тврђаву и да буде отпраћена до најближег гарнизона царске војске. Међутим, непријатељ, који није водио рачуна ни о прихваћеним условима ни о војничкој части несрећног противника, одузео је одступајућој војсци оружје, огрешио се чак и о Штаремберга, коме су пиштољи истргнути иза паса. Несрећни војници су на Мafimy морали моткама да се бране од татарскотурске руље. Двадесет другог септембра Штаремберг је најзад стигао под заштиту београдских бедема, заједно са жалосним остацима јуначких бранилаца Ниша. У писму маркграфа цару од 28. октобра⁵ Ниш се назива »малим, земљом насутим, рђаво брањеним и лоше постављеним и непропорционираним

⁴ У књизи *Guido von Starhemberg* његов заслужни биограф von Arneht је према изворима из оног времена исцрпно приказао овај поход (вид. поглавља 2-8).

⁵ Röder, II, *Urkunden*, S. 323.

пољским шанцем«, па се и његова предаја објашњава ниском одбрам-беном моћи.

Кад је принц на онако славан начин освојио Београд, могао је приликом закључивања Карловачког мировног уговора (1699) Ниш поново да припадне Аустрији. Еуген је, међутим, био против тога да се од пораженог султана траже Ниш и Видин, јер би њихово држање »због и сувише велике удаљености« изискивало несразмерно много средстава. У поновном походу Аустрије против Турске 1737. године пад Ниша је био први велики успех. С пуно обзира се царска армија кретала кроз Србију дуж Мораве. Према једном званичном извештају, она је »ради придобијања становништва одржавала такав ред да су његова добра, имовина и плодови на сваки начин били поштовани«.

Са 6 коњичких пукова, 500 хусара и 2000 гренадира гроф Филипи је пред Нишем поставио логор, у који је 24. јула стигао маршал Зекендорф. На позив да тврђаву напусти, турски командант је одговорио молбом да му се да рок од 20 дана да би о свом положају могао да обавести султана. Филипи му је за размишљање дао само 24 часа и претио немилосрдношћу у случају да се с предајом буде одуговлачило. Рок је био истекао и Аустријанци су остварење своје претње почели да наговештавају бомбардовањем бедема. Била је то више демонстрација него почетак правог напада, јер се преко митрополита Ђорђа Поповића, који је био на челу проаустријског покрета раје у својој епархији (трећа књига, глава III), сазнало да су око две до три хиљаде људи посаде и становништво за то да се тврђава преда, а да се томе противе само 600 озлоглашених јаничара. Двадесет седмог јула је цела царска војска преко Ђуприје, Шупељка⁸, Ражња и Алексинца стигла пред Ниш. Преговори о предаји добили су одмах повољнији ток. Већ следећег дана су седам турских официра донели кључеве тврђаве и магазина и предали их Зекендорфу и војводи Лотариншком. Под командом генерала Тингена 600 гренадира су запосели капије, а 3. августа је и варош евакуисана. Две хиљаде кола и 200 коња из коморе вукли су, под јаком стражом, 20000 цивила и њихову имовину према Софији. Заплењено је 135 топова и 50 мерзера. У логору је одржана свечана миса захвалница; војвода Лотариншки је за генерале и штаб приредио свечану вечеру, одржана је парада трупа и на крају су испаљена три плотуна. У Бечу је бескрвно заузимање Ниша прослављено с великом помпом, а цар је издао наређење да се у славу Бога једна цамија претвори у цркву.

Према поверљивом извештају краљевског велепосланика грофа Вирмонда цару »о војним запажањима до којих је дошао на путовању у Цариград године 1719« - где је рекао: »Према садашњем стању

Schmettau, *Memoires secrets*.

¹ *Versuch einer Lebensbeschreibung des FM. Grafen v. Seckendorf*.

Од 1860. ово место се зове Јовановац.

одбране, град би се после отварања траншеја пуног профила могао заузети за 14 дана« - тврђава је била у бедном стању. Гроф Шметау је тадашње стање цитаделе описао на 31. страни својих поверљивих мемоара: »Les ouvrages et fortifications de Nissa sont faltes de maconnerie et à fosse sec et mine. La riviere de Nissa qui passe sous les murs de la ville est assez profonde pour n'etre point passee ä pied.«⁹

Зекендорф је одлучио да Ниш, који је сад за дуже време постао средиште аустријских операција према Тракији и Македонији, доведе у боље одбрамбено стање. Команду над посадом, коју је сачињавало 5 батаљона, у почетку је држао генерал Лојтрум, а кад је он оболео, команду је преузео генерал Дохат. Деветог августа логор је због неке тешке болести од које су коњи у великом броју крепавали премештен у »Mitrofsky« (?), а 8. септембра је и Шметау с пешадијом напустио Ниш. Он је пошао низ Мораву, прешао је код Ђуниске реке и 10. септембра стигао у Крушевац, одакле је због оскудице у води кренуо за Трстеник; при ТОМ је његова претходница већ дошла у додир с непријатељским одредима који су продирали од босанске границе.

Турци су пасивност царске војске искористили за попуњавање свог наоружања, па су средином септембра кренули у офанзиву. Пирот им се, као и шанац Бадајова код Софије, предао без отпора, а њихове посаде су покушавале да се пробију ка Нишу. И тамо је владала велика деморализација. Узалуд се Дохат жалио на недостатак провијанта, муниције итд. врховном команданту, који је у Пожеги беспомоћно чекао напад непријатеља који се приближавао. Као ни команданти на Ибру, на Сави и Дрини, није ни Дохат био у стању да заштити рају, коју су за казну што је пристала уз царску заставу очекивала тешка испаштања. У руке Турака су пали и Мустафа-пашина Паланка на југу, Гургусовац , важна клисура Тимока Passo Augusto и Сокобања на северу.

Једанаестог октобра појавио се Али-паша са 20000 људи пред Нишем, последњим царским упориштем, и захтевао његову предају. Дохат је затражио рок од 15 дана да би прибавио сагласност Зекендорфа. Кад је то одбијено, деморалисани генерал је дао Турцима наде рекавши да му ништа друго не преостаје него да капитулира ако они тврђаву потпуно опколе. Петнаестог октобра је паша саопштио да се и то десило и да се око тврђаве налази 80000 људи. Дохат је тада форме ради сазвао неки ратни савет, изјавио да провијанта, додуше, има још за шест недеља, али да су бунари слаби, и да ће ускоро пресушити, да војничка част, истина, захтева да се место брани, али да је за службу цару не мање корисно и то да се сачува један храбри гарнизон. Уверавао је да се не може рачунати на помоћ од Кевенхилера, а још

⁹ »Одбрамбени објекти и тврђава Ниша су зидани и са опкопом без воде и подрованим. Нишава, која протиче испод зидина града, дубока је толико да се никако не може прегазити.«

¹⁰ Од 1859. овај град се зове Књажевац.

мање од удаљенијег Зекендорфа, да ће тврђава једва бити у стању да издржи први јуриш и ако се учини покушај да се она брани, посади неће преостати ништа друго до да се преда на милост и немилост безобзирном непријатељу. Под утицајем таквог гледања свог претпостављеног, официри су гласали за капитулацију. Она је и уследила 18. октобра са свим формалностима. Према чл. I, Ниш се Турцима предаје под истим условима под којима је 25. јула евакуисан. Осим тога уговором је предвиђено да гарнизон буде отпратен до Београда и да се Србима, као и пећком архиепископу, који је био избегао у Ниш, гарантује пуна сигурност живота и својине. Турци су се придржавали услова капитулације до последње тачке; Ниш им је пао у руке без иједног испаљеног топовског хица.

Ратна историја Аустрије, тако богата славним страницама, једва да је забележила још неки пример оваквог занемаривања дужности. Оно је ужасно кажњено. По царевој заповести, одмах по доласку Дохата у Београд сазван је ратни суд, чију је пресуду Беч потврдио у фебруару. За Дохата она је гласила: губитак имовине и одсецање главе руком целата. Од чланова његовог »ратног савета« пуковник Хумброхт је оглашен »бесрамним«, а потпуковник Ринау и мајор Бутлер лишени су чина. Сви остали официри су осуђени на тврђавски затвор у оковима, обичну тамницу, губитак трећине годишње плате и накнаду судских трошкова.

После овог пада Ниша турска владавина је постала двоструко тешка раји моравске области. За њу се нико више није заузимао. Њен владика Ђорђе, који се као и његов претходник Јанићије потписивао као »владика нишки и белоцрквански«, побегао је у Срем већ 1737. Поред локалних спахија и Арнаута, на грбачу раје сад су заселе и крцалије, разуларене банде које су се из свих крајева окупљале око »борца за праву веру«, видинског паше Пазван-Оглуа, који се одметнуо од султана (1795–1804). Пошто без топова утврђеном Нишу нису могле ништа, оне су утолико бешње и распојасаније пљачкале и убијале народ по околним хришћанским селима. Остављајући сву своју имовину, раја се склањала у неприступачне брдске кланце; где јој то није успевало, била је изложена страховитом терору. На пример, у Малчи становништво се склонило и затворило у цркву. Крцалије, које су туда пролазиле за Грамаду, попеле су се на кров, провалиле свод и на збијену гомилу у цркви убацивале кошнице с пчелама и запаљене навилке сена; ко год је покушао да побегне убијен је, а цркву су у свом бесу разориле.

Године 1804. плануо је српски устанак. Време је пролазило, а Карађорђе није успевао да га прошири и на суседне пашалуке. Тек 1809. устаници су толико ојачали да су могли да мисле и на освајање Ниша. Заповедништво је било у рукама Милоја Петровића, а под њим су били: Петар Добрњац, Хајдук Вељко, Илија Барјактаревић, војвода Пауљ, Милоје Бећар и ресавски кнез Стеван Синђелић. Срби, који су

долазили од Сврљига, изградили су североисточно од тврђаве, између Каменице и Матејевца, шест шанчева. На жалост, међу устаницима је владала суревњивост, која се изметнула у раздор. Петар и Вељко су напустили своје положаје и кренули према Гургусовцу (Књажевцу). Тако су Турци, који су у међувремену довели појачања, могли свом снагом да се баце на бројно слаб Синђелићев одред у шанцу на брду Чегру, које је било засађено виноградима. Остављен без помоћи коју је затражио, Синђелић није могао сам успешно да се супротстави Турцима који су 31. маја напали с великом премоћи. Ровови утврђења пунили су се лешевима и Срба и Турака, а преко њих је непријатељ незадрживо продирао у шанец. Синђелић је видео да га даље не може држати, али хтео је да погине смрћу достојном српског јунака, па је дигао у ваздух и себе и шанец са пријатељима и непријатељима. Тада је завладала велика пометња међу Србима и у осталим утврђењима. Све се дало у бекство према Делиграду, с непријатељем за петама. Ту је пало око 4000 Срба. Овај неочекивани пораз присилио је Карађорђа да напусти опсаду Новог Пазара. Тако година 1809. није донела онај успех који је обећавао њен срећни почетак!

Да би раја трајно имала пред очима узалудност својих надања која је везивала за Србију, паша је у свим местима око Ниша расписао посебан порез, чији је износ употребио да југоисточно од Ниша, на цариградском путу, подигне онај злогласни и језиви победнички споменик, Теле-кулу, у коју је уградио лобање Синђелићевих Срба који су смрт претпоставили ропству (стр. 181). Суседни Грци су са прикривеном злуродошћу гледали на пропаст српских планова; још много раније (1798) фанариот Гривас је пропагирао смелу мисао о ослобађању трачко-македонских земаља и оснивању грчке државе која би се простирала све до Јадрана. За одважне кораке које је предузео ради остварења своје идеје платио је у Београду главом. Идеја је, међутим, живела и даље, и кад је букурешко-грчко-фанариотска хетерија 1821. објавила позив на општи устанак, јавили су се знаци живота и у трмој маси Бугара, која је била предата грчком свештенству, а нарочито у нишкој нахији, подстакнутој Карађорђевићевим борбама. Међутим, Хусеин-паша, који је стајао на челу нахије, одговорио је брзо и енергично: владику Мелентија са пет угледних Срба обесио је због велеиздаје код нишког моста и тиме у клици угушио устанак. *

После успостављања српске границе на Јастрепцу 1833. године, хришћанско становништво суседног нишког округа се више пута обраћало кнезу Милошу с молбом да поради на прикључењу овог округа Србији. Потресна су била њихова писма о неделима која су морали да трпе од својих спахија под мекушним и слабоумним Муласим Салих-пашом. У јануару 1835. устало је шеснаест села. Брзо угашени устанак поновио се у марту. Код Миљковца је дошло до оштрог окршаја. Милош се у својим писмима која је слао по своме изасланику Авраму Петронијевићу приказивао као веран вазал султанов који нема ништа

67

против турских власти у Нишу, већ само жели да олакша смиривање узнемирене раје. Као увек, Милош је у оваквим писмима¹¹ показивао велику лукавост, која је ишла на то да се ни са једном страном не покваре односи. Пре него што је Петронијевић стигао до Ниша, побуњени срезови су умирени, то јест око 100 сељака, међу њима и деце од 8 година, било је убијено или рањено. У једном врло карактеристичном писму од 30. децембра 1835. Милош упућује Пироћанце на њиховог колико доброг толико и правичног валију. Изјављује да је спреман да им помогне својим саветом, али само у стварима где се не иде против султанове власти; њему би, као, најмилије било да их види задовољне својим новим »ајаном«!

68 Молбе за ослобођење почеле су опет у великом броју да стижу око 1840, за време прве владе кнеза Михаила. Жалбе су биле исте: неподношљиви порески терети, насртање на част жена и девојака, неправедно судство итд. Године 1841. устанак је опет плануо, али не само у нишком већ, истовремено, и у лесковачком, пиротском и врањском округу. У суседним српским пограничним областима симпатије становништва су прерастале у делотворну помоћ, и кнез Михаило се нашао принуђен да у духу политике свога оца објави позив на смиривање. Око 3000 устаника упало је у село Ђурлину. Мустафа-паша је прикупио 9-10 хиљада људи, већином Албанаца жељних пљачке, и потукао слабо наоружане побуњенике. На брду Логор код Еминове Кутине 1000 становника околних долина борило се против Турака; Арнаути, који су им од Селичевеце зашли за леђа, присилили су их да напусте утврђени положај. Кад су код Лесковца побеђене и главне снаге побуњеника, којима су на челу стајали Милоје и Гавра, овај последњи је извршио самоубиство¹², а ко није погинуо или се одметнуо у хајдуке, пребегао је у Србију; међу њима је био и главни вођа Никола Срдан из Горњег Душника. Тада су богато село Топоница и многа друга спаљена. Порта је као свог комесара упутила тамо Тефик-беја, који је невољу покушао да ублажи обнављањем разорених села о трошку државе; Арнаути су били присиљени да врате и један део опљачкане стоке. Па ипак се само понеки бегунац вратио на своје старо огњиште; већина се населила у српској тимочкој области.

Неочекивано срећан исход кримског рата за Порту лишио је рају моћног утицаја њеног северног заштитника. Тачке Париског уговора повољне за њу остале су већином мртво слово на папиру. Тлачење је остало исто и падало је утолико теже што су његови носиоци били не само турски чиновници, чорбације и харачлије, већ и из Цариграда послато фанариотско високо свештенство. **После »мученика« Мелентија, који је био одан поменутом идеалу и погубљен 1821, на владичанску столицу дошао је Данило, чији се карактер довољно јасно види из**

¹¹ Милићевић, *Краљевина Србија*, стр. 37.

¹² Neugebauer, *Beschreibung der Moldaumer Walachei*, 1854.

чињенице да је у пратњи турских пандура лично ишао од села до села и скупљао, без икаква обзира, »димницу« (димничарину - порез на димњаке) од 100 пара по кући, и кад је згрнуо довољно новца - пребегао у Аустрију. После њега је дошао Григорије, родом из Кожнице у трнском округу, под којим је нишка епархија проширена на северне округе - крушевачки, параћински, бањски и алексиначки. Кад су ове области 1833. припале Србији, кнез Милош је позвао владика да пренесе своје седиште тамо; међутим, Григорију се понуђена годишња плата од 1000 дуката чинила сувише мала, па је остао у Нишу, где је своје материјалне прохтеве могао неконтролисано и уз помоћ турских силника, лакше да подмирује. Из његових узгредних забележака у црквеним књигама¹³ види се да је куга, коју је из Цариграда донео калуђер деда-Виктор, тешко харала и по Нишу 1838. године; да је владика заједно с пашом наредио поповима да носе камилавке, а калуђерима наметнуо обавезу да носе капе »тенцерлије« по угледу на св. Спиридона; да је под претњом анатеме сваком хришћанину било забрањено да се недељом упушта у било какву трговину; да је пазарни дан пребачен на понедељак и да су 1841. године због побуне сељака сва хришћанска места око Ниша била попаљена и опустошена. Григорије је умро 1842. и сахрањен је код старе нишке цркве, западно од олтара. Популарнији је био његов наследник ћир-Венедикт II. Он је издејствовао одобрење да се клепалом објављује час кад ваља ићи у цркву. Онда су се због те новине узбунили Турци и Арнаути, јер су били повређени у свом осећању моћи. Омер-паша се трудио да спор стиша; ипак је патријарх следеће године (1844) опозвао Венедикта - зато што је подбуњивао бугарски народ! На његово место дошао је Нићифор, који је на путу за Цариград 1848. године изненада умро у Пловдиву. За њим је дошао Јанићије, који је, користећи право које је раји дато Париским уговором, године 1856. осветио темеље за нову нишку цркву. Овај чин је огорчио спахије, па су оне протерале владика — јер је хришћане хтео да учини »господарима«! Па ипак је тај исти Јанићије говорио Бугарима: »Шта ће вам боље школе? Зар хоћете да вам деца постану неверни јеретици? Велике цркве у славу Господа најбоље су школе!« О карактеру и делима фанариота Калиника, који је дошао после Јанићија, и чији сам дубоки презир свега што је бугарско и лично упознао 1860. године, говорио сам на другом месту.¹⁴ Случај, \$ај значајан фактор у животу и на путовању, хтео је да у Ниш досфем свега неколико дана пре Калиника. Тада сам тамо први пут дошао и нисам затекао никакву револуцију с барикадама и димом барута, али је ипак владао неки немир, који је и без спољних узнемиравајућих знакова имао тешке последице. Дошао сам у време кад је почела необична борба Бугара против Грка, која је значила духовни и политички

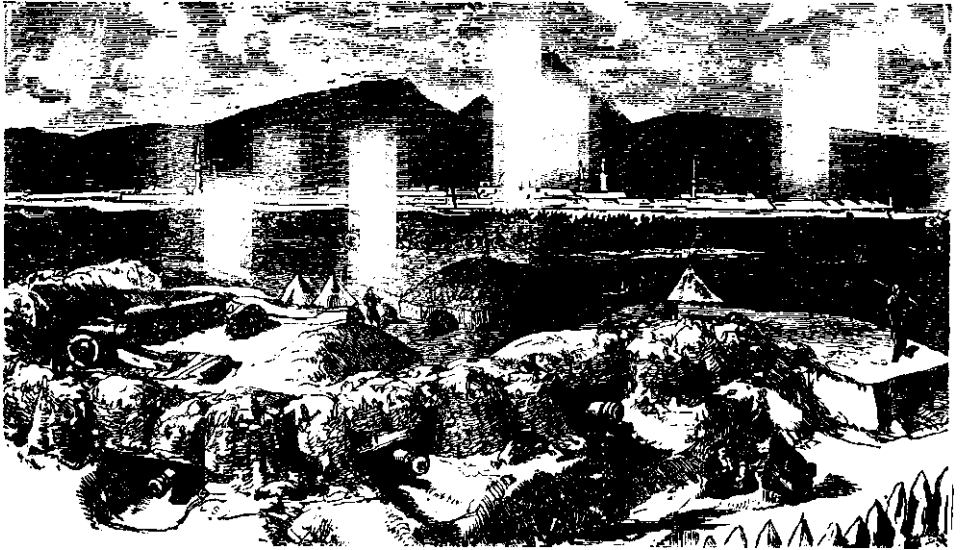
¹³ Милићевић, *Краљевина Србија*, стр. 34 и след.

¹⁴ *Donau-Bulgarien und der Balkan*, I. Auflage. I. Bd. 1875.

препород једног народа чију су смртовницу већ давно објавили путници дилетанти, па чак и професионални политичари. На основу онога што сам лично видео и сазнао на основу поузданих обавештења, трудио сам се да прикажем важне догађаје, чијим ме је сведоком учинио срећан случај. Упркос многим празнинама и недостацима, којих сам свестан, верујем да је мало оних који би непристрасније могли да говоре о узроцима, току и исходу ове епизоде, веома значајне за развој источног питања. Упућујем читаоца на одговарајућа поглавља поменуте књиге. Омрзнутог владику Калиника је на крају из Ниша протерала сопствена огорчена паства, а на његово место је ступио деда-Виктор, бугарски калуђер из светогорског манастира Хиландара на-клоњен национално-црквеном покрету, који је рођен у месту Кало-феру и дуго живео у Нишу.

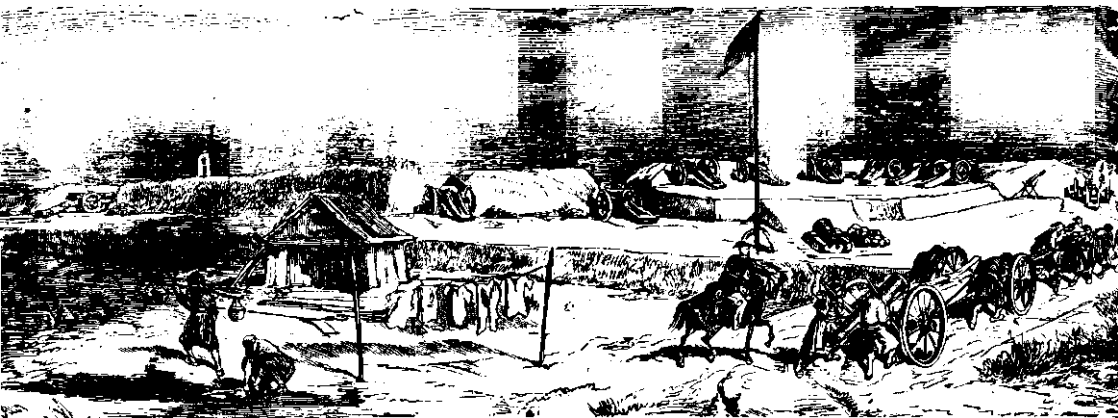
С обзиром на све веће, споља такође подстицано незадовољство становништва нишког вилајета и на отворене аспирације суседне Србије на проширење, стратегијски значај нишке тврђаве растао је у очима Порте. Јак положај Ниша не само што је Србима затварао пут према Лесковцу и Врању, већ је истовремено помоћу ратнички расположених Албанаца држао у шаху незадовољну рају ових области. С друге стране, Ниш је са својим истуреним утврђеним пунктовима представљао утврђен логор из кога су Турци, као што се често дешавало за време српског устанка и у ратовима с Аустријом, у свако доба лако могли да праве испаде. На њиховом маршу низ Мораву ништа их није могло озбиљније задржати, јер је у алексиначком и књажевачком округу било мало пунктова подесних за организовање одбране. Вероватно се таквом проценом руководио и руски генерал Черњајев кад је 1876. са главнином српске војске хтео да отме Ниш од Турака. Међутим, снаге које су му стајале на располагању биле су за то сувише слабе. Војсковођа кнеза Милана потценио је непријатеља кога је имао пред собом, своје снаге је расуо на разне стране и, као што смо видели, Срби у том походу нису успели да преко Мрамора продру даље на југ.

Повољнији су били изгледи у зимском походу 1877, кад је кнез Милан, на миг који су му Руси дали, 14. децембра поново објавио рат Турској. Само незнатне турске трупе држале су одбрамбене положаје на Дрини и код Новог Пазара. Јак Моравски корпус, којим је командовао Белимарковић, кренуо је свом силином према Нишу, који је бранило 5000 бораца и преко 100 топова, од тога 26 Крупових. Пуковник Лешјанин је 14. децембра прешао границу код Суповца и без отпора заузео Сечаницу и Топоницу, места која леже северозападно од Ниша; Турци су се, наиме, од самог почетка ограничили на одбрану спољног појаса утврђења, нарочито јужне Горице и северног Виника, који је са својих 200 m висине доминирао широким простором. Срби су се 15. децембра домогли села Каменице, које лежи испред Виника, и важног положаја Чамурлије; Турци су 17. децембра покушали да их поврате, али у томе нису успели.

Шанац код Ниша.

Кнез Милан је 18. децембра на коњу стигао из Алексинца на Мрамор, где су моравски мост штитила нека земљана утврђења. Мост је заузет 21. децембра. Пошто се кнез 20. и 23. децембра, под жестоком непријатељском ватром, детаљно упознао с положајима код Чамурлије, послао је још 23. децембра пуковника Лешјанина Халил-пашу с позивом на предају тврђаве. Одговор је био негативан, па је 24. децембра, при температури од 15 °С, почело прво безуспешно бомбардовање турских истурених положаја. Кнез Милан се појавио на Бубњу 26. децембра и наредио извесне покрете којима су Срби добили нешто терена. Уследили су, 25. и 31. децембра, безуспешни турски испади према положајима опсадника код Комрена и Брзог Брода, а 1. јануара и према Чапљинцу. Срби су 3. јануара водили успешне борбе у виноградима код Ђурлине, 6. јануара за мост код Поповца, од 4. до 7. јануара око Вучјег дола, Оштре чуке и Широке падине. Батерије које су брзо биле постављене на ове последње висове ступиле су одмах у дејство. И јужно од Ниша, на неких 150 m високој Горици, к'оја доминира градом, Срби су све више освајали терен, док 7. јануара није пало и тамошње главно упориште Марково кале, исти онај пункт на коме су Аустријанци изградили своје полазне положаје за напад чији се трагови још виде. У првој недељи јануара Срби су овде и на другим положајима до Ђурлине запленили 32 топа. Пошто су храбри Рудничани и Пожаревљани на јуриш заузели и турска упоришта на Малој и Великој камари, и из својих батерија постављених тамо, у садејству с батеријама на другим положајима, 9. јануара отворили уништавајућу

Извлачење топова на нишки бедем.

ватру на цитаделу, морал њених десеткованих бранилаца, који су ипак само корак по корак одступали, био је пољуљан, утолико више што су за време опкољавања Ниша пали и сви турски градови око њега — све до Приштине и Пловдива, па чак и Софија - те више није било изгледа ни на какву помоћ споља.

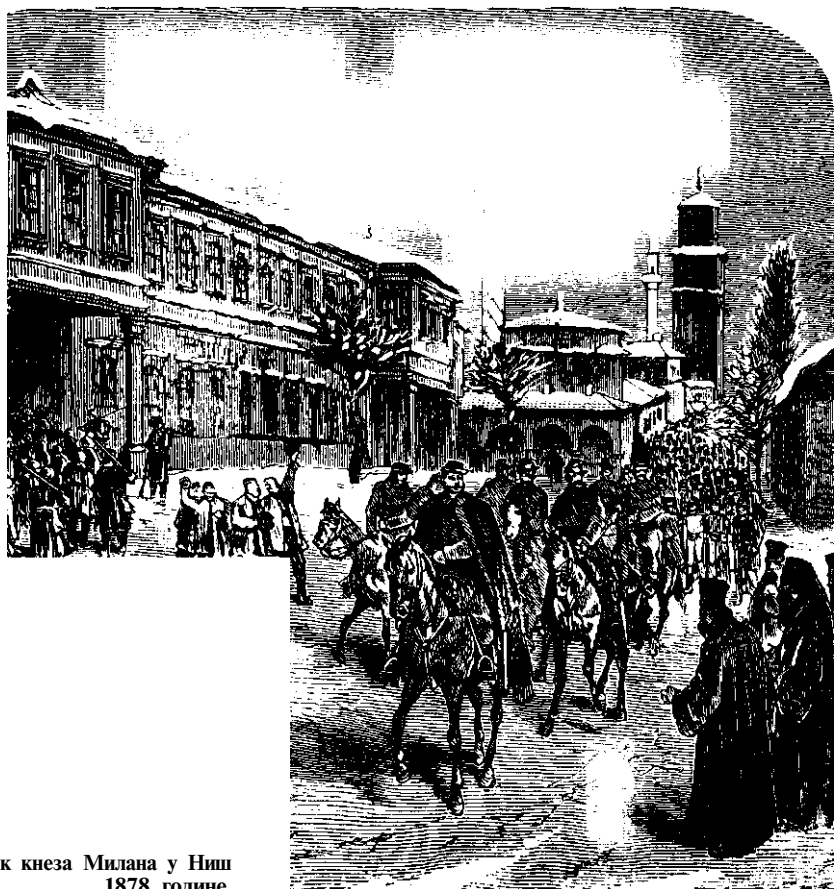
Следећег дана појавио се у главном стану у Бајиру, између Ниша и Новог Села, мухурдар Мустафа-ефендија и предао пуковнику Лешјанину капитулацију коју су потписали командант Халил и Муласим Рашид-паша. Једанаестог јануара Срби су запосели цитаделу, а храбри гарнизон се после предаје оружја повукао преко Пирота према Радомиру и преко Врања и Куршумлије према Приштини. У болницама су остала 384 рањена и оболела војника. Заплењено је што старог, што новог оружја: 267 топова, 13050 пушака, 780 револвера и велике количине муниције. Освајање Ниша стајало је Србе: погинулих 6 официра и 114 војника и рањених 26 официра и 765 војника.

Петнаестог јануара кнез Милан је, уз бурне поздраве свештенства и народа, у свечаној поворци ушао у тврђаву коју су Срби одавно прижељкивали. 70
Врховни командант Белимарковић и командујући штапски официри Лешјанин, Бучовић, Ивановић, Топаловић, Орешковић, Васиљевић и многи други храбри борци добили су висока одликовања, а шанчеви на Винуку: Командир-табија, Зуав-табија, Анадол нижани-табија и Мидхат-паша-табија добили су нова имена: Кнез Михаило, Кнез Милан, Кнез наследник Александар и Војвода Синђелић. Успомени овог последњег и Србима палим 1809. кнез Милан је одао посебну почаст тиме што је одмах из Ниша изјахао до злогласне Ђеле-куле и пред њом се помолио Богу за покој њихових душа.

Турцима је околина Ниша изгледала дивна као »серма ђумис« (чисто сребро). И заиста је положај града, са надморском висином од 175 m, између Горице и Виника, у источном углу раније поменуте велике троугласте равнице, изванредно леп. Источни ветрови са Балкана прочишћавају његова предграђа и широку долину Нишаве од кухних испарења; с друге стране, ваздушне струје које преко Јастрепца долазе са северозапада условљавају ране и сурове зиме; хладноће и снегови се држе дуго, температура зими пада на 20-26 °С испод нуле, док у јулу достиже 28—30 °С изнад нуле.

Административни значај Ниша често се мењао, па је и у последњих неколико деценија био веома различит, све док после кратке самосталности није 1895. постао центар великог нишког округа. Године 1860. затекао сам Ниш као седиште паше истоименог ајалета, који је обухватао срезове и округе Ниш, Прокупље, Куршумлију, Лесковац, Пирот и Берковац. Затим је 1867. прикључен великом Туна-вилајету, па се њиме управљало из Рушчука. Већ 1868. цео пашалук је потпао под призренски ајалет, јер је већи или мањи утицај гувернера одлучивао о броју дистриката којима ће управљати, односно које ће искоришћавати, а не неке потребе. Ипак је за Ниш привремено укључивање у ове последње вилајете, којима је управљао Мидхат-паша, имало благотворне последице. Пре 1867. Ниш је био старотурска варош, која је, као и већина осталих, очаравала Европљанина по сувом времену и кад се сунце оријента поигравало са шаренилом линија и боја егзотике, а до очајања га доводила за време дуготрајних киша и зима. И Ниш је имао безброј дивних зелених башта које су одвајале кућу од куће, тринаест џамија са китњастим белим стубовима минарета које су живописно надвисивале шаренило неправилних и неправилно распоређених кровова; имао је жуборне шедрване и хамаме доступне и сиротињи. Али било је и непријатности које ће странац одмах осетити: потпуно одсуство пристојних преноћишта, фијакера и уличног осветљења, ужасна калдрма, неописива прљавштина изван кућа, полупорушене ограде и плотови, многи необележени ћорсокаци који човека често приморавају да се враћа и лута итд. Нешто више реда и пристојнијих кућа има једино у хришћанском делу града, где је 1864. отворена и једна боља гостионица.

Са више воље него успеха ухватио се укоштац с овим наслеђеним недаћама Мидхат-паша, најинтелигентнији међу последњим нишким гувернерима. Неке грађевине које су настале на његов подстицај између 1862. и 1865, као што су велика касарна код данашње железничке станице, »ислахана« (занатска школа), пошта, градска школа, »хапсана« (затвор), зграда полиције, затим прилично чиста и уређена четврт изграђена за Турке исељене 1862. из Београда, нису биле довољне да измене општи неповољан утисак. Похвално је, међутим,

Улазак кнеза Милана у Ниш
1878. године.

што је по пашином наређењу, већ и због сталне опасности од пожара, помало и силом извршено проширење чаршије и што су на многим местима одстрањени паду склони дашчани кровови, који одавно нису пружали заштиту ни од сунца ни од невремена. Исто тако под Мидхатом су настале неке чвршће грађене карауле на капијама градског бедема. Од многих махала најбоље су биле Стамбол-капија, Сожина капија, Лесковачка капија, Арнаут-пазар, Чаркацин чифтлик и Палилула.

Од 8000 муслимана, колико их је у турско време живело у Нишу, само се незнатан број бавио неком трговином; већина је живела од прихода са својих пољопривредних имања и од заната; међу занатлијама било је највише пушкара, ножара и поткивача, сарача, пекара итд. Најживљи промет владао је у Покривеној чаршији пред дућанима са шаренилом робе какво се само замислити може; било је ту и неколико кафана, ашчиница, берберница и чесама. Ова веома дуга

уска улица водила је ка мосту на Нишави, који је својим лепим линијама одударо од околних ружних страћара. Његова возна трака на три слободна и два обална стуба дуга је 65 m, а саградио га је 1619. будимски командант Мехмед-паша. Код десног обалног стуба плећати Азијати у живописним турским ношњама стражарили су пред китњастом Стамбол-капијом, чији стил подсећа на маварски и у лепом је складу с мостом. На капији је турски натпис, у којем се каже: »Цар, моћан као Александар, славан као Дарије, узвишени султан Ахмед-кан (III) итд. саградио је ову капију године 1132 (1783).« И западна, Београдска капија са својим у рељефу рађеним орнаментима и фантастичним фигурама животиња делује врло живописно, северна Виник-капија и источна Видинска одликују се лепим конструктивним пропорцијама уз једноставну декорацију, док је пета, безимена, која поред Стамбол-капије води ка Нишави, остала без икаква украса.

Цитадела је била једино неимарско дело које је могло да остави утисак на човека са Запада. Али и она је плански уобличена тек за време кратке аустријске окупације године 1737. Нешто виша од вароши, на другој страни реке, тврђава чини полигон од седам страна, са истуреним крунастим утврђењем и пет бастиона и са неједнаким куртинама. Високи бедеми, који су на многим местима омогућавали само ограничено кретање, јаки грудобрани осигурани кошарима и палисадама, тесаним каменом обложена ескарпа и контрескарпа, дубоки ровови који се лако пуне водом, али без равелина, и један покривен миниран пут чине њену главну одбрамбену моћ. У појачања која је генерал Дохат додао 1737. спадају западна велика утврда пред Београдском капијом, неколико на истом правцу изграђених редвија за по 3 топа, један сувише истурен објект код десног мостовног стуба и неколико зиданих бастиона на лоше профилисаном градском бедуму, који је затечен у јако запуштеном стању.

Велики унутрашњи простор цитаделе био је претрпан грађевинама. Око његовог средишњег дела, црвено обојеног пространог конака управе за град и провинцију, повезаног са харемлуком гувернера, груписали су се без неког реда, али утолико живописније и са свих страна окружени зеленилом, четири џамије с минаретима, неколико тулбета, сахат-кула, школа, пошта, неколико касарни, арсенал, болница, затвор, пекарне и једна махала, подељена на Хункијар и Едирне, искључиво муслиманско насеље са већином веома неугледним купама за официре, чиновнике и занатлије. Само неколико војних зграда остављало је утисак темељније градње, а готово све остале су биле од дрвета.

Приликом моје друге посете Нишу (1864) попео сам се у пратњи једног чауша, кога ми је дао муавин (помоћник команданта), на сахат-кулу, украшену свакаким животињским фигурама. Њен горњи део

¹⁵ Извештај у Царско-краљевском ратном архиву у Бечу.

Мидхат-паша и његов секретар Цилицијан-ефендија.

чини́ла је једна осматрачница, са које се имао одличан преглед целе Нишке котлине. Кад сам после кратке оријентације хтео да одредим положај околних брда, нешто је уз звиждук пролетело мимо мене; био је то камен бачен одоздо, одакле се одмах зачула и нека вика. Пошто су и »бомбардовање« и вика бивали све гласнији, а преговарање одозго било немогуће, морао сам да се повучем. Према својим схватањима, ти људи су били у праву. Наиме, са сахат-куле су се видела дворишта

турских кућа, у којима су се жене и деца слободно кретали. А такво завиривање странаца у њихову светињу љубоморни муслимани нису хтели да трпе.

Муавин ми се извинио због овог инцидента и да би ми доказао своју добру вољу позвао ме је да у друштву једног официра разгледам све веће објекте у тврђави. Али од тога није било никакве нарочите користи. Чак ни кратко време пре тога завршен скромни арсенал, чији је помпезни натпис величао владајућег султана Абдул-Мецида као његовог градитеља, није представљао у архитектонском смислу ништа значајно. У непосредној близини чесме коју је саградио Хајдар-џеџаја видео сам једно тулбе, подигнуто над гробом неке нишке девојке која је постала чувена због свог чудесног путовања у Меку, и још једно у којем је почивала »Деруни баба«, чије је молбе Алах увек услишавао. Кад је једном у Нишу владала велика суша, која није престајала ни после свих молепствија муслиманских, хришћанских и јеврејских свештеника, Деруни је издејствовала жељену кишу својим молитвама. И болне је лечила најједноставнијим средствима. Три дана пред своју смрт она ју је наговестила гувернеру Махмуд-паши Призренцу и наредила му да јој подигне текију и тулбе. Тако се и догодило, и од тада се на оба ова места сваког петка и бајрама пале свеће. Види се да и муслимани имају необичне свецe.

Ни љубазни муавин, ни неповерљиви Абдурахман-паша кога сам 1870. затекао као гувернера у Нишу, ни Шефкет-паша који је тамо био командант 1876. и који је одбрамбену моћ цитаделе појачао истакнутим редутима на Горици и на Винику, а уместо топова које су тамо оставили Аустријанци (међу њима је било и мајсторски украшених изливеним фигурама, грбовима, амблемима итд.) и оних турских са глатким цевима поставио далекометне, изолучене и тешке Крупове топове, нису слутили, као ни ја сам, каква ће се темељита промена свих односа у Нишу извршити у тако блиској будућности. Јер, тешко да се и у једном другом граду младе Краљевине у областима које је она добила 1878. повела тако енергична борба између старог и новог као у Нишу. Тек је петнаест година хришћанске управе и једва нешто више од пет година откако је прва локомотива стигла из Беча преко Београда, а физиономија града се толико изменила да је његов оријентални изглед, о коме је раније било речи, нестао готово без трага.

Кад сам после 17 година, 20. октобра 1887, између два спелна утврђења и низа нових грађевина улазио преко гвозденог моста у железничку станицу, једва сам могао да препознам стари Ниш. Премда сам био задивљен већ његовим општим изгледом, самом импозантношћу нове железничке станице, још пријатније ми је било кад сам пред њеним улазом видео да велик број фијакера чека путнике; сео сам у један од њих и он ме је 22 m широком, правом улицом, поред сквера на Арнаут-пазару украшеног чесмом, кроз осветљене улице довезао до »Hotel Europe«, који је такође имао гасно осветљење. Сутрадан сам

открио још дубље промене. Регулација града по аустријском узору наметала се као неминовна нужност. Наместо уклоњених цамија, ми-нарета и кривудавих сокака свуда су ницали импозантни тргови и праве улице. Свуда сам виђао куће европског типа; али ниједну најамну кућерину, него већином теракотом украшене допадљиве куће с висо-ким партером, с кухињом у сутерену и малом баштом за власника и понегде за још једну породицу. Предузимачки дух, коме је железница отворила изгледе на брзу и велику материјалну добит, створио је на јевтино добијеним турским плацевима сувише кућа, хотела, кафана, магацина итд., који се сада постепено претварају у приватне станове, канцеларије, школе итд. У оно много цењено време изградње желез-нице, које је у Ниш намамило многе стране предузимаче, занатлије и шпекуланте сваке врсте, невероватно су порасле цене животних на-мирница, станарина и наднице. Сада се за стан од три собе са нуспро-сторијама плаћа просечно 500 динара годишње закупнине. Дућани, који су се пре 1878. могли изнајмити за 50 до 80 динара и кућице за 40 до 70 динара, сад се плаћају 250 до 800 динара. Плата за послугу порасла је четвороструко, а наднице од 60 до 80 пара сад су порасле на 1,50 до 2 динара, Цена свиња од 18 до 22 на 45 до 60 динара, кола сена од 2-3 динара на 8—10 динара итд.

Исто тако ме је изненадила и промена у опреми станова и дућана. Само су нишке кујунције, опанчари и абације, неколико лимара и стаклорезаца остали верни старој пракси да радионице служе у исто време и као продавнице. Сад већ преовлађују продавнице с лепим порталима, у чијим су често укусно аранжираним изложима изложени већином производи са Запада. Многе од њих су и даље сваштарнице. Међутим, поједини трговци су се већ специјализовали, као на пример браћа Попић или Манојловић, који само на велико продају мануфак-турну робу, ћилиме и галантерију; неки, опет, продају искључиво гвожђе, порцулан, стакло, хартију, кожу, готова одела, обућу, путни и ковачки прибор, оптичке производе итд. Према слободној процени, три петине увезене робе долази из Аустро-Угарске, а једна трећина од тога се овде скупље продаје него тамо. Беч лиферије и лепе гвоздене кревете, од којих они са разнобојним украсима стају 40 динара; затим лампе разних врста, лојанице, по 1,20 динара по килограму, које се знатно више траже од слично етикетираних али лошијих и за 20 пара јевтинијих белгијских производа и од исто тако јевтиних пештанских, затим сурогате кафе, тестенине итд. Из Трста долазе кафа и шећер, који је овде 10 крајцара по килограму скупљи него у Бечу, из Ријеке много пиринчаног скроба, из Пеште зеленкасто прозорско стакло, јевтин намештај, пећи и друга тучана роба, у најновије време и ексери, који озбиљно конкуришу онима из Немачке, али ова се са гвозденим ланцима, великим маказама, бомбонама, чајем итд. и даље чврсто држи на тржишту, као и Енглеска са финијим концем, Русија и Руму-нија с петролејем, који се нерафиниран продаје по цени од 40 пара за

килограм, а рафиниран по 54 паре, дакле за 10 пара скупље него у Бечу. Од домаћих индустријских производа живописни сребрни ви-суљци за украшавање главе продају се по 6-8 динара, мало богатије огрлице по 30 динара, брошеви по 4-6 динара, затим кецеље за сељанке од 1 до 4 динара, чарапе 1-2 динара, и све је то још увек прилично тражена роба.

Промене настале после 1878. највише падају у очи у самој чар-шији. Мада се многе Нишлије и даље држе живота у затвореном породичном кругу по угледу на муслимане, ипак су официри, чинов-ници, инжењери, лекари, грађевински предузимачи који су овамо дошли после ослобођења, а исто тако и вицеkonzули који заступају Аустро-Угарску, Немачку, Енглеску, Француску и Италију, дали жи-воту на улици и уопште на јавним местима више западни карактер. Тај живот је и даље шаролик, али ни издалека не онако привлачан као у турско време. У кафанама нема више Турака који спокојно пуше на чибукe и наргиле, нити пред дућанима жена под велом испод кога провирују само ужарене очи, оних жена које су као нешто тајанствено увек изазивале нашу радозналост. Недостају нам и гојазне ефендије с њиховом послугом која их прати, телали који вичу, белобради про-давци разне робе коју носе и нуде по улици, низами са фесовима, охоли Черкези и Арнаути, просјаци који очекују милостињу, дервиши и други муслимански типови. Нема ни чорбаџија у оријенталном оделу, који су већином делили плен с пашама и заступали рају у меџлисима; једино је сељачко одело остало готово непромењено, а као нарочито прикладна пала ми је у очи ношња Црногораца који су се преселили у Ниш, и међу њима напола европски одевен војвода Пилетић са оштро извајаном главом и марцијалним држањем. Држава му је дала скромну пензију и његовим синовима исто тако скромну службу. У кафанама се с времена на време може видети и понеки турски денди са модерним шиљатим фесом; то су већином синови или сродници исељених турских власника читлука, који су дошли да с државом или с приватницима уреде питање откупа некретнина или да наплате закупнину за њих. На пример, богата удовица велепоседника Салима Беговића, која живи у Цариграду, вуче од великог купатила у Пиротској улици годишњу закупнину од 200 дуката. Године 1888. дала је да се прошире две просторије са кадама за жене и мушкарце и да се уз јеврејски базен догради пространо предворје. Али они лепо дани кад је овај хамам био најомиљеније састајалиште отмених муслиманских нишких "жена отишли су у неповрат.

Јевтина помодна бечка роба готово је потпуно потиснула оријен-талну ношњу. Још само понека старија хришћанска жена може се видети у пространим шалварама затвореним до чланака; сада их носе једино Циганке. Сељаци су остали конзервативнији. Њихова живопи-сна ношња и даље уноси шаренило у уличну гомилу. Богатством и укусом истиче се нарочито ношња девојака и жена из оближње Јелаш-

нице. Мушкарцима својеврсну драж даје бела марама обавијена око капе. Разни локални типови ношње и украшавања могу се лепо упоређивати и проучавати нарочито суботом, јер је то пазарни дан, кад се из свих делова шире околине сељаци и сељанке слегну у нишку чаршију или крстаре улицама са колима или коњима нудећи на продају разне производе. У турско време мушкарци су вршили све набавке и за кухињу; ако се видела нека жена да нешто купује, онда је то сигурно била странкиња. Сада и српска жена са својом служавком иде на пијацу, јер после 1878. оријентална схватања и у том погледу уступају место западним.

Кад сам у лето 1860. био у посети најбогатијем нишком трговцу Николи Чохацији, жене, које су у шареној цинцарској ношњи служиле кафу, редом су ме с дубоким поклоном љубиле у руку. Данас је то друкчије. О ослобођењу жене од турске изолованости и турских обичаја сведочи не само њено појављивање у богатој и модерној тоалети на улици, већ и њено присуство на концертима војне капеле, певачких друштава и хорова, на баловима, у кафанама и баштама, којима ускоро треба да се придруже и редовне представе позоришта; уз помоћ државе, његов рад треба да почне 1901. године.

Прилично заступљеном полусвету, који станује већином у забаченим сокацима, посећивање оваквих локала било је строго забрањено - на шта бисмо и ми могли да се угледамо. Проституткама, које се углавном регрутују из иностранства, али се међу њих убрајају и све девојке које послужују у кафанама, у Србији је прилично скучен животни простор; оне су под строгим надзором окружних лекара, којима је и то значајан извор прихода. Ниш је, на моју препоруку, у др Младену Грујићу, школованом у Бечу, добио изврсног општинског лекара. Уносну приватну праксу врше и други способни лекари. Зато су се тамо после ослобођења и хигијенски услови знатно побољшали; године 1860. у Нишу сам затекао само грчког лекара Милеријадиса, који је поседовао сумњиву диплому, као и његов војни колега Закарије. Овај потоњи је на претње свога пуковника да ће га због слабих резултата у лечењу оболелих војника отпустити одговарао поклањањем коња и сличним потезима; у томе је имао више успеха него у лекарској пракси, па је чак дошао и до две лепе куће у граду. Пошто је у то време била само једна војна апотека у тврђави, ова господа су својим приватним пацијентима продавала проблематичне лекове по врло високим ценама. Данас, међутим, Ниш има три добро опремљене и снабдевене апотеке.

Чини ми се да је још значајнији био политичко-духовни препород. Под турском владавином јавни живот у Нишу био је раван нули. Сада је он необично развијен и организован у странке са сопственим листовима; за жаљење је једино што су једни другима сувише оштро супротстављени. Нишки посланици играју веома значајну улогу у Скупштини, која је раније наизменично заседала у Нишу и у Београду. Овај

гостољубиви град многе организације бирају за одржавање разних конгреса. Тако је, поред осталих, 1888. у Нишу одржан први конгрес о виноградарству, који је отворио краљ Милан, а 1889. је заседао и Синод посвећен питањима црквене реформе; у њему је учествовало 200 високих свештених лица под председништвом митрополита Михаила. Што се тиче образовања младе генерације, Ниш је показао здраву амбицију да заслужи титулу »другог главног града Србије«. Уз гимназију која је отворена већ 1879 (сада са 24 професора, 447 ученика и трошковима од готово 95000 динара) дошла је 1882. једна учитељска¹, а 1894. и једна виша девојачка школа. О основном образовању брину се (1895) три основне школе за дечаке, са 23 учитеља и 1678 ученика, једна школа за девојчице, са 12 учитељица и 891 ученицом, затим једна јеврејска и једна турска школа.

И у области привреде Ниш је постигао значајан напредак. Основане су четири, већином на принципу узајамности засноване штедне, кредитне и трговачко-новчане установе, код железничке станице радионица за одржавање возног парка и поред оближњег државног депоа соли један војни млин; затим једна рафинерија шпиритуса с великим подрумом браће Тутуновић, који у последње време чине озбиљне покушаје да изврсна нишка вина пласирају и на немачко тржиште. Алексиначки пивар Апел је у подножју Горице, поред саме железничке пруге, дакле на врло повољном месту, основао пивару и уз њу отворио велику пивницу, у којој се Нишлије све више упознају с култом »гамбринуса«. Од многих циглана у околини Ниша највећа је Симићева са кружним пећима, која годишње може да произведе пет милиона цигала, па је 1886. и испоручила скоро три милиона. Код северног Медошевца подигнут је страним капиталом модеран млин са турбином и железном водојажом; опрему је испоручила фирма Ганц и комп. из Будимпеште, а 1896. коначно је завршена и велика клиница свиња, којој је држава пружила знатне олакшице (о томе ближе у трећој књизи, глава X).

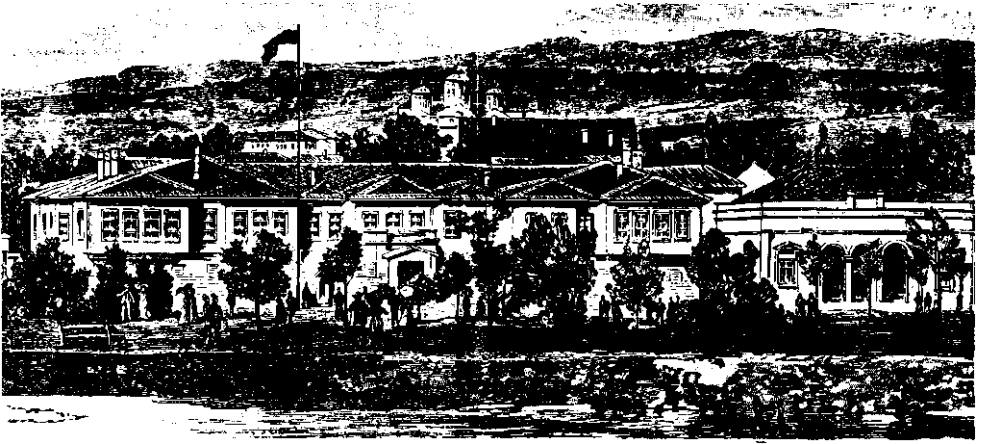
Па ипак се, у целини узев, промет није увећао онолико колико се и у Нишу и у иностранству очекивало с обзиром на отварање железничке пруге, а и пораст који је постигнут не почива увек на чврстој основи. Велико изненађење и узбуђење изазвао је у мају 1896. банкрот угледне фирме Ђорђа Нешића с капиталом од 250000 динара; још много раније су своја плаћања обуставили трговци који нису имали довољно капитала и који су преко агената жељних провизије добили кредите без довољно покрића, па су ускоро тражили поравнање уз 40% и ниже. Само 1889. било је у Нишу 120 таквих стечајева, који су тешко погађали углед града у пословном свету.

¹⁶ Она је 1897. пресељена у Алексинац. Године 1905. имала је 14 професора, 116 ученика и стајала је државу 44555 динара.

Влада је много учинила да се побољшају везе Ниша с околином. Она је поправила путеве који воде према Алексинцу, Суповцу, Грамади и у долину Јелашнице, а од 1890. узела је у озбиљно разматрање и изградњу железничке пруге Ниш-Тимок-Дунав која би га повезала с Румунијом. Ако се жели проширење нишке трговине, мора се ићи и на снижавање превозне тарифе на линијама према Београду и Солуну. Према мом искуству, поштански и телеграфски саобраћај је уређен одлично, али је неопходно подизање нове зграде, јер је стара, турска, иако лепо изгледа, сасвим несолидно грађена, па су њени дани избројани. Тако све грађевине подигнуте Мидхат-пашиним залагањем падају једна за другом под ударцима пијука; изузетак чине његови извршни путеви.

За брзо модернизовање Ниш, без сумње, има највише да захвали свом енергичном грађанину Петру Божовићу, који је, на жалост, 1897. прерано преминуо, јер је за време његовог двократног кметовања учињено веома много на уклањању турског нереда. Само по себи се разуме да се при темељној регулацији града нису могли избећи сукоби с приватним интересима, многи спорови због тога и непопуларност ангажованих извршних органа. Окружни инжењер Фрања Бартош, који је по природи свога посла био у матици тих збивања, испричао ми је многе озбиљне и комичне епизоде, какве и на другим местима прате тако брзе и корените промене. Да би се подигла улица до одређеног нивоа, често је насипана и до 3 метра; тиме су се многе кућице нашле дубоко испод нивоа улице и изгубиле вредност, па су нЉкови власници били принуђени да их продају у бесцење или да граде нове; на све то је долазила још и обавеза да испред својих кућа поплочају тротоар и половину коловоза.

Регулационим планом, који је зналачки израдио инжењер Иван Козлић, тврђавски мост учињен је центром, од кога главне саобраћајнице иду ка 24 m широкој кружној улици и још широј улици која опасује град. Остали мостови треба да повежу ове булеваре са четвртима града које се налазе око тврђаве. При неопходним експропријацијама, које је вршила комисија од пет чланова коју је именовао окружни начелник, долазило је и до невероватних захтева. Код стуба моста на левој обали Нишаве видео сам 1889. једну стару воденицу, као оазу усред рејона са извршеном регулацијом, која би већ давно нестала да власник не тражи за откуп ни мање ни више него 6000 дуката. Горе него чувена потдамска воденица, ова необична старудија нарушава изглед новог парка обезбеђеног високим насипом и оближњег краљевског конака, који је од 1894. поново оживео. Његовом модерном делу, дограђеном за владареву свиту, нема у архитектонском погледу шта да се замери, али ме је много више интересовао старији део с аутентичним турским хамамом, јер изразито илуструје велики напредак учињен у Нишу после 1878. године.

Краљев двор у Нишу.

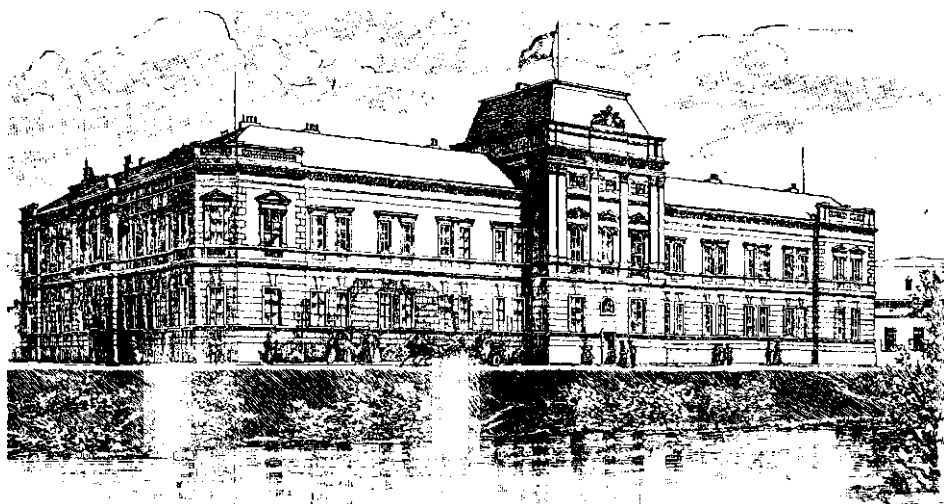
»Краљев двор« је тип удобне резиденције муслиманских великодостојника. Њега је градио нико други већ Хафис-паша, који је 1805. био послат на Карађорђа, а доцније се побратимио с Милошем; на то подсећа натпис са црвеним словима на зеленој основи. Његов најупечатљивији део је приземље, које носе десет двоструких храстових стубова. Над њим је спрат са два кратка крила, у коме се налазе стамбене просторије. Са доксата истуреног према Нишави пружа се изванредан поглед на цитаделу, којој је прекрасан предео чинио прикладан оквир, а на отворени »Теферич« допиру опојни мириси цветних алеја и егзотичног дрвећа из врта уређеног у турском стилу. У средини његових хладовитих стаза стоји у сенци огромне врбе и каталпе са великим срцеликим листовима копија чувеног шедрвана у сребрном киоску султановог сараја у Цариграду. То је уметнички израђен водоскок у белом мермеру, с малим маварским храмом и извајаним животињама; око његових млазева воде из многобројних цевчица окупљале су се пашине одалиске да се освеже и разоноде. Конак је после Хафиса припао Мехмед-паши, а кад се 1878. у њега уселио српски Главни штаб, он је био Бећир-бегова својина. Пропали унук градитеља запустио је конак толико да је у њему тешко било наћи ма и једну просторију у којој би се могло становати; ветар је звиждао кроз разбијена прозорска окна, снежне пахуљице су у ковитлацима слетиле на непоплочани под, а усправно су стајали само храстови стубови. Упркос томе, осиромашени али поносити бег није хтео да уступи двор Милану; живео је потом у Цариграду, а због материјалних тешкоћа у које је запао извршио је самоубиство. Његов син Муста-бег прихватио је доцније понуђену откупну цену, па му је новац који је тако добио омогућио да се насели у правоверној Азији. Кад је здање поново

доведено у ред, оно је убрзо постало омиљена резиденција краља Милана; са доксата се више пута, разним поводима, обраћао народу. Тамо је радо боравила и краљица Наталија, која је са престолонаследником први пут посетила Ниш 23. новембра 1878. Префињен укус су одавале нарочито њене одаје. Оријентални, богато резбарени плафони и долаби (зидни ормани), теписи из Смирне и париски намештај аутентичног стила чинили су изванредно хармоничну целину. — У јануару 1901. године у исте просторије уселила се њена наследница краљица Драга приликом заседања Скупштине које је свечано отворио краљ Александар; као љубазна домаћица, она је брзо освојила симпатије чланова Скупштине, као и бугарског кнеза Фердинанда, који јој је тамо представљен 13. јануара. Последице отвореног краљевог нерасположења према Либералној странци осетио је ускоро потом и Ниш (У ЈУ¹У 1901), који је њеног вођу Авакумовића против краљеве воље кандидовао за Скупштину. Председник општине Бешевић је присиљен да поднесе оставку, па је чак забрањено повлачењем гарнизона ако би он поново био изабран; против тога је уложен протест, с позивом на уставом загарантовану слободу избора.

Од оријенталне архитектуре Конака оштро је својим западно-европским стилем одударала на другој страни зграда окружног начелства, која је завршена 1889. До ње смо доспели мостом који је проширен по наређењу краља Милана. О овој поправци обавештава један камен у стубу, који у горњој половини верно копира турски натпис и даље на српском каже да је она извршена после освајања Ниша 28. децембра 1877. У близини су осуђеници рушили спољни бедем тврђаве да би се подигао ниво обале и проширила улица која, поред аустроугарског конзулата, води ка начелству. Ова раскошна грађевина, којој централни ризалит украшен стубовима и угаони ризалити у облику кула дају карактер монументалности, стајала је 250000 динара; у њој су наша места сва одељења српске префектуре: полиција, финансијска, грађевинска и санитетска управа, државна штедионица и затвор. Унутрашње просторије, нарочито велика дворана за заседање и суђење, луксузно су опремљене; богато декорисане гвоздене пећи и шарене подне плоче увезене су из Немачке. Чак су и затворске ћелије светле и хумано уређене. Трошкови за подизање зграде начелства и кеја испред ње покривени су посебно разрезаним порезом од 32,5 динара на 32000 пореских обвезника у округу. Непосредно пре 1878. нишки округ је подељен на три, а од 1879. на четири среза: нишки, заплањски, власотиначки и лесковачки; одлуком Скупштине они су 1890. припојени пиротском и топличком округу, а Ниш је постао други самосталан град у земљи.¹⁷

Мада је северозападна градска четврт везана с новим начелством понтонским мостом, њени становници се жале да је оно подигнуто

¹⁷ Од 1896. Ниш је опет средиште окружне управе.

Нишко окружно начелство.

сувише далеко од пословног центра града, у сиромашној Београдској махали. У ствари, тамо се међу примитивним свратиштима, као што је »Код Будима града« и др., виде само бело окречене кућице најсиромашнијих заосталих турских породица. Ускоро ће вероватно и они морати да узму пут под ноге, и тада ће хоца моћи да затвори и последњу скромну џамију у којој се у Нишу славила моћ и правичност Алаха. Године 1887. ми је нишки начелник Коста Павловић, коме је после ослобођења Ниша пало у задатак да олакша исељавање муслимана преко границе, рекао да би се о трагичним сценама приликом расанка Турака и Арнаута од земље у којој су они дуго били господари могла написати посебна књига. Само незнатном броју је успело да одмах прода свој посед, а тамо где је он, скромним средствима која су му стајала на располагању, могао да ублажи беду, јадници су му били дубоко захвални. Причао ми је како му је једна Туркиња донела комад миришљавог сапуна, с речима: »Дај то својој жени; од свега оног што ми је остало то је једина ствар која може да се понуди као поклон!« — Колико људске патње открива само ова ситна епизода!

Гласови турских мујезина су замукли, а са цркве Св. Пантелије, која је подигнута североисточно од цитаделе, шири се умирујући звук звона. Поред две касарне ишао сам кроз малу Јагодинску махалу ка тој цркви. Свежа оаза зеленила око цркве постала је омиљено излетиште варошана већ због као суза бистре воде, која је у нишкој околини тако ретка, а овде тако обилно тече из три цеви једне лепе чесме. Вероватно је због тога оснивач династије Немањића, пошто је око 1185. отео Ниш од Византинаца, на том месту подигао манастир. Сада је ту

црква с тремом на стубовима, која је завршена 8. августа 1878, а за коју је место освећено на први Марковдан после ослобођења Ниша. Приликом ове значајне свечаности први пут је zazвонило звоно које је скинуто са сахат-куле у тврђави. Кад су ме четрнаест година раније са њеног највишег спрата отерале каменице, да ли сам и помислити могао да ће његов тучани звук за тако кратко време позивати на молитву рају, коју су Турци толико презирали! - Ко дуго живи, много доживи!

Међу значајне нишке споменике у великим махалама на левој обали Нишаве спада »стара црква« Арханђела Михаила и Гаврила освећена 1819. Није искључено да она стоји на месту оне цркве из које су Угри, кад су 1072. освојили Ниш, одвојили руку Св. Прокопија, који је у њој сахрањен, и пренели је у Сремску Митровицу. Прича се да је победоносни грчки цар Манојло дао да се враћена реликвија поново припоји телу и да је пре прве турске опсаде Ниша побегао у данас још неидентификовани суседни град Копријан (глава X). Св. Прокопије важи нарочито као заштитник деце; према Вуку, његов дан празнују и Турци, јер су једном муслиману који је хулио на овога свеца наједном сва деца помрла.¹⁸ Кад је епископ Григорије 1837. ову цркву рестаурирао, он ју је просто претрпао позлаћеном резбаријом и иконама, али тиме се није могла покрити њена архитектонска безвредност. У сваком случају, она подсећа Нишлије на оне дуге векове кад су њихови преци, слично првим хришћанима, своје верске обреде обављали скривено, у криптама; чак је и дозволу за употребу клепала владика Венедикт издејствовао за ову цркву тек 1843. године.

Међутим, Париским миром 1856. пробијена је значајна бреша у турској свемоћи над хришћанским поданицима. Они су своја новостечена права искористили у првом реду за подизање велелепних храмова. Нишлије су 1856. започеле градњу једне катедрале која је прогутала сву општинску имовину. Веома интересантне верско-политичке односе у којима је она настала, нарочито отпор који су зачецима духовног живота раје пружали Турци и фанариотско свештенство, изложио сам на другом месту.¹⁹ Црква је дело оног даровитог цинцарског мајстора Андрије Дамјанова из Велеса који је градио нову цркву и у Смедереву. Она је дуго стајала незавршена и освећена је уз велико славље тек 25. фебруара 1878. Своје мишљење о архитектонској вредности ова два споменика²⁰ опширније ћу изложити и образложити у последњој глави треће књиге.

Унутрашњи простор, подељен са шест стубова у три брода, са полуобличастим сводом, централном куполом и четири мање на крајевима крила, деловао би сасвим пристојно да близу улаза није слободних степеница које воде на ограђени женски хор; оне су ту сувише

¹⁸ Рјечник, стр. 607.

¹⁹ *Donau-Bulgarien und der Balkan. I. Auflage. I. Bd., S. 126 ff.*

²⁰ *Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst. Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. Wien 1864.*

смело постављене и нарушавају општи склад. Опрема је већином провизорна. То је случај и са иконостасом с дрвеним крстом на врху; његове сасвим просечне иконе треба ускоро да се замене новим. Ранији високи владичански престо, који је сада намењен краљу, предикаоница на коју воде спиралне степенице око левог средњег стуба с наслоном за књиге који носи орао могу да послуже на част домаћој резбарској уметности. Међутим, капители стубова су рађени од сасвим лошег материјала и невешта су копија римског капитела из Градишта који сам видео на градилишту цркве 1860, а са исто тако несолидно премазаних дрвених сводова висе неколико мањих и један велики чешки кристални полијелеј. Два резбарена пулта за продају свећа и гвоздена каса Флајшера из Беча допуњавају оскудни инвентар. На галерији са десне стране краљ Милан је 1878. саградио капелу посвећену св. Симеону, коју радо посећује; краљица Наталија ју је снабдела лепим иконостасом, на чијој се левој страни појављује и св. Сава. Главна купола је украшена ликом Христа, а пандантифи ликовима четири јеванђелиста.

Десно од главног улаза налази се мали мермерни споменик са фотографијом и сребрним кандилом, који је Радојко Ј. Поповић посветио свом брату Нестору, преминулом 19. марта 1884. Пореклом из Шума у крагујевачком округу, Радојко је раније био директор Београдске богословије, а 1883. је на нишкој владичанској столици заменио поменутог Бугарина деда-Виктора зато што овај није био довољно ревностан у србизирању својих бугарских свештеника, а по другима зато што није одобравао антиканонски поступак Министарства према митрополиту Михаилу (1883). Доцније је у тихој повучености живео у Београду, где је и умро 1888. године.

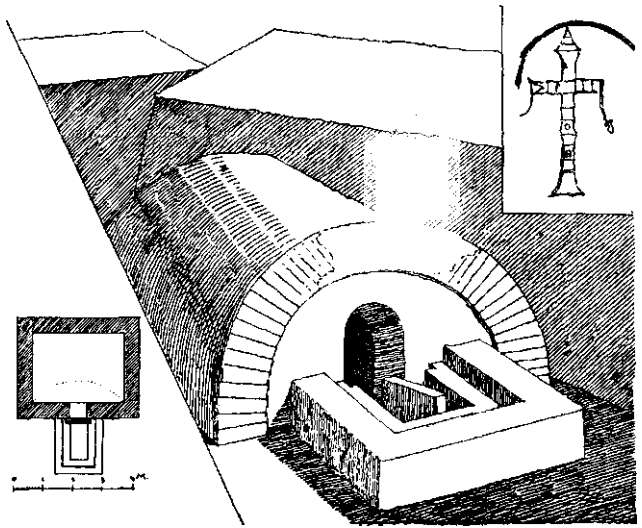
За време провизоријума насталог 1883. у нишком епископату, који је тада обухватао целу област добијену 1878, док је раније и Пирот био седиште једног владике, у Нишу је као заменик владике седео конзисторијални саветник Сава, раније игуман чувеног средњовековног српског манастира Дечана, који је свим силама настојао да се овај манастир што пре прикључи његовом новом завичају, па је с тим у складу 1889. узео врло активног учешћа у овацијама руском генералном конзулу Јастребову, чији су напори били усмерени у истом правцу. Сава ми је показао све знаменитости »Саборне цркве«. Најзад је на нишку владичанску столицу дошао Јероним, веран присталица митрополита Михаила; они су се заједно вратили из изгнанства и овај га је 1889. посветио за владика. Јероним је умро од последица једне операције у салцбуршкој болници »St. Johann« 1894. године. Можда као последњег, пратили су звуци једног великог и четири мала звона владика Иноћентија кад је 13. августа 1894. улазио у цркву; јер, мада је донекле реновирана, она је већ 1887. показала озбиља оштећења проузрокована примитивним начином градње, тако да је инжењер Бартош већ тада поднео захтев да се она затвори. Слична судбина

прети и једносратној школи, која је, такође око 1860, изграђена на подстицај Мидхат-паше и која је неколико пута коришћена за заседања Скупштине.

Сада се планира да се стара црква са свим кућицама око катедрале поруши и да се у новом парку који би се ту засадио изгради владин конак са посебном зградом за конзисторију. Међутим, црквене власти желе да се те зграде подигну на истакнутој узвишици изван југоисточног градског бедема, у близини палилулске цркве Св. Никола. Судбина ове цркве представља добру илустрацију неповољних последица које је Ниш трпео због честих промена управе. Не мање од шест пута у последњих неколико векова мењала је она своју намену: служила је час хришћанском култу, час исламској вери. За време кратке царске окупације (1737) она је служила као црква, затим претворена у џамију, али је после напуштања тог малог дела града, зато што је био сувише експониран, препуштена пропадању, па сам је 1860. затекао као рушевину. Кад сам састругао слој креча, показале су се веома старе фреске; исто тако се и на имамовом седишту јасно видело да је накнадно било усечено у некадашњу хорску апсиду. Године 1864. Мидхат-паша је ту џамију обновио за потребе београдских Турака, који су се населили у њеној близини. Приликом те реконструкције наишло се на једну заветну слику и дрвени путир, који су по наређењу паше предати архиепископу. Можда је баш овај доказ толеранције навео Србе да 1878. преко једне депутације замоле кадију, хоџу и друге турске достојанственике да им препусте џамију. Ови су дали одговор са фаталистичко-саркастичним призивом: »Ми знамо из искуства: коме Бог да власт над Нишом, томе он да и ову кућу за његову веру; дакле, узмите је!« Сада у ниши изнад прозора лево од главног улаза опет победоносно држи своје место св. Никола; минаре је замењено звонаром од грубо тесаног дрвета, са два мала звона, а на врху крова светлуца метални крст уместо полумесеца, који се, надајмо се, неће више никад вратити.

И на описаној маварској главној капији цитаделе је султанов знак уступио место српском грбу с орлом; узалуд сам, исто тако, тражио црвени сарај у којем ме је Абдурахман-паша онако строго испитивао. Он је сравњен са земљом као и турски станови, чији су га вртови улепшавали свежим зеленилом, као и тулбе светице, чије су кости 1883. предате хоџи најближе џамије да их сахрани, као и много шта друго што је могло да пружи светла, ваздуха и простора око оних неколико грађевина за које се сматрало да их вреди задржати. Међу њих спада и пријатна мала зграда командантуре, у којој ме је командант дивизије Бинички примио с изузетном срдачношћу.

У пратњи у Берлину школованог тврђавског инспектора, артиљеријског потпуковника Јакобојева, попео сам се прво на уски бедем изнад Стамбол-капије, одакле се с места за копље заставе, из дивне птичје перспективе, виде град и тврђава окружени појасом већином голих, али ипак живописних брда. Зидове и бедеме затекао сам не-

Основа и унутрашњост једне старохришћанске гробнице у близини Ниша.

оштећене; само су две-три српске гранате продрле у унутрашњост тврђаве и испуниле страхом и ужасом оно мало цивилног становништва што се тамо било склонило. Недалеко од џамије, која је сада служила као магацин барута, видео сам многе Турцима одузете позиционе топове свих времена и свих калибара, бронзане мерзере и Крупове топове на високим гвозденим лафетима, и поред њих високе пирамиде најразличитијих ђулади и шиљатих граната.

Изградња неких објеката је одложена због недостатка новца, али свакако и због тога што је по себи разумљиво да снага Ниша лежи у утврђењима на Горици и Винуку. Подигнуто је само неколико чврстих магацина, коњушница и једна павиљонска касарна, чији је ходник поплочан лепо скулптурираним турским мермерним надгробним плочама; затим, удаљена петнаестак минута од северозападног тврђавског рејона, једна болница под покровитељством Црвеног крста, пројектована по узору на будимпештански павиљонски комплекс »Царица Елизабета«, коју је инжењер Бартош завршио 1888. године. Сва нишка демолирања и планирања изводило је 400 робијаша осуђених на тврђавски затвор, међу којима сам видео неколицину од чијег се самог хајдучког изгледа човеку крв леди у жилама. Тршчана облога бастиона у ствари је саставни део обуке пионирске трупе која за време лета бивакује под шаторима испред Виничке капије. Тамо су Турци своје војнике изгинуле за време опсаде закопавали тако плитко да су их Срби након карболне дезинфекције морали дубље полагати. Том приликом се на дубини од једног метра наишло на старије гробове и глинене цеви водовода, са кога потичу и неки турски камени стубови подигнути у равници.

73 Једна врло интересантна старохришћанска гробница откривена је приликом копања ровова за обуку војника. Видео сам је 1887, убрзо после њеног брижљивог откопавања. У унутрашњи засвођен простор, оријентисан према западу, дуг 2,30, широк 3 и висок 1,70 m, води низ два степеника један отвор, висок само 1,12 и широк 0,65 m, који је затварала лако покретна камена плоча. На њеној ужој страни, као и с унутрашње стране сводног лука, виде се црвено извучене линије, а на западном зиду истом бојом грубо нацртан крст. Кад су војници отворили гроб, он је већ био празан. Под од два слоја камена показује на левој страни трагове насилног отварања из неког старијег времена, кад је гробница вероватно и опљачкана. Овде дајем одговарајуће снимке ради корекције нетачних цртежа и површног приказа у »Старинару«.²¹ План ове нишке гробнице, у чијој близини можда има и других, подсећа на неке гробнице у катакомбама откопаним приликом градње Собрања у Софији²² и, као и ове, могла би да потиче из година 1018–1186.

Приликом својих вежби, инжењеријска јединица је 1889. на истом месту где су и царски војници још 1689. при копању шанчева наишли на римске зидине откопала отприлике 200 m на запад од Виничке капије један антички канал, чија се конструкција, према мом испитивању, састојала од широког бетонског фундамента на коме су биле две хоризонталне покривне плоче и две вертикалне јаке опеке постављене у њихове жлебове. Пред истом капијом нађен је 1883. горњи део једног 69 cm високог и 63 cm широког надгробног камена од кречњака, са попрсјем мушкарца у тоги, између два детета, на богато урамљеном пољу лука; тај камен је уграђен у зид ограде јужно од зграде команде. Поред прилаза у ову зграду видео сам 1887. један ископан заветни камен и стуб, а код суседне зграде за војнике фрагмент натписа. Овакав пример, на који се вреди угледати, и који сам ја препоручио још 1860, дао је артиљеријски пуковник Хорстиг, родом из Швајдница у Шлезивији. Као командант тврђаве, он је на месту порушене Хункијар-цамије створио слободан простор, где су око гранитног стуба висине 1,25 и пречника 0,60 m у центру били груписани исто тако римски архитектонски фрагменти; у потпорни зид терасе пред сахат-кулом он је дао да се уграде два натписа (које је објавио Ковачевић), заветни камен са попрсјем мушкарца, детета и жене, један са два детета, главу једне статуе и 59 cm висок, 34 cm широк бели мермерни фрагмент једне групе са више фигура. Цео рељеф, по величини двапут толики, нашли су раније и разбили кажњеници кад су рушили једну турску кућу. Причљиви тврђавски грађевински палир испричао ми је затим да су шездесетак римских скулптура и натписа ископаних приликом рушења турског штаба продати као елементи за новоградње, пошто

²¹ Бр. V, стр. 19 и сл. X. Београд, 1888.

²² Скорпил, Сборник, II, 56 и сл.-Софија, 1890.

Заветни каменови из Ниша.

ником није пало на ум да то спречи; два фрагмента су dospela у град, па их је објавио Милићевић.²³ Много нађеног античког новца отишло је кујунџијама или је у бесцење продато власницима приватних збирки.

За време мог боравка у октобру 1889. наишло се у источном делу цитаделе, приликом копања рупе за кречану, на римске остатке необичне јачине. У зидовима су била три камена с натписима, од којих један са шест редака, 1,10 m дуг и 0,55 m широк фрагмент са вином лозом која се извија из једне вазе. Потпуковник Јакобојев је обећао да ће те фрагменте, који су у међувремену објављени²⁴, дати да се узидају у Хорстигову ограду; можда ће они избећи судбину која је, на жалост, већ задесила већину античких остатака нађених у Нишу. Тако су без трага нестали оних једанаест натписа које је Дерншвам копирао 1553, камен с натписом који је поменуо 1577. Швајгер²⁵, камени миљоказ с натписом у једанаест редака чију је копију један аустријски официр послао 1738. нунцију Пасионају у Беч²⁶, један диван комад симса који сам 1860. видео пред Хункијар-џамијом, једна скулптурирана надгробна плоча и капител који сам 1864. нашао на градилишту нове цркве и објавио 1868. Додатак Момзеновом »Corpus«-у, објављен 1891, доноси од нишких натписа и она два, посвећена Јупитеру и Јунони. које је копирао Еванс. - Најзад, у фебруару 1892, за време планирања земљишта у североисточном делу цитаделе откопан је

²³ Краљевина Србија, стр. 39 и даље.

²⁴ »Старинар«, VI, стр. 119.

²⁵ C.I.L., III, No. 1673-1683, Addit. Moes. sup., S. 1024.

²⁶ Arch.-epigr. Mitt., XII, S. 175. - C.I.L., III, Suppl. Fase. II, No. 8269.

хипокауст једног купатила, код кога су нађени новац, антички судови итд.²⁷

Већи део свих поменутих налаза потиче с подручја цитаделе. На том месту је стајао, како показују откривени антички темељи, канали итд., јак каструм Naissus-a. Немогуће је, међутим, да је на његовој ограниченој површини, поред касарни, магацина хране и арсенала за групе (Dacia mediterranea), било места и за славни град Константинов, богат палатама, храмовима, купатилима, трговима итд. Стога бих се, упркос топографски непоузданом Присковом фрагменту, који Naissus премешта на Дунав, усудио да тврдим да се, као и у случају Виминацијума и Маргума, civitas Naissus-a под заштитом кастела налазила на левој обали Нишаве и да би се на њене остатке, на којима су се често подизале нове градње, могло наилазити при дубљим раскопавањима. И заиста су 1860. близу железничке станице, приликом грађења Мидхатових касарни, откопана два стуба и други архитектонски елементи који оправдавају овакву претпоставку. Ја сам доцније - како следећа глава показује, не без успеха — на радијалним излетима преко нишке периферије покушао да нађем остатке летњиковаца, купатила и тврђавског појаса града који је у доба сеобе народа до темеља разрушен, родног града великог императора, који је избором Цариграда за своју резиденцију започео стварање Источног Римског Царства. Почетком септембра 1900, кад се градио нови мост, ископана је на десној обали Нишаве, близу цитаделе, на дубини од 7,5 m, поред ситнијих металних предмета, једна дивна бронзана глава Константина Великог, која се сада налази у београдском Народном музеју. Према истраживању професора Васића, она је некада била позлаћена и припадала је бисти императора. Изврсно су очувана наизменично латоровим лишћем и маслинама украшена квадратна поља дијадеме, која с предње стране има медаљон, а на задњој страни су јој крајеви свезани; само на темену и на левом образу оштећена, глава је у профилу веома слична онима које су познате с новца.

Нишки гарнизон су 1887. сачињавали: 5 чета пионира, 3 батаљона пешадије, 2 батерије тврђавске артиљерије и један вод телеграфиста; године 1896. он је имао: 130 официра и 198 подофицира, 2035 војника и 20 жандарма, који су у град унели много живота и новца. Још само 180 његових становника бавило се 1896. пољопривредом и баштованлуком, али зато су била 522 трговца разних грана, који су свој посао обављали већином у отвореним дућанима; од занатлија: 351 абација, 38 ћурчија, 276 опанчара и обућара, 230 кафеџија, 156 цекара, 338 металских радника, ковача, бравара, лимара итд., 11 пушкара и кујунџија, 64 сарача и колара и др. Занатство и трговина се ослањају на штедионицу основану 1885, која је 1905. дала зајмова у износу од близу 30 милиона динара уз камату од 10%, и на једну кредитну и

²⁷ »Старинар«, IX, стр. 34.

Споменички простор у нишкој тврђави.

штедну задругу основану 1888, која је наредне године ставила у промет 3,4, а 1905. преко 23 милиона динара уз камату од 12%. Адвоката има 11, лекара 16, учитеља 71, свештеника 21 итд. Од 21056 Нишлија²⁸, који станују у 2986 кућа, изјаснили су се као Словени из других држава 141, Немци 242, Италијани 31, Арнаути 45, Румуни 183, Грци 135, Мађари 48, Цигани 1018; као католици 419, протестанти 26, Јевреји 812, муслимани 1114 (већином Цигани).

Приликом моје последње посете овом пријатном граду у августу 1897. његов изглед је бћо готово неизмењен. Поред оне заостале воденице о којој је било речи на страни 160, видео сам на реци лепо уређено официрско купалиште, на капији цитаделе таблу на којој пише да странцима улазак није дозвољен. У оживелој главној улици почело се с полагањем савременог тротоара, који обећава да ће убудуће шетање бити повезано с мање ризика него досад. Завршено је било давање назива улицама, већином према старим српским градовима и јунацима, као и нумерисање кућа, међу којима сам видео мали број нових. Једанаестог јануара 1898. дошле су до изражаја велике симпатије Нишлија према краљу Александру, који је већ више пута дао доказа о својој бризи и наклоњености њиховом граду, и према »ослободиоцу« Милану - приликом прославе двадесетогодишњице његовог уласка у освојени град. С истим одушевљењем дочекан је млади краљ и 15. јуна 1900. Председник општине Миловановић је у свом поздравном говору рекао да васкрсла Србија има много да захвали династији Обреновића и да је краљу Александру пао у део задатак да свој одани народ поведе путем привредног и друштвеног напретка и благостања. — Краљ је одговорио да му љубав и поверење народа, у

²⁸ Године 1905. Ниш је имао 21954 становника у 3681 кући.

које се на овом путовању већ више пута уверио, дају снагу да испуни задатак који су му Бог и његов народ поверили. Он га види у томе да Србију привредно, културно и војнички обнови и да је учини залогом мира, реда и рада на Балканском полуострву. Стога су га, каже, веома дирнули докази пријатељства владара двеју суседних држава, који су упутили посебне мисије да их код њега заступају за време овог путовања. Он је уверен да ће и српски народ, који велику важност придаје добросуседским односима, с искреном радошћу примити ове нове доказе пријатељства румунског краља и бугарског кнеза Фердинанда.

У Нишу је често (последњи пут 1901) заседала Скупштина, која је увек уносила много живота у овај град. Његових 15 општинских чиновника имају за време заседања пуне руке посла, иако им помаже 120 писара. Још више су оптерећени неки од 150 државних чиновника свих ресорг, на чијим плећима леже послови административне окружне управе, од 1896. централизоване у Нишу. Окрут обухвата 2558 km² са 246 места у 88 општина, а 1905. је имао 184045 становника. Од његових пет срезова, најнасељенији су нишки и моравски са 70–82 становника на km²; за њима долазе сврљишки и алексиначки са 55–70 и бањски са 47 становника на квадратном километру.

На путу између планина Озрена и Девике гледао сам често прекрасне шуме, у којима нису били ретки огромни храстови, јавори, јасени и грабови, а посвуда су се видели трагови јелена, срна и дивљих свиња, који би се, наравно, разбежали чим би осетили да им се приближавамо. Лисице, јазавци и куне, али и чопори великих штеточина вукова и медведа распаљују страст ловаца, а привлаче орлове и друге птице грабљивице. Код Скробнице, -источно од Сокобање, лове се и тетреби. У нижим долинама планине Озрена има много воћњака са шљивама, јабукама и крушкама, а пошто је тамо кућна задруга још прилично чврста, и сточни фонд је богат. С обзиром на претежно планински карактер, сврљишки и бањски срез имају веома развијено сточарство; тамо има више од 200 грла стоке на квадратном километру; у алексиначком је тај број 170–200, у моравском 140–170, а у нишком само 120–140. У целом округу је 1905. пописано 11000 коња, 49100 говеда, 370 бивола, 340 магараца, 49400 свиња, 300000 оваца, 65200 коза и 8600 кошница.

С друге стране, ратарство и баштованство су најразвијенији у плодним низинама поред Мораве и Нишаве. У околини Ниша и Алексинца одлично успева винова лоза, која не заостаје за оном у крушевачкој жупи; исто тако конопља и дуван спадају међу најбоље у Србији. Гајењу кромпира се овде још не поклања довољно пажње.

VII

ОКОЛИНОМ НИША ДО СУВЕ ПЛАНИНЕ

Већ сам поменуо да сам приликом прве посете (у јуну 1860) затекао Ниш у грозничавом узбуђењу. Масовне депутације из околине, испуњавајући улице својим живописним народним ношњама, дошле су да се жале великом везиру на неправде које им се чине; с друге стране, били су позвани грчки епископи, турски мудире, дефтердари (порезници), општинске старешине и чланови меџлиса да би одговарали на оптужбе раје. У том тренутку, кад у Нишу није било европских конзула, за сваког странца који није имао у рукама јаке препоруке било је веома важно да буде крајње опрезан. Ја се тада нисам усудио да истраживањем, које би свакако требало почети темељитим проучавањем тврђаве, изазивам подозрење и иначе неповерљивих Турака. Јер и само то би могло да буде довољно да поново, као оно у Зворнику, помисле да сам прерушен руски инжењер и да се тако изложим непријатностима, ако не и опасностима. Јер ко би други ако не инжењер могао да се интересује за тврђаве и сличне градње? - мисли муслиман који једва да је чуо за неку археологију. 75

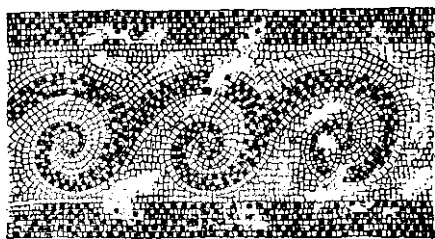
У пратњи љубазног апотекара Ромула Ланцонија из Четвртог низамског пука посматрао сам, трудећи се да то буде неупадљиво, главну зграду цитаделе, камену облогу њених капија, џамија итд. Па ипак, с изузетком неколико римских грађевинских елемената пред Хункијар-џамијом, нигде нисам запазио значајније античке трагове. Године 1864. једна »бурунтија« из Стамбола омогућила ми је да мало слободније разгледам и проучим остатке Наисуса и његовог царског летњиковца Медијане. Али кад сам тај исти посао хтео да наставим у октобру 1870, доспео сам, по заповести гувернера Абдур-Рахманана, у хапс и био принуђен да отпутујем у Србију. Колико је то друкчије изгледало 1887. и 1889, кад је српски председник владе свим властима наложио да ми се при мојим археолошким истраживањима у свему нађу при руци, и кад сам, захваљујући дозволи команданта дивизије, могао с највећом слободом да се крећем по нишкој цитадели.

Моји излети у околину Ниша почели су 1864. вођњом кроз источно предграђе код цитаделе, где је требало да се налазе остаци

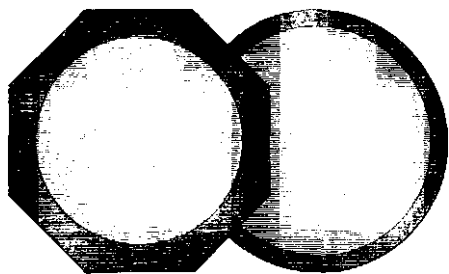
неког античког храма. Међутим, нашао сам само растурене гомиле лоше рађених опека помешаних с необрађеним ломљеним каменом, што је могло да потиче с неке старије турске грађевине. Грчки епископ Калиник, који је касније протеран одавде, такође ми је указивао на неке трагове, али и то се само делимично потврдило. У великом дворишту »Јени кишле« лежали су, додуше, остаци два римска стуба, дуга 1,75 m, али распитивања о »каменима с богатим шарамма и натписима, ископаним у исто време« остала су без икаква резултата.

76

Нешто више ми је донео излет у Брзи Брод и Бању. Разна причања о томе да су Турци у тамошњим рушевинама тражили законско благо цара Константина дала су ми повода да пажљивије прегледам тај терен. Четири километра од Ниша скренуо сам са цариградског војног пута према гробљу села Брзи Брод. Фрагменти античких опека и кровних плоча који су се овде-онде налазили око тог места одвели су ме на једну јужнију узвисину, где сам нашао темеље римског кастела, са кога је Мидхат-паша ломио материјал приликом градње велике нишке касарне. На средокраћу између утврђења и пута наишао сам, брижљиво испитујући терен, на остатке неког монументалног античког архитектонског објекта, првог и јединог који је до данас нађен на територији Ниша. Античко порекло осмостраног главног дела грађевине потврђивали су изврсна техника градње зида дебелог 1,7 m, фино обрађене беле мермерне плоче, изврсно мешене и печене опеке димензија 40 x 20 cm и квалитет малтера. После одстрањивања шута у кружном унутрашњем простору (пречника 8,65 m) појавио се и подни мозаик, на жалост јако оштећен, с украсним пругама лепе ритмике, рађеним од смеђих и белих каменчића. Од спољне декорације нашао сам делове зупчастог сивца, са неколико трака и са стубићима широким 5 cm, као и фрагменте финије камене облоге. Једна округла доградња, пречника 9,48 m, изведена с мање брижљивости и слабијих зидова, обухватала је три северу окренуте стране осмоугаоника. Ови остаци мале луксузне грађевине не дају довољно основа за поузданије утврђивање њене некадашње намене. Свака хипотеза ми се раније чинила сувише смела, мада је ранохришћански баптистериј који је Ф. Карара нашао у далматистичком Солину давао основа за једну од њих. Међутим, судећи по новој српској карти, данас бих смео изнети претпоставку да су ове грађевине, кастел и друге античке супструкције које сам открио код Брзог Брода припадали Медијани, коју Амијан помиње као део Ниша и излетиште удаљено од њега три миље, са царском вилом; доцније је Јустинијан све то, као и 32 друга кастела у Regio Naissatensis обновио, или их - како му његов панегиричар приписује - делимично и саградио. Лепота предела и два лековита врела у близини, са температуром воде од 19 и 38 °C, чинили су место сасвим прикладним за царску летњу резиденцију. До термалних извора, који се налазе у подножју брда покривеног свежим шумским зеленилом, стиже се по благо нагнутом земљишту споредним путем

БРЗИ БРОД, подни мозаик.

Основе античких грађевина код Брзог Брода.

који се одваја од главног и води на југоисток. Римске опеке међу остацима турских зидова и чести налази античког новца указују на то да је овде у време највећег сјаја Римљана и-доцније Турака негован култ купања.

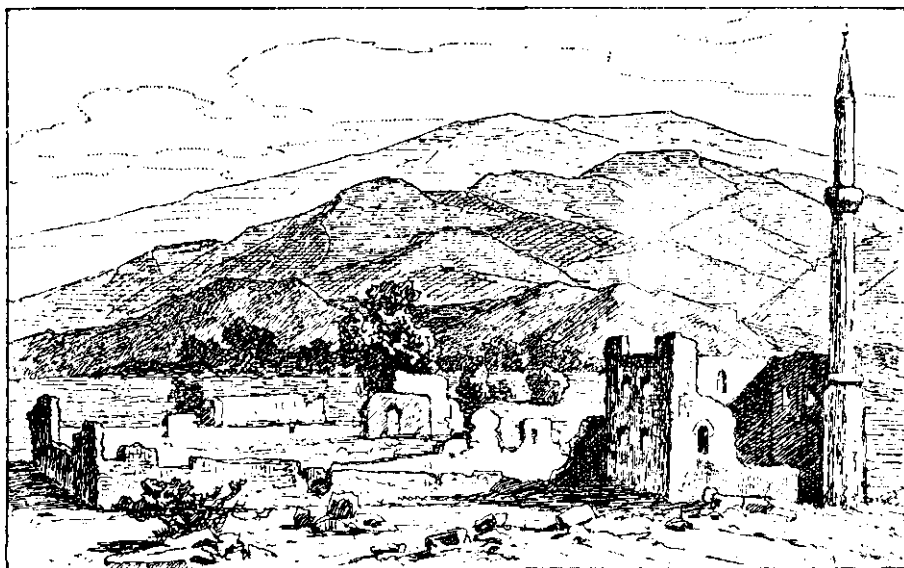
Данашњи мушки округли басен за купање наткривен је једном лошом турском конструкцијом која пропушта светло само кроз мале отворе. Пошто су муслимани високо ценили топле изворе, Бања је била омиљено излетиште нишких Турака. Да је она раније имала већи значај, потврђивале су још 1864. рушевине неке тврде грађевине са прозорима седластих лукова и чврстим вратима, затим зидови и минаре једне напуштене џамије, који жалосно штрче у небо. Кад сам у септембру 1889. поново посетио Бању, турских рушевина више није било, а покрај старих отворених купалишта за мушкарце и жене, за чије се коришћење плаћа 20 пара, никла је једна кућа, коју је у швајцарском стилу саградио београдски јувелир Поповић и која, поред лепе веранде и ресторана, на спрату има 12 мермерних купатила и исто толико соба за изнајмљивање. Као власник Бање, влада намерава да недовољне старе басене замени једним модерним објектом, затим да сагради двоспратну зграду за госте и ресторан, и да данашњу запуштену околину уреди као леп парк са шетним стазама које би водиле на оближње брежуљке. Тако се стара Бања налази пред улепшавањем, од којег много очекује. У случају да се оно оствари, ова два данашња лековита извора могла би постати главне привлачне тачке; уским усеком у кречњачкој седри они као поток Бањица живо теку ка истоименој железничкој станици и, пошто се никад не замрзавају, покрећу две воденице чије непрекидно клопарање чудно одјекује у иначе глувој тишини.

Као данашња солунска железничка пруга, и римски пут Nais-sus-Thessalonica ишао је од Ниша јужним алувијалним појасом до клисуре код Курвинграда. Непосредно пред њим, једна пешачка стаза од усамљеног »Курвиног хана« води узбрдо преко делом травнатог, делом шљунковитог терена ка рушевинама истоименог града. Према

проучавањима и налазима које сам извршио, односно учинио 1887–1889. у околној зони, за мене је данас извесно да су Римљани на овом курвинградском брду имали кастел који је штитио њихов пут од Ниша ка Солуну. Западни повијарац Селичевеице, на коме се на висини од 338 m као круна налазе рушевине Курвинграда, управо је као створен за такав задатак. Са нешто нижом Комигом на другој страни он потпуно затвара уску клисуру Мораве, у којој данашњи пут, следећи античку трасу, и пруга Ниш—Врање прелазе Мораву и Топлицу двама мостовима удаљеним међусобно само један километар. Године 1413. српски деспот Стефан, стојећи на страни султана Мехмеда, позивао је тај тврди град (који се тада звао Копријан) на предају, али без успеха; кад је он разорен, није познато. Још пре педесет година његови квадратни зидови и улаз били су у знатно бољем стању; над улазом је био уграђен римски камен с натписом у четири реда, украшен двама бистама; горњи део припада оној епохи кад је свака српска жупа имала свога војводу и кад су се лабаво повезане покрајине преко заједничког великог жупана појављивале као држава само према другим земљама. Поводећи се за именом, неки су изградњу овог града приписивали краљу Матији Корвину, мада је доказано да у његово време власт Угарске није допирала до ушћа Топлице. Оснивање овог града, који се у последњих неколико година више и не помиње, народ приписује истој кнегињи Ниши, сестри оних бугарских кнегиња које су саградиле дунавске тврђаве Видин и Видбол (стр. 137.) А име Курвинград потиче, по народу, отуда што је та Ниша одржавала недозвољене односе с калуђерима у манастиру Комига на другој страни реке.¹ Да би ту везу олакшала, неморална дама је између свог града и манастира разапела платно по којем је прелазила. На филитној стени на којој се налазио манастир још се виде неки остаци, али је ружна успомена у народу спречила његово обнављање. Ипак га сујеверни људи посећују и подвлаче се под неки издубљени чудотворни камен тражећи тамо лека својој болести. Са курвинградског платоа отвара се далек и јасан поглед на Лесковац. Моју топографску жетву неочекивано је надмашила археолошка.

Римски капител са неког стуба који сам 1860. видео у кршу разних отпадака на градилишту нишке цркве и 1864. га тамо узалуд поново тражио, потицао је из Градишта на левој обали Мораве, па сам се по други пут упутио тамо да боље испитам налазиште. Остављајући села Медошевац и Ново Село десно иза себе, пресекао сам у правој линији на запад путем Ниш—Прокупље баровиту равницу до села Мрамора на левој обали Мораве, код кога је управо, по наређењу Мидхат-паше, био завршен мост на каменим стубовима. Српска влада је овај 129 m дуг и 7 m широк мост са гвозденом конструкцијом потпуно обновила, али је зато, да би повратила уложених 100000 динара, завела посебну

¹ Милићевић, *Краљевина Србија*, стр. 16.

НИШКА БАЊА, рушевине једне тврде грађевине.

таксу за прелазак. Кад су штедљиви сељаци потом почели да заобилазе мост и да поново траже места где се река може прегазити, такса је укинута. Мрамор лежи на стрмој ивици терасе Добрича, која се спушта са Јастрепца и простире од Суповца на југ до ушћа Топлице. Дуги појаси овог плодног, али ретко насељеног земљишта зарасли су у жбуње; очекивало се да ће га досељеници са Кавказа обрадити.

Код стражарнице на мосту, само неколико минута од хришћанског Мрамора, наишао сам на прво черкеско насеље са 50 кућа. Исто толико рака имало је и њихово гробље већ неколико недеља по доласку; многе друге избеглице које су измакле руском мачу подлегле су оштрини наредне зиме. Захваљујући свом повољном положају, Мрамор је већ у римско доба на Морави имао прелаз за пут који је од Ниша, испод кастела северно од Бреснице, преко Малог Јастрепца, а заштићен кастелима код Врћеновице и Кулине (стр. 108), водио до чувених терми Рибарске Бање и даље према Крушевцу.

Исто толико важан саобраћајни пункт било је Градиште, повезано са Балајинцем, кроз које тече Мерошинска река и које је раније било главно место Добрича. У хорској апсиди његовог »црквишта« нашао сам један капител веома сличан ономе који сам видео у Нишу; био је постављен на неколико необрађених каменова и служио као олтарски сто; трећи се нашао у северној Сечаници; међутим, сва три су, тако су ме уверавали, нађена у суседном »граду«. Ове рушевине града леже на јужном брду засађеном виноградима. Његови пре шездесет година још високи зидови морали су се по наређењу нишког паше,

77

Курвинградска клисура на путу за Солун.

чега су се још сећали неки од сељака који су ме пратили, разрушити и материјал, као што је случај с већином замкова у Топлици, пренети у Ниш за изградњу војних објеката. Године 1864. узалуд сам трагао за неким римским остацима у »граду«. Међутим, Милићевић говори о тамошњим темељима с великим четвртастим опекама. То и поменути капители говорили би да је на месту средњовековне тврђаве стајао римски кастел, под чијом је заштитом пут стизао до топличких висова наспрам Житорађе. Милићевић², ослањајући се на извор поменут на стр. 84, идентификује ове рушевине са старим српским Копријаном³, Јиречек са Прокупљем⁴, а Иларион Руварац, оспоравајући обе претпоставке, препознаје у тим рушевинама Курвинград, што је, чини ми се, тачније.⁵ У сваком случају, у Градишту сам нашао први чврст пункт римског пута који је од Ниша преко Прокупља водио ка Јадрану, што ми је 25 година доцније битно олакшало да утврдим његову трасу, о којој је, поред других, и Хан имао погрешну представу (вид. главу X).

Љубазни начелник Арсеновић допуштао је инжењеру Бартошу да ме и даље прати на мојим разним излетима из Ниша, који ми је цео месец дана био полазна база. Једна од најпријатнијих екскурзија била је вожња на пољопривредно имање генерала Хорватовића код Медошевца. Раније је оно припадало моћном Хафис-паши. Већ поменути градитељ нишке краљевске резиденције проводио је са својим женама вреле летње дане у једноспратној кули с прекрасним погледом на околину и у конаку с белим мермерним шадрваном, под сеновитим старим дрвећем. Човек би морао да има исто тако велике приходе као Хафис да би овај божанствени летњиковац, одвојен од спољног света високим зидовима, могао да одржава у његовој првобитној лепоти. На шездесет хектара изврсне земље који му припадају, Хорватовић је, поред великих воћњака и баште, организовао и гајење репе и других биљних врста за исхрану ситне стоке. Али колико би веће приносе дало

² *Краљевина Србија*, стр. 356.

³ Копријан, Даничић, *Рјечник*, стр. 475.

⁴ *Heerstr. v. Belg. n. Sal.*, S. 77.

⁵ »Гласник«, 49, стр. 10. И Новаковић сматра да је Копријан идентичан с Курвин-Градом (*Serben und Türken*, S. 358).

ово добро у рукама једног немачког пољопривредника који би посло-вао рационално!

Од оближњег Комрена пут се пење према Хуму, чијим је утврђе-њима 25. фебруара 1878. командовао кнез Милан, па онда води на Виник, брдо које се помиње у свим борбама за Ниш. Поред његова три шанца и белог, тврдо грађеног магазина за динамит јахао сам са господином Бартошем ка североисточнијем Чегру, познатом по јунач-кој смрти Стевана Синђелића (стр. 145). Кнез Милан је одао пошту његовом подвигу подизањем споменика, који је освећен 3. јула 1878. На једној страни је натпис: »Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима славно палим овде 19. маја 1809. нападајући 78 Ниш«, а на другој: »Кнез Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их 28. децембра 1877. освојивши Ниш.« Кад је млади краљ Александар посетио споменик, видео је да је широк, од опека грађени постамент на којем усправно стоји бела мермерна плоча

Споменик Стевану Синђелићу на Чегру код Ниша.

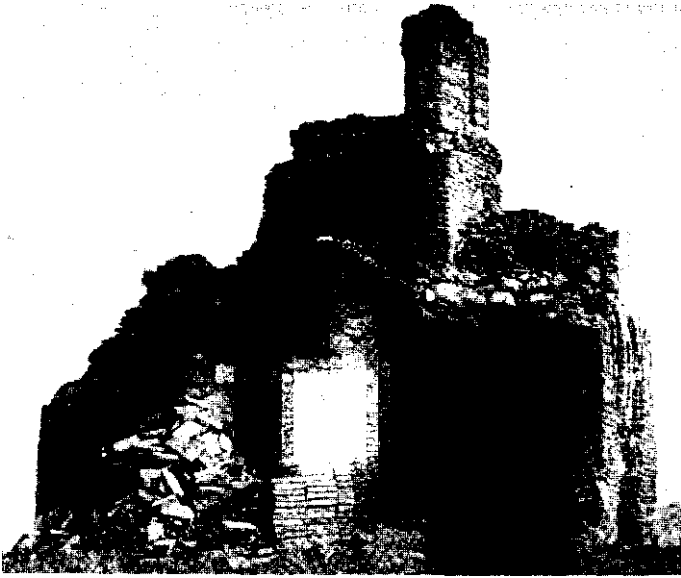
запуштен, па је наредио да се обнови о његовом трошку. Свуда околу успевају изврсне брескве и грожђе; поглед према Сувој планини је изванредан. Већ сама природна лепота била би довољна награда сваком посетиоцу Ниша који би се потрудио да се попне на Чегар.

Један дуг планински гробен одваја Нишавску од Тимочке долине, из које лако проходне преседлине и широки усеци отварају пролазе ка Нишу. Римљани су настојали да ове пролазе што боље затворе. Изгледа да су њихова истурена утврђења почињала са кастелом на северној Топоничкој реци, где су код Миљковца сачувани остаци једног средњовековног, првобитно античког утврђења (стр. 134–135). Други важан пункт била је североисточна Каменица, од које је према Нишу полазио водовод сјаким цевима. Тамошњи обрађени камени блокови и заветни каменови потичу, како сам чуо, већином из утврђеног римског насеља на 420 m високом брду (данас под виноградом) код Горње Врежине и са Чамурлије, чији је кастел имао зидове дебеле 2 m, а често се тамо налазе и опеке дуге 50 cm, кровне плоче и новац. Код Каменице је 1888. нађен један камен с натписом у три реда, који је Валеријан Домицијан посветио Јупитеру. Шездесет сантиметара висок и 80 cm широк горњи део надгробног камена, украшеног генијима који држе венце и другим фигурама, видео сам 1889. у северном зиду разрушене цркве која стоји на предбрежју северне Словице, које сељаци зову Метох-брдо, поред једног муњом расцепљеног бреста између Каменице и Горњег Матејевца.

Црква је грађена од опеке и тесаног камена. На источној страни се завршава полукружном апсидом, а на средини је надвисује квадратна основа осмостраног, јако оштећеног куполног тамбура. Пред улазом с равним довратком виде се рушевине малог нартекса. Од спољне декорације очуван је на квадратној основи куполе један зубач направљен од косо постављених опека. Сводови само што се нису срушили, па ипак се овде дан сабора (Св. Тројица) свечано прославља, уз велико учешће народа из околних места.

Исто тако висок углед ужива и Св. Јован, стари манастир у кланцу који чине 750 m висок Темени врх и, са истока, нешто нижи Бели брег. До њега се стиже стрменом стазом уз Рашеву падину. Сад је он без калуђера, а његовим поседом од 31 хектара оранице, винограда и шуме управља свештеник из Горњег Матејевца. Живописна црквица је по начину градње слична цркви Христовог успења у овом месту, обновљеној 1838. године. У сам Горњи Матејевац сишли смо низ жуборни поток Калуђере. Ово село, које има 274 збијене куће и 2628 душа (1900), подсећа на италијанске каштеле. Високо, гломазно приземље, налик на тврђаву, служи као подрум, и у њему сам често виђао по 10 до 12 буради од по 5000 l вина. Лаки спрат од дрвета облепљен је слојем иловаче и покривен црепом; у њему су стамбене просторије. Годишњи

⁶ C.I.L., III, Suppl. Fasc. II, No. 8246, 8254.

Рушевине цркве код Горњег Матејевца са гомилом римског камења.

принос вина у нишкој околини цени се на 24000 хектолитара. Црно вино, које је у турско време плаћано 6-10 динара по хектолитру, данас се продаје по 15-20 динара; бело је нешто скупље. Раније је Матејевац, као и остала околна места, извозио вино и жито у Бугарску и оданде дотеривао стоку. Ова трговина је у последње време јако опала. И поред тога, кућна задруга је још прилично чврста. Поједине задруге, на пример у Сићеву, имају по 20-35 душа, а вредност њихових имања, кажу, износи по 20000 дуката и више. Горњи Матејевац има три имућна попа, од којих је један душебрижник и источном Кнез-Селу.

Поред Ђопиног гроба, у коме почива један сељак који је погинуо штитећи нејач свога села од турског зулума, наставили смо вожњу ка Доњој Врежини. У том селу је старо, каменом ограђено гробље, у коме је раније међу самим гробовима служена литургија. Близу села прегазили смо Нишаву и затим лепим Мидхатовим путем на левој обали ускоро стигли до Ђеле-куле. У претходној глави смо описали догађаје који су довели до настанка овог тужног споМеника. Кад сам га при месечини једне тихе ноћи у јуну 1860. са Ромулом Ланцонијем први пут посетио, у зидовима се и после педесетогодишњег распадања и опадања још видело 16 редова са по 16 рупа за главе, дакле укупно 1024 рупе. Саме лобање су скоро потпуно нестале. Њих је у тамним ноћима српско становништво из околних села једну по једну вадило и сахрањивало у посвећену земљу. Попевши се прво на докторова рамена, успузао сам се до највишег реда и из њега извукао можда и

Беле-кула код Ниша, 1860. и 1897. године.

последње реликвије за успомену на херојску жртву храбрих српских бораца.

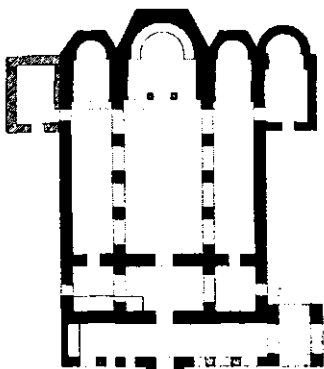
Беле-кулу сам поново видео 1864. и 1870. године. Основне контуре су се само незнатно измениле. Неки хуманији гувернери били су вољни да је збришу са лица земље, али из страха од нишке муслиманске светине одустали су од исказивања такве пажње према хришћанском становништву. Махмуд-паша је 1860, тако рећи ради поравнања што није успео да уклони овај варварски споменик, подигао поред њега једну чесму, чија бистра изворска вода треба да пружа освежење и Турцима и хришћанима. Године 1864. је поред куле подигнут један мали конак, у којем су прихватани високи турски функционери пред њихов улазак у Ниш.

Мидхат-паша је тамо изградио и једну војну болницу са 80 кревета, којој су Срби после ослобођења града додали још три павиљона, а изградња даља три је такође у плану. Беле-кулу сам нашао ограђену и наткривену неком врстом киоска, што треба да је сачува од даљег пропадања. Према томе, изгледа да се овај варварски споменик жели

сачувати да подсећа будуће генерације на некадашње »црне дане« под Турцима.

У рано јутро 6. септембра 1889. скренули смо код Ђеле-куле у попречну долину Габровачког потока, који, од југа према северу усечен у дилувијалну шљунковиту масу источне падине Горице, може знатно да појача њену одбрану. После непуне пола часа возње између брежуљака под виноградима приметили смо у потоку једног војника који је тамо мирно седео и пустио нас да прођемо, мада му је, то нам је већ следећег тренутка постало јасно, дужност била да нас заустави. Наиме, одмах потом зачули смо звуке трубе и непријатно звиждање изнад својих глава. Тек тада смо на десној узвишици приметили неколико белих шатора пред којима се пешадија вежбала у гађању у мету која је била постављена на левој страни потока. Наша кола су већ била испод линије гађања кад смо схватили ситуацију у којој смо се нашли. Господин Бартош је брзо искочио и у потоку потражио заклон; ја сам остао у колима, опоменуо кочијаша да коње потера брже и срећно сам прошао. Официр који је командовао јединицом морао нас је приметити, али он је, изгледа, имао поверења у стрељачке способности својих војника, јер би иначе, ваљда, обуставио паљбу. Док се мој пратилац до миле воље испсовао, ми смо кроз Габровац стигли до истоименог манастира и пред пријатним светилиштем, чији нас је архимандрит Јоаникије љубазно дочекао, брзо је заборављен изненадни инцидент који је био покварио наше добро расположење.

Предање је учинило све да се повећа привлачност овог манастира посвећеног св.Тројици (а не Богородици, како пише Милићевић). Прича се да га је основао неко од Немањића и да је цар Душан на једном ратном походу у њему причестио своју војску. О томе писмених доказа има исто тако мало као и о даљој оудбини манастира до његове пропасти. Године 1835. манастир је обновљен о трошку ћир-Косте из Ниша. Још новијег датума су фреске у цркви, која се састоји само од једног издуженог брода. У отвореном предворју живописац је на драстичан начин насликао мушкарце и жене који очекују паклене муке. Поред манастира је и лепа чесма, коју је 1837. подигао »Шнајдерски, терзијски и абацијски еснаф« из Ниша. Нови конак саградио је 1874. Јоаникије, који изврсно управља имањем од 16 хектара, од чега су 7 хектара оранице и ливаде, 3 хектара воћњаци и виногради, као и манастирским метосима: Св.Иваном, Св. Боцзродицом, Ђурлином и Сићевом. На својих 1800 динара годишњег прихода манастир плаћа држави порез од 250 динара. Крај манастира је покопана већина оних Срба који су у децембру 1877. пали пред Нишем. Хладовити лугови у којима они почивају омиљено су излетиште Нишлија. Недељом и празником овде увек има доста посетилаца који траже и налазе окрепљење за душу и тело. Шетња се обично продужава кроз манастирску шуму до јужног Денског брда, где се поред остатака старих зидина, у мркој песковитој иловачи, налази и један примитиван, недавно напу-

ЂУРЛИНА, основа византијске цркве.

штен рудник лигнита. О неком сребрном печату који је овде ископан и, наводно, однесен у стари српски манастир Дечане, архимандрит није знао ништа да каже.

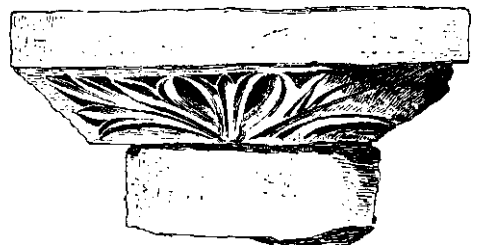
Од Денског брда пошли смо навише уз 457 m високу Горицу, која се протеже од Селичевице (највиши врх 1004 m) на северозапад до Ниша. Њену круну чини Марково кале, одавно признато као кључни стратегијски положај који са североисточним редутотом код Горње Врежине може да држи под ватром пиротски пут и железничку пругу. Највероватније су и Римљани имали на Горици неки одбрамбени објект; али и поред тога што сам зидине и остатке турских грађевина срушених 1878. темељито претражио, нисам успео да нађем ни најскромнији римски траг. Народ тврди да нешто старих зидова што је остало потиче са града њиховог омиљеног јунака Краљевића Марка и суседне вароши која се протезала на запад до данашње Ђурлине. И заиста, тамо је сељак Благоје Милошевић из јужног Малошишта наишао 1882. године на чврсте зидине, али се после уклањања шута који их је покривао показало да су то темељи неке разрушене цркве. Она мора да је припадала повећем насељу, јер је најзначајнија грађевина Немањића, Царска лавра у Студеници, дуга 25,5 и широка 9 m, док је ова ђурлинска црква са простилом била 28,5 m дуга и 16,1 m широка.

Већ за време снимања основе, којим се битно допуњује и исправља она коју је објавио Милићевић, пала ми је у очи сличност ове цркве са тробродном базиликом у Месемврији на Црном мору, као и супротност целе концепције у односу на средњовековне српске цркве у Краљевини. Ниједна од њих није слична овој ђурлинској; ниједна нема испред нартекса тако изразит протил, образован пиластрима и стубовима. Недостају и споредни елементи централне градње. Бочни бродови, широки 3,2 m, и готово двапут толико широк главни брод, повезан с њима са 8 отвора међу стубовима, воде ка њиховим полу-

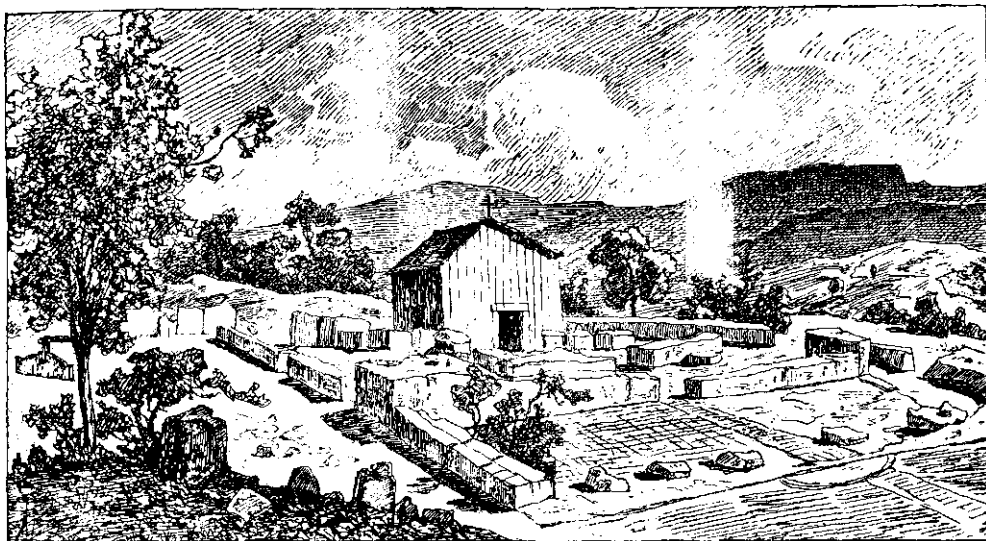
кружним, споља троугластим апсидама, од којих је 6 m дуг олтарски простор бко одвојен иконостасом разапетим између два стуба и, слично месемвријској цркви Св. Јована, имао уздигнуту кружну клупу са катедром за клир. Пре иконостаса се из бочних бродова улазило у две просторије сличне капелама, које су на западној страни имале врата за улазак споља, а на источној су биле различито обликоване; северна капела се завршавала праволинијским зидом, а јужна полукружном апсидом истуренијом од бочног брода. Рашчлањеност нартекса са улазима и са јужне и са северне стране одговара тробродној основи цркве; из сваког од његова три дела води посебан улаз у одговарајући брод; степенасто узвишење у северозападном делу можда је служило за издвајање покајника којима је изречена нека црквена казна; и на северном ужем зиду простила постоји слично узвишење, док се на његовој јужној страни виде темељи четири стуба који су вероватно носили торањ са звоном или клепалом.

Начин градње и квалитет материјала је у свим деловима одл^чан. Зидови од наизменичних слојева кречњака и опека, са малтерским фугама једнаке ширине и дебелости 90 cm, сачувани су у просеку до висине од 1 m изнад пода, који је на многим местима још видљив. Квадратне опеке су дебеле 3-5 cm; страна им је у просеку 33 cm, а оне у поду олтарске апсиде имају домензије 42 x 25 cm. Од гранитних стубова иконостаса и простила видео сам трупове 2 m дужине и пречника 0,40 m, две грубо тесане базе од црвеног, једну од белог пешчаника и један, на жалост јако оштећен, византијски стилизован капител, дуг 0,75 m и висок 0,31 m. Све, па и фреске чије сам трагове нашао, говори да је ова лепа грађевина, коју су вероватно разорили Арнаути, исте старости као и тробродна Св. Софија у Софији. Одржавању овог места, које народ сматра светим, свакако знатно доприноси дрвена црквица подигнута у средини; у њој недељом и празником један калуђер габровачког манастира чита литургију.

Тополе и врбе које је Мидхат-паша засадио дуж свога пиротског пута згуснуле су се са својим широким крошњама у дивну алеју, у чијем смо угодном хладу, упркос топлој септембарској дану, готово неосетно превалили 11 km од Ниша до Јелашничке клисуре. У клисури је раније постојала само једна лоша стаза за јахаче, али краљ Милан,

ЂУРЈШНА, капител.

ЂУРЛИНА, рушевина византијске цркве.

који често посећује ову долину, дао је да се она прошири у проходан пут, што је могло да се уради једино по цену скувих минирања. Прелазећи час на једну час на другу страну речице, дивио сам се црвенкасто-иловачном пешчарском подножју романтично слојевитих врхова, зубаца, чука с пећинама, као и безбројним живописним стенама које су се наднеле над корито речице или су извиривале из њега. Међу високим буквама и орасима појављује се горе, наспрам црквице Св. Петра, понека сељачка кућа с осталим убогим зградама, а доле шуми и вијуга, више скачући него текући, бистра Јелашница.

Код истоименог села, чија женска ношња важи као најлепша у околини Ниша, изашао нам је у сусрет господин Коста Марковић, власник оближњег рудника. Постројење за вађење угља, чији се слојеви протежу све до Курвинграда, рекло би се, изгледа препотопски. После 300 m копања наишло се 1889. на 3 m дебео слој, који је много обећавао и из којег се 80 радника, за надницу од 1 до 3 динара, дневно ископају само по један вагон угља за нишку кружну пећ. Овде постоје услови и за добијање изврсног цемента. Један пијук од чистог бакра, дуг 17 cm и тежак 272 грама, ретког типа, који се сада налази у Београдском музеју, потиче с оближњег брда Радосин, на чијем се врху налазе неке зидине.

Занимљиве су седрене творевине код јужне Доње Студене; њих стално повећава поток који се слива са 670 m високог Рајца. На овом потоку, одмах после састава његових девет изворних кракова, налази се седам воденица овога села. Од дивних орахових стабала око самог

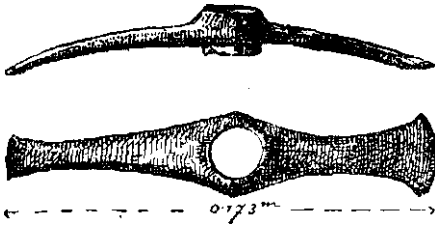
врела многа су већ попадала, али ово свеже и пријатно место је и даље добро посећено јер кристално чиста вода са својих 10° С важи као лековита. Овај планински усек завршава се под самим Студенским врхом, до кога се кнез Милан први пут попео 4. априла 1878. да би уживао у дивном погледу са Суве планине; узгред је овај љубитељ природе наилазио на разне ретке биљке, од којих је многе пренео у свој лепо нишки врт. И краљ Александар је радо одлазио у романтичне кланце и пењао се на висове Суве планине; у јесен 1895. имао је занимљиве сапутнике у професорима Лозанићу и Николајевићу. Мада је флора овог региона због многих неприступачних провалија и гудура само делимично позната, већ Панчић је забележио 32 ретке биљке, међу њима и раније непознате: *Orobus pubescens*, *Ramondia Nathaliae* и *Ornithogalum nussanum*, које расту само овде. Лесковачки учитељ Ђура Илић почео је систематичније да се бави проучавањем биљног света на Сувој планини, у чему га подржава и помаже и управа бечког Ботаничког врта.

У долини Јелашнице још су живе успомене на доба Римљана. Остаци зидова који као да су залепљени на стене код Чукљеника приписују се неком »латинском цару«, као и они између Куновичке клисуре и Јелашничког гребена; верује се да их је тај цар градио ради заштите свог главног града (*Naissus-a*) и цариградског пута. Присуство Римљана на овом месту потврђују код Чукљеника нађени заветни камен посвећен једном војнику *LEG. VII CL*⁷ и други од тврдог пешчаника на Космовачком точилу. Њихове тврђаве на улазу у Куновичку клисуру и на Јелашници биле су у вези с онима у долини Кутинске реке, где сам наишао на траг једног римског пута који је обезбеђивало неколико кастела.

Двадесет петог септембра 1889. пошао сам на излет у велику долину Кутине, од које су име добила чак четири села. Три километра од њеног ушћа у Нишаву лежи Еминова Кутина.⁸ Пут тамо просеца црвенкастосмеђи конгломерат и пешчаник исте боје који лежи на уљнатој, филиту сличној шкриљцу; на том терену успевају одличан кукуруз и воће. Механа у том селу, са својом пријатном сеновитом баштом, омиљено је излетиште Нишлија. Из руку имућног Мухти-ефендије, који је вреле дане са својим двома женама и децом проводио мало по страни, у конаку међу лепим крушкама, ово имање је за незнатне паре прешло у посед нишког каишара и зеленаша хаџи-Михаила Пешића, који сада само на име закупа механе убира годишње 100 дуката. У долини која се све више сужава, један километар даље пут се на десној обали усеца у кишом и ветром разједену шкриља-сту стену, час пењући се, час спуштајући. Одговорност за ову рђаву трасу пада на среског капетана и његовог писара, који су - како се то

⁷ С. I. L., III, Suppl. Fase, II, No 8252.

⁸ Данас се то село зове Прва Кутина.

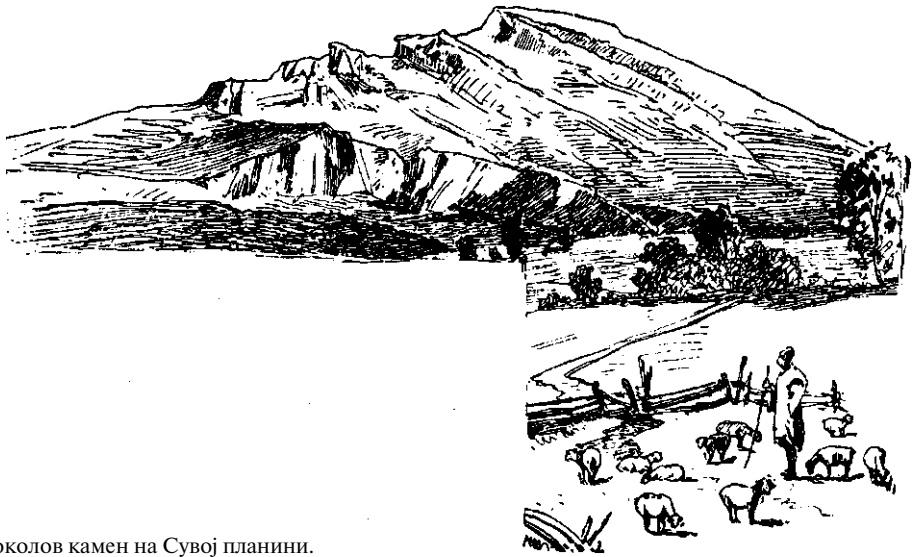

Бакарни пијук са брда Радосињ (нишки округ).

још и данас у Србији често дешава - самовољно мењали планове окружног инжењера, док овај, уморан од преганања с њима, није дигао руке од тога посла.

Између Лазаревог Села и Драшкове Кутине уска речна долина се мало проширује. Реку смо прешли лепим али већ опасно подлоканим мостом од црвеног пешчаника, који овде са кварцним конгломератима доминира и многим усецима Суве планине и Селичевике даје своју боју. У колико стрмим толико и кратким кривинама, где је кочијаш био на доброј проби, пут се стално држао дубоко усечене речице и спуштао према Прокоповој Кутини или, тачније, њеном великом, на пут истуреном Гацином Хану, око чије је чесме, у сенци високих врба и старих брестова, увек живо. С неколико крчми, општинском зградом и једном воденицом, Хан је нека врста трга за околна места: Драшкову Кутину, Копривницу, Јагличје, Чагровац, Дуго Поље, Краставче и Ђелије, чијих 820 пореских обвезника стално имају нека посла код заједничког кмета, који овде уредује. Разговори се воде већином уз вино и ракију у великој просторији механе, и пошто се овде о свему расправља јавно, сазнали смо да су неки становници Јагличја, које лежи мало источније у глиновитој ували, дошли да среде рачуне за изградњу школе која је недавно почела да ради. Звуци гласног препирања су до дубоко у ноћ допирали у просторију у којој смо спавали, да би се у рану зору поново јавили.

Јужно од Гацина Хана пут улази у Чагровачку клисуру, а кад се прође Марина Кутина, почиње да се пење уз висове Дуге Пољане. Обилазећи сувише строма места серпентинама, које су лепо развијене али одузимају прилично времена, нова траса често одступа од античке и турске. На местима где је пешчаник избио на површину пут је тврд, раван и вожња њиме удобна; међутим, тамо где иде по лако покретљивом конгломерату и шкриљцу, човек би рекао да је градња пута започета али није довршена; јаке кише су на многим местима размекшале подлогу, а бујице су порушиле готово све мостове. Код места које нам је показао ханџија скренули смо према југозападној узвишици у подножју 1673 m високог Соколова камена, који се одликује живописним оштрим врховима и преседлинама. Напорно пењање уз стрму падину, кроз чију је кречњачку подлогу један поточић просекао себи пут ка Кутини, није остало без награде. Западна, 130 m дуга, 50-60 m

Соколов камен на Сувој планини.

широка купа била је окружена римским зидинама, које су се продужавале ка југоисточној, 20 m вишој чуки, одвојеној природним јарком. Кастел је био толико разрушен и зарастао у жбуње и коров да му нисам могао са сигурношћу одредити основу и поред тога што се инжењер упорно пентрао и пробијао лево и десно.

Због промене трасе пута миљковачки хан је остао дубоко у рупи, и готово неприступачан, па смо возњу под плуском наставили према Доњем Душнику. Већи део овог великог села лежи на левој обали Кутине, док му се »трговачки центар«, дућани и хан, примакао путу на десној обали. Више пута су предузимани кораци да се ово место са веома повољним положајем учини седиштем капетана »среза заплањског⁹, у чијем је називу сачувано старословенско име овог краја (Заплање), али 1887. донесена је одлука да капетан остане у Нишу и при томе се и остало. Увек пун гостију, хан је био средиште и најновијег политичког догађаја. Први пут су одржавани избори по новом систему који је изгласала радикалска Скупштина и на изборе је 26. септембра изашло четири петине гласача; бирачко место је било у новој великој просторији тек довршене зграде хана браће Марјанов и гласање је протекло у најбољем реду.

У тим данима пуним неизвесности, тешко се могао наћи било који сенатор, професор, лекар, инжењер итд. на свом радном месту. Сва интелигенција је била у покрету. Закон је захтевао да у сваком срезу изборе воде комесари са стране. Пиротски окружни лекар је, на

⁹ Године 1891. овај срез је припојен нишком.

пример, послат преко Ниша, Лесковца и Власотинца високо у брда, у Црну Траву; за наш Душник је ту мучну дужност преузео професор Београдског универзитета Стаменковић. Српски сељак лако схвата; међутим, изборни систем се показао као врло компликован. Бирачи су улазили у просторију где се гласало у групама по пет; сваком је појединачно објашњаван начин гласања пре него што је пришао кутијама либералског или радикалског кандидата да би по својој слободној вољи спустио куглицу у једну од њих. По завршеном гласању кутије се у присуству Комисије запечаћују и ноћу строго чувају. Као што је познато, потпуно непристрасно спровођени избори дали су велику већину радикалима. Тврди се да су издаци за њихову припрему, за куглице, бирачке листе и нарочито за дневнице надзорних комесара, од којих су они који су упућени у удаљене срезове примили по 200-300 динара, достигли износ од 300000 динара!

Са младим попом из Сопотнице, који је такође дошао на изборе и који важи као најбољи познавалац моћног планинског ланца, договорио сам се о свим потребним припремама за пењање на Суву планину. Он се прихватио да обезбеди провијант и јахаће коње, па сам остатак тога напетог дана провео у живом разговору с професором Стаменковићем. Јака јутарња магла није нас поколебала ни задржала. Кроз њиве под кукурузом, младу храстову шуму и поред малих винограда са понеком воћком стигли смо у Сопотницу. Пред својом скромном кућом поп нас је већ чекао спреман за полазак. У почетку стеновита, јахаћа стаза постајала је мекша уз Прпор који се слива са врха Суве планине. Кретали смо се удолином коју су чинили Габер, Соколица и Сува планина, преко Чукра, ка засеоку Крушје. Од овог пут иде стално узбрдо преко бачије Крста северозападном кривином ка Гробу (1372 m), а затим источним широким гребеном ка највишем врху Трему (1822 m), са кога се отвара прекрасна панорама све до Албаније и Балкан-планине. Спустити се може или од Гроба према Студеној »Краљевом стазом« за 4 часа или преко источног, 1761 m високог Старог пландишта и Камина врло кривудавом пешачком стазом ка Крсту. Људи који овде живе користе се при пењању већином овим другим путем, и поред тога што је стрм, јер се њиме од Крушја до врха стиже за свега два часа.

Са живописним Соколовим каменом (стр. 189) почиње западни, уједно и највиши део 45 km дуге Суве планине, која се пружа од северозапада ка југоистоку и састављена је од кречњака млађег терцијара. Од нижих, доломитских врхова Мосора, који се благо спуштају ка Бањи, тај део је одвојен дубоком уседлином, потпуно безводан (отуда ваљда и име целе планине) и има само неколико удолина где се и преко лета задржава снег. Јако карстифицирани продужетак Трема преко Големог стражишта (1736m) ка 1687 m високој Литици има много долина које се пружају ка североисточном Ракошу. Између њега и Костадинца (1761 m) протеже се на север ка Нишави масив у који су се

дубоко усекли потоци Црвена река и Мокранска река, због чега шумом и водом богати северни огранак Голаш (1485 m) изгледа изолован. Црвени пешчаник и мрки шкриљасти лапорац, који чине његове доње слојеве, избијају на површину код Штаја, близу железничке станице Црвене Реке; код високог Космовца у њима са крију слојеви доброг угља, чије ће искоришћавање можда једног дана омогућити жичара од Црвене Реке. Североисточни огранак његових кречњачких врхова богатих петрефактима чини 350 m висок, тврђави сличан Шупљи камен, који се спушта до саме Нишаве. Из југоисточног огранка Суве планине, чији Црни врх достиже висину од 1140 m, извиру планински потоци Пуста река, Јабланица, Лужница и други, који се сливају у Власину. Његов средишни део, богат шумом и сочним пашњацима, храни мноштво стоке села и заселака угнездених у дубоким усецима. О мојој посети грчким Црновунцима под Ракошем, који је у нашим картама погрешно обележен као највиши врх Суве планине, биће речи у следећој глави.

Нисам имао среће да стигнем на сам Трем. Због неповољног југозападног ветра слојеви магле постајали су све гушћи. Већ су били закрилили све зубове, ваздух је мирисао на кишу, чије смо тешке млазеве ускоро осетили на својој кожи. Пошто овде на већим висинама нема никаквог склоништа, одлучили смо, тешка срца, да кренемо назад. У пратњи орлова који су кружили над нашим главама, спуштали смо се од Круше ка јужном Калетинцу, где су ми скренули пажњу на неки »град«. Нашао сам један повелик кастел, у чије су ме античко порекло убрзо уверили материјал и начин грађења. Његови неправилни бедеми ишли су, са својих пет делова, дуж ивице 706 m високог изолованог платоа. На највишем делу, са којег је преглед целе околине био изврстан, открио сам у шуту остатке две округле куле овог објекта, чија је дужина била 120, а највећа ширина 45 m. Његов природан опкоп чинила је Малчевица, која се сливала с највишег дела Суве планине. Са кастелом код Ђелија (стр. 188), који је у ваздушној линији удаљен само 4 миље, са југо^сточнијим код Великог Крчимира и Горњег Присјана, и онима код Горњег Власа, Драговља и Ступнице на источној падини Бабичке горе, калетиначки кастел држао је под контролом римски пут који је ишао преко моравске вододелнице ка Власини.

Кад смо, до коже мокри, стигли у душнички хан, он је већ имао своју свакидашњу физиономију. Током даље вожње тамни облаци су се разишли. Сунце се пробило, па је под његовим дејством нестало жаоке кисмета која је била уперена против нашег излета у овај рајски предео. У пуној супротности с голим гребеном Суве планине који се пружао унедоглед, појавило се њено разнолико, избраздано подбрежје покривено свежим шумским зеленилом, уморним кукурузиштима, расутиим ораховим дрвећем и другим воћкама, од којих виноградима сиромашно Заплање добија изврсно вино од воћа (јабуковачу и др.)- Ки-

шом освежене цветне ливаде улепшавале су целу слику, којој је, да би била савршена, недрстајао још само један елемент: човек. Код Шаварног дола сам сјахао и предао се уживању у дивном призору око себе. А онда смо пошли даље ка нашем коначишту, Гацином Хану.

Од ове и данас још важне раскрснице одваја се према истоку пут који преко Прокопове Кутине и Карличког седла на Сувој планини води према Вети, па затим низ Црвену реку кроз клисуру Куновице ка Белој Паланци (Remesiana). Године 1886. поново је предат саобраћају такође антички пут од Ниша, преко Доњег Душника и Свођа ка царинарници на бугарској граници Три кладенца, а 1889. обновљена је и траса од Гацина Хана кроз Барбешку долину; тај пут сада повезује области јужне Селичевике и северне Бабичке с нишком пругом. Градио га је инжењер Бартош и по мом мишљењу је одличан. Он иде преко Гркиња, по шкриљасто-пешчарском терену, прави велику окуку према северозападу код Виландрице, па пролазећи источно од цркве Св. Петра и Павла у Горњем Барбешу (освећене 1858) у великом луку низ Барбешку реку стиже до Доњег Барбеша, да би преко Топонице избио на Мораву и код чечинског моста, обновљеног 1889, изишао на пут Ниш-Лесковац. Овај мост је 150 m дуг, 8,50 m широк, има девет стубова са отворима широким 15m; градио га је Мидхат-паша, а после солидне реконструкције обећава да ће одолевати високим водама Мораве дуже од сличних турских творевина. Двадесетог децембра 1877. мост је после жестоког окршаја заузео мајор Јован Петровић. Градњу овог пута подстакла је, у ствари, жеља краља Милана да лакше стигне до свог ловишта на Бабичкој гори, али је, у исто време, ишла у прилог пласману знатне производње поврћа, воћа и вина на густо насељеној Селичевики и великог шумског блага Бабичке горе. Од њених североисточних, слабо насељених, сурових стрмих падина простире се густа листопадна шума све до вододелнице (која на Кривој букви достиже висину од 1040 m) и до горњих усека њених многобројних попречних долина. Према Морави шума се претвара у прави енглески парк, са 26 km дугим и 6 km широким појасом винограда из којих провирују црвени кровови добро грађених сељачких кућа.

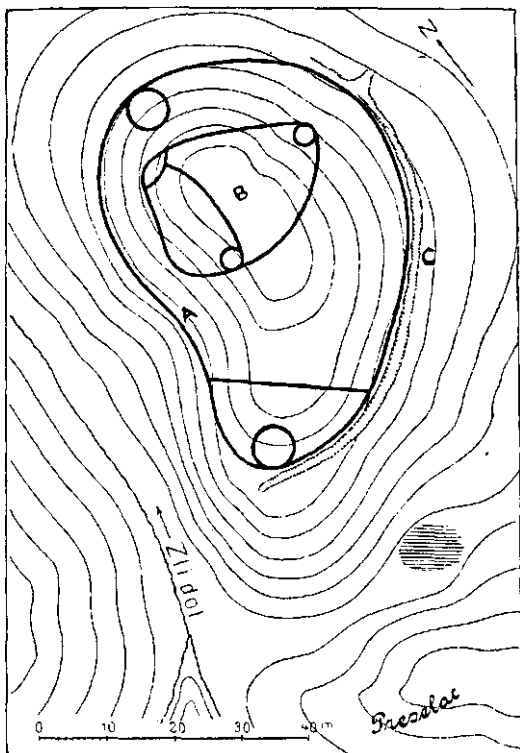
Лакше је замислити мађарску пуну без чарде него српску планину без манастира. Југозападно од Криве букве, на извору Јашуње, леже одмах два. Горњи је женски, посвећен св. Богородици, а његову градњу су, како натпис каже, 1542. године довршиле игуманија Ксенија и три калуђерице; само пола часа хода јужнији Св. Јован могао би потицати из истог времена. Натписи из година 1517. и 1553. помињу султана Солимана и Селима; међутим, ове године се не слажу с временом владавине тих султана. Разуме се, ту су и разне приче које треба да подигну углед манастира. По једној од њих, неки Арнаутин који је дошао да опљачка манастир уперео је пушку према слици победноца аждаје и довикнуо присутним Србима: »Гледајте како ћу да вам убијем светог Ђорђа!« Како је испалио тако се прућио по земљи: метак се

одбио од каменог зида и погодио га у чело (!). Код портала се још види камен на коме је овај неверник стајао кад је гађао слику светитеља. Јашуњски манастир поседује 20 хектара ораница и ливада поред 228 хектара шумског земљишта, стоку чија се вредност цени на 2000 динара и две воденице. Душебрижници око 1500 душа из околних шест села су мирски свештеници.

Северно од некадашњег женског манастира, на брдашцу које одваја два кратка изворна крака Јашуње, између Манастирске и Беле реке, леже остаци првог римског кастела, на ушћу Јашуње у Мораву, код Злокућана другог, и на 444 m високој чуки код јужне Градашнице трећег; рушевине четвртог су североисточно од Ступнице, петог између Локошнице и Црковнице, а остаци шестог и седмог кастела леже на висовима на левој обали Барбешке реке. Дакле, седам утврђења на сразмерно малом простору. А исто тако су биле добро утврђене северозападне падине Суве планине, Бабина горица код Копривнице, као и Карлички камен на вису Мосор, који је већ сам по себи лично на тврђаву.

Под вођством врло интелигентног кмета и једног пандура из Драшкове Кутине јахали смо према вису на левој обали Кутинске реке, где су се налазиле рушевине о којима су кружиле најневероватније приче. У најраширенијој се каже да је »латинском цару« који је опседао град успело да га заузме тек онда кад му је један издајник показао пут на јужни Преслоп, који је у оно време био покривен густом шумом и са кога је цар топовима (!) принудио град на предају. Готово сва »градишта« која сам посетио, и којима је Србија веома богата, показала су се бар у темељима као римски објекти. И код овог драшковачког су структура јако оштећених зидова, 45 cm дуге античке опеке, многи окрњци несумњиво римских кровних плоча, малтер итд. јасно говорили да је он изграђен у римско доба ради заштите пута који је ишао долином Кутине. Спољни обухватни зид (А) појачавале су према северу и југозападу две округле куле, најјужнији, нижи одсек један унутрашњи попречни зид и споља, са источне стране дубок јарак (С). Између северне куле и јужног дела кастела уздизао се, на највишој тачки платоа, редви (В), окружен јаким бедемом, и подељен у три одсека, а брањен двема округлим кулама окренутим на југ и исток. На северу и југу природну одбрану чине потоци Зли дол и Драгуша, а према западу стрма падина платоа. Појединачне мере и сразмере кастела виде се на мојој скици. Изгледа да су овај »Драшковачки град« обновили Византинци и да је још и у средњем веку играо одређену улогу. У прилог таквој претпоставци говоре 6 cm дебеле опеке које нису римске, византијски и средњовековни српски новац и новије гвоздено оружје које су овде, поред несумњиво римског, налазили околни сељаци трагајући за »сакривеним благом«.

Облик тврђаве, прилагођен елиптичној глави платоа, веома подсећа на »јајасте« кастел на »Римском брду«, на 400 m надморске

Кастел код Драшкове Кутине.

висине и 200 m изнад Крајнбаха у Рајнско-Фалачкој, чије је римско порекло, у које се много сумњало, доказано убедљивим налазима приликом вишегодишњих ископавања др К. Мелиса (1890–1893). Овај ревностан истраживач успео је и 1893. да открије три античка кастела на »римском путу који се готово неодступно држао вододелнице« између Рајнцаберна - Mons Vosagus-а - Лаутертала, »који су били непознати чак и службеницима шумске управе«. ° - Ово наводим због »кабинетских археолога«, који су се јако чудили великом броју античких кастела које сам нашао. Они су заборавили да су римски градитељи, без обзира на теренске запреке, најкраћи пут сматрали за најбољи.

Већи део упадљиво јаког појаса тврђава за заштиту римског Naissus-а, о којима се овде први пут говори, потиче свакако из времена цара Валентинијана и Валенса, кад су Римљани већ морали да напредују и последње снаге да одбране своју границу на десној обали Дунава од најезде варвара. То се види већ и по положају већине тврђава; насупротив пракси у Трајаново доба, оне су сад постављане на

¹⁰ C.Mehlis, *Ausland*, 1890 u. 1891. Berl. phil. Wochenschrift, No. 37, 1893.

тешко приступачним висовима, што је било у пуном складу с принципом који је изложио Вегеције и који је постепено све више примењиван, али је у исто време искључивао облик нешто развученог квадрата коме је до тада давана предност. Реткост жигосаних опека вероватно је у вези с тим што ове позноримске кастеле и осматрачнице у IV веку нису више градиле и браниле легије, пошто су биле заузете борбом против спољашњег непријатеља, већ припадници локалне милиције под заповедништвом Римљана. Довољно је да се сетимо само локалних трупа Хелвећана, Рета итд., чије је постојање доказао Момзен, или Лета на левој обали Рајне. Мале посаде (*castrenses*, *castellani*) ових утврђених објеката, које су се лако споразумевале сигнаlima, у миру су свакако имале и задатак да држе у покорности још неумирено и нероманизовано околно становништво и да обезбеђују богат, примамљиви *Naissus* од њихове похлепе. Унутрашње римске прилике у IV веку на овом истом тлу вероватно су биле сличне турским пред избијање турског рата (1877). Бројна слабост владајуће стране расе довела је до успостављања већег броја малих, чврстих упоришта. И као што су се домаћи Словени после првих руских победа жустро бацили на рушење караула, могли су исто тако са страном владавином непомирени становници Мезије разорити утврђења Римљана кад је њихова власт најездом варвара поткопана.

Моје мишљење о овој делимично »унутрашњој« намени многих мезијских кастела све више се учвршћивало с откривањем великог броја малих кастела које сам налазио далеко од главних војних путева; такво мишљење поткрепљују и многа, тек у последње време откривена мала римска утврђења у Порајњу, која су настала у сличним условима као и мезијска, па после извесног времена напуштена, затим опустошена, да би се доцније на њиховим темељима подигли германски феудални замкови.

Са Драшковым Кутином завршио сам своје излете ради утврђивања остатака из времена римско-византијског *Naissus*-а односно *Ny-sos*-а. На повратку с брда на којем се налазио кастел нашао сам објашњење зашто у Селичевици тако лоше стоји са шумом. Свуда су се могла видети стада коза. Свако домаћинство околних села поседује у просеку 40—60 ових четвороножних шумских штеточина. Гајење говеда је, на жалост, занемарено, можда стога што су цене врло ниске. На пример, четворогодишњи-петогодишњи волови продају се по цени од 80–100 динара. На даљем путовању видели смо како су косине високог насипа пута на неким местима тешко, чак опасно оштећене.

Подне ме је затекло опет у нишком француском ресторану, у коме су ме *Sir Macdonald*, енглески конзул, и господин *de Lagarde*, француски вице-конзул, с уобичајеном љубазношћу обавестили о најновијим догађајима на Западу, али сам зато морао да им причам о својим често занимљивим, мада не увек пријатним доживљајима на путовању, о којима овде не говорим јер су сасвим личне природе.

VIII

ОД НИША ПРЕКО БЕЛЕ ПАЛАНКЕ И ПИРОТА НА РАКОШ, СВ.НИКОЛУ НА ПЛАНИНИ БАЛКАНУ И ЧИПОРОВЦЕ

У свим борбама између Аустријанаца, Турака и Срба збивања на Морави била су у најтешњој вези с онима на Тимоку и Дунаву. Стога се и у наше време, баш као и у доба Римљана и Византије, осетила потреба за путем који би непосредно повезивао ове две области. Кад се Порта 1862. године спрема за рат против узнемирене Србије, њој је засметала околност што иначе погодан пут између Видина и Ниша једним делом иде преко српске територије, па се одлучила за изградњу новог, 155 km дугог пута Видин—Белоградчик—Ниш. Још исте јесени је енергични Мидхат-паша завршио 70 km дугу деоницу од Ниша до превоја Св. Никола, док је део у видинском пашалуку, због теренских тешкоћа, могао да буде предат саобраћају тек 1868.

Траса новог војног пута води од Ниша преко подгорја Суве планине у долину Нишаве, прелази преко ње код Беле Паланке, затим пролази кроз област око извора Трговишког Тимока и подбрђа Св. Николе, прелази преко њега и спушта се према изворишту Лома да би код Фалковца својим источним краком избила на трговачки град Лом на Дунаву, а североисточним преко Белоградчика и Столова на утврђени Видин. Порта је стекла трајне заслуге увођењем поштанског саобраћаја на овом веома важном путу. Међутим, тај путнички и робни промет преко Балкана осетно је погодио Србију: с једне стране, изгубила је транзитну царину и, с друге, Београд и Алексинац су од трговинског значаја изгубили таман толико колико су Видин, Лом и Ниш добили. Померање границе 1878. и железничка пруга Београд—Цариград ублажили су унеколико фискални губитак, али је онај део пута што је припао Кнежевини, од Ниша до превоја Св. Николе, изгубио свој економски значај за саобраћај на Дунаву.

Кад сам 1864. први пут прешао преко Св.Николе на Балкану, утврдио сам да је картографски приказ ове важне области чак и уза сам цариградски пут толико погрешан да ме је његово исправљање за дуже време потпуно ангажовало. Од Ниша се најпре ишло поред

Беле-куле правом линијом преко равнице; десно су остајали ниски обронци Селичевице. Код раније поштанске станице Махмуд-пашин хан, где је лети обично коњица логоровала под шаторима, пут улази у чувену Куновичку клисуру Суве планине. Ту ми се при посматрању наше најбоље карте наметало питање: зашто се пут према Софији не држи сасвим погодне долине Нишаве и зашто без потребе прелази преко ових не баш ниских брда? Ипак сам ускоро увидео да су тај правац наметнуле природне сметње. Картографи су били у заблуди. Не тече Нишава до Беле Паланке широком долином, већ кроз једну непроходну стеновиту клисуру, која се код Сићева између вертикалних кречњачких зидова 1099m високог Вишеграда на десној и 610m високе Кусаче на левој обали сужава на 11 метара, и то је Римљане, који још нису располагали ефикасним средствима за минирање, приморало да је заобиђу.

Узалуд сам тада тражио и име Сува планина на нашим картама. Киперт је користио интинерере Пирха, Буеа и Хана, који су овај самостални планински масив називали Стара планина, мада ју је већ 1740. године »Марра« царског капетана фон Ребајна¹ означила као »Sucha-Felsengebirge«. Моји претходници нису знали да Срби и Бугари употребљавају назив Стара планина за онај хумусни венац који Турци називају Коца-Балкан. Први пут су се Св. Никола на Балкану и Сува планина под својим правим именом на правом месту појавили тек 1870. године на Кипертовој карти, према мом снимку.

Од Махмуд-пашиног хана пут се стално пење према истоку и пролази поред турских караула на Куновици и прве поштанске станице Плоча (саг и три четврти), да би се код Вучјег дела стрмим серпентинама попео до 573 m високог превоја. Историјски интересантна Куновичка клисура није, како је Жиречек писао², идентична са Тамњаницом на Нишави, већ се налази западније, знатно више од Тамњанице, усечена у кристалински кречњак. Њену стратегијску важност уочили су већ Римљани. Њоме је пролазио њихов цариградски војни пут, који је на западном улазу штитила Mutatio Redicibus (Radia), чије сам утврђење већ поменуо. Седам миља даље лежала је, таксфе само у Itin. Hieros. поменута, Mutatio Ulno, коју је Lаріе лоцирао код фиктивног »Pauvlitz«-а³, чија је осматрачница највероватније стајала на Меденој стени, на којој се још виде неке рушевине. У средњем веку је често помињана клисура с Нишем и Пиротом 1341. године пала под власт цара Душана. У српским рукама је остала све док област планине Балкана није заузела војска султана Мурата; она је, предухитривши српску војску која је долазила са запада, заузела превој и тако убрзала пад Ниша (1386).

¹ Wiener R. und K. Kriegsarchiv.

² *Geschichte der Bulgaren*, S. 34, 365.

³ *Smith, Dictionary*, II, p. 696.

Водопад код Сићева.

Ова клисура је постала веома чувена у време ратног похода краља Владислава и Хуњадија против султана Мурата. Заједно с војском српског деспота Бранковића, хришћанска војска је 1443. продрла преко Софије до Златице.⁴ Међутим, све што је освојено морало се напустити кад је необично оштра зима онемогућила задржавање на пустом, неплодном планинском земљишту и Мурат с јаком војском кренуо према Софији. Почело је повлачење преко Пирота ка Нишу, при чему је првих дана јануара заштитница, под заповедништвом деспота Бранковића, била увучена у озбиљну борбу на Црвеној реци са Турцима који су хришћанској војсци били за петама. Схватајући опасност која је запретила, краљ и Хуњади, који су већ били стигли у

⁴ Kanitz, *Donan-Bulgarien und der Balkan*, II. Bd., S. 208.

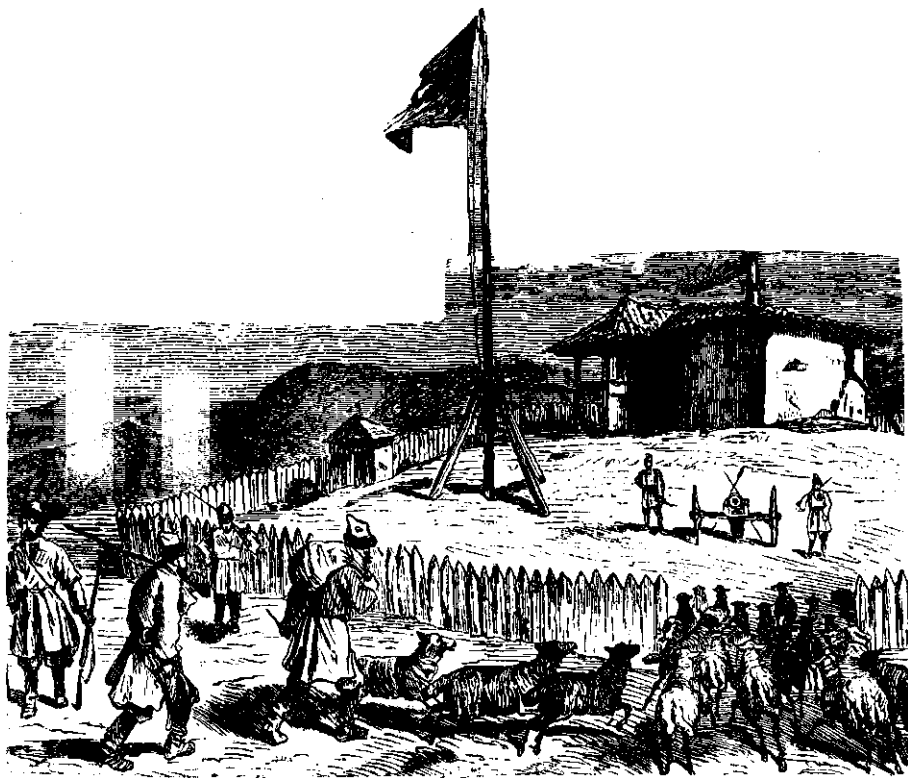
Куновичку клисуру, пошли су назад. Пешадија је остала тамо ради заштите коморе. После тешке и оштре борбе вођене при месечини, вероватно код данашње железничке станице Црвене Реке, султанова војска се дала у бекство. Њен логор с великим пленом је заузет, Муратов зет Махмуд-челебија и неколико паша су заробљени а један близак султанов рођак са хиљадама палих муслимана сахрањен у месту Тамњаница, које и данас још постоји. Најхрабрије ратнике краљ је одмах на бојишту прогласио за витезове. Сурова зима их је спречила да искористе ову победу; штавише, били су присиљени да оставе највећи део заплењених кола. Почетком фебруара Владислав је као победник султана свечано ушао у Будим. Борбу у Куновичкој клисури су песници, нарочито Далматинци Гундулић, Палмотић и др., прославили у заносним песмама.

У јануару 1719. стратегијска важност клисуре је поново дошла до изражаја: »Продор од Ниша ка Софији могућ је једино ако се она има у рукама, јер ту само неколико хиљада људи могу без тешкоћа задржати целу армију у напредовању.«⁵ Тада је поред пута била још гушћа шума него данас; она је важила као несигурна, јер су хајдучке дружине и само незадовољно становништво често нападали и рушили карауле које су Турци подизали ради обезбеђивања пута. Према једној од ових караула у којој је заповедник био злогласни буљубаша Моралија из Мореје, околно становништво је пролазу дало име Моралијина клисура; још и данас се један друмски хан јужно од 792 m високог Куновичког врха зове Моралијин хан.

Занимљиво је како се понекад историјске управне границе наслеђују. На брду Плоча, са чије се карауле посматран Ниш према мом мерењу не налази северно од клисуре као на карти, већ западно од ње, ступио сам на територију пиротског округа, а управо тамо се већ и у време цара Јустинијана налазила граница између »Regio Naissatensis«, која је обухватала Ниш, и »Regio Remisiana«, која је обухватала Пирот и област око изворишта Нишаве. Код Козељокуша, који су 1870. држали Черкези чауша Ракиба, пут се постепено спушта. Близу једног читлука који припада селу Вети, показале су се на западу, у црвеном пешчанику чини су слојеви лежали на шкриљастом лапорцу, дубоке увале Суве планине, под густом шумом јавора, дивље крушке, букве, шипковине итд. Даље смо се спуштали ка Црвеној реци, усеченој у црвени пешчаник. Прошли смо је код истоименог села, у којем се 1861. населило 25 татарских породица, а 1864. још 31 черкеска (досад су се све угасиле) и посетили оближњи Шупљи камен, на коме је

86

⁵ Herr Damian Hugo des heyl. Rom. Reichs Graff von Virmond, Kayser: Scheimbder und Hoff, Kriegs-Rath, General Feldzeugmeister und Obrister über ein Regiment Infanterie. Relation von der Reise der Rom. Kayser: Gross-Bottschaft an die Ottomanische Pforte, so anno 1719 geschehen, und zwar von Belgrad aus, biss nach Constantinopel, auch was langst besagten Marsches vor Militärischer Observationes zu machen.

Караула Козелокуш.

Марко Краљевић проверавао ваљаност свога буздована. То је најистуренија тачка према југоистоку Србије где се појављује овај омиљени средњовековни српски јунак, обдарен, према предању, натприродном снагом. Одмах потом ступили смо у равно поље Беле Паланке, која се показала на видику; поље је широко до 4 km и њиме у правој линији пролази цариградски пут.

До Беле или Ак-Паланке, како Срби, Бугари и Турци називају варошицу која се на старијим картама јавља као Мустафа-пашина Паланка, стиже се од Ниша колима са добрим коњима за 4 сата, али турска пошта је рачунала 8 сати, па је за толико и наплаћивала возњу. Бела Паланка лежи на месту једног насеља вероватно из Трајанова времена, које се помиње као »*Respublica Ulpianorum*«. Путници су већ у средњем веку овде наилазили на римске остатке. Гроф Марсиљи је копирао три натписа, од којих је један из времена цара Филипа Арапина, под којим је Рим славио свој хиљадугодишњи јубилеј⁶; године

⁶ Danubius, II, Taf. 63.

1864. ја сам тај натпис на камену који је узидан код северозападне куле турског замка преписао тачније.⁷ Момзен је објавио све познате натписе из Беле Паланке⁸, а онај који је објављен под бројем 1688 нашао сам поново 1885. године у једној бившој турској кући; остали су већином изгубљени или пропали, као и труп и капител једног стуба, које сам 1864. цртао код главног улаза тврђаве. Тада сам после дужег испитивања терена око Мокре наишао на античке зидове који су се протезали према турској тврђави. Приликом копања темеља за новоградње наишло се 1887. на 26 m широк ров⁹ најстаријег утврђења Remesiane, која је од Naissus-а била удаљена: према Tab. Peut. 24 миље, v Itin. Ant. 25 миља, а у Itin. Hieros. (као »Romansiana«) 28 миља.

Приликом својих последњих посета Белој Паланци (1887, 1889) утврдио сам да је римска Remesiana заузимала четири пута већу површину од оне коју на њеном североисточном делу заузима турска тврђава. А предграђа ове civitas протезала су се још далеко од њеног утврђеног центра. Северно од њега се приликом копања земље за железнички насип наишло на темеље римских стамбених зграда, за чије је снимање врло заслужан инжењер Сабовљевић; ја сам његове снимке допунио 23. септембра 1889. једним цртежом у перспективи. Са некрополе Ремесијане видео сам у кући браће Живковић један свод гробнице, под којим су 1888. нађена три оловна ковчега. Коста Цинцарин је у свом винограду код споменика ратницима отворио једну гробницу у којој је био костур мушкарца с остацима свиленог покроба. Оловне ковчеге и огромне керамичке плоче из гробница отворених 1888. нашао сам поред зграде среске капетаније. Господин Нака Пешић ме је повео узбрдо до једног пољопривредног имања удаљеног неких 700 m од тврђаве, на коме је кратко време пре тога отворена једна дивно озидана гробница дуга 1,95, широка 0,60 и висока 1,20 m. Недалеко од ње наишао сам на засведен простор и на под од квадратних опека. На имању Антонија Миленковића видео сам античке гробнице, а у кући Јованче Пешића опекама озидан римски канал веома сличан оном у Нишу.

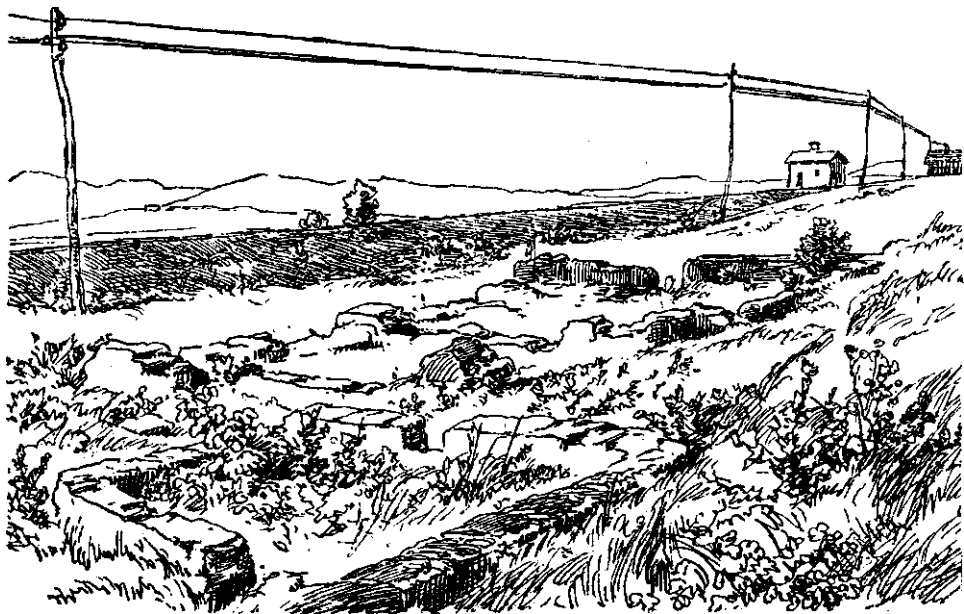
Ближа и шира околина Ремесијане била је утврђена већим бројем објеката. Осим оних у Куновичкој клисури, поменутих раније, било их је и у клисури Нишаве, под брдом Вишеград, и у јужном подножју Рињске планине, између Доњег и Горњег Риња. Остаци двеју кула на југозападном брду Малом Курилову потичу вероватно са византијске »Румисијане«, која је настала на месту Ремесијане. Њу Прокопије помиње као град са сопственом територијом, на којој је цар Јустинијан

⁷ C. I. L., III, S. 1024, ad 1687.

⁸ C. I. L., III. No. 1685-1690. - Suppl. Fasc. II, No. 8257-8259.

⁹ »Старинар«, II, стр. 99.

¹⁰ »Старинар«, II, стр. 99.

Рушевине Ремесијане коц железничке станице у Белој Паланци.

обновио 29 кастела и осматрачница и где се налазило епископско седиште¹¹, из кога је св. Ничета, »бесен апостол«, у V веку енергично вршио христијанизацију околине.¹² Епископ који је заступао дијецезу на Халкедонском васељенском сабору (452) потписао се као »Episc. Remessianesis«. Једна мермерна плоча с латинским натписом нађена 1885. показује да је овде постојала латинска црква посвећена апостолима Петру и Павлу.¹³ Византијска Румисијана (такође Мокрос) простирала се дубоко у клисуру Мокранске реке. О античким остацима које сам тамо нашао биће речи на крају ове главе. У средњовековним српским хроникама овај град се јавља као »Извори«, који су отети од Бугара. За време Турака на његовим рушевинама настао је заселак Куручешме; Швајгер, који је у пратњи једног царског изасланства путовао 1577. у Цариград, назива га »Dörflein Gurusehebse« и каже да су у њему преноћили.¹⁴

У години 1047. хиџре (1637), како наводи Хаџи-Калфа¹⁵, пиротском судији је наложено да се постара за изградњу једне паланке у

¹¹ Mannert, VII, S. 95.

Кажу да један натпис из V века писан латинским словима потиче из цркве Св. Петра и Павла, коју је основао Ничета.

¹³ »Старинар«, II, таб. VI.

¹⁴ *Reise aus Deutschland nach Konstantinopel und Jerusalem*. Nürnberg, 1609.

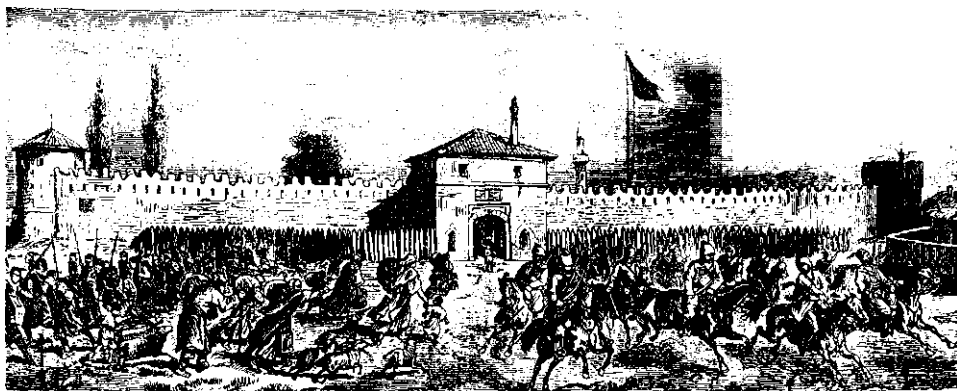
¹⁵ *Rumeli und Bosna*, 157 f.

Куручешмама. Стручњаци су проценили да би 230 аршина дуга и 150 аршина широка градња стајала 36000 пијастера. На приговор кајмакама Муса-паше, дужина је смањена за 30 и ширина за 10 аршина, па су тако трошкови били знатно мањи. Требало је да зидови с темељима буду високи 14 и широки 3 аршина, свака од 8 округлих кула да има обим 20 и висину 20 аршина, а средња кула на капији један аршин више. Укупно је било планирано 30000 аршина зида, уз трошкове од 70 аспри по аршину, које су морали да подмире 13 околних срезова.

Исцрпност с којом је Калфа описао објекат који је по наређењу Мурата IV требало изградити, и који је с незнатним изменама и изграђен, показује да су такве градње у XVII веку већ сматране као нешто веома значајно.

У поређењу са Западом, оснивање градова је на европском југоистоку било сасвим незнатно. За време муслиманске владавине настало је само неколико нових градова, а многи који су за време Римљана, Византије, па и у српско-бугарској епохи били чувени културни центри пали су на ниво убогих села. Номадског елемента азијског завичаја нису се ослободили ни они Турци који су се настанили у Европи. За творевине као што је Мустафа-пашина Паланка, тако названа по свом градитељу који је резидирао у Нишу, били су потребни хришћански мајстори, баш као и данас кад на Босфору треба градити џамије, палате, железнице итд. Нова паланка је саграђена од материјала са римско-византијске тврђаве који је био под руком на површини, а по народном предању са 12 цркава у околним селима које су порушене по наређењу Мустафа-паше. Колико је раја при томе морала да кулучи показује предање да је за чување све деце у једном месту могла код куће да остане само једна жена.

Српском артиљеријском мајору Јовану Брдарском имамо да захвалимо за тачан план турске тврђаве. Према њему, дуже стране окре-

БЕЛА ПАЛАНКА, тврђава коју су Турци и Черкези бранили 1876. године.

нуте североистоку и југозападу биле су око 140 m дуге, пиротска страна 110 m и нишка 95 m. На угловима су биле округле куле пречника 11,5 m и не баш тачно на средини зидова између њих биле су у издуженом полукругу 5,8 m истурене куле. На југозападном, главном фронту, налазила се цела од римских квадера саграђена јака четвороугаона централна кула, са надсвођеном капијом и натписом у коме је назначена година изградње (годину дана касније него код Хаџи-Калфе). На североисточном фронту налазио се само 1,5 m широк мањи прилаз. Зидови, у којима сам видео много римског материјала, били су на врху назубљени да би се усеци користили као пушкарнице, а куле су имале ниже грудобране; ровова и истурених утврда није било.

Стратегијску важност овој споља импозантној турској тврђави давао је цариградски пут, који је пролазио тик испод ње. У аустријско-турским ратовима обично је делила судбину Ниша и Пирота, између којих је лежала негде на средини. Гроф Шметау, који је писао о ратним годинама 1737-1739, каже у својим већ поменутих мемоарима: »Мустафа-пашина Паланка је једна стара тврђава, окружена јаким зидом који је фланкиран кулама, али тврђавом доминирају околни висови; ипак, без артиљерије она се не би могла узети.« А Буе је 1840. записао: »Мустафа-пашина Паланка је само палисадама појачано место.«¹⁶ Према овом наводу могло би се претпоставити да тврђава коју је поменуо фон Шметау више није постојала. Она је ипак све до наших дана постојала отприлике у истом стању као кад су је у октобру 1737. Аустријанци евакуисали пред Турцима који су долазили од Софије; јер царске трупе су тада и 1688. срушиле само неколико зграда, међу њима и један тврди караван-серај, чији се темељи, 63 m дуги и 31 m широки, и данас још виде наспрам главног фронта тврђаве. Године 1841. Белу Паланку су били заузели бугарски устаници који су продирали према Нишу; али кад су они побеђени, она је утолико љубоморније чувана.

Приликом своје прве посете 1864, а исто тако 1870. и 1871, тврђаву сам нашао насељену искључиво Турцима. Њених шездесетак страћара збијених у прљаве сокаке, мала џамија, њено минаре и две текије одавали су жалостан утисак, а исто тако бедно је изгледало и оних 300 људи који су живели у њима. Малобројно хришћанско становништво становало је у једном лугом реду кућица с јадним хановима и дућанима насупрот главне капије. Увече су капије тврђаве брижљиво затваране. Први покушај Срба, 12. јула 1876, да се на јуриш домогну Беле Паланке завршио се неуспехом због будности Черкеза. Она је освојена тек 24. децембра 1877, после упорне борбе која је трајала од јутра до вечери. Срби су имали 7 мртвих и 44 рањена, али упркос томе још истог дана су наставили продор према Пироту. Варошицу су затекли готово празну. Њени становници су с побеђеним низамама побегли преко Власотинца у Лесковац.

¹⁶ *La Turquie d'Europe*, II, p. 348.

Бела Паланка 1897. године.

Хришћанско становништво из околине одмах се бацило на рушење тврђаве. Њен источни и јужни фронт, заједно са свим турским зградама, послужили су као каменолом за цркву Христовог успења, која је 1882. подигнута на старијим темељима, и за друге новоградње Беле Паланке, која је одмах подигнута на ранг среске варошице. Она је већ 1905. у 455 кућа имала више од 2500 становника, једну штедионицу (основану 1892, са годишњим прометом од око 2 милиона динара), пошту, две основне школе за дечаке и једну за девојчице, једну црквицу, и стално је добијала прираштај из околине. Године 1889. тамо сам затекао још само два Турчина, који су управо били заузети продајом свог земљишног поседа. Архимандрит суседног манастира Св. Димитрија подигао је 1880. северно од моста на Нишави леп споменик војницима палим 1877. приликом ослобађања Беле Паланке. За време моје последње посете (1889) направили смо излет на западне, виноградима засађене брежуљке, у чијој земљи почивају и римски легионари. Предео је одисао дубоким миром. На југозападу се дизао шумом покривени, 1485 m висок Голаш, поред њега пећинама богат, нешто нижи Преслап, преко кога пешачка стаза води од Беле Паланке на највиши врх Суве планине; а доле, уз Нишаву, поред самих недавно откопаних темеља римско-византијске Ремесијане, тутњала је локомотива на свом путу према Софији.

Непосредно иза Беле Паланке цариградски пут је улазио у кречњачки теснац »Чингене дервен« са дубоко усеченим стрмим странама, где би се, према раније поменутом приказу грофа Вирмонда, »цела армија могла лако зауставити«. Брда сам овде затекао потпуно оголела; черкеска посада турске карауле поред бедног хана уливала је мало поверења; све као да је било подешено и припремљено за неки препад на друму. Већ 1864. унео сам у карту ток Нишаве од истока

према западу и цариградски пут. Да сам положај Ниша, Беле Паланке, Пирота итд. тачно одредио показала су доцнија астрономска мерења за утврђивање европске меридијанске мреже, која су границе алексиначког и књажевачког округа померила једну целу миљу на југ, чиме је Кнежевина Србија још пре 1878. добила већу површину него што се раније претпостављало.

Даље пут иде трасом античког војног пута. На западној страни близак Милчин врх код Тијеловца носио је кастел који је обезбеђивао пут, а на југоисточној Буковој падини била је Mutatio Latina, коју Itin. Hieros. поставља 9 миља од Ремесијане. Ускоро затим античка траса, под заштитом кастела на северном вису Великог Суводола, благо се спушта падином јурско-кречњачке Белаве (962 m) и силази у Пиротско поље. Већ иза Понора долина се шири и јужно од Малог и Великог Суводола јављају се богата села Блато, Костур, Лопатница и др., која су на основу одредаба Париског мировног уговора приступила 1864. изградњи једне издалека видљиве цркве, посвећене св.Харалампију. Како сам чуо, у њу је узидан један исписан »латински« камен, нађен на оближњим рушевинама (?). Од Понора пут иде 9 km правом линијом на исток и за четири сата доводи у Пирот. У хришћанском делу вароши прешли смо Боклуцу, и нашли смо сасвим пристојан смештај у »Јени хану«, који уза саму Нишаву држе два брата.

Двадесет пет миља према Tab. Peut. удаљена од Ремесијане, а само 18 према Itin. Ant. и Itin. Hieros., лежала је Mansio Turribus (Turres), коју Прокопије назива: Turribas. Мере ових последњих итинерера прилично се подударају, а оне из Табле, ако претпоставимо да је грешком при преписивању стављено 25 уместо 15 миља, подударају се тачно с утврђеним Пиротом, који поток Боклуца одваја од његове средњовековне тврђаве. Име Пирот први пут се јавља тек у XIV веку. Као његов оснивач у народу важи војвода Момчило, ујак народног јунака Краљевића Марка, али и косовски јунак Милош Обилић, како је тамо чуо путник Герлах 1578. године.¹⁷ Јиречек верује да је ту стајао град Апруни или Алруси, који је поменуо Едризи и који се по њему налазио између Ниша и Софије. Турци су Пирот звали »Schir köi« или просто »Sarköi«. О овом укроћеном »Scherdire« причао је Швајгер 1577: »Испред села стоји један леп стари кастел у равници под брдом; уз њега има неколико извора; тврђава има пет јаких кула, а на брду се виде многи остаци старих зидина. Мештани причају да су стари кастел доле под брдом саградили Турци ради одбране, пошто онај на брду нису могли да освоје; али то је тешко веровати, јер Турци не праве тако лепе грађевине као што је ова.«¹⁸ Према ономе што наводи

¹⁷ *Tagebuch d.v. zween glorwürld. röm. Kaysern Maxim, u. Rud. a.d. Ottom. Pforte abgefert. Gesandsch. Frankfurt 1674.*

¹⁸ *Ein neue Reyssbeschr. aus Teutschl. u. Constant. u. Jerus. Nürnberg 1608.*

Хамер¹⁹, кнез Лазар је приликом надирања Турака 1390 (тачније 1386) оставио у утврђеном Пироту као браниоца војводу Димитра, сина Војихне (Митра Војиновића), али Муратов војсковођа Јакша-бег га је ипак на јуриш заузео и са земљом сравнио. Према четвртом извору²⁰, Турци су изненадним ноћним препадом заузели Пирот, али су га Срби одмах повратили, па га је још и 1412. и 1413. Стефан Лазаревић храбро бранио од султана Мусе. Извесно је да је Ла Брокијер године 1433. у Пироту затекао Турке. Краљ Владислав је 1443. освојио поново утврђени град уз помоћ српског деспота Бранковића, који га је задржао на основу Сегединског мировног уговора 1444, али га је убрзо морао трајно препустити султану Мурату. Доцније је Пирот, као и Куручешме (Бела Паланка) дошао под намесништво Синан-паше. Већ тада се много причало о његовом дивном положају, прекрасним баштама и виноградима, који свуда унаоколо покривају долеритски туфови.

Године 1688. Пирот су заузели Аустријанци, при чему су се нарочито истакли српски добровољци. Они су извршили испад према Драгоману и протерали Турке са превоја, али су се Турци вратили са знатним појачањима и победили. Срби су изгубили своје вође; 30 официра и 524 добровољаца су убијени или заробљени. Фелдмаршал гроф Вирмонд затекао је 1719. у Пироту одред јаничара као посаду утврђења, које су бранила три топа. О стратегијској вредности утврђења он је рекао: »... пошто се због оштре стене поред њега топови не могу добро поставити, могао би га и мањи одред заузети било тако што би тамо довукао неколико тешких мерзера, којима би се посада, будући да је утврђење веома узано, могла лако истерати, било тако што би га заобишао с десне стране, испод суседног брда«.²¹

У рату који је убрзо затим, 1737, избио између Аустрије и Турске, један одред српских добровољаца је, пошто је Ниш већ био капитулирао, продро до Пирота, заузео његову тврђаву и сасекао посаду. Царске трупе које су ишле за њима заузеле су потом град и у околини разрезале високе намете. Изгледа да маршал Зекендорф није довољно схватио вредност положаја самог Пирота. Гроф Шметау, критичар оног похода, приказује Пирот као пријатну варошицу, а његову тврђаву као узану, стару, запуштену, и каже да осим тога њоме доминира оближњи вис. У тврђаву је убачен одред немачке пешадије од свега 60 људи да би се охрабрили српски добровољци који су запосели све прилазе граду, а ништа није учињено за појачање тврђаве. Зато је она у септембру исте године брзо капитулирала. Њеном заповеднику, добровољцу Ботунеу и посади, у међувремену сведеној на свега 40 војника, дат је слободан пролаз за Ниш. Године 1761. Пирот је добио

¹⁹ *Gesch. des Osman. Reiches*, I, S. 205.

²⁰ Милићевић, *Краљевина Србија*, стр. 224.

²¹ Relation. K. u. k. Kriegsarchiv in Wien.

на значају као седиште новоосноване нишавске епархије, која је обухватила Трн, Белу Паланку, Бресник и област Суве планине до Св. Николе на Балкану. Доцније је она укинута, па после 1821. обновљена, с тим што јој је додат и један део софијске дијецезе. Године 1836. пиротски мост на Нишави је био поприште несрећне борбе бугарских побуњеника. И 1841. се покушало са устанком, али такође без успеха.

У време моје прве посете (1864) у Пироту је резидирао један достојанствени мудир (срески капетан), који ми је, чим је прочитао моју бурунџију, дао једног заптију као пратиоца да бих могао несметано да разгледам град и тврђаву. Тврђаву сам затекао таман у онаком стању како га је описао Швајгер; једино је спољно утврђење које је он видео у близини, на западном брду Хисар, ишчезло и на његовом месту изграђен је шанац појачан палисадама. После тога сам посетио Пирот још неколико пута, последњи пут 1889, али ми ниједном није пошло за руком да нађем било какав траг из римског доба. А ипак, људи тврде да су изнад тврђаве налазили »опеке, обојене мозаичке плочице« и да су у виноградима наишли и на део античког »калдрмисаног пута«! Можда ће даља ископавања дати неки резултат.

Онај део вароши у коме су становали већином Турци изгледао је јадно; имао је сахат-кулу, нову управну зграду, 8 џамија, 2 текије, једну стару цркву, али ниједну чвршћу грађевину. Нешто боља хришћанска махала, Тиха бара, добила је 1868. у својој трокуполној цркви Богородичиног успења, која величином и лепотом знатно надмаша скромну цркву Христова рођења саграђену 1834, импозантно средиште, али између њега и околних малих кућа, неугледних крчми и старог владичиног конака није било никаквог склада. Археолошки занимљива учинила ми се једна надгробна плоча нађена у оближњем селу, дуга 0,79 и широка 0,32 m, на којој распоред приказаних личности подсећа на римске заветне каменове, а примитивна техника на старије српске плоче у Павлици и Бечевизи (прва књига, стр. 599). На једној турској чесми приметио сам плочу украшену очигледно оријенталним мотивима, али илирска слова у доњем пољу одају руку хришћанског мајстора.

Пиротска национално опредељена општина била је од почетка антифанариотског покрета у сукобу са грчким владикама које јој је наметала цариградска екуменска патријаршија. Тужбе против епископа Антима, упућиване 1860. великом везиру Ђуприлићу, који се био позабавио жалосним стањем у Туна-вилајету, превазилазиле су бројем и садржајем све што се могло замислити. Оптужбе су очигледно доказане и недостојни свештеник је прогнан на покајање у један светогорски манастир. Међутим, само две године доцније он се појављује у Цариграду, где је, вероватно захваљујући издашном подмићивању, могао да очекује ново наименовање за епископа.

Његов следбеник Софроније, кога сам 1864. и лично упознао, навукао је својим неумереним новчаним захтевима мржњу својих вер-

Старосрпски надгробни камен.

ника већ при самом ступању на дужност. Да би избегао батине, побегао је у оближњи манастир Св. Јована, и оданде је могао да се врати само под заштитом турске војничке пратње. Незнање овог грчког епископа ишло је дотле да ми је он сасвим озбиљно говорио о некаквом словенском натпису у манастиру Св. Јован из 750. године. Он, дакле, није знао ни то да је апостол Тирил тек у IX веку дао балканским Словенима писмо, по њему названо »ћирилица«. Пошто од овог црквеног великодостојника нисам добио ни најскромнија археолошка обавештења, врло брзо сам окренуо леђа и њему и Пироту.

Силазећи с превоја Св. Никола, други пут сам посетио Пирот 1870. године. Али за оних неколико часова које сам тамо провео - или тачније: које сам због неповерљивости његовог кајмакама морао тамо да проведем - везане су само непријатне успомене. Више среће имао сам тек приликом треће посете, у лето 1871. Из долине Темштице, коју сам открио, лепим путем који је Мидхат-паша саградио према Берковици, силазио сам поред рушевина замка Атанас код Горњег Крупца у широку Нишавску долину. Живописни каравани тешко натоварених магараца и коња закрчили су пут — пријатна слика која се сваке године понављала у време великог панађура у граду. У одвојеним групама поред нас су парадирани на лаким, окретним, вероватно украденим коњима Черкези, становници оближњег села Бело Поље, једине колоније странаца јужно од Пирота (сада ни ње више нема).

Извор и Бериловац остали су нам на десној страни и ускоро ме је власник »Јени хана« по трећи пут поздравио са »Добро дошли!« Овога пута био сам боље смештен него 1864. и 1870; пошто су посетиоци

панађура испунили просторије хана све до крова, домаћин ми је уступио своју собицу обложену дрветом, један прекрасан примерак бугарског уметничког резбарства, за који би многи љубитељ оријенталског комфора, сада толико цењеног у Европи, спремно дао и повећу суму новца.

Најважнија новост коју је говорљиви ханџија имао, у најстрожем поверењу, да ми саопшти била је вест да паше из Ниша, Софије и Приштине већ два дана бораве у Пироту и непрекидно заседају. »Сигурно се«, говорио је уз источњачко значајно намигивање, »припрема нешто важно. Сад кад је Француз подлегао Прусу и не може ништа да предузме, можда ће нас се Рус опет сетити?« Одговорио сам нешто неодређено и одмах одлучио да следећег дана затражим пријем код ових паша, да бих бар избегао инцидент какав сам доживео 1870. године.

Високи турски достојанственици држе се једног похвалног правила: устају рано и примају сваког у раним јутарњим часовима. Стога сам наредио да се моји коњи, прилично изморени ломатањем по балканским гудурама, што боље истимаре и са малом пратњом сам се већ у 9 часова ујутру појавио на капији новог конака, коме се у архитектонском погледу није имало шта замерити; истина, налазио се у најудаљенијем делу турске вароши, што је за хришћанско становништво било врло незгодно. Ова непријатна околност, коју сам учио и код службених зграда у Нишу, Софији и другим местима, може се објаснити тиме да већином ожењени чиновници станују у јевтиним турским четвртима и да у току дана хоће радо да скокну до свог харема, па се при избору места за градњу јавних зграда више води рачуна о сопственој удобности него о потребама странака. Друга особност нових конака биле су широке отворене лође с лица зграде, истурене попут ризалита, на којима су валија, мутесариф, кајмакам и др. седели и већали докле год је време то допуштало. Европљанин који се плаши реуме сваки пут осети језу кад уђе у овакве пријемне просторије с јаком промајом; насупрот нашим слабо проветраваним канцеларијама, овде су прозори и врата стално отворени, па вртложне ваздушне струје изводе с великим завесама на прозорима најфантастичније плесове. Шта би наши до гуше закопчани саветници рекли кад би морали да седе у оваквим одајама?

У част мутесарифа који су заседали у конаку, на улазу су стајала два редифа. Кад сам се са својом малом свитом зауставио пред конаком, они нас поздравише, нишки паша са своје високе лође такође нам љубазно отпоздрави, а пиротски кајмакам, кога је он послао доле, пожелe ми добродошлицу. Слушао сам његове фразе с лаким осмехом на уснама, јер био је то исти чиновник који ме је 1870. телеграфски денунцирао Абдурахман-паши као странца опасног по турску државу и приредио ми и друге непријатности. Уздржао сам се од било каквог приговора, поздравио нишког и софијског пашу као старе познанике, а

они ме представише приштинском мутесарифу. Присутни су били и имам, кадија, неколико варошких достојанственика и чланови меџлиса; хришћанске »ефендије« биле су, као увек, у сенци.

Разговор се у почетку кретао око неважних ствари. Софијски мутесариф се интересовао како напредује мој картографски рад, а нишки паша да ли сам нашао доста »ески шелер« (старих ствари). Ја сам искористио ову повољну прилику да, на не мало чуђење чланова меџлиса, високим намесницима пашалука отворено изнесем своје мишљење о лошем стању пољопривреде и школства. Они су одговорали неуверљиво понављањем фраза које се с времена на време чују из Цариграда - да су у току припреме за увођење коренитијих реформи. »Јаваш, јаваш«, полако, уверавале су ме ефендије, »Турска се ускоро ни по чему неће разликовати од државе којом се управља *alla franca!*« Било ми је већ добро познато колико истине има у речима ове цењене господе. А за оно што је за Пирот стварно корисно учињено имало је да се захвали једино Мидхат-паши; он је 19 km дугим, побољшаним путем повезао Пирот с Белом Паланком, његовим залагањем су саграђени нови путеви до бугарске границе: преко Крупца дуг 20 km, преко Ржане 27 km и до Св. Николе на планини Балкану дуг 60 km. Али да не бих растанак оптеретио неслагањима, окренуо сам разговор на панађур, о чијем се значају за град и пашалук говорило тих дана на сваком кораку.

Док балканске земље нису биле повезане железничком мрежом и док развој њихових градова није био подстицан изградњом бољих сувоземних и водених путева, крупну улогу у тим земљама имали су поједини велики сајмови. Пиротски панађур је био нарочито чувен због значајног промета ћилимова, али није за потцењивање била ни мануфактурна, грнчарска и колонијална роба. Истина, ове последње робе било је у још већим количинама на панађурима у Узунцову и Ески-Џуми (Трговишту); само за овај последњи су аустријски пароброди 1874. превезли до Рушчука више од 500000 kg робе. Разуме се, панађур је за сваки град у коме се одржавао представљао највећи догађај године. Већ много пре 18. августа, кад је он у Пироту почињао, владала је велика живост на иначе пустом простору између потока Боклуце и нишког пута, јер требало је од дасака • саградити читав провизорни град са правилним улицама и локалитетима често знатне ширине и дубине, који ће живети три недеље. Назива фирми ту није било, као ни у сталним турским чаршијама, али су се продавци ипак груписали по еснафима и сваки посетилац је лако налазио оно што му треба.

На путевима ка панађуру и око њега патролирали су војници, јер се често дешавало да због великог броја кола, товарних животиња и људи који су се са свих страна сливали дође до загушења и застоја саобраћаја; понекад се то изроди у тучу, па саме заптије (жандарми) нису у стању да успоставе и одржавају ред. Такве тренутке су нарочито

радо користили Арнаути и Черкези, и једни и други склони крађи, да би се, према пословици, обогатили на рачун завађених. Једна ствар, корисна за све, заслужује да буде овде поменута: све спорове око купопродаје, мера, тежине, новца, лажног новца итд., решавају одмах посебни судски органи који за време панађура раде ту, на лицу места. Пошто сам панађур посетио управо у другој сајамској седмици, кад се слеже највише народа из околине, имао сам прилике да видим ту шарену, уморасалу и бучну гомилу на њеном врхунцу. Сваштари, који су поред осталих козметичких средстава продавали и кану којом Туркиње боје нокте и дланове, продавци разноврсне колонијалне робе, ушећереног и сушеног воћа, шарених памучних тканина, марама, опанка, каишева итд. имали су своју жетву.

Док код нас готово свако село има свог дућанџију, а торбари траже и налазе своје купце и у највишим алпским колибама, на Оријенту су потрошачи у том погледу у много горем положају. Кафу, шећер, дуван, петролеј, со, свеће, сапун и стотину других ситних ствари сељак купује у граду, а ако му је село далеко од града, онда једном годишње на панађуру. Тамо гони своју стоку, доноси кожу, вуну, восак, мед итд.; са добијеном готовином онда иде од тезге до тезге, од шатре до шатре, загледа робу и ценка се око ње, борећи се узгред са претераним склоностима жене и кћери ка улепшавању и кинђурењу. Јер овде није изложено само оно што је нужно већ су још нападније истакнути предмети луксуза: огледала и огледалца, перле и траке, лажни сјајни накит итд. Продавци су већином шпански Јевреји, који се не плаше дугог пута од Ниша, Софије и Пловдива. За разлику од Турака, они су много активнији у нуђењу и хваљењу своје робе. Турчин чучи на свом ћилиму и стрпљиво чека купца; он и овде испољава своју веру да све зависи од кисмета (судбине) и да ће се оно што има да дође десити и без његовог труда. Трговина дуваном, лулама, китњастим женским ципелама итд. била је готово искључиво у рукама Турака и веома уносна.

По страни од ове велике гужве, у уским сокацима, мало сам се одморио од заглашне буке. С мање чежње се овде гледало на разне јакне, прслуке и чакшире опшивене црним гајтаном или сребрним и златним тракама, јер су били прескупи за џепове велике већине потрошача; делови одеће од 3 до 10 златних лира (1 лира = 20 марака) нису ни били толико скупи с обзиром на то да су били украшени дивним ручним радом. Њихова главна одлика лежи, наиме, у симетрији и прецизности гајтанских арабески нашивених на зеленој, црвеној и смеђој чоји. Видео сам орнаменте с таквим складом облика и боја да би се лако могла испунити најлепшим узорима једна цела мапа за неки западни индустријски музеј. Већину абација чинили су Арнаути, који су долазили из Приштине, Прилепа, Скопља и других удаљених места. Трговци бакарном робом долазили су са Црног Дрима; они су нудили, по прилично ниским ценама, разне лепо обликоване тањириће и чиније с поклопцима за изношење јела на сто, затим велике таве за пилав,

лаворе, китњасте судове за воду, пушење итд. Уз њихове тезге збијали су се калајџије и ножари с планине Балкана са дивним свећњацима и кандилима, међу којима су ми у очи пали нарочито они у облику крста са св. Ђорђем који убија аждају; дивне предмете су излагале и нишке кујунџије.

Нашло се ту и неколико сајџија; јер и најсиромашнији Турчин носи уза се сат, а у Швајцарској има фабрика које раде само за Исток; на »циферблатима« су турски бројчани знаци, а делови механизма су украшени утиснутим арабескама у оријенталном стилу. Тако су сналажљиви мајстори из Алпа успели да и на овом подручју освоје тржиште и без државних конзула, музеја итд., јер су веома добро проучили укус Турака, као и Египћана, Персијанаца, Индуса и Американаца. Разуме се, и железно је на панађуру играло значајну улогу; али домаћи производи су готово ишчезли пред косама, срповима, оковима за врата, ексерима итд. увезеним из Аустрије, пећима из Мађарске, малим округлим катанцима из Русије и финијим железним и челичним производима из фабрика са Рајне и из Шефилда. Страној конкуренцији су одолевали једино домаћи велики котлови за огњишта, ланци, потковице, грубо ковани клинови, ножеви, велике маказе итд.

Све што је на панађуру било од тканина и везова, затим фесови, шарене женске шамије, финија обућа, папир, стеаринске свеће, порцулан, стакларска роба итд., стизало је овамо, преко бугарских посредника у Бечу, Лајпцигу, Марсеју, Лондону, Манчестеру итд., из Лома, Рушчука, Солуна и Цариграда. Турске железнице су, на штету Аустрије, фаворизовале увоз морским путем из индустријски развијене западне Европе; па ипак је било важних артикала - лампи, стакла, шибица итд. — у којима је Аустрија готово искључиво владала тржиштем од севера до Рушчука, Трнова и Пловдива.

На северном излазу из велике панађурске улице чучале су у дугом реду старе покривене Туркиње, нудећи ручне везове млађих жена и девојака које су остале код куће, затим танко, златом извезено платно, китњасте папучице, новчанике и дуванкесе, златом украшене капице итд. Мало даље мој заптија ми је прокрчио пут до продаваца грнчарске робе. Читава брда тестија, лонаца, тањира, земљаних лампи и кандила свих могућих величина, и све домаће израде, лежала су на свеже покошеној ливади. Иако не онако fine израде као чудесни керамички производи из источне Бугарске, било је и овде облика који су подсећали на класичне узоре.

Свуда је било гужве и буке, али панађурски живот је у том погледу имао свој врхунац око шатри и ватри сналажљивих кафеџија и ашчџија. Ту су Турци, Бугари, Черкези, Цигани, Албанци и Татари, стојећи или седећи на грубо слупаним клупама у сенци импровизованих хладњака покривених свежим грањем, халапљиво гутали лошу кафу, чај, шербе, ракију, вино, бели и црни лук, ротквице, куван пасуљ и питу, омиљену врсту пљоснатог колача пуњеног зељем и сиром. Ма

колико се тога потрошило, увек је било довољно и за оне гладне и жедне који су без престанка пристизали. Пуне мешине црног вина стизале су на место испражњених; овнови и јагњад су неуморно, по муслиманском ритуалу или хришћанском обичају — наравно, на одвојеним местима — клани, чишћени и комадани тешким ударцима сатара, да би затим били исецкани, пржени са поврћем у тигањима и печени на ражњевима или у облику ћевапчића.

Кроз групе људи који су јели и пили тискали су се наметљиви телали, који су гласно извикивали податке о коњима, старим седлима и често безвредном оружју који се продају, затим торбари са безброј ситница, па продавци пецива, воћа и сладоледа. Срећом, четвороножни санитарци били су неуморни у уништавању бачених отпадака, иначе би атмосфера на овом месту у врелим августовским данима постала неподношљива. Кад се спусти мрак, кад замре ова врева, тад слећу и лешинари с оближњег Балкана да почисте оно што је још остало. Да се кроз сву ту гужву мувало и безброј поткивача, вештака који су чупали зубе, мађионичара, мечкара, музиканата и изазовних циганских лепотица, о томе да и не говоримо.

Од чувених пиротских ћилимова, на панађуру сам видео само понеки примерак; кад смо се вратили у варош, мој домаћин ме је повео у разне магазе, где су залихе донесене на сајам из Чипороваца лежале нагомилане у великим балама. И то је све улазило у трговину као »пиротски ћилим«. Биле су то већином простије врсте мањих димензија са врло ниским ангро-ценама, које су се од оних који су рађени у Пироту разликовале доминантним тамним бојама. Груби ћилимови за под, клупе и молитву с планине Балкана били су обично са жутим, плавим, смеђим и црним, а они из Пирота са белим, жутим, плавим, зеленим и светлоцрвеним шарама. Ови последњи рађени од финије вуне, гушће и чвршће ткани, већи и прилично скупи, озбиљно конкуришу азијским производима. Скупочени примерци одређене величине раде се по поруџбини и плаћају се унапред. Код Јеленке Рабаци, најпознатије пиротске ткаље, видео сам један ћилим намењен за салон неког стамболског паше са мустрада рађеним у светлим бојама; према тамошњим приликама његова цена је била фантастично висока - 650 пијастера (130 марака). Пиротски ћилимови највећих димензија — 5 аршина широки и 6 аршина дуги — зову се »батал«, средњи 3 x 4 аршина »сметеник«, 2 x 3 »шестак«, 1,5 x 2 »сецаде«, а уски за миндерлуке, димензија по наруџбини купца, »јан«. Бојација вуне има у вароши 12, ткача ланеног платна око 70, са 200 разбоја, ткача вуне мање. Шајак и гајтани долазе из Калофера и Карлова.

Последње часове свога боравка у Пироту провео сам на хладовитој тераси хана у сређивању бележака са панађура. Млада ханџијина жена је трчкарала овамо-онамо и стално ми се извињавала; баш испред моје собице прострла је асуре и на њима сушила свеже калане шљиве. Пиротска шљива је због велике садржине шећера прилично

цењена, а пакована у кутије, слично »шопроњском вођу«, шаље се и на удаљенија тржишта.

Пошто сам се код свог домаћина, који је добро познавао ближу и ширу околину, распитао о путевима којима је требало да прођем наредних дана, пожурio сам у конак да замолим кајмакама да ми да неког доброг водича. Вероватно под утиском уважавања с којим су ме примиле три паше, био је врло љубазан и, пошто је легитимично прочитао мој ферман, видело се да му је најзад циљ мога путовања по турској територији постао знатно јаснији него претходне године. Признао је да ми је учинио велику неправду, испратио ме до капије и изразио наду да ћу, ако одем у Стамбол, рећи неку добру реч за њега и најтоплије ме препоручио позваном запти-чаушу (каплару), који је имао да ме преведе преко Чипороваца на планини Балкану.

Овога пута сам се од Пирота растао с пријатнијим осећањима. Захвалио сам ханџији за његову собицу коју ми је уступио, његовој љупкој жени за изврстан опроштајни ручак. Бољег расположења је био и мој драгоман (тумач, преводилац); певушио је, што већ дуго нисам чуо, неку пољску песмицу за свој рачун; ваљда се радовао и томе што смо се приближавали циљу нашег путовања - Дунаву. Око два часа по подне мој мали караван је преко моста на Нишави кренуо кроз хришћанску махалу, у којој је због панађура било веома живо. Трговци и занатлије које сам посећивао поздрављали су ме скидањем капе и довикивали »срећан пут!« Тада нису ни слутили да ће шест година доцније често проклињаној турској владавини у њиховом граду доћи крај, а још мање, јер су се увек осећали Бугарима, да ће припасти Кнежевини Србији.

Пошто је Бела Паланка била заузета, Срби су 25. и 26. децембра 1876. повели против бранилаца Пирота успешне борбе код Понора, Суводола и Блата и на тим пунктовима запосели шанчеве подигнуте ради одбране цариградског пута. Један одред, који се преко Темске пробио на десну обалу Нишаве, заузео је 27. децембра утврђен турски положај код Нишора. Кад је и важан положај на Будин-делу на ушћу Темштице изгубљен, Турци су престали да пружају озбиљнији отпор. Већ раније су турске и татарске породице, које су се из северне околине склониле у Пирот, кренуле путем за Софију. Срби су, одушевљено поздрављени, ушли у Пирот 28. децембра; у поменутим борбама они су имали 100 мртвих и 583 рањена, а сад им је у руке пало 28 топова, 1500 пушака и 200 заробљеника. Тек 5. августа 1878. краљ Милан је, »на молбу Пироћанаца«, посетио њихов град, који је постао седиште окружне власти. Раније су пиротској »кази« припадали и срезови Трн и Брезник, који су 1878. припали Бугарској; данас »казу« сачињавају срезови: власотиначки²², белопаланачки, лужнички и нишавски. Од 2500 муслимана који су живели у Пироту пре српског

²² Овај срез је 1899. припојен врањском округу.

освајања, године 1879. је уз 7 185 хришћана остало само 638, али и они су се доцније одселили у Турску; њихов одлазак се и те како осетио, али је убрзо изравнат јаким досељавањем из околине.

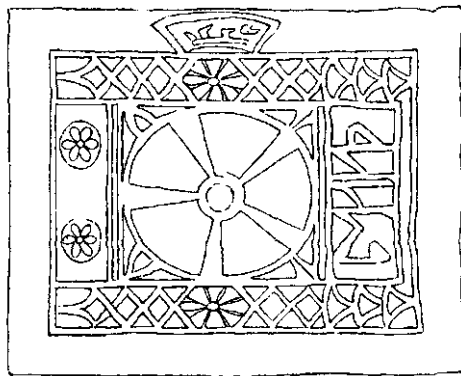
У ратној 1885. години Пирот је претрпео велике штете. Пошто је већ у току ратних припрема његов извоз сира у Бугарску и преко ње знатно опао, под његовим зидовима је кобни раздор између Бугара и Срба завршен на штету ових последњих. Кад су трупе краља Милана после бугарских победа код Сливнице, Драгомана и Цариброда биле потиснуте, бугарска војска се појавила пред Пиротом. Она га је, пошто су Срби 26. новембра ноћу динамитом разорили цитаделу и под јаком артиљеријском ватром непријатеља почели да се повлаче према Белој Паланци и Књажевцу, и заузела 27. новембра увече; одмах исте ноћи војска се упустила у пљачкање града. Следећег дана је стигао кнез Александар и овој разузданости појединих јединица стало се на крај, а доласком аустријског дипломате Кевенхилера учињен је крај и овом жалосном рату.

Изградња железничке пруге Београд-Ниш према Софији повратила је живот у тешко настрадали град. А кад сам 20. септембра 1889. у препуном београдском возу стигао с учесницима стрељачке прославе у свечано искићени Пирот, једва да се видео понеки траг тешких ратних дана које је овај град претурио преко главе. Слаби турски мост на Нишави замењен је новим, 60 m дугим, са лепом горњом конструкцијом постављеном на четири камена стуба; на све стране су међу реновираним кућама ницале новоградње, а хотел »Код српског краља« био је припремљен за велик број гостију који се очекивао с обзиром на новоотворену железничку пругу. На жалост, хотел није »радио« и жедни стрелци су упућивани у суседну механу. Тамо је било домаћег пива и изврсног црног вина, које је било зачуђујући јефтино (20 гроша ока, што је значило 10 крајцара за 1,28 l). Овде су се среди многи пријатељи који се већ дуго нису видели. Затим се пошло у цркву. Са развијеним заставама, уз звуке труба и војне музике, код торња који је

остао без добоша и сата сврстали су се у поворку српски официри свих чинова у свечаним униформама и стотине стрелаца који су овамо дошли из свих градова Србије. Ову паузу до отварања такмичења у стрељаштву искористио сам за обнављање успомена на Пирот, који нисам видео од 1871. године. Љубазни срески капетан Прока Кнежевић ставио ми се на располагање као одлично обавештен пратилац.

Најпре смо пошли на тврђаву. Очевидац српско-бугарског рата А. фон Хун овако је описао њено минирање: »Наједном је цео крај блеснуо у сјају ватре, а кад сам се окренуо, угледао сам огроман сноп пламена који се дизао високо пут неба; застао је за неколико секунди и онда спласнуо. Опет је завладао мркли мрак и потрајао неколико секунди, а онда се зачуо потмули прасак. Тај приказ је због своје изненадности и огромних размера имао у себи нечег језивог.« Експлозијом је разорена главна капија кастела, а куле и зидови су попуцали; остао је само горњи део тврђаве и он сада служи као барутни магацин. Видео сам две оловне громаде у којима су се распознавали облици бајонета, пушчаних цеви и муниције, а око њих су лежали растурили каменови с турским натписима и амблемима који су украшавали главни улаз у тврђаву. Овде је праву пустош направио страшни динамит, а у некадашњој турској махали је то исто урадила људска рука. Џамија султана Мехмеда је претворена у војни магацин, хамам са две куполе напола разрушен, а некада љупке баштице око кућа зарасле су у коров или претворене у ледину. На рашчишћеној улици никле су, додуше, већ многе приватне куће - наравно, уз помоћ штедионице основане 1888, која је 1905. имала већ 13,8 милиона динара обрта - а у дугој Софијској улици подигнута је лепа једносратна школска зграда са 15 прозора с лица, два ризалита, торњићем за звоно и великим двориштем; ту су смештене четвороразредна основна школа и гимназија.

Недалеко одатле мој пратилац ми је показао лепу приземну зграду са шест прозора према улици; то је кућа др Валенте, у којој су у

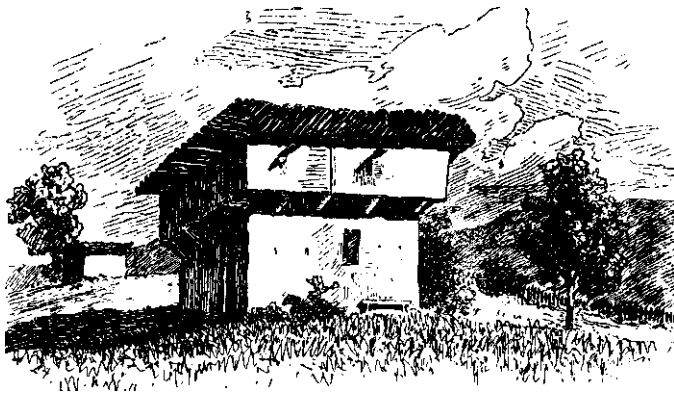
ПИРОТ, камена плоча са турске чесме.

кратким размацима један за другим одсели српски краљ Милан и бугарски кнез Александар. У суседни кајмакамов конак, у коме сам 1871. посетио нишког, софијског и приштинског пашу, смештена је капетанија великог нишавског среза, који (1905) у 30 општина са 80 насељених места (рачунајући и Пирот) има 50535 становника. Стара црква Рождества Христовог остала је онаква какву ју је оставио Партеније, последњи фанариотски епископ из Дебра. За њим је дошао Бугарин Јевстатије из Елене, који је нову цркву Св. Тројице ставио у службу национално-црквених стремљења. И данас међу припадницима старије генерације има много симпатија за Бугаре, што их је довело у сукоб са српском владом, а извесно колебање може се још приметити и међу млађима. Пре неколико година добио сам писмо од једног младог Пироћанца који је био на школовању у Цириху у коме ми саопштава да се налази у мучној дилеми у погледу свог националног осећања и да би желео да сазна да ли Пироћанци припадају српској или бугарској нацији! — Мада ово тешко етнографско питање данас више није политички важно, ја ћу се на њега још вратити.

На стрелишту близу тврђаве привођено је крају украшавање у тиролском стилу саграђеног павиљона с његова три стрељачка места, искићеног заставама и свежим гранама. За прву награду на четвородневном такмичењу краљ Милан је послао један богато позлаћен сребрни сервис у вредности од хиљаду франака. За другу награду је предвиђена једна дивно израђена крагујевачка пушка модела маузер-кока; за остале награде је припремљено 10 чувених пиротских ћилимова и још неколико привлачних предмета. На свечаном ручку који су улепшале љубазне госпође подигнута је чаша и у моје здравље и за срећан исход мога путовања. За ово је капетан Кнежевић извршио све потребне припреме. Удобна кола среског лекара др Динића чекала су пред капијом, а и мој пратилац, окружни инжењер Балта, био је спреман; ипак растанак од многих пријатеља окупљених на свечаности у Пироту није био лак. Не мало узбуђен напустио сам град.

Није то мала ствар, наградно такмичење у стрељаштву, са свечаношћу у оријенталном стилу, на српском тлу, и то у »Шехир-ћоју«, некадашњој тврђави исламско-фанариотске владавине, чије сам благодети и сам осетио! - Нека би ова дубока промена била на вечиту корист Пироту. Године 1896. Пирот је опет у 1988 кућа имао готово 10000 становника²³, међу њима 230 земљорадника и баштована, 33 чувене кујунције, 154 бојације и ткача платна и ћилимова, 273 абаџије и везиља, 270 трговаца и пиљара, 8 адвоката, 22 професора и учитеља, 4 лекара, 9 свештеника итд. Од странаца тамо живи 40 Словена, 22 Немца, 14 Румуна, 9 Мађара, 5 Италијана итд. Католика је тада било 39, протестаната 5, Јевреја 266, муслимана 272 (али од тога само 13 Турака, од којих је један имао три жене). Знатан подстицај за развој

²³ Према попису од 1905. Пирот је у 2027 кућа имао 10010 становника.

Зграда среске капетаније у Бабушници.

разноврсних привредних делатности у граду даје и гарнизон са 41 официром, 60 подофицира и 406 војника.

Весели одједи пуцњева са такмичења на стрелишту пратили су нас све до брежуљака код Блата. Преко кречњачког платоа високог 300 m пели смо се према друмском хану на вододелници и у брзој возњи поред Горњег Крњина и рушевина тамошњег кастела почели да се спуштамо преко слојева пешчаника на југ ка 3 часа удаљеној среској варошици Бабушници. Упадљиво јако осветљење у њеној осамљеној механи показивало је да се очекује несвакидашња посета. И заиста ми је кismet био наклоњен тога дана. Пријатно изненађен, затекао сам тамо окупљене на вечери генерала Анту Богићевића, начелника Генералштаба пуковника Јована Мишковића, пуковнике Михаила Магдаленића и Светозара Љочића и мајора Драгомира Вучковића. У ову далеку и забачену долину они су дошли ради проучавања бугарске границе. Весео разговор, корисне сугестије за моја истраживања и изврстан чај скраћивали су нам вече.

У касне сате срески капетан ме је повео у зграду среске капетаније, где ми је припремљен смештај. Била је то грађевина слична караули, са две велике просторије и ниским вратима на горњем спрату, некадашња кула Абдулах-бега, из које је он имао преглед целе прекрасне околине којом је управљао и која му је већим делом и припадала. Ко би могао испричати шта се све збивало у једном оваквом старом турском конаку! У сваком случају, сећања на Абдулаха нису тако тешка као на Сулејман-бега. Али под српском влашћу није хтео да живи. Продао је свој посед селу уз симболичну цену од 1800 дуката и отишао у Азију. Општину Бабушницу чини 7 места са преко 2600 становника у 350 кућа (према подацима из 1905. године); сам срески центар има само 24 куће и 140 душа. Пошто нема сопствене цркве, са 7 других места спада у парохију старе цркве Св. Тројице у Злокућану. На

изврсном путу који од Свођа води ка Власотинцу додирујући Бабушницу лежи 3 km јужније прастари манастир Св. Петка, који је 1868. обновљен, а 1880. његова посветовљена црква укључена у горчиначку парохију.

Следеће јутро обећавало је све најбоље за планирано пењање на Ракош. Пут уз Лужницу и преко питоме вододелнице улепшане буковом и храстовом шумом ка Мокром познавали су већ Римљани и штитили га изграђеним стражарским кулама. Њихови остаци сачувани су на обронцима западног Црног врха (1140 m) код Проваљеника и Ресника. Источно од »Градишта« овог последњег чекао нас је с коњима код зграде стрижевачке општине средски капетан Танасије Рашић, који је раније био отишао тамо. Писар, по обичају ислужени подофицир, жалио се да је преоптерећен послом. Општина је имала 530 пореских обвезника, који су на површини од 8 km² живели у овом и у осталих 7 места (Шљивовик, Бежиште, Ресник, Братишевац, Проваљеник и Горње и Доње Крњино). Прешли смо на десну обалу Белаве и јахали даље час преко ливада, час преко врло стеновитог, за коње чак опасног, кречњачког терена 6 km на запад, узбрдо ка једној широкој левкастој ували. Са севера су је ограничавале дубоким усецима избраздане стрме кречњачке стене 1 441 m високог Ракоша, а на јужној страни је прелазила у свеже зелене букове шуме Јавора и Рудовице. Средином ове испресецане и искидане увале тече са Чесме Ракош на Сувој планини на овој висини ретка и добра вода. Ту смо први пут наишли на једну бачију, а затим и на једно импровизовано станиште Црновунаца.

Јања Годоровић, старешина овог занимљивог насеља, родом из околине албанске Јањине, замолио нас је на њему страном српском језику да не замеримо његовој скромној колиби и да уђемо у њу. Наши пандури су се ценкањем већ домогли једне овце за 5 динара. Док су они припремали ручак, ја сам посетио сирарницу ових гостољубивих Цинцара, о којима опширан етнографски приказ дајем у другој глави треће књиге. Словенски назив ових чобана - Црновунци, који се радо називају и Грцима, потиче од њихових оваца црне вуне, које они због веће издржљивости радије држе него беле. На мојих 18 прелазака преко балканског планинског венца, Црновунце сам у лето 1871. видео само у централном делу Балкана. Међутим, они се задржавају и у Родопима, на јужним падинама Копаоника, на класичном Олимпу и у другим травнатим планинама. Кажу да у Србији, у топличком, пиротском, нишком и врањском округу, има око 135 македонско-влашких породица које поседују око 34000 оваца и 1900 коња.

Откако је Ракош постао српски, на њега око 1. маја стиже 14 црновунских породица, које за 150 дуката годишње закупују пашњаке четири околна села, где напасају својих 3000 оваца и 180 коња. Кад стигну горе, мушкарци одмах обарају дрвећа од кога жене врло вешто граде за сваку породицу посебну колибу. За три дана »село« је

Паковање качкаваља на Ракошу.

готово. Стада се распоређују у букове шуме богате растињем, где она своју омиљену храну - кукурек, купину, млечику итд. — налазе у изобиљу. Највећи део млека предузимачи прерађују у качкаваљ, једну врсту тврдог швајцарског сира, који се шаље у Солун, Једрене и Цариград. На Ракошу сам затекао два Грка који од Јање, као заступника целе чобанске заједнице, откупљују млеко по цени од 13 пара по килограму, а 19. маја су у својој високој пространој бараци почели производњу сира. Десет литара млека дају у просеку 9,5 kg сира и 0,3 kg масла. Производни процес изискује велику брижљивост. Шест стотина литара млека сипа се у једну кацу и, да би се укиселило, у њега се ставља трећина јагњећег желуца као сириште. После једног часа маса се притиска платном разапетим на један обруч, па се вода која прече кроз платно одаспе. Преостала чврста маса се притиска камењем, сече у мање комаде, а они се у једној корпи потапају на један минут у кључалу воду. Затим се омекшала маса меси рукама док не постане толико компактна да се на њој не виде никакве бразде и онда се ставља у дрвене калупе да би се под притиском комадима дао облик пљоснатих, округлих хлеччића. На Ракошу су они носили иницијале К.Б. П. П. - Кола Ђирић и Пото, Пирот. Ови хлеччићи се шест пута, сваког трећег дана, соли и перу хладном водом, и тек онда је качкаваљ готов.

Трианестог августа почиње паковање у јаке платнене вреће, које се на коњићима Црновунаца пребацују у Пирот и тамо као роба за даљи транспорт продају по цени од 1,20 динара за килограм. До Цариграда возарина стаје 24 паре по килограму. Србија узима као извозну царину 4,5 паре по килограму и 1% од вредности; Бугарска не узима ништа за транзит, а Турска 11 пара увозне царине по килограму, тако да се до Цариграда цена пење на 1,75 динара. Трговачки рабат је скроман, али кад се има у виду да су у питању знатне количине, укупна зарада није мала. На пример, само трговачка кућа Ђорђе Капланоглу откупљује са планине Балкана и из Македоније по 200000 kg качкаваља годишње.

Раније је продаја живих оваца била главни извор прихода српских Црновунаца. На 500 комада просечан годишњи прираштај је био 300, од којих је обично у јесен на тржишту у Једрену продавано по 250 комада по цени од 12 динара у злату. Односи су се изменили после рата 1885. године, кад су Бугари отежали транзит стоке за Турску. Престогао је једино извоз преко Врања у Куманово и Скопље, али тамо се за једногодишњу овцу добијало највише 5-6 динара. Исто тако је и производња масла за Турску запала у кризу. Оно се сипа у козје мешине, као и од куће понесена тарана од кукурузног брашна, која је за време петомесечног летњег боравка на непријатним и безљудним висинама, уз мало сира и масла, главна храна Црновунаца, иначе и малим задовољних. Осим тога, на коњима се доносе дебела вунена ћебад, котлови, посуђе за млеку, тестије и други најнеопходнији прибор. Неколицина мушкараца је наоружана, јер нису ретки сусрети с медведима који се крећу између Балкана и Суве планине. Има и вукова, али с њима на крај излазе за борбу обучени дивљачни пси; међутим, и поред велике опрезности, дешава се да звери у ноћним нападима на стада нанесу велику штету. Ако све протекне колико-толико нормално, почетак стриже оваца се прославља песмом, игром и пуцњавом из пушака.

Мада је и код Црновунаца сродност с латинском расом видљива, она није толико карактеристична као код Румуна на левој обали Дунава. Мушкарци су већином малог раста и набијени. Женама, већ од ране младости осуђеним на напоран рад и номадски живот, недостају лепота и грациозност покрета, чиме су њихове румунске сестре сличне Италијанкама. Чести олујни пљускови на високим планинским пашњацима присиљавају Црновунце да се облаче у топлу абу. Због многих дебелих прслука и блуза које навлаче једне преко других, у женској ношњи нема лепоте. Живописније је од белог сукна прављено одело мушкараца опточено црним гајтаном, преко кога се кад је хладно носи још и дебео црн огртач са расеченим рукавима и капуљачом. Цела породица, мушкарци, жене, деца спавају обучени око стално живе ватре на огњишту. Кад у септембру кроз пукотине расушених и дотрајалих колиба засвирају ветрови и почне да пробија киша, сви се још

Црновунци крај чесме на Ракошу.

замотавају у дебелу ћебад. Средином октобра долази крај свим радр-стима и мукама овог номадског живота по планинама. Тринаестог новембра почиње спуштање у сеном богате речне долине Нишаве и Топлице, где се остаје до Ђурђевдана, да би се онда поново кренуло ка травним висовима.

Невреме које се подмукло прикрало приморало нас је да до следећег јутра останемо у Јањиној колиби. Испало је добро што смо послушали његов савет и на врх Ракоша се, упркос великој спарини, упутили већ пре подне. Пели смо се цео сат на коњима, а онда смо их због све чешћих оштрих стена морали оставити. Овде сам се нашао на стрменитом карстном терену какав сам видео још само у Истри и Црној Гори. Требало нам је још добрих 40 минута пентрања преко глатких кречњачких степеника и између њих да бисмо стигли на 1482 m ВНСОк плато Ракоша. Поглед на запад и југ затварали су још виши висови Суве планине; богату накнаду за то пружао је поглед према планинама Балкану и Витоши, чији су врхови, високи преко 2 300 m, блештали у сунчаном сјају изнад тамних, шумовитих брда која су нам била у првом плану. На жалост, олуја која је изненада наишла с југозапада скратила ми је време за снимање контура брда, а још мање

сам могао да помишљам на пењање на највиши врх Трем, до кога у vazдушној линији није било више од 9 km. Према добијеним обавештењима, до њега бисмо имали да пешачимо сат и по на исток кроз шуму и два и по сата преко оштрог камења. Почеле су већ да падају ретке крупне капи, небо се натуштило, а ветар је на махове брисао тако снажно да смо били срећни да се здрави и читави са својим измученим коњима вратимо у удолину, која је ипак била колико-толико заклоњена. Огромна количина воде која је пролазила кроз пропустљиве слојеве кречњака избијала је са буком из ждрела Чесме, и басен поред ње, на радост Црновунаца који су прижељкивали кишу, претворила у право мало језеро. Неочекивано, имао сам пред собом »феномен карста«, који је тако изврсно описао Цвијић.

Кад смо се најзад нашли у трошној колиби, видели смо да је спас од невремена био само привидан. Завијени у своје сукнене огртаче, придржавајући рукама кров, мучени димом с огњишта који су удари ветра стално враћали, лавезом паса који никако није престајао и прасићима, пилићима и другим животињама које су од невремена кроз вратнице на колиби бежале к нама, провели смо ноћ у тесној колиби с Јањом и његовом женом Деспом - кћи Ламбра им се задржала код неких рођака - више будни него спавајући.

Силазак пешице низ вододерине у кречњачким стенама докрајчио је нашу већ раније начету обућу. Ручали смо у Бежишту, у једној кући чији су чланови по расном типу, одећи и језику били ближи Бугарима него Србима, али пошто су славили крсну славу припадали су овим последњима - ако се слава узме као изразито српски обичај, што Бугари, опет, никако не признају. У име ослепелог старешине задругу је водио један од његових ожењених синова. Жене су у овој кући биле изузетно вредне и љубазне. Осим неукусног црног хлеба од »уродице«, све остало што је на брзину стигло на сто било је изврсно. Овде се од нас опростио капетан. Даље низ долину пут сам наставио с инжењером Балтом и једним пандуром.

Близу рушевина неке куле на 823 m високој Јовановој орници прешли смо речицу Мокру, која се с хуком пробијала кроз живописну клисуру у шкриљцу. Између Горње и Доње Коритнице предео су чинили пријатнијим виногради, засади ораха и жбуње обрасло дивљим хмељем. Код Дивљана смо поново прешли речицу и ушли у бујну листопадну шуму, по којој су име добили село и оближњи Дивљански манастир, у коме смо предусретљиво примљени на преноћиште.

Ово светилиште је, кажу, првобитно било метохија чувене Лавре св. Димитрија у Солуну, а основао га је, према испитивању београдског митрополита Михаила, војвода Мрњавчевић, што значи да је настало пре косовске битке. Његов архимандрит Агатангел, рођен на острву Тиносу, који је много путовао и 1862. из Пиргоса дошао у Пирот, саградио је поред старог, трошног конака НОВ и 1874. започео градњу

цркве, али је она због избијања рата остала недовршена. Године 1877. турски пљачкаши су спалили нови конак, при чему су, на жалост, изгорела и два рукописна пергаментна чувана у библиотеци. У првим послератним годинама приходи манастира су били довољни за обнављање конака, али не и за довршење цркве. Манастир је јако посећен о Митрову дне и за време великих празника, али је сада, као и раније, упућен само на своју једва 10 m дугу црквицу покривену кречњачким плочама, чији је торањ изнад нартекса некада можда имао и звоно. Данашња звонара је саграђена од тесаног дрвета.

У поду цркве открио сам фрагмент римског натписа, а на другом месту су била уграђена два мермерна рељефа с коњаницима и једном најадом. Пред порталом су лежала три трупа стуба, дуга по 2 m, и један стуб за чесму донесени из Пирота, и антички капители, базе и блокови донесени из Беле Паланке да би били уграђени у новоградњу. Највреднији посед презадуженог манастира чине његов читлук, купљен за 1400 динара од кајмакама Хали-бега, и једна воденица са три жрвња. Његов земљишни посед, који према књигама обухвата 300 хектара, састоји се од 47 хектара ораница и ливада, 2 хектара воћњака и винограда, док је све остало под шумом; оптерећен је годишњим порезом од 1000 динара. На северним падинама Суве планине преовлађује букова и брестова шума с понеком смреком или бором. У њој има толико срна, вукова и медведа да лако и често налећу на пушку; »кад би их пореске власти«, каже у шали игуман, »примале уместо готовог новца, имао бих знатно мање материјалних брига!« Овог нашег домаћина, који је сматрао да су нови законски прописи веома неповољни за манастир, покушао сам да утешим тиме што живи у дивној природној средини и што из свога конака има преко Бабине главе диван поглед на превој Светог Николе.

Ово наше, једва 3 km дуго јахање низ шумовиту падину Суве планине према Мокри, античким путем који од Беле Паланке испод утврђеног виса Курилово кроз клисуру Мокре води ка Власини, улепшавала је јесења раскош боја. У имену данашњег села Мокре, удаљеног само 1,5 миљу од римске Ремесијане, сачуван је назив византијског епископског седишта Мокро (стр. 202). Без сумње, овај град је настао на рушевинама Ремесијане, које се и данас још могу пратити од градине Адама Павловића до југоисточног Робова дола. Тамо се у данашњим виноградима могу видети антички темељи с необично великим, дебелим опекама. Друге остатке видео сам нешто западније, на њиви Ђорђа Трискова, где су 1881. у усеку за трасу новог пута откривена, на међусобном растојању од 11 m, три 60 cm широка зида, која су се спуштала ка потоку, и мало даље седам римских гробница, у којима су нађене (1887) керамичке посуде, бронзане фибуле, новац из доба Царства итд. Један део пространог римског града лежао је, дакле, несумњиво овде на речици која се слива са Преслапа, 1400 m високог брда Суве планине, и пресеца данашњу Мокру.

Даље смо ишли кроз дивљу и романтичну кречњачку клисуру Мокре, преко два воденична јаза, и ушли у предграђе Беле Паланке, које би се пре могло назвати селом, и где је вероватно почињала и римска Ремесијана. На жалост, ту сам изгубио свог пријатног пратиоца инжењера Балту, који је телеграмом из Ниша добио налог да хитно отпутује у Црвену Реку и да обезбеди провизоран прелаз преко реке, пошто је бујица после оног пљуска који је и нама загорчао боравак на Ракошу срушила постојећи мост, а требало је исто тако, колико год је било могућно, осигурати и оближњи мост на железничкој прузи.

*

»Што се тиче земље од Нисе до Софије«, писао је гроф Вирмонд у свом извештају из 1761, »то су десно од пута до Драгомана сама висока брда и шуме, али су им долине ипак настањене хришћанима; од Нисе до Пирота има веома високих, стеновитих брда; код Драгомана брда се одбијају од пута више удесно и горе су већином гола; а лево од пута шумом обраслих брда има само до Пирота, где почиње Стара планина и протеже се према Цариграду; то су саме мртве и голе стене, па отуда ваљда и тај назив планине, а доле, у подножју стена, и тамо до половине њихове висине, има врло лепих поља, ливада, винограда и шума, па је то све, како тамошњи сељаци кажу, јако насељено.«

Кад сам 1864. од Беле Паланке пролазио овим делом балканског планинског ланца, видео сам да се традиционална представа о нишавској области коју дају наше карте много разликује од Вирмондова крокија. На свим картама се дуж десне обале Нишаве од брдског масива званог Црни врх спуштају стене толико стрме да би се између Пирота и Беле Паланке тешко могло наћи простора за неко људско насеље. На 57 km дугој деоници обале између Цариброда и Сићева, на најбољој Кипертовој карти из 1855. јавља се само једно место, а ни оно у ствари не постоји, док је цела источнија област од неких 20 квадратних миља приказана као потпуно ненасељена. Ипак је гроф Вирмонд био добро обавештен. Ја сам 1864. године на територији о којој је реч нашао не мање од 98 места, и она је, према мојим забелешкама, на Кипертовој карти европске Турске из 1870, поред белих поља источније балканске територије коју још нисам био пропутовао, изгледала као раније Египат поред земаља Конга, у оно време такође неиспитаних. Зачудио сам се нарочито богатој рашчлањености и густој насељености западних падина Балкана испод Св. Николе. Црни врх, огромна стеновита барикада која је на нашим картама нишавској области давала печат безнадне пустоши, припадао је оним фиктивним картографским творевинама којима је карта југозападне Турске и данас тако богата. Први пут се оштро изражен Црни врх појавио на карти потпуковника фон Вајса (1829) и од тада је у том виду присутан на свим картама, па и на оној пуковника фон Шеде, који

је овом измишљеном планинском масиву, према неком непознатом извору, дао и друго име: »Тори-Стара-планина«. Ами Буе је 1840. уз овај фиктивни Црни врх ставио знак питања, али га је задржао на карти.²⁴ Он се није могао о њему боље обавестити, јер се није удаљавао од великог војног пута. Француски академик Бланки, који је прошао руту Белоградчик-Пирот, није дао, што је већ Киперт у »Објашњењу« уз своју карту приметио, никакве картографске податке о терену којим је прошао.

Далеко би нас одвело ако бих хтео да објасним све заблуде које су настале због измишљеног Црног врха као апокрифног продужетка балканског планинског ланца. Упућујем на поређење Кипертових или Шединих старијих карата с мојим приказом ове области и напомињем једино да је, на пример, извориште Тимока премештено са јужног на северно подбрђе Балкана, уза саме изворе Лома; даље, кад би се Црни врх с оним димензијама и висином, као огромна преграда, заиста налазио на оном месту где је уцртан на Шединој карти, пут од Ниша према Дунаву имао би одмах после свог скретања од Беле Паланке да се бори с великим тешкоћама и вероватно не би ни био грађен. А овако, пошто је долину Нишаве пресекао правцем према северу, он кратким завијутком на североисток прелази преко благих узвишица, између којих се налазе плодне, водом богате долине погодне за људска насеља. Мидхат-пашин поштански пут стиже без великих тешкоћа на плато Бабина глава, затим код његове округле карауле, око које су 1876. и 1877. вођене оштре борбе, прелази двама мостовима изворне краке Сврљишког Тимока и држи се његове десне обале све до прве поштанске станице, карауле Мирановца. Једва четврт часа од карауле налази се српска гранична карантинска станица Пандирало, од које прилично добар пут преко Тресибаве води за Књажевац. Судећи према остацима корала (*Stylocoenia* и *Rhabdophyllia*) нађених у узорцима које сам узео²⁵, кречњак који се ту налази и који је богат петрефактима припада горњој формацији еоцена.

Од Мирановца траса у кривинама иде узбрдо ка караули Извору, са које се отвара диван поглед. Из птичје перспективе види се панорама југоисточне Србије, којом доминира пирамида Ртња. На северу се пружа дуги гребен Балкана око Св. Николе све до његовог северозападног продужетка Иванове ливаде. Одавде сам имао изванредан преглед попречних долина до прелаза с Тимока на Лом, а чука на којој се, како показују остаци зидова, налазио неки антички објект може да буде изврсна тригонометријска станица. Стога сам је посебно истакао међу оним тачкама на које сам указао Ами Буеу. С карауле сам снимио

²⁴ *La Turquie d'Europe*, I, p. 151.

²⁵ *Verhandlungen d. k. k. geolog. Reichsanstalt*. Wien 1868.

²⁶ *Beiträge zur Erleichterung einer geogr. Aufnahme d. europ. Türkei*. Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. Bd. LV. Wien 1867.

профил Св. Николе и одредио висине његових најважнијих врхова, међу њима и Бабиног зуба, с круном која личи на тврђаву са више кровова, затим Црног врха, једног нижег врха у предбрежју, који је, највероватније, био повод за апокрифни планински масив на старијим картама.

Од карауле Извора пут иде долином истоименог села, која се одликује извршним воћњацима и баштама са поврћем и цвећем. Овде избија главни крак Трговишког Тимока, па отуда и име места Извор. Тамо где се он спаја са Стањанском реком, која долази из једне јужне бочне долине, пут који иде уза сами поток прави оштар заокрет према северу и после двадесетак минута улази у стеновит теснац, из кога, као кроз неку капију, улази у широко отворену долину Калне. Непосредно уз караулу постављену на излазу из теснаца спаја се Изворска река са Црновршком реком, главним изворишним краком Трговишког Тимока, која долази са Црног врха и Равног бучја. Даље пут иде, често вијугајући, на североисток ка другој поштанској станици Берировцу, са лепо грађеном малом караулом, где сам код љубазног турског команданта нашао пријатан смештај.

Кад сам у јесен 1870. трећи пут ишао преко Берировца, нашао сам га улепшаног једном црквицом, коју су подигла два имућна мештана, браћа Ђира и Мино Тошовић. Преноћио сам код Ђире, који је носио почасну титулу чорбације. Ни по чему се није примећивало да он припада високо поштованом реду хаџија, да је видео много света и да је био на ходочашћу на Атосу. »Богу хвала, сад имамо цркву; у праву сте, сад треба саградити и школу да нам деца не одрастају тако сирова као што смо ми!« рекао је паметни чорбација, коме имам да захвалим за драгоцену обавештења о начину како Турци убирају порез; тај начин је био раји мучнији од саме висине пореза.

Берировцац је раскрсница на путу који од Ниша и Пирота преко Балкана води на Дунав. Одавде иде уз поток Равно бучје, прелазећи често с једне његове обале на другу, ка округлој караули Јањи; тек од истоименог села он остаје на десној обали, да би у великим кривинама, стално се пењући, стигао до треће станице, високо постављене карауле Равно Бучје. Земљиште је око ове последње деонице пута неплодно, пошто су брда већином гола, поточићи слаби, насеља у којима живе само пастири веома сиромашна. Колибе од плетене трске личе на мало веће кошеве за храну, покривене су сламом и свакако би биле привлачне као мотив за сликара него као објект за некога ко се бави националном економијом.

Овде, на крајњем североистоку изворишне области Тимока, чекало ме је ново картографско изненађење. На месту где се налази сиромашно сеоце Равно Бучје, на нашим картама је уписан град »Иснебол«, име које је у овом делу Балкана, како ми је речено, сасвим непознато. Према томе, једино име које је уписано на простору од неколико квадратних миља, уз то и прилично насељеном, било је

фиктивно. Овај непостојећи град је и др Ами Буе често помињао у својим делима. Тек у јесен 1868. сазнао сам у конаку Туна-вилајета у Рушчуку да је »Иснебол« турски назив бугарског окружног града Трна, на северозападу од Софије. А како је он на нашим картама одлутао тако далеко на север, у гудуре Балкана? Први пут он се појавио на карти уз Хамеров превод (1812) Хаџи-Калфиног дела *Rumeli und Bosna*; значи, цртач ове карте је произвољним коришћењем података које је дао Хаџи Калфа унео задуго велику пометњу у графичко представљање области Хема. Хамер је, истина, рекао да не одговара за тачност ове карте, али боље би било да је уопште није објавио.

Наши коњићи су морали да се напредну до крајњих граница да би се серпентинама које почињу од Равног Бучја и које су већином стрмо трасиране успели до 1444 m високог превоја. Пошто Милићевић и 1883. помиње измишљену причу, коју сам већ 1864. оспорио, да име превоја Свети Никола потиче од неке оближње цркве посвећене св. Николи²⁷, ја овде понављам: овом делу планине Балкана, који је већ *Tabula Peutingeriana* истакла на свој примитиван начин и који чини засебну целину, име сам дао ја и нико други, и то по крсту св. Николе који је стајао на превоју, јер прелазећи неколико пута преко превоја нисам ни на овој ни оној страни чуо ни за какав други назив.

У благо кривој линији Свети Никола је преко 2186 m високог Миџора повезан са источнијом Чипоровицом, док његов продужетак према западу, Заглавачка планина са својим Орловим каменом, високим 1814 m, чини вододелницу и границу између српског књажевачког среза и бугарског белоградског округа. Јужну падину Светог Николе конституишу диоритске и пијацитом богате стене кварцног шкриљца, затим амфибол-андезит са готово црном блендом, од киша и ветрова позеленилим излучевинама фелдспата и љубичасто-сивом основном стеновитом масом, сличном трахиту на Малом Тимоку који је Брајтхаупт назвао »тимазитом«. Јужна, гола падина Светог Николе и њени повијарци имају неки мучан и пуст изглед, појачан сивозеленкастом бојом, док је северна страна покривена бујном вегетацијом букве и храста, које на већим висинама смењују четинари; врхови су ипак голи и обично већ од почетка октобра покривени снегом. Подробнији приказ овог превоја, који сада чини српско-бугарску границу, панораме која се са њега отвара оку посматрача, као и утврђења у турско време читалац може наћи у мојој књизи *Donau-Bulgarien und der Balkan*.

У последњим српско-турским ратовима вођене су жестоке борбе за комуникацију преко Светог Николе, јер је она омогућавала лако пребацивање трупа од Књажевца до Беле Паланке, Пирота и у видин-

²⁷ У *Краљевини Србији* Милићевић на стр. 222 каже: »... названи тако по цркви Светога Николе, која је ту близу« (!), а не наводи место где се та измишљена црква налази.

ски крај. Непосредно после објаве рата генерал Черњајев је у противречним, више пута мењаним диспозицијама, које су трупамa наметале бескорисне и исцрпљујуће маршеве, наредио свом крајњем левом крилу под пуковником Хорватовићем да 2. јула 1876. заузме турско упориште на Бабиној глави и да тиме отвори пут за Пирот. Првог јула је српска претходница прешла границу, а 2. јула у 8 часова изјутра започет је напад. Међутим, земљана утврђења, изграђена југоисточно од видинског пута, на висовима око утврђене карауле Пандирала, била су енергично брањена и борба је до 11 часова остала без одлуке. Тада је стигао пуковник Бекер са најистуренијом батеријом из колоне Черњајева, а мало касније и овај сам са главником. Српском артиљеријском ватром су ућуткани турски топови и један батаљон Књажевачке бригаде је око 2 сата по подне заузео шанчеве. Али заморене трупе нису искористиле стечено преимућство. На марш према Белој Паланци и Пироту кремало се тек сутрадан, и њихово освајање је изостало. Ускоро су неповољне вести са централног фронта принудиле чак и Хорватовићеве јединице на повлачење, и 19. јула су се Срби, потиснути са Бабине главе, нашли у ситуацији да код Пандирала бране сопствену границу од надмоћнијег непријатеља који је надирао преко Пирота и Беле Паланке. На брзину изграђеним положајем командовао је пуковник Узун-Мирковић. Деветнаестог јула у 8 часова ујутру Турци су са 8—10 батаљона, пробивши српско лево крило, напали положаје које су бранили две бригаде јагодинске и књажевачке пешадије, половина батерије тешких и једна батерија лаких пољских топова, два дванаестофунтовњака и два брдска топа. Упркос добро организованог ватри из свог редута, стрељачког рова и батерија у центру, Срби су пред вече били потиснути с овог положаја. Међутим, следећег јутра, јуришајући под јаком артиљеријском ватром, они су га опет заузели. Турци, који су овде, према српским извештајима, у борбу бацили 30 батаљона и 2 батерије, оставили су на бојишту 54 погинула војника; на српској страни је било 42 мртва (од тога 2 официра) и 200 рањених. На жалост, храброст коју су Срби показали на левом крилу, као и код Књажевца, Зајечара, Неготина итд., није могла изравнати губитке центра којим је командовао Черњајев!

Срби су успешније дејствовали у следећем походу, 1877, у коме је 17. децембра заузета долина горњег Тимока. Капетан Глиша Франић, способан официр који је 1862. из Аустрије прешао у српску службу, избио је 19. децембра са три батаљона, два брдска топа и нешто коњице, преко Равног бучја на превој Свети Никола. После кратке борбе, уз незнатне губитке, турско-черкески браниоци - било их је око 500 — потиснути су из своја три редута према Белоградчику, чиме је српска колона успоставила везу с извидницом руског Арнолдијевог коњичког дивизиона који је на другој страни продро до Чупрена и са Румунима који су опседали Белоградчик.

Балкански пут, који се од Трговишког Тимока одваја према Пи-

Превој Св. Никола на Балкану и долина Тимока код Равног Бучја.

роту и око кога су се такође водиле многе борбе, иде од Стањанске реке (притоке Трговишког Тимока), често прелазећи с једне њене обале на другу, ка Стањанцима, код којих су ме један водопад висок 30-40 m и трошна воденица на њему просто очарали својом живописношћу. Одавде предео добија суровија обележја. Воде које се с великим падом и буком сливају од Шугрина и из источних попречних клисура знатно су отежавале изградњу пута. Ускоро смо стигли на караулу Церову, која ми је послужила као изврсна тачка за посматрање и снимање тимочко-нишавске вододелнице. При спуштању слика је била нешто питомија, нарочито код села Церове, чији се поточић улива у Темштицу. Поред два некадашња турска читлука са родним виноградима стигли смо до моста на Темштици, са кога се отвара поглед у један североисточни усек, чије кречњачке стене са својом романтичном дивљином и са стрминама Светог Николе на северу оштро одударају од његовог југозападног брежуљкастог по-

дножја. До године 1871, у којој сам у карту унео 35 села и 3 манастира ове велике долине Балкана, није се о њој знало ништа, као ни о њеном главном месту Темској, која ме је не мало изненадила. Она се са својим кућама покривеним црвеним црепом широко простирала управо на оном месту које је на нашој до тада најбољој карти покривао огромни фиктивни Црни врх.

94 Североисточно од Темске, у једној дубокој клисури, лежи манастир Св. Ђорђе. У црквици овог старог светилишта могу се видети стари рукописи и натписи на зидовима датирани 1576. Према Љуби Ковачевићу²⁸, манастир је опустошен 1692. године, а замак, који је од деспота Оефана отео и утврдио Сулејман, освојио је и разорио (1413), према сведочењу Константина Филозофа, противсултан Муса. Овде је близу олтарске апсиде сахрањен капетан Милутин Карановић, који је 27. децембра 1877. погинуо код југоисточног Нишора. На оближњој »Стражи« налази се старо »цидско гробље«, у чијим су досад ископаним гробницама нађени само костури без прилога. Цркви Св. Тројице, која је обновљена 1875, придодати су Темска и Рудиње. Манастир поседује 36 хектара ораница и ливада, 5 хектара воћњака и винограда, 28 хектара шуме, једну велики воденицу, 250 коза, 120 оваца итд. У близини је нађен угаљ, али да ли његово искоришћавање може да буде уносно, то још није утврђено. Игуман, коме помаже један калуђер, располаже годишњим приходом од 4000 динара, који је довољан за покриће расхода.

О рушевинама испод Беговог моста, које сам посетио, прича се да је тамо била »велика латинска тврђава«, а остаци њених истурених осматрачница могу се видети у горњем току Темштице. И на најисточнијој тачки српско-бугарске границе, одакле се са 1570 m високог Прелесја истоимени поток слива ка Темштици, има доста зидова близу вододелнице на Балкану. Југозападно од Росомача, на врху левог зида клисуре, на 1170 m високом граничном брду Славеј код Рсоваца, налазе се рушевине неког замка, а и на висовима јужно од Паклештице има остатака античких објеката. Тајанствене приче се испредају о Владикиној плочи, која се налази између Паклештице и Рсоваца, као и о изградњи врло старе црквице Св. Николе у Дајкинцима и о манастиру посвећеном рођењу Богородице код Ржане; за дозволу за обнављање овог манастира Турцима је 1853. године плаћено 700 пијастера. Своје оскудне приходе од 1800 динара годишње манастир извлачи из приноса са 80 рала ораница и ливада, од једне механе, мале воденице и милодара верника.

Од Темске се пут стримим серпентинама спушта ка Нишави, а затим њеном десном обалом, готово у правој линији, на југ води у Пирот. Из њега сам 28. августа 1871. пошао у обилазак брежуљака који га окружавају са североистока. Некада је један замак, који је сада

²⁸ »Гласник«, св. 56, стр. 357.

у рушевинама, контролисао пут који је долином поред Градашнице и извора топле воде у Витановој стени водио узбрдо ка кастелу код Доброг Дола. Да бих се боље оријентисао на тада још недовољно познатом терену, изабрао сам тежу, високу стазу, са које сам после једночасовног јахања бацио још један поглед на лепу долину Нишаве. Колико ће она добити тако дуго одлнганом изградњом пруге која ће је везати са Београдом! Пењући се даље на север, код Нишора, малог села са 63 куће и дивним положајем, били смо већ 456 m изнад Пирота. Пут је сад водио на североисток преко сочних травњака са лепим храстовим дрвећем>на југоистоку је 1353 m висок Басарски камен, са својим оштрим контурама и рушевинама на врху, употпуњавао лепоту целог предела.

Моји пратиоци су скраћивали време тиме што су уз пут, онако с коња, брали лешнике којих је било у изобиљу. Око 5 часова по подне прешли смо 936 m високо седло код Копривштице, које чини вододелницу између Нишаве и Темштице. Тада смо пошли низбрдо необично живописном кратком попречном долином, где се у примитивним пећима пече креч; спуштали смо се низ поток који покреће неколико воденица и код Завоја се улива у Темштицу. Она овде са хуком улази у једну клисуру исконске дивљине. Да је област Темштице одавно насељена сведочи, поред раније поменутих старих замкова и цркава, и леп стари камени мост код Завоја. Уз снимање ове области започето 1870, имао сам много да питам и много да радим, јер је у дубоким, водом богатим попречним долинама био знатан број места која су први пут морала бити унесена на карту.²⁹

Моје заптије су предложиле да преноћимо у Великој Лукањи, са веома старом манастирском црквицом, јер смо овде могли добити много удобнији смештај него у наредним местима. Ја сам се и овог пута успротивио да одступим од раније утврђеног програма. Настављајући пут попречном долином Гостушке реке право на север, наишли смо на њеној десној обали на један кречњачки зид, висок отприлике 120 m, чији су таласасто набрани слојеви указивали на неку велику сметњу њиховом првобитно хиризонталном положају. Само овде-онде срели смо понеког сељака који се враћао са мршаве њивице. Људи су у овим долинама лепо и снажни, при том скромни, марљиви и интелигентни. О њиховој религиозности сведочи чињеница да готово свака општина има цркву; са просветом ствар стоји мало слабије, јер тек на три општине долази по једна школа.

Цела област балканског ланца између Ниша, Цариброда, Трна и извора Темштице код Губеша звала се раније Торлак, а њени становници се и данас још зову Торлаци. Они се језиком и ношњом разликују од Шопова, који живе на територији од балканског превоја Гинци до јужно од Софије, и од Бугара на северној Чипоровској реци, које у

²⁹ *Donau-Bulgarien und der Balkan*. 2. Aufl. II. Bd., S. 289 f.

Торлаку зову Загорцима. Вук каже: »Торлаци не говоре добро ни српски ни бугарски.« Њихов језик је сличан оном у нишком крају, али се *к* и гизговарају мекше, више као *h* и *ћ*; тако, на пример: *руће* уместо *руке*, *слуће* уместо *слуге* итд. Торлак носи белу кудељну кошуљу, беневреке (чакшире) од белог сукна, кратак јелек, цубе без рукава, а зими још и гуњ с капуљачом и рукавима - све то од абе (сукна) и опшивено црним гајтаном; осим тога, он носи црвен вунени појас, дебеле беле вунене чарапе, преко њих обојке од навоштеног сукна, опанке од коже коју сам штави и варетину (шубару).

Слављење крсног имена у Торлаку само се незнатно разликује од српског; једино што ручак почиње вином, а вечера ракијом. На свадбама влада специфичан обичај да се сватима младожење вратнице невестине куће отварају тек кад преко *н* баце неколико златника у двориште. Тада се још једном утврђује шта младенци једно другом дају. Тек кад се то јасно и гласно рашчисти, невесту њен брат предаје изасланом деверу. Тада се сви, невеста такође, пењу на коње и одлазе кући младожењиној, где се свадба прославља уз песму и гозбу. Разуме се, Торлаци, као и остали Јужни Словени, воле лепе здравице; једна од најлепших и најкраћих упућена младенцима гласи: »Живели дуго и будите чисти као Стара планина!« - као снегом покривени Балкан. Торлаци много воле да путују; на то их делимично гони неплодност тла, јер морају хлеб да траже у туђини. Лети, у време жетве, многи мушкарци, жене и девојке одлазе на 10-14 дана у српско Поморавље и у Румунију. Многи недељом увече силазе у долину Нишаве, раде тамо преко недеље и у суботу увече се враћају својима. Мутавције, грнчари и циглари («ћерамицари») иду све до Крагујевца, па су и Шумадинце научили да рационалније искоришћавају угаљ.

Било је већ касно увече кад су наше заптије у једној од расутих кућица Гостуше нашли смештај за нас, али пошто у месту није било ниједна штале, коњи су морали провести ноћ под ведрим небом. Добродушни и гостољубиви домаћини су нас послужили хлебом, јајима и сиром, а ја сам овом једноставном обеду додао и један јак чај. Он и ватра у малој кухињској просторији добро су нас загрејали. Око поноћи дигао се неки хладан ветар, који је кроз дрвене зидове слабо олепљене иловачом брисао преко мог лежаја. Поврх тога, с друге стране зида су ми непосредни суседи биле домаћинове козе; кад се оне за неки тренутак утишају, магарци, кокоши и мачке као по договору почињу свој мелодични концерт. А ноћ се отегла, никако да сване. Јутро је за 30. август било прилично свеже; око пола седам забележио сам 10 °C на надморској висини од 671 m.

Даљи пут нас је водио на североисток преко питомих брежуљака, местимично под кукурузом. Ускоро сам и овде, на јужној ивици Балкана, наишао на зону пермских слојева, чије је непрекинуто простирање од централног Балкана до Тимока сада било непобитно утврђено. Пут је постепено бивао све стрмији; јахали смо уз лепо пошумљену

Турлу, где се већ јављао и тврди кречњак. Ту смо срели један закаснели караван који је из бугарске Железне кренуо на панађур у Пирот. Сваки коњ је носио две бале са по 50 ћилимова. На северној падини Турле логоровала је под косо постављеним даскама једна патрола заптија, чији је задатак био да за време сајма штити трговце који иду преко Чипороваца.

Са ове карауле на Вртибогу (1482 m) отворио ми се поглед на широк амфитеатар благо заобљених висова са лепим пашњацима и понеком обрађеном парцелом. На североистоку, међу брдима устремљеним увис, појавио се на видуку превој, према коме смо кренули једном кривином јако избоченом према истоку. Кад смо стигли до тачке где она завија на север, испод нас се указала једна веома романтична клисура, којом се запенушени поток спуштао према Темштици. Ма колико лепа била ова слика, њу је ипак живописношћу надмашао поглед с једног виса испод 1897 m високе Браткове стране, по којој, према изјави мојих заптија, има не само медведа и вукова, већ се тамо нарочито у пролеће окупљају и опасни хајдуци. Снимио сам многе углове и бацио последњи опроштајни поглед на област Темштице, која је сад први пут ушла у карту и од чијих је 35 места и 3 манастира, пре мене непознатих, Берлински конгрес Кнежевине Србији доделио 17 села и 2 манастира, тако да сада гребен западног Балкана на дужини од готово 6 географских миља чини њену источну границу према Бугарској. Павловим крстом је обележен истоимени превој, преко кога сам 30. августа у 10 часова пре подне, притемператури од 9 °C, између Три чуке (2032 m) и Вражје главе (2026 m) кренуо низбрдо у бугарску област Чипороваца. Ову област и израду ћилимова у њој, која чини веома занимљиву грану бугарске домаће радности, описао сам у свом делу *Donau-Bulgarien und der Balkan* (друго изд., друга књига, стр. 293).

Од српских врхова на Балкану највиши је Миџор са 2186 m; за њим следе: на северу Међова (2004 m), Бабин зуб (1996 m), Орлов камен (1814 m); према југу: Мартинова чука (2059 m), Голема чука (2014 m), Балцинца (1971 m), Аловити камен (1838 m), затим преко 2000 m висока брда већ поменутог превоја Вражја глава, Бабин врх (2115 m) и најзад она нешто нижа брда (1700—1800 m) која одвајају извориште бугарске реке Огост на југу од слива српске Темштице. Највећи висински пашњаци налазе се на заравнима брда: Бабин зуб, Понор, Вртоп, Слап, Мучибаба, Међа планина, Белан и др. (укупно 18); све је пашњаке Мидхат-паша прогласио за државно добро и издавао их у закуп. Српска влада је задржала тај однос, с том разликом што је подстицала стално настањивање македонских номадских пастира, према којима је један заселак (1471 m) на Понору назван Црновунци. Неки од закупника ових пашњака поседују огромна стада оваца. Тако Димитрије Дроз на Слапу производи лети просечно 80 метарских центи качкаваља за Једрене и Цариград.

У пиротском округу, ксји обухвата 2419,4 km², сточарство је најзначајнија привредна грана. Године 1905. пописано је: 202127 оваца, 79628 коза, 14603 свиње, 8959 коња, 37630 говеда, 83 бивола, 124 магарца и 7542 кошнице. У најређе насељеним срезовима, нишавском и белопаланачком (30–40 душа на km²), на 100 становника долази 320–390 грла стоке; у лужничком срезу (57 душа на km²) 340, а у власотиначком-³⁰ (48 душа на km²) само 232 грла. Процењује се да у овом округу на пашњаке и ливаде отпада око 15500 хектара, на шуму 11960, на оранице под житарицама 38 300, на воћњаке и баште 1580 и на винограде 1750 хектара. Од три среза нишавски има највише насеља (81); ту на једно насеље долазе просечно 82 куће, у белопаланачком 60 и у лужничком 55 кућа. Укупан број пописаних кућа износи 14922; у њима живи 104101 становник, мушкараца 2600 више него жена! Свих 55 општина у округу (са 174 насеља) имале су 1905. само 56 цркава и 53 основне школе, од тога 3 за женску децу (!). По овим бројевима види се и без даљих коментара колико у културном погледу још има да се уради у овој области која је раније била у турским рукама, а 1878. године додељена Србији.

³⁰ Овај срез је 1899. припојен врањском округу.

ПРЕКО ПРОКУПЉА КРОЗ ЈАНКОВУ КЛИСУРУ И КУРШУМЛИЈУ НА ПРЕПОЛАЦ

Двадесет деветог септембра 1889. кренуо сам из Ниша на пут у југозападну област Мораве. О њеним етнографским односима, у којима је дошло до померања после Берлинског мира, нисам могао ништа поуздано сазнати чак ни у нишким чиновничким круговима; нико није знао одакле су људи дошли, ко се населио у стотине арнаутских места која су напуштена после 1878.

Прво смо ишли, паралелно са железничком пругом, Мидхатовим путем с огромним тополама засађеним с обе стране пута, поред старе црквице Доње Стопање, из које је један рукопис на пергаменту, пронађен кратко време пре тога, нестао незнано куд, затим право на север преко као тепсија равног дилувијума, који се између Јабланице и Ветернице протеже пуних осам часова од севера на југ и просечно два часа од истока на запад; иако без дрвећа, он је врло плодан.

Од многих бара налик на језера, које заостају после пролећног изливања Мораве, Црни вир, источно од железничке чуварске кућице 174 код Кумарева, важи као лековит за људе и животиње. Дуж Јабланице, поред самог пута код Дупљана, видео сам дивне храстове чија су стабла имала у обиму 5—7 m. Раније су и падине Добре главе које прате речицу биле покривене густом шумом, али Турци, који су у шуми гледали најопаснијег савезника незадовољне раје, нису ништа предузимали за њену заштиту.

После десет километара вожње застали смо код 300 m високог стеновитог рта Добре главе. У подножју брда намењеног телесном и духовном окрепљењу стоји механа, а нешто више, међу дивним виноградима, живописна црквица оближњег села Печењевца. Кажу да име овог имућног села потиче од неког српског војводе који је био наредио да му се у оближњем манастиру припреми ручак, али тек што је појео печење, напали су га Турци; он се не само храбро бранио већ их је и у бекство нагнао. Мој љубазни пратилац, професор Божовић, причао ми је о неким рушевинама тврђава на брду Ванос, али упркос заједничком

брижљивом претраживању све до Меденог гумна, нисмо на овом брду, на коме има изврских каменолома, нашли нигде никаквих трагова зидина или расутог грађевинског материјала; наишли смо, међутим, на нешто друго: на трагове односа између исељеног феудалног племства и његових хришћанских подложника.

Црквица Св. Илије, подељена у три брода са шест стубова од пешчаника, скромна је репродукција старије лесковачке цркве Св. Богородице и, као и ова, веома богата потамнелим иконама које озбиљно делују. Њу је 1844, под митрополитом Јанићијем, саградио неимар Андрија из Велеса. Десни брод, у малом отвореном предворју које је замењивало нартекс, превучен је одмах по доласку Срба плавом бојом. На питање зашто је то учињено, добио сам необичан одговор: тамо је по наређењу печењевачког муслиманског спахије било насликано »Величање Мухамедово«, јер он без тога није хтео да дозволи освећење цркве! Било би занимљиво да се премаз одстрани и да се види како је хришћански уметник решио овај чудни задатак! Сада са дрвене звонаре три бронзана звона позивају некадашњу рају на молитву. Ранији конак Мехмеда Пашагића, који је захтевао глорификовање Пророка, Печењевчани су 1878. откупили за 630 дуката и претворили у општинску зграду са четвороразредном школом. Мехмед Пашагић сада живи у Солуну далеко од оних осамнаест села која су некада била дужна да му плаћају дажбине, далеко од својих многих кућа и од лесковачке џамије подигнуте у славу Алаха, која је могла да га овековечи, а сада стоји пушта.

Од 680 пореских глава у девет места, која са 3 380 душа у 435 кућа сачињавају општину Печењевце, већина је била обавезна на плаћање дажбина Крезу Пашагићу. Биле су две врсте раје. У повољнијем положају била је она што је са муслиманским земљопоседником имала уговорни однос који јој је обезбеђивао извесна права; од њега је добијала само земљиште на обраду, а кућу и стоку је имала као својину и сама се морала бринути за семе. Такви сељаци су морали од земље која је већ одраније била обрадива да дају држави десетину, а спахији трећину летине; ако су пак земљиште сами искрчили и учинили обрадивим, били су обавезни да поред оне султанске десетине спахији дају само деветину приноса. У много горем положају биле су чивчије (сељаци беземљаш), које су све добијале од спахије; били су то бесправни и неслободни колони, који су са женом, децом и целим приносом од рада зависили од добре воље и од често веома хваљене хуманости земљопоседника. Српска влада је од Пашагића откупила земљишносвојинска права у Печењевцу за 7000, у севернијем Чекмину за 3200 и у јужнијем Каштавару (са 11 кућа) за 400 дуката и од општина обезбедила повраћај исплаћених износа са каматама у двадесет годишњих рата. Две рате су плаћане уредно, а онда се с отплаћивањем застало »услед лоших година«, па је држава уместо готовог новца

узимала »у рачун« пољопривредне производе, по утврђеним ценама, за снабдевање војске.

У Печењевцу и око њега одлично успевају конопља и жито. Како сам сазнао од Младена М. Маринковића, трговца из сремске Руме, који је овде већ подуго насељен, од 1889. појављују се у Нишу и Лесковцу страни агенти који више извозе преко Солуна него преко Угарске. Добра пшеница је те године постигла цену од 12, јечам 10, кукуруз 8-9 динара за сто килограма. При рационалнијој обради и организацији пословања ова изврсна земља би могла да даје знатно веће приносе. Али засад се још ради веома примитивним оруђем, које је, осим гвозденог раоника, цело од дрвета. Раније је винова лоза гајена само у Поморављу, а после српске колонизације уведена је и у Пусту реку; тамо је, међутим, знатно назадовало воћарство, коме су Албанци поклањали много пажње. Дуж Мораве, низводно све до Грделице, веома је уносно свињогојство. Само Печењевце извози годишње по 200 товљеника од 100 до 130 kg, по цени од 65-80 динара за сто килограма, и 500 мршавих свиња по 60 динара пар код најближе железничке утоварне станице. Говедарство је слабо развијено. Говече је мало, кратких рогова, чупаво, шарено и неподесно за добијање меса, али се пасмина постепено побољшава увозом угарске расе са дугим роговима; и биволи су слабији од оних у Македонији, али млеко је ипак добро. Коњићи су необично издржљиви и снажни, а овце у баровитој околини Лесковца много страдају од метиља; њихова врло добра вуна извози се по цени од 1,30 динара по килограму. Саобраћај овог веома богатог краја добио је много са путем који је краљ Милан дао да се изгради 1885. кроз винограде преко Белог камена, Шиљегарника, Цаверова луга и висова Добре главе (богатим разном дивљачи) у западну долину Пусте реке.

Код железничке станице Печењевце прешли смо Јабланицу и београдску железничку пругу, затим смо код једног огромног »записа« (дрвеног крста) скренули према Липовици, пресекали пре железничке постаје Брестовца Печењевачку реку и код Кутлеша завили према истоименом »гумништу«. Тако се зове последњи северни повијарац Добре главе, на којем се од 1844. налази кутлешка капела Св. Петка, саграђена на старим црквеним темељима. Пред њеним предворјем са три лука стоји висок, груб камени блок, који је по народном веровању чудотворан. Петком се тамо окупљају болесне жене, које дубоко верују да ће оздравити. Одмах поред капеле Кутлешани су саградили своју школу са четири одељења. У њој сам затекао учитељицу Персиду Јовановић из Сремске Митровице, која је ту становала потпуно усамљена; колико је самоодрицања и љубави према позиву потребно да би човек овде, на овој висини и ветрометини, одсечен од целог света, чак и од села које је лежало дубоко доле, провео целу дугу зиму! У сваком случају, живот се поново буди и пулсира у широкој моравској равници,

а кад је небо плаво и отворен поглед на северне високе врхове Суве планине и шумовиту Бабичку испред њих, онда је одиста тешко зами-слити лепши дом са свим ужицима које човеку може да пружи богата природа. За нас је припремљена соба у којој ноћива поп који празником овде служи литургију; за скромну вечеру, вино и храну за коње побринуо се кутлешки кмет. Тек што смо се, уморни, спустили на лежаје од свежег сена, зачули смо напољу неку галаму. Затим неко јако закуца на врата, и у њиховом оквиру се појави једна младалачка, могло би се чак рећи кицошка прилика у високим јахачким чизмама, са мамузама и непромочивим шеширом, са пушком острагушом, револвером, ловачким ножем, ловачком торбом, фишеклијама итд., као да је тог тренутка дошао с америчког дивљега запада; пратила су га два дивна пса и два такође до зуба наоружана жандарма. »Добро вече, господе! Окружни инжењер Валента из Прокупља. Начелник ме шаље да пратим господина Каница. Ваш телеграм је касно стигао, па смо ђаволски терали коње... Пардон, хтео сам само да се представим, сутра ћемо о свему осталом.« Тако ми се представио стасити син мог покојног пријатеља др Валенте; као прави ловац и весео дружбеник допуштао је себи да увек буде природан и тиме је освајао сва срца.

У рано јутро већ смо били спремни за полазак, инжењер Бартош такође, јер је морао да се врати у Ниш. Отпратили смо га до Печењевачке реке и утврдили да се ова прилично јака речица не улива у Пусту реку, како стоји на српској генералштабној карти, већ право у Мораву; ту сам грешку, као и многе друге, одмах нашао и на аустријској карти и исправио.

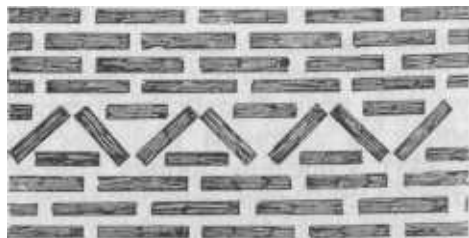
Опростили смо се, заобишли кутлешки Дрењак и продужили обалним појасом који се зове Градиште и који је Шарлински поток готово претворио у мочвару. Поред западног обронка Добре главе, који носи назив Уши, пењали смо се кроз густу храстову шуму ка једном 304 m високом брду на прилазу Шиљегарнику, састављеном од пешчаника. У Кутлешу су ми причали да је на њему некада била тврђава. И заиста сам нашао чуку окружену зидом, са кога је камена облога, изузев неколико плоча, већ била развучена. И да није расутих фрагмената античких кровних плоча, римско порекло овог објекта потврђивала би већ сама карактеристично тврда испуна зидова. Густо испреплетено жбуње и јако оштећење отежавали су ми да утврдим првобитну основу кастела; ипак бих рекао да се повијала према таласастом рубу платоа.

Шиљегарник чини део Добре горе (780 m), а она са суседним, већином голим или младом шумом обраслим Кременом условљава правац југ-север, који Пуста река, текући њеном западном падином, има у свом доњем току. Њене широке дилувијалне обале су веома плодне; нарочито добро успева пшеница. Стога је држава задржала око 2500 хектара некадашњег арнаутског села Кацабаћ, да би тамо

основала угледно пољопривредно добро с ергелом, нешто попут ЈБубичева, за јужне крајеве земље. Пречицом смо сишли преко мочварног земљишта до Међе, где је свештеник из моје пратње за јевтине паре дошао до једног бившег арнаутског имања и на њему као наполичаре запослио српске породице из Баната. Све је то скупа давало утисак запуштености; унутрашњост кућа и лепа, тамноока деца били су прилично прљави, али ипак је свеж овчији сир којим смо послужени сведочио да и у низинама Пусте реке, међу пространим мочварама, има доста добрих пашњака.

Мој лесковачки пријатељ је заостао да би своје послове довео у ред. Ми смо на коњима продужили преко Драшковца на левој обали према богатом селу Пуковцу, а после кратког подневног одмора у његовој уредној и чистој механи ступили смо на нови пут Брестовац - Прокупље, који пролази кроз село и наставља ка северозападу, преко висоравни под виноградима, у којима је управо почињала берба. Пред Кочаном смо престигли кола која су живописно изгледала; била су пуна шаролико обучених жена и виновим лишћем искићених девојака које су певале. Упоредо с њима пешице су ишла два мушкарца у оделима од беле абе, са фесовима обавијеним шареним платном - знак да су наследни кметови. Као и сељаци из суседног крушевачког округа, они то платно око главе радо носе, мада су га власти забраниле пошто је то арнаутски обичај. Наши жандарми су у шали затражили од младих баханткиња мало грожђа, а оне су одговориле: »Врло радо, али само ако платите!« — Као што се види, било је довољно неколико година па да се у покорној раји поново пробуди људска самосвест.

Код Дољевца смо избили на Топлицу. Солунска железничка пруга пресеца овде уски алувијални појас који Топлицу одваја од Пусте реке и мало североисточније, близу ушћа Топлице, улази у узану Курвинградску клисуру, кроз коју се провлачи и Морава; ко је једном видео њене карактеристичне контуре, лако ће је при поновном сусрету препознати. На левој обали Топлице простире се ниска висораван Добрич, преко које су Римљани изградили свој војни пут од Наисуса ка јадранском Лисусу (Lissus, Љеш). Моја провера Хановог неуспелог покушаја да утврди њену трасу довела ме је до закључка да су на овој најважнијој дарданској саобраћајници према Јадранском мору, коју

Украшавање опекама на цркви Св. Петра у Житорађи.

сам лично пратио све до турске границе, тачне све удаљености између појединих станица како су наведене у Појтингеровој табли.

Овај римски пут, који је коришћен и у средњем веку, пресеца нишки бедем између Мидхатове велике касарне и железничке станице, наставља ка међуровској цркви код Мрамора, прелази ту преко Мораве и у правој линији, преко равног добричког терена, иде даље према Градишту, испод чијег кастела води преко Мeroшинске и Бугариновачке реке код Ђакуса према висовима на левој обали Топлице наспрам Житорађе. Пошто смо прегазили реку која је овде плитка, нашао сам на тим висовима око 300 корака дуго римско утврђење, са чијих је јаким бедема узет материјал за темеље месне цркве. И мали парни млин у Житорађи саграђен је од четвртастих опека са кастела. На Појтингеровој табли је на овом путу, као прва станица између Наисуса и Лисуса, убележена на удаљености од 13 миља Ad Herculem, за коју Жорнанд каже да се поред ње пролази на путу од Наисуса према Улпијани (Ulpiana, Липљан, јужно од Приштине). Удаљеност коју Табла бележи између Ниша и станице Ad Herculem тачно се подудара с удаљеношћу између Ниша и кастела код Житорађе, чиме је положај ове прве »mutatio« одређен довољно поуздано.

На једном источнијем вису, међу старим гробовима, стоје већ издалека видљиве рушевине црквике Св. Петра, према којој се народ односи с много поштовања. Само 7 m дуга и 4 широка, она с подједнако широким слојевима опека и малтера и романичким назубљеним кровним симсом представља изразит византијско-месемвријски тип, који сам нашао и међу прокупачким споменицима и о коме ћу касније казати нешто више. Доњи део је грађен великим плочама пешчаника, нартекс недостаје, а полуобличасти свод само што се не сруши. У једној ниши лево од олтара сачувани су остаци фресака. На средини су лежали, покривени можда дарованим (?) фесовима, разлупани делови трпезе и један богато скулптуриран архитектонски фрагмент античког изгледа. Једино би се ископавањем могло доћи до податка да ли је ова црква посвећена великом апостолу настала на темељима Хераклова храма, по коме је ово место на путу могло да добије свој римски назив »Ad Herculem«.

Хроничар *Цароставника* прича да је Стефан Урош III 1330. године, кад је полазио у бој против бугарског кнеза Шишмана, своју војску окупио на добричкој висоравни. Неки српски писци сматрају да је то било код села Топлац близу Врања; ја, међутим, делим Милићевићево разложно мишљење да је до спајања делова те војске дошло на Топлици. Исто тако се претпоставља да су на Добричкој висоравни угарски краљ Владислав и српски деспот Бранковић склопили примирје са султаном Муратом после победоносне битке код Ниша (1443). У пределу Добрич, који је описан као »сув и обрастао трњем«, откако су Турци отишли свуда ничу нова насеља. У Александрову, удаљеном од Мораве 3 km, населило се 70 банатских породица из

Св.Ђурђа; свака је добила окућницу од 30 ари, 5 хектара оранице и била је ослобођена од пореза за 10 година. Убрзо затим (1888) село је било у стању да заједнички купи 300 хектара за уносније гајење жита и винограда. Седамнаест других породица је добило земљу у Косанчићу, исто тако 30 из Панчева у Божурни итд. Око малог Облачинског језера већ расте винова лоза, а у западнијим увалама млада шума, која се протеже ка Јастрепцу.

Траса пута која је од станице Ad Herculem ишла левом обалом Топлице није на свом западном правцу ка Прокупљу наилазила ни на какву теренску сметњу. Код Житорађе она је пресекла Топлицу и продужила, баш као и изврсно реконструисан пут из 1888, северним падинама Пасјаче, сада засађеним виновом лозом. На 4 km пре Прокупља стигли смо у некад арнаутско село Бериле, где је 1866. често спомињани вођ херцеговачких устаника »сердар« Пеко Павловић основао прву црногорску колонију. Њених пет лепих и добро грађених кућа имају високе, зрачне просторије са чардацима и одају изванредан степен благостања ових некадашњих синова »црних брда«, којима није било лако да се сроди с пољопривредом. Пошто је Пеко, судски гоњен због убиства неког попа, пребегав у Црну Гору, глава ових досељеника постао је његов брат Крста. С овим људима, као и с оних тридесет породица насељених у Гајтану, окружна власт је и пре накнадног великог црногорског досељавања, 1889, имала много муке због њихове непокорности, ненавикнутости на рад и високих захтева.

Затим смо путем који је усечен у кристалинске падине на десној обали продужили ка Марковом камену, кроз који је траса тако пробитена да је онај део његове падине који се стрмо спушта према реци остао као монолитна стена. Већ се смркавало кад смо поред летњег војничког логора, с његовим баракама облепљеним иловачом, преко тролучног моста на Топлици ушли у добро осветљено Прокупље. Још исте вечери посетио ме је окружни начелник, који је био унапред обавештен о мом доласку. Био је то један од најсавеснијих и најинтелигентнијих чиновника које сам у Србији упознао. Изузетном предусретљивошћу и разумевањем циљева мог истраживања у његовом округу, кроз који је било тешко путовати, господин Петар Божовић, о чијим сам заслугама за Ниш већ говорио, обавезао ме је на најдубљу захвалност.

*

Положај Прокупља подсећа на чувену романтичну бугарску метрополу Трново. Као тамо у чудновато извијеном току реке Јантре, тако су се и овде варош и тврђава угнездили на рту око кога тече Топлица. Нови део вароши с многим правилно просеченим улицама протеже се у дужину правцем југозапад—североисток на левој обали реке, на предтераси 452 m високог Вршника, засађеној виноградима.

ПРОКУПЉЕ, план кастела.

Некад се варош простирала, како показују остаци старих зидова, и на десној обали; имала је знатно већи обим и у складу с њим су биле и димензије утврђеног замка на 392 m високом Хисару, који усамљено стрчи. Од две старе цркве њеног јужног дела, једна је, према смелој претпоставци Катанчића, подигнута на рушевинама Јупитерова храма у станици Ad Herculem. Још је несхватљивије како је и пуковник Драгашевић, који сада располаже бољим картама, могао овај Ad Herculem, у Појтингеровој табли постављен на 13 миља од Наисуса, идентификовати с Прокупљем, које је већ у ваздушној линији удаљено од Ниша 16 миља.¹ Уместо на реалне околности, његова хипотеза се ослања на то »што су Римљани због дубоко усечене Топлице морали овде да савладају херкулске тешкоће«. Међутим, пошто сам, у пуном складу с Таблом, Ad Herculem препознао у римским остацима код Житорађе, могао сам, 6 миља даље, следећу станицу Намтаеум поставити код Прокупља, јер се удаљеност између античких остатака на његовом Хисару и оних код Житорађе и Куршумлије, код које сам нашао рушевине треће станице, Ad Fines, тачно подударара с одговарајућим подацима на Појтингеровој табли.

Три оштро обележена природна сегмента олакшавају оријентисање у опустошеним бедемима прокупачке тврђаве; с инжењером Валентом сам се прихватио задатка да израдим њен план, којег тада није било. Првобитни антички објект је, пошто је разорен у сеоби народа и обновљен у Јустинијаново доба, претрпео многе измене. Јајастом платоу кристалинског брда, са стрмом падином према северозападу и југу, прилагсфава се с упадљивом подударношћу основни

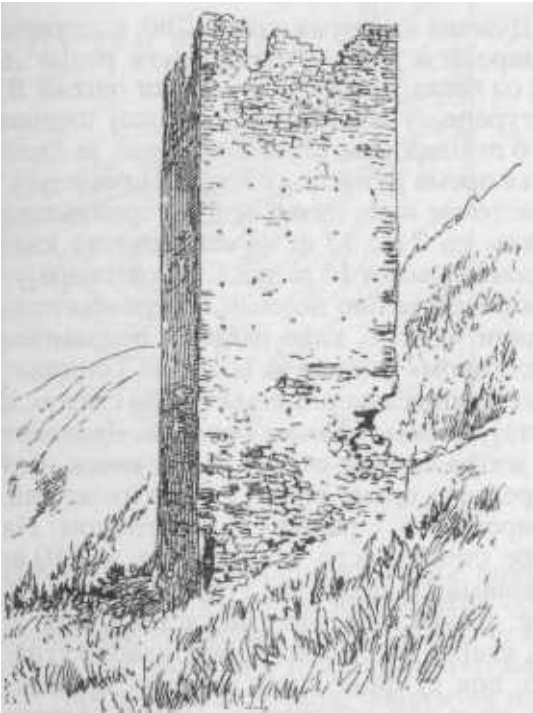
¹ »Гласник«, св. 45, стр. 60.

облик трију сегмената кастела. Дужина каструма износи 280, а ширина 180 m. Двадесет пет метара широки и двапут толико дуги редви А био је окружен дубоким ровом; од бедема нижег, продужног одсека В, дугог 140 и широког 85 m, истурене су на источној, блажој падини платоа три квадратне куле са 6 m широким странама; једна је била оријентисана према истоку, друга према југоистоку и трећа према југу. На удаљености од 44 m од југоисточне куле дизао се у унутрашњости одвојен јак донжон са пречником од 7 m, 17 m на северозапад квадратна кула са 9 m широким фронтovima, и 10 m даље, на одговарајућем пункту сегмента В, спољни бедем је био појачан истуреном правоуглом утврдом на стрмој падини, која је, како изгледа, подземним ходником била повезана с »водостаном« (кулом за воду) на Топлици.

Са Хисара се овој кули може прићи само тешком стрмом стазом, а од града само при ниском водостају десном обалом Топлице. Дванаест метара од обале диже се овај добро очуван објект, 14 m висок, без прозора, у који је на страни окренутој према стени, 2,80 m изнад тла, водио 1,70 m висок и 0,75 m широк улаз, с равним надвратником. На врху су му сачуване три трозубе стране, исто тако и рупе, у 6,10m широким и 1,20 m дебелим зидовима, за попречне греде које су у 14 редова биле кроз њих провучене; испуна зида, као и на кастелу, била је обложена блоковима кречњака, кварца итд. Целе, хоризонтално уграђене опеке нисам нигде нашао, док су фрагменти римских кровних плоча лежали разбацани свуда, па и око водоторња. Плато кастела доминира околином надалеко, и посебно се према западу с њега отвара поглед у даљину, на долину Топлице. Избор тог платоа за заштиту војног пута, који је пролазио непосредно испод њега, био је у време топова с малим дометом изврстан. Burgus Хамеума стајао је на месту данашње вароши Прокупља, у којој се стално откривају антички темељи, новац, украсни предмети од бронзе, бакар, племенити метали, затим коштане игле, керамичке посуде итд.

Лиречек је веровао да се Прокупље у доба Византије звало »Компос«, а у старо српско доба, у XIV и XV веку, »Копријан«. С тим се никако не слаже ревносни истраживач извора Руварац. Он указује на то да Прокупље не може бити идентично с Копријаном зато што се оба наводе у првом члану Сегединског уговора о миру из године 1444. као утврђена места која треба да се предају српском деспоту, и то једно за другим, као два различита града: »Koreghanum« и »Prokoriam«; даље, зато што се Копријан према старим итинерерима може тражити само у нишавској области, дакле на десној, а не на левој обали Мораве.² Тиме пада и даља Лиречекова аргументација: »Кад су Турци заузели Ниш, пренесен је светац (мошти св. Прокопија) у суседни Копријан, који се отада зове Прокопје.« У ствари, данашње име Прокупља његови становници не изводе у складу с овом хипотезом, већ од речи »про-

² »Гласник«, св. 49, стр. 10.

ПРОКУПЉЕ, римска кула.

коп«, кроз који Топлица на периферији града протиче, или, по другом тумачењу, од тога што је СБ. Прокопије око 290. године из тога места ширио хришћанску веру у Топлици.

ОКОЈШОСТ да се на прилазу Хисару налазе две старе цркве, од којих се једна зове »Југ-Богданова црква«, свакако је допринела томе да предање омиљеном војводи приписује и изградњу тврђаве на брду изнад ње. У народној песми у којој сремски војвода Рајко поводом приближавања Турака набраја старе српске градове и у њима војводе, наводи се и Прокупље и у њему »стари Југ-Богдан«. Ако би било тачно да је он град још држао кад је непријатељ већ заузео Ниш (1386), и да је из Прокупља пошао са својих девет синова у косовски бој, онда би значило да је Бајазит освојио град тек 1389. При освајању Турци су, наводно, изгубили много војника и седам паша, којима су као »мученицима вере« подигнута на местима где су пали велика тулбета. Остатке трију од њих нашао сам 1889. у самој вароши: код »Инчар-џамије«, код чесме на Великој пијаци и код кафане »Југ Богдан«; четврто је стајало на североисточној »Губи«, пето на југоистоку код Гаричке чесме, шесто на западу испред вароши, на левој обали Топлице, и седмо, још прилично очувано, на ушћу Трнавске реке, по чему би се дужина српске одбрамбене линије од запада према истоку могла проценити на 4 километра.

Према Сегединском уговору о миру 1444, Прокупље је - Турци и Албанци су га називали »Урђуп« - морало бити предато Србима; године 1455. је опет у турским рукама, али га је Мехмед одмах, као и Глубочицу, препустио султановој удовици Мари. Изгледа да се под заштитом ове кћери српског деспота Бранковића, која је остала верна хришћанству (?) и чије тулбе Турци показују на муслиманском гробљу у Бруси, Прокупље било прилично опоравило од тешких последица рата. Његове цркве су остале нетакнуте, ту је и даље резидирао топлички владика, у XVI веку је још постајала дубровачка колонија, која је имала сопствену продавницу (fondacco), а путем према Новом Пазару кретали су се многи трговачки каравани. У XVII веку град је припадао санџаку Алаџа-Хисар (Крушевац).³

Рат који је избио 1688. између султана и Аустрије довео је 1689. пред Прокупље део Пиколоминијеве војске, која га је после кратке борбе заузела и утврдила палисадама. Кад су Турци 1690. с великом премоћи напали град, његову посаду су, под командом капетана Рушамбаха, сачињавали пешадија, хановерански коњаници и српски добровољци. После једног напада који је капетан Антоније одбио, град је порушен и за време повлачења царске војске напуштен. Посада је при повлачењу и даље успешно одбијала турске нападе и преко тешко проходних планина стигла у Крушевац.⁴

За време српског исељавања у Угарску, које је тада почело, Топлица је остала пуста, а Албанци, који су из својих гудура одавно са завишћу гледали на њене плодне долине, продрли су у њу. Следећи рат под принцом Еугеном 1718. године Прокупља се није дотакао. Додуше, његов епископ Михаило Шумен радио је на припремању масовног устанка, што је бечки царски двор тражио као главни услов новог похода, за који га је угњетена раја преклињала у многим петицијама. Овај рат који је почео 1737. завршен је 1739. несрећно по царско оружје и довео је до другог, још масовнијег српског исељавања. Разуме се, избегао је и озлоглашени епископ Михаило, па је прокупачка »митрополија« остала отада упражњена.

Сад је топлички басен, који су хришћани готово потпуно напустили, почео још више да привлачи Арнауте из западних брда. Уз помоћ турске владе, ратоборни албански елемент се све више учвршћивао између Копаоника и Мораве. Места Биљег и Крајковац, са још очуваним црквицама, могу се узети као приближна граница до које је тај елемент стигао у источном Добричу до 1878. Године 1858. било је и на десној обали Мораве једанаест чисто арнаутских села. Породице из племена Клементи постепено су се насељавале око Куршумлије и Дедића, а затим су се оне из угледног племена Краснићи, чији седи главар седи данас у Приштини, заједно с породицама из племена

³ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, S. 146.

⁴ *Die freiwillige Teilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten Kriegen*. Wien 1854.

Берис, Гаш и Соб шириле од Лесковца до Врања и даље у Масурицу. Албанци су султану плаћали само симболичан порез, имали су сопствену управу, а раја, која им је била препуштена на милост и немилост, узмицала је пред њиховом агресивношћу.

У време крајевама узалуд су очекивали да ће их Карађорђе ослободити. Кад је овај 1809. кренуо према Новом Пазару, његов храбри саборац 128 Станоје Главаш - то је досад мало позната чињеница - упутио се кроз Јанкову клисуру преко Мале Планае, чију је Крнин-цамију разорио, ка Прокупљу и заузео део вароши; тврђава се одржала, и он се после црних вести од Ниша морао повући. Кад су Арнаути ханцаром и огњем угушили очајнички покушај раје да сама себи помогне, јако смањена српска општина у Прокупљу била је убрзо присиљена да са цркве на Хисару скине куполу, која се издалека видела; број минарета се повећао на пет, и 1858. варош је имала око 500 муслиманских породица, поред 300 хришћанских, 10 јеврејских и 20 циганских; године 1864. населили су се још и Черкези.

Коначно је дуго очекивани час слободе куцнуо прокупачкој раји 18. децембра 1877. Како ми је бивши варошки кмет саопштио, у то време је било 620 арнаутско-черкеских, 50 турских и 36 циганских кућа, поред 325 српске и 3 јеврејске породице. После успешне артиљеријске ватре бројно муслиманско становништво је напустило град, пошто га је претходно запалило. До темеља су изгорели школа, 25 кућа и магацини. Град је, заправо, још више био погођен губитком најимућнијег дела становништва, који дуго није надокнађен. Град је напустила и најбогатија турска породица Хасана Беговића, коју су чинила браћа бегови Јусуф, Мидхат, Есад и Малић; они су поред многих кућа и плацева у Прокупљу поседовали и села Баличевац, Лепаја, Бадњевац, Шајиновац и Поток, која су била обавезна да плаћају данак.

129 После уласка српских трупа свечана литургија је одржана у цркви Св. Прокопа. То је базилика са полуобличастим сводом изнад главног брода, који је са осам стубова одвојен од нижих бочних бродова, са одговарајућим апсидама и тролучним предворјем, из кога се низ три степеника силази у унутрашњи простор храма. У тимпанону над средњим улазом је слика св. Прокопија с копљем у левој руци, а изнад тога група с већим бројем фигура, у чијој се средини налази Богородица. Источни део свода главног брода показује Пантократора, средњи Христа, а западни Богородицу, окружену фигурама и призорима из Старог и Новог завета. Олтарска ниша на левој страни има Христа који благосиља обема рукама, лево од њега је Богородица, десно св. Јован. Слике у емпори и у ниши на десној страни су, међутим, као и оне на зидовима и у северној лучној доградњи, нестале под премазом креча. Шарен иконостас затвара олтарски простор испред првог пара стубова. У средњој линији пода јављају се три кружна мозаика од

опека и белог камења. Симс крова, којим је захваћена и доградња, и полукружних истурених апсида, који се састоји од два слоја косо постављених опека, одвојена хоризонталном траком, чини једини и леп спољни украс ове богомоље саграђене од ломљеног камена и опеке. Према предању, цркву је непосредно пре најезде Турака саградио Југ-Богдан, али је много вероватније да је она настала на темељима неке далеко старије срушене грађевине. На гробљу око цркве једна камена плоча с латиничним натписом обележава гроб Мате Ивановића, вероватно неког дубровачког трговца, који је 1668. овде сахрањен уз ударце клепала. Данас се с новог звоника разлежу слободно и надалеко звуци металних звона.

Оснивача оближње црквице, коју народ зове и »латинска капела«, предање такође види у Југ-Богдану, верном саборцу кнеза Лазара. Одмах по доласку Срба, ова мала градња с апсидом и нартексом, дуга 10,5 и широка 3 m, стављена је под кров да би се заштитила од даљег пропадања. Полуобличасти свод лежи у рушевинама, фреске су уништене; само се у емпори изнад два реда слика препознаје Марија која благосиља. И на повишеном тимпанону изнад улаза виде се трагови некадашње фреско-декорације. Зидови овде, као и код већине црквених грађевина у Бугарској, јужној и Старој Србији, показују интересантно подражавање римског начина повезивања камења, између ломљеног камења у дебелом слоју малтера вертикално углављене опеке, техника коју су хришћански мајстори примењивали на џамије онога времена. Она се јавља и код разрушене црквице у усеку код Добротића, који се види и из Прокупља. Ову 6,5 m дугу и 4 m широку грађевину, с полуобличастим сводом и полукружном апсидом, народ такође приписује »Латинима«, а да није у стању, као ни иначе у сличним случајевима, да наведе било какву чвршћу основу за такву претпоставку.

Поред турске карауле, која сада служи као општинска зграда, спустио сам се у некадашњу муслиманску махалу. Њен најлепши споменик представља Инчар-џамија, која се елегантно уздиже поред незграпне сахат-куле. Кажу да је ова 15 m дуга и 10 m широка грађевина, рађена горе поменутом техником, раније била црква. Томе противречи не само аутентична, више надесно и према југоистоку окренута кибла, већ и органски уграђена, богато украшена ниша предворја, поред степеница ка исто тако првобитно насталом минарету, које на масивној квадратној основи, са богато украшеним галеријским венцем, стреми у висину. Према овом закључку мог критичког испитивања неодрживо је и предање које се изводи из назива џамије; »инчар« мора у овом случају имати неко друго значење, а не оно које треба да подржи то предање.

У суседном сарају нашао сам две веће једносратне и више малих зграда, које окружавају велико двориште. Дежурни подофицир 2. батаљона Моравске дивизије, који је овде смештен, повео ме је у иначе

затворене свечане просторије »конака«, у коме су се одржавала бурна већања меџлиса охолих арнаутских бегова. Пажњу су ми привукле нарочито две таванице уметнички обложене дрветом; то су квадратне површине са странама од по 4,30 m, са дивно резбареним, делом геометријским, делом фигуралним орнаментима. Верујем да би их сваки од наших оријенталних музеја радо уврстио међу своје експонате. Али, они нису за продају, као ни носачи балкона према улици, које чине пет оригинално скулптурираних, једна на другу степенасто постављених храстових греда.

У поређењу с овим импозантним грађевинама, зграда у којој се налази начелство топличког округа више је него скромна; кажу да ће она ускоро бити замењена новом, у коју ће се сместити и канцеларије прокупачког и добричког среза. Новом организацијом од 1890. године јабланички срез је одвојен од топличког округа, али су му зато припојени ранији срезови Ниш и Запаље. Овом променом је центру једног од најбогатијих крајева Србије, раније ;огођеном одласком муслимана, омогућен бржи успон, и мада је округ 1896. ограничен на срезове Добрич, Косаницу и Прокупље, он у 917 кућа има више од 5200 становника⁵, међу њима 27 Грка, 8 Мађара, само 6 Турака, 56 Јевреја и 132 већином муслиманска Циганина. Шесторазредну лепу основну школу са 9 одељења и исто толико учитеља посећује 320 дечака, а четвороразредну женску школу око 100 девојчица. Пет свештеника се брине о верским потребама грађана. Једини лекар и један адвокат имају посла преко главе и доспели су до знатног благостања, чему су не мало допринели 38 официра и подофицира гарнизона који заједно са жандармима има 216 војника, као и штедна и кредитна задруга основана 1888, која већ сада обрће годишње по 5 милиона динара уз камату од 8-10%.⁶

У регулацији, калдрмисању и осветљењу вароши, која је у турско време имала изразито оријентални карактер, постигнути су већ за ово кратко време српске владавине значајни успеси. Најмање је досад напредовала северна, Черкеска махала, намењена сиромашнијим досељеницима. У дугој главној улици и на великој пијаци подигнуте су многе лепе грађевине, казино са кафеом и ресторацијом, апотека и продавнице, од којих су неке добро снабдевене. У највећој, »Код Престолонаследника«, видео сам обичнију аустријску стаклену, грожђарску, галантеријску и текстилну робу; боље и скупље тканине, платно, конац итд. набављају се и из Београда, али потичу из Енглеске, Немачке, а оружје да Белгије. Све веће потребе довеле су до насељавања ситних занатлија, али они већином раде веома примитивно; индустрија је засад заступљена само једним парним млином. Извоз дуга за бурад, које производе већином мађарски предузимачи у запа-

⁵ Град је 1905. имао 1137 кућа и 5571 становника.

⁶ Године 1905. обрт је износио 7,2 милиона динара уз 12%.

дним државним шумама, иде преко Прокупља, чији шумарски инспектор, два окружна и четири среска шумара чине све што је у њиховој моћи да често безобзирне нове досељенике у околини навикну на српске прописе о одржавању већ јако угрожених шума. Добру и све већу прођу има вино из винограда са околних висова, које у трговину стиже под називом »Прокупац«; оно које потиче с јужног брда Бамбурек, са 14-17 гради алкохола, важи као најбоље, али се и поред тога 1889. на месту продавало по невероватно ниској цени од 12 пара = 6 крајцара по литру, а стоно грожђе истог порекла може се добити и за 8 пара по килограму. Године 1888. виновом лозом је засађена и Соколица, која лежи јужно од Хисара. Берба у прокупачком округу почиње 18. октобра. За ширење виноградарства и унапређење других привредних грана много је у оквиру своје надлежности учинио начелник Петар Божовић; али оно што је он учинио за поновно насељавање готово опустеле преузете области између Јастрепца, Копаоника и Медвеђе било је много теже и, с обзиром на незнатну помоћ са стране и на средства којима је располагао, може се сматрати правим подвигом.

За разматрање најразличитијих елемената који су отворено или скривено, под више или мање познатим вођама, тражили НОВ завичај, за осврт на мере које су предузете да би се неколико хиљада Албанаца вратило у Србију и за разоткривање политичке рачунице из овог, на први поглед чудног, померања племена на једном пункту илирског троугла веома важног по свом географском положају, имаћу прилике у следећем приказу ове недовољно познате области у којој се одиграла модерна мала сеоба народа.

*

Начелникова кола, у која су била упрегнута два ватрена коња и у којима је 2. октобра у подне поред начелника и мене место заузео и прокупачки срески капетан Димитрије Павловић, јурила су кривинама куршумлијског пута уза саму Топлицу таквом брзином да су жандарми који су испред нас јахали морали да пређу у галоп да их не бисмо престигли. На ушћу Трнавске реке разгледали смо квадратно, описаном техником грађено тулбе, подигнуто једном од седам паша погинулих при првом освајању Прокупља, а затим смо се, скренувши према северозападу, попели на висораван Умац, на коме су Бамбуречки висови десно били под виноградима, док су западни били без дрвећа, покривени пространим пашњацима. Нигде ни човека, ни животиње! Тек кад смо прешли 14 km указале су се источно од Мршеља бедне удерице Срба који су се тога пролећа доселкли из Дебра на албанском Црном Дриму. Мушкарци су радили у пољу; све што је било да се ради у кући и око ње лежало је на плећима њихових плавокосих, бригама и многобројном децом оптерећених жена. Начелник их је тешио да је он све предузео да им се ускоро уступи земља из фонда државног поседа. Сада тамо има већ више од 200 душа у 35 кућа.

Километар даље, прешли смо Планску реку близу највећег и имућног села у овом крају Велике Планае, са 160 домаћинстава, чији су становници дошли 1878. из околине Новог Пазара. О њиховој жељи за пррветом сведочи чињеница да су одмах саградили школу, коју ревносно похађа 40 дечака, и да су се начелнику обратили с молбом да од министарства издејствује да им се што пре додели једна способна учитељица за њихову женску децу. Код већ скоро готове, али тек 1890. освећене цркве Св. Николе, затекао сам бугарског мајстора, који је, пошто му је сав материјал стављен на располагање, само за свој рад примио 80 дуката. Досељавање је настављено и данас Велика Плана већ има 224 куће са 1550 становника, а истоимена општина у осам места 766 кућа са 4834 душе.

Прешавши лепо обрађен брег, скренули смо у следећем западном усеку према нашем коначишту Доњој Бресници, која је на српској генералштабној карти знатно померена на југозапад. У ствари, она лежи тамо где је на карти убележена Горња Бресница, а ова последња 1,5 km северније, на Бресничкој реци, на чијим је обалама широко разбацано њених 45 кућа. - Дан се завршавао величанствено. Сунце је запламтело на Погледу и Ђурици, више од 1560 m високим врховима Јастрепца, који се на северу протезао у дугој линији. На Голачи, његовој сувати која је лежала пред нама, македонски Црновунци су напасали своја стада црновуних оваца. Травни пашњаци су овде-онде пресечени тамнозеленим храстовим и буковим шумама, које се овде добро одржавају и које се спуштају дубоко доле према Добричкој висоравни, чија је плодна земља, испресецана многобројним притокама Топлице, била до 1878. покривена скоро искључиво албанским селима. Оно неколико широко растурених српских села било је после пада Прокупља (стр. 294) изложено терору Арнаута, који су наслућивали оно што долази. Петнаестог и шеснаестог јануара 1878. они су крај извора Топлице напали Србе који су се окупљали на Орлићу и Кнежеву брду. Потпомогнути устаницима из Ибарске долине, Срби су их одбили, а пошто су истовремено српске трупе заузеле Куршумлију и целу Косаницу, Албанци су се, уплашени да им не буде пресечена одступница, повукли у новопазарски санџак. Кад су после Берлинског мира хтели да се врате у села која су напустили, она су већ била у поседу Срба који су брзо доведени из турске Рашке.

Мијаило Проловић, вођ раје у борби против Турака и Арнаута, био је такође посредник и организатор првог насељавања, којим је било обухваћено 2100 задруга од 10-30 чланова. Оне су се населиле, како ми је он саопштио, у ова, сада чисто српска села: већ поменута Велика Плана, Мала Плана, Горња и Доња Бресница, Здравине, Кончић, Мршељ, Омеровач, Горња и Доња Јошаница, Сварча, Горња и Доња Драгуша, Претежана, Белољин, Горња и Доња Коњуша, Бејашница, Прекадин, Гојиновац, Ђушинце, Обртинци, Пискаљ, Широке Њиве, Горње и Доње Точане, Плочник, Власе, Туларе, Калудра, Бар-

батовац, Тмава, Суви Дол, Вича, Ресинац, Спанце, Гргуре, Вишесело, Блаце, Трбуње, Рашица, Кутловац, Стубал, Сибница, Чучале, Цепница, Мађаре, Попово, Пребреза, Врбовац, Придворица, Шилмане, Међуана, Суваја, Алабана, Претрешња, Горња и Доња Речица. Остали досељеници са Косова поља засновали су нови Лазаревац са 26 и Милошевац са 17 породица. Већина од 60 наведених места већ је претурила преко главе прве, најтеже дане. Драгуша је, као и Плана, већ саградила цркву и школу, а остале општине, као Блаце, Речица и др., само школе.

Велик удео у овом успешном насељавању имали су Андрија Атанасовић, један од организатора херцеговачког устанка 1875, који је за своје заслуге шкрто награђен положајем шумског надзорника, затим Вујица Милете Симоновић, из Мекинића на Копаонику, који је потпомогао устанак 1876. и сада је обештећен парохијом у Сварчи. Већ из Велике Плана начелник је послао момка с поруком овој двојници вођа да следећег јутра дођу у Бресницу. Тек што је свануло, они су се појавили у дворишту поменутог »војводе« Проловића, кога су сви кратко звали Мијаило. Овај млад човек, који је и у војсци већ имао неки чин и који је због своје изразите интелигенције био изабран за кмета, не само што нас је примио и почастиио домаћински у пуном смислу речи већ је и неуморно одговарао на многа моја питања која су се односила на пресељавање. Поп и готово два метра високи Атанасовић, са маркантном главом уоквиреном бујном црном брадом, знали су многе појединости о узроцима и току тих догађаја и умели су да их испричају на веома жив и занимљив начин.

Почело је то с устанком 1875, који је обухватио целу Босну до Новог Пазара, кад се раја дигла против Порте или, тачније, против тешког терета који су на њу навали муслиманске аге и бегови. Андрија је из побуњене Херцеговине дошао у област горњег Ибра да би и тамо организовао устанак, али Турци су били будни и стрпали га на три месеца у затвор. Чим је изишао на слободу, он је у јесен окупио чету од 50 одважних људи као језгро устанка који се планирао за пролеће. О Божићу су се у Врачевима заклели на крсту да ниједан неће ништа издати и да ће сваки у своме селу радити на ширењу идеје о ослобођењу. Међу посвећенима се налазио и поп Вујица, човек ониска раста, али као од брега одваљен, енергичних црта лица, паметних очију и црвене браде, који је сад, са своје стране, испричао како је своју чету спојио с Андријином, како су се, са 1700 људи, у пролеће 1876. ушанчили на Боровој глави и храбро је бранили од напада Турака и Арнаута, и како су, узалуд чекајући на обећану помоћ из Црне Горе, после несрећног исхода српског рата били присиљени да се повуку с положаја. Бојећи се турске освете, многи су се прикључили Милојевићевом летећем одреду. У јесен наредне, за Турке злокобне године, чета »ибарских усташа« је оживела. Овај пут је на њеном челу био »војвода Мијаило«.

И као да је хтео да каже: »Тиме је све речено!«, он показа на српски орден за храброст који је красио његове груди и - ућута.

Домове које су емигранти напустили око Новог Пазара заузели су већином босански муслимани који нису хтели да се помире с аустроугарском окупацијом. Да ли су они тиме свој положај побољшали у истој мери као и раја која се иселила у Србију, то је питање. Нова отаџбина је Мијаила наградила земљишним поседом, који се стално ширио и у време моје посете износио 60 хектара оранице и ливада. Само ове последње су му првог лета донеле 160 кола сена, које је у Прокупљу продавао по 12, а у Нишу по 20 динара. Имао је 20 говеда, 15 свиња, 80 оваца и коза, а живине и воћака у изобиљу. У Мијаиловој удобној кући, с гвозденим креветима, столицама, ћилимима итд., живели су његова жена с петоро деце, његови остарели родитељи и три млађа брата, дакле дванаест душа. Ова задруга је мала у поређењу са задругом попа Симоновића, у којој поред његове уже породице и мајке живе још шесторица браће, од којих су петорица ожец>ени, и укупно има 33 члана. Од поседа који му је додељен има више него од своје парохије, мада она обухвата седам села са 1200 душа.

У пратњи не малог броја коњаника, прегазили смо Бресничку реку. На вису на десној обали, поп Вујица нам је у Здравинском ¹³² кланцу на северозападу показао стару »ајдановачку« цркву Св. Георгија, обновљену 1884, која је до 1889. била једина богомоља, као што је и школа у Плани била једина образовна установа велике дијецезе између Прокупља, Куршумлије и некадашњих српских граничних планина. Осталих осам свештеника ове области читали су литургије на црквистима - то су рушевине многобројних светилишта која су у Топлици била саграђена у доба средњовековне Србије. Још чешће од бољих цркава, од начелника се свуда тражи што скорије отварање школа.

Тројица вођа »ибарских усташа« јахали су поред нас, а жандарми са запетим карабинима ишли су испред и иза наших кола. Била је то занимљива група коњаника, у коју се сасвим лепо уклапао и поп као својеврсна ратничка појава. Поприште његових ранијих борби, југозападна турска гранична брда Суво рудиште, Треска и Штава, оцртавало се све јасније. Тамо, између двају главних изворних кракова Топлице, лежи код Граца једна рушевина, а јужније, на њеној притоци Луковској ¹³³ реци стара штавска црква с натписом из кога се види да је грађена »при архиепископу свих српских и поморских, и подунавских земаља, патријарху пећкоме кир-Пајсију, и митрополиту грачаничкому кир-Силвестру«. Пошто је овај Пајсије био патријарх тек 1614-1647⁷, отпада предање које саопштава Милићевић да је црква грађена 37 година после косовске битке, значи већ 1426.⁸ Дванаест метара дуга и

⁷ Иларион Руварац, *О пећким патријарсима*.

⁸ *Краљевина Србија*, стр. 359.

6 м широка грађевина украшена је споља сликама светитеља, којима су Арнаути ископали очи. Један од наших пратилаца је тврдио да штавски сељак Васа Стевић поседује берат и скупocen пехар тђје је његов предак који се разумевао у рударство добио од султана за једну јабуку исковану од чистог копаоничког злата и што му је у Азији открио један богат рудник злата.

Са североисточне падине 1471 m високог граничног брда Тумба извире код Лукова топла сумпоровита вода са температуром од 55 °С, а 5 km југозападније стоји на турској територији крај извора Лаба, Беле воде, недалеко од 1705 m високе карауле Пилатовице, један »Јеринин град« са прилично очуваним кулама, на античким темељима, који је штитио сада напуштен пут према Подујеву. И на северозападу се на Страшнику, код турског села Копориће, види једна стара траса пута, која је још у доба средњовековне Србије водила из Ибарске долине преко једног високог копаовдчког седла у горњу долину Топлице (Topliza stretta). Упоредо с овим путем ишао је један који је прелазио преко Ибра код града и дубровачке колоније Остраци и којим се код 134 Костимпоља (Casal de Constantina) улазило у средњу Топлицу (Toplica larga), а источно од данашње Спанце (Spanza) њиме се стизало на доњи ток реке који је водио ка Нишу. Ове путеве, који су у средњем веку много коришћени, описао је Рамберти кад је 1553. ишао из Венеције у Азију. Путујући од Дубровника већином кроз беспутну и ненасељену планинску област, он је први пут слободно одахнуо у доњој Топлици, »јер је то широка долина, под дивним ливадама, виноградима и воћњацима«. Сматрам да је овај размажени Млечанин био потпуно у праву, 135 као и наш Хан (1859), који је ову долину приказао као »очаравајуће лепу«.

Било је и других, данас напуштених, путева који су од богатих копаоничких рудника и предела на горњем Ибру, прилично опустелих након последњег исељавања раје, водили у Топлицу, која се тешко опорављала од бесмисленог разарања у ратној 1878. години. И на једној и на другој страни намножили су се вукови и друге звери, које су почеле да се појављују чак и у равници. Код Горње Сварче је поред самог пута мирно седео један огроман суп, коме је начелник, као страстан ловац, сачмом из двоцевке сломио крило. Поред поштеђених старих воћњака и 1883. поново засађених винограда, последњих које сам на некад арнаутској територији до јужне границе видео, стигли смо до џамије у Горњој Драгуши, која је подигнута на зидовима црквице окружене густом шумом, а сада служи као општинска зграда пошто је претходно дрвеним преградама подељена на неколико одељења. Млади општински писар, родом из Лепојевића на Ибру, држи обимну архиву у узорном реду, мада је бирократско пискарање и овде већ узело маха. Овој општини припада и село Шиљомане (на аустријској карти: Sulemanj), познато по гајењу белих бивола. Мушкарци овде

Део села Бресничића.

носе одело које су донели са Ибра и, као некада аустријски »граничари«, доста прикладну плаву шајкачу.

Из дубоке драгушке увале пут нас је водио на запад преко широке висоравни која је одваја од Здравина и на чијим пространим пашњацима има места још за хиљаде нових досељеника. Око подне стигли смо у Блаце, седиште истоимене општине са 706 домаћинстава и 4700 становника. У самом Блацу, међу 140 црепом покривених кућа стоји колико-толико пристојна механа с малим дућаном, у коме се могу добити преко Београда набављене аустријске лојане свеће, стакларска роба, јевтине ђинђуве од чешког стакла, енглески конац, саксонски фланел, штутгартске боје, амерички петролеј у цинканим кантама итд. Месни кмет Петар Илић, који је убрзо дошао да се представи, застао је изненађен кад је чуо моје име и упитао да нисам ја онај исти путник који је 1860. био примљен у кући његовог оца у Брзећу на Копаонику. Обрадован овим необичним сусретом после 29 дугих година, много ми је причао о свом завичају који је напустио (стр. 75). Наш изврсни пилећи паприкаш био је зачиње'н печеним печуркама, које су жандарми, познајући слабост свога начелника, накупили уз пут у више него довољним количинама. Кад смо уз црну кафу запалили цигарете, каплар Симо је дошао да јави да је све спремно за полазак према Јанковој клисури.

Блаташница, која од Блага северозападном кривином тече ка северној Расини, једини је водени ток који пресеца 86 km дуг, од запада ка истоку протегнут планински ланац између Ибра и Мораве и натапа његово уморено подбрежје, покривено дивним пољанама, ливадама и шумама. Поширок, али ненасут пут привијао се уз ову речицу. Лево иза нас остала су некад искључиво Албанцима насељена места Ђуревац, Сибница и Чучале са великом цигланом, а десно Цепница. Иза овог села ступили смо у клисуру коју чине литице 896 m високог Јаворца и 772 m високе Варнице. Међу стрмим странама, у кориту речице која се пропињала, бучала и беснела, лежали су огромни блокови стена са падина састављених од глинастог шкриљаца, кварца и пешчаника; стране су делимично биле покривене буквама.

Од војње која је трајала један час, десет минута је отпало на Јанкову клисуру, која је на неким местима врло узана. Колико је она романтична, колико су тешке успомене које буди, толико тужно изгледа непосредна околина црквице по којој је клисура добила име. Одмах код северног излаза из теснаца, близу напуштене српске карантинске станице крај ранијег граничног плота, види се под широким гранама јавора још усправна хорска апсида »Јанкове цркве«. Она овековечава пролазак кроз клисуру великог Сибињанина Јанка (Нипуађу Јанос) на путу за Косово поље, које је у октобру 1448. постало кобно за њега. Са 34000 одабраних ратника он је пошао да освети краља Владислава, убијеног код Варне; кренуо је с великом флотом шајки преко Смедерева уз Мораву до Крушевца, а одатле сувоземним путем према Косову пољу, за које су биле везане претешке успомене хришћанског Истока.

Кад хоће да се укаже на неку неизрециву несрећу, у Топлици се и данас још каже: »Страдао као Јанко на Косову!« У народу је остало веровање да је Хуњади саградио цркву у току једне ноћи да би пре одсудне битке причестио своју војску, док је према другој верзији цркву подигао тек доцније, и то као спомен на то што је из битке изнео живу главу. И једна и друга верзија су неодрживе! И ако оно »у току једне ноћи« не схватимо буквално, ипак је Хуњадија припремање за велику битку у проласку кроз клисуру морало толико ангажовати да он на такву градњу није могао ни помишљати, а још мање се може претпоставити да би муслимани после своје победе и Хуњадијевог пораза дозволили да се црква гради. Истина, њој недостаје готово свим источним црквама својствен нартекс, али и код суседних малих црквишта ретко сам наилазио на предворја. Вероватно је 5 m дуга и једва 3 m широка, од туфа и пешчаника грађена Јанкова црквица припадала, као и многе друге срушене капеле у Топлици, неком месту које је у време велике српске сеобе напуштено; и предање каже да је тада од Јанкове клисуре до Нишаве било 77 цркава! Попут Римљана који су

Пуковник Стеван Бинички.

користили клисуру да би с југа кренули у освајање северне моравске области и, пошто су се у њој учврстили, клисуру држали као најпогоднији и најкраћи пут за повезивање њиховог јадранског пута са великом горњомезијском оружарницом *Nogreum Margi*, и попут кнеза Лазара 1389, тако су кроз ову клисуру ишли Угри, Аустријанци и, најзад, Срби у својим покушајима да продру ка Куршумлији. Првих дана јула 1876. упућен је капетан Бинички са 5 батаљона сва три позива Крушевачке бригаде, половином ескадрона и 4 топа са десног крила Моравске војске да би затворио овај важни превој. Кад су Турци кренули у офанзиву и 17. септембра покушали да заузму клисуру, тамо је са Јавора похитао пуковник Чолак-Антић и 8. октобра извршио енергичан продор према Куршумлији, при чему је спаљено неколико арнаутских села. Међутим, под притиском турских појачања која су довучена из Приштине, он је ускоро морао да се повуче. Неколико крстова без икакве украса и неколико с натписима обележавају гробове ратника који су овде пали. Мртва тишина владала је у овом пролазу тако богатом историјским успоменама. Озбиљан утисак који оставља појачавале су густе старе храстове и букове шуме које су се са

висова спуштале све до дна клисуре и које је већ обавијала тама кад сам завршавао скицу и тлоцрт Јанкове цркве.

*

Подстакнут од начелника познатом шаљивом изреком, која свакако потиче из турског обичаја да се даје бакшиш; »Какво печење, такво решење«, механџија је пред нас изнео изврсну вечеру. Главну тему живог разговора чинило је насељавање планинског земљишта које је за 600000 динара откупљено од Арнаута. Углавном су као најбољи важали колонисти из Власине, а посебно 30 црнотравских породица које су се, поред 27 врањских, населиле у Бресничџу. Досељеници су стигли с много стоке и новца, сами су саградили своје куће, брзо су се аклиматизовали у равници и држали су много до морала својих жена. У погледу марљивости и довитљивости, за њима готово ни у чему нису заостајали ни досељеници са Дрима, од Новог Брда и Новог Пазара; лошије се мислило о Банаћанима, а најгоре о Црногорцима, који су окарактерисани као властољубиви, свадљиви и лени. Свима досељевицима је заједничко то што врло нерадо пуштају девојке из својих кућа. То се објашњава тешкоћом да се у овој безљудној области једном изгубљена ваљана радна снага надокнади. Чак се и старије девојке често тек после жестоких распри и само за готов новац обећавају младићима који желе да се жене. Просечна одштета износи 10 до 15 дуката; ако родитељи одбијају да дају своју сагласност, тада долази до одвођења, бежања, отмица и правних спорова, које власти после морају да изглађују и решавају.

Следећег јутра смо југоисточно од Блаца прешли једва разазнатљиву вододелницу између Расине и Топлице. На левој страни заблештало је мало језеро, чији се често 2 kg тешки и веома укусни шарани и кленови (*Squalius cephalis* L.; мања врста - *Chondrostoma Knerii*) не дају лако ухватити. На десној страни се простире младом храстовом шумом и необрађеним површинама покривена Стубалска висораван, која тек чека интензивније насељавање. Ради јачања муслиманског елемента, Порта је 1864. дуж српске границе све до Косова населила хиљаде и хиљаде Черкеза. Међутим, више од половине ових Кавказаца подлегло је клими на коју нису били навикли, глади и епидемијама маларије; они који су преживели побунили су се и енергично захтевали да буду враћени на Крим. Бајонетима батаљона упућених из Ниша ови јадници су били присиљени да и даље остану на тлу које им је доносило несрећу, и што није помрло или пало на бојиштима 1877. емигрирало је 1878. у Малу Азију. Сада код некад черкеског Сувог Дола млади виногради и лепе куће сведоче о новом животу који је почео да пулсира, као и код суседног Тулара, чији су становници, тек досељени од Дечана и из других крајева, били запослени скупљањем богатог приноса сена.

На другој страни, на десној обали Топлице, стоје код Виче на Дувар-брду рушевине кастела који је надзирао састав пута из Јанкове клисуре са античким војним путем од Прокупља ка Куршумлији. Овај положај је и даље остао стратегијски важан. Ту су 30000 Срба и Босанаца цара Лазара и краља Твртка 1387. потукли ослабљену турску војску, док је султан Мурат био заузет у Азији борбом против караманског кнеза Али-бега. Била је то последња велика победа коју су однели над Полумесецом. Битка се водила све до Плочника, који се налази јужније, на самој обали реке. У доњем делу овог села насељена је, поред седам старих српских породица, многочлана задруга три ожењена брата из студеничког среза; у горњем делу, са 44 куће, налази се јако запуштено црквиште, једна од многих верских задужбина којима је средњовековна српска властела, слично грчким и влашким великашима, желела да овековечи успомену на себе. За овај крај су везана многа предања. Кад је реч, на пример, о северозападном Барбатовцу, мештани тврде да је тамо царица Милица очекивала исход косовске битке, и кад је добила тужну вест о трагичној смрти Лазаревој, она је у тамошњем језеру потопила седамнаест кола са златом; међутим, досад ником није пошло за руком да нађе и извуче ово благо!

Од Доњег Плочника води је напуштен стари пут преко Барлова, западног Белог Поља и Мачковца за Куршумлију. Нешто пре 1876. тај пут је премештен у долину. Нова траса, која је непрестано ишла преко глинастих и пешчарских стена што су се спуштале до реке, пружила је прилику нашем окретном кочијашу да покаже сву своју вештину. Овде смо ушли у огромну шуму која се протезала према југу, у којој је у нижем делу превладавао млад, а у вишем стари хрест. Десно, нешто више, извиривали су црвени кровови добро грађених кућа села Пепељевца; код Крчмара, где Топлица тече између живописних стена, пажњу су ми привукли зидови који вероватно потичу с неке старије тврђаве; одмах потом почиње диван кречњак од кога се добија изврстан материјал за малтер. Између рушевина двеју цркава првих Немањића, које романтично леже на реци и на вису, ушли смо у среску варошицу Куршумлију.

Ово некад озлоглашено арнаутско гнездо, свијено на десној обали Топлице, делује на странца непријатно данас као и пре 30 година кад га је конзул фон Хан први пут описао. Тај утисак није могла да поправи ни гостионица »Код Страхинића Бана«, иако носи име овог омиљеног народног јунака. Квалитет гостију био је у складу с њеном нечистоћом, а нова зграда гостионице још није била завршена. Уз то ми је стигла и непријатна вест да је срески капетан Тоша Станковић, на чију сам пратњу рачунао при планираним излетима, добио из Београда налог да отпутује у Врање ради неке исправке границе. На срећу, начелник округа ми је, кад је већ тако, обећао да ће ме пратити и даље. И док смо били за ручком, који није био ништа пријатнији од свега осталог, писар је пронашао неку напуштену турску кућу и за невољу је уредио;

расположење је почело да се поправља, а кад је на коњу стигао и инжењер Валента, кога је у Прокупљу био задржао напад маларије, све тамне мрље почеле су да бледе.

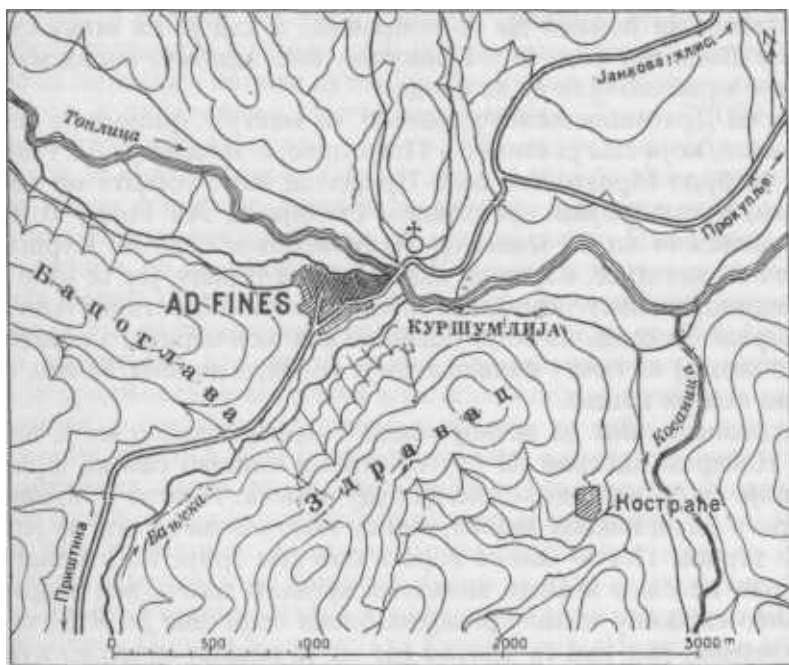
Према Драгашевићевој хипотези, на месту Куршумлије је стајао Намтаеум, који сам ја ставио у Прокупље, а западнији Ad Fines он је ставио на брдо Мрдар, код села Преполоц, које уопште не постоји.⁹ Међутим, према мојим претходним студијама, Ad Fines, који је на Табли убележен на 20 миља од Намтаеум-а, пада на Куршумлију. Доказ за то могао се, наравно, наћи само на терену, јер се ни у једном опису варошице нису помињали никакви антички остаци. Али њих је тамо морало да буде, на то је указивао већ њен изразито стратегијски важан положај на месту рачвања двеју великих долина. Ја сам тражио и ускоро сам их нашао.

Рекогносцирање на десној обали Топлице одвело ме је на право место. Наспрам касарне на другој страни наишао сам на фрагменте опека које су по изгледу могле да буду римске. Пошто у близини није било трага ни од каквих зидова, они су тамо могли да стигну једино са градске терасе. Попео сам се горе и био сам пријатно изненађен кад сам нашао не само комаде античких кровних плоча већ и повелику, брижљиво сложену гомилу римских опека величине 36 x 27 cm, чији ме је власник, кад сам га упитао где их је нашао, одвео до куће свог суседа Вукоја Ристића. Одмах уз њу појавила се 12 m висока засечена тераса дуга око 30 m, са које је била разгрнута земља да би се дошло до »рудника« дивног грађевинског материјала; тако је откривен северни бедем Ad Fines-а. Његову утврђену »civitas« нашао сам на 130 корака од обале Топлице, на узвишици коју данас покрива Куршумлија и која се протеже од запада ка истоку у левом углу ушћа Бањске реке на дужини од око 250 корака; њена свакако већа размера на правцу север-југ моћи ће да се утврди тек при будућем откопавању темеља. Каструм, или можда само јака стражарска кула, стајао је, највероватније, на стени пешчаника коју Топлица одваја од града и која њиме доминира; ту се данас налази црква Св. Николе.

Као међустаница између Ad Fines-а и Vicianum-а лежале су Vin-denaе (Подужево); оне су, према Tab. Peut., од првог биле удаљене 20, а од другог 19 миља. То би падало на положај код подужевоског хана, који је од давнина био утврђен и до данас остао стратегијски важан. Римски пут до њега водио је од Ad Fines-а, најпре левом, а онда десном обалом Бањске реке, ка 6 миља удаљеним Преполачким термама, чије је коришћење у римско време доказано једним заветним каменом с натписом у седам редака, посвећенш бањској нимфи¹⁰; одатле пут - као и данашњи приштински - иде даље уз долину Бањске реке, преко српско-турске граничне вододелнице Преполца и Подужева низ Лаб на

⁹ »Гласник«, св. 45, стр. 62. — Постоји једно брдо с тим именом, али насеље не.

¹⁰ »Старинар«, I, стр. 82. - C.I.L., III, Suppl. Fase. II, No. 8167.

План кластела Ad Fines.

Косово поље. Тамо се, 6 km јужно од Приштине, код данашњег села Чаглавице које покрива њене рушевине¹¹, налазила после Виндена следећа станица *Vicianum*. Тачку на којој су се одвајали путеви за *Lissus* и *Uriani*, као и њихове досад само хипотетички одређене трасе, утврдиће будућа истраживања на терену.

Куршумлија је у току византијско-старосрпске епохе делила судбину Ниша и Приштине, између којих је лежала на средини. Срби су је најпре звали Топлица, касније Бела Црква, према дивној куполној цркви коју је Немања подигао за свога сина Саву, који је као први српски архиепископ у XIII веку ујединио нишку и топличку епископију. Ова »бела«, високо постављена црква Св. Николе¹², у којој је Сава благословио свог првог верника, са своја два торња, богато артикулисаним октогоналним куполним тамбуром, који је некад био покривен оловом, са својим истуреним сводовима и изврсном техником градње, представља, упркос тешкој запуштености, једно од најлепших дела средњовековне српске зидане архитектуре, чији живописни утисак не губи много због новијег, грубо тесаног звоника, који је, срећом,

¹¹ »Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини«, III, стр. 152.

¹² Даничић, *Рјечник*, III, стр. 300.

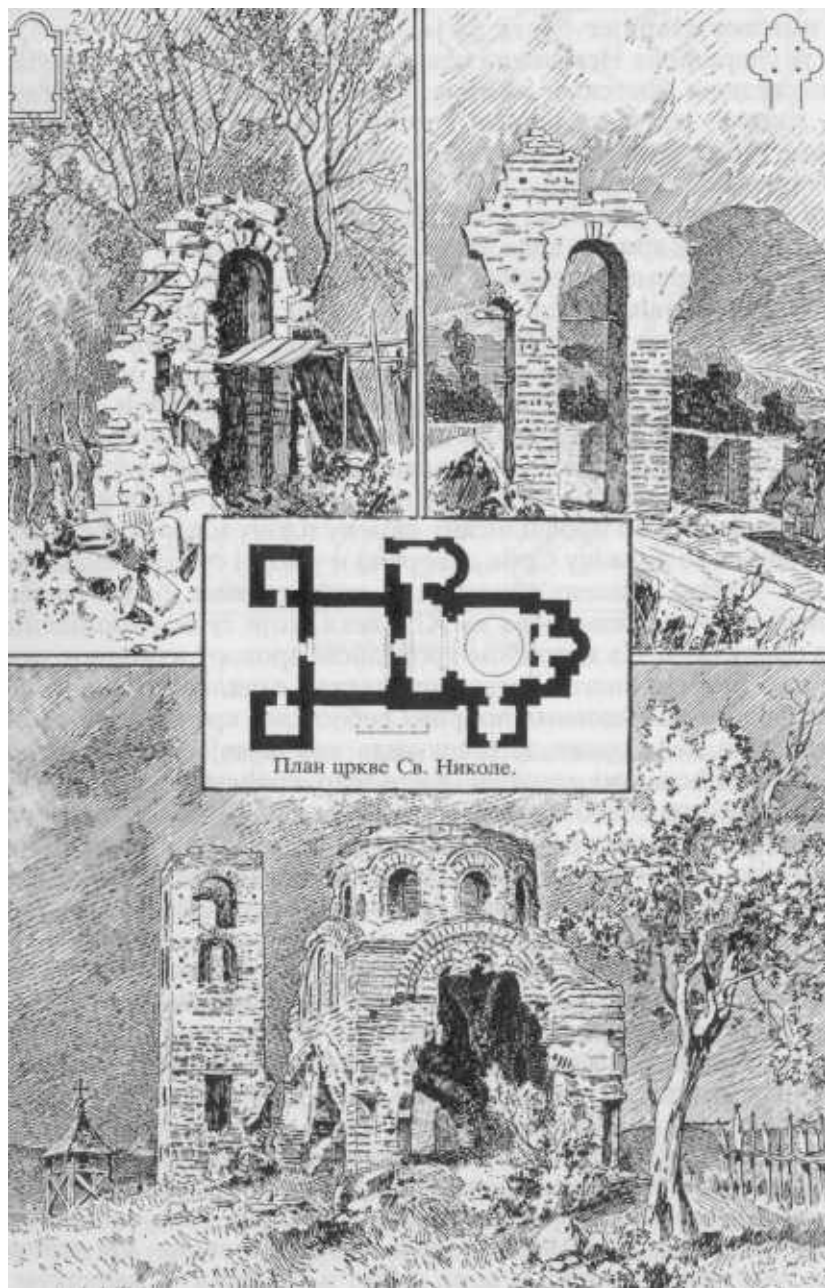
постављен мало ниже, и због оронуте ограде. Ако би се смело веровати предању да је ова раскошна Немањина грађевина толико наљутила његовог старијег брата да је с њим дошао у тежак сукоб, после којег је учвршћена Немањина врховна власт над дотле лабаво повезаним наследним братским жупама, онда је црква морала настати пре 1159. године, јер је те године Византија већ признавала Немању за врховног господара свих српских земаља.

Откопавање источног дела цркве, које је извршио инжењер Кучински, показало је да она ни једним својим делом не лежи, како су претпостављали српски археолози, на остацима неког римског храма, већ је рађена према посебном, јединственом плану, који у много чему подсећа на неправилну основу куполне цркве у долини Касабе у Малој Азији. У поверењу ми је речено да је 45 година раније њен северни квадратни торањ срушен ударом грома. На његовим остацима стоји данас кућица у којој се обављају обреди крштења и венчања. У очуваном јужном торњу створена је уградњом таванице капела. Зидове нартекса затекао сам готово сасвим срушене; исти случај је био и са испустом дограђеним на јужној страни главног простора. У северном сам видео грубо профилисану камену плочу и поред ње гробницу, која је одмах по доласку Срба отворена и у којој су нађена два скелета завијена у црну свилену тканину; у поду главног брода видео сам неколико заветних каменова из XIV века, који су се само делимично могли прочитати. На источном троделном прозору куполног тамбура могао сам још разазнати богато преплетен сликани орнамент. Некадашње фреске на зидовима покрива дебео слој креча, чиме се потврђује предање да је црква дуго служила као џамија и да је њен јужни торањ коришћен као минаре. Китњасто грађену предикаоницу су кратко време пре ослобођења Куршумлије (1878) Арнаути делимично разорили да би дошли до лепог материјала, и да није нишки епископ деда Виктор интервенисао код тамошњег гувернера, исту судбину би доживео цео овај споменик, који је и овако постао само легло безброј змија.

Као неодложан акт пијетета, препоручио бих српском министру грађевина да испита стање ове пажње вредне немањићке цркве и да види да ли би се могла обновити, што би чинило част држави и украс граду; ако би се то показало као могуће, онда би што пре требало приступити послу.

Неповратно је изгубљена друга црква, коју је, километар источније, на левој обали реке, саградио такође Стефан Немања. Она је припадала манастиру посвећеном Богородици наспрам ушћа Косанице, у који се била повукла његова супруга Ана као монахиња Анастасија, кад се он 1195. закалуђерио у Студеници. Од зграда ове женске задужбине остало је врло мало; њену цркву у западном делу

¹³ Даничић, *Рјечник*, III, стр. 300.

Рушевине цркава у Куршумлији и Јанковој клисури.

нашао сам затрпану, пред предикаоницом је још стајао део зида сатри лука, грађен наизменичним слојевима ломљеног камена и финијих опека величине 25 x 35 cm, који са својим темељима, уколико су откопани, по начину градње подсећа на чувену мермерну цркву у Манасији. Око средњег лука, који је виши, виде се на преосталим слојевима малтера остаци фресака богатих ликовима, а испод попречне греде, на ужим странама стубова, слике светаца с ореолима и кружним натписима.

Само неколико корака јужно од прокупачког пута, између младе храстове шуме и хладовите удолине, налазе се рушевине које народ назива Св. Петка. Ту се окупљају многи верници, нарочито петком, који молитвама и даровима желе да излече своје бољке. У полукружној олтарској ниши видео сам дароване стаклене перле, месингане прстенове, медицинске бочице, дугмад, римски бакарни новац, цвеће, зрна пшенице итд. Живописни остаци овог некада дивног средњовековног српског споменика лако би се једном чврстом оградом могли сачувати од потпуне пропасти која им прети. Прича се како је Топлица за казну однела воденицу једном Арнаутину који ју је направио од материјала узетог са цркве; ипак то ни хришћанске сељаке не спречава да односе с ње опеке или да је прекопавају трагајући за благом, чему не мало доприноси и предање да је пре 50 година нађен један сандук пун сребра и злата који је закопала царица Ана.

Назив варошице Бела Црква није годно ушима муслиманских освајача, па је ускоро уступио место турском називу Куршумлија, који, кажу, потиче од оловног крова цркве Св. Николе (куршум - турски: олово), али пре ће бити од богатих лежишта олова; њихово искоришћавање, које се помиње и у XVII веку, указује на то да је Бела Црква спадала међу средњовековне српске рударске градове. За време аустријске инвазије Турци су оловне кровове Св. Николе претопили у куршуме, а после доласка фанатичних Албанаца број хришћанских становника Куршумлије стално је опадао. Године 1858. Хан је поред 50 муслиманских кућа затекао само 15 хришћанских; Срби су се »једва усуђивали да дишу«, а турски мудар је замолио и Хана да не напушта кућу! Хан је стекао утисак да је Арнаутин овде »предузимљивији, самосвеснији и дрскији него у било ком делу саме Албаније«. Зато није никакво чудо што су 1877, кад су дошли Срби, тамо живела само два хришћанина: један пекар и један лончар!

Куршумлијски шанац, који је жестоко био брањен, заузео је, под вођством потпуковника Биничког, мајор Илија Ц. Живковић 24. децембра 1877; Срби су имали 15 мртвих и 37 рањених. Ипак су 11. јануара Турци поново ушли у град, и том приликом су им у руке пали тешко рањени командири чета Милан Петровић и Мијат Црноглавац. Борба се водила даље преко Мачковца до источног Белољина, после чега су се нападачи повукли. Коначно је, под кемандом пуковника Милојка Лешјанина, Куршумлија заузета тек 19. јануара 1878. Кад су

српски војници ушли, она је била пуста, а главе двојице официра убијених 11. јануара Арнаути су оставили набијене на коље у огради меџлиског конака! Становништво града дуго су чинили само једна пешадијска чета и неколико српских чиновника и занатлија. Осамнаестог маја 1879, из оближње турске граничне зоне неочекивано и непримећено су се увукли Арнаути који су раније живели у Куршумлији, подметнули пожар под џамију која је служила као депо муниције, и, док се војска прибрала, опљачкали неколико дућана и јавних зграда, при чему је запаљен и конак најугледнијег Албанца Али-аге Каримановића.

Под утиском ових догађаја, нови насељеници нису пристајали да се настане у овом озлоглашеном разбојничком гнезду. У јесен 1878. тамо је било само неколико жена, па се боље рубље чиновника и официра морало, како прича Милићевић, слати чак у Ниш на прање. Ипак, пошто је успостављена сигурнија граница, град је 1883, већ имао поред гарнизоног батаљона 752 становника, школу с једним учитељем и 50 ученика, а кад сам га ја 1889. посетио било је 180 кућа са 285 пореских глава, 5 учитеља који су радили са 164 дечака и девојчица, а то је за једну деценију био ипак огроман напредак.

Пошто су многе арнаутске куће, које су раније биле покривене јаким каменим плочама, добиле као и све новоградње кров са црвеном ћерамидом, мало је ублажен непријатан утисак који је остављала ћошката и узана пијачна улица; међутим, треба да прође још много година док се Куршумлија са својим дивним положајем ослободи лоше калдрме, ашчиница и ћепенака, једном речју, док не скине са себе стару одећу. Среска капетанија, царинска управа и војна болница помогле су се некако старим зградама. Јужна, велика пијаца, која је још прилично пуста, изгледа да би могла постати будући центар вароши. Велику травну површину већ окружују, осим старе турске карауле, пошта, петоразредна школа, велика кафана (довршена 1889), а изнад ње се диже бела касарна, у коју је смештено пет чета војске.

На ову последњу се, на приштинском путу, наслања сиротињска четврт Палилула, чији велики вашари 21. маја и 6. октобра привлаче многе посетиоце из целе куршумлијске парохије. Она представља прави мозаик колониста из разних крајева турске Старе Србије и обухвата, како ми је рекао поп који је дошао из веома арнаутизованог Призрена, поред саме варошице 25 већих и мањих места са 550 пореских глава. У матичне књиге уписује се годишње 140—150 рођења према 80—100 смртних случајева, што са непрекидним досељавањем обећава брз пораст броја становника у самој варошици; године 1896. већ је било више од 1700 душа у 212 кућа.

Шеснаест километара дуг пут, којим смо 5. октобра 1889. пошли из Куршумлије ка брду Преполац на српско-турској граници, изгледао је сасвим пуст - нигде ни кола, ни људи. Градили су га Турци и с изузетком неколико кратких кривина добро је трасиран и одлично се одржава. Пошто је овај шумовити крај несигуран, постављене су на најопаснијим местима у клисури, која је понегде широка свега неколико метара, јаке карауле. Код прве, поред тиовачке воденице и порушене црквице повише ње, пут прелази на десну обалу невероватно бистре Бањске реке. Оближњи слани извор у великом броју посећују срне. Разне звери, нарочито вукови и чак медведи, слободно живе у овој дивљини, у којој је телеграфска жица за везу са Приштином причвршћена углавном за дрвеће.

Непрекидна висока букова шума простире се ка висовима рудоносног Самокова. Кад су Срби 1878. заузели Куршумлију, потиснути низами су се овде учврстили и жилаво су бранили важан приштински пут. У току неколико дана напади су више пута понављани, али узалуд. Међутим, 3. фебруара је Рудничка бригада под командом пуковника Милојка Лешјанина кренула свим снагама на утврђени положај, заузела доње истурене пунктове и неколико стрељачких ровова. Вече је прекинуло ову акцију пред главном линијом положаја, а следећег јутра, на вест о закљученом примирју, она је обустављена. Храбри официри Јован ГГрапорчетовић, Аксентије Јаковљевић, Бранко Васиљевић и Сава Петковић, чије су трупе овде и на источној Соколској планини имале 143 мртва, 827 рањених и 107 несталих, вратиле су се на свој полазни положај не обавивши свој шири задатак на Лабу - продор на Косово поље и заузимање Приштине (глава XI).

На ставама јаке Бањске реке, која се слива са северозападних брда, и Преполачке реке, која долази с југа, дошли смо до мале купалишне зграде коју је подигла влада у тамошњој бањи. Са чуђењем смо слушали да је тамо 50 лица, привучених чуеном лековитошћу примитивно озиданих извора, провело лето у великој механи под заштитом јаке посаде из карауле II, и да су многи од њих чак одлазили у шетњу до црквишта (?) у западној долини Бањске реке, које је било само пушкетом удаљено од турских караула. Није искључено да се при ближем испитивању тамошњих рушевина не би нашли и трагови римског купатила, на шта указује један заветни камен посвећен бањској нимфи који је тамо нађен.¹⁴ Од два извора са температуром 44 °C један је сумпоровит, а други садржи угљен-диоскид. У време наше посете новије зграде биле су готово пусте. Али зато је било живо у караули, јер је по начелниковом наређењу требало да се два пандура оданде прикључе нашој пратњи, која је већ имала осам пушака.

¹⁴ »Старинар«, св. I, стр. 82.

Клисура је усечена у стене глиновитог шкриљца и пешчаника и ускоро се сужавала у помало језиву, мрачну гудуру. Да би се пут могао боље контролисати, на сто метара лево и десно од потока су посечене букве и делимично употребљене за осигурање од-бујичних вода. Хиљаде дивних стабала труну неискоришћене; дрво овде нема никакву вредност. Неискоришћена остаје и медвеђа леска, чија се стабла на Јастрепцу плаћају 45–60 динара, јер се њено изврсно дрво употребљава за израду намештаја, кундака, чутура итд. Исто тако ретко се обарају брекиња, мукиња, дрво са јестивим плавим плодовима, лужњак, чија се стабла на другим местима продају по 13 динара, или јавор, чија је племенитија врста овде ипак ређа. С друге стране, у богатој флори честе су *Herniaria hirsuta* и *Herniaria glabra*, чије јаке сокове народ употребљава као лек против обољења бешике.

Недалеко од карауле III, коју су запалили Арнаути, срели смо буљубашу карауле II, који »метком сваку птицу у лету погађа«. Овај опасан стрелац, који само вреба прилику да узме на нишан Арнауте, испричао нам је да су они два дана раније напали једног механичару, отели му 30 дуката и оставили га пререзана грла. Мало даље, један од пограничних пандура показао нам је дрво код кога је три недеље раније његов млађи брат, као члан патроле, пао погођен метком одметника који је био у заседи на другој страни потока; на стаблу се јасно види и траг другог метка, који је био намењен његовом другу, али је овај ипак успео да се заклони иза дрвета. Затим смо прошли поред места где је један Арнаутин на имању које му је раније припадало убио српског сељака који се ту населио. Овога је опет осветио његов огорчен брат. Са неколико срчаних другова он је извршио препад на свадбену поворку убице, који је становао у непосредној близини границе, и немилосрдно покосио све у поворци. Пандури су били неуморни у причању таквих и сличних крвавих обрачуна, па се онда заиста више нисам чудило што је готово сваки сељак кога смо срели био на коњу и на колону држао запету пушку. Један од најкрвавијих арнаутских препада извршен је 20. јула 1897. код караула Локвице и Трешњице, када је на обе стране било више жртава.

Још једном смо једним мостићем прешли Бањску реку и најзад смо здрави и читави стигли до нашег циља — карауле IV. Пред нама је лежала 873 m висока вододелница и зграде српске граничне станице Преполца. Још једном сам, као и много пута раније на балканским превојима, доживео пријатан осећај кад се после дугог и мучног пробијања кроз шумске пределе који не допуштају никакав поглед у даљину нађем најзад на неком планинском гребену, с кога се отвара широк видик на јужне области земље. На жалост, српски командант ове станице, Вукоје, није био тамо; налазио се на редовном обиласку свог граничног сектора. Начелник је наредио свом полицијском чиновнику да обавести турску царинску станицу о његовом присуству. Затим смо без одмора продужили до главне карауле, која је лежала на

северном утврђеном платоу, 74 метра више. Ваздух је био чист, видик широк и прекрасан.

Димитрије, унук храброг рудничког војводе Антонија Ракића, и старшина десеторици пандура са пушком о рамену, показао се као изврстан водич. Мој дурбин је у широко развијеном рељефу најпре потражио у јасно уочљивом току Лаба његову историјски најзанимљивију тачку - Косово поље, које је било удаљено 54 km и лежало 350 метара ниже. Мада је требало 18 часова да се оно пређе уздуж и 8 да се пређе попреко, видео сам само магличасту светлу траку, на којој оштро око Димитријево, бар како он тврди, у једној тамној тачки распознаје тулбе султана Мурата; ту је султан пао, а српски кнез Лазар на Видовдан 1389, бацивши последњи поглед на своју разбијену војску, изгубио живот и царство. Нешто западнија блага узвишица треба да је планина Голеш, на којој је Лазарев неверни (?) зет Вук Бранковић, са 12000 оклопника, напустио бојно поље у тренутку одлуке.

1389-1889! Тачно пет стотина година од оног кобног дана за оријентално хришћанство. Шта ли би било од Истока да није било тог несрећног 28. јуна, који је власт над њим изручио Бајазиту? Судбина народа зависи од одлука мача, и све супротне тежње данас и сутра тешко да ће ту моћи нешто да измене! Поглед ми је као зачаран остао на том несрећном пољу, које је деловало озбиљно као и брда која су га окруживала, и које је, мада позлаћено сунцем, будило тако тужне успомене! /'

Према југо-југоистоку сликом господари протегнута Шар-планина, са снегом покривеним Љуботеном, који се види чак из Солуна, а мало даље на запад-југозапад дижу се између Призрена и Ђаковице оштро профилисани кречњачки врхови, мало западније у топлој подневној измаглици нејасне контуре црногорских граничних брда са Чичавицом која оивичава Косово поље и на чијим је падинама велики угарски војсковођа Јанош Хуњади био тако потучен да Срби кад говоре о нечијој тешкој несрећи још и данас кажу: »Страдао као Јанко на Косову!« - Све до данас је широко бојно поље остало необрађено, јер и Турци и хришћани презају од тога да заору земљу тако обилно заливену крвљу њихових предака. Средину слике испуњавају питоме висоравни разгранатог Копаоника и Љешнице, између којих Лаб, поред Приштине, полетног главног града косовског вилајета, тече ка Ситници. Шумовита брда Марков вис, Секирача, Ђак, Иваново брдо, Велики и Мали соколов вис на југоистоку и северозападни Јастребац припадају Србији. Од граничних караула могле су се и без дурбина јасно распознати Орлиште под 931 m високим, оштрим Преветичким висом, затим турска гранична царинска станица Преполоц и његова најсевернија караула Шушњак. Нацртао сам орографски профил овог важног дела Старе Србије, и то ме је дуго задржало на 947 m високој тачки.

За време нашег скромног обеда у уредној и чистој механи посе-

тили су нас царински чиновник (ђумругџија) Сулејман и командир турске низамске граничне страже, официр родом из Арабестана. После кратког представљања, начелник је навео разговор на арнаутске пљачкашке упаде који нарушавају пријатељске суседске односе између две земље. Ђумругџија је одговорио да се Арнаути само бране од напада које Срби из граничних области врше на људе и стоку или се свете за такве нападе. Жестоке кретње којима је пратио причање о појединим случајевима оштро су одударале од отменог и мирног држања арапског официра. Испоставило се, у ствари, да је он фанатичан Бошњак и да је свој завичај напустио тек после аустроугарске окупације из огорчења према Немцима. Помало жучан разговор завршио се обостраним уверавањем да ће се строгим кажњавањем сузбијати сви испади на граници.

Етикеџија је изискивала да узвратимо посету. У пратњи низама прошли смо између два дирека на приштинском путу којима је била обележена граница. Изглед султанске граничне станице, удаљене само неку стотину корака, на голој површини, и пријем који су нам у њој приредила поменута господа и »паспорџија« Мехмед Али-ефендија, који ми се »за успомену« на турском уписао у дневник, протекао је по истом клишеу као и онај на Васириној чесми који сам описао у првој књизи на стр. 580. Потребне прилично јаког одреда низама задовољава мали дућан једног приштинског Албанца, код кога смо купили неколико карактеристичних арнаутских плетених белих »ћелепуша« (капа) и »ћулава« од ваљане вуне. Робни промет преко овог граничног прелаза ограничава се на српску ракију и неколико стотина воденичких каменова који се из Митровице увозе у Србију; годишње се визира око 600 пасоша, а укупан приход на турској страни достиже једва 20000 пијастера = 4000 франака.

140 Већина раје која се из турских крајева досељава у прокупачки округ гледа да се илегално пребаци преко границе да би избегла компликације са својим муслиманским господарима. У овим крајевима се још разликују читлук-сахибије, које рају могу отерати са своје земље, што се ипак ретко дешава јер од ње добијају четвртину приноса, и аге, којима као феудалцима раја плаћа седеми или девети део приноса са земље, а ову, као и кућу, сама поседује. Осим тога, сва раја плаћа султану 29 пијастера (5 пијастера = 1 франак) за сваку мушку главу као »бедел« (војницу, откуп од војне обавезе), 4 пијастера од сваких 1000 пијастера вредности земљопоседа, 4 пијастера за свако грло крупне стоке, 4,5 пијастера за свако свињче итд. Упркос множини и тежини ових терета, нису они, већ осећај бесправности према арнаутском феудалцу оно што рају гони да са родне груде бежи у Србију, где сваки сељак одмах добија 5 рала оранице и дуже ослобођење од пореза, са добрим изгледима да марљивим радом посед може увећати и као слободан и равноправан грађанин оставити га својој деци у наслеђе.

Мада влада свим средствима настоји да поново насели топлички округ, који је 1878. преузела готово пуст, на његових 2839 km² пописано је 1905. године у 37 општина са 341 местом само 102954 становника, дакле 36 становника на km². Од три среза - Прокупље, Добрич, Косаница - најређе је насељен овај последњи (19 становника на km²); на 1307 km² тамо живи 24989 душа у 130 места, од којих само 11 имају свештеника и само 5 школу. У целом округу мушкараца има 3920 више него лица женског пола. Ове неповољне прилике почеће брже да се мењају чим се у суседној турској граничној области створе задовољавајући социјални услови, јер земља је овде, уопште узевши, боља него у другим новостеченим областима и погодна за све културе.

Од 283880 хектара у округу је 1905. под културама било само 58382 хектара. Под кукурузом је било 13942 хектара, под пшеницом 13997, јечмом 6625, под поврћем 2704 итд.; новозасађених винограда било је 1416 хектара, а воћарство, којим су се Арнаути тако радо бавили, налази се такође у порасту и под воћњацима је већ 1439 хектара. Осим тога, пописано је 100000 хектара шуме и 9855 хектара ливада и пашњака за преко 262000 грла стоке. Године 1905. је пописано: 7265 коња, 53119 говеда, 287 магараца, 23669 свиња, 132783 овце, 45889 коза и 2760 кошница. На 100 душа у косаничком срезу долази 290 комада стоке, у добричком 288, а у прокупачком 192; то је сразмерно веома добар однос у поређењу са суседним нишким и лесковачким срезом, у којима на 100 душа има само 180 комада. Топлички округ је богат нарочито дивљим крушкама, које Албанци и данас зову »дарда«, а по којима је своје име добила илирско-римска провинција Дарданија.

XI

ОД КУРШУМЛИЈЕ КРОЗ КОСАНИЦУ, ПУСТУ РЕКУ И ЈАБЛАНИЧКИ АРНАУТСКИ СРЕЗ ДО ЛЕСКОВЦА

Мој следећи излет из Куршумлије с инжењером Валентом и познаваоцем путева жандармом Симом посвећен је јужном делу Косаничке долине. Њен почетак је језиво пуст, земљиште испресецано вододеринама и потоцима; две двестагодишње џиновске тополе, осакаћене варварском људском руком или громом, меланхолично су опустиле своје сасушене гране ка травној равници, на којој ће око узалуд да тражи неко живо биће. Тек тамо где је исељено арнаутско становништво замењено колонистима из Старе Србије, земљиште, већином под кукурузом, има питомији изглед. Али и ту се по порушеним кућама и џамијама види да је та област још недавно била поприште жестоких борби, које су своје трагове оставиле и по високим, пошумљеним брдима. Као што је утврђени турски положај на западном Самокову зауставио српски продор долином Бањске према Приштини, тако му се и арнаутски на Соколској планини супротставио као несавладив бедем. Од 13. до 30. јануара 1878. овде и на суседним брдима Трхи, Трпези и Доњој Хртици борили су се јаки одреди Дунавске дивизије, којом је командовао пуковник Лешјанин. Сваки корак освојеног земљишта плаћен је крвљу. Албанци су знали да је у питању њихов опстанак, па су жилаво бранили сваки педаљ земље. Срби су само овде имали 220 мртвих, рањених и несталих!

После мањих насеља Кастрата и Високе следи једно веће - Рударе. Био сам не мало изненађен кад сам овде нашао многе људе запослене на изради дуга за бурад за рачун будимпештанске фирме Леополда Керна. Почетак, кажу, није био лак; Арнаути су упали и убили првог страног пословођу; од тада се ради само под оружјем. Влада, којој су домаћи шпекуланти раније за један хрст плаћали у просеку само 10 динара, добија сад овде и на источној Арбанашкој реци 18 динара по стаблу пречника 45 см. Невероватно ниска надница домаћих радника износи само 0,25 динара за време кампање од октобра до фебруара. Изношење дуга до места утовара плаћа се по акову 0,25 динара, од Рудара до нишке железничке станице, колима која

могу да понесу 500-600 кг, 1,60 динара за 100 кг. Велике количине дуга лежале су наслагане, спремне за извоз, поред механе коју је водила нека Немица. Њој и тамошњем домаћем мајстору пожелело сам свако добро за зиму која је наступала. Обоје рекоше да се Арнаута плаше исто тако мало као и зиме, која овде уме да буде веома оштра; за оне прве имају пушке острагуше, а за ову другу дрва у изобиљу.

Близу ушћа Лубничког потока, око чијег се извора код Доње Пупавице виде остаци неке старе грађевине, долина се сужава. Тамо смо трипут прешли Косаницу и јак сеоски поток који је покретао воденицу. Одавуд су «з лепих воћњака извиривале усамљене куће; ускоро су почеле да се појављују дубље увале с романтичним кречњачким стенама, због којих пут мора стално да прелази с једне обале на другу. Некадашња значајна џамија код Раче сада служи као општинска зграда, мада Арнаути прете да ће се љуто осветити за ово скрнављење њихове светиње. Сретали смо сељаке који су, празнично обучени, ишли у град; сви су носили пушке »кашикар« (Peabody) и уверавали нас да ни њихова деца стоку на паши не чувају без оружја. Овај осећај несигурности који влада у целом топличком округу није допуштао никоме да ужива у природним лепотама овог краја, јер би за то било потребно да забораве на себе.

У озбиљном расположењу због ових првих утисака стигли смо до Саставака, места где се спајају Велика и Мала Косаница. Дуж ове последње води стари, и данас проходан пут, на појединим местима вештачки усечен и са сачуваном калдрмом, поред манастира Дегрмен, који већ дуго лежи у рушевинама између караула на Репоњи и Мировачкој висоравни на путу за Подујево. Тим путем је 1. фебруара 1878. јак одред пуковника Лазара Јовановића продро у област Лаба и потиснуо Турке до Шајковца. То су Срби платили са 23 мртва и 42 рањена војника.

Окрнули смо се на југоисток и продужили римским путем који код саставачке воденице, на висини од 204 m, скреће у долину Велике Косанице. У близини, код Милоша Ристовића, чију осмочлану задругу чине породице два брата досељена из Ивањице, све у кући и око ње већ одаје извесно благостање. Хвалили су нови завичај, али и овде смо слушали стару песму о томе да су живот и имање стално угрожени и да најбољу стоку краду Арнаути, који, познајући све шумске стазе, упадају преко брда Бак. »Истина, влада нам је дала пушке, али метке морамо сами да купујемо по 13 пара«, жалио се старешина. Два и по километра даље, на Механском потоку, код механе на 800 m надморске висине коју је пуковник Лешјанин заузео 30. јануара 1878, видели смо гробове палих српских војника. Мало источније указало се на видику озлоглашено брдо Бак са оштро профилисаним, 1400 m високим врхом. Са свих страна сливале су се воде ка путу. Ускоро ми је већ досадило да бројим колико смо пута до зебичке воденице морали да прелазимо Косаницу.

Кућа са двориштем старосрбијанских досељеника у Саставцима.

После 25 km јахања, најзад се међу орасима, крушкама и јабукама указала Иван-Кула, где се населило 15 породица из Старе Србије, у чудесно лепом пределу, којим с усамљеног гребена господари Иванова кула. Густа шума у подножју, са буквама, грабовима, хростовима и јасеновима, са густим трновитим жбуњем и дрењаком, отежавала је пењање. Стазе је умео да пронађе само Симо. Не водећи више рачуна о оделу, пробијали смо се за њим ка вису с кога је Јребало да нам се отвори широк видик и око кога су се турски чланови међународне комисије за разграничење 12. јула 1879. жестоко спорили. Они су се позивали на одредбе Берлинског уговора, по коме је брдо Ђак требало да чини границу; испоставило се, међутим, да је оно на аустријској карти погрешно убележено, а намера великих сила је била да се граница повуче вододелницом између Лаба и Топлице, па је на томе и остало.

Кад смо стигли горе, било ми је одмах јасно да кула правоугаоне основе, сачувана до висине од 14 m, са странама 7,78 и 5,80 m, стоји на римским фундаментима, чији 1,34 m дебели зидови од грубо сечених блокова пешчаника, с малтером појачаним комадићима опеке, као да имају намеру да пркосе вечности. На северној страни се на кулу наслања нека средњовековна грађевина са 56 m у обиму, разорена до темеља. И на јужној страни сам наишао на остатке млађих грађевина. Ова зараван, са свих страна стрмо засечена, била је као створена за осматрачницу. Са коте високе 1076 m види се већина путева који с друге стране, преко јужног гребена воде овамо; виде се и карауле на њима: Секирача, Скреп, Марков вис (1224 m), Мокри камен, Мокри кремен, Вулово брдо (Трпеза), Мачија стена, затим брдо Хртица, код

којег, одвојене само граничним плотом, стоје једна према другој српска и турска стража, које контролишу пут према Косову пољу, где се јасно разазнаје султанов гроб. Даље, на северу се виде караула на Васиљевцу, Преполачки шанац, на североистоку Соколов вис и Ђак планина, на истоку висинска долина код Заграђа и над њом планина Мајдан, а на југу, сасвим далеко, највиши врх европског истока, Љуботен.

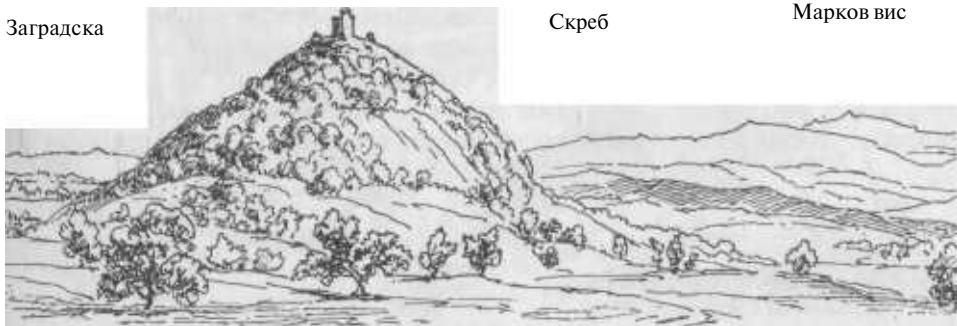
Према арнаутском предању, у Кули је резидирао моћни Иван-бег, кога је султан Бајазит после победе на Косову поставио за господара Косанице. Он је целу долину засадио дивним ораховим дрвећем. Овај Иван-бег много подсећа на Косанчића Ивана, великог војводу, који се са својим побратимом и суседом Топлицом Миланом у српским народним песмама слави као један од најхрабријих бораца у косовској бици. На висоравни испод Иванове куле ова два јунака су окупила своју војску из Топлице и Косанице и кроз југозападне кланце Трпеза и Трха повели је у одсудну битку у долини Лаба, истим оним путевима које су, како показују утврђења на Трпези, код Ладовца на другој страни и на Брвеници, као најкраћу везу између Turres-a (Пирота) и Vicianum-a (Приштине) користили још Римљани.

Као и приче о збивању у току битке на Косову, исто тако су многобројне, нејасне и већином неодрживе претпоставке о путу којим је кнез Лазар дошао тамо. Дванаест километара југозападно од Прокупља стоји једна »латинска црква« с нартексом и олтарском и двема бочним полухружним апсидама, управо на оном месту где се, према легенди, цар Лазар на свом путу с Југ-Богданом, преко Добротића, растаа од народа који га је пратио, због чега је ту доцније, као спомен на тај догађај, подигнута »црква Раставница«. Даље се прича да је цар Лазар одатле наставио пут преко Космаче, Понора, Иванове куле и планине Мердар долином Лаба према Приштини. Да би се ова легенда, коју је некритички штампао М.Валтровић, учинила вероватном, до-

Заградска

Скроб

Марков вис

Иванова кула

даје се да се »овим путем са добрим коњима може стићи у Приштину за дан и по (sic), док су преко Преполца потребна три дана«. Погрешна је исто тако и Милићевићева тврдња да је војска цара Лазара ишла од Прокупља »на Белу Воду, па на села Бучинце и Добротић; одатле косом на село Власе испод планине Ђака, па на Иванову кулу; преко косе Трпезе на Васиљевац, одакле се силази у Подујево« и на Косово; затим:» .. .туда се може стићи за 7 пешачких часова (!), а на Куршумлију и Преполоц треба добрих 12 часова«.²

Довољно је да се бар летимично погледа нека иоле тачна карта па да се види неодрживост и једног и другог предања. Чак ни осредњи војсковођа не би, сем ако се његова војска не састоји од »глобтротера«³, од Куршумлије за Косово поље изабрао проблематичан правац, који га више пута води на високе вододелнице и приморава да силази у дубоке попречне усеке, кад има пред собом отворен удобан пут уз Бањску реку преко невисоких преполачких висова у долину Лаба, утолико пре што је први дуг 85, а други само 50 km и што овај други обећава много лакше снабдевање војске. А да је тај пут 1389. године још био у Лазаревим рукама, показује његов положај према Приштини, јер се зна да у област североисточно од овог града још није била ступила турска нога. Према мом личном, непосредном познавању терена о коме је реч и његовом проучавању, у област Лаба су могле кроз тешко проходну и непогодну Косаницу проћи само мање групе из Нишавске и Моравске долине, али не и главнина Лазаревих снага, као ни Хуњадијева војска 1448. Оне су обе, као и грофа Пиколоминија 1688, као Зекендорфова 1737. и пуковника Лешјанина 1877, ишле од Крушевца уз Расину, кроз Јанкову клисуру, преко Блаца, Барбатовца и Куршумлије, па уз Бањску реку преко Преполца у долину Лаба, где су Крст и Полумесец хтели да се боре за превласт на Балкану.

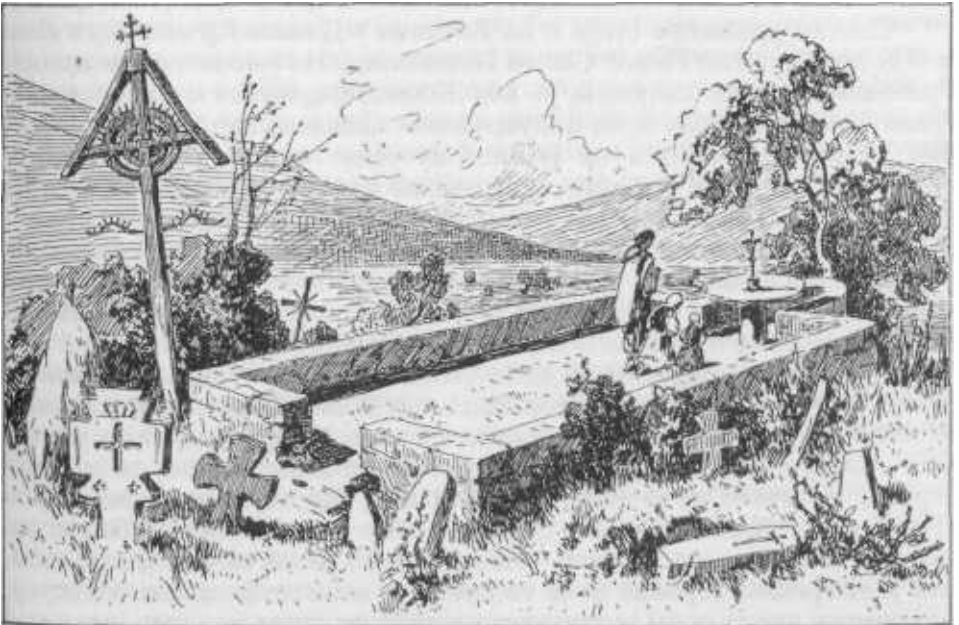
Са дивне ливаде Радивоја Јовановића цртао сам Иванову кулу с њеном југозападном околином. Пошто је била недеља, убрзо су се скупили око мене радознали сељаци из суседства. Мада су се тек неколико година пре тога доселили из далеке области око некадашњег старог српског патријаршијског седишта, Пећи, већ су одлично познавали називе свих планинских висова. Ови добри и наивни људи су очигледно веровали да смо ми дошли да испитамо најповољније путеве за Стару Србију. »Кад ће почети ослобађање наших од арнаутских уљеза?« - питали су они. »Бог зна!« - одговорили смо, и чим сам завршио посао, вратили смо се убрзаним темпом у Куршумлију.

¹ »Старинар«, V, стр. 125 и след.

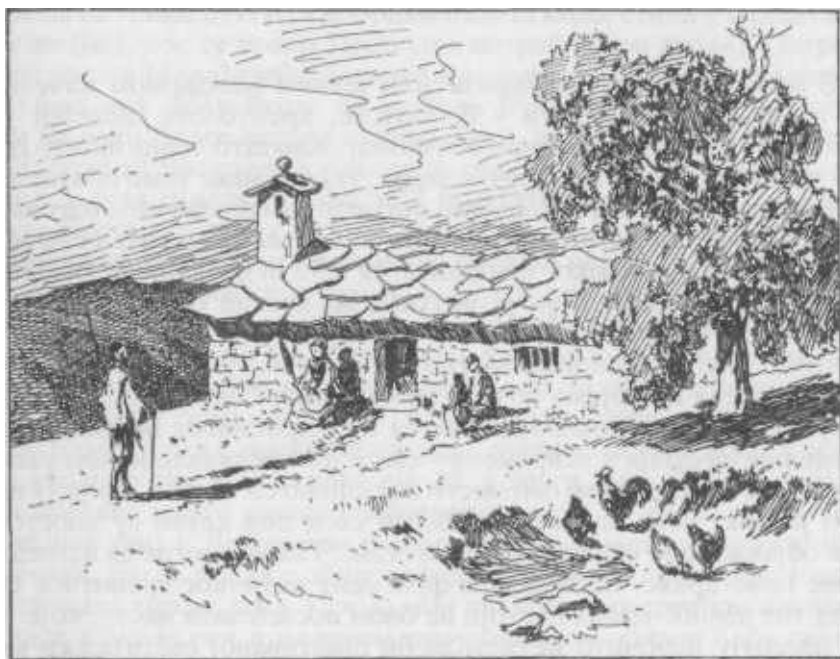
² *Краљевина Србија*, стр. 375.

Један такав, неки господин Милован О. Миловановић, прошао је приликом свог двогодишњег пешачења кроз Беч (трећа књига, глава II).

С истом пратњом, увећаном још једним жандармом начелника, који је позван да се врати у Прокупље, кренуо сам следећег јутра планинским путем ка северном Мачковцу. Као што ловца нешто гони у шуму чим чује за траг неке ретке звери, тако је мене тамо повукла вест о римским грађевинама. Међутим, оно што сам нашао није одговарало очекивању. И поред свег распитивања нисам нашао ништа осим једног 6 m дугог и 3,5 m широког црквишта, са 0,75 m дебелим зидом, чврсто грађеним од квадера, који је сачуван до висине од једног метра; у полукружној апсиди је олтарска плоча стајала на трупу античког гранитног стуба. Искривљен гвоздени крст, увело цвеће, високе крошње дрвећа на којима се већ примећивала блиска јесен, необично резбарени крстови изнад гробова са причвршћеним пешкирима већ избледелим од сунца и невремена - све је то преливало неком узвишеношћу и свечаним миром ово место посвећено св. Петки. Куполу цркве чинио је онај исти плаветни небески свод под којим су апостолска браћа објављивала Словенима јеванђеље. Тако су могле да изгледају и њихове прве цркве, па можда и фрагмент античког гранитног стуба још од тог давног времена стоји на овом посвећеном месту, које жене радо готсећују нарочито петком да би поштованој светитељки молитвом препоручивале своје патње и своја надања.

Црквиште код Мачковца.

Дединце, арнаутска кућа.

Слично црквиште стоји и на Топлици у Доњем Крчмару, до кога смо дојали преко Новог Села и Пепељевца. На југозападном извору Грабовничке реке сачувана је код Космаче црквица с нартексом и гранитним стубовима пред полукружном апсидом, као и натпис датиран 1535; исто тако и на југоистоку једно црквиште са сличном олтарском основом, грађено од пешчаног шкриљца, који се у близини налази у хоризонталним слојевима. Кад сам видео ова многа, међусобно веома слична црквишта, на којима није било трагова насилног разарања, пало ми је на ум питање: да ли је уопште постојала намера да се она изграде до краја, и ако јесте, да их није можда истовремено задесила нека катастрофа и спречила њихово довршавање?

Око самог црквишта и даље узбрдо из здраве земље дизала се млада храстова шума и простирала све до Доњег Дединца, на чијем су се северном вису налазиле рушевине кастела. Његов положај је указивао, а моје рекогносцирање према истоку је и потврдило, да је један огранак античког пута ишао од Ad Fines-a (Куршумлије) право кроз Пусту реку, преко Горњег Статовца, Житног Потока и Злате ка важном чворишту на Морави - Лесковцу. То је већ и Хан наслућивао, али је погрешно веровао да је то пут који води од Лисуса ка Наисусу. Тај римски пут су осим дединачког кастела штитила још три: један код Пестиша, други код Житног Потока и трећи код Злате, о коме ћу

доцније рећи неку реч више. Један наоружан млади пастир, који је испод Товрљана у чудесно мирној, али безљудној планинској идили чувао неколико крава и коза, иричао нам је да Куршумљани и данас, ако имају нека посла у Лесковцу, користе овај »стари пут«.⁴ На повратку сам у свој блок додао скицу једне сачуване арнаутске куће, чији су зидови и кров били направљени од беспрекорно сложених и повезаних плоча пешчаника. Недалеко одатле видели смо гомиле наслаганих дуга за бурад из Арбанашке, које су чекале први већи снег да би биле превезене до Ниша. Даље смо пролазили између разбацаних кућа Грабовнице и ишли на богујевачку воденицу прокупачког трговца Мелентија Симића, који је од својих помелара узимао 8 kg ујма од 100 kg самлевоног жита. Четири кола су радила без престанка за досељенике који су овамо дошли из старосрпске Сјенице. Окупљени са својим малим воловским запрегама око распламсалих ватара, под можда двестагодишњим огромним тополама, да би на смену погледали и контролисали прераду њиховог жита у брашно, ови сељаци су могли да послуже као изврстан сликарски мотив. После ове гужве и буке око воденице поново смо се нашли у царству глуве тишине чим смо изишли на главни пут. Вече је почело да се спушта, а ми смо до Прокупља имали још добрих осамнаест километара.

Оштрим касом, поред Плочника и Концеља који лежи у мочварном крају, стигли смо између Дреновца и Мале Планае до Крње џамије некадашњег черкеског села које је ту постојало. Тамне контуре ове џамије оштро су се оцртавале на светлуцавој позадини неба и њих смо већ издалека угледали; њено минаре без штита на врху меланхолично је стремило увис и као да је жалило за својим обореним Полумесецом. Недавно, у лето 1888, крај њега је са своја два друга стрељан Мино из Вучитрна, вођ једне повеће банде, која је била страх и трепет за цео крај између Приштине и Ниша. У прокупачком затвору они су турпијама већ били престругали своје ланце, али су решетке на прозорима биле много јаче. Невезаних очију, у присуству гомиле света који се слегао из целе околине, овај хајдук, коме су у пресуди стављена на душу 63 недела, мирно је гледао како осам жандарма управљају на њега пушке које доносе смрт. Наш Симо, који му је такође помогао да се пресели на онај свет, рекао је с дивљењем: »Мино је погинуо као јунак, штета за таквог човека!« Тако је финале моје екскурзије усклађен с њеним почетком: приче о разбојништвима и убиствима од почетка до краја! Човек навикне на све, пулс равномерно бије даље; али душевног мира који иначе осећамо у ноћи пуној звезда, дивног поетског заноса који на швајцарском тлу обузима читаоца Тепферових путописних скица, тога овде, уз ове непрекидне приче о људској бестијалности, не може бити.

Долина се сужавала, пут иде уза саму падину Умца, поред Суве

⁴ »Гласник«, св. 56, стр. 358.

чесме, која је заиста без воде, а на десној обали планина Видојевица као да нам се приближила. Петнаестог јуна, на Видовдан, који је, као дан Косовске битке, Србима »црн«, народ се ту окупља око извора чија се вода слива у велик стеновит басен, поп благосиља воду, народ баца понеку пару у басен, умива се лековитом водом, која целе године штити од сваке болести. Таквих полупаганских обичаја, који и у просвећеној Француској онедавна поново оживљавају, има у Србији веома много.

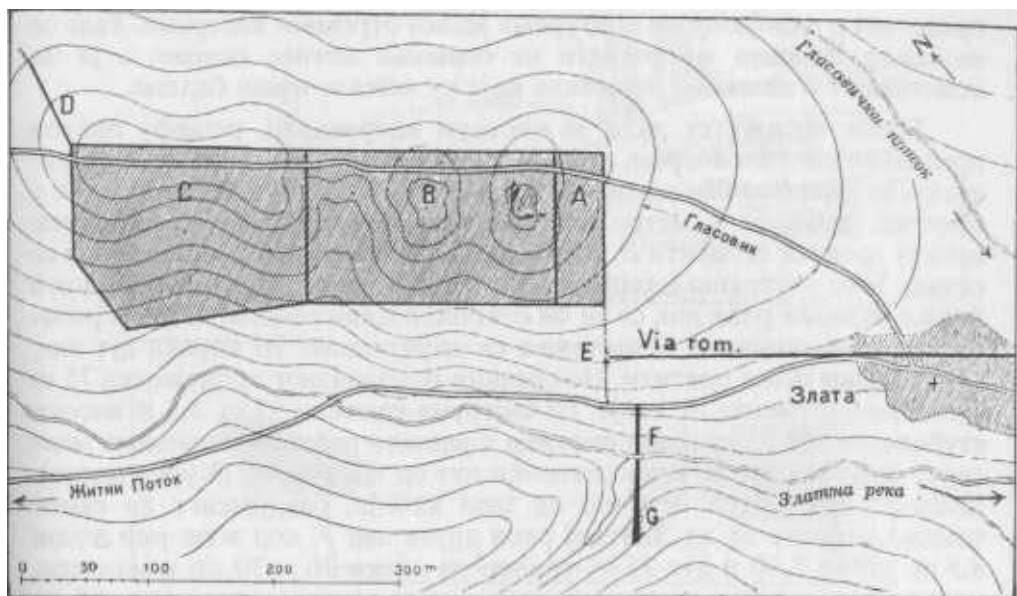
Прошли смо испод шуштавог лишћа Мидхатове алеје топола. Најзад се појавило дуго изгледано Пашино тулбе, код кога смо неколико дана раније скренули на север, а убрзо затим и оштра силуета прокупачког Хисара и, уза сам пут, корито Топлице, која је на месечини добила боју сребра. Њен шум нас је пратио док смо ујახивали у заспали град. Кад смо улазили у домаћинску кућу инжењера, на масивној сахат-кули избијао је десети сат.

*

Следећег преподнева начелник је телеграфским порукама вршио припреме за моју посету албанском срезу. На чардаку турске куће у којој је становао господин Божовић, љубазна домаћица је служила црно неготинско вино. Просторија у којој смо седели била је украшена лепим пиротским ћилимовима и примерцима старог и модерног ватреног оружја. »Дакле, до срећног виђења прекосутра код Арнаута!« С тим смо напустили град св. Прокопија, коме сам у молитви посебно препоручио начелниковог синчића, кога је грозница тресла и због кога забринути отац није могао одмах да крене од куће!

Идући већ поменутиим путем поред Топлице, застали смо ради одмора код житорађског млина. Власник млина, Чех Јан Новак, који се овде настанио после многих лутања и промена занимања, узимао је 10 од 100 kg за самлевано жито, али се жалио да је цена жита веома ниска. У овом селу збијеног типа, са 830 становника, поједине задруге имају по 20—27 чланова. Звуци звона с његове цркве Богородичина Успења пратили су нас на путу ка југоисточном уздигнутом платоу. То је простран пашњак између Студенца и Црнатога, са ниским храстовим изданцима, који су према западним висовима све гушћи и прелазе у младу шуму. Колико би плодног земљишта само овде, где ни дивљач не може да нађе хране, марљиве руке могле да претворе у прави рај! Видели смо много мршавих зечева, змија, орлушина; птица певачица мало, човека ниједног. Тек код 13 km удаљеног Дубова наишли смо на жене које су се враћале с тамошњег црквишта.

Благо нагнутиим тереном спустили смо се до Злате, у којој је 25 породица из Власине нашло НОВ завичај. Плодна земља се простире према истоку; људи су задовољни, често већ и имућни, али и поред тога са врло скромним потребама. Кућа Мијаила Петровића, једна од

План кастела у Злати.

најбољих, која нас је примила на конак, имала је само две просторије. Мања, која светлост добија кроз врата, са ниским огњиштем и најнужнијим прибором за кување и печење, служи породици и као заједничка спаваоница; мушкарци, жене и деца полежу у полукруг на набијени земљани под, око ватре која се одржава целу ноћ. Суседна, већа просторија, са два отвора који се зими затварају дрвеним поклопцем и урамљеном хартијом, користи се за смештај одела, брашна, кромпира, посуђа, јаја, масти, уља, петролеја, кудеље, вуне итд. Усред ових залиха са разним мирисима за нас је на земљу прострта свеже покошена трава и после обилне вечере, која се састојала од печених кромпира, јаја и сира, спавали смо завијени у своје огртаче као на најфинијимдушесима.

Први сунчеви зраци измамили су ме напоље да бих што пре отишао да погледам »остатке старе тврђаве«, за коју су конзул Хан и мајор Зах 1859. године претпостављали да је римска, али о њеном облику и њеним димензијама нису имали јасну представу. Кад сам се нашао пред оним испретураним зидовима на 40 m високом платоу који се претегао од југоистока према северозападу, између Гласовичког потока и Златне реке, био сам у први мах у недоумици као и моји претходници. Да је она римска, у то сам се уверио већ после неколико тренутака; али тек кад сам после дужег испитивања западно од остатка зида који се у правој линији спушта ка потоку наишао на трагове дугих, паралелних попречних зидова, почела је полако да се ствара

представа о одређенијим контурама једног огромног каструма. Тада се инжењер Валента могао дати на снимање његове основе, а ја на испитивање и снимање рушевина које су лежале изван бедема.

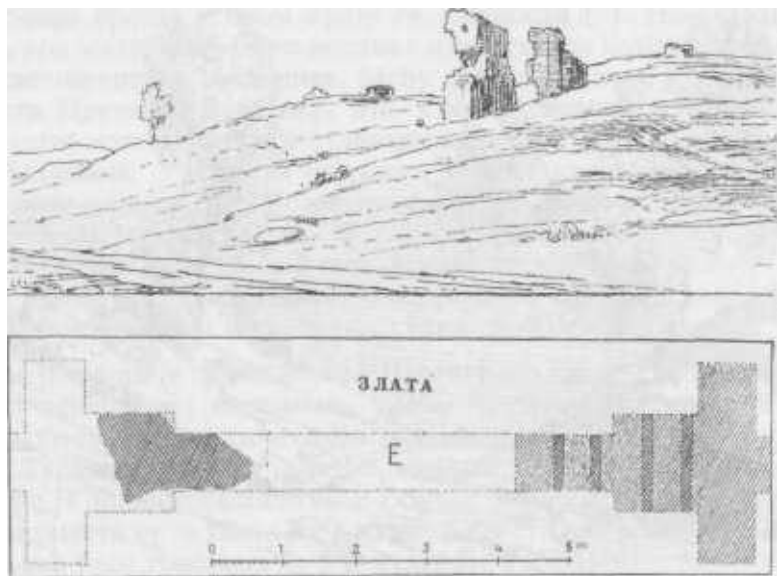
Наши цртежи су дали за каструм неправилан, рељефу гшатоу прилагођен паралелограм, који се протезао од северозапада ка југоистоку, са фронталним зидовима дугим 460, 400, 180 и 150 корака и, у просеку, дебелим 2 метра. На крајњем североисточном, највишем пункту средњег сегмента *B*, који је дуг 220 и широк 150 корака, виде се остаци јаке унутрашње тврђаве, разрушене толико да се о њој ништа ближе не може рећи док се не би откопали њени темељи. Од северозападног угла сегмента *C* наставља се дијагонално 76 корака дуг зид, који се лако може пратити. На средини југозападног продужетка 75 m дугог зида сегмента *A*, стоје, од каструма удаљени 32 m, 3,5 m високи стубови капије *E*, грађени опекама с једнако дебелим слојевима малтера; до те капије је водио антички пут од Ad Fines-a (Куршумлије). Двадесет два метра источно од зида капије, разрушеног до самог темеља, спушта се ка Златној реци други зид *F*, код воде још висок 8,5 m, дебео 2,30 и дуг 35 m, грађен од опека 36 x 30 cm и малтера, који се, над коритом распукнут, наставља на другој страни целих 65 m; на средини има један полукружни отвор, а на 3 m широком крају *Оима* две засвођене просторије дубоке 1,70—2 m.

Хан и Зах су мислили да ове технички мајсторски изведене грађевине од печених опека представљају мост; мени је била ближа мисао, пошто Злата вероватно ни у римско време није имала питку воду, да је то био подземни водовод, који је, напајан водом зајаженог потока, њоме преко зида *E* снабдевао тврђаву и, још већим делом, насеље које је лежало ниже. Ако би, као што смем претпоставити, будућа подробнија истраживања у основи потврдила моје наслућивање о намени овог зида, то би значило да Србија, и иначе богата римским остацима, има један од сачуваних римских водовода, сличан ономе у долини Арна, где је цар Нерва изнад Србијака код Рима једним зидом зајазио поток и добио вештачко језеро, или уставама царева Константина Великог и Валенса у Цариграду, које је живо описао фон Молтке⁵ и чији су систем (турски: бенд) Арапи и Турци, којима је и за верске обреде било потребно много воде, »теразијама« и другим средствима даље развили.⁶

Данашњи становници Злате, који имају мање прохтеве у погледу питке воде и средстава за њено пречишћавање, такође верују да су зидови некада били састављени, али само »да би се загатила река која је некада била веома богата златом«. Па и двораци је, кажу, саградили Злата, сестра оних принцеза које су основале Курвинград и Свињаре

⁵ *Briefe über Zustände u. Begebenheiten i.d. Türkei*, Berlin 1841. S. 85-92.

⁶ Strzugowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter in Konstantinopel*. Wien 1893.

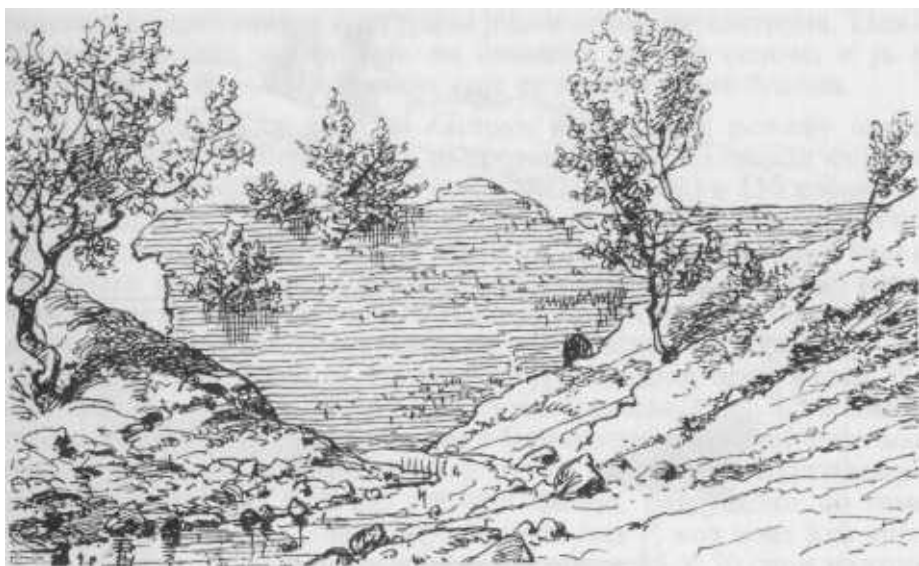

Изглед и план капије кастела у Злати.

на Царичини, само ради тога да би у његовим тврдим кулама чувала златне полуге добијене из испраног златног песка, док их не пошаље своме оцу, цару, који је негде далеко живео; кад је султан Мурат цара победио, он је порушио двораци и уз њега велику варош, која се такође звала Злата и која се налазила испод данашњег села на њивама Вељка Срећковића и Радисава Вучковића, где су приликом орања нађени дуги, јаки зидови.

Разуме се, из више крајева познато предање о српским царским кћерима које подижу градове ништа не мења у чињеници да је код Злате стајао римски каstrум; што се тиче његовог назива⁷, упућујем читаоца на напомену коју сам о томе дао кад сам говорио о Лесковцу. На основу исказа које сам чуо на различитим местима, закључујем да је Злата била важно чвориште римских путева, где се пут који иде од Ad Fines-а (Куршумлије) ка Морави укрштао с другим, који је штићило 12 кастела. Овај други пут је ишао од Намтаеум-а (Прокупља)

⁷ Артур Џон Еванс, поводећи се за погрешним Хановим мишљењем, лоцира Намтаеум, без обзира на раздаљине које даје Појтингерова табла, код Злате (!), јединог места у Србији чијим се римским остацима Еванс подробније бавио. Међутим, његов опис и планови који га прате садрже велике погрешке, које се могу уочити кад се упореде с мојим снимцима. Већ и сама основа каstrума је нетачна, унутрашњи зидови нису учртани, димензије стубова на капији, погрешно названој »Porta Naissitana«, не слажу се са стварним стањем, не постоји ни Житни поток, који би, кад би онако текао, створио неразрешиву загонетку о намени зида између Златне реке и њега. (Упор. А. J. Evans, *Antiqu. Res. in Illiricum*, Archaeol. Res. XLIX, p. 157 ff.)

Зид од опека код Злате.

испод кастела код Бучинца, преко утврђене Пасјаче, затим поред Момчилова, где треба да се налази неко »латинско гробље«, ка Злати. Тамо се он спаја са краћим путем од Напмаеум-а и иде испод кастела код Бојника, Прекопчелице, Рајинковца једним огранком даље на југозапад преко Мркоња ка *Vicianum*-у (Приштини), а другим дуж Бањске реке ка рударском ревиру Ново Брдо, чувеном по племенитим металима. О кастелима на овој југозападној траси биће више речи доцније.

Јужно од Злате стигао сам на границу данашњег врањског округа, а код Црквице, на ставама Коњувачке и Големе реке, ушао сам у средњи део области Пуста река. Ово, данас сасвим неприкладно, име област је добила кад се српско становништво 1738. преселило у Угарску. Да је њена земља плодна, показује старије име села које лежи североисточно од Злате и потока који оданде тече (Житни поток); да је она пре иселјавања била и густо насељена, доказују многи стари српски називи места, рушевина, многе легенде и митови. И романтични народни јунак Марко живи овде у песмама и причама везаним за поједина места. Удубљење у облику столице на Црвеном брегу и рупа за буздован неког моћног дива код Статовца имају своје место и улогу у легендама о овом краљевићу.

На извору Бучуметске реке налази се под 956 m високим Захачем стара црквица, на Мрвешком пољу живописна рушевина с веома оштећеним сликама светаца, у Ображду на Мајковачком потоку црквица, која добија светлост само кроз олтарски прозор и која је посвећена

заштитници бразда у овом крају св. Ображди (?). На Голупцу код Ивања, код мачинске »свете водице« и северно од Бублице има такође више светилишта и црквишта. Међу старим селима, таква су места поменута Црквица, Богојевац итд. Све то сведочи о побожности и благочастивости словенског становништва које је узмакло под притиском Албанаца. У данима најтежих искушења за овај западни део Пусте реке морало се оно мало хришћана што је остало потпуно одрећи својих верских обреда. О Ускресу, Духовима и Божићу попео би се неки храбри поп на највиши врх Петрове горе, махнуо оданде крстом на све четири стране света и узвикнуо: »Нека је свако новорођенче крштено, сваки пар венчан, сваки гроб освећен!«

Као најстарије српско село у Пустој реци ужива глас Драговац, на чијој су пространој висоравни, према предању, остаци хришћанске војске који су се повлачили са Косова водили последњу несрећну битку против Турака који су их прогонили. Дуга, крвава борба водила се до места где је доцније настало село Бојник, које је по томе и добило свој назив; Арнаути су га звали Бује. О марљивости ове етнографски веома занимљиве расе говорила је у некадашњем албанском главном месту Пусте реке, са лепим културама и луговима, лепота њихових кућа, башта, ношњи, оружја и коња, на којима су изводили необичне јахачке вештине. О свему томе Хан је писао још 1859, али је истовремено указао и на дрску наметљивост млађе генерације Албанаца и на наглашену охолост ових сељачких аристократа чак и наспрам хришћанских путника високог службеног ранга, што је било довољно да се наслути однос ових потомака старих Илира према засужњеној раји. Још боље га упознајемо на живим успоменама у Бојнику. Тамо је не само српски хришћанин него и владајући Турчин осетио несавитљивост и упорство албанског духа. У бојничком конаку и у тврдој кули, саграђеној вероватно античким материјалом, седеле су турске спахије Абдурахман и Али-Алијатја, надалеко познати колико својим богатством толико и насилништвом. Сваки коњаник је морао сјахати кад пролази поред њиховог седишта. Огорчени због таквог захтева, Арнаути су убили обојицу; њихову децу спасла је исте судбине једна сажалјива Српкиња. Само по себи се разуме да Срби под арнаутским притиском нису у Бојнику могли ни помишљати на подизање грађевине каква је куполна црква коју је пројектовао Живановић и која треба да стаје 29000 динара.

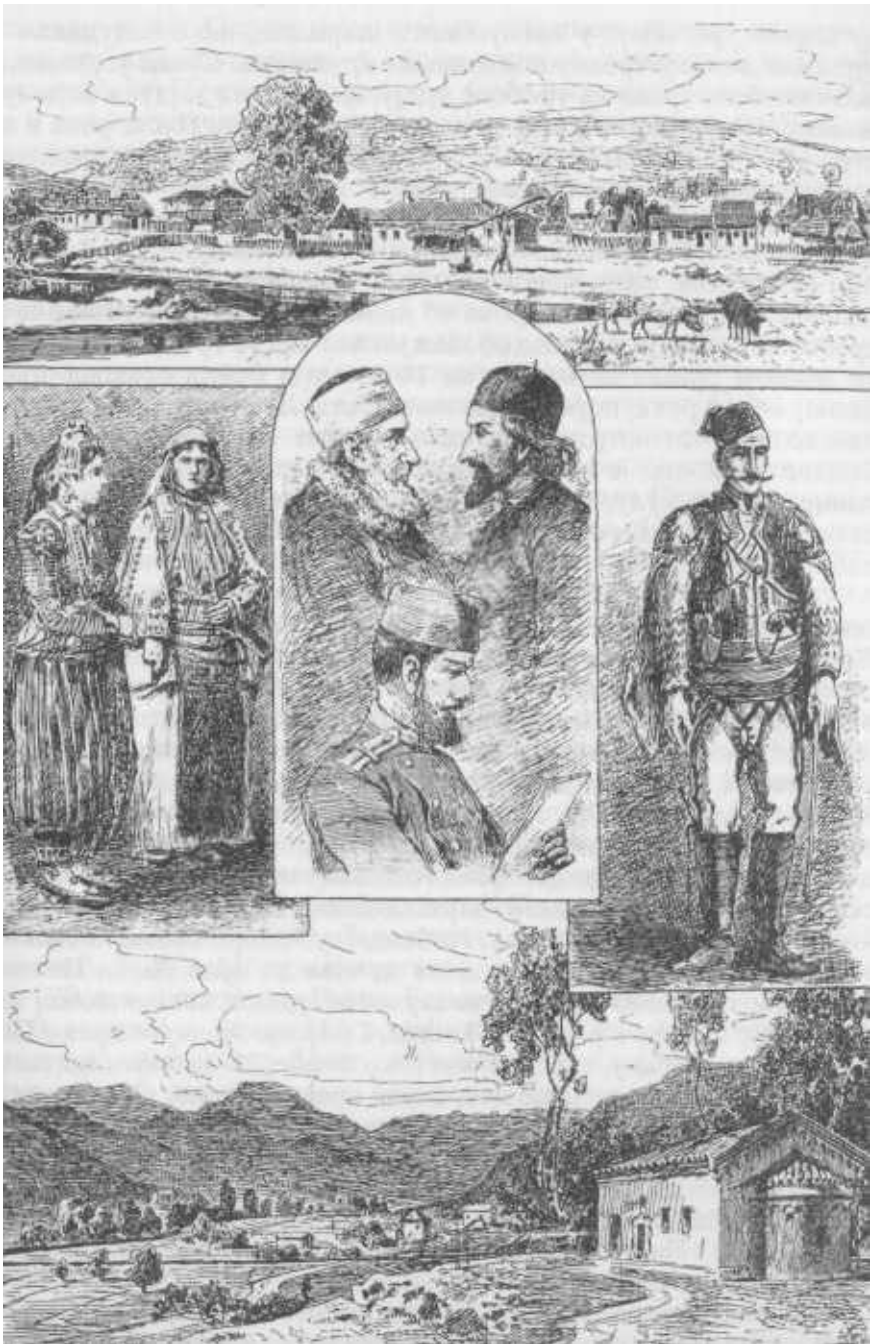
Ратоборни Арнаути су 1878. и у Пустој реци пружили одлучан отпор српском продирању. Међутим, они су 18. и 19. децембра избачени из Бријања, Кацабаћа и Придворице, а убрзо су морали напустити и Бојник, где су кула и џамија одмах порушене. Али до њиховог повлачења преко Петрове горе према планини Ђак дошло је тек 25. јануара, после крваве борбе код Слишана. За бегунцима су ускоро пошле њихове жене и деца с покретном имовином. Тада се хитро

приступило насељавању напуштених места Србима из разних српских крајева. На најзападнијем извору Пусте реке настало је тада под 1258 m високим Соколовцем прво црногорско село Ново Власе, код Горњег Бријања ново село Косанчић, у које су се настанили банатски Срби, чије су жене биле чедније од њихових девојака, што се објашњава већ поменутиим односима.

Дијалект којим су стари житељи говорили у доњем току Пусте реке био је сличан ономе у суседном Лесковачком и Нишком пољу, док онај којим се говори у горњој Топлици само незнатно одступа од крушевачког. У називима места карактеристичан је чест завршетак »це« уместо »ци«; први, иначе, одговара четвртог падежу, а други првом. Филолози који се спремају да проучавају дијалекте севера и југа налазе у Пустој реци све; они не би смели оклевати, јер ће дијалекти заједничким животом и међусобним додирима изгубити своје особености.

Пространа висораван Мрвеш јужно од Бојника - село Мрвеш са аустријске карте затекао сам опустело - пружа веома инструктиван поглед на северозападну Пасјачу са 896 m високим Орловим каменом; она оивичава област Пусте реке и покривена је лепом буковом и храстовом шумом; затим на западну планину Радан, која достиже висину од 1452 m и чије су букове шуме такође у добром стању, па на југозападну Петрову гору, местимично покривену густом храстовом шумом, на јужни ланац брежуљака Курмус у долини Медвеђе, који не прелази висину од 620 m, и изнад њега Рафунску чуку (721 m), који према високим врховима Суве планине у далекој позадини на североистоку делују врло питомо. Пошто сам овај занимљив профил крокирао, кренули смо даље на југоисток кроз младу листопадну шуму, из које се овде-онде дизао понеки столетни храст, и кроз њиве под кукурузом према Прекопчелици. Између истоименог потока и зааадне Царичине (арнаутски - Старишине) налазе се код Свињарице остаци неке римске тврђаве. Њен положај, само 10 миља од каструма код Злате, може се објаснити античким путем који је ишао од Приштине преко Пусте реке у област средње Нишаве и, дотичући Бојник, учинио га важним пунктом. Рушевине друге римске тврђаве са термама, на чуки »Падина« (?) у Петровој гори, где је, кажу, нађен камени торзо једне фигуре са кладенца, такође препоручујем за даље истраживање.

У западном Слишану нисам нашао језеро које помиње Милићевић, али сам у Прекопчелици видео нову црквицу с полукружном олтарском апсидом и са сликом св. Николе изнад улаза; вероватно је ова црквица саграђена на темељима неке старије. Док смо се поред дрвеног звоника међу необично обликованим надгробним крстовима одмарали у хладу огромних брестова и жалили што нема извора који би ову идилу учинио потпуном, појавио се са два пандура срески капетан из Лебана Милутин Илић, кога је прокупачки начелник послао да ме прати. Наш пут се даље држао сеоског потока, поред чијег

Среско место Лебане; жене из Старе Србије; хоџа, поп, официр граничне страже; Арнаут Осман; црквица у Дедићу.

су корита, усеченог у лискуновити шкриљац, неке полудивље свиње тражиле понеку травку под дивљим крушкама. Сунце је бацало своје већ ослабеле зраке на гробове трију арнаутских хајдука који су угрожавали већ прилично густу шуму на вододелници Пусте реке и који су стрељани ту поред пута. Помало непријатан предео улепшавали су једино коси пурпурни зраци сунца, а ускоро смо почели и да се спуштамо низ лоше трасиране стрме кривине у долину Јабланице, приближавајући се нашем следећем циљу, Лебану.

Језгро ове мале варошице која тек настаје чини низ кућа дуж Јабланице која је овде широка 45 m; на крају тог низа налази се зграда среске капетаније. Главно обележје овог места су две огромне тополе са обимом стабла не мањим од 10 m и три моћна орахова дрвета на десној обали реке, поред пешачког моста. Лебане је од давнина хришћанско село са четрдесетак кућа расутих на узвишици поред реке. Године 1900. оно је имало 67 кућа са 460 становника. Високи чардак, ранију турску кулу, капетан Илић је претворио у удобан и пријатан стан, где нас је његова љубазна супруга Јелена поздравила срдачном добродошлицом.

Ако би се од Шуманске реке, која код Лебана тече од југа на север, повукла преко Драговца-Бојника права линија ка планини Пасјачи, добила би се граница од које су све до Граштице, око 2 сата на североисток од Приштине, живели искључиво Албанци. Источно од ове линије има само изолованих арнаутских места, а западно од ње ни једно једино хришћанско насеље. Арнаутин се одувек боље осећао у шумовитим, а при том плодним централним планинама него у равници. Кад су у јануару 1878. српске трупе продирале према Медвеђи, раја освојене Пусте реке прикључила се својој браћи по крви и ослободиоцима да би искалила деценијама гомилану мржњу на својим муслиманским тлачитељима и поново заузела земљу са пространим пашњацима која јој је раније припадала. Албанци су храбро бранили сваку стопу земље. Огорчена борба се водила од чуке до чуке. Љуба Ивановић је 20. јануара уз незнатне губитке заузео непријатељски положај западно од Лебана између Криваче и Текије. Гонио је Арнауте преко Петрове горе према Гајтану, а после жестоке борбе 21. јануара, па све до 28. јануара, уз стално пушкарање, отуда преко Вртопа, Свињишта и планине Мајдан на Иванову кулу. Истовремено је јединица којом је командовао Лазар Јовановић напредовала према Црном врху, који лежи југозападно од Лебана. Разбијени Арнаути су се поново окупили код села Маћедонце на Медвеђи, али су 2. фебруара потучени и растерани. Срби су имали 5 мртвих и 32 рањена, међу њима је био и 143 официр Јевђеније Јуришић (Еуген Штурм).

Са закљученим примирјем није престала борба; она се сад изродила у спаљивање непокорних арнаутских села и протеривање њиховог становништва. Док се у Берлину расправљало о судбини ове области у којој се број становника постепено смањивао, Арнаути су неколико

пута упадали у њу. Седмог јуна они су извршили препад на одред српске војске код Лапаштице и убили српског официра Драгутина Аранђелковића из Пожаревца; наравно, Срби им нису остали дужни. И тако се и даље води овај мали рат с узајамним убијањем и отимањем стоке, не престајући ни после постављања ланца српских караула дуж границе утврђене Берлинским миром. Поред поновног насељавања напуштених места у топличком округу, које се врши под сталним подстицајима из Београда, најзад се са српске стране чине и покушаји да се на своја стара огњишта врате Арнаути који су у почетној претераној ревности били отерани с њих.

Следећег јутра ме је начелник, који је у малу лебанску »кафану« стигао тачно у заказано време, упознао с главним посредником за предстојеће тешко путовање. Овај пунокрвни Арнаутин Сајид, коме смо претходног дана упутили позив да дође и под чијом смо моралном заштитом хтели да пођемо у озлоглашени лебански арнаутски срез, имао је око 60 година и био је најстарији син Османа Саиловића, који је недавно умро као стогодишњак. Рођен у оближњој Лапаштици, где је његова породица уживала од давнина стечен углед, Сајид се 1878. борио на Црном врху против Срба који су надирали и при том изгубио десни кажипрст, да би најзад емигрирао преко Врања. Стављен пред избор да као непријатељ Србије вегетира на албанској територији или да се као поданик краља Милана врати на неокрњену очевину, он се одлучио за ово последње и отада се сматра старешином и вођом Арнаута који су се с њим и његовим посредством вратили у Краљевину. Мада Сајид не заузима никакав званични војни или цивилни положај, он је »почасни« официр, прима месечну плату од 92 динара, чак му је уз то дозвољено да носи турску униформу са черкеском и сабљом. Од Сајиде сам сазнао да повратници Арнаути прилично мирно живе у местима: Врапце (5 домаћинства), Свирце (40 домаћинства), Радиновац (16 домаћинства), Лапаштица (3 домаћинства), Капит (22 домаћинства), Тупале (35 домаћинства), Сијарина (30 домаћинства), Радевци (20 домаћинства), Равна Бања (20 домаћинства), Грбавци (13 домаћинства) и Власе (14 домаћинства). Осим у Дрводељи (5 домаћинства), има још у Нишу и Лесковцу тридесетак арнаутских породица. Све у свему, према Сајидовој, можда мало превисокој оцени, у Србији живи 4000 Албанаца.

Упутио сам Сајиду неколико комплимената и затим поздравио потпоручника Вукоја Тодоровића, који је био позван за вођу наше пратње. Њега је начелник представио као »правог ђавола«, који је неустрашиво, сасвим сам, јахао преко арнаутских брда и при обиласку дугог ланца српских караула већ многе одметнике послао на онај свет. Неколико недеља раније двапут су га иза бусије гађали и промашили. Већ се почело веровати да га метак неће и сав као да је створен за јуначку народну песму. Ову занимљиву групу увећали су још коњички капетан у пензији Петар Рајковић, управник поште Панта, родом

таксфе из Угарске, кога је радикалска влада из безбедног Чачка, где сам га упознао 1888, преместила у ово »бедно гнездо«, и један Црногорац ратничког изгледа, који грицка своју малу пензију и не ради ништа.

Око подне је окретни потпоручник Вукоје јавио да је све спремно за полазак. Начелник и Сајид су јахали на челу; капетан се определио за кола, на којима ми је понудио почасно место. Валента и Вукоје, са туцетом жандарма и пандура, кретали су се с обе стране и иза нас. Западно од Лебана ступили смо у долину Медвеђе, која се, у почетку узана, постепено ширила и на обема обалама била покривена лепо обрађеним површинама, а околни висови су били богати пашњацима и лепом листопадном шумом. Пошто смо двапут прешли реку, угледали смо старо хришћанско село Шилово, које важи као најимућније у целом том крају. По међама великих њива и ливада засађени су дивни ораси, липе, дивље маслине, врбе, дренак, храстови итд. Конопља, која овде одлично успева и расте у висину до 2,5 m, лежала је делом већ потопљена у потоку, притиснута камењем, а делом је ради сушења још стајала на обалама у дугим редовима купа. Свуда су се могли видети сељаци у послу, на пољу или пред цигланама које праве ћерамиду, јер она све више потискује раније сламне кровове. Код Радиновца, удаљеног од Лебана 8 km, у који се населило шест српских породица из турске Криве Реке, наишли смо на прве арнаутске куће. Њихови становници су, као и сви Албанци повратници, пореклом из великих племена Соб и Краснићи од Баковице у Старој Србији. Њихов првак Сулејман-ага, који ужива велик углед, живи у Приштини на Косову. Колико сам уз пут могао приметити, арнаутске и српске жене раме уз раме перу рубље на речници. Наша колона је у пролазу пробудила њихову радозналост, али су непокривене муслиманске даме погледале за нама само кришом.

На извору Забрђског потока, десне притоке Медвеђе, који покреће десетак воденица, налази се под 721 m високим Рафунским висом, поред лапаштичке џамије, Сајидова кућа. Као изврстан познавалац овог краја, он ми је на ушћу потока скренуо пажњу на остатке куле, која је вероватно била истурени објект неког античког кастела, чији се местимично још читав метар високи зидови од ломљеног камена и великих опека виде на југоисточном вису. Мештани верују да је и срушена црквица суседног српско-арнаутског села Рујковца припала »граду« (?). Код једног црквишта, којих овде има много, нашој пратњи су се прикључила два Сајидова пријатеља, два коњаника у изношеним, иначе врло живописним оделима. Затим нам се придружила и цела чета пешака, на чијем је челу био један Црногорац. Ови окретни, већином и млади момци прокрстарили су Црним врхом, који је био на нашем путу и на злу гласу, и нису приметили ништа сумњиво. Сад смо путовали »пашајиште«, тј. као паше, у пратњи тридесет пушака.

После једно четири километра предео је добио обележја романтичне дивљине. Обрађене површине су ређе, покошена трава је ради сушења набачена на понеко дрво, које због тога каткад изгледа веома комично, још се виде овце и козе које пасу, а затим терен постаје каменит, голе стене пешчаника на једном месту јако сужавају корито речице. Неколико динамитских патрона које су жандарми убацили у смарагдну воду Медвеће показало је колико је она богата рибом; мање и веће мрене, кркуше, скобаљи, кленови итд. напунили су за неколико минута њихове бисаге. Кочијаш је просто бравуросно савлађивао стрме и нагнуте делове пута и до ушћа Грабовичке реке двадесет пута нас је здраве и читаве превезао преко стеновитог корита Медвеће. На извору Грабовичке реке, 12 km на северозапад, код села Гајтан, у коме се још пре 1889. настанило 30 црногорских породица, стоји под врхом Петрове горе, на једном зараванку окруженом листопадном шумом, не баш мала црква манастира посвећеног св. Петру; због честог подметања пожара од стране Арнаута, калуђери су напустили манастир, а данас се од свега виде само темељи и једна чесма. Пет километара јужније, на ставама двају потока који се сливају у Медвећу, налазе се испод Драјинаца на висини од 500 m рушевине римског кастела, који је с многим другима, раније непознатим, припадао заштити путне мреже која ми је следећег дана постала јасна. Тек увече смо стигли у новонасељени Дедић, данашњу Медвећу, чије језгро чине кафана и школа. Пред кафаном и у једној просторији испуњеној димом дувана и задихом ракије, дочекала нас је шаролика група људи разних националности да би нас поздравила. Свак је хтео да види начелника и да му се обрати с неком молбом. Сви су упућени на »сутра«, а оне који су били наметљивији пандури су просто изгурали напоље; на крају, могли су да остану само представници општина. Из више него гласног разговора, који се односио на разне проблеме нових насељеника, могао сам разабрати да се ови још нису осећали сигурним и да је власти остало да уреди још многа питања о својинским правима, откупу земље итд.

Кад је пионир науке у овом крају фон Хан био 1858. присиљен да се задржи у Дедићу, јер је његов арнаутски протектор Рам Буцо тврдио да му неповерљиви Сијаринци неће дозволити да мирно прође преко њихове територије, он свакако није слутио да ће месна џамија двадесет година доцније служити Србима као школа; а кад сам, по жељи свог преминулог пријатеља, 1868. године припремао друго издање његове књиге *Reise von Belgrad nach Salonik* и писао напомене уз њу, ни ја нисам мислио - мада никад нисам веровао да ће турска владавина у Европи дуго трајати — да ће се све то овде тако брзо завршити и да ћу 1889. и сам спавати у јединој згради која је преживела пропаст арнаутске тврђаве Дедића. Сада у некадашњој џамији станује једна храбра учитељица, која деци Медвеће пружа најелементарнија знања. Без њене гостољубивости провели бисмо ноћ у нечистој механи — Бог нека награди племениту учитељицу за ово њено добро дело!

У рано јутро, пред механом је већ чекала шарена гомила молилаца свих врста - Албанци из Капита, људи из турске Пчиње, који су, помешани с Арнаутима, насељени у југоисточној Дрводељи, старешине 50 пећких задруга којима је додељена опустела територија Дедића. За ове последње говорио је њихов поп, вођа устаника Радослав Стефановић, који је 1883. довео 150 српских породица из околине Пећи, где се налази старо патријаршијско седиште и манастир Дечани, који је 1890. тешко страдао од Арнаута. Пошто су спахије силом хтеле да спрече одлазак њихових хришћанских кметова, све је морало да се ради веома опрезно. Исељеници су повели само највреднију крупну стоку, дању су се крили по шумама, кретали се само ноћу и до српске границе стигли су после четири дана испуњена мукама и неизвесношћу. То и још много других ствари испричао ми је веома живо, са грубим појединостима, поп из Малог Ђурђевића; његова задруга има 24 члана, али није највећа јер неке друге имају и по 30 душа. Радо сам пошао с овим енергичним човеком до његове црквице, коју је краљ Милан подигао о свом трошку 1888. на темељима старог црквишта на левој обали. Иако се по својој архитектури мало разликује од обичне куће, црквица је, нарочито на Спасовдан, кад слави свој сабор, привлачно збориште народа из свих заселака у околини. Насупрот њој стоји лепа бела поповска кућа, високо према Капиту, изнад чије се лепо обрађене удолине уздиже Дукатски вис (827 m) и даље на југ трахитска шумовита брда око Тупала и Сијарине.

Доле, где се Лапаштица у широкој, плодној равници улива у Медвеђу, треба да је стајао стари српски град Дибочица, чији су становници после једне изгубљене битке избегли ка Морави и тамо основали нову Дибочицу, данашњи Лесковац. Ово предање вероватно има везе са »Глибочком« у долини Ветернице, коју је цар Манојло после жестоке борбе са Србима препустио 1149. њиховом великом жупану.⁸ Моја истраживања су на неких сто корака од школске зграде, на десној обали Лапаштице, открила рушевинско поље које се протеже далеко на север и запад у кланац, са супструкцијама римског каструма, међу чијим се јаким бедемима и остацима зграда свуда налазе античке кровне плоче. Тамо је било и свакако највеће римско насеље, које су штитили кастели на оближњој Харзовини и на 14 km удаљеном Зубном вису.

За време моје археолошке екскурзије начелник је, као какав црногорски војвода, под једном великом липом решио многе молбе и по кратком поступку изравнао многе дуготрајне спорове. Видео сам како је једном сиромашном Црногорцу, који је молио да му се да земља, вратио писмену молбу па ствар решио и без ње, што су присутни примили с исто толико одобравања као и озбиљну опомену пограничним стражарима да се строго придржавају прописа о њиховој

⁸ Jirecek, *Handelsstrasse*, S. 32.

Црногорке снабдевају једно утврђење. ?

служби, да се не мешају у спорове становника и да овима не дају никаквог повода за жалбе, јер ће онога ко се огреши без милости отпустити из службе. Ради подстицаја, именован је, на Вукојев предлог, неколико одликаних бивших ратника који су се истицали ревношћу у служби за буљубаше нових караула. Већ заморен овим расправама, начелник је био очигледно задовољан кад смо одмакли од Медвеђе, која је тог дана била претворена у форум. Када смо на 3 km даље код села Маћедонце прешли Бањску реку, поздравиле су нас старешине четири пећке и шеснаест из Дарковца на Власини досељених српских породица. Речна долина, која се час сужавала, час ширила, задржала је као предео иста обележја: поред потока овде-онде орах, топола, врба, а по околним брдима бедне арнаутске куће. У овој мешавини етничких група падале су у очи црногорске жене својом покретљивошћу и окретношћу.

Још два километра, и ево нас код арнаутског села Врапце на ушћу Мркоњске реке, која је у турско време чинила границу између лесковачког, гњиланског и приштевског мудирлука, а још у доба Римљана

Рушевине Равне Бање.

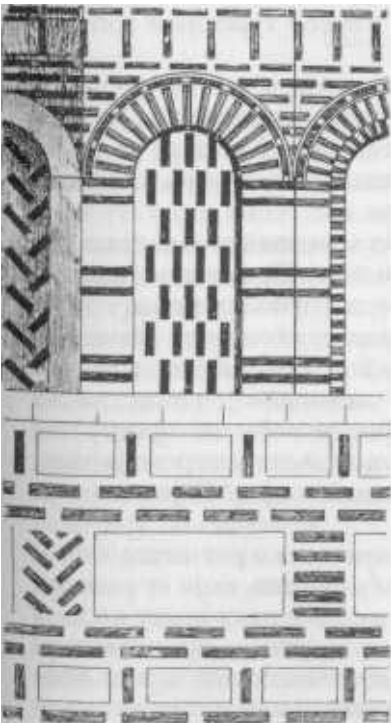
била важна раскрсница путева. Планински пут, који је на својој античкој траси местимично још очуван и који је од Пирота (Türges) преко Лесковца и Лебана, између кастела код Радиновца и Поповца на Шуманској реци, водио од кастела код села Врапце на Туларској реци, под заштитом утврђења на 750 m високом Брајинском вису и на Мркоњу (1045 m), на запад ка Приштини (Vicianum), а својим јужним краком, између четири кастела код Сијарине и Свирца, ка термама и топионици гвожђа у Равној Бањи и ка Новом Брду, које је по својим богатим рудницима сребра и злата остало чувено и у средњем веку. Како по свему изгледа, област Медвеђе је у својој античкој епохи имала јако аутохтоно становништво, које су контролисала многа римска утврђења, као што данас Турци помоћу својих караула држе на узди Арнауте. Ближа обавештења о поменутих античким путевима добио сам од Вукоја и Сајида, извршних познавалаца Јабланице; кастеле на Бањској реци погледао сам и сам на нашем путу који је њеном клисуром водио на југоисток.

Обалне стене обрасле ретким дрвећем на више места се толико надносе над Бањску реку и једна другој приближавају да смо до чувене Сијаринске Бање осам пута морали да прелазимо брзи речни ток, са водом бистром као суза и стеновитим дном. Пара која се високо дизала већ издалека је најављивала њене топле изворе. Прво смо у елипсастом проширењу долине, окруженом дивним шумским зеленилом, наишли на рушевине турског купатила које се простирало од севера ка југу. Само 20 m дуга и 7 m широка зграда - која је у техничком погледу, са својим вратима са шиљастим луковима, била слична леско-

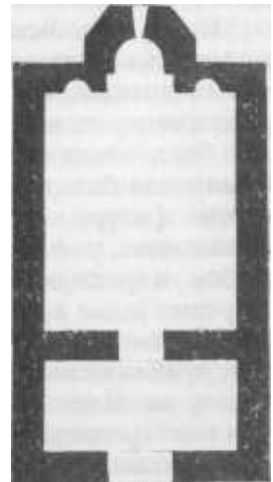
вачкој Инчар-цамији - могла се лако, без великих трошкова обновити. На њен јужни зид наслањао се једва 3 m дуг додатак, из кога је врела вода, разблаживана хладним дотоком, текла у купатило за мушкарце, са квадратним басеном страна 5,75 m, и кроз једну 6 m дугу међупросторију одвођена у северно, округло женско купатило, са пречником од 5,75 m. Осамдесет корака јужније, на десној обали Бањске реке, уза само њено корито, избија снажно хучећи моћан извор вреле воде, у коме јаје може да се скува за 20 секунди. Око извора је све покривено кречним млеком и многим очврслим капљаницима; четрдесет корака даље, на левој обали је и трећи извор воде, мање вреле.

У јужнијем, закривљеном теснацу стоји, на 690 m високој кречњачкој стени која се стрмо спушта ка речици, живописна рушевина цркве, на чијој је јужној страни сачуван 1 m дебео зид до висине од 6 m. Надвратник улаза у нартекс, који је укључен у 15 m дуг и 6 m широк брод, носе два моћна камена стуба. Један метар висока сокла грађена је квадерима, а они се у целој згради смењују са једноструким или вишеструким слојевима црвених опека, које већином имају димензије 36 x 28 cm. Ова византијска техника делује лепо и ритмично нарочито на петоуглој апсиди, чији је унутрашњи простор добијао

145

Украшавање опекама у сокли и апсиди сијаринске цркве.

Плоцрт цркве код Сијарине.

светлост кроз прозор висок 1,80 и широк 0,80 m. Овај диван споменик је, како сам ближим испитивањем платоа утврдио, стајао у центру античког кастела од кога су остали само темељи и који је са још једним, 5 km удаљеним према западу, штитио оближње терме, које су свакако користили већ Римљани, и антички пут који је преко села Свирце водио ка рударском дистрикту Јањеву.

Одмах испод стене на којој се налазе ове рушевине изишли смо на лепу, пријатну раван са белом кућом за хоћу и китњастом џамијом коју је краљ Милан сопственим средствима изградио у Сијарини за Арнауте јабланичког среза. Наместо одсутног хоће Мехмеда, богослужење је у петак држао његов син; тим поводом су се окупили и представници свих околних муслиманских места. Њихови »гјобари« (старешине) су нас љубазно поздравили у предворју, које је на брзину застрто ћилимовима и јастучићима. Начелник се обраћао првацима, а тумач је био Сајид; тако смо сазнали да је претходног дана због сталних спорова око земље дошло до озбиљне чарке између Арнаута с ове и с оне стране границе. Српски Арнаути су легли у заседу да би турским отерали стоку са паше, јер су им то право већ раније оспоравали; дошло је до пушкарања, при чему је погинуо један од уљеза. Начелник је покушавао да смири завађене стране и обећао да ће цео случај расправити заједно са приштинским кајмакамом. Изгледа да се нешто слично десило и 14. јуна 1899. приликом арнаутског упада код српске карауле Црна чука, кад је дошло до сукоба између турских и српских регуларних јединица.

У разговору о другим питањима, до изражаја је дошла жеља за бољом школом, коју би основали чим се млади Лесковчанин Хусеин Сулејман Бабић врати из нишке учитељске школе. Као што се види, Арнаутин у Србији већ мисли и на образовање, мада му је, као свим његовим саплеменицима, највећа љубав пушка.

Бујан планински пашњак на коме се под младим врбама пекао за нас цео ован, пружао је слику пуну живота и боје. Прикладно одело - црвени џемадан, често извезен златом, који је потпуно покривао груди, мрке или жуте, широко кројене чакшире од абе, »деслуци« (гамаше) исте боје, »силај« (појас) за ханцар и пиштоље, црвени фес с овлаш обавијеним белим платном или бело кече - истицало је гипке, често снажне фигуре, усред којих смо, седећи или лежећи на простртим ћилимовима, уживали у једноставном обеду, допуњеном сиром, јајима, хлебом и ракијом. Док је, на крају, служена кафа, Сајид нам је приредио један веома занимљив интермецо.

Из свирала одјекнуше високи, рески тонови неке ратничке мелодије, праћени снажним ударцима гочобија. Мушкарци, који су лежали у хладу на ивици шуме, поскакаше и ухватише се у неку врсту кола, у чији центар стаде Сајидов, 185 cm висок брат Хусеин, с противником кога је изазвао на двобој. После узајамних изазивачких поклича обојица потегосе голе ханцаре и у ритму игре завитлаше њима, ставља-

Џамија у Сијарини коју је подигао краљ Милан.

јући их повремено у зубе. Музика је постајала све жешћа, а борци, око којих су црвени рукави долама лепршали као грчке хламиде, мачјим скоковима вешто избегавајући врх противничковог ханџара, приближавали су се све више, док најзад привидно погођени Хусеин није клонуо на ливаду, а победник му ставио свој нож под грло. Тешко је описати узбудљивост ове »игре ханџара«, праћене пантомимом која је изражавала крвожедност и у појединим борбеним позама подсећала на класичне скулптуре борилаца. Општим гласним одобравањем награђена су оба задихана борца. Ко је једном видео овај приказ, неће му бити тешко да схвати дивљење које су код страних војних аташеа изазвали ови Арнаути својим презирањем смрти. »Ја не знам«, изјавио је Грумбков-паша, »ништа савршеније од пруског војника. Али капу доле и пред овим Албанцима кад се у киши грчких граната с песмом на устима пентрају на бедеме!«

Пошто смо се општинском старешини захвалили на љубазном пријему и на послужење из хоћине куће одговорили новчаним прилогом за џамију, направили смо још један излет до Равне Бање, која је припадала удаљеној парохијској цркви у Прекопчелици. Тамо смо видели три напуштена рударска окна и хрпшта јаловине, као остатке неког старог топионичког погона; он се налазио на северној падини

рудоносног брда, чији гребен чини границу између данашње Краљевине и Старе Србије.

146 Од српске Лисачке карауле на 1193 m високој Китки има у ваздушној линији само 10 km до чувеног Новог.Брда, одакле је потицао »aurum dardanicum« (дарданско злато), које је још Плиније хвалио. Сто година пре турског освајања (1441. и 1455) Ново Брдо је спадало међу најчувеније градове у Европи. Ту су се свакако међу »мешовитим« налазили и рудници са златом и сребром о којима извештава француски калуђер Брокар 1332. године. Средњовековни српски владари, нарочито Ђурђе Бранковић, извлачили су највећи део својих прихода из овог рудника, који су са Јањевом и Кратовом држали у закупу Дубровчани; рудари су били Немци (Саси). Изасланик Филипа Бургундског Бертрандон де ла Брокијер, који је путовао кроз Турску, чуо је 1433. да су ови рудници давали годишње чист приход од 200000 дуката. Слично томе, Византинац Критобул је 1453. тврдио да злато и сребро у Новом Брду леже надокхват руке, на површини. Али само десетак година доцније (1466) тамошња католичка »саска црква« претворена је у џамију и већ 1467. раја присиљена на исељавање у Цариград.⁹ С истовременим одласком највиђенијих породица Дубровчана, град је препуштен пропадању. О искоришћавању рудника у XVII веку Хаџи Калфа само узгред помиње: »У Новом Брду се налази већина рудних закупа рударске управе у Скопљу (Usküb).« Године 1859. конзул фон Хан је тамо затекао још само једну српску породицу. поред 15 турских, и на 1104 m високом брду некада јако утврђење, које као да је с висине гледало на безбројне затрављене хрпе јаловине и напуштена окна; тако је било и са суседним утврђењима Прилепац и Призренац, подигнутим ради заштите богатог рударског града - све у рушевинама!

147 На повратку у Медвеђу срели смо једног бега који је долазио од западног Свирца са женом под црвеном ферецом и белим велом преко лица; она је, такође на коњу, на рукама брижно држала колевку у којој је спавало дете. Сајид је измењао неколико речи с угледним саплемеником. Хусеин, који се својом високом фигуром, богатијим оделом и оружјем видно истицао у нашој групи, рецитовао је полугласно, као за себе, и овде у Арнаутлуку популарну песму о Анти Богићевићу. Замољен да запева једну албанску, он је једним отегнутим, високим »Охо!«, чији су одјек брда враћала, започео јуначку песму о чувеном походу Омер-паше против арнаутских устаника четрдесетих година, о томе како је валија захтевао од султана Абдул-Меџида да му поред »златне Босне« да на управу и пећки и призренски пашалук, а султан му на то одговорио: »Ти си сувише насилнички поступао с мојим храбрим арнаутским народом да бих ти га могао поверити!« Цела ова дуга песма, певана на начин који је уобичајен код Арапа и Турака, звучала

⁹ Даничић, *Рјечник*, стр. 170.

је као химна арнаутској тежњи за ослобођењем од туђинског јарма, мада баш није била у складу с положајем у којем су се налазили Арнаути у Србији, а посебно сам певач, његов брат Сајид и часни хоца Мехмед, који нас је накнадно сустигао.

Кад смо били већ близу Медвеђе, угледали смо једног пандура који нам је на коњу јурио у сусрет и који је начелнику предао некакав хитан телеграм. Иако је био 12. октобар, дакле већ поодмакла јесен, у телеграму се начелнику лаконски саопштавало да ће се истог месеца извршити у његовом округу насељавање 6000 Црногораца и да ће један чиновник који је већ кренуо из Београда донети ближа упутства.

- »Нека нам Бог буде у помоћи!« — завапио је као громом погођени начелник, пружајући телеграм свом среском капетану и инжењеру. »Само нам је још то требало!« А обраћајући се мени, рекао је: »Још приликом последњег досељавања било је тешко да се и од старих и од нових села, која су и сама заснована на државном земљишту, добију парцеле за новодосељене породице, мада су и најмањи засеоци имали често и два сата дуге утрине које им нису биле потребне; како ли ћу тек сад кад ништа није припремљено, а зима је на прагу, подмирити потребе и створити кров над главом за неколико хиљада људи, који нису нимало скромни у захтевима, а на рад нису нарочито навикли!«

И заиста је ова, у сваком погледу неприпремљена, колонизација 7500 људи, извршена у најнеповољније доба године, испала тачно онако како је искусни начелник предвиђао. По једном допису из Београда од 7. априла 1890, објављеном у листу »Budapester Lloyd«, може се наслутити колико је људске патње донела та колонизација јабланичком срезу, мада су господин Божовић и његови чиновници учинили све што је било у њиховој моћи да ту патњу ублаже. У уводним реченицама тог дописа се каже: »Пре неколико дана стигла су овамо три изасланика црногорских колониста да би се код владе пожалили на, како они кажу, неподношљиве тегобе и страхоте којима су изложени у насељеничким местима. Изасланици су изјавили да до очајања доведени Црногорци имају пред собом само две могућности: или да се потпуно сатру или да се врате одакле су и дошли. Једна трећина је већ пала под удар глади и свакаких болести. Срећним се може сматрати онај мали број исељеника коме је успело да се преко турске или босанске територије кришом провуче у стари завичај. Преостали се стварно налазе у очајном положају. Истина, из саме Србије и делом из Русије стигло је нешто новца и поклона за помоћ експатриранима, али људи упркос томе страдају од глади и масовно иду у сусрет тоталном исцрпљивању. У овој очајној ситуацији они покушавају да се сами снађу како могу, па се понекад удружују чак и са суседним Арнаутима да би се упуштали у крађе од домаћег становништва. Сад се и ово становништво нашло у невољи од незваних гостију, па је и само доведено дотле да помишља на пресељавање; ни за једно живинче у штали није више сигурно да ће му остати.« Мада у овом

допису има даље и претеривања, ипак је ово неприпремљено исељавање много нашкодило угледу Србије у очима старих становника топличког округа. С друге стране, она је ипак добила ратоборно становништво које је у стању да држи у шаху Арнауте на граници, и кад се у јесен 1895. вратио у Призрен фанатични мула Сека Бибер, кога је Ферик Халил-паша 1889. послао у Цариград на одговорност због напада који су племена Краснићи и Истинић извршила на богати манастир Дечане, и кад је запретила опасност од нових арнаутских испада, српски министар војске је без даљег поделио узнемираним Црногорцима 1200 пушака и 100000 метака.

Наш срећан повратак у Лебане поздрављен је пуцњавом из пиштоља. Тамо нас је чекао призор какав се ни у једној европској земљи, сем у многонационалној Аустро-Угарској, Русији и Турској, не може видети. Заиста је то необична слика кад се буљубаше многобројних караула — Арнаути, Пећанци, Црногорци, у својим живописним ношњама, с обиљем медаља на грудима - крајем сваког месеца окупе пред среском зградом да би примили плату за себе и своје људство. Сви досу до зуба наоружани, са 54 метка за своје белгијске револвере заденуте за појас. Када је Хан око 1860. овуца пролазио, његов »петочевни пиштољ« изазивао је праву сензацију међу Арнаутима све до Приштине; а затим се револвер придружио средњовековном ханџару и често скупоченој турској димискији. Дуж границе у топличком округу има 56 караула, исто толико буљубаша и 290 »стражара« (граничара). Првима је месечна плата 25, а другима 20 динара. Укупни издаци који су 1889. теретили буџет за потребе топличког кордона износили су 89000 динара; наредних година они су још порасли, јер се због све јачег притиска Албанаца број караула морао повећати, а и Турска је почела с изградњом ваљанијих стражарница дуж српске границе.

Ове карауле, које су једна од друге удаљене 500 m и држе их низами Трећег корпуса, треба уједно да увере велике силе у добру вољу Порте да спречи муслиманске Арнауте да насилно повређују границе, а таквих повреда је, по наводима посланика Новаковића, само у последње време било 120; додуше, у турским противнотама неке од њих се приказују у сасвим друкчијем светлу, а за друге се тврди да их није ни било. Занимљив је извештај Сеада Един-паше који се цитира у једној турској ноти и у коме се, поред осталог, каже: »Верске разлике никад нису у Турској биле узрок неслоге. Насиља између припадника исте вере чак су многобројнија од оних међу припадницима различитих вера. Та насиља вуку свој корен из крвне освете и других обичаја у земљи, а по броју их је уосталом мање него у цивилизованим земљама. Појаве насртаја на част жене су због моралне строгости у обичајима Албанаца готово искључене, па су стога наведени подаци неистинити. Исто тако су неосноване тврдње да су хришћанске цркве изложене нападима; мада се оне најчешће налазе у удаљеним и забаченим

местима, у току пет векова никад нису биле предмет напада. Напротив, у Лесковцу, Врању и у десет других места џамије су опљачкане и демолиране. Српске власти су у шест мухамеданских места повредиле приватност стана и злостављале целе породице.« У ноћи се на крају изражава нада да ће се убудуће наћи начина да се избегну повреде интереса оних који желе да се појачају везе искреног пријатељства, а те везе, на срећу, постоје између две земље.

Да би се олакшао саобраћај између Лебана и лесковачке железничке станице, започето је 1887. године делимично премештање ет-рог пута. Прошавши поред седам међусобно незнатно удаљених, углавном већих места у долини Јабланице, широкој 3-5 km, стигли смо до богатих Бошњака, где лепа црква и школа стоје у ограђеном, негованом парку листопадног дрвећа; оближња вода, без рибе, површине од шездесетак ари, зове се Церина. Хришћанско становништво, које од давнина живи низводно од Лебана и које је остало верски хомогено, бави се углавном уносним гајењем конопље; поред пута, на пољима, у селима - свуда се то види. Идући старим путем, преко дотрајалог моста, затим поред малог црквишта у Пертату и трагова неког античког насеља, стигли смо до границе лесковачког среза. На новом путу, чију је градњу 1877. започео капетан Тодор Станковац и који је својом средином јако избочен, а с обе стране има дубок јарак, почели смо да срећемо колоне возила најразличитије врсте и људе чија се ношња такође знатно разликовала; то нам је наговештавало близину града, из кога су се ови сељаци враћали, а њихов велик број објашњавао се тиме што је била субота, пијачни дан. У удобном хотелу »Солун« провео сам са својим пратиоцима и лесковачким пријатељима још једно пријатно вече.

По други пут сам се захвалио начелнику, који се са својим инжењером враћао у Прокупље, за непрекидну пажњу којом сам био окружен у његовом до тада мало истраженом округу по коме се у то време тешко путовало. Господин Божовић је одговорио: »И да није било препоруке мог министра, била би ми пријатна дужност да се бринем о сигурности једног провереног пријатеља српског народа; жао ми је само што нисмо били у могућности да учинимо више за вашу удобност. Нека вас штити Бог, да би ваше дело угледало света и послужило на корист нашем народу!« - Он сам то није доживео - овог ваљаног човека је задесила прерана смрт у пролеће 1897.*

* *Нап. редактора:* На жалост, ни самом аутору није било суђено да доживи појаву овог дела.

XII

ОД НИША ПРЕКО КЊАЖЕВЦА, СОКОБАЊЕ И ЗАЈЕЧАРА ДО НЕГОТИНА

Одбијање турског »паспорције« да ми визира путну исправу у петак, муслимански седмични празник, принудило би ме да продужим свој први боравак у Нишу да интервенција с утицајног места није успела да победи религиозне скрупуле правоверног чиновника. Безвољно се упутио у своју канцеларију и ставио ми на пасош печат великог падишаха. Тако сам се 20. јула 1860, између потлеушица иза тврђаве на десној обали Нишаве, уггу гио ка српским граничним планинама. На југу, у тада слабо обрађеној равници, указала се силуета суморне Ђеле-куле, језивог споменика поред кога ниједан Србин у турско време није могао проћи без дубоког узбуђења, и који се чува само ради тога да подсећа будућа поколења на трновит пут којим су њихови стари ишли и на мучеништво ослободилаца отаџбине. И заиста, нема никакве потребе да се за подсећање на ону епоху дижу нови, вештачки споменици, јер ће и после одласка Турака са европског тла земље између Црног мора и Дунава још дуго носити мучне трагове турске страховладе. А историја ће најезду Туранаца на европски југоисток ставити у исти ред са походима Хуна и Авара.

Први, једанаест километара дуг део пута држи се просечно 1,5 km удаљен од 220 m високе ненасељене површине која прати Нишаву. На терену који се према северу нагло уздиже до 820 m виде се по околним висовима дивне културе, виногради и лугови, а између њих извирују црвени кровови великих места Горње и Доње Каменице, Горњег и Доњег Матејевца и Кнез-Села, која носе италијански карактер и чије сам занимљиве историјске споменике посетио 1889. и описао у глави VII. Недалеко од Горње Врежине пут скреће на север и за следећих осам километара до Врела пење се 200 m више; даљих пет километара доводе нас многим серпентинама на седло Грамада (512 m). Пошто је »паспорција« у турској караули проверио моје путне исправе, један заптија ратничког изгледа залупао је на српски »карантински плот«, чије су се тешке вратнице убрзо отвориле.

Одахнуо сам с великим олакшањем. Тек тада сам потпуно схватио место у Ритеровим *Писмима с пута* где каже: »Поново сам ступио на тло Европе, поново живим у драгом ми хришћанском свету, с Божјом помоћу и милошћу окренуо сам леђа опасностима кухне земље и вратио се у сигурну луку.« Чувени берлински географ записао је ове речи кад је 1. децембра 1837. код Ђурђева, наспрам Рушчука, стигао у влашку карантинску станицу. Од Ритерове посете до данас прилике у Турској су остале углавном неизмењене; али зато су две подунавске кнежевине и Србија, угледајући се на западну културу, учиниле значајан корак напред. Стога није тешко схватити олакшање које сам осетио кад сам турске граничне стубове оставио иза себе и ступио на територију земље која је отворена европској цивилизацији и њој одговарајућим правним схватањима.

На Грамади је 1811. Карађорђе са кнезовима Младеном, Јевтом и Милетом из Катунa дочекао Хуршид-пашу који је долазио са 8000 људи, разбио га и спречио му продор у Црну реку. Упркос томе, она је Србији коначно припојена тек 1833. године. Одмах се приступило подизању граничног плота и кастела на Грамади. Још 1860. ту се налазила карантинска станица другог реда с малим кућицама за кнежевске чиновнике и једна механа. У скромној службеној згради подвргао сам се уобичајеној процедури. Странац је у то време при уласку у Србију преко копнене границе био дужан да пријави вредност својих ефеката и готовинску суму коју уноси; у складу с тим подацима наплаћују се царинске таксе. Међутим, убирање овог колико непрактичног толико и примитивног пореза треба ускоро да буде измењено; без гунђања сам платио свој допринос за изградњу путева и службу безбедности у земљи и одмах потом осетио благодети пута који је градио инжењер Михаловски.

Врхови Суве планине, који су били видљиви све до грамадске преседлине, ускоро су нестали с видика јер су се земљиште и пут нагло спуштали ка Сврљишком Тимоку. После преваљених 8 km низбрдо, прешао сам код Дервена¹ преко рибом богатог крака Великог Тимока. Кречњак који га прати карактеришу код Гулијана прекрасни амонити, источно од 1300 m високог Црног врха многе вртаче и уопште изузетно велико богатство у пећинама. Код Преконоге, која лежи поред самог пута, један низак ходник води кроз »Шакрну страну« у пећину са клизавим тлом и делимично обрушеним сводом. Трећи простор, у који се може спустити само помоћу ужета, садржи диван пећински украс, који подсећа на Аделсберг и на неку куполну грађевину са безброј стубова, олтара, висећих лампи итд. И у побочним ходницима има упадљиво великих сталактита, а у свима се наилази на остатке изумрлих животињских врста. Године 1880. рударски инжењер Феликс Хоф-

¹ Од 1904. ово место се зове Сврљиг и уједно је подигнуто на ранг варошице.

ман је у великој, 400 m дугој просторији, под влажним, растреситим покривачем у културном слоју помешаном с остацима ситних животиња и угља, поред костију пећинског медведа нашао окрње керамичких посуда, што доказује присуство човека на тлу данашње Србије у најдавнија времена.²

Римљани су покрили целу тимочку област мрежом утврђених насеља, која су стајала у тесној вези са дунавским путем, дугим 91 миљу, који је убележен у Појтингеровој табли. Да се овај пут североисточно од Ниша одвајао од цариградског војног пута и затим ишао уз горњи ток Тимока, погодио је већ пре готово 90 година оштроумни Манерт; међутим, његову поштанску станицу *Timasum maius*, удаљену 27 миља од Ниша, он је наслућивао у близини неког села »Исперик« (вероватно Извор код Дервена), где нема никаквог трага од неког античког насеља. Невероватном оскудношћу карата тога времена може се објаснити и то што је Форбигер ставио овај *Timasum* код фиктивног села »Тимок«. На једном крокију у бечком Ратном архиву нашао сам да је неки заставник Покорни при рекогносцирању терена 1874. године убележио и стари тврд пут код Нишевца. То и неки наговештаји које сам добио у Дервену одвели су ме 1864. до овог места, чија удаљеност од Ниша тачно одговара удаљености коју *Tab. Peut.* наводи између *Naissus*-а и *Timasum maius*-а, и моји тамошњи налази поуздано су потврдили да је тражена међустаница лежала на месту овог села.

Следећа станица *Timasum minus*, јустинијански *Timacolum*, на *Tab. Peut.* убележена 10 миља источније, била је на Барањици, удаљеној исто толико од Нишевца, на стратегијски важним ставама двају кракова Великог Тимока, где сам нашао сасвим поуздане доказе о некадашњем постојању римског насеља. И Манерт га је поставио код Књажевца, чијој територији Барањица припада. Јиречек је прихватио моје лоцирање ова два римска места³, али је *Timasum maius* померио према Књажевцу, а *Timasum minus* према Нишевцу. То свакако потиче од омашке у писању, јер је тешко претпоставити да би он као оправдано прихватио Драгашевићево обртање реда ових места са Табле⁴ и његово постављање треће међустанице (*Conbustica*) у грубој противречности с њиховим удаљеностима.

Предео између Нишевца, који има топао извор (14°C), среског места Дервен и Књажевца нема готово ничег привлачног. Пут иде преко многим вртачама искиданог, петрефактима богатог кречњака Тресибабе (809 m), која је 1876. била поприште жестоких окршаја између Турака и Срба. На њеном веома усталасаном, шумом сиромашном терену, који надвисују далеки, назупчани Маглен и оштро сечени

² »Гласник«, св. 51.

³ *Нав. дело*, стр. 162.

⁴ »Гласник«, св. 45, стр. 52 и даље.

Генерал Хорватић.

Ртањ, одлучена је судбина Књажевца, који лежи у њеном подножју, као и горњег Тимока и целог рата. Начелник српског Генералштаба генерал Јован Мишковић објавио је дневник о догађајима на левом крилу Моравске војске⁵, који својом објективношћу исправља многе приказе из оног времена и стога заслужује да се овде наведе његов кратак извод.

Двадесет деветог јула су од Хафис-паше, који је долазио од Ниша са 10 низамских батаљона, 1 пољском и 1 брдском батеријом и 800 черкеских коњаника, грамадске висове под командом потпуковника Лазе Јовановића бранили Пожаревачка бригада прве класе, Сврљишки батаљон друге класе, Тимочки прве класе, 4 тешка топа и 4 лаке батерије. Око подне је Хафис-паша извршио јуриш на српско десно крило и заузео редут на Дебелом делу који су држали Млавски батаљон и половина тешке батерије, што је Србе око 4 сата по подне приморало да се повуку према Дервену и, после једне лакше борбе, 30. јула на Тресибабу, где су се спојили с Књажевачком бригадом под командом пуковника Хорватића. Тамо су се 31. јула насупрот 30 турских батаљона, 6 ескадрона, 2000 Черкеза и 6 батерија, на чијем се

⁵ »Гласник«, св. 49.

челу појавио лично мушир (маршал) Ахмед Ејуб-паша, нашле обе књажевачке и Пожаревачка бригада са својим лаким батеријама, једном тешком и батаљоном добровољаца у стрељачком рову. Око 8 часова ујутру на Плочи је жестоко нападнуто српско десно крило, које су сачињавала 3 батаљона и једна лака батерија, али се оно храбро одржало; мање срећно је прошло лево крило, нападнуто око 3 часа по подне, које је са Пожаревачком бригадом и једном тешком батеријом држало Тресибабу, и око 5 часова било потиснуто. Најжешћа борба развила се у центру, код највишег врха Тресибаве Бркине вртаче, коју су бранили 6 батаљона, добровољци и једна батерија. И овде је одлучила турска премоћ. Са губитком од 30 заробљених, 500 рањених и 130 мртвих, од којих само на храбри резервни батаљон долази 80, Срби су морали одступити на последње брежуљке пред Књажевцем. Ту су се срели са Браничевском бригадом, која је стигла преко Зајечара, а за њом су дошла и 3 батаљона Крагујевачке бригаде; али они су стигли сувише касно да би се овај важан положај могао одржати.

У току лакших борби 1. и 2. августа, Срби су заузели следећи распоред: десно крило са Књажевачком бригадом друге класе и једном лаким батеријом на Ластовачком пољу и Грохатљевичком подвису, центар са Пожаревачком бригадом прве класе и једном тешком батеријом на Главичици, лево крило са Браничевском бригадом, 3 крагујевачка батаљона и добровољцима на Барањичким висовима, и резерва на Ибишовом забрану. Насупрот овим снагама, које су бројале само 12000-13000 људи, стајали су на турској страни, укључујући појачања која су стигла под Сулејман-пашом, 42 батаљона, 6 ескадрона, 2500 Черкеза и 9 батерија са по 6 топова, укупно 32000-34000 војника. Трећег августа Турци су кренули са свог утврђеног положаја на Тресибави, отварајући истовремено жестоку топовску ватру на српско лево крило, заузели и учврстили брдо Липовицу, са кога су се упутили према десном српском положају. Међутим, њихову пешадију су, као и коњицу која је нападала преко Ргошта, храбри Шумадинци одбили, а један ескадрон који се дрско истурио према центру потпуно уништили.

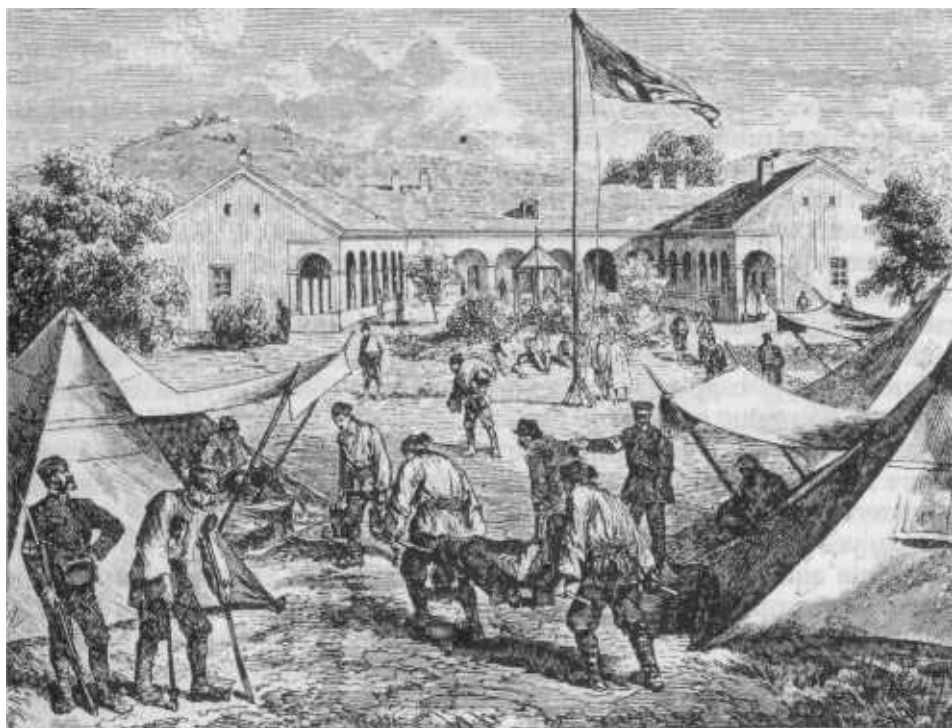
На погрешно обавештење да генерал Черњајев преко југозападног Св. Аранђела иде у помоћ јако угроженом Алексиначком корпусу, Хорватовић је својим десним крилом кренуо у офанзиву, али је убрзо морао одустати од ње. Сад су Турци утолико жешће напали његов центар; целокупна топовск'1 ватра концентрисала се на њега, док је пешадија непрестано јуришала и освајала терен. Око 8 часова увече турски добровољци су прешли Тимок, а за њима и главнина; Главичица је пала у њихове руке, ускоро је морао бити напуштен и Ибишов забран, а око 9 часова Срби су на целом фронту почели да се повлаче. Око поноћи је штаб, а ујутру и главнина српске војске прошла кроз Књажевац, препуштајући га његовој судбини. Хорватовић је са Књажевачком бригадом и Шумадинцима запосео Клисуру, Браничевска бригада је пошла ка Влашком Пољу, а Пожаревачка

према Бучју. Овај крвави дан донео је Србима 260 мртвих, 1600 рањених а главни град књажевачког округа био је препуштен пљачкању турско-черкеске солдатеске. Да би учествовао у нападу на Алексинач, Ахмед Ејуб је 29. августа коначно напустио Књажевац, после чега је Хорватовић, 18. септембра, поново запосео овај град.

С једне узвишице у подножју Тресибаве, која од 1896. чини границу између нишког и тимочког округа (Зајечар), на један сат удаљености, дубоко доле, на висоравни коју пресеца Сврљишки Тимок и која се код његовог ушћа у Трговишки Тимок благо спушта, види се садашњи срески град Књажевац. Од Орешца се пут вијугаво спушта цветном долином, а затим оштро завија источно од овог села и на видуку се појављују прве куће високог јужног дела града, који два моста повезују с другим, северним делом. У овом другом се налази окружна болница, чији ме је шеф др Мачај 1860. године најљубазније примио. У удобним просторијама његове куће нашао сам библиотеку, књиге и новине, чији недостатак човеку из средње или западне Европе, навикнутом на духовне подстицаје, пада необично, на дуже време и тешко, уосталом као и свако друго одрицање.

Моје предвиђање да је изврстан природни положај Књажевца тешко могао промаћи оку римских стратега потврђују антички остаци, стубови итд. који су недавно нађени. Тамо се у средњем веку налазила мала тврђава Гургусовац. Порекло овог старог српског назива везује се, према једном досад историјски непотврђеном предању, за сина Ђурђа Бранковића, Гргура, под чијом је владавином град вероватно доспео до новог процвата. У аустријско-турском рату 1737. Гургусовац се помиње међу местима која су брањена паланкама, мада су га Турци, кад се царска војска приближила, напустили без борбе. Али кад су они следеће године од албанског Дрима опет победоносно продри до Дунава, Гургусовац и тимочка област су страшно опустошени. Поновно насељавање града, који су Турци звали просто Тимочка Паланка, изгледа да је извршено Србима из Темишвара. У почетку устанка од Турака га је ослободио војвода Вељко, који је истакнутог устаника Тошу именовоа за кнежинског старешину; међутим, после пораза код Ниша, Гургусовац је пао с околином поново у турске руке. У новембру 1810. гроф Орурк је с помоћним руским трупама пошао уз Тимок, отворио на паланку ватру из 18 топова и, упркос упорној одбрани, њена посада од 800 људи морала је капитулирати, остављајући четири топа и целокупно ручно наоружање. Још једном су Турци 1813. ушли у град и у њему остали све до 1833, кад је и овај део Тимочке крајине припојен Србији.

Књажевац је окружен лепим природним парком и брежуљцима под виноградима и шумарцима, кроз које се сливају многи водотоци. Још пред несрећни рат из године 1876. у њему није било архитектонски значајнијих зграда; ипак су његова високо постављена среска зграда и лепе куће с терасама и верандама, груписане око ње и с обе

Станица Црвеног крста у књажевачкој болници.

стране Тимока, са много зеленила као у италијанским местима, чиниле исто тако пријатан утисак као и кућни тремови отворени према двориштима, у којима су се виделе живописно обучене жене запослене израдом ћилимова који својим квалитетом не заостају много за пиротским. На највишој тачки у граду налази се Гургусовачка кула, у којој је неколико саветника, ухапшених 1857. као »непријатељи Карађорђевића«, издржавало затвор све до повратка Обреновића. По наређењу кнеза Милоша, град је тада добио име Књажевац, а кула је спаљена. Прво су намеравали да је разнесу барутом, али књаз је захтевао да се уништи баш огњем. На веранди свога конака - како су ми причали очевици — осветољубив седи старац чекао је да језици пламена избију из таванице и прозора. Тај приказ му је годио, а сутрадан је наредио да се напукули зидови сравне са земљом; споредне зграде су уређене за потребе поштанске службе.

Књажевац, чије се подручје некад можда простирало и до источног Трговишта и његовог замка Голупца на Козарнику, имао је 1859. само 527 кућа са 2417 душа, затим неколико зграда за среску управу, две основне школе за дечаке и једну за девојчице, пошту, читаоницу и

једну архитектонски безначајну цркву, поред које треба да се подигне нова; за њу је општина већ 1864. имала фонд од 150000 пијастера, који се увећава каматама. Године 1852. је уређена окружна болница са 24 постеље, да би се повела што успешнија борба са сифилисом, који је прилично чест, а раније је у Србији био познат само у околини Студенице; како се тврди, то жалосно наслеђе оставиле су за собом руске помоћне трупе из 1810. године.

Болница и апотека др Мачаја спадале су међу најбоље у земљи и изврсно су се показале у току рата 1876. Мало је округа у земљи које је овај рат тако тешко погодио као књажевачки. Он је мобилисао укупно 7265 људи, који су после битке на Тресибаби делимично учествовали и у борбама 9. августа код Житковца, 12. августа код Шуматовца, 13. и 14. августа код Рсавца, 18. септембра код Гредетина, претрпевши озбиљне губитке (мртвих: 1 штабни официр, 3 виша официра, 17 подофицира и 390 војника; несталих 78 и рањених 740; 35 их је остало без ногу или руку). Кроз Књажевац је у једном и другом правцу прошло 20000 Срба и 35000 Турака. Ни села нису боље прошла. У 12 места је од 865 кућа остало само 64. Жене у Алдинцу и Дејановцу убиле су тринаесторо деце само да не би пала у руке Черкезима. Становници Причевца су избегли у оближњу, 175 m дугу, 4 m широку и 6 m високу пећину, чији је улаз јуначки бранио од многоструких насртаја Турака буљубаша Дина Радојковић с неколико војника, за шта је доцније одликован сребрном медаљом. Примерно патриотско држање књажевачког становништва види се из тих података и без

Пљачкање једне сељачке куће.

даљих коментара, па је и овековечено једним скромним спомеником палима.

Просто је невероватно како је брзо оживео овај град који су Турци били претворили у гомилу рушевина. Кад сам га 11. августа 1897. поново посетио, на катастрофу из 1876. подсећале су само малобројне провизорне плетаре облепљене иловачом и неке још нерашчишћене рушевине, под којима су налажени угљенисани људски скелети. Магацини и стамбене зграде никли су у много чвршћој градњи. За цркву, коју су Черкези користили као шталу, Марковић је израдио изванредан иконостас, њен висок торањ је обновљен, некадашње начелство уступљено је команди пука, на простору око Куле изграђена је за 500000 динара лепа зграда за штаб Друге дивизије који је 1888. премештен из Параћина, друга за три батерије и, пошто је регулисан Трговишки Тимок, који је често плавио доњи део града, на зајечарском путу код остатака замка Голубац подигнута су четири павиљона за јак пешадијски гарнизон.

Године 1896. Књажевац је већ имао у 840 кућа више од 5000 становника, а међу њима 47 крчмара и кафеџија, 2 лекара, 3 свештеника, 19 професора и учитеља, 8 адвоката, 157 трговаца, које, као и многобројне занатлије, знатно помаже штедионица основана 1888; она је последње године ставила у обрт 12 милиона динара уз 10% камате. Веома је познат шајак који се у Књажевцу израђује, а у употреби нису више ретки разбоји типа Кремптон-Живковић. Неколико десетина официра, 500 војника и многобројни војни пензионери дају јавном животу, који се одвија у крчмама и кафанама, наглашено војничко обележје. Часови које сам провео у друштву окружног и среског начелника, пуковника Јаковљева, адвоката Уроша Гавриловића и учитеља Ристића, заинтересованог за археологију, протекли су ми невероватно брзо. Све у свему, уверен сам да ће овај пријатан град спадати међу најлепше у Србији кад се спроведе план регулације који је 1889. израдио зајечарски инжењер Мата Димић, а и становништво његове околине моћи ће ускоро по благостању опет да се мери, као што је некад било, са становништвом шабачког краја.

У јуну 1900. Књажевац је краљу Александру припремио исто тако топао пријем на какав је наилазио свуда обилазећи источну Србију, што мене и друге који су у последње време путовали кроз те крајеве нимало не изненађује. Наиме, до 1883, кад се округ придружио буни против напредњачког режима — што је више Књажевчана платило животом или робијом у Зајечару — његови становници су важили као безусловно лојални према владаоцу. Још 1881. Мишковић је истицао⁶ да они, насупрот Шумадинцима који непрестано политизирају, живе само за рад, радо певају и играју, али да су и веома сујеверни. »Вредан

⁶ »Гласник«, св. 49, стр. 98 и даље.

као Заглавчанин«, каже једна народна изрека, а томе одговара и изглед њихових села. Куће су им покривене ћерамидом; свако имућније домаћинство има подрум, амбар, кош за пшеницу и кошару за стоку.

Мишковићу се чини да се у цртама лица мушкараца тог краја виде нека обележја турске расе, а ја мислим да су то црте бугарско-словенског типа њихових србизираних предака, Тимочана⁷, о којима ћу говорити доцније (трећа књига, глава. II).

Младићи се овде често жене већ са 16-18 година; они са већ јаком брадом, будући да су »дрти« (истрошени), тешко налазе ваљане девојке. А оне се, напротив, као цењена радна снага, ретко пуштају из родитељске куће пре навршене двадесет пете године. У Књажевцу сам 22. јула 1860. видео свадбу једне старе девојке, која се, помилована од кнеза (пошто је била дуго на робији због чедоморства), удала за веома младог момка. Све је текло весело. Сви су, па и невеста, носили заставе и на раменима шарене пешкире; на диплома и гајдама - овде не знају за праве српске гусле - извођене су веселе мелодије. Међу многим знамењима за будућност породиље и новорођенчета пупчана врпца игра - како ми је причао др Мачај - веома значајну улогу. Име које ће се дати детету такође је важно; оно често одступа од оних која су уобичајена у централној Србији. За дечаке су најчешћа: Бојко, Ђерго (српски Ђорђе), Јанош, Павун (Паун), Пуја (српски Првул), Селимир, Севделин⁸, Сибин, Сокол, Страхин, Субота, Трандавил и др.; за девојчице: Будимка, Дивна, Добра, Дуња, Јабука, Јагода, Кита, Крстава (изведено од крст), Кадивка, Кошута, Латинка, Нена (босански: мајка), Моравка, Мира, Солунка, Ружа, Трена, Весела, Вукана (старословенско име), Злата и др. Срби у Тимочној крајини упадљиво се разликују од оних у северном делу Краљевине и по језику, обичајима и ношњи. Милићевић о томе наводи многе убедљиве примере.⁹

Приликом мог првог путовања по српском југоистоку 1864. године, један излет из Књажевца са др Мачајем одвео ме је на рушевине Барањица на Тимоку, отприлике један сат хода јужно од града. Тамо сам поред фундамената античких грађевина нашао и два стуба од белог мермера ископана код оближњег Жуковца и римске натписе. Према мом већ поменутом истраживању (стр. 350), ту се налазило цивилно насеље *Timacum minus*, а на брду његов кастел. Са њих је узет материјал за градњу два замка који су у средњем веку надзирали тимочку клисуру, која се овде знатно сужава. Њихове рушевине на високим кречњачким стенама пружале су са кланцем оштро сечених стена живописну слику и ја сам је на брзину скицирао.

⁷ Safarik, *Slavische Altertümer*, II, Bd.

⁸ Види белешку на стр. 277.

⁹ *Кнежевина Србија*, стр. 857 и даље.

Из клисура Трговишког Тимока.

157 Чести налази новца на околном терену доказују да је *Timacum minus* био жив саобраћајни чвор на античком дунавском путу за Рациарију. Да бих одредио његову даљу трасу ка трећој међустаници *Conbustica*, коју тек треба пронаћи, пошао сам зајечарским путем који на четврт часа северно од Књажевца прелази на леву обалу Тимока. Траса у правцу Рациарије на Дунаву морала је негде прећи преко планине која Србију на истоку одваја од Бугарске. Да се ова не протеже, као на Шединој карти, непрекидно до ушћа Тимока, то ми је постало јасно још 1862, кад сам се од кастела на Вршкој чуки возио ка Видину преко висоравни која тамо почиње; међутим, пречица се морала одвајати још пре *Passo Augusto*, који води према Зајечару, да се не би, ако га непријатељ заузме, изгубила свака веза са Дунавом.

Идући за наговештајима о остацима грађевина код Равне, удаљене од Књажевца само 7 km, одлучио сам да најпре њих погледам. Према Шафариковој биографији Немање, Стефан Првовенчани се у тврдој Равни састао с угарским краљем Андријом и том приликом су се владари после закљученог мира међусобно даривали дивним коњима, драгоценим пехарима итд. Насупрот очекивању, код Равне сам нашао мало средњовековних остатака, али зато један кастрем знатне величине. Његове 137 m дуге и 114 m широке фронтоне, међу којима су се налазили казамати и галерије, појачавале су четири угаоне куле са метар дебелим зидовима и, како је касније Анта Божићевић утврдио, са још три округле куле истурене према северу, западу и југу. Главни улаз се налазио на страни окренутој реци, бунар је био у средини. На

жалост, сељаци из околине су развукли материјал горњих делова за градњу својих кућа; многобројни каменови с натписима отишли су у темеље цркава и мостова. Поред новијих налаза, из Равне потиче и натпис који на једном мермерном блоку, украшеном делфином и трозубом, први пут потврђује присуство прве од »cohortes Thracum Sigiaseae«. ¹⁰ Стотинак метара североисточно од каструма наишао сам на сувом на темеље два обална стуба античког моста преко Timacus-a, који је некад текао нешто западније.

Овај неочекивано нађен римски прелаз преко Тимока дао ми је жељени путоказ за даљи правац античког главног пута, а једно предање везано за оближњи Кадибогаз (богаз, тур. - теснац) навело ме је на претпоставку да је постојао огранак пута кроз овај теснац ка Дунаву. Назив потиче од неког кадије, који је, долазећи од Белоградчика, овде био нападнут. Кадија се без оклевања бацио доле у хучну воду и тако умакао, што је указивало на неки пут у теснацу. И заиста сам код Новог Корита, настањеног Бугарима, наишао на остатке калдрмисаног пута који ме је за три часа довео до затвореног излаза из теснаца. Северозападно од њега, на врху Градске гламе, која се диже између Корита и Ошљана, налазе се рушевине кастела, који је контролисао теснац с другим, јужнијим, на 907 m високој Градишкој чуки, на речици Јелашници. До краја прошлог века Кадибогаз је био веома прометан; међутим, владавина видинског паше Пазван-Оглуа, дахијски зулум и српски устанак опустошили су Тимочку крајину толико да је овај, првобитно римски пут, изгубио много од свог значаја. А изгубио га је сасвим кад је кнез Милош теснац затворио и везу с Видином допустио једино преко карантина на Вршкој чуки.

Сад су још само кријумчари и путници без пасоша покушавали да се у Србију или Бугарску провуку кроз Коритски теснац. Пре неколико година, тамо су српски жандарми савладали после тешке борбе шест бугарских хајдука, код којих је у ђоновима нађено ушивено хиљаду златних турских лира.

Гранични прелаз у Кадибогазу, који је у турско време био потпуно затворен и тек у јесен 1897. поново предат саобраћају, онемогућио ми је, на жалост, да даље пратим овај пронађени римски дунавски пут. Неколико недеља доцније утврдио сам, полазећи од турског Арчара и идући на запад уз истоимену речицу, да је постојао још један антички пут, који као да је ишао на Кадибогаз и поред кога сам, код Кладорупа, наишао на остатке римског насеља; ипак се нисам усудио да га идентификујем са Конбустиком (Conbustica), јер подаци о удаљености на Табли нису одговарали овом месту. ¹¹ При непоузданости тадашњих картографских приручника, нисам имао смелости да с овом Конбусти-

¹⁰ Arch.-epigr. Mitteil. 1884, S. 84 f. - »Старинар«, III, стр. 27. - C. I. L., III, Suppl. Fasc. II, No 8261, 8263 и трећи натпис No. 8262.

¹¹ *Donau-Bulgarien und der Balkan*, II Auflage, I. Bd., S. 100.

Римски МОСТ на Тимоку код Равне,
1860. године.

ком идентификујем ни римске остатке које сам нашао код јужнијег Белоградчика. Данас, међутим, кад је нова српска карта знатно поузданија, имам довољно основа за претпоставку да је ово коначиште, узалуд тражено после Манерта, лежало на месту данашњег Белоградчика, и да је римска траса од *Timacum minus*-а (Барањица) ишла на исток уз Жуковачку реку, испод кастела код Градишта, код кога су нађене сребрне посуде и др., па преко Иванове ливаде стизала до 27 миља удаљене Конбустике, а после даљих 27 миља, преко утврђеног коначишта Кладоруп, до дунавског града Рациарије. Ако би даље истраживање на терену у потпуности потврдило овај путни правац, то би био НОВ доказ о поузданости Појтингерове табле, а римски пут у Кадибогазу би се показао као севернија веза Великог Тимока са доњим Тимоком.

Граничне заглавске планине, које се протежу од југозападног Св. Николе до Вршке чуке, чине моћан кристалински ланац, чију Китку и Тресак (1025m) конституише сијенит, суседни Бабин НОС (1150m) зеленац, а јужне висове до Иванове ливаде силикати. Кад сам се враћао са Корита, где сам снимиио профил брда који дајем у трећој књизи, видео сам код Новог Хана остатке Адлија-куле, коју субаша Омер, упркос јасном султановом ферману, није хтео 1833. да напусти све док је сељаци из околине нису запалили и њега убили. Године 1897. затекао сам у Новом Хану (са 1560 становника), који је управо тада назван Краљево Село и подигнут у ранг управног центра тимочког среза, импозантну управну зграду са школом и добру механу, у којој смо испробали вино са оближњих тимочких висова и нашли да је изврсно.

На Кипертовој карти, која је раније цењена као најбоља, северна плодна висораван преко које смо ишли означена је као ретко насељена. Међутим, ја сам на путу до Зајечара набројао не 3, већ 20 места, међу њима нека која су се истицала величином и богатством. На левој обали Тимока пратила нас је 1020 m висока планина Маглен, оштрих линија, чији је плато широк једва 200 m. Севернија, 1135 m висока Тупижница има, као и суседни Ртањ (стр. 120—121), пећину чувену по

¹² *Ibid.*, стр. 51.

томе што у њој има леда и у најтоплијем добу године. Цео планински ланац, зван Ласовачка планина, достиже врхунац у 1210m високом Глоговачком брду. У његовом подножју, на југоисточној страни стоје код Кожеља, на кречњачкој стени која околни терен надвисује за неких 180 m, рушевине Козјег града, или Козјака, покривајући површину 100 m у дужину и 50 m у ширину, чија је све донедавно прилично очувана црква на ставама Великог и Малог Ждрела порушена и материјал употребљен за градњу књажевачке цркве — варваризам, поводом кога Милићевић с правом негодује. Римски заветни камен нађен на овим рушевинама, који сам објавио¹³, и неки други знаци наметали су питање да није можда Кожељ настао на рушевинама неког римског кастела. По предању, овај замак, који је, то се поуздано зна, Стефан Немања отео од Византинаца, тешко је оштећен турским бомбардовањем; по другом мишљењу, он је страдао од земљотреса, који у овом крају нису ретки; јака подрхтавања тла уплашила су становништво 19. септембра 1858, као и 1867. године.

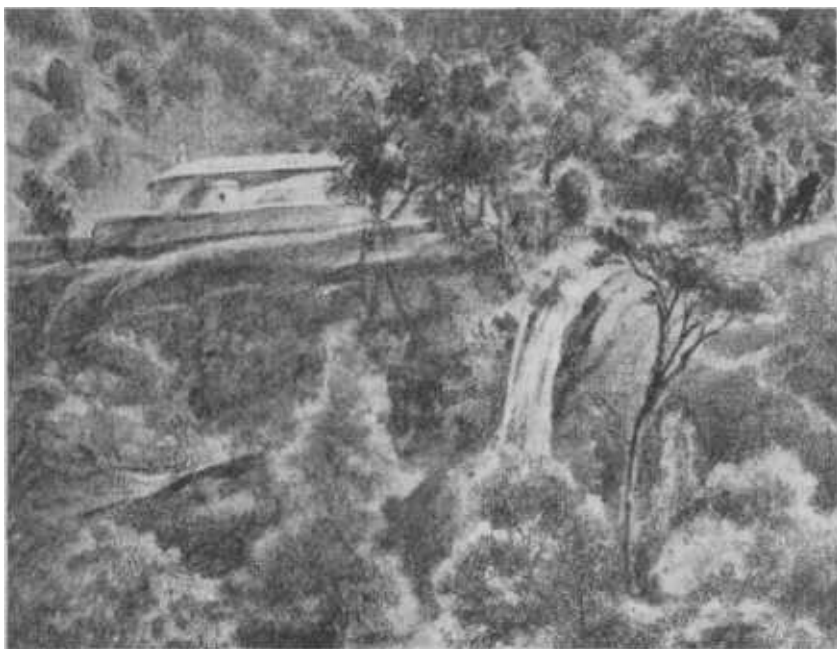
Чим смо прешли Селачку реку, скренули смо на исток у њену клисуру. Кастелима на Јаношици (997 m), југозападно од манастира, и на североисточном 500 m високом Ветрену, Римљани су покушавали да спрече продор непријатеља и у ову попречну долину. Рушевине тих кастела још се могу видети. Заједно са утврђењима на левој обали Тимока између Заграђа и Врбице¹⁵ и поменутом већом тврђавом код Равне они су имали задатак да штите пут који је ишао од *Timacum minus*-а ка Вратарничкој клисури.

Тешко да сам видео живописнији теснац. Кречњачке стене, које су се с обе стране наднеле над Селачку реку, огледале су се са својим свежим зеленим растињем у њеној бистрој води. Све гласније, тајанствено бучање водопада високог преко 20 m, који се обрушавао преко неколико прагова, пратило нас је све до манастира Суводола, који се видео на његовом платоу. Успели смо се горе, и један »свети отац« нас је поздравио на његовом улазу. Овај манастир, посвећен светој Богородици, спада међу најстарије верске задужбине у Србији, али нема натписа и повеља у којима би се могли наћи подаци о времену његовог настанка. Године 1810. био је поприште једне битке између Срба и Турака. Турци су опљачкали манастир и искалили свој бес на иначе просечним фрескама његове цркве ископавши врховима ханцара очи светаца. Основа ове цркве, која је доцније поново освећена, подсећа на ону у Жичи; наиме, и овде се на уски нартекс наслањају две капеле, а бескуполни главни простор је затворен апсидама у облику тролиста и оскудно осветљен кроз мале прозоре. Занимљиво је да сам код српских цркава ретко наилазио на перистиле на чеоној фасади. Три лука,

¹³ Arch.-epigr. Mitt 1884, S. 86. - C.I.L., Suppl. Fasc. II, No. 8265.

¹⁴ Даничић, *Рјечник*, I, стр. 432.

¹⁵ *Ibid.*, Inschrift von Vrbica, No. 8266.

СУВОДОЛ, манастир и водопад, 1860. године.

ослоњена на два пиластра и на два слободна стуба крију на своду учвршћена два звона хармоничног звука. Према натпису једно је ливено у Пешти, а друго 1858. у Вршцу у Банату. Касније је на месту порушене црквике никла нова већа куполна грађа, 1889. опет посвећена »Рождеству св. Богородице«. Кад сам излазио из цркве, умало нисам нагазио једну девојку која је као у несвести лежала пред порталом. Њене црте лица биле су мало искривљене, патња се видела само у грчевитим трзајима екстремитета. Поред болеснице чучала је с тупим погледом уплакана мати, која је довела кћер у манастир да би калуђери истерали из ње ђавола који је мучи! »Тако се овде, и свуда, мешају у наш посао!« — приметио је др Мачај. И књажевачки округ је имао неколико таквих легла најтежег сујевеља, која су била даривана богатим задужбинама. Суводол и данас још поседује 55 хектара ораница и ливада, 7 хектара воћњака и винограда, 715 хектара шуме, 2 воденице, 50 кошница, доста стоке итд. Према пореској пријави, годишњи приход износи, упркос томе што поседује велик земљишни посед и што су цркви додељене три парохије са 7 имућних села, само 2850 динара!

Пожелио сам да што пре изиђем из овог мрачног манастирског кланца и нисам сачекао да видим с каквим ће се успехом завршити оно

истеривање ђавола. Лепота долине заливене вечерњим руменилом са запада одагнала је ускоро мучан утисак који је на мене оставио приказ с младом болесницом. На путу и на њивама још је било живо. Било је време бербе кукуруза и људи су се певајући ужурбано кретали по шуми високих стабљика ове биљке. Ка Вратарничкој клисури су се путем кретали мушкарци у прикладној народној ношњи, жене у карактеристичним црним, уз тело припијеним хаљезима, с расплетеном косом, фесовима украшеним петловим перјем, и дуге колоне воловских кола која су вукла со према Књажевцу.

*

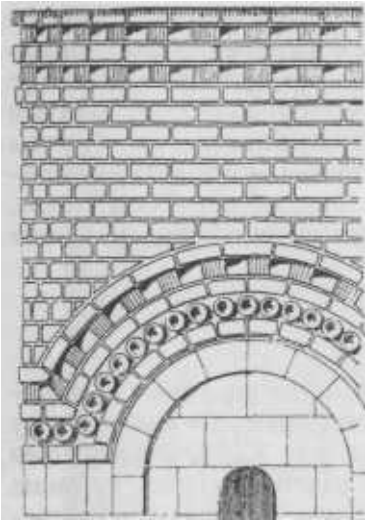
Др Мачај, који ме је стално подржавао у истраживачким настојањима, пратио ме је и на трећем излету, намењеном тачнијем снимању Трговишког Тимока и његовом уношењу у карту. Од Књажевца смо ишли готово пустим путем кроз Штрбачку долину, која се све више ширила, затворена са страна шумовитим брдима. За занимљиве рушевине цркве у селу Штрпцу везана је следећа прича, коју је забележио професор књажевачке гимназије Ристић.¹⁶ Уочи Св. Томе 1888. јавио се једној жени у сну дух који ју је уверавао да њено тешко оболело дете неће оздравити све дотле док она не откопа Богородичину цркву на месту које ће јој он показати. Пошто се сан неколико пута поновио, жена се са својим укућанима дала на посао и, заиста, ускоро наишла на зидове, те пошто их је уз помоћ суседа откопала и очистила од земље дете је оздравило. Ова, изнутра 20 m дуга и 7,50 m широка грађевина има на источној страни истурену полукружну апсиду, према западу предворје, из кога се улази у готово квадратне мале капеле истурене према северу и југу. Зидови су дебели 0,70-0,75 m и сачувани су, у просеку, до висине 1,20 m. У унутрашњости је нађено шест трупова мермерних античких стубова и четири капитела различитог облика и украса. Изгледа да је црква била једноставна централна грађевина из византијске епохе.

161

Од Штрпца смо се возили десном обалом Тимока ка Доњој Каменици. Раније сам жалио што њена чувена црква није ушла у моју књигу *Serbiens byzantinische Monumente*, а сад сам се сопственим очима уверио да су старост и архитектонски значај ове мале грађевине били јако прецењивани. Први, необичан утисак који чини њена оригинална основа је при ближем посматрању непогођених сразмера и лоше техничке изведбе уступио место уверењу да ова грађевина, и иначе наружена тешким кровом од камених плоча, не само да није ни конструктивно ни декоративно узор старог српског црквеног неимарства, већ да пре припада типу из времена његовог пропадања, у XV веку, јер тада се већ био изгубио смисао за органско повезивање

162

¹⁶ »Старинар«, VI, стр. 75 и даље.

Техника слагања опека у куполи цркве у Каменици.

византијског система централне грађевине са западном основом с торњем. Целом ширином нартекса диже се незграпна доградња нагоре мало сужена; кад се спреда гледа, она заклања куполу и више је налик на тврђавску кулу него на црквени торањ. Изградња портала, која се у Србији - ако се изузме Студеница - ни иначе није неговала, овде је готово сасвим занемарена. Узан, ниски улаз је само незнатно подигнут тимпаноном над равним довратником; зидна маса која лежи на довратнику олакшана је само са неколико несиметрично распоређених отвора за светлост; исто тако су оскудно декорисане бочне фасаде и апсиде. Купола је несумњиво најлепши део ове црквице, и то захваљујући богатијој артикулацији, двоструком романском назупчењу опшивнице, оквирима прозора, изграђених наизменично цевастим опекама и нивовима обичних опека, и уопште брижљивој техничкој обради основног грађевинског материјала - ломљеног камена и опека.

Хоризонтална трака од цевастих опека, која на средини висине торња пресеца тешку зидну масу, представља карактеристичан украс старих бугарских цркава, који сам први пут запазио на десној обали Дунава, све до Месемврије на Црном мору. Ослањајући се на декорациони мотив примењен на каменичкој црквици и на натпис у коме се може прочитати »Михаил деспот«, кустос Валтровић је сматрао, насупрот досадашњој претпоставци да је оснивач манастира Михаило Абоговић, савладар српске удове деспотице Јелене (око 1459), да може као оснивача означити бугарског видинског кнеза Михаила (умро 1330)¹⁷; по истој логици Валтровић би морао и суседну, цевастим опекама

¹⁷ »Старинар«, IV, стр. 106 и даље.

украшену цркву у Џањеву¹⁸, за коју се верује да ју је основао цар Душан (глава XV), приписати неком бугарском ктитору. Ја, међутим, сматрам да се само на основу цевастих опека или неког другог украсног мотива не може одређивати старост грађевина, јер нас искуство учи да архитектонски облици лако прелазе политичке границе, да би се после дужег одсуствовања опет појавили и даље развијали (трећа књига, глава XVIII).

Ни унутрашње уређење ове црквице не одговара њеном гласу. На делимично рестаурираним фрескама нисам нашао ону строгост у цртежу која код старовизантијских споменика ублажава шаблонизам. У нартексу, лево од улаза, види се Христос, десно још двапут насликан деспот Михаил¹⁹ са скиптром у десној руци и његова супруга, а изнад њих Богородичино воведeње. Слика младе Богородице се такође јавља неколико пута, на разним местима главног брода, као и у апсиди на престолу, са два анђела са стране. Јужни и северни главни зид украшени су сликама Тајне вечере и Скидања са крста; на великом луку јавља се Нерукотворени Христов образ.

Близу ове црквице, знатно оштећене земљотресом и, како изгледа, препуштене скорој потпуној пропасти, стоји лепа мала сеоска школа, која настоји да даље развије клице љубави према образовању, сачуване и у турско време у суседном манастиру Св. Тројице. И за овај манастир, археолошки незанимљив, кажу да потиче из XV века и да му је ктитор Лазар (1446-1458), син кнеза Ђурђа Бранковића. Манастирски посед чине 12 хектара ораница и ливада, 4 хектара винограда и воћњака, 14 хектара шуме, доста стоке и готовина од 4600 динара; годишњи приход од 2650 динара је довољан да покрије редовне издатке. Код источног Причевца се виде трагови старог рудника олова, али је још неизвесно да ли би се и данас могао рентабилно искоришћавати; орахова шума код Горње Каменице рационално се експлоатише.

Следећи излет посветио сам Сврљиг-граду, Нишевцу и Св. Аранђелу. За водича је одређен Спасо, најстарији и најважнији пандур у округу. У рано јутро обишли смо Главичицу, западно од Књажевца, око које су се 1876. водиле жестоке борбе. Да ли ће топла вода која код оближњег Ргошта извире из нумулитског кречњака оправдати наде које се у њу полагају, то се још не зна; то исто важи за наслаге угља нађене код Васиља. О разборитости сељака овог краја говори чињеница да су недалеко од цркве посвећене 1835. св. Николи подигли недавно зграду за своју четвороразредну основну школу, што са задовољством истичем због тога што је у овом крају број образовних установа и данас још мали. С десне обале Сврљишког Тимока спустили смо се преко Пресека и 665 m високог Миленовог врха ка имућној

¹⁸ Сада се ово село зове Душановац.

¹⁹ Kanitz, *Tirnovos albulgarische Baudenkmale*. Sitzungsber. d. phil.-hist. Kl. d. Akad. d. Wiss. LXXXII. Bd., 15. Wien 1876.

Топли, где се речна долина проширује у висораван, коју на западу ограничава брежуљкасто земљиште, а на југу високе стене са рушеви-нама на врху. Општински одбор највећег места у овом крају, Вароши, примио нас је и почастео баш домаћински; на жалост, нико није умео ништа да ми каже о чесми с латинским натписом, о цамији с античким подом, о римском купатилу и другим остацима старих грађевина, које ми је за разгледање препоручио ранији физикус др Кико. Зидови које сам видео потичу из новијег времена и припадали су, без сумње, турском Исферлику (Сврљигу), који је на крају прозван једноставно »Варош«, док је његов српски назив остао везан само за тврђаву високо на брду. Према Хаџи-Калфи²⁰, Исферлик је у XVII веку био седиште судске власти, односно главно место истоименог среза; његов податак да насеље лежи на врху брда, одвојеног од тврђаве долином, свакако се не заснива на аутопсији, јер је само мали број кућа стајао непосредно испод северног зида тврђаве, а већи део доле, код данашње Вароши.

Калфино даље саопштење: »Овде се види лик жене од клесаног камена«, затим грчки натпис у пет редака који потиче од стратега Клаудија Теопомпа²¹, нађен у теснацу с малом статуом неког хероја, као и чести налази римског новца указују на неко античко насеље које је овде постојало, али сам доле узалуд тражио његове зидове. Одавде потиче и један златан прстен с монограмом \1/ који се сада налази у Београдском музеју.²²

Стрмом каменитом стазом успели смо се на хридину теснаца између Облика и Богданице, кроз који се Тимок овде једва провлачи. Задивила нас је смелост онога ко је ту подигао замак. Са запада је улаз у стрмо тространо предње двориште допуштала само 90 cm широка капија, углављена у две моћне стене; двориште су затварали зидови који су ишли самом ивицом стене и на северној страни имали полукружан бастион. Тек из овог узаног *protrignasilum*-а стизало се кроз квадратну кулу, са још неоштећеном (1864) дрвеном гредом, у највиши, шири део тврђаве, који је господарио и 706 m високом Богданицом на другој страни; у просеку један метар дебели зидови спајају се у четвороспратној округлој кули, смело истуреној на североисточном рубу платоа. Дуги јужни зид је био, како остаци показују, појачан још и спољним утврђењима; испод северног зида видео сам остатке зграда. Сврљиг-град је највероватније настао на месту неког римског кастела. Његови данашњи остаци можда делимично припадају средњовековној српској епохи, али већи део несумњиво турској.

Назив Сврљиг треба да потиче од Трачана, од којих су језици илирског троугла преузели многе називе животиња и биљака. У X веку Сврљиг је припадао нишкој епархији; године 1185. Стефан Немања га

²⁰ *Rumeli und Bosna*, S. 47 f.

²¹ *Epigr. Mittl.* X, S. 239 f.

²² »Старинар«, XI, стр. 97.

СВРЉИГ, јужни крај клисуре.

је оteo од Византинаца, а на измаку XIII века пао је у руке Бугарима. Доцније је поново био српски и, како изгледа, у њему се неговала писменост²³; разорио га је 1413. султан узурпатор Муса, чији га је брат Мехмед вратио деспоту Стефану; ипак је 1454. дошао у трајни посед Турака. У својој последњој епохи Исферлик је припадао видинском санџаку; за време аустријских ратова ова тврђава се помиње само узгредно, а у српском устанку се, вероватно стога што је већ била разрушена, не помиње уопште; у јесен 1876. помиње се често, јер су кроз клисуру испод ње више пута пролазили Срби и Турци.

Другог јуна се и старо и младо из места Вароши и Палилуле пење на плато овог замка и песмом и игром слави Св. Николу («летњег»).

Од многих тешко приступачних пећина на Облику, једна већа испод замка зове се «Посрана». Између рушевина Сврљиг-града и замка Подвиса, који је лежао на излазу из теснаца и од кога јужно има угља, а у северном сијенитном региону магнетита, наишао сам на трагове старог пута који су они некада чували. Пут је пропао и претворио се у путељак за коње који иде високо изнад реке. На свакој кривини овог теснаца, изнад кога круже орлови, ерозијом нагризени

²³ Сврљишки одломци еванђелија, «Гласник», св. 20, стр. 244 и даље.

кречњачки зидови пружају увек нове, необично живописне слике. Док смо силазили према Нишевцу, бацио сам још један, последњи поглед на дивне обресе сврљишких тврђавских кула, које су се оштро оцртавале на јасном хоризонту.

Сутрадан је вођство преузео Коста Јовановић, нишевачки капетан. Док су пандури и коњ с пртљагом под Спасиним надзором кренули путем преко винограда Сливја, ми смо на коњима преко широке висоравни пошли ка рушевинама Тимасум минус-а, али су оне, будући сасвим разривене, пружале мало могућности за неко одређеније сазнање о њима. Затим смо и сами кренули ка западним висовима и, пошто смо прешли Лалиначку реку, стигли смо наш караван. На северозападу је остало Грбавче, а између њега и Преконоге налазе се рушевине старих зграда и црква; према народном предању, највећа од њих, »Милетина црква«, прелетала је с брда Подвис, јер је тамо била обесвећена.²⁴

За два сата смо стигли на вис Ветрила, одакле се отвара врло леп поглед у даљину, на југозападне планине у којима има угља, и који омогућава јасну оријентацију међу свим значајнијим брдима унаоколо, од Гулијанске планине до Љутог врха. Даље на северозапад ишли смо кроз густу листопадну шуму и са једног пропланка угледали смо, преко Кравља, импозантне контуре Јастрепца и Копаоника. Ту смо већ ступили у дивну шуму некадашњег манастира Св. Аранђел, чија се бела црква љупко оцртавала на зеленој позадини шуме, коју је јесен прошарала себи својственим бојама. Према предању, овај манастир има да захвали за свој настанак љубави међу браћом, која се код Срба веома цени. У доба Немањића живела су у Руднику (прва књига, стр. 452) два брата, Вуја и Груја Радуловић; један од њих оде у далек свет за крухом, а други остане код куће, стекне многа земаљска добра, али га спопадне неизмерна чежња да сазна нешто о брату; чуо је да му је брат у Цариграду и крене тамо. На путу сретне неког путника који је долазио оданде и који му рече да се упутио у Рудник, јер се нада да ће тамо поново видети свог брата. Тада се Вуја и Груја препознају и, радосни због овог срећног и неочекиваног сусрета, заветују се да у близини хана где су се срели саграде манастир. Тако је настао Св. Аранђел, задужбина посвећена св. арханђелу Гаврилу.

Замало што нисам македонско-влашким неимарима нанео тешку неправду. Веровао сам да је цркву обновио неки од њих, али сам из натписа на северној страни сазнао да је она реконструисана 1863, за владе Михаила Обреновића, а извршилац је био грађевински орган округа. Неки западни архитект (?) је, дакле, избио зид нартекса, за шта није било никакве потребе, затим срушио зидан иконостас, старе профиле мазањем изменио и у византијску грађевину урезао широке, квадратне прозоре, што је био очигледан доказ о незнању ондашње

²⁴ Ј. Мишковић, »Гласник«, св. 49.

грађевинске управе у Београду, која је одобравала све планове окружних инжењера и није се устручавала да све ове тешке стилске грешке писмено повеже с именом кнеза Михаила.

И овде сам нашао већ неколико пута описану карактеристичну основу, која је настала у Старој Србији, на верској граници између Истока и Запада. На носачима квадратног пресека трансепта и главног брода, који је имао две полукружне бочне апсиде, диже се надградња квадратне основе на којој почива октоagonalни тамбур куполе. Главни брод је првобитно од полукружне олтарске апсиде био одвојен каменим иконостасом, који је приликом рестаурације без икакве потребе срушен; то је утолико више за жаљење јер је био, колико је мени познато, једини те врсте сачуван у Србији, па га је већ због тога требало оставити. Још се виде остаци пиластра који су одвајали царске двери од два мања улаза са стране, а препознају се и носачи на којима су почивали лукови ових последњих. На место монументалног иконостаса дошао је неукусан, богато позлаћен дрвени зид. Зачудо, западни грађевинар, чије име предајем заборавау, поштедео је два богато профилисана и украшена свећњака, висока 1,37 m, који слободно стоје пред иконостасом; горњи део тих свећњака има облик стуба и веома складно се развија из осмостраног подножја. Изгледа да су они стари колико и сама црква, и упућују на то да је ова грађевина настала у доба кад је уметничка делатност у Србији била на врхунцу.

Поред саме цркве стоји звонара од грубо тесаног дрвета. Док њено звоно позива на молитву, звонце у школској згради преко пута ње позива децу из околних места да стичу знања, која су, истина засад још у скромним границама, већ неопходна и сваком сељаку у Србији. А мене је чекало још једно необично изненађење: показало се да је гостољубиви учитељ у српској народној ношњи, који нам је из свог изврсно гајеног воћњака на сто изнео веома укусне сочне брескве, некадашњи аустријски официр, који овде марљиво ради на ширењу европске цивилизације! За цркву су везане две парохije са 13 места.

Година 1876. испунила је овај тихи манастир дивљом ратном буком. И Срби и Турци постављали су манастиру високе захтеве, а калуђери, који су изврсно познавали целу околину, у шта сам се и ја већ 1864. уверио, давали су приликом избора најповољнијих путева итд. драгоцене савете. Код Св. Аранђела прешао сам изворне краке Топонице, која тече према Морави и низ коју један стари тврд пут испод миљковачког замка преко Нишевца води ка Сврљигу. Ову јаку турску тврђаву повезивао је други пут, од кога су местимично сачувани турска калдрма и »Ловчин мост« преко Галибабиначке реке, са исто тако јаким Соко-градом. Идући тамо, прошао сам поред Давидовца, за који кажу да га је основао хајдучки вођа Давид, из чијег брака с једном лепом Албанком води порекло породица »Арнаути«, која данас има 100 чланова. На његовог друга Гарчу подсећа Гарчина чука; овај је

ослободио Давида из сврљишког тврђавског затвора. Остали чланови његове дружине, Здравко, Нејо и Влахо основали су засеоке Здравковце, Нејинце и Влаховце. Дуж целог пута, нарочито између Нишевца, Лалинца и Грбавча, види се упадљиво много гомила набацаног камења, често и 2 m високих, са дрвеним крстом у средини. Народ их зове »проклетције«; то су стара судишта на којима су у присуству свих кућних старешина на најстрашнији начин проклињани злочинци који су остали непознати. Црква је забранила овај обичај, који је недавно описао и протумачио Тројановић.

Од Раденковца и Новог Села (900 m) преко брда, после кратког завијутка на запад код Језера, коначно смо се преко Оштре чуке (1211 m) кроз густу шуму почели спуштати стрмом стазом ка већ поменутој (стр. 118) сокобањској тврђави, од које сам 18. октобра 1870. изврским путем долином Моравице пратио ток ове речице до самих извора на планини Девици. Местимично врло стрмо трасираним серпентинама стигли смо до 755 m високе вододелнице, у дивном пределу, а затим још опаснијим серпентинама до Филипова хана (594 m), у коме сам нашао пристојно преноћиште. Да су већ Римљани користили овај пут као везу између Западне Мораве и Дунава, на то сам раније указао. Североисточно од његове највише тачке стоје на Стражи остаци кастела код Слатине, одакле је неколико нађених скулптура доспело у књажевачко начелство. И на западној падини Ласовачке планине налази се изнад Бучја на брду Стража (731 m) једна »латинска кула«. Заједно с осталима, она показује како су Римљани брижљиво контролисали све споредне путеве који излазе на главне саобраћајнице.

Источно од Филипова хана, код Орешца на »Дугачком трапу«, има мрког угља; то је вероватно огранак источног главног налазишта Добре среће, које је са 10 поља и дебљином од 1,5 m закупио књажевачки индустријалац Стеван Сибиновић. Угаљ лежи у парафинском шкриљцу испод горњег пешчаног слоја и показује при анализи: С — 64,56%, N = 4,18%, пепео = 9,28% и има 6160 калорија. Године 1891. из једног окна и 4450 m дугих галерија, са 10 радника је добијена скромна количина од 2150 метарских центи угља за који су се ковачи отимали; он је на јами продаван по цени од 1,80 пара за сто килограма и често је транспортован до Крагујевца. Овај дуги транспорт под неповољним условима знатно га поскупљује, и тек кад пројектована железничка мрежа у Тимочком басену, богатом природним благом, буде изграђена, моћи ће експлоатација ових рудника и драгоценог парафина, који је досад лежао неискоришћен, да буде рентабилнија. То важи и за угаљ који код 7 km јужнијег Васиља лежи под истим условима и који искоришћава још слабији погон Подвис. Овај је припадао маси књажевачког чиновника Михаила Ђорђевића. У њему

⁵ *Ланот и проклетције у Срба*, Београд 1898, стр. 20 и даље.

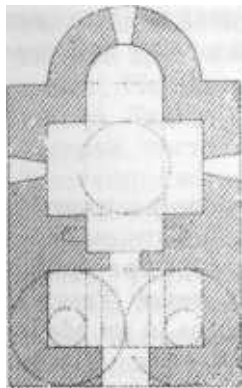
је 1891. добијено око 1000 метарских центи угља, и цела та количина је продата у Књажевцу. Црн, сјајан угаљ лежи тамо у слоју дебелом 0,5-7 m, а погон обухвата 24 поља.

*

После кратког одмора у Књажевцу наставио сам своју маршруту на север ка Вратарничкој клисури зајечарским римским путем, који сам до Селачке реке већ описао (стр. 361). Пре ове клисуре кречњачка брда се и на десној обали знатно примичу кориту Великог Тимока. Прешли смо преко кратког потока Топлика, за који ми је др Мачај рекао да са температуром од 11°C извире на Голини-из једне 10 m високе, простране пећине; на средини ове пећине, водени млаз који се слива одозго обликовао је већ 4 m широк и 1 m висок сталактит у облику стуба.

Због стрмих кречњачких стена, пут после Извора иде уза саму десну обалу, прелази преко потока Топлика и затим улази у клисуру која је назив добила према селу Вратарници на њеном северном излазу. Да су већ Римљани схватили стратегијску вредност ове клисуре, која је са својим кривинама дуга скоро 4 km и око које су се у аустријско-српско-турским ратовима водиле многе борбе, то потврђују како њен ранији назив *Passo Augusto*, тако и античка утврђења која су је на јужној страни штитила. Ко њу држи има најлакшу везу између Тимока и Дунава, јер се само кроз ову природну капију може од Ниша преко Зајечара продрети до Неготина и Видина. Због неповерења према Србији, која је овај важни кључ држала у рукама, Мидхат-паша је пре 30 година коначно изградио пут од Ниша ка Лому и Видину преко превоја Св. Никола на планини Балкану (о чему је више речено у глави VIII). Било је, додуше, путељака и стаза, у Кадибогазу чак и колски пут, који су водили на дунавску терасу код Видина, али за армију која се у земљи с оскудним изворима за снабдевање не може одвајати од своје коморе, ови путеви су могли долазити у обзир само за мање деташоване јединице, а главнина је увек морала бити упућена на велики тимочки пут кроз Вратарничку клисуру.

Још 1737. писао је гроф Шметау, који је био додељен царском главном штабу: »Вратарничка клисура се лако може са 100 људи бранити против целе армије. Прилично стрма стена оставља поред Тимока простор једва довољан за пут. Ако се поседује плато на брду, пролаз се може држати против сваког непријатеља.« Жалосна судбина која је у том походу задесила неколико стотина храбрих аустријских ратника у *Passo Augusto* ниуколико не мења тачност овог суда, јер, према сведочењу Шметауа, кривица за њу пада једино на погрешне заповести из главног штаба. Наиме, при наређењу о повлачењу за Београд заборављено је да се и батаљону »*Vaugouth*«, који је остављен у Вратарничкој клисури, на време изда наређење о повлачењу; напа-

Основа капеле са два торња у Вратарници.

днути 9. октобра од далеко надмоћнијег непријатеља, ови храбри борци су изгинули сви осим двојице, који су неком срећом успели да умакну.

Једно мутно предање о овом покољу аустријских ратника одржало се овде, на самом његовом попришту, јер становници овог краја верују да је »латинска црква«, како они зову капелу у Вратарници, посвећена успомени на ове пале јунаке. Ја у то сумњам, јер, као што је познато, Аустрија после 1737. никад више није успела да се одржи дуже на југу Србије. Ко би онда могао да под турском владавином подигне овај споменик хришћанским ратницима? Шест метара дуга и три метра широка капела, саграђена од грубог камена без икаква украса, са полукружном апсидом, заиста нема нартекса, што би говорило да пред собом имамо »латинску грађевину«, али треба имати на уму да је приличан број и српских црквица које га немају.

За мене је много занимљивија била друга црква, која у рушевинама лежи поред пута, под Бездет-каменом. Њен 3,80 m дуг и 3 m широк главни простор у облику крста, са полукружном апсидом и нартексом са куполом над квадратном основом и — можда једино на њој у Србији - са додатком у облику торња, вероватно намењеним за звону, над улазом широким једва за једну особу. У зидове од ломљеног камена и опека уграђени су и фрагменти римских опека. Сматрам да је ова грађевина старија од »латинске цркве«, али ни у ком случају не сеже уназад до XIV века. И Вратарница се упадљиво брзо опоравила од рана које јој је нанео рат 1876. Године 1893. ово место, са 1670 душа у 290 кућа, саградило је цркву посвећену арханђелу Гаврилу, а кад сам га 1897. поново посетио, пријатно ме је изненадио већ сам спољним изглед кућа, дворишта и ограда, као и то да су жене већ радиле на шиваћим машинама.

У долини, која се северно од Вратарнице проширује, пут пролази поред живописног бочног кланца Садни камен и винограда западног

Грлишта, код кога је нађено неолитско оруђе, затим прелази Тимок и наставља према Грљану. Власи у овом месту, као и у западнијем Шљивару и источној Прлити, зову себе »Унгуранима« и тврде да су се овамо доселили пре неких 130 година из Ердеља, да би избегли тамошње велике ратне и друге намете. Прво су се као сточарски номади повукли у брда, а доцније су се спустили у долине и романизовали ранија српска места Слатину, Луку и др. Према томе, овде се извршио исти процес као у долинама Млаве и Мораве, у темишварском Банату и свуда где је Влах дошао у ближи контакт са Словенима и Немцима.

Испод грљанског моста одваја се пут, који, заобилазећи западни огранак планине Балкана Вршку чуку, води кроз истоимени раштел преко водом богате Кулске висоравни ка Видину. Грљан је иначе занимљив и по томе што је на његовом гробљу 1831. године сахрањен храбри устанички првак поп Радосав и што у њему има огроман број рода. Никад их раније нисам видео толико на једном месту; готово на сваком крову је било по једно гнездо и дуги редови ових дугоногих птица кружили су клепећући над нашим главама све док нисмо мало замакли у шуму на брду, чији непријатан изглед није могао да ублажи ни вечерњи сутон који је почео да се спушта. Тамни облаци су се на хоризонту згушњавали у неку претећу масу, спремало се ужасно невреме. Потерали смо коње мало брже, али су тешки облаци као зли демони били још бржи, као да су хтели да нас наткриле пре него што стигнемо на циљ. Најзад смо стигли до првих градских кућа, пале су и прве тешке капи, да би ускоро почела да бесни страшна олуја. При светлу муња, које би с времена на време блеснуле, направио сам прво познанство са зајечарском Великом пијацом, на којој су груписане све важније јавне зграде. Њихов архитектонски спољни изглед мало их је одвајао од околних кућица; ни у једном српском окружном граду зграде те врсте нису биле тако неугледне као ове.

У римско доба је околина Зајечара, смештеног у подножју 260 m високе Краљевице, имала велик значај. То потврђују оближњи остаци старе грађевине, који спадају међу најнеобичније у источној Европи. Већ их је Буе узгредно споменуо, а ја сам, наравно, похитао да их и сам посетим. У друштву градског проте и једног пандура, кога ми је начелник доделио као пратиоца, појахао сам, горећи од радозналости, према Гамзиграду. Кад смо прешли први део брежуљкастог терена

Праисторијски налази код Грлишта.

који се благо пење, нашли смо се на пространој висоравни и на југозападу, на удаљености од 32 km, угледали врх Ртња тако јасно да ми се учинило да се налазимо пред неком пирамидом на Нилу. Потпуно издвојен од осталих брда, он је као неки гигант господарио околином. Сјахао сам, машио се блока и оловке и исцртао профил, који је Викенел објавио и који приказује моје пењање на Ртањ (стр. 120). Са дивном сценеријом пред очима јахали смо читав сат преко висоравни искићене најсвежијим зеленилом, а онда је терен наједном почео да се спушта; наишли смо на уско корито потока који је с југозапада просекао пут ка Тимоку; његова друга обала се благо уздизала, а на неколико корака од десне обале лежали су, зарасли у бујно растиње, остаци грађевине која већ осамнаест векова пркоси времену и невремени.

Римљанима је за подршку њиховим многобројним насељима и малим кастелима на Тимоку био потребан арсенал који би, ако треба, могао да пружи обилну помоћ у ратном материјалу. За његову изградњу је био као поручен гамзиградски плато, који се налази источно од Зајечара, тачно на средокраћи између Norreum-а Margi и Ad Aquas, близу става двају главних кракова Тимока. Тамошњи каструм је једна од највеличанственијих грађевина у Горњој Мезији и спада у мали број римских објеката у Европи који су избегли судбину да буду унакажени средњовековним преграђивањем и дограђивањем.

Неколико истраживача који су пре мене узгред помињали Гамзиград приписивали су ову тврђаву разним народима. У једној легенди се као њена градитељка помиње Гамза, сестра оне кнегиње Виде која је саградила Видин. Међутим, ја сам већ 1861. доказао да је ово огромно утврђење римско. Геометријска неправилност његовог основног облика одговара принципу кога су се држали каснији римски градитељи војних објеката: веће чврсте грађевине прилагодити терену и из његових природних својстава извући максималну корист за одбрану. Римско порекло још јасније потврђују техничке карактеристике, конструкција сводова, изванредан квалитет зидне испуне и специфичне кровне плоче. У средњовековној српској епохи и у епским народним песмама Гамзиград се не помиње. Назив му је тешко објаснити. Српске речи »гамзити« и »гамизати«, »ганач« и »канца« не могу дати задовољавајуће објашњење; пре би се могло мислити на турску реч »гамис« (таман) или персијску »гамсед« (жалостан), за које би се могло рећи да одговарају суморном изгледу тврђаве. Још теже је рећи како се она првобитно звала. Тешко се може одржати хипотеза да је то била »Graniganis«²⁶; вероватно је Гамзиград идентичан с једним од многих тимочких кастела које је Јустинијан обновио и од којих Прокопије помиње Burgus, Altus, Gombos, Krispae, Longiniane, Ponteserium и др.

²⁶ Драгашевић, »Гласник«, св. 45, стр. 37.

¹¹ Манерт, *нав. дело*, стр. 86.

Куле и начин градње свода у Гамзиграду.

Ближе проучавање овог занимљивог објекта почео сам приликом своје друге посете, у јесен 1864, првим снимком основе његовог обимног двоструког бедема са 33 куле. Четири огромне округле куле пречника од 28,5 m обележавају углове неправилног четвороугла ка-струма, на чијим су краћим странама (213 и 230 m) биле истурене по 3, а на дужим (300 m) по четири куле, распоређене у неједнаким разма-цима по целој дужини. Зидови и куле дебели су 3,8 m. На источној страни размаца између кула варирају од 24,7-30,4 m, на северној 28,5-32,3 m, на западној 13,3-30,4 m и на јужној од 36,5-43,2 m. На северозападној угаоној кули било је тада још два спрата са по шест прозора, 3 m високих и 2 m широких; дубок јарак испод куле био је засут шутом, што је упућивало на вероватно постојање и трећег спрата. У зидовима свих кула биле су на једнаким одстојањима угра-ђене траке опека; камену облогу, већином од зеленкастог амфиболног порфира са примесама метала, кога има у близини и који је саксонски топионичар Хитенман називао »тимозит«, околни сељаци су с муком поодваљивали и развукли, као и са фронталних зидова, који су још били 16m високи. Неколико сачуваних сводова од брижљиво тесаног камена и 48 cm дугих опека рађени су технички изврсно. Главни прилаз је данас, а вероватно је био и првобитно, окренут реци; мање капије водиле су кроз зидове у унутрашњост. Приликом ближег испитивања нашао сам да на 17 m од овог описаног бедема постоји још један сличан, с округлим кулама повезаним зидовима; темељи кула су се још јасно распознавали на неколико места, иако је простор јако зарастао у траву и коров. У самом центру сам наишао на остатке квадратне грађевине, са фронтovima дугим према истоку и западу 13,3 m, према северу и југу 21 m; то је вероватно био главни стан ове моћне тврђаве, која је са мањим кастелима и кулама на оближњим висовима чинила дрбро утврђен арсенал.

Свуда око Зајечара долина Тимока је покривена глиновитом, црном мочварном земљом, под којом се западно од Гамзиграда налази

лапоровити шкриљац шкољчастог прелома, и поврх њега сијенит. Код истоименог северног села, где кречњак избија на реку, има два топла извора, од којих један, с температуром воде од 39°C, због присуства соли угљеничне киселине има лепе изгледе за будућност. Плато, који је овде отприлике један сат хода широк и веома плодан, нагнут је према Тимоку. На повратку у град свратио сам у воћњацима окружени Звездан, где нас је месни поп срдечно угостио. Северно од села налази се стара црквица, са основом уписаног крста и куполом над квадратном основом, која је архитектонски занимљива по томе што у унутрашњости скрива четири полукружне нише, мада је споља квадратна; на једној од ниша, западној, налази се улаз. На коњима смо прегазили Тимок код јужнијег рудника угља, који је нешто касније ушао у експлоатацију, и дивили се живописној ношњи лепих Влахиња које су на ливадама скупљале отаву. Касно увече, задовољан богатом археолошком жетвом, вратио сам се у мали окружни град, о чијој се бурној прошлости говори у глави XIV.

На даљем путовању ка Неготину видео сам нова белила, постројења за прање вуне, где посебно жене из Звездана налазе лепу зараду. Вуна из Црне реке важи као најбоља у Србији, веома је тражена за финије тканине и постиже релативно добру цену. Оплемењивање оваца око Кривог Вира везује се за Пазван-Оглуа, који је увезао азијске приплодне овнове и наредио да се беле и црне овце на падинама Ртња одвојено чувају на паши. Чак се тврди да су по његовом наређењу одело и пси пастира морали бити исте боје као њихова стада. Близу новог белила прегазио сам Тимок 1860; године 1889. видео сам на истом месту НОВ железни мост са три отвора, који је стајао 80000 динара.

Петнаестак минута испод става двају кракова Тимока, стоје на левој обали реке рушевине римског кастела, чије сам остатке у јесен 1860. у десном углу ушћа Дубоког потока унео у карту. Овај »Костол«, који народ приписује браћи Танкосић, савременицима деспота Ђурђа Бранковића, чини правоугаоник са странама дугим 40 и 35 m, и са четири истурене округле угаоне куле. Улаз се налазио у западном зиду; од источног фронталног зида водио је кратак засвођен ходник ка реци ради снабдевања водом. Према темељима који су откопани 1875. може се видети да је у унутрашњости било више правоугаоних преградних зидова; приликом ископавања овде су нађени надгробни камен с читљивим натписом у седам редака, архитектонски фрагменти и новац.²⁸ План целог овог објекта, који је са темељима округле куле који се виде на левој обали Дубоког потока препуштен пропадању, објавио је пуковник Мишковић.

На десној обали Тимока лежи Велики Извор, који је чувен по

²⁸ »Гласник«, св. 73, стр. 97.

²⁹ »Старинар«, св. IV, стр. 879.

добрим коњима и око кога су у српско-турском рату 1876. вођене тешке борбе. У њему живе Бугари, који су, као и они у суседном Заграђу и неким другим местима, са српским обичајима преузели и славу, празник кућног патрона. Они не памте одакле су се доселили, што вероватно значи да већ дуго живе на српском тлу, за које су везани патриотским осећањем о коме се Драгољуб К. Јовановић веома похвално изражава. На следећем, Мишљеновачком потоку, који притиче са северозапада, постоји код Николичева извор топле воде. Преко доњег тока овог потока прешли смо лепим каменим мостом и одмах затим стигли у велико село Вражогрнац.

На истоименом потоку видео сам прве српске »копаче злата«. Изгледа да испирање злата овде није нарочито уносно, јер се, уз домаћи рад, њиме бави веома мали број људи. После јаких пљускова, кад се потоци излију из свог нормалног корита, испира се заостали песак. То се ради помоћу великог корита, преко чијих се попречних или уздужних жљебова песак полако креће на обе стране. Обично раде заједно по четири особе; и у најповољнијим условима дневно не може да се добије више од пола дуката. »С обзиром на сасвим примитивна средства за рад«, рекао сам већ 1868, »може се претпоставити да би се рационалнијим радом постизали бољи резултати. Међутим, према искуствима стеченим у златом богатом Ердељу, и тада остаје велико питање да ли би испирање злата могло да добије ону важност коју му је придавао барон Хердер.« Занимљиво је да се доцније од српских рударских стручњака ништа није чуло о томе да се златоносно земљиште на Белој, Црној и Јасиковој реци може успешније искоришћавати. Пре неколико година влада је дала три концесије за испирање злата: Вајферту и комп. (за Сиколу и Салаш), Стевану Поповићу и комп. и Пашићу и комп., али о њиховим резултатима досад нема поузданих података.

Од ушћа Вражогрначке реке у Тимок, десна обала Тимока припада Бугарској. У доњем току он је богат рибом, од које је на гласу нарочито »верозуб«, врста шарана која достиже тежину од 3 до 6 kg. У плодној равници Татарна код Вражогрнца, где је, према предању, на другој страни, у Кули, војвода Љутица Богдан имао велике поседе, пут се удаљава од корита Тимока и иде уз Вражогрначку реку до Рготине; о пореклу назива овог села Милићевић наводи хипотезу, која се, по мом мишљењу, не може одржати.

Код Јелашнице сам за неко време напустио тимочки округ. Близу Мале Јасикове прешли смо јужни крак истоименог потока, који међу притокама Тимока важи као најбогатији златом. У његовом горњем току, код Глоговице, серпентинасти габро је прошаран многим уским уломцима лимонита. Хердер је наговестио могућност да се тамо налази неки златоносан слој, а Хофман као такав означава јако избраздану,

³⁰ *Кнежевина Србија*, стр. 879-880.

дробљиву покривку горње терасе брда Ђулића, у којој се појављују зрна злата тешка до десет грама. Има основа за претпоставку да је већ Римљанима била позната ова важна чињеница, јер само 40 m од ивице леве обале потока и 20 m западно од неготинског пута наишао сам на остатке античке грађевине од које су остали сачувани 8,6 m дуг и 0,8 m дебео источни зид, 12m дуги фронтони који се настављају на њега, као и један унутрашњи преградни зид. Четири километра северније пут пролази кроз Салаш, код кога стене од хорнбленде са збијеним фелдспатом даље према северозападу прелазе у порфирасти сијенит.

У две попречне пукотине широке 2 m, настале ерозијом, пред селом и иза њега, угледао сам попречни профил 7 m широког тврдог римског пута, прекривеног слојем земље дебелим 60 cm, који је одавде ишао у правцу Трњана. Даље смо преко ниске вододелнице сишли на Сиколску реку, око чијег се изворишта вади добар мрки угаљ. Концесија коју је Енглеz Е. М. Грант имао за терцијарно Сиколe (10 поља) прешла је на Радована Петровића и Ранфтла у Београду, који су рад почели 1891, али су га убрзо обуставили. Угаљ, чије се лежиште протеже ка северној Трњанској реци, на 35 km од Дунава, лежи у 2-4 m дебелом слоју у песку, глини и пешчанику; он садржи S = 59,52, N = 3,98 и пепела 4,55%. Кад се једном сагради пројектована тимочка железничка пруга, његова експлоатација ће свакако оживети, као што ће и остала, данас још мртва блага Крајине доћи до пуног изражаја.

На целој траси добар пут пресеца још неколико лепих долина и брежуљака, који према Дунаву постају све питомији, да би најзад добили карактер простране високе терасе. У овом дивном пределу око ужива куд год се окрене. На југоистоку се на бугарској тераси Тимока виде лепе културе, тамни храстови лугови и богата места, и међу Бугарима и Румунима уклињено чисто српско село Браћевац. На северозападу су се оштро профилисани обриси Дели-Јована и Црног врха, са њиховим готово вертикалним 1200 m високим стенама, наднели над питому, лепо обрађену високу равницу испред себе. Бујне пашњаке ове висоравни покривају безбројна стада; са звуцима њихових меденица стапа се весели жагор ходочасника који се крећу ка манастиру Букову. Код бадњевских винограда се око једне запуштене чесме окупила шарена гомила неготинске варошке деце и влашких сељака и девојака који прате кола са сољу. И ми смо се ту зауставили да напојимо коње, па смо се умешали у гужву. Потом још уз једно брдо, и на источном хоризонту се указала јарко осветљена, готово бесконачна трака, коју је пресецала час светлуцава, час тамна нит. Била је то пространа румунска равница, која се губила у сивкастожуптим тоновима; за путника који се месецима кретао по дубоким српским планинским долинама био је то угодан призор, озарен и изгледима за неколико пријатних дана у Неготину, који се појавио у подножју последњих брежуљака под виноградима.

ХШ

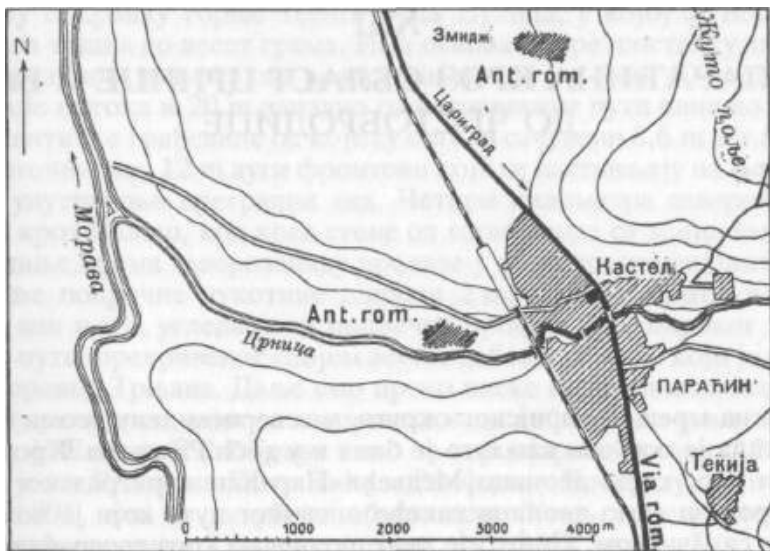
ОД ПАРАЋИНА КРОЗ ОБЛАСТ ЦРНИЦЕ И БАБЕ ДО ЧЕСТОБРОДИЦЕ

Путна мрежа ћупријског округа, у северном делу веома брдовитог, остала је оскудна као што је била и у доба Римљана. Кроз његов источни део, осим деонице Медвеђа-Параћин цариградског војног пута, пролази само деоница такође античког пута који је повезивао Мораву са Дунавом. Пошто је овај пут водио кроз географски мало познату, али већ у праисторијско и римско доба интензивно коришћену рудничку област, у октобру 1889. ставио сам себи у задатак да прођем њиме од места код Параћина где се одваја од цариградског пута па до ушћа Тимока у Дунав. На основу својих ранијих искустава и сазнања да су готово сви данашњи градови на цариградском војном путу настали на остацима античких насеља, дао сам се на трагање за овима и у Параћину; јер због конфигурације терена морао је цариградски војни пут ићи истом трасом као средњовековни и турски и морао је ићи преко речике Црнице негде на периферији данашњег града.

Сва распитивања приликом моје прве кратке посете (1887) остала су без резултата. Више успеха су ми донели моји лични напори у октобру 1889. При брижљивијем испитивању рушевина близу »Цариградске ћуприје«, наишао сам на десној обали потока на квадратну грађевину од чијих су се 36,5 m дугих и 1,10 m дебелих зидова источни и западни сачували местимично и до 3 m висине.

Ова »кале«, удаљена од *Norgeum-a Margi* шест миља, несумњиво је стајала на темељима римског кастела који је штитио прелаз преко потока и римско насеље, од кога сам на Велковићевим њивама с друге стране железничког насипа нашао многобројне фрагменте античких кровних плоча и зидова. На Појтингеровој табли ова међустаница није забележена. У *Itin. Hieros.*, који наводи називе и мање важних пунктова на путу, она је, изгледа, случајно изостала, јер је његова удаљеност (55 миља) између *Norgeum-a Margi* и *Naissus-a* према онима у *Tab. Peut* и *Itin. Ant.* сувише мала.¹

¹ Да ли гробље са шест мермерних рељефа које је - како ми је саопштио београдски учитељ Чедо Марјановић — трговац Милан Пешић 1897. нашао на параћинском »Турском брду« потиче из античког времена, остаје отворено питање.

ПАРАЋИН, траса цариградског војног пута.

Параћин је у свим епохама био важан пункт. За време аустријско-турских борби у XVII и XVIII веку он се често помињао, и на једној карти из онога времена убележен је као »Барагин«, окружен јаким утврђењима. Кад га је 1737. запосео маршал Зекендорф, он је тамо преселио главна складишта царске војске која је ишла на Ниш, а и Турци су исто тако у свим ратовима признавали његов велик војни значај. Од њихове раније поменуте »кале«, дебели зидови иду поред куће Живка Ракића до западних рушевина џамије, која је још пре једне деценије коришћена као пивница, а сада је, мада је општинска својина, још више обесвећена тиме што је њена кибла претворена у свињац. Недалеко од ове грађевине нашао сам богато скулптуриране мермерне плоче с неког отменог турског гроба, на другој страни пута зидове хамама и, северније, конака у коме је везир Хафис-паша преноћио после свог неуспеха на Иванковцу у августу 1805 (прва књига, стр. 226). За њим је тамо дошао Карађорђе и на »Турском брду«, удаљеном свега два километра, саградио шанац, чији се остаци и данас виде. Положај је био добро изабран, али ипак није дошло до напада на 172 Параћин, јер је Карађорђе хтео да поштеди лесковачког пашу који га је некад задужио, а и Србе који су живели у граду. После неколико топовских метака испаљених у рано јутро на паланку, Хафис-паша се, дубоко потресен што мора да узмиче пред војнички неорганизованим српским устаницима, пувакао у Ниш, где је ускоро потом и умро. Године 1806. Параћин је заузео војвода Петар Добрицац, али коначно је постао српски тек 1833, кад су га Турци потпуно напустили. Осим

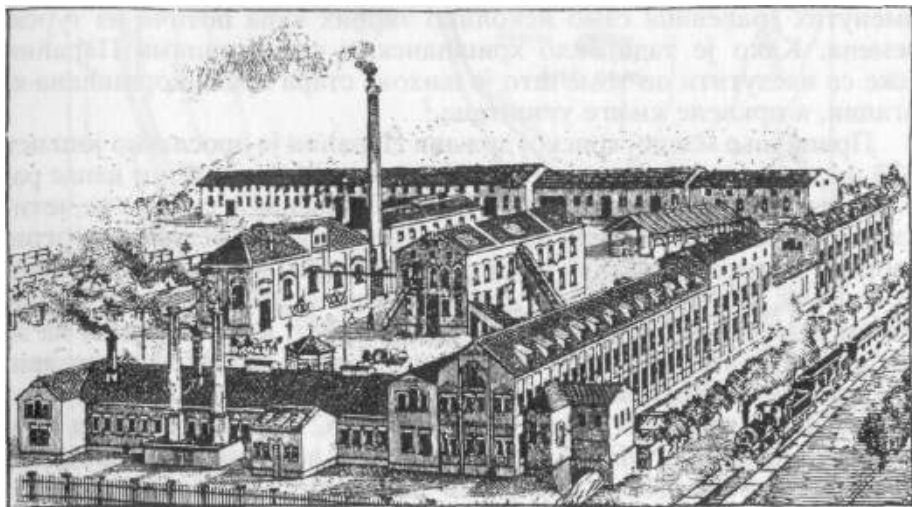
поменутих грађевина само неколико тврђих кућа потиче из турског времена. Како је тада било хришћанским становницима Параћина, може се наслутити по томе што је њихова стара црква коришћена као магацин, а црквене књиге уништене.²

Припајање младој српској држави Параћин је прославио још исте, 1833, године отварањем своје прве основне школе, у којој данас ради 13 учитеља са 520 дечака и девојчица, подељених у сваком од четири разреда у четири паралелна одељења. Поред ње је у лепој новој згради отворена и нижа гимназија, у којој је 1889. осам професора образованих у Бечу, Лајпцигу, Грацу итд. подучавало 170 ученика. У веома добром стању затекао сам физикални кабинет, који је водио, на жалост рано преминули, Павле Вујић; исто тако су са довољно наставних средстава биле опремљене учионице и сала за цртање. Мање среће је град имао са градњом цркве, која је 1862. започета поред старе неугледне цркве Св. Марка. Градња је била већ прилично поодмакла кад се увече 20. октобра 1864, због погрешне конструкције, срушио висок торањ и знатно оштетио завршене делове. Најзад је 1884. рад поново започет, сада према пројекту архитекте Илкића, али је због недостатка новца 1886. још једном обустављен. Тек 1897. затекао сам 47 m високи торањ завршен; у њему је смештено звоно које је београдски трговац Михаило Терзибашић поклонио поводом смрти свога оца Тасе (1887), што је на самом звону и записано. Изгледа да ће ова триконхална црква, чија ће градња према предрачуну стајати 214000 динара, бити са својом полихромном опремом - све сокле, стубови и симсови су од црвеног мермера са планине Бабе - раскошан украс овог амбициозног града. Пољски инжењер Роман Бабецки је 1889. израдио регулациони план који треба да се оствари уз помоћ штедионице основане 1887, чији је годишњи промет достигао 10 милиона динара.

Већ сад се виде многе куће по чијим се лепим фасадама не би уопште рекло да су их градили нешколовани пиротски дунђери. Код »Татар-Богданове механе«, која пријатно одудара од ружних турских ханова, чврста дрвена »Велика ћуприја« премошћује поток Црницу који тече кроз град, а испод »Цариградске мале ћуприје« преко њега води и гвоздена конструкција железничког моста. Свуда ври од живота. Промет и становништво расту из дана у дан. Од 1870, кад је Параћин имао само 600 пореских глава, тај број се удвостручио, а 1896. пописано је у 1078 кућа 5965 душа.³ Брзом развоју Параћина много је допринела и нишка железничка пруга, која пресеца његову периферију и на коју треба да се прикључи један огранак за везу, преко Честобродице, са јаким радикалским дистриктом Зајечара; пројект ове пруге је 1895. проучио краљевски директор М. Д. Стојановић са својим инжењерским штабом. Можда су у свему томе војни мотиви

² »Гласник«, Прилози за српску културну историју, св. 56, 1884.

³ Године 1905. Параћин је имао 5660 становника у 1179 домова.

ПАРАЋИН, Минхова фабрика сукна.

тренутно били важнији од привредних, јер само неколико јачих фирми - Алекса Тошић, Марко Мишић, Ристо Васиљевић из Сарајева и још неке — воде обимнију трговину кукурузом, пшеницом, говедима, свињама, вуном, дрветом, ораховим стаблима итд., који се овде сливају из околине богате тим производима.

Изузетну индустријску важност Параћин је добио изградњом за српске услове огромне фабрике сукна фирме Браћа Минх из Тшебича код Јихлаве у Моравској. Ово предузеће је подигнуто 1880. на источној страни града, а рад је почео 1882. Одмах је наишло на велике тешкоће, јер су се обучени радници, финија вуна, мотори, разбоји итд. морали увозити из иностранства. Захваљујући помоћи владе, која се обавезала да ће 15 година подмиривати одговарајуће потребе војске производима ове фабрике уколико њене цене не прекорачују цене других понуђача за више од 10%, предузеће је расло веома брзо и већ 1889. је радило на водени, парни и електрични погон на 58 кемничких механичких разбоја са 200 радника. После тога се прешло и на израду шајка, ћебади, камгарн-штофова, позамантерије, па је и број радника порастао на 350-500, од којих 90% отпада на женску радну снагу. Жене зарађују - при законској забрани ноћног и недељног рада - 0,40—1 динар, а мушкарци 1,20—2 динара дневно. Уложени капитал фабрике, рачунајући и све машине, износи према процени 1,2 милиона динара. За погон су 1898. служили: једна водна турбина од 50 коњских снага, два парна котла са 500 m² грејне површине за једну компаунд-машину од 270 коњских снага.

Предионица камгарна енглеског система опремљена је за 1500 метарских центи влакна и производи конач, као и материјал за оде-

Главни стан краља Милана у Параћину 1876. године.

љење позамантерије, које на 50 апарата производи годишње 1000 метарских центи гајтана. Све у свему, Минхово предузеће је последњих година испоручивало трговини робе у вредности од 0,8 до 1,4 милиона динара. Хваљене су нарочито његова сива и плава чоја за официрске и војничке униформе, ћебад и разни комерцијални штофови; код првих се мађарска вуна меша са 50% домаће, а за ћебад и јевтиније штофове употребљава се само домаћа вуна. Индиго се набавља код Корнбергера у Бечу, анилинске боје се не употребљавају. Београдско стовариште фабрике успешно конкурише штофовима увезеним из Моравске јевтинијим, националном укусу прилагођеним врстама тканина; па ипак је предузеће било изложено жестокима нападима штампе.⁴

Ма колико да је Минхово предузеће оживљавало промет у самом граду, ипак не као незаборавна остати »златна година« 1876, кад је кнез Милан свој главни штаб сместио у среску капетанију. Тада је из Параћина организовано снабдевање војске која је оперисала у правцу Ниша, а то је граду донело много новца и користи уопште. Други добродошао извор прихода Параћин је изгубио 1888. преласком штаба Моравске дивизије у Књажевац; остао је само кадар територијалног батаљона.

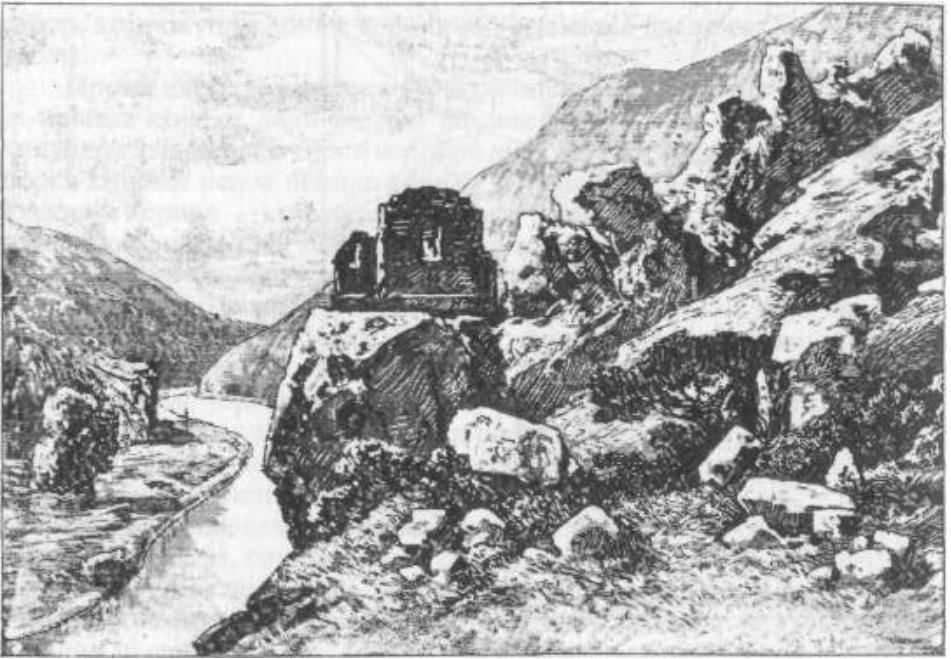
Параћински срески капетан и градски кмет Лазар Симић показали су своју заинтересованост за моје студије тиме што су ми ставили на

⁴ Ово огромно предузеће изгорело је 1904. до темеља, а на његовом месту је једно српско акционарско друштво подигло фабрику стакла, која је свечано пуштена у рад 3/21. септембра 1908.

располагање пандуре који су одлично познавали околину. На првом излету нашао сам источно од чуварнице бр. 97, у кукурузишту Станоја Пајкића на »Змичу«, један дебео, дугачак зид од танких плоча кречњака и шљунка, затим велику количину античких кровних плоча. Ова грађевина је, као и остаци друге, северозападније, носила изразито римски печат. Место где се ове рушевине налазе и остаци пута доказују да је огранак цариградског војног пута према Дунаву полазио директно од *Nogreum-a Margi* и - како је мојим доцнијим истраживањем доказано - ишао затим уз Грзу испод јаке тврђаве на Баби ка Честобродици. Да је околина Параћина, богата шумом и рудама, била густо насељена у праисторијско и римско доба, показују многобројни гробови које сам нашао на североисточном Жутом пољу, у шумици браће Алексе и Стојана Књежепца. Ископавањем су нађене камене плоче постављене као нека врста сандука и међу њима, поред остатака скелета, разни украсни предмети, бронзане фибуле, игле итд., затим на Малој кулајни код јужног Давидовца обзидане урне пречника 60 и 80 cm високе с остацима сагорелих костију. Најбогатији налаз дали су гробови на падини Жутог поља из чијих брежуљака засађених виноградима теку два извора са изврсном водом, да би се тамо у масном, црном хумусу неискоришћени и изгубили.

Следећег јутра нам се на општу радост придружио и увек ведар поп Захарије Петковић. Његов хитри коњић био је натоварен разним чутурама и бисагама, које је брижна попадија напунила пићем и јестивом и из којих се јахач сличан Санчу Панси једва видео. Ни најгора места на путу нису могла помутити његово расположење; дао сам му епитет »наш Тврди град«, а он га је у свакој ситуацији на најбољи начин оправдао. Пут нас је водио ка једном од најромантичњих усека, којима је предео око изворишта Црнице веома богат; рекли су ми да тамо има пуно рушевина. Десно иза нас је остала Главница с остацима неке старе црквице, а на југозападу Главички чукар, на коме се као и на бошњанској Дули налазе новији шанчеви. Тачно тамо где се наша дијагонала дотакла Црнице, она је пресекла античку трасу која је ишла од Ђуприје ка Мутничком пољу. Пролазећи поред бошњанске механе и остављајући мост на Црници на десној страни, наш путељак је стално водио између брежуљака села Поповца, засађених виноградима и дивљим крушкама, и потока, изнад кога су из густих шљивика извиривали црвени кровови Буљана. Завили смо ка Црници, у чијој су брзој матици неколико полунагих људи поправљали бујицом порушену брану за воденицу која је припадала нашем попу; при овом опасном послу они су показивали невероватну спретност и окретност. »Наш Тврди град« је ободрио ове храбре људе топлом речју и жестоком капљицом из своје велике чутуре.

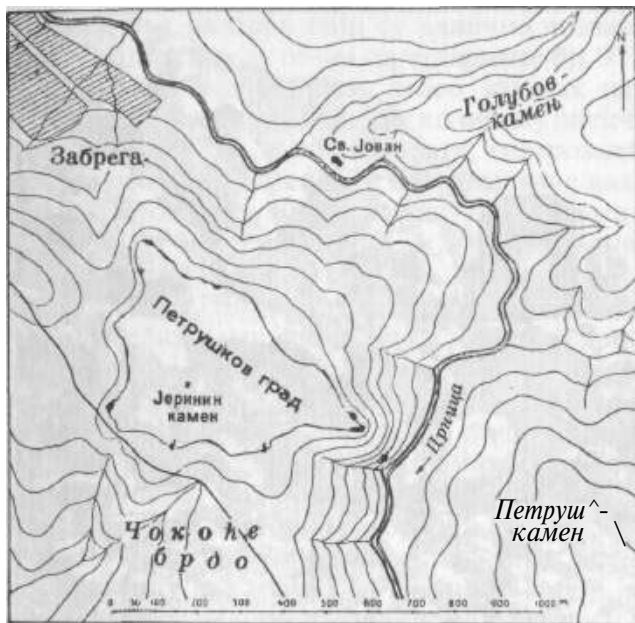
Кад смо стигли до стеновите капије из које је подивљала, бучна и бистра Црница избијала у равницу, сјахали смо, јер је уза стрму страну Попљешка на десној обали само уска стаза водила по глаткој стени у

Град Петруша у клисури Црнице.

клисуру коју су затварала ретком и слабом шумом обрасла брда. Високе, голе чуке и шиљци усецали су најфантастичније линије у тамно небеско сивило иза себе, из кога, на нашу срећу, нису потекле кишне капи, јер у том случају не бисмо стигли до одредишта коме смо се упутили. Наш циљ је заклањала само још једна истурена, готово окомита стена, а кад смо и њу савладали, пред нама се указаше рушевине цркве која носи име Петруша, готово срасле са блоковима кречњака наднесеним над њима.

Непојмљиво је велик број манастира и цркава које су српски владари подигли у долинама Млаве, Ресаве, Раванице и Црнице. Међутим, ниједна од тих задужбина не може се похвалити таквим романтичним положајем какав има црква Петруша, посвећена Огњеној Марији; сам тај положај био би довољан да распали народну машту. Али за цркву је везано и предање да су Турци тамо извршили препад на народ окупљен на сабору 29. јула (по старом календару) и да су све поклали. Крв је текла у таквим млазевима да је Белица на том месту потамнела, па се отада зове Црница. Ово предање, име цркве Петруша и изнад ње разрушена стеновита тврђава подсетили су ме на хроничарску белешку поменути на стр. 90, у којој се међу тврђавама које је разорио претендент на турски престо »цар Моусиа« наводи и досад неидентификовани Петрус. Да није можда из освојеног Сталаћа послат неки

Град Петруша - план.

казнени одред који је напао и разорио оближњу тврђаву и цркву Петрушу?

Оригинална основа 13,8 m дуге црквице, која се у источном делу између бочних апсида проширује на 7,55 m, види се из тлоцрта који сам снимих и који овде објављујем. Зидови, дебели 0,8 m, рађени су у целини од бигра, кога има код североисточног брда Присаке, али се због веће тврдоће вади код северозападне Бигренице. Хорска ниша и полуобличасти сводови зидани су од брижљиво тесаних квадера тврдог кречњака; опеке сам нашао једино у луку 1,30 m високог тимпана, који је усечен изнад равног доватника на зиду нартекса и на коме се на десној страни јавља Огњена Марија са св. Илијом, док је фигура на левој страни, као и све остале фреске, веома оштећена. Црква је постављена тако близу стене брда Чокоће да сам се с великом муком провукао до њене хорске апсиде.

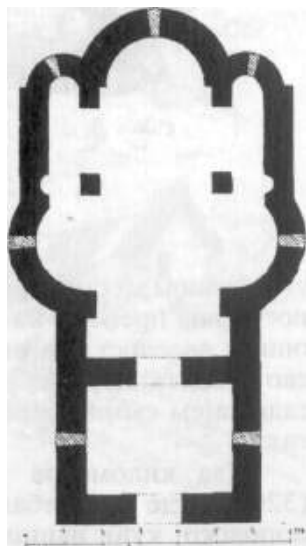
Изгледа да манастир никад није имао веће размере и да је стално био само метох северније Раванице. На уском темењу стене није уопште било места за општежитије; његови зидови се налазе узводно на левој обали потока, у уском усеку, удаљеном један километар од села Забреге. Поред њих су и рушевине једне 10m дуге и 3 m широке црквице, саграђене од пешчаника, кречњака и бигра, с нартексом и полукружном хорском апсидом, у чијем су зиду, сачуваном до висине од 2,5 m, усечене још четири полукружне нише. Ова мала грађевина је посвећена св. Јовану и 29. августа, по старом календару, држи свој

сабор, који окупља многе вернике (Усековање главе св. Јована Крститеља).

Према народном веровању, у тесној вези с манастиром Петрушом је пећина која се види високо на северној падини Чокоћа и у којој калуђери издржавају постове. Три огромна камена блока што леже поред Црнице испод пећине донела је у својој кецели често помињана кнегиња Јерина - која се ево и овде јавља - и оставила на високом платоу дворишта свог некадашњег дворца. У ствари, на Чокоћу се види један камени блок, 13 m дуг, 5 m широк и 8 m висок, двема браздама подељен у три дела, и остаци бедема око платоа, чије је димензије измерио инжењер Бабецки док сам снимао тлоцрт цркве; од истока према западу било је око 780 m, а од севера према југу 600 m. Горе је дивно мирисао јоргован који је у позну јесен по други пут процветао и кога, поред патуљастих смокава и другог жбуња, има горе у изобиљу. Такво друго пролеће, које се у просеку јавља сваких десет година, сељаци сматрају сигурним предзнаком оштре зиме.

Окићени цвећем, у добром расположењу због успелог излета и опет ведрога неба, спуштали смо се стрмом стазом назад. Док сам цртао живописну клисуру, моји пратиоци су покушали да у виру званом Сињац динамитским патронама дођу до пастрмки, али без успеха. Рибе су биле сувише дубоко. Младо, још свеже зелено лесково и буково жбуње, које је избијало свуда између стена, густе врбе уз обалу потока, музика немирне Црнице која се обрушавала низ каскаде и ковитлала у вртлозима - била је то заносна лепота којом су се чула опијала. Али на Истоку никад није све у реду. Наши коњи нису били на

Црква Петруша — основа.

ЧОКОЋЕ, »Јеринин камен«.

Дочек гостију у Буљану.

уговореном месту, па нам је требало много вештине да преко несигурног брвна пређемо на леву обалу. Прелазак »Тврдог града« изазвао је општу веселост. За ова пецкања поп се обештетио у хладу ораха код своје воденице, где је импровизиовану закуску зачинио гурманским садржајем својих бисага и чутура, при чему смо му сви сложено помагали.

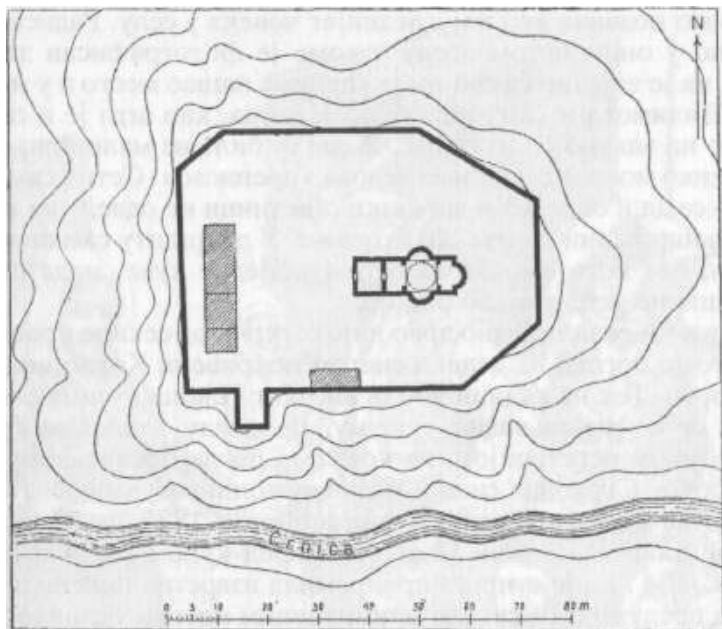
Два километра узбрдо, кроз бескрајне шљивике до Буљана (320 m) где је требало да преноћимо, прешли смо лако и брзо. У поповској кући наишли смо на најтоплији пријем. Следећег јутра на

доручак смо позвани код најугледнијег човека у селу. Радисав Јовановић је био у оном истом оделу у коме је фотографисан за париску изложбу, па је заједно са својим укућанима нашао место и у мојој мапи цртежа. Ђилимова и јастучића било је свуда, као што је и све остало указивало на знатно благостање. Жене су биле не мало поласкане кад... сам неколико мотива с њихових везова »преписао«. Сетио сам се Босне , и плашио се да и овде неки варошки саветници не одведу на криви пут урођени национални дар за обликовање. У дворишту сам видео ракијски казан, без кога овде нема готово ниједне куће, мада се печење ракије више не исплати као раније.

У близини села ниједно дрво није сигурно од секире првог пролазника. Зато је поглед на далеки снегом покривени Копаоник био потпуно отворен. Тек на падини 900 m високог Пљоша, усамљене букве и хрстови су се згушњавали у шуму, прораслу лесковим грмљем и бујном јесењом вегетацијом, из које смо после преваљених 10 km са 752 m високог Страовца сишли у травну долину Суваче. У тамошњем руднику угља Сисевац-Врчић, концесиониран 1873. са 57 поља, сачекао нас је власник Божин Бошковић пред кућом свога надзорника, Словенца, чија нам је супруга припремила изврстан пилећи паприкаш. Ово мало предузеће са својом примитивном пругом одавало је утисак тешке заосталости. Досад је из два окна са 8-20 радника годишње добијано највише 8000 метарских центи угља, који се на месту продавао по 0,60 динара. Радничка надница је износила 1,60 динара. Мада је овај 2—7 m дебео, терцијарни слој угља, који лежи у конгломерату окруженом пешчаником, веома сличан оближњем сењском (прва

Сисевачки рудник угља.

СИСЕВАЦ, план кастела.

књига, стр. 291), цео овај скромни погон доћи ће у питање ако се парафинска цена од 1,50 динара за 100 kg, у којој знатан удео има скуп транспорт путем преко Дубнице дугим 30 km/не снизи изградњом 6 km дуге жичаре до сењско-ћупријске цруге. Хитно решење овог за Сисевац животног питања је утолико нужније што његов најбољи купац, Минхова фабрика сукна у Параћину, настоји да се већ давно пројектованим искоришћавањем оближњег мутничког слоја ослободи зависности од њега.

Наш одмор је био кратак, јер је у западнијој високој долини требало да испитам једну досад готово непознату грађевину. Пут до ње су отежавали хладни и топли извори који су избијали из тла са бујном травом и источно од рудника претварали га у праву мочвару. Низводно од става двају кракова Црнице, која се због јаких притока од Пожара нагло шири и убрзава ток, прегазили смо ову речицу и стигли на њену десну обалу. Још један кратки галоп и ево нас пред рушевинама цркве која ме је, надмашујући успелим пропорцијама и величином Петрушу и многе познате средњовековне српске споменике архитектуре, веома изненадила. Трагови пандантифа на јужном зиду, сачуваном до 6 m висине, показују да је над 14,30 m дугим и између бочних апсида 10,10 m широким главним бродом стајала купола. На жалост, она је, као и сводови, срушена и лежи у шуту који испуњава унутрашњи простор цркве све до хорских прозора. Све три апсиде су изнутра

полукружне, а споља седмоугаоне. У јужној апсиди су фреске понајбоље очуване и нарочито у фигурама светитеља показују индивидуализацију која прелази оквире уобичајеног схематизма и даје довољно разлога за жаљење што је већина осталих оштећена, међу њима и ктиторска слика у пандантифу над улазом 6,25 m дугог и 6 m широког нартекса. У просеку један метар дебели главни зидови, постављени на соклу од црвеног пешчаника, рађени су од бигра и у погледу технике грађења слични су петрушким, па као и ови имају округле отворе за ваздух, сличне пушкарницама. Раније их нигде нисам видео на српским грађевинама. По њима би се могло претпоставити да је обе цркве радио исти мајстор у исто време; кад су саграђене и ко су њихови оснивачи, о томе српски аутори ништа не говоре. Милићевић и Карић не знају чак ни да оне постоје. Једино је марљиви историчар Руварац имао једну белешку⁵ у којој каже да је црква морала постојати још пре косовске битке. Наиме, године 1381. помиње се као посетилац светогорског манастира Хиландара »игуман из Сисоја«, а 1509. се у Русији појавио »сисојски калуђер Јанићије«; последњи пут патријарх Арсеније III помиње 1679. »метохију Сисојевац на Црници«, која је (свакако идентична с нашим Сисевцем) вероватно, као и Петруша, припала главном манастиру Раваници.

Испитујући ближе простор око цркве, нашао сам прилично велико утврђење, али толико оштећено да је тешко било тачније одредити његових седам фронтова. Ипак сам успео да их утврдим бар у главним линијама: од цркве је северни удаљен 27 m, јужни 20 m, источни 15 m и западни 36 m. Уза сам западни бедем наишао сам на једну грађевину, дугу 27 и широку 6,20 m, подељену преградним зидовима у три просторије, широке 5,7 и 13 m. На јужном бедуму је према Црници била истурена огромна квадратна кула, која је, вероватно, штитила главни прилаз. На више места су метар дебели зидови прилично очувани; остаци на источном делу, где су грађени црвеним пешчаником повезаним густим малтером, дају утисак античке технике. Како по свему изгледа, овај манастир Сисоје, који је био јако утврђен, настао је на рушевинама неког римског кастела, који је с оним на југозападном брду Чокоће код Забреге и трећим на 801 m високој северној Стражи, на извору Црнице, штитио поменути планински пут и римске топионице у подножју оближњег Горуновца; о постојању ових топионица сведоче многа хрпшита бакарне шљаке на десној обали Јованчева потока и пут који је од *Norgeum-a Margi* водио онамо. Пут је ишао десет километара десном обалом Раванице до Сења, тамо прелазео невисоки плато Јелен-брда и даље водио падином Лаза ка Горуновцу.

Овде се друштво које је с великим интересовањем пратило мој рад поделило. Свештеник се с господом Бабецким и Бошковићем

⁵ »Старинар«, VI, 1889, стр. 35.

Манастир Св. Петка.

вратио у Параћин, док сам ја с инжењером Теодоровићем, нашим пандуром и једним водичем који је добро познавао пут продужио ка манастиру Св. Петки. Пењући се стрмим путем од рудника, оставили смо лево иза себе Бојацијин гроб и преко 200 m серпентина стигли на 813 m високу Папратну, са које се слаб поточић слива у суседну, једва 30 m широку, али 400 m дугу вртачу Падина. Овде сам прешао у западни крашки регион протегнутог планинског ланца Голубиња, високог 1321 m. Његове високе површи, које као да се у бесконачност протежу према истоку, богате су малим водотоцима који се обично завршавају у левкастим понорима и кроз дубока дна вртача понире у доње водопропусне слојеве кречњака; око тих водотока се букве згушњавају у шумарке, а западна зона црвеног пешчаника прелази у широко подручје кречњака. Готово свим већим вртачама је српско-влашко околно становништво дало карактеристичне називе. Мало даље према североистоку, окружена са 40 мањих вртача, лежи 250 m дуга вртача Брезовица, са стрмо засеченим ивицама, код које истоимени 120 m дуг поточић понире у дубоко гротло.

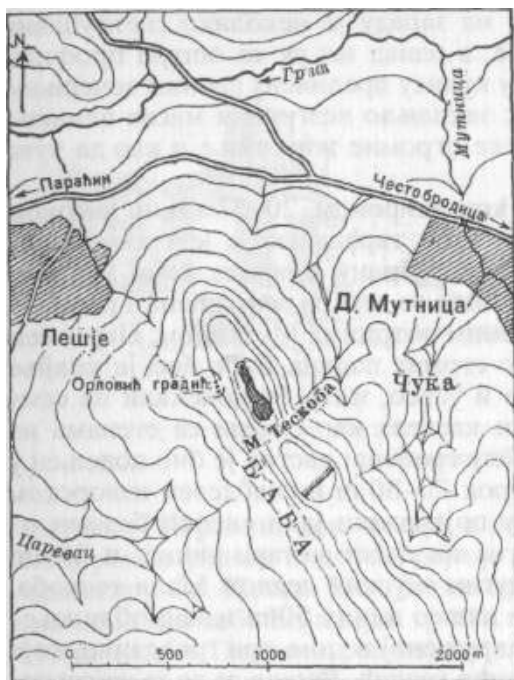
Даље на југ ишли смо преко усталасане, дрвећем богате висоравни, чије једном кошене ливаде дају у позну јесен богату пашу за стоку. Једноличност предела прекидале су овде-онде вртаче с водом, на којима стада гасе жеђ, или влашки пастири који су нас бранили од својих горопадних четвороножних чувара. Од Пештерца један споредан пут води на исток преко Тупана (834 m) ка вртачи Игриште, са 40-50 m високом ивицом и већим бројем малих, још стрмије засечених корита у оквиру широког басена, и даље ка суседном Торочишту, које прима малу притоку Голубницу. Затим смо прошли мимо Дебеле главе (811 m), где је поред истоименог потока код Горње Мутнице у повлатном слоју пешчаника нађен угаљ, па смо онда дотакли Косанић (726 m) и Црни врх (700 m), с кога се отвара диван поглед у даљину. На

југоистоку је изронио врх Ртња, на западу је неколико светлуцавих кривина назначавало ток Мораве, а изнад ње су се оштри профили планина западне Србије сливали у кулису преливену дивним вечерњим руменилом. На југу нам је видик заклањао незграпни масив планине Бабе, која се опружила попут неке огромне животиње и као да чува стражу на прилазу Параћину.

На гребену Бабе, дугом 3 km, широком 20-230 m и високом 470 m, налазила се високо изнад Грзе тврђава која је господарила целом околином и за чију је лаку одбрану природа сама учинила најбоље што је могла. Пошто је била са севера заштићена Грзом, са истока, запада и југа дубоко усеченим потоцима Мутницом, Царевцем и Скорицом, прилаз до ње преко стрмих падина Бабе био је крајње тежак. А ако би нападач у томе и успео, њега би дочекали на саму ивицу платоа постављени бедеми кастела као срасли са стенама на 670 m високом северозападном делу гребена; кастел је био подељен у три одсека, био је дуг 210 и широк 20-80 m и снабдевен изворском водом. Њега су према југозападу појачавали јаки високи бедеми од бигра и великих квадратних опека на десет метара вишем и 230 m широком делу Бабе над 420 m дугим и уским седлом Мала тескоба. Осим тога, инжењер Бабецки је нашао неких 50 m изнад оближњег села Лешја, на малој висоравни окруженој водом, три грађевине, које околни сељаци зову Павла Орловића градић. Верује се да је најсевернија (13 m дуга и 10 m широка) била конак славног средњовековног српског војводе, друга (15 m дуга и 8 m широка) његова кухиња, а трећа, петоугаона, са странама дугим 7 m, његова »кула«. И у јужном подножју Бабе, на Чуки близу Доње Мутнице, виде се остаци неког »градића«.

Чак кад би средњовековно постојање ових грађевина приписаних Павлу Орловићу и било доказано, смело би се с великом вероватноћом претпоставити да оне стоје на остацима античких истурених утврђења која су затварала прилаз ка кастелу на Баби. То важи нарочито за кастел на Чуки, јер се налазио на важном саобраћајном чворишту, где су се антички путеви од Ђуприје и Параћина спајали у трасу ка Честобродици. Може се, наиме, претпоставити да сигурност у овој области богатој шумом и кланцима није ни у римско доба била већа него данас, кад очигледно није довољна, па је била неопходна стална контрола пута изграђеним ланцем караула. У Извору смо прошли поред куће злогласног Коде, који је са својом дружином дуго вршио насиље над целом околином; у априлу 1889. је са своја четири другара ухваћен и стрељан. Гледано са брежуљка изнад села, подбрђе Бабе је изгледало као илуминирано многобројним ватрама које су запалили пастири Доње Мутнице и Лешја.

Ово Лешје, које се сад појавило на видику, било ми је двоструко занимљиво: као родно место пријатељске ми породице Лешјанин и по историјским успоменама везаним за њу. Према једној хрисовуљи,

План кастела на планини Баби.

- 176 стару црквицу је основао игуман Дионисије са својим братом војводом Црепом и оцем Вукосавом за време цара Уроша.⁶ Године 1411. деспот Стефан Лазаревић је светогорском манастиру Хиландару уместо Лешја дао неколико места код Новог Брда »у време кад је у манастиру Лешје живео игуман Венедикт« (син поменутог војводе Црепа).
- 177 Пореклом из Лешја је и 1796. рођен Стојан Јовановић Лешјанин, који се истакао већ у првом устанку. Доцније је био судија у Параћину и Ражњу, 1842. председник суда у Крагујевцу, 1845. члан Државног савета и 1858. министар унутрашњих дела; да чита и пише научио је тек у зрелим годинама. Осећајући сопствени недостатак образовања, он се утолико више бринуо за васпитање своје деце и сродника. Његов синовац Рајко Лешјанин, рођен 1826. у Лешју и школован у Хајделбергу и Паризу, брзо је од лицејске катедре стигао до фотеље министра правде, а после убиства кнеза Михаила био је кратко време и члан намесништва. Умро је, поштован и ожаљен, у Бечу 1872. Такође рођен у Лешју, Милоје Лешјанин је као оштроуман правник својим значајним публикацијама знатно допринео развоју правне науке у својој земљи. Генерал Лешјанин (сл. на стр. 423), колико љубазан човек толико

⁶ Усмено саопштење професора Ковачевића.

⁷ Miklosic, Mon., S. 571.

храбар генерал (умро 1896), командовао је у турском и бугарском рату Тимочким корпусом, доцније је био на челу Генералштаба, а 1889. је организовао крунисање краља Александра у Жичи. Кад је овај с краљицом Наталијом на путу у манастир Св. Петку посетио и Лешје, похвалио је хладан извор испод велике стене више села.

Био је већ сумрак кад смо прешли јако избраздане обалске падине Грзе. На обема обалама, беле барутане као да украшавају висове. Разне приче о злочинима и убиствима које је причао наш пандур давале су пределу још језивији изглед и учиниле да са двоструком радошћу поздравимо жељени циљ, манастир Свету Петку, у коме смо се убрзо осећали као код куће. Наш манастирски домаћин, испосник Хаџи-Јован, био је у свему сушта супротност свога претходника, банатског калуђера који је с поменутиим Кодом и његовом бандом приређивао тајне оргије у манастиру. Кад је чуо да је Кода ухваћен, он је побегао из страха да не буде кажњен као јатак хајдука. На његово место дошао је из Раванице побожни калуђер Јован, који се свесрдно трудио да чистим, беспрекорним животом спере љагу са своје богомоље. Мени се чинило да је у вођењу тог једноставног живота чак и претеривао. Манастирски слуга је њему за вечеру донео на сто само тањир напола куваног пасуља и чашу воде, а изгледа да му ни ручак није обилнији. Године 1886. **Јован је био на Атосу, где је стекао титулу хаџије и изгубио многе илузије с којима је тамо отишао. Његово национално осећање било је најдубље повређено тиме што је манастир Хиландар, који су основали српски владари, затекао у рукама Бугара; штавише, тамо нису хтели да га прихвате ни за једну ноћ! »Да није било гостољубља оближњег руског манастира, морао бих да проведем ноћ под ведрим небом«, завршио је он с тешким уздахом своју причу. За мене је било занимљиво и то што из тако веродостојног извора чујем да у свим светогорским манастирима на хоспитовању има само девет српских калуђера.**

Склоност ка аскези и калуђерском животу опада у српском народу толико да постојећи манастири имају велике муке с попуњавањем празнина које настају умирањем припадника старијих генерација. А какав су углед уживали некада! На зиду наше спаваонице је, урамљена под стаклом, висила једна српским језиком писана »мазбата« (службена представка) параћинских хришћана која је после ослобођења Лесковца (1877) нађена у тамошњем конаку и, пошто се односи на овај манастир, поклоњена њему. Она садржи молбу за допуштење да се »обнови пожаром уништено манастирско уточиште за убоге да не морамо, као пилићи без квочке, да идемо у друге манастире као просјаци!« — Пада у очи и покоран, китњасто молећив тон којим су се Параћинци 1816, дакле 60 година пре ослобођења од турске владавине, обраћали свом гувернеру. Ево дословно преведеног уводног пасуса: »Светли, поштовани паша! **Љубимо земљу пред Тобом, и Твоје одело, руке, ноге, и молимо се Богу за свог свемоћног цара, султана**

Махмуда, да му подари дуг живот и чврсту руку. После њега, нека би Бог Теби дао Твој пашалук и Твоју власт за дуго време, да Твоји синови постану велики везири и да Те Бог поживи докле Ти срце жели и да Твоја сабља буде врло дуга! Амин! - Ми Те молимо, светли паша, да нашим синовима, нашим очевима, нашим мајкама, нашој деци, који су Твоја деца... итд.»

Изгледа, међутим, да се није радило само о подизању убожишта, већ пре свега о обнављању цркве, што се паши не помиње. Вероватно се није желело да се таквим признањем повређује пашино честољубље, већ је испод жита од 1818. до 1824. обновљена и црква, која је за време устанка била тешко оштећена, и дограђен јој је још један ружан додатак. Њен праволинијски портал је сасвим НОВ. Над 18m дугим, међу апсидама 6,70 m широким бродом, с незграпном полукружном апсидом, дижу се две октогоналне куполе, за чије су богатије обликовање примењени егзотични стубови и зупци од косо постављених опека. У сиво мраморисаном унутрашњем простору пада у очи на шареном иконостасу слика заштитнице манастира св. Петке у одећи калуђерице, с нимбом и рукама од сребра, у десној јој је крст, а у левој златни тањир са женском главом; многа поклоњена кандила и шарено осликане свеће високе и до 1 m показују с колико се поштовања народ односи према светитељки и манастиру. Петком се окупљају болесници из шире околине да би на извору св. Петке, над којим је један побожан параћински грађанин саградио павиљон, потражили лека. Овај моћан извор образује језеро и после три четврти часа тока улива се у Грзу. Између овог главног привлачног манастирског пункта и његове цркве на врху брежуљка, с кога се отвара леп поглед на Бабу, стоји НОВ, чврсто грађен конак за калуђере с неколико соба за имућније посетиоце; други налазе смештај у оближњој механи, која служи и као караула.

Двема парохијама везаним за Свету Петку припада осам имућних села са око 4000 душа. Манастир поседује лепа стада, 41 хектар ораница и ливада, 1,5 хектар винограда и 17 хектара шуме. Али, иако је његов марљиви игуман Хаџи-Јован неуморан у напорима да побољша несређене материјалне прилике манастира, тако да приходи од 4000—5000 динара покрију расходе, неки подбодени сељаци су га у новембру 1896. напали, због чега су ухапшени и судски кажњени.

Прешавши код Свете Петке на леву обалу Грзе, ишли смо путем који се у црвеном повлатном пешчанику стално пење, а његова најстримија места, мада недавно реконструисана, и даље отежавају пролаз колима. Многа букова стабла, оборена да би се имао бољи преглед терена, леже лево и десно поред пута и нико за њих не хаје. Да би се овдашње изврсно одржаване шуме могле рационално користити, морала би се изградити шумска пруга кроз Средњи Поток, преко Доње Мутнице и Лешја, до параћинске железничке станице. Сретали смо многе караване. Сељаци су с воћем, стоком, житарицама и вуном

путовали на коњима или колима од Тимока ка параћинској пијаци. На први поглед, Срби и Власи се нису разликовали, јер и једни и други овде носе чупаве шубаре. На другој страни моста који води на десну обалу Грзе црвена мермерна плоча објављује: »Године 1894/95, за владе Његовог Величанства краља Александра I, просечен је овај пут итд.« Допринос државе за овај пут износио је 300000 динара.

Пошто смо се старим путем попели на 501 m високу Васачу, кренули смо низбрдо ка жуборној Честобродици, а 190 m ниже прегазио сам је код друге »страже« на Репушарском потоку, да би се одатле опет стрмим серпентинама попео на 246 m виши превој Столове. На Столици смо пустили наше задихане коње да се мало одморе. Овде је 1883. дуго логоровала једна јака чета радикала побуњених против краља Милана и напредњака. У околној шуми они су имали довољно дрва за своје логорске ватре на сада тужно пустом платоу. Генерал Таша Николић, који је био послат да угуши побуну, спречио је њено ширење тако што се на колима која су превозила материјал за изградњу пруге Београд-Ниш, за коју је био завршен тек доњи построј, појавио с неколико хиљада војника од Алексинца, дошао побуњеницима иза леђа и разбио их код Зајечара. После тога су и устаници на превоју Честобродици, нападнути са неколико батаљона, после првих прецизно испалених топовских граната са брда Вешала, напустили своје утврђене положаје. Тај грађански рат је стајао много крви, а Крајина ни до данас није преболела ране које јој је задао. Међутим, радикалска начела су 1887. ипак победила, а њихови приврженици, који су се налазили у тамницама или у изгнанству, до 1897. поново су освојили већину у Скупштини, Државном савету и влади.

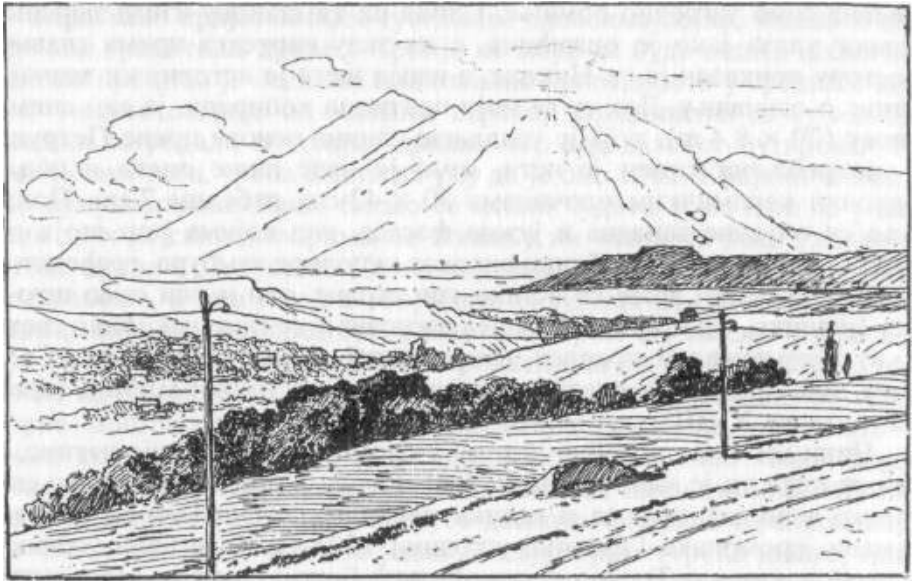
177

XIV

ПРЕКО КРИВОГ ВИРА, ЗЛОТА, БРЕСТОВАЧКЕ БАЊЕ, ЗАЈЕЧАРА И ВРШКЕ ЧУКЕ НА ЈАСЕНИЧКУ РЕКУ

Прекорачивши границу тимочког округа и тимочку вододелницу, стигли смо у већ поменућу огромну кречњачку област између Голубиња и Ртња, која Поред многобројних вртача крије и друге занимљиве појаве карста. Одмах поред пута, после кратког тока у кречњаку, нестаје Пониквица, која је неко време ишла упоредо с путем, као и неколико изворних кракова Кривовирског Тимока, да би код истоименог села избили удружени с неочекиваном снагом. Наизменично преко дубоких пукотина у иловачи и преко пешчаника, пут нас је по овом тешком терену довео до треће карауле, Страже. Тај део пута смо прешли галопом, јер нам је већ на превоју гласник донео вест да ме у механи код карауле чекају нека господа коју ми је послао у сусрет зајечарски начелник. Размена поздрава са професорима Драгољубом¹⁷⁹ Павловићем и Светиславом Симићем, који су се добровољно придружили мом службеном пратиоцу окружном шумарском инспектору Сави Драгановићу, био је исто толико срдачан као и опроштај с ћупријским инжењером.

У кратким јесењим данима, мора се и на студијском путовању већ од раног јутра користити сваки минут. Моји млади сапутници извукоше из својих бисага и ставише на сто све што је било потребно за кратак али изврстан доручак. Онда смо добрим путем пошли, такође оштрим темпом, на југоисток преко висоравни Калафат, где се на Суваји вади угаљ. На северу је уоквирују шумовита, 800–900 m висока брда, у чијем се подножју сместило велико српско село Криви Вир. Да је његово надалеко чувено овчарство уносно, сведочи цео венац лепих кућа распоређених амфитеатрално међу брежуљцима под виноградама; међутим, шанчеви који се виде свуд унаоколо подсећају и овде на бурне дане 1876, кад су становници Зајечара и долине доњег Тимока морали да беже у ова брда пред Турцима који су надирали и њиховим послушницима Черкезима, којима је главни циљ била пљачка. Огроман масив ртањске пирамиде, који се уздизао непосредно пред нама, гледао је тих дана с висине у ову »долину суза«, као и 1883. кад су се ту одигравали жалосни призори грађанског рата!

Ртањ – виђен из Кривога Вира.

Поглед на моћни Ртањ будио је овог пута у мени помешано осећање радости и туге. Пре готово тридесет година, у напону младачке снаге и пун планова, гледао сам с његовог врха широку панораму око себе; од свега тога успео сам да остварим само скроман део. Додуше, имао сам бар то задовољство да подигнем густу вео којим је био покривен Балкан до Црног мора, да успешно сарађујем у ослобођењу бугарског народа и да проширену независну Србију неколико пута пропутујем и опишем оно што сам видео; али имало би на европском истоку још много шта да се уради, а преда мном више нема много година. Али шта се ту може, одувек је било мало оних који су доживели да виде остварене идеале своје младости. Па ево и Вељко, прослављени борац за слободу коме је недавно подигнут споменик и кога сам се и нехотице сетио кад сам угледао белу црквицу Лозицу, где је са малом али храбром четом чекао турског тлачитеља, пао је с оружјем у руци (глава XV) не дочекавши ослобођење Србије.

Кад смо прешли око 4 km, скренули смо с пута на југ и преко веома мочварног терена за 12 минута стигли до живописних рушевина цркве у Лопушњи. Народ је убраја међу девет најстаријих, данас већином порушених цркава у ртањској области, које је ради покајања подигао неки разбојник по савету владике кога је намеравао да убије, а потом га заиста и убио. Што се цркве у Лопушњи тиче, сматрам да је ова прича без стварног основа. У једном натпису записано је име оснивача ове занимљиве али делимично сачуване богомоље, коју Ми-

лићевић само узредно помиње. Слика на тимпанону изнад западног, главног улаза јако је оштећена, а на зиду нартекса према главном простору приказан је св. Никола, а изнад њега је историјски значајан натпис о оснивању. Док су га моји пратиоци копирали, ја сам снимао основу (20 x 8,4 m), која је упадљиво слична основи цркве Петруше. И употребљени камен је исти, само је овде више опека и под је поплочан керамичким плочицама 30 x 42 cm, дебелим 7 cm. Понајбоље су очуване западна и јужна фасада, над којима још стоји део некад октогоналног, необично високог куполног тамбура, грађеног од кречњачке седре; држе се остаци три стране, али..и они само што се нису срушили. Од старог живописа распознаје се само неколико светитеља; орнаментални преплет, спирале итд. изведени су чисто. Све у свему, ова грађевина спада међу најбоље у источној Србији (трећа књига, глава XVIII).

Чини ми се да посебну пажњу у овој цркви заслужује натпис, из 1184. гога се види да је њен оснивач »Јоан Радул, војвода и господар свих угарско-влашких земаља и велики паркалаб жупан Георги, у време игумана јеромонаха Гелазија, у години 1501« и да је цркву осликао »игуман јеромонах Теодор уз помоћ кнеза Богоја, госпође Маре и деце у години 1510«.

Где је владао овај Јоан Радул? Историја познаје, додуше, једног војводу Раду Негруа (1290-1314), који се опирао превласти Угарске и који је узео поменути титулу и предао је својим наследницима. Знамо и то да су се већ у доба цара Душана и нарочито Лазаревића (1372-1427) између владајућих династија у Србији и Влашкој на основу заједничких политичких интереса и тесних сродничких веза развијали пријатељски односи, којима се може објаснити то што су српски кнезови оснивали цркве на влашком тлу, а влашки у Србији. У цркви »Curtea de Arges«, коју је основао Неагое-Бесараба и обновио војвода Раду, јављају се, на пример, поред ктитора Неагое, Радуа и Владислава и слике српског кнеза Лазара и његове супруге Милице¹, који су већ влашком војводи Владу I помогли да сагради цркву у Водици и Раду-Бесараби да украси ону у Тисмани. С друге стране, учешће помоћне војске на Косову, коју је цару Лазару послао молдавски војвода Петар Масутин, овековечено је једном, на жалост слабо очуваном фреском на јужном зиду цркве у Лопушњи. Колико су односи између Влаха и Срба остали и даље добри, показује то што је деспот Стефан Лазаревић влашком манастиру Водици, а исто тако и Тисмани (1407), не само писмено потврдио добра која им је поклонио његов отац већ је и настојао да њихов принос повећа ослобођењем од дажбина и интензивнијим насељавањем Влаха.²

¹ *Mănăstirea Curtea de Arges*, Tab. XI. - Између двеју фигура њихова деца, Лазаревић Стефан и потоња султанија Мара (?).

Чед. Мијатовић, *Српски одраци из румунске историје* («Летопис Матице српске», књ.

При тако пријатељским суседским односима појава влашког војводе као градитеља цркве у Србији не мора да буде ништа необично, утолико пре што је осећање националне припадности у средњем веку било толико слабије од осећања верског заједништва да су влашки племићи саградили неколико цркава чак код далеког бугарског Трнова³; осим тога, треба имати на уму да је око 1501. Крајина већ била јако румунизована. Више бисмо се могли чудити томе што се у влашким историјским изворима не помињу ни »војвода Јоан Радул« ни његова црква у Лопушњи. Да он није идентичан с поменутиим »Радул-Бесарабом«, а још мање с »војводом Радулом« из српских народних песама, који је, наводно, био ожењен сестром (?) кнеза Лазара и за чије су цркве српски калуђери, вероватно да би сузбили утицај јаке папске пропаганде, не само писали свете књиге већ и посветили чудотворне мошти св. Григорија из манастира Бистрице, произлази из ознаке године - »1501« - у натпису у Лопушњи. Њен »Јоан Радул« могао би да буде само онај »војвода« истога имена који је живео у време Арнаутке Анђелине, супруге деспота Стефана Бранковића, и око 1508. дао да се штампа један »Литургијар« (трећа књига, глава XVIII), а умро 1509. године. Међутим, његов однос према Влашкој, где је у то време владао »Stevan cel Märe« (1457-1504), не објашњавају ни румунско-српски извори. Склон сам претпоставци да је он - ако је уопште постојао - владао као турски вазал у српској тимочкој области (?), а то би опет значило да је она његова титула у натпису у Лопушњи нетачна. Можда ће Руварац⁵ или румунски истраживачи бацити више светлости на овог занимљивог старовлашког мецену.

Нешто пре Лукова одваја се пут који дуж Лукавице, преко једног виса у подножју Ртња, води у јужну долину Моравице; темељи римског кастела који је штитио овај пут још се могу видети код села Врмце. Овај део пута, дуг једва 12 миља, био је важна спона између јужне путне мреже око Ниша и северне, која је из области Тимока водила ка дунавском лимесу. Прешли смо Лукавицу, у чијој се клисури угнездило 40 циганских породица. То су вредни коритари, који дрвену робу сопствене израде, већином корита, разносе и продају по околним окрузима и бирају сопственог »кнеза«. Чудновато је да се ова занимљива Лукавица јавља на аустријској, али не и на српској специјалној карти. Срели смо дугу колону кола са лепим буковим трупцима, који се овде плаћају 2 до 3 динара по кубном метру, и затим, возећи нешто брже, стигли у велико село Луково, у коме живе помешани Срби и Власи. Да се село не би потпуно румунизовало, српски поп већ дуже

187), Нови Сад 1896. У овој занимљивој студији коришћени су новији румунски историчари, али се црква у Лопушњи и њен оснивач »војвода Јоан Радул« не помињу.

³ Kanitz, *Donau-Bulgarien u. d. Balkan*, Z. Aufl. I, S. 155, 173.

⁴ Даничић, *Рјечник*, I, стр. 13, III, стр. 16; према »Литургијару«, он је умро 1508.

⁵ Руварац је умро 3/16. августа 1905.

неће да венчава младиће који се жене Влахињама. Он ми је причао да је положај места тако здрав да је 1888. на 120 крштења долазило само 50 смртних случајева. Сеоску школу су Турци 1876. спалили, али је она обновљена и проширена и сада је посећује 40 дечака и неколико девојчица.

Барон фон Хердер је 1835. нашао код Лукова значајне остатке старог рудника и топионице гвожђа, које народ зове »Јошје«. Из времена живе српске рударске делатности у овом рудом богатом крају потиче свакако и месна црква, која у рушевинама лежи испод кречњачке стене. На потпуно пропалим зидовима ове 21 m дуге грађевине, која је некада била посвећена »светом ваведенију«, очувани су само незнатни трагови фресака. Моја скица дала је и овде, баш као и код раније поменуте цркве у Лопушњи, тлоцрт сличан оном у Петруши, што ме наводи на мисао да су сва три споменика грађена у исто време и да их је градио исти мајстор. У сваком случају, утврдио сам на овој археолошкој »terra incognita« значајан стари тип грађевине, коме можда припада и суседна северна црква манастира Крепичевца, коју је саградио Ђорђе Јовановић, према предању син Јоана Радула. Кнез Голуб, каже предање даље, који је цркву без одобрења видинског паше обновио, кажњен је одузимањем 12 ока сребра, 1000 оваца и поврх тога тамницом.⁶ За мене је било занимљиво што сам овде наишао на успомену на лопушањског војводу Радула, који је, ако и није владао овим крајем, имао у њему несумњиво велика имања и из Влашке пренео онај необични тип цркве. Разуме се, то је само хипотеза која би се могла потврдити историјским расветљавањем те мало познате епохе у прошлости тимочке области.

Остаци утврђења на 366 m високом Црвеном камену, који на североистоку надвисује село и његову околину на левој обали Тимока, потичу из римског доба. Зидови дуги око 60 m прилагођавају се конфигурацији јако избраздане стене која стрмо пада према западу и са које је узет материјал за њих. Из античког доба могли би да потичу и суседни остаци кастела на 700 m високим Лазинама североисточно од Кривога Вира, они на осам километара од Лукова, на висини од 500 m, и, најзад, они северозападнији, на висини од 608 m, на Билу код извора Радовањске реке. Први и други, од којих северно, на месту Новог Лома, стоји, како ми је речено, још један латински камен, имали су задатак да штите војни пут који се спуштао од Честобродице, а последњи је штитио рудник и топионице гвожђа код оближње Јабланице, чије некадашње постојање потврђује дуг вештачки изграђен канал, који поред високе стрмине води ка огромним хрпиштима јаловине и даље продужава на исток у правцу Валакоња. Градиште код Јабланице било је још у време турске најезде толико тврдо да су се, према предању, становници из околине тамо склонили и успешно

⁶ Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 882.

бранили све док нека старица, стављена на муке, није одвела непријатеља на оближњи вис који је доминирао »градом«, па су с њега отворили паљбу и убрзо га заузели (?).

Даље смо ишли северном падином Ртња, где се јелова шума простире до знатне висине. Са једног кратког, оштрог завијутка према северу угледали смо 700 m високо Обло брдо, најсевернији огранак Ртња, одвојен од њега дубоком бифуркацијом, који у смањеној размери има исти карактеристични профил као и сам Ртањ (стр. 122). Десно поред пута видели смо разрушену црквицу. Иначе је на овом веома плодном кречњачком тлу, испресецаном малим притокама речице Арнауте, унеколико занимљива била још само група људи која је с нама од Лукова ишла у 11 km удаљени Бољевац. У овом малом среском месту дочекали су ме у механи брзо окупљени угледници и пожелели ми добродошлицу. Пошто у малој соби за госте није било места за све нас, за мене је у пошти припремљена просторија, а и иначе су се трудили да покажу да им је »проверени пријатељ Срба« добродошао.

Пијаци и улици између мостова на потоцима Арнаути и Котару, који се спајају усред места, дају изглед варошице неколико бољих дућана, велика црква с високим торњем и нова школска зграда. Међутим, већина од 180 кућа, покривених плочама кречног шкриљца кога има у околини, мало се разликује од кућа у југоисточнијем »старом селу Бољевцу«, са чијих 170 породица варошица има 1100 душа. Године 1851. саграђена, сада дворазредна школа била је прва у срезу који има 20 општина, а за њом су једна за другом следиле оне у Кривом Виру, Подгорцу и другим местима. Чињеница да је похађа 100 дечака и 15 девојчица представља доказ о све већем интересовању за образовање, што се запажа и код војника територијалног батаљона који се овде попуњава. Бољевац је 1876. прошао кроз тешка искушења. Седамнаестог јуна Осман-паша је, долазећи од Зајечара са седам батаљона низама и башибозука, напао утврђени српски положај између Бољевца и Планинице да би продро ка Параћину, али је храбро одбијен; ипак су Турци спалили Лубницу и Планиницу, које леже на путу, и то тако да у пролеће 1877. тамо није било ниједне живе душе!

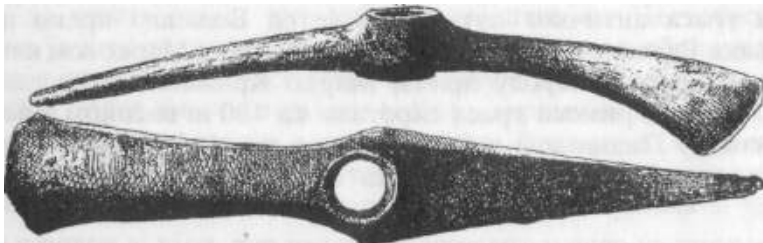
Просечно 10 m широка, местимично у стене ватром и пијуцима усечена траса античког пута ишла је од Бољевца преко питомих брежуљака Главице и Татарског поља (420 m) ка Марковом камену, са кога је, како се у народу прича, Марко Краљевић узхватио свога Шарца. Тамо је римска траса скретала ка 480 m високом Касаповцу, затим између Планинице и Оснића ишла преко Зајечара ка великом кастрому код Гамзиграда, недалеко од става двају главних кракова Тимока.

Римљани су овде изградили још један пут, који је водио у северну рудничку област. Кренувши овим путем, оставили смо на источној

страни вис на коме се налази заветина Св.Тројица, прешли смо преко једне невысоке вододелнице и између Андријевског и Буковог потока спустили се у Валакоње. Североисточно од језгра овог влашког села, које се са својих 500 кућа широко распростире по узвишици, знатна лежишта гвожђа у сијенит-порфиру чекају на обнављање експлоатације. Разно оруђе од чистог бакра и хрпишта шљаке крај старих јама на »Огашу драку« (српски: Баволски поток) указују на то да су она била коришћена у праисторији и средњем веку. Из римске епохе потичу највероватније остаци грађевине и попут бунара озидане јаме на врху оближњег, 500 m високог Тилва роша, са кога су извори, како су ме уверавали, некад били одвођени ка разореном селу Параљеву.

Отприлике 1,7 km северозападно од Валакоња прешли смо Тимок, одмах потом Боговину, оставили лево иза себе истоимено село и његове винограде, пресекли брежуљкасто, слабо обрађено земљиште на коме има много дивљих крушака и на чијим пашњацима пасу велика стада оваца и, прешавши на десну обалу Велике реке, стигли у велико село Подгорац. Међу кућама, већином грађеним од дрвета и покривеним кречним шкриљцем, у његовој дугој главној улици стоје школа, црква Св. Духа и неколико механа. Два попа колегијално деле клијентелу која се састоји од 2720 душа. Један од ове двојице душебрижника је родом из Угарске, раније је био казанција и зна помало немачки. Међутим, деловање ове духовне госпде изгледа да није у свему богоугодно. По ономе што су ми у селу причали мушкарци и жене може се закључити да су имали јако растегљиве појмове о моралу. Срећом, не стоје сва влашка села у околини на тако ниском ступњу. Подгорчанке су необично склоне гиздању и користе свако средство које им је доступно за истицање урођених дражи. Шарене кратке кецеље које се носе спреда и позади и које не покривају белу кошуљу од бокова наниже, пунђе, цветови и новац у коси, стаклене перле и шминка користе се веома кокетно и радним даном.

С овим људима се некако и цео предео пролепшавао што смо се више пењали у брда. Дуж добро трасираног, али слабо насутог пута прати нас на западу све оштрији и моћнији профил шумовитог, горе голог Маленика, чији је највиши врх висок 1172 m, а други, који се

Два бакарна пијука из Валакоња.

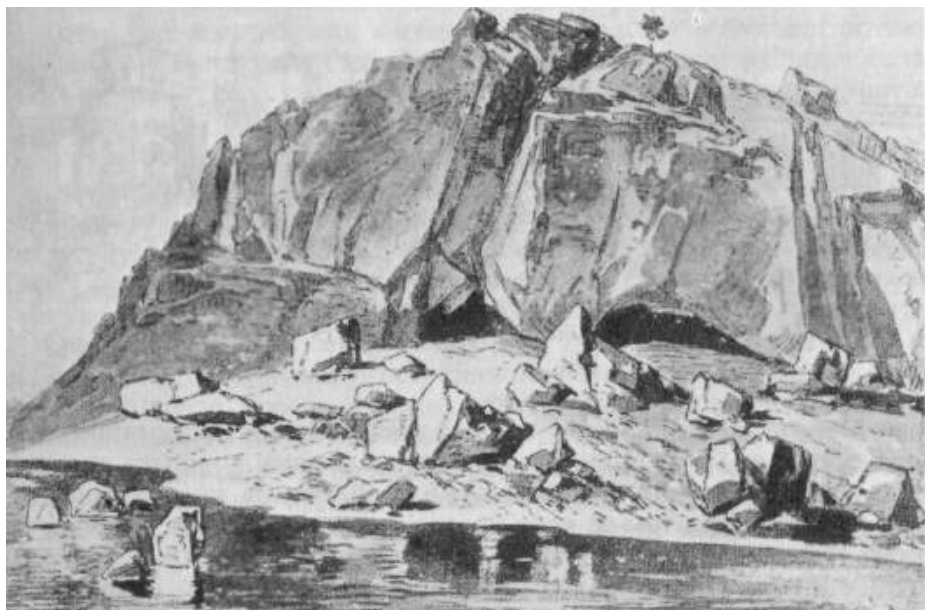
Школа и црква у Злоту.

зове Мали, 1031 m. Његово питомо подбрежје је местимично веома лепо обрађено, а леви су и пашњаци, мада нису довољни за велика стада оваца. Поједини сељаци имају и по 200 оваца, које зими прехрањују лишћем. При том се ипак поштује неки ред. Велик део храстова поред пута био је већ обршћен, поштеђени ће доћи на ред следеће године. И овде сам чуо жалбе - колико сам могао видети, основане - да званични органи прецењују вредност земљишта распоређеног у другу пореску класу.

Цела област између Тимока, Злотске реке и јужне падине Голубиња показује исте типичне појаве карста као поменута западна предтераса. Почевши од Боговине, западно од пута, на вишим деловима усталасаног терена између Боговине и Сараке, потока који се уливају директно у Тимок, нижу се вртачице; два километра иза Подгорца, ток Ваљанице пресеца вртача са оштро засеченим ивицама, а даље се јављају потоци Кленцуш, Ђемижлок, Лучјак, Пећина и Дубашница, који се са запада и северозапада, са високе вододелнице Мораве и Тимока, сливају ка Злотској реци; они после тока дугог 4—10 km (у ваздушној линији) нестају кроз поноре у сувом терену, који са многим вртачама личи на велико сито и који је од југа према северу дуг 10 и од запада на исток широк 6 km, а почиње тамо где ови токови нестају под земљом. Колики је удео ерозија, а колики тектонских поремећаја у овој занимљивој подударности, тешко је рећи, јер су објашњења »голих вртача« у Кучајским планинама источне Србије која дају истраживачи крашких феномена, на пример проф. Цвијић и Франц Краус⁷, у битним тачкама и данас дијаметрално супротна.

Меланхолични карактер ове типичне крашке области престаје близу Злота с појавом дивне храстове шуме, која се брижљиво одржава. Одмах потом, кречњачка стена, одвојена од 545 m високог Бурчија, која се живописно уздиже са кршевитог дна долине и чији врх

⁷ *Höhlenkunde*, S. 126 ff., Wien 1894.

Пећина у Лазаревом камену код Злота.

подсећа на тврђаву с порушеним зидовима, пружа диван поглед ка југоистоку на клисуру Злотске реке све до Сумраковца. Власи ту стену зову »Кршија сатурлуи«, а на српским картама је убележена као »Селски камен«. Црква Св. Илије, освећена 1838, и наспрам ње лепа школска зграда, са справама за гимнастику под сеновитим ораховим дрвећем, у којој три учитеља обучавају сеоски подмладак, сведоче о тежњама ка образовању и имућности злотских Влаха, који само оваца имају преко десет хиљада.

У ратној 1876. години Черкези су продрли до Злота и спалили неколико кућа. Али трагови ове катастрофе су већ давно ишчезли. Упркос томе, жалио се необично интелигентан месни кмет, који је, зачудо, познавао имена свих већих аустроугарских градова, на сувише високе порезе, који су се код појединих сељака из године у годину нагомилали до 700 динара. »У реду, плаћати се мора«, завршио је он, »али нама је зарачунато двапут више површина него што стварно поседујемо.« Дакле, и овде оправдане жалбе на тешко стање сељака, које делом долази и отуда што нема уређеног катастра. Свакако је и ово осећање неправичног оптерећења 1883. допринело побуни против напредњака и либерала, који су били уз владу. Један нарочито омрзнут богати власник механе, који се био сакрио у подрум, истеран је оданде запаљеним навилком сламе и са месним попом убијен. Исту судбину су узбуђени сељаци наменили и неком трећем »издајнику«, али је овај

благовременно побегао са женом и децом; ипак су му све по кући полупали, испустили вино из буради и дуго му нису дозволили да се врати. Главни учесници у овом изливу страначке мржње платили су за преступе тамницом или смрћу.

Док се наш злотски механџија трудио да спреми и на сто изнесе неколико, по његовом мишљењу ненадмашних, ужасно запапаних јела, љубазни кмет је предузимао све што је било потребно за моју посету Лазаревој пећини. То је надалеко чувена пећина, на само четврт часа северозападно од Злота усечена у готово вертикалан Лазарев камен. Из пећинског гротла хучно избија поменути Ђемижлок, као 8 метара широк романтични водопад, и 70 корака даље утиче у Бељаницу. Иначе, Ђемижлок извире 16 km западно од тог места и последњих пет километара до пећине тече као понорница. Застали смо да уживамо у овом дивном призору. Идући у стопу за фењерџијама који су нас пожуривали, ушли смо, више пузећи него идући, кроз низак улаз у главну просторију са не много живописним, али великим сталактитима; та просторија је била отприлике 160 m дуга, 12 m широка и 16 m висока. Шездесет метара даље, на подводној подлози покривеној хаосом од камења које је отежавало кретање, стајали смо пред степенастим успоном ка нешто вишем, северозападном ходнику са дивним пећинским украсом; наши водичи су нас уверавали да се овим ходником може стићи до 35 km удаљеног манастира Раванице (?). Према једној веродостојнијој причи, неки хајдук кога је гонио жандарм доспео је кроз овакав ходник на левој страни до високог, споља видљивог отвора на стени, и, сакривши се затим у једној од многобројних вртача јако карстифицираног терена, који у Трести достиже висину од 1300 m, спасао је главу. Једно слично, сталактитима и сталагмитима богато гротло отвара се према североистоку. Тамо је Феликс Хофман пре десетак година наишао, 1,4 m испод млађег културног слоја, на старији слој с костима пећинског медведа и пећинске хијене, са шилом од јеленског рога итд.; ја сам нашао мале окрњке грубо рађене грнчарије. Да је код Злота постојало праисторијско насеље говоре и вештачке хумке на Бељаници, које су можда тумули или потичу од људи који су просејавали њен и данас још златоносан песак. Истински величанствени су оближњи, често само 5 m широки, али 70—90 m високи кањони у које смо завирили на повратку у село.

Увече нас је ханџија послужио изванредним избором риба из Бељанице. Било је ту изврских пастрмки, змијуља (влашки: босок), кркуша, грведарки, кленова (*squalis dobula* Heckel) итд.; међутим, све су биле сасвим скромне величине. Наш обед је пратила бучна музика, јер се баш за сутрадан спремала нека свадба. Ушао је девер и позвао ме на славље. Прво смо пошли, на челу са кметом и неколико фењерџија, на место где се играло. Тамо нас је поздравио 22-годишњи младожења и пружио нам чутуру с вином за добродошлицу. Невеста, љупка осамнаестогодишња девојка, пустила се из кола, пољубила ме у руку и

образ; то је част која се указује само старијим људима и која се узвраћа новчаним поклоном. Затим смо ушли у кућу и честитали невестиној мајци око које су били окупљени рођаци. Јадна жена је плакала. Њен супруг, кога овде није било, спадао је међу оне који су због убиства напредњака осуђени на 20 година тешког рада, а њена имовина се за време дуготрајног процеса знатно истањила.

Славље је улепшавала дивна, мирна јесења ноћ. Играло се при светлости лојане свеће, смењивали су се коло и »ропота«⁸; моји млади зајечарски пратиоци шалили су се са сеоским лепотицама, које се нису дале збунити, већ су на сваку шалу одговарале као из пушке. Кад смо полазили, пратили су нас сви присутни, на челу са »бандом«, која се састојала од две виолине, једне фруле и гајди. Веселе се наставило у великој сали наше механе. Играле су се србијанка и мало тежа зајечарка. Ову последњу умеју да играју само бољи играчи. Непрестано иступање неколико корака напред, коме је следило умереније, елегантно кретање у ситним корацима назад, пружало је леп приказ за око, али је очигледно било веома напорно. За растанак је, на моје не мало изненађење, засвирана марсељеза! Како је она доспела овамо? Да није можда и код ових Влаха пробуђена свест о припадању великој нацији латинске расе?

Сунце следећег недељног јутра тек што је својим руменилом залило кречњачке висове на западу, а наша су се кола већ била упустила у борбу са североисточним стрминама брестовачког пута, који је још био у свом првом стадијуму настајања. Три пандура, које је водио један жандарм обучен као влашки сељак, ишла су с нама истим путем. У свему, 60 полицајаца је било подигнуто на ноге да би ухватили неког бегунца који је убио једног напредњака; њега се плашила цела околина, али ствар није била нимало лака јер су усамљене околне појате пружале веома добра склоништа бегунцу, а многобројни огромни пси су својим лавезом најављивали свако приближавање страних људи. Много пријатнију слику су пружале жене и девојке које су окићене цвећем ишле на свадбу у Злот, са тешким корпама и чутурама у рукама, јер се према овдашњем обичају свечани ручак претвара у пикник за који сви учесници дају своје прилоге у јелу и пићу.

Вододелница, висока преко 500 m, пружа изванредан поглед на северни Црни врх, који се пропиње до 800 метара и чије добро одржаване шуме, простирући се на север до Стола, на исток до Кривеља, на запад према Жагубици и на југ до Брестовачке Бање, покривају површину од 38 000 хектара. Само на зајечарској страни могло би се одмах наћи 2000 здравих храстових стабала, пречника 0,60-1 m, погодних за израду дуга за бурад. Пошто цена за цело дрво износи 5—6 динара, а уређај за извожење дуга до железничке станице Вражогрнац

не би стајао више од 8000 динара, вероватно се неће дуго чекати на неког предузетника који ће почети да искоришћава ово драгоцено природно благо, иначе препуштено труљењу. Црни врх би заслужио пажњу стручњака и због услова које пружа за металургију. Отприлике два и по часа уз Бељаницу, узводно од Злота, налазе се хрпишта шљаке, која доказују да су се на њеној падини још у старо време добијали олово и сребро. Једва два километра у ваздушној линији према северу дизали су се пред нама 617 m висока чука Шарпарија и 200 m виши врх густо пошумљене Тилва њагре, из које избијају кристално бистри извори Пујце. Кажу да је подбрђе Тилва мика некада било утврђено (?). Поред неколико шанаца који су 1876. изграђени да би задржали продор Турака, превалили смо у брзој вожњи још пет километара и стигли у Брестовачку Бању, која лежи 150 m ниже.

Усред бујног шумског растиња, из падина Кубушора, који је местимично издељен у лоптасте громаде сијенит-порфира, избијају један уз други, на обема обалама Пујце, неколико минералних извора, по којима је ова, вероватно већ у римско доба коришћена бања у Србији постала чувена. »Љубичин камен« подсећа на то да ју је прва кнегиња Србије, са својим синовима Миланом и Михаилом, посетила 1834. године. Кнез Милош је и сам 1860. тражио овде лека својим хроничним тегобама. Према Хердеру, пет главних извора из пукотина у стенама дају у једној минути око 9,5 кубних метара воде; неки се одликују великим садржајем сумпоровитог нитрона и магнезијума, други су толико богати солима угљеничне киселине да их је проф. Панчић ставио испред свих српских и одмах иза карлсбадских.

Грађевине око извора носе изразито турски печат и већином су само реновиране. Такав је случај и са купатилом бр. I, над чијим је округлим каменим басеном подигнута квадратна надградња украшена са четири угаоне нише, а светло добија кроз обојена стакла у куполи. То је слабији, али веома посећен извор на левој обали, са температуром од 27°C. На неколико корака од њега је и купатило бр. II, такође са округлим басеном; температура му је 36°C; најтоплије је купатило бр. III на десној обали; температура извора је 39°C; на десној обали је и суседно купатило бр. IV, са најнижом температуром воде (24°C). Пети извор са 35 °C важи као најлековитији. Ове податке о температури, који знатно одступају од раније објављених, дао ми је краљевски инспектор, који ме је лично водио од извора до извора и који већ много година надзире изворе пијаћих и лековитих вода.

Кнез Александар Карађорђевић је много учинио за удобност ове бање, коју и сам посећује. Једносратна зграда намењена његовој породици чини и данас украс Брестовачке Бање. Остале, дугачке, зграде за госте и механа са 32 собе ни издалека не одговарају савременом схватању комфора, нити све већој посети. Као власник свих грађевина и купатила, влада има у плану да изгради један павиљон са кур-саленом и 24 собе. Године 1889. она је од закупа зграда убрала

Брестовачка Бања.

11640 динара и од 5000 карата за купање (по 20 пара) даљих 1000 динара (сиромашни станују и купају се бесплатно). На почетку сезоне долазе лекар кога плаћа држава, један полицијски и један поштански чиновник (телеграфист). Бању посећује годишње 250—300 гостију.

Главну драж јевтиног боравка и живота у бањи без много формалности чине шетње по живописној околини са луговима јове или до високог одморишта у буковој шуми на десној обали; ову шуму државни органи посебно штите и гаје. Млади парк код механе још не пружа довољно хладовине, али у замену за то пружа леп поглед на целу бању и на далеку Тилва њагра са љупком долином у предњем плану. И у јужном Шарбановцу, где има гипсаних кристала и где су нађени римски гвоздени врхови стрела, оруђе итд., избија топли извор који много обећава. У оближњим буковим шумама Власи су развили жив промет дрветом. Корита, дрвене лопате итд. производе се на лицу места и, као и огревно дрво, спуштају се у јесен санкама и кад нема снега. Запрежно говече је најситније расе.

Наш пут, који је постајао све лошији, оживљавале су неке Влахиње које су ведро недељно јутро користиле за одлазак у Бању. Оне су долазиле из оближњег Брестовца, села са 1660 душа, код кога има одличног шкриљца подесног за брусне и воденичке каменове. Имућност села одају лепо обрађене њиве и родни виногради, кроз које смо стигли до огромног пашњака. Засићено свеже зеленило иловасте терасе, кроз које понегде извирује кречњак, и велика стада упадљиво су

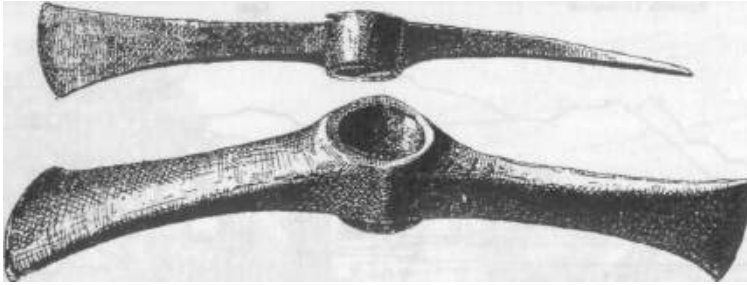

Утврђени врхови на планини Столу.

одударали од достојанствених контура северних брда. Сто, Крш, Кривељ, Црни врх низали су се у живописним преливима боја, од тамноплаве до хладног сивила, у коме су се на преко 1170 m високим купама, зубовима, шиљцима пред нама губили сви облици. Доле, у два усека, правцем североисток-југозапад теку прилично јаке Борска и Црна река - ни једне ни друге није у то време било на аустријској карти - а у трећем, који се протезао од југа ка северу, Бела река. У првом леже места Бор и Слатина, у другом Кривељ и Оштрељ, и у трећем Лука, Топла, Бучје и Бела Река. Велик део ове области припада еруптивно-трахитској зони. То је са становишта рударства врло занимљиво тло. Већ је Хердер у рудоносним слојевима барита код Луке наишао на оловну шљаку у којој је било сребра, на стара хрпишта и улегнућа, на бакар и олово код Кривеља и на другим местима; све су то били несумњиви наставци чувених мајданпечких рудних слојева, који су преко Бора и Злота допирали до брестовачког рудника мрке гвоздене руде. **Хофман саопштава да је 1886. неки сељак орући на »Чистој пучини« код Луке нашао комад злата тежак 213 грама, за који је у Неготину добио 14 дуката, и после подробнијег испитивања терена закључује да се жила са златом мора тражити у поменутом примарном региону.**⁹

Да је већ праисторијски човек који је овде живео умео да користи ова метална блага, то је поуздано доказано. Код Бора је осим једног глиненог пршљенцета за вретено, пречника 3,5 cm и отвора од 0,8 cm, нађен и 27 cm дуг део једне бакарне алатке тежак 3 kg. На жалост, да ли ће се неки случајан налаз сачувати или не, то у народу зависи од материјалне вредности самог предмета. Тиме се објашњава што насу-

⁹ »Годишњак Рударског одељења«, прва св., стр. 162.

Крстаста секира из Слатине и бакарни пијук из Брестовца.

прот оскудном броју неолитских алатки у Србији стоји релативно велик број оних које су од чистог бакра, и које заједно с предметима нађеним у Хрватској и Босни знатно проширују праисторијску панонску бакарну зону.¹⁰ Изгледа да је занимљивија једна рударска алатка, нађена 1888. код источне Слатине, која је после доспела у бечки природноисторијски музеј. То је крстаста секира са два благо повијена сечива, од којих је једно вертикално, а друго хоризонтално и у исто време мало повијено као кашика. Та секира је 38 cm дуга, 3-5 cm широка, 1,5-2 cm дебела, а округла рупа за дршку има пречник од 22 mm. Она је веома подесна за рад с мало мекшом масом, а за лив од кога је израђена може се рећи да је успео; мало храпава површина превучена је веома лепом патином. У физикалном кабинету неготинске гимназије видео сам 0,26 m дуг пијук, с једном страном у облику секире, од чистог бакра; речено ми је да је нађен у Брестовцу. Два већа чекића нађена су 1873. у јужнијем Валакоњу (стр. 404); један је 0,29 m дуг, тежак 255 gr, а други 0,31 m дуг и тежак 387 gr. Једна 24 cm дуга, 1 kg тешка бакарна секира потиче из суседног Оснића, и један чекић из Бора. Стога се, према свему овоме, може претпоставити да је израда бакарних алатки, од којих је већ сада из Србије познато шест, а то су делимично типови који се само тамо јављају, најразвијенија била у тимочкој области.

О римском искоришћавању руде у овим брдима сведоче, осим многих трагова копања, новца, жигосаних опека итд., и кастели који су били изграђени ради заштите рудника и топионица. На врху само са истока приступачног Тилва роша, између Кривеља и Бора, налазе се рушевине једног од њих; има их и на 1174 m високом Столу, чије су стрме, 160 m високе кречњачке стене пружале изврсне услове за

¹⁰ *Die Kupferzeit in Ungarn*, Budapest 1884, и Kanitz, *Die Prähist. Funde in Serbien bis 1889*, Anthrop. Ges., 19. Bd., Wien 1889. Једну бакарну алатку из бечког музеја, веома сличну овој, видео сам у октобру 1896. у загребачком Народном музеју и неколико других из његове богате збирке на будимпештанској миленијумској изложби.

одбрану. Високо горе, на једном травном платоу од неких 5 хектара, стајао је римски кастел са фронталним бедемима дугим око 30 m. На највишој стени Стола, »Cognu de sarpa« (Козји рог), налазе се, како ми је саопштио рударски инжењер Ј.Мантеану, уклесани антички натписи, који још нису копирани. Под заштитом кастела на Столу ишао је римски тимочки пут преко Луке и Требућа на Белу реку и у долину Поречке реке према Талијати на Дунаву. О њој ће бити речи у следећој глави.

Тераса преко које смо ишли после завршеног снимања профила брда покривена је густим жбуњем ниске клеке, чије се чврсто дрво употребљава за плотове. Међутим, њене плодове нико не скупља и не суши, мада су они који су увезени из Будимпеште и продају се у зајечарској апотеци омиљени код пушача. Јако запуштен пут угрожавају попречне пукотине у трошном иловастом тлу, а храстову шуму наноси земље који је постепено затрпавају. Тих наноса и шанчева из 1876. има дуж целог пута до Слатине, која лежи много ниже. Рогата стока, коју на пашњацима уз веселу свирку фруле чувају влашки дечаци, много је снажније расе него она у брдима. Слатина важи као једно од највећих и најбогатијих села у срезу. То се већ из даљине примећује. Низ серпентине смо се спустили у њен центар, који чине црква с белим торњем грађена у банатском стилу, велика лепа школа, неколико уредних и чистих кућа и повелика механа. Тек што смо се у овој сместили, кад на моје пријатно изненађење из Зајечара стигоше да ме поздраве начелник Генералштаба Мишковић и окружни начелник Вуле Вукотић.

Наша љубазна и спретна механџица спремила нам је изврстан ручак, прави неготински црњак и дивно воће. У суседној црквеној порти били су неки сватови, па смо тако уз ручак имали и музику. Нашао сам се овде у време кад има највише влашких свадби. Из нижег дела села стизао је већ и други пар коме је био потребан благослов свештеника. Млади весели девери, окићени пешкирима са црвеним цветовима, ишли су на челу свадбене поворке, а за њима барјактари, бубњари, гајдаши. Изишли смо из механе да их погледамо. Цвећем и шареним пешкиром окићени младожења понудио је све редом вином; невеста, окружена својим пријатељицама, пољубила нас је у руку с дубоко приклоњеном главом, а лице јој се под богатим венцем од цвећа и новца једва видело. Начелник ми је хвалио Влахе као веома наклоњене просвети и образовању. Истина, од Стола на југ до Сикола и Слатине нема ниједне цркве, али свако мало веће село или већ има школску зграду или скупља средства за њу. Интересантан прилог о обичајима ових Румуна објавио је дрСтеван Мачај.¹¹

Мој дневни програм једва да ми је допуштао неки час одмора. Низ Борску реку ишли смо 3 km до Попове чуке, код које ова река близу

¹¹ »Гласник«, св. 73, стр. 135 и даље.

свога ушћа прима два потока - Белу и Црну реку - одвојена 200 m широким седлом. Ту је главни ревер испирања злата на Тимоку. Његов центар, Слатина, лежи на узаном кредном појасу који је окружен моћним масивом еруптивних андезитских стена. По мишљењу рударског инжењера Гетинга¹², ове стене пробијају лијаске и терцијарне седimente у облику острва и купа као носилаца златоносне масе. Да ли она има облик жиле или неки други, до данас није утврђено. Досад нису нађени ни на околном терену ни дуж тока Слатинске реке остаци старих јаловишта ни трагови ранијег копања, што још не значи да се они детаљнијим испитивањем и копањем не би могли наћи испод површине. У старо време су искоришћавани углавном златоносни наноси. Сећања на неко рационалније добијање племенитих метала код данашњег становништва нема, јер је оно овде насељено тек у новије време. Испирање злата се овде, на брду Балуц код Глоговице и на другим местима у Крајини, врши на примитиван начин, који сам раније описао. После обилне кише појединцима успева да марљивим радом дневно добију половину грама (1 грам = 1 дукат). Кад се накупи већа количина, онда испирачи злата иду у Неготин, где им се, како су ме на више места уверавали, плаћа само осам динара за грам, то јест две трећине његове новчане вредности. Због тога, као и због раније поменутих околности, испирање злата се готово и не исплати.

Са серпентина пута који преко Рготине иде ка Белој реци отвара се поглед на њену лепу и богату долину и на дивље романтичне високе стене на истоку, између којих се она пробија ка Тимоку теснацима готово непроходним за човека. На врху Рготског камена виде се остаци неког утврђења, којима се може прићи само с југоистока. Зајечарски прота Угриновић претпоставља да би име овог брда, као и оближњег села Рготине, могло да потиче од грчког назива Аргос.¹³ Материјал и начин градње сада већ разрушених бедема на самој ивици стене не остављају нимало сумње да је то био кастел који су изградили Римљани ради заштите свог пута који се овде одвајао за Талијату. Као осматрачница, кастел је омогућавао поглед далеко у бугарску тимочку област. Народу су се чудним учинили гробови на платоу на коме се налазе ове зидине, па је место названо »жидовско« и »латинско гробље«. Да је овде постојало и праисторијско насеље, сведоче разне посуде, гвоздени келтови и 10 cm дуг, лепо обрађен кремен, који су овде нађени и које сам видео у малој збирци окружног инжењера Мите Димића у Зајечару.

Даљан 5 km вожње довели су нас у средину села, рекао бих италијанског типа. У његовој механи чекали су ме срески капетан, који ми је дошао у сусрет, месни скупштинар, поп и неколико општинских часника. Док ми се припремала кафа, пошао сам да погледам

»Berg- und Hüttenm. Zeitung« _____

³ Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 879-880.

Остаци кастела на Рготском камену.

школу у изградњи, која је изгледала сасвим пристојно. Кад смо се вратили у хлад под дрвећем, навео сам разговор на порекло назива Рготина. Поп Стеван Милошевић, који је ту рођен, уверавао ме је да је његов дед често причао да су његови преци, који су водили порекло од два брата, дошли на ушће Беле реке 150 година раније са Косова и из Сјенице у Старој Србији. Власник хана, посланик Алекса Здравковић, потврђивао је то и додао да је живо предање о томе како су Татари, насељени у суседном селу Татарна, толико кињили хришћанско становништво да се ово спремало да напусти место. Али, питање је било – куда? Један досељеник из Баната, који је имао узречицу »Негг Gott!«, препоручио је падину код данашње Рготине; онај део који није био задовољан овим избором отишао је на друго место, које су противници назвали »Враже грно« (вражје место), и тако су ова два суседна села добила своје данашње називе.

Овај помало и шаљив историјско-етимолошки екскурс не слаже се са саопштењем Драг. Јовановића да су ова места настала доласком хрватско-славонских насељеника¹⁴, нити са раније поменутих и натегнутих извођењем назива Рготина из грчког Аргоса. С друге стране, из саопштења мојих саговорника несумњиво произлази да је до српског насељавања великог дела тимочке области дошло тек године 1740, за време друге велике сеобе из Старе Србије под пећким патријархом Арсенијем IV. Међу досељеницима било је и племе Драгутинаца из сјеничке нахије, од којих је једна породица отишла даље у Бугарску и тамо, јужно од Беле, на реци Јантри основала село Косово; кажу да њихови потомци још славе кнеза Лазара и да се сећају свог порекла.

¹⁴ »Гласник«, св. 54.

Господа, која су се живо интересовала за моје студије, поклонила су ми неколико римских новчића из доба Царства нађених горе на тврђави и причали ми о још неким зидинама, два километра источније, о чијем пореклу не знају ништа. Идући пољским путем према овој »Стражи«, нашао сам да се Римљани нису задовољили утврђивањем Рготског камена, већ да су на овој раскрсници њихових путева за Тимок и Белу реку подигли на висоравни још један кастел. Његови зидови, са којих су на све стране развучени римске кровне опеке, комади малтера итд. и лежали свуда унаоколо, били су толико разрушени да му је тешко било утврдити основу. Ипак се после неколико обилажења бедема показало да је то био хексагон неједнаких страна, са пречником отприлике 120 m, са пет истурених округлих угаоних кула. Главни прилаз се налазио на јужној страни. Испуна зида, дебела целом дужином два метра, показивала је трагове некадашње облоге од плоча пешчаника, међу којима се нашао један заветни камен без натписа, са грубо скулптурираним фигурама човека са штапом у десној руци и његове жене. Са малог кастелског гробља потичу надгробни каменови које је господин Димић, власник једног млина у близини, спасао од развлачења, па сам њихове снимке дао у својим *Römische Studien*. Утврдио сам да су две узидане рељефне плоче са попрсјима и словима D M (*Diis manibus*) делови исте целине, а да ли су и друге две са тешко читљивим словима, тешко је рећи; исто тако је неизвесно да ли је на источном »Селишту«, површине око 30 квадратних метара, обраслом у жбуње и покривеном камењем, стајала античка стражарница, односно осматрачница. Остало је предање да се ту пре 200 година налазило велико село Толовац, чије су становнике Турци једног саборног дана делом поубијали, делом одвукли у ропство. Неки су ипак умакли и основали недалеко од Панчева село Долово. Да ли се и тамо ово предање одржало?

Почела је већ и ноћ да се спушта. Поред нас су пројурила кола с мојим зајечарским пријатељима који су се били задржали у Слатини. Задржали смо се још у Вражогрнцу, где сам при светлости бакљи погледао врло лепу цркву Св. Духа, саграђену у рустичном стилу, која је 1887. освећена, али јој се ускоро потом западна половина срушила. Комисија је баш неколико дана пре наше посете утврдила да је до несреће дошло због неких измена у плану које је самовољно и неовлашћено извршио предузимач. По мојој оцени, ова грађевина са пет купола, коју је пројектовао Живановић и која је стајала 33000 динара, у целини је веома успела, мада раван довратник изнад портала није сасвим у складу са византијским стилем. Наши коњи су сад пооштрили кас и превалили смо брзо онај кратки део пута до Зајечара описан у претходној глави. Тамо ми је у најбољој гостионици, коју су готово целу заузели виши официри, увек љубазни пуковник Мишковић уступио своју собу и побринуо се за изврсну вечеру, којој је после напорног дана одато свестрано признање.

О средњовековној епохи Зајечара постоји предање да је нека краљица, побегавши из 15 минута удаљеног римског кастела Ко-столца, закопала на јужној Краљевици велико благо; трагајући за њим, Турци су нашли само изврсну воду за пиће. Сам назив града потиче од имена његовог оснивача, Заја-паше. Муселим, који је до 1833. резидирао у Зајечару, био је потчињен видинском паши. Богата Црна река била је за њих, нарочито за Пазван-Оглуа, који се одметнуо од султана, приватни домен; овај последњи га је и знатно увећао куповином мањих сељачких поседа по ниској цени коју је сам одређивао. Најплодније површине на левој обали Тимока, све до ливадама богате Татарне, пљачкао је за сопствени џеп. Његов утицај у Црној реци био је толики да су се с њим против султанових трупа борили чак и српски кнезови поп Радосав из Планинице и Јоко из Кривог Вира и др. Неке је за показану храброст одликовао златним и сребрним оружјем, а новцем је награђивао одважне српске крцалије: Здравка Марковића Зибуловца из Рготине, Петка из Николичева, Јончу из Сумраковца и др.

Године 1804. Карађорђе је послао харамбашу Петра са шест хајдука да диже Црну реку против Турака. Међутим, они су ухваћени на Вршкој чуки и по Пазван-Оглуовом наређењу одсечене су им ноге и руке. Затим је паша лично опоменуо кнезове окупљене у Зајечару да остану мирни, дао је неке слободе и за старешину среза именовао угледног Милисава Ђорђевића из Ласова. Упркос томе, вести о српским успесима запалиле су духове. Милисав је преобучен у трговца отишао у Србију, посаветовао се с вођама устанка и свечано обећао да ће ускоро подићи и Црну реку. У манастиру Св. Петар, који се налази код Грлишта јужно од Зајечара, Милисав се потајно договорио с поп-Радосавом и Јоком о нужним припремама. Сам се прихватио да дигне следећа места: Ласово, Врбовац, Леновац, Лесковац, Грлиште, Лубницу, Добро Поље, Добрујевац. Бољевац; поп: Планиницу, Шарбановац, Сумраковац, Злот, Подгорац и Валакоње, а Јоко: Криви Вир, Јабланицу, Луково. Мали Извор и Мирово.

Устанак је почео у Илинској Кули, где је пао субаша Вецир са својим људима, пошто је претходно одбио да преда место, па је заплењено 36 коња, нешто оружја и новца. Међутим, на путу за Зајечар дошло је до озбиљне борбе. Помоћна чета коју је обећао кнез Ресавац из Свилајнца стигла је на време под вођством Лазара Барјактаровића и битка се срећно завршила. Ипак, устаници се нису усудили да се на отвореном пољу ухвате укоштац с непријатељским трупама које су већ стизале од Видина. Јоко је био тешко рањен; Милисав и поп Радосав су се ушанчили под брдом Тупижницом, а остали на Рашинцу. Пазван-Оглу их је преко изасланика из села која су остала мирна позвао на предају, уз обећање да их неће казнити. На дужи отпор се није могло мислити, али није се могло веровати ни турским лепим речима. Тако је поп Радосав побегао у свој завичај и касније у

Русију, а Милисав, који се најмање могао надати трајној милости, прешао је са 500 људи оданих националној ствари, које је скупио у Црном Виру, свом савезнику Ресавцу и с њим доцније у логор код Иванковца, где је учествовао у победоносној борби против Турака.

После овог неуспелог покушаја устанка, Пазван-Оглу је појачао посаде у кулама по српским селима. Свако село је надзирао субаша који је добио од њега широка овлашћења, али су она на најбезобзирнији начин злоупотребљавана против ненаоружаног хришћанског становништва. Ове мере које су спречавале свако слободно кретање, затим непосредна близина утврђених места Куле и Белоградчика, а нарочито јаке дунавске тврђаве у Видину, па онда 1300 m висока брда која су Црну реку одвајала од северне Србије, онемогућили су свако значајније учешће у народном устанку у току даљих борби. У њима је било мало бораца из овога краја; **али међу њима је био један који, укркос својој грубој нарави и склоности ка пљачки, блиста ватреним патриотизмом и изузетном предузимљивошћу. То је већ више пута поменути Вељко Петровић, познат под народним именом Хајдук Вељко, за чију прву биографију имамо да захвалимо Вуку.**¹⁵

Овај народни јунак, поштован нарочито у Тимочкој крајини, син богатог леновачког сточара Петра »Сирењара«, званог тако јер је од својих 3000 оваца добијао много сира, још као дечак није могао да подноси турски зулум. Једног дана с неколико других пастира нападне неке Турке који су упали на бачију његовог оца и почели тамо да вршљају, и тако дође до давно жељеног оружја. То се десило у време кад су Пазван-Оглуове крцалије, које су биле у непријатељству с београдским везиром, жариле и палиле по Црној реци, па су и Вељково родно село Леновац похарале.¹⁶ Тада се Вељко придружио већ чувеном хајдучком вођи Станоју Главашу, а касније Ђуши Вулићевићу, али је по смелим нападима на турске банде надмашивао обојицу. На Дунаву, на Тимоку, код Подгорца, где је први пут тукао крцалије, у Кијку, Пољаници, на Калафат-пољу и код Вражогрнца, где се ушанчио против њих, код Лукова, где је прихватио у заштиту Србе који су бежали из Сокобање, 1809. пред Нишом, и нарочито 1810. код Неготина - једном речју свуда где су се у југоисточној Србији водиле борбе с Турцима, одликовао се својом неустрашивошћу. Кад је у присуству неких војвода гуслар певао о његовој храбрости, они су му замерали говорећи да је он ипак само хајдук; на то је Вељко лаконски одговорио: »Баш тиме

¹⁵ »Даница«, 1826.

¹⁶ Према П. Срећковићу, Вељко је као младић био у служби Ђаја-Нине, надгледника свих Пазван-Оглуових стада оваца; једном је Пазван-Оглу видео како је Вељко у рвању победио неког јаког Турчина и назвао га »Хајдук Вељко-бег«. Због неке грешке у служби Вељко је, кажу, побегао од Нине и придружио се шумадијским хајдуцима. Кад је доцније постао крајински војвода, наредио је да му доведу Нину у Неготин и богато га даривао. (»Гласник«, св. 54, стр. 198 и даље.)

се и поносим, и жао би ми било ако би неко био већи!» Његова јуначка смрт 1813. године описана је у следећој глави.

Оно за шта се Вељко борио остварено је тек две деценије касније. Крајина и Црна река биле су додуше већ 1810. уз помоћ руског генерала Орурка очишћене од Турака, али су их ови 1813. опет запосели, иако су се Срби на разним местима, па и на зајечарском шанцу подигнутом на узвишици код данашњег начелства, храбро тукли против турске премоћи. На шанцу је заповедник био онај исти Милисав Ђорђевић који је 1805. подигао устанак у Црној реци, доцније се борио код Иванковца, Параћина, Ражња, Алексинца, Сокобање и 1810. узео живог учешћа у ослобађању свога краја. Овај Милисав, прави тип старог српског ратника са Косова, рођен је 1762. у селу Сушици у колашинском срезу и са многим својом браћом тражио је и нашао нови завичај у Ласову у тимочком крају, где је својим мушким држањем ускоро стекао звање кнеза. Пошто је узалуд покушавао да одржи Зајечар и пошто су се Турци 1813. учврстили у Црној реци, он је преко Шумадије и Обреновца пребегао у Срем. Кад су приликом преласка хтели да му одузму сабљу, он ју је сломио и бацио у Саву. До 1815. живео је у Кишињеву с руском годишњом пензијом од 500 рубаља, док није, хитајући под Милошеву заставу, ухапшен на аустријском тлу. Године 1816. вратио се са гарантним писмом¹⁷ које му је издао гувернер Видина Мехмед Руци-паша у Ласово, али се ипак, сит турског подаништва, преселио у Свилајнац, где је као угледан и поштован човек умро 1832. године и у близини цркве нашао своју вечну кућу.

Да је поживео још само годину дана, Милисав би вероватно по трећи пут ушао у борбу за ослобођење Црне реке. Један НОВ, висок порез, који је зајечарски муселим 1832. самовољно и неочекивано наметнуо Црној реци, али исто толико и подстицање Милошевих људи, довели су до новог устанка раје. О њему је постигнут договор на Ђурђевдан 1833. и одмах је започет слањем депутације са жалбом муселиму. Кад им је запређено растеривањем, брзо се прешло на дело. Кмет Станислав из Планинице убио је неког делибашу, борба је почела и 126 Срба је пало 9. маја у зајечарском шанцу изграђеном још у Карађорђево време. А онда се дигла цела Крајина. Кнез Милош је затражио руску интервенцију и пружио Црној реци непосредну војну помоћ. Обавестио је паше у Нишу и Лесковцу да он ради одржања мира, док не стигне затражена султанова одлука о будућој граници земље, мора запосести спорну област; а зајечарским Турцима је запретио силом ако град не напусте мирним путем. Да би овој претњи дао јачи нагласак, удесио је да један одред од 60 наоружаних коњаника, јер више их тамо није ни имао, више пута, враћајући се кроз шуму, пређе преко чистине која се из града видела, и тако навео Турке да на брзину

¹⁷ Срећковић, »Гласник«, св. 54, стр. 235.

Турски напад код карауле Халова.

оду. Министар Цукић ме је уверавао да му је, поред осталих, овај »соир de theâtre« описао и један од коњаника који је у њему учествовао.

Пошто је граница на Тимоку 1834. дефинитивно регулисана, Милош је подигао Зајечар у ранг окружног града, преместио тамо епископско седиште за новостечену област; већ 1833. град је добио основну школу, а 1838. и гимназију. Доцније су, међутим, и гимназија и епископ прешли у Неготин, јер је кнезу било много стало до подизања овог града. Учињено је затим много шта и за Зајечар, нарочито у погледу путева ка Дунаву и Морави. Српско-турски рат је знатно успорио његово напредовање. Наиме, северозападни врх Бугарске између Тимока и Дунава био је 1876. поприште жестоких борби десног крила турске армије ослоњеног на Видин, под командом Осман-паше, чувеног »Лава од Плевне«, и српске Тимочке војске. Ову војску на челу са пуковником Лешјанином и генералштабним мајором Тополовићем сачињавали су: 8 зајечарских батаљона, 10 неготинских, 14 пожаревачких и браничевских, »Света легија«, 3 батаљона, 3 чете ловаца, 6 ескадрона, 2 тешке и 2 лаке батерије четворофунтовњака. Према српском ратном плану, требало је да ова војска спречи турске трупе окупљене око Видина да нападну с бока и с леђа главнину армије која је под командом генерала Черњајева деловала према Нишу. Другог јула су Лешјанинова Крајинска бригада и »Света легија« прешле границу код Вршке чуке. Међутим, ова офанзива је заустављена већ при првом покушају. Осман-паша је 3. јула нанео српским снагама тешке губитке и одоацио их на десну обалу Тимока, а сутрадан су се оне морале и одатле повући; зауставиле су се на утврђеном положају код Зајечара. У ова два дана »Света легија« је скоро десеткована, Черкези су немилосрдно косили њене редове. У свему, српски губици су износили 1800 мртвих и рањених; сматра се да су турски, због више пута поновљених напада на српске шанчеве, били још већи.

Дванаестог јула је Лешјанин, појачан једном шумадијском бригадом, поново напао Турке код Великог Извора, али опет без успеха.

Истовремено су Срби предвођени мајором Остојићем и бугарски добровољци покушали да продру преко Ракитнице према Гамзову; они су заузели оба места, али су их један трапезунтски низамски батаљон, који тек што је био стигао у Видин, и черкеска коњица већ сутрадан крваво одбили. Међутим, исто је тако безуспешан био и напад Осман-паше 13. јула на српски положај код Зајечара; 18. јула је пуковник Лешјанин чак поново прешао у офанзиву и покушао да великим обухватним маневром преко Бугар-Корита у Кадибогазу и Салаша присили турско лево крило на повлачење, што му је после вишедневног отпора и успело. У овим борбама је пао руски пуковник Кирејев, командант бугарских добровољаца (стр. 422). Ипак је 28. јула Осман-паша одлучном акцијом бацио Србе преко Тимока и присилио их да се повуку на своје зајечарске положаје. Шестог августа је командант бригаде Хасан-паша, који је продирао преко Вршке чуке, прешао Тимок код Прлите, на јуриш заузео Грљан и отворио топовску паљбу на несрећни Зајечар, чији дуг појас утврђења ослабљени корпус пуковника Лешјанина није могао да одржи пред надмоћнијим турским снагама које су на неколико места прешле реку. Пре српских трупа и заједно с њима град и његову околину напустило је и уплашено становништво, које је покушало да спасе своја стада и покретну имовину пред черкеским пљачкашима. Многе куће су, пошто су опљачкане до последњег гвозденог ексера и пошто су изваљени прозори и врата, запаљене. Осамнаестог августа Лешјанин је покушао да

Осман-паша.

преко Јелашнице продре ка Зајечару, али га је Осман-паша потиснуо ка Копривици.

187 Међу Бугарима и Русима који су се борили са својом српском браћом било је прилично непоузданих елемената, али исто тако и много бораца високог морала. Као представник ових последњих нарочито се истицао у свом белом мундиру »Свете легије« Николај Кирејев, који је код Зајечара и у свим другим тешким борбама јуришао први и који је и са пет пушчаних метака у телу, умирући, довикнуо »Напред!« Тек што се тешко погођени Зајечар унеколико опоравио, избила је 1883. буна против напредњачког режима, коју су многи Зајечарци платили животом или робијом. У српско-бугарском рату 1885. Зајечар је био упориште левог крила, под командом генерала Лешјанина, које је 15. новембра са Вршке чуке предузело марш према Кули и Видину, али, услед догађаја код Пирота и примирја закљученог 29. новембра, постигнуте предности су изгубљене, а 20. децембра се главнина Тимочког корпуса преко Вршке чуке опет вратила на зави-
188 чајно тло.

Са задивљујућом регенерационом способношћу Зајечар се увек опорављао од тешких удараца судбине. Истина, »Велика кафана«, где сам 20. октобра 1889. добио собу, у којој је раније становао »Лав од Плевне«, као и црква и већи број приватних кућа још су носиле видне трагове черкеске бруталности, али и они полако ишчезавају, посебно делатношћу задруге за кредит и штедњу и штедионице, које су само 1895. пустиле у промет близу 14 милиона.¹⁸ Кад сам 10. августа 1897. пети пут посетио Зајечар, затекао сам све улице калдрисане и Козлићев регулациони план из 1889. већим делом остварен. Засађен је парк, на Великој пијаци и у Горњем граду текла је вода са Краљевице из две чесме, које ће ускоро уступити место монументалнијим. У Горњем граду сам видео и завршену гимназију са 25 прозора с лица и украсним фигурама, која је за 250000 динара »подигнута науци и отаџбини 1891«, а у изградњи је била основна и стручна школа за девојчице, за коју је предвиђен износ од 40000 динара. Ново начелство је планирано близу старог, неугледног, на оној страни где град треба да се развија према подалекој станици на тимочкој железничкој прузи. С њеном дуго пројектованом изградњом од Зајечара преко Књажевца за Ниш добиће подстицај и индустрија у граду, која се данас, поред израде шајка у многим кућама, своди на један млин и две пиваре, од којих она која припада 1895. основаном »Зајечарском индустријском друштву (Милисав Николић и комп.)« производи пиво од српског хмеља на модеран начин, парном снагом.

Сматра се да је Зајечар после Београда најбогатији град Краљевине, а његово становништво по вредноћи и штедљивости равно бугарским суседима. Године 1897. пописано је у 1250 делом веома лепих

Године 1906. обрт задруге је износио 24,6, а штедионице 9,4 милиона динара.

Генерал Милојко Лешјанин.

кућа 7000 становника¹⁹, од којих се око 360 бави земљорадњом, 230 трговином, а већина занатством. Адвоката је било 2, лекара 6, свештеника 8, професора и учитеља 31. Од 410 Румуна, 65 Словена, 40 Немаца, 9 Мађара, 105 Цигана итд. само су се 50 изјаснили као

¹⁹ Према попису од 1905. Зајечар има 1426 кућа са 7760 становника.

189 католици; православље, дакле, овде влада неограничено. У скромној кућици поред цркве Рождества пресвете Богородице, освећене 1834, коју треба да замени једна нова, дрстојнија грађевина, резидира епископ тимочке дијецезе, у Кијеву образован, још сасвим млад Мелентије, чије је седиште из Неготина премештено овамо 1886. године.

Влада је и иначе настојала да унапреди Зајечар. Он је седиште дивизијске команде, чијим старешинама генералу Ђукнићу и пуковнику Ванлићу, као и окружном начелнику Драгољубу К. Јовановићу, овде још једном захваљујем за указану ми помоћ и љубазност. Педесет девет официра разних штабова, као и подофицири и војници гарнизона од 820 људи, смештених у два лепа павиљона, много доприносе јачем пулсирању живота у граду; нарочито о годишњици смрти крајинског јунака Вељка, кога славе обе овде стационаране батерије, целокупно становништво се окупља око летњег војничког логора јужно од града. Управо код тог логора почиње нови зајечарски појас форова који обезбеђује прелаз преко Тимока. Године 1897. било је 8 земљаних форова, од којих су 3 била озидана, и то 2 на источном и 6 на западним висовима, а са њих ватром могу да се контролишу и књажевачки пут и будућа нишка железничка пруга. Она је трасирана од Зајечара равницом до теснаца код Вратарнице, где прелази Тимок и затим се постепено пењући држи нивоа прилично вишег од постојећег пута.

Као у главном граду тимочког округа, тако се и на целој његовој територији од 3197 km², са 88 општина (124 места) и 140898 душа, са залечивањем тешких ратних рана задобијених 1876-1878. почињу отворати повољније перспективе за привредни развој. Прве резултате у том правцу истакао је и краљ Александар приликом своје посете у јуну 1900. године.

Тада га је у име целокупног становништва поздравио директор гимназије Несторовић, који је са задовољством истакао да се страначке страсти у округу смирују и да до све јачег изражаја долазе тежње за културним напретком. На то је краљ, поред осталог, одговорио да су сва његова настојања усмерена на јачање оних веза које династију Обреновића нераскидиво повезују са српским народом. У ствари, како сам 1897. и. сам могао да приметим, благостање у округу је у видном порасту, иако је он релативно слабо насељен; у бољевачком срезу долази 20-30 становника на квадратни километар, у зајечарском, заглавском, 43-55 и у тимочком 50-62. Бугарски део становништва, који се раније готово искључиво бавио зидарством и прерадом козје длаке, има знатног удела у оживљавању пољопривреде. Мало је крајева у Краљевини где се толико гаје поврће, воће и виногради као овде, чему знатно доприносе добро земљиште и повољни климатски услови у источном делу округа. Просечна температура у фебруару је 12°, а у јулу 35°C. Чак и на јужној падини стеновитог Стола има плодних површина, а сунчани брежуљци око Врбице дају чувено крајинско вино. Приметио сам да се у западном делу округа доста пажње посве-

ћује одржавању шума; на Ивановој ливади у области планине Балкана видео дам још лепе букове и храстове шуме, старе јаворе, снажне јасенове, оскоруше итд. Дивни пашњаци, нарочито у бољевачком срезу, погодују развоју сточарства. Тамо на 100 становника долази преко 320 домаћих животиња, у зајечарском 255, тимочком и заглавском 250—290. Године 1905. у целом округу је пописано: 7768 коња, 45 100 говеда, 33771 свиња, 238509 оваца, 44173 козе, 8997 кошница итд.

О пољопривреди овог округа, који је не само увећан већ му је 1893. и састав потпуно измењен, не могу ништа поближе рећи јер не располажем новијим подацима²⁰; ипак је очигледно да се и у том погледу напредује, мада велике штете има, нарочито у околини Зајечара, од оног »делимо се«. Број синова који живе и раде одвојено већ сада је већи од оних који су остали у задругама. Али и даље је број задужених сељака у Црној реци мањи него у Шумадији. Захваљујући марљивости стеченој угледањем на Бугаре или непосредно наслеђеној од њих, и мањи поседи су на земљи просечног квалитета рентабилни, па се опште благостање већ испољава и у богатије извезеној ношњи, у златним новчићима и другим украсима с којима се младе сеоске девојке у свечаним приликама појављују у колу, а оно се овде игра више као бугарски »оро«. За украс који удате жене око Великог Извора носе на глави и који личи на неку вунену пунђу, не би се могло рећи да је леп; насупрот томе, веома је прикладна ношња од жуте абе коју носе тамошњи мушкарци, наочити већ и својом снажном телесном грађом.

За говор тимочких Срба Милићевић каже да подсећа на јужни дијалект и да је граматички правилнији од онога у средњој Морави. На први поглед то може да изгледа чудновато, кад се зна да тамо Срби живе помешани са Бугарима и Власима. Међутим, објашњење лежи у томе што су се Срби на Кривовирском Тимоку узводно до преседлине Честобродица - како сам тамо већ више пута чуо - доселили из Старе Србије тек пре 150 година и — у шта сам се и лично уверио - још чувају имена својих завичајних места, свог племена итд. Донедавно се овде још носио стари српски гуњ, долама, а песме о косовском боју овде се више певају него у северним деловима Краљевине!

*

Двадесет првог октобра ујутро посетили су ме зајечарски професори и прочитали ми чланак објављен у »Тимочанину« у коме се са добродошлицом поздравља мој боравак у Црној реци и Крајини. На растанку сам њима и начелнику од свег срца захвалио за пажњу којом

²⁰ Обрађена површина износила је 1906. у хектарима: под кукурузом 38318, под пшеницом 18701, подражи 5640, подјечмом 10958, под зоби 28 220 и под поврћем 1658 хектара. Даље, ливаде и пашњаци покривају 21119, воћњаци 3 197 и виногради 3 125 хектара.

сам за цело време боравка био окружен и затим се с инспектором железница Јаном Јирачком одвезао до рудника угља на Вршкој чуки, одакле је требало по подне, на љубазни позив начелника Генералштаба Мишковића, да продужим за Радујевац с треном који је припремљен за њега.

Чим смо стигли на свозницу, попели смо се на отворен вагон на који су гарави момци поставили једну примитивну клупу и одмах кренули - вукла нас је мала локомотива »Наталија« — вијугавом трасом усеченом у стрму падину ка копу на Бујковом потоку. Кад сам савладао почетни страх, који је разумљив, и мало се привикао на гледање у дубину с возила без оградe које се клатило крећући се често самом ивицом изнад провалије, могао сам да уживам у дивљој романтици дубоке клисуре са рушевинама римског кастела на стени Барба рош, која се уздизала над кућицама села Прлите; овај кастел је затварао пролаз Прлитским потоком ка источној Бононији (Видин). Недалеко одатле налазило се једно праисторијско насеље с примитивним удубљењима, дубоким 1—1,5 и широким 3 m (има и мањих), у којима су нађени главе и кости оваца, свиња и срна, гвоздени и бронзани ножеви са једном и две оштрице, наруквице, окрњци керамике итд.²¹ Дobar део античког новца на лепушкастим прлитским Влахињама потиче, како сам чуо, с овог археолошки интересантног локалитета, који би вредело брижљивије испитати. О продужетку важног римског пута који се овде одваја и преко бугарске варошице Кула води ка јако утврђеној Бононији, као и о римским рушевинама на тим местима писао сам у својој књизи *Donau-Bulgarien und der Balkan* (II. Auflage, Bd. I, S. 14 und 57).

У стени јужно од села Прлите налази се пећина која је вероватно повезана са југозападном Фунијом, о чијим је дивним белим зидовима и сталактитима с одушевљењем причао мој пратилац. Мало источније лежи српско-бугарска гранична карантинска станица, а изнад хучног Бујковог потока указује се 739 m висока Вршка чука, на чијем се платоу с многим вртачама могу распознати пет праисторијских терасасто постављених бедема и остаци касније римске осматрачнице. Виде се и остаци озидане чесме, а наилазило се и на сребрни новац из четвртог и петог века, керамичке фрагменте, шљаку итд.

Димећи се и дахћући грабила је напред наша мала локомотива, стално се држећи ивице живописно избраздане стрмине. Најзад оштар писак, и стадосмо у центру рудника лијаског угља, који је обухватао 262 поља и који је на 50 година закупила »L'industrielle Serbe« или, тачније, као главни акционар, »Societe generale« из Брисела. Рудник се не разликује много од сличних белгијских, само што је одмах по отварању у септембру 1888. добио локални колорит убиством благајника Дестраа и пљачком благајне и његовог стана. Није ми познато

²¹ Mitt. d. Anthropol. Ges. in Wien, Bd. 19, S. 14.

колико је требало времена да се нађе нови кандидат за ово примаљиво благајничко место. Поздравио нас је господин Жил Потје, »ingenieur-directeur de charbonnage de la Cuka«, у својој удобној белгијској кући с неколико одељења, грађеној од ваљаног лима, коју је уредио с укусом својственим сваком Французу. Кад сам 1870. овде преноћио у турској караули, ни помислити нисам могао да ће се за тако кратко време на Вршкој чуки наћи рудник угља, железница, комфорна кућа и чак мала француска техничка библиотека!

Овај лијаски угаљ, чији слој дебео 0,5–25 m лежи у глиненом шкриљцу прекривеном слојем песка, по мишљењу рударског инжењера Гетинга (1887) је чист, чврст, има изглед кокса и већином је слободан од примеса; садржи једино веће сочивасте комаде пирита. Финијих, кончастих међуслојева кварца нема уопште. Због велике дробљивости било је потребно подизање фабрике брикета на претоварној станици II. Комадни угаљ према ситном чини највише 15%, а по квалитету је изразито мршав са С = 82%, Н = 13%, пепела 2–5% и са занемарљивом количином пирита. Геолошки хоризонт продуктивних лијаских слојева карактеризују фосили: *Pholadomya ambigua*, *Belemnites gigantes* и *canaliculatus*, даље *Hamites rigulus*, *Hamites banaticus* и *Gaeniopteris stenoneura* у повлатним слојевима; биљни остаци су врло слабо заступљени. Да ли ови слојеви каменог угља кореспондирају онима у предбрежју бугарског Стола, који садрже *Walchia piniformis* и др., није доказано; кад би то био случај, могло би се закључити да постоје веће наслаге угља и у бугарској падини Вршке чуке и да би је требало детаљније испитати у правцу Св. Тројице. Главни слој се сада експлоатише у три јаме које леже 30 m једна изнад друге са преко 3000 m дугим галеријама; при површини од 113150 m², узимајући да је слој у просеку дебео 6 m, то је количина од 678900 m³ по 1,25 тона = 848650 тона. При том нису узети у обзир једно 40 m дубоко окно које је утонуло и почетни радови који су јужно од Аврамова потока доказали постојање слоја дебљине 2–3 m, чија би експлоатација могла бити рентабилна. Нема никакве сумње да већ и садашњи обим радова при повољним локалним условима обезбеђује експлоатацију поткопом још неколико деценија, а затим би се могло прећи на дубљу подземну производњу.

Могућности пласмана доброг каменог угља су на Дунаву огромне, цене сразмерно високе, чак и превисоке. Енглески угаљ стаје у енглеским лукама у просеку 35–40 франака по тони и већ сада се много тражи у доњој Румунији. За извоз угља са Вршке чуке свакако би било добро кад би се, како је први концесионар банкар Брул из Будимпеште планирао, могла изградити само 46 km дуга железничка пруга преко Куле и брежуљкастог терена до Видина. Производни трошкови од 2 динара по тони на месту омогућавали би да се она у видинској луци на Дунаву продаје по 22 динара. Бугарска влада је, међутим, одбила да да концесију. Зато су Белгијанци били принуђени да изграде скупу жи-

чару до Влашког дола у низини и 80 km дугу пругу узаног колосека (0,76 m) дуж обале Тимока до фабрике брикета у Радујевцу, што је знатно повећало транспортне трошкове и готово онемогућило конкуренцију јевтином енглеском угљу.

Уз закуску, коју је на брзину спремио г. Потје, наздрављали смо младом предузећу и његовим западним стручњацима. Кад смо поново стигли на свозницу, задивила ме је солидна израда жичаре, пуштене у рад на целој линији 18. октобра 1888, којом смо се безбедно спустили у равницу. Код постаје за Зајечар означене само таблом »I. Влашки До, km 70«, без икакве зграде или настрешнице, већ нас је чекала генералштабна комисија у једном минијатурном путничком вагону, који је зачас прикачен на нашу композицију с угљем. Према уведеној пракси, пошто предузеће није имало овлашћење за превоз путника, уписали смо своја имена у књигу коју нам је поднео инжењер Јирачек, добили »подвозне карте« и дуга композиција теретних вагона је кренула. Њена »брзина« до следеће постаје (Цефалов До), па и даље, допуштала нам је да у току вожње обављамо разне послове. Начелник Генералштаба Мишковић и командант дивизије Магдаленић марљиво су уносили белешке о бугарској обали Тимока у карту. У паузама на местима где није било ничег интересантног време нам је скраћивао мајор Драгомир Вучковић анегдотама и шалама, које су засмејавале чак и врло озбиљног инжењеријског пуковника Светозара Лечића. Повремено смо се окрепљивали неким добрим залогојем и вином из неготинског војног подрума.

За време ове забавне вожње ја сам се, као лаик, највише чудио траси ове пруге,"која, пратећи вијугави ток Тимока, доводи погон у зависност од добре воље бугарских суседа на десној, вишој обали реке! Од свознице ова траса, која преко спојеног Тимока прелази иза Великог Извора, правом линијом иде само 16 km до Вражогрнца. Оданде почињу кривине невероватно малог полупречника, а код Љуте стене, чији је лискуновити шкриљац импрегниран гранатима величине зрна пасуља, оне су с великом муком морале бити усечене у стрму падину коју река запљускује. И даље су стрме стране наизменично лискуновитог шкриљца и кречњака изискивале многа скупопена минирања, а на km 49,5 и тунел дуг 162 m. Траса лежи просечно 6 m изнад линије највишег водостаја реке, која на многим местима пада преко живописних каскада. Целим путем се смењују дивне слике предела, које оживљавају мале воденице, стражарнице, станице за воду и свуда на брежуљцима лепи виноград.

Јарко осветљен Голубовац, са листопадном шумом на врху и голим стенама у подножју, чини диван контраст бугарској обали покривеној тамном сенком. Композиција се увија у једној кривини широкој само 60 m, а одмах потом се на видуку указује сликовити Калуђерски рт са рушевинама неке »латинске цркве« (или кастела?). Трећа, нешто већа кривина доводи нас до романтичног Соколова камена,

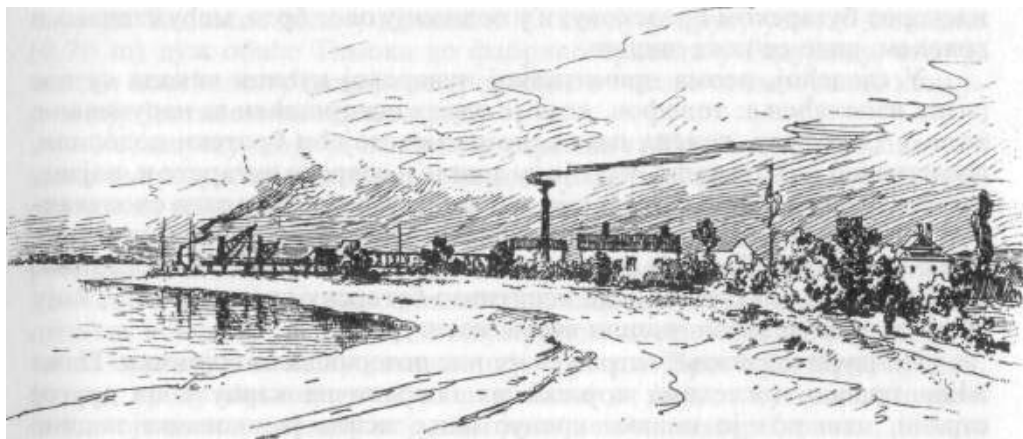
насупротив бугарском Градскову; и у подножју овог брда, међу стенама и дрвећем, виде се неке зидине.

У следећој, веома примитивној чуварској кућици чекала су нас разна изненађења: телефон, који је одмах искоришћен за наручивање кола у Неготину, печена патка, коју смо стојећи братски поделили, ароматично вино и кафа, уз које су дошле и изврсне цигарете и, најзад, свеже убране љубичице, које смо сунчаног октобарског дана са захвалношћу примили од једне љубазне сељанке. Расположење је било да не може бити боље. Да ми је бар упола тако лепо било кад сам 1862, 1864. и 1870. на другој страни реке испитивао бугарску високу терасу, коју су дивљачни Черкези чинили веома несигурном!

Пандури оближње »страже« су нас поздрављали војнички. Пажљиво праћен погледима војника из пограничне карауле на другој страни, наш воз је полако кренуо даље испод јасиковачке падине засађене виноградима. Прошли смо кроз храстову шуму која се спустила до саме реке, а затим су час на једној, час на другој страни истурени ртови под културама прешли у ширу речну долину, много погоднију за постављање пруге. Удари водене струје откидају комаде плодног тла на српској страни, угрожавајући и пругу, и наносе земљу на десну страну, где је Бугари одмах засађују; наравно, то доводи до некорисних трвења. Затим долази кратка, помало и опасна кривина непосредно пре Табаковачког брда, са римским кастелом пречника 60 m на врху; одмах потом, на Сињем виру код Кривобарске страже, налази се глиновити шкриљац који је златоносан. Поред две воденице окружене великим јасикама и поред Тамнича, украшеног лепом куполном црквом у византијском стилу, стижемо до брусничких винограда, чији је изванредан производ на изложби у Бордоу добио златну медаљу и добре купце међу Французима.

Од тридесетог километра земљиште постаје све равније. Код једне циглане траса скреће ка богатом Рајцу, који обележава Богородичина црква с високим торњем, па онда оставља на левој страни заветне брестове, које су инжењери морали да заобиђу јер су им огорчени сељаци озбиљно запретили физичким нападом, и дотиче се познатих каменолома код Бљувановца. Код постаје Романов мост на Сиколској реци, наспрам Бреговског острва које су Бугари 1886. у складу с уговором обећали Србији, моји војнички сапутници су прешли у кола, која су телефонски већ били поручили из Неготина, да би брже стигли до Буковча. Ја сам наставио спору али удобну вожњу равницом ка крајњој станици Радујевцу, који сам 1887. затекао у настајању, а сад сам желео поново да га видим »en plein travail«. Један железнички службеник фењером нам је осветљавао пут до кантине с називом »Хотел Гранд«, коју је једна одрешита Банаћанка подигла за потребе полиглотског чиновништва на једном од Хајдук-Вељкових шанаца.

²² Од 1899. ово место се зове Вељково.

Белгијска фабрика брикета у Радујевцу.

Машински инжењери, пословође и књиговође из Аустрије, Немачке, Белгије и Швајцарске делили су с нама неки интернационални »мени«. Конверзација је била жива и занимљива. Тек у позни час господин Јирачек ме је између високих гомила железничких прагова и брикета отпратио до куће одсутног директора, у чијој сам пријатној гостинској соби нашао комфор кога сам дуго био лишен.

Следећег јутра посетио сам велику фабрику брикета подигнуту на самој обали Дунава. Једна парна машина од 150 коњских снага и неколико радника обављали су у овом интересантном делу огромног предузећа многе компликоване предрадње да би навлажена угљена маса, пролазећи кроз ингениозно конструисан апарат »No. 47 Systeme F. Couffenthal de Vietrix et Cie. in St. Etienne«, изишла из гвоздених калупа у виду брикета са жигом и била пребачена у простране сушионице, из којих иде у оближња складишта, или, ако су она препуна, директно у бродове који чекају утовар. Ова, у свему по белгијском моделу уређена фабрика, заједно са стамбеним и пословним зградама од ваљаног лима које стају само 6000 франака по комаду, са шупама за локомотиве, баракама за раднике, између којих су се на многим коло-сецима отезале композиције теретних вагона који су чекали на исто-вар, остављала је добар утисак. Упркос томе, већ тада ми се наметада мисао да је избор места за овако скупа постројења на ушћу Јасеничке реке погрешан. Како су се могла тако огромна средства везати за терен који готово сваке године плаве воде ове речице или Дунава? И, наравно, на то се није морало дуго чекати. Већ 1889. године вода је продрла у све зграде и однела око 5000 прагова припремљених за транспорт! Истина, 1891. је из Вршке чуке извучено 20434 тоне угља, али је фабрика брикета, срачуната на дневну испоруку од 800 метарских центи, заједно са железничким погоном, запошљавала само 250

рудника. Белгијанци су рачунали на боље резултате у будућности, али до данас их нису видели.

Кад сам 8. августа 1897. поново посетио радујевачко предузеће »Српског индустријског друштва«, коме је председавао Виктор Стокле из Брисела, оно је једва дисало под притиском јевтиног енглеског угља који је преко Црног мора стизао у Подунавље. Пошто су се променила четири директора, од 1894. му је на челу предузимљив белгијски рударски инжењер Танијел, са секретаром Жаном Земеом из Луксембурга и књиговођом Светиславом Јовановићем. Рударски инжењер Огист Батар надзире рударске радове на Вршкој чуки, где се, откако су галерија »Јулија« и окна »Наталија« и »Барбара« прилично исцрпени, ради само са 120 рудара на јаким јамама »Августа« и »Катарина«. Транспорт се обавља са пет локомотива и 80 отворених вагона, два затворена теретна и два путничка вагона. Столарска и ковачка радионица имају локомобилу од 20 коњских снага, три струга, машину секачицу, рендисаљку, динамо за осветљавање марке Сименс и Халске; фабрика брикета располаже локомобилом од 60 коњских снага, две нове пресе и три котла типа »Depayet«. Фабрика производи дневно 170 тона брикета, који се на њеној дунавској станици продаје по цени од 19 динара по тони, а у београдској главној агентури Феликса Кона, због превозних трошкова (искључујући трошкове истовара), за 7-7,50 динара скупље. Тиме се и објашњава што је 1896. продато само 8000, а 1897. нешто више од 12000 тона и што све веће залихе ометају нормалну производњу. Од трговинског уговора с Румунијом који је у изгледу очекује се — бојим се узалуд — повољнији пласман брикета.

Управни апарат, који је у почетку био гломазан, затекао сам знатно смањен. Међутим, стална сметња рентабилности предузећа остаје онај погрешни избор крајње станице на Дунаву и њене везе с рудником на Вршкој чуки. Конзорцијум је безусловно морао још пре почетка рада предузети кораке да се повеже с пругом нормалног колосека Неготин-Зајечар-Књажевац-Ниш, да брикетну станицу постави на место које не угрожава вода - рецимо у Кусјаку — и да се набавком сопствених реморкера и шлепова ослободи зависности од страних друштава, ако је хтео да оствари замисао акционара.

XV

ПРЕКО РАДУЈЕВЦА, НЕГОТИНА, ДЕЛИ-ЈОВАНА И ДОЊЕГ МИЛАНОВЦА НА МИРОЧ. ОД БРЗЕ ПАЛАНКЕ ПРЕКО ВРАТНЕ, БУКОВА И ПРАХОВА НА УШЋЕ ТИМОКА

Мало је већих места у Краљевини која су се по свом спољном изгледу тако мало изменила као Радујевац. Мада у 470 кућа има 2320 становника¹, у месту је 1897, осим једне читаонице и нешто боље механе, све било исто као и приликом мојих ранијих посета пре 1860. године. Исте непривлачне влашке куће у бескрајној, прашњавој главној улици са великим локвама, у којима су се патке и гуске весело брчкале; само понегде нека боља кућа са дућаном или превозничком канцеларијом.

Пре појаве филоксере, владала је у јесен велика живост на неуређеној дунавској обали пред царинарницом и на утоварној станици. Страни агенти, трговци, племенитом неготинском течношћу натоварена влашка сељачка кола - све се то гомилало и заплитало у готово неразмрсив чвор. Било је то златно доба Радујевца, који је био главна извозна лука Крајине. У хиљадама буради сливали су се тамо свеже произведени вишкови богате винородне околине. Сада се надокнада тражи у проширеном гајењу кукуруза, који овде тако добро успева да је код Рајца 30 ари довољно за исхрану једне породице. Значајни вишкови жита се такође извозе из Крајине, што би много више ишло у прилог њеног благостања да процес распадања задруга овде не тече брже него у суседним окрузима. Околност што се на Дунаву трговином дрветом, радом у шуми, риболовом итд. релативно лако могу задовољити основне животне потребе појединаца доводи до честог напуштања родитељске куће.

И упркос свему, извоз је порастао толико да је и руско Црноморско паробродарско друштво отворило станицу у Радујевцу; међутим, то је у марту 1900. довело до оштрог конфликта са српским властима, јер су јој ове за пословницу и док одредиле такво место које би знатно поскупљивало утовар и истовар терета. На интервенцију руске владе,

¹ Године 1905. ово место је у 491 кући имало 2737 становника.

та одлука је повучена кад су се односи Србије према царском двору поправили.

Од Радужева ка југозападу, у готово правој линији, води пут за Неготин, који је удаљен 13 km. Овај град лежи у равници која је некад била део дунавског корита; мочварну равницу, односно њен доњи слој, који чини седраст, петрефактима богат кречњак, покрива дебео слој необично плодног хумуса. Често се узалуд трага за узроцима што су многи старији путни правци уместо у долине премештени у тешко проходна брда, па исто тако ни мени није успело да одгонетнем зашто је кнез Милош, који је више градова померио с њиховог старог места, оставио главни град Крајине тамо где је и био, мада му недостаје добра вода за пиће и мада се у његовој непосредној близини 1700 хектара налазе под мочваром. Године 1858. он се озбиљно бавио мишљу да без обзира на неготинске кућевласнике седиште округа премести на Дунав, али од тога је одустао, и отада су и приватници и влада развили тамо такву грађевинску делатност да ће та мисао остати заувек неостварљива.

Како је настао Неготин? На почетку XVIII века била је на томе месту само једна бачија чији је власник био некакав Негота. Пошто нигде у близини није било већег места, око њега се населило неколико занатлија и трговчића. За време аустријске окупације 1718-1739. саграђена је и једна касарна, па се рејон где се она налазила и данас зове »Касарна«. Кад су Крајину поново заузели Турци, њен башкнез из рода Карапанца поставио је тамо своје седиште. Као онај у Кладову, под чијом је влашћу био Кључ, тако је и Карапанца вршио судску власт и над хришћанским сељацима у својој кнежини, што другим кнезовима није било допуштено. Ове две области, су, наиме, биле »емини« (султански домени) и имале су берат по коме ниједан Турчин »с поткованим коњем« није смео ступити на њихово тло. Башкнезови су убирали високе дажбине у новцу и у плодовима и део који припада султану предавали бегу који је био из Стамбола овлашћен за то.²

Занимљив систем управе био је примењиван у Крајини и Кључу све до Пазван-Оглуове узурпације. Према аутентичним подацима у архиву београдског Ученог друштва, сеоски кметови су од раје убирали: 1. порез, 7 пијастера; 2. харач, 2,5 паре за сваку мушку главу; 3. мртвину, 1,5 паре; 4. свадбарину, 1 пару; 5. винарину, 0,5 парана 1000 чокота; 6. порез на овце, Vs паре по комаду; 7. порез на свиње у истој висини; 8. порез на пчеле, Vs паре за сваку кошницу; 9. порез на купус, Ve за 100 главица; 10. десетину од целокупне жетве. Уз ове, за оно време веома високе порезе, долазиле су дажбине за издржавање кладовског бега и његових људи, башкнезова, њихових буљубаша, пандура и кметова. Сваки порески обвезник давао је овим башкнезовима годишње: 7 ока сира, 1 литар масла, 20 ока јечма, 1 воз сена, 1 кола

² Вук, *Рјечник*, стр. 278 и след.

дрва; поврх тога свако село 6 ока пасуља и исто толико лоја. Иако су башкнезови један део ових натуралних давања морали предавати за посаде утврђених места централном складишту у Прахову, ипак су знатне количине одлазиле у њихове и султанске вреће. Заузврат, раја ових кнежина је уживала прилично широку аутономију. Кад умре башкнез, његов наследник добија ферман којим се потврђују све повластице. Према ферману, у управу се нису смели мешати ни бег ни војвода (?); ако они то ипак учине и башкнез се на то пожали, паша их смењује. Башкнез се трудио да све спорове реши сам; ако му то не успе, онда заједно с војводом доноси коначну пресуду. За обезбеђење свог ауторитета држао је у свом конаку једног буљубашу, а овај је имао 30—40 пандура који су заповести преносили у села; друге две буљубаше са по 15 пандура штитили су границе кнежине од насилних упада Турака и хајдука.

Овим прилично подношљивим односима дошао је крај кад су видинске крџалије провалиле преко Тимока. Раји су наметнута 3 пијастера по глави као »спенза« (порез у новцу), башкнезови који нису приклонили главу уклоњени су или побијени (1798). Последњи, Перча Карапанца, побегао је 1807. у Пореч. Кад је видински паша Пазван-Оглу силом заузео Крајину, он је у Неготину саградио 1807. паланку појачану палисадама и кулама. За време устанка су око ње и за њу вођене многе борбе. Најпре 1806, кад су Руси под командом грофа Оурурка, удружени с Хајдук-Вељком и Вујицом Вулићевићем, одбацили Шашит-пашу код Брегова преко Тимока и затим први пут заузели Неготин. Међутим, наредних година они су га изгубили, па чак ни после добијене битке на Малајници (1. јула 1807) није успео покушај Миленка Стојковића да га поново отме од Турака. Тек кад је руски генерал Сас после дуге борбе освојио 19. септембра 1810. турске положаје код Прахова, послао је пуковника Шкапског са Србима под Вељком на Неготин. После неколико тачних погодака, Турци су оставили своје топове у паланци и побегли у Видин, а Руси су потом заузели целу леву обалу Тимока.³

Године 1812. Карађорђе је као повереника Совјета послао у 191 Неготин младог, касније знаменитог Вука Карацића. Његовој скупљачкој ревности имамо да захвалимо за већину занимљивих података о турској епохи овог града и о Видину, куда је 1813. ишао паши с једном мисијом. Тамо су се већ сакупљале султанове трупе, које су нешто касније преко Тимока кренуле на Неготин и, после јуначког отпора који је пружио у песмама прослављени Хајдук Вељко, поново га зазеле. Још 1833. тамо је турску судску власт вршио један муселим потчињен паши у Адакалеу, док га исте године оданде није протерао војвода Тенка; тада су Крајина и Кључ, после кратке борбе, коначно

³ *Documenti privitore la Istoria Romanilor, 1709-1812*, књ. III, стр. 306.

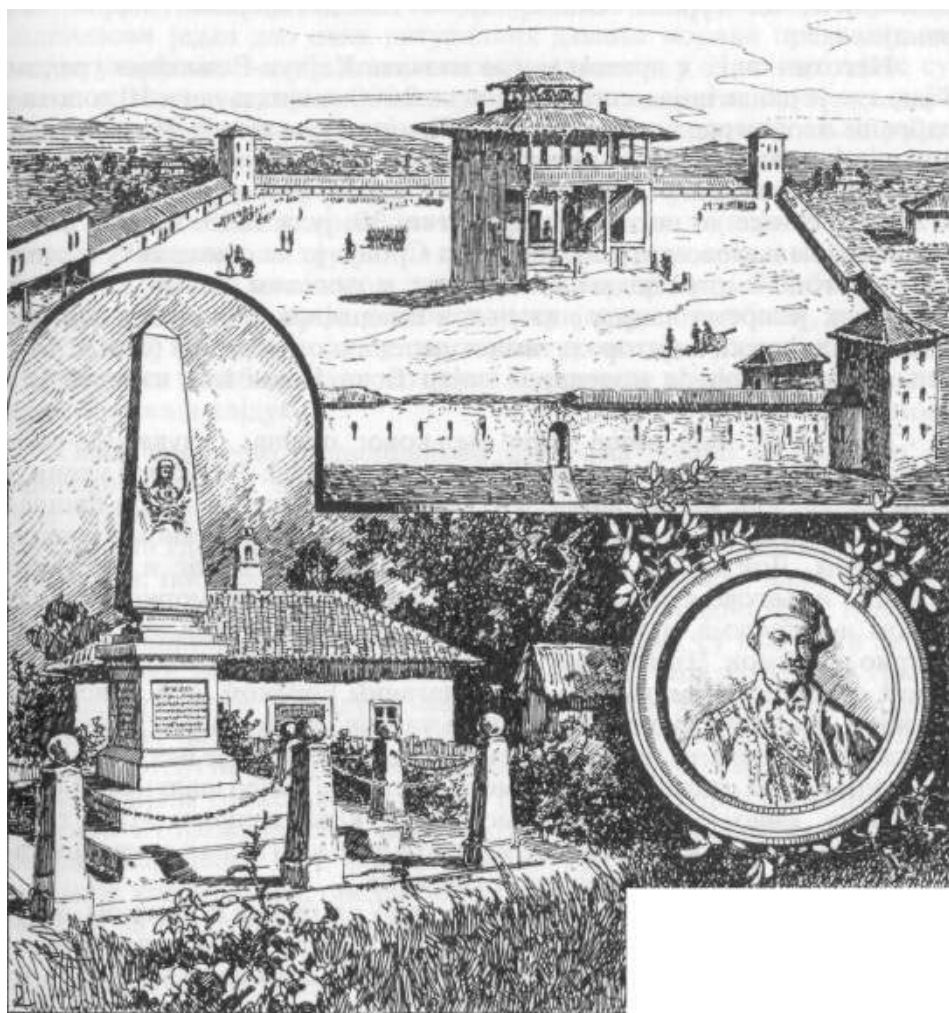
ослобођени од Турака. Опширније о тим догађајима говорио сам раније.

Неготин би се с правом могао назвати Хајдук-Вељковим градом. Тамо где је данас пијаца стајао је он са 2000 својих људи и 10 топова у одбрани овога града. »Главу дајем, Крајину не дајем!« На хомерски јуначки начин уживао је радости живота, а у међувремену су Турци довољно често били у прилици да осете његову моћну руку. И тамо где је он, борећи се до последњег тренутка, 30. јула 1813. пао, на месту натопљеном његовом крвљу, захвална Србија је на осамдесету годишњицу његове смрти подигла споменик с његовим ликом у бронзи. Споменик је према нацрту инжењера Владимира Павловића израдио један италијански мајстор од тамног лепеничког мермера (стр. 436), а рељеф главе, који је моделирао вајар Ђока Јовановић, изливен је у бронзи у Паризу.⁴

Већ 1845. није више било Вељковог шанца; сачуван је само незнатан остатак, који сам још 1889. видео у Хајдук-Вељковој улици, у кући бр. 22; још много раније је с лица земље нестала »Баба-финка« (корпа на катарци), у којој је живео са својом Чучук-Станом и снахом Станојком. Док су на горњем чардаку мужевно лепог и »великог хајдука« и његове храбре другове по оружју жене неуморно служиле кафом и чибуцима, а доле, у приземљу Цигани свирали, он је будно мотрио на Тимок. Чим би тамо приметио било шта сумњиво, скакао би одмах са својим момцима на коње, лаганим кораком, под блиставим оружјем, пројахао би кроз чаршију, а чим би паланку имао за леђима, пошао би најжешћим галопом према Турцима, којима је његова »осматрачница« била стална пушчана мета. Вељко је волео шалу; кад Турци припуцају, имао је обичај да, смејући се, каже женама: »Држ'те се зубима за ветар да вас не однесе!« На крају се и он морао са изрешетаног горњег спрата повући у приземље куле.

При одбрани Неготина Вељко је пао на шанцу с узвиком. »Држите се!« Сада његове последње речи красе чеону страну споменика с лепим додатком Љубе Ненадовића: »Твој нам пример као сунце сјаје, држаћемо с докле једног траје.« Место за споменик осветио је Милан Николић из Јасенице 1893. године. Као узор за медаљон у рељефу послужио је Вељков портрет који је настао на чудан начин. Кад је његова удовица посетила кнеза Милоша у Букурешту, овај је удесио да се један млади Арнаутин, који је Вељку био сличан као јаје јајету, на одговарајући начин обуче и да изненада уђе. Стана је занемела, јер је поверовала да јој је муж устао из мртвих. Пошто ју је кнез умирио, она га је замолила да јој се да слика овог Вељковог двојника. То је портрет који је касније поклоњен Народном музеју и који је Чортановић копирао за неготинског председника општине Михаила Лазаревића;

⁴ Ови подаци нека буду допуна детаљном приказу свечаног откривања споменика, који је Ср. Стојковић објавио под насловом *На лепом српском Дунаву*, Београд 1893.

НЕГОТИН

1. Баба-финка.
2. Хајдук-Вељков споменик са брончаним медаљоном.
3. Конак Лазаревића.

овај ме је уверавао да је оригинал настао овако како сам испрчао. Његов брат Алекса поклонио ми је цртеж »Баба-финке«, који овде дајем уз неке мале поправке у погледу перспективе.

Часове проведене у Лазаревићевој патрицијској кући убрајам међу најпријатније које сам доживео у Неготину већ и због саме историјске дражи коју су имале просторије у којима је некад становао Лазар Лазаревић, отац ова два брата. Он је са Чардака, као »оборкнез крајински«, 1842. године прочитао прокламацију кнеза Михаила против Вучића (прва књига, стр. 477), на румунском и српском језику, због чега га је Вучић, кад је победио, казнио са пет месеци затвора. Његов исто тако угледан старији брат Јаков, који је говорио немачки и грчки, примао је у Конаку, у турско време најбољем и окруженом дивним зеленилом, чувене паше, руске генерале и - last but not least - Вука кад је долазио да записује народне песме о Хајдук-Вељку.

Друга интересантна зграда је суседна, већ 1803. освешена црква Рождества свете Богородице, дело једног Цинцарина. На њеној осмо-страној хорској апсиди, десно од средњег прозора, налази се црвена мермерна плоча коју је у спомен своме брату поставио кнез Миљко, с натписом: »Бесмртном српском јунаку Вељку Петровићу, Карађорђе-вом преславном војводи и господару неготинског округа.« У цркви почива и први крајински владика Доситије Новаковић, родом из Дабнице код старог српског Прилепа. Као млад калуђер, пун снаге, дошао је из манастира Зографа на Атосу у Србију која се борила за своју независност и неко време живео у манастиру Горњаку. Али кад је 1833. почела борба за Крајину, храбро се укључио у њу, па га је за награду Милош 1834. именовао за владика тимочке епархије. Године 1839. преместио је своју столицу из Зајечара у Неготин. Епархија је тада обухватала крајински, црноречки и књажевачки округ; године 1886. она је укинута и припојена београдској. Отада је у Неготину седео само прота. Међутим, 1894. тимочка епархија је поново успостављена са седиштем у Зајечару.

Поред некадашњег владичанског двора, из кога се сада разашилу писма и телеграми, пролазио сам са својим драгим домаћином Влади-миром Павловићем на Велику пијацу, коју окружавају добре гостио-нице и неколико лепих приватних кућа и која се у последње две деценије заиста прикладно уобличава. Материјалом Баба-финке са-грађена је нова грађевинска управа, па је срушена и Вељкова барутана кад је на неготинском главном тргу с начелством и окружним судом завршена нова црква Св. Духа, која је освешена 1874. и стајала је 20000 дуката. На месту где се додирују фасаде начелства и окружног суда стоји на лепом пиједесталу римски лав из Видровца. Гледана издалека, силуета нове цркве је живописна и допадљива, али кад јој се приђе ближе, види се да је то, упркос бакром покривеним кубетима и торњевима, чудна мешавина стила иза које се осим очигледно добре воље архитекте не види неки одређен уметнички критеријум. Скро-

НЕГОТИН, римски лав пред Окружним начелством.

мна, али у пуном складу са својом сврхом је нова зграда у коју се 1874. преселила гимназија, основана још 1844. Године 1894. она је имала 11 професора и учитељица за 160 ученика; за њу је држава годишње издавала 25 000 динара.⁵ У малом природњачком музеју чува се неколико старина, о којима сам говорио кад је било речи о местима где су оне нађене. Неке друге сам видео, на жалост потпуно незаштићене, у дворишту начелства, међу њима и неколико натписа из Прахова и других места, који су доцније ипак стигли у београдски лапидаријум.

Пред начелством се налази китњаста чесма с водом са 3,5 km удаљеног Бадњева. Још пре 15 година један дунђерин је покушао да доведе у Неготин воду с овог изврсног извора, али, кад је већ био утрошио знатну суму новца, показало се да се он у тај посао није довољно разумевао, па су га озлојеђени грађани батинама најурили из града. Године 1885. налог за изградњу водовода добио је способни инжењер Јирачек; за 30000 динара направио је резервоар од 250 кубних метара и из Немачке набавио цеви од печене глине, пречника 0,75 m, те цео посао срећно завршио у септембру 1887. Отада се здравствено стање грађана, који су раније много страдали од маларије и туберкулозе, толико поправило да је број смртних случајева, како ми је саопштио градски лекар др Ђорђе Видаковић, постепено пао на просек од 130; томе је не мало допринело и што је Јасеничка река, која је стварала велике мочваре, одведена даље од ужег градског подручја.

⁵ Године 1906. у гимназији је било 11 наставника и 137 ученика, а годишњи трошкови издржавања износили су 36017 динара.

НЕГОТИН, споменик кнезу Милошу.

Лекара има овде 4, апотекара 2, али им велику конкуренцију праве »бабе«, које су и данас веома утицајне, мада их власти често кажњавају због надрилекарства. Од странаца у граду има 70 Словена разних језика, 180 Румуна, 13 Немаца, 10 Мађара, 113 Цигана; неправославне верске исповести су: 35 католика, 12 Јевреја и само 1 муслиман. Што се тиче страначко-политичке опредељености, сматра се да су три петине Неготинаца за радикале, једна петина за либерале и једна петина за напредњаке.

Град Неготин је оснивачу династије Обреновића, кнезу Милошу, подигао споменик. Приликом свечаног откривања краљ Александар је био заступљен преко једног ађутанта, а као представник владе био је присутан министар трговине др Миловановић. Руски посланик Чариков и његова супруга, који су већ раније желели да посете источне крајеве Србије, искористили су свој кратак боравак у јуну 1901. да такође присуствују овој свечаности у Неготину.

Неготин има данас 1120 кућа са 5 350 становника⁶, од којих се још само незнатан број бави земљорадњом и баштованством. Занатство и трговина су у сталном успону; својим солидним радом истичу се посебно ковачи, грнчари, абације и терзије. Трговци и четири адвоката дају довољно посла и једној малој штампарији. Људи који имају двадесет-тридесет хиљада динара сматрају се овде богатим, али има и неколико правих богаташа. Напредовању Неготина доприносе исто

⁶ Године 1905. било је 1145 кућа са 5769 становника.

тако близина царинске станице Радујевца, преко које иде знатан део увозне робе за крајински и зајечарски округ, затим кусјачко пристаниште, преко кога иде увоз соли, и штедионица, која је основана 1886, а 1895. пустила је у промет 16,2 милиона динара⁷ уз 8-10% камате, што је за Србију прилично ниска стопа.

Приликом сваке од мојих шест посета, колико сам их од 1860. учинио Неготину, запазио сам знатан напредак у градњи кућа, калдрмисању и осветљавању улица, а посебно у снабдевености продавница робом, увезеном углавном из Аустро-Угарске и Немачке; промена побољше примећивала се и у целокупном начину живота. Гимназија, читаоница, певачка друштва, две четвороразредне основне школе, па и трговачко удружење, знатно су доприносили развоју духовног живота. Осим начелника и великог броја чиновника округа и среза крајинског, у Неготину су се сместили - не баш на задовољство варошице Брзе Паланке - и службеници суседног, кључког среза. У Неготину је, додуше, седиште Крајинске бригаде, али војске нема много. Године 1896. било је свега 9 официра, а скупа са жандармима 50 подофицира и војника, који се у својој великој касарни са 27 прозора с лица, прилично удаљеној од вароши, морају осећати јако усамљени, нарочито за време дугих зима.

Откако сам у својој књизи *Serbien* први пут писао о изванредном квалитету крајинских вина, она су као »неготинска« постала позната и тражена све до Француске. На жалост, опака штеточина је готово потпуно уништила ову привредну грану, која је земљи доносила много новца и још више обећавала. У почетку су сељаци мислили да је филоксера, која се појавила 1884. и за шест година опустошила њихове винограде, нека пролазна биљна болест и, упркос опоменама, и даље су, ради обнављања, садили домаћу лозу, али је и она брзо подлегла истој болести. Отада и држава и сам град Неготин улажу силне напоре да поново оживе крајинско виноградарство. Апотекар Фрицман, председник неготинског Виноградарског друштва, које је 1888. основано са 2000 акција по 50 динара, примењује сада, после вишегодишњих неуспешних покушаја, на америчкој лози начин калемљења који је прилагођен тлу и клими и којим се већ у другој години добија обилно, густо лишће и из године у годину све више рода. Ако се овако енергично настави, за најкраће време ће се, по мишљењу Фрицмана, постићи пуна обнова крајинског виноградарства. Девог августа 1897. сам с овим пасионираним човеком радо сам пошао у разгледање нових насада које је он створио.

Воzeћи се према терену од око 20 хектара који је Друштво купило за свој експериментални рад, прошли смо кроз Србовлах⁸, лепо али због маларије већ озлоглашено село, које је од Неготина удаљено

⁷ Године 1906. промет је износио 11,2 милиона динара.

Од 1899. ово село се зове Србово.

једва 6 km и чији влашки становници никако неће да пристану да се преселе на оближњу, вишу и здравију терасу. Баш на тој тераси ме је господин Фрицман провео кроз НОВ, свеже зелени виноград, који је већ тада имао 135 000 чокота оплемењене америчке лозе, а чији род, кажу, неће по квалитету заостајати за домаћом здравом лозом. Занимљиво је да Фрицман и директор државне виноградарске школе, основане 1891. код оближњег манастира Букова, нису могли да се сложе кад је био у питању начин калемљења који је требало применити. Фрицман сади - његов први виноградар показао ми је то практично - америчку лозу 0,50 m дубоко тако да место на коме је извршено калемљење остане на 2 cm испод површине земље, а директор Савић оставља то место, према мађарској пракси, непокривено земљом. Надам се да ћу у поглављу које је посвећено пољопривреди (трећа књига, глава X) бити у стању да, на основу практичних резултата који се постижу једним и другим начином, објективно оценим вредност једног и другог; лепо би било да се и у овом случају све сврши оном познатом: сви путеви воде у Рим.

Мале залихе десетогодишњег неготинског вина продају се данас по цени од 250 динара по хектолитру. Од 20 пивница на полукружној винородној тераси која се живописно свија око Неготина, производи оних из Балеја, Локве, Рајца, Рогљева, Смедовца и Високе, чије културе леже на осојној страни тимочке падине, важе као најквалитетнији; али на цени су исто тако и они из Бадњева, Братујевца, Цервина, Мокрања итд. У добрим годинама извоз вина из Крајине, који износи 50000—60000 хектолитара, не рачунајући домаћу и београдску потрошњу, доноси око 2 милиона динара, дакле представља половину целокупног њеног извоза пољопривредних производа (жита, свиња, говеда, коза, сирове коже итд.). Неготински округ је и 1905. задржао своју ранију површину од 2 909 km². У 71 општини са 86 места имао је 104 342 становника. У најнасељенијим срезovima, Брза Паланка и Крајина, са 47-66 душа на km², долази 264-300 грла стоке на 100 становника; у неготинском, са 47 душа на km², тај број износи 137, у кључком, са 31 становником на km² - 193, и у поречком, са свега 14 становника на km², где је сточарство готово једина привредна грана, долази 438 грла стоке на 100 становника. У целом округу је 1905. пописано: 6278 коња, који се, захваљујући резултатима које постиже врло активно »Коло јахача«, већ увелико извозе у Бугарску, затим: 35472 говечета, 21817 свиња, 150838 оваца, 37253 козе и 4701 кошница.

Ако Неготинац жели да изиђе на чист ваздух и да се напије свеже изворске воде, он иде на Бадњево, до кога се зајечарским путем може колима стићи за пола сата. Двадесет трећег октобра 1889, кад сам у

рано јутро с окружним инжењером Павловићем кренуо преко сунцем обасјане узвишице, град је још био обавијен лаком измаглицом. У свежој хладовини дивне храстове шуме кроз коју смо пролазили око водоводног резервоара живописно је груписано готово 200 пивница где се чува неготинско вино, које по јачини не заостаје за вином из јужне Шпаније. Пивнице већином имају један спрат уређен за становање и бар један грањем и заставама украшен чардак, са кога се довоз вина, весела песма виноградача и коло младежи око ватара могу гледати и слушати до дубоко у ноћ. Има породица које за време бербе бораве овде и по месец дана - јер берба се понекад и толико отегне - и узајамним посетама и гошћењем скраћују себи време. Берби се радује и старо и младо; њоме се завршава круг светковања у природи, у чему Србин нарочито ужива.

Даље се серпентинама које воде на југозапад иде кроз штубичке пивнице, путем саграђеним за рат 1876, ка пространој висоравни, са које нас као мамећи поздравља лепа, бела поповска кућа Јасенице, која лежи на другој страни. Затим је, мало западније, дошла Плаветница, више зелени него »плави« оголели слојеви сијенита, а онда смо заокренули лево у испресецану јужну долину Шаркамена, чији су кречњак и иловача, као и пешчаник испод њих, такође голи. Поред дубоко усеченог потока овог имућног српског села стоји запуштена механа; радије смо, и поред већ прохладног јесењег ветрића који се поигравао с увелим лишћем, сели под огроман дуд да бисмо мало олакшали бисаге које је напунила брижна супруга инжењера Павловића. У једној сељачкој кући, чије су све зграде покривене ћерамидом, имао сам и овде прилику да се дивим марљивости и окретности Српкиња при раду. И каквим једноставним средствима се праве све те прелепе кецеље итд! Једино орнамент није више тако чист, ни материјал тако добар као раније. Јевтина пређа и анилине боје допиру из града и у најудаљеније долине, и ускоро ће старија мала ремек-дела ове врсте моћи да се виде још само у музејима.

192 Јак западни ветар растерао је претеће облаке, а кад су наши коњи стигли, појахали смо и уз Шаркаменски поток, са обалама прошараним позним црвеним и плавим јесењим плодовима, кренули ка једној воденици, чији нас је власник упорно уверавао да у близини има једна »латинска тврђава«. И заиста, пола часа западније, на јужној страни платоа који се уздизао према истоку, нашао сам један јак римски кастел који је штитио пут. Његова основа, коју сам снимео, показује квадрат са странама од 100 m и бедемима дебелим 2 m; на средини и угловима бедема истурено је осам јаких округлих кула, пречника 14,5 m. Зидови од чврсто повезаних блокова сијенита, тесаног пешчаника, камења које се нашло на лицу места и опека дугих 0,50 m спуштали су се низ падину нагнуту од севера према југу; ораница на тој падини, посута античким кровним плочама и фрагментима грнчарије, дала је свом власнику Радоју Милићу Бугарском већ доста вредног

античког новца и других предмета. Пет минута даље уз поток, лево од пута, налазе се код једне »заветине« необично јаки зидови. Кад год сам иначе наилазио на такве зидове на овлаш ограђеним местима за молитву под ведрим небом, они су већином припадали неком старијем објекту, па тако је било и овде. »Заветина« се сместила у северни део квадратног римског кастела са странама дугим 30 m, чије су 0,50 m дуге опеке, печене плоче итд. покривале околни терен. Ово мало утврђење затварало је са поменутиим каструмом пут који је ишао на исток ка Ad Aquas и који се код овог места спајао с путем према ушћу Тимока. - Крста Арсеније Лазиф, власник тог земљишта које је сада обрађено, поставио је насред заветине два стола са свећама и тасовима за прилоге, око којих се Јасеничани и сељаци из ближе околине окупљају на Петровдан ради молитве и весела које се на њу надове-зује.

Продужили смо даље узбрдо, између појата (малих, лаких колиба), у којима влашки сељак проводи више времена него у селу. Сретали смо људе побожна изгледа, настањене на подбрежју Дели-Јована, који се уздиже у четири терасе; редовно су их пратили рундави, дивљи пси. Шумарци су претежно букови и храстови, зарасли у леску и друго жбуње, а на пропланцима се, све горе до извора Николине воде, могу видети и дивни, усамљени ораси. Због снимања римских кастела били смо у великом закашњењу; вечерња румен је већ облила далеке северне врхове Мироча и Штрпца, а сенка Дели-Јована покрила је повисоку јужну Поповицу с њеном околином, богатом рудама хрома, бакра и олова. Кад смо стигли на седло преко кога пут води на запад у долину Поречке реке, утрнули су и последњи зраци који су дотле треперили на јужним висовима Голог и Црног врха (1100 и 1179 m) а ноћ која се после кратког јесењег сутона брзо спустила веома је отежала наше спуштање низ стрме обалне стране Црнајске реке и низ њено бучно корито међу стенама серпентина. Не знам како би се све то завршило да није изненада у удаљеном честару блеснуло слабо светло неке ватре, зачуо се и лавез паса - и за тили час су наши пандури пронашли и довели неког влашког чобанина, који нас је здраве и читаве довео до првих кућа села Црнајке. Спустили смо се са превоја, око 400 m, за два сата, који су нам се чинили двапут дужим, и кафеџија Цинцарин нам је неким необичним климањем главе, које је ваљда требало да изрази дивљење, пожелео добродошлицу.

Центар Црнајке, чије су 224 куће са 1 125 влашких становника широко разбацане по брдима, чине механа, један дућан и општинска зграда на десној обали потока, док се њена школа, саграђена још 1848, налази на левој обали. Ово већ данас значајно место има изгледа да постане топионички центар рудом богате области између Дели-Јована, Стола и мајданпечких брда, коју је први рударски испитао Хердер

⁹ Године 1905. Црнајка је у 224 куће имала 1297 становника.

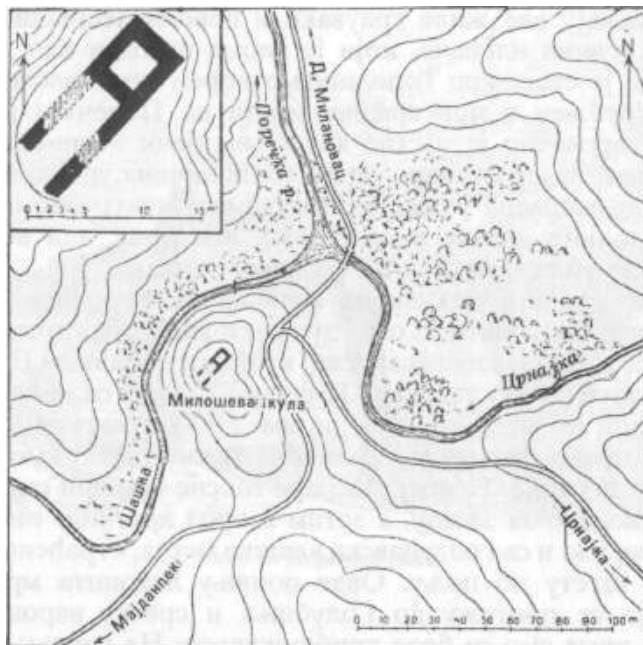
1835. године. Мало даље на југ, гранит са значајним грудвама трахита прожет је јаким жилама магнетита, који је, како показују многа затрављена јаловишта, био искоришћаван још у старо време. На још јужнијем Габарском потоку леже сплављени велики блокови кварца са халкопиритом, а вода у потоку је жута од иловаче у којој има злата.

У овој области с повољним изгледима за развој рударства влада није излазила у сусрет приватницима који су тражили концесије за искоришћавање рудног блага. Године 1888. сама је покренула акцију да се област темељније испита у том правцу. Задатак је поверен рударском инжењеру Хофману, који је утврдио да на окну код »Орашу Њампулуја«, које је за време аустријске окупације коришћено 1734—1738, халкопирит садржи 50% железа, а само 1,4% бакра и 0,01% сребра. Између Црнајке и Танде у Габровој мики такође је нађен 15—30 cm дебео слој кварца, који садржи 34% бакра, нешто сребра и молибденита; године 1870. почело се с његовим експерименталним искоришћавањем у једном окну дугом 20 m, али је рад убрзо обустављен. На »Краку-ку-однеле«, у подбрђу Дели-Јована, кроз еруптивно стење се провлаче, раније у отвореним коповима искоришћавани, често и 50 m дебели слојеви кречњака и кварца са галенитом и халкопиритом који садрже 5,5% сребра, а близу тандске механе Хофман је нашао 1,3 m дебео слој кварца, чији пирит садржи много бакра, а можда и злата. Од Танде на југ уз горњи ток Црнајске реке, преко седла на Великом брду (486 m), изврсно грађен НОВ пут води из крајинске рудне области у Црну реку, о којој је било речи у претходној глави и која је исто тако богата рудама.

Кречњачке падине на десној обали Црнајске реке, густо обрасле дрвећем, дуж којих сам јахао ка Милошевој кули, онамо где се ова речица спаја са Шашком реком која долази са северозапада, пријатно одударују од оштро засечених сијенитских и шкриљастих брда на западној обали. Преко тамног глиновитог шкриљца рта истуреног на север попели смо се до рушевине са средњовековним српским именом, која се при ближем испитивању показала као преостала квадратна кула повеликог римског кастела; нашао сам и добро распознатљиве,

Милошева кула на ушћу Шашке.

План и основа кастела на ушћу Шашке.

таксфе 1,5 m дебеле зидове његовог југозападног дела, који садрже малтером повезане све врсте шљунка које ове две речице наносе. Кастел је изграђен ради заштите римских путева који долазе с југа и запада и који одавде спојени воде ка Талијати, великој оружарници на Дунаву. Да је ово утврђење и у средњем веку сачувало свој значај, доказује предање да га је цар Лазар поверио на чување свом зету Милошу Обилићу, који је, кажу, рођен у овом крају. О овом омиљеном народном јунаку, који је доцније убио султана Мурата на Косову, предање прича и ово: »Лазар је наишао на њега како спава под једном тополом и зачудио се кад је видео да се упоредо с дисањем овог јунака лишће тополе спушта и диже. Цар је наредио да пробуде Милоша, па га је узео у своју војску у којој се храброшћу толико прославио да му је цар дао своју кћер за жену.« Народна песма преноси многе доживљаје Милоша Обилића и Марка Краљевића у дивљини крајинских планина. Они у песми ловећи јашу кроз кланце Мироч-планине, где вила стрелом погађа Милоша, а Марко често посећује крчму која је била близу Милошеве куле.

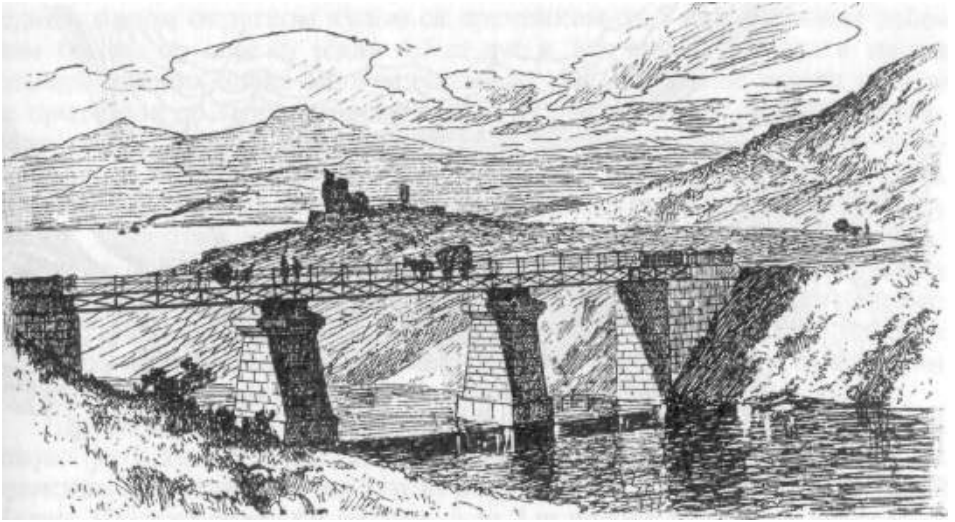
Године 1888. кулуком су започети и брзо завршени реконструкција старог пута који иде долином Поречке реке и добар окружни Пут, који се код Рготине спаја с тимочким. Геолошки састав тла је такав да од куле низводно није било никаквих тешкоћа. Тамо се у глиновитом

шкриљцу јављају две жиле граувакe и црвени пешчаник с белим и црвеним слојевима иловаче, који је веома погодан као грађевински материјал на је стога код Тополнице отворен каменолом; тај пешчаник је употребљен и при градњи моста на Поречкој реци. Назив Тополница вероватно је настао кварењем речи »топионица« (Топоница-Тополница), јер остаци старих топионичких уређаја показују да је тамо некад топљена руда. По ливадама и кукурузним њивама све ширег дна долине још се види понеки леп орах, али вероватно не задуго, јер све то гута оршавска фабрика кундака.

У клокочевачкој механи на изласку из живописне кречњачке клисуре сазнао сам зашто је овај пут тако упадљиво пуст. Чуо сам да милановачки трговци избегавају овај краћи пут долином Поречке реке ка Зајечару зато што су тамо пре 12 година сељаци са замазаним лицем напали четири трговца и одузели им 2000 дуката. Сад се радије користи пут преко Радујевца, а на оном озлоглашеном могу се видети још само стада стоке. Непосредно пре Мосне прошли смо место које као да је створено за заседу, а затим и кроз вратнице високог плота којим је село, као и сва подунавска влашка места, ограђено да стока не би правила штету по пољу. Овде почињу лежишта мрког угља и лигнита која се протежу до Голубиња и среске варошице Доњег Милановца, коме смо се брзо приближавали. На видуку се већ појавило ушће Поречке реке, око кога је по испресецаном травном тлу било много бунике. Српски травари сматрају да је ова биљка изврстан лек против црвеног ветра (?). Поречку реку, коју Дунав као да неће да прими, прешли смо мостом дугим 60 и широком 6 m, постављеним на два стуба висока 7 m. Гвоздена конструкција моста израђена је у угарској Решици, а мост је завршен 1887. године. Свом пратиоцу сам пожелео да ово његово дело прукоси времену толико као и оближње римске градње, због чијег проучавања, ево, већ трећи пут долазим у Доњи Милановац. Имали смо среће: у кући једног љубазног ердељског Саса добили смо смештај чија нам је чистоћа јако годила.

Непосредно пре мог поласка на пут 1887. радикалска влада је била пред падом и срески капетан, који је већ добио решење о премештају и сваког часа очекивао свог наследника, препустио је свом писару да обезбеди пандуре који су ми били потребни за археолошке екскурзије. Ма колико драгоцени били археолошки резултати до којих сам раније дошао у Ђердапу (прва књига, стр. 202), било ми их је потребно још ако сам хтео да топографски утврдим римска приобална места која се низводно од Талијате помињу у итинерерима, а посебно оне пунктове који су у ратовима цара Трајана против Дачана добили историјску важност.

Пре свега, требало је коначно одредити положај коначишта Та-
193 Nata, које су истакнути историчари дуго тражили, као и другог места на коме је Трајан прешао преко Дунава низводно од Виминацијума. Itin. Ant. ставља Талијату на 36 миља од Супрае, а Tab. Peut. на 37 од

Мост на Поречкој реци.

Сиррае и 20 од Dierne. Д'Анвил је претпостављао да би то могао да буде кастел насупрот дачанској Пескабари, који би одговарао данашњем Голубињу; Манерт је идентификује с остацима двају римских објеката на које је указао Марсиљи на левој обали Поречке реке.¹⁰ Ашбах се колебао између Лукаднице¹¹ и Колумбине (Голубиње), а Киперт ју је поставио код Доњег Милановца. Све ове тачке леже ближе или даље од проширене долине на ушћу Поречке реке, која је између Гребенског теснаца и Казана једино место које пружа довољно простора за утврђену велику колонију - а као такву Tab. Peut. обележава Талијату двема кулама — и за прикупљање трупа одређених за прелазак у Дакију.

Већ моја прва рекогносцирања извршена у јесен 1887. из Доњег Милановца показала су да је Талијата спадала међу највеће и најутврђеније оружарнице у Мезији. Њено фортификационо упориште чинио је кастел, удаљен од данашње обале Дунава 120 m, изграђен са правоугаоном основом на десној обали потока Папратнице; стране су му биле 140 и 110 m, имао је 7 округлих кула и био окружен 20 m широким,

¹⁰ На нав. месту. »Све досад се на тачном одстојању одржало место Tatalia.« То је оно фиктивно село с којим сам рашчистио 1867, а које је Манерт, да би подупро своју тврдњу, извео од назива стене Tahtalia, убележене на Гризелинијевој карти; ту стену помињу Најгебацер и Ашбах, наводећи да се код ње налази Трајанова табла, а исто тако Акнер и Милер, с тим што поред Табле наводе још два друга натписа.

¹¹ Види у првој књизи. Лукадница спада међу она фиктивна места којима је српска карта још пре 40 година обилавала.

¹² C.I.L., III, Tab. II.

План утврђења Талијате.

прилично дубоким јарком. Улаз је био широк 5 m, а налазио се на ужој страни, окренутој Дунаву. Овај објект, данас обрастао стаблима ораха и дуда, био је појачан још једним мањим, квадратним утврђењем удаљеним 145 m према истоку, које, мада несумњиво римско¹³, у народу важи као шанац новијег времена, јер су га Срби под Карађорђем бранили од Турака. Западно од Папратнице пружа се до милановачког гробља 300 m широк терен до кога поплаве не допиру и на коме сам 1889. коначно нашао остатке насеља Талијате који су раније узалуд тражени. Знатне супструкције и велики архитектонски фрагменти на које се тамо повремено наилази приликом орања дају основа за претпоставку да се форум Талијате налазио између Казанског и Варошког потока. Јужно од папратничког кастела може се периферија насеља пратити до Милованове чуке; тамо се налазила и велика некропола, за чије ми је надгробне каменове господин Илија Зарић, заступник Паробродског друштва, у октобру 1889. лично саопштио да су се неки могли видети још пре 20 година; жигосане опеке са разграђених гробница и сада леже свуда унаоколо. Могуће је да је у доба Римљана на западном Рибничком потоку било гробље; антички новац међу многим растуреним човечјим костима, који се тамо налази при ниском водостају Дунава, наводи на такву претпоставку утолико пре што се утврђења Талијате, изграђена у широком полукругу, простиру преко оног региона наспрам шанца на Поречком острву. Тамо, као и на Рибничком потоку, сачувани су остаци мањих објеката поред пута.

Већ Прокопије помиње да је Талијата имала неколико кастела. Њена утврђења су почињала на левој обали потока Златице, близу старог мајданпечког пута и јужно од данашње среске капетаније,

Марсиљи га је видео још на почетку 18. века.

једном малом округлом кулом са пречником од 5 m и зидовима дебелим 60 cm, од које су један 4,5 m дуг и 1 m висок сегмент и многи комади кровних опека били сачувани до 1889. Праћење зидова који су се протезали до Поречке реке и који су, час јачи, час слабији, припадали старом утврђењу или већим грађевинама Талијате, одвело ме је на купасто засечен плато Главице; међутим, није било никаквог трага да је на њему икада стајао неки кастел, како се у Доњем Милановцу верује. Напротив, утврђено је било северно подножје брда, и то јако. Тамо где дунавски пут, идући од Талијате даље на исток, због честих излива делте Поречке реке заобилази ову у оштрој S-кривини, наишао сам на једну римску округлу кулу пречника 10 m и зидова дебелих 1,5 m, од које се на југоисток пружа 240 m дуг зид ка другој округлој кули и још 40 m на исток до леве обале Поречке реке.

Други зид истог правца који се види на десној обалној тераси стајао је у тесној вези са прилично очуваном округлом кулом на узвисини Царетини, са које пуца широк видик на Гребенски теснац и Казан. Пејзажистима би његове, још 7 m високе рушевине, окружене живописним салашем, могле послужити као захвалан мотив, а влашка породица која на салашу станује и њени полудивљи пси као најприкладнија штафажа. Доле шуми широка река, која се о исечено подножје остењка Јуц разбија у хиљаду провидних зелених таласа са белом пенастом ивицом и тече даље ка Доњој клисури. Око и ухо су под теретом утисака. Како би се могло завидети овом сиромашном Влаху, који својим може да назове само малу њивицу под кукурузом и неколико коза, који се угнездио овде, на најчудеснијем месту дунавског тока, кад би он имао развијен смисао за ове лепоте!

За незнатну награду пошао је с нама од моста на Градишници на брдо Четаће и док смо се ми старим римским путем даље пењали ка невеликом пропланку, он нам је чувао коње. Пентрали смо се још подоста кроз неки шумски густиш, док пандур није узвикнуо: »Ево градишта!«

Римска кула на Царетини.

И стварно, стајао сам пред једним квадратним утврђењем са 40 m дугим странама, чији су још 3 m високи и 1,5 m дебели зидови, несумњиво римски, били саграђени од гнајса, кристаластог шкриљца и комада опеке. Међу храстовима и јасењем, који већ вековима пуштају своје корене у ово тле, нашао сам остатке округле куле саграђене уз унутрашњи источни зид, пречником и дебљином зидова веома сличне раније поменутих на Поречкој реци. Високо уздигнута над њом, свакако је служила као осматрачница с које се могло пратити шта се дешава на другој страни, у непријатељској земљи коју су Римљани напустили, који и какви се бродови крећу Дунавом од широке Доњомилановачке котлине до улаза у Гребенски теснац и Казан.

Сви остаци Талијате које сам нашао после обимног испитивања терена (1887, 1889) дати су на приложеном плану (стр. 448). Моји следбеници ће га допунити; можда ће им успети да у долини коју пустоше високе воде Дунава и нестални ток Поречке реке нађу и место где се налазио римски мост преко кога је античка траса ишла даље ка обали Дунава.

Да се већ цар Трајан држао девизе: »Одвојено марширати, заједно ударити«, доказују, с једне стране, многи путеви који су долазили из унутрашњости и стицали се у Талијати ради прикупљања већих борбених снага и, с друге стране, путни правци који су с различитих тачака мезијског дунавског лимеса водили у срце непријатељске Дакије. Како је већ речено, један од њих полазио је од Талијате и преко Дијерне (Dierna, Оршава) и Тибискума (Tibiscum) ишао ка дакијском главном граду Сармисегетузи, али је веома тешко одредити место на ком је прелазио на леву обалу реке. Старо предање говори о неком понтонском мосту код папратничких кастела, где на овој и на оној страни, код угарске Три куле (вероватно средњовековна тврђава на римским темељима¹⁴), има довољно простора за развој трупа, али корито Дунава је ту широко 1,4 km, а то знатно отежава постављање понтонског моста. Можда се прелазак могао извршити и код источног Голубиња, ван домашаја опасних вртлога око остењка Јуц. Тамо је река широка само 0,7 km и у прилог томе би могла да говори и удаљеност наведена у Појтингеровој табли између прелаза на Дунаву и Дијерне, јер се готово подудара с удаљеношћу Дијерне од Голубиња. И то место је погодно за окупљање већих борбених снага; да погледамо њега и његова утврђења изближе.

Да бисмо брже сишли до Дунава, ударили смо једном стрмом пречицом. Лево и десно су становници салаша ради гајења кукуруза и пшенице искрчили шуму која је за време устаничких борби раји често пружала сигурно склониште. Још и данас се једно тешко приступачно место зове »Размирица« (бојиште), јер се Турчин ретко усуђивао да

¹⁴ Стојка је у Три Куле тражио римски Tricornesium; и Бем тврди да су оне античког порекла (Arch-epigr. Mitt., XII, S. 179).

дубље залази у густе шуме Мироча. Међутим, последњих деценија многа стабла су оборена и одвезена у Румунију за изградњу железничке пруге, а ништа није предузето за поновно пошумљавање; уосталом, све су шуме у Крајини угрожене овим сталним извозом грађевинског и огревног дрвета. Мироч је огроман масив кристаластог шкриљца са високим наслагама кречњака и пешчаника близу дунавске обале и на источној падини, кроз које је река пробила себи пут. Последња серпентина нас је довела на обалу Дунава, којом смо равним путем брзо превалили 5 km до Голубиња. Тамо сам затекао свог товарног коњића који је био' унапред послат, добро збринутог, а пандури који су га пратили ваљано су се с кметом Василијем Петровићем трудили да пред чистом механом што боље дочекају и услуже уморне придошлице.

Античке опеке са жигом DIERNA у школској згради овог влашког села упутиле су ме десном обалом Голубињске реке која кроз њега тече ка једном римском објекту квадратне основе на самом ушћу ове реке у Дунав; јаки, 50 m дуги фронтални зидови окружавали су кућицу која се насадила на његовим рушевинама. Можда је баш код ове тврђаве, коју је већ Марсиљи забележио под данас непознатим називом »Lukadizza«¹⁵, где обала додуше није тако погодна као на Папратници, прешао један део Трајанових централних снага које су ишле на Дијерну на другој обали Дунава.

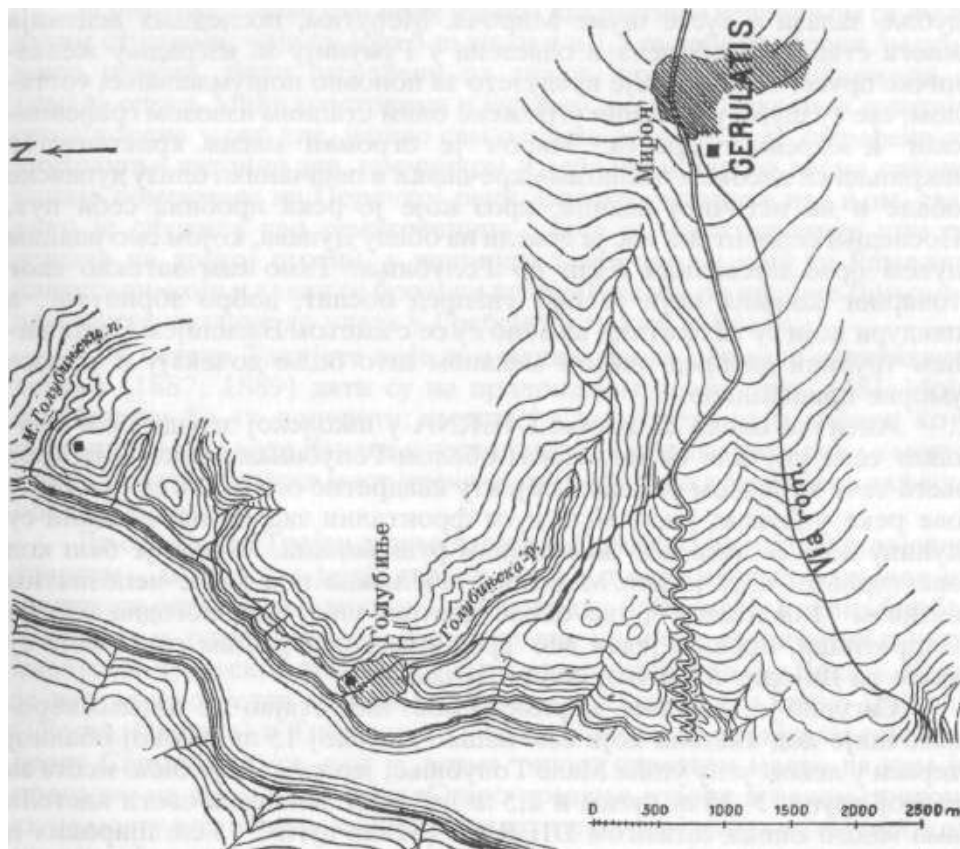
Сигурно је, међутим, да римски мост није стајао 2,5 миље северо-источније код кастела који сам нашао на уској 15 m високој обалној тераси у левом углу ушћа Мале Голубиње, јер тамо није било места за развој трупа. У 35 m дугим и 1,5 m дебелим зидовима овога кастела има много опека са жигом DIERNA (31 cm дугих, 15 cm широких и 9 cm високих), и неколико са жигом DRP DIERNA.¹⁶ Овде је ископан и 29 cm висок и 27 cm широк одломак опеке с натписом и дубоком огреботином који сам копирао у октобру 1887. код милановачког шумског надзорника Кајчиновића. Мој препис се од оног који је објављен 1883.⁷ разликује у неколико слова и показује у првом реду јасно оно Q које је у тамо објављеној лекцији Домашевски исправио у CL.

Од овог кастела пут је близу линије највишег водрстаја ишао даље уза саму обалу, трасом која је с муком пробијена падином Мироча и која је тамо где се литице стрмо спуштају у реку широка само 2—2,5 m, али проширена дрвеним коловозом постављеним на јаке попречне греде углављене у квадратна дубљења на стени. Због непри-

¹⁵ *Нав. дело*, св. I, Таб. VI.

¹⁶ C. I. L., III, Suppl. Fase. II, No 8277. - »Старинар«, V, стр. 20: Валтровић је прва два слова погрешно прочитао као IOB и жиг навео као први натпис из Дијерне. Упор. такође: Kaiinka und Svoboda, Arch.-epigr. Mitt., XIII, S. 37, где се Дијерна такође погрешно поставља код Голубиња. О њеном стварном положају говорићу у глави XVII.

¹⁷ »Старинар«, V, стр. 22. - C. I. L., III, Suppl. Fase. II, No. 8277.

Римски кастели на Мирочу.

ступачности готово окомитих стена Штрпца које достижу висину од 789 m није било потребе да се пут обезбеђује утврђењима. Тек на 10 миља од Малог Голубиња низводно Римљани су на Мраконији поставили четврти кастел за заштиту Казана.

Северни копнени језичац истурен 26 km у дачанску земљу између два дунавска прелаза, Талијате и Егете (Брзе Паланке), присилио је Римљане да изграде директан војни пут краћом тетивом лука преко планине Мироч, који је омогућавао легијама да избегну бољи, али дужи и напорнији пут кроз Казан. Ова траса, назначена у Tab. Peut., одвајала се од дунавског војног пута код моста на Градишници, близу ушћа Поречке реке у Дунав, пењала се најпре у неколико серпентина до једног пропланка, затим још стрмијим успоном ка већ поменутом кастелу на брду Четаће, да би се оданде достигнутим платоом широким 21 km усмерила од запада на исток до његове дунавске падине код Брзе

Паланке. За колски саобраћај мање стрма данашња траса преко Мироча заобилази код ушћа Поречке реке брдо Царетину са кулом на врху, затим мало продужава обалом и онда се у 21 серпентини пење на плато Мироча и са римским путем спаја тек код истоименог села. Један још краћи планински пут од кастела код Голубиња иде такође на село Мироч и вероватно је коришћен већ у римско време.

Да бих упознао овај римски пут којим се добијало у времену, пењао сам се у октобру 1887. од Голубиња на Мироч; наша »комора« ишла је удобнијим путем са серпентинама, на који смо и ми, с нашим поузданим водичем кметом Василијем, једном вијугавом стазом кроз лепу шуму и преко пожњевених њива стигли на превоју (508 m). На ТОМ месту требало је тражити станицу Gerulatis, ако је тачан податак на Појтинговој табли да је она од Талијате удаљена 8 миља. И стварно, после кратког распитивања, нашао сам код села Мироча један правоугаони кастел, ретких димензија на дунавском лimesу (дужина 106, ширина 94 m), и мало источније остатке његовог великог цивилног насеља. Тамо где стара траса пролази посред села, које је настало 1872, наишао сам на керамички под, чије су плочице (14 x 9 x 3 cm) биле поређане дијагонално, већином без малтера. То није био једини налаз у овом влашком месту са 78 кућа, које се и даље увећава, јер готово све зграде почивају на античким темељима и покривају још много неискоришћеног материјала. Близу механе лежале су левкасте, 6 cm високе плоче, пречника 17 cm, које су вероватно служиле за израду стубића; оне потичу с једне квадратне грађевине која се налази на потоку Ваља маре удаљеном пет минута и чији су темељи од пешчаника и опека дебели 1,10 m и дуги 1m. Кад сам тао у јесен 1887. поново претраживао терен, наишао сам на глинене цеви римског водовода, од којих је доцније (1889) двадесетак употребљено при изградњи сеоске чесме; наишао сам исто тако и на многе скулптуриране архитектонске фрагменте. Према томе, смеом претпоставити да је насеље Gerulatis, откривено код села Мироча, било не само утврђено већ и уметнички улепшано; на његове остатке упозорио је већ Марсиљи.¹⁸

Први насељеници села Мироча (насталог 1872) дошли су из Дебра код Охридског језера. Њима су се придружили Власи из Угарске и 1889. из Поповице. Свака породица је добила одговарајућу окућницу и 2,5 хектара шумског земљишта да га искрчи. У селу је владало весеље и као да су сви били припити. Свадба неког младог пара, чију сам поворку видео претходног дана у милановачкој цркви, све је избацила из колосека, тако да сам на своја питања о грађевинским остацима и рушевинама на путу за Брзу Паланку добијао противречне одговоре. Било ми је стало до тога да нађем антички Уnam, који је такође био непознат. На Појтинговој табли он је удаљен 6 миља од Герулатиса

¹⁸ *Нав. дело*, св. I, Таб. XVI.

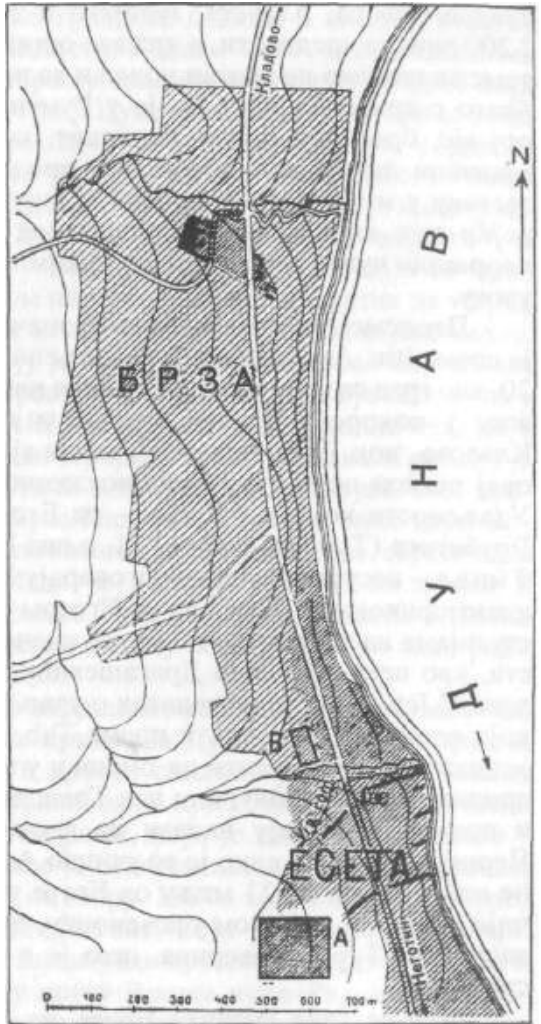
и исто толико од Егете, па се, према томе, морао налазити негде на средокраћи између села Мироча и Брзе Паланке.

По сугестији једног човека коме сам веровао, скренуо сам одмах иза села на север, али ни после дужег марша нисам наишао ни на какве античке остатке. Исто тако без успеха је остало и моје освртање на терен према северу, испресецан великим увалама, близу појате »Шливе«, са које се отвара прекрасан видик према Дунаву. Без резултата су остала и моја упорна рекогносцирања мирочког платоа, који сам упркос опасности од одметника поново посетио у октобру 1889. На јако обраслој узвишици, званој Метерис, наишао сам додуше на остатке старог пута, али нигде није било трага од неких зидова. Кад смо стигли на три километра од Брзе Паланке, било је већ толико мрачно да смо морали добро пазити да се при спуштању не стропоштамо у неку јаругу, којих је било и лево и десно од пута. Само би се понекад преко чистине указала ватра с неког салаша, а још ређе бисмо срели понеког јахача, који би тада, осећајући се нелагодно као и ми, још брже потерао коња. Без других пустиловина, коначно смо по јакој киши стигли у Брзу Паланку, а један час касније и наша комора, здрава и читава, зауставила се пред механом, која је у свему надвисивала бедну крчму у којој сам био одсео 1860. године.

У великој сали случајно смо затекли шумара. Али мада је и он, како је тврдио, одлично познавао мирочки плато, није знао ни за какве рушевине на том терену. Једино је механџија тврдио да је нешто видео на Сапатури. Кад је инжењер Павловић, на моју молбу, у мају 1890. посетио овај локалитет удаљен један час од села Мироча, нашао је 120 m јужно од пута и 50 m источно од извора Сапатуре, на 50 m дугом и 35 m широком простору, неколико удубљења и гомила земље насталих ископавањем, у којима је било серпентинског камења. Све је то давало утисак места раскопаног људском руком; морало би, међутим, дубље да се копа и терен темељније прегледа да би се с извесношћу могло рећи да ли се на том месту налазила нека античка градња.

Следећег јутра небо се разведрило. Искористио сам то да потра-
195 жим античке остатке око Брзе Паланке. О већем сјају ове варошице у доба Римљана говоре остаци трију кастела и зидови великих грађевина које сам у источном делу насеља пратио све до обалне терасе. Њихов положај види се на плану који сам нацртао и овде приложио. Фронтални зидови источног кастела имају готово исте димензије као и оног у Мирочу, средњег (B) 54 m и 26 m, а западни (C) јако је оштећен приликом градње новог мирочког пута који га пресеца, а нагризао га је и поток који тече мимо њега. Он би могао да буде идентичан с оним јединим кастелом који је Марсиљи забележио у Брзој Паланци. Од четири округле куле мало је остало; међутим, југозападни зид се спуштао дубоко у варошицу, где сам у штали Холанђанина Ојстерхагена наишао на његове делове.

Јужно од данашње Брзе Паланке нашао сам значајне остатке

Цивилно насеље Егета.

цивилног насеља Егете, које се простирало прилично широко, али је већим делом уништено високим водама Дунава. У њему сам нашао несумњиво римски пут који је водио ка кастелу *A*, где су нађене орнаментиране плоче симса са труповима стубова који потичу са неке раскошне грађевине. У оближњем врту учитеља Симе Михаиловића видео сам 56 cm дуге и 10 cm високе квадратне опеке са жигом чију сам копију објавио у својим *Römische Studien*. Да је у Брзој Паланци више пута налажен антички новац, причали су ми људи којима се може веровати; тако су 1869. године радници запослени на изградњи цркве ископали више од 20 kg сребрног новца величине педесетопарца Алек-

сандра Севера, Августа, Јулијана и других, од чега је црква добила 1200 динара вредности, а држава остатак. Један зидар је при полагању темеља наишао на златан новац и да не би на исти начин морао да дели благо с државом, побегао је у Румунију. Исто тако се често налази оружје, бронзани предмети, накит, камеје итд. Није редак случај да мештани такве ствари нуде на продају странцима који у проласку застану у механи. Одбрамбени објекти Егете показују да је дунавски војни пут ка Трајановом мосту код Брзе Паланке улазио у један чворишни пункт који је при римским походима у Дакију имао значајну улогу.

Птоlemeј, који помиње само значајне градове, наводи Егету, која је према *Itin. Ant.* од Талијате удаљена 21 миљу а према *Tab. Peut.* само 20, као град са прелазом преко реке на путеве који уз реке Жују и Олта воде у покорену Дакију. Франке и Ашбах поставили су Егету код Кладова, док ју је Киперт¹⁹, ослањајући се на *Tab. Peut.*, која се за овај регион показује као најпоузданија, препознао у Брзој Паланци. Удаљености које даје Табла - од Егете до Талијате 20, до дакијског Друбетиса (Турну Северин) 21, и низ Дунав до Клеворе (Михаиловац) 9 миља - несумњиво више одговарају Брзој Паланци него Кладову, па идентификовање Кладова с Егетом мора према мојим последњим студијама на терену пасти, јер се иначе запада у најтеже противречности, као што се десило Драгашевићу, који се још и 1877. држи Кладова.²⁰ Јер не може се податак о удаљености између Талијате и Егете, који се према *Itin. Ant.* и према *Tab. Peut.* готово потпуно подудара, једноставно прогласити за омашку у писању и додавањем броја XVII прилагодити Кладову; или пак Трансдијерну, која се и према *Not. Imp.* и према Прокопију налази на десној обали Дунава, тражити код Чернеца на левој, како је то учинио Ашбах, мада *Tab. Peut.* такву тамо не познаје, већ на 21 миљу од Егете уписује Друбетис, град с мостом, чији остаци, с једнаком удаљеношћу од Брзе Паланке, још постоје код данашњег Турну Северина, што је и Киперта навело да је тамо постави.

Што се тиче античке Егете, из *Not. Imp.* сазнајемо да су је на почетку V века као базу речне флотиле и једног коњичког ескадрона заузеле трупе *Leg. XIII Gemina*, која је пре губитка Дакије имала свој главни стан у *Colonia Ulpia Traiana Sarmisegethusa*. Кад су варвари преплавили римске подунавске провинције, Егету је стигла судбина свих приобалних градова. Са њених рушевина је касније цар Јустинијан узимао материјал за изградњу неколико суседних кастела, које сам нашао у току даљег праћења лимеса према северу и југу, и о којима ће бити речи доцније. Под Турцима и за време аустријске окупације »Pirsa« је била утврђена паланка. Године 1860. видео сам на високом

¹⁹ С. I. L., III, Tab. II.

²⁰ На наведеном месту.

платоу на обали Дунава остатке градских бедема и џамија, који су сведочили о њеној турској прошлости. Године 1810. три палисадама појачана шанца са 650 људи храбро су бранила варошицу од Срба који су је били опколили. Али кад је гроф Цукато, који је командовао пред Праховом, послао 1. јула у помоћ Србима мајора Јукова с једним батаљоном новојегарског пука, четири топа и неколико стотина српских војника које је водио Милан Обреновић, посада је капитулирала, оставивши четири топа, три заставе и много провијанта, с правом да се слободно повуче у Видин. Вук Караџић, који се тамо вратио, узео је, по Карађорђевом наређењу, на себе задатак да у врло тешком времену организује срез за нову борбу која је била на помолу. Била је то последња дужност коју је чувени писац обављао као чиновник у служби своје отаџбине. Убрзо потом Брза Паланка је опет пала у турске руке и тако је остало до 1833, кад су се тамо окупиле чете које су муслимане коначно одагнале из Крајине преко Тимока. Требало је да Брза Паланка постане средиште новоствореног округа, али предност је ипак дата Неготину, а Брза Паланка је добила само царинарницу са скелом којом су тада извожене знатне количине сировина и стоке у Влашку и Угарску. Мада је касније уза све то дошло и пристаниште за пароброде, трговина Брзе Паланке је после одласка Турака нагло опала, па сам недавно и њену пошту затекао тако рећи пусту, без промета.

На јужном крају ове среске варошице, која у 172 куће²² има 780 становника, стоји изван насеља црква Св.Духа с високим торњем, освећена 1871. Њен иконостас и престо сликама је украсио Часњи, чијем сам стилу већ у првој књизи одао признање. Дивне почасне столице резбарио је Италијан Алојзиос, који је неко време живео у Брзој Паланци. Недалеко од цркве је основна школа, у којој са децом мештана раде три учитеља. У октобру 1887. затекао сам у Брзој Паланци Холанђанина Јана Ојстерхагена, који је од државе на три године закупио околне храстове шуме ради производње дуга за бурад и прагова за рудничку железничку пругу Вршка чука-Радујевац; извозио је и орахово дрво, а имао је намеру да 1888. почне и с вађењем угља који је откривен на потоку Аликсар. Од његове велике и свуда присутне предузимљивости много се очекивало; али кад сам 1889. хтео поново да га посетим, чуо сам да је лоше прошао, као и дрварски трговац Дебик из Остендеа у Купузишту, коме је саветодавац и иницијатор такође био Васа Соколовић из Београда, и још један предузимач у Дубочану. Неколико месеци пре тога руинирани Холанђанин је са супругом и сином ишчезао из Брзе Паланке, оставивши своју имовину.

Поменути слој угља Аликсар, на истоименом потоку, само 6 km удаљен од вароши, дебео је 2-4 метра и лежи у сивом пешчанику

¹¹ *Documenti privitore la Istoria Romanilor, 1709-1812*, p. 308, Bukuresci 1887.

²² Године 1905. Брза Паланка је у 210 кућа имала 1051 становника.

помешаном с честицама угља и слојевима глине. Његов мрк, смоласт терцијарни угаљ испитали су 1890. на месту државни геолози да би утврдили евентуалну рентабилност експлоатације, при чему су затечена окна очишћена и продужена, а галерије умножене. Рударски инжењер Розберг нашао је да је ово налазиште слично фосилном угљу код јужног Сикола у Тимочком басену. Отада је влада ставила Аликсар на слободно располагање младом српском Паробродарском друштву, коме је остало само да сагради једва 7 km дугу пругу до Дунава и да почне с искоришћавањем.

*

196 Неготинским путем, који иде обалом Дунава, стиже се после 4 km у готово правој линији до Слатинске реке. На њеној левој обали, недалеко од моста, наишао сам на благој узвисини истуреној према равној обали Дунава на један кастел са 30 m дугим фронталним зидовима; 350 m источно од овог утврђења и 280 m од ушћа потока, на коме је 1891. направљен чврст мост, стајао је на самој обали Дунава други, већи кастел, са странама дугим 55 m, који је овде онемогућавао свако пристајање и искрцавање. Прошли смо испод села Слатине с њеним извором у коме има горке соли и који се зове Бели извор, и после 3,5 km стигли до трећег квадратног кастела, који је стајао такође лево од пута, на обали Дунава уз поток Пријод, на брежуљку Хајдук, који је данас под виноградом. Његови разрушени зидови дуги су 40 m и леже наспрам северног врха врло плодног румунског острва Островул маре, са селом истог имена и неколико стражарница. Тамо где је најшире, око 15 km дуго острво удаљава српску обалу од румунске на цела 4 km; румунска обала је ту мочварна и по њој без надзора пасе огроман број оваца, говеда и коња.

Три и по километра даље је следеће село, коме је кнез Милош дао име Михаиловац, према свом млађем сину; оно је настало 1833. насељавањем Влаха с румунске обале који су овде поседовали шуме и винограде и важи као једно од највећих румунских насеља на српској обали Дунава. Његова црква је поклон првог Обреновића, а нову школу је 1889. подигла богата општина сама, јер стара више није била довољна за 80 дечака и девојчица који су је похађали. Ово село, утонуло у дивне тополе, извози са својом околином годишње 10000 хектолитара вина по квалитету сличног шпанском; кукуруза и пшенице, међутим, има само за сопствене потребе. Године 1886. хектолитар вина је продаван по цени од 15-20 динара, а 1887, кад је род био слабији а купаца мање, цена се кретала од 12 до 15 динара.

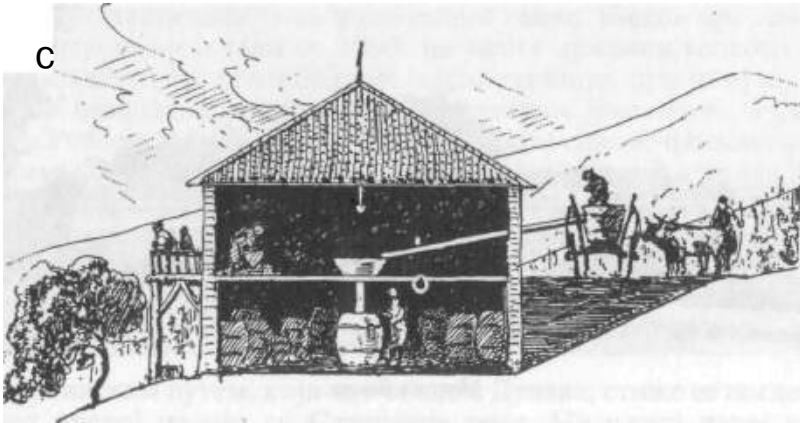
Јутарње сунце бацало је своју румен преко тамноплавих рукаваца Дунава на далеке беле пешчане брежуљке око Прахова и на његову нову, високо постављену куполну цркву кад смо у пратњи веома интелигентног, у Оршави образованог трговца Јована Поповића

Мост на Замни.

пошли на коњима ка Замни, где је инжењер Павловић управо завршио изградњу моста са три лука. Пошто је у питању веома прометан пут Београд-Видин, горња конструкција моста добила је ширину од 5,6 m, и пошто велики поток у пролеће јако надлази, распон лукова је 10 m, уз 3 m висине. Овај и за око пријатан објект грађен је од шкољчаног кречњака са каменолома у оближњој Малој Каменици, где се овај изврстан материјал добија по цени од 1 динара за кубни метар. Овај сиви кречњак прожет белим жилицама лежи, често под слојем пешчаника, на лискуновитом шкриљцу источно од Мироча и сада се обилато користи, док је раније, на пример за цркву у Доњем Милановцу, употребљаван не тако добар, а скупљи, камен из Мокрања, који лежи 25 km јужније. С нама је преко моста прошло и неколико кола натоварених дрвима, која од места сече на Мирочу до Кобишнице на Тимоку путују по пет дана. Какво расипање снаге и времена да би се дошло до неког динара! »Time is money« — за балканске земље још не важи.

На четврти кастел, сличних размера као и последњи о коме је било речи, наишао сам на Каменичком потоку, код моста који је удаљен 1600 m од његовог ушћа. Попевши се још неких 100 m кроз околне винограде, стигао сам до остатака петог, првобитно римског утврђења, које су Турци претворили у шанац и које је с онима код Михаиловца и на Островул маре требало у јуну 1810. да затвори генералу Цукату пут ка Брзој Паланци, али је упркос жилавој одбрани заузето. Још се виде метар дебели зидови округле куле пречника 9 m, која по мишљењу мештана скрива неки »латински« зидани бунар. Према свему томе, мислим да има довољно основа да место Slevoga, на Tab. Reut. убележено на 9 миља од Егете, поставим код кастела на Каменичком потоку. Удаљеност римских остатака које сам на њему доказао и на основу којих би се могло закључити да је тамо постојало и неко веће учвршћено насеље, тачно одговара удаљености назначеној на Табли.

Пивница у Јабуковцу.

Предео око Замне је сличан неком огромном винограду. Свуда се могу видети за Србију карактеристичне пивнице, читава села винарских подрума, које су поједина већа места или неколико мањих изградила по 20-30, обично на неком узвишенијем месту. Уређење једне такве пивнице приказано је на мојој скици израђеној у Каменици. Идући једним пољским путем даље уз Скошку, дошао сам до Јабуковца, највећег и захваљујући виноградарству најбогатијег места у горњем току ове речице. На жалост, и тамо је стигла опасна филуксера, која је од 1887. уништила око 200 ланаца винограда. Богата такође кукурузом, пшеницом и шљивом, ова општина са 3 940 душа у 805 кућа, саградила је већ 1846. школу и 1867. лепу цркву с торњем, посвећену Христовом успењу. Бистар и отресит Јован Пајкић бави се, поред обрађивања свог великог пољопривредног поседа, производњом креча у три пећи у Корњету. Самосвестан, као и остали угледни мештани који су дошли да ме поздраве, изразио је мишљење да је Јабуковац одавно заслужио да постане седиште среза, и замолио ме да надлежне у Београду о томе мало боље обавестим.

И у Јабуковцу се потврђује истинитост српске изреке: Ко се ожени Влахињом, цела ће му кућа постати влашка; јер раније чисто српско, ово је село женидбом младића лепим влашким девојкама из Подунавља готово сасвим румунизовано. Али по свему, а нарочито по лепо уређеним кућама, види се велика разлика између ових Влаха у равници и њихове браће у брдима Мајданпека и Мироча, коју они и сами сматрају за лену, нечисту и искварену. То је редак људски сој, са егземпларима узорне лепоте оба пола какви се, у погледу чистих античких црта, тешко могу наћи и у самој римској Кампањи. Тај живописан свет је у шароликој ношњи оживљавао пут који од Јабуковца води на запад ка манастиру Вратни, који сам. у свој путни

¹³ Године 1905. Јабуковац је у 801 кући имао 4076 становника.

програм унео због његовог дивног положаја и цркве за коју се везују многа стара предања.

Пријатно јездење овом пространим висоравни улепшавао је поглед на Карпате, Мироч и брда ка Дели-Јовану. Код једне воденице утонеле у зеленило, коју је одавао само њен шум, скренули смо низбрдо ка Вратни. Тамо је стао сваки живот. Свечани мир је владао у њеној све ужој клисури, и ускоро смо стајали пред белом црквицом међу моћним стрмим стенама, из чијег су нас дрвеног звоника поздрављали јасни звуци клепала. Човек који је из њега тако вешто измаљивао те звуке био је један калуђер који је овамо дошао из сремског манастира Гргетега; једини становник овог светишта, Пахомије Дамјановић, позвао нас је у своју скромну кућицу и донео да нам покаже оно што је сматрао за старо и вредно.

У једином заиста пажње вредном триоду нашао сам бојама сликану вињету и међу разним хроничарским записима белешку да је манастир основан 1415 (?) и реновиран 1836. Међутим, у народу се и даље одржава предање да је цркву саградио Никодим, архиепископ под краљем Милутином (1279-1321), и да је предворје намењено женама настало у неко доцније време. У једном, на жалост кречом премазаном, тешко читљивом натпису изнад улаза у нартекс наведен је као оснивач »Шарбан Вода Дестурца из Букурешта у години 1415«. Ми-

Манастир Вратна.

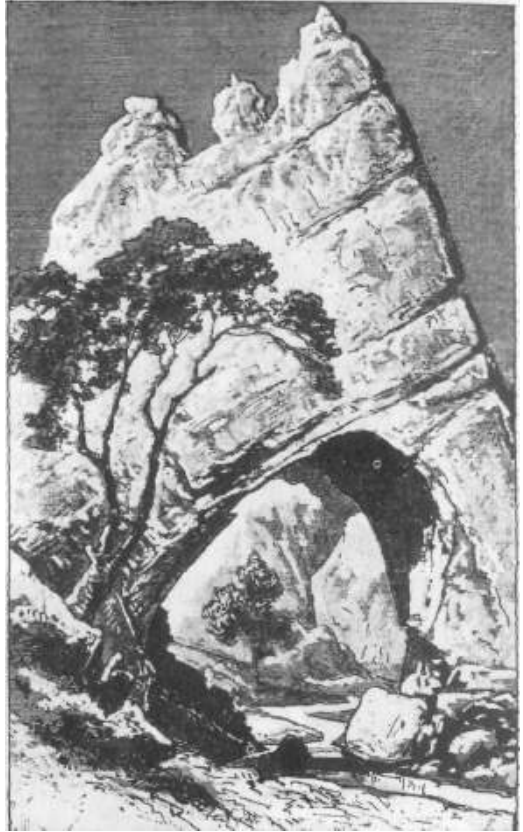

ВРАТНА, Горња врата на Јабучи.

слим да сам овим подацима исправио неодређене Милићевићеве наводе, као и његову претпоставку да у Вратни, коју он погрешно премешта на Јабучу, нема никаквих записа ни натписа.²⁴ Седамнаест метара дуг, низак брод цркве, с обновљеном пентагоналном хорском апсидом, добија светло кроз шест прозора сличних пушкарницама, а његов нартекс кроз два округла прозорчића; нечега значајнијег из старијих времена нема. Вратна води душебрижништво у истоименом селу и у ствари је потчињена суседном манастиру Букову. Он плаћа калуђеру 25 динара месечно за управљање поседом, који се састоји од 19 хектара ораница, ливада и винограда, 370 хектара шуме и мало стоке, а извлачи из поседа приход, који, како сам чуо, премаша годишње издатке од 1400 динара у просеку за чистих 300 динара.

Једна местимично тешко проходна пешачка стаза довела нас је северозападно од манастира до два каменита свода чувена у целој Крајини. Ова двоја природна врата толико су, према народном предању, очарала светом zasiћеног калуђера Никанора, да се он у време деспота Стефана настанио у једној тешко приступачној пећини, молио

²⁴ *Кнежевина Србија*, стр. 957.

ВРАТНА, Доња врата на Јабучи.

Богу и годинама постио, док најзад није, далеко од свих људи, и умро тамо као светац. У ствари, ова кречњачка сценерија, која својом романтиком подсећа на саксонски Пребиштор, надмаша лепе ерозије код Плавне у југозападној долини Замне, а поготову оне у лесу код Штубика. Покушао сам да у неколико потеза фиксирам најкарактеристичније тачке ове природне игре облика и дајем их овде, мада ми је јасно да оне ни издалека не могу да дочарају снажан утисак који човек овде доживљава.

Затим смо кренули даље према Штубику, сада већ чувеном по добрим њивама, шумама и стадима.²⁵ Ово повелико, богато село, са 1920 становника у 355 кућа, саградило је 1868. цркву Св. Духа, у чије је темеље положена повеља коју је потписао кнез Михаило неколико дана пре своје смрти, и четвороразредну основну школу за децу рба пола, у којој раде два учитеља. Његовом вредном становништву отво-

²⁵ Штубик је 1905. имао 2086 становника у 423 куће.

риће се изгледи на још лепшу будућност уколико се лежиште угља на горњој Замни, недалеко од барутане Тимочког пука, покаже довољно богатим за рентабилну експлоатацију.

Првог јула 1807. биле су суседне високе равни поприште крваве борбе између Турака и Срба и Руса, која се завршила победом Срба и Руса. Срби и Турци су се били тврдо ушанчили код Штубика и Малајнице. Мула-паша видински, Кара-Феиз и Гушанац Алија, који су имали 5 000 војника и били шест пута јачи од српских војвода Миленка и Добрњца, довели су ову двојицу у веома тежак положај. Одсекли су им пијаћу воду, па се она могла доносити само са Замне под непријатељском ватром, а није боље било ни са провијантом - само 80 грама пшенице долазило је дневно на главу. Карађорђе је похитао из Пореча, преко Голубиња, али је осетио да ни његове снаге нису довољне да се супротставе паши коме су стално долазила појачања, па се у невољи најзад обратио руском генералу у Малој Влашкој с молбом за што хитнију помоћ.

ВРАТНА, Никанорова ћелија.

Прокопије Бујишић.

Мада је и сам располагао само незнатним снагама, гроф Исајев из политичких разлога није хтео да одбије овај први отворени апел Срба руском цару. Четвртог јуна он је Турцима на Дунаву одузео пет бродова са драгоценим товаром. Тим бродовима он је свој одред, од једног батаљона улана, четири донска топа, 350 козака и 1000 влашких пандура, 29. јуна лако пребацио на десну обалу код Великог острва. Карађорђе је приговорио Исајеву због малобројности његових трупа. Овај је одговорио да ће и без Карађорђа сам напасти Турке. Руси су брзо превалили 25 врста од обале Дунава и заузели положај према Турцима на висовима на левој обали Замне. Првог јула су Турци извршили јак коњички испад, али су га козаци сјајно одбили. За непријатељем који је бежао пошао је у стопу храбри батаљон улана и заједно са Србима, који су сад такође прешли у напад, заузели на јуриш, бајонетима, свих девет турских шанчева. У паничном бекству Турци су на бојишту оставили 1000 мртвих, четири топа, један мерзер, 13 застава, један туг, касе, муницију и луксузну комору Мула-паше, који се дао у бекство према Видину. Срби су били задивљени подвигом Руса, а на Французе су били огорчени утолико више што су у пашином чадору нашили писма грофа Себастијанија, која су садржала савете за успешнију борбу против хришћанских противника. Генерал Исајев је одмах усиљеним маршом кренуо даље да би у Неготину напао поново

Миленков шанац код Штубика
који су опколили Турци.

Карађорђево положај на Гла-
вици који је заузео по доласку
преко Мироча.

Наступ Руса који
су продрали
од Дунава.

Барутана.

Бојиште код Малајнице 1. јула 1807 - скица ауторова из 1889. године.

окупљене Турке. Примирје закључено између Руса и Турака²⁶ прекинуло је његову сјајну акцију у Србији.

У пратњи штубичког попа, кога је занимала историја, и кмета Михаила Маринковића изјахао сам 13. октобра 1887. према Малајници да бих са високог Мула-пашиног шанца на десној обали Замне скицирао ово бојиште. На западу смо видели Миленков шанац и Главицу, на којој се био чврсто ушанчио Карађорђе кад је од Голубиња дошао преко Мироча, а преда мном су лежала земљана утврђења из којих су Руси истерали браниоце и присилили их на повлачење према Видину. Широки предео оивичен брдима Дели-Јована и Мироча одисао је дубоким миром, и осим још видљивих бедема турских положаја није било никаквих других трагова по којима би се знало да је пре 80 година био поприште крвавих борби.

Поред великих јасеничких и штубичких пивница продужили смо на југоисток преко трошног моста на Јасеничкој реци, и, пошто смо пресекли пут од Зајечара према Неготину, почели смо се спуштати кроз дивну липову и храстову шуму ка манастиру Букову. Његов игуман Прокопије Бујишић, који се у херцеговачком устанку 1875. много помињао као архимандрит из Бање на Лиму, био је једна од најинтересантнијих личности које сам на овом путовању упознао. На слици коју ми је посветио појављује се са веома изразитом главом, оивиченом црном брадом, с крстом, два ордена и три српске медаље на грудима, с револвером у десној и заплењеном турском официрском сабљом у левој руци: баш онако како је увек јахао на челу своје чете. Међу вођама које се с њим помињу истицао се интелигенцијом, истрај-

¹⁶ *Documenti privitori Ia Istoria Romanilor*. Bukuresci 1887, p. 142 ff.

ношћу и смелошћу. Кад је спалио муслимански Прибој, Прокопије је храбро држао Бању (види у првој књизи) против премоћи Мехмед Али-паше, који је са четири табора нападао од Сјенице, и онда се са својом четом повукао у Србију. Оданде је живо учествовао у свим борбама за ослобођење Херцеговине у годинама 1876—1878. Кад је закључено примирје, повукао се у манастир Рачу, оданде се преселио у Боговађу, и као награду добио положај игумана у Букову, где сам га затекао запосленог обнављањем манастира.

Зидове најбоље просторије у пријатном конаку за госте, са чијег се чардака отвара леп поглед преко Радујевца на румунску дунавску терасу, Прокопије је украсио оријенталним ћилимима, историјским портретима и сликом херцеговачког манастира Бање, који је основао краљ Урош (1237-1272) и којим је раније као игуман управљао (слику је радио Чортановић према природи); овај манастир не треба мешати с оном сасвим разрушеном Бањском јужно од Новог Пазара, чију је »светостефанску хрисовуљу« краља Уроша II Милутина (1276-1320) једна угарска научна комисија донела 1889. из цариградског »Ески сераја« и коју је по налогу босанско-херцеговачке земаљске владе професор Јагић објавио 1890. године. Основа занимљиве херцеговачке цркве слична је основи чувене српске Царске лавре у Студенци (стр. 24—25); у априлу 1892. новопазарски паша је издао одобрење тамошњим Србима за обнову јако запуштеног светилишта.

Буковска црква посвећена »св. оцу Николи« проширена је 1877, и њена основа, раније на североисточној страни неправилна, показује сада 18,3 m дуг брод с нартексом и хорском апсидом, чија ширина између главних зидова веома ниских и истурених, такође пентагоналних бочних апсида износи 8,3 m. Црква је осликана 1864. године, кад је кир-Михаило из Дечана био игуман, а кир-Софроније владика видинске епархије, којој је Крајина припадала; трошкове је сносио »христољубиви ктитор« Симон, кнез трњански. Посед Букова, који се 1893. ценио на 102000 динара, састојао се од 50 хектара оранице и ливада, 18 хектара винограда и воћњака, 300 хектара шуме, великог сточног фонда и 76000 динара готовине, са просечним годишњим приходом од 12800 динара и нешто мањим расходима. На место Бујишића, који је 1894. премештен у манастир Петковицу (прва књига, стр. 379), дошао је игуман Гаврило из Враћевшнице, један крепак стари господин, кога сам 1897. лично упознао. Насут тврди пут до Букова, дуг 3 km, који је са три моста преко Блата саградио инжењер Павловић, омогућио је да манастир са својим хладовитим шумама постане омиљено излетиште, до кога су Неготинци најрадије ишли пешице.

Једна чесма десно од улаза у манастир пружа поклонцима дивно освежење. Мало јужније прошли смо поред експерименталне станице с америчком лозом, за коју држава плаћа манастиру 3000 динара годишње закупнине и која је од 1891. са проширеним кругом делатности претворена у велику државну пољопривредну школу. Кад сам 8.

августа 1897, под вођством љубазног директора Милутина Савића, разгледао њене локалитете посвећене разним подручјима рада, задивило ме је оно што је овде за сразмерно кратко време постигнуто. Уз сарадњу способног и вредног економа, два стална професора, једног практичног помолога и уз помоћ 76 ученика, од 200 хектара додељених школи - већином шуме, ливаде и стари виногради — 2 хектара су претворена у повртњак, исто толико у воћни и 36 хектара у лозни расадник; ту се, распоређене по географским зонама, а с обзиром на климатске услове и својства тла у Србији, налазе најпознатије сорте у све три области, гајене под ведрим небом или у стакленим лејама. Иако су подељена мишљења о америчком начину калемљења лозе, кога се придржава Савић - у међувремену премештен за шефа шумске управе²⁷ - с друге стране сам чуо само похвале о резултатима које постиже његова воћарска школа. Поменимо још и то да се ова установа залаже и за унапређење сточарства. Она сама поседује 40 оваца, 4 нераста, 4 приплодна бика, 4 краве монтафонке, 6 кобила и др., најплеменитијих раса. За ове сврхе уступљени су јој државни домени Балеј на Тимоку са 40 хектара и Цветановац у околини Брзе Паланке; у круг њене делатности спада и унапређење пчеларства и свиларства, за које је држава 1894. и 1895. издала округло 173000 динара и установила метеоролошку станицу.

*

Путеви који Неготин повезују с већим местима на западу једва су проходни после киша. Они се провлаче кроз мочваре које покривају велик део терена који се састоји од толико масне црнице да и без ђубрења даје кукуруз и пшеницу најбољег квалитета. Због тога се влашко становништво овде оленило, куће су им лоше и прљаве, мушкарци проводе много времена уз карте и вино по механама, које ми је њихова женска послуга, упркос свом лажном накиту и шминки, чинила још непријатнијим. Године 1898. председник владе Ђорђевић је позвао једног искусног инжењера из Белгије да испита како би се ове мочваре могле најефикасније исушити. Околни брежуљци су углавном под виноградима, прошараним храстовим шумарцима. Иако се у грађевинском дрвету не оскудева, на потоцима, којих има много, мостови су ретки, а ако их има, они су лоши.

202 Испитивање валовитог терена око Неготина, између Тимока и Дунава, одвело ме је 15. септембра 1887. на висораван код Видровца, са које се отвара поглед у даљину, на бугарско и румунско Подунавље. На овом стратегијски важном пункту Римљани су подигли квадратни кастел, са странама од 70 m. При детаљнијем рекогносцирању наишао

²⁷ Савић је 1902. године пензионисан, али је и даље активан као председник свиларског друштва.

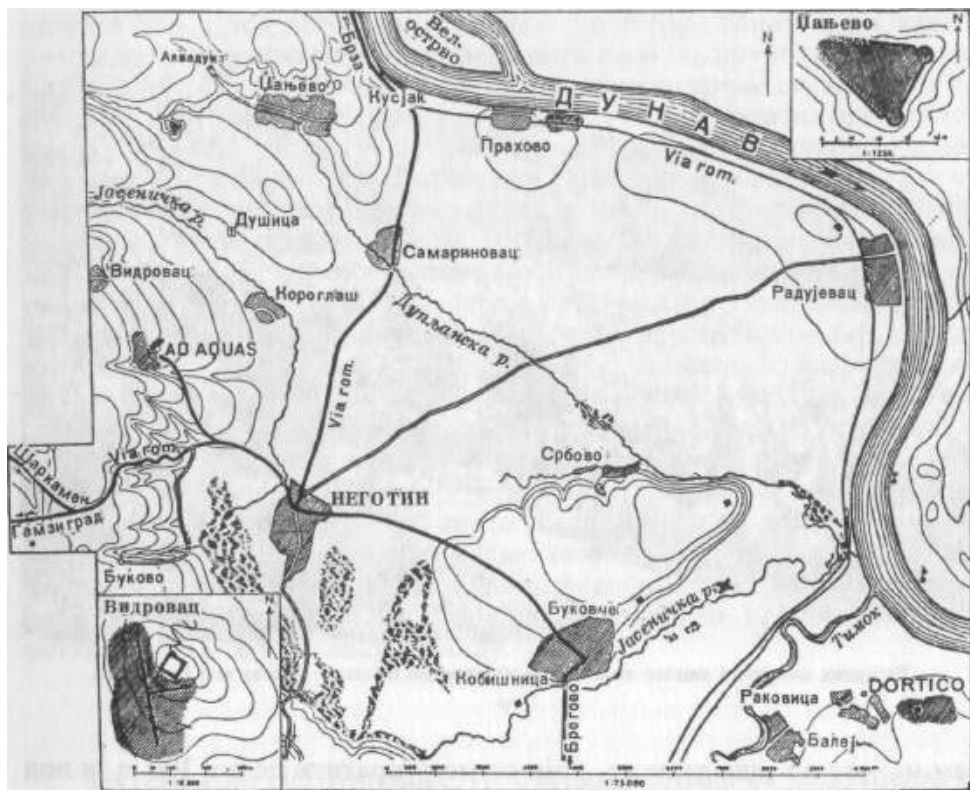

Расадник америчке винове лозе и Пољопривредна школа у Букову код Неготина.

сам на југу на јаке темеље, који се могу пратити целих 300 m, и под правим углом још један додатак од 120 m дужине. Насеље коме су они припадали покривало је, како су поједини трагови показивали, далеко већу површину, али би се она могла тачније одредити тек ископавањем. А да је у том насељу било и богато украшених споменика доказују архитектонски фрагменти и скулптуре који су овде нађени и који се сада чувају у неготинском начелству.

Пошто смо прегазили оба рукавца Јасеничке реке, нашао сам се пред црквицом у Короглашу. Њене рушевине леже напуштене и усамљене на зеленој површини старог гробља, на чијим су гробницама каменови већином дубоко утонули у земљу; по онима на којима су натписи били још читки — као, на пример, на 2,5 m високом камену подигнутом 1768. Радаку Живановићу — видело се да су ту некада живели Срби. Из тога доба потичу и многе легенде међу влашким становништвом о оснивању црквице. По једној, она је овамо долетела из »грешне земље влашке«, по другој — саградио ју је цар Душан у спомен неком свом храбром војводи који је рођен у том крају и који је пао у бици против Бугара; његовој породици је подарио велик земљопосед, звани Душањево, па то име живи и данас, искривљено у Ца-

⁸ Од 1899. ово место се зове Милошево.

Остаци Ad Aquas.

Ситуациони план Неготина.

Кастел код Цањева.

њево.²⁹ По трећој легенди, ту је народни јунак Краљевић Марко, враћајући се рањен из Влашке, прешао са својим Шарцем преко Дунава и умро; сада почива у цркви која му је на том месту подигнута.³⁰

Лазаревићев биограф прича да се међу Бајазитовим српским вазалима који су 1394. морали с њим да иду у поход против влашког војводе Мирче I,³¹ који је био у тајном савезу с Угарском, налазио и Марко, који је кнезу Константину рекао: **»Молим Бога да помогне хришћанима, макар ја први погинуо!«** Према Константину Филозофу, обојица су пала у овој бици. Један каснији хроничар бележи: **»И ту паде Марко Краљевић; убио га је Новак Докмановић«** итд. Смрт Константинову у години 1394. поуздано потврђује завештање које је за одржавање помена итд. дала у то време манастиру Св.Јовану у

²⁹ Данас се то село зове Душановац.

³⁰ Вук, *Рјечник*, стр. 297.

³¹ Normuzaki, *Fragmente*, I, S. 215 f.

Петри његова кћи Јелена, супруга цара Манојла Палеолога (1391-1424), и које је цариградски патријарх унео у своју књигу.³² Кажу да је на србовском мосту 1876. још стајао камен с натписом: »Здие замче Краљ Марко« (Овде премину К. М.) и да је после пренесен у неготинско начелство, али тамо сам га узалуд тражио. Упркос свему, ја сматрам да душановачко предање о Марку има више основа него многа друга. С обзиром на то да се у српским народним песмама и легендама помињу многа места од Дунава до Јадрана на којима је Марко пао у крвавом боју, вероватно је да место где је сахрањен никад неће моћи поуздано да се утврди.³³

Само по себи се разуме да је светилиште око кога су саткане толике легенде на дан свог сабора, Ђурђевдана, необично посећено. Кад се литургија заврши, св. Ђурађ се слави гозбама у импровизованим крчмама; младеж се забавља песмом и игром до касне вечери. Међутим, црквица је археолошки занимљива. Њена основа, коју сам снимиио заједно с инжењером Павловићем, битно се разликује од оне коју је касније (1888) направио Ризнић³⁴; наиме, код њега се сасвим погрешно на северном и јужном зиду јављају истурени ризалити налик на апсиду, на северној страни један прозор који не постоји, а појединачне мере су нетачне, као и распоред фресака наведен у тексту. Над главним простором (дугим 10 и широким 6 m) свод је срушен; међутим, по незнатно оштећеним спољним зидовима види се да ова грађевина спада у ред већ описаних споменика византијског стила које обележава употреба цевасте опеке за спољну декорацију. Основа, која је интересантна по томе што нема нартекса ни апсидалног завршетка, јасно се види из мојих снимака. Од фресака треба истаћи: на северном зиду лево три женске фигуре, затим у конкавном средњем пољу три изврсно индивидуализована коњаника са штитовима и мачевима, као и три свештена лица десно. На јужном зиду се само на једном малом пољу у ниши распознају св. Трифун и св. Агатон; у апсиди на обема странама њеног уског прозора, изнад схематски сликане завесе, две велике фигуре духовника; у горњој уској траци: Исус за столом, а десно и лево од њега у линијском распореду стоји по шест апостола. На западном зиду се јавља сличнакомпозиција, испод ње полагање Богородице у гроб са више фигура око ње, а изнад ње, лебдећи у облацима, хор анђела који носе у небо попрсја светаца с ореолима. У цртежу је нарочито успео диван коњаник са штитом и копљем десно од 2 m високог, хоризонтално косо засеченог улаза, који је, како показују трагови боје у малтеру и на спољном зиду, био украшен фрескама.

У суседном Душановцу чуо сам за неко југозападно црквиште на Ровини; на основу података о његовим димензијама могло би се закљу-

¹² Новаковић, *Србији Турци XIV и XV века*, стр. 190.

¹³ Karl Gröber, *Der Königsson Marko*, S. 250. Wien 1883.

³⁴ »Старинар«, св. V, слика IX.

Трајанов мост, обални стуб, 1889. године.

чити да је реч о некој катедрали, па сам одлучио да одем тамо и да га погледам. Источно од уласка у кланац из кога Дупљанска река излази на висораван нашао сам на назначеном месту заиста веома јаке зидове малог кастела, чија се основа због разрушености није могла одредити. На прилично очуваном темељу 25 m дугог главног фронта јасно сам разазнао две округле куле истурене на угловима, од којих су под тупим угловима заломљени зидови вероватно водили ка трећој, чије остатке покрива земља (План, стр. 470). Тако су се рушевине »манастира Душице« о којима говори Милићевић, и које су као такве убележене и на српској генералштабној карти³⁵, показале као члан римског тврђавског појаса на ушћу Тимока.

Даље смо под водством кмета Радула Поповића ишли преко лепих ливада ка старом водоводу који је већ Вук поменуо.³⁶ Поред душановачких пивница доспео сам за пола сата до северозападне, стрмо засечене терасе, из чијих слојева пешчаника два извора избијају с таквом снагом да само мало ниже покрећу четири воденице. Између ова два крака, близу огромног бреста чије је дебло имало 6 m у обиму, био је и трећи извор, али је он пресушио. Ове изворе, које због њиховог јаког шума Срби зову Царичина, а Власи Болборош, Римљани су хватали у један велик резервоар, чије сам остатке зидова, опеке и покривне плоче нашао у великој маси (План, стр. 470). Оловне цеви које су се нашле на површини и које су разводиле воду у оближње дунавске кастеле Срби су у току устанка претопили у пушчане метке. Исто тако сам и на путу којим сам од карантинске станице у Радујевцу пошао обалом Дунава на север наишао, отприлике један километар иза магацина соли, на римско утврђење, чији се 60 m дуги бедеми,

¹⁵ *Кнежевина Србија*, стр. 955. - Карта, лист Неготин, К. 4.

³⁶ *Рјечник*, стр. 297.

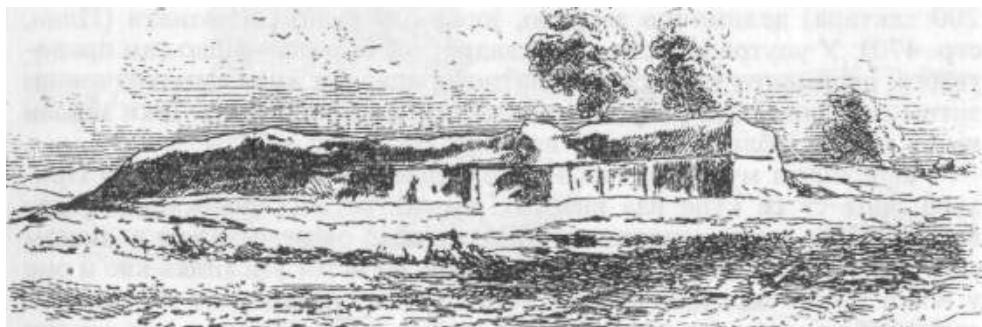
упркос томе што их је живи песак (који према Прахову покрива око 200 хектара) делимично затрпао, још могу јасно распознати (План, стр. 470). У унутрашњости овог квадратног објекта нашао сам правоугаоне рудименте који су вероватно припадали кули осматрачници, затим свуд унаоколо расуте велике опеке и кровне плоче. Јаки зидови имају камену облогу и ливену испуну.

С великом муком су наша кола излоканим путем стигла до Прахова, чије су се куће иза високих, густих багремових живица једва виделе. Лепа црква, завршена 1880, дала је овом имућном влашком селу импозантан центар. Да слике потичу од истог уметника као и оне у новој штубичкој цркви, види се по истом сладуњавом маниру. На самој ивици не много високе лесне терасе изнад Дунава леже остаци римског кастела, од кога сам на источној страни 1860. још видео 40 m у једном и 4 m у другом правцу, али он и даље служи као сваком доступан каменолом. Његове зидине од квадера и испуне који се смењују са слојевима од опеке разбијене су експлозивом и материјал коришћен за темеље нове куполне цркве, у које је, како ми је месни кмет испричао, уграђено и неколико исписаних каменова (неки и 2 m високи) нађених последњих деценија код »латинског града«. За жаљење је исто тако губитак знатне количине оружја, накита, посуђа итд. из саркофага ископаних 1886. године. Ниједан од присутних месних угледника није умео (или није хтео?) ништа да каже о њиховој судбини; у физикални кабинет Неготинске гимназије стигла је само једна гвоздена лопата, коју сам тамо видео 1887; вероватно је да она за трговце старинама, који с времена на време посећују српско Подунавље, није била довољно интересантна, па је тако остала овде. Судбина нађених античких предмета најчешће зависи од случаја. У лето 1860. нашао сам у Прахову један исписан камен посвећен цару Трајану, преломљен на два дела. Кад сам 1870. поново дошао тамо, сазнао сам да је једна половина однесена у Неготин, а другу сам тек после дугог трагања нашао код једног механције који је хтео негде да је угради. Веома разборит месни кмет Јован Михаиловић обећао ми је да ће и њу послати у Неготин, чијем сам окружном начелнику препоручио да свакако, и то што пре, заснује збирку свих предмета из римског времена нађених на територији његовог округа. Али камен о коме је овде реч није стигао у Неготин, као ни друга два која сам 1870. копирао и такође објавио.³⁸ Онај заветни камен с написом у четири реда је ишчезао без трага, а онај са шест редака нашао сам 1887. уграђен у праг једне нове сеоске школе.

Праховски кастел је Марсиљијев »Deez«; данашњи мештани га зову Деч. У народу постоји предање да »латински зидови« потичу од дворца који је саградио Трајан после победа у Дакији и назвар га

³⁸ C.I.L., III, No. 1642.

³⁸ Arch.-epigr. Mitt., 1884, S. 85 f. - C. I. L., III, Suppl. Fasc. II, No 8095, 8096.

Римски кастел код Прахова.

»Decebalus« (!). Могуће је да су овакве и сличне приче стигле у народ у искривљеном облику из књига, у којима се римске рушевине у Прахову готово редовно идентификују са Ad Aquas. Овај град, који је у Itin. Ant. убележен на само 16 миља низводно од Егете, а у Tab. Peut. 18 миља од ње и 9 миља од Клеворе, помиње и Прокопије као утврђено место које је обновио цар Јустинијан, а у црквеним забелешкама помиње се као епископско седиште Aquis. А да ли за ово померање Ad Aquas на праховске рушевине дају основа одговарајући подаци у интнерерима или односи на самом терену? Сада, кад су уз једино римско место »Deez« које је Марсиљи нашао између Брзе Паланке и Тимока дошла и многа друга, раније непозната, која сам ја открио, и кад и нова српска карта омогућава тачнију проверу одговарајућих удаљености, сматрам да могу дати негативан одговор на горње питање.

Већ и само име Ad Aquas упућује на крај богат водом, а не на праховску терасу изложену »живом ветру« који је исушује; даље треба имати на уму да је праховски кастел удаљен од Клеворе на ушћу Каменичке реке 6 миља, док је у Tab. Peut. удаљеност између овог места и Ad Aquas 9 миља. Ова удаљеност и предео који одговара називу Ad Aquas много боље се слажу са видровачким платоом који лежи између богатих извора Бадњева и Џањева и око кога теку Чубарска и Јасеничка река; поврх свега, то је и стратегијски важан комуникациони чвор. Под Видровцем се дунавски војни пут од Клеворе (Михаиловца) и онај који између шаркаменских кастела долази из северних рудних планина спајају са путем који пролази поред гамзиградске јаке тврђаве и код Брегова прелази преко Тимока. Спајање три важна путна правца у подножју видровачког платоа објашњава, без обзира на раније изложене околности, потребу да се на њему изгради утврђен град. Остаци јаког кастела и супструкције које сам нашао изван његових бедема показују да је он тамо и постојао. На основу овога што сам навео сматрам да је постављање Ad Aquas на видровачки плато оправдано.

Војни пут који од Клеворе преко Ad Aquas води ка Тимоку скретао је већ код данашњег Кусјака од дунавског лимеса на југ (План, стр. 470). Тај правац су наметале периодичне поплаве у радујевачкој равници и широка делта на ушћу Тимока коју је било тешко премостити. Обала код Кусјака је погоднија од других места у близини за пристајање бродова са дубљим газом; како показују трагови старих градњи на обали, то је било јасно већ Римљанима, па и данас је ту најзначајније стовариште за увоз соли и извоз оних производа који низ Дунав могу да се транспортују дрвеним лађама. Око стоваришта и механа у Кусјаку могу се видети стотине кола са воловском или биволском запрегом спремних да преузму со која стиже из Румуније и да је превезу у унутрашњост земље. Од ове луке антички пут је за Ad Aquas водио преко Самариновца. Један промућурни Неготинац, који је 1886. тамо купио добар комад земље и са марљивим Бугарима на њему гаји поврће, дошао је до добре количине римског новца који је при орању и копању тамо нађен.

Код Прахова и Радујевца саграђене тврђаве, које су штитиле овај део војног пута дуж дунавског лимеса, вероватно су спадале међу оних седам кастела обновљених под Јустинијаном између Трајановог моста и Aquis-a. Прокопије наводи: Marburg, Susiana, Armata, Timena, Theodoropolis, Stiliburg и Halikaniburg. Већ је Манерт из завршетка »-bürg« код три од ових кастела закључио да су били запоседнути немачким трупама. Од радујевачког кастела, погранични тврђавски појас ишао је у широком луку према унутрашњости земље преко изолованог високог платоа код Кобишнице наниже ка мосту на Сиколској реци да би се оближњи прелаз преко Тимока заштитио од напада са североистока (План, стр. 470). Укупно је ту пет кастела, од којих су онај на подручју белгијске фабрике брикета на Дунаву и онај на јужном ниском терену код Кобишнице, такође квадратног облика, имали само 40 m дуге фронтоне, док је трећи, који је лежао у равници између ова два и био покривен Јасеничком реком, имао 120 m дуге бедеме, на угловима појачане округлим кулама. Ова значајна тврђава је свакако била централни пункт овог система који је штитио Ad Aquas и мост на Тимоку и који су допуњавала још два кастела на узвишицама код Буковча и Србова.

Како на левој, тако сам 1864. и на десној обали Тимока, близу његовог ушћа, нашао остатке великог римског насеља Dorticum. Кастел овог утврђеног места на Дунаву, које помиње још Птоlemeј и чију је посаду у III веку, према *Not. Imp.*, чинио један одред коњаника, саградио је цар Јустинијан; Манерт, Форбигер, Ашбах и Смит тражили су га код фиктивних српских градића Бласке (село Србово?) и Deez-a (Прахова), дакле погрешно, на левој обали Тимока.

Ако упоредимо итинерере, видећемо да је према *Itin. Ant.* Dorticum био само 10, а према *Tab. Peut.* 24 миље удаљен од Ad Aquas. Пошто је према *Itin. Ant.* укупна удаљеност између Ad Aquas и

источног горњомезијског главног града Ratiaria (Арчар), чији је положај тачно одређен, 10 миља краћа, а она у Tab. Peut. исто толико дужа, и пошто се, с друге стране, удаљености између појединих станица на овој релацији у Itin. Ant. не слажу са стварношћу, а у Tab. Peut. су се показале као тачне, смемо у овој последњој из броја миља између Ad Aquas и Dorticum-а брисати једно X као омашку преписивача. После ове образложене и оправдане коректуре излази да је Dorticum, удаљен 14 миља од Ad Aquas и 25 миља од Ad Malum (Bononia - Видин), идентичан са римском тврђавом код Раковице³⁹ (План, стр. 470), коју сам још 1868. унео у карту и која господари Дунавом и околином. Према томе, Dorticum је лежао код ушћа Тимока, на тераси на десној обали, где га је већ Д'Анвил тражио⁴⁰, а Киперт, на основу античких остатака које сам тако доказао, и поставио.⁴¹

С овим одређивањем Дортикума сада је тачно утврђен цео римски војни пут дуж горњомезијског дунавског лимеса између Поречке реке и ушћа Тимока, са свим својим градовима и кастелима. На жалост, од његових многобројних миљоказа нађен је само један постављен за време цара Трајана између Виминацијума и Рацијарије.⁴² Што се тиче података о бугарском сектору дунавског лимеса у Moesia Superior и Moesia Inferior, који сам испитао у времену од 1862. до 1874. године и од чијих главних пунктова и међукастела овде наводим само: Florentiana, Bononia, Ratiaria, Almus, Cebrus, Augustae, Oescus, Utus, Aemus, Novae, Prista, Transmarisca, Durostorum и Константинов мост, као и о многим градовима у унутрашњости и пристаништима на Црном мору, на пример: Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Burdizu и др., упућујем на своју књигу *Donau-Bulgarien und der Balkan*.⁴³

За време устанка римски шанчеви на левој обали Тимока често су коришћени за одбрану од Турака који су надирали од Видина. Ту су стражу држали Вељкови момци обучени по козачки. Међутим, и поред руске помоћи, Карађорђеве чете нису могле да постигну трајнији успех. У јануару 1810. командант руске војске у Малој Влашкој гроф Сергије Каменски послао је дивизију грофа Цуката да заједно са српским левим крилом потисне Турке са доњег Тимока. Цукатов генерал Исајев заузео је већ 16. марта са седам батаљона дунавско острво које је покривало Прахово и које су Турци били отели од Руса 5. септембра 1809, упркос ватри из два редута ископана на самој обали и на вису Дуду изнад села. Међутим, на маршу према овом селу

³⁹ *Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien*. Denkschr. d. k. Akad. d. Wissensch., phü.-hist. Kl., Bd. XVII, Wien 1868.

⁴⁰ Mem. de l'Acad. de Inscr., vol. XXVIII, S. 441.

⁴¹ C. I. L. III, Tab. II.

⁴² C. I. L. III, Suppl. Fase. II, No, 8257.

⁴³ Друго издање, Лајпциг 1880. Одељак »Археологија« у предметном регистру (књига III, стр. 376) олакшава налажење појединих пунктова.

¹⁴ *Documenti privitore la Istoria Romanilor*. Vol. III. Suppl. I. Fase. I, p. 302 ff. 1887.

Исајев је са својим трупима позван на другу страну. Крајем маја гроф Цукато је лично преузео командовање помоћним корпусом од 3000 пешака и 1000 коњаника који је имао да се споји са 6000 Срба који су долазили од Поречке реке. У мрачној ноћи 17. јуна, Цукато се појавио изнад острва Олмар и следећег јутра су се Руси одушевљено братимили са Србима који су носили своје заставе под вођством Петра Добрњца.

Изненађени овим догађајима, Турци су од Прахова хитно послали појачања у свој логор на вису Дуду који је затварао пут. Цукато је првобитно хтео да започне своју акцију јуришом на овај логор, али да би поштедео људске животе ипак се 20. јуна одлучио за регуларну опсаду. Турке који су 23. јуна пошли од Прахова у напад на Цуката одбила је према Видровцу истурена коњица под Гљебовом. Двадесет петог јуна пуковник Цвилењев је запосео важну узвишицу између Дуда и Прахова. У ноћи између 26. и 27. јуна Цукато је крваво одбио један испад који су, споразумевајући се сигнаlima, заједнички предузеле посаде свих редута. Овим борбама следио је 27. јуна жесток напад Ибрахим-паше на руски положај. Лево крило генерала Исајева једва се одржало, а исто тако се турској премоћи смело супротставио и пуковник Шкапски са два батаљона Шкаракољског пука. Захваљујући жилавом отпору центра, Турци су одбачени. Плод ових борби била је капитулација »Сима Дуду«, чији је гарнизон, који је спао на 150 људи, заробљен. Следећег јутра Руси су се улогорили у Кусјаку, удаљеном само 3 km од Прахова, да би тамо сачекали исход српске операције предузете против Брзе Паланке, у којој су учествовали и један батаљон Новоингришког пука и четири руска топа. Првог јула је ово утврђено место капитулирало, па је тиме била осигурана веза с Малом Влашком. Срби који су ту постали слободни кренули су сад према Кладову, а Цукато у напад на Прахово, које су бранила три редута, зауевши при том утврђен положај на Царици, који је истовремено угрожавао Неготин.

Широко развијен турски ланац утврђења онемогућио је Цуката да пресече везу његових бранилаца с Видином. Болести и борбе десетковали су Цукатове трупе, многи храбри официри су изгинули, па је био принуђен да моли за појачање. Тек после дугог времена генерал Зас је био у стању да му из Рушчука пошаље грофа Оурка са Ладошким пуком и пет ескадрона волинијских улана. Његов положај је постао критичан кад су Турци с јаким снагама кренули против Срба од Ниша и Зворника и кад је и Карађорђе затражио најхитнију помоћ. Овде се сјајно потврдио Цукатов војнички таленат. Требало је брзо заузети Прахово и извршити диверзију према Нишу да би се спречило спајање турског моравског корпуса с босанском војском. План је био смео. Тринаестог августа упутио је Исајева са четири батаљона и 100 Срба да нападне десни бок турског положаја и да се тамо ушанчи. Тек што је то учињено, Турци су кренули у силовит напад. Међутим, храбри официри Шкапски, Турчањинев, Второв, Гљебов и Јуков натерали су

их с великим губицима у бекство, при чему је пао Ибрахим-паша. Да је био мало одлучнији, Исајев је, гонећи непријатеља у стопу, лако могао да заузме утврђења. Двадесет петог августа гроф Орурк је са својим рушчучким трупима и неколико стотина храбрих Срба предвсфених Хајдук-Вељком и Танасијем Чарапићем енергично кренуо у напад. Турци су опет предузели испад, али их је донска артиљерија зауставила. Многи Срби, међу њима и Чарапић, остали су на бојном пољу. Оставши без помоћи из Видина и десетковани честим нападима, Турци су, најзад, 18. септембра обесхрабрени напустили своја утврђења и тиме је Тимочка крајина била за три године ослобођена њихове владавине.

О поновном успостављању турске владавине у Србији 1813. године говорио сам већ на неколико места, као и о догађајима који су јој 1833. учинили крај у Тимочној крајини. У јуну 1862, кад су после бомбардовања Београда биле у изгледу нове борбе с Турцима, Срби су похитали да поменути тврђавски појас на Тимоку, а посебно старо римско утврђење испод Радујевца, појачају кошарама, палисадама и рововима и поново оспособе за одбрану; на срећу, посредовањем великих сила опасност је отклоњена. Али 1876, за време српско-турског рата, тамо је опет дошло до озбиљних борби.

Осмог јула је један српски летећи одред под пуковником Остојићем прешао Тимок код Брегова, појавио се код Гамзове, 16 km од Видина, али га је после вишечасовне борбе Фазли-паша присилио на повлачење. Његови Черкези су се за разарање њихових насеља грозно осветили на хришћанским селима, нарочито на онима у којима су рањени српски војници нашли склониште или негу. Један Остојићев вод су избацили из села Косова, а Ново Село и Врв на Дунаву, које су Срби били запосели, за казну су бомбардовани са бродова. Ни то није било доста, већ су многи сељаци, осумњичени да су били »комите«, одвучени у видинску тврђаву, где су им после суђења по кратком поступку прикачене о врат табле са пресудом, а затим су их уз вређање и подсмех муслиманске гомиле Цигани повешали. Мањи одреди черкеске коњице почели су се појављивати под самим Неготином па, пошто није било довољно расположивих трупа, влада је издала наређење да се он евакуише. Дунавско паробродарско друштво одмах је послало велик број тегљача и шлепова. Шеснаест хиљада избеглица из Неготина и околине пребачени су у румунска места Грују и Турну Северин. Вратили су се тек после шест недеља, кад је опасност прошла.

У јесен 1864. посетио сам код самог Брегова острво које је пре више деценија створио Тимок честим мењањем свога тока и које није убележено ни на једној карти. Турци су држали већи, јужни део, а Срби плотом одвојен северни део острва; и једни и други имали су тамо карауле. После оснивања бугарске кнежевине, српска влада је захтевала да јој се преда цело острво. Дошло је до размене оштрих нота, односи су се затегли, док нису са другим околностима у јесен 1885.

довели и до српске објаве рата. Још пре ње је капетан Соларовић са једном четом и два топа запосео положај код Брегова, али га је бугарска милиција доведена из Видина са неколико тачно упућених топовских хитаца отерала; мост који су Срби за потребе рата поставили близу острва, Бугари су порушили. Касније је победничка Бугарска уступила ово острво Србији; међутим, ни 1887. ни 1897. оно још није било запоседнуто.

Како Дунав на ушћу Тимока стално помера своје корито према југозападу, а Тимок своје на север, показало се нужним да се српске карауле наспрам бугарске Раковице повремено померају уназад.

XVI

ОД БРЗЕ ПАЛАНКЕ ПРЕКО КЛАДОВА НА РИМСКОЈ ГВОЗДЕНОЈ КАПИЈИ ДО ТЕКИЈЕ И АДАКАЛЕА

Обнављањем директног римског пута од Брзе Паланке преко подбрђа Мироча до Кладова влада кнеза Михаила стекла је велике заслуге. Пре тога је путник био принуђен да се држи обале и да због окуке која је истурена далеко према југоистоку прави дуг заобилазан пут, при чему му лепота предела с виноградима и ливадама, насупрот влашкој обали која је готово увек завијена у облаке прашине, није могла надокнадити огроман губитак времена. Пошто сам после више-месечног путовања по унутрашњости земље морао хитно да се вратим кући, од Брзе Паланке сам 25. јула 1860. кренуо директним путем преко брлошке¹ хрестове шуме ка Кладову, али сам тиме изгубио прилику да разгледам остатке величанственог Трајановог моста (сл. на стр. 472) и појас утврђења. Међутим, у октобру 1889. надокнадио сам с инжењером Павловићем то што сам изгубио и на језичку земље истуреном према југоистоку, где је Марсиљи нашао само два, а Милићевић само пет кастела, открио сам тринаест античких утврђења.

Од Брзе Паланке тачно један и по километар на север и од моста на Пивничком потоку један километар на запад лежи на једној узвишици на десној обали овог потока, наспрам грабовичких винарских подрума, први римски кастел поред пута, изграђен у облику правоугаоника, са разрушеним бедемима од 30 и 50 m. Није боље сачуван ни други, североисточнији каструм на левој обали Градачког потока, који, паралелно с оним првим, тече кроз Грабовицу. На његовом извору, на заравни данас обраслој густим трњаком, још се назире квадратна основа са странама од 32 m; материјал узет одатле, поред осталог и мноштво кровних опека, вероватно је употребљен за грађевину чији се остаци још виде у доњем току потока. Високо постављен кастел, добро усклађен са доњим, контролисао је приобални терен на дужини од 22 km, омогућавајући уједно поглед и на супротну обалу непријатељске дакијске земље.

¹ Село се у то време звало Брлога, а од 1899. носи назив Милутиновац.

У Грабовици, кроз коју пролази пут и у чијој је непосредној близини нађен мрки угаљ, разгледао сам куполну цркву Св. Николе, освећену 1885. године; архитект је врло лепо применио византијску технику градње са црвеним и жутиим керамичким хоризонталним тракама, али хармоничност општег утиска је нарушена тиме што је зракасто-округли прозор постављен сувише близу портала. Ослањајући се на обавештења добијена у селу, кренули смо преко поља, кроз храстове лугове и винограде према 2 km источнијем Бордељу², чије име потиче вероватно од склоништа његових првих влашких становника која су била изграђена у земљи. Међутим, његове данашње куће, већином с лепо уређеним двориштима и воћњацима у којима преовлађују шљиве, ораси и крушке, ограђене свеже зеленом багремовом живицом, дају му врло пријатан изглед.

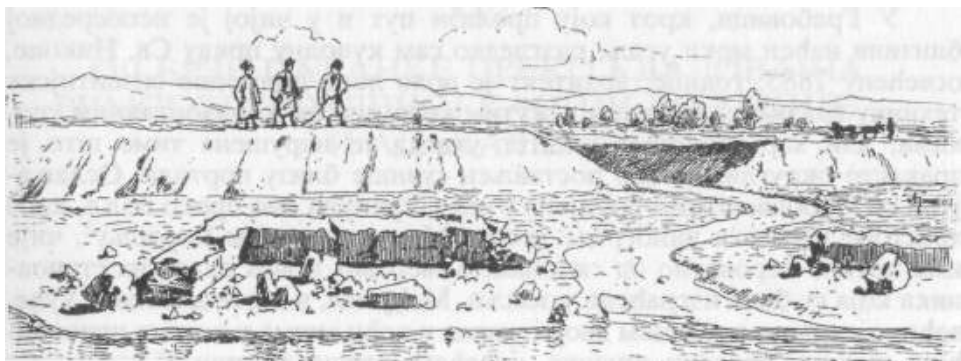
Свим влашким местима овог приобалног појаса, који се зове Кључ, својствени су китњасте димњаци налик на мале куле и лепо изрезбарени балкони на већином бело окреченим кућама. Три и по километра на североисток од Љубичевца простире се дуж Циганског потока његово чувено виногорје. Уза саму ивицу 12 m високе терасе, петнаестак метара од Дунава- који озбиљно угрожава његове куће, опет сам нашао темеље правоугаоног кастела, од чијих је страна, дугих 52 и 60 m, највише разрушена она која је окренута Дунаву. Његово римско порекло потврђује не само начин градње зидова већ и многе карактеристичне кровне опеке.

Идући колским путем на север, непосредно пред Велесницом окруженом огромним шљивицима изишли смо на тврд пут и, пошто смо прешли Подвршку реку, нашли смо међу кућама нешто источнијег Милутиновца кастел, на коме су већ израсли дудови и шљиве и чији ће и последњи траг нестати за врло кратко време. Много муке нас је стало док смо наговорили три власника земљишта на коме се он налазио да уклоне по део свога плота, после чега сам измерио местимично још и по 2 m високе зидове правоугаоне основе кастела са странама од 50 и 60 метара.

Северозападно од Милутиновца, на највишем платоу брда Чука маре (366 m), које се у благим терасама спушта према Дунаву, налази се као круна једно земљано утврђење, које је вероватно за време првог српског устанка подигнуто на античким темељима. На врху северозападније Подвршке, са кога се отвара поглед на све стране, виде се остаци квадратног римског кастела, грађеног од камена и опека, коме су 1887. године официри из Кладова утврдили надморску висину од 355m.

У подножју овог оштро профилисаног брда постоји извор прилично укусне топле слане воде, због које су, недалеко од села насеље-

² Од 1899. ово место се зове Љубичевац.

Дунавски римски кастел на потоку Јакомиру, 1889. године.

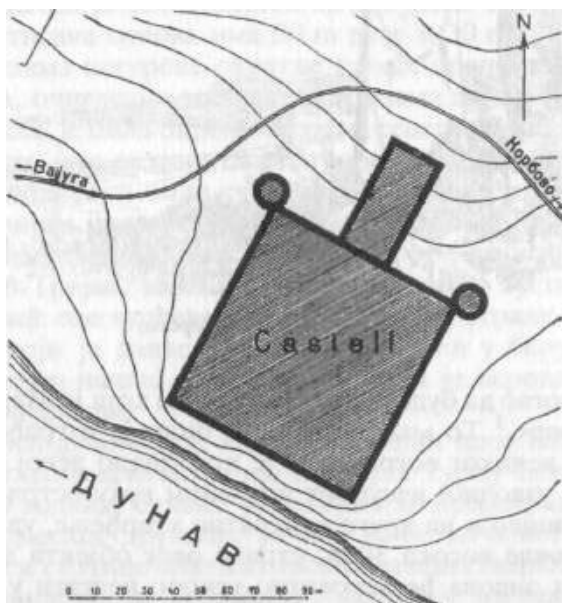
ног пре три деценије Црногорцима, пре 18 година вршена пробна бушења у нади да би се могла наћи со, али без резултата.

Преко дивних ливада на самој обали Дунава стигли смо до потока Јакомир. Упркос марљивом претраживању, на равној тераси поред потока и у околном жбуњу нисмо наишли ни на какве трагове камена или опека са каструма, који, по казивању милутиновачког кмета, треба да је постојао ту негде. Ни пастири које смо сазвали нису ништа могли да кажу о неким старим зидинама. Проблем је решио пандур кога сам послао на једно удаљено, усамљено имање. На ушћу потока, испод терасе на његовој десној обали, лежали су последњи остаци неке вероватно квадратне грађевине, видљиви само из непосредне близине. Нападима таласа који трају већ шеснаест векова одолео је само њен крајњи северозападни део, у ствари, по незнатној дебљини зида од свега 0,8 m судећи, једна гранична осматрачница. Многи остаци античких кровних опека у муљу уз обалу дају основа за претпоставку да је цела била покривена.

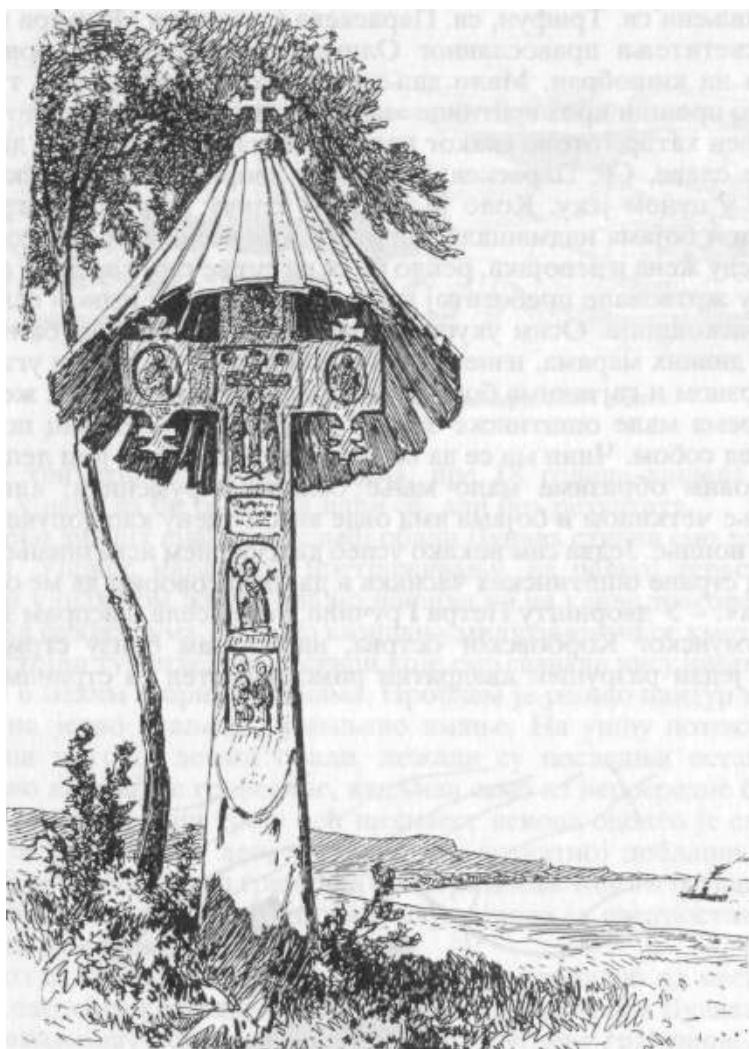
Кроз село Вајуга стигао сам, сто метара западно од месног гробља, до следећег кастела, који је лежао на самој обали Дунава и имао веома занимљиву основу. Главни део правоугаоне грађевине налазио се на малом платоу; источна и западна страна дуге су по 86 m, а она окренута Дунаву, као и њој наспрамна, 80 m. На средини ове последње постојао је правоугаони додатак, са дужим, бочним странама од 44 m, док је чеона страна била широка 22 m; то је у ствари био прилаз кастелу, штићен двема истуреним угаоним кулама. Колико се и поред тешке оштећености зидова може видети, њихова просечна дебљина је износила два метра. У рушевинама сам наилазио на изврсно печене кровне опеке и комаде малтера чврсте као стена.

Лево од пута према 6 km удаљеном Корбову стоји, у сенци високог багрема, један оригиналан крст, рад неког влашког сеоског уметника, на коме су, у дуборезу и слици, поред Спаситеља и апостола

представљени св. Трифун, св. Параскева (румунски »Вињера маре«) и други светитељи православног Олимпа, и све то под кровом који подсећа на кишобран. Мало даље на десној страни су три тумула, а онда смо прошли кроз вратнице »царине«, то јест високог плота којим је ограђен хатар готово сваког влашког села. Пошто је био дан месне црквене славе, Св. Параскева, славље у дворишту општинске зграде било је у пуном јеку. Коло је пружало слику која је разиграношћу младежи и бојама надмашала слична српска весеља. Ако би се судило по изгледу жена и девојака, рекло би се да су све своје време и сву своју имовину жртвовале пребогатој ношњи. Никад ни у једном селу нисам видео раскошније. Осим укусно израђених шарених поруба на кошуљама и дивних марама, изненадили су ме нарочито црни и угаситоцрвени, крзном и гајганима богато украшени јелеци старијих жена, које су са трема мале општинске зграде посматрале ковитлац покрета и боја пред собом. Чини ми се да би многе девојке биле још лепше да је на њиховим образима мало мање белила и руменила; али вешто руковање четкицом и бојама има овде високу цену као допуна влашке женске ношње. Једва сам некако успео да избегнем исказивање поштовања од стране општинских часника и да их наговорим да ме одведу до »Чутача«. - У дворишту Петра Гручића, усред села, наспрам западног врха румунског Корбовског острва, нашао сам близу стрме обале Дунава један разрушен квадратни римски кастел са странама дугим

План кастела код Вајуге.

Влашки дрвени крст у Корбову.

24 m, који би могао да буде идентичан с оним који је Марсиљи означио као »Корвинград«.³ То мало утврђење било је изграђено вероватно ради контроле великог острва које је припадало левој обали, јер сам само две миље узводно, насупрот источном врху острва и румунском селу Инови, наишао и на друго квадратно утврђење, удаљено 10 m од обале, која је овде висока 30 m; стране овог објекта дуге су 20 m, а остаци његових зидова ће вероватно ускоро нестати у реци, која се,

³ Наведено дело, св. 2, таб. VIII.

подлокавајући њих и целу обалу, полако али упорно шири према западу. Пет огромних архитектонских фрагмената које сам видео у поповској кући суседног Рткова потиче свакако с овог кастела.

Доле, површином широке реке, претичући наше жустре коњиће, горди »Ferdinand Max« плови према Турну Северину, а ми се приближавамо Рткову, у коме се на малом слободном простору испред нове, импозантне поповске куће понавља, у нешто скромнијим размерама, живописна сцена из Корбова. Једино је попова кћи својом лепотом и раскошношћу одеће претила да надмаши све што смо тога дана видели. Као роса свежа девојка блистала је у златом извезеним тканинама и са правим накитом на себи, који се у овим крајевима иначе ретко среће. Други дан путовања ближио се крају кад су у исто тако влашком селу Великој Врбици наша кола за тренутак потерала с пута омладину која је још и уз светлост ватре играла у колу. Код следеће, Мале Врбице велики преци данашњих становника оставили су као траг свога боравка на реци квадратни кастел, чији се темељи, са фронтovima дугим 40 m, при врло ниском водостају и данас виде. Остаци тих зидова леже тачно наспрам румунског села Симијануа.

Узводно од овог утврђења стајао је чувени дунавски мост цара Трајана. Седамдесет пет метара од његовог стуба на мезијској обали, на платоу који се спуштао до саме реке, нашао сам зидове кастела - тринаестог од Брзе Паланке - по коме је нешто западније село Костол добило своје име. Тамо се готово у сваком дворишту могу видети гомиле античког материјала, поред осталог и огромни архитрави од пешчаника. Кастел је био подељен на два дела. Старија, тачно према северу оријентисана основа има 50 m дуге и 30 m широке стране, на чијим су угловима истурене округле куле с пречником 6 m; на њу се наслања друга, очигледно млађа, са странама дугим 120 m и зидовима 2 m дебелим; она је била окренута према североистоку, а обухватала је неколико већих, још разазнатљивих грађевина. Зидови су већином без своје камене облоге, а били су испуњени камењем и комадима опеке везаним одличним малтером. Сматрам да је старији део ове тврђаве поред моста идентичан са кастелом »Fontes«, који је, према Прокопију, саградио Трајан, варвари га разрушили, а Јустинијан обновио. Одбрамбена моћ ове тврђаве била је с источне стране појачана рукавцем Дунава, који је данас мртав и претворен у бару, а на западној страни, на сличан начин, вододерином, која је вероватно била још и вештачки продубљена.

Била је већ дубока ноћ кад смо прошли кроз Костол. На другој страни је светлео амфитеатрално изграђен Турну Северин, који се за последњих 30 година, откако је изабран за бродоградилште Дунавског паробродарског друштва, развио из безначајног села у цватући град. Стотине и стотине његових гасних лампи стварале су утисак да је свечано илуминиран, па је утолико мрачније изгледало Кладово са својих неколико петролеумских фењера. Чак и у српским круговима је

мало позната чињеница да у трговински живом румунском лучком граду живи око 200 породица из Дебра на Дриму, које су, како ме је уверавао њихов свештеник и учитељ Лука Дожудић, верне свом старом српском завичају те су чврсто повезане са својим тамошњим рођацима и пријатељима.

У Кладову смо преноћили у чистој и уредној кући крчмарице Марије, која је говорила немачки. Али чим је свануло, кренули смо у Костол да бисмо погледали римски мост, који је од њега удаљен два километра према истоку. Пре него што изложим резултате својих истраживања на његовом мезијском обалном стубу, хтео бих да у кратким потезима дам слику светских историјских збивања која су довела до његове изградње и, после кратког времена, до његовог уништења.

Кад је цар Трајан, у својој пуној мужевној зрелости, дао Царству најшире границе тиме што је од доње Рајне до горњег Дунава успоставио и утврдио »*limes romanus*« и учинио крај оном срамном односу према немачким суседима до кога је дошло под Домицијаном, он се спремао и за рат на доњем Дунаву да би коначно сломио отпор непокорних дачанских владара. Већ први дачки рат, започет у пролеће 101. године, довео је Трајана, после срећне победе у бици код Тапе и уз непрекидне борбе с оклопљеним коњаницима страшних Роксолана, до »Гвоздене капије« - теснаца у ердељским Карпатима. Једна тамо добијена битка отворила му је и друге капије, а трећа победа у хацешкој долини над Децебалом, који је надирао из свог главног града, ослободила је Рим овог упорног и тврдог противника, пошто су његови многи добро утврђени логори и градови освојени и спаљени упркос жестоком отпору, о коме говори рељеф на Трајановом стубу.

Обесхрабрен и понижен краљ појавио се пред победоносним царем, одложио своје оружје, на коленима молио за милост и одао знаке поштовања који су се од њега захтевали. Ради обезбеђења свога освајања, припремљеног са задивљујућом промишљеношћу, Трајан је одмах у Сармисегетузи (Вархељу) подигао утврђени логор, у већим местима оставио посаде и тек онда одржао у Риму свечани тријумф. Новац из тога доба носио је испод Трајанова почасног имена титулу »*Dacicus*«, којом су га његови ратници поздравили и коју је Сенат потврдио.

Победничко славље се још није било ни стишало, а Трајан се већ припремао да Дакију претвори у трајан римски посед. Децебал, који је наслућивао ту опасност, почео се потајно наоружавати, обновио је порушене тврђаве, склопио савез са суседним народима, позвао у помоћ Парћане, али је тиме у ствари само убрзао избијање другог дачког рата.

У пролеће 105. године Трајан је у пратњи Хадријана и Луција Квинта пошао к војсци. За непуне четири године мира царев геније је створио код *Drobetae* (Турну Северина) онај колосални мост, који је,

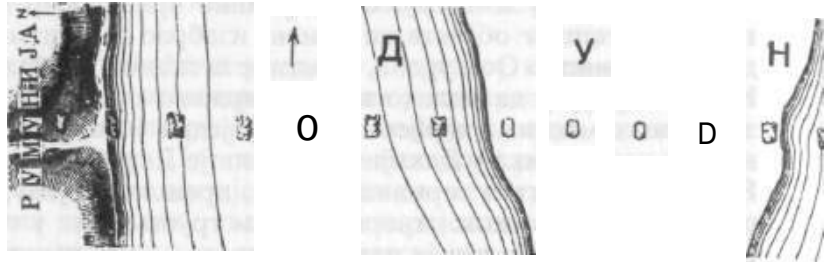
са већ поменутиим појасом тврђава, његовим операцијама против Дакије давао веома повољне изгледе на успех. Као искусан градитељ и вичан организатор многих мостоградњи у Италији, Шпанији, Немачкој, на Еуфрату и Тигру, он је учинио врло добар потез кад је за изградњу тешког објекта на Дунаву изабрао грчког мајстора Аполодора из Дамаска. Осигурана, чврста веза са десном обалом реке омогућила је Трајану да полако али незадрживо продире у Дакију. После заузимања многих утврђених места, једна јака, још одраније Риму наклоњена странка у Дакији напустила је Децебала и, као и Сармати, Роксолани, Јазиги и германски Бури, прешла Трајану, који је једном победоносном битком отворио својим трупама пут у тешко проходне северније области, где је даље напредовање отежавао и низ тврђава. Често се морало јуришати са лествама и градови су се предавали тек после дуготрајне борбе с храбрим непријатељем. Његови великаши су спаљивали куће. Сам Децебал је изабрао добровољну смрт. Његова глава је послата у Рим. Плен победника је био неизмерно велик!

Изгледа да је Трајан провео још неко време у Дакији да би уредио колонизацију и управу, изградњу нових путева и тврђава и тиме учинио прве кораке у претварању Дакије у римску провинцију.

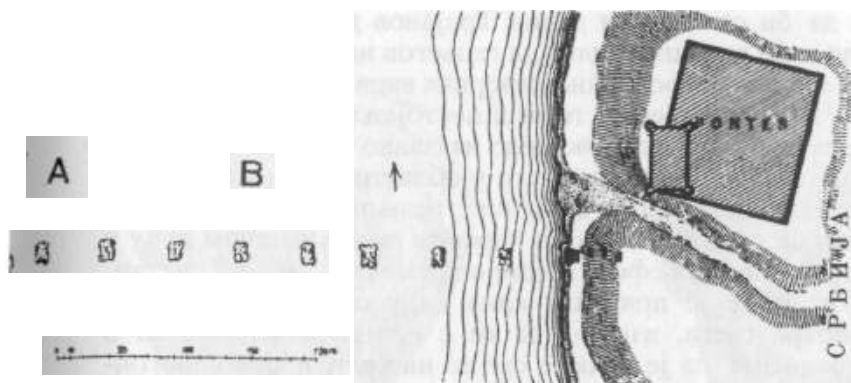
Нови поданици су брзо прихватили језик и обичаје победника. О врло занимљивом обликовању културног живота Дакије у то време говоре многи споменици који су тамо нађени. Већина градова ове провинције, којом је управљао пропретор, преуређена је по римској схеми и земља насељена војним ветеранима, чије се физичке одлике и данас још виде на Румунима, па и на Власима српског Подунавља.

Према подацима на новцу из оног времена, мост на каменим стубовима код Турну Северина завршен је 104. године. Он спада међу најграндиознија дела римског градитељства и овековечен је на Трајановом стубу. На његове остатке први је у новије време скренуо пажњу Марсиљи у свом чувеном делу *Danubius Panonico-Mysico* (св. II). Међутим, тек у јануару 1858. низак водостај од 0,42 m испод нуле на оршавском водомеру, који је иначе права реткост, омогућио је инжењеру Дојстеру да направи веома инструктиван уздужни пресек стубова који су се појавили над водом, и њихов изглед из птичје перспективе. Његов пропратни текст налази се прештампан у мојој књизи *Serbien* (стр. 349 и даље), а у јесен 1889. нашао сам се у могућности да Дојстерове планове допуним детаљним снимком стуба на мезијској обали, његовог вијадукта и кастела »Pontes« (стр. 488) који га је штитио и који сам ја открио, при чему су се појединачне мере што их на основу изгубљених Аполодорових извештаја наводи Дион Касије показале као врло тачне.

Да су се Римљани добро разумевали у градњу не само сводрва огромног распона (као што су, на пример, они у Марторелу и Лисабону са пречником 32-43 m) већ и мостова знатне дужине са луковима грађеним од квадера, то потврђују познати мостови преко Курт-чаја и

Нахер-кјора у Сирији и други. Премошћивање Дунава, који између мезијског и дачког обалског потпорног стуба Трајановог моста има ширину од 1127 m, извршено је помоћу 20 стубова, међусобно удаљених у просеку 36,5 m, при чему је полагање темеља рађено применом бетона са шиповима и оплатом, што је већ Витрувије описао и што је веома слично нашој модерној техници. Оних 16 стубова који су се 1858. појавили над површином воде показали су, већ према томе да ли су изгубили већи или мањи део камене облоге која је обавијала бетонску испуну, готово сви првобитну дебљину од 18 m. Високе обале условљавале су необично високе стубове у реци; према Диону Касију њихова висина је износила 46 m. Пред мезијским обалским потпорним стубом, који се уздизао високо као кула, унео сам у план темеље вијадукта приказаног на одговарајућем рељефу Трајановог стуба; први стуб вијадукта био је дебео 1 m, остали 2 m, и они су зиданим луковима распона од 1, 4, 8 и 10m, као и на дачком упорњаку, омогућавали прелазак са обалног платоа на коловозну траку моста. Мада је обални потпорни стуб, дебљине 4 m, дејством елемената већ знатно оштећен, још сам му измерио висину од 10,5 m. Војници македонских, шпанских и других легија су његов озидани део урадили од јарко црвених, фино резаних и обрађених опека. Оне су на северној страни у доњим слојевима 45 cm дуге, 6 cm високе, а у горњем делу само 30 cm дуге и 6 cm високе. Првобитно квадерима обложене уже стране остале су скоро сасвим без те облоге; њу су поскидали околни сељаци, које је свакако привлачило и језгро још увек 3 m високог и 7 m широког потпорња, али оно је толико отврдло да му нису могли ништа. Према Дојстеровом фронталном снимку дачког обалског потпорног стуба, овај је и на низводној страни имао један клинасти продужетак, какав сам нашао на узводној страни, тако да је цела ширина стуба у доњем делу износила 15m. На страни окренутој према реци у стубу су уклесана четири реда квадратних рупа; вероватно су оне служиле за учвршћивање потпорних греда за горњу конструкцију моста, коју је обновио Константин кад је године 328. кренуо у поход против Гота. Аполодорев горњи построј се највероватније састојао од

камених сводова, али то се не види ни из описа Диона Касија, ни из схематског приказа моста на Трајановом стубу. Одговарајући рељеф на стубу даје само њихову уздужну галерију од тесане грађе, која се поред једне округле куле обалног кастела Понтеса наслањала на последњи лук вијадукта. На кованом новцу импозантна грађевина има на оба обална вијадукта високе куле сличне тријумфалним луковима, чије атике, изнад стражарске линије, носе између два трофеја једну статуу (?). Око 1850. године рибари су из речног корита близу потпорног стуба моста на српској обали извукли дивно рађену бронзану главу, која данас чини главни украс београдског Народног музеја.

Да ли је она некада припадала статуи на обалном потпорном стубу и кога је требало да овековечи (?), данас је то тешко рећи. У сваком случају, у питању је портрет неког Римљанина високог друштвеног ранга. »Могло би се« - сматра др Антон фон Премерштајн - »мислити на неког од намесника Горње Мезије, који су, према једном новооткривеном налазишту у главном граду провинције, Виминацијуму, сви имали своје статуе. На жалост, уколико нису у питању сами цареви, портрети из доба Царства се ретко кад могу одредити. Према начину израде, ова занимљива глава могла би припадати првој половини другог века. У прилог томе говори, поред осталог, и то што је без браде. Не бих хтео да прећутим да сам, кад сам је први пут видео, имао утисак да личи на оне главе за које се сматра да представљају оца цара Трајана (*divus Traianus pater*). Али та наслућивања су сама по себи веома непоуздана.« Према Френеру⁴, куле на Трајановом мосту су на фасадној страни имале степенице са више степеника; ја у то сумњам, јер би тиме био отежан прилаз за катапулте и кола с оружјем и провијантом; вероватнијим ми се чини да су степенице које су назначене на новцу водиле са обале ка бочним вратима кула на обалном потпорном стубу, како то показује мој покушај рестаурације тих кула.

⁴ *La colonne Trajanne*, трећи том, стр. 129. - Такође: Bartoli, Tab. 74, Segm. 295 f.

Ја верујем да би се тврди и дивни Трајанов дунавски мост код Понтеса⁵ одржао и до данашњег дана да га његов наследник Хадријан - верујући да он олакшава продирање северних варвара у Дакију - није разрушио после непуних двадесет година постојања. Према извештајима из онога времена, Аполодорово дело изазвало је завист цара који се са више среће огледао у наукама него у области уметности. Архитект из Дамаска је својом високо цењеном градњом знатно допринео Трајановој слави, па се поврх тога на царевом тријумфалном луку у Риму овековечио једним рељефом, доцније премештеним на Константинову капију, на коме је приказан како цару пружа грађевинску скицу, и још, поврх свега, изгледа да се с иронијом изражавао о Хадријановим градњама, па је онда за све то на крају платио прогонством и насилном смрћу. Међутим, с Трајановим именом овековечено је и име његовог генијалног градитеља, чију бисту - иако није баш сасвим извесно да је његова — чува Минхенска глипотока.

Али, да ли је Трајан заиста баш овим каменим мостом између Костола и Турну Северина водио своје легије у Дакију? Откако је Марсиљи упозорио на остатке античких стубова и код источнијег Вадина, о томе се међу знаменитим истраживачима много спорило. Да је Трајанов мост стајао код Вадина, тврдили су: Трајанов ваљани биограф Франке, филолог Шварц, историчари Зулцер, Бидингер (умро 1902) и др. - а за његов идентитет с остацима код Турну Северина су се определили осим Марсилија: Д'Анвил, Енгел, Манерт, Ашбах, чије сам убедљиве аргументе још 1868. прихватио и ја. Мада сам отада, даљим историјско-археолошким истраживањима на терену Бугарске, успео да попуним многе празнине које су на мезијској дунавској обали остале после Марсилија и Лежана, нисам, на жалост, био у стању, како сам то већ раније рекао⁶, да белешку о остацима моста код Вадина коју је узгред, у пролазу, направио Марсиљи, заменим аутентичним снимком. Међутим, оно што сам при високом водостају лично видео *in situ*, што сам сазнао од искусних и добро обавештених крманоша, потврђује тезу о постојању и другог античког каменог моста — додуше, не код

⁵ Овај кастел, који сам открио 1889. и описао 1892, појављује се у једном рељефу са царевим приношењем жртве код завршеног моста, на Трајановом стубу, и својим местом у великом циклусу слика на стубу као да подржава хипотезу проф. Бендорфа: »Ротунда у селу Адам-Клиси подигнута је да би овековечила једну победу у Добруци над варварима у години 105, којој је Трајан лично много допринео, али за коју нема историјских доказа.« У интересантној контроверзи с Петерсеном, Фуртвенглером и др., који ту победу премештају у раније време (*Arch.-epigr. Mitteil. Wien* 1896), Бендорф каже: »Drobetae је муниципалитет, касније колонија и позната је из многих натписа; Понтес, крји је Каниц недавно пронашао и скицирао (*Kanitz, Römische Studien in Serbien. Denkschriften der Wiener Akademie, phil.-hist. Klasse. CLI. u II. Bd., S. 44, Fig. 25.* 1892), представља само кастрем средње величине и досад без икаквих натписа. Ту ништа није спорно. Стари, законима композиције фриза условљен редослед је на месту; царева битка остаје на десној обали Дунава и одиграва се пре него што је Трајан стигао до дунавског моста и пре него што је преко њега превео своју армију у непријатељску земљу.«

⁶ *Donau-Bulgarien u. d. Balkan.* II. Aufl. II. Bd., S. 161.

Бронзана глава из Београдског музеја, нађена код Трајановог моста.

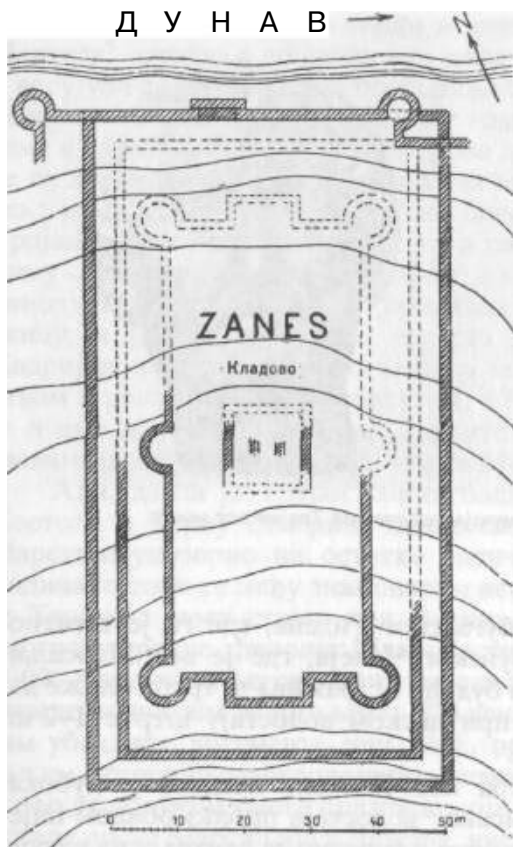
Вадина⁷, већ 5 km источно од бугарског Гидена, где га је штитио кастел Palatiolum⁸, и близу румунског Челеја, где је већ Марсиљи открио једну римску грађевину, а будући истраживачи треба ближе да испитају остатке стубова, који при ниском водостају штрче 1-2 m изнад површине воде.

Око мезијског обалног стуба код Костола владала је дубока тишина. Само ретко, кад због високог водостаја пролаз обалом није могућ, лађари који плове узводно брзо и спретно се пентрају на његов врх да би пребацили вучно уже преко њега. Ту је у августу 1396. године краљ Сигисмунд превео угарско-немачко-француску крсташку војску на српску страну, где ју је султан Бајазит 28. септембра код оближњег Никопоља уништио.⁹ Око левог обалног римског стуба влада данас нешто већа живост, могло би се чак рећи: он изгледа модерније. Тамо се на једном високом платоу из димњака неке радионице дижу густе облаци дима у плаво небо, а поред самог стуба пролази брзи воз за Букурешт, а један тегљач са тешко натовареним шлеповима дахћући клизи низ реку, подељену овде једним острвом на два рукавца. Велики робни промет одржаће се и даље ако Румунија и Србија, у складу са

⁷ *Danub.* II. Bd., S. 38.

⁸ *Heerstrasse v. Belgr. n. Konstant.*, S. 159.

⁹ Да се ова битка одиграла баш код Никопоља на Дунаву, а не, како претпостављају одески професор Браун, затим Славејков, Жиречек и други, код »Nicolopolis ad Haemum«, доказао сам у својој књизи *Donau-Bulgarien u. d. Balkan* (II. Aufl, II. Bd., S. 47, 58 ff) толико убедљиво да су се са мном у потпуности сложили краљ. пруски генерал Г. Келер (1882) и фелдмаршал Купелвизер (1895), који су у својим списима (први 1882, други 1895) дали солидну анализу ове судбоноске битке.

Римски кастел Zanes.

споразумом закљученим 18. јануара 1898, приступе изградњи железничке пруге са мостом између Турну Северина и Кладова.

Упоредо са дугим низовима кућа Турну Северина, где је римска кула, коју сам скицирао 1864. извиривала из свежег зеленила парка, враћали смо се у Кладово; отприлике на средокраћи између Костола и Кладова прошли смо поред остатака неког шанца, крај којег је неки шпекулант Рус, уза саму обалу Дунава, да би тако избегао плаћање царине, подигао малу рафинерију за прераду сировог кавкаског петролеја који се донде довози бродовима-цистернама. А онда смо ушли право у тврђаву, која је од вароши удаљена само 10 минута.

Нисам морао дуго да објашњавам своју жељу да видим античке остатке на које је указао Марсиљи, јер ме је командант Сима Влашић поздравио као старог познаника из Крагујевца и у свему ми се одмах ставио на располагање. И поред тога што је у песку на обали нађена једна огрлица од бронзаног лима, која је сада у Београдском музеју¹⁰,

¹⁰ »Старинар«, св. VII, стр. 93.

остаје отворено питање да ли је код Кладова постојало праисторијско насеље.

Због многих доградњи и реконструкција којима је тврђава од времена сеобе народа знатно измењена, тешко је било одредити њену римску основу. Сатима сам морао да се пенетрирам по бедемима, неколико пута да улазим у препун магацин барута и стално да испитујем зидове помоћу пијука, којим је одлично руковао један у гвожђе окован робијаш дивовска раста - под надзором два војника, наравно - док нисам уз помоћ инжењера Павловића успео да направим скицу римског кастела, коју овде дајем, уколико је то уопште било могуће на терену који је био испресецан минским ходницима.

Према ономе што сам могао да утврдим, био је то правоугаоник са спољним зидовима 100m дужине, 54m ширине и 1,5 m дебљине; северна, ужа, страна уздизала се на свега неколико метара од обале Дунава. На 3 m од овог спољног зида постојао је још један исте дебљине, чије су стране имале 85 и 45 m; тек у оквиру овог зида, одвојен само уским ходником, подигнут је каструм у ужем смислу, дуг 73 и широк 38 m, с округлим кулама на угловима и истуреним квадратним појачањима на средини ужих страна. Ако би доцнија ископавања потврдила овај хипотетички дат изглед северне стране кастела, онда је могуће да су она четири остатка зида у средини припадала квадратној главној кули, а ако не, онда би то били делови северне фасаде каструма који је имао само четири угаоне куле. Римског порекла могло би да буде и постројење за водовод са две коморе, које сам видео један километар јужно од кастела, на коме су дотрајале турске цеви недавно замењене новим ради снабдевања резервоара у тврђави водом.

Тачно 500 m западно од кладовске тврђаве, наспрам румунског села Скела Кладовска где су подигнути салаши слични онима око Пеште, стајао сам пред другим правоугаоним римским кастелом, који се са својим 55m дугим и 24 m широким странама уздизао ка једном 15 m вишем платоу. Унутрашња и спољна облога 2,2 m дебелог зида - горе веома оштећеног, доле боље очуваног - састојала се од великих квадратних опека са странама од 40 cm, дебелим 5 cm, док се испуна зида састојала од чврстог грађевинског лива. Углови зида окренутог ка Дунаву и изложеног његовим високим водама са спољне стране су заобљени, а с унутрашње по вертикали косо засечени. У питању је начин градње потврђен и на Трајановом стубу¹¹, који се, мада у Мезији редак, често јавља на кастелима германског дунавског лимеса (на великом кастелу код Буцбаха, на пример, тако су грађена чак сва четири угла). Мала удаљеност између ова два кастела и многи антички предмети који су ту нађени упућују на претпоставку да је постојало неко веће насеље; ја сматрам да је то Zanes, који је обновио цар

¹¹ Froehner, *La Colonne Trajanne*, p. 134.

Јустиниј'ан, а Прокопије изричито помиње да је он лежао узводно од оближњег Pontes-a, који сам лоцирао испод Кладова.

214 Значај средњовековне тврђаве настале на римским рушевинама опадао је после проналаска- барута, а још више је угрожен сталним напредовањем балистике. Удаљена свега 1200 корака од оближњих висова који њоме доминирају, тврђава данас има шест кула, бастионе и бедем који окружава римски кастел, унутрашњу тврђаву и барутану. Преко јарка широког 4 m са зиданом контрескарпом, три капије - Дунавска, Ороспи и Варош-капија — као и неколико споредних излаза воде у унутрашњост земље. Од одласка Турака тамо се ништа није изменило, султанови знаци и натписи над вратима, џамија с минаретом, бунар и тамница предвиђена за 20 осуђеника, касарна за мали гарнизон - све стоји онако како је било, само што сад свуда влада већа чистоћа; и тако »град« са својим белим кулама, оживљеним романским зупцима, изазива данас пријатан утисак, који још појачавају историјске успомене везане за њега.

Мада су Турци Кладово, турски »Фет-ислам« (Бедем вере), увек упорно бранили, аустријски ратници су га више пута заузимали. Маркграф Лудвиг Баденски бацио је тамо 1689. у затвор тобожњег последњег потомка кнежевске лозе Бранковића зато што је, како је маркграф 7. новембра известио цара, »не само злоупотребио повељу коју му је Ваше Величанство доделило, него се на основу ње издавао за апсолутног деспота Србије, Илирије, Мезије, Босне, Срема и многих других покрајина и на основу тога претендује на повраћај свих ових земаља, а будући да је признат како од грчког патријарха и целокупног свештенства, који на прост народ имају сувише јак утицај, тако и од неколико хиљада људи, то би, ако се мало боље погледа, могло да има најозбиљније последице«. -- Пошто је Бранковићу одузета царска повеља, он је преко Оршаве, Херманштата (Сибиња) и Беча доведен у 215 Егер, где је после 22 године заточеништва умро.

Године 1737, после пораза царске војске код Гроцке, и Кладово је поново пало у руке Турцима. Пре повлачења тврђава је делимично разорена, а Турци су је обновили. То је у китњастом стилу овековечено на капијама и зградама у натписима који су до данас сачувани: »Његово узвишено величанство Махмуд кан, правда и благо народа, пун великодушја и милости, као море, чије славно и победничко име испуњава седам небеса; коме је Свевишњи дао победоносни барјак с којим је приморао невернике да га моле за милост; уз помоћ Свевишњег освојио је многе тврђаве, а међу њима и ову која је припадала раји и која је руком нечистих била потпуно разорена. Али он, Величанствени, исту је улепшао и у њој подигао многе прелепе зграде, па и овај чудовити хамам, који може да се сматра узором архитектонске лепоте дркле год видици сежу. Градила га је рука највештијег и најсавршенијег градитеља. Његови облици су лепо и својом савршеношћу изазивају

дивљење посматрача. Нека велики и свемогући Бог овог узвишеног цара, који целим светом влада, у срећи и благодању чува на царском престолу. Ово је написао понизни роб Таксин у спомен новог Махмуд-хамама 1156 (1739), а укlesaо бедни роб Мехмед Рефија Ћатиб Задеh. Нека би га Бог удостојио своје милости.«

Кад је 1804. почео српски устанак, војводе које су биле на челу устаника у Крајини схватиле су да би било нужно да се домогну утврђеног Кладова, али пошто нису имале опсадних топова, то је било немогуће, и војвода Миленко се морао задовољити тиме да ограничи испаде гарнизона. У озбиљније опсађивање Миленко Стојковић се упустио тек 1809, кад га је на заједничку акцију позвао генерал Исајев, командант руских трупа у Малој Влашкој. То се догодило кад су Руси 5. априла заузели Велико острво код Брзе Паланке и кад су га 27. јуна енергично одбранили од турских напада. Четрнаестог јула Исајев је прешао Дунав да би заузео Кладово, из кога су Турци стално угрожавали леву обалу Дунава и чијим би заузећем било омогућено повезивање Руса са Србима. За ту сврху Исајев је одвојио оне делове трупа којих се могао лишити у Малој Влашкој: 6 слабих батаљона пешадије, 300 припадника нерегуларних трупа и нешто козака. Уз то је дошло око 1000 Срба који су мотрили на Кладово из утврђеног логора на оближњој узвишици. Опкољавање је извршено 17. јула, а после два дана ватру су с леве обале реке отвориле три батерије, међу њима једна са четири топа. Изгледа да је главни ађутант Василиј Трубецки, који је тамо стигао, издао Исајеву наређење да тврђаву узме на јуриш.¹² Овај је то 22. јула покушао са пет колона, али без успеха; од ових колона само се пета, која се преко Дунава пребацила изнад Кладова, пробила до тврђаве. Малоруски гренадири су се успузали на бедеме, али су морали одустати пошто је један одред који им је био послат из резерве отишао погрешним правцем, а остале колоне нису могле да издрже турску топовску ватру. Трећа, пандурска колона, којом је командовао пуковник Курт, по рођењу Молдавац, понела се најслабије; претрпела је тешке губитке: мртвих 350 војника и 6 официра, рањених 600 војника и 20 официра. Срби, који су стајали крај батерија, нису учествовали у јуришу и вратили су се на свој ранији положај кад се Исајев поново пребацио на леву обалу. У народу је проширено веровање да су Исајева подмитили Турци једном лубеницом испуњеном дукатима - мишљење коме се у овим крајевима свемогућег бакшиша не треба много чудити!

Као што смо већ видели, гроф Цукато је 1810. године сматрао за најважнији задатак да својим учвршћењем између Неготина и Кладова осигура везу између Мале Влашке и Србије. У ту сврху он је после заузећа Брзе Паланке послао једну колону под пуковником Цвилењевом, која је заједно са 3000 Срба под Петром Добрњцем 10. јула

² *Documente privitoare la Istoria Romanilor, 1709-1812*, стр. 102 и след., Bukuresci 1887.

Кладово.

опколила Кладово. Посада, која је-под командом Ибрахим-бега бројала свега 500 људи, положила је оружје, предала 21 топ и обавезала се да се у наредних годину дана неће борити против Срба или Руса. Ибрахим-бег је, осим тога, обећао да ће наговорити свога рођака Реџеп-агу, који је командовао Адакалеом (Новом Оршавом), да напусти српску Текију, коју је држао запоседнуту.¹³ Следећа година затекла је тамо као писара у царинарници Вука Караџића, који се 1811. опет био определио за чиновничку каријеру.

Кад су Турци 1813. за неко време опет завладали Србијом, Кладово је постало поприште зулума, који су победници из жеље за осветом и фанатизма почели с повећаном жестином да врше у свим градовима у које су ушли. Обесхрабрен неуспесима код Неготина, о којима је вест брзо стигла до Кладова, и још више убитачном топовском паљбом којом су Турци засули тврђаву, војвода Живко Константиновић, који је тамо командовао, побегао је у току ноћи с неколицином својих момака, а обезглављену посаду су без милости сасекли Турци који су продрли у тврђаву.

Године 1818. султан је издао наређење да се кладовска тврђава потпуно обнови, а хвалоспеви изнад врата, слични оном о којем је горе било речи, величали су ово дело, које је допринело да Крајина до 1833. остане под знаком Полумесеца. Те године је ова област коначно припала Србији, али Порта је и даље задржала право да држи посаду у Кладову. Напустила га је тек у лето 1867, у складу с уговором с кнезом Михаилом о предаји свих утврђених српско-турских пунктова српским гарнизонима. У ратној години 1876. Кладово је било мобилизациони центар за бугарску помоћну легију, која се, пошто је тамо прошла

¹³ *Ibid.*, стр. 306, 309 и след.

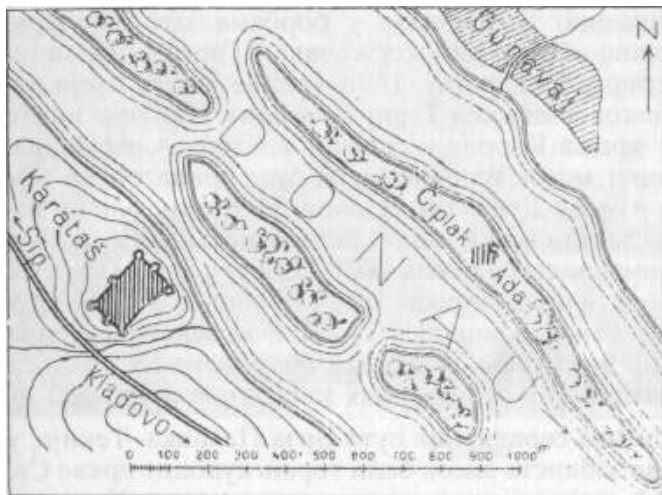
војну обуку, веома успешно ангажовала у борбама код Зајечара. Занимљиво је да се слично обнови римског канала у Гвозденој капији, који данас служи модерном бродарству, 1898. године јавила идеја и о обнови Трајановог великог моста код Турну Северина. Иницијатива је потекла од румунског краља Карола и српског владара Александра. Конструкција обновљеног моста требало би да буде прилагођена железничком саобраћају између Дунава и Јадрана. Међутим, ближа техничка испитивања показала су да би ипак било целисходније да се у непосредној близини римског сагради НОВ мост. На Трајановом мосту и утврђењима која су га штитила задржао сам се мало дуже, јер се у њиховом настанку, разарању и доцнијој судбини огледа и судбина већине важних места на мезијском дунавском лимесу, па ћу се стога мање задржавати на античкој епохи његових западнијих пунктова.

Чим се прође последња серпентина пута Брза Паланка—Текија, у широком кориту Дунава заблиста висок бели торањ куполне цркве Св. Георгија, освећене 1861, која је једини монументални украс Кладрва. Од 1860. кад сам га први пут посетио, никло је, додуше, на великом тргу и у главној улици неколико лепих кућа. Али, мада тамо ради суд за кључки срез и мада место ужива предности седишта једног гарнизона, а пристаниште за пароброде и трајект који га повезује с Турну Северином фаворизују његов саобраћај, број од 1830 становника никако се знатније не повећава⁴; околина је такође ретко насељена. Кључани су важили као ултралиберали. Године 1895. кладовски срез је у Скупштину послао влади наклоњеног »краља кавијара«⁴ Борђа Томића, јер су радикали апстинирали. Прекрасне ливаде и пашњаци око Кладова пружају повољне услове за брз развој сточарства; висораван Церибаша важи као житница, винова лоза и воће успевају изванредно, а видео сам и веома много лепог ораховог дрвећа.

Петог септембра 1900, близу града експлодирао је котао на српском броду »Неготин«, при чему је разнесен цео труп брода; капетан брода Возаровић, контролор, један машинист и десет крманаша, ложача и лађара утопили су се с бродом који је потонуо. Спасео се само крманаш пребацивши се на један од четири кукурузом натоварена шлепа, који су се услед експлозије одвојили; од остала три, шлеп с именом »Милош«⁴ био је пробијен и потонуо је пре него што је стигао помоћни пароброд који је телеграфски обавештена капетанија у Оршави одмах послала. Помоћ је могла да се укаже једино при извлачењу потонулог брода и шлепа.

Узводно од Кладова предео уз обалу је мало разноврснији и живљи. У шумском зеленилу поред Шајне реке лежи манастир Манастирица, који је сиромашан и поред поседа од 250 хектара шуме, а богат једино успоменама. Према предању, светилиште је у време

⁴ Године 1905. Кладово је у 408 домова имало 1783 душе.

Кастел на Караташу.

краља Милутина основао св. Никодим¹⁵, а у њему је у своје време потражила уточиште Марија, кћи цара Лазара која је била удата за султана Бајазита, пошто је после победе Монгола над њеним мужем побегла из Тимурова логора. Манастир у последње време не »ради«, јер десет хектара обрадивог земљишта и мали новчани приходи нису довољни ни за скромне потребе калуђера.

Одмах иза Кладушнице лежи такође влашко село Цеџерац.¹⁶ Оба живе углавном од лова на моруне. Ту је у новембру 1897. ухваћена једна моруна тешка 98 килограма, чијих су 27 kg кавијара донели чисту добит од 400 динара. Цене кавијара су у последњих неколико година невероватно порасле. За килограм се плаћа 15-20 динара. Осим моруне лове се и друге врсте крупне речне рибе: јесетра, па-струга, сим и др., пошто се оне ради мрешћења крећу Дунавом узводно у великим јатима. Турну Северин је главни центар све развијеније трговине кавијаром.

Мало даље од Давидовца, двадесетак метара од пута, наспрам румунског села Гура Вај, налази се у коров и жбуње зарасла висораван звана Караташ (Црни камен), чији разрушени кастел са 2 m дебелим бедемима спада међу значајније градње мезијског дунавског лимеса. Његову занимљиву основу чини паралелограм са странама 172 и 100 m, на чијим су срединама и угловима, како сам то на југозападној страни могао јасно да утврдим, некад биле истурене јаке округле куле.

¹⁵ О једном врло интересантном попу Никодиму српском, који је уживао велик углед код влашког војводе Радула (1372-1386), види: Чед. Мијатовић, *Српски одзраци...* »Летопис Матице српске«, књига 187, стр. 16 и след.

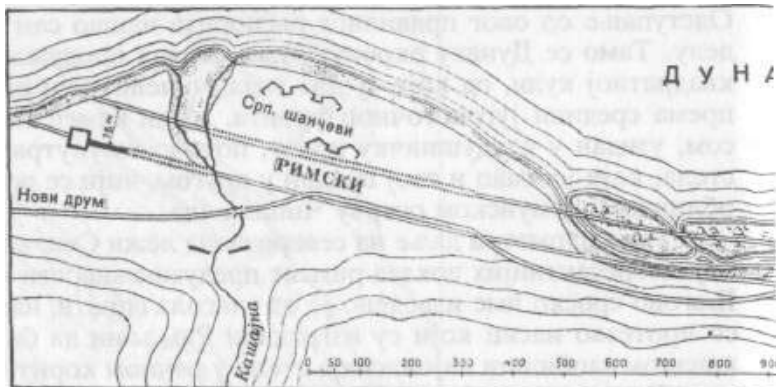
¹⁶ Од 1899. године ово место се зове Давидовац.

Одступање -од овог правилног распореда нашао сам на југоисточном делу. Тамо се Дунаву окренута ужа страна продужавала 20 m према квадратној кули, од које су два зида, чинећи узан пролаз, ишла косо према средини југоисточног фронта. Један камен са римским натписом, узидан у кладушничку цркву, потиче из унутрашњости овог кастела, који је имао и свој пандан у другом, чији се остаци још виде на оближњем румунском острву Чиплак ада.

Три километра даље на северозапад лежи Сип, који крије један од најинтересантнијих доказа римске предузимљивости и делотворности. Његово српско име изведено је од глагола сипати, насипати¹⁷. Одатле се протезао насип који су изградили Римљани да би тако добијеним каналом заобишли најопасније стене у речном кориту на месту које се зове Гвоздена капија. Погрешно је, иако веома раширено, мишљење да се идеја о уклањању запрека које отежавају пловидбу кроз Гвоздену капију јавила тек у новије време, кад је пара заменила тежак рад веслача. Истина је само то да је она у последњих неколико деценија прерасла у енергичан захтев, а на уклањање се у ствари мислило већ у време тамом мистике обавијене пловидбе Аргонаута и, поготово, у време Римљана, кад је Трајан на својим походима у Дакију гледао како му огромне стеновите запреке, окружене хучним таласима и вртлозима, гутајући људе и бродове, заустављају моћну дунавску флоту. Ако је истина да је цар Трајан поводом тешког проблема регулације реке позвао у помоћ свога архитекта Аполодора из Дамаска, који се прославио великим мостом код Турну Северина - а све околности говоре да је тако било — онда је извесно да се велики математичар и војни градитељ са својом генијалношћу ангажовао на Гвозденој капији на тако изврстан начин да су његова решења на истом задатку прихватили и највиспредији хидротехничари нашег времена - од генијалног, 1795. рођеног Вашархељија (1834), па све до најновијих испитивања. И сада се препоручује, и то готово на истом месту, изградња канала код српског Сипа, којим би се заобишли катаракти. Иако се данашњи канал, изграђен за савремено паробродарство, не подудара у свим појединостима са својим античким узором, римски градитељи су при избору места, при одређивању полупречника и дужине лукова показали задивљујућу оштроумност.

На жалост, стихија која је на српској страни знатно померила корито Дунава уништила је римски канал код Гвоздене капије; данас се виде још неких 200 метара дуги остаци насипа код Кашајне реке и на вратима теснаца. Најтежи ударац је претрпео вероватно код потока Трстинице, где су високе воде створиле два острва и рукавац, широк свега 6 m, кроз који при средњем водостају шајке са плитким газом морају узводно да вуку 20-40 волова. Кад је римски канал, који је ишао преко данашњих острва, пробијен на најјужнијој тачки своје

¹⁷ Вук, »Даница«, 1827, стр. 50.

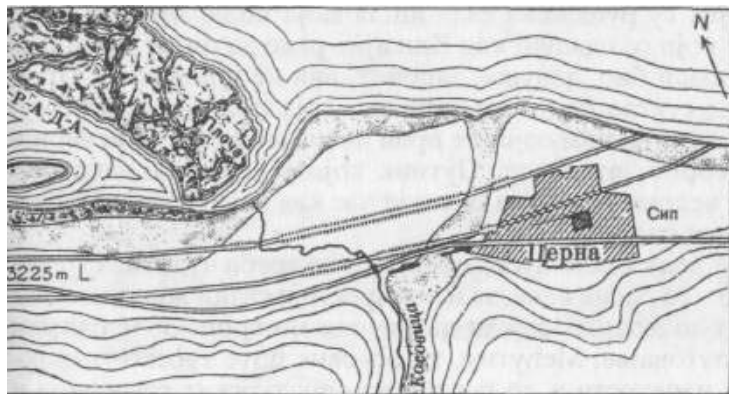
Остаци дунавског лимеса.

благе кривине, високе воде Дунава, а доцније и планинске воде које су с југа ударале на крила насипа, имале су лак посао.

Овај антички канал у Гвозденој капији досад се чак и у стручним списима само узредно помињао. Стога сам на свом путовању посвећеном упознавању горњомезијског дунавског лимеса одвојио један дан, 27. октобра 1889, да бих снимиио његове остатке који треба да се искористе при изградњи новог канала. Према мом рачуну, дужина канала, који је од стеновите обале био удаљен у просеку 150 m, износила је са благом кривином избоченом према југу 3 220 m, дно му је било широко 57 m; висина два већим делом вештачки створена насипа 14 m, њихова ширина у подножју 10 m и размак између њихових круна 75 m. Ради заштите јужног насипа од јаких мирочких потока Косовице и Кашајне, изграђени су на три места камени зидови дебели 1,2 m, који су воде потока одбијали у страну. Од ових као стена чврстих брана код Сипа се још виде 61,5 m дуги, 2 m високи остаци и на Кашајни један део дуг 25 метара.

Од кастела који је штитио западни улаз нашао сам 40 m дуге зидове с одговарајућим жарком и 80 m дуг камени насип, који је, полазећи од средине источног фронта, као језгро појачавао јужни насип канала. Потпуно је разорен кастел на улазном делу канала у једном врту северног дела Сипа. Док је близу римског канала грађен у кориту реке модеран канал за парсброде с дубоким газом (глава XVIII у овој књизи) и док је за потребе његове изградње на Саларији код Сипа никла, па затим готово и нестала, колонија са хиљадама настањених Румуна, Италијана, Словена, са кућама за немачке инжењере, с мађарским ресторанима, српским кафанама итд., скоро да су потпуно нестали и последњи остаци насипа античког канала. Тако пролази свака слава света!

Некада су код Сипа једину знаменитост представљали уређаји за лов на моруне; они су у сваком случају били занимљивији од његове

старе црквице од плетера. Међутим, већ 1889. године он је имао неколико лепих кућа, пристојну механу, а откако се у октобру 1893. мађарско-српска комисија у Оршави споразумела о накнади за горњи сектор обале, узет за пристаниште бродова који одржавају пловидбу каналом, сванули су за Сип бољи дани, који су му за ометени лов на мору донели сјајну одштету.

Чести изливи Дунава довели су 1889. до реконструкције пута за Текију, који сада иде испод самог јужног зида кастела на Кашајни. На јужном пропланку Цевринског камена постоји сумпоровити извор, о чијем коришћењу у старо време говоре остаци басена од 3 m и зидине кастела на 370 m високом Грацу, са кога се сваки покрет у Гвозденој капији могао контролисати. У току вожње ка Цевринском потоку уживао сам, као и много пута раније, у величанственом приказу који овде пружа река и коме у том погледу нема равна у Европи.

Чак ни железничка пруга усечена у румунску стеновиту обалу и модерне беле зграде железничке станице Верчјерове не нарушавају романтичан утисак који изазива грмљавини слична бука таласа који се сустижу и пенушајући се ломе о стамене стене Гвоздене капије. Као и у древно доба, Преграда је и 1896. умела повремено да пружи несавладљив отпор средњоевропском саобраћају са земљама око Црног мора о који су се често ломили и највештије смишљени војни планови и трговачке шпекулације. Данас Сипски дунавски канал обезбеђује узводну пловидбу према Угарској и морским бродовима са дубоким газом, пошто је проходан чак и при најнижем водостају. (Трећа књига, глава XIX.)

Међутим, упркос сметњама које су представљали катаракти, за привилеговано Дунавско паробродарско друштво била су у сваком случају повољнија времена - јер није било конкуренције - кад сам се 26. јула 1860. возио кроз терасасту тврђаву »Elisabethfort«, коју је 1730. саградио аустријски генерал Хамилтон, а Срби је 1867. мини-

рали, и преко чијих су рушевина сада ишла моја кода. Ми смо онда хитали, јер је пут који се одвајао код Кашајне реке да би се заобишла турска рампа на обали био, додуше, започет, али не и довршен. Пред сам сунчев залазак стигао сам пред тврђаву, која припада Адакалеу, чије су се рампе и капије, чим одјекне први позив муџезина на вечерњу молитву, бешоговорно затварале. Путник који је случајно закаснио могао је само под ведрим небом да очекује час кад ће муџезинов позив на молитву најавити следећи дан.

Овом строгом реду и непопустљивости се не треба чудити. Турчин се никад не жури; како падне вече, за њега престаје сваки живот и нема догађаја који би био толико важан да би чак и европски муслиман кренуо на ноћно путовање. Међутим, те основне црте турског карактера довеле су до напетости и до сукоба између турских господара и раје у градовима, која је у све чешћим контактима са Западом почела да усваја његове обичаје и начин живота.

518

Један низам-чауш (каплар) с кључевима управо се приближавао рампи кад смо ми кроз њу, тако рећи, пролетели. Сунце се већ било спустило, и крила капије се залупише за нама. Усред величанствене реке појавише се светли бастиони Адакалеа, од 1878. мађарског утврђеног острва, чији су се рефлекси преламали у тамном огледалу воде, а оштре контуре беле сахат-куле и минарета дивно су се оцртавале на високим брдима која су овде с обе стране оивичавала реку. Појединачне светле тачке на другој страни одавале су карауле са којих је Аустрија, независно од политичких мотива, хтела да спречи кријумчарење соли и дувана, у које су се њени српски суседи радо упуштали. Једва чујно су допирали гласови турских стражара који су се смењивали, над целим пределом су завладали величанствен мир и тишина, а у душу је почела да се увлачи меланхолија. Сав живот као да се угасио. Само на уском појасу земље који је представљао мађарско-румунску

Гвоздена капија при ниском водостају.

Гвоздена капија при средњем водостају.

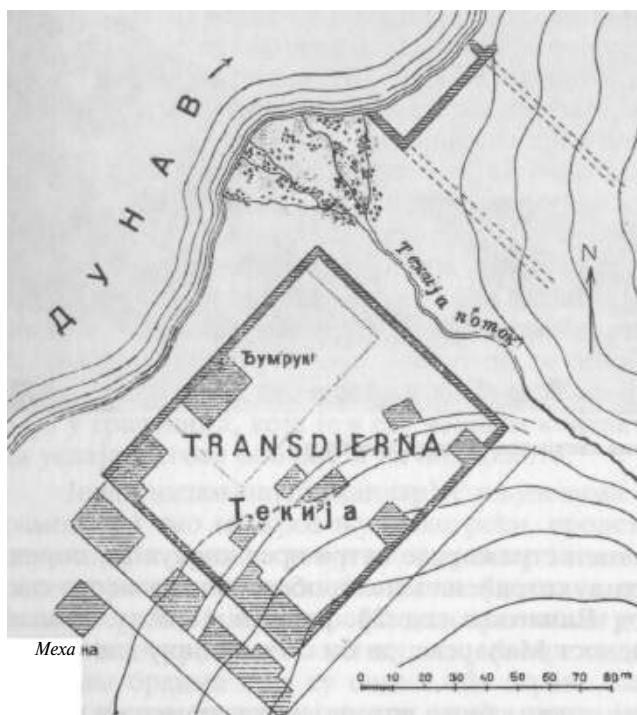
границу поигравао је пламен стражарске ватре пред караулом, поред које је у оријенталном стилу саграђена капела обележавала место где је после катастрофе код Вилагоша, од 24. августа 1849, у земљи почивала највећа драгоценост Мађарске, да би о Госпођину дне 1853. заблистала новим сјајем.

Какав занимљив крај, какво обиље историјских успомена и каква богата грађа за поређења од цара Трајана па све до цара Фрање Јосифа!

Последњи сат ноћне вожње по узаном путу угроженом Дунавом, који се све више приближава, и стигосмо до рудника угља који је отворен 1866, а затим напуштен, па онда прођосмо поред места где треба да се подигне споменик јунаку Кочине крајине, кога су Турци 219 набили на колац. После успешног дана зауставио сам се пред малом обалском гостионицом у Текији. Тамо је већ било више путника који су такође чекали брод из Оршаве да би пошли даље узводно.

Следећи дан је био посвећен римским остацима око Текије. Осим римских пунктова *Fontes* (стр. 489) и *Zanes* (стр. 492), које сам одредио 220 на обали мало ниже од римског канала у Гвозденој капији, у *Notitia dignitatum Imperii* се од већих насеља подаље узводно од ових помињу *Zerna* и *Transdierna*, а Прокопије помиње само ову последњу. Манертово лоцирање Черне код Старе Оршаве је исто тако погрешно као и Ашбахово смештање Трансдијерне код румунског Чернеца, јер су обојица места наведена у поменутих изворима пребацила с десне на леву обалу реке. Овде су Киперт и Бем¹⁸ исто тако погрешно тражили Трансдијерну у Оршави, где се поуздано према Појтингеровој табли налазила од Талијате 20 миља удаљена *Tierna*, која се у *Not. Imp.* као и

¹⁸ C. I. L., III. Bd., Tab. II. - Arch.-epigr. Mitt., XII. Bd., S. 180.

План остатака Трансдијерне.

у жиговима на опекама тачније назива Dierna и коју већ Птоlemeј (III, 8, 4) помиње као значајан град у »Дакији«. Овако јасни подаци код важних сведока не допуштају да се Dierna премешта на десну обалу¹⁹, мада су баш код Голубиња и Прахова нађене опеке са жигом DIERNA. Оне су бродовима довезене ради изградње тамошњег кастела, исто онако као што је недавно разноврстан грађевински материјал пренешен са мађарске обале за изградњу кеја и зграде начелства у Смедереву или као што су оршавске опеке употребљене 1890. године за заштиту Трајанове табле.

На мезијској обали између ушћа Поречке реке (Taliata) и Кладова (Zanes) било је само код Текије и Сипа довољно простора за већа насеља, о чијем некадашњем постојању на оба места сведоче и довољно поуздани трагови. Стога верујем да се Церна, с једним делом Leg. XIII. Gemina, коју *Not. Imp.* бележе узводно од Занеса, може лоцирати код Сипа, а Трансдијерна, коју су исто тако посedale пешадијске трупе, код Текије, која лежи наспрам румунске Оршаве (Dierna). Оскудне остатке Церне поменуо сам већ кад сам говорио о Сипу, па ћу стога прећи на опис остатака Трансдијерне.

¹⁹ Вид. бел. уз стр. 498.

Са ознаком »Orsova vetus Servie« већ је Марсиљи унео у карту једну римску грађевину код Текије.²⁰ Међутим, оно што сам тамо нашао уопште се није слагало с његовом скицом. Уместо квадратног кастела са четири округле-куле и ровом нашао сам на означеном месту на десној обали потока код Текије остатке једне грађевине коју је Дунав делимично разорио. Њени зидови, дебели у просеку 3,2 m, говоре да је ту некад постојало неко утврђење, које је, како према продужетку њеног 36 m дугог јужног фронта изгледа, имало више одвојених делова, али без трагова било каквих округлих кула, и које није ни било кастел у правом смислу речи. Овај објект на левој обали потока, на који Марсиљи није обратио пажњу, имао је облик правоугаоника и фронтоне са странама дугим 100, широким 84 m и зидовима дебелим 2 m; као што се види на мом плану, у оквиру тих зидова и на њима стоји данас северни део Текије са царинарницом. Ова утврђења, заједно с кастелом на острву Адакале у близини и античким утврђењем на чијем је месту несумњиво настао на десној обали »Fort Elisabeth«, затварала су горњи прилаз каналу у Гвозденој капији, али варвари су га упркос привидној неосвојивости савладали, као и Турци српска и аустријска утврђења изграђена на истом месту.

На слици Текије коју је израдио Јакоб Алт (1824) још се виде шанчеви, који су, пошто су Срби 1810. заузели место без борбе, у даљем току устаничког ратовања брањени с променљивом срећом. Текија је у то време имала углавном исту судбину као и Пореч, који лежи југозападно од ње и о чијој ћу бурној прошлости говорити у следећој глави. Док су се српски становници Текије бежећи од турског зулума повукли у брда, њу су касније населили Власи с друге обале, који су се, захваљујући својој марљивости, уздигли до значајног благостања. Међутим, иако је Текија, као важна извозна и паробродска станица, добром скелом повезана с Оршавом, она поред лепе цркве с високим торњем и скромне зграде царинарнице има само неколико бољих зграда.²¹

Текија се дичи тиме што се у њој 1791. године родио речи и перувичан Аврам Петронијевић, који је својом изузетном дипломатском обдареношћу учинио велике услуге земљи. На другој страни реке, у Оршави, где је ишао у школу, научио је неколико страних језика. Милош је високо ценио ова, тада ретка, знања свог писара, који је од 1817. био на служби у грузанском срезу. Он је користио Петронијевића као секретара, а 1821. га је послао с једном депутацијом на Порту, одакле се вратио тек 1826. године. Две године доцније именован је за сталног представника Кнежевине у Цариграду, а повремено су му повераване специјалне мисије у Петрограду. У страначкој борби коју је Вучић водио против Милоша ради ограничавања кнежевске

²⁰ На наведеном месту, св. II, таб. VI.

²¹ Текија је 1905. у 295 кућа имала 1332 становника.

221 власти, Петронијевић је био на страни опозиције. Као најобразованији међу својим земљацима, имао је јак утицај на све државне послове. Трудио се и да подигне домаћу индустрију; прва српска фабрика стакла у Јагодини његово је дело. Уза све то, налазио је времена и за литерарни рад. Радио је на преводу *Апокалипсе* и радо се кретао у круговима научника. Умро је у Стамболу од срчаног удара, а сахрањен је у Хаскову.

У време моје прве посете спољни изглед Текије је био у још оштријој супротности с изгледом наспрамне угарске Оршаве, којој су многе управне и карантинске зграде давале физиономију немачких градова, карактеристичну готово за сва ранија гранична места с војном организацијом. Међутим, кад се изближе погледа, тај привидни ред и благостање ипак нису у стању да избришу утисак који човек добија при првом сусрету. Застареле нормe гушиле су аутономно понашање грађана, који су у свему били потчињени крутом војничком реду. У многим пограничним градовима коров је растао на празним плацевима, а ако Оршава није делила исту судбину, имала је за то да захвали карантинској служби и паробродарском друштву, који су тамо увели и уредно одржавали значајне установе, као и веома посећеној оближњој Мехадији и турској тврђави на острву Адакале, која је са својим не малим потребама била упућена углавном на Оршаву. Има изгледа да се њен промет још повећа, јер је 1895. одобрена изградња претоварне луке, која треба да стаје милион форинти, а у Оршаву се смешта и администрација Гвоздене капије.

Пошто су раније суседски односи између Турске и Аустрије били далеко бољи него односи између Турске и Србије, у то време чак отворено непријатељски, било ми је повољније да излет на величанствено острво Адакале предузmem из Оршаве него из Текије. С неопходном пасошком визом царско-краљевског команданта места, у пратњи једног сунцем опаљеног граничара у још тамнијој униформи, прошао сам кроз оршавски карантин ка скели којом се преко уског дунавског рукавца одржавала веза с острвом. На другој страни ме је прихватио један низам-чауш невојничка држања, кога је мој долазак узнемирио у његовом ленчарењу. Израз лица на коме се огледало неповерење према посети једног ђаура изменио је тек кад сам му показао своју бујрундију оверену импозантно великим печатом видинског паше и кад сам затражио да ме води команданту тврђаве. Пошто се није усудио да узнемири пашу у поподневном одмору, допустио ми је да мирно разгледам Адакале.

Изузев неколико првобитно аустријских касарни, управних зграда и цркве претворене у џамију, насеље је остављало прилично бедан утисак. У једном незграпном конаку, који не служи много на част турској градитељској вештини, примио ме је миралај - командант - окружен корпама за воће, неким испретураним рубљем и свакаком старудијом. После кратке презентације моје бујрундије и обавезне

кафе и чибука, љубазни ефендија ме је позвао на разгледање тврђаве. Пошто сам већ на путу ка конаку видео оно што је најзанимљивије, искористио сам његову наклоност и добио одобрење да скицирам неколико пунктова, а затим сам напустио ово историјски знаменито острво.

Аустријанци су 1691. године почели да утврђују ово често освајано и губљено острво дуго 1400 и широко 300 m, које се према истоку завршавало оштрим ртом. На почетку XVIII века, Марсиљи је на њему осим једног квадратног римског утврђења с округлим кулама на угловима и две изоловане античке куле нашао само неколико шанчева. Тек 1717. почео је гувернер Мерси да изграђује Адакале према плановима принца Еугена. Настао је један бастиониран четвороугаоник изграђен према свим правилима одбрамбене тактике, с одговарајућим спољним утврђењима, и на српској обали »Fort Elisabeth«. До избијања поновног рата (1737) учињено је много на појачању објеката, а на источном делу острва настала је мала колонија немачких занатлија и ситних трговаца. Као и сва аустријска војна здања оног времена, и ова су носила печат изразите сигурности, а нарочито је била чувена чврстина њихових казамата. Венац бастиона, ломљен са много углова, допире готово свуда до саме ивице острва и све до 1878. остаје наоружан топовима које су аустријске јединице оставиле 1739. године. Порта је као и у Београду учинила врло мало за повећање одбрамбене способности; с обзиром на велик број турских тврђава на Дунаву, морало би и стање државних финансија да буде друкчије да би се у том правцу могло учинити нешто значајније.

Нису били најбољи пријатељи Турске они који су је подржавали у упорном настојању да задржи све утврђене пунктове у Србији; да се Турска ограничила на Оршаву и Београд, а напустила Смедерево, Шабац, Кладово и Мали Зворник, тврђаве које су у односу на спољне непријатеље биле од сасвим секундарног значаја, испунила би тиме главну жељу ових трговачких градова спутаних у свом развоју, одстранила би сталан извор спорова са Србијом и имала би знатно већа средства за модернизовање Адакалеа, тврђаве која је несумњиво имала важну стратегијску позицију. Вагром са »Elisabethfort«-а она је затварала широки рукавац Дунава који су бродови на пару морали користити; на левој обали њу је од напада који се оданде лако могао предузети штитио Свиштовски мир (1791), којим је део обале од ушћа реке Черне до млина код румунског села Водице остављен као неутрална област. Пре него што је Дунав проглашен за слободну, међународну саобраћајницу, могла је свака сила која је држала Адакале озбиљно да омета дунавску трговину. У сваком случају, требало је обновити тврђаву коју је са два бастиона и једном нешто више постављеном кулом осматрачницом 1736. саградио генерал Хамилтон и која је у част царице добила име »Elisabethfort« и истовремено на левој обали подићи нова утврђења. Против напада воденим путем који би

предузела нека флота продревши узводно од ушћа Дунава није била потребна никаква вештачка запрека; Гвоздена капија, која је од давнина свима уливала страх, чинила је то излишним.

Осврт на судбину Оршаве у рату 1737-1739, који је за Аустрију био кобан, може да буде од посебног значаја, јер због учешћа једног саксонског помоћног одреда и због неких других околности она даје повода за поучне паралеле с искуствима у Чешкој стеченим 1866. године. Пренесимо се у оно време кад у бечком царском двору још није било споменика принцу Еугену, али су биле сачуване традиције »племенитог витеза« и великог државника, које су много допринеле да се и на Истоку и на Западу с респектом води рачуна о држању Аустрије. Тада је Царевина у ослобођењу хришћанских народа на својој јужној граници од мрачне турске владавине видела један од најважнијих задатака, без обзира на то што је често грешила у избору средстава и личности за довршење великог дела које је започео Еуген.

Као и данас, Аустрија је и под Карлом VI, без обзира на лоше стање финансија и друге унутрашње невоље, била неисцрпан извор моћних армија. Међутим, вођство тих армија налазило се у рукама просечних или сасвим неспособних војсковођа, а о њиховом снабдевању бринули су се бесавесни интенданци, који су у првом реду мислили на то како ће се сами обогатити. Почетни успеси су се пасивним ишчекивањем и неопростивим грешкама преобратили у поразе, а симпатије раје која се борила заједно с аустријским ослободиоцима претвориле су се због потискивања источне вероисповести и наметања католицизма у мржњу, тако да је тај значајан савезник био изгубљен. Кад сам говорио о Шапцу, Ужицу, Новом Пазару, Нишу, Пироту и другим местима, помињао сам и неуспехе царског оружја у походу 1737, који су далекосежне планове бечког двора одложили за дуго време. Неочекивано брз пад Ниша, као и одоцнела опсада Видина коју је извршио маршал Кевенхилер, коме су терен и друге околности били потпуно непознати, значили су увод у катастрофу, а лоше изведено повлачење преко Тимока ју је запечатиле. На овој реци је царска заштитница оставила непоседнут утврђени Флорентин, па су Турци већ 25. октобра неометани прешли реку. То се десило пред очима генерала Левенвалда, коме се, кад су га страже упозориле на турске шајке које пристају уз обалу, учинило да су то јата великих пеликана, па је због ове готово комичне заблуде оставио Кевенхилера у спокојству. Турска пушчана ватра га је убрзо освестила, непријатељ је направио брешу између саксонског одреда и царских трупа које су напустиле свој кантонман, потиснуо је српске добровољце и у јуришу на логор изма-сакрирао војнике коморе и болеснике. Саксонски одред под грофом Рудофским је са задивљујућом храброшћу штитио повлачење, отежано многим неусклађеним и противречним наређењима, а Турци су затим несметано ушли у Брзу Паланку и Сип.

После овог несрећног преокрета у походу, Зекендорф је одлучио да окупи разбијене трупе код Оршаве. Његова све приметнија несигурност пољуљала му је ауторитет међу официрима и у логору, па и код Рудофског изазвала толико неповерење да је маршалов захтев да се два саксонска батаљона пошаљу из Београда у Мајданпек једноставно одбио. Вести које су са свих страна стизале о неуспесима у *Passo Augusto* и другим местима потпуно су деморалисале армију и као да је свак мислио још само на сопствени спас. Кад је врховна команда у октобру опозвала Зекендорфа и на његово место послала Филипија, већ је било касно. Саксонци, који су изгубили поверење у борбену спремност царских трупа, сад су почели да одбијају сваку сарадњу с њима. На једну наредбу главног штаба да и даље остану у саставу Баћањијева корпуса, Рудофски је одговорио да ће се повући и поред упозорења Кевенхилера да ће му ускратити снабдевање. Наименовањем револтираног генерала за команданта и повлачењем Баћањија за Беч, овај конфликт је био изглађен само закратко, јер су Саксонци, и поред свих молби да штите повлачење, усиљеним маршем кренули према Мехадији, због чега је, будући да је Мала Влашка већ била евакуисана, комора Зекендорфове армије која се повлачила кроз »*Elisabethfort*« остављена без заштите и код Брзе Паланке готово цела пала у руке Турцима. Према неким догађајима које је описао Шметау, изгледа да је пометња била потпуна. Извесни пуковник Ланге и група његових официра, који су се код Сипа били разбашкарили уз добро припремљен доручак, избегли су турско заробљеништво само захваљујући брзини својих коња.

Једанаестог новембра појавио се видински паша са 130 шајки пред Оршавом, где је 9. новембра потопио царске једрењаке »*Karl*« и »*Elisabeth*«, са по 22 топа²²; Шметау сматра да су то учинили сами Аустријанци. Од целе флоте под врховном командом грофа Палавичинија, која се састојала од 2 шајке са 30 и 40 топова, 6 са 36 и 7 са 22 топа, била су то два једина брода која су упркос ниском водостају могла да се пробију до Оршаве. У међувремену је дошла и зима, па је блокада Оршаве после осмог дана прекинута.

Друга кампања је започета у марту 1738. доласком Амиакум-паше са 20000 војника. Пошто је он опколио Мехадију, према којој је отворен пролаз капитулацијом Пиколоминија са 500 људи, Турци су довели своје тешке топове на обе обале Дунава пред Оршавом, па су онда и њу узели. Међутим, захваљујући изврсно грађеним казаматима, ни острвска тврђава, коју је бранило 2 000 људи, ни »*Elisabethfort*«, коју је држало 240 војника, нису биле теже оштећене непријатељском ватром.

²² Briner, *Gesch. d. k. k. Pion.-Reg.* I, 1, S. 116 (Wien 1878), наводи да је брод »*Karl*« био наоружан са 33, а »*Elisabeth*« са 32 топа, на основу чега се може закључити да је број топова био смањен због тешког пролаза.

Знатан део турских опсадних трупа чинили су огорчени влашки сељаци из планинских предела, који су за време владавине исто тако доброг ратника као и мудрог политичара Еугена у Подунављу били углавном остављени на миру; нико им није дирао у веру, а ни порезима нису били много оптерећени — плаћали су један дукат по глави. Хумани гувернер Мерси је с пуно обзира поступао с рајом, па је и она с вољом учествовала у подизању великих грађевина по Еугеновом плану. Те грађевине су се одржале до данашњег дана као сведоци једног славног раздобља аустријске прошлости. Међутим, после Мерсијеве смрти царска бирократија је брзо упропастила Еугеново дело. Без државничке далековидости, она је изгубила из вида високе задатке Аустрије на Истоку. Усмерена у првом реду на попуњавање стално празне државне касе, комора државних добара је у Србији и Влашкој расписала веома високе порезе. И домаће сељачко становништво, увек склоно да сваку владу мери висином намета које има да плаћа, а поред тога сасвим непотребним мерама често вређано у вршењу свог култа, поздравило је - што се раније ни замислити није могло - надируће Турке као жељно ишчекиване ослободиоце од аустријске владавине!

Најзад су маршал Валис из Београда и генерал Најперг из Темишвара повели трупе које су имале задатак, претходно се ујединивши код Лугоша, да нападну Видин и деблокирају Оршаву, коју су Турци од 29. маја тукли из 56 топова и 16 мерзера. Двадесет петог јуна армија је коначно кренула. Турци су на један њен део извршили препад између Догначке и Горње на Карашу и продрли до самог шатора врховног команданта војводе Лотариншког, који је управо ручао, али су се Аустријанци после првог изненађења средили и коњички пукови Димара, Шера и Шуленбурга, стигавши брзо на место продора, одбацили су Турке. Сад се положај сасвим изменио. Аустријанци су гонили непријатеља све до његовог логора и после четворочасовне огорчене борбе заробили седам топова. Гроф Шметау прича да је тамо нађено 1200 хришћанских глава с одсеченим ушима; турски врховни командант је за свако уво исплаћивао по један дукат, а Шметау на то примећује: »Ваљало је имати чврсту веру једног муслимана да би се човек задовољио тако slabим доказом храбрости. Наши војници би нам вероватно продали наше сопствене.«

Шестог јула је успех у борби, који су Аустријанци платили губицима већим од турских, прослављен код Мехадије троструким салвама. Није пропуштена прилика да се о овој крвавој победи извести и Беч слањем заплењених застава и добоша. Са свечаном поворком, са 24 постиљона на челу, тамо је пропарадирао пуковник Рајсинг. Међутим, неочекиваном радосном вешћу и још више разним памфлетима узбуђен и подбуђен народ скупио се у великим гомилама пред затвором у којем се под истрагом налазио »протестантски« маршал Зекендорф, коме је неуспех првог похода приписиван као једином кривцу; упућиване су му псовке, клетве, већ је и капија затворске зграде била

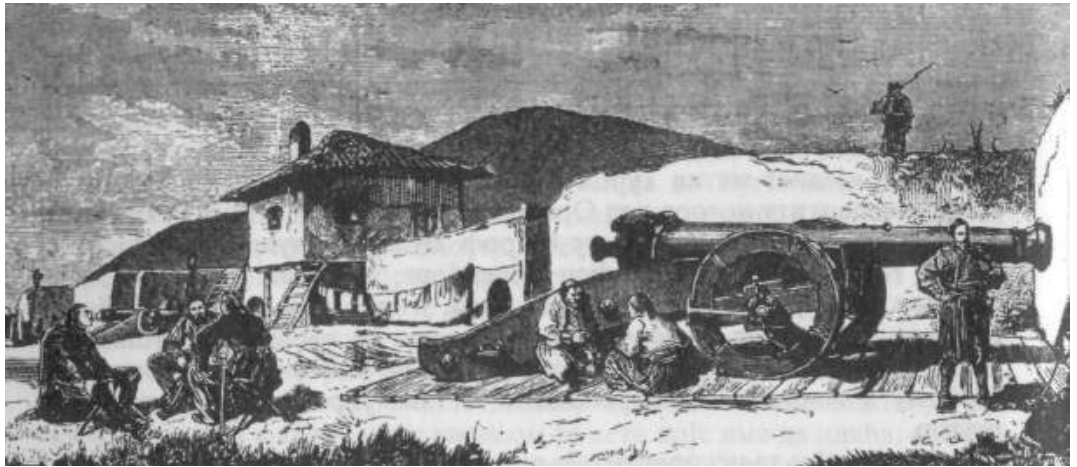
разваљена - али тада је стигао један одред војника и учинио крај овом срамном призору.

Док се све то догађало, царска војска је 9. јула стигла пред Мехадију, где је 600 јаничара безусловно капитулирало. Сад су се јавили и изасланици побуњених Влада да се извине за своје неверство и да поново изразе своју верност цару. Срећа је и даље пратила царевог зета. Без иједног метка Турци су напустили пољска утврђења направљена за заштиту логора код Оршаве, а затим и сам логор, оставивши целокупну артиљерију и комору. Гроф Ђулај је упућен да запоседне логор. Командант Оршаве, фон Керенберг, уверавао је принца да је тврђава, иако је била опседнута 64 дана, у најбољем стању и да би се свакако држала до краја године. Од плена су више од 40 топова и мерзера и велике количине провијанта, нарочито пиринча, послати у Оршаву а многи коњски репови и заставе украшавали су принчев шатор.

Не журећи да искористи ова лако стечена преимућства, армија је, два дана не предузимајући ништа, логоровала између Мехадије и Оршаве, код Топлеца. Великом везиру је остављено два дана да се сабере, и он је већ 12. јула кренуо напред. Гроф Најперг није предузео ништа да спречи прелазак непријатеља с леве обале Черне, мада би само неколико батаљона било довољно за одбрану важног кланца кроз који је једино био могућ продор непријатеља. Уљуљкане у спокојство после лако стечених предности, царске трупе нису предузеле ни најосновније мере предострожности. Кад се принц врховни командант са генералима Конигзеком и Валисом спремао да на коњима пође у шетњу до напуштеног турског логора, велики везир је већ био на левој обали Черне; захваљујући једино својим брзим коњима, спасли су се опасности да буду заробљени. Брзи покрети великог везира изазвали су запрепашћење и пометњу у царском главном штабу. Није се више мислило на то да непријатеља треба тући, нити на намеравани покрет према Видину, па је Оршава препуштена својој судбини. У тврђаву Мехадије убачен је мали гарнизон под командом пуковника Беренклауа, са допуштењем да и капитулира ако то околности буду захтевале. Нагло и недовољно организовано повлачење Турци су покушавали да спрече вештим бочним маршевима. Један одред од 12000 људи, који је ишао за царским трупама великим војним путем, и два која су ишла планинским путевима и стазама, стигли су заштитници у кланцима северно од Мехадије. У племенитом надметању са својим принцом и вођом, Аустријанци су овде показали права чуда од храбрости и одбили су непријатеља, избацивши му из строја 5 000 људи.

После повољног исхода ове четворочасовне борбе, клонули дух царске војске поново је живнуо; била је потребна још само брза одлука команданата о повратку у Оршаву, и Турци би побегли.

Официри и војници су очекивали овакво наређење, али њега није било; војска је мирно лежала у логору и тако је непријатељу дато

Адакале у доба Турака.

време да заузме Мехадиду, а онда је 16. јула настављено повлачење према Карансебешу, где је војска стигла 20. јула, док јој је слабо обезбеђену комору још непридобијено становништво темељито опљачкало. Две хиљаде болесника и рањеника пребачено је даље за Панчево, пешадија је логоровала код Лугосела, а коњица у Лугошу. Принц Лотариншки отпутовао је, међутим, 24. јула за Беч, свакако не у најбољем расположењу. Његовој одступајућој армији није било дато време за опоравак; под притиском енергичног везира, она је морала наставити повлачење. У пратњи скорбута и куге, ширећи ову напаст међу недужним становништвом, повлачила се од Денте преко Вршца, дуж старог римског пута, кроз Јасеново и Дубовац на Ковин, где је два мостовима прешла преко Дунава, док најзад њени остаци нису нашли уточиште у зидинама Београда. Тако је лошим вођењем царске војске жалосно окончан други поход трогодишњег рата на доњем Дунаву, који је прогутао најбоље снаге Царевине.

С повлачењем операционе армије судбина Оршаве је била одлучена. Осамнаестог јула на њу је отворена паљба из 120 топова и 40 мерзера, а у августу ју је Керенберг, упркос ранијим лепим обећањима, предао уз услов слободног проласка за Београд; тамо је пред ратним судом против њега поведена истрага, коју је окончао самоубиством. Командант »Elisabethfort«-а одбио је да се преда, јер није веровао да је Оршава пала. Кад се у то уверио, капитулирао је и он. Следеће године у Београду је закључен мир, према коме је Оршава и формално припала султану.

У следећем аустријско-турском рату острвска тврђава је под личним вођством цара Јосифа опседнута 1789. и после подуже блокаде

заузета 1790. године. Међутим, само годину дана доцније она је Свиштовским миром опет доспела у руке Турака.

На почетку српског устанка на Адакалеу се одиграла крвава драма. Потчињавање непослушних јаничара и дахија стигло је као парола Порте и до београдског гувернера Бећир-паше. Одазивајући се томе позиву, овај је без колебања прихватио помоћ раје. Озлоглашене поглавице дахија: Аганлија, Фочић, Кучук Алија и Мула Јусуф побегле су из Београда и склониле се у Адакалеу. Тамо је доцније прослављени устанички војвода Миленко (прва књига, стр. 167) добио овлашћење да их побије. Он се са писмом од Реџеп-аге појавио пред његовим стрицем, командантом Адакалеа, преобучен у влашког сељака. Кад је Ибрахим из писма видео о чему се ради, поручио је да Миленко дође исте вечери. Овај је дошао са својих 50 момака, извршио напад на зграду у којој су дахије становале, побио их и њихове главе, као што му је било наређено, однео у Београд.²³

У мају 1867. Порта је »Elisabethfort« предала кнезу Михаилу, који је већ у септембру издао наређење да се он разори; а 25. маја 1878. султан је Адакале, који за њега није више имао никакве вредности, по договору предао Аустро-Угарској, а ова је и даље - као што сам и сам видео 29. септембра 1896, приликом освећивања Сипског канала - толерисала да се на разрушеним зидинама вије султанова застава, јер фактичко преузимање острва, као и Босне и Херцеговине, још није међународно признато.

Ко нема могућности да се са Турском упозна на европском или азијском Истоку, нека иде на Адакале. Тамо ће без икаквих тешкоћа моћи да добије слику са свим битним карактеристикама и врло поучним појединостима. Уклињено између српског и румунског краљевства, која се на двема обалама Дунава налазе у брзом почетном успону, острво Адакале представља необично сликовиту муслиманску оазу, која посетиоцу способном за посматрање, макар мало дубље од обичне радозналости, јасно показује због чега се турска владавина на европско-хришћанском тлу ближи крају и поред тога што тај процес успоравају још нерешена питања грчко-албанско-бугарско-српских аспирација и спорост великих сила.

²³ Вук, *Правителствујуучи совјет*, стр. 71.

XVII

КРОЗ КАЗАН И ОД ДОЊЕГ МИЛАНОВЦА КРОЗ ГРЕБЕНСКИ ПРОЛАЗ ДУНАВОМ ДО БЕОГРАДА

Четрнаест пута сам од 1862 - последњи пут 1896. приликом свечаног отварања канала у Гвозденој капији и 1897. ради даљег проучавања непосредне околине — прошао од Оградине до Голубиња 22 km дуг теснац Казан, и сваки пут ме је величанственост призора толико очаравала да су ми пред тим дубоким утисцима бледеле чак и незаборавно лепе слике раскошног тока Рајне. Јер људска рука је у Казану само незнатно нарушила величанствену лепоту јединствене, целовите природе, а оно што је у Казану вештачки створено буди својом смелашћу угодан осећај да нема природне препреке, ма колико изгледала велика, коју људски дух не би био у стању да савлада чим се она супротстави његовом сваки дан све јачем и све ширем нагону удруживања.

Моћан и бучан Дунав прокопао је у Казану своје корито, местимично дубоко 48 m, кроз високе, готово вертикалне кречњачке зидове, чији једнаки слојеви на обема обалама сведоче о њиховој некадашњој непрекинутој вези. Висока брда оивичавају реку, час обрасла листопадним дрвећем, час гола, са зупчастим врховима својственим кречњачким формацијама. На левој обали усечен је у њеном стрмом подножју »Сечењијев пут«, славећи »највећег Мађара«, вођен преко вијадуката и кроз стеновите галерије са многим сводовима под стрмо наднесеним стенама, развијајући на свакој окуци реке нове живописне слике и такмичећи се по смелости конструкције са римским путем на другој страни, чије је градитеље овековечила чувена Трајанова табла.

223

Овај споменик, који је уклесан у стену на српској обали и који је недавно коначно спасен од потпуне пропасти, налази се 12 km узводно од Оршаве, наспрам угарске Оградине. Трајанова табла је од војног пута, усеченог у стену, до касетиране надстрешнице висока скоро 4 m, а са ивичним украсима широка 8 m; поље с натписом је високо 1,62 m, широко 3,57 m, а његов рам, који на ужим странама прелази у 0,83 m широке троуглове, носе два крилата генија праћена делфинима. Круну Табле чини једна касетирана лајсна, испуштена 0,55 m, висока 0,60 m,

са 7 лукунарија, од којих је средња украшена једним орлом, а остале розетама; одоздо је подигнутим рукама подржава го човек у клечећем ставу, који вероватно персонификује Истар (Дунав). Црвено обојена слова на натписном пољу, смештеном 4,5 m изнад површине воде при средњем водостају, али на жалост само 1,5 m изнад пута, усечена су призматично у танко нанесени слој штука.

Упркос познатој чврстини римског малтера, овај технички поступак био је кобан за сам натпис. Њега су много више од елементарних непогода оштетили лађари и рибари који су туда пролазили и који су под надстрешницом, постављеном ради заштите натписа, ложили ватру, а она је разарала малтер. Забринут због овога, писао сам још 1868: »Ако игде, српској влади се овде пружа прилика да постављањем једне заштитне оградe која би отежала приступ Табли покаже пијетет према једној великој прошлости.« На жалост, ова моја опомена остала је без одзива, па сам 1887. нашао оштећену не само поменућу фигуру која одоздо подржава Таблу, већ и три последња реда натписа потпуно уништена. У јесен исте године сам преко највишег места упутио београдском Ученом друштву образложен позив да хитно предузме потребне мере. Професор Јован Бошковић прочитао је и подржао овај апел на јавној седници, па кад је и то остало без резултата, обратио сам се лично министру грађевина Велимировићу. Он је одобрио план заштите који сам израдио заједно с неготинским окружним инжењером Павловићем, а његов следбеник је с једнаком спремношћу одобрио износ од 1200 динара за остварење тог плана. Занимљиво је да су заштитне зидове радили оршавски Румуни, можда директни потомци оних легионара који су Трајанову таблу пре готово 1800 година поставили у славу свог императора.

Већ 300 година се овај натпис помиње и понавља, али увек погрешно. У наше време то је учинио Нојгебауер¹, који стену са Таблом премешта у неко фиктивно српско село »Tactalia« (!). Заслужни археолог Јозеф Арнет објавио је прву папирну матрицу, коју су 1855. израдили аустријски инжењери, и цртеж, на коме се још распознаје горе поменута фигура која носи Таблу. Арнет је допунио последње редове, који су већ тада били стрвени²:

MONTIS E FLVVII ANFRACITIVS
SVEPERATIS VIAM PATEFECIT.

Ашбах је за те исте редове предлагао следећу варијанту³:

MONTIS ET FLVVII DANVBI RVPIBVS
SVPERATIS VIAM PATEFECIT.

¹ *Dacien*, S. 7.

² *Jahrb. d. k. k. Zentr.-Komm. z. Erf. u. Erh. d. Baud.* 1856, I, S. 83 ff.

³ *Ibid.*, 1858, III, S. 200.

А Момзен их је допунио овако .

MONTIBVS EXCISIS AMNIBVS
SVPERATIS VIAM FECIT.

Бендорф је, пошто је без успеха покушао да направи отисак, објавио свакако највернију копију на основу тачно измерених размака између сачуваних слова и трагова оних која нису сачувана⁴, и последње редове читао је овако:

MONTIBVS EXCISIS ANCONIBVS
SVBLATIS VIAM Fecit.

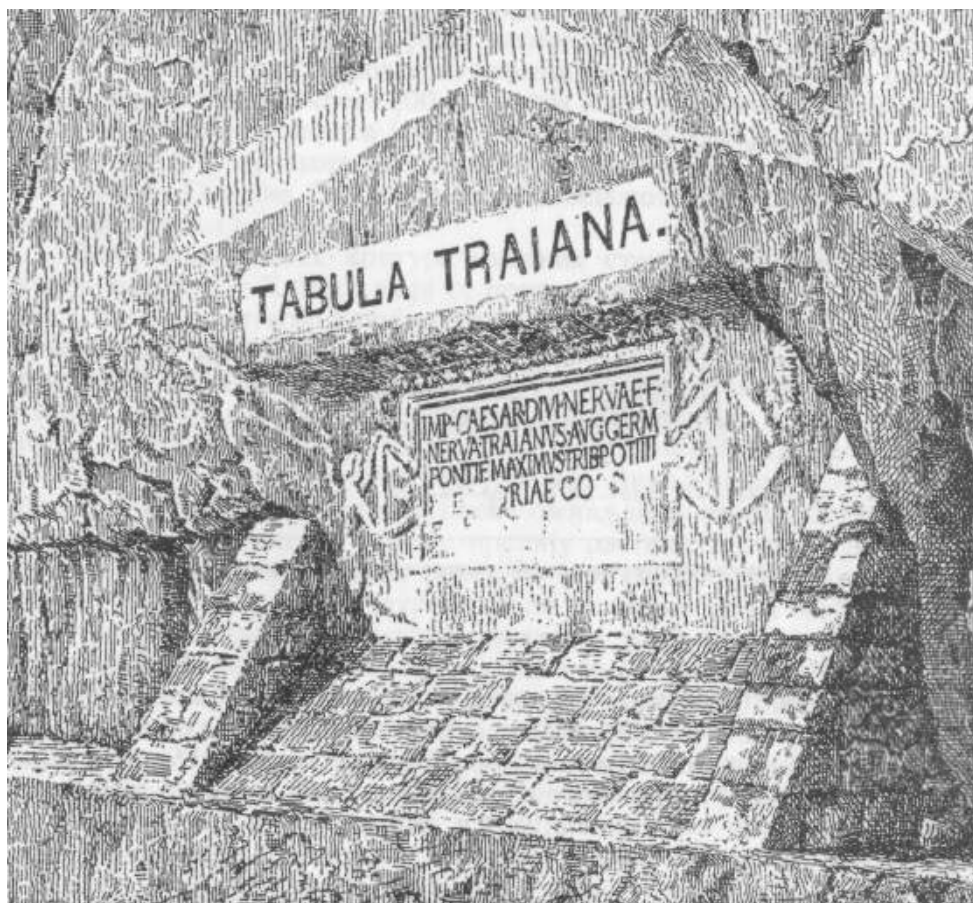
Тиме су речи »Montibus excisis« које је Момзен наслућивао потпуно потврђене; да ли је његово »viam fecit« или можда »refecit« или »restauravit« тачније, то се данас више не може рећи. Бендорф сматра да су друге лекције погрешне и да »ansonibus sublatis« (то јест на подупртим носачима, или: помоћу подупртих носача) »једној техничкој особености, која би се пре код Витрувија него у једном официјелном натпису могла наслућивати, овде ипак даје одговарајући смисао. Непознат начин грађења пута, који је делом усечен у стену, а делом лежи на дрвеној конструкцији наднесеној над водом, био би тиме јасно означен, а да је речима у натпису било указано на ову особеност, изгледа сасвим природно«. У натпису је пажње вредан и податак: Consulatus III, према коме срећан завршетак радова на путу пада у 100. годину после Христа.

Ради бољег разумевања ранијег и садашњег стања Трајанове табле које је овде описано, дајем њен снимак са заштитом дограђеном 1890. и пресек, на коме сам покушао да прикажем конструкцију дрвеног коловоза »на подупртим носачима«. Систем који је применио градитељ цара Тиберија за проширење трасе пута усечене у стену, у просеку 2 m у ширину и до 3 m у висину, разликује се од система који је примењен за Трајанов продужетак те трасе у Казану. У Гребену су ради проширивања коловозне траке дрвеном подградом на подлози пута уклесани на размаку од 3 m квадратни усеци који једним делом улазе у стрму бочну стену; у Казану су, међутим, дрвени попречни носачи коловозне траке учвршћени у квадратне отворе издубене у једном или у два реда у обалној стени; просечно растојање међу њима износило је 1,50 m. На неким местима се и на Тиберијевом путу виде рупе за доње носаче, подупираче, али се претпоставља да су оне направљене приликом поправљања пута у време Трајанових похода.

У стручним круговима је велико чуђење изазвао натпис Трајанове табле објављен 1891. у београдском »Старинару«, који, наводно, по-

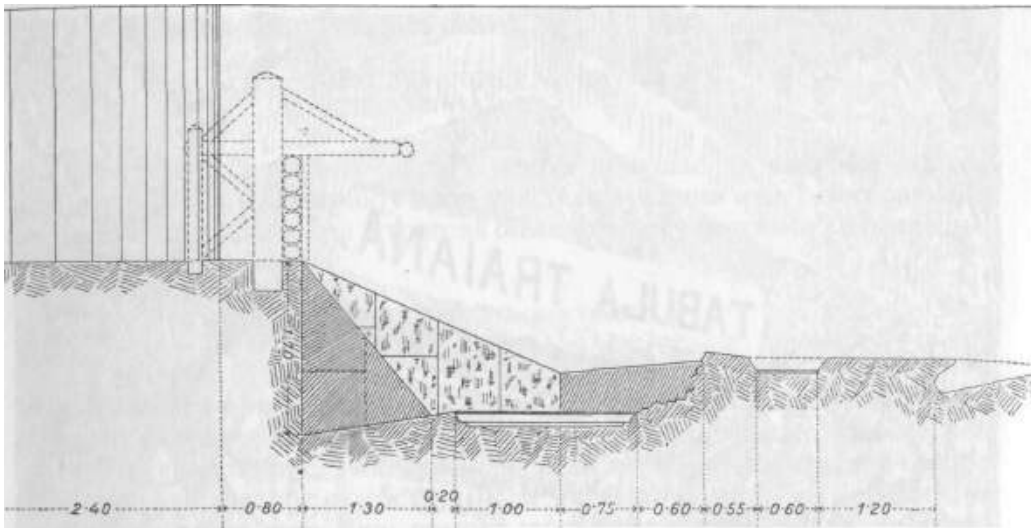
⁴ С. I. L., III, No. 1699.

⁵ С. I. L., III, Suppl., S. 1469, No. 8267.

Tabula Traiana са заштитном доградњом направљеном по упутству аутора 1891. године.

тиче од инжењера Павловића, руководиоца заштитних радова. Међутим, на основу његове писмене изјаве усуђујем се да тврдим да овај епиграфски куриозум не потиче од њега. Да бих избегао могућ неспоразум, дајем овде у факсимилу тај варварски унакажен натпис и поред њега Бендорфову аутентичну копију. При њиховом поређењу читалац ће приметити да код Валтровића на крају првог реда недостаје F, на крају трећег број ПП; даље, да су четврти ред, без икаква обзира на положај сачуваних слова RIAE • CO и других остатака, као и завршни редови са делимично оштећеним словима, допуњени тако као да још постоји натпис у овом погрешном облику како га је објавио редактор Валтровић. Сваком своје! Међутим, господин Валтровић није пријатељ девизе »suum cuique«, јер иначе не би из Павловићевог пропрат-

Трајанова табла у римско доба, са новом заштитном доградњом.

ног текста изоставио моју сугестију за спасавање Трајанове табле и моју сарадњу на том послу. Каква ситничавост! Немам намеру да се спорим с њим због тога што је мој рад *Römische Studien in Serbien*, који је стручна критика позитивно оценила, само овлаш поменуо, јер сам се у њему, говорећи о Виминацијуму и још на неким местима, морао дотаћи његове доказане неспособности за теренски археолошки рад. Једна арапска пословица каже: »Пас лаје, караван пролази!« Наставимо и ми наш пут Дунавом!

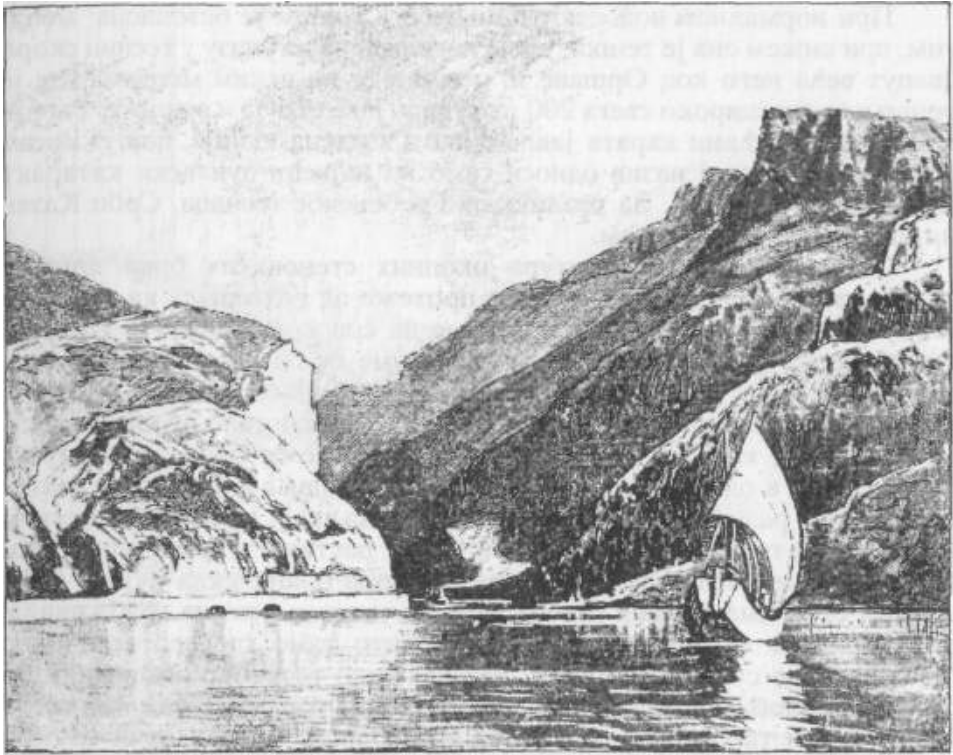
Неких 200 m узводно од Трајанове табле Бендорф је у једној плочастој ниши у стени приметио 0,60 m високу и 0,82 m широку едикулу, чија два глатка стуба носе акротеријама украшено троугласто поље и овим пољем затварају квадратну површину на којој је вероватно била фигурална рељефна скулптура. Једва 2 km даље наилази се на Мраконију. Тако се зове узана, бујним зеленилом обрасла дрл-ина под Штрпцем, између чијих окомитих стена поток с јаким извором покреће воденицу, обновљену 1889. године. Поред саме воденице видео сам тридесетак метара дуге моћне зидове неког квадратног утврђења, чију је страну окренуту према реци водена струја давно подлокала и сплвила. Можда је и за њу био кобан висок водостај из 1876, највиши у последњих 40 година и на оршавском водомеру забележен са 6,53 m, који је био преплавио и римски пут у Казану. Очигледно, кастел је припадао низу римских утврђења у много значајнијој Мраконијској долини на левој обали; њихови остаци се још виде.

При нормалном водостају пловидба Казаном је безопасна; међутим, при нижем она је тешка, јер је висина воде на улазу у теснац скоро двапут већа него код Оршаве и, пењући се на њеким местима где је речно корито широко свега 200 m, ствара јаке струје и вртлоге. Раније се Казан на већини карата јављао као Гвоздена капија, док ја нисам доказао да се овај назив односи само на највећи дунавски катаракт низводно од Оршаве. За разлику од Гребенског теснаца, Срби Казан називају Доњом клисуром.

Осим живописних контура околних стеновитих брда које се стално смењују, у Казану, који се протеже од југозапада ка североистоку, на око пријатно делују и шуме на српској обали. На угарској страни, нарочито у близини насеља, шуме су готово опустошене; у томе су не мали удео имале и две стругаре које се налазе у близини, узводно од Оградине. Старије дрво тамо је већ постало права реткост. Поред букве, која је најјаче заступљена, виде се орах, храст, граб, јасен, брест, а од жбуња свиб, руј, зова итд. Дивља винова лоза, разне повијусе и разнолико шумско цвеће оживљавају предео богатством боја. А кад тешке сенке облака прелију растиње и стене суморним сивилом и кад мртву тишину поред жубора планинских бујица међу стрмим странама бочних гудура наруши узлетање птица грабљивица, тада ударање таласа о брегове, нарочито тамо где се теснац код Плавишевице сужава на 160 m, изазива неко тескобно осећање, кога се човек ослобађа тек када иза тамних серпентинских брда код греде Јуц с њеном тврђавом угледа мирну површину Дунава, који се овде нагло шири. Цео ланац брда одликује се лежиштима угља, делимично већ у експлоатацији, хромним рудама и великим бројем пећина. Сара-

Трајанова табла према Валтровићу.

Казан.

ван 800 m високог Штрпца на српској страни потпуно је карстифицирана, а кроз стене на другој обали пробијени су често и по 500 m дуги тунели, већином с румунским називима.

226 За поједина места у Казану везана су разна предања и историјска сећања. Пећина Ветерани, која лако може да прими 600 људи, вероватно је била настањена већ у праисторијско доба, а сасвим је извесно да је у доба Римљана била претворена у тешко приступачан бастион. Недалеко од Дубове она се види у »Чукару мику« (Малом крвавом брду), на коме је у средњем веку била тврђава Пет. Квадратни тлоцрт њеног доњег античког дела (Piscabara) дао је Марсиљи (*Dan.* II, Taf. 6), а Гризелини и снимке пећина (*Gesch. d. Temsv. Ban.*). Слушао сам о натписима који су тамо нађени, али нисам могао сазнати куд су се дели и шта је с њима било. Данашње име пећине потиче од царског генерала Ветеранија⁶, који је овај природни положај успешно користио у борбама против Турака. Једва 1,40 m висок и 4 m широк улаз у пећину, који се због свог ждрелног облика могао лако забарикадирати, капе-

⁶ Des Grafen Veterani, FM., Feldzüge von 1683-1694. Dresden 1788.

тан Доминик од Сеа барон од Арнауа из Мансфелдовога пука учинио је 1692. помоћу неколико малих истурених утврђених пунктова неприступачним, а у главној високој просторији, дугој око 5 и широкој 25 m, која је кроз отвор у таваници добијала довољно светлости, саградио је за својих 350 војника са 5 топова цистерну за воду и пећи за печење хлеба. Тако је ова пећинска тврђава, која је оскудевала у доброј пијаћој води и муку мучила с одвођењем дима, била оспособљена да дуже успешно господари Казаном, који је тамо широк свега 265 m. Турци су на 15 шајки дошли од Оршаве и опкољавањем и ватром са доминантних висова покушавали да изолују одред царских војника у пећини. Упркос тим напорима Турака, малобројна посада је за 45 дана онемогућила било какво кретање непријатеља реком. Једино је недостатак муниције и хране присилио тешко рањеног Арнауа и његове храбре борце да пред далеко надмоћнијим Али-пашом капитулирају под часним условима. Исто тако се прочула одбрана ове пећине у аустријско-турском рату 1788. Мајор барон Штајн, брат чувеног пруског државника, и артиљеријски поручник Фојт држали су ову необичну тврђаву, упркос непрекидној артиљеријској ватри знатно јачег непријатеља, пун 21 дан. Јуначка посада, која је и овога пута капитулирала уз часно повлачење, изгубила је више од 400 људи, међу којима су били и грофови Тирхајм и Клари д'Алдринген, док је на страни опсадника пало око 2000 бораца.

Недалеко одатле, у подножју брда Чукару маре, указао се улаз у Пећину слепих мишева, кроз чији се 500 m дуг и 30 m висок ходник, дуж потока Поникове који кроз њега тече, може стићи до-808т високог брда Голећу, из кога овај поток и извире. Одмах потом на видику се указује железничка пруга која се спушта преко Ајбентала и која је изграђена ради експлоатације богатих лежишта угља око горњег тока реке Тисовице. Романтика Казана, суженог овде на 186 m, достиже врхунац тамо где из као побеснеле и бучне водене струје штрчи стена Калиник (српски Канлик), на којој је неки прозаични рибар вешто и сликовито разапео своју мрежу. Код левообалног пилона веома романтичног пролаза између стена мађарско Удружење инжењера и архитектата је 1885. године једним натписом уклесаним у стену овековечило генијалног градитеља пута грофа Сечењија.

Трајанов пут на другој обали знатно је оштећен вековним дејством водене стихије, али је ипак његова деоница отприлике један сат пре Голубиња и данас још употребљива. У овом имућном влашком селу, о чијем је римском кастелу већ било речи, Турци су 13. октобра 1808. покушали да се нагоде са устаничком Србијом.⁷ Као секретар српског Совјета појавио се Рус Родофиникин, али, да не би изазвао подозрење Турака, био је обучен у српску народну ношњу. С њим су дошли митрополит Леонтије и још неки. Са турске стране присутни су

⁷ Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 977.

били мухур-сахибија Мула-паше, митрополит видински, један капуће-хаја кнеза Суке и др. Преговори су се завршили неуспехом, јер је Карађорђе тражио да гаранти уговора који би се закључио буду Русија и Француска, а Porta се енергично противила сваком мешању страних сила у њене унутрашње ствари. Још истога дана српски изасланици су се вратили у Пореч, а турски на Адакале.

На угарској обали, наспрам Голубиња, пажњу нам је привукло и напуштено енглеско предузеће за прераду хромне руде, а одмах потом, преко трахитног остењка Јуц, прешли смо из казанског серпентина у пространу Милановачку котлину оивичену меко профилисаним кречњачким стенама. На широкој воденој површини која подсећа на језеро пароброд је узео курс према западу; капетан и крманоши могли су сад на 10 km дугој прузи до Гребенског пролаза да се одморе од свог колико тешког толико и одговорног рада. Лево, изнад плитког ушћа Поречке реке, где пролазимо поред раније поменутог римског утврђења, на видуку се указао пирамидални профил Стола, док су се на супротној страни помолиле карактеристичне Три куле, које је Петар Петровић, »по милости султана бан Лугоша и Карансебеша«, подигао у XVI веку на обали Дунава. Нешто северозападније је Свињица са својим амфитеатралним положајем, а насупротив њој уздижу се металним рудама богата брда у области Пека, где смо пристали у извозној луци, с високим белим црквеним торњем.

Варошица Доњи Милановац, о чијој сам занимљивој римској епохи опширније говорио у глави XIII, творевина је кнеза Милоша. Он је 1832. године наредио да се Срби са Поречког острва, који су често страдали од леда и поплава и због тога се жалили, преселе на ушће оближње Златарске реке, а он им је за ту сврху поклатио 25000 динара и истовремено позвао становнике нешто источнијег влашког села Орешковице да пређу на десну обалу исте речице. Тако је настао до данас двојезични Милановац, коме је Милош наденуо име свог најстаријег сина - с придевом Доњи, за разлику од истоименог места на Руднику - и новој варошици дао ранг среског места. Пре увођења парних бродова на доњем току Дунава Доњи Милановац је био и значајно бродоградилште. Сваке године су одавде спуштане у реку многобројне дереглије. Сада је томе дошао крај; године 1886. саграђен је само један пловни објект. У замену, варошица је добила пристаниште за пароброде, које подстиче развој трговине, затим царинарницу, пошту и телеграф; постала је и седиште штаба територијалног батаљона, а знатан приход јој доноси богат риболов на Госпођином виру.

Крајина је са 91 местом имала до 1836. само четири школе - у Неготину, Михаиловцу, Кладову и Доњем Милановцу - а данас поред

⁸ Спиридон Гопчевић, који је живео само од преписивања марљивих путописаца, и који је само ретко видео крајеве које описује, угледао је одавде, у свом »монументалном делу« *Serbien und die Serben* (1888), Ртањ - свакако само стога што сам ја у својој књизи *Serbien* (1868) омашком уписао име ове планине уместо Стола.

неготинске гимназије има 65 основних школа за дечаке и девојчице; а у турско време, 1807, постојала је само она која је из Пореча пресељена у Доњи Милановац; данас у њој раде три учитеља са око 100 дечака и девојчица. У септембру 1861. један карловачки иконописац, који је, изгледа, дубоко презирао старе српске фреске, украсио је уљаним сликама рађеним у староакадемском бечком маниру издалека видљиву цркву Св. Николе, која је освешћена 1840. године. Међутим, већ неколико речи које сам о византијском сликарству измењао с овим живописцем, који је о себи имао веома високо мишљење, било ми је довољно да видим да он о том сликарству зна исто тако мало као и о старој црквеној архитектури Србије. Шетња по јужним брежуљцима засађеним виноградама, међу којима се још види ров из 1876, пружио ми је неколико далека пријатнијих часова, док није опремљен бродић којим је требало да кренем узводно ка Добри.

Приликом мојих последњих посета (1887. и 1889) пало ми је у очи да се Доњи Милановац с његових 1340 душа само незнатно изменио.⁹ Исте приземне куће, само с нешто бољим продавницама, снабденим већином аустријском мануфактурном, стакларском и железном робом, енглеским концем, београдским опанцима, јагодинскимножевима, мађарским тучаним пећима, румунском сољу, руским петролејем итд. Није цветао ни извоз стоке и сировина; напредак се примећивао једино у извозу бакра захваљујући повећаној производњи у Мајданпеку. Изгледало је да ова варошица више од околних трпи због опште замрлости трговинског промета, чему су не мало допринеле страначке страсти, које су затровале и оно мало друштвеног живота. Да захвалност према династији Обреновића упркос томе није ослабила, могао се уверити краљ Александар кад је у јуну 1900, на свом већ више пута поменутом обиласку источне Србије, изишао тамо с брода »Цар Никола II«, а прота Јеленије, окружен масом одушевљеног народа, најсрдачније га поздравио.

*

Ма колико мала и трошна изгледала »Ораница«, којој сам се заједно са својом имовином поверио на путу кроз Горњу клисуру, како Срби називају катаракт код Гребена, толико су се вешти и храбри показали људи који су управљали бродићем. Без устручавања сам се прилагодио положају, не нарочито угодном, који ми је диктирала скромна ширина чамца и одсуство било какве даске за седење - опружио сам се на под и већ после неколико удараца весала предао се спокојно уживању у лепом пределу који је лежао пред нама у јасном светлу не сувише топлог летњег дана.

⁹ Године 1905. Доњи Милановац је у 370 кућа имао 1560 становника.

Возили смо се дуж српског острва Пореч, са истоименом пастирском колибом и остацима напуштеног главног места поречке нахије. Најстарија варош Пореч налазила се, према једном предању, код кастела на Паприници, а према другом на ушћу Поречке реке, дакле тамо где сам нашао најисточније остатке римског града Талијате. Да се ово старо српско насеље звало »Вишесава«, то је, према излагању Новаковића, сасвим неизвесно. Изгледа вероватније да су се његови становници, кад су видели да се приближава најезда Турака, склонили на западнија дунавска острва и на највећем од њих основали нови »Пореч«. У аустријско-руско-турским ратовима више пута су се водиле борбе око Пореча и један добро грађен тупоугаони шанац, дуг скоро 300 m, још се јасно разазнаје. Српски устаници су 1806, под вођством Миленка Стојковића, отели Пореч од видинског одметника Пазван-Оглуа. Мајор Грамберг приказује 1808. ово троделно острво »као чврст положај који затвара Дунав« са својих 30 топова од једне до дванаест фунти. Као истурен пункт, на Гребену је постављена једна батерија, код које су сви бродови који плове српском страном морали застати да би се извршиле царинске формалности. Кад су се победнички Турци 1813. приближавали острву, командант острва је тропратну дрвену стражарску кулу ојачао земљаним радовима и претворио у добро утврђен пункт. За ондашње догађаје везане су најтеже успомене из времена устанка. Хајдук Вељко, најхрабрији вођ српских устаника, пао је при одбрани Неготина. Под јаким притиском надмоћнијег непријатеља Срби су напустили Брзу Паланку и Кладово, а злодела која су Турци у овом последњем месту починили - набијање људи на колац, бацање деце у кључалу воду да би се наругали крштењу - поколебали су борбени дух у редовима бораца, јер су били забринути за судбину својих породица. Свима је водом окружени Пореч изгледао као последње уточиште. »Општа опасност довела је дотле«, прича Ранке, »да је овде уместо неспособног војводе, Младеновог изабраника, власт преузео способнији заповедник, Хаџи Никола. Но ни он није могао да помогне. Подигао је шанац на доњем крају острва. Али Турци су се искрцали између града и шанца, и чим су се они појавили, побегла је војска већ навикла на бежање.« У чамцима, на сплавовима и даскама, неки и пливајући, тражили су спас од турске освете пребацивањем на аустријску обалу. Хаџи Никола је ухваћен и посечен; до Смедерева није више било никога ко би се могао супротставити Турцима.

Две године доцније Милош Обреновић је осветио жртве из 1813. Према споразуму с Марашли Али-пашом (1815), утврђен Пореч је предат Србима¹⁰, а друго острво је у част његовог храброг браниоца добило име Хаџи-Николино острво. У то време је Пореч имао једва 40-50 кућа у чаршији и сокацима око ње. На месту цркве коју је

¹⁰ Вук, *Милош Обреновић*, стр. 132.

разорио удар грома, кнез Милош је саградио другу, са шестостраним хором и тространим апсидама, живописану 1818; њени остаци се и данас виде. Мала зграда кнежевске канцеларије носила је посве турска обележја. Кнез Милош је уложио знатан напор да оживи пловидбу дуж српске обале. Сваки Поречанин је плаћао годишње четири гроша за одржавање крчме у којој су лађари у одређено време бесплатно услуживани.

Поречани су важили као најпоузданији лоцови у стеновитом теснацу код Гребена, који је од давнина био на злу гласу. Имали су неку врсту друштва које је на заједнички рачун водило бродове до Београда. Уз пут је било 32 постаје за одмор. Према тим »почиваљкама« мерена је удаљеност између појединих станица и утврђивана накнада за услуге. Задрузи ових веома интелигентних лађара припадао је и Миша Анастасијевић, који је 1803. рођен на острву и који је сам поседовао више од 70 бродова; уз подршку кнеза Милоша, који је са својим капиталом учествовао у његовим пословима на велико, Миша је на трговини сољу зарадио толико да је за унапређење просвете и друге националне сврхе (прва књига, стр. 57) могао да поклони огромна средства, па је, поред високог друштвеног положаја, стекао и титулу »капетана« и »мајора«. Умро је у Букурешту 1885, где је, далеко од сваке политике, у миру проживео своје последње године. 227

У Поречу је рођен и Стефан Стефановић Тенка, председник Државног савета, који је играо значајну улогу у политичким борбама Србије новијег времена. Рођен 1797, своје прво образовање добио је у Оравици у Банату. У државну службу ступио је 1817. године. Од 1825. до 1834. био је капетан поречке нахије, затим члан, потпредседник и 1836. председник Државног савета, а 1838. попечитељ правде и просвете. Као такав стекао је велике заслуге у организовању школства; године 1839, после објављивања устава, у чијој је изради такође учествовао, добио је и портфељ правде. Као противник кнеза Михаила, прешао је са својим присталицама у Цариград. За владе кнеза Александра вратио се 1842. у Савет, и као његов председник учествовао је 1857. у завери упереној против кнежева живота, што га је довело у затвор у Гургусовачкој кули. Године 1858. је помилован и до повратка кнеза Милоша на престо живео је у прогонству у Цариграду. Као државни пензионер, завршио је свој бурни живот 1865. у Београду. Оба ова Поречанина, Миша који је једва умео да чита и пише и језицима и перу вични Тенка, различитим путевима су веома много допринели интелектуалном уздицању Србије.

Мој бродић је ускоро узео курс према 775 m високој стени Гребена, која је својом тешком масом, пре минирања о коме је било речи у првој књизи (стр. 215), представљала моћну капију Гребенског те-

¹¹ Милићевић, *Поменик*, стр. 673.

снаца. Преко пута, на угарској обали, геолог Кудернач је у црвеном, 30 cm дебелом железно-оолитском слоју нашао безброј амонита једне фосилне врсте цефалопода, који се обично налазе само у Алпима и Карпатима; поједини су били тешки и до 30 kg!¹² У самом подножју Гребена, занимљивог због велике испретураности слојева, широко корито Дунава се нагло сужава. Права грмљавина помање водене бујице која се ломила о стене бивала је све гласнија. Моје чамције чекао је тежак посао. Пре него што смо ушли у теснац, замолио сам их да се мало одморе код једног малог рибарског насеља. Пауза им је била добродошла и они су-је искористили да би мало завирили у оближње винограде. На мој прекор због неовлашћене повреде туђе својине, одговорили су да је Бог дао грожђе за све људе, а не само за једног човека; на исто такво неустручавање наишао сам у сличним случајевима и у Бугарској, па чак и код турских жандарма.

У почетку је мојим момцима успевало да само веслањем изиђу накрај с воденом стихијом, али убрзо су морали прибећи и моткама да их струја не би басила на стене. Да би се смањила опасност од несрећа у овом тесном пролазу између смакнутих стена, код Свињице је постављена сигнална станица, тако да је спречено сретање бродова који плове низводно и узводно. Оштре стене су се све чешће појављивале у речном кориту. Таласи и вртлози ударали су све бешње у слабе бокове нашег бродића, који се све више љуљао. Довољна би била једна грешка на крми па да нас ови таласи прогутају. Али окретно као риба вијугао је чамац под сигурном руком нашег крманоша и избегавао све видљиве и скривене препреке на овом опасном делу пута. Сувишно је било довикивање »Не бој се!« - ја сам се и без тога већ био умирио и поверовао у срећан исход наше авантуре. Само тамо где су остењци били густе, а корито плитко толико да је требало бродић олакшати, приближавали смо се обали, па су га два момка вукла узводно. Надам се да се и на мојој скици види да то није био нимало лак посао.

Срећно смо прошли поред великих остењака Тахталије и Излаза. Иза исто толико опасних Бивола еруптивна риолитска маса угарског Тресковца пробила је седименте који леже на њој и штрчи у небо као 670 m висока, усамљена гола главица из свежег зеленила око ње. Местимично се и на српској страни појављивала понека мала, равна, обрађена оаза; тада сам напуштао чамац да бих на стеновитим местима пратио трасу римског пута, широку често само 1,60-1,90 m. Умешност и огроман труд који су били потребни за њено просецање сваки пут су изазивали дивљење. На жалост, моји возари су заборавили да ми на време скрену пажњу на стене код Бољетинске реке, иако сам их још у Доњем Милановцу замолио да то не пропусте. У јесен 1889, приликом друге војне чамцем, разгледао сам и њих и Тиберијеву таблу код Госпођина вира. Њихов опис читалац ће наћи у глави VI прве књиге,

¹² Mitt. d. k. k. Geolog. Reichsanstalt. Wien, 1852.

На окуци Гребенског пролаза.

где се говори о градовима и кастелима нађеним на делу римског лимеса богатог катарактима између Пореча и Голупца.

Са необично ниским водостајем за пловидбу наступио је тежак период, који је већ недељама трајао. Сретао сам дереглије које су вукли волови и коњи, понекад и 50 и више влашких сељака; њихово

напрезање је било огромно, посао који је због валовитог терена изгледао подједнако ужасан као онај на галијама. Просто ми је одлакнуло кад смо замакли за окуку и кад ми је тај приказ нестао испред очију. На неким местима је лева страна реке повољнија за пловидбу него српска; код граничне карауле Мунтоана приближили смо се угарској стражарници и одмах је одјекнуло граничарево »Halt, wer da?« (»Стој, ко иде?«) Дао сам задовољавајући одговор, изишао из чамца да веслачима олакшам узводно кретање и да мало опружим већ утрнуле ноге. У пратњи другог војника са карауле препешачио сам прилично дугу стазу на банатском тлу. Мој пратилац је носио фишеклије, упртаче и пушку преко најлежерније униформе која се само замислити може — са набраном кошуљом и широким ланеним гаћама; да уз овај питорескни костим није било прописане плаве војничке капе, једва би човек погодио да пред собом има војника, али изгледа да је јадним граничарима то ипак олакшавало праћење бродова и путника под врелим сунцем, док је »царска монтура« чувана за параде и друге видове службе у којима су прописи о униформи били строжи.

Врхове српских брда осветљавали су још само последњи зраци сунца на заласку. На растиње и површину реке већ се спуштао љубичастоплави сумрак кад смо стигли до високе, голе стене Слибора и у њој смело усеченом Сечењијевог пута. Победоносно пробијајући танак облак, Месец је својим бледим светлом обасјавао усамљену кулу неке старе тврђаве, која је, како предање каже, припадала чувеном вођи пандура барону Тренку, који се на брнском Шпилберку у стиховима заклео цару на верност, и по коме је, како се верује, оближња паробродска станица Дренкова добила име. Беле куће овог места су пријатно светлוצале на бледој месечини; чуло се избијање деветог часа, али у малој луци нигде никаквог светла, нигде живе душе.

Срећно смо прошли између свих остенака, злогласни Госпођин вир је такође већ био за нама, брда с обе стране реке више нису била онако оштра и гола. Корито Дунава се ширило, а наша весла су, разбацујући светлוצаве капи, у равномерној такту секла водену површину. Веслачи мало живнуше, а крманаш Ђуро запева једну од оних дугих песама, насталих ваљда у Црној Гори, у којима се слави храброст неког војводе у борбама између Крста и Полумесеца; у песму је била уткана и љубав турског аге према лаконогој црногорској девојци. Управо се последњи чин крваве драме у песми завршавао, кад Ђуро окрену наш чамац према дугачком, тамном броду са танким, високим димњаком, који је био укотвљен уза српску обалу. Пристали смо тик уз њега, наспрам неколико белих кућица - била је то Добра, циљ моје романтичне вожње кроз катаракте Дунава.

Кад путник неколико недеља или чак месеци проведе на европском Истоку, што уједно значи да се морао одрећи навика и животног стила свог завичаја, пробуди се у њему понекад, нарочито кад му се учини да је успешно издржао неку тешку пробу, чежња да се поново

нађе на тлу Запада. Тада броји дане и часове који га још одвајају од најближе паробродске станице и са неизрецивом радошћу поздравља вијорење заставе познатих боја на некој високој катарци. Ступајући на брод, чини му се да је стигао на жељени циљ, осећа да се вратио у цивилизовани свет. Безброј пута сам осетио ту срећу путујући по Црном мору, Јадрану и Дунаву. Додуше, оба аустријска паробродарска друштва учинила су све да би путници на њиховим бродовима имали пун комфор. Нарочито на палуби раскошно уређених експресних бродова Дунавског паробродарског друштва путнику се чини као да је ударцем чаробног штапића пребачен у неки пловећи хотел са језера Комо или са Рајне - а ко их познаје тај зна шта то значи. Са снагом конструкторског ума бродоградитеља удружио се префињени укус декоратера да би у будоарске кабине, и одвојене салоне за пушење, плес, игру и ручавање, које тако радо посећују лепе жене румунских бојара, унео све елементе високог комфора. Док још није било озбиљне конкуренције румунске приобалне железнице и док је сав отмени свет од Босфора до Димбовице и Саве користио ове бродове за своја летња путовања спојена са купањем, није после дугих лишавања било ничег пријатнијег од вишедневног боравка на »Софији« или неком другом, исто тако раскошно опремљеном експресном броду. Причали су ми о неком некада богатом румунском бојару, који је заједно са својом младошћу проћердао у Паризу и већи део свог имања, да је за време купалишне сезоне по неколико пута путовао луксузним експресним бродовима од Ђурђева до Мехадије и назад, да би тако бар делимично дочарао задовољства која му је некад пружао Запад.

Кад сам се после напорне вожње чамцем и после кратког преговарања с муком пењао покретним степеницама на палубу француско-српског пароброда, нисам у погледу комфора имао тако велике прохтеве као овај пропали представник некадашњег влашког феудализма. У минијатурном салону се око слабог светла петролејке већ било сместило неколико српских путника, који су, као и ја, желели да крену узводно следећег јутра. Углас ме поздравише са »Добро дошли!« Од овог лепог народног обичаја мање ми је била пријатна она неописива мешавина мириса хладног печења, лука и сира, својствена свим српским механама, које сам бар неко време био поштеђен. Остао сам, на жалост, и без вечере - а био сам добро огладнео. На све моје жеље изражене у том правцу добио сам од једног старијег момка, који је био и матроз, и кувар и стјуард, само једно уљудно »Pardon, Monsieur!«, и да не би љубазног капетана који ме је позвао на чај, не знам како бих заспао од глади, а и уместо лежаја морао бих се задовољити уском клупом у »салону«. У капетановој кабини, која је на управо фантастичан начин била искићена пиштољима и бодежима, затекао сам његову супругу, машинисту и крманоша усред пријатног ћаскања. Насупрот нашим немачким бродовима, овде као да није било никаквих рангова. Заједничко трпљење брзо зближава људе, и - у ствари - сви су они

били за жаљење. Како сам сазнао, исте оне невоље које су притискале Мајданпек гушиле су и француско-српско паробродарско друштво; мада му је српска влада готово без икаквих услова уступила у експлоатацију руднике угља код Добре, друштво се овде, као и тамо, нашло у невољи јер није имало довољно обртних средстава.

Али, како се могло и помислити на упуштање у трајну конкуренцију с најјачим паробродарским друштвом Европе, а остати при оваквим бродовима и још не моћи присилити ни своје становништво да се само њима служи. Ово предузеће које је противречило здравој рачуници било је само излив нерасположења према Аустрији и њеном паробродарском друштву, које је за време друге владе кнеза Милоша било захватило владајуће кругове Србије. Истина, ни аустријско паробродарско друштво није баш увек било тактично према овој малој земљи, која је љубоморно чувала своја права, и према њеном кнезу; тако се у Београду родила разумљива тежња да се постигне што потпунија независност од аустријске заставе, а једно од средстава које је могло да послужи остварењу те тежње биле су и богате наслаге угља код Добре. На жалост, приликом покушаја да се то постигне, оне су доспеле у погрешне руке.

Кад сам следећег јутра мало боље погледао наш брод, обузела ме је извесна стрепња; али са фатализмом који сам на Оријенту донекле већ био усвојио, ја сам је савладао. А уместо ње јавило се чуђење како су и ова два пароброда, грађена првобитно за пловидбу на каналу Роне, могла са својом слабом конструкцијом да превале тај далек пут кроз Дарданеле, па још опаснији преко Црног мора и дунавских брзака! Трећи, који је носио ствари јадних француских рударских инжењера и чиновника, претрпео је бродолом код Цариграда. Море тражи своје жртве! Нашавши се већ на самом почетку у овако неповољним условима, француско-српска компанија је била принуђена да се за материјалну помоћ обрати српским пословним круговима, а кад је видела да одзива нема, одлучила је да се ограничи на Мајданпек.

Даља судбина угљеног ревира код Добре показује да су и у Србији потребни само промишљеност и капитал да би се таква предузећа поставила на здраве ноге. Јако пошумљени угљени ревир око Добре, који обухвата око 750 хектара и који се почео искоришћавати пре 40 година, прво је био купио руски генерални конзул у Београду, надајући се да ће рудник бити исто толико рентабилан као и онај код Берзаске на другој страни Дунава, али га је српска влада из политичких разлога откупила и 1861. уступила поменутом француско-српском паробродарском друштву, а ОНО је на веома примитиван начин почело да експлоатише окно Сачински, и уопште је било склоно само јевтином раубовању. После слома овог друштва неки Ј. Керн је преузео сва окна и поменуते, сасвим неподесне пароброде са ронског канала; кад су ови насукавањем и експлозијом котлова потпуно онеспособљени, пропали

су и рудници, из којих је и иначе за три године извучено једва 60000 центнера.

У мају 1887. запустено предузеће преузео је београдски трговац А. Озеровић, који је одмах почео рационално да послује. Поред радова на окнима Елиза, Милан и Фортуна, отворено је још неколико на Босману, затим 8000 m дуга Трајанова јама и још три на Подвалцу. Оба ревира су повезана 14 km дугом пругом узаног колосека, а двома спуштаљкама угљ се пребацује до Дунава на прање. Већ 1891. је из 4000 m дугих јама и галерија ископано 10000 тона угља, који је на јами стајао 15 динара по тони.

Камени угљ овог ревира налази се у доњојурским слојевима различите дебљине (2-8 m, местимично и 10 m). Ако се рачуна са просечном дебљином слоја од 2 метра, укупне резерве би износиле више од 20 милиона тона. Према анализи коју је 1889. извршио професор Шефл из Леобена, угљ има следећи састав: 79,84% угљеника, 3,97% водоника, 6,79% кисеоника, 8,91% пепела, 0,49% влаге, а топлотна вредност је 7 898 калорија. С обзиром да је положај Добре веома повољан за снабдевање бродова, затим да се потребно дрво могло бесплатно сећи у државним шумама које су окруживале рудник и да је румунска влада угљ из Добре ослободила увозне царине, док су друге врсте у овој великој потрошачкој области биле подвргнуте високим царинама, за младо предузеће отварали су се добри изгледи за материјалну добит, поготову што се у виду имала и прерада угља у кокс и брикет. Интересантно је да о даљој судбини рудника код Добре нема више никаквих објављених података. Међутим, кад сам у јесен 1898, пловећи узводно, прошао туда, запазио сам поред једне врло лепе виле и знатно продужене спуштаљке нова окна поред обале. Велике рудничке зграде на другој страни код Излаза, наспрам Босмана, који сам раније посетио (види у првој књизи), припадају великом руднику каменог угља бечке фирме Браћа Гутман. Она је закупила и околне шуме и запошљава 400 радника. Дуги низови стамбених зграда изграђених за те раднике, административне и лучке зграде, машинске хале, трачнице, пристаниште за пароброд »Вилхелм« и 26 шлепова, које гради и одржава сопствено бродоградилште код оближње Козле, дају слику пословне живости, а то пријатно прекида гробну тишину која иначе влада у Бердапу.

С пуном паром своје јадне машине наш мали пароброд са Роне узимао је залет да би савладао праг Стењуку, који су наговештавали све јачи удари таласа. Дивни предели Бердапа, о коме је више било речи у шестој глави прве књиге и кроз чије смо оштрије кривине опрезно пролазили, очаравали су око. На сваком кораку се видела борба неуморног, нагризајућег течног елемента с исто тако упорном постојаношћу стена. Колико ли је миленијума трајало обликовање ових стена пред нама? - Приближном рачуницом, достојном једног Лајела, могло би се лако доћи до одговора на то питање као и у случају Нијагаре!

Срећно смо стигли до краја теснаца, опростили се од лепих објеката на Сечењијевом путу и запловили, поплашивши јато галебова који су испитивачки надлетали реку, на широку и мирну површину воде. Близу капије теснаца указала су се у карстном кречњаку српске беспутне стрме обале, на висини од 8 m, оба отвора злогласне пећине, одакле су још Вергилијеве естре (*Georgica*, lib. III) полазиле у своја пустошења. Народ овог краја објашњава порекло ових опасних мушица на нешто лепши, поетичнији начин: св.Ђурађ је одсекао главу некој отровној аждаји и бацио је у ову пећину, и отада из ње излећу сваке године милиони мушица као бич божји за грешни народ.¹³ Један Енглеz прича да је 1836. године хтео да испита ову пећину, али је већ после 50 корака наишао на басен, чија му је вода сезала до врата и присилила га да се врати. Ужасна пустошења голубачке мушице била су повод неким ваљаним ентомолозима, међу њима и пожаревачком физикусу дрМедовићу, да приступе озбиљнијем проучавању њеног настанка, ширења и евентуалног уништења. Према Колару¹⁴, ова врста мушице слична је једнако опасној лапландској *Culex rept.*, коју је описао Лине, затим злогласној бразилској *Simulium pertinax*, северноамеричкој »black fly« и москитосима Средње и Јужне Америке. То је постала већ права мора за Србију, Банат и бугарско Подунавље, а често и прелази границе ових области, као 1830. кад су од уједа ове мушице страдале стотине коња, крава и свиња у Моравској области.

У рано пролеће ројеви ових мушица слични облацима нападају стоку на паши, а често и људе у пољу. Бирајући за напад нежне делове коже који су без длаке, већином слећу у углове очију, уши, носне дупље, ждрело, дисајне путеве стоке, и то у таквој множини да се жртве угуше. Народ сматра да је први пролећни рој најопаснији. Сваки убуд брзо изазива болан, тврд оток, који се код људи ретко кад губи за мање од 8-10 дана. Већи број убода на истом месту поузрокује жестоко запаљење са грозницом, а код осетљивих људи и грчеве, понекад чак и смрт. Средства за борбу против голубачке мушице у области доњег Дунава ограничавају се на паљење сламе, ђубрета и грања кад се ројеви појаве; заплашена стока тражи заштиту у диму који се шири и уништава део ројева, док потомство оног дела који успе да се спасе наставља своје опасне нападе.

Пошто се раније претпостављало да се легла голубачке мушице налазе у истоименој пећини, прибегавало се затварању свих њених отвора; међутим, касније је брижљивијим посматрањем утврђено да из ње излећу само они ројеви који су у њу побегли од невремена. Сада се зна да се мушица јавља у пролеће - некад раније, некад касније, понекад већ у марту, а да трајање ројења може да буде скраћено хладноћом, кишамa и ветровима. Према др Медовићу, овај инсект се

¹³ Види једну од варијаната код Вука, *Рјечник*, стр. 93.

¹⁴ Sitzungsber. d. Wiener k.k. Akad. d. Wiss., math.-naturw. Kl., I, S. 92.

леже око извора разних потока и поточића, у жућкастобелој слузи на трави, иверју итд. Слуз се пуни јајашцима која постепено расту и садрже будуће мушице. Овде Медовић наступа као присталица спонтаног рађања. Колар, међутим, заступа супротно мишљење, наиме да бића на тако високом развојном ступњу сигурно не настају спонтано, сама од себе, већ да као и други инсекти легу јаја, а из њих се развијају ларве, које се учухуравају и доцније излећу као инсекти. Он верује да би се они могли и уништити ако се њихова легла, како тврди др Медовић, ограничавају на оних шест потока испод голуbacher пећине у Србији. У сваком случају, он из разних разлога сматра да су недовољна средства која за уништавање овог инсекта предлаже др Медовић: одстрањивање муља који садржи јаја. Колико сам сазнао, ова мушица се не леже само око Голупца, већ и у мочварном земљишту, пишталини, код Добре, па и на еличним теренима на левој обали реке.

Већ сам рекао да голуbacher мушица изазива опасна запаљења и код човека. Али да ли је она, слично својој сестри у немачкој Новој Гвинеји - како је тајни саветник Роберт Кох тамо утврдио у пролеће 1900. године — и »разносилац маларичних клица« на доњем Дунаву, о томе би се могло нешто одређеније рећи тек после подробнијих истраживања, а њих до сада није било. У сваком случају, за ове подунавске области остаје утешна изјава славног немачког лекара да се у не тако далекој будућности може очекивати поуздан коначан суд о искорењивости опасне голуbacher мушице. Кох је изјавио да ће маларија моћи успешно да се сузбије једним препаратом који је он припремио, са кинином као главним састојком. Каже да је извршио многе успешне експерименте и да се после једног испитивања које је трајало неколико недеља уверио да су на Новој Гвинеји преносиоци маларичних клица комарци. Стога су његова настојања једним делом усмерена и на откривање средстава за уништавање комараца. Међутим, вероватно ће ова средства бити различита у зависности од карактеристика локалитета. — Према свему изгледа да је суштина Коховог открића у томе да ће применом његовог препарата сваки маларични дистрикт моћи да се очисти и тако потпуно ослободи ове упорне болести.

*

Овде се радо сећам, будући да је мало болести које су као повратна грозница толико географски условљене, књиге Јул. Манаберга *Malariakrankheiten*¹⁵ због јасног, исцрпног излагања, мада би у картографском погледу много шта могло да буде и боље и мада је такозвана »москито-теорија« последњих година умногоме изменила схватања о превентивној заштити од ове болести.

¹⁵ Са 4 слике и 2 карте у боји. - Wien, Holder, 1899.

Кад смо кроз западна врата изишли из Гребенског теснаца, пред нама се наједном отворила широка панорама са романтичним рушевинама Голубачког града, тврђавом Ласловаром на другој обали и степом Бабакај, која се уздизала над широком, мирном површином воде, и на чијим су се живописним дражима и древним легендама огледала већ многа пера и многе кичице. (Прва књига, стр. 202.)

Овде смо ступили у злогласну пешчану област снажног југоисточног ветра »кошаве«, који сваке године готово по цела четири месеца подиже горње слојеве песка са брда и површина поред обале, носи их као огромне облаке који уништавају сву вегетацију, а понекад засипају и целе стамбене зграде. Српска област пешчаних брежуљака почиње источно од варошице Голупца и протеже се, у складу с одговарајућом облашћу угарско-румунског Подунавља, на југоисток до ушћа Тимока, где између Прахова и Радујевца покрива 200 хектара, на брду Капуђал око 600, и између Костола и Кладова 800 хектара. Пешчани брег испод Затоња захвата отприлике 60, онај код Кличевачке баре исто толико, велика пешчана купа код Рама 1000, а пешчани комплекс између Пека и Голупца чак 2000 хектара; кад кошава покрене овај песак, тада околина места северозападно од Голупца — Усја, Винаца и Пожеженог - која му је највише изложена, пружа неизрециво жалостан призор. - Сви покушаји угарске и српске владе да везивањем песка и другим средствима ублаже пустошења кошаве остали су досад без успеха, јер се пешчана област стално храни новим наносима реке. Овде се природна стихија потврђује као јача од човекове воље и моћи.

О особинама кошаве и о пешчаним наносима на Дунаву објавили су низ значајних расправа проф. Панчић и мајор Стефановић Вилоски.¹⁶ У пролеће, кошава при високом водостају набацује моћне таласе на супротну обалу; око септембарске равнодневице водостај је низак, половина речног корита и његови пешчани спрудови леже исто тако голи као и пешчане површине у приобалном простору, чак се и зиратна земља помера. Овај лако покретљиви материјал захвата кошава - коју Румуни зову »кривац«, у Италији и на Леванту је то »scirosso«, у Сахари »samit« - носи га у огромним облацима од југоистока према северозападу, а кад ослаби, таложи га у паралелним пругама или прстеновима. Међутим, било у Банату и Србији, где се ови наноси зову »греде«, или у Сахари, где се зову »semla« — увек се њихове уздужне осе пружају у одређеном правцу. Снага живог песка потискује реке косо напред тиме што у правцу ветра стално пуни њихово корито или их чак током времена брише с лица Земље. Снагом југоисточног монсуна Сахара се шири према северозападу, снагом ветра »јубе« Аму-Дарја полако подлеже песку, а слична судбина чека и многе друге реке.

¹⁶ »Гласник«, св. XVI. - *Ungarns Stromregulierungen*. Wien, 1883.

Двадесет осмог октобра 1889, кад сам на палуби »Бореја« из Гребенског теснаца излазио у Голубачку котлину, нашао сам се у прилици да упознам кошава. Румуни је, како сам рекао, зову »кривац«. Већ јутарња возња чамцем од Текије до Оршаве није обећавала пријатан дан. Највиши врх Штрбац извиривао је хладно из још тамнијих, ледено сивих, злослутно бело оивичених облака; ипак је возња до Голубачког града протекла сасвим нормално, упркос оштром и хладном ветру који је све путнике отерао с палубе у загрејане кајуте. Још бешње је олуја захватила наш брод око 3 часа по подне, кад је, изашавши иза брда која су га заклањала, узео курс ка југозападу, према варошици Голупцу. Свуда унаоколо, у 5,5 km широкој дунавској котлини, узвитлавала је побеснела кошава воду с песком са широког Молдовског острва и приобалног појаса у вртложне облаке који су са свих страна затварали видик. Наш бродић се очајнички борио с ударима таласа, пропињао се и пропадао, пуцкетао и шкрипао у свим својим саставима; попадали су метални носачи церадног крова, а у кајутама је почело да се котрља и разбија све што није било добро причвршћено - бочице, чаше, лампе итд. У капетановој кабини се претурила заложена пећ, и храбри матрози су с великом муком спречили пожар. У једном тренутку олуја као да је мало застала. После кратког љуљања некако пристасмо уз голубачки кеј. Међутим, тек што смо се удаљили од јужних висова који су нас заклањали, кошава с удвострученом снагом с бокахвати наш брод, који је сад држао курс према северу. Човек је имао утисак да се налази на мору под ударцима најјачег јужног ветра. У кајутама су жене и деца, чак и мушкарци лежали или клечали и молитвом тражили заштиту од Бога и св. Николе. Капетан који већ годинама плови овим путем уверавао ме је да се не сећа да је кошава икад овако беснела, и будући да је добро познавао свој већ оронули бродић, био је срећан кад смо под извесном заштитом Молдовског острва почели под пуном паром да измичемо из овог котла.

Још опаснија може да буде пловидба, чак и при слабијем оркану, дуж угарске обале; за бродове са дубљим газом она је често прилично тешка и кад је време мирно, јер ретко се дубина у некој великој реци тако нагло мења, на сразмерно малим раздаљинама, као што је случај овде, између Голубачког града и Молдове. Тамо 50 m дубине, овде воде једва довољно да се и мали бродови не насучу. Недалеко од стене Бабакај видео сам у септембру 1896. »Барошеву таблу«, постављену у знак сећања на регулационе радове које је започео 1890. године и који су вероватно и завршени уклањањем појединих стена и пешчаног спруда у Коронинију (глава XVIII). Ово име последњег гувернера Војводине носи и насеље, основано на угарској обали 1858, чије правилно распоређене и једнако грађене кућице подсећају на неки бели логор. На тераси се виде још почетком столећа основана насеља Св. Елена и »Weizenried«. Њихово протестантско и католичко станов-

ништво је с марљивошћу својственом Чесима остварило завидно благостање и подигло добре школе и лепе цркве. Они околним Србима дају леп пример. Једним делом запошљавају се у пространом металуршком ревиру, који представља пандан једнако богатом српском на Пеку, а испод Голупца и још на неким местима повезани су рудним жилама испод реке. Главна места банатске рудне области су Оравица, Сашка, Догначка, Молдова и Базјаш. Највећи део њихових брда богатих шумом, рудама и угљем држава је за време Брукове владе уступила у експлоатацију царско-краљевском привилегованом железничком друштву, које је, посебно код Сашке, започело радове у које су уложени милиони, али - сад се види - с мало изгледа на рентабилност; тако, на пример, постројења у Решици с муком излазе накрај и са скромним поруцбинама за угарску локалну железничку мрежу, која је 1899. била углавном већ завршена. Раније, за време турске владавине, ова област, пустошена бесконачним ратовима, била је насељена још шароликијом мешавином народа него данас. Поред Немаца било је тамо Италијана и Шпанаца, који су око 1720. код Бечкерера основали село »Нова Барселона«, да би тамо почели с гајењем пиринча и свиле. Ти огледи су се, међутим, завршили неуспехом. Боље резултате дали су покушаји са колонистима који су 1740. године доведени из Швапске, Старе Србије, Бугарске и Румуније, чије области данас представљају праве житнице, али их у новије време ипак озбиљно притиска америчка конкуренција.

Наспрам северног врха великог Молдовског острва лежи лепо грађено угарско местанце Молдова Веке (Стара Молдова), са допадљивом црквом и новом граничном станицом. Од њених некадашњих фортификационих објеката остали су само трагови, јер готово све што је био изградио фон Мерси морало је, према одредбама Београдског мировног уговора, бити сравњено са земљом. Североисточно, на рушевини кастела, стоји једносpratна стражарница Нове Молдове, која, верује се, лежи на остацима античког *Centum*-а. Ту је свакако био неки важан римски пункт, јер, поред многих налаза новца и натписа, у прилог томе говоре и трагови рудничких постројења са окнима усеченим у чврсте стене, која још увек богатим рудницима бакра дају и археолошки значај. На другој страни реке лежи српска царинска станица Винци, позната по срећној бици против Турака који су 1815. извршили испад из Видина.

Код Молдове су брда на обема странама реке нешто питомија и повлаче се од обала. Крманош је узео директан курс ка ушћу великог Пека, где на једном истуреном рту лежи следећа станица - Велико Градиште, о коме је било речи у првој књизи (стр. 193 и д.). Полазећи од њега, опловили смо српско острво Острво са истоименим селом на угарској страни и убрзо затим, прошавши поред брежуљака код Дивића који дају богату жетву руја, стигли смо до Базјаша, код кога се последњи обронци Карпата спуштају на Дунав. Базјаш је последња

станица на железничкој прузи којом се путници и роба довозе до Дунава или се са њега преузимају. У исто време ово место је жива илустрација пријемчивости ових природно богатих области за културу чим се око њих ангажују капитал, људска интелигенција и рад. Још пре 35 година био је ту само мали манастир скривен у шумском зеленилу, а сад је то насеље са импозантном железничком станицом и пространим радионицама, са привлачном гостионицом и лепим стамбеним зградама - све у свему, једно живо и напредно место. Оближњи рудници код Штајердорфа, чији угаљ по квалитету не заостаје за енглеским, имају такође лепу будућност. Од Базјаша пруга иде на север према Вршцу, чији оштро профилисани висови доминирају хоризонтом. Они на пријатан начин прекидају монотонију, која овде почиње и протеже се према Тиси.

Базјашка лука није без разлога на злу гласу код бродараца. Ујутру 29. октобра, уз жестоку кошаву, једва смо некако успели тамо да пристанемо, а не мање муке нас је стајала и возња око српског пешчаног спруда испред Рама. По три метра високи смеђи олујни таласи, оивичени белом пеном, темељно су опрали палубу нашег брода. Продирући кроз све спојеве, ветар је звиждао, јарболи су шкрипали и пуцкетали, од разбијених водених капи високо у ваздуху цела атмосфера је била преливена дугиним бојама, а пешчана брда око Рама расипала су милијарде својих ситних зрнаца и свем зеленилу давала жућкаст тон, који ће се задржати све док кошаву не смени јак северац и поново та зрнаца не врати на њихово старо место; у сваком случају, раскошан, незабораван и помало језив приказ, са детаљима који се стално мењају. Кад смо срећно стигли у заклон који са западне стране пружају брда око Рама, затекли смо тамо неколико реморкера с великим бројем шлепова који су још од претходног дана чекали да се олуја стиша; њихове посаде су махањем капа и гласним повицима поздрављале наш подвиг.

Још једном сам се обрадовао лепим контурама кула рамске тврђаве, чија је историја готово увек паралелно текла са бедемима Паланке на левој обали реке. На обема обалама још се виде трагови повеликих римских утврђења која су штитила дводелни мост¹⁷ са јаким зиданим обалним стубовима; мост је уз помоћ јаког стуба у речном кориту, и данас видљивог при ниском водостају код острва Чибуклије, саградила *Legio VII Claudia*; њиме је лево крило Трајанове војске прешло Дунав и преко Ледерате продрло у Дакију (прва књига, стр. 188). Године 1860. први пут сам разгледао главну тврђаву Ледерате на истуреном сијенитно-порфирном језичку. Брзо сам се успео на стену, која је била обрасла веома слабим растињем. Прилично очувани зидови и куле носе обележја турског начина градње; међутим, по

¹⁷ Hertzberg, *Gesch. d. Römer im Altert.* 1885. S. 530.

тлоцрту који је снимио још Марсиљи¹⁸ јасно се види да је ту раније постојао римски кастел. Он је имао облик издуженог правоугаоника, са девет кула, од којих четири припадају унутрашњем делу тврђаве, окренутом према Дунаву. Овај тврди град, који је у аустријско-турским ратовима увек упорно брањен, често је бивао тешко оштећен и више пута обнављан. На плану генерала Мишковића¹⁹ рушевине имају облик полигона са пет угаоних кула, од којих су две истурене према реци. С изузетком југозападне, која је коришћена као барутана, све остале имају отвор у облику ждрела окренутог унутра. Камене степенице су водиле до галерије на главном бедуу, испред кога је био још један нижи са широким јарком. У дворишту тврђаве су сачувани остаци јаке римске грађевине, на којој је стајала примитивна џамија, чији су трагови данас једва видљиви. Са зидова, канала, купатила цивилног насеља, удаљеног један километар према југоистоку, потиче материјал за под у рамској цркви, затим разни архитектонски фрагменти, бронзани предмети, новац итд. На источном зиду јужног бастиона налази се заветна плоча с натписом у три реда, а испод северозападног бастиона, на стени коју пресеца Трајанов пут, натпис у пет редова, који сам поменуо у својој *Србији* (стр. 406) и у коме се помиње LEG. VII CL.²⁰, што указује на вероватноћу да је неки њен део био стационаран у Ледерати. Према *Not. Imp.* њена посада се састојала од пешадије и коњице наоружане луковима и стрелама. У првој књизи (стр. 188–189) објаснио сам шта ме је још 1861. навело да, насупрот познатим историчарима, идентификујем Ледерату с Рамом; данас нема више ниједног истраживача упознатог с изворима и односима на терену који би сматрао да нисам био потпуно у праву.

Вратимо се занимљивој прошлости Рама. После опустошења мезијских градова у Подунављу, цар Јустинијан је мостобран Ледерате на левој обали доградио у моћан кастел, код кога су око 1126. године дунавска флота и трупе грчког цара Јована II, који се борио на страни свога рођака Беле, победиле Угре, њихове бродове спалиле, запоселе Браничево са Београдом, Земун и готово цео Срем, и најзад закључиле мир којим су се обезбеђивала ова освајања. После 1444. Турци су обновили разорени српски град Рам, а 1478. га је напао храбри темишварски гроф Павле Кинижи. Са својих 30000 бораца он је потукао турску војску, али није могао да задржи освојену територију па се са 50000 Срба бегунаца вратио у Угарску. Године 1482. Рам је освојио кнез Павле Бранковић, који је са јаком угарском војском дошао преко Темишвара. Да би повећао његову одбрамбену моћ, темишварски алајбег Чауш Халим, који га је у међувремену освојио, обновио је

⁸ На наведеном месту, таб. V.

⁹ »Старинар«, св. IV, таб. IV.

²⁰ Натписи из Рама: С. I. L., III, 1643–1645, Addit. Moes. sup. ad 1643, 1644, натпис у три реда на кули, 6299; Suppl. Fasc. II, 8099–8101.

1590. на левој обали реке тврди фор, који се звао Хром, Хором и Јени Хором (Нови Рам).²¹ У новембру 1697. на јуриш га је освојио руски генерал Рабутин, који је са 3 000 коњаника упао у турску област после победе принца Еугена код Сенте. Пет стотина Турака је побијено, 50 заробљено, топови поскидани, а бедеми сравњени са земљом. Око овог важног мостобрана Аустријанци и Турци су се поново борили 1737. Рамски град и турско насеље²² потпуно су разорени тек 1788, кад га је царски поручник барон Лопрешти са свега 23 војника јуначки бранио од много надмоћнијих Турака и са својим војницима радије пошао у смрт него да се преда. »Јунаку са Рама« је на његовом гробу у Старој Паланци на супротној обали Дунава тамишки жупан Зигмунд Ормошки подигао достојан споменик.

Готово сваки камен разорених подунавских тврђава попрскан је немачком крвљу; немачки мач је први начео стеге у које су хришћани Турске били оковани. Ношена жељом за коначним ослобођењем, једна српска депутација је 15. септембра 1804. кришом прешла Дунав код Рама и упутила се у Петроград да моли цара за помоћ. После успешно окончаног устанка село је саградило школу, године 1839. је осветило своју нову цркву Св. Арханђела, али број становника је ипак споро растао, мада је рамска лука врло брзо заузела видно место у извозној трговини, нарочито свињама, јер је у њој годишње товарено у просеку по 36000 комада. После пуштања у саобраћај београдске пруге, тај број је стално опадао, а с тим је престао и успон овога села које данас има свега 320 душа у 75 кућа.²⁴

Под заштитом великог острва, које је Римљанима олакшало прелазак у Дакију, наш »Бореас« је нешто лакше излазио крај у борби с кошавом која је и даље беснела. На падинама ониских приобалних брежуљака на српској страни лежи село Кличевац, родно место устаника Миленка Стојковића, о чијем сам првом подвигу који га је прославио испричао кад сам говорио о Адакалеу; на још неколико места било је речи о његовим борбама против Турака. Као капетан поречке нахије преселио се у Пореч, а потом је - према Вуку²⁵ - од 1811, као незадовољан емигрант, у далекој Русији делио судбину са својим другом по оружју Добрњцем (прва књига, стр. 163). У Кличевцу је 1881. године поред три праисторијске посуде нађена једна занимљива 34 cm висока и 17 cm широка црна глинена фигура, вероватно неко женско божанство, чију су бисту, појас и доњу хаљину украшавали издубљени орнаменти, испуњени земљом светле боје, који

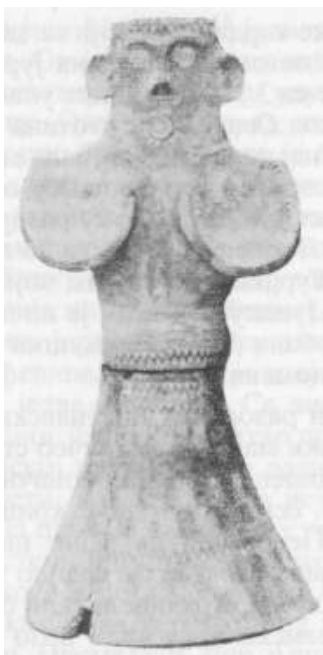
²¹ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, S. 153.

• ²² О његовој некадашњој имућности сведоче остаци једног великог караван-сераја, на чијим је темељима Милош дао да се сагради црква.

¹³ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, стр. 104.

²⁴ Године 1905. Рам је имао 354 становника у 79 кућа.

²⁵ *Грађа*, стр. 174 и след.

КЛИЧЕВАЦ, праисторијска фигура од иловаче.

су веома лепо одударали од тамне основе.²⁶ Цела концепција и техника подсећају на сличне глинене предмете у Западној Пруској, које Лисауер приписује халштатској епохи.²⁷ Ово село је са својих 2060 душа²⁸ саградило 1898. нову школску зграду, која је стајала 18000 динара и чији ће учитељ, како изгледа, посветити дужну пажњу археолошким налазима.

Не мање од дванаест малих острва, која су се постепено одвајала од великог угарског »Острова«, заклањају заједно с њим ушће Млаве, на коме је некад стојао *Viminacium*, највећи град римске Горње Меизије. Његове простране рушевине, које смо описали у петој глави прве књиге, не виде се с пароброда јер се налазе на благо нагнутој тераси мало повученој од обале; исти је случај и са градом *Margus*-ом, поред кога смо такође убрзо прошли; види се само његов високо постављен полигон који је штитио ушће истоимене реке (прва књига, стр. 153, 158). Упућујући на четврту и пету главу прве књиге, у којима се говори и о осталим историјским местима на Дунаву која долазе после Маргуса, ранијим излагањима додајем кратак преглед својих вишегодишњих истраживања на доњем српском Дунаву. Све у свему, могао

²⁶ »Старинар«, св. VII, стр. 110 и след.

²⁷ *Die präh. Denkm. d. Prov. Westpreussen*, S. 61 ff.

²⁸ Године 1905. Кличевац је у 374 куће имао 2375 становника.

бих рећи да су моја путовања, често на чамцу кроз опасне катаракте, а иначе већином на коњу, донела значајне прилоге историјској географији.

Као што сам већ споменуо, у једној старој српској песми говори се о 77 латинских градова; француски академик Бланки говори чак о 80 римских утврђења између Саве и Црног мора, гроф Марсиљи их је само између ушћа Саве и Тимока набројао 22, а ја сам унео у карту више од 70 већих и мањих утврђених пунктова. Све то сведочи о важности коју су римски императори придавали горњомезијском дунавском лимесу и пружа чак и за наше време поучан пример одбрамбеног система изграђеног са оштроумношћу достојном дивљења. Видимо како су се трансверзални путеви из западних провинција зракасто уливали у војни пут који је ишао паралелно са дунавским лимесом и повезивао све тврђаве распоређене дуж обале, што је са деловима флоте стационарним у јаче утврђеним лукама омогућавало најбржу помоћ сваком угроженом пункту на Дунаву.

У главама III-VII прве и XV-XVII друге књиге, у којима се говори о појединим деловима горњомезијског дунавског лимеса, ја сам систематским упоређивањем римских итинерера, одговарајуће литературе и сопствених запажања на самом терену утврдио идентитет следећих 25 важних римских пунктова на Дунаву: 1. Singidunum = Београд, 2. Ad Sextum = Мокри Луг, 3. Tricornium — Ритопек, 4. Ad Sextum miliare = Гроцка, 5. Aureus mons = остаци у Сеони на потоку, 6. Vinceia = остаци у долини Ђириловца, 7. Margus = рушевине на ушћу Мораве, 8. Viminacium = Костолац на ушћу Млаве, 9. Lederata са Трајановим понтонским мостом = Рам, 10. Pincum = Градиште, 11. Vico Супре = Голубац, 12. Novae = Брњица, 13. Ad Scrofulas = Добра, 14. Taliata са Трајановим прелазом преко Дунава = остаци на ушћу Поречке реке, 15. Gerulatis = село Мироч, 16. Unam = на платоу Мироча (положај неутврђен), 17. Egeta = Брза Паланка, 18. Камени мост цара Трајана = мостобран код Костола, 19. Zanes = Кладово, 20. Канал Гвоздене капије = Кашајна-Сип, 21. Zerna = Сип, 22. Transdierna = Текија, 23. Clevora = Каменица, 24. Ad Aquas = остаци на платоу. Видровац, 25. Dortico = Раковица на Тимоку.

При упоређивању ових података с подацима мојих претходника, могле би се у свакој појединачној тачки утврдити извесне разлике а у многим и значајне; с обзиром на старе изворе који често противрече један другом (прва књига, стр. 188-189), и сам бих се изложио прекору који се упућује многим истраживачима кад бих у сваком појединачном случају претендовао на апсолутну тачност. Напротив, ја сам више пута, на разним местима, истицао да у археолошким и етнографским питањима која се тичу балканских земаља треба избегавати аподиктичне судове. Да такве препоруке нису неосноване, биће довољно да подсетимо, на пример, на онај комичан настанак фиктивног места »Tactalia« (нап. 10 на стр. 447), коме се више од сто година припи-

сивала значајна улога у свим комбинацијама о римским градовима, прелазима на Дунаву итд., све док нисам доказао да такво насељено место не постоји, већ да је то само назив једног остењка у Гребенском теснацу - или да поред још много других чињеница поменем овде још једну: да сам 1864. недалеко од Ниша дошао да закључка да градове »Пирсник« и »Иснебол«, који су на свим дотадашњим картама били убележени недалеко од Ниша, треба брисати, јер сам на местима где су се они наводно налазили затекао, додуше, висока брда, али ни најмањег трага неког људског насеља итд. Само из кабинета не могу се стварати ни савремене ни историјске карте; апсолутно је неопходно да се изиђе на терен, али ни то није за свакога.

Ономе који се икада упуштао у решавање тако тешких проблема неће бити тешко да разуме што добијени резултати нису увек у сразмери с уложеним напорима. Мислим да је баш мени највише стало до тога да моја истраживања подстакну млађе снаге на нова и успешнија прегнућа. Даља открића на локалитетима на којима сам започео рад биће могућа само после нових, добро усмерених ископавања, која ће тражити много времена и средстава. Али она би свакако могла да донесу драгоцене архитектонске и фортификационе детаље, а можда и натписе с називима већег броја римских насеља која су овде остала без имена и са појединостима којима ће моћи да се допуне и исправе ситуациони планови које сам снимео. Међутим, те радове требало би предузети што пре, јер становништво нема довољно разумевања за историјску вредност античких остатака па их све брже уништава, а са сваким уништеним спомеником нестаје по једна карика из ланца историјског и историјскогеографског континуитета.

Било да мислимо на некада горди Вавилон, на коме сада номадски бедуини дижу своје шаторе, или на споменике старе културе у Јужној Америци, било да стојимо на Нилу међу дугим колонадама египатских храмова, где сада варварски феласи свијају своја нечиста гнезда, или на рушевинама Ниниве с којима нас је тек Лејерд упознао, или да путујемо поред некада раскошног мезијског Виминацијума чије се рушевине данас користе као прозаични каменолом, увек нас прожима болно осећање да је свака досадашња култура достигала свој врхунац само зато да би је непошtedно у прах и пепео претварали незадрживи таласи варварског насиља! Да ли ће ови народи којима је класично тле припало у наслеђе и који су тако ревносни у разарању последњих остатака монументалне раскоши некадашње мезијске престонице бити у стању да изграде сличне, уметношћу и техником улепшане заједнице? Ако се и покажу дорасли том величанственом историјском задатку, коме ли ће народу, према неминовном закону природе, пасти у део да им донесе жалосну судбину римских жаришта културе?

XVIII

ЖЕЛЕЗНИЦОМ ОД БЕОГРАДА КА БУГАРСКО- -ТУРСКОЈ ГРАНИЦИ

КРОЗ РЕГУЛИСАНЕ БРЗАКЕ ДУНАВА ДО ЂЕРДАПСКОГ КАНАЛА

Свет стоји у знаку саобраћаја!

Пола века је прошло откако је Ами Буе, пореклом Француз, по рођењу Хамбуржанин, а по целокупном свом деловању космополит у најлепшем смислу речи, први пут скицирао железничку мрежу за европску Турску, а 25 година има откако је генијални конзул фон Хан објавио своје студије о линији Београд-Солун. Први, чувен као аутор епохалног дела *La Turquie d'Europe* (1840), скицирао је у својим *Itinéraires* у грубим потезима главне правце железничке мреже за Балканско полуострво, а Георг фон Хан, који је свету приближио једва познате Албанце, скицирао је на основу врло тегобног проучавања терена трасу железничке пруге Београд—Солун, чијем је тачном вођењу долинама Мораве и Вардара способни инжењер Вилхелм Пресл много година доцније одао дужно признање и усвојио га за коначну реализацију.

Генијалне скице Буеа и Хана истичу се својим значајем утолико више што су настале у време кад је и на нашим најбољим картама правац протезања балканског планинског ланца од Црног мора до Јадрана још био несигурно обележен и кад сам и сам на бугарском делу Дунава и нешто даље од њега још могао откривати области по величини једнаке немачким кнежевинама. На жалост, ниједан од ове двојице пионира није доживео остварење својих далекосежних планова. Данас се од Беча до Златног рога или до егејског лучког града путује исто толико сати колико је у средњем веку било потребно дана. У данашње време, кад се брзо и лако живи, брзо се и заборавља; ни у једном од многих говора на нишком банкету није поменут веома заслужан аутор првог пројекта пруге Београд-Солун, општем добру одани аустријски конзул Георг фон Хан.

Како је дошло до тога да ове, за средњу Европу толико важне пруге, с којима је за султаново царство започела нова ера, буду тако

касно завршене, објашњавам у деветој глави треће књиге. Овде бих подсетио само на то да човек Истока није у стању да процени вредност времена, да су многи утицајни муслимани, непријатељи сваког напретка, у железници гледали опасност која озбиљно угрожава досадашње државно и економско вегетирање Турске, и да је турска влада, кад више није била у стању да се пасивним отпором брани од притиска који је на њу вршен са свих страна, имала да се бори с огромним тешкоћама да би обезбедила потребан капитал за грађење. Незајажљиви финансијери, који сањају о »златном руну« на Босфору, постављали су тако пустоловне захтеве, а министри Порте, на другој страни, тражили су тако високе провизије (»бакшиш«), да су преговори стално наилазили на непремостиве тешкоће.

Коначно пуштање у саобраћај турских железница, које су сви пријатељи културе тако жељно очекивали, имало је велик међународни значај. Довољно је само да се иогледају Румунија и Србија па да се види какав је снажан подстицај добио развој њихових градова, њихових економских односа, њихов напредак у занатству и индустрији, откако је снага паре убрзала њихова раније тако бедна саобраћајна средства. Сличне промене набоље видимо у Бугарској, Македонији, Грчкој и, нарочито упадљиво, у физиономији српских градова, о чему је било више речи у мојим ранијим излагањима. Такве промене се виде не само у већим заједницама и већим насељима већ и у селима: и тамо је побољшано грађење кућа, на многим местима су никли парни млинови, фабрике шпиритуса и друга индустријска постројења да би се што боље искористила велика природна богатства земље. Овакве појаве и многи живописни предели чине путовање српским железницама веома пријатним.

1. БЕОГРАД-НИШ

Одмах после Београда, код прве станице на прузи Београд-Ниш и код летњиковца Топчидера, који је краљ Милан улепшао једном фазанеријом и у чијој се непосредној близини налази каменолом (прва књига, стр. 124) који је дао материјал за градњу земунског и београдског кеја, види се млекара браће Грубер, са дивним грлима стоке, која подмирује потребе престонице у млеку, а затим Чедићев млин с погонном на воду и пару. За време лета до Топчидера саобраћају излетнички возови. Са његових дивних травњака, кроз сеновиту храстову шуму, Београђанин ће радо одшетати до манастира Раковице, који је, по народном предању, основао св. Сава (прва књига, стр. 124).

232 Убрзо затим, у дубокој ували између 20. и 21. километра, у подножју Авале, која на свом врху носи рушевине древног града, појављују се фабрика цемента и зграде с постројењима за искоришћавање живе, чија су налазишта поново откривена за време изградње

железнице, а која су, како се види по оруђу и оружју из неолитске епохе, била већ давно позната; сасвим је извесно, међутим, да су их Римљани искоришћавали за добијање цинобера. У почетку су у овај погон полагане велике наде, али је већ 1894. рад обустављен (прва књига, стр. 129). После станице Рипањ (21,4 km од Београда) указује се истоимено село¹, које ме је већ 1860. изненадило многобројним уредним кућама и двориштима. Од сировина које се ту налазе, од 1883. се фабрички производи и у знатним количинама извози цемент, који је употребљен и у оближњем, 1600 m дугом Раљском тунелу; но и поред тога, под дејством дуготрајних и обилних киша, тунел је у ноћи 15. септембра 1899. претрпео тешка оштећења. На изласку из тунела наилазимо и на другу, још старију, осетљиву тачку ове пруге. Високим каменим насипом траса ту пресеца дубоку увалу чија се честа улегања заустављају само уз највеће напоре. Мало даље, иза уредне станице Раље, појављује се леп нови део насеља са љупким кућама и многобројним кречанама. Ту Италијан Тонети прерађује бели и сиви, металасто жиличаст мермер за архитектонско украшавање београдских грађевина. На станици Међулужје, која је од Београда удаљена 53 km, у јесен је необично живо. Ту се из воћем богате околине стиче безброј сељачких кола натоварених шљивом, коју један сналажљиви мађарски трговац прерађује у пекмез и извози на велико. На исту станицу упућена је и нешто севернија, новија варошица Младеновац, чији значај све више расте, захваљујући углавном великом сточном вашару.

Четрнаест километара даље зауставили смо се у једном дивном буковом гају код села Кусадак, које има 5 050 душа.² У овом огромном селу рођен је Милоје Бак, секретар истакнутог устаничког војводе Вујице Вулићевића. Незадовољан управом првог Обреновића, чија је самовоља народу често тешко падала, Милоје је 1825. у смедеревској нахији дигао народ на буну. Са 5 000 људи кренуо је на Крагујевац, али га је Вучић потукао и по Милошевом наређењу, без судске пресуде, погубио у Баточини. Северно од Кусатка лежи још већи Селевац (6803 душе), у коме је рођен чувени устаник Станоје Главаш. Он се у хајдуке био одметнуо још пре великог устанка. Пошто се упустио у борбу с Турцима на живот и смрт, свугде је налазио истомишљенике, односно јатаке, па су га се Турци не мало плашили. Године 1804. пробио се до Тополе. Кад му је као провереном јунаку понуђено да стане на чело побуњеног народа, он је то одбио рекавши: »Ја сам хајдук, и хајдук ћу остати!« Није тежио ни за каквом влашћу или положајем, али где год је борба вођена, он је био међу првима. Кад су 1813. устаничке снаге подлегле турској надмоћи и већина вођа пребегла преко Саве, Станоје је остао у Србији. Међутим, Скопљак-паша је

¹ Овде је 7/19. маја рођен познати српски писац и академик Милан Ђ. Милићевић, чије је списе покојни аутор овога дела често помињао и користио.

² Године 1905. ово место је у 855 кућа имало 6044 становника.

сазнао да се Главаш налази у селу Баничини, па је послао свог човека да га убије. Четрдесет Арнаута из оближње карауле опколило је кућу у коју се био склонио. Пошто је седморицу од њих убио, Главаш се одлучио да се у ноћној тами пробије кроз непријатељски обруч. Журнувши, он се оклизнуо и пао, а један од војника је притрчао и одсекао му главу, која је у тријумфу однесена у Београд и пред пашиним конаком набијена на копље. Нека храбра жена је украла главу, однела је у Баничину и на тамошњем гробљу сахранила поред Главашева тела. Из нешто севернијег села Азање (8320 душа) води порекло Ђуша Вулићевић, о чијим је славним делима за време устанка било речи у првој књизи на стр. 139.

Пошто смо, пролазећи поред цветних ливада, двапут прешли Кубршницу, стигли смо на прву већу станицу — Паланку. Ова среска варошица је историјски занимљива. Ту се Бертрандон де ла Брокијер године 1433. срео са српским кнезом Бранковићем, тастом султана Мурата, с његовим синовима и великом пратњом. Славни путописац, кога је кнез примио у неком замку код града »Никодима«, каже за кнежеве дворане да су то све лепи људи са дугом косом и брадом. Године 1428. кнез је у овој резиденцији, коју је због богатог ловишта често посећивао, повељом потврдио Дубровчанима њихове поседе у Србији. Претпоставља се да је овај нестали »Никодим« био на југозападном Јабучару између Паланке и Придворице, где је кнежева супруга Јерина намеравала да сагради моћну тврђаву. Кад је дошла да и сама разгледа изабрано место, на коме је већ било сакупљено много материјала, пред њом се, како народно предање каже, изненада подигло јато дивљих гусака и полетело према северу. Уважавајући ово знамење, кнегиња се одлучила за Смедерево, а од нагомиланог материјала дала је да се саграде многе цркве у околини »Никодима«. Кад је путописац Герлах с једним царским посланством султану 1573. прошао кроз Паланку, она се на српском звала Бела Црква, а на турском »Ак Килисе« (такође: Бела Црква); кад је ова разорена, место је добило назив Хасан-пашина Паланка, а сада се зове просто Паланка. Код Паланке је маркграф Баденски поставио свој логор 1689, кад је гонио Турке војним путем који је од Београда преко Гроцке и Колара водио ка Баточини; место је добило малу посаду, коју су, као и у осталим освојеним »паланкама«, поред Немаца сачињавали углавном Срби коју су се у почетку прикључили царској војсци. У једној депеши маркграф се жалио на доцнију недовољну подршку: српски народ показује склоност да се радије врати под турску власт него да подноси зановетања царских чиновника. То подсећа на сличне извештаје непристрасних генерала царском Дворском ратном већу у првим годинама аустријске окупације Србије 1717-1737.

И у време устанка Паланка је имала значајну улогу. Године 1804. Карађорђе се ту састао с турским првацима из Београда ради преговора о решавању спорова мирним путем. Испричао сам раније како је

тај покушај остао без резултата. Ту је 1809. заседала скупштина која је лишила положаја и власти војводу Милоја Петровића, јер је на њега пала кривица за катастрофу код Ниша, а 1820. су ту кнезови и кметови источних нахија положили заклетву на верност Милошу као наследном кнезу Србије.

Удаљена од Београда 78,75 km, чувена по својим сточним вашарима и близу станице изграђеним каменим »салашима за свиње«, Паланка има 3180 становника³, веома лепе куће, два парна млина, штедионицу која је 1895. са кредитном задругом »Шумадија« имала промет од 11,5 милиона динара уз камату од 12% (!)⁴, апотеку, чврсто грађену школу и нову цркву тек однедавно, мада је материјал за њу био припремљен пуних двадесет година раније. Проблем је био у томе што је кнез Михаило, пошто сам му 1862. указао на лепоту старих српских цркава у византијском стилу и уверио га да њихови облици најбоље одговарају источном култу, објавио указ који је за нове цркве допуштао само њихову примену. Међутим, Паланчани су по сваку цену хтели да имају цркву са високим торњем, а Министарство грађевина није хтело да им изда дозволу за то. Најзад је нађен компромис, па је саграђена црква с невисоким торњем и куполама. Град је тако добио леп архитектонски центар и моћи ће да привуче знатно већи број странаца кад извор пријатне минералне воде у оближњим Водицама почне да добија контуре бање. Гибаница која се продаје на железничкој станици у Паланци позната је као најбоља у целој Србији.

Секући бујне ливаде, лепа кукурузна поља и свеже зелене лугове, стижемо у Велику Плану (90,545 km од Београда). Овде на нишку пругу излазе споредне које долазе од дунавских лука Смедерева и Дубравице. Испред уредне станичне зграде, која је прилично удаљена од села, промет је необично жив; на овом саобраћајном чвору који, свакако, има лепу будућност, лако се може уочити како европски начин одевања, нарочито међу радницима, потискује шарено сељачко одело. У лето 1890. овде је келнска фирма Клефиш и Шојс без велике галаме подигла фабрику за прераду меса, која је убрзо и ужој и широј околини донела велике користи јер им је омогућила повољнији пласман стоке, живине итд. Већ за време прве зимске кампање извезено је у Немачку у свежем стању, у виду кобасица или сувог меса 400 волова, 3 000 свиња, 20 000 комада пернате живине и дивљачи, рачунајући ту и јаребице из околине Ниша и Пирота, које су плаћане 1,20 франака пар. Овакви резултати, који су већ од 1891. године почели уз примену парног и машинског погона да доносе све већу добит, навели су Српско кланично друштво на идеју да се пословање прошири и да се за 100 000 динара набави уређај за клање свиња по америчком систему. Шојс је

³ Године 1905. ова варошица је у 739 кућа имала 3739 становника.

⁴ Године 1906. промет штедионице је износио 11,6, а кредитне задруге само 3Д милиона динара. Штедионица је основана 1887, а кредитна задруга 1894. године.

тамо подигао фабрику за прераду меса на парни погон, која такође веома усцешно послује. Недавно се почело и с извозом јаја на велико, што је олакшано врло ниским набавним ценама - у Пироту, на пример, 12-20 пара по комаду.

Пет километара јужније, у једној романтичној ували недалеко од пруге, лежи мали манастир Копорин, који су после дуготрајне запуштености четири околне општине обновили и поклонили му 11 хектара оранице, винограда и шуме. Главни извор прихода чине ипак верници, који у великом броју посећују »чудотворну« црквицу Св. Стевана, чије се оснивање приписује Стефану Високом (1389-1427). Он се појављује *al fresco* с моделом цркве у руци и на још неким просечно рађеним сликама. Нартекс првобитне грађевине с полукружном хорском и исто таквим бочним апсидама повећан је приликом реновирања. Пошто се с разних страна говоркало да се испод пода налазе гробнице, године 1886. је тамо упућена комисија да то испита; међутим, ископавања која су предузета под вођством смедеревског окружног инжењера Каракашевића остала су без резултата. Паланачки капетан је прикупио новац за доградњу новог конака за калуђере, а недељом и о празницима народ долази и из удаљенијих места да тражи олакшања и лека. Лековитост се приписује и »Видовој води« код оближњих Водица, јер извире из рушевина неког старог манастира, за који се верује да га је основао цар Лазар, који је на Видовдан погинуо на Косову. **Као што се види, веровање у чуда није страно ни моравским Србима.**

Плодном низијом возимо се уз Мораву поред Старог Ацибеговца, чија нова црква са црвеном куполом штрчи високо, па затим према Марковцу, где близу ушћа Лепенице преко Мораве саобраћа скела. Следећа станица је Лапово, од Београда удаљено 109,7 km; ту се укрштају возови који долазе од Београда и Ниша. Споредна, 30 km дуга пруга од Крагујевца, о којој је већ више пута било речи, излази на нишку пругу на овом месту, око кога се, као што сам утврдио 1888, већ у римско доба налазило неко велико насеље (види у првој књизи). Преко Лапова иде не само велик део извоза житарица из плодних долина Млаве и Мораве око Свилајнца, већ и велики контингенти стоке, дрвета и других сировина из области западно од Крагујевца, Краљева, Чачка и осталих места. То је једна од најрентабилнијих станица на прузи Београд-Ниш. Ту се сви возови дуже задржавају, а у подне скромна ресторација једва може да прими шаролику гомили путника који пролазе кроз ову станицу. Трговци, официри, свештеници, сељаци тискају се око неколико столова и стално опседнутог шанка.

Од Лапова се, на другој страни реке, на рубу стрме терасе, види Миљков манастир, окружен зеленилом дрвећа; његова црква посвећена Стретењу и њени калуђери старају се за спас душа својих парохијана из околних села. Манастир поседује 47 хектара ораница, ливада, воћњака и шуме; крећући се око износа од 3000 динара, приходи и

расходи се углавном одржавају у равнотежи. У складу с предањем да је неки побожни сељак по имену Миљко, са своја четири брата - Тутом, Јаковом, Златком и Томом - саградио пет манастира на Морави, јављају се, пошто смо прошли богату равницу са запада ограничену рудничким брдима, наспрам станице Багрдан рушевине црквице Томић. Деве-Багрдан (Деви Бакердан на аустријским картама из онога времена), чији први део имена, који је сада одбачен, Вук изводи од дева (камила) и кроз који тече речица Осаница, основан је као турска паланка око 1700. године; око њега су се 1717. борили Аустријанци, а за време устанка, посебно 1815, Срби. У оно време, до Багрдана се од такође утврђене Јагодине путовало четири дана, а данас је, чак и при спорој возњи железницом, довољно исто толико часова! Због стена истурених до саме Мораве, траса пруге иде овде тик уз реку, чија је обала због тога морала на неколико места да се осигурава специјалним каменим потпорњима. Планински венци западно и источно од пруге улепшавају пределе који се одликују разноврсношћу, све до младог дрвореда око станичне зграде историјом богате Јагодине.

Поред рушевина јагодинске цамије, око којих круже јата чавки и које подсећају на сјајна времена Полумесеца, док раскошна нова куполна црква, димњаци фабрике стакла и других индустријских предузећа најављују ново време, воз прелази преко 320 m дугог и складног гвозденог моста на Морави и продужава према Ђуприји, римском муниципијуму *Norreum Margi*. Остаци стубова показују да су још Римљани имали овде мост преко реке, а занимљиво је и то да су Срби последњих година на месту античког арсенала изградили свој за потребе понтоњерских и инжењеријских јединица (прва књига, стр. 235). Држећи се трасе старог римског пута, воз иде правом линијом преко равног, честим поплавама изложеног терена према већ поменутој параћинској станици на десној обали реке. Ова варошица је саградила себи сразмерно велику цркву с високим торњем и куполом. Један висок димњак одаје положај штофаре, коју је основао чешки индустријалац Минх.⁵ Параћин је не само средиште српске трговине вуном - ту се као купци појављују чак и саксонски фабриканти — већ и центар извоза пољопривредних производа. Тако се у овим некад мирним долинама под чаробним дејством локомотиве свуда буди живот са бржим пулсом, а раније занемарена природна блага налазе пут ка све уноснијој примени. На травним брежуљцима на левој обали реке пасу велика стада оваца; можда она воде порекло од стада оних праисторијских сточарских народа о чијем присуству на овом богатом тлу сведоче неолитски налази у околини Параћина. На западној обали Мораве уздижу се стрме стране Лухора, на којима се још виде остаци римских и средњовековних градова и око којих се плету многе романтичне легенде.

⁵ Види белешку 3 на стр. 381.

Код повећег места Ђићевца, кога се пруга дотиче испод следеће станице Сикирице и које у 372 куће има 2300 становника⁶, београдски адвокат др Милан Марковић је 1894, пун наде, почео да копа лигнит, али рад је, због имовинских спорова, обустављен већ 1897. Нешто југозападније, огромне кречњачке стене потискују трасу пруге до саме обале реке. Затим долази станица Сталаћ, од које изврстан пут води на запад ка царском граду Крушевцу и повезује пругу с његовом околином богатом воћем и грожђем. Да је промет овде све живљи, сведоче многе нове механе око железничке станице, и велик број сељанки које из својих корпи продају воће пролазницима; на посебан начин повезане мараме са црвено-белим пругама необично им лепо пристају. Мушкарци носе плитке, тамне шубаре. На левој страни иза нас остаје црквица Св. Никоље. С врха брда на супротној обали реке гледају на нас развалине града који је био позорница херојског подвига Тодора од Сталаћа, опеваног у једној од најлепших српских народних песама.

Иза Сталаћа се плавичаста брда, која с обе стране прате ток Мораве, примичу једна другима и разноликошћу својих профила пружају оку калеидоскопски низ стално нових слика. Траса пруге је овде, с великом муком и још већим трошковима, морала бити усечена у стрме гранитне стене које стешњавају реку. У њеном кориту оне добијају фантастичне облике; из прокопаног леса између старих топола штрче високи монолити. На дугом каменом насипу који заплъскује Морава машиновођа вози веома опрезно. Најтежи објект представља 224 m дуг тунел одмах иза Сталаћа, без кога би био немогућ излазак у алексиначки басен. Због растреситог клизног терена на изласку из теснаца траса је опет морала бити преведена на десну обалу.

Црквица Св. Нестор (стр. 109), на левој обали међу кречњачким стенама с упрсканим гранатом, чинила је кључну тачку положаја који су Срби 1876. године бранили код Ђуниса; непријатељски чаркаши били су продрли до манастира Св. Романа (стр. 110), који лежи у кланцу на десној обали. Поред висова са којих је тукла непријатељска артиљерија и учвршћеног положаја на другој страни код Делиграда, код кога су се у првом устанку водила велике борбе (стр. 110), пролазимо код станице Корман, с лепом механом, поред шанца из 1809. који је припадао делиградском појасу утврђења и, нешто северније, у углу који с Моравом на свом ушћу чини река Пешчаница поред 285 x 115 корака дугих темеља дугуљастог римског кастела; његови зидови су дебели 2 m, а грађени су од опека величине 26 x 32 cm; с ових зидова је узиман материјал за обнову богатог села Пешчанице, које је било готово потпуно разорено 1876; приликом тих радова наишло се на два античка гроба, много новца из доба цара Клаудија итд.⁷ Године 1876. разорена је и стара манастирска црквица Св. Петка,

⁶ Године 1905. ово место је у 534 куће имало 3210 становника.

⁷ »Старинар«, VII, стр. 45.

која је доцније такође обновљена, али без куполе, и сада је парохијска црква за села Трњане, Гредетин, Горњи и Доњи Адровац.

У подножју виновом лозом засађених брежуљака код Прђиловице, у којој Анта Петровић чува један латински натпис, налази се, окружена већим бројем механа, повећа железничка станица Алексинац; сам град лежи четири километра источније. Са пруге се виде његове куће, црквени торањ, и високи обелиск који су подигли Руси својим војницима палим 1867, борећи се раме уз раме са Србима. Јужно одавде, сваки корак земље натопљен је крвљу; међутим, спољни трагови рата већ се више не виде. У долини су поново подигнуте љупке кућице, са тремовима на три, па чак и пет лучних сводова, покривене црвеним црепом. Велики шљивици, стада оваца и јата ћурака, који се виде свуд, сведоче да земља овде обилато награђује труд вредног становништва. Код старе карауле Суповац пруга опет прелази преко Мораве и пресеца истурене форове и гласију с великим павиљонским касарнама родног града Константина Великог. У глави VI ове књиге било је речи о њему, данашњем Нишу, а у глави VII о његовој околини.

Нишка велика железничка станица је раскрсница из које се одвајају пруге за Солун и Цариград. Ту се налазе радионице за одржавање пруге и возног парка. Између Ниша и Београда сада саобраћају три воза дневно.⁸ Године 1906. превезено је 627930 путника и 4753300 метарских центи робног терета; приходи од једне и друге гране износили су исте године око 5710000 динара.

2. НИШ-РИСТОВАЦ-ЗИБЕВЧЕ (СОЛУН)

У пролеће 1888. године средњоевропска железничка мрежа повезана је пругом Ниш-Врање, дугом 122 km, са Солуном. Дуж ове пруге има много питорескних тачака. Близу рушевина старог Курвинграда врањска пруга пресеца Мораву и одмах потом Топлицу, да би у широкој равници, дотакавши се веома прометне извозне станице Печевца, стигла до пријатног Лесковца, великог центра дарданске трговине кудељом, о чијем сам значају говорио у глави IX. Тамо је било речи и о историји и занимљивијим грађевинама овог града. Његова уздигнута црква са блиставом куполом господари богатом околном равницом, са чијим смо се најинтересантнијим пунктовима већ упознали.

После два часа вожње од Лесковца на југ, пруга улази у Грделичку клисуру, чије су је стрме стене на левој обали, као и некад римски војни пут, принудиле да пређе на десну обалу Мораве. У овом страте-

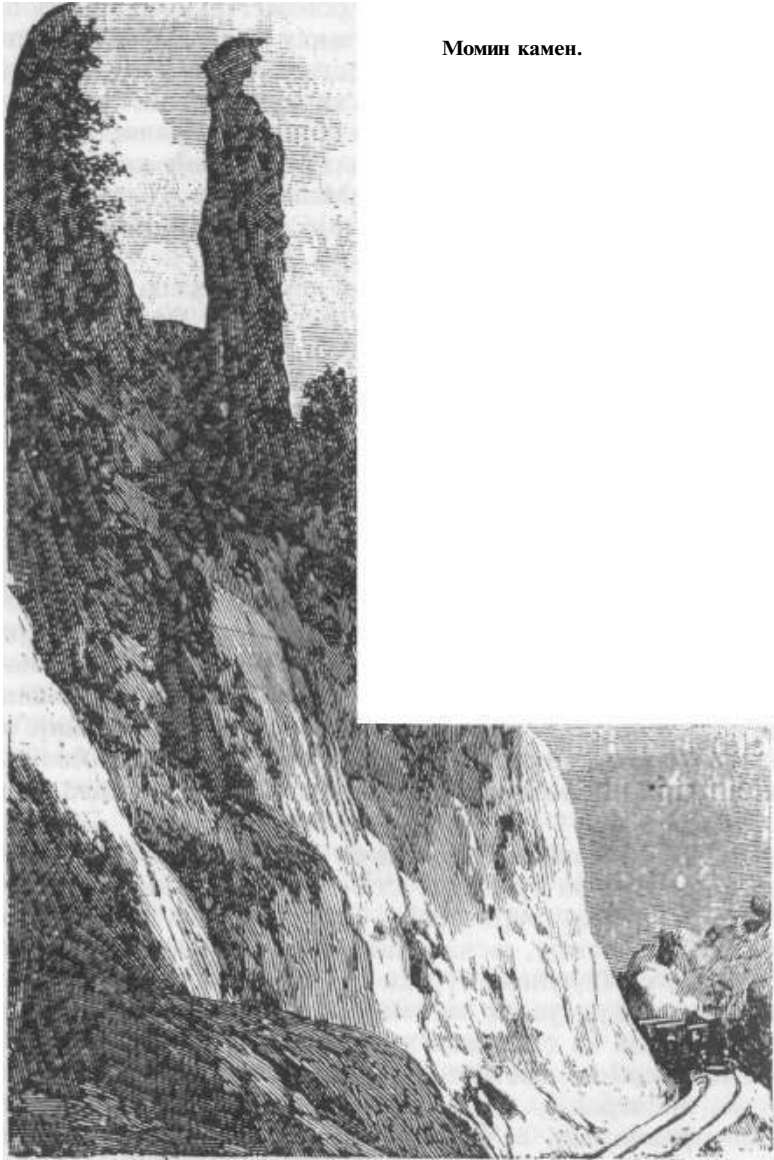
⁸ Осим тога, између Београда и Ниша (Цариграда) саобраћају и три експресна воза недељно.

гијски важном теснацу, чије су стране састављене од танких слојева дискуновитог шкриљца, виде се на левој обали, на ушћу Копашнице, простране рушевине неког старог града, које народ зове Пазариште, а на десној, на ушћу Козарске реке, и на јужном брду код Дедине Баре остаци кастела, које околни сељаци доводе у везу с »латинским« царем Константином. Ти кастели су штитили римски пут који је од Tutges-a (Пирота) излазио на солунски војни пут. Други кастели су се налазили на 720 m високом Јасеновцу на левој обали код Грахова, југозападно од Падежа и северозападно од Зебинца на Кукавици. Према једном предању, Турци су успели да заузму град на Козарској реци тек онда кад су »латинским« браниоцима пресекали довод воде; Турци су браниоце, који су бежали, стигли на Ораовичком пољу и делом их исекли, делом одвели у робље. Отада се поље назива Робиндела (вероватно изведено од речи »робље«) и остало је познато као велика гробница. Прича се да су у то време разорене и две црквице - једна у оближњој Слатини и друга недалеко од ње.

На повољном положају код Доње Копашнице, Турци и Арнаути протерани из Лесковца покушали су у јануару 1878. да зауставе Србе који су продирали на југ. Двадесетог јануара је артиљерија под командом мајора Милована Павловића изгубила један топ, али после оштре борбе он је повраћен. Следећег дана битка је одлучена, јер је пуковник Нићифор Јовановић, нешто јужније, код Грделице, разбио Турке и потиснуо их према Врању. Срби су у овим борбама имали 54 мртва и 242 рањена.

На краткој деоници између Грахова и Репишта, пруга двапут пресеца Мораву. Код овог последњег, на Манастирском потоку, налази се велик манастир Св. Никола. Према предању, ту се био сместио неки паша са својом пратњом, а калуђери, њих 70 на броју, све су их побили. Међутим, неким случајем измакло им је једно младо Туре које се убрзо вратило с повећим одредом Турака жељних освете; они су манастир спалили, а калуђере побили; на околном земљишту виде се многа улегнућа, која указују на њихове гробове.

Од Сушевја на десној обали до Мртвице на другој протежу се наслаге каменог угља, које се још не искоришћавају. Километар даље, у јужном делу клисуре, из жбуњем обраслог стења на десној обали Мораве, које је нека моћна револуција хаотично испретурала и које се својом белином јасно оцртава на небеском плаветнилу, високо се уздиже један монолит, који се зове Момин камен. С мањим разликама у појединостима, о њему у народу живи ова прича. Једном су хришћанске девојке из оближњег села Дупљане пошле на реку да беле рубље. Једна од њих се тамо дуже задржала. Забринута мати је пошла да тражи кћер и нашла је како разговара с турским војницима који су туда пролазили. Узалуд ју је мати опомињала да пожури кући. Кад је мајци досадило, она је своју кћер проклела речима: »Дабогда се у камен претворила!« и то се одмах и обистинило. И тако окамењена, с

Момин камен.

корпом рубља на глави, остала је девојка ту за вечита времена, а теснац се отада зове Момина клисура, на албанском »Џепа«, на турском »Kis derbend«, што значи исто.

Једним тунелом траса пресеца повећу окуку реке, затим прелази на леву обалу где јој се супротстављају мање тешкоће и стиже на значајну станицу Владичин Хан, одакле се отвара леп поглед на долину

Врле и Масуричке реке на супротној обали. Арнаути који су продрли преко Старе Србије настанили су се тамо у једанаест села и остали све до 1878, кад су због преласка те области у српске руке емигрирали, а на њихово место су убрзо дошли српски усељеници.

Предео и места око овог дела пруге до Врања, о којима сам опширније говорио у глави IX, не само што немају привлачности већ на човека делују хладно и одбојно. Мало ниже од станице Прибој, пруга опет мења обалу и стиже до постаје, од које је добар час удаљена чувена Врањска Бања, која са својом водом од 85°C спада међу најтошшје европске терме. Још једном пруга пресеца реку и иде подно Плачевице, која се на другој страни уздиже до висине од 1251 m, а насупрот њој појављује се 1196 m висока Крстиловица. Између њих се уздижу чувени високи двори Краљевића Марка, Марково кале (сл. на стр. 253), а град Врање, који је ово утврђење некад штитило и који је од своје железничке станице удаљен око пола часа, заклоњен је од наших погледа једним брежуљком. Али зато се према западу на видуку указује бели врх Шар-планине, Љуботен, коме је Гризебах 1839. барометарски измерио висину од 2500 m; на генералној карти царско-краљевског војногеографског института је, насупрот томе, мада се не зна на основу чега, 1870. погрешно убележена висина од 3050 m⁹, и тако се од тада тај врх готово на свим картама јављао као највиши на Балканском полуострву, све док се 1890. Цвијић није попео на њега и одредио му висину од 2740m, коју су новија мерења смањила на округло 2500 m¹⁰, дакле на ону меру коју је 60 година раније утврдио Гризебах; тако је старо седиште богова, грчки Олимп, са своја 2973 m опет добио прво место међу свим врховима између Саве, Јадрана и Црног мора.

Након једног сата вожње стигли смо већ описаном последњом кратком деоницом на граничну станицу Ристовац-Зибевче. Она се налази већ на турској територији. Ту су 19. маја 1888, у присуству многих позваних гостију, свечано положене последње шине за повезивање Београда са Солуном. Турски церемонијал је био врло оригиналан. На шинама је ритуално заклан један ован, а један имам је призвао Алахов благослов на окончано дело. Станичне зграде су неугледне, турске композиције се састављају с источњачком спорошћу, а пасоши до танчина проверавају. **Док већина српских чиновника говори немачки или француски, с Турцима који их смењују човек се може споразумети једино помоћу уобичајеног бакшиша.** Карактеристично »Јаваш, јаваш!« умирује нестрпљиве. У свему се осећа наглашен азијатски стил. Један корак преко српске границе и човек је већ на прагу који одваја Запад од Истока!

У првим годинама промета није било ниједног директног воза од

⁹ Види белешку на стр.

¹⁰ Mitt. d. k. u. k. milit.-geogr. Inst., XVIII, Bd., S. 97. Wien 1898.

Солуна или за Солун; путници су морали, уз огроман губитак времена, да преноће у примитивном хану у Зибевчу. Од 1890. ове невоље више нема. Директни возови саобраћају двапут дневно у оба правца, и отада је знатно порастао промет, који је у почетку био одиста јадан. Године 1898. пругом Ниш-Зибевче превезено је 215500 путника и 1434400 метарских центи робног терета; према томе, били су то веома скромни резултати у поређењу с очекивањима која су везивана за отварање железничке пруге Београд-Солун.

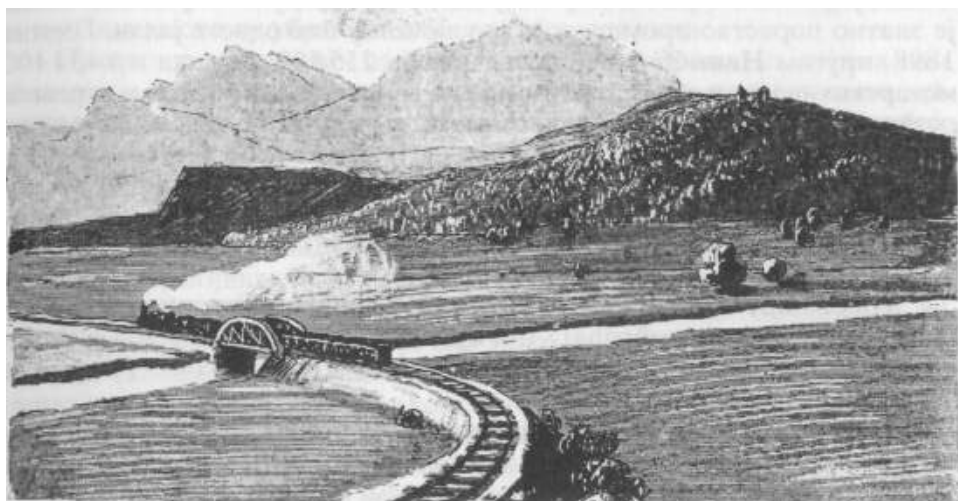
3. НИШ-ЦАРИБРОД (ЦАРИГРАД)

Ни ова пруга, отворена 1. августа 1888, није одговорила очекивањима. Додуше, сад саобраћају три путничка воза дневно и три експресна недељно у оба правца. Број путника, као и робни промет, растао је већ у првој години.

Ма колико нишко-врањска пруга била богата лепим пределима, по живописности она ипак знатно заостаје за споредном пругом Ниш-Пирот. Нарочито је клисура Нишаве између Бање и Беле Паланке, дуга 7 km, права ризница романтичних лепота крша; драж јој још повећавају историја, предања и мистика. Окомите кречњачке стене се тамо толико приближавају да река која се пробија дном клисуре нагриза подножје и једне и друге стране, па су Римљани били приморани да трасу свога пута поведу преко високих околних брда. Међутим, савременим градитељима је ипак успело да обимним минирањем стена, високим потпорним зидовима, мостовима и 40-250 m дугим тунелима (има их шест), често и кривудавим, отму од стена пролаз за пругу. Честе истурене стене, које затварају сваки видик, наметнуле су између Ниша и Беле Паланке подизање 30 чуварских кућица; за своју тешку и, због честог одроњавања камена, веома одговорну службу чувари добијају само 55 франака месечно.

Пошто пруга од Ниша до Бање пресече равницу, која се упоредо са правим цариградским путем протеже ка истоку, и затим пређе преко Нишаве, она између Просека и Малче савија у 10 km дуг теснац, са црвенкастосмеђим стенама шкриљца, пешчаника и сивог кречњака, и прилагођава се кривинама овога теснаца са безбројним бучним и пенушавим каскадама. Начин како је пруга пројектована и изграђена служи на част немачком инжењеру Капу.

Међу многим живописним пунктовима који стално привлаче пажњу путника, прво место припада свакако Сићеву. Испред, поред и испод сеоцета, које лежи на знатној висини, одасвуд провирују, угнежђене међу виноградима, ораховим дрвећем, литицама и планинским потоцима, рушевине замкова, манастира и црквица, за које се везују најразличитије легенде. Близу станице види се на левој страни висока квадратна кула јаких зидова, а одмах затим на супротној страни, под

НИШКА БАЊА, Сува планина - поглед од железничког моста на Нишави.

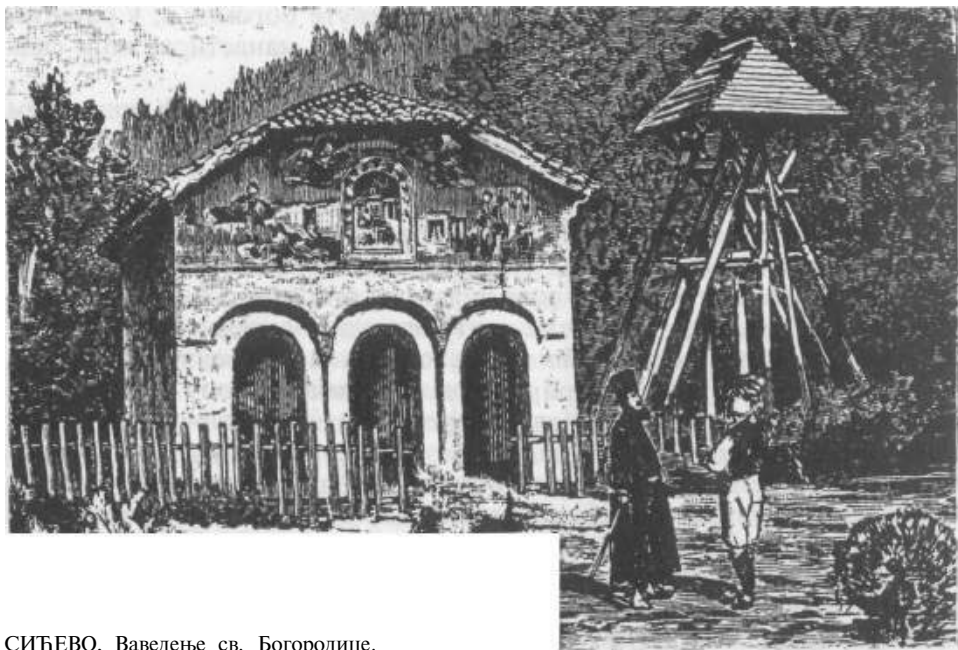
окомитом стеном 610 m високе Кусаче, манастир Ваведење св. Богородице, црквица поред које се налази извор са ванредно питком водом; овај извор привлачи многе Нишлије, јер му се приписује чудотворна лековитост. У овој црквици, украшеној фрескама, освећеној 1648. и обновљеној 1875, сићевачки поп сваког петка обавља литургију.

Мало даље, на десној обали реке недалеко од Сићева, виде се рушевине манастира Трнова св. Петка, чији сабор и данас још привлачи народ из целе околине. Једном давно је, кажу, на дан сабора за време службе божје извршен препад на цркву, и кад се доцније трагало за накитом невеста покопаних под рушевинама, оне су нађене претворене у млинске каменове. Веродостојније звучи прича која се везује за »Јанкулов збег«, недалеко од јаких зидина неког замка на Слабици. У немирним временима раја је обично тражила прибежиште у овој неприступачној дивљини. Турски прогонитељи су однекуд сазнали да су се многе хришћанске породице тамо склониле, па су пошли да их поробе. Али на путу донде морали су да прођу једно место на коме је стаза, усечена у окомиту литицу, толико узана да су могли пролазити само један по један. На том месту их је у заседи сачекао одважни момак Јанкуло и убио једног, па другог и још неколико Турака. Кад су остали видели каква им опасност прети, дигли су руке од похода и вратили се у долину. Отада то место носи Јанкулово име.

О разарању оближњег манастира Св.Успење на Грацу народ прича: Пре неких двеста година, калуђери тог манастира уграбили су и

одвели једну лепу, младу девојку. Њен брат је дуго трагао за њом, али без икаква успеха; међутим, кад је једне недеље ишао у цркву, с прозора манастирског конака пала је пред њега женска папуча, у којој је он одмах препознао папучу своје сестре. Али калуђери нису признавали да је девојка код њих. Да би се осветио за обешчашћење своје сестре, разљућени брат се обратио за помоћ Турцима из непосредне околине, а ови су побили калуђере, па затим опљачкали и разорили манастир.

Међутим, сва ова дела људске руке, на занимљив начин искићена мање или више романтичним легендама, бледе пред приказом који пружају 941 m високи Облик и још виши Плеш (1327 m); штета само што локомотива на том месту мало не успори возњу. По 200 m су високе урвине са природним отворима, између њих уски усеци обрасли дрвећем дивљих крушака, младим буквама, храстовима, јавором и жбуњем. Овде поток који се сурвава низ стење, тамо на изглед недоступне пећине, али је у њима, упркос томе, недалеко од Сићева, испод млађег слоја с остацима човека и животиња, нађен један још старији у коме се могу наћи кости *Ursus spelaeus*-а. Таквих пећина, до којих се може доћи само уз довођење живота у опасност, има и на Поповом стубу код Градишта на десној обали; и баш због те своје неприступачности оне су у злим турским временима биле подесна скровишта хришћанском становништву, које је познавало и најскривеније стазе и

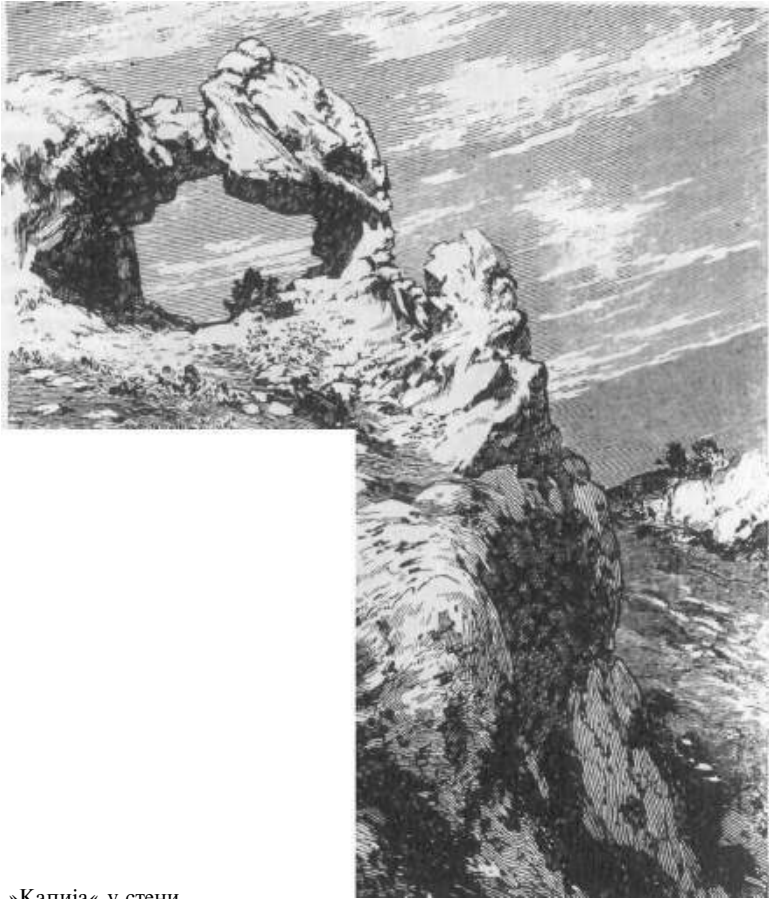
СИЋЕВО, Ваведење св. Богородице.

богазе. Опет прелазимо преко реке, која се бучно и као побеснела пробија кроз стешњено стеновито корито, местимично светлозелена, а понегде тамно обојена од стења које кида и дроби. На неким ерозијом већ истрошеним косинама виде се терасасто распоређени јаки потпорни зидови, који треба да заштите пругу од честог одроњавања камења. На неким висовима код Долапа и Црвеног брега, кречњачке масе личе на куле и замкове; такав је, на пример, Шупљи камен на изласку из клисуре у све ширу долину око Беле Паланке, Белопаланачко поље.

Ова пријатна и напредна варошица јасно се оцртава на тамној позadini подножја Голеша, који припада масиву Суве планине. Мало повише, у средини шанца који господари варошицом, пада у очи бела зграда барутног магацина, доле, поред самог железничког насипа, виде се оголели темељи великих римских грађевина, а у подножју брежуљака засађених виновом лозом уздиже се споменик ратницима палим при ослобађању Беле Паланке. О занимљивој прошлости ове варошице, о њеном изгледу у доба Турака и данас говорио сам у глави VIII.

Из Белопаланачког поља, уоквиреног подбрежјем Суве планине и Св. Николом, огранком планине Балкан, пруга нас води у источни део долине реке Нишаве, између повијараца планине Балкан, засађених виновом лозом, на десној обали, и претежно неродних падина планине Белаве на левој. Код црквице Св. Оца и римског кастела наспрам ње, који се налази пред Сињцем на висини од 477 m, пруга још једном прелази кривудавау, брзу реку. Поред поменутог богомоље, у ранијим временима овде је било још неколико мањих манастира, који сада леже у рушевинама.

Долина, која се све више шири, око Станичења је већ под лепим културама. Ово повелико, збијено село настало је на слоју одроњеног кречњачког стења; на литицама Белаве, које су овде готово окомите, још се јасно распознају границе и размере ове катастрофе. На незнатној удаљености од станице, пруга прелази реку Темштицу преко моста на коме су два порушена лука замењена дрвеном конструкцијом. На основу онога што сам из воза видео, не бих више ништа могао да кажем о овој долини, која је на карту први пут уцртана тек 1871. Па ипак се слободно може рећи да је она пуна природних лепота и повезана са значајним историјским догађајима, о чему је већ било говора у глави VIII. Због једног према северу истуреног остењка Белаве, око кога оптиче Нишава, морали су бити изграђени један тунел и два моста. Возећи се уза саму десну обалу, стигли смо затим до допадљиве пиротске железничке станице, која лежи у проширеној равној долини. Овај пријатан градић, који надвисује црква са три куполе, постао је на Западу веома познат по својим раскошним ћилимовима. Његово освајање у српско-бугарском рату и примирје које је брзо закључено енергичним посредовањем грофа Кевенхилера пред-

»Капија« у стени.

стављају последњу епизоду у историји Пирота, који је доживео многе ратове (глава VIII).

Код велике касарне, грађене у павиљонском стилу, пруга пресеца Нишаву и у правој линији према југоистоку продужава до границе на левој страни речне долине, покривене алувијумом са бујним њивама, воћњацима и виноградима. Војни пут Београд-Цариград ишао је таксе овим правцем. Швајгер је још и у XVI веку видео његову трасу. Занимљиве су узгредне напомене овог путника о пореклу овог старог »грађеног« пута. Он се приписивао »хунском вођи Атили или неком угарском краљу и ишао је од Будима до Цариграда, али су га Турци добрим делом разрушили и тим материјалом градили своје градове«. Поред ушћа Суковске реке, североисточно од Градишта, још се виде остаци римског кастела, а код западне Јалботине сачувани су остаци још једног. Близу српске граничне железничке и царинске станице

Тунел на Нишави.

- 9 Сукова, тамо где пруга данас пресеца истоимени поток, Млечанин Катарин Зено видео је зидине неког старог града. Нешто југозападније, под западном падином Царева камена (642 m), лежи Суковски манастир, који је 1859. у славу Богородичина успења подигао побожни крупачки сељак Виден, заједно с попом Јованом. Ова богомоља нема своју парохију, али знатно је посећена нарочито откако граница повучена 1878. отежава Србима из речне долине посећивање нешто вишег манастира Св. Николе, који сада припада Бугарској. Архимандрит имућног манастира Сукова стара се, уз помоћ једног калуђера, о поседу, који се састоји од 27 хектара ораница и ливада, 5 хектара воћњака и винограда, 45 хектара шуме, 1 воденице, 1 ваљарице и приличног броја стоке; годишњи расходи манастира износе 2400 динара, и они се из остварених прихода лако покривају.

Непуна четири километра од моста на Суковској реци, у све ужој

клинсури Нишаве, са странама од сивог кречњака и петрефактима богатог пешчаника, пруга излази на бугарску границу. Источно од тога места, на Паскашији, код села Милојковца, које се раније и само тако звало, виде се рушевине античког кастела који би могао да буде идентичан са »mutatio Translitaе«, према Itin. Hieros. удаљене од Turges-a (Пирота) 12 миља, уколико није лежала нешто северније код моста на Суковској реци. Десет миља даље била је »mutatio Ballavstra«, али она се већ налазила на територији која је данас бугарска, као и следећа »mansio Meldia«; за ову последњу сам утврдио да се налазила код Драгомана, који се прочуо у новембру 1885. године.¹¹ **На целом путу од Пирота до Сливнице прате нас многобројни тумули, у којима су, или око њих, многи храбри српски и бугарски ратници нашли покоја поред својих праисторијских земљака. Надајмо се да је то био последњи рат између ова два брата народа и да НОВ неће изазвати чак ни њихов спор око македонског наслеђа.**

4. КРОЗ РЕГУЛИСАНЕ БРЗАКЕ ДО ЂЕРДАПСКОГ КАНАЛА

У првој и овој књизи пратили смо 115 km дуг пут који је под царевима Тиберијем и Трајаном усечен у стене десне обале Danubius-a, дивили се огромном Аполодоровом каменом мосту код Турну Северина и античком каналу код Сипа; захваљујући овом каналу, римској флоти су Гвоздена врата увек била отворена. Од тог давног времена и његове епохалне грађевинске делатности па све до 1830. ништа се није предузимало да се Дунав, у складу са својим природним могућностима, учини највећом и најјевтинијом саобраћајницом која би повезивала Запад са Истоком.

Ђердап је вековима одвајао угарски Дунав од турског; Оршава је штитила горњи, а Видин доњи ток реке. У време војних операција против ових утврђених места водостај у Ђердапу је увек утицао на могућност и обим употребе аустријских галија и турских ратних шајки. Стога је Порта у катарактима гледала природан бедем који је штити од све јаче Аустрије, па је све предлоге за њихово регулисање упорно одбијала хватајући се и за најбезвредније изговоре. Године 1835. одбачен је предлог барона фон Штирмера, а 1870. и други, јер се у њима видела нека опасност за рушчучку паробродарску компанију »Azizieh«, која је уживала заштиту државе. Овакве сумње потхрањиване су и неким спољним утицајима, јер се само тако може разумети недавно изнесен приговор турских комесара да би прокопавање пловног канала у Ђердапу створило сталну опасност од поплава за Видин. Кад је аустријским преговарачима успело да обеснаже овај приговор, онда су тешкоће почеле да стварају Румунија и Србија, којих се

¹¹ *Donau-Bulg. u. d. Balkan*, II. Aufl., III. Bd. S. 205, 246.

регулација овог пловног пута најнепосредније дотиче. Ове младе државе, осетљиве на питања своје аутономије, коју, поред осталог, штите и војним кордоном дуж дунавских обала, траже да у преговорима буду и оне заступљене пуноправним комесарима, чему се, опет, као сизерен, противила Порта. Међутим, све интензивнија средњоевропска трговина с Истоком, као и рударство које се све снажније развијало у угарској и српској приобалној зони и изгледи на повољније услове за искоришћавање богатих шума у тим зонама вршили су све јачи притисак у правцу дуго одлаганог савлађивања Гвоздених врата, утолико више што су Вашархељијева сондирања свих катараката већ 1834. распршила бајку о томе да се они не могу учинити проходним за бродове - што је довело до пројектовања скупоценог Сечењијевог пута. Изврсни радови Вашархељија подстакли су најпре Дунавско паробродарско друштво да на сопствени рачун и при високом водостају почне минирање најопаснијих стена. Оно је већ 1834. издало 17800 форинти за одстрањивање 530 кубних хвати чврстог материјала у Гребенском теснацу, што значи у просеку 33 форинте по кубном хвату. У овим радовима, који су настављени и трајали све до 1866, учествовала је 1854. и царска влада да би олакшала транспорт трупа према окупираној Влашкој. Помоћу 46 мина од 20 цоли дубине и 2 цола дебљине одстрањена су 1856. два стеновита гребена у реци да би се омогућио пролаз двама бродовима («Излаз» и «Тахталија», са по две машине и 4 кола), који су по специјалној поруцбини грађени код Блајта у Лондону и који су горњим катарактима пролазили при водостају од само 3 стопе и 5 цолова; после ових радова они могу да пролазе кроз Ђердап чак и при водостају од 4 стопе и 2 цола на оршавском водомеру, на коме је 1834. забележен најнижи ниво воде и узет за основу свих дубина унесених у карту.

Вашархељијеви изврсни радови послужили су и као основа за регулационе планове истакнутих хидротехничара Пазетија, Векс-Динелија, Мак-Алпина, Маркетија и др. Он сам је препоручио заобилажење четири најопаснија остењка: Излаза, Тахталије, Јуца и Преграде, помоћу хоризонтално загађених бочних канала, на низводним излазима снабдених бранама, са басенима, затим изградњу сличних канала са проточном речном водом и без брана код прагова Стенке и Гребена, и најзад побољшање пловног канала изградњом заштитних насипа код мање опасних остењака Козла и Дојке.

Коришћењем ових и новијих предлога успело је Одељењу за изградњу сувоземних и водених путева при бечком Министарству трговине да после дугих техничко-економско-комерцијалних разматрања ствар доведе дотле да се прихвати један комбиновани пројект, чији је главни део чинила изградња пловног канала дуж десне обале. Такав пројект је образлаган тиме што пловидбена линија у речном кориту изнад и испод Ђердапа лежи у продужењу пројектованог канала; што је пад у овом затвореном каналу равномерно распоређен, па је и

брзина речне струје умањена; даље, што изградња канала није повезана с неким нарочитим тешкоћама, па се и завршетак градње може очекивати у најкраћем времену. Према прорачуну царско-краљевског грађевинског инспектора Векса, трошкови укупних радова износили би 4 милиона аустријских форинти.

То је било све што је у Бечу урађено до 1870. Наиме, од Париског мира, тамо се чврсто заступало становиште да је савлађивање Гвоздених врата, као и регулација рукавца Сулине, међународни проблем, па су се пројекти, разматрани у безбројним комисијама, бесконачно вукли и на крају завршавали у архивима! - Међутим, Дунавско паробродарско друштво било је сувише заинтересовано за решење проблема Гвоздених врата да би га могло оставити на миру. Године 1872, директор фон Касијан с мађарским министром Трефортом и бечким банкарком Самсоном основао је конзорцијум који је уз помоћ чувеног градитеља Ири-канала Мак-Алпина израдио НОВ пројект за регулацију Ђердапских прагова. Он се заснивао углавном на систему брана и изгледао је толико практичан да је неколицина капиталиста радо понудила средства за његову реализацију. Онда су се опет тргле званичне инстанце и 1873. формирале међународну комисију, коју су сачињавали аустроугарски и турски инжењери и представници Дунавског паробродарског друштва и која је, после дугих саветовања, израдила предлог за чије је извођење било потребно обезбедити износ од 16 милиона франака.

На жалост, српско-турски рат који је избио 1876. осујетио је реализацију овог пројекта, на изглед веома блиску јер се одиста радило приљезно, чему сам се и сам радовао. Опет је неколико година прошло а да се ништа није предузимало, док 1879. није дошло до катастрофалне поплаве услед изливања Тисе. Тада је мађарска влада одлучила да стране хидротехничке инжењере позове на саветовање на коме се од њих тражило да оцене пројект регулације доњих брзака Дунава из 1874. године. У јесен 1883. затекао сам у Оршави инжењере које је послала мађарска влада, заузете решавањем овог тешког задатка; вршени су и експерименти с новим минским патронама пуковника Лауера, које су се показале као одличне.

Од ове последње државне иницијативе Ђердап је опет дуго био сталан предмет расправа у разним бечким друштвима, у којима су више пута понављани или варирани подаци које сам навео у предавању одржаном 27. јануара 1874. у Бечком географском друштву и упозорење које сам формулисао у својој *Србији* 1868: »Ако се жели спречити да поморске државе Енглеска и Француска средњоевропску продукцију сасвим потисну са источног тржишта и да се богате земље на Црном и Каспијском мору, које теже вишој култури и већој потрошњи, ослободе трибутарне зависности од посредничке цариградске трговине, онда је неопходно да се средњоевропском промету што пре отвори што слободнији и што јевтинији пут ка лукама Самсун, Трапе-

зунт, Решт и Поти. А та велика, свих запрека ослобођена саобраћајница не може бити ниједна друга већ река Дунав повезана са залеђем својим притокама и смишљено изграђеном железничком мрежом. Ако владе подунавских држава схватају свој задатак, ако су довољно далековиде да и преко тренутних несугласица и тешкоћа сагледају своје истинске трговинско-политичке интересе, оне неће допустити да запрете на доњем Дунаву чекају новог Трајана и постараће се да потомство о њиховом жалосном утицају на културу и саобраћај може да сазна само на основу данашњих описа тога стања. Ваљда тај тренутак више није далеко!»

Десет година доцније Турска је Берлинским уговором дефинитивно избрисана из списка подунавских држава, а уклањање свих сметњи пловидби у доњем току Дунава поверено је чланом 57. истог уговора Аустрији, која је истовремено овлашћена, као и раније Лондонским уговором од 13. марта 1871, да за накнаду трошкова убире од бродова који пролазе кроз Ђердап одређену таксу по тони. После дугих преговора, техничко извођење је преузела Угарска, а заједничко Министарство спољних послова у Бечу примило се задатка да с Румунијом и територијално најзаинтересованијом Србијом склопи одговарајуће аранжмане. У јуну 1888. угарски парламент је једногласно прихватио одговарајући закон, који је поднео енергични министар саобраћаја Барош, као и предрачун трошкова од 6 милиона расподељен на 6 година.

Као што сам већ приликом описа моје вожње чамцем кроз катаракте Дунава у првој и у овој књизи истакао, они се састоје од три главна дела одвојена широким котлинама без стења код Доњег Милановца и Оршаве. Не рачунајући плитак Коронински рукавац код Молдове, који крије само поједине остевке, то су: 1. Гребенска клисура између Голупца и Доњег Милановца, 2. Казан између Голубиња и Оградине и 3. Гвоздена капија између Оршаве и Сипа. Погледајмо сад поближе поједине катаракте и обимне радове који су се на њима морали извршити.

Деветнаест километара низводно од Молдове пловидба наилази код Голупца на прву стену, 760 m дугу Стенку. Река је овде широка 950 m и због умереног пада тече прилично мирно, али већ при водостају од 0,75 m изнад нуле пловидба је преко овог прага немогућа за веће бродове. Петнаест километара низводно, близу Гутманових рудника угља код Дренкове, наилази се у речном кориту, које се местимично сужава на свега 340 m, на прагове Козла и Дојке, састављене од кварцитног кристалоног шкриљца. Пад износи 2,65 m на 2280 m тока, и тек при водостају од 1,60 m изнад нуле могли су безбедно пролазити бродови са просечним газом од 1,60 m. Овде, у Госпођином виру, у камен урезане римске спомен-плоче казују да су на десној обали усечени пут изградиле под царем Тиберијем 28-30. године Четврта и

Пета легија, и да је тај исти пут поправљан под царевима Валентијаном и Титом.

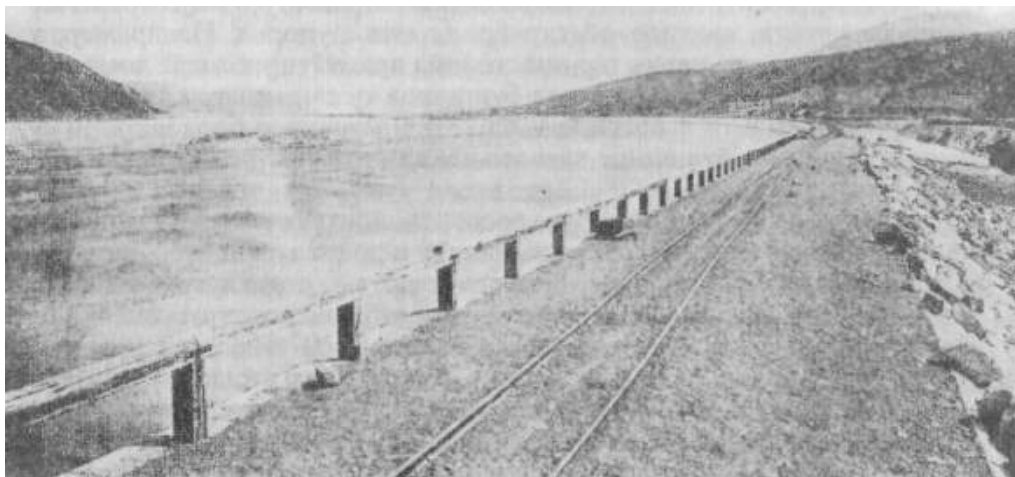
Девет километара даље, под сурим стенама Бивола, из воде штрче стене Излаз и Тахталија, састављене од црвенкастосмеђег кварцног порфира; оне су окружене стеновитим шкриљцем отпорним на речну ерозију и штрче око 0,95 m изнад речног корита, које је овде широко од 530 до 950 m; при паду од 2,85 m на дужини од 1900 m оне на неколико места пловидбу допуштају само каналом широким 3,80 m, обележеним црвеним бовама (шимандрама). Убрзо затим, код Гребена с његовом гредом протегнутом према Свињици, речно корито сужено на 440 m наједном се према Поречком острву шири до 2220 m, и прва стеновита клисура се овде завршава Гребенским вратима.

Радови планирани за уклањање поменутих сметњи пловидби у Гребенској клисури углавном се поклапају с оним које је предложила међународна комисија, уз извесне допуне најискуснијег познаваоца доњег Дунава директора Маркетија. Кроз Стенку је просечен канал дуг 800 m и широк 60 m, за који је минирањем требало одстранити 7400 m³ камена. За други, праволинијски канал, дуг 3500 m, просечен кроз Козла—Дојке, требало је уклонити 85000 m³ кварцног кристалоног шкриљца; за трећи, дуг 3800 m, од стена Излаза и Тахталије до Гребенских врата, минирањем је уклоњено 47000 m³ стеновите масе; међутим, да би се код ових последњих ублажио пад и да би се продубило речно корито код Свињице, морао се уклонити гребенски рт минирањем 400000 m³ камена; тим материјалом је дуж леве обале, на удаљености 350 m од ње, изграђен 6200 m дуг насип, који корито сужава на 500 m и чија горња површина износи 68000 m²; осим тога су ради заштите од бочних струја на српској страни изграђена два попречна заштитна насипа.

Девет километара низводно од Гребена почиње друга стеновита клисура. То је 6260 m дуги Казан, који повезује Доњомилановачку с ужом Оршавском котлином. Његови дубоко усечени теснаци крију обиље романтичних слика и велелепних дела људске руке. Насупрот Трајановом путу изграђеном на десној обали види се Сечењијев пут с величанственим галеријама и вијадуктима, затим минирањем створени огромни усеци на Чукару, који с обзиром на тадашња скромна техничка средства морају изазвати дивљење код данашњег посматрача. За постављање спомен-плоча великом римском императору и заслужном угарском државнику тешко би се могло наћи достојније место од Казана, с његовим готово вертикалним величанственим кречњачким стенама, које се местимично приближавају на свега 200 m, у чијим усецима своја гнезда врх тимора вију безбројни орлови и у чијем је подножју моћна и хучна речна струја пробила пут за своје корито, местимично и 50 метара дубоко. На горњим, 850 m широким вратима клисуре код Голубиња, пружа се као брана преко реке 530 m дуг

стеновити праг, који се састоји од гранита, порфира итд. Речни пад овде износи 2,40 m на 1000 m, а брзина тока 2,85-3,85 m у секунди; пловидба преко ове опасне стене могућа је тек при водостају од 1,60 m изнад нуле. Извлачењем око 32000m³ камена овде је створен 60m широк и 1300 m дуг канал, а ради ограничавања пловног пута изграђена је 3 m дуга брана, која је изискивала померање више од 120000m³ камена, и то с таквим профилом да је она при средњем водостају преплављена и за лађаре обележена бовама. Даље у Казану има још само један остењак - Калиники, који је видљив тек при водостају од 3,77 m изнад нуле. Иначе, бродови су у Казану имали да се боре са слаповитим речним током само при узводној пловидби и при високом водостају. Трећа и последња клисура, Гвоздена капија у ужем смислу, почиње 4 km низводно од утврђеног острва Оршаве (Адакале). Ту је речно корито, удаљено три километра од угарске границе, високим стенама на румунској и двама огромним наносима планинских потока на српској страни сужено од 950 на 600 m. Један стеновит праг, дуг 380 m, који се протеже ка десној обали, задржава овде узбуркану и као побеснелу водену масу, која га надвисује једва 0,30-1,60 m, а затим још дужа Преграда, коју сачињавају многобројни одвојени остењци, потискује велик део те водене масе ка левој обали, где се она између стена Ла Рече, Крафјовин и Чифутског камена, истуреног од Преграде, у безбројним вртлозима и противструјама са брзином 3-4,75 m сурвава у један канал, 115 m широк и 50 m дубок. Пловљење овим најопаснијим делом Ђердапа било је за бродове на весла често сасвим немогуће, за пароброде веома опасно, а при водостају од само 2 m изнад нуле морао је сваки саобраћај преко Преграде бити обустављен. Изведени пројект на овом најопаснијем брзаку битно одступа и од онога који је израдио Маркети и од предлога који је одобрила стручна комисија аустријског удружења инжењера. Маркети је препоручивао канал с браном, пошто је отворени, 60 m широк пловни пут са једном трасом за који се залагао Векс само незнатно побољшавао саобраћај, а приговори који су из стратегијских разлога изнети против система са бранама погађа све пројекте подједнако. Насупрот томе, овај скупљи систем омогућава дневни пролаз узводно и низводно за 20 конвоја = 100 шлепова са товаром од пола милиона килограма, а да за тај огромни учинак не тражи више од два мала пароброда на вијак са посадом од шест људи. На меродавном месту ипак је, у сагласности с министарствима трговине и војске, закључено да се изгради отворен канал са два насипа дуга 2000 односно 2650 m, широка 80 m и дубока 3 m, који је после одводњавања градилишта и прокопан паралелно са римским, само нешто северније од њега, уз одстрањивање 380000 m³ стеновитог материјала мињањем, а његове стране су поплочане тврдим кречњаком.

С обзиром на велику одговорност у односу на пловидбу и на знатне материјалне жртве које су се морале поднети, сви учесници у

Сипски канал.

овом величанственом регулационом пројекту пришли су послу крајње озбиљно и запослили своје најбоље снаге. У јесен 1889. с радошћу сам угледао на све стране постављене нивелационе ознаке инжењера које је угарска влада послала са задатком да изврше припреме за ове обимне радове. Године 1890. они су и започети тиме што је њихов најревноснији поборник, Габријел фон Барош, кога је 22. маја 1892. у 42. години задесила прерана смрт, у присуству ресорних министара Аустро-Угарске и Србије, електричним упаљачем испалио у Гребенском теснацу припремљену мину са 4 000 kg карбоазотина. Овај значајан чин овековечен је на једној стени на угарској обали преко пута Голупца следећим натписом: »Регулација брзака на доњем Дунаву, предвиђена законским актом XXVI године 1888, започета је 15. септембра 1890. за владавине Фрање Јосифа I, старањем владе чији је председник био гроф Јулијус Сапари, а под надзором краљевског угарског министра трговине Габријела Бароша де Велуса. Нека Бог благослови ово дело и његове творце.«

Тешко је навести и описати шта су све у наредним годинама урадили аутори овог регулационог плана и државни органи који су се старали о његовом извршењу -- краљевски грађевински саветник Ернст Валант, краљевски грађевински саветник Хоспоцки, грађевински директор Рупчич и — last not least - монтажист Отерман, инжењери Хуго Лутер и Лемер, као представници Берлинског дисконтног друштва и брауншвајшке фабрике машина Г. Лутера, са њиховим ваљаним техничким штабом, да би преузете радове, упркос на изглед непремостивим елементарним тешкоћама, завршили до утврђеног рока (1895). Само ћемо указати на то да је овде извршен задатак под условима који

су у историји минерских радова јединствени у свету и који би, после првих резултата, свакако обесхрабрили мање упорне. На пример, у почетку су се на као челик тврдим стенама прага Јуц у комаде ломила и најквалитетнија длета; из врхова бушилица су само за три дана избијени црни дијаманти у вредности од 25000 марака, а бродови који су носили машинске бушилице заглављивали су се при нижем водостају међу оштрим стенама.

Ове и хиљаду тешкоћа друге врсте успешно су савладане задивљујућом упорношћу, немачком радљивошћу и довитљивошћу. Ускоро су радионице за израду машина, бродова и вагона, подигнуте у великом стилу код Оршаве, почеле да лиферују специјално конструисане »бродове разбијаче«, чија су падна длета тешка 8—10 тона с неодољивом снагом одваљивала огромне блокове и најтврђих стена и разбијала шилъате остењке који су се дизали са дна речног корита. Саграђени су и побољшани бродови бушилице, који су са 12 машина истовремено у стенама бушили 12 редова рупа, које су затим поузданим патронама пуњене, а ове електричним водовима повезиване и помоћу електричног упаљача са довољно удаљеног брода истовремено испаливане. На такав начин су испаливане огромне mine са 3000—8000 kg, а поједине, које су стајале и до 32000 марака, чак и са 13000kg динамита. Материјал добијен минирањем, већином мањим пуњењима под водом, извлачен је багерима, транспортован покретним тракама и одмах примењиван за изградњу канала и брана; »универзални бродови«, снабдевени падним длетима, крановима и кашикама, откривали су помоћу специјалних уређаја евентуално још заостале подводне стене и одмах на месту предузимали последње чишћење и поравнавање речног дна.

У миленијумској години Угарске, овај гигантски посао био је у својим најтежим партијама завршен. И одиста, откако су Римљани изградили свој лимес на Дунаву који и данас изазива дивљење и откако је генијални Сечењи увео пару у саобраћај на овој реци, њени анали нису забележили ниједан догађај таквог значаја какав је имала помпезна свечаност приликом које је 27. септембра 1896. цар Фрања Јосиф, у присуству краљева Србије и Румуније, објавио окончање ових радова. Величанствени призор, кад је прелепи пароброд »Ferencz Jozsef« под ведрим плавим небом и уз грмљавину топова преко лако затегнутог ланца упловио у нови канал, несумњиво ће остати незабораван свим очевицима који су се били окупили на десном, српском вучном насипу »Саларији«.

Међутим, тек сутрадан, кад сам бродом »Elisabeth«, којим је командовао капетан барон фон Мероде, кроз дунавске брзакe стигао у Земун, видевши уз пут на делу још неколико поменутих »бродова разбијача« и других машина, постало ми је јасно какву је овде победу над непокорним елементима однео људски дух с најнапреднијом техничком науком, подстицан патриотским осећањем дужности, здравом

амбицијом и снагом воље која се само замислити може. Меравни стручњаци су већ тада високо оценили изграђене објекте код Јуца, Гребена, Тахталије, Излаза, Дојки, Стенке и окарактерисали цело ово величанствено дело као изванредан подвиг наше модерне технике. Треба још само да се заврше започети скромнији радови у Коронинском рукавцу, затим нека мања минирања код Голупца, Козле, Пијетре Негро и Лонго и да се јужни насип канала у Гвозденој капији продужи за 600 m узводно, па да се спречи сурвавање водених маса које речном току даје брзину од 4,5 m у секунди.

Разумљиво је да се не могу унапред дати прецизнији подаци о роковима завршетка и тачне цифре трошкова за подухват у коме је поред државних органа и дирекције било ангажовано 40 инжењера, 9000 радника, 30 пловних објеката за сондирање, минирање, сечење стена и багеровање, 5 универзалних бродова, 92 дереглије за транспорт камена, 5 шшвећих и 3 покретне дизалице, 9 локомотива и 1400 вагона, за подухват који је изискивао премештање стеновитог материјала од око 1,5 милиона m³ (од чега је половина била под водом) и за који су машински и хидротехнички инжењери и техничари морали тек да смишљају и конструишу подесне грађевинске справе и уређаје.

Првог октобра 1898. угарска влада је са изузетном широкогрудости, без накнаде, провизорно предала међународном саобраћају целокупне уређаје и постројења за које је предрачуном било предвиђено 6 милиона форинти, али СУ са свим допунским радовима стајали 18,25 милиона; да би се реализовао цео тај пројекат, морао се расписати државни зајам који је с интеркаларним каматама достигао износ од 45 милиона форинти. Велике наде које су у њега полагане испунио је нарочито главни објекат, канал у Гвозденој капији, на чије је отварање чекало 90 бродова натоварених румунским житом намењеним јужној Немачкој. Од октобра до децембра, при врло ниском водостају, прошло је већ 1208 пароброда и 710 шлепова са 90500000 kg терета, који окуда уопште не би могли проћи да није било ових регулационих радова. Први је, за 42 минута, каналом прошао нови брод Дунавског паробродарског друштва »Daniel«, вукући један до врха натоварен шлеп. За њим је ишао цео низ тегљача са по 14 шлепа. Међу овима је »Vindobona«, при водостају од свега 0,82 m на оршавском водомеру, провела један шлеп са газом од 17 dm, а »Еугора«, 25. новембра, при водостају од 0,87 m, други са газом од 18,25 dm; са пролажењем каналом с већим конвојима није се ни рачунало, као ни са мимоилажењем бродова који плове у супротним правцима, већ је за пловидбу узводно било предвиђено преподне, а за низводну поподне.

Међутим, и поред општег признања за велику корист коју су извршени регулациони радови донели нарочито приобалним државама које су учествовале у трговини сировинама, веома мучно су, због своје висине, одјекнуле пловидбене таксе на регулисаној деоници између

Молдове и Турну Северина, које је одредила и 19. фебруара 1899. објавила угарска влада, на основу права које је Берлинским уговором признато Аустро-Угарској; са наплаћивањем тих такса почело се 1. маја 1899; због своје висине оне су за сиромашније подунавске земље често представљале непремостиву запреку и претиле да све предности величанствених регулационих радова претворе у илузију. Највише се у својој транзитној трговини житом с Немачком осећала угроженом Румунија, пошто је бродарина, која је од Ђурђева до Будимпеште раније у просеку износила 64 крајцаре по метарској центи, новооктроисаним таксама повишена за 11 крајцара, дакле скоро за 18%; истина, за веће раздаљине тај неповољан однос се нешто ублажавао, али никад се није изравнавао.

Пропис о пловидбеним и каналским таксама на делу Дунава који је регулисала Угарска одређивао је следеће:

§ 1. Пароброди и шлепови, баркасе и други пловни објекти за превоз лица или робе, који делом или у целини пролазе регулисаним делом доњег Дунава, дужни су, уколико на основу § 2 нису ослобођени плаћања такса, да плаћају у § 3 наведене таксе за пловидбу и вучу. Пловидбеном таксом су обухваћене дажбине за коришћење регулационих сегмената Дунава и за бродовођење. За коришћење реморкера који служе за вучу бродова између Турну Северина и Оршаве кроз Гвоздену капију плаћа се посебна вучна такса. Осим ових такса и евентуалних посебних локалних дажбина за коришћење појединих објеката, не могу се наплаћивати никакве друге таксе.

§ 2. Плаћања таксе за пловидбу и вучу ослобођени су: 1. ратни бродови; 2. сви пловни објекти на весла и баркасе кад иду низводно уколико њихова носивост не прелази 1000 метарских центи и уколико им је газ мањи од једног метра; плаћања су исто тако ослобођени и сплавови; 3. вучни бродови ако не превозе никакву робу.

§ 3. Регулисани део Дунава се у тарифном погледу дели у два дела: а) одсек Турну Северин-Оршава, б) одсек Оршава—Молдова. Од бродова који пролазе кроз оба одсека наплаћују се следеће дажбине: I. Од сваког празног или натовареног теретног или вучног брода, пловила на весла или баркасе, на основу пуне носивости односно вучне снаге наведене у сертификату одговарајућег пловног објекта, 20 филира по тони од 1000 килограма. II. За терет смештен на пароброде или вучне бродове, пловила на весла, баркасе и друге пловне објекте плаћа се 18 филира за сваких 100 килограма. Изузетан попуст се одобрава за угал (антрацит, мрки угал, лигнит), ломлени камен, шљунак, цемент, креч, огревно дрво, ђубрива и сирови перолеј; за њих ова такса износи 6 филира за сваких 100 килограма. Путнички бродови који саобраћају према објављеном реду пловидбе и недељно имају више од једне редовне туре, плаћају за робу коју носе пуну таксу утврђену под II, а за носивост само 50% таксе наведене под I. Ако било који брод који је обавезан да плаћа таксу саобраћа само у једном од поменутих два дела

регулисаног сектора, за њега се наплаћује половина таксе утврђене под I и II. III. За коришћење реморкера у каналу у Гвозденој капији између Оршаве и Турну Северина наплаћује се следећа вучна такса: а) за празне или натоварене пароброде и вучне бродове, пловила на весла или баркасе наплаћује се према носивости или вучној снази, наведеној у сертификату о запремини, 5 филира по тони од 1000 килограма; б) за терет смештен на брод 4 филира за сваких 100 килограма.

§ 4. Капетан сваког брода који у регулисани сектор Дунава улази у Молдови или Турну Северину дужан је да на одговарајућем обрасцу пријави носивост брода и терет на њему. Лоц који спроводи брод обавезан је да контролише тачност навода у пријави и да пријаву преда капетанији у Оршави ради одређивања одговарајуће пловидбене односно вучне таксе. Поступак наплате таксе утврђује се посебним прописом.

У одбору за финансије угарског представничког дома министар трговине Хегедиш је 7. новембра 1899. изјавио да је у изгледу битно смањење вучне таксе. Међутим, што се тиче општих пловидбених тарифа, рекао је да се о томе не може говорити док се не прикупе и не проуче обимнија искуства.

Румунска штампа, која је из националнополитичких разлога већином непријатељски расположена према Угарској, па и многи аустријски, српски и бугарски листови нападају и даље »мађарско« оптерећење пловидбе доњим Дунавом, а румунска влада је иступила као тумач предлога домаће штампе и трговачких кругова усмерених на ослобађање дунавске пловидбе од такса. У тим предлозима се заступао став да подунавске државе - Русија, Румунија, Бугарска и Србија - према утврђеном проценту свога учешћа у саобраћају треба да накнаде 20% трошкова регулације - то јест 9 милиона круна - Угарској, која у дунавском саобраћају учествује са 80% . Насупрот овим сугестијама и посебним сугестијама Румуније, које је у једној ноти подржала и Русија, да висину тарифе договорно утврђују земље уговорнице, угарска влада се чврсто држала става да покренуто питање не може бити предмет дипломатског тумачења и дипломатских преговора, јер је уговорно право Угарске на наплату пловидбених такса неоспориво; то ипак не искључује могућност изузетних повластица, под одређеним условима, за неке робне транспорте. Тако је, на пример, влада спремна да на румунске транспорте соли примени битно нижи II тарифни став, чиме би се такса смањила за 0,18 круна по метарској центи (јануар 1900).

Пошто је у априлу 1900. и Србија образовала комисију с циљем да се гранични спорови искрсли отварањем канала у Гвозденој капији разреше у помирљивом духу, изгледа да ће државе доњег Подунавља показати више стрпљења у односу на »путарину« — против које се чују и приговори неутралних земаља - и у односу на оптерећење које она представља, пошто при садашњем стању у Аустро-Угарској и Немач-

кој оне не могу полагати велике наде у остварење својих жеља с обзиром да тамо представници аграрних интереса имају јак утицај, и тим жељама, наравно, нису нарочито наклоњени.

Закључио бих ово излагање жељом коју је 27. септембра 1896. приликом освећења Бердапског канала, у присуству краљева Румуније и Србије, изрекао високи покровитељ овога канала цар Фрања Јосиф: »Нека би ‚*viribus unitis*‘ остварено епохално дело вечито доприносило јачању веза доброг суседства међу подунавским земљама!«

IX

ПРЕКО ПОЖАРЕВЦА, ГОРЊАКА И МАНАСИЈЕ У РАВНИЦУ, СЕЊЕ И ДОБРИЧЕВО

Један леп октобарски дан 1887. године затекао ме је са пожаревачким лекаром др Виктором Скубићем на путу у колико лепу толико и плодну долину Млаве. Зауоставили смо се код братиначког парног млина. Код нас су таква постројења нешто тако обично да хиљаде варошана умиру а да никад нису задржале свој поглед на оштроумно смишљеним уређајима којима имамо да захвалимо за пријатни укус нашег »насушног хлеба«. Међутим, у земљама које су раније биле под Турском с петвековном владавином ислама била је нераздвојно повезана исто толико дуга стагнација у свим областима културе. Велики проналасци и колосалан напредак, који су Западу дали његов данашњи изглед, прошли су без трага мимо ових земаља, које су због затворености својих граница и због опасности од зараза биле потпуно одвојене од осталог света. Кад се над овим територијама завијорио крвави барјак, оне су пале у неку врсту зачараног сна, па је и за младу Србију зора препорода почела тек пре неколико деценија. Путник без предра-суда видеће тамо у свакој клици и најмањег напретка наговештај и јемство једне лепше будућности. Тако је и мене радост обузела кад сам пред собом угледао лепу зграду која спада међу прве зачетке индустрије ове младе државе и радом погона смештеног у њој врши значајан утицај на све бољу производњу брашна у земљи.

У равнијим пределима Србије готово искључиву храну становништва представља турски кукуруз. Тамо где има пшенице, зрно при вршидби коњи обично изгазе и оно се, често неочишћено од земље која се при скупљању с њим помеша, меље на најпримитивнији начин. Наравно, тако добијено брашно даје тешко сварљив хлеб, који може да има најразличитије боје. Пшеница која се гаји у источној Србији намењена је извозу; само незнатна количина се задржава у кући за колаче, у првом реду славске. У западним окрузима је хлеб бељи и укуснији; тамо се зрно пере пре него што се носи у млин.

Градитељ братаначког парног млина, господин Њемец, много је задужио своју нову отаџбину. Он је са већим бројем својих земљака дошао у Србију 1848. да би у земљи без индустрије, са »српским« капиталом, оснивао занатска предузећа на најповољнијим местима. Они су се сматрали претходницим чешког усељавања у већим размерама, а није искључено да су се носили и мишљу о монополисању најуноснијих предузећа. Међутим, испало је друкчије. Врло опрезни Србин, кога је тешко одвојити од његових старих навика, гаји према странцима велико неповерење и при том не зна ни за какве националне разлике. Чехе и Србе »испрека«, с леве обале Саве, звао је као и Немце »Швабама«, то јест људима којима се никад не сме докраја веровати. Међу многим Чесима који су дошли с великим плановима, једино је Њемец успео да оствари свој пројект уз помоћ кнежевске владе, која му је ради побољшања погона на десет година уступила братаначку воденицу, која је припадала манастиру Раваница и која се помиње већ у једној повељи цара Леополда. У почетку је било врло мало помелара. Сељаци су били неповерљиви јер мељаву нису могли непосредно да надзиру као у обичним воденицама, а плашили су се и губитка на тежини пшенице до кога долази приликом чишћења. Неповерење је постепено слабило, нови, рационалнији поступак наилазио је на све већи одзив, и ја сам мали погон, који ми је већ 1860. привукао пажњу, затекао сада претворен у петоспратни парни млин, чијих је седам кола проширено са 12 ваљарица и мељалица.

Млинска индустрија спада данас међу најуносније индустријске гране у Србији. Само у Млавској долини постоје, поред братаначког парног млина, један у Летњиковцу са 7, један у Рашанцу са 10 жрвњева и у Малом Црнићу млин Бајлонија и синова, који сам посетио истог дана и о коме ћу, због његовог занимљивог развитка, рећи неку реч више. Његов оснивач је био један Турчин, који је пре отприлике 60 година с једним Србином поставио овде воденицу. Кад су Турци били принуђени да напусте своје поседе у равници, воденица је дошла у руке државе, или — тачније — у руке кнеза Милоша, који се постарао да се уређаји побољшају. Касније су наследници оног Турчина покренули спор око права наслеђа, али пошто се нови инвентар није могао одвојити, воденица је остала држави, која ју је пре 20 година уступила Њемецовом пашеногу, господину Бајлонију. Овај неуморни предузетник заменио је 1869. водена кола паром, ангажовао је марљиве Бугаре да му изграде једну велику брану с турбином, па је онда с машинама набављеним у Прагу, Будимпешти и другим индустријским центрима годишње млео по 3-4 милиона килограма. На челу погона је као надмлинар један млад, интелегентан Влах, а 100 радника су марљиви Срби, с којима је у почетку било муке, јер нису хтели да раде недељом и празником. Млин ради углавном за богатије сељаке из околине. За сопствени промет он производи само пшенично брашно, које преко великих стоваришта у Београду, Пожаревцу и другим већим окружним

градовима успешно конкурише угарском брашну. За побољшање расе говеда Бајлони је набавио дивне мирцталске бикове, а за Бугаре који су се бавили баштованством пробрану семенску робу из Ерфурта. Плодови су стизали и на гостољубиви сто комфорно уређене куће, у којој нас је с изузетном срдачношћу примио овај српски крупни индустријалац, који је годишње плаћао по 1000 дуката пореза; на жалост, умро је прерано, 1891. године.

Сваки дан путовања показивао ми је све јасније да је у некада заосталој земљи извршен у току последњих 25 година значајан преображај. С напретком пољопривреде, са школама и железницом, порасли су код младе генерације, не само у градовима већ и у селима, захтеви за већим стандардом, што је сада знатно одударало од раније спартанске једноставности. Овај прелазак ка новим облицима је, уопште узевши, још у току и често је праћен упадљивим противречностима, које понекад и комично делују. Тако је, на пример, било у Великом Црнићу кад сам улазио у кућу народног посланика Симе Несторовића, до које су се, усред села, наша кола једва некако пробила кроз густо блато. Овај имућни човек, који у Кличевцу тови свиње и с великом зарадом их извози преко Рама у Базјаш, примио нас је са својим сином школованим у Пешти, који је течно говорио немачки, у једној просторији сасвим европски опремљеној фотељама, огледалима, сликама итд. Обојица су на себи имала одело шивено по француском кроју, али нису осећали потребу за лакшим, чистијим и мање опасним прилазом својој кући, у којој нас је домаћица у старој српској ношњи послужила на најљубазнији начин кафом и воћем и при том се по старом обичају клањала безброј пута.

На једном другом излету из Пожаревца с инжењером Чермаком посетио сам некадашњу манастирску црквицу Заова, удаљену 5 km од Малог Црнића. Она лежи у једној шумовитој удолини питомог и уског, овде једва 120 m високог планинског гребена, који одваја Млавску и Моравску долину, а пошто ју је по предању основао цар Лазар, ужива у народу велик углед, па је од кнеза Милоша добијена дозвола да се она обнови, што је и урађено углавном добровољним радом. Брод с округлом олтарском и истим таквим бочним апсидама обновили су Цинцари 1825, а зидове је, према натпису, за владе кнеза Александра (1849) сликама украсио пожаревачки живописац Живко Павловић; на једној од слика приказана је света великомученица Заова с палмином гранчицом и путиром. Наш водич, поп Милић Ђукић, испричао нам је њен живот у исто онако романтичном облику како је приказан у Вуковим песмама (друга књига). На Аранфеловдан (8. новембра по старом календару) и око Велике Госпојине четири попа једва излазе на крај са жељама верника, који се ту слежу из парохија Великог Села, Врбнице, Топонице, Шљивовца и Пољане. Овде се исто тако радо посвећују побратимства и посестримства, наручују се молитве у случају болести, пошто се претходно пије »сопотска вода« на оближњем

лековитом извору. Велика лековитост се приписује и нешто севернијем извору код Сестрољина. Под ове црквице био је поплочан великим римским опекама, које потичу из неког од многих античких насеља, каквим је, као што смо видели у претходним главама, Млавска долина обиловала.

Осим малих храстових шумарака, све шуме на падинама Хомољских планина подлегле су секири ратара. Земља је готово сва претворена у оранице и насељена је људима који је обрађују. Обрађивање земље се не може замислити без вике, која прати свако испољавање снаге код Срба. Док оре, сељак просто води разговор са својом запрегом, која се састоји од 6-8 волова, међу којима се каткад нађе и понеки коњ; овај разговор замењује наше узде. Младићи и жене воде за време рада таксфе живахне разговоре зачињене шалама, а омиљено је и наизменично певање народних песама. Кад сунце дође у зенит, старешина даје знак за подневни одмор. У густом хладу неког храста чланови породице се окупљају да се окрепе скромним ручком. Али здрава и снажна млађарија не може дуго да мирује. Момци одмеравају своју снагу и вештину у рвању, а девојке ће на први звук фруле похрлити у коло. У коло ће се ухватити и понеки младић, спори ритам се убрзава, монотону мелодију смењује весела »парафинка«, кретње су све брже, беле ланене кошуље весело лепршају на немирном ветру - и пред нама је лепа слика кола, народне игре заједничке свим Јужним Словенима.

После 33 km вожње од Братинца стигао сам у среску варошицу Петровац, о којој је било већ доста речи. У њеној школи, за чије је проширење скупљено 1 200 дуката и коју сада похађа стотинак деце, срео сам се 1860. године први пут са живахним подмлатком народа који је на левој обали Дунава основао самосталну државу са звучним именом Румунија. О њој се све више говори откако њом влада један Хоенцолер, као творац њене пуне независности и оснивач наследне династије. Некада подељена и немоћна, привлачан плен сад ове сад оне молдавсковлашко-фанариотске бојарске породице, које су се бориле за звање и положај »господара«, млада краљевина је умела, мада је једва стигла да залечи ране које су јој нанеле страначке борбе, да у доњодунавским питањима заузме место које одговара њеном срећном географском положају.

У својим многоструким контактима с Власима, кнез Милош је упознао и оценио њихове природне диспозиције много раније од Запада. Чим је окончао борбу за ослобођење, он је предузео кораке да би придобио Влахе за насељавање у опустелим пределима Подунавља. Објављивање »органског реглемана« у кнежевинама, који је сељаке осуђивао на ропство, ишло је наруку Милошевој тежњи, а једнакост свих пред српским законима, као и сношљиви порези, везивали су марљиве досељенике, чији је број брзо растао, за нову постојбину. Само у пожаревачком округу има 48 насеља у којима живе искључиво

ЖДРЕЛО, Влахиње на чесми.

Власи и 54 у којима они живе помешани са Србима. У млавском срезу било је 1896. око 17800 Влаха, у Звижду 12108, у моравском срезу 8967, у рамском 4795, у хомољском 9234, у пожаревачком 3088 и у голубачком 2553 - укупно 59525 Влаха, дакле готово четвртина становништва у округу.

Једанаест километара од Петровца удаљено Ждрело, у коме смо се задржали ради подневног одмора, дало ми је са својих 1413 Влаха у 244 куће прилично тачну и потпуну представу о особинама ових српских Влаха, чије ћу обичаје и карактер доцније у »Крајини« ближе упознати. Њихова ношња је изразито оригинална и живописна. По огромној шубари, кожном грудњаку и белим ланеним панталонама подвезаним испод колена Влах се може препознати већ из велике даљине. Код Влахиња је љубав према што шаренијем везу много већа него код Српкиња. Блештаво бела широка кошуља сва је покривена украсима, а кецеље, које су и спреда и позади причвршћене појасом,

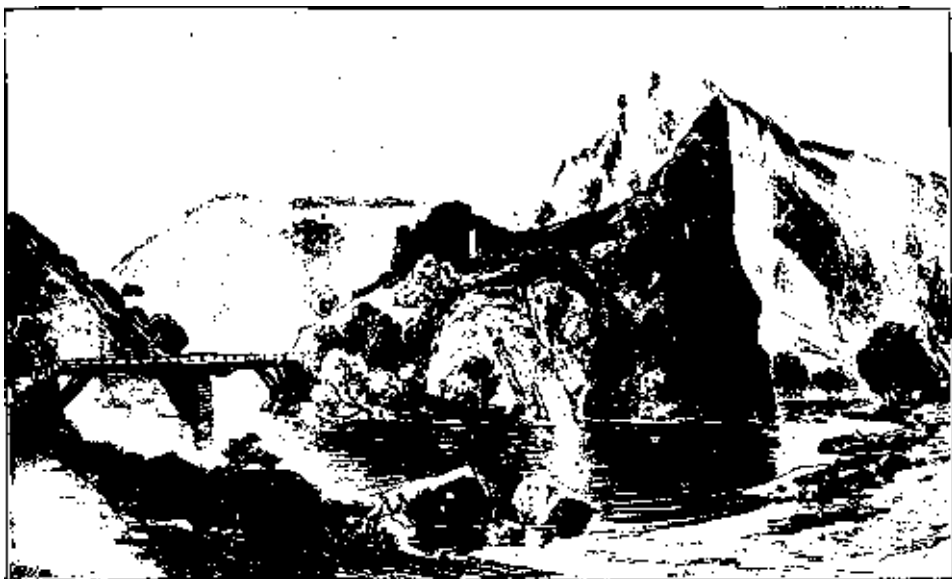
такође су извезене живим бојама као ћилими. За украс на глави обично се утרוши сва породична готовина. Коса удавача се једва види од нанизаних новчића, а ако ових нема довољно, у помоћ долази цвеће.

Црте лица су у Влахиње мекше и облије него у Српкиње, очи ватреније, а телесним кретњама је својствена посебна грациозност, чиме подсећа на Италијанку. На запуштеној турској чесми у Ждрелу, одмах поред пута, видео сам сликовиту групу влашких девојака. Ја сам их неприметно скицирао, али кад сам се приближио да бих боље видео детаље на одећи, оне су се као преплашене разбежале. Заузимањем окружног инжењера који ме је пратио и по наговору сеоског кмета неколико њих је ипак пристало да се врати. Плашљиво и збуњено гледала су ме ова деца природе; она нису могла да схвате шта је то на њима тако посебно да се »уписује«. Чим им је допуштено да се удаље, њихове кретње су опет добиле својствену гипкост и трком су похитале својим другарицама које су се држале мало подаље.

Уто је на коњу наишао и један сељак веома необичног изгледа, с огромном шубаром на глави и неким смешним седлом; на кметов знак он заустави коња. Инжењер га је задржавао разним запиткивањима да би ми дао времена да га нацртам. Влах је ипак приметио да га »уписујем«, узнемирио се и престашино узвикнуо: »О боже, шта ме још данас неће снаћи!« Изгледа да га чак ни бакшиш, иначе опробано и врло успешно средство, није могао ослободити страха од »чини«. И у Србији сам наилазио на веровање да ће убрзо умрети онај ко се да сликати. Због тога су чак и неки скупштински посланици 1864. у Београду одбили да стану поред својих другова да би се направила

ЖДРЕЛО, влашки сељак.

ЖДРЕЛО, Савина пећинска црква у Горњачкој клисури.

заједничка фотографија. Страх од свега непознатог, недовољно образовање и отуда појачана склоност ка сујеверју имају код планинског влашког становништва, које још живи готово сасвим изоловано, невероватне размере и често сам на својим студијским путовањима наилазио на тешкоће које су проистикале из разних предрасуда.

Између Ждрела и нешто северније Бистрице налазе се остаци једне цркве посвећене светој Тројици и других мањих богомоља, које су у Браничеву оснивали побожни српски цареви. Вероватно је ова стара српска жупа поред данашњег пожаревачког обухватала и део ћупријског округа; њен главни град се налазио на месту римског Виминацијума (стр. 186), на ушћу Млаве у Дунав. Св. Сава је овој покрајини, подигнутој на ступањ епископије, дао за заштитника св. Николу. На путу за манастир Горњак, једно од најпоштованијих светилишта у овом крају, већ издалека нас поздравља његов знак распознавања, 850 m висок, рушевинама овенчани Високи Вукан, са кога је поглед толико леп да пуковник Драгашевић сматра да се »излет у Млавску долину и пењање на овај врх мора сваком Београђанину учинити као путовање у пределе из хиљаду и једне ноћи«.¹ На јужнијој Узенгији и на Језевцу на левој обали реке такође се налазе зидови јаким утврђења, која затварају »Ждрело браничевско«, како се млавска клисура назива у горњачкој повељи цара Лазара.

¹ »Гласник«, св. 43.

Сва ова утврђења, као и она на Кудулини код Крепољина и Дрменград код Рибара, налазе се на местима која су, утврђена још у праисторијско или у римско време, често бивала попришта најжешћих борби. Ту се 1285. српски краљ Милутин борио против Татара, а свакако је и досад узалуд тражени град »Исдрил«, који су 1392. приликом упада у Србију преко Ковина разориле трупе краља Жигмунда, идентичан с неком од рушевина у Млавској долини у близини Ждрела. Кад су Турци 1428. и у XVI веку овладали путем који преко »прелаза на Јавору« води у Ресавску долину, они су попалили и разорили сва утврђења, а побеђене одвели у ропство. И касније је млавски теснац, као најкраћи пут од Београда до Видина, задржао свој стратегијски значај. За време аустријско-турских ратова вођене су око њега, под принцом Лудвигом Баденским, жестоке борбе, а исто тако и за време српског устанка.

Од улаза у Горњачку клисуру пут се провлачи између стрмих стена са многим пећинама, које нас, окружене мистериозно-свечаном тишином, припремају за следећа места око којих се плету легенде. Најпре се појављују рушевине чувене »Митрополије«, некадашње саборне цркве жупе Браничево. Поред ње једна чесма са три цеви нуди изврсну изворску воду. Ту се налазило седиште епископа и пуних тридесет година његова штампарија. Верује се исто тако да се високи српски клер овде ставио на чело световних великодостојника да би с рипидама и крстовима пријатељски поздравио крсташе са Запада, који су се приближавали од Ждрела. Мало даље на десној обали реке, указује се у комплексу стена које је природа живописно обликовала пећина св. Саве, која је касније уградњом зида са шиљатим луком претворена у манастирску цркву Благовештење. Према предању, у њој је живео и молио се велики светитељ, ту је бучној Млави наметнуо нему тишину да му не смета кад чита свете књиге и отада она тамо тече мирно и бешумно, с површином као огледало, слична оном малом језеру између Концилије и Пољане из кога извире; постоји предање да је у тој испосничкој ћелији боравио и св. Глигорије Пустињак, а у једном еванђелистару из године 1420. помиње се као становник овог манастира калуђер Висарион.³

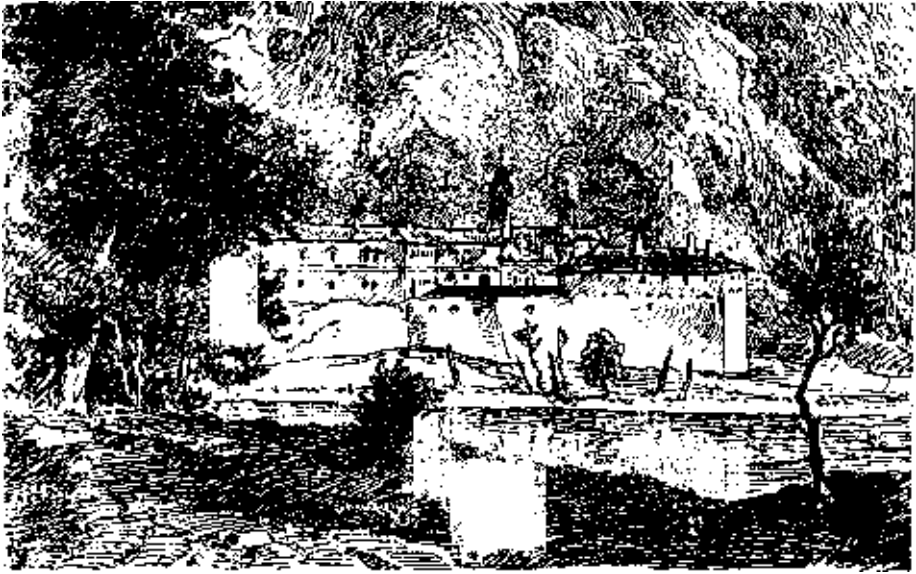
123

По други пут смо прешли Млаву. Врло лош стари пут почиње одавде нагло да се пење. Празна винска бурад и извешени комади меса најављују једну суру зграду као манастирску механу. Одмах потом појављује се у дубоком кланцу, у светлости последњих сунчевих зрака

² Последњи покушај је учинио генерал Купелвизер 1895. По мом мишљењу, »Исдрил« је турски начин писања за »Ждрело«, као што је Исладија = Слатина, Иснебол = Снегоље, Исферлик = Сврлиг итд. На трагове турског пустошења у Млавској долини наилазио сам свуда; о паланци »Хомул«, која је на краљевско-царској аустријској карти за време аустријске окупације 1717—1739. тамо забележена, могао бих једино рећи да се њено име може препознати у називу данашње планинске области Хомоље.

³ »Старинар«, VI, 36.

124

Манастир Горњак.

који се преламају на гребенима високих брда, љупка црквица са блештавим кубетима, наслоњена на стену, и са малим манастирским двориштем, које један јак зид брани од запенушане Млаве. Све је то заокружено моћним лиснатим дрвећем, које као да би хтело да заштити ову смерну људску творевину од високих стена претећи надне-тих над њом. Још један трен и љубичасти зраци прекрасне мајске вечери залише чудесним бојама кланац, реку, црквицу и манастирске зграде, умекшавајући оштрину њихових контура и стапајући их са голим кречњачким стенама, осветљеним вечерњим руменилом, у јединствену чаробну слику. Застали смо као опчињени раскошном иди-лом овог предела где су боравили српски пустињаци.

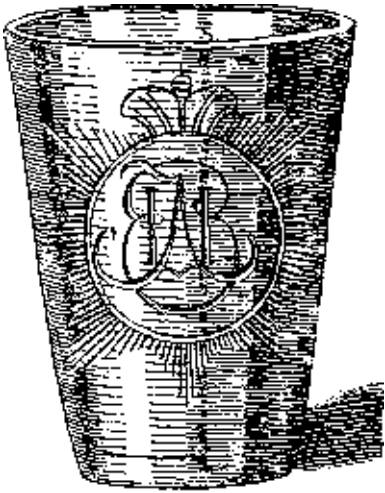
Иначе пуне путеве, који се спуштају према манастиру који је
25 1380. године основао кнез Лазар, прекрили су следећег недељног јутра
многобројни ходочасници, мушкарци, жене и деца - на коњима или
пешице, раздрагани или озбиљни, већ према мотиву који их је водио
манастиру. Верницима је био испуњен и ходник под чијим су се сводо-
вима претходне вечери разлегали моћни звуци здравице »Многаја
љета«, коју су калуђери и ђаци певали у част госта. У гомили оних који
су тражили утеху падала је у очи мужевно лепа фигура духовника
Саве, који је, заступајући болесног игумана, ишао од верника до
верника и распитивао се о жељама и невољама сваког појединачно.
Млади предусретљиви калуђер био је тако рећи дете овог манастира.
Овде одгајен за духовника, познавао је људе и из удаљенијих места,
њихове домаће прилике и тајне које су му откривали на исповести.

На знак манастирског звона црквица се испунила. Калуђери и ђаци били су у раскошним одежама, црвена завеса на олтарским дверима дизала се и спуштала за време литургије, показујући и заклањајући достојанствене прилике калуђера који су појали; свеће и тамјан су убрзо створили ону опојну атмосферу која врши свој тајанствени утицај на масе православних верника. Кад се богослужење завршило и црква испразнила, остала је само једна жена, која је близу чудотворног гроба поменутог Глигорија забринуто погледала час мало бледо биће на својим рукама, час калуђера. Она је тражила спас од њега, верујући да једино његова молитва може помоћи њеном болесном детету. С пуном озбиљношћу пришао јој је Сава. Ништа није питао о болести детета, већ само да ли је дечак или девојчица; потом је припалио једну воштану свећу и ставио је у руку забринуте мајке. На изненадни пламсај свеће малаксало дете подиже мало очне капке и за време читања дуге молитве уздахну једва чујно неколико пута; на крају га калуђер благослови звучним, свечаним гласом. Пуна захвалности мајка му пољуби руку, скиде са ниске око врата један сребрни новчић и стави га као прилог на калајни тас и, целивајући икону на пулту, напусти манастир озарена надом.

Ганут, испратих погледом ово јадно дете, чије су се уснице на махове трзале у последњој борби. Уместо у град лекару, оно је доведено у влажну, хладну цркву; уместо лека, добило је светлост свећа и молитву. Једно мало, беспомоћно створење падало је пред мојим очима као жртва вере претворене у безумље. На мојим уснама је лебдела осуда калуђерова понашања; али зар и на напреднијем Западу многа његова браћа не поступају као и он? Зар се и они, упркос свим напрецима науке, не труде свим силама да повременим измишљањем нових чуда задрже народ у сујеверју?

Док сам о томе размишљао, Сава је обавио још један верски обред. Требало је једног грађанина од два месеца примити у крило православне цркве. Родитељи детета су дошли из неког удаљеног засеока, који је високим снежним наносима дуго био одсечен од осталог света. Турци су манастире углавном штедели, а мирске цркве по правилу уништавали. Једна парохија са својом црквицом обухватала је и 1860. по десет и петнаест села растурених по удаљеним брдима. Бржом изградњом нових сеоских цркава у последње време настоји се на томе да се ово стање окрене набоље.

После богослужења народ се углавном разишао, у порти се задржало само неколико шароликих група, а после подне разишле су се и оне. Свако је цркви оставио понеки мали дар - новац, плодове земље, младо живинче и сл. Манастири су хришћански караван-сераји Истока. Они указују највеће гостопримство свакоме намернику, ниједан гост не остаје ненахрањен, ниједан бескућник се не одбија, иако су за време турске владавине готово свима одузети најбољи делови поседа.

ГОРЊАК, »пехар цара Лазара«.

Прича о оснивању горњачке цркве Св. Ваведења готово се у потпуности подудара с оном о Туману (стр. 196), разлика је само у томе што калуђер Глигорије, кога је ранио кнез Лазар, не умире.⁴ До његове гробнице у високој пећинској црквици може се доћи једино лествицама; верници који се не боје вртоглавице и који стигну до западног отвора пећине биће награђени прекрасним погледом на романтични планински кланац на другој страни. Трговину костима и осталим реликвијама и на небу и на земљи цењеног свеца, у коју је лако било намамити сујеверан народ, митрополит је најстроже забрањено.

Без великог земљишног поседа, Горњак је данас упућен углавном на дарове својих посетилаца. Помињући разна места све тамо до Госпођина вира на Дунаву, из којих потичу дарови за манастир, Сава уз уздах рече: »Кад не бисмо из овог пергамента знали колико је Горњак некад био богат, лакше би се подносило данашње сиромаштво, али - како Бог хоће! Једну драгоценост смо ипак сачували; погледајте ову чашу с иницијалима побожног оснивача манастира. Ту реликвију нам је поклонио кнез Милош и ми ћемо је чувати док год манастир постоји.« Али као што је пергамент био само копија оригинала⁵, тако је и чаша с угравираним шарамма могла да потиче најраније с почетка XIX века; Сава је, међутим, показивао мало разумевања за моје приговоре. Он је касније умро у Москви као игуман неког малог манастира који је Русија поклонила Горњаку. Али, и без овог поклона, имовина Горњака је данас неупоредиво већа него 1733. године. Тада је у запуштеном манастиру живео само један калуђер, црква је била

⁴ »Старинар«, III, 60.

⁵ Руварац, »Старинар«, VI, 36.

огољена, без звона, цела имовина се састојала од 15 јутара винограда и једне воденице; ипак, надалеко се знало да поред једног бурета од 800 ока поседује и два од по 1000 ока, затим многе српске, бугарске и руске књиге и рукописе.

Недавно је велика једносратна манастирска зграда претворена у поправну установу за свештенике осуђене на издржавање епитимије или затвора, а за игумана је дограђен један мали, скромни конак. Манастиру су данас потчињене две парохије са 4400 душа. Његов годишњи приход од 4000 динара са 25 хектара оранице, 11 хектара ливада, 22 хектара воћњака и винограда и 140 хектара шуме, као и од нешто ситне стоке, сасвим је довољан за покриће расхода. У вршењу верских обреда, управљању библиотеком са 5 000 књига и економијом игуман се смеђује са три калуђера и неколицином ђака.

На десној обали Млаве пут прелази преко неколико дубоко усечених потока и по кршевитом терену пролази поред Рибара, испод чијег су граца високог 417 m нађене две лепе бронзане секире, затим преко две јаче Млавине притоке ка прастарој Тршкој цркви, која је у част Богородичина рођења обновљена пре сто година и данас је духовно средиште трију парохија. Источно од ње избија код Лазнице из кречњака на махове један извор, који је професор Велике школе Цвијић детаљно описао, као и водопаде Велики и Мали бук код јужнијег Сувог Дола, у дивном пределу изворишта Млаве, и 16 m дубоко језеро на падини 867 m високе Мечибаре, из кога она са приличном ширином настаје код Жагубице. За ову среску варошицу у подножју једног типичног, неплодног, огромног крашког предела, од које је према западу најближе насеље удаљено 14 km, према истоку 25, а према југу чак 42 km, и која је упућена једино на Млавску долину, прави благослов представља пут кроз ову долину који је завршен 1870. године. Око њене цркве Св.Духа, саграђене 1874, добре основне школе и поште са телеграфом груписало се већ 1896. око 590 кућа са 2490 становника, који посредују у саобраћају с низијом на северу и југу. Велико питање остаје да ли ће, и када ће бити изграђена планирана железничка пруга према Зајечару, за коју је француско-швајцарско друштво за споредне пруге добило 1898. претходно одобрење, јер би њену изградњу, због великих теренских тешкоћа, држава морала у великој мери новчано подупрети.

РИБАРИ, праисторијске бронзане секире.

Већ у римско време један важан пут водио је из горње Млавске долине и рачвао се према Пинкуму и Новама на Дунаву, а код још видљивих остатака античког кастела на Стражи, између 1321 m високог Лисца и 1301 m високе Велике тресте, укрштали су се римски путеви који су се спуштали од Млаве и Ресаве; њихове трасе према југу пролазиле су кроз рудом богате области око притока Тимока: Бељанице, Горске, Црне и Беле реке и водиле према Талијати. (Друга књига, XIV глава.)

Вративши се у Ждрело, ударио сам, с незнатним одступањима, већ исцрпно приказаним путем преко Шетоња за Свилајнац (стр. 228 и даље). У то доба је пут на многим местима био пресечен плотом с великим вратницама, којим су влашки сељаци штитили своје њиве с кукурузом од стоке која је пасући слободно лутала унаоколо. Код сваког плота кочијаш је морао да сиђе с кола, да отвори вратнице, да проведе коње држећи их за узде, да се поново заустави и затвори вратнице; због тих честих прекида кретали смо се у ствари врло споро. Осам километара источно од села Медвеђе лежи на путу, који се ту одваја за манастир Манасију, на десној обали Ресаве, врло старо село Милива. Име му потиче од сада већ разрушене црквице, коју је саградила кћерка цара Лазара која се тако звала. У новије време село 127 је добило историјски значај, јер је у њему Карађорђе 1804. први пут развио барјак слободе, а и 1815. су тамо под Милошем вођене огорчене борбе. Ту је и Срговац, извор минералне воде, коју народ неће да пије јер сматра да је штетна по здравље.

У следећој среској варошици Деспотовцу одиграли су се године 1887. у страначком разрачунавању необично жалосни догађаји. У земљи је победу однела радикалска већина, па су неки од њених ватрених присталица желели да искале свој бес на присталицама поражене »напредњачке« влада. Подбодени једном измишљеном »наредбом«, сељаци су насрнули на напредњаке и за тили час је рањено или убијено 23 лица, међу којима је убијен и месни свештеник. Влада је казнила ове испаде погубљењем главних подстрекача и извршилаца, који су покопани поред пута за Медвеђу. У политичком обрачунавању те године је живот изгубило око стотину људи!

Кад се прође Војник, светлосмеђе, наплављено земљиште почиње знатно да се уздиже. На десној обали потока диже се Мађија, а на левој 570 m високи Пасторак. Они чине теснац који су некада браниле тврђаве, сада већ у рушевинама. Можда би ближе испитивање показало да су то првобитно биле римске грађевине; исто онако као што је и јако утврђена Манасија, која лежи између њих и око које се често налази римски новац, вероватно настала на месту некадашњег римског кастела, чије су стражарске куле, истурене до подножја 1177 m високе Јелове, браниле пут од Идимума, преко моравско-тимочке вододелнице, ка југоисточном рударском басену, који је већ у доба Римљана био интензивно коришћен.

МАНАСИЈА, манастирска црква и рушевине тврђаве.

Мађија и Пасторак су, по предању, били позорница једног веома маштовитог романа, па су и називе добили према његовим главним личностима.⁶ По једном другом предању, Турци су са града на Пасторку извршили препад на вернике који су се били окупили на сабору код некадашњег манастира Златоустог, недалеко од мало источнијег Дворишта, натерали их у Црни вир на Ресави, где су вртлози најјачи и дубина највећа па се људи и данас плаше тога места, и онда разорили цркву. Вероватније ће бити да је у овој данас сасвим трошној згради на самом улазу у кланац била смештена посада оближњег старог српског дворца Манасије, а касније турска стража која је чувала његов манастир. У теснацу који је сав под густом шумом, где се брза Ресава с великом буком ломи о подножје оштрих стена, прешли смо преко једног лепог лучног моста на десну обалу реке да бисмо се одмах потом нашли пред једном од најчудеснијих грађевина европског Истока.

Окружена са свих страна високим брдима, већ и сама силуета дванаест сачуваних тврђавских кула чини снажан утисак; њега појачава светлуцање шест металних купола са златним крстовима цркве од

128

»Старинар«, IV, 65.

белог мермера, која се на тамној основи сурог тврђавског венца истиче као сјајни алем-камен. Вероватно због тога сељаци зову овај и сваки други манастир »Намасија« (тј. нама сија), мада се он заправо зове Манасија. Зупчастим зидовима повезане куле, од којих се највиша зове »Деспотова кула« и вероватно је служила као осматрачница, чине полигон, испред кога се на североистоку налазила једна посебна мала утврда. Од ове се, следећи основу града, спуштао у полукругу према Ресави спољни зид са дубоким јарком, преко кога се мостом прилазило са запада главном улазу, браћеном двома јако приближеним кулама.

Грађен у време кад се у Србији вероватно још није знало за барут, овај манастир, започет 1407. и довршен 1418, кад га је уз највеће славе посветио специјално за ту прилику позвани патријарх Тирил, спадао је међу најјаче тврђаве у земљи. И поред тога, 1439. године је пао у турске руке. Пошто је 1444. био опет дошао у посед Бранковића, године 1456. је пожаром опустошен, 22. маја 1458. га је заузео Махмуд-паша Анђелковић, а у јулу 1689. аустријске царске трупе; после аустријске окупације 1717-1739. делио је као утврђење Ресаве променљиву и тешку судбину земље. У току устанничких борби на почетку прошлог века Турци су га више пута напуштали, да би га 1813. опет чврсто запосели. Две године касније, кад је Милош после срећног војевања на Морави започео у Ћуприји преговоре о миру с Марашли Али-пашом, одважни војвода Павле Џукић, који је био за настављање рата, упао је са својим одредом у Ресавску долину и утврдио се у Манасији, спреман да одатле брани своју политику против паше и Милоша. Милошев изасланик војвода Вујица успео је да Џукића, после кратког отпора, наговори на предају тврђаве и на измирење с Милошем, који му је до његове скоре смрти оставио сва права и части.

Оснивач манастира, који се првобитно звао Ресави и био посвећен св. Тројици, био је злосрећни син на Косову палог Лазара, Стефан Лазаревић, »деспот свих српских земаља и обала«, у ствари само покорни вазал и шурак султана Бајазита. Он се повукао овамо кад је ранија престоница Крушевац изградњом прве џамије обесвећена у очима народа. На западни бедем су се наслањале зграде за становање; »књижница«, у којој је примао свештене и уопште учене људе, па и сам писао и написао више књига, стајала је у југоисточном делу дворишта, где се њени зидови још могу распознати поред данашњег калуђерског конака. Деспотова смрт, 31. јула 1427, остала је до данас обавијена тајном. По једној верзији, он је из очајања због незадрживог напредовања Турака сам дигао руку на себе у дворцу Ресави; по другој је, удубљен у размишљања о вери, после вечерње шетње изван дворца заборадио издату лозинку, па га је стража на коју је налетео убила; по трећој је пао на Руднику у борби с побуњеним Бранковићима, а по четвртој је смрт нашао у лову на Космају услед изненадног пада с коња (X глава).

Ништа се више не зна ни о месту где је деспот сахрањен. Неки хроничари су забележили да је сахрањен у Ресави (Манасији). Међутим, у опису једног путовања у манастире између Каблара и Овчара, Вук⁷ помиње неку плочу од белог студеничког мермера, високу 2 m, широку 0,63 m и дебелу 0,20 m, код Дрвенглаве (Црквине?) у крагујевачком округу, са следећим натписом: »Цар слави, Исус Христос. Ја, деспот Стефан, син светог кнеза Лазара, после престављења овога милошћу Божијом бих господар свим Србљима и Подунављу и Посављу и делу Угарске земље и Босанске, а још и Поморију зетском. И у богоданој ми власти проводих живота мојега време колико се добре изволи Богу, година око 38. И тако дсфе мени заповест општа од цара свих и Бога, говорећи посланик мени анђео: Хајде! И тако душа моја од убогог ми разлучи се тела на месту званом Глава, када је година тада текла 6000 и 900 и 30 и 5 [=1427], индикт 5, круг сунца 19. и луне 19, месеца јула 19. дана.« На левој ивици камена натпис гласи: »Побожни господин деспот Стефан, добри господин«; на десној: »Предобри и мили и слатки господин деспот! О, тешко томе ко га виде на овом месту мртва.«

Бројеви на овој каменој плочи упадљиво се подударају с бројевима у »Цароставнику« (попис владара архиепископа Данила) и са Хиландарском хроником са Атоса, али оповргавају старог историчара Рајића, који је тврдио да је Стефан резидирао у Сребрници код рудничке Деспотовице и да је тамо у јуну (не у јулу 1427) преминуо и, по сопственој жељи, покопан у Манасији. С друге стране, плоча потврђује тачност саопштења Мавра Орбина, које Рајић побија, да је изненадно преминули деспот сахрањен близу места где је пао с коња, што, по моме мишљењу, не искључује могућност да је Стефанов ковчег касније пренесен у Манасију, а камен остављен на свом првобитном месту.- Међутим, према некој петој верзији, Стефаново тело никад није лежало под овим каменом, већ је њиме требало само Турке заварати да не сазнају где је права гробница. Народ не мисли тако. Кад су сељаци суседног Јагњила пренели у своје село плочу, за коју су веровали да је чудотворна, страшна олуја са градом им је уништила усеве, после чега су, у уверењу да их је бог казнио због повреде светиње, вратили камен на његово раније место. Намера кнеза Милоша да се на гробници »високог« и »предоброг« кнеза подигне храм, остварена је 1841. у Јагњилу. (X глава.)

Оставимо деспотову гробницу и вратимо се тврђавској цркви, која га је преживела и за чије је опремање драгоценим сасудима и књигама слао људе у Византију и на Свету Гору. Као већина старих српских цркава, припадала је и свежим зеленилом багрема окружена Манасија византијском стилу старије епохе. Њену основу чини грчки крст. Четири масивна, луковима и пандантифима повезана стуба, носе над

⁷ »Даница«, 37 и даље, 1826. — Monumenta serbica, 335 и даље.

МАНАСИЈА, унутрашњост цркве.

квадратном основом високи тамбур, на коме лежи главна купола, окружена са четири мање на крајевима крста - распоред који подсећа на цркву Св. Теодосија у Цариграду; пета купола крунише припрату нартекса. Спољна декорација грађевине ограничава се на једноставно профилисане симсове, лизене и лучне фризове. Они су, као и основне површине фасаде, од светлог мермера, који је кроз векове оксидирао у прекрасну жуту боју.

Унутрашње пропорције цркве су веома хармоничне. То је постигнуто нарочито срећно погођеним надвишавањем полукружних лукова

помоћу продужених кракова у четири главна и споредна брода. У поређењу с раскошном декорацијом највеће византијске грађевине, Аја-Софије, декорација српске цркве је скромна, па ипак се и у Манасији осећа нешто од често описиваног, снажног утиска који оставља овај непревазиђени узор источноевропског неимарства. У пригушеном светлу које оскудно продире кроз уске прозоре тамбура с висине куполног свода гледа гигантска слика Пантократора, окруженог пророцима, апостолима, мученицима и светитељима. Од сокли до куполе, од припрате до апсиде, зидне површине су покривене строго стилизованим сценама из Светога писма са обиљем фигура. Ступци имају на угловима танке полустубове, а на њиховим равним површинама су насликана попрсја светитеља урамљена таласастом украсном линијом. На жалост, ова попрсја, као и орнаменте на симсовима и полустубовима, готово потпуно су уништили Турци, чија религија није трпела слике у светилиштима. Од сачуваних фресака поменуо бих поред слике ктитора само лепе фигуре у апсиди, покров на преградном своду и добро компоновану, али готово већ стрвену заветну икону на западном зиду. Олтарски простор је од профаног ока заклоњен врло скромним иконостасом: првобитни иконостас је у турским најездама уништен, као и сва покретна опрема цркве. На олтару блистају један раскошан крст и Еванђеље у скупоценом повезу - и једно и друго поклон руског цара. Једноставни пултови с иконама за целивање, необично обликовани огромни свећњаци, полијелеј који виси под куполним сводом, лепо резбарена седишта, наслони и један амвон чине украсну опрему трансепта. У нартексу је очуван још један бели мермерни крст на црвеној основи, као остатак првобитног подног мозаика.

Године 1733. је Максим Ратковић⁸ затекао цркву покривену оловом. Вероватно је тај кров у току устаничких борби претопљен у метке; од многих »московских« књига које ми је показао игуман Јоасаф знатан део је у међувремену нестао; већ тада је манастир имао једно звоно. У последње време су манастиру припадале две парохије, Ломница и Деспотовац, са близу 6000 душа. Манастир поседује 29 хектара ораница, 1089 хектара шумских пашњака, 293 хектара шуме, 1,6 хектара винограда и воћњака, зграде, воденице итд. Његов годишњи приход износи у просеку 8000 динара, а толики су му и расходи. Године 1874. располагао је готовином од 7500 динара, а 1888. од 13720 динара. Архимандрит, 3 калуђера и ђаци живе у скромном конаку, наслоњеном на бедем тврђаве; слике, географске зидне карте, књиге и портрети двеју српских кнежевских породица, митрополита и других сведочили су о узвишенијем духу и познатој љубави према уметности преминулог архимандрита Евгенија. У просторијама конака одржавана је у пуној мери традиција српске гостољубивости. Буђење је врло рано, јер већ у 3 сата ујутру звоно позива калуђере на јутарњу

⁸ На нав. месту, »Гласник«, св. 56.

молитву, друго звони око 5 сати, а треће и последње увече; преко дана калуђери и ђаци обављају послове у кући и на пољу.

Свештеник Ђирил и учитељ Марјановић из оближње манастирске школе, која је основана 1851, својски су се трудили да ми буду од помоћи. Приликом заједничке шетње нашао сам на левој обали Ресаве једно место са дивним погледом на тврђаву и манастир. Грађевине су се лепо издвајале и заједно са шумом у позадини и запенушаном Ресавом у првом плану пружале прекрасну слику, коју су само делимично заклањале крошње два или три дрвета. При цртању сам узгред поминуо ову сметњу. Кад сам следећег јутра дошао да завршим скицу, управо су последњи од тих неколико моћних храстова падали под снажним ударцима секира манастирске послуге. Пали су упркос мојим приговорима. Уверавали су ме да при оваквом богатству у шумама неколико храстова не значе много, а да ће се свако радовати лепом погледу који се добио њиховим уклањањем. »Господине, ово место треба да носи ваше име«, рече учитељ, »да би се наша деца сећала странца који је дошао из далеког света да би проучавао наше давно заборављене споменике.« Дирнут овим једноставним и срдачним речима, спустих се на једно од оборених стабала. Удубљен у рад, био сам заборавио своје пратиоце, који су живо пратили потезе моје оловке. И у том тренутку, као друго изненађење честитог учитеља, забруја добро увежбан хор школских дечака. Шумом је одјекивала лепа мелодија »Кнежеве песме«, успела композиција неког калуђера из сремске Фрушке горе; све је то пратио још и цвркут птица, које као да су хтеле да се надмећу са ђацима у славу српског кнеза. Затим је забрујало црквено звоно са усамљеног дрвеног торња. Ово што се збивало, сав околни украс и наша осећања сливали су се у чудесан склад. Био је то један од оних тренутака који путника награђују за сва лишавања којима се излаже. Данас је игуман Манасије ваљани Ђирил. Многаја љета! Нека би бог дао да још дуго поживи!

Задивљује број задужбина побожног деспота Стефана; као да је изградњом црква хтео да измоли у бога помоћ за борбу против Турака који су га притискали. Недалеко од Манасије, у селу Буковац, стоји сада већ у рушевинама манастирска црквица Свете Тројице, код барутане у Дворишту капела посвећена св. Николи; њему се приписује и црква с нартексом и куполом на четири ступца код западнијег Радошина⁹, чији су темељи тек недавно откопани. Колики су углед у очима народа уживале задужбине »Стефана Високог«, преображеног предањем и светачким ореолом, показује веровање да су молитве упућене богу из њих далеко успешније од молитава упућених из новосаграђених црква. Пре двадесетак година, кад је народ био још много религиознији него што је данас, влада је морала да уложи много напора - како ми је објашњавао министар вера Коста Цукић — да би га придоб-

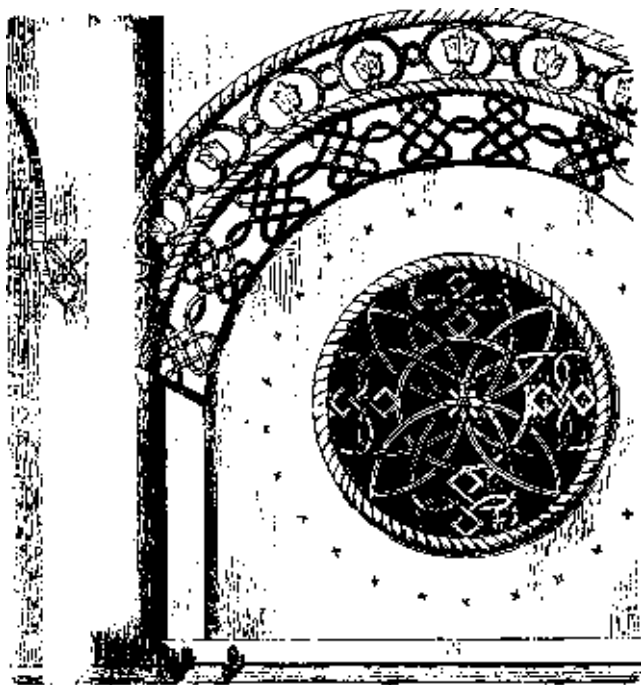
⁹ »Старинар«, XII, 132.

РАВЕНИЦА, манастирска црква и рушевине тврђаве.

била, нарочито у местима око манастира Манасије, за грађење сопствених цркава. Становници имућног села Медвеђе, на пример, дуго су се опирали таквом предлогу тврдећи да им је много боље да о великим празницима иду у Манасију или Раваницу него сваке недеље у сопствену цркву.

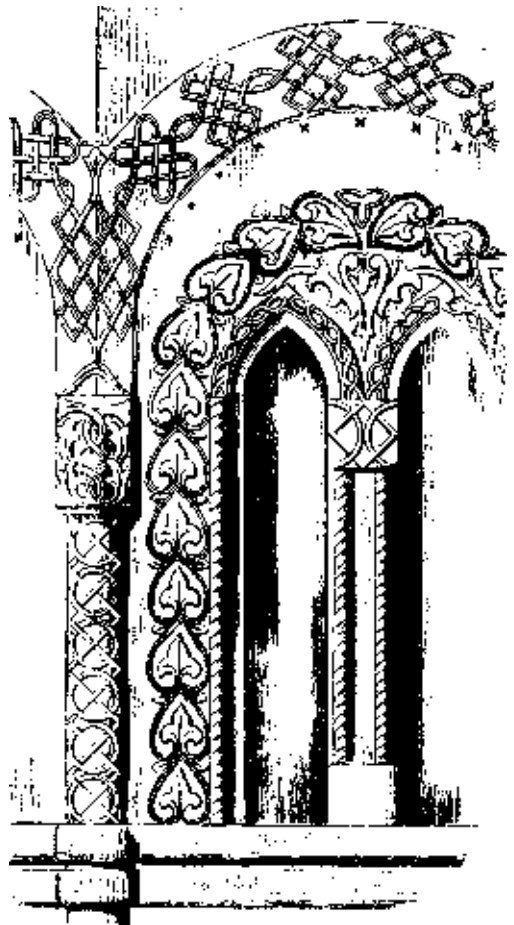
Поетски улепшано предање о некадашњем сјају српске државе, које је тесно повезано с овим светилиштима дуго живело у народним песмама, знатно је допринело томе да Карађорђевићев позив на устанак против турске владавине најбоље одјекну у ресавској области. Овде и на Млави распламсале су се 1804. борбе, у којима је планина Бељаница пружала борцима поуздан заклон. На борбену спремност народа овог краја, који је доста слушао о некадашњој независности Србије, рачунале су и војводе Миленко и Добрњац кад су кренули на Мораву да би опколили Турке. Западно од Манасије, у Грабовцу,

РАВАНИЦА, велика розета.

рођен је и чувени кнез Стеван Синђелић, расан јунак, раван онима из старих српских народних песама, који су улетали у окршаје с непријатељем не обазирајући се на бројну јачину његових редова. Кад буде речи о Нишу, описаћу и његову погибију. Увек и свуда су људи из Браничева показивали свој патриотизам. Још пре устанка они су се разликовали од других Срба својом црном капицом. Карађорђе ју је забранио, па је њено место заузео једнообразни фес. У новој централистичкој подели земље на округе нестао је и назив области Браничево.

Веома разграната изворска мрежа Ресаве, која добија воде са високих брда Бељанице (1320 m), Страже (1296 m), Велике Тресте и других у растегнутом планинском ланцу Голубињу, спада у географски најзанимљивије појаве североисточне Србије. Док се многобројне притоке њеног северног главног крака пробијају кроз дубоко усечене кланце са стрмим странама, две притоке њеног јужног крака, званог Ресавица, Некудово и Добра вода, пресечене су понорима у свом току, који иде од југоистока ка североистоку, и губе се у подземном пространству; са многобројним пећинама и долинама у кредном кречњаку то даје целој области - све до јужније Раванице, која се делимично такође пробија кроз кланце са високим стрмим стенама - иако је покривена густом белогорицом, а у вишим зонама и црногорицом, карактер изразито крашког тла, на чијим ћу се типичним особинама подробније задржати у глави XII друге књиге.

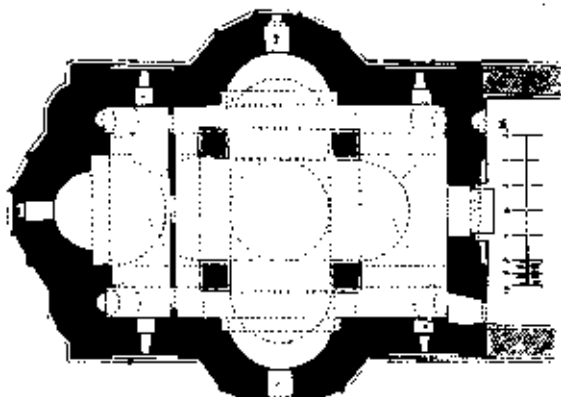

РАВаница, прозор на јужној фасади.

Директан пут (за јахаче) преко Језера, који повезује ове две речне долине и много је испресецан, учинио ми се, из причања мојих сапутника, прилично напоран и недовољно занимљив, па сам одлучио да до свог следећег циља, песмама прослављеног манастира Раванице, идем околним путем преко Ћуприје. Тај пут води преко благих узвишица покривених живописним храстовим и буковим шумарцима и преко долина са бујним пољопривредним културама прошараним гајевима јасена и брезе. У току трочасовне вожње пратило нас је тихо музицирање из жбуња; птице певачице и, нарочито, врапци скакутали су по крошњама дрвећа, мада је баш у овом округу сељачка неразумност расписала награде за њихово уништавање. Над нашим главама кружили су и орлови, јастребови и ситније птице грабљивице. Уопште, ово је рај за ловце, јер поред зечева, срна и дивљих свиња има ту и јазаваца, лисица и вукова, па чак и медведи понекад узнемиравају многобројна стада, којима је ћупријски округ такође богат.

Рељеф са чеоне фасаде.

Плоцрт цркве.

Веселе приче учитеља који ме је пратио скраћивале су ми пут који је сад водио кроз богати Војник, чија деца не морају више да пешаче до Манасије, јер је 1869. манастирска школа тамо пресељена. Источно од нас је остало Жидиле са својом црквицом Св. Пантелије. Затим нас је пут водио преко висоравни код Иванковца сличне парку, где је свака стопа заливена крвљу устаника, а онда смо преко једне чистине угледали и белу зграду окружног начелства у Ђуприји. Тамо сам се овог пута задржао само мало, јер ме је програм водио у чувени манастир Раваницу, чија су здања тако лепо опевана у народним песмама. Поред Добричева (стр. 293) и преко Сења пут је улазио у дубоки кланац Раванице, и убрзо сам се нашао пред чувеним старим српским светилиштем.

Три велика имена, тесно повезана с пропашћу старог Српског Царства и опевана у многим народним песмама, обезбеђују Раваницу у очима српског народа поштовање које се шири далеко преко граница данашње краљевине. Градитељ дворца, његовог чувеног лечилишта за болесне из земље и са стране, па и за губавце¹⁰, и цркве Христовог вазнесења, подигнуте 1381, био је цар Лазар, онај последњи независни српски кнез који је са својим тастом Југ-Богданом и његових девет синова године 1389. на Косову пољу изгубио царство и живот. Један натпис од црвених опека, уграђених белим кречним малтером у торањ капеле, овековечује га речима: + Лазар Ктитор светаго Места сего +. Милош Обилић, зет кнеза Лазара, од чије је руке султан Мурат пао у истој бици, дао је своје име једној од седам кула утврђења, а овде је

¹⁰ »Гласник«, XXI, 90 и даље.

често боравио и други зет кнеза Лазара Вук Бранковић, који је досад важио као главни кривац за косовску драму и чија је тобожња издаја будућност земље на зло окренула.¹¹

Тело цара Лазара је са Косова пренето у цркву Св. Спаситеља у Приштини, а године 1391. га је његов син Стефан преместио у Раваницу. Међутим, кад се видело да оно ни тамо није сигурно од турског обесвећења, пренето је у српско село Сентандреју код Будима, а касније у сремски манастир Врдник, који отада носи назив Раваница и већ вековима служи као ризница српских националних светиња. Кад сам га 1863. на једном археолошком студијском путовању посетио, у његовој ризници сам, поред многих других драгоцености, видео и један ковчежић у виду макете Лазареве цркве у манастиру Раваница, ископан у сребру, дуг 18 cm и висок 21,5 cm. Калуђери су га показивали као модел прављен пре грађења манастира, али то је било предање без стварног основа; утврдио сам, наиме, да техника израде рељефа светиња, као и украшавање филиграном и глеђосаном плавом основом припада каснијем времену и, осим тога, да на апсиди модела постоји натпис из кога се види да је модел радио »мајстор Никола Недељковић 1707«. Царска одора од тканине свиле је ванредно лепа, а може да има и изванредан културноисторијски значај; јер ако она није, како ја мислим, увезена из Италије, био би то доказ о високом степену развоја извесних грана привредне делатности у старој Србији пре турске најезде. Орнамент се састоји од два строго хералдичка хипогрифа окренута у сусрет, комбинована са лепо стилизованим лишћем. Дугмад са богатим ситним везом су побожни ходочасници, на жалост, већином развукли.

У Врднику се чува и хрисовуља српске Раванице. У њој је наведено 150 места (од њих многа и данас још постоје), дарованих манастиру.¹² По народној песми, Милица је наговорила свога супруга Лазара да сагради за спас своје душе један манастир у славу Господњу, који ће, изграђен од најскупоценијег материјала и богато украшен мозаиком, сребром, драгим камењем и бисером, надмашити све раније сличне грађевине и уједно за сва времена овековечити цареву дарожљивост и његовог неимара Рада.¹³ Али Турци су већ били прекорачили Хелеспонт, који одваја Европу од Азије. Византија је приклонила главу пред Полумесецом, Српском Царству се већ приближавао страшни звекет оружја и царев верни зет Милош Обилић је опомињао да није време за такво расипање, које може да изазове похлепу Турака.

»Да градимо цркву од камена,

¹¹ Од новијих списа који га оправдавају овде бисмо указали на расправе Руварца, Ковачевића и Станојевића, о којима ће више бити речи у другој и трећој књизи.

¹² О фотографском издању хрисовуље професора Сандића биће још речи у XVI глави треће књиге.

¹³ Вук, *Српске пјесме*, II.

И наше ће задужбине служит'
Од вијека до суда Божјега:
Од камена ником ни камена.«

Пророчанске су биле Милошеве речи! Већ 1398. манастир је делимично спаљен, а султан Мурат је 1438. готово до темеља разорио куле и само трагови фресака у капели сведоче о његовој некадашњој велелепности. У цркви се непријатељско пустошење ограничило на иконе и слике. Њихов губитак је тим више за жаљење што су при том уништене и слике ктитора и његове породице. На срећу, како саопштава Хан, прилично очувана слика овог несрећног владара остала је у цркви манастира Св. Прохора код Врања, чији је халкидик, према предању, саградио цар Лазар и која је велик углед уживала и код албанских муслимана.

Раваничка црква морала је некада, у својој строго византијској концепцији пуној стила, бити прекрасна; каснијим рестаурацијама многи елементи њене лепоте су оку заклоњени, чак и уништени, али кад буде више разумевања за њене вредности, много штошта ће моћи да се поправи. Лепа рустична градња од разнобојних опека и слојева ломљеног камена изгубила се под белим премазом кречног малтера, дивне украсне линије у рељефу једва се и распознају због честог накнадног кречења; богат главни портал и други орнаменти су без пијетета скинути са својих места и премештени на дограђен део, којим је нагрђена чеона фасада. На предњој страни је била још једна мања доградња, али она је уклоњена пре неких 25 година.

Архитектонска концепција је слична оној код Манасије, којој је, уосталом, и послужила као узор. Веома хармонично делују четири мале куполе постављене у угловима уписаног крста, а у средини се, на високом тамбуру, гордо уздиже централна купола. Цела конструкција живо подсећа на цркву Панагије Никодимо у Атини. Међутим, орнаменти израђени у пешчанику садрже овде и многе арапске елементе; на пример, велика розета, затим у предњем делу два уметнута тимпана и мали округли рељеф на њему. На рељефу су два маштовито обликована змаја, чији су детаљи орнаментално врло ритмични.

У традицији је руске политике да се цар сматра врховним заштитником православне цркве и изван његове државе. Поклони, потпоре, одликовања у заиста царски великом стилу обезбеђују му приврженост утицајног свештенства у некадашњем Византијском Царству. Материјалном освајању тих земаља треба да претходи морално! Ту високу наклоност уживају од давнина и српски манастири. На основу повеље Петра Великог Раваница је све донедавна примала руску помоћ; у њеној ризници се чувају две дипломе, два еванђеља и један раскошан путир као поклони овог цара и Катарине. За Раваницу се везује и име једног немачког цара и аустријског регента. На јужном зиду цркве

стоји на српском језику натпис из времена кратке аустријске окупације, који гласи: »Обнови се сија церков божијеју помоштију римскога цесара Карола VI. свободоју, а трудом јеромонаха Стефана 171 .«

Неразговорна цифра могла би да буде 9, пошто је Србија припала Аустрији 1718. Други натпис потиче од Карађорђа, а трећи од кнеза Милоша — са сличним поводом. Од историјског значаја је и заветном плочом покривена гробница »капетана Цинцар-Јанка«, рођеног у Охриду у Македонији, који се истакао у српском устанку, нарочито на Делиграду, и који је своју душу, испуњену фанатичном мржњом против Турака, испустио 1833. у Ђуприји, на путу из Шапца у Алексиначку Бању.

Разуме се, за време турске владавине манастир је изгубио већину својих драгоцених поклона. Под царом Леополдом је издата једна »*Salva guardia*«, 5. маја 1692, у којој се каже: »auf demütigstes Bitten Unseres lieben andächtigen Ignatij Monasterij Ravanica Superioris das in Illirien liegende Kloster Ravanica sammt denen drey Mühls (Hatipova, Variamova, Brodarecz) und den unter dem Dorf Dobra gelegenen Teuch, wie auch derselben Inwohner An und zu gehörungen usw.«¹⁴ Митрополит Максим Ратковић, који је Раваницу посетио 1733. године, помиње је као богат манастир. Од свих манастира београдске митрополије она поседује највише сребрних сасуда, скупочених орната, два звона, многе књиге, 30 мотика винограда, па је њен игуман Гаврил из суседног села Бигренице са три јеромонаха и једним ђаконом живео у веома повољним условима. Изгледа да су каснији ратови с Турцима Раваницу врло тешко погодили; њене световне зграде пропале су потпуно. Архимандрит Дионисије Поповић, родом из Срема, саградио је 1847. манастирску зграду у којој су ходочасници са стране гостољубиво прихватани. Дионисије је на Преображенској скупштини 1861. играо значајну улогу, залажући се за безусловно прихватање законских предлога који су били уперени против турског сизеренитета. Младалачки живахна духа, Дионисије је много учинио и за унапређење пољопривреде. У поређењу са сељачким имањима, манастирска економија је била узорна. Од његових 13 следбеника у вођење послова се разумео и архимандрит Хаџи-Стефан Бојовић, раније чиновник који се закаљуђерио кад је остао удовац; он је такође подигао благостање Раванице. Иако данашњи приходи овог манастира далеко заостају за онима које је имао од првобитних завештања - од 98 данашњих места ђупријског округа, која су му на десној обали Мораве дарована Лазаревом пове-

¹⁴ »На најпонижнију молбу нашег драгог побожног Игњатија, старешине манастира Раванице, који се налази у Илирији, предате су реченом манастиру три воденице (Хатипова, Бајрамова, Бродарец) и рибњак који се налази испод села Добре, као и житељи који овове припадају итд.«

¹⁵ Наведено дело, »Гласник«, св. 56.

љом о оснивању, само 30 је обавезно да му плаћа дажбине - имовина којом данас располаже још је значајна.

У парохију манастира, који је касније водио игуман Јосиф Гавјоновић, спадају 4 села са 4517 душа. Од Русије прима редован годишњи милодар. Данас он поседује 63 хектара ораница, од чега се због недостатка радне снаге обрађује само један део, 14 хектара ливада, 6,3 хектара воћњака и винограда, чије је грожђе на добром гласу, 636 хектара планинске шуме, 30 говеда, 200 свиња итд. Упркос томе што према 8000 динара годишњег прихода стоји расход од само 5000 динара, његова готовинска имовина је 1888. износила само 7000 динара. Као и остала источноевропска светилишта, и Раваницу терети прастари обичај да се погосте сви посетиоци, чији је број нарочито велик на Спасовдан и у дане великих црквених празника, а то осетно исцрпљује залихе у оставама и подрумима. Уз то, дарови притичу све слабије, а порези стално расту.

Док сам се ја у Раваници бавио својим проучавањима из историје уметности¹⁶, отегнуто тихо Сење претворило се у бучан логор. На повратку сам тамо наишао на праве барикаде од кола пуних жена и деце. Живописне групе Срба и Влаха опседале су општинску зграду, па су пандури, који су покушавали да одрже неки ред, имали пуне руке посла док су нам направили пролаз кроз ту гужву. Параћински капетан (срески начелник), наочит човек препланула лица с енергичним цртама, поздравио ме је срдачном добродошлицом. »Па, како вам се допада у нашој земљи? Знам, дошли сте да се упознате с нашим животом и обичајима; то је лепо, и ја се надам да ће вам се и овде пружити прилика за то. Видећете како српски народ слободно бира своје кметове, како јавно и непристрасно судимо, а видећете и како смо спремни да преузимамо корисне новине и од других народа.« Ово последње му — призор се одиграо 1860 - нисам узео баш дословно, јер ми нису била непозната трвења домородаца и немачких елемената, који су били носиоци културе, и отпор који је пружан браћи по крви Србима из Мађарске, који су, налазећи се на разним високим положајима у држави, с великим успехом преносили својој новој отаџбини знања стечена »преко«. За домаће Србе они су, као и други странци, били »Швабе«, који су дошли да им узму најбоља места, да се обогате, кују завере - и сам бог зна на шта још све нису спремни! Немачки инжењер који овој земљи гради путеве, агроном испрека који оснива пољопривредне школе, страни официр који израђује смртоносне метке - сви они имају да се боре не само против оних предрасуда с којима људи везани за старе навике и обичаје дочекују сваку новину, него и против оних с којима се дочекују странци уопште.

Ни присуство капетана у Сењу није било условљено само изборима за локалне органе власти. Он је дошао и ради тога да ауторите-

¹⁶ F. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien, k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1862.

ТОМ своје јавне функције пружи подршку окружном лекару при цепљењу деце доведене из околних села. Јер лекар је више него ико други имао да се бори са дубоко укореним предрасудама; он се мора упуштати у борбу с противницима као што су Цигани, старе жене и непросвећени калуђери! Напици приправљени од пољских и шумских трава, свињска маст, воштане свеће и безвредне амајлије од воска или дрвета увек су јевтинији од кинина и других медицинских средстава, а уз трошкове за лекове долази још и издатак за лекара! Истина, у последњим деценијама стање се у том погледу нешто поправило. Али многи сељаци, па и варошани, и сада још верују да се европски лекар у хирургију мање разуме него нека вешта баба или искусан стари ратник. Помоћ лекара они обично затраже тек онда кад се покаже да никакво бајање и мазање не помажу, кад на болесника смрт већ стави своју неумитну руку. И тада ће увелена мати рећи: Ето, ни »швапски« доктор није могао ништа — или још нешто горе! Могуће је да су многи српски окружни лекари раније често на сумњив начин долазили до својих диплома, али на неповерење наилазе и они који би у свакој земљи чинили част своме позиву.

Материјални положај српских окружних лекара са платом од 2000 марака, уз обавезу да држе кола и коње и да све болеснике на својој територији бесплатно лече, не би био нимало завидан кад годишња путовања ради цепљења не би у знатној мери попуњавала празнине. На пример, у ужичком округу је 1861. године број деце за цепљење достигао готово 6000, а то је при утврђеној тарифи од 60 пара по детету знатно повећавало приходе окружног лекара. Касније је тарифа смањена на 40 пара по глави.

»Видећете како српски народ слободно бира своје кметове«, рекао је капетан. Мржња и раздор испунили су од пре неког времена на изглед мирне домове Сења. Гвелфи на једну, гибелини на другу страну! Овде стари кмет, озбиљан, сталожен старешина, тамо амбициозан претендент, који га сумњичи и напада, да би на крају он постао »први у селу«. Борбе великих република понављале су се у малом Сењу. Раздор који је тињао био је зрео да избије на површину, па су завереници у доласку капетана видели прави тренутак да отворено нападну старог кмета.

У етнички сродној Црној Гори ове две групе би пред зградом општине чиниле величанствен приказ. Али ово није била војска, није био збор ратника какав сам видео у Црној Гори, недостајало је »свијетло оружје«, које ће Србин припасати само у свечаним приликама или на путовању; скуп је и поред све напетости носио чисто сељачки карактер. Само је капетан имао за појасом сребром украшене пиштоље и ханџар са шареном дршком; противничке групе су се скупиле у круг, у чијем је средишту стајао он. Свака страна је изложила своје жеље и жалбе. Пошто су говорили најстарији људи из села,

сам лично пратио све до турске границе, тачне све удаљености између појединих станица како су наведене у Појтингеровој табли.

Овај римски пут, који је коришћен и у средњем веку, пресеца нишки бедем између Мидхатове велике касарне и железничке станице, наставља ка међуровској цркви код Мрамора, прелази ту преко Мораве и у правој линији, преко равног добричког терена, иде даље према Градишту, испод чијег кастела води преко Мерошинске и Бугариновачке реке код Бакуса према висовима на левој обали Топлице наспрам Житорађе. Пошто смо прегазили реку која је овде плитка, нашао сам на тим висовима око 300 корака дуго римско утврђење, са чијих је јаким бедема узет материјал за темеље месне цркве. И мали парни млин у Житорађи саграђен је од четвртастих опека са кастела. На Појтингеровој табли је на овом путу, као прва станица између Наисуса и Лисуса, убележена на удаљености од 13 миља Ad Herculem, за коју Жорнанд каже да се поред ње пролази на путу од Наисуса према Улпијани (Ulpiana, Липљан, јужно од Приштине). Удаљеност коју Табла бележи између Ниша и станице Ad Herculem тачно се подудара с удаљеношћу између Ниша и кастела код Житорађе, чиме је положај ове прве »mutatio« одређен довољно поуздано.

На једном источнијем вису, међу старим гробовима, стоје већ издалека видљиве рушевине црквице Св. Петра, према којој се народ односи с много поштовања. Само 7 m дуга и 4 широка, она с подједнако широким слојевима опека и малтера и романичким назубљеним кровним симсом представља изразит византијско-месемвријски тип, који сам нашао и међу прокупачким споменицима и о коме ћу касније казати нешто више. Доњи део је грађен великим плочама пешчаника, нартекс недостаје, а полуобличасти свод само што се не сруши. У једној ниши лево од олтара сачувани су остаци фресака. На средини су лежали, покривени можда дарованим (?) фесовима, разлупани делови трпезе и један богато скулптуриран архитектонски фрагмент античког изгледа. Једино би се ископавањем могло доћи до податка да ли је ова црква посвећена великом апостолу настала на темељима Хераклова храма, по коме је ово место на путу могло да добије свој римски назив »Ad Herculem«.

Хроничар *Цароставника* прича да је Стефан Урош III 1330. године, кад је полазио у бој против бугарског кнеза Шишмана, своју војску окупио на добричкој висоравни. Неки српски писци сматрају да је то било код села Топлац близу Врања; ја, међутим, делим Милићевићево разложно мишљење да је до спајања делова те војске дошло на Топлици. Исто тако се претпоставља да су на Добричкој висоравни угарски краљ Владислав и српски деспот Бранковић склопили примирје са султаном Муратом после победоносне битке код Ниша (1443). У пределу Добрич, који је описан као »сув и обрастао трњем«, откако су Турци отишли свуда ничу нова насеља. У Александрову, удаљеном од Мораве 3 km, населило се 70 банатских породица из

Св.Ђурђа; свака је добила окућницу од 30 ари, 5 хектара оранице и била је ослобођена од пореза за 10 година. Убрзо затим (1888) село је било у стању да заједнички купи 300 хектара за уносније гајење жита и винограда. Седамнаест других породица је добило земљу у Косанчићу, исто тако 30 из Панчева у Божурни итд. Око малог Облачинског језера већ расте винова лоза, а у западнијим увалама млада шума, која се протеже ка Јастрепцу.

Траса пута која је од станице Ad Herculem ишла левом обалом Топлице није на свом западном правцу ка Прокупљу наилазила ни на какву теренску сметњу. Код Житорађе она је пресекла Топлицу и продужила, баш као и изврсно реконструисан пут из 1888, северним падинама Пасјаче, сада засађеним виновом лозом. На 4 km пре Прокупља стигли смо у некад арнаутско село Бериље, где је 1866. често спомињани вођ херцеговачких устаника »сердар« Пеко Павловић основао прву црногорску колонију. Њених пет лепих и добро грађених кућа имају високе, зрачне просторије са чардацима и одају изванредан степен благостања ових некадашњих синова »црних брда«, којима није било лако да се сроде с пољопривредом. Пошто је Пеко, судски гоњен због убиства неког попа, пребегаво у Црну Гору, глава ових досељеника постао је његов брат Крста. С овим људима, као и с оних тридесет породица насељених у Гајтану, окружна власт је и пре накнадног великог црногорског досељавања, 1889, имала много муке због њихове непокорности, ненавикнутости на рад и високих захтева.

Затим смо путем који је усечен у кристалинске падине на десној обали продужили ка Марковом камену, кроз који је траса тако пробијена да је онај део његове падине који се стрмо спушта према реци остао као монолитна стена. Већ се смркавало кад смо поред летњег војничког логора, с његовим баракама облепљеним иловачом, преко тролучног моста на Топлици ушли у добро осветљено Прокупље. Још исте вечери посетио ме је окружни начелник, који је био унапред обавештен о мом доласку. Био је то један од најсавеснијих и најинтелигентнијих чиновника које сам у Србији упознао. Изузетном предусретљивошћу и разумевањем циљева мог истраживања у његовом округу, кроз који је било тешко путовати, господин Петар Божовић, о чијим сам заслугама за Ниш већ говорио, обавезао ме је на најдубљу захвалност.

*

Положај Прокупља подсећа на чувену романтичну бугарску метрополу Трново. Као тамо у чудновато извијеном току реке Јантре, тако су се и овде варош и тврђава угнездили на рту око кога тече Топлица. Нови део вароши с многим правилно просеченим улицама протеже се у дужину правцем југозапад-североисток на левој обали реке, на предтераси 452 m високог Вршника, засађеној виноградима.

сведочио о дубоко укорененом осећању Срба за породицу, о коме је старије правосуђе и те како водило рачуна.

»Како видим, обојица имамо довољно разлога да будемо задовољни резултатима свога рада«, рече капетан прелиставајући мој блок са скицама, »а сад пођимо на ручак и задовољите се оним што нам је Бог дао.« А био је то изванредан ручак. За уобичајеном киселом чорбом следиле су пастрмке, па онда печење и сир; вино, шале и здравце припомогли су да се некако изиђе на крај с јелима која би се лакше поднела да је у њима било мало мање паприке. Док је капетан разговарао с лекаром о припремама за предстојеће цељење деце, посегао сам за блоком да бих ухватио црте овог човека који ми је тако брзо постао драг. Чим је то приметио, капетан је дохватио и припасао своју сабљу која је висила на зиду, а пиштоље и ханџар заденуо за широк кожни појас. Зар овај потез не говори довољно о тада још несмањеној љубави Јужних Словена према оружју?

»Још једну у здравље нашег милостивог кнеза Михаила. Нека би дао Бог да га ускоро можемо поздравити као краља Србије!« узвикну капетан. »Да га Бог поживи на многаја љета!« одјекнуло је споља из круга окупљених кметова и сељака, који су чули здравицу кроз отворена врата. Ту ми се први пут јасно обелоданила идеја којом је већ тада био надахнут српски народ. Доживео сам и њено остварење, мада не у лицу кнеза Михаила, пошто је његово настојање на успостављању старе српске државе било тешким ударцем судбине нагло прекинуто (стр. 111).

Изишли смо међу окупљен народ, па сам још једном видео онај чудноват, забавни приказ кад су нас »младе« поздравиле са три дубока, али брзо изведена поклона, при чему су истовремено длановима морале придржавати тешку конструкцију на својим главама. И у колу у дворишту било је играчица које су својим усправним држањем одржавале венац у равнотежи; играле су с великим задовољством, па још ако им је о врату висило неколико фунти цванцика, рубалба или талира, чије су ниске скакутале и звекетале по такту музике и корака, и повремено с пригушеним звуком ударале о врат играчица, тада срећи нигде краја!

Ма колико Ћупријски округ био шумовит и плодан, његова највећа блага ипак нису над земљом, већ испод ње. Сав брдовити терен источно од Ћуприје, 30 km у дужину и 12 km у ширину, представља огромно лежиште угља, које се протеже од севера према југу. Према прорачунима рударског инжењера Феликса Хофмана, преко 25 милијарди метарских центи чекају тамо на ископавање, што значи, ако би се годишње вадило по 54 милиона центи, да би резерве биле исцрпене тек за 500 година. Новија, прецизнија истраживања знатно смањују ове Хофманове процене, али и она су нашла изврстан лигнит код Жидиља, где има и гвожђа, затим пространи угљени ревер између

СЕЊЕ, српски сеоски младенци.

Ресавице и Црнице, подељен на 879 рудних поља око места: Сење, Стубица, Буљане, Забрега, Пољане, Бигреница, Језеро, Кованица и манастир Раваница. Код неких од ових места, као и код Војника, рушевине црква и затрављене хумке шљаке показују да је тамо већ у давна времена искоришћавана железна руда, које је било на више места; то важи нарочито о нешто јужнијем Сисевцу, о коме ће бити речи у другој књизи (XIII глава).

Засад је Сење између Ресаве и Раванице једино место где се копа изврстан мрки угаљ - од 1853. за крагујевачку тополивницу, касније и за државне железнице. Окно названо Александровац испоручивало је 1855, под управом Бранковића, са 2 рудара и 45 сељака, 7000 метарских центи уља, добијеног лети већином на дневном копу; угаљ су за Крагујевац превозили сељаци, на колима која су носила по 3 метарске центе, и за шестодневну вожњу власници кола добијали су по 3 форинте (!). Године 1856. превезено је преко 10000 центи, а рударски инспектор Шефел отворио је два нова окна, од којих једно, звано Васа,

постоји и данас. Због пожара који је у руднику избио 1857. и због високих транспортних трошкова проузрокованих великом удаљеношћу, влада је у Сење и Крагујевац послала рударског инжењера Ханткена са задатком да испита нема ли можда угљених лежишта близу Крагујевца. Одговор је био негативан и у њему је још наглашено да сењски угаљ и дебљином слоја (до 20 m) и квалитетом знатно надмаша онај из удаљене Мисаче. Кад сам године 1860. први пут посетио Сење, тамо је баш на изричит захтев крагујевачке тополивнице рад обновљен и настављен до 1863, кад је НОВ пожар потпуно уништио и окна и све уређаје на површини.

Кад је манија спекулисања захватила и Београд, »Прва српска банка« је 1869. преузела Сење са околним тереном од милион квадратних метара, инвестирала тамо 125000 динара, што јој је за 5650 метарских центи угља добијеног до 1873. донело округло 11000 динара; према томе, претрпела је огромну штету, која је, заједно с другим још већим губицима, довела до ликвидације банке и до уступања Сења држави. Ова је опет обновила рад за потребе крагујевачког арсенала, додуше у мањим размерама, али је истовремено ставила у задатак свом инжењеру Хофману и др Радовановићу да озбиљније проуче сењски басен с обзиром да је било у изгледу отварање железничке пруге Београд-Ниш. Тек после многих непријатних искустава, кад је влада, захваљујући енергији др Вујића, у јуну 1889. преузела пругу из француских руку, добило је и Сење већи значај.

Да би Србију учинила независном у погледу горива, Скупштина је за повезивање железничке станице Ћуприја са Сењем и за проширење овог рудника одобрила 22 милиона динара. Одмах потом је трасирање 22 km пруге поверено способном рударском инжењеру Гикићу и пруга је 1892. пуштена у саобраћај. У јесен 1889. било је запослено 72 радника, на челу с једним надзорником Словенцем, и тај број се из године у годину повећавао. Већ 1891. је из готово 9000 m дугих јама и галерија добијено 24250 тона са 58,7% губитка због дробљења. Да би се тај губитак отклонио, дирекција рудника је 1892. поднела министарству детаљан план о изградњи брикетнице према келнском систему »Хумболт«.

Укупна вредност рудника, укључујући јамске уређаје, радионице, непокретан и покретан материјал, утврђена је већ 1891. на 210000 динара. Од те исте године настоји једна комисија да створи целовито, затворено државно шумско подручје, које би подмиривало потребе рудника у дрвету, служећи се при том откупом и заменом за оне приватне парцеле које леже међу шумама око Сења које већ припадају руднику. Захваљујући квалитету свога угља, рудник има врло повољне изгледе за будућност.

132 Дебели слој угља у Сењу и околини лежи на примарним лискунским и глиненим шкриљцима, црвеним пешчарима, са конгломератима

изграђеним од одломака кварцита, трахита итд., повезаним карбонатама и покривеним кредним кречњаком, на коме леже терцијарни и кватернарни слојеви (пешчари, лапорци, глине) знатне дебљине. Анализа професора Лозанића дала је за сењски угаљ следеће резултате:

	С	Н	О+N	пепео	губит. %	кокс %	кал.
црниугаљ	58,12	3,78	20,73	13,32	4,05	35,75	4910
смоласти угаљ	60,85	4,02	21,47	12,43	1,23	24,64	5081
белиугаљ	28,25	3,55	8,40	5,01	55,83	29,52	9,64 -

Године 1893. добијене су 53184 тоне у вредности од 356610 динара; цене су биле утврђене за најбољи комадни угаљ на окну 5-7, а франко железничка станица Ђуприја 18 динара по тони. Надница за рударе, доведене већином из Мађарске, износи у окну 3,34 динара, на површини 2,52 динара, за зидаре и друге помоћне раднике 2,82-1,45 динара. Сви су били обавезни да 1% своје месечне зараде уплаћују у »братинску благајну«, из које су добијали помоћ болесни и унесрећени, као и њихове удовице. За ову хуману установу велике заслуге је стекао директор Релинг са својим службеницима. На жалост, у фебруару 1894. избио је у Сењу велик пожар, због кога је дошло до привременог затварања рудника. За то време је завршена и 1897. пуштена у погон брикетница, за коју је концесију на 10 година добила фирма »Поповић и Димитријевић«. Слојеви који се сад експлоатишу биће, према приближној процени, исцрпени за пет година, па је већ сад затражено да се отварају нова окна. Намештеника је мало; директору стоје на располагању само један инжењер, благајник и писар; рудничко насеље је 1896. имало већ 838 душа, а оближње село Сење, које је очигледно постало имућније, 1272 душе. Нека је са срећом!

*

Само 2,5 km источно од Ђуприје налази се на путу за Сење друга државна ергела Добричево. Она је основана 1875. као огранак Љубичева и 1895. је поседовала 486 хектара ливада, пашњака и шума. У шталама, које затварају један велик квадрат, има од 1895. просечно по 100 пастува, међу њима и чистокрвних арапских и енглеских грла; затим 40 волова, 10 крава, неколико бикова, приплодних овнова, оваца, јагањаца итд., а ту су и кошнице, воћњаци и други видови узорне, рационалне пољопривредне производње. И за овај државни завод важи углавном све оно што сам рекао о Љубичеву (стр. 174 и даље). Поред неколико чиновника који станују у сасвим пристојној згради управе, по осталим многобројним зградама размештено је око 50 радника и 160 робијаша, од којих приличан број и овде ради у

оковима и под надзором стражара. Недавно је (1899) за Добричево, које је добило статус Централног института за државне ергеле и сточарство, Министарство трговине преко инжењера Павловића откупило недалеко од Ћуприје још 1000 хектара земљишта.

ОД ДУБРАВИЦЕ ПРЕКО ОРАШЈА ЗА ПОЖАРЕВАЦ, ЉУБИЧЕВО И КОСТОЛАЦ

Прво октобарско јутро 1887. затекло ме је на палуби брода који је пловио од Смедерева низводно. Силуета тврђаве као из бајке, затим цркве, па онда плато Царина, триангулациони стубови на висовима који носе имена генијалног савојског принца и генерала Лаудона, гломазни уређаји на обали помоћу којих бугарски баштовани наводњавају своје културе, зидови римског кастела код Кулича који над површином воде штрче као куле светиље - поздрављали су нас као новостечени познаници.

На левој страни су нас пратили густе врбаци и топољаци Смедеревске аде, острва дугог 6 и широког 1 километар. Где год човек тамо ступи ногом, нагазиће на змију. Почетком 1876. хиљаде ових животиња прешле су преко леда у Србију; слично је било и средином јануара 1888, а оба пута су после оваквог сељења наступиле страховите поплаве, које су равницу поред реке од Земуна до Базјаша претвориле у непрегледно језеро. Народ верује да мудре змије наслућују опасност.

И заиста је 16. априла 1888. код Ђурђева, западно од овог змијског острва, вода провалила заштитни насип изграђен неколико година раније, што је за становнике угарске приобалне равнице била права несрећа. У Земуну се водостај попео скоро до 8 метара, што раније никад није било забележено. Били су потребни огромни напори да се спречи прави потоп. Под водом су били и нижи делови Београда. Панчеву, Глогоњу, Опову и другим местима запретила је слична опасност због те кобне техничке грешке. Да би Чанго-Мађаре спасла од претеће романизације, влада је предузела мере да их из Буковине пресели у Банат, и то тако да их забије као клин између Срба и Влаха који су тамо већ били настањени. За ту сврху је у јесен 1882. између Панчева и Ковина насипом заграђен део рита, површине око 35000 јутара, чиме је ово вештачко језеро са 450 милиона кубних метара воде одвојено од Дунава и његовог изливања да би се поступно исушило. Међутим, насип је под притиском надошле воде убрзо потом

попустио и новоформирано село Сикелкево, настањено Чанго-Мађарима, било је скоро потпуно сплављено, Део разочараних насељеника, на челу са својим вођом Чорбаном, вратио се у Буковину, док су се они који су остали - нешто око 3500 душа - из године у годину упорно борили са воденом стихијом и неуморним радом одржавали заштитне насипе. Међутим, подмукле изданске воде су им врло често уништавале сву летину, па је и поред изданске државне помоћи њихова беда у зиму 1898. била просто неописива.¹

Стигли смо у Дубравицу, циљ овог мог путовања. При високом водостају, какав сам овде затекао и 1860, пристајање уз док је било немогуће. Људи и роба су дереглијама пребацивани на најпогодније место на обали. Тамо су многа сељачка кола, однедавна и фијакери из Пожаревца, сачекивали своје власнике, односно муштерије. Ја сам се сместио у кола инжењера Чермака, који је претходно званичним телеграмом био обавештен о мом доласку. Обавестио сам га о проучавањима која сам намеравао да предузmem у његовом округу, па пошто су рушевине римског града Маргума, које сам желео да погледам, биле удаљене свега један километар од главног пута, ми смо одмах скренули према њима.

После кратке вожње ступио сам на некадашњи форум класичне »*civitas*«, чији остаци покривају 864 m дугу и 720 m широку правоугаону површину, чије дуже стране имају правац северозапад-југоисток. У давна времена овај правоугаоник је био подељен на два неједнака дела једним сада већ исушеним каналом, који се одвајао од Мораве. Скоро савршено равна површина, покривена дивним ораховим дрвећем - отуда и назив Орашје - још пре 20 година простирала се и на другу страну све до куличког кастела; али отада Морава незадрживо помера своје корито према истоку. Од два рукавца који близу ушћа Мораве у Дунав опкољавају једно острво откинута од платоа Орашја, онај источни је сплавио већ знатан део југозападне четврти бившег римског насеља, па су на новонасталој обали огољени темељи неколико грађевина. Већи одваљени блокови се виде при нижем водостају, а мање је речна струја однела у Дунав; највећи део, међутим, већ лежи поиривен сплављеном иловачом.

За време сеобе народа овај често помињани римски град био је до темеља разорен, а оно што је било преостало употребљено је при градњи смедеревске тврђаве или развучено у околна села и Пожаревац. Данас се теже долази до таквог материјала. Сад већ мора да се копа до самих темеља бивших храмова, палата и кућа. Тиме су, нарочито у источној половини града, избили на видело многи тргови и улице, па се разазнају и основе појединих грађевина. За време темељитог испитивања ових рушевина наишао сам на једно пространо удубљење, у коме се још 1885. видео добро очуван део свода неког храма,

¹ Joh. Stefanovic v. Vilovo. *Danubius*, Wien 1888. »Pester Lloyd«, 6. новембра 1897.

са врло јаким зидовима и стубовима. Можда је овом храму припадао олтар чији је натпис објавио Ортвај.² Ја га више нисам нашао, као ни подни мозаик, али зато су на све стране лежали разни занимљиви архитектонски елементи, богато украшени фризови, пиластри, стубови итд.

Разуме се, у Орашју су нађени драгоцени украсни предмети од племенитих метала и бронзе, као и безбројни примерци оружја, новца, гема, камеја, скулптура и керамичких предмета. Најлепши и најскупочији примерци отишли су у збирку власника панчевачке пиваре Вајферта. Дубравички заступник аустроугарског паробродарског друштва Ђуро Јовановић је такође дошао до многих занимљивих предмета, које је његова удовица касније у бесцење продавала првом ко наиђе. Срећом, велик део овог пространог рушевинског поља остао је нетакнут, па се може очекивати да ће се планским ископавањима поред античких драгоцености наћи и натписи из којих ће моћи нешто више да се сазна о историји овог старог римског града. Само би на рад требало прећи што пре, јер нигде трагање за благом, са чаробним формулама или без њих, не распаљује народну машту као на истоку, а посебно овде у Кулич-Дубравици. И заиста је неки човек, по имену Голуб, имао толико среће да је нашао неку богату античку ризницу, с којом је, да би избегао ортаклук с државном благајном, пребегао у Банат и, кад је ствар већ била заборављена, вратио се у Пожаревац као имућан човек.

Било је већ касно по подне кад су наша кола заклопотала можда по попришту битке римских преторијанаца (стр. 160). Застали смо у Дубравици, али уместо богатог плена коме сам се надао, видео сам у двама кућама само неколико вотивних плоча с нечитљивим натписима. О бронзи, новцу итд. људи нису знали ништа, мада препредени сељаци кришом воде живу трговину антиквитетима, као и поштењаковићи из Костолца, које сам, како ће се видети, ипак навео да проговоре. Пут који од пристаништа води за Пожаревац заобилази Дубравицу; планирану промену његове трасе вероватно ће учинити излишном споредна железничка пруга Дубравица—Пожаревац, чија је изградња почела 1898. године. Између напуштених траса двају старијих путева стигли смо до друма с лепим дрворедом. Сад смо поред њива са кукурузом и храстових шумарака са чопорима свиња ишли ка циглани Милорада Карамарковића, која је била - какав напредак - с Пожаревцем повезана железничком пругом и у чијим је кружним пећима печена цигла од изврсне иловаче за ново начелство. За један час возње стигли смо до првих градских кућа.

Проучавања која сам наставио 1889. ставила су ван сваке сумње јужну трасу једног римског пута од Маргума према Пожаревцу, а исто

С. I. L. Suppl. Fase. II, No. 8142. Тамо је и Марсиљијев натпис у 13 редака, под бр. 8143, затим камен бр. 8141, који се налази у Београдском музеју, и три фрагмента, бр. 8144-8146.

тако и претпоставку да је овај град настао на месту неког мањег античког насеља, чије су остатке Турци искористили при градњи њихове тамошње паланке. Антички итинерери не помињу име римског кастела са кога сигурно потиче један део материјала који сам, помешан са сличним из Маргума и Виминацијума, видео уграђен у многе куће и улице. Једно турско предање повезује оснивање данашњег Пожареваца са борцем за мухамеданску веру Али-бегом, који се, бежећи од српског јунака »Змај-Огњеног Вука«, сакрио овде у густе шевар и кад је Вук шевар запалио, он је изгорео у њему (стр. 136). Стога је паланка која је доцније на том месту настала добила име Пожаревац.

Ово касније чувено место - и то под искривљеним називом »Passagowitz« - добило је историјски значај тек са миром који је 1718. године закључен у његовој близини. Убрзо затим утврђена варошица »Poschagewitz« постала је центар истоименог среза. Имала је цркву са књигама набављеним из Русије и школу коју је посећивало тридесеторо деце - реткост у оно време, кад је цела источна Србија са Београдом, све до краја аустријске окупације која је трајала до 1739, имала свега три сличне школе.³ Иначе, Пожаревац није изгледао нимало боље од других паланки, у којима је сва власт била у рукама турских дахија и бегова. 1500 наоружаних Турака притискало је хришћанску мањину. Стога је разумљиво што се незадовољна и убиством свога кнеза Рајице из Забрђа огорчена пожаревачка раја 1804. године листом одазвала на позив »Црнога Ђорђа«. Из њене средине потичу чувене вође Петар Добрњац, Миленко Стојковић и други. Они су, уз помоћ Карађорђевих трупа, опколили Пожаревац, па су Турци, после кратког отпора, 24. маја били принуђени на предају. Турци су отпраћени низводно за Видин. Наметнуту глобу од 50 кеса злата, скупочено оружје, коње и друге вредности Карађорђе је поделио војводама. Миленку је допало 10000 оваца; на основу тога може се претпоставити колики је то плен био. Године 1805. цела нахија је била очишћена од Турака.⁴

Турци су 1809. поново имали накратко Пожаревац у својим рукама, а 1813. су га опет освојили и утврдили. Кад је на Ускрс 1815. Милош Обреновић у Такову поново развио барјак слободе, дигло се и цело српско Подунавље. Узалуд се Пашир-ага, заповедник Пожареваца, надао да ће заробљавањем и погубљењем неколико угледних кнезова угушати покрет; граду који се нашао у тешком положају хитао је у помоћ Милош. Један испад смелог Анадолца Делибаше остао је без резултата. На њега је, на челу своје војске, јурнуо Милош с исуканом сабљом и довикнуо му: »Вала, Делибаша, теби су и други путеви отворени, а ја немам другог избора! Јуриш, победа или смрт!« У жестокој борби пао је један од најсмелијих, барјактар Јован Вукома-

³ Гаврил Витковић, »Гласник«, св. 56.

⁴ Вук, »Даница«, 1828, стр. 189.

ПОЖАРЕВАЦ, споменик
кнезу Милошу.

новић, Милошев шурак. И данас још стоји топола коју је кнегиња Љубица засадила на месту које је њен брат натопио својом крвљу. Четири шанца су била заузета. Кад су Срби пошли на пети, Турци су се предали. Милош им је допустио да се слободно повуку према Ћуприји.

Међутим, и после ослобођења Србије султанови заповедници Београда мешали су се у ствари сизерене земље. Да би спречили снажење Србије, они су се посебно трудили да посеју раздор међу војводама. Тако је 1821. избио у Пожаревцу устанак против кнеза Милоша, који је подстакao Марашли-паша и у коме су учествовали кнезови Марко Абдула и Стеван Добрњац. Али разљућени кнез их је брзо научио да слушају само њега.⁵ Кад га је прошао бес, он је опет чешће из Крагујевца долазио у Пожаревац да посети своју породицу, КОЈУ Је тамо био преселио, и тамо је радо прослављао своју крсну славу, Ускрс, Божић итд. У Пожаревцу се предузимљиви кнез бавио не само својом породицом већ и државним пословима. Многе одлуке које

⁵ Ranke, *Die serbische Revolution* (већином према Вуковим саопштењима), друго издање, стр. 303.

су оставиле дубоког трага у историји Србије потекле су из скупштина сазваних у Пожаревцу. Овде је и руски изасланик барон Петар Јовановић Рикман предао свој протест против Сретењског устава и поднео предлог промена које је желео цар. Највећи део стајаће српске војске коју је основао Милош имао је свој гарнизон тамо. Из војне школе коју је кнез основао у Пожаревцу развила се каснија београдска Војна академија, а после бомбардовања Београда (1862) пресељена је тамошња гимназија у Пожаревац, где је остала до 1867. године.

Конак у коме је кнез Милош боравио био је скроман као и онај који је дао својим синовима Милану и Михаилу и њиховом васпитачу Зорићу.⁶ Овај последњи није имао баш много посла, пошто су кнежевићи у основну школу ишли с осталом градском децом. За време мога боравка у октобру 1887. пао је под немилосрдним ударцима ашова и лопата оријентални еркер зграде, која је у последње време служила за потребе телеграфа. Конак и Милошева »чардаклија« (дворска канцеларија) нестали су још раније. Његови писари су становали ту, у службеним просторијама, јер је »господар« хтео да их има при руци кад год је требало послати неку поруку пашама, везирима, кнезу Метерниху, грофу Неселродеу или неком мађарском пословном пријатељу. Водећи политику и управу земље, Милош није занемаривао трговину свињама, којом је увећавао своје богатство. До великог умећа читања није догурао. У једном писму упућеном Сими Милутиновићу Сарајлији (из Беча, 4. марта 1826) Вук помиње да је он 1820. почео да учи кнеза читању, али да су његови министри и секретари тврдили да је то непотребно, па је то учење прекинута.⁷ У згради канцеларије лежали су протоколи и трговачки папири у највећем нeredу помешани с управним актима, а цела зграда је била окружена оборима у којима су се товиле кнежеве свиње намењене извозу.

На великом тргу, на чијој се средини налазила и једна чесма *alla turca*, видео сам 1887. како се припрема терен за ново начелство, које је требало да стаје 476000 динара и у које је требало да се сместе администрација, судови, команда места, пошта, окружни грађевински уред, жандармеријска станица и затвор. Кад сам 30. октобра 1890. понево тамо био, та лепа једноспратна грађевина била је скоро већ готова. Од њених шест кула четири су на предњој фасади, као и балкони и три главна улаза. Највећи, средњи, украшавају две женске статуе, правда и мудрост, а горе, на пољу за грб, стражари српски орао. Окружни инжењер Сантнер, из Елзаса-Лотарингије, водио је надзор над градњом, према плану који је израђен у Министарству грађевина, и усмеравао унутрашње опремање.

Године 1897. формиран је један одбор који је имао да се стара да се кнезу Милошу, у знак захвалности за унапређење града и округа,

⁶ Др Медовић, »Гласник«, IV, 217.

⁷ Борђе С. Борђевић, *Сима Милутиновић Сарајлија*, Београд 1893, стр. 229.

подигне споменик. Израда бронзане статуе, високе 2,40 m, на 3,70 m високом постаменту од моштаничког сијенита, поверена је, уз цену од 21500 динара, београдском вајару Ђорђу Јовановићу, који живи у Паризу; споменик је, у присуству краља, свечано откривен 5. маја 1898, и одиста представља диван украс Трга краља Александра. Античка чесма која га је раније украшавала, и коју сам раније помињао,⁸ премештена је у двориште новог начелства, где је Премерштајн у јесен 1900. видео тешко оштећени саркофаг од белог мермера и подробно описао његов очувани рељеф.

У неугледним просторијама старог окружног начелства, које је одавно постало недовољно за све веће потребе администрације, нису имали ништа занимљивије да ми покажу, већ само једну справу за мучење, донесену неколико недеља раније из северног Кленовника, којом је напредњачки срески начелник стезао главу и увртао руке радикалским сељацима кад је хтео да изнуди жељена признања; изнад глађу мучених људи прикованих за зид вешао је хлеб да га гледају, итд. Разуме се, кад су радикали дошли на власт, одмах су му вратили мило за драго. Оваква и слична обавештења, у којима се можда мало и претерује, показала су ми колико су политичке и страначке страсти биле затровале пожаревачки округ и његов главни град. Био сам задовољан што сам бар преко дана, кад сам правио излете у околину, био поштеђен прича о сличним стварима.

Спољни изглед и друштвени живот града, који је 1896. имао 2100 кућа и око 11500 душа, показивали су, у поређењу с ранијим временом, знатан напредак. Поред цркве Светих архистратига, коју је 1819. подигао кнез Милош, године 1890. је прота Петар Шљивић саградио о свом трошку цркву Св. Николе, пошто она прва више није била довољна за потребе града који се стално ширио; при овим двама црквама »ради« 11 свештеника. Пожаревац се у знатној мери подигао и тиме што је већ дуже време седиште проте, бригадне команде, штабова и људства двају батаљона и већег гарнизона за обезбеђење казног завода. Захваљујући градском инжењеру Вајтману, који је овамо дошао пре шест година са Рајне и своје име посрбио у Далековић, општина има катастарски план, регулисане, широке, осветљене и калдрисане улице са уздигнутим тротоарима; у овим улицама, уз помоћ Друштва за узајамну помоћ и штедњу и Градске штедионице, чији је промет 1895. достигао суму од 38927750 динара, стално ничу нове, лепо украшене куће, које стају и до 60000 динара, што за прилике у Србији није за потцењивање кад се зна да у тим кућама станују већином 1-2 породице.

Осим сасвим пристојног хотела »Српска круна«, чији је дуги ходник поплочан великим квадратним античким опекама, има још

⁸ Sitzb. Akad. d. Wiss. Wien, phil.-hist. Cl. XXXVI, n. 43. - Inschrift CIL III. S. 13806 nach Coumont.

поприличан број кафана и свратишта и једна велика пивница; ту су, даље, две апотеке, два општинска лекара, који због честих грозница имају врло много посла, као и окружни, срески и војни лекар, а за њима по запослености не заостају ни 20 адвоката, који живе од парничарских страсти сељака и варошана. Можда се управо овим страстима може објаснити чињеница да је хипотекарна установа, Управа фондова, због дуга од 250000 динара, 1895. године судским путем секвестрирала некретнине градске општине, која се била задужила ради изградње неких комуналних објеката. У пролеће 1897. велику штету је проузроковала поплава. Однела је све мостове, па је град недељама био одсечен од своје околине.

Пожаревац води живу извозну трговину, а ни његов увоз није безначајан. Дубравичка царинарница убрала је 1894. у виду такса 373579 динара, 1895. додуше само 224655, што је било последица изузетно слабе пословне године. У октобру се на једној пространој ледини јужно од града одржава сваке године велики ваљар, на коме има нарочито много грнчарије. Раније је за време дугих постова увозено из угарског Панчева много сушене рибе, док се у новије време, због нижих цена, и поред дугог дунавског пута, довозе из Одесе у великим бачвама штуке, сомови, моруне итд. Државна солана увози годишње у просеку по 14000 метарских центи соли, и то 6-7000 из Мађарске, 5000 из Румуније, 1500 из Немачке и Сицилије. У добро снабдевеним продавницама налази се углавном роба из Аустро-Угарске; гвожђарска роба је готово искључиво из Немачке. Део градског становништва (око 600 људи) бави се, по угледу на оближње државно пољопривредно добро Љубичево, прилично рационалном земљорадњом. Године 1896. било је на подручју града око 800 коња, 900 говеда, 4900 свиња, 2600 оваца, и 250 кошница. Земља је у целој околини толико плодна да, како пословица каже, позлађује руке које је обрађују. Њена обрада би била још рентабилнија кад подвозни трошкови до извозне луке у Дубравици не би били тако високи - плаћа се по 0,60 динара по метарској центи, а на то долази исто тако висока бродска тарифа. Године 1899. је привремена пруга од Дубравице, која је коришћена за довоз материјала приликом градње начелства, реконструисана у сталну, која се преко Свилајнца прикључује на пругу Лапово-Београд, а и пројектована пруга Пожаревац-Зајечар довршена је до Малог Црнића, што ће такође - како се рачуна - убрзати даљи привредни развитак Пожареваца. Трговаца има у граду око 450, а поред тога 80 гостионичара, 200 кројача, 110 обућара, 80 ћурчија итд. Државних и општинских службеника било је 210, лекара 6, бабице 2, фотографа 2, штампара 7, музиканата 36, официра 20, војника 250 итд. По националности је било: 9600 Срба, 50 Бугара, 26 Чеха, 104 Немца, 40 Мађара, 163 Румуна, 123 Грка, 145 Цигана итд.; по верској припадности: православних 11140, католика 160, протестаната 5, Јевреја 140.

Много је учињено за развој градског школства; поред старе цркве изграђена је за 120000 динара четвороразредна нижа гимназија, чији је професор и добар познавалац уметности Л. Јевремовић спасао многобројне римске предмете нађене у Костолцу, Дрмну и Брадарцу и сместио у лапидаријум Завода за старине, основаног 1863. Гимназија је 1890. добила дотацију од 33800 динара; као и основна школа, она постиже добре резултате, које, као и у целој Србији, помућују и ометају бесконачне политичке распре.

Кад сам 2. октобра 1887. посетио Казнени завод пожаревачки, жалио ми се његов привремени управник Стојан Димитријевић да су просторије Завода одавно недовољне за све већи број кажњеника. Раније је то била Милошева касарна, са лепим двориштем и вртом, а сада ту издржавају казну починиоци кривичних дела који су осуђени на затвор до пет година; на ваздух се не могу жалити, јер је одиста добар. Када сам посетио Завод, било је тамо 129 затвореника, међу њима неколико осуђених због убиства у афекту, а много више због политичких престапа. Међу овима сам видео уредника радикаског »Одјека«, који је осуђен на три године, затим Црногорца Радоша Пепличевца Пјешивачког, који је за време рата против Турака дошао овамо као добровољац, касније се преселио у Јагодину, а оданде је 1873, с неколицином својих земљака, послат на издржавање казне због неког изборног роварења у корист радикала Тасе Џикића. Уверавао ме је да ме је 1858. видео у Црној Гори и замолио ме да у Београду кажем неку добру реч за њега. Зачудио сам се једној лепо уређеној соби, у којој је један трговац осуђен због силовања, који се снабдева из оближње гостионице, хтео да ме послужи слатким и ликером, док сам јадне политичке осуђенике видео како у тескобном простору по петорица леже на једном дрвеном лежају. У целини, с осуђеницима се поступа хумано, они се много крећу напољу, а ни храна није лоша - пробао сам хлеб и чорбу с поврћем и месом непосредно пред ручак.

Ако кажњеници раде на оближњим сељачким имањима, припада им половина наднице. Године 1874. саграђена је посебна зграда за тешке преступнице; то је заправо засебна установа, коју од оснивања с много умешности води Ана Шрепловић (Schrepel) из Хрудима. Посетио сам прво радионице и задивили су ме прекрасни ћилими, лепо предиво, шарене чарапе и везови, које су израдиле исте руке које су пре тога неверног мужа, срећнију ривалку или сопствено дете убиле. И овде се зарада дели између завода и кажњеница, којима се материјал за рад обрачунава по цени коштања. Од 105 жена и девојака осуђених на тешки и 10 на лакши рад било је 16 Влахиња, што је процентуално одговарало бројности ове етничке групе у Србији. Према томе, морал је код српских и влашких жена на приближно истом ступњу. Заглушна галама је одјекнула кад је отворена ћелија у коју је био смештен већи број Циганки. Оне су, по свој прилици, претпостављале да сам ја нека утицајна личност и почеле су ме, надвикујући се, уверавати да ни за

шта нису криве и склопљеним рукама су молиле да буду пуштене на слободу. У многим ћелијама сам видео лица од којих човек мора да се ужасне, али било је и таквих од којих би човек све пре очекивао него неко зло дело. Жене су, као и мушкарци, носиле сопствену одећу; упадљиво шарено одевене Циганке показивале су често зазорну голо-тињу, али им се то овде на Балкану не узима за зло, нити се на то обраћа пажња. После свега, осетио сам олакшање кад сам се с управ-ницом вратио у њену »добру собу«, где нас је њена кћи, сушта чедност, дочекала с љубазним поздравом и закуском коју је сама припремила.

Ова два препуна затвора и, још више, близина државног добра Љубичева, где сав рад обављају тешки преступници осуђени на окове, учинили су неопходним држање јачег гарнизона у Пожаревцу. У јесен 1887. видео сам у завршној фази градње четири касарне, свака за 120 људи, и посебну зграду за офицере. Свака касарна је имала четири велике собе, одвојене јаким гвозденим преградама, које су истовре-мено служиле и као сошке. Трошкове изградње, 800000 динара, заје-днички су поднели окрузи пожаревачки и моравски; место за касарне и вежбалиште је зналачки одабрано.

Своје излете из Пожаревца почео сам 1860, по препоруци свог покојног пријатеља Ами Буеа, јахачком туром на 218 m висок Горички плато, који се простире према југу, да бих са њега скицирао контуре средишњег српског горја. Са тог места отварао ми се поглед на целу брежуљкасту област између Саве и Дунава. Врло повољна светлост ми је омогућила снимање Рудничког ланца, који кулминира у Штурцу, високом 1169 m, и спуштајући се на север према Сави, завршава се Авалом (565 m).⁹ Ова узвишица, коју сам поново посетио 1887, чини део басена мрког угља који се простире према Пожаревцу и који код Пољане експлоатишу Бајлони и комп. за свој оближњи парни млин. Господин Бајлони ми је причао да су његови рудари ископали један камени чекић и кости антедилувијалних животиња и да је он све то поклонио Београдском музеју. Овај рудник, звани Каменац (са 10 поља), удаљен 9 km од Пожаревца, има два слоја, дебљине 1,4-1,75 m, који леже у иловачи и из којих су 1895, преко једног окна и око 1400 m дупих галерија, 11 рудара ископали 26371 метарску центу угља. Ана-лиза овог лигнита, који на јами стаје 0,80 динара, дала је следећи резултат: С = 50,22%, Н = 3,72%, пепео = 9,29%, калорија: 4300.

Други излет из Пожаревца био је намењен оближњем државном добру Љубичево. Испод дрвећа поред доброг пута који донде води сместили су се многи српски и влашки сељаци, често са женама и децом; они су недељну доколицу искористили за посету својим сино-вима, који су са својим војним јединицама камповали у шаторима. Пошто је земља овде масна и влажна, било је међу младим војницима,

⁹ Profils de montagnes dessinés par Mr. F. Kanitz en Servie etc. in: A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, Paris, Pl. 33.

упркос непромочивим шаторима, много оболелих. Трубачи су, уз пратњу добошара, забављали посетиоце својом музиком. По хладовиним околним шумарцима било је доста и шетача из града.

Државну ергелу Љубичево основао је кнез Александар Карађорђевић 1852. године у Ђуприји, са 6 пастува и 50 кобила, набављених од грофа Банфија за 63000 динара. Већ до 1856. тај број је порастао на 19 пастува и 111 кобила. У априлу 1860. кнез Милош је поклатио држави своје имање »Морава« код Пожаревца, чија је вредност по приближној процени износила око 6000 дуката, и наредио да се и ергела пресели тамо. Изградња штала је ишла таквом брзином да је већ у јесен већи део ергеле био пресељен; у Ђуприји је остала само филијала »Добричево« (в. IХ главу). Године 1862. назив »Морава« јеу част кнегиње Љубице замењен називом »Љубичево«. Покушај да се један део овог добра пресели у Мајданпек (1864—1866) показао се као непрактичан. Ергела је 1868. имала 84 пастува, 159 кобила и 259 ждребади и омади. Отада је бројно стање почело да се смањује, јер се ишло само на повећање броја пастува. Најбоље резултате је ова установа давала кад је 1869. потчињена министру војном и кад ју је, све до 1876, водио способни пуковник Хорстиг. Од 1883. надзор над ергелом врши Министарство пољопривреде, у чијем се буџету она 1886. јавља са 154800 динара расхода, а 1895. са 178538 расхода и 19728 динара прихода.

Кад сам Љубичево посетио у октобру 1887, њега је водио управник Крста Петровић, школован у Хајделбергу, а помоћник му је био Бојић, такође немачки ђак. Тада је оно имало 125 пастува, 49 кобила, 141 грло подмлатка (од 1 до 4 године), од којих се један део налазио на оближњој државној ливади »Алија бела река« и у филијали Добричево. Видео сам племените арапске, енглеске и ердељске пастуве, старе од 4 до 20 година. Ови последњи су - како ме је уверавао господин Бојић — давали најбоље резултате, »јер су били слични српској раси«. Сад пажњу опет привлаче »першеронски« пастуви, који су били уведени 1866, па после занемарени. Од 34 приплодне станице сваки округ је имао бар по једну; најпосећеније су биле станице у Љубичеву, Ђуприји, Зајечару, Крушевцу, Ваљевоу и Шапцу. Цена услуге је била 2,55 динара, а за алгојерског и мирцталског бика плаћало се 2 динара. У јуну 1897. бројно стање је било следеће: старијих пастува 161, четворогодишњих 20, од једне до три године 76; кобила 457, бикова и крава 51 и волова за вучу 74.

Не бих хтео да прећутим да је државна ергела у последње време изложена жестокој критици српских стручних кругова. У неким приватним разговорима ми је речено да не постоје никакви стручни прописи за поступак с приплодним грлима, да нема школованог особља, да нема система у одгајивању, нити у набавци приплодних грла, да су купљени пастуви слабијег квалитета него потомци оних из времена

кнеза Михаила (1862), да нема ни једног јединог арапског грла, а с обзиром на домаћу српску расу требало би да их има што више; напротив, набављају се енглески пунокрвни и полукрвни пастуви лошије класе, који су сасвим неподесни. Замерке се односе и на то што су ергеле подељене на 10 добара, јер то отежава управљање и повећава трошкове; поред тога, та се добра налазе у ниским, влажним, и нездравим крајевима, неповољним за формирање копита, а често и с киселим травама штетним за коње. Најчешће се истиче да је број од 160 пастува за 64000 четворогодишњих и старијих кобила недовољан и да се подмладак не подвргава никаквом тренингу. Приватне кобиле парене с пастувима из ергеле дају упадљиво мало ждребади, у просеку само 20 од 100 опасаних кобила. Препуштам објективном суду стручњака да оцени колико су ове тешке оптужбе против вођства српских ергела основане и тачне и упућујем на делатност »Кола јахача«, о којој се говори у трећој књизи (X глава).

Од 1272 хектара љубичевског добра велик део се искоришћава за гајење поврћа, сточне хране, индустријских биљака итд. То важи и за Добричево. Покушајима оплемењивања обухваћени су житарице, кромпир, винова лоза и др. Трогодишње саднице ананас-кајсија продају се по 0,80, мушмула по 0,50 динара, а јевтине су исто тако и разне сорте јабука, крушака и шљива. Као најприкладније за оплемењивање показале су се воћке из шабачког округа, које потичу из турског времена. Финије врсте поврћа мало се траже, али се зато издаје по 15000 струкова 15 различитих сората турског и америчког дувана. Управа добра се труди да пласира модернији пољопривредни алат, од кога има богату збирку модела. Несумњиво је да би Љубичево, које од самог свог оснивања стаје државу замашне суме, дало земљи и веће користи да се тако често не мењају управници, а с њима и методе рада. У последњих 10 година променило се 6 управника, од којих су се неки задржали само по неколико месеци.

Моје детаљно разгледање Љубичева у пратњи управника навело је његових 114 радника-осуђеника на помисао да сам ја неки инспектор посиат из Београда, па је због тога дошло до једне узбудљиве сцене. Робијаши оковани у ланце изабрали су погодно место и тренутак да ме изненада опколе и да се почну жалити на лошу храну и на окове који нису били добро поцинковани, па су се многима ране давале на зло. Службеници и стражари су се трудили да ме ослободе ових не баш много симпатичних људи, осуђених већином због разбојничке пљачке и убиства. Мучан утисак ове сцене заборавио сам тек кад смо после двадесет минута хода стигли до понтонског моста на Морави, око кога су војници одређени за његово чување, вежбајући се у копању ровова, прављењу заклона итд., изградили читав систем утврђења. Ови ваљани радови су ишчезли при каснијој градњи новог, стабилног моста са три отвора и гвозденом конструкцијом, који је стајао 691000 динара.

Љубичево је окружено дивним природним парком, у коме је нарочито кнегиња Љубица радо боравила. И Милош је овде волео да се одмара од својих силних послова, под старим буквама и храстовима или у шумарцима у којима је одјекивала песма славуја, док је пожаревачка омладина, код чесме која је носила његово име, са заставама и добошима прослављала први мајски дан, такмичећи се у трчању у завезаним врећама и у другим играма, а кнез би их после тога редовно почастіо. Са задовољством сам прихватио понуду службеника који су ме пратили да свратимо на вечеру у једну механу, која је касније претворена у пристојну гостионицу »Код коња«, где смо у здравцама пожелели успех установи у којој су они радили и поменули њеног оснивача Милоша и њену »врховну домаћицу« Љубицу, која је овде у шуми и врту, међу крдима стоке и кошницама, господарила, али и сама радила. Пошто је кнез често и дуго боравио у далеком Крагујевцу, она је имала довољно времена да о свим пословима води рачуна до последњих појединости. Радила је све оно што у српској доброј домаћинској кући пада у део жени. Прела је, месила и пекла хлеб, кувала слатко, надзирала рад у шталама и у пољу, а бринула се и о томе да службеници који кнеза допрате у Пожаревац буду ваљано услужени. Вином, ракијом и пелинковцем послуживани су обилато, а шампањац, токајац и друга племенита вина чувала је врсна домаћица за угледне госте, који у овој кући нису били ретки. Рударски саветник барон Хердер, који је овде 30. августа 1835. посетио кнегињу и њене синове Милана и Михаила, био је примљен »врло љубазно и задржан на ручку«. Ако је кнез био присутан, кнегиња га је по старом српском обичају сама послужила, не седајући за сто.

Некадашњи министар финансија и потоњи намесник Гавриловић причао ми је многе интимне појединости из Милошева приватног живота и сликовито ми описао једно Бадње вече прослављено у пожаревачком конаку. Ради подсећања на једноставне јасле у којима је рођен Христос, под у главној стамбеној одаји био је присутан сламом, а исто тако и колач, у чијој је средини, у знаку крста, била пободена упаљена воштана свећа. Кнез је седео у прочељу. На себи је имао хусарску доламу од жуте чохе, са златним дугметима, опшивену правим бисером, светлоплаве чакшире са златним лампасима, око паса широку тканицу и на глави мали црвени фес. Иза њега су стајала два момка и једна девојка, који су послуживали. Десно и лево су седели његови синови, до њих Алекса Симић и писари - на доњем крају кнегиња. Из чинија које су доносили момци први је сипао кнез, последња његова супруга! За време јела Милош је причао о неком свом другу с којим је у младости чувао овце на Златибору и који је био месечар; тај је у полусну терао своје овце на пашу, враћао их, поново легао да спава и сутрадан о свему томе није знао ништа; даље, како је он сам, као момак код заповедника ћупријских шанчева, служио овога за време куге, не слутећи никакву опасност итд. По завршеном обеду

кнез је подигао своју чашу и наздравио: »Дај Боже да српски народ у здрављу и весељу проведе сутрашњи Божић! А ми, који овај светли празник славимо данас слободни и срећни, сетимо се своје браће која га, још стењући под турским јармом, не могу провести у радости!« Последње речи Милош је изговорио с ганутошћу, која је потресла све присутне.

На своја честа путовања из Крагујевца Милош је најрадије ишао на коњу. Кола, одређена искључиво за њега, која су га пратила на извесној удаљености, користио је само онда кад је падала јака киша; писари и коморције бивали су тада мокри до коже. Два момка су ишла на челу колоне, кнез за њима; један товарни коњ је носио канцеларијски и писаћи прибор, остали пртљаг. Ако је кнез хтео да изда неку наредбу која му је изненада пала на ум или уз пут примио вест која је захтевала хитан одговор, позивао је једног од писара, који је тада на леђима неког слуге писао диктат; писмо је одмах печатоно и предавано гласнику. Пошто је Милош, ради поштеде коња, наређивао пратњи да на свакој низбрдици иде пешке, колона се споро кретала. Од Крагујевца до Пожаревца путовало се четири дана, при чему се у Баточини, Свилајнцу и још једном селу коначило.

Гроф Марсиљи је мислио да Пожаревац лежи на месту римског муниципијума вероватно зато што је тамо видео много античких остатака. Био је у заблуди. Тамо је било само једно мало утврђење; све оно што је у граду било и што данас још има од тих остатака, потиче, сасвим извесно, с оближњих рушевина римског насеља Маргуса и горњомезијског главног града Виминацијума. Године 1860. нашао сам на главном тргу један саркофаг с траговима некадашњег фигуралног украса у рељефу, деградиран у корито за воду, и у кући Мите Поповића статуу жене у одећи, стубове од 2,85 m дужине и пречника 0,70 m, затим на све стране разбацане опеке са знаком: Leg. VII. C1. Приликом своје последње посете видео сам пред једном приватном кућом огроман стуб од порфира, исклесан од једног комада, у збирци власника рудника Јозефа Јекла, поред дивно очуваног римског и византијског новца од пл^менитих метала, златне нарукнице и фибуле ванредне лепоте, коштане игле, римске црепове с натписом, оловне цеви итд., такође све нађено у Маргусу или у Виминацијуму.

Жеља да се упознам с остацима Виминацијума, којима се, откако их је Марсиљи посетио и Медовић дао саопштење о заветном камену који је тамо нашао, нико даље није научно бавио, одвела ме је тамо у мају 1860. и поново у октобру 1887. Пут од Пожаревца ка Виминацијуму, од Маргуса удаљеном 10 миља, води преко нижег дилувијалног гребена који се пружа према Дунаву. Код повећег села Брадарца (са 149 кућа) прешао сам по чврстом дрвеном мосту Мораву, која тече упоредо с путем. Некадашња, светом Илији посвећена манастирска црквица Рукомија привлачи својом »чудотворном« водом многе боле-

спенике у ово лепо село. Његови различито обликовани надгробни спеники од белог и црвеног мермера, над којима су изграђени неки необични шарени павиљончићи помешани са бизарно резбареним високим крстовима, привукли су нам пажњу, па смо тамо застали и уједно разгледали антички грађевински материјал који потиче из Костолца и лежи нагомилан по многим двориштима. У следећем селу, Дрмну, наишао сам на прве спенике виминацијумске некрополе, која се протезала све до овог села. По овим античким остацима, удаљеним 4 km од ушћа Млаве, видело се докле се од Дунава према југу протезала територија главног мезијског града.

Одређивањем положаја Виминацијума, који је према свим римским итинерерима удаљен 10 миља од Маргуса и који се у првом Трајановом дачком походу помиње као врло значајан, историчари и географи су се одавно и интензивно бавили. Ослањајући се на наведену удаљеност и на археолошку основу коју је дао Марсиљи, сви истакнути истраживачи, с изузетком Данвила, који га је тражио код Рама, препознавали су га у рушевинама код Костолца, на ушћу Млаве.

У овом великом селу, до кога смо брзо стигли, дошао сам у поповој кући до првог интересантног открића. Од два камена рељефа уграђена у зид, један - 0,50 m висок и 0,45 m широк — приказује заштитницу »Municipium Aelium Viminacium«-а, јер се његова женска фигура у набораној одећи, са заштитнички раширеним рукама - десна на глави бика, лева на лаву - потпуно подудара са фигуром заштитнице на новцу. Други рељеф - висок 0,35 m, широк 0,24 m — представља помало уметнички стилизовану Викторију с венцем у лако уздигнутој руци. Обе скулптуре су прилично оштећене. Док сам их цртао, окупио се приличан број сељака, који су у почетку били уздржани али, слушајући моја објашњења о старости ових рељефа, постајали су све заинтересованији и отворенији. Васо Стојчевић ме је позвао у своју кућу, где сам поред опека дугих 40 и широких 30 cm, са уоквиреним жигом: Leg. VII. Cl.¹⁰, угледао један производ римског грнчарства сасвим необичног облика, који је могао служити за увођење загрејаног ваздуха, за вентилацију или осветљавање купатила.¹¹ Код једног власника многих »исписаних каменова« видео сам само црепове и опеке са жиговима разних произвођача, затим делове керамичког подног мозаика, који су и поред једноставности својих геометријских мотива имали префињену декоративност. Са свих страна су ми нуђени новац, мали бронзани идоли, фибуле, наруквице, игле, гробна кандила, посуде за сузе итд. Цене су, међутим, биле толико високе да сам купио само неколико комада. Од натписа су, на жалост, били сачувани само фрагменти;

C. I. L. III, Suppl. Fase. II, No. 8275, где се могу видети и седам других жигова.

¹ Моји цртежи овог предмета, двају рељефа, једне женске фигуре и два натписа у Mitteil, der k.k. Zentr. Komm. z. Erforsch, d. Baudenkmale, Jahrg. XII, допуњени су каснијим публикацијама у »Старинару« и поменути саопштењима др Премерштајна.

КОСТОЛАЦ-ВИМИНАЦИЈУМ,
релефна скулптура у поповој кући.

КОСТОЛАЦ-ВИМИНАЦИЈУМ, релеф
Викторије у поповој кући.

опште раширено веровање да »исписани каменови« крију велике драгоцености доприноси њиховом готово потпуном уништавању.

Спуштајући се низ Млаву, стигао сам до главног налазишта Костолаца, који лежи на десној обали реке усред кукурузних поља, ливада и дудињака. Био сам не мало изненађен кад сам видео колико је велику површину у широкој равници покривала »civitas« Виминацијума. Према једној планској скици рађеној за начелство округа пожаревачког, само онај део на десној обали имао је у правцу југоисток-северозапад дужину од 1600 m и просечну ширину 450-600 m.

На све стране су лежале огромне количине ископаног грађевинског материјала припремљеног за одвлачење. Чуо сам да је само у новије време одвезено око 4000 кола пуних опека и камена по просечној цени од 2-3 динара за кола. Квадратне опеке највећег формата, тзв. »костолачке«, намењене поплочавању дворишта, плаћају се у Пожаревцу 20-30 пара (10-15 крајцара) по комаду.

Непланским раскопавањем и прекопавањем овог пространог налазишта јако је отежано његово прецизније топографско снимање. Иако је овај стари подунавски град дао већ толико грађевинског материјала за византијске и бугарске тврђаве, за српске замкове и цркве, ипак се на источној страни примећује један одвојен део, који је, вероватно опасан зидом, штитио град са истока. Исто тако се јасно разазнају темељи многих зграда, остаци водовода којим је довођена вода са брда Липовца удаљеног 15 миља и неколико цистерни за воду. Свуда сам наилазио на архитраве, фрагменте фриза, стубова, сокли и

КОСГОЛАЦ-ВИМИНАЦИЈУМ,
статуа жене.

често по 3 m дуге, 0,5 m дебеле блокове, који су припадали монументалним зградама у северозападном делу града, где су такође остали сачувани остаци једног мањег и једног већег купатила. Једна женска статуа која је тамо у »јами« ископана отишла је у Пожаревац у кућу Мите Поповића, где сам је заједно са 3 m дугим стубовима видео и нацртао. Две друге женске статуе из Костолца стигле су већ 1860. у Београдски музеј, од којих је једна, 1,70 m висока, са врло лепим наборима, снимљена.¹²

Каструм, који је господарио градом и штитио га, стајао је на левој обали Млаве, на уском дилувијалном гребену, који се правцем север—југ пружао ка Дунаву; са десном обалом Млаве каструм је био повезан једним мостом, чији се камени стубови при ниском водостају и данас виде. Квадратна основа кастела са истуреним округлим кулама на угловима, чији су зидови били 3 m дебели, јасно се разазнаје, као и остаци грађевина у њему и јужно од њега. У мају 1866. гледао сам својим очима како се најпримитивнијим алатом који се може замислити ископава једна огромна тумба од гранитастог порфира, чији је тешки поклопац још раније разбијен да би се што лакше и брже дошло до блага које се тражило. Саркофаг, који није имао ни украса ни натписа, продат је у оближње село Мајиловац као валов за напајање стоке. Гробнице се у Виминачијуму налазе обично на дубини од 1,5 m и већином су озидане. Има и понека гробница за двоје, понека и породична, и тада обично имају више засвођених просторија, у којима су

¹² Arch.-epigr. Mitt., Bd. XIII.

покојници сахрањени у ковчезима или тумбама од мермера, гранита, иловаче, олова итд., са више или мање богатим прилозима. Поједине гробнице су биле украшене фрескама. Могло би се рећи да и богато опремљене гробнице потврђују високи ранг Виминацијума међу мезијским градовима.

Овај приказ остатака Виминацијума, са многим детаљима, илустрацијама и плановима који су овде испуштени, написан је још 1867; уз натписе које је објавио Момзен¹³, то је било у ствари све што се до 1882. знало о горњомезијском главном граду. Тек те године се неко у Београду сетио онога што сам раније препоручио као хитно¹⁴, па је у Костолац ради ископавања послат господин Валтровић. Жељан да се упозна са резултатима тога ископавања, посетио сам 4. октобра 1887. с окружним инжењером Чермаком најпре попову кућу, у којој сам нашао све оно што сам већ 1866. видео. Исти рељефи и опет огромне гомиле ископаног грађевинског материјала у дворишту. Нови су били једна јако оштећена Немезис с натписом, једна, на жалост напукла, дивна одевена статуа и неколико каменова с натписима, које су Торма и Домашевски већ објавили. Стари поп је био умро, а у своме сину, који се добро сећао моје прве посете, добио је једнако лукавог наследника. Он ме је уверавао да је трговина антиквитетима потпуно престала и да он поседује само једну кесу безвредног новца; осим тога, жалио се да је његово село, због ниских цена жита и повећаних пореза, пропало и да, и поред 212 кућа и 1260 становника, није у стању да сагради сопствену богомољу (?), већ је упућено на црквицу Рукомију (стр. 177).

Кад сам упитао шта је било са саркофагом из Дрмна, млади поп нас је одвео у двориште Циганина Живана Васића¹⁵, где сам га, без поклопца, с оштећеним украсним рељефом, нашао настањеног чопором прасиди. На жалост, нико се није заинтересовао за овај диван скулпторски рад, иако сам од 1867. неколико пута препоручивао да се пренесе у Београд. Тек пошто сам 1892. у својим *Römische Studien* поново указао на ову немарност, нашао сам га 1897. у београдском лапидарију¹⁶, који после тога није добио ниједну вреднију скулптуру из Костолаца. Францу Кумону, који је после мене посетио Виминацијум, такође је пала у очи висока вредност саркофага из Дрмна, али је мислио да је он до тада био непознат; то је било утолико чудније што је он на другом месту цитирао моје *Römische Studien in Serbien*, у којима се упућује на опис тога саркофага који сам објавио већ 1867. Овде га поново наводим, са неколико фигуралних и орнаменталних

¹³ С. I. L. III, No. 1646-1659, од тога сада 5 у Смедереву, 2 у Пожаревцу, 1 са Кулича; са додацима уз бр. 1649-1651, 1653 и (према Каницу) 6300, 6301.

¹⁴ Mitt. d. k. k. Zentr.-Komm. z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale, XII. Jahrg., и *Serbien*, 407-421.

¹⁵ Био је ТО онај исти »Schivan Vasin« из села »Дроно« (Дрмно), код кога је Франц Кумон 1893. године видео саркофаг и купио један фрагмент рељефа бога Митре.

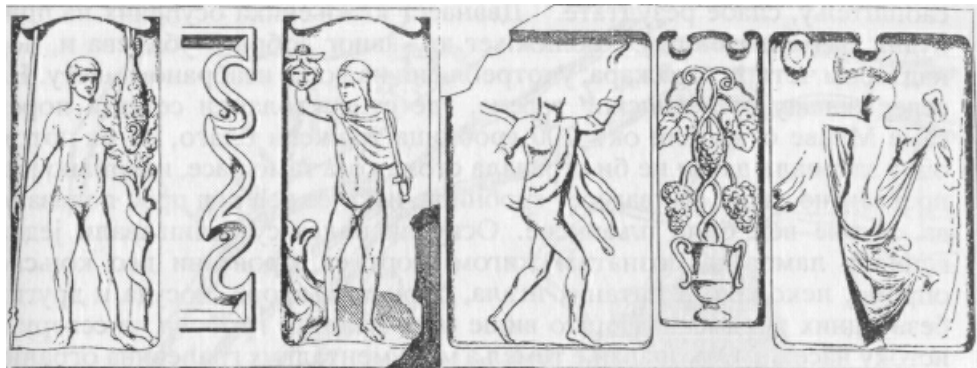
узорака према мојим цртежима и са кратком исправком Кумоновог, делимично сасвим погрешног тумачења фигура на рељефу и њихових атрибута. Ја сам писао:

86 »Недалеко од Дрмна, код брежуљка са засвођеним коморама једне римске гробнице, нашао сам један саркофаг са фигурама у рељефу такве лепоте какву у Србији из римског времена више нигде нисам видео. Тамо нађене античке скулптуре су углавном мање или више примитивне, схематске, без финије обраде облика и без индивидуализације духовног израза. Сасвим друкчији је случај са саркофагом из Дрмна. Стајао сам пред једним уметничким делом, које би могло да буде украс сваком музеју. Тумба од лепог тврдог материјала, 7 стопа и три и по палца дуга, 3 стопе и 8 палаца широка и 3 стопе висока, била је, судећи по њеном алегоријском украсу, намењена овековечењу успомене на неког ратника високих војничких врлина. Његово име нам није сачувано, јер је, што је одиста чудновато, поље за натпис на уздужној страни, ограничено украсним рамом, остало неиспуњено.

Слике које је уметник употребио изврсно су одабране. У левом бочном пољу јавља се Јасон¹⁶, са копљем окренутим на доле у десној, и с освојеним златним руном у левој руци; на преброђену опасност изгледа да указује змија обавијена око ловоровог дрвета. Фигура је у концепцији отмена и достојанствена, у изразу пуна енергије, са савршеном лепотом облика. Пандан јој, у десном бочном пољу, чини не мање успела фигура Персеја, и то како у полетној композицији тако и у префињеној обради. У ритмичком сагласју основних линија са наспрамном фигуром, уметник је Персеју у десну, високо уздигнуту руку ставио главу Медузе, док му је у левој руци исукани мач. Крај ногу хероја лежи једно од оних фантастичних чудовишта (не делфин), каква је дубоко под земљом рађала с Тифаоном Ехидна, кћи великог Хрисаора, који је произишао из проливане Медузине крви. Ако Јасон персонификује лудо смелу, успехом крунисану предузимљивост, у Персеју видимо савлађивање дивљих, неукротивих природних сила, обоготворено у Данајином сину, обдареном божанском моћи.

Овим класичним типовима хероја придружује се у средњем пољу леве уже стране мушка фигура огрнута лављом кожом, у борби са змијом, за коју верујем да је Херакле. 'Одапињући ужарене стреле према њој, присилио ју је да изиђе из пећине, па ју је онда шчепао својом снажном руком.' У складу с овим митом, лернејска хидра је обавијена око руке борца. На жалост, руке и глава су му јако оштећене и то отежава поузданију идентификацију. (Само то ни у ком случају није »сатир« са коњским репом и две змије, како мисли Кумон.)

Јасона, кога карактерише руно, препознао је у једној белешци уз Кумонов чланак, илустрован неуспелим фотографским снимцима, и Бендорф, издавач публикације »Archäologisch-epigraphische Mitteilungen«, св. XVII, стр. 28 и даље.

ВИМИНАЦИЈУМ, саркофаг из Дрмна:
Јасон, Персеј, Херакло, Викторија и узорци орнамената.

Знатно је оштећена и женска фигура у средњем пољу десне уже стране, која (није то Менада, која игра са бакљом и тимпаном, како Кумон мисли) у лебдећем положају, једва додирујући земљу једном ногом, ратничким врлинама покојника посвећује лаворов венац. Све покрете, облике тела и одећу ове Викторије прожима таква отменост, ритам и фини осећај за облик, да бисмо је слободно могли ставити уз најлепше које је антика створила. Мање су успели декоративни елементи који испуњавају четири споредна поља обе уже стране. Ни облик ваза, ни винова лоза са гроздовима, која се на два поља слободно повија а на друга два је потчињена симетрији, не прелазе најобичнији схематизам; верујем да они нису дело руке која је радила фигурални украс.

Поклопац тумбе, у облику крова с косим површинама које су пресечене полуокруглим штаповима, разбијен је приликом ископавања у комаде. Међутим, све се то лако може саставити и ја се надам да ће неоспоцно најлепши римски споменик у Србији, према уверавању господина министра црквених дела, бити ускоро допуњен и да ће у Београдском музеју заузети место које му припада.»

Оно што сам, вративши се из Дрмна у Костолац, видео на дивље раскопаним рушевинама Виминацијума, на чијем се северном крају сместило шест салаша, било је жалосно. Кратко време пре тога посетио сам рушевине Carnuntum-а, где је под вођством искусних стручњака учињено заиста много. Тамошња ископавања, зналачки усмерена на откривање основе града, омогућавају, као и она у Aquincum-у код Будима, широк увид у положај тргова, улица, храмова, водовода, терми, позоришта итд. Она која је господин Валтровић из Београдског музеја предузео у октобру 1882. дала су, према његовом сопственом

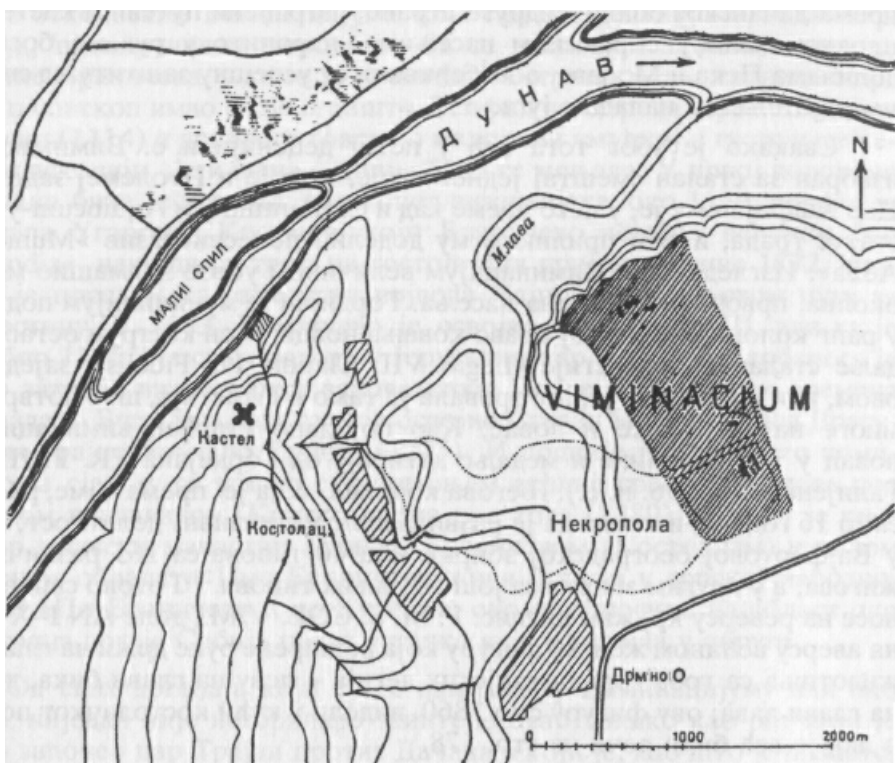
саопштењу, слабе резултате.¹⁷ Дванаест кажњеника осуђених на принудни рад доведени су с оближњег државног добра Љубичева и, под надзором четири стражара, употребљени на лоше изабраном месту. На северозападу рушевинског терена, где су костолачки сељаци поред саме Млаве отворили око 200 гробница тражећи благо, па их потом опет затрпали да им не би страдала стока која тамо пасе, ископано је и прегледано више од двадесет гробница, иако се већ код прве показало да су оне већ биле пљачкане. Оскудни налаз су сачињавали једна глинена лампа са познатим жигом Фортиса, бронзани део коњске опреме, неколико коштаних игала, окрњци амфора, посуда и других безвредних предмета. Нешто више нису дали ни гробови на северу и истоку насеља. Откопавање темеља монументалних грађевина ограничило се на један једини покушај у поменутој, 54 m широкој »јами« на северу града, где се наишло на неке остатке зидова, дрвене греде итд. Ископавања су се завршила куповином од костолачких сељака три оловна ковчега, једне Аполонове главе, неколико бронзаних предмета, камеја итд. за Београдски музеј, који је после тога набавио од истих сељака још неколико каменова с натписима, међу њима један у осам редака из Дрмна и један у два реда ископан 1890, који је заставнику Луцију Аурелију из LEG. VII. CL. посветио његов син, и др. Занимљив је онај са сигнумом изнад осморедног натписа. Сигне показују, десно и лево од орла у калканском пољу, слике животиња над фалерама. Домашевски је доказао да се овај облик појавио тек у III веку, а објашњава се већ тада јако раширеним источњачким култом животиња у римским провинцијама.

Ко хоће да се упозна с налазима из Виминацијума, не треба да се ограничи само на оно што је стигло у Београдски музеј, већ да потражи и оно што су купили ревносни пријатељи старина, власник рудника Јекел и Вајферт. Прве сам већ поменуо (стр. 177), а ови други се налазе у Вајфертовим збиркама у Панчеву и Београду. Налази купљени од сељака смештени су у управну зграду оближњег Вајфертовог рудника и чекају неку прилику да буду пребачени у Београд или Панчево. Тамо сам (1887) видео прочеље једног саркофага с натписом у средњем пољу и четири генија у рељефу врло лепе израде у уским пољима, затим један заветни камен с натписом, који је Домашевски објавио;¹⁹ осим тога, видео сам торзо једне статуе у одећи, један фронтиспис са корпом плодова између два мирујућа лава окренута леђима један другоме, сличан оним честим, типичним поклопцима

⁷ »Старинар«, I, 8.

⁸ »Arch. epigr. Mi.«, XV, 192, Wien 1892.

¹⁹ C. I. L. III, Suppl. Fase. II, No. 8103, 8131. Међу натписима из Виминацијума одштампаним тамо под бр. 8102—8139, објављени су, поред оних који су поменути кад је било речи о смедеревској тврђави, и они који су расути по селу Костолцу, у његовој поповској кући, у београдском и будимпештанском музеју.

КОСТОЛАЦ, план Виминачијума.

ковчега из Митровице (Сирмијума), огроман акантус-капител пречника 2,5 m, разне стубове, архитраве, делове мозаика итд. Неколико вретена од печене глине, подоста римског и византијског новца и једна камена плоча с мушком главом нађени су на оближњој узвишици, због чега ја препоручујем за даље истраживање; разуме се, претходно треба да се изврши рационално ископавање њеног кастела - који сам већ 1860. препознао као римски и утврдио му основу - и насеља (civitas) главног града Горње Мезије. Избор келтског места, које је несумњиво постојало на ушћу Млаве, за постављање једне веће римске заједнице и њено касније подизање на степен горњомезијског главног града објашњавају се стратегијском концепцијом које су се држали Римљани. Из канала који тамо ствара једно дунавско острво дуго 20 km и који је заштићен групом мањих острва, могла је добро заштићена укотвљена ратна флотила у свако доба непримећено испловити и поћи

²⁰ »Старинар«, III, 71.

према дачанској обали; с друге стране, изграђени путеви и кастели у плодном залеђу с римским насељима, нарочито у рудама богатим долинама Пека и Мораве, обезбеђивали су успешну заштиту од сваког непријатељског напада с југа.

Свакако је због тога већ у петој деценији н. е. Виминацијум изабран за сталан смештај једне легије, што је и Птоlemeј задржао. Цар Хадријан му је, у исто време кад и Carnuntum-у и Aquincum-у, дао статус града, и том приликом му доделио почасни назив »Municipia Aelia«. Изгледа да је Виминацијум величином убрзо надмашио многа околна, првобитно цивилна насеља. Гордијан је муниципијум подигао у ранг колоније и дао јој право ковања новца. Њен каструм остао је и даље сталан логор легије (Legio VII. Claudia Pia Fidelis); заједно с овом, или смењујући је, логоровала је тамо иТУ легија, што потврђују многе нађене опеке и новац. Као поуздано утврђен виминацијски новац у три величине и медаље датирају од Гордијана TR. P. III. до Галијена (240-256. н. е.). Његова ковница, која је, према томе, радила само 16 година, изгледа да је развила врло интензивну делатност; само у Вајфертовој београдској збирци има 40 типова са 165 различитих жигова, а у другим збиркама још 50 даљих типова.²¹ Готово сви новци носе на реверсу кружни натпис: P. M. S. COL. VIM, доле AN I-XVI, а на аверсу већином женску фигуру која раширене руке држи на главама животиња са грба горњомезијских легија - леву на глави бика, десну на глави лава; ову фигуру смо 1860. видели у кући костолачког попа и о њој је већ било речи на стр. 178.

Докле се простирала територија колоније Виминацијум, да ли су јој припадали долина Пека и њен подунавски град Pincum, у коме је нађена једна опека са жигом LEG. VIM., да ли је водовод, који је давао врло добру воду, снабдевао само град или и ширу околину? - то су питања на која ће тешко моћи да се одговори. Сигурно је да су овај град, колико трговински активан и раскошан, толико и утврђен, већ под Галијеном били опустошили варвари, да је после краћег опоравка, делећи за време најезде Хуна у V веку жалосну судбину свих подунавских градова, тек под Јустинијаном поново доживео процват, који су Прокопије и Теофилакт високо оценили, али да је и даље често нападан и оштећиван с леве обале Дунава. Да би казнио Аваре, Приск је код Виминацијума прешао реку (598) и гонио их све до горњег тока реке Тисе.

У непрестаним борбама с Угарском и са словенским народима, који су само у највећој невољи трпели омрзнути туђински јарам, Византија је покушавала да учврсти своју власт у областима које је наследила од Латина. У XI веку је на месту Виминацијума стајало Браничево, средиште истоимене жупе. Ако би се извршило рацио-

²¹ Mik, d. Klubs d. Münz- u. Medaillenfreunde, Wien 1895, 114 f., 1896, 100 f.

нално откопавање Виминацијума, које сам већ деценијама, на жалост узалуд, препоручивао, вероватно би се наишло и на монументалне остатке Браничева, у коме је византијски стратег чувао границе Царства и епископ имао своје седиште. Теофил из Охрида (пре 1081), Ана Комнин (1114) и др. често говоре о малој али имућној и густо насељеној епископији. Али њена судбина брзо се мењала. У првој половини XII века била је угарска, онда опет византијска, око 1154. поново је припала Угарској. Крсташи, који Браничево помињу већином као »Vrandiz«, наишли су тамо на гостољубив пријем. Године 1172. прошао је поред њега саксонски војвода Хајнрих Лав на свом путу за Палестину. У 1183. Браничево је освојио краљ Бела III, али га је изгубио 1186. На свом походу у Јерусалим цар Фридрих Барбароса је тамо затекао византијског заповедника. После тога је дуже времена припадало Бугарима, док га није освојио Стеван Немања и под Драгутином трајно припало Србији (1275). И доцније је још често помињано, а сјај му се угасио с уништењем већине српских градова под турском владавином. Кратко време пре тога (1380) даривао је кнез Лазар млавски манастир Горњак Браничевом (Костолцем) и целом његовом облашћу. Име Браничево живи и даље у српској народној песми »По Браничево и по Кучево«; оно се односило на област око Костолца док је Србија после устанка није изделила у округе.

Од свих догађаја који су се одиграли у Виминацијуму или око њега, ниједан није историчаре заинтересовао толико као рат који је тамо започео цар Трајан против Дачана и који је, као што је познато, имао два похода (101-102. и 105-106).²² Са 60000 људи пошао је он у пролеће 101. године преко Јулијских Алпа. »Задобио је«, прича његов биограф Франке, »љубав војника и нижих команданата, чије је заслуге признавао и њихове патње делио.« Segestica (Сисак) била је збориште војске. Тамо су се градили бродови, којима је требало низ Саву довозити војсци залихе, које су се гомилале нарочито у Сирмијуму (Митровици). Како изгледа, сам цар Трајан је продро у Дакију преко моста код Виминацијума, а његов легат Луције Квијет преко другог моста, који се налазио источније, и преко данашње Мехадије; код Тибискуса» су се обе војске састале и наставиле марш на Сармисегетузу, главни град Децебала, кога је требало напасти.

У вези с местом на коме је Трајан на овом првом дачком походу прешао Дунав настала је једна контроверза која се одржала све до најновијег времена. Да је римски пут за Тибискум ишао, како је претпостављао Данвил²³, директно од Виминацијума на леву обалу Дунава, посумњао је већ Франке, који је тамошње римске шанчеве наспрам Костолца, који би могли говорити за то, приписивао монгол-

¹² Santo Bartoli, Columna Traiana (Reliefs 151-157).

²³ *Нав. дело*, стр. 433.

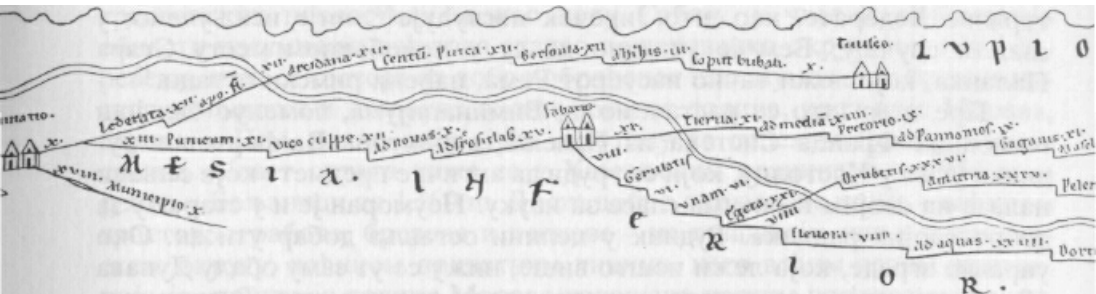
ским хордама²⁴, а Тр'ајанов прелазак преко Дунава померио на Пинкум, удаљен од Виминацијума, према Појтингеровој табли, 23 миље. Против овог мишљења је иступио Ашбах с тврдњом која се ослањала на грубе противречности у доказном материјалу²⁵; ја бих се овде још једном критички осврнуо на њу пошто је она у тесној вези са следећим утврђеним пунктовима низводно од Виминацијума и, упркос томе што сам је већ 1868. побијао разлозима заснованим на тачном познавању терена, налази и даље топографски исто тако лоше оријентисане браниоце.

Највећа несигурност Ашбаха, чији се обиман апарат извора не ослања на проучавање терена на лицу места, показује се при одређивању места на коме треба да је Трајан лично прешао Дунав. Он каже: »Упоређивањем претходних пописа места (римско-византијских итинерера) добијамо следеће резултате: први важан положај на линији Дунава који долази у обзир при разматрању Трајанових операција у рату са Дачанима јесте Виминацијум, данашњи Костолац са Бренинколцем и Рамом у близини, где је Трајан у првом дачанском рату поставио понтонски мост, за чију су заштиту изграђени кастели *Picnus* (на реци Ипек), *Sirrae* и *Novae*. Насупрот овој линији, на левој обали Дунава се налазила тврђава Ледерата (сада је тамо Уј-Паланка), коју Прокопије не поставља тачно наспрам Нова, него је смешта већ код Виминацијума (!) или чак код Пикнуса (!); јер, строго узевши, она је у ствари лежала наспрам овога кастела. Од Ледерате водио је, према Појтингеровој табли (на којој је овај кастел још на десној обали), један римски војни пут (преко данашњег источног Баната) преко Ароа (тј. Апонте), *Arcidave* итд. за Сармисегетузу.« - После свег овог несигурног извођења, Ашбах је на својој »Оријентационој карти« насупрот »левообалној Ледерати«, уместо »*Picnus*«-а који је касније идентификован с Рамом, ипак поставио »*Novae*«. Ашбах је једино тачно увидео да је Трајан прешао Дунав на најповољнијем месту, код Рама.

Проучавајући одговарајући део Појтингерове табле, ускоро сам открио шта је Ашбаха, који тако често сам себи противречи, навело да погрешно одреди положај Ледерате, Пикнуса, Нова итд. Од две кућице, којима је Виминацијум обележен на Табли као колонија, полазе четири различита пута. Први води на запад према Сингидунуму, други на југ према Наисусу, трећи на север преко Дунава према Тибискусу и четврти на исток, дуж Дунава, према Понту. Треба, међутим, имати у виду то да пут који води у Дакију, идући од самог Виминацијума сопственом трасом, иде десном обалом Дунава још 10 миља, до Ледерате, пре него што пређе реку; даље, да се пут према Пикнусу врло

²⁴ *Zur Geschichte Kaiser Trajans*, 155.

Mitt. der k. k. Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, III,

Limes romanus на Дунаву од Виминацијума до ушћа Тимока на Појтингеровој табли (Tabula Peutingeriana).

брзо одваја од пута према Ледерати и сопственом трасом целих 13 миља иде према ушћу Пека, где је, како је Ашбах првобитно тачно наслућивао, стајао Пикнус, који је он касније пребацио на место Рама. Ово одвајање путних праваца било је условљено, како сам се и лично уверио, непроходним брдима живог песка, која су се формирала под утицајем честих југоисточних јаких ветрова (друга књига, XI глава) и простирала се далеко на север према Раму; да би се та пешчана брда заобишла, морала се траса пута од Виминацијума ка Пикнусу повући директно правцем запад-исток, дакле не дуж Дунава, већ ка унутрашњости земље; на остатке ове трасе наишао је недавно окружни инжењер Чермак близу манастира Нимника приликом обележавања неког новог пута.

После објашњења ових, на самом терену уочених топографских односа показује се као неосновано да се Ледерата премешта на леву обалу реке и да се Пикнус, или чак Нове, идентификују са Рамом. У сагласности с Појтингеровом таблом и прихватајући моја излагања о том питању²⁶ као тачна, париски научник В. Френер²⁷, затим Киперт²⁸, пуковник Драгашевић²⁹ и други, као и раније Манерт³⁰, постављају ову спорну Ледерату на десну обалу реке код Рама, где остаци мостобрана на једној и другој страни потврђују да је лево крило Трајанове војске прешло рфку овде користећи се једним острвом, као што се и данас ово место између Костолца (Viminacium) и Голупца (Сиррае) користи као најповољније за везу сплавом између Рама и угарске Старе Паланке. Да је један мостобран код ове последње³¹ (тачније: јужно од овог новијег места, удаљеног 2 km од обале) такође носио име деснообалне

¹⁶ Mitt. der k. k. Zentr.-Koram. z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale, Bd. XII, 1867.

¹⁷ *La Colonie Trajane im Kärtchen: L'itinéraire de Trajan dans l'ancienne Dacie*, XI f.

¹⁸ С. I. L. III, Tab. II.

¹⁹ »Гласник«, XL V, 22.

²⁰ *Нау. дело*, 79.

³¹ Ориовчанин, Mitteil, d. k. k. Zentr.-Komm. z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale, Bd. X, 31.

тврђаве Ледерате, као што Јиречек наслућује³², није искључено; у сваком случају, Бем је утврдио да су у приобалном месту Стара Паланка, које лежи тачно насупрот Рама, нађени римски остаци.³³

Пре него што се растанемо од Виминацијума, поменуо бих још господина Франца Систека из Плзења, директора Вајфертовог рудника угља у Костолцу, који се труди да античке предмете које сељаци налазе на својим имањима спасе за науку. Неуморан је и у старању за добро својих радника. Рудник у целини оставља добар утисак. Око управне зграде, која лежи нешто више, нижу се уз саму обалу Дунава 10 других зграда за рударе, копаче, депои за угаљ итд. Рудник има сопствену месарницу и продавнице животних намирница, из којих су године 1891. тамо запослени чиновници, 44 радника, 34 жене и 58 деце подмиривали своје потребе, добијајући сву робу по цени коштања. Копач зарађује дневно 4-8, физички радник 2-3 динара. Копачи су већином из Аустро-Угарске и показали су се изврсно. Силазио сам у окно и видео да је подграђивање управо узорно. Рудник је у погону од 1873. и обухвата 41 рудно поље. Слојеви руде, који леже у плавкасто-сивој иловачи, дебели су 4—18 m. Године 1893. ископано је 209000 метарских центи по 0,50 динара. Анализа овог лигнита из млађег терцијара дала је следећи резултат: С = 53,59%, Н = 3,37%, пепео = 5,85%. Рудник има сопствени дрвени док за утовар угља у бродове. На пристаништу крупнији угаљ стаје 0,89, а ситнији 0,60 динара по метарској центи. Пошто транспорт до Београда износи 30 пара, у кућу достављен угаљ стаје 1,60 динара. Ова цена се нешто снижава само кад лепо време омогући да се у Београд доведе већа количина огревног дрвета. Главни потрошачи угља су велика и разноврсна постројења власника рудника Вајферта и других индустријалаца у Београду, као и неколико домаћинстава тамо, у Смедереву и у Пожаревцу.

Слично ствар стоји и с лигнитом који Пожаревачко акционарско друштво искоришћава код суседног села Кленовника, удаљеног од Дунава свега 3 km; слојеви су 7-11,4 m дебљине и леже у површинској иловачи или у нешто дубљем песковитом земљишту. Предузеће је основано са 120 акција по 600 динара, за 102 поља; оно је 1895. с једним главним окном, с галеријама дугим преко 2000 m и са 15 радника, произвело 30000 метарских центи лигнита, који је по цени од 0,80 динара по центи продат цигланама, касарнама и приватним лицима у Пожаревцу, удаљеном само 3 km.

На повратку у град видео сам у долини која се протеже на запад према Дубравци село Петку, где су 1810. вођене крваве борбе између Срба и Турака. Нешто јужније, између Ђириковца и Пожаревца, лежи брежуљак на коме је у једном шатору, уз посебан церемонијал, потписан 21. јула 1718. Пожаревачки мир, који је цару, поред многих

¹² Нав. дело, 17.

¹³ Arch.-epigr. Mitteil. XII, 223.

трговинских повластица, донео целу Србију, у чије је најбогатије области несумњиво већ тада спадао пожаревачки округ; као и смедеревски, и он се састоји од добро обрађеног или шумовитог брежуљкастог земљишта и широких водом богатих долина, кроз које Морава, Млава и Пек, силно вијугајући, протичу ка српском Дунаву. Југоисточна област округа диже се у Хомољским планинама до 956 m, а јужна у Бељаници до 1360 m. Доста добро одржаване шуме - већином храстове, грабове, брезове и лескове - не припадају, као у смедеревском округу, већином приватним лицима, него већим делом држави, која је, пошто је долина Мораве изложена честим поплавама, предузела пошумљавање у зони доњег тока ове реке, и у последњих 20 година засадила више од 20000 јутара багретом и врбом. У области Млаве и Пека има много ситне дивљачи; на Бељаници поред крупне има и вукова, које сељаци упорно лове и гоне.

У 7 срезова пожаревачког округа, који обухвата 4157 km², живи 218331 становник. Густина насељености је различита: у врло брдовитом голубачком срезу долази само 20 становника на квадратни километар, у суседном звишком 30, у рамском 40, у моравском већ 60, а у хомољском, млавском и пожаревачком преко 100 становника на квадратни километар. У овим последњим срезовима успевају житарице, нарочито изврстан кукуруз, док се у осталим срезовима народ више бави сточарством. Овај округ важи као један од најбогатијих у Краљевини. Прича се да је већ пре много година село Божевац, које је 1896. имало 490 кућа и 3 344 становника, једне јесени само за продато жито узело 38000 дуката. Ово обиље, до кога се сразмерно лако дошло, нарочито је у Стигу, чија је плодност постала у земљи пословична, и у долини Мораве размекшало људе и учинило их склоним лаком животу, чему много доприноси све брже распадање кућне задруге, што сам и сам могао приметити на својим честим путовањима. Док је пре 25 година у млавском крају ретко која кућа имала неплаћеног пореза, у скорије време нису ретка задужена имања, многа се и продају, а ранији власници отискују се са женом и децом без ичега у свет. Срећом, у последње време су ове појаве знатно ређе.

У нешто вишим деловима округа гаје се пшеница, раж, јечам и зоб, у брдима још и хељда и просо, а у низини већином кукуруз и много поврћа; ливаде и детелишта цене се на 28000 хектара, а утрине и парлог на 12000 хектара. На појединим местима у доњем току Пека, Млаве и Мораве изврсно успевају винова лоза и готово све врсте воћа; шљива ипак нема довољно, па се ракија довози из крагујевачког округа. За поједине гране сточарства неизмењене административне границе округа допуштају поређења, из којих се види да су оне у порасту. Године 1860. било је, на пример, 19000 кошница, 1866. упола мање, али 1896. опет 17728; коња је 1866. било само 14000, а 1896. већ 21178. С друге стране, због побољшане обраде земље неке врсте стоке знатно опадају по броју. Године 1866. било је (у округлим

бројевима): 69000 говеда, 124000 свиња, 387000 оваца, 47000 коза; а 1896: 61338 говеда, 106465 свиња, 286859 оваца, 27320 коза. И поред тога, још и данас у хомољском, млавском и пожаревачком срезу долази више од 200 грла стоке на квадратни километар, у целом округу нигде мање од 160-200, а у хомољском срезу чак преко 450 грла стоке на 100 становника.

VI

ПРЕКО ВЕЛИКОГ ГРАДИШТА И ГОЛУПЦА ДУЖ РИМСКОГ ЛИМЕСА КА ДОЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Безброј пута опевани Голубац! Који се путник Дунавом није дивио његовој тешко приступачној тврђави са многим кулама? На жалост, бродови пролазе мимо ње без задржавања. Као важног чувара римског дунавског пута хтео сам једном да је ипак изближе упознам, и у октобру 1887. пошао сам онамо колима из Пожаревца с његовим увек предусретљивим окружним инжењером.

Идући путем ка Великом Градишту, завршеним 1869. и дугим 30 km, с којим ће паралелно ићи и пројектована железничка пруга, најпре смо између Бабушнице и Братинца прешли Млаву, затим смо благом узбрдицом стигли на повисок плато који је одваја од долине Пека и за непуна два сата до Мајиловца, где ме је неколико красних сељачких кућа изненадило не мање од чврстих камених пропуста за воду. Нешто северније, скривена у свежем зеленилу шумовитог кланца, лежи црквица Св. Николе, која је припадала некадашњем манастиру Нимник. Предање каже да ју је изградио цар Лазар, а кнез Милош ју је 1825. обновио као мирску цркву. Брежуљци живог песка, који се, без иједне травчице, од Бискупља на обали Дунава протежу негде све до Тимока, живо одударaju од зеленила дивних воћњака и винограда богатог Тополовника и Градишта на ушћу Пека, у које смо ускоро стигли. Већ по његовој дугој чаршији приметио сам да је ту била на делу нека добра домаћинска рука, а још лепше приватне куће и магазе изненадиле су ме на Великој пијаци, где смо свратили у једно беспрекорно одржавано свратиште за госте.

Кад је гајење свилене бубе било у пожаревачком округу још у пуном јеку, Велико Градиште је било сабиралиште чахура произведених у селима. И данас је оно значајан трговински центар за вино, жито и свиње; његова скела и пошта спадају међу важније на српском Дунаву. Године 1879. је овај град, који је 1901. имао 3 167 душа у 629 кућа, био погођен јаким земљотресом, па је тада тешко оштећен и торањ цркве Св. архистратига Гаврила, која је саграђена 1847. Међутим, најимућнији трговац у граду, скупштински посланик и председник

општине Рафаило Рафаиловић, у сарадњи с општинским инжењером Кучевским из Варшаве, који је овде ангажован на три године, много је учинио да се торањ опет подигне. Градска штедионица имала је већ 1895. промет од близу 12 милиона динара. Град плаћа једног лекара, има апотеку, коју је изврсно уредио Мађар Драшкоци, нову школску зграду за нижу гимназију, у којој ради пет наставника, основну школу са осам учитеља и три учитељице итд. У пратњи општинских часника, попео сам се на веома примитивну скелу постављену око торња који се поправљао и за ову мало непромишљену смелост био награђен дивним погледом на голубачке и мађарске висове на другој страни Дунава.

Већ се смркавало кад смо с неком шареном пратњом стигли у виноград председника општине, где нас је очекивала импровизована берба. И старо и младо из најбољих породица варошице већ се било сместило на ћилиме и јастучиће испод и између воћака, док су око цвећем украшеног и богато постављеног стола гореле велике ватре. На столу се сијао печени ован тек скинут с ражња. Поп је благословио јело и пиће, које се точило из великог бурета. Здравнице свих врста зачињавале су обед, а кад сам подигао чашу за напредак вароши и у здравље ваљаног кмета, весеље је ускипело до врхунца. Младеж је запевала и повела коло, а један гуслар и цигански оркестар нису давали ушима и ногама ни часка одмора. Најзад је дошао и час повратка по месечини и уз светло лампиона. У новој кући председника општине, опремљеној лепим намештајем и сликама, са прозорима у шареном стаклу, послужена је кафа и настављена игра уз музику клавира. Видео сам, упркос политичким превирањима у земљи, да се одвајкада чувена српска гостољубивост ни у чему није изменила; било је то вече које ми је остало у пријатној успомени и за које сам имао да захвалим господину Рафаилу.

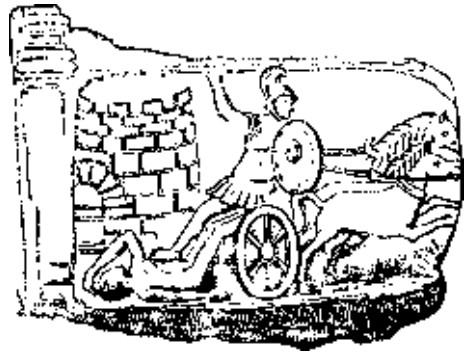
Следећи дан је био посвећен античким остацима у Градишту. У имену речице Пек, римског *Piscusa*, остао је траг имена оног народа који је овај крај настањивао у време Птолемеја. Важно насеље Пинкум јавља се на Појтинговој табли као »*Punicum*«, удаљен 13 миља од Виминацијума. Ова удаљеност одговара месту које се налази на неколико миља од Великог Градишта на ушћу Пека.¹ Гроф Марсиљи је скицирао кастел са четири округле истурене угаоне куле, на левој обали Пека, где је и инжењеријски капетан фон Обшелвиц 1720. унео на карту »*Grdiste*«. Ја сам још 1861. видео јаке камене зидове на страни окренутој Дунаву, затим многобројне опеке са жигом LEG. VII. C1., као и приватне², и многе кровне плоче. У кући трговца Марковића показан ми је различит новац из времена Царства, један заветни камен³ и рељеф са Ахилом који вуче Хектора везана за кола⁴,

¹ На нав. месту, I, Tab. V, названа *Gradisca*; у тексту се не помињу куле.

² C. I. L. III, Suppl. Fase. II, 8277.

³ C. I. L. III, No. 6298; »Старинар«, III, и C. I. L. III, Suppl. Fase. II, No. 8098.

⁴ Мој цртеж у *Römische Funde in Serbien*, Mitteil, d. k. Akad. d. Wiss., Bd. XXXVI.

ВЕЛИКО ГРАДИШТЕ, рељеф - Ахил
вуче Хектора.

који је касније предат Београдском музеју и који је занимљив и због тога што је познат врло мали број римских скулптура које приказују тај приказ; на левој страни рељефа виде се, као локална позадина, зидови Троје.

Кад сам у октобру 1887. поново посетио Градиште, видео сам у згради општине три вазе и један прстен, који су, како ми је рекао водитељ радова градски инжењер Кучински, нађени кад је приликом копања темеља за нову школску зграду у априлу 1887. откопано и отворено једанаест римских гробница. У неким од њих су, у ковчезима од камених плоча дубоким један метар, са поклопцима у облику крова, нађени скелети комплетни до последње кошчице. У дворишту старе гимназије лежи један заветни камен са знатно оштећеним натписом, градски инжењер поседује мале керамичке посуде, апотекар много новчића - готово све је то нађено у Градишту. Најлепша од свих досад познатих античких ископина нађена је код каструма, кад је с његових зидина скинута камена облога. Била је то једна мала статуета Меркура, која је, како сам после силог распитивања сазнао, слично другим бронзаним предметима - међу њима један мали Бах, красан Зевс, схематски рађена Нике⁵ итд. — преко пештанских и београдских посредника доспела у Трајову збирку у Бечу, где сам је и сам видео.

Као главно складиште производа од метала у области Пека, о чему се опширније говори у глави VIII, имао је Пинкум и привредни значај. Више путева из унутрашњости водило је ка његовој луци, па је стога ово богато насеље, које су, према *Not. Imp.*, у V веку обезбеђивали далматински и други коњаници, било заштићено и једним кастелом на левој обали Дунава. Марсиљи је још видео његове зидине код мађарског места Пожежена.⁶

Пре петнаестак година је 7 km дуги пут од Градишта до Голупца дигнут на ранг окружног пута. Он је сад заиста изврстан и пролази,

⁵ Arch.-epigr. Mitt. II, 154 и даље.

⁶ На нав. месту, II, Tab. I.

пошто пређе преко Пека, који се овде пробија кроз високи лесни нанос, кроз највеће и најбогатије село у срезу (1895: 1330 душа у 218 кућа), које већ више од сто година има цркву Св. Богородице и које је ту недавно своје старо име Бикотинац променило у Браничево (стр. 186 и даље). Тамошња необично плодна земља, на којој живе Срби и Власи, тако је на цени да се за једно јутро оранице за кукуруз плаћа 200 дуката; та би цена била још виша да лесна тераса која се пружа према Дунаву није у сталном померању; овом злу се покушава доскочити сађењем багрема и врбе, али досад без резултата. Многим палеонтолошким налазима у овдашњем лесу недавно је додат и један мамутов зуб нађен код Винче. Заобишли смо голе брежуљке живог песка код села Усје и ускоро се зауставили пред механом у Голупцу, који се такође наслања на сличне пешчане наносе.

Среска варошица, која је тако рећи до јуче била још село и 1895. имала 1553 становника у 293 куће, није са своје две дуге улице имала никакву посебну драж. Њени чиновници, угледнији људи и члан Скупштине Риста Поповић показали су се утолико предусретљивији. У њиховом друштву посетио сам црквицу Св. Николе, саграђену 1843, и школу, у којој су у четири разреда један учитељ и једна учитељица радили са 90 дечака и 30 девојчица. На пристаништу су стајала усидрена два шлепа, натоварена за Мађарску житом из области Пека, за које се и Бајлонијев парни млин појављивао као купац, и стоком из планинских влашких села; у добрим годинама тамо одлазе 6-8 шлепова. Пошто је чаршија мала и непрометна, становништво задовољава своје скромне потребе гајењем жита и уносним рибарством. Близу цркве провирује из земље некакав слој угља, али он је и сувише слаб да би се његова експлоатација исплатила. Мада Голубац, као што се види, располаже само незнатним приходима, а уз то га је 1876. задесила тешка поплава и три године касније земљотрес, започео је изградњу кеја, калдрмисао је своје улице, па и у градњи кућа види се осетан напредак.

У старо српско време у овом крају је резидирао зет кнеза Лазара, намесник за области Река, Звижд, Хомоље и Пореч (данашња млавска и поречка област). У Дворишту, на Снеготинском потоку, стајали су његови »двори«, код суседног села Малешева био је његов град, а код манастира Туман, који је он основао, налазило се његово купалиште. Хтео сам баш да видим да ли ово предање које је објавио др Медовић⁷ и поновио Милићевић има неког основа.

Кроз пожњевена поља и један пријатан шумовит кланац брзо смо одмицали ка манастиру Туман, удаљеном 11 km. У време косовске битке ту је у скровитој ћелији живео старац Созим и Милош Обилић је имао ту несрећу да је за време лова једном залуталом стрелом убио побожног испосника. Ради покајања Милош је 1389. на месту где је

⁷ »Гласник«, Београд, 1852, стр. 195.

Купалиште Милоша Обилића на
Туманској реци.

Созим пао саградио једну богомољу. Али за време градње чуо је да му неки надземаљски глас довикује: »Ту мани!«(ту прекини). И заиста је убрзо потом добио царев позив да се лаћа оружја, јер се приближавала турска најезда. На Косову је Милош убио султана Мурата и тај подвиг, који га је учинио народним јунаком опеваним у многим песама, платио је животом, а његова. много касније завршена црквица добила је име »Туман«. Тако нам је предање о оснивању манастира испричао тадашњи намесник Сава Михаиловић. Из скорије прошлости овог манастира знамо да је Максим Радовић, обилазећи београдску епархију⁸ 1733, за време аустријске окупације Србије, нашао манастирску цркву Св. арханђела Михаила споља и изнутра запуштену, са једним јединим калуђером, Херцеговцем Исаијом; међу књигама манастир је имао и један вреднији »Законик српски«, писан на Атосу, али сва моја питања о њему остала су без одговора.

Црквицу, која је већ била склона паду, из темеља је 1883. рестаурирао инжењер Чермак. Још раније дограђени нартекс с малим звоником и свежа бела боја дају грађевини сасвим модеран изглед. Само јој је унутрашњост са полукружним олтарским узвишењем и бочним апсидама с уским отворима за светлост сачувала византијски стил, који

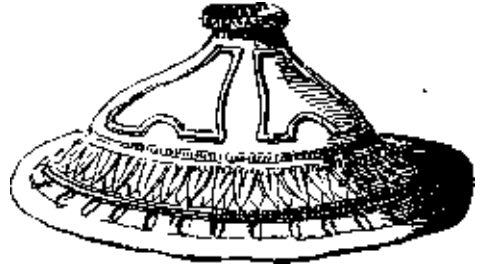
⁸ На нав. месту, »Гласник«, св. 56.

није нарушен ни новим иконостасом рађеним 1833. У зидној ниши десно од главног улаза почивају у једној тумби посмртни остаци испосника Созима, који, проглашен за чудотворца, привлачи на дан црквеног сабора, о Великој Госпојини, многе вернике и манастиру обезбеђује обилате дарове и прилоге. Манастирска парохија обухватала је 7 села са 2785 душа, његов посед 6 хектара њива и ливада, 2,60 хектара винограда и 1600 хектара шуме. Годишњи расходи су износили 4500, приходи 5000 и готовина 3500 динара.⁹ Пошто уз то иде и поприлично стоке, живине, кошница, воћака итд., очигледно је да су два туманска духовника материјално добро збринута, а што игуман плаћа држави прописани порез тек после неколико опомена и жалби, то се, као и на другим местима, чини ради тога да манастир не би наредне године био распоређен у вишу пореску класу. Последњи архимандрит, Јефтимија, који од 1880. почива под једном црвеном мермерном плочом поред цркве, оставио је манастир у сређеним приликама, што је похвале вредно, јер није редак случај да се манастирске старешине више брину о својим личним интересима. Пријемну просторију удобно уређеног манастирског конака украшавају портрети руског цара, митрополита Михаила и др. Сава нас је позвао на једну на брзину спремљену закуску. Јело и пиће, које је служила једна млада жена која није била »његова сестра«, били су врло укусни, а узгредне жалбе Савине да су пореске власти његов манастир распоредиле у сувише високу класу изазивале су веселост и, изгледа, нису успевале да гану чиновнике који су ме пратили. Кад би некако испосник Созим могао да се пробуди и мало провири из своје гробнице, не би могао да се начуди променама до којих је за ових пет стотина година дошло у начину калуђерског живота!

Није искључено да у погледу комфора својих резиденција намешници кнеза Лазара нису постављали више захтеве ни од најскромнијег данашњег начелника у Србији. Умити се под ведрим небом, на хладном извору, како је то чинио Милош Обилић, данас је, изгледа, пријатно само очврслим присницијанцима.¹⁰ Очекивао сам да видим остатке неког купатила, али нас је »брат« Сава повео уз крш низ који се обрушавала Туманска река и кад смо стигли до једног дивље романтичног места, где је вода, падајући низ једну кречњачку стену, издубила у њеном подножју поред неколико мањих јамица и једну повећу налик на каду, наш водич показа руком на њу и рече: »Ево Милошеве бање!« Мало разочаран, скицирао сам ову природну слику, на западу испуњену буковом и церовом шумом, а са истока уоквирену оголелим обронцима Тилве. Слично сам прошао и кад сам се на повратку, у Дворишту и у Малешеву, распитивао за остатке »двора« и »главног

⁹ Податке о непокретној имовини манастира у Краљевини Србији узео сам из брижљиво писаног рада Богољуба Јовановића, »Гласник«, св. 62, 1885.

¹⁰ Присталице Присница (Vinzenz Priessnitz, 1799-1851), који је проповедао челичење организма хладним облозима и купањем у хладној води. (*Нан. прев.*)

ГОЛУБАЦ, римска бронзана здела.

двора« Милоша Обилића. Ако су икада постојали - а Медовићев сведок тврди да је 1810. још видео темеље »двора« - они су отада нестали. Сељаци кажу да их тамо није ни било. С друге стране се опет прича да су на Малом церју налажени опеке и метални новац о чијем пореклу нико ништа није умео да каже. Ризикујући да свом регистру искустава додам још један промашај, предложио сам господину Чермаку да на коњима пођемо на брдо. На окретним пандурским коњима ишли смо брзо кроз бескрајно дуго село ка циљу нашег путовања на Малом церју, на висини од око 450 метара.

Расути комади опеке поред пута били су већином римског порекла. Ускоро су се, дуж једног густо зараслог потока, почели јављати све чешће, па сам помислио да се крећемо трасом неког римског пута који је повезивао важне тврђаве на Дунаву са Голупцем и Брњицом. На платоу брда нашао сам у траву зарасле темеље једног малог кастела, који га је штитио. Сумње више није било. На постављање ове кратке брдске трасе Римљани су били принуђени због непроходности стрмина Беле стене на западном улазу у дунавски теснац. Као и раније, и данас се овај заобилазни пут користи као једина копнена веза између Голупца и Добре, преко Криваче.¹¹ Овде сам открио један важан део римског подунавског војног пута, који ми је битно олакшао утврђивање његових даљих пунктова.

На Појтингеровој табли следи на дунавском лимесу према Пуникуму (сагласно са бројем миља XIV који се јавља у *Itin. Ant.* између Виминацијумаи »Сиррае«) НмиљаудаљениУЈсоСиррае. Овимрелацијама тачно одговара низводни Голубац, што оправдава моје постављање Сиррае код њега, као и постављање Пуникума код Градишта. После тога је и Киперт обе ове станице идентификовао с овим местима. У варошици Голубац нашао сам остатке римског насеља чуване много боље него на већини других пунктова на Дунаву; некадашња повезаност његових одвојених делова лако се могла уочити. Западно од новог кеја наишао сам на темеље већих римских грађевина, које су се у дугој линији низале све до првих кућа данашње вароши. Ту

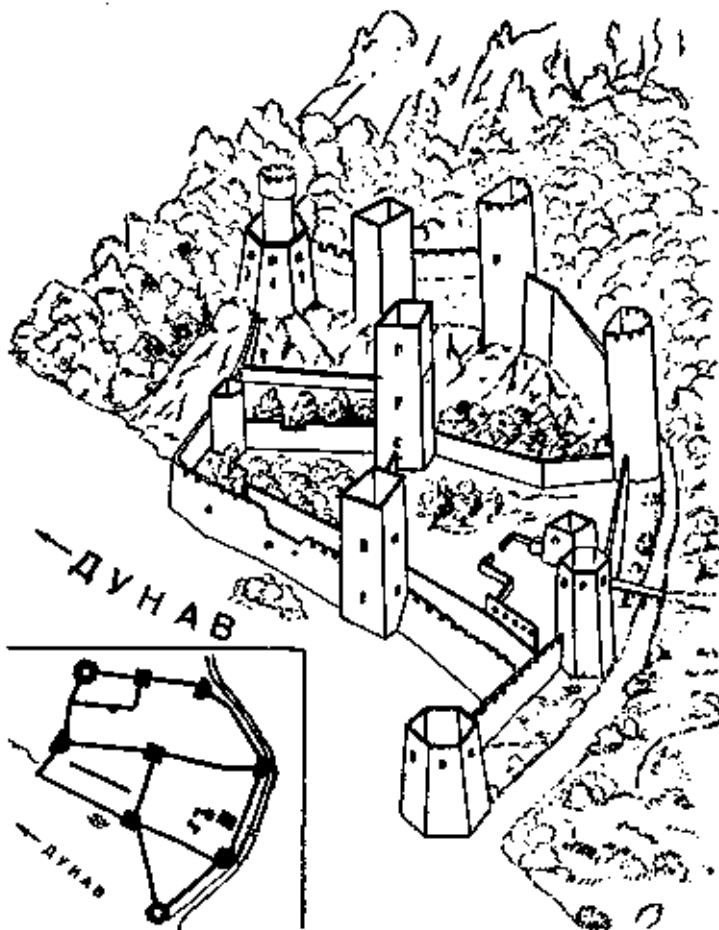
¹¹ На k. u. k. Generalstabskarte, изд. 1881, нема овог села.

су свакако биле лука и трговачка четврт, која се наслањала на оближњу јужну узвишицу, на којој сам на истакнутом положају нашао и кастел са квадратном основом. Он спада у веће кастеле мезијског дунавског лимеса, имао је 2,5 m дебеле и 180 m дуге чеоне зидине, које, на појединим местима очуване и са потпуном спољном каменом облогом, сведоче о изванредној грађевинској техници. Тиме се оповргава Карићево саопштење¹³ да је римска тврђава нестала без трага (!). Напротив, у средишту кастела открио сам остатке једне квадратне грађевине, можда преторијума, и код северног зида остатке неке друге, који су преко зида залазили у данашњи виноград Стеве Илића. Овај ме је уверавао да пијуком врло често удара у тврде зидине и да се при копању појављују оружје, новац, бронзани предмети, делови грнчарије итд. Као потврду за то донео ми је овде нацртану, богато орнаментисану бронзану зделу, пречника 23 cm и високу 9 cm, и замолио ме да је примим за успомену. С друге стране сам добио један врх копља, новац и отиске интаглија, чији фигурални прикази нису без уметничке вредности. У сагласности са списком гарнизона у *Not. imp.*, већи део опека које сам видео око кастела носио је жиг Leg. VII. Cl., чија се посадна територија на источној страни овде завршавала.

Мада су многи занимљиви антички предмети из Голупца стигли у Београдски музеј, поред осталог и сребрне цеви дужине 15-30 и пречника 2—3 cm, које су недавно ископане на терену каструма, извесно је да их тамо има још много више. Ако поједини покушаји, као оно отварање двојне гробнице предузето 1884, нису осим опека са жигом PALSEV донели никакве вредније резултате, то не значи да их ни будуће неће бити.

Три километра североисточно од Купа, пратећи уски обални појас, спушта се Велика чука једном стрмом стеном према Дунаву, а на тој стени лежи, као насађен, Голубачки град. Да ли он крије трагове неке античке основе и којој епохи припадају његове зидине и куле, то је био први задатак моје планиране археолошке војње Дунавом до Милановца, за коју је на новом голубачком кеју опремљен један огроман чамац. Залиха хране, буренце вина, чутуре с ракијом, сандуци и асуре — све се то слагало под брижном руком љубазног бродовласника Алексе Т. Благојевића, који код Добре сече шуму и утоварује дрва, па је и мене позвао тамо. Он важи за најбогатијег човека у месту, па је и на изборима 1894. с великом већином победио радикалског кандидата, ранијег посланика Ристу Поповића. Наш чамац је више личио на неки гусарски чун него на транспортно средство експедиције каква је била наша. Поред четири прекаљена и препланула веслача, наоружана пиштољима, и крманоша, људине закићене револвером и огромним ханцаром, у чамцу су се налазили срески начелник, његов

¹² Вероватно идентичан с једним у »Gradisca« у Марсиљијевом *Danubius-у*, св. II, таб. V.
• *Србија*, 869; свакако није засновано на аутопсији.

ГОЛУБАЦ, скица и основа тврђаве.

писар, један детектив и два пушкама острагушама наоружана жан-дарма, који су носили револверску муницију за све. Тек касније сам сазнао зашто су биле предузете ове необичне мере предострожности.

Најзад је све било спремно и наша посада је узвикнула своје: »Помози, свети Никола!«, трипут се прекрстила и снажно завеслала. Сликровити пејзажи су се брзо смењивали. Близу Циганских винограда лискуновити шкриљци пробијају пешчану терасу, а ускоро је поново потпуно прекрива кречњак, који се пење ка све вишим стенама. После пола часа вожње пристали смо уз моћно подножје живописне рушевине. За зидине овог града везане су маштовито кићене легенде, које су се испредале и преносиле у народним песмама. То не изненађује у земљи где су догађаји из времена косовске битке, судбоносне за српску државу, па и много ближа историјска збивања замађени разним

митским примесима. Сељаци из околине причају: двор је саградила кћи једног српског кнеза, а у највишој кули је била затворена грчка царица лепа Јелена; своје српско име, као и турско истог значења (Göğerginlik = Голубарник), двор је добио по многим љубавним згодама које су се у њему одигравале. По најраширенијој причи неки турски паша са Голубачког града затворио је своју неверну жену у кулу која је некад постојала на врху стене Бабакај (баба каја = баба која се каје) у кориту Дунава и осудио је на смрт глађу. Ленауов пашенег, А. Х. Schurz (у: Ludwig Foglar, *Donausagen*, 317), опевао је њену љубав и патњу:

Eine Frau goldgelber Haare Untreu war befunden; Ihr Geliebter, ein Magyare, Aber war verschwunden.	Noch sein Haupt ein Janitschare Bracht in wenig Stunden, Und als Schmuck war — o Barbare! Es ihr umgebunden. — Babakay!
Auf den Fels die Ungetreue Liess der Aga bringen; Da nun mag ohn' alle Scheue Sie das Haupt umschlingen,	Und ihm stets aufs neue, Wonnegirrend, singen; Oder aber, fühlt sie Reue, In die Donau springen! - Babakay! ¹⁴

У следећим строфама турска Андромаха бира хладни гроб, и отуда име тврдој стени »Бабакај« (баба, кај се; жено, кај се). Међутим, према неком другом тумачењу, име долази од турског: баба (отац) и каи (камен).

Као чврст чувар првог дела теснаца изнад Ђердапа, Голубачки град је спречавао продор у Мали Ђердап, који је био само делимично проходан за пешачке трупе на десној обали реке. Као што многобројни налази показују, већ Римљани су на овом стратегијски врло важном сектору имали једно истурено утврђење које је припадало Купама, чије су остатке, како сам то на неколико места утврдио, користили и Срби и Турци за доградњу свог града. Његов општи изглед и тлоцрт, који су овде дати¹⁵, живо подсећају на ликијску Пинару.¹⁶

¹⁴ Једна жена златне косе, Неверство је починила; Њен љубавник, Мађар неки, Без трага се изгубио.	Јањичар је ипак брзо Њега негде сустигао И главу му - о, варвара! Њојзи о врат обесио - Бабакај!
---	--

Неверницу ага води На литицу усред воде, Где без страха главу своју Може ипак сачувати	И свом мужу у љубави Са ужитком песму вити; Или може, покајнички, У Дунав се утопити — Бабакај!
---	---

¹⁵ Према мојој копији двају цртежа из XVIII века сачуваних у бечком Ратном архиву.

¹ Otto Berndorf und George Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, I, 54.

Пет сектора са девет кула и са кренелираним куртинама степенасто су изграђени од саме речне обале до врха стене. Преко широког рова премошћеног једним мостом и преко јаког бедема доспео сам на главну капију са шиљатим сводом, са чије се десне стране налази округла кула са зупчастим отворима на врху, а с леве шестоугаона кула; кулу за воду, која је такође шестоугаона, украшавају поред два турска натписа уграђене камене кугле, а предвориште оживљава зеленило великих ораха, које пријатно одудара од сивила стена и зидина. Друга капија води у средње двориште, заштићено високим кулама. Није било лако из овог пролазног утврђења dospети у горње, које има облик четвороугла с неједнаким странама, а изграђено је на заравни стене високе 70 m и завршава се високом округлом кулом осматрачницом, постављеном на ширу осмоугаону, која јој служи као основа; због јако наглашене и издалека уочљиве кружне галерије на врху, народ ову округлу стражарску кулу зове »шешир-кулом«. С муком смо се пели стрмом углачаном стазом обраслом трњаком, али је труд ипак био награђен дивном сликом која се пружала оку, а упорна пентрала нађу понекад и неки римски или старосрпски новац или још чешће - као што се нама десило — врхове стрела из турског времена.

У средњем веку Голубачки град је често имао прилику да покаже своју чврстину у борбама против Мађара, а ускоро и против Турака. Године 1391. на његовим кулама се први пут завијорила застава с полумесецом, али само за кратко. Већ годину дана касније, кад је дошло до рата између Бајазита и Мађара, морали су Турци, који је победио и до Моравске долине гонио Петар Перењи, напустити Голубац, па је он још једном дошао у руке Бранковића. Ипак га је 1428. Јеремија предао Турцима¹⁸, који су ту држали, како 1433. саопштава француски путописац Брокијер, једну велику флоту шајки. То је навело краља Жигмунда да наспрам тврђаве, на високом брегу, сагради град Ласловар, који је њоме доминирао. Али покушаји да се с ослоном на тај положај Голубац истргне из руку султана остали су без успеха. Према уговору између угарског краља и Бранковића, закљученом

¹⁷ Милићевић у својој *Србији* (стр. 1028) помиње само осам кула и каже да су све округле; вероватно их никад није изближе погледао. Још мање је проучавањима на терену склон господин Спиридон Гопчевић, који — како сам скромно каже — даје »монументална дела«. Мада најрадије послује маказама, »позајмљујућ«, на пример, од речи до речи више од 100 страна из моје »застареле *Србије*«, овај генијални човек је са својим шарлатанством одиста забаван кад се понекад потруди да нека места препише. Тако он у свом скопљеном делу *Serbien und die Serben* (стр. 41) прича о Голупцу: »У доњој западној кули налазили су се раније турско купатило и једна цамија, који су по Милошевом наређењу разрушени.« - Како ли је то овај фабрикант књига, који је можда нешто и значео у очима железничких намештеника, Цинцара, Седиканаца и др., а у ствари своје описе путовања, градова и земаља »позајмљивао« од чувених путника Ами Буеа, Хана, Барта и др., замишљао голубачку кулу, кад су у њој нашле места, једна поред друге или једна изнад друге, зграда купатила удаљена неколико стотина корака од тврђаве и оближња цамија с минаретом?

¹⁸ Даничић, *Рјечник*, I, 217; међутим, према Хаџи-Калфи (стр. 41) већ 1414.

1427, trebalo je da ugarske trupe pored Beograda i Mahova zaposednu i Golubaц, samo tome je moralo претходити протеривање његове турске посаде. Појединости овог похода су толико занимљиве да заслужују да буду овде бар укратко приказане.

У мају 1428. краљ је лично сакупио своје трупе, заштићене Ласловаром, и на многобројним шајкама их пребацио на другу обалу. Искрцавање је било тешко, али самопоуздање Угара је било велико, чак су и жене учествовале у походу. Тако, на пример, млада супруга темишварског бана Стевана Розгоњија и права јунакиња Цецилија Сентђерђи, која је са својом галијом послала добар број непријатељских шајки на дно реке. Нападаци су на тврди град јуришали с одушевљењем, али без много успеха. Тада је у помоћ тврђави стигао Мурат, брже и с јачим снагама него што се очекивало, и бацио се на опсаднике с таквом силином да су они у највећем нереду гледали само како да се са својим шајкама домогну друге обале, при чему је и сам краљ Жигмунд запао у највећу опасност. Њега су, према Хорвату, у највећој збрци једном шајком пребацили у Ласловар храбри Розгоњи, по Витковићу¹⁹ најславнији јунак онога времена, Пољак Грабовски Завиша Нигир и његов друг Петар Вода. Српски шајкаши из Ковина су се у нападу и повлачењу одликовали толико да им је краљ Жигмунд следеће године у знак признања обновио и проширио раније привилегије.

Према поменутим натписима на кули за воду, Турци су после победе, задобијене прекидом примирја (?), обновили поједине делове тврђаве. Упркос томе, Угри су још једном освојили Голубац, али само на кратко време. Турци су 1458, под султаном Мехмедом II, дошли у трајан посед тврђаве²⁰; после тога су одатле, узводно уз Дунав, предузимани походи у Банат. Тврђавске куле су почеле да се распадају тек пошто је Макс Емануел освојио Србију. Оближње насеље с истим именом подигао је касније царски намесник Мерси (1722-1733), као административни центар области између Смедерева и Неготина. Пошто је то насеље постало сасвим муслиманско, оно је после 1815, по Милошевем наређењу, потпуно напуштено. Опустеле куће и велики караван-серај давали су обиље материјала за подизање бољих зграда у западнијем српском Голупцу. Према површини на којој се налазе остаци зидова, изгледа да некадашња турска варош, која је лежала неких 200 m од јужне капије тврђаве, није баш била мала. У једном остатку пандантифа џамије, која се све до кровне опшивнице одржала упркос свим ударцима времена, видео сам богато рашчлањене, китњасте висуљке, сталактите. На рушевини 15 m дугог и 12 m широког амама, који се налазио 30 m северније, може се видети да је он поред пет великих имао и мање купалишне просторије. Куполе овограскош-

¹⁹ *Прошлост, установе и споменици угарских Краљевих шајкаша*, стр. XVI и повеља IV на стр. 10.

²⁰ Fräknoy, *Mathias Corvinus*, 69.

ног и чврстог здања су се распале, док би се његове водоводне и грејне цеви могле уз минималне трошкове и лако оспособити за поновну употребу.

Овде сам се растао од свог љубазног и драгог сапутника Чермака. Снажно одгурнут, наш тешко натоварени чамац је заплочио и, упркос помамној струји реке, заобишао истурену стену ове романтичне тврђаве. Са видика несташе тамносиве силуете њене три највише куле и на западу Бугарско острво, које се из подељене водене површине издизало као неки циновски бедем. Корито Дунава, које је између српског Чули-брега и угарског Коронинија широко 5,5 km, нагло се сужава у 400 m узак канал, о чије се стеновите стране подивљали таласи, тражећи простора, распрскавају у белу пену. Замолио сам нашег крманоса да застане код сваког, и најмањег усека на српској обали. После пола часа веслања он је усмерио чамац на једну свежезелену оазу која се угнездила између високих кречњачких стена Велике чуке и Кукурека. »Ево првог потока!« - узвикну он. Покушај се исплатио, јер сам на потоку Саставци, који се овде сливао, наишао на римско утврђење, чији је заштитни појас од камених блокова - 26 m дуг, 17 m широк и више од 2 m висок - био одлично очуван. Ту је нађена једна античка глинена лампа са жигом ADMETI.

Овај уски приобални појас, који припада голубачкој општини, оивичен је дивним ораховим дрвећем. Под њиховим огромним крошњама владали су дубоки мир и тишина. Чак се ни нека орлушина која је кидала свој плен није узнемиравала због нашег присуства. Једино је са висине допирао пригушен одјек секира којима су шумски радници голубачке фирме »Благојевић и зет« обарали стабла и припремали дрво за израду вила, држаља за косе, ручних колица итд. У буковим шумама које јој је држава од 1886. ставила на бесплатно располагање, ова фирма сече годишње по 16000 бечких хватова огревног дрвета за касарне итд. За сваки »штос« (гомила сложених дрва висока и дуга по 1 хват, широка 0,5 хвата) она је горосечама плаћала на обали Дунава раније 16, а у последње време само 13 динара. Сељаци са околних влашких брда налазе зими у томе пристојну зараду, која им је неопходна због оскудице у зиратној земљи. Поменута фирма сад ради на другим теренима, јер је 1897. одлуком Скупштине велики државни посед између Брњице, Жагубице, Брестовца и Кладова, богат водом, дрветом и рудама, уступљен на 99 година познатој брауншвајшкој кући Лутер ради производње електричне енергије за осветљење градова, за руднике (алуминијум и др.), прераду дрвета, млинарство, као и за остале индустријске гране; фирма се при том обавезала да ће своје пловне објекте и апарате који ће бити слободни кад се заврше радови на Ђердапу употребити за поменуте индустријске гране и да ће 50% производње продати у Србији. Надам се да ћу у трећој књизи моћи да дам шири обавештења о овом гигантском предузећу.

Небо се наоблачило и час црнкастим, час црвеномрким шкриљцима стрме обале, која се приближила на 300 m, давало застрашујућу боју; само из густе шуме на већим висинама провиривале су овде-онде беличасте стене кречњака. Следећих пола часа протицало је полако, док наш крманаш није опет управио чамац на један мали усек и пристао код Јеленског потока. Овде су Римљани једва проходну стрму стазу, која је водила ка једном платоу, затворили малим квадратним утврђењем; мерењем сам утврдио да су стране тога квадрата биле 18m дуге и нашао неколико карактеристичних античких кровних опека. И два следећа усека била су осигурана сличним стражарским кулама. Према њиховом приказу на Трајановом стубу, биле су то квадратне, међусобно повезане грађевине од камених блокова, ограђене палисадама; имале су једноспратне, често и више дрвене галерије, с којих се на приближавање непријатеља упозоравало дугим запаљеним бакљама (cancelli)²¹, како се то и данас још ради са турских дрвених караула.

На ушћу Брњице ми је један вис који је надвисивао околну земљиште, данас под кукурузом, одмах одао место римског кастела. У Карађорђево време су у овом кланцу, који се проширује према југу, насељени Власи и они су разорили преко 2 m дебеле, 50 m дуге и 26 m широке зидове, а од четири округле куле само је једну идентификовао инжењер Нојдек²², и то на једном брежуљку потпуно зараслом у траву, на коме се данас, пошто га ни највиша вода не плави, налази гробље. Седамдесет кућа с повеликим окућницама у брњичком усеку показују да је то и за Римљане било ретко повољно место за неко веће насеље у овом теснацу Дунава. Потпуно подударнаје удаљености, која на Појтингеровој табли износи 12 миља, између Купа (Сиррае), идентификованих с Голупцем, и Брњице искључује сваку сумњу да су на месту ове последње стајале *Novae*, које су и на Табли наведене као следећа станица. Одавде потиче један заветни камен који сам објавио 1867. и који се данас налази у Београдском музеју²³. Да ли кречана која се налази на римском путу у брњичком кланцу — нико више не зна да се ту икада правио креч - потиче још из римског времена и да ли чувена Звишка пећина код удаљене Дубоке на југу (глава VIII), о којој народ испреда безброј прича, одиста излази код Брњице, то тек треба испитати.

99

Кланцима богати део обале од Брњице до Чезаве Римљани су штитили једним већим утврђењем у Циганском и двама мањим у Орловском и Трпичевском потоку, чији се у траву зарасли темељи још

²¹ Froehner, *нав. дело*, пл. 27, 28.

²² Његове налазе искоришћене у наведеном делу види у: Magyar, Mernök-es Epit.-Egyl. Közl., св. XXVIII.

²³ С. I. L. III, Addit. No. 6297; Suppl. Fasc. II, No. 8097. - Према копији инжењера Селенија објављеној у мојој *Србији*. Уместо »in« (у) тамо (стр. 389) треба да стоји »gefunden bei Brnica« (нађено код Брњице).

виде. Све јача хука бело оивичених таласа, који као да се пропињу један преко другог, најављивала је да се приближавамо првом брзаку. Водостај је био изузетно низак, па се издалека уочавала јаркоцрвена »шамандра« (сигнална плутача), лако причвршћена за набацане камене блокове. Дунавско паробродарско друштво је прибегло овом сигналном средству зато што су раније примењивана сидра, упркос својој тежини, бивала редовно крадена. Требало се добро помучити док смо прешли преко великог подводног гребена Стенке, па ипак је то за наше чамције била ситница према ономе што их је тек чекало.

После једноипочасовног напорног веслања крманош је окренуо чамац према ушћу Чезаве. На њеној десној обали лежали су на једној пространој заравни, данас засејаној кукурузом, 35 m од дунавске обале, остаци једног квадратног кастела, чије су више од 170 m дуге, 110 m широке и 2 m дебеле зидове појачавале 4 истурене угаоне и 5 такође округлих средњих кула; између средњих кула са дунавске стране био је прилаз. Запречно утврђење, изграђено од ломљеног камена помешаног с опекама, спречавало је продор дачанских хорди у богате руднике на другој страни Голе планине, ка којима је водила уска планинска стаза, и уједно штитило оближње мало насеље. Осим опека са повијеном ивицом нашао сам тамо много окрњака лепих античких посуда, али не и рушевине одвојене четвороугаоне куле која штрчи из речног корита, а коју помиње Марсиљи.

Отприлике 3,6 km од Чезаве наишао сам опет међу њивама кукуруза и виноградима поред Турског потока на једну јаку квадратну античку тврђаву са 26 m дугим странама. С мање среће су се завршили моји покушаји на Стењачком потоку, али сам зато на Биркином и Широком потоку опет нашао, на узвишицама с десне стране, остатке малих стражарских кула поред самог мезијског пута, који се овде држи обале.

Прокисли до коже, стигли смо у Добру тек касно увече. Следећег јутра почео сам одмах да трагам за остацима римске станице, која је морала постојати на потоку (Добранска река) ове највеће попречне долине Гребенског теснаца. Узалуд сам је тражио на вису на коме су 1862. Добра и Брњица заједнички саградиле архитектонски неуспелу цркву. Тамо се види само један шанац, дуг око 30 и широк 22 m. Тек после дугог гацања по блату, у које је ноћна киша претворила сеоске сокаке и дворишта, и после дугог распитивања и лутања, наишао сам на левој обали потока на јасне трагове једног, како изгледа, значајнијег римског насеља. Мада је вода готово сасвим сплавила његове заштитне бевеме, а зидови су били разрушени и развучени за градњу кућа и цркве, наишао сам на многе појединачне остатке, међу којима сам у једном дворишту, у које ме је одвео Радован Марковић, видео и многе добро очуване опеке највећег формата. Слушао сам и о некој

²⁴ *Нав. дело*, св. II, Таб. 5, сл. VIII.

на значају као седиште новоосноване нишавске епархије, која је обухватила Трн, Белу Паланку, Бресник и област Суве планине до Св. Николе на Балкану. Доцније је она укинута, па после 1821. обновљена, с тим што јој је додат и један део софијске дијецезе. Године 1836. пиротски мост на Нишави је био поприште несрећне борбе бугарских побуњеника. И 1841. се покушало са устанком, али такође без успеха.

У време моје прве посете (1864) у Пироту је резидирао један достојанствени мудир (срески капетан), који ми је, чим је прочитао моју бурунџију, дао једног заптију као пратиоца да бих могао несметано да разгледам град и тврђаву. Тврђаву сам затекао таман у онаком стању како га је описао Швајгер; једино је спољно утврђење које је он видео у близини, на западном брду Хисар, ишчезло и на његовом месту изграђен је шанац појачан палисадама. После тога сам посетио Пирот још неколико пута, последњи пут 1889, али ми ниједном није пошло за руком да нађем било какав траг из римског доба. А ипак, људи тврде да су изнад тврђаве налазили »опеке, обојене мозаичке плочице« и да су у виноградима наишли и на део античког »калдрманског пута«! Можда ће даља ископавања дати неки резултат.

Онај део вароши у коме су становали већином Турци изгледао је јадно; имао је сахат-кулу, нову управну зграду, 8 џамија, 2 текије, једну стару цркву, али ниједну чврсту грађевину. Нешто боља хришћанска махала, Тиха бара, добила је 1868. у својој трокуполној цркви Богородичиног успења, која величином и лепотом знатно надмаша скромну цркву Христова рођења саграђену 1834, импозантно средиште, али између њега и околних малих кућа, неугледних крчми и старог владичиног конака није било никаквог склада. Археолошки занимљива учинила ми се једна надгробна плоча нађена у оближњем селу, дуга 0,79 и широка 0,32 m, на којој распоред приказаних личности подсећа на римске заветне каменове, а примитивна техника на старије српске плоче у Павлици и Бечевици (прва књига, стр. 599). На једној турској чесми приметио сам плочу украшену очигледно оријенталним мотивима, али илирска слова у доњем пољу одају руку хришћанског мајстора.

Пиротска национално опредељена општина била је од почетка антифанариотског покрета у сукобу са грчким владикама које јој је наметала цариградска екуменска патријаршија. Тужбе против епископа Антима, упућиване 1860. великом везиру Ћуприлићу, који се био позабавио жалосним стањем у Туна-вилајету, превазилазиле су бројем и садржајем све што се могло замислити. Оптужбе су очигледно доказане и недостојни свештеник је прогнан на покајање у један светогорски манастир. Међутим, само две године доцније он се појављује у Цариграду, где је, вероватно захваљујући издашном подмићивању, могао да очекује ново наименовање за епископа.

Његов следбеник Софроније, кога сам 1864. и лично упознао, наукао је својим неумереним новчаним захтевима мржњу својих вер-

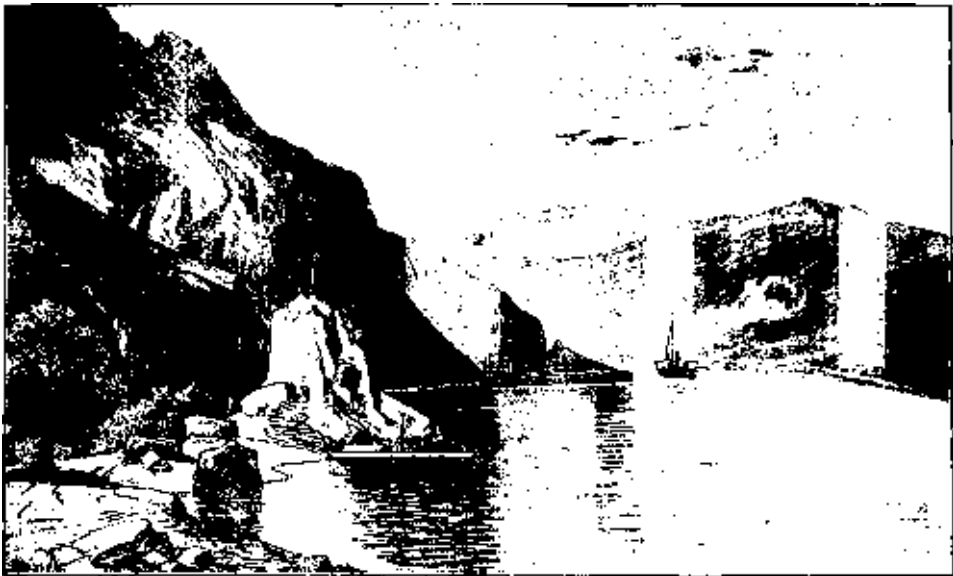

Старосрпски надгробни камен.

ника већ при самом ступању на дужност. Да би избегао батине, побегао је у оближњи манастир Св. Јована, и оданде је могао да се врати само под заштитом турске војничке пратње. Незнање овог грчког епископа ишло је дотле да ми је он сасвим озбиљно говорио о некаквом словенском натпису у манастиру Св. Јован из 750. године. Он, дакле, није знао ни то да је апостол Ђирил тек у IX веку дао балканским Словенима писмо, по њему названо »ћирилица«. Пошто од овог црквеног великодостојника нисам добио ни најскромнија археолошка обавештења, врло брзо сам окренуо леђа и њему и Пироту.

Силазећи с превоја Св. Никола, други пут сам посетио Пирот 1870. године. Али за оних неколико часова које сам тамо провео - или тачније: које сам због неповерљивости његовог кајмакама морао тамо да проведем - везане су само непријатне успомене. Више среће имао сам тек приликом треће посете, у лето 1871. Из долине Темштице, коју сам открио, лепим путем који је Мидхат-паша саградио према Берковици, силазио сам поред рушевина замка Атанас код Горњег Крупца у широку Нишавску долину. Живописни каравани тешко натоварених магараца и коња закрчили су пут — пријатна слика која се сваке године понављала у време великог панађура у граду. У одвојеним групама поред нас су парадирани на лаким, окретним, вероватно украденим коњима Черкези, становници оближњег села Бело Поље, једине колоније странаца јужно од Пирота (сада ни ње више нема).

Извор и Бериловац остали су нам на десној страни и ускоро ме је власник »Јени хана« по трећи пут поздравио са »Добро дошли!« Овога пута био сам боље смештен него 1864. и 1870; пошто су посетиоци

Стена у Госпођином виру.

Шкрипећи свим својим ребрима, наш чамац се пробијао кроз озлоглашене вртлоге Госпођиног вира, удаљеног 1,5 km, да би се што више приближио литици с натписима који овековечавају цареve и легије који су градили пут. Траса пута, која се провлачила уза саму обалу, сачувана је само тамо где је била усечена у стеновите избочине; дуж уског појаса којим је она пролазила данас се виде лепе старе липе и орахово дрвеће. Лево од пристана, на малој заравни зараслој у траву кроз коју провирује камење, налазе се рушевине једне црквице, која треба да потиче из XV века. Код ње се одржава сабор о Великој Госпођи, па је отуда и овај катаракт добио своје име: Госпођин вир.

102 Пентрање уз јако нагризену стену са вештачки углачаном површином за натпис било је врло напорно. Осим слова GF која су недостајала на крају првог реда и RE на крају другог, Тиберијеву таблу сам нашао добро очувану; међутим, киша која је лила без престанка спречила ме је да направим њен отисак, као и отиске двају натписа чија су нетачна тумачења објавили Марсиљи²⁷ и Гризеленини.²⁸ Матрице које је 1894. објавио Нојдек²⁹ јасно показују да је Арнетова копија Тиберијеве табле, која поред IV скитске легије помиње и V македонску, прослављену у фризијском рату (28. н. е.), била тачнија од Ашбахове, са чијим погрешним бројем XXX пада и закључак који се на њега

²⁷ *Нав. дело*, св. II, Tab. LIII.

²⁸ *Geschichte des Temesvarer Banales*, 284.

²⁹ *Magy, Mem. es Epit.-Egyt. Közl.*, 28 Kot., 59 и даље.

надовезује³⁰; у СЦ су Момзенова тумачења.³¹ Системе проширивања обалних путева усецаних у стене, које су примењивали Веспасијанови и Трајанови градитељи, објашњавам у глави XVII друге књиге.

Избочена стена Госпођиног вира представља веома повољно место за хватање моруна, сомова, пастрмки итд. Само при ниском водостају, који у јесен обично подуго траје, могу риблиа јата да прођу кроз Вир-канал, и тада још 1,4 m дубок, па се тако у октобру тамо ухвати често и по 15-20 огромних риба од којих се добијају знатне количине кавијара; за ово ловиште и оно код Гребена рибари плаћају држави трогодишњу закупнину од свега 3000 динара.

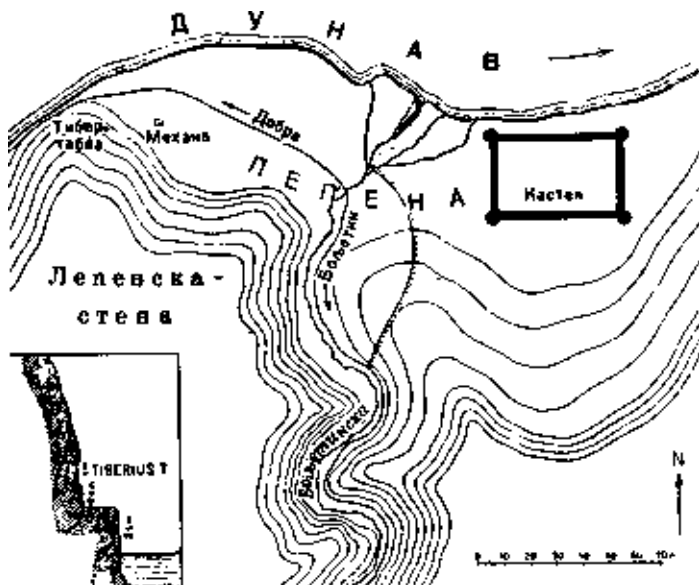
Наш крманош се држао на пристојној удаљености од гребена Козле, али испод Крсташа, који штрче један метар изнад површине воде, појавио се код још опаснијих Дојки, долазећи нам у сусрет, плиткогазећи »Máros« с једним широким шлепом. Спас од опасног удара његових таласа потражили смо у брзом скретању ка матици уз саму десну обалу. Већ 1860. нашао сам велике делове Тиберијевог пута уништене дејством природних сила, а од његових стражарница виде се темељи двају малих утврђења у подножју кречњачког брда, под којим леже моћни слојеви угља, између Подвалца и Сечинског потока; међутим, на ушћу Песаче, 20 m од обале Дунава, виде се темељи једног већег утврђења, са 28 m дугим, 24 m широким и 2 m дебелим зидовима и са четири округле истурене угаоне куле.

Пошто смо се окрепили на свежем Бабином извору, наш чамац се поново отиснуо на светлозелену водену површину избраздану високим таласима. Као да би хтели да прогутају све што им се приближи, тако су нас претећи гледали »Биволик«, који су штрчали неколико метара из воде. Наша посада се још једном добро помучила док је пресекла брзу струју, а још више крманоши три румунске житом натоварене дереглије, које је дуж леве обале узводно вукло по седам волова. Да би прекиратио време, наш најмлађи веслач је запевао песму о томе како је Кочино брдо, које се на десној страни појавило на видику, добило име, односно како се капетан Коча на том месту, кад је Аустрија 1787. заратила против Турака, са својим српским добровољцима јуначки борио, али ипак подлегао надмоћи непријатеља и са својих 60 несрећних другова био одведен у Текију, где су сви живи набијени на колац. Била је то заиста потресна песма!

Код српског Присца, са готово окомитим падинама, стајала је уза сам римски пут опет једна мала стражарница, а на левој обали сасвим безначајног Ручинског потока, 15 m од дунавске обале и исто толико од салаша Благоја Стевице, налазио се квадратни кастел, са чијих су 28 m дугих страна свуда наоколо лежале разбацане многе поразбијане опеке и кровне плоче. Показало се исто тако да је и следећи, још ужи,

³⁰ Kanitz, *Rom. Stud. in Serbien*, 31 и даље, Wien 1892.

³¹ III. No. 1698, Add. 1024.

Тиберијева табла на Лепенској стени.

усек Ливадичког потока био заштићен једном квадратном грађевином са странама дугим 12 m, чији се остаци, на 30 m од дунавске обале и 40 m од потока, упркос јаким оштећењима још јасно разазнају; нешто пре Лепенске стене стајала је такође једна мала стражарница.

Над обалама које су се овде приближиле једна другој небо се неочекивано разведрило, па су истоврсни, таласасто набрани неокомски слојеви кречњака јасно показивали своју некадашњу повезаност. На мађарској страни они прелазе у слојеве са *ammonites banaticus*³², а на српској у сиви и црвени мермер, који код Бољетина експлоатише тршћанска фирма Геројт, што је за Влахе из села са 80 кућа лепа прилика да нешто зараде. Поред препреке Излаз, која се од леве обале пружа овамо, прошли смо без непријатности, али смо пристајање уз обалу где се завршава Лепенска долина извршили са још већом опрезношћу него на претходним местима. Још раније сам сазнао зашто су моји пратиоци наоружани до зуба. Ми смо сад у ствари ступали на територију злогласног хајдука Петра Марјановића из Кобиља, због кога у мајданпечким брдима нема сигурности већ скоро 15 година. Пре кратког времена овај бандит је имућног сељака Гаврила Пављевића из Брњице одвео некуд дубоко у шуму и пустио га тек кад је добио тражену уцену од 2600 динара. Још непријатније је звучало то да је

³² Tietze, Jahrbuch der k.k. geologischen Reichsanstalt, 1870, стр. 575 и даље.

Петар два дана раније у подножју брда Черетар, пред којим смо сада били, извршио препад на закупца риболова, који је од Милановца ишао ка Госпођином виру, и наредио својим друговима да га бију све док се овај није заклео да ће му за најкраће време послати на одређено место 300 франака. Ову најсвежију новост испричала нам је домаћица усамљене, бедне кантине, коју су посећивали само лађари и дрвосече, и где је понекад и Петар затражио неку чашу вина. »Нама«, каже она, »чобанима и сиромашним сељацима он не чини ништа нажао; хоће чак и да помогне ако је негде невоља у кући.« Она је, међутим, прећутала да је притворно влашко становништво целе околине у дослуху с Петром и да га увек благовремено обавештава о приближавању жандарма, тако да влади не преостаје ништа друго него да попали неколико усамљених салаша који су разбојницима пружали сигурно уточиште и да тако њихове становнике примора да пређу у збијена села. О opakости ових Влаха са границе који се баве шверцом соли и дувана говори и случај два сељака из Бољетина, који су запалили 18 km дугу дрвену пругу за спуштање посечених стабала из оближњих букових шума на Лепени, иако њихово село готово искључиво живи од овог рада на сечењу шуме.

Кад ни расписивање награде за Петрову главу није дало никаквог резултата, голубачко среско начелство је 1880. покушало да га укроти стављањем у затвор његове жене Милице и двоје деце. Међутим, Петар је некако сазнао за дан кад ће жандарми поћи поново у потеру за њим, упао је у по бела дна у варошицу, провалио у Начелство и са запетим револвером у руци узео жену и децу и одвео их у планину, и отада живео тамо с њима мењајући скровиште. Овај занимљиви разбојник, који је свој посао обављао у великом стилу, говорио је, поред српског, влашки и понешто немачки. Кад дође до неког крупног плена, имао је обичај да пређе у Банат или Румунију и да тамо на високој ноzi проведе неколико дана, па и целе недеље. Истина, у новембру 1890. мађарска полиција је била успела да га ухвати код Мехадије са женом и децом и стрпа у затвор, али је одмах затим стигла и вест да је умакао својој стражи.

Тек у јануару 1891. објављена је вест, која је донела олакшање целом српском Подунављу, да су жандарми, после расписивања високе уцене на Петрову главу, открили његово скровиште у родитељској кући у Кобиљу, да је разбојник, додуше, још једном - пошто је претходно убио човека који га је издао - успео да умакне потери коју је жагубички капетан са својих 200 људи покренуо, и да се с рањеном ногом поново докопа брдовитог шумског терена на југу, али да је ипак близу извора Честобродице откривен у крошњи једног дрвета на које се био попео и тамо убијен. Ускоро је ухваћена и његова жена, за коју се тврди да је извршила седам убистава, и осуђена на доживотну робију. Кад је у априлу 1892. министар правде постао др Владан Ђорђевић, он је одмах издао наређење да се троје деце, која су према

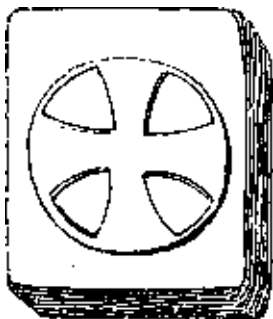
обичајима земље била поред мајке у затвору (у Пожаревцу), предају београдском сиротишту ради васпитања и школовања.

С мало нелагодним осећањем да се неустрашиви Петар налази можда и у непосредној близини, пошао сам да тражим античко утврђење које је некада штитило широки терен око ушћа Бољетинске реке. Нашао сам га на њеној десној обали, тик уз Дунав, наспрам топлог извора који је недалеко од обале избијао у самој реци; утврђење је било 55 m дуго и 42 m широко и имало је четири округле истурене угаоне куле, које су се већ једва распознавале. Од шумских радника сам сазнао да су у једној побочној долини потока нађене огромне старе опеке; можебити да су их Римљани тамо пекли, па су неке преостале, а можда потичу од неке грађевине на путу који је водио из рударског рејона на југу ка римском насељу на ушћу потока. У темељима и око темеља грађевина које су окруживале кастел такође су нађене опеке са жиговима LEG VII CL(AVDIAE), COHI I LUS (ITANORUM), LEG IV F(LAVIAE) F(ELIX) CV(PPAE) и другим.

106 На жалост, у изворима нема имена овог града који је спадао међу већа насеља на дунавском лимесу. Натпис који је овде уклесан у црвену мермерну Лепенску стену налази се једва један метар изнад приобалног пута, усеченог с великом муком, узводно од ушћа Бољетинске реке. Површина натписа је 1,25 m дуга, 0,65 m висока; на њој су добро очувана слова, у првом реду 12, а у осталим 10 cm висока; према мојој матрици текст гласи:

T CAESARE AVG F
AVGVSTO IMPERATORE
PONT MAX TR POT XXXV
LEG III SCYT LEG V MACED

Основна разлика између Тиберијевих табли на Госпођином виру и на Лепенској стени, које имају исти текст, састоји се у овоме: ова последња има на почетку првог реда Т уместо TI, нема цртице изнад бројева који означавају годину владавине и легије, али има тачке између појединих речи и бројева легија.

Византијска опека са кастела Равна.

Мада су моји сапутници били помало и разметљиви у хвалисању како се, овако бројни, нимало не плаше хајдука Петра, ипак ми се учинило да им се ранија ведрина вратила тек кад смо се отиснули од обале. Ускоро смо стигли до високог Гребенског стуба, са карактеристичним раселинама. Да би се он при овако високим таласима опловио код оближње римске стражарнице и уског, поравнатог платоа испред ње — који су, како казују записи на разним језицима, лађари користили као одмориште, а рибари као веома погодну платформу за риболов — било је потребно не мало вештине и одважности; сви смо одахнули кад је и ова последња тешкоћа била савладана. Заиста се не би лако могао наћи величанственији декор за свечано отварање регулационих радова у Ђердапском теснацу, који ће моћи да се упореде с најсмелијим античким подухватима. Међутим, општи изглед Гребена је тим радовима толико измењен да сам га у септембру 1896. једва препознао (друга књига, глава XVIII); године 1897. видео сам завршене његове импозантне нове насипе.

Из стеновитог кланца широког само 440 m наједном испловисмо у моћно речно корито које се нагло шири до 2220 m и окренусмо чамац према тераси Равна у подножју Гребена, покривеној виноградима. Тамо сам наишао на остатке једног античког насеља, растурене на широком простору; поред опека са жигом LEG III, тамо су се налазиле и камене плоче дуге 29, широке 25 и дебеле 4,5 cm, вероватно са кастела који је обновљен под царем Јустинијаном, а који је са својим 40 m дугим и 2 m дебелим зидовима и са четири округле угаоне куле првобитно био намењен заштити Тиберијевог пута, који се спуштао од поменутог насеља и овде завршавао.

Читалац који ме је пратио на овој возњи чамцем посвећеној дунавском лимесу свакако је задивљен огромном предузимљивошћу коју су Римљани развили у врло живописном и брзацима богатом Гребенском теснацу, њиховим стратегијским генијем и техничком умешношћу градитеља, који су, упркос свим природним препрекама, изградили Тиберијев пут и збијено сплетен појас утврђења ослоњен на осам утврђених градова да би се бранили од полуварварских али рату вичних Дачана, с чијим се изненадним препадима морало увек рачунати.

Ради потпунијег обезбеђења пута дуж лимеса Римљани су вероватно имали утврђено и највеће од десет поречких острва. У току даље вожње кроз уски канал који одваја то острво од десне обале скицирао сам за време једног кратког застанка бескуполну цркву, која је преко високог врбака и крвљу натопљеног острвског шанца тужно гледала на насеље препуштено пропадању. Њена судбина је одвајкада била повезана са судбином оближњег Доњег Милановца, изграђеног на римским рушевинама на Поречкој реци.

Било нам је потребно још пола часа да бисмо стигли до ове варошице. Тамо ме је сачекао инжењер Владимир Павловић, који је

телеграфски био обавештен о мом доласку и који ми је био од велике помоћи у археолошким истраживањима у његовом пространом неготинском округу. Мада раније, као ни већина његових колега, никад није учествовао у радовима сличне врсте, његова заинтересованост је расла из дана у дан, као и жеља да ми помогне у снимању ситуационих планова. Сутрадан по моме доласку изјахали смо, ради прве оријентације, до остатака Трајановог великог војног арсенала Талијате и у пролазу разгледали његову ближу околину. Резултате до којих сам тамо дошао саопштићу, заједно с резултатима истраживања која сам на истом терену предузео 1889. године, у глави **XV** друге књиге.

VII

ОД СМЕДЕРЕВА ПРЕКО ПОЖАРЕВЦА, ЖАБАРА, ПЕТРОВЦА И СВИЛАЈНЦА ДО ЂУПРИЈЕ

Чак и око јединог више проучаваног српског дела римског пута од Београда за Цариград било је још 1877. толико неслагања да Јиречек, у свом изврсном раду посвећеном том путу, није могао да одреди да ли је он од Виминацијума (Костолца) ишао даље долином Млаве или Мораве, нити да на 61 миљу дугој деоници до *Nothum-a Margi* (Ђуприје) одреди положај разних коначишта која се помињу у итинерарима и положај »*Municipium*«-а. Да бих расветлио ова и друга нерешена питања, предузео сам 1887. и 1889. путовање кроз ову област, а на путу су ме пратили наизменично инжењери Каракашевић, Чермак и Матејић.

Идући трагом античког римског пута који је код Смедерева заобилазио велику годоминску мочварну област, нашао сам у октобру 1889. његов наставак код Вранова. Из овога места потичу неки занимљиви праисторијски украсни предмети од бронзе, спирале, привесци с малим коњаницима, јеленима и срнама, који су својим облицима врло блиски онима које сам ископао у Росегу, у Коружкој. Преко Мале Крсне, у којој такође има античких остатака, пут је водио ка скели код Драговца. На примитивно склепаној скели прешли смо широку Мораву и доспели у велико село Драговац, у пространој равници коју су сваког пролећа плавили многобројни њени рукавци. Село је са својих 190 домаћинстава ограђено насипом са густо засађеним багремима и дубоким јарком, што му даје изглед неког утврђења. Имућност његових 1115 становника огледала се већ и у самом начину одевања мушкараца, који су мало рано (30. октобра) готово сви имали на себи беле грудњаке, украшене разнобојним чоханим цветићима и сребрнстим шљокицама, и преко тога још и кратак крзнени огртач; смеђе сукнене чакшире, дебеле вунене чарапе са шарама у боји, опанци, шубаре или фесови употпуњавали су ову присталу јесењу одећу већином снажних мушких фигура са изражајним главама. Од овог места

¹ »Старинар«, VII, стр. 84 и даље.

које је већ припадало пожаревачком округу није нам требало много више од једног часа возње да бисмо стигли у главни град округа, о коме је већ било речи у петој глави.

После једне пријатне вечери код »Српске круне« проведене с београдским архитектама Бугарским и Илкићем и мојим пожаревачким пријатељима, рано јутро затекло је мене и другог окружног инжењера Петра Матејића на уском јужном планинском ланцу између Мораве и Млаве. Контуре брда дуж десне обале ове последње врло су сликовите. Већ у мају 1860, кад сам ишао да видим манастир Горњак, њихов ритам ме је очарао. Изврским путем спустили смо се у Салаковца. Код овог села наишао сам на трагове римског војног пута који је од Виминацијума (Костолца) ишао према југу; његову трасу, која се од трасе данашњег пута често удаљава и цео километар, утврдио сам 1887. с инжењером Чермаком до Калишта и сад сам хтео да је пратим даље. После неколико путовања кроз ову неиспитану област дошао сам до занимљивог закључка да су Римљани, поред свог војног пута у Млавској долини, имали други, раније непознат, на десној обали Мораве и трећи, који се од овог одвајао и водио према дунавској луци Пинкуму.

Од Салаковца сам пратио антички млавски пут, паралелан са железничком пругом завршеном 1899, до Набрђа, чији су римски зидови припадали, без сумње, станици »Mutatio ad Nonum«, према Itin. Hieros. удаљеној 9 миља од Виминацијума и исто толико од Муниципијума. Четири миље даље, код Великог Црнића, десно и лево од месног гробља, нашао сам у њивама засејаним кукурузом терен испресецан античким зидовима и каналима, који се с кратким прекидом протеже на југ до Малог Црнића и са кога су два фрагмента натписа доспела у Београдски музеј. И поред развијеног религиозног осећања, које се огледа и у куполној цркви Св. Пантелије, коју су према Ивачковићевом пројекту ова два села заједнички изградила 1893. године и која их је стајала 67000 динара, трагање за благом, са чаробним формулама и без њих, и даље је најомиљенији спорт за 2910 становника ова два села. Сваког јутра се могу видети свежи трагови копања извршених у току ноћи, а оно што се нађе - а то није ни ретко ни мало - кришом се уновчава у Пожаревцу. Упркос овој општој похлепи за благом, један огроман брест на источној страни пута, под којим по народном веровању лежи скривено велико богатство (!), остао је нетакнут, јер га је, како предање каже, засадио лично цар Лазар, па се нико не усуђује да повреди светињу!

Пет миља даље, тамо где пут пресеца речицу Витовницу пре њеног ушћа у Млаву, наишао сам на једно још значајније римско насеље, чији је квадратни кастел, у темељима добро очуван, стајао код најисточнијих кућа великог села Калиште. На узвишици која је данас

Arch.-epigr. Mitt. XIII, 37; тамо стоји »Crnuce«, а треба »Crnice«.

претворена у ораницу, власник Петар Јокв је при копању бунара наишао на сводове, које је касније поново затрпао и са којих су четвртасте опеке - дуге 53 и дебеле 6 cm — готово редовно имале у двама угловима жиг LEG VII CL. На многим местима око бедема, који је 1870. делимично откопан ради полагања трасе новог пута, видео сам згаришта или огњишта, делове посуда, подножја стубова и огромне обрађене камене блокове. У кући Јеврема Радосављевића нашао сам у улози кућног прага 0,72 m високу доњу половину једног заветног камена широког 0,75 m. Копирао сам његова четири тешко читљива реда.³ У дворишту Огњена Миланова нашао сам исто тако оштећену надгробну плочу с неразговетним словима и листоликим орнаментом на ужим странама; затим једну плочу зупчастог симса и капител стуба са квадратним надглавником. У бескрајно дугој и широкој сеоској улици открио сам у једној гомили античког грађевинског материјала још један шестостран капител, висок 0,40 m, горе избочен, украшен акантовим лишћем, и разне богато профилисане делове камених блокова. Пред свима кућама и у њима леже велике количине камена, опека итд. донесених са каструмске узвишице и намењених продаји околним местима за градњу темеља цркава, школа и мостова. Ником не пада на памет да све то прегледа и да издвоји оно што је вредно. Вајарски обрађени каменови и каменови с натписима продају се као и груби блокови на кубик, па је стога из Калишта у Београдски музеј досад стигла само једна плоча са два дечја лика. Приликом моје друге посете (1889) наишао сам на једног сељака који је уз огроман напор разбијао око два метра широк камени блок уграђен дубоко у темеље кастела, јер је хтео да употреби онај део тог блока који је залазио у његову парцелу и према томе припадао њему (!). Овде бих узгред напоменуо да римски камен у Крагујевцу⁴, за који се мисли да потиче из »Municipium«-а, није тамо доспео из Калишта, већ из ближег муниципијума код Пожеге.

Пажњу ми је привукло обавештење да су нешто северозападније, код Топонице, нађени остаци античког пута који се код римског кастела у Калишту спајао с великим војним путем. Био је то, без сумње, наставак римског пута који се спуштао од Сингидунума преко Винцеје и једне »Mutatio«, чије сам остатке већ утврдио код Мале Крсне, ка Ноггеум-у Margi. Следећи дани су донели и даље доказе да је Калиште било важна раскрсница античких путева. Како ли се звала у доба Римљана?

У народу живи веровање да је зидове њиховог »градца« саградио цар Константин, а да их је разорио цар Лазар да би казнио неверног вазала који је ту столовао. Ово предање показује само да је првобитно римско утврђење вероватно још у време старе српске државе било

³ Kanitz, *Römische Studien*, Anhang.

⁴ C.I.L. III, No. 1672.

коришћено у војне сврхе. На свима итинерерима видимо на војном путу од Виминацијума ка Norgeum-у Margi коначиште »Municipium« удаљено 18 миља од Виминацијума. Манерт и Форбигер су преместили пут на десну обалу Мораве, па су Муниципијум тражили тамо, код неког фиктивног места Зибет⁵; Киперт га је поставио код Ореховице.⁶ По пуковнику Драгашевићу војни пут је ишао десном обалом Млаве, а Муниципијум се налазио на ушћу Витовнице⁷, што је одговарало како локалним релацијама, тако и удаљеностима на итинерерима.

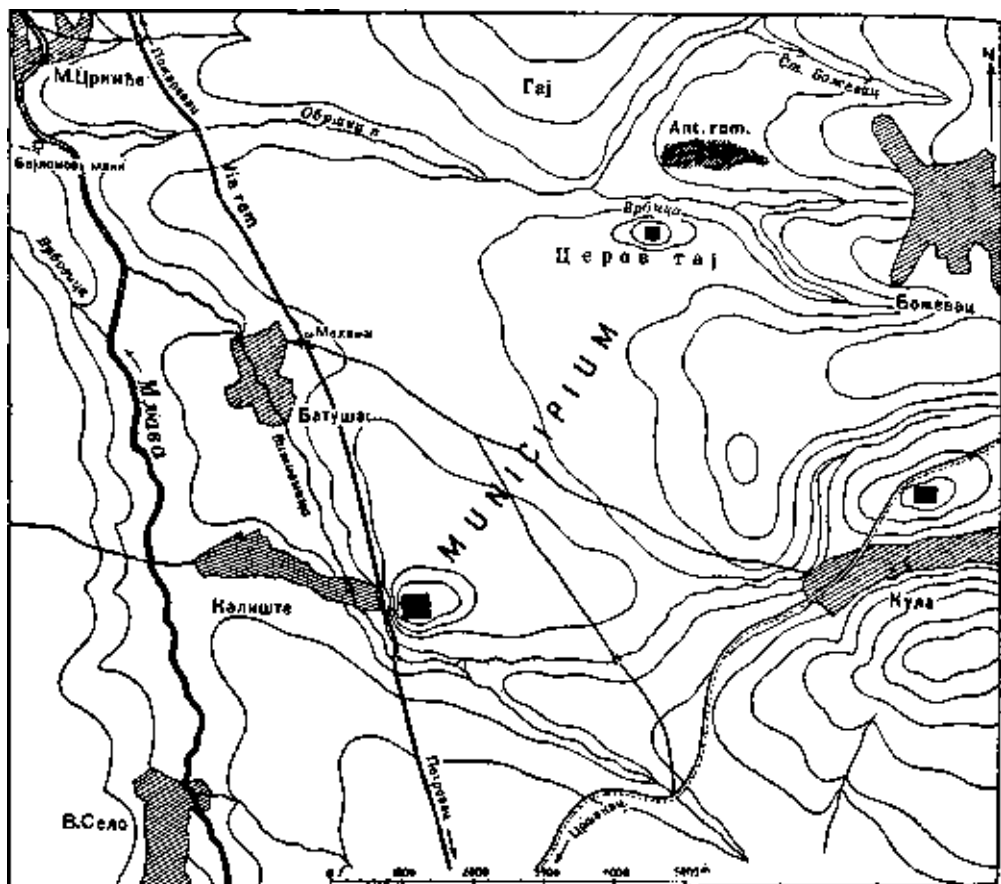
Међутим, при даљем испитивању терена убрзо сам дошао до закључка да се простирање Муниципијума није ограничавало само на кастел Калишта. Могуће је да су његови бедеми постали с временом тесни за све веће насеље и да је боравак у њима постао непријатан имућнијим становницима. Повисок североисточни плато, са свежим зеленилом и дивним изворима, био је идеалан за насељавање. Тако је настала civitas Муниципијума, чије сам рушевине нашао у пољу које обухвата неколико хектара између Обршког и Врбичког потока а сада је пресечено путем ка Батуши. У сваком случају, у насељу су биле раскошне грађевине, јер, мада су до темеља порушене, при орању се, нарочито у средишту тог пространог терена, наилази на уметнички обрађене комаде мермера и пешчаника и на многе, до 50 cm дуге квадратне опеке и кровне плоче. Мој водич Радо Максић је у својој њиви нашао седам делова глинених цеви, кроз које је габровачка изворска вода текла ка калиштанском кастелу, затим разне новчиће, предмете од бронзе, врхове стрела итд.

Други, мањи, кастел са квадратном основом, који је служио за заштиту насеља Муниципијума, стајао је 500 m јужно, на левој обали Врбице у Церовом гају. Мико Животин, власник ове хростове шумице, стално налази тамо и поред водовода, који пролази нешто јужније, гвоздене врхове копаља, велике ексере итд. Треће, значајније утврђење, 3 km источно од калиштанског, употпуњавало је тврђавски појас око Муниципијума. Оно се налази у селу Кула, на једној узвишици са благим падом према истоку и западу, а стрмим према северу; она господари тереном испред себе, а са југа је омеђена речицом Витовницом, која протиче њеним подножјем. Кроз воћњаке и винограде мерио сам темеље кастела и нашао да су северни и јужни зид били дуги по 230 m, а источни и западни 135 m; на овом последњем налазио се улаз у кастел, на чијем су тлу нађени многи предмети, који су, на жалост, остали незабележени; непосредно пред мој долазак ископан је један мали камени ковчег 200 m источније. Само гробље нашао сам на 10 минута хода, северозападно од села. Милош Гајин, власник поравнатог земљишта, причао ми је да је ископао неколико тумби, дугих 10-12

⁵ Geographie der Griechen und Römer, VII, 92.

⁶ C.I.L. III, No. 1672.

⁷ »Гласник«, д. 45, стр. 27 и даље.

Ситуациони план Municipium-а.

педаља. И сам сам видео једну од њих, која је коришћена као валов на бунару, као и један саркофаг без украса. Квадратни пиједестал неког стуба с округлом основом, који је с неколико великих опека ископан из земље на мој предлог, вероватно је припадао неком богатије опремљеном гробу. Међутим, моје распитивање о каменима с натписима, као и само трагање остали су без резултата.

Насупрот томе, у Кули сам чуо предање да је тамо некад постојала велика »чаршија«, што се слаже с повељом цара Лазара од 14. марта 1382⁸; у њој се помиње тамошњи трг, чије приходе цар намењује манастиру Дренчи, који се налази северозападно од Крушевца. Кула и данас спада међу већа села у округу; она има 387 пореских глава, а у њеној цркви Св. Марка, саграђеној 1862, за коју су везана четири

⁸ »Гласник«, св. 24, 652.

суседна села, служе два попа; међутим, омладина која жели да похађа школу мора да путује у Црљенац.

Као што се без поштовања односе према римским остацима, мештани овог села га немају више ни према рушевинама једне оближње цркве у горњем току Витовнице. Она стоји на обронку Брадача, испод кречњачких висова, у једном лесном кланцу без шуме и стога јако разрованом, и има прилично високе зидове од лоше повезаних глинастих шкриљаца и ломљеног кречњака. Сводови су се срушили, али их нико не обнавља, јер се њеним оснивачима сматрају у народу омрзнути »издајник« Вук Бранковић и, према другом предању, исто тако неомиљен краљ Вукашин. Основа ове црквице одговара потпуно начину градње православних цркава: грчки крст с малим нартексом, полукружним бочним апсидама, на које се наставља хорска апсида. Од ове до улаза дужина износи 12 m, највећа ширина је 4,80 m, дебљина зида 0,75 m. Портални лук висок 3 m, од тесаних кречњачких блокова на месту некадашње границе нартекса, потиче из новијег времена; мала олтарска плоча почива на једном римском стубу.

Главну привлачност за народ који се овде окупља недељом и празником представља један извор опточен каменом, за који се верује да је не само лековит већ и чудотворан. Сујеверни болесници бацају новчиће у воду; дешава се да тамо залута, као што сам и сам видео, и понеки римски новчић. Око овог опустелог лечилишта владала је мучна тишина, ни птица се у његовој близини није могла видети; можда је место било пријатније док човекова секира, пре двадесет година, није почела да крчи зеленило око извора и док је Благовештенска црква још била окружена зградама сада запуштеног манастира Брадача, у коме је »кир Панкратије« 1666. године писао свете књиге. Брадач је био метохија манастира Витовнице, који се налази на извору истоимене речице, године 1677. је напуштен и из поменутих разлога му је било суђено да се више не дигне из рушевина. Цела млавска област обилује малим богомољама, али оне ретко имају неку архитектонску вредност. И у југоисточнијој Манастирици стоји, како нам рече водич, једна стара црквица.

Прилично лошим путем, идући према западу, стигли смо у Црљенац, који, врло развучен, има у 174 куће 957 становника, од тога само 446 жена. О имућности овог села говоре зграде, које су све покривене црепом, неколико добрих механа и четири школске зграде, у које долазе и деца из шире околине. Земља се овде, као и у целом Стигу, који је познат као житница, обрађује врло рационално; свуда сам видео модерне плугове и чуо да се крчни прах меша са пшеницом која се сеје »да не би било главнице«, да не израсту црне главе!

Кулски кастел је свакако био намењен заштити римског пута који је непосредно повезивао велики војни центар *Norheim Margi* са луком *Pincium* на Дунаву. Тај пут је недавно обновљен да би се олакшао саобраћај из Моравске и Млавске долине према Градишту. Још незавр-

шеним делом овог пута пошао сам од Црљенца на југозапад ка новом старчевачком мосту, који је дуг 7 m, од блокава трновачког кречњака и каменовског пешчаника, изграђен за главни пут који се овде сасвим приближава Млави. Пуковник Драгашевић и Јиречек, поводећи се за њим, сматрају да је отприлике на том месту цариградски војни пут прелазео на леву обалу Млаве и по њеним висовима ишао даље према Идимуму. Обојица су била у заблуди! Јер тераса између Млаве и Мораве, која на нашим картама изгледа прилично равна, у ствари је брдовита, испресецана дубоким уздужним долинама и попречним кланцима, па је стога, како сам видео прелазећи је двапут, управо на овом делу просто непроходна. Није ни за римске инжењере могло бити никаквог озбиљног разлога да већ овде напусте удобну Млавску долину и да пређу на таласасте западни плато. На другој страни реке у Орљеви, у чијој је механи случајно била окупљена интелигенција око среског писара који је тог дана дошао у село због неког службеног посла, нико није умео ништа да ми каже о »Јеринином друму«, као ни о неком »караванском путу, којим се још пре 50 година обављао жив саобраћај« на јужном планинском ланцу. Причали су само да су слушали о »цар-Лазаревом путу«, који је идући од Кушиљева пресецао Цареву пољану између Миријева и Тићевца.

Не сазнавши ништа ново, кренули смо даље; силазећи и пењући се прешли смо три гребена под ниским храстовим шумарцима и прошли при том поред Миријева и рушевина његове цркве, око које се народ, верујући у њену чудотворност, окупљао сваке недеље после младог месеца. С највишег врха (269 m) последње вододелнице иза Полатне пружао се видик надалеко - према истоку на Хомољске планине све до врха код Жагубице, који пркосно стреми у висину, према западу на тамни масив Јухора са пространом равницом у подножју кроз коју вијуга Морава са својим безбројним окукама и зеленим пољима, а из ових на југу светлуцају црквена купола у Старом Ацибеговцу и торањ у Жабарима. Вечерње боје прекривале су целу околину, у којој се већ осећао и дах јесени, кад смо добро заморени, пролазећи између винограда, прешли и последњу терасу не наишавши ни на какав траг римског пута о коме су нам причали. Задовољење смо ипак добили сутрадан кад смо у долини Мораве открили други, досад непознат пут.

У Ореовици, у коју сам се с водичем упутио зато што је др Медовић на својој карти пожаревачког округа из 1850. уцртао тамо неке рушевине, прво сам посетио старог попа Аранђела Илића, коме ме је препоручио његов син Петар, професор у Крагујевцу. С њим, његовим сином Јованом и с неколико угледних мештана пењао сам се следећег јутра између старе цркве и новог гробља уз западну страну 90 m високе терасе на десној обали Мораве и наишао на комаде античких опека; идући њиховим трагом, стигао сам на плато Велика Мијовица, који је на једном месту имао изразито црвену боју. Ту сам открио остатке римског кастела, чије сам димензије - 70 m дужине и 15 m

ширине - утврдио копањем у обраним виноградима; с његовог преторијума, високог 220 m и постављеног у правцу североисток-југозапад, отварао се широк поглед у даљину. Остатака неког већег римског насеља није тамо било, али сам на малој заравни у нешто источнијој Колимирској долини нашао комаде римских опека.

Моје старо искуство да у близини римске тврђаве треба тражити и остатке пута који је туда пролазио, потврдило се и овде. Према ономе што сам чуо од својих пратилаца, више нисам сумњао у постојање једног римског пута у долини доње Мораве. Он је ишао од насеља Маргум на Дунаву према већ тада важној раскрсници Пожаревцу, па од његовог кастела према Влашком Долу, где се доњи строј римског пута још види на неких десетак метара западно од данашње трасе. Оданде је пут ишао даље земљиштем које је било изван домаћаја поплава ка данашњој среској варошици Александровцу (раније Прхову), који има 2369 житеља и лепу, 1884. године саграђену цркву Св. Николе, са три свештеника, па онда преко Ореовице ка Ракинцу. У овом селу, које спада међу највећа у долини Мораве, са 1170 душа у 192 куће, од којих ми је нарочито пала у очи кућа скупштинског посланика из овог места, нашао сам Илићевог трећег сина Панту као попа. Он ми је дао корисна упутства у вези с римским остацима који се тамо још могу наћи. Одмах на десној обали потока који тече кроз Ракинац стајао је на њивама Ђорђа Кирића на Ђурчијеву кастел који је штитио пут; стране су му биле дуге 160 m, а око њега, међу опекама и кровним плочама, нађени су многи предмети од керамике, римски сребрни новац, један византијски златник и један гвоздени суд.

Пратећи даље римски пут падином питоме терасе, стигао сам у среско место Жабаре, са 1818 душа, добром механом и великим среским начелством, у коме се управо вршило регрутовање за територијални батаљон и у коме се налази штедионица за моравски округ, са годишњим прометом од близу 1200000 динара, уз каматну стопу од 10%. Поток који туда протиче одваја овај део града од цркве на узвисини (112 m), чији су темељи изграђени од материјала са римског кастела и античког насеља; њихове трагове нашао сам западно од пута, на обема странама потока. Где год је заривен ашов и ископана земља, а то нарочито важи за простор иза Начелства, појављивали су се издробљени разни римски судови, опеке и кровне плоче. Тако сам на потезу између Ореовице и Жабара, дугом једва 6 km, нашао три римска локалитета са кастелима. Пријатно сам био изненађен кад сам у Жабарима чуо да је код нешто западнијег Орашја почео рад на делимичној регулацији Мораве, чиме ће се, уз утрошак 210000 динара, ток ове реке скратити на овом месту за два километра.

Готово са сваког места на овом путу, који је и даље према југу ишао страном терасе на приличној висини, отварао се прекрасан видик на западна поља прошарана шумарцима и на удаљеније висове, који прате ток Мораве богат рукавцима. Десно иза нас остаје пријатна

Горња Ливадица, коју су основали досељеници из Доње Ливадице кад је Милошев капетан Бекета тамо просекао пут. Раније је то била просто Ливадица, а име је добила због свог положаја на једној зеленој површини окруженој мочварама. То је једино место на десној обали Мораве између Пожаревца и Свилајнца које од старина има скелу за прелазак преко реке; због те скеле је оно заправо и настало. После даља 4 km нашли смо се у Породину, највећем селу у округу (573 куће, 3552 житеља). Још у Жабарима сам слушао о неком старом купатилу са поплочаним подом које је тамо нађено, али кад сам дошао на место о коме је реч, видео сам да је то мишљење неосновано. У кући Михаила Здравковића нашао сам само вештачки углачане, несумњиво античке цементне плоче, направљене од креча помешаног с комадићима опека, на које се случајно наишло на једном метру дубине при копању темеља за амбар. Могућно је да је и ту, код Породина, било једно од многих, без трага ишчезлих римских насеља, поред кога је пролазио стари војни пут ка 3 km јужнијем Кушиљеву. На такву претпоставку наводе и приче да су ту некад биле рушевине неке цркве (римски остаци?), чији је материјал употребљен за градњу нових цркава у Четережу и Кушиљеву. Трагајући, узалудно, за тим остацима, угледао сам негде на плоту једну кокош која се распадала од трулежи: у народу живи веровање да се у случају болести помор живине може зауставити ако се прва кокош која оболи жртвује на овај начин!

Као што је недавно неодложна потреба наметнула изградњу пута који повезује области источне Србије са железничком станицом у Великој Плани, тако су већ и у доба Римљана војни разлози изискивали пут са сличним правцем. Према мојим истраживањима, римски попречни пут ишао је од данашње железничке станице Лапово, преко Свилајнца и Кушиљева, ка Жабарима, па је онда од тамошњег кастела скретао на своју узлазну трасу према североистоку. Да бих испитао овај пут, одложио сам своју посету Кушиљеву, вратио се у Жабаре и убрзо се нашао у Четережу. Воћњаци и виногради овог имућног села, које лежи у једној лепој попречној ували, спуштају се преко платоа низ његову западну падину и дају му изглед огромног врта. Са источне стране село је окружено дивном храстовом шумом, у којој смо се сасвим неочекивано нашли пред једном усамљеном новом великом црквом. Као раније прастара, сада напуштена црква, и ова привлачи народ из целе околине, нарочито на дан Мале Госпојине, кад се на оближњој, мало вишој чистини одржава и годишњи вашар. Насупрот глувој тишини која влада свуда унаоколо, око кућице, са чије веранде један полицијски службеник из Жабара будно мотри шта се збива у шатрама и око импровизованих тезги, ври као у кошници. Поред неких опустелих зграишта спустили смо се у уздужну долину у којој лежи село Брзоходе. У суседном Добрњу, у горњем току Чокордина који туда протиче, Петар Теодоровић, звани Добрњац, дигао је 1804. године народ овога краја против Турака. Године 1805, у борби против

112 Хафис-паше код Иванковца, истакао се под командом Миленка Стојковића толико да га је Совјет именовало за војводу. Још већу славу је стекао 1806. јуначком одбраном Делиграда, који је покушавала да освоји војска Ибрахим-паше из Скадра. Због жалосних унутрашњих смутњи он је 1811. године, заједно са својим пријатељем по оружју Миленком Стојковићем, емигрирао у Русију, што му је донело годишњу пензију од 300 дуката.⁹

Прешли смо Чокордин и благом источном падином попели се до Кочетина (245 m). На Голом брду, које је 40 m више и које се због своје жуте боје зове и Жуто брдо, у реткој трави 40 m дугог и 15 m широког песковитог платоа види се овде-онде понеки камен — вероватно остаци карауле која је штитила пут ка Млави. Међутим, ни у Кочетину, ни у суседном Арнаут-Поповцу, у чијем смо хану нашли подношљив смештај, нико ништа није умео да каже о неким траговима опека или остацима зидова који би оправдавали хипотезу пуковника Драгашевића да је на брду необичних контура (?), коме су Римљани с правом дали Јупитерово име, било коначиште *Iovis Pagus*, у *Itin. Burdigalensis* (*Hieros.*) постављено на 10 миља од Муниципијума.¹⁰

Међу најугледнијим људима из села који су дошли да ме поздраве пао ми је у очи висок човек, који је упркос прилично оштром јесењем јутру био гологлав. Како сам касније чуо, код Влаха који живе у овом крају влада занимљив обичај да најстарији син одаје пошту умрлом оцу на тај начин што пуну годину дана не ставља шубару на главу; певање тужбалица и нарицање крај одра и на гробу овде су такође обична појава. Из Арнаут-Поповца спустили смо се неким бедним путем преко Панкова у Забрђе, где смо у механи видели дело неког сеоског уметника, који је цара Лазара, његову супругу Милицу и девет Југовића на коњу насликао »*al fresco*«, мада мало примитивно. У Лопушник, који се одавде видео на југу, нисмо свраћали. На другој страни, у Каменову, које је чувено по каменолому пешчаника, виде се остаци цркве код које су за време устанка вођене жестоке борбе; околна села славе тамо дан Св. Марка, са уобичајеном мешавином молитава и веселих игара. Источно од села су рушевине једног манастира, чију је величину превазилазио други, такође у непосредној близини, који је био овлашћен да у свим околним селима, све до далеког Костолца и Добре на Дунаву, скупља од сваког ожењеног мушкарца по 10 ока (22 kg) житног бира годишње. Кад су га напали Турци, калуђери су једно звоно напуњено златом бацили у дубоки манастирски бунар крај старе липе, која и данас стоји, и затрпали га.¹¹ Види се да српски народ, који воли легенде, и овде чува предања, која су већином везана за рушевине

⁹ Милићевић, *Србија*, 1041.

¹⁰ »Гласник«, св. XLV, 29.

¹¹ Милићевић, *Србија*, 1032.

многобројних градова и цркава из времена »цара Лазара« и »проклете Јерине« и, мада у току векова знатно мењана и искривљавана, често крију успомену на неки стваран догађај (упор. главу IX).

Крај између Божевца на северу и Малог Лаола на југу богат је терцијарним угљем. У рентабилност рудника који је отворио кнез Милош на брду Стража код Петровца ради добијања шалитре тешко да се може посумњати. Код села Лесковца је отворен рудник лигнита (49 поља), који се протеже према Петровцу и који је по немачком концесионару Јозефу Јеклу познат као »Јеклов«. Горњи слој чини песак, а дубље је чврста иловача. Предузетник је морао да се бори с многим тешкоћама, нарочито 1887, кад су окна била потопљена, али га то није обесхрабрило. Око 2 m висок слој терцијарног угља садржи: С = 57,06, Н = 3,36, пепео = 3,33. Године 1895. из два окна и неколико галерија добијено је са 7 радника 339 метарских центи, које су на јами продаване по 0,80 динара.

Код зграде Среског начелства у Петровцу, која је саграђена 1842. и која је 1860, кад сам први пут тамо био, представљала главну архитектонску знаменитост овог месташца, прешли смо једним лепим дрвеним мостом Млаву и на другој страни се одмах нашли у центру напредне среске варошице. Њено данашње име дао јој је кнез Милош тек 1859. Раније име »Свиње« није звучало баш поетично и наносило је овом уредном насељу тешку неправду. Године 1871. добило је ранг варошице, убрзо потом је постало седиште штаба среског батаљона, 1873. је добило добро посећен годишњи вашар, а од 1887. штедионица за млавску област, која је већ 1895. имала промет од 6622421 динара, унела је у њега толико живости да је исте године имало 2 860 житеља у 527 кућа, недавно добило и други мост, као и знатно складнију грађевинску физиономију. На Вазнесенску цркву, посвећену 1869, са издалека видљивим високим торњем, и на једноспратну, сасвим пристојну гостионицу наставља се чаршија са лепим, чистим кућама и добро снабдевеним дућанима; квалитет кукуруза и пшенице који се овде гаје надалеко је чувен.

Неких 5 km јужно од Петровца, испред Великог Лаола, близу ушћа речице Бусур, цариградски војни пут прелази преко Млаве. Тамо сам на њеној десној обали наишао на зидине неког квадратног утврђења са странама дугим 95 m, чији темељи од ломљеног камена и лива, местимично сасвим очувани, сведоче о изврсној техници градње; на угловима су истурене јаке округле куле. Речица Бусур, која на северној и западној страни протиче на неких 200 m удаљености, чини природан ров кастела изграђеног на високо насутом платоу. На простору око њега, који је сада под кукурузом, видео сам врло велике опеке и кровне плоче са жигом Седме легије; приликом орања сељаци често наилазе на антички новац, гвоздене врхове стрела и велике ексере. Из темеља овог кастела потиче један камен с натписом у пет

редака, који се сада налази у Београдском музеју и о коме је први објавио саопштење Премерштајн у *Antike Denkmäler in Serbien*. Мада је већ 10 година прошло откако сам поставио питања у вези са бусурским кастелом, она су до данас остала без одговора! Пошто у области око Бусура, колико ја знам, нема ниједне друге веће античке тврђаве, биће да је она код Великог Лаола истоветна с оном коју је Јиречек, према Милићевићевом магловитом саопштењу (*Србија*, 1031), преместио на извор речице удаљен 18 km и поред које је, по његовом мишљењу, спуштајући се од добрњских висова, пролазио војни пут од Београда ка Цариграду. Да ли је кастел ипак припадао станици *lovis Pago*, коју *Tab. Peut.* ставља на 12, а *Itin. Hier*, на 10 миља од Муниципијума, и да ли је она стајала на месту севернијих рушевина код Каменова на Млави, што би било у потпуном складу с горњим удаљеностима, то питање остаје отворено. Да овде поменемо још и то да Драгашевић без икаквог образложења, што је у супротности с његовим поступцима у другим случајевима, помера на речицу Бусур град који се у римским изворима јавља под именом *Gratiana*, а итинерери не дају никакав податак на основу кога би се могао одредити његов положај.

Село Шетоње, које је 1837. отворило прву основну школу у срезу, доградило је од 1869, кад сам га први пут видео, звоник уз своју цркву Св. Арханђела Гаврила. За време подневне паузе у «екстрасоби» механе разговарао сам са попом Новицом Жугићем, пореклом из црногорских Дробњака, који је овде од 1886, са пензионисаним учитељем Алексом Божићем из угарског Баната и његовим наследником, мештанином Николом Ђорђевићем, дакле са представницима јужних, северних и источних српских племена. Они су ми се жалили да због политичких страначких борби млађе генерације губе смисао и љубав за народна предања и старију прошлост и да чак и за само Шетоње везане приче зна још само неколико »чича«. Ови причају да су стари темељи на којима је 1828. изграђена месна црква припадали једној задужбини цара Лазара, који је ту са царицом Милицом, у дивном природном парку, око лековитог шетоњског извора на брду Жежевцу јужно од села, радо шетао, па је отуда и село добило своје име. Друга поетична прича везана је за развалине цркве у нешто јужнијем селу Везичеву. У народу поштована Миља везиља била је дубоко несрећна што јој отац није допустио да се уда за младића кога је волела; остала је неудата и од зараде од својих везова подигла је црквицу. Турци су је спалили кад су извршили препад на један народни скуп уперен против њихове власти, и све учеснике побили. Отада се око зида цркве недељом и празником слежу многи болесници који својој бољци траже лека.

Траса античког пута, која од кастела на Бусуру иде на југ и која је на том делу изванредно очувана, губи се непосредно испред села Велико Лаоле, које има 500 пореских глава и школу и лежи на плодном хумусу, али у правцу Ђуринца опет постаје видљива на мно-

гим местима. Међутим, због нових, потпуно измењених праваца комуникација, она је толико запуштена да је у јесење доба, кад кише претварају површински слој земље у кашасту масу, њено непосредно праћење немогуће, па се и утврђивању следећег коначишта на њој, с друге стране вододелнице, могло прићи једино преко Свилајнца; претпоставља се да је то коначиште било Idimum. Кад смо на путу према том месту пре Табановца, дубоко у храстовој шуми, још једном пресекли римски пут, који се овамо пео преко Лаола, инжењер Матејић је застао и рекао да је траса коју су Римљани изабрали за везу Млавске и Ресавске долине тако добра да ће је он предложити и за нови пут који ускоро треба да се гради.

Преко Буровца смо се спуштали ка Дубници. Помрчина је била тако густа да смо одлучили да у дубничкој механи потражимо неког сељака који би нас провео кроз беспутно дубоко море блата. Међутим, врата механе су била чврсто забрављена и само кроз једну пукотину назирала се светлост. На упорно куцање наших људи, ипак је отворен један прозорски капак, али је кроз њега истовремено претећи истурено неколико пушчаних цеви, и тек кад смо показали исправе, сазнали смо да се општински одбор, због опште несигурности која је у том крају владала, заједно с новцем који је скупљен као порез и који је сутрадан требало отпремити, затворио до следећег јутра у механи као најтврђој згради у месту. Добили смо једног пандура и кроз таласасту попречну долину с великим каменоломом, која је према западу постајала све равнија, стигли смо, сад већ по јасној месечини, близу Кушиљева на римски пут који смо претходног дана били напустили. Овде смо оставили територију пожаревачког округа, о коме ћемо говорити у следећој глави, и после једног сата вожње, тек око поноћи, стигли у Свилајнац, којд је био циљ овог нашег путовања.

Мало је градова у Србији који су у неколико последњих деценија остварили такав напредак као Свилајнац. Раније га је путник који се овамо намерио узалуд погледом тражио на десној обали Ресаве, у шумама које су га окружавале, а сад већ издалека пада у очи торањ који је дограђен уз његову ниску цркву; џомбаста, колико бедна толико и прљава чаршија са загушљивим крчмама преобразила се у добро калдрмисану, осветљену улицу, у којој, као у Ћупријској улици, европски грађене куће, улепшане фигурама од теракоте и другим украсима, привлаче поглед пролазника, а две беспрекорно уређене гостионице са ручаоницама, билијаром, келнерима итд. услужно прихватају путнике. Утицај везе успостављене 1899. преко Лапова са железничком пругом Београд-Ниш и преко Пожаревца са дунавским пристаништем у Дубравици примећује се у свему - од многих добро снабдених продавница са ролоима до ентеријера стамбених зграда и спољног изгледа становништва, кога је 1889. било 3700, а 1896. 5163 душе. Главно занимање становништва, рационално гајење житарица и виноградарство, налази се, као и трговина свињама, у пуном развоју,

јер се сад уместо далеке дубравичке луке за извоз користи краћа и јевтинија железничка веза; повећању извоза знатно је допринела и штедионица за ресавски срез, која даје зајмове уз камату од 10% и која је већ 1895. остварила промет од 12263200 динара. Осим среског капетана овде уредују срески суд, пошта и телеграф, срески лекар, изврсна апотека; интелектуални развој подстиче група грађана окупљена око читаонице. Четвороразредна основна школа основана је 1843. године; 1870. она је имала 4, а сада 12 учитеља; у новоотвореној четвороразредној нижој гимназији ради 7 професора, од којих су неки показали живо интересовање за моја истраживања; господа Никола Тодоровић, Јања Т. Манојловић, Танасије Вучковић такмичили су се с начелником Пером Милићевићем, лекаром Венцеславом Стејскалом и апотекарком Јулијом Драшковић ко ће ми више помоћи.

Моја прича о античким остацима нађеним поред млавског и моравског пута, а још више моја претпоставка да је врло вероватно да Свилајнац лежи на месту ишчезлог римског насеља, унеле су живост у духове месне интелигенције. Сетили су се неког човека који је тврдио да је у околини видео »исписане опеке« и, пошто смо утврдили где је то било, неколико професора и грађана пошло је са мном колима на то место. Кад смо стигли на варошко гробље, удаљено једва 10 минута, нашао сам источно и југоисточно од капеле висораван, данас под културама, коју пресеца Ресава и на којој су лежале многе римске опеке и фрагменти кровних плоча. Даље доказе да је овде некад постојало античко насеље добио сам кад смо лево од Гробљанске улице сишли до циглане Марка Савића. У окомито засеченом слоју иловаче нашао сам на 0,40 m испод данашње површине тла остатке зидова. Радници су ми донели један заветни камен који су ископали неколико дана раније, на коме сам разазнао слова D M. Међу овде нађеним новчићима које ми је показао власник циглане био је један леп »александар«, затим примерци римског, старог српског, пољског, и аустријског сребрног и бакарног новца.

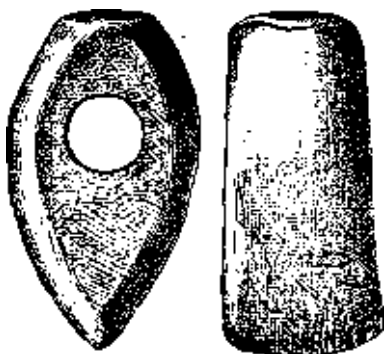
Наставници и угледни мештани били су просто поносни што је њихов Свилајнац, који је до пре два људска века био још »сеоце« и у свим досадашњим комбинацијама о римским војним путевима није уопште узиман у обзир, неочекивано добио тако отмену прошлост. Обећали су ми да ће, у складу с мојим предлогом, за кратко време основати »Друштво за ископавање« и његову делатност проширити на северне Саставке и на брдо Баћица (259 m), где су у винограду Аксентија Крушевљанина примећени трагови зидова. Узвишица се налази поред самог античког пута, на његовој источној страни, и врло је вероватно да је на њој стајао римски кастел који је штитио насеље код Свилајнца. Ако мештани одрже своју реч, ово питање ће ускоро бити решено. Можда ће се тада на неком од ископаних заветних каменова појавити и име ове римске колоније. Она је у сваком случају била важна раскрсница путева, јер су се овде укрштали римски попречни

пут који је водио из Босне са југозапада ка Дунаву и моравски пут од Margum-a ка Ногреум-у Margi. Овај последњи, антички путни правац, који сам сад поуздано утврдио, представљао је од природе предодредјену, тако лако остварљиву везу између Дунава и његовог јужног залеђа, да су и Вандербилтови инжењери за железничку пругу од Дубравице (Margum-a) ка Нишу предложили трасу преко Пожаревца, Свилајнца, Ђуприје (Ногреум-a Margi) као најцелисходнију.

Растанак од љубазних Свилајнчана пао ми је тешко, особито од Јосифа Здравковића Ресавца, који је сишао из свог летњиковца у шуми да би се поздравио са мном и кога сам у младости упознао у Београду као ађутанта кнеза Михаила; касније је блистао у бечком друштву живећи на великој ноzi, а кад је спискао велико наслеђе које му је остало од оца, пао је на доживотно издржавање својој шкртој тетки, носећи у срцу богате успомене на лепше дане. Здравковићи су најугледнија породица у Ресави, чије су име додали уз своје; Јосифовом деди Милији, кога је Карађорђе именовоао за кнеза и који је доцније као сенатор погубљен по наређењу Ђаја-паше, Свилајнац има највише да захвали што је постао среско место. Кад је после кратког времена Милош Обреновић поново дигао заставу устанка, Милијин син Милосав разбио је са Павлом Цукићем код Рановца Турке који су долазили од Пожаревца. Као наследник свога оца у кнежевском достојанству, Милосав је при наплаћивању пореза у срезу нагомилао такво имање да је постао готово исто тако богат као и кнез Милош. Као што се Милош у почетку угледао на турске паше, тако су и Милосаву узор били турски хазнадари. Он је од народа узимао више него што је кнез прописивао, а овоме давао мање него што је бесправно трпао у свој џеп. Кад је именован за сенатора, Милосав се 1838. преселио у Београд, али кад је био осумњичен за учешће у завери упереној против Милоша, вратио се у Свилајнац, где је у миру дочекао крај свога живота.

Осмог априла 1893. цела Моравска долина је била погођена већ поменутиим земљотресом, а становништво у највећој мери застрашено; нигде није било тако необичних појава као у Ливадици, поменутој на стр. 225, где су из око 8 cm широких пукотина избијале оловносиве масе; тешка пустошења су претрпела места Велики Поповић, Кључ, Жабари и Свилајнац. Влада је послала шефа секције Тасу Миленковића са два професора ради проучавања саме појаве и пружања прве помоћи, при чему се нарочито истакла свилајначка штедионица за ресавски срез.

Уместо инжењера Матејића, који се вратио у Пожаревац, даље ме је на путу пратио срески лекар Стејскал. Сви су знаци говорили у прилог томе да је римски моравски пут од Свилајнца узимао правац ка великом влашком селу Медвеђи, удаљеном 14 km. То насеље је археолошки врло занимљиво. Прво зато што је ту 1875. године нађена прва

МЕДВЕЂА, праисторијска секира са чекићем
(1/2 природне величине).

ископина из праисторијске епохе Србије. Као што сам већ 1886. објаснио¹², наука је врло рано упозорена на многобројна праисторијска налазишта на источним обалама Црног мора, и у том погледу имамо врло много да захвалимо руским археолозима. За разне делове Илирског полуострва појединачне наговештаје дали су Ами Буе, Хан и други. Ја сам на Балкану успео да на више од 50 пунктова скупим на аутопсији засноване податке о праисторијским споменицима. Међутим, никако није полазило за руком да се у ранијим границама Србије докаже присуство човека у праисторијско време. Додуше, београдски Народни музеј је већ поодавно имао нешто каменог оружја, али оно је потицало са брежуљака код Земуна на левој обали Саве.

116 Тек 1875. нађена је код Медвеђе на Ресави једна несумњиво праисторијска камена секира; од уништења ју је сачувао рударски радник Милоје Јанковић, који се тамо случајно нашао, а београдском Природно-историјском кабинету предата је по наређењу кнеза Милана. Лепо израђена секира од трахита, кога има недалеко на Црном врху код Жагубице, дуга је 91 mm, широка 52 mm, висока 44 mm; за држаље има пробушену рупу широку 19 mm; на једном крају је прилично оштро сечиво, а на другом 34 mm широка ушица.

Тамо су и Римљани оставили трагове, који упућују на постојање значајног, свим вештинама улепшаног насеља на Ресави. Пред кућом Јована Милојевића видео сам саркофаг од пешчаника, дуг 1,33 m, широк - горе 0,47 m, а доле 0,37 m, и дубок 0,17 m; у дворишту Ивана Живковића, међу великим обрађеним каменим блоковима, једно чисто профилисано подножје стуба - високо 0,27 m, широко 0,48 m; код трећег сељака лепо патинирану дугу бронзану иглу; код учитеља Ђорђа Ивковића, поред изванредно очуваног златног, сребрног и бакарног новца из времена Царства, једну фину статуету Кастора,

¹² Mi«, d. Anthrop. Ges., Wien, Bd. XVI, 65.

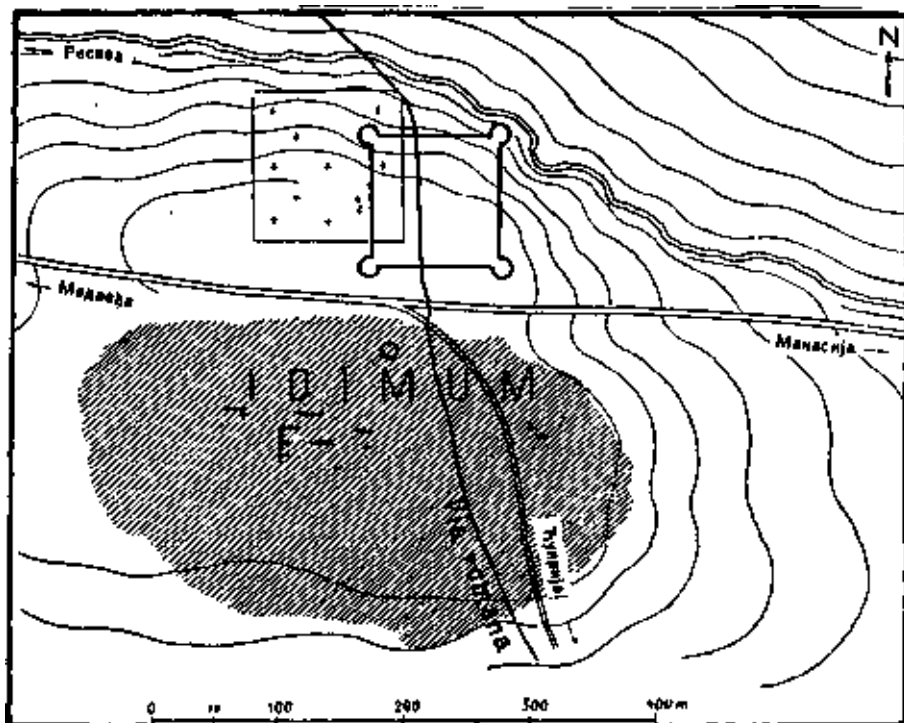
¹³ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, zweite Auflage, Leipzig, III. Bd., Sachregister, Archäologie, 376.

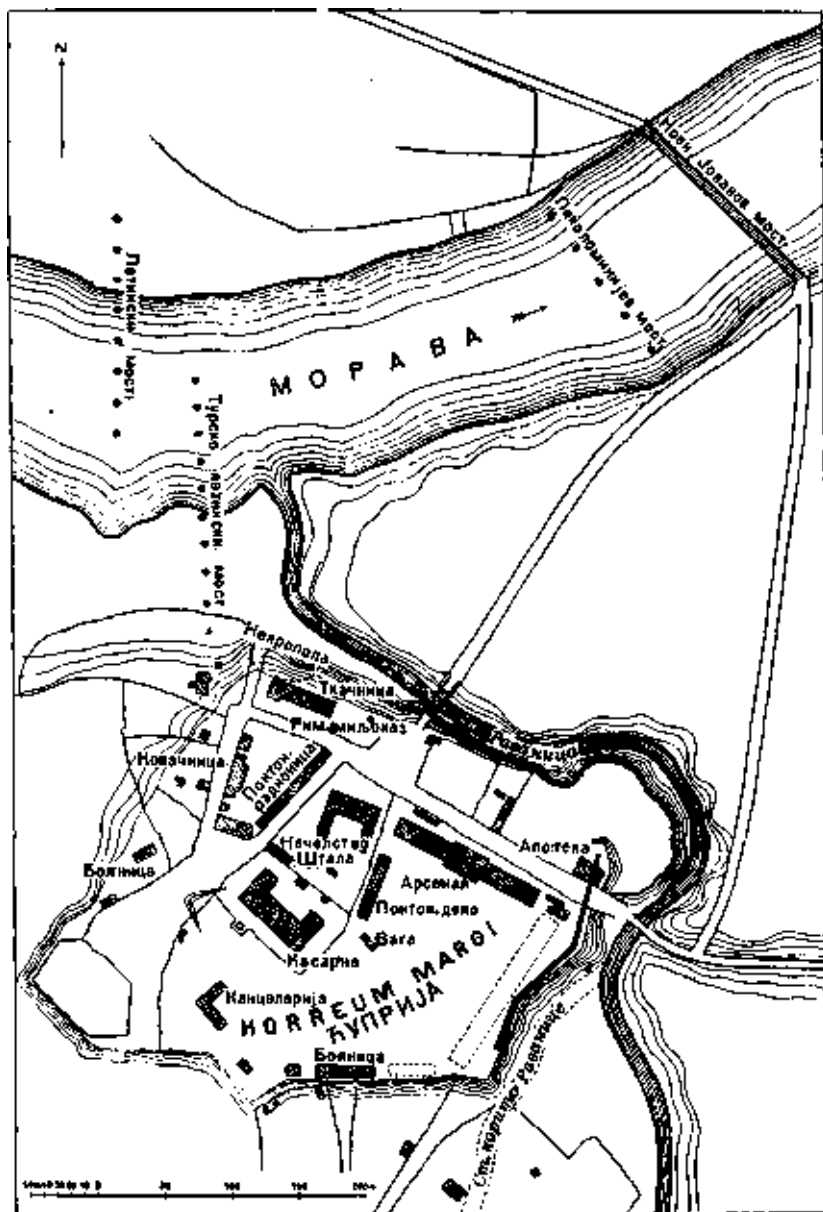
високу 12 cm, један мали ливени бронзани рељеф са попрсјем крилатог генија, једну красну лучну фибулу, два гвоздена врха копља, један буздован, изглачану серпентинску плочу и друге ситнице. Сви налази потичу са простора око данашњег гробља, које се налази у непосредној близини. Одмах сам с учитељем пошао да разгледам тај терен.

Код једног необично јаког зида обложеног кречњаком открио сам истурене темеље две округле куле, што ми је олакшало да утврдим источну страну квадратног каструма, дугу 100 m; могао сам исто тако добро да пратим знатан део северног и јужног, али не и западног зида. Овај се свакако налазио испод гробница данашњег гробља, а ту су моја истраживања започета пијуком и лопатом морала стати. Даља испитивања на северној страни показала су да је антички пут, који се видео на једном месту где је обала Ресаве била засечена, долазећи са севера пресецао кастел и јужно од њега цивилно насеље, чији су зидови покривали простране ливаде десно од данашњег пута за Ђуприју, а потом хватао правац за *Nogreum Margi*.

И без одређених изјава сељака, који су пажљиво пратили мој рад, да овај »јелински друм« води на север у Млавску долину, било ми је, на основу тамо добијених резултата неколико дана раније, јасно да сам

План кастела и насеља Idimum.

БУПРИЈА, план Корфеум-а Margi и његових мостова.

овде нашао наставак војног пута Виминацијум-Цариград, од кога сам се одвојио код Табановца, и да стојим на његовом коначишту *Idimum*, који је већ Киперт, у складу с итинерерима, преместио на Ресаву.¹⁴ *Tabula reutingeriana* ставља *Municipium* на 28 миља од Идимума, *Itin. Ant.* на 27, *Itin. Hieros.* на 26 миља, што се подудара с удаљеношћу између Калишта (*Municipium*-а) и Медвеђе.¹⁵ Удаљеност од 16 миља, колико на Табли има између *Idimum*-а и *lovis Pagus*-а, поклапа се с удаљеношћу Медвеђе од кастела на ушћу Бусура, па би то можда оправдавало идентификовање овог кастела са *lovis Pagus*-ом (?). *Mutatio* Вао (*Vaus*), коју *Itin. Hieros.* ставља на 7 миља од *lovis Pagus*-а и на 9 миља од Идимума, стајала је према новој српској карти, која допушта тачнија одређивања, не на вододелници Ресаве и Млаве, већ код Табановца, где је римски пут, који је преко Ђуриначког брда водио ка Медвеђи, као и код Грабовице, био штићен високо постављеним стражарским кулама, чији су темељи остали сачувани. На путу за Ђуприју могао сам цариградски војни пут, који је од Идимума ишао даље на југ, пратити све до платоа код Великог Поповића, одакле се његова траса, источно од данашње, нешто пре Ђуприје спушта на Мораву.

Месец је стајао већ високо кад смо прошли мимо Дражмировца. Поред пута су се, овде-онде, могле видети лепо обрађене њиве, а много више ливаде и острвца још сачуване храстове шуме. У погледу сигурности овај пут је на злу гласу и његова једина Моштаничка механа важи као свратиште мрачних људи који су већ многог путника олакшали или отпремили у вечност. Сељаци из околине који су се са закашњењем враћали из града потерали су своје коње мало брже, ато је учинио и наш кочијаш кад смо се приближили зазорном хану и кад смо прелазили дубоку увалу којом је текао истоимени поток, где су гомиле грађевинског материјала припремљеног за градњу моста омогућавале одличну заседу. На другој страни овог платоа, који се протекао добрих 8 km, пуцао је широк видик, али нигде није било ни дрвета ни куће. Као лењиром повучени пут довео нас је до малог парног млина који се пушио и одмах потом до првих кућа Ђуприје, где је у изврсном хотелском кафеу још све врло од живота. Моја прва јутарња посета била је намењена господину пуковнику Биничком, који је као командант понтонског и техничког слагалишта надзирао изградњу на тлу некадашњег каструма римског *Norgeum*-а *Margi*.

Као што геолог разликује више епоха у настајању наше планете, тако ће и археолог, кад се нађе пред утврђењима у илирском троуглу, уочити три временска одсека, прилично правилно распоређена. Горди римски остаци, које ни два миленијума нису могла уништити, у већини чине гранитно постоље на коме се дижу попут терцијарних седимената

¹⁴ C.I.L. III, Tab. II.

¹⁵ Тражити Идимум код Багрдана на левој обали Мораве, где га је недавно Хилсен хтео да смести (*Arch.-epigr. Mitt.* XII, p. 175 ff.), изгледа сасвим неумесно.

ЋУПРИЈА, остаци стубова моста.

грађевине Византијског и старог Српског Царства; а лако покретљивом алувијуму слични су лоше изведени додаци које су овима првим налепили или на њима изградили Турци. Ово поређење ми се наметнуло кад сам у септембру 1861, на ушћу Раванице у Ћуприји, испитивао зидове који су окружавали *Nogreum Margi*, према итинерерима удаљен 16-17 миља од Идимума. Још и данас су то трајни споменици римске грађевинске технике. Истина, Византинци су обновили зидове разрушене у најездама народа, а Турци су на њима подигли своју паланку коју су називали »Морава Хисар« и »Körgü«, али време као да је све то избрисало — остало је само оно што је римско.

Римљанима је код *Nogreum-a Margi*, њиховог најважнијег арсенала у Горњој Мезији, био потребан један стабилан мост не само ради повезивања путне мреже која се са дунавског лимеса у виду лепезе овде стицала с истом таквом мрежом на левој обали Мораве, већ и да би своје посаде могли у свако доба године снабдевати катапултима, бојним колима и нарочито провијантом из »*nogrea*«-е (житнице). Река је тамо, као што се види по остацима разних мостова и напуштеним рукавцима, често и знатно мењала своје корито. Услед необично сувог лета 1890. године ниво Мораве је пао као ретко кад, па су се тада, како ми је причао генерал Бинички, који је у то време био командант ыупријског арсенала, на левој обали могла видети три и у реци шест камених стубова обложених дрветом, којих су се само врло стари мештани сећали и називали »латински мост« — да ли с правом, то је остало отворено питање, јер је њихово грађевинско-техничко испитивање, на жалост, пропуштено. Међутим, од камених стубова другог моста, 50 m низводно, данас се 5 стубова налази на десној обали, а 5 у води. Приликом њиховог снимања 6. новембра 1887, утврдио сам да су на десној обали прва два најмање оштећена, следећа четири у рушевинама, даља три у средини напукла, а последњи потпуно зарастао у врбов шибљак. Њихове првобитне размере тешко је одредити. Дужина стубова је, како изгледа према првом и другом на десној обали, од којих је у дужини остало још 6,5 m, могла износити 7-8 m, а ширина најмање 5 m; њихово међусобно растојање било је у просеку 14 m.

Правац коловозне траке моста одступао је 15° западно од правца север—југ.

Утврђени део моста на десној обали носи изразито античко обеље, па сам већ 1868. у својој *Србији* написао да су бар његови темељи римски. Он је стајао у најтешњој вези са каструмом. Утврђење које се због свог положаја на суседном малом платоу могло лако бранити представљало је у основи неправилан четвороугао, са заломљеном јужном страном. Његов северозападни угао заплускивала је у доба Римљана Морава, која је протицала ближе него данас, док је источну и северну страну оптицала и штитила Раваница. Источни зид, на који се наишло приликом копања темеља за нове војне магацине, може се кроз кућни подрум Јоке Крстића, где сам измерио његову ширину од 2,5 m, лако пратити све до северне ивице платоа. Цео терен кастела је огромно 3,5 m дубоко поље рушевина, на коме се приликом ископавања на сваком кораку наилази на античке зидове, опеке са жигом LEG VII CL, на сребрни и бакарни новац, врхове стрела итд. У септембру 1887. војници су у северном делу нашли један миљоказ с натписом у девет редака с именима цара Валеријана и његовог сина, сувладара Галијена, а 25. децембра 1889, приликом копања подрума за леденицу, неких 50 m североисточно од фундамента моста на обали, на пет заветних каменова¹⁶, међу којима су лежали костури, царски новац итд. Натписи су, на жалост, приликом изградње нових војних објеката ишчезли, мада сам био препоручио да се сачувају.

Цивилно насеље *Nothum-a Margi* нашао сам у Јагодинској махали, на десној обали Раванице, од које се оно протезало према Морави; тамо су (1888) у кућама Милована Механџије и Али-бега, недалеко од дрвеног моста и штампарије, откопани остаци великих римских грађевина. Могућно је да су многи фундаменти и раније ископавани и уграђени у темеље цркве и приватних кућа. О скулптурама нисам чуо ништа, мада ћупријско земљиште сигурно крије још многа лепа дела. Изгледа да је "ова богата оружарница на крају V века, кад су подунавске земље биле јако изложене пљачкашким походима Гота и Словена, била само делимично, а у следећим хунским ратовима потпуно разорена.

У средњем веку је на месту *Nothum-a Margi* стајао на речици Раван градић, који се у старим српским народним песмама назива Равно. Кад су Турци освојили земљу, оно улази у историју најпре кроз предање о једној тамошњој, за хришћане повољној бици између неког великог везира и хришћанског краља (Владислава?). Познато је да је баденски маркграф, кад је 1689. заузео Београд, логоровао код Ћуприје на »Краљевом пољу«. Ово поље између Иванковачке реке и Раванице истоветно је с оним код оближњег Иванковца, на коме се у августу 1807. око 2000 Срба с једним јединим топом храбро држало

¹⁶ »Старинар«, VII, стр. 56. - C.I.L. III, Suppl. Fasc. II, No. 8268.

против 30000 Турака који су надирали преко Везировог брда; Турци су били присиљени на повлачење према Параћину, и то је био један од највећих успеха српске војске у десетогодишњој ослободилачкој борби. Био је то први судар Карађорђевих чета са султановим регуларним трупима. Ове су узалуд јуришале на шанчеве које су, борећи се на живот и смрт, бранили Петар Добрњац и Миленко Стојковић; свој циљ, прелазак преко Раванице, Турци нису могли да остваре. У ногу рањени Хафис-паша, који је мислио да ће тријумфално умарширати у Београд, затражио је преговоре и увидео да се мора понижен вратити у Ниш. Следеће године је цео округ очишћен од Турака. Међутим, 1809. и 1813. Ђуприја је поново пала у турске руке. Милош ју је 1815. опет ослободио, али, према споразуму који је он тамо лично закључио с Марашли-пашом, у паланци је остао турски гарнизон, који се повукао тек 1833, кад су Турци напустили цео српски југ. Ратни материјал из разорених шанаца пребачен је у Београд.

Занимљиво је да су не само римски стратежи, већ и Византинци, Срби, Турци, Аустријанци, све до инжењера који су градили железничку пругу, увек бирали Ђуприју за прелаз преко Мораве, чије име носи и град на аустријској окупационој карти (1717-1739). Већ 1665. помиње се тамо турски дрвени мост, за који су највероватније коришћени добро очувани римски стубови, а ствар слично стоји и с »каменим« мостом за време аустријско-турских ратова, мада се остаци моста, нешто ниже, и данас још приписују генијалном Пиколоминију. Поред овога, у речном кориту туну греде дрвеног моста који су били изградили Карађорђе и Милош. Ни онај дрвени мост који је под кнезом Александром 1845. саградио инжењер Кордон није могао одолети пролетњој набујалој води иначе лене Мораве, па се дуже време тамо налазила само једна скела. Четрнаестог септембра 1864, на рођендан кнеза Михаила, освећен је понтонски мост који је изградио аустријски официр Адам Приљева; постојао је план да тај мост буде 1867. замењен другим, чвршће грађеним, који је пројектовао један француски инжењер, али тај план није реализован због превисоких трошкова за осигурање темеља моста на десној обали од одроњавања под дејством моћног воденог тока, који је толико разоран да је 1860. добро калдрмисану улицу која води ка Среском начелству подлокао и потопио. Још један мост, са 20 лукова, изградио је капетан Бинички кад се видело да се мора рачунати с ратом против Турске, али тај мост је 1888. разорило кретање леда; остали су само темељи на обалама, па је веза одржавана привременим војним понтонским мостом; користећи исте темеље, Бинички је 1891. године, тада као пуковник, саградио НОВ мост са 15 лукова и ледоломцима, који је стајао 60000 динара. Три километра јужније, складна гвоздена конструкција железничке пруге Београд—Ниш премошћује реку и њене окуке.

Велика близина Јагодине, Свилајнца и Параћина, градова такође у успону, мало је успорила напредак Ђуприје. Ипак је она, у поређењу

са 1733. годином, кад ју је Максим Ратковић видео као »сеоце са 20 кућа«, знатно напредовала. Док је нахијски кнез био Милошев љубимац Милосав Ресавац, он је живео у Свилајнцу, а нахијски прота је још и 1860. своје седиште имао у Медвеђи. Ћуприја је тек 1833. добила школу, 1835. цркву Св.Ђорђа, а 1838. је постала и средиште округа.

Па ипак, ни 1860. пролазак њеном дугом, али нечистом чаршијом није представљао никакво задовољство. Спољни изглед кућа био је исто тако јадан као и оно што је било под њиховим крововима. Лено и равнодушно чучали су њихови власници пред капијама. Сељанке које су се ценкале око шарених цицаних марама, кочијаши који су уз псовке и галаму поткивали своје коње пред циганским ковачницама, робијаши који су у пратњи пандура куповали ситнице на које су имали право - у Ћуприји се налазио казнени завод за осуђенике чија казна није прелазила две године — то је била слика суморне главне улице овог града, који је у развоју застајао и иза млађих насеља. Видео сам да су им и поља била слабо обрађена и запуштена. Срби који су пре 35 година дошли овамо из Баната, наводно због превеликих пореских терета, нису се показали као добри колонисти. Добили су материјал и другу помоћ за градњу кућа и за обраду земље бесплатно, уз услов да их 15 година не оптерећују хипотекама и да их не продају, а уз то су прве три године по досељењу били ослобођени и плаћања пореза. Постојали су сви услови за ваљану обраду ове изврсне земље; међутим, лени као што су били и у свом ранијем завичају, одали су се пићу - ракија је врло јевтина — запуштали су своја поља и радије се прихватили лакшег киријања са својим окретним мађарским коњићима.

У последње две деценије Ћуприја се ипак знатно ослободила свог наглашено оријенталног изгледа. Дотрајалост многих чатрља, а нарочито земљотрес 1894, који је био толико јак да се цео горњи спрат зграде Окружног начелства морао скинути, присилили су многе кућевласнике да започну нову градњу, а затим су дошли калдрмисање и осветљавање улица. Повећано благостање повукло је за собом бољи комфор у гостионицама и свратиштима, донело је новине и билијар у кафане, подстакло боље снабдевање продавница, број учитеља је порастао на 9, лекара на 4, свештеника на 5 и - пошто парничарска страст, на жалост, није ослабила - адвоката на 8. Додуше, скромна црква и данас још стоји без звоника, али све већи број новоградњи, углавном с модерним унутрашњим уређењем, а нарочито нова школа која је стајала преко 108000 динара, чине добар утисак.

Године 1896. Ћуприја је у 885 кућа имала 2860 мушких и 2071 женског становника; међу њима 15 Немаца, 29 Мађара, 79 Румуна, 27 Цигана и 28 припадника разних словенских народности, а према религији: 50 католика, 24 муслимана, и 9 Јевреја. Поред 632 коња град је имао: 560 грла говеда, свиња, оваца и коза 3961 и 107 кошница, што јасно показује да се становништво још интензивно бави пољопривредом. Утицај свемоћне паре тек почиње да се осећа у занатству и

привреди уопште, чији развој од 1887. године снажно подстиче штедионица, са годишњим обртом од готово 8 милиона динара. Исто тако је у сталном порасту и железнички промет преко станице, која је од Београда удаљена 148,5 km, нарочито откако је 1892. једним огранком повезана са Сењским рудником и за њега изграђено посебно складиште. У порасту је исто тако извоз из других суседних рудника, пшенице и других пољопривредних производа, орахових трупца итд. Знатна количина новца долази у оптицај и преко државних административних и судских органа округа, као и преко 19 официра, 38 подофицира територијалног штаба и штаба бригаде, затим 360 војника, који већином служе у ћупријском арсеналу.

Као у римско време *Notgum Margi*, тако се и данашња друга по величини српска оружарница налази на малом кастелском платоу на Раваници. За њену изградњу заслужан је нарочито пуковник Бинички. Близу старог начелства и болнице видео сам 1887. године завршен 120 m дуг и 19 m широк магацин за мостовне елементе, који у случају рата, кад се испразни, треба да послужи као болница; видео сам, затим, новоизграђене радионице за алат за копање ровова и за пешадијске пијукe, које радници рудника израђују по цени од 2 динара по комаду, док су они који су раније увожени из Аустрије стајали 6 динара. Године 1897. на залихи је већ било 98 понтона с колима, 21000 пијука и 14000 колица с једним точком:

Одлуком Народне скупштине из 1890. готово цео расформирани јагодински округ припојен је ћупријском, тако да овај сад обухвата територију од 2900 km², са 6 срезова. И у овом округу је романски елемент значајан. Године 1896, међу његових 167145 становника у 27519 кућа, било је: 9978 Влаха у 34 места, од којих су 5 (Исаково, Батинац, Витежево, Мачевац и Ресавица) били настањени искључиво њима, док су у осталим били измешани са Србима. Називи места сведоче и овде о сталном продирању романског елемента и, према досадашњим искуствима, многа данас још мешовита насеља била би већ романизована кад то не би спречавале школе, које су у свим местима искључиво српске. На левој обали Мораве до данас нема Румуна. Занимљиво је да и у ресавском срезу, где има сразмерно највише Влаха, и у чисто српском темнићком срезу, долази по 60—80 становника на km². Иначе, на једнаком простору живи у параћинском и беличком срезу 50-60, а у деспотовачком и левачком само 40-50 душа. Земљорадња и сточарство се у ћупријском округу држе у приличној равнотежи. У три среза на 100 душа долази 160-200, у левачком и параћинском 250-300, а само у јако брдовитом деспотовачком срезу 400-450 грла стоке. Према попису из 1896. било је: 7179 коња, 56480 говеда, 92471 свиња, 242564 овце, 28379 коза и 13806 кошница. О пољопривреди округа може се, из разлога о којима је било речи на стр. 163 и даље, рећи само то да је она уопште у сталном порасту, и да то нарочито важи за гајење шљива и винове лозе.

VIII

ИЗ ПЕТРОВЦА У РУДНУ ОБЛАСТ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ОКО МАЈДАНПЕКА

Постоје несумњиви докази да су сви народи покушавали да користе богато рудно благо у области која се од Ћуприје протеже далеко према северу и истоку. Чак су и многе борбе вођене искључиво због племенитих метала које у себи крију планине око реке Пека. Посета Мајданпеку и првом рударском предузећу у области доњег Дунава, која је после многих векова опет добијена за западну културу, морала је бити од многоструког значаја. На први оријентациони излет у тај крај кренуо сам у јесен 1861. из Ћуприје, правцем о коме је горе било речи. Ако предео од Свилајнца до Млаве располаже скромним дражима, путник ће бити обештећен чим ступи у богато разуђену долину ове реке. Тамо су Римљани, Византинци и Словени оставили многе трагове свога присуства. Тамо је била и саборна црква старе браничевске митрополије.

Код Петровца, о коме смо понешто већ рекли (стр. 227-228), прелази се на десну обалу Млаве и одмах затим, преко благе узвисине Клокочара, избија се на Витовницу, на чијем југоисточном изворском рукавцу стоји истоимени манастир, један километар од пута, на живописној кречњачкој стени под 956 m високим Штубиком. Оснивачем тога манастира сматра се краљ Милутин; Орешковица и Брадашка биле су његове метохије. Има врло романтичан положај између раскошног зеленила дрвећа и стена на левој обали речице, где један моћан извор пружа дивно освежење. Године 1833. тамо су били један игуман, два ђакона и два ђака; тада је манастир имао неколико старих рукописа; доцније је пропао, књиге су развучене и тек је 1856. темељно обновљен. Том приликом је црква, посвећена Богородичином успењу и првобитно изграђена на крстастој основи, са тространим апсидама и нартексом, добила западно предворје са звоником и НОВ живопис, јер је само у октогоналном кубету било сачувано неколико фресака. Једно јеванђеље, камен с натписом на јерменском језику и печат јеромонаха Висариона из 1703. године засад су најзанимљивији археолошки објекти у манастиру. Сада тамо живе игуман и два калу-

119

ђера, а њиховој цркви су додељена четири села. Основни посед манастира чине 1600 хектара шуме, 52 хектара њива и ливада, 1,5 хектар винограда, један млин итд., а припада му и трећина закупа риболова на Гребенском виру. Његови приходи су за 1000 динара већи од расхода, који износе 6000 динара.¹

Неких 5 km северозападно од пута водиле су се у устанку у лето 1815. године жестоке борбе. Кад су пожаревачки Турци чули да се устанак у Шумадији шири, они су пошли уз Млаву да би с војском која се пробијала од Туприје укротили рају између Мораве и Дунава која је почела да диже главу. Али раја се тамо осећала већ довољно јаком. На Спасовдан је дошло до битке код Рановца; Витовница се зацрвенела од крви побијених Турака; остављајући плен који су уз пут опљачкали, бежали су према Пожаревцу испред огорчених победилаца, да се никад више не врате. Од 1874. године ово село, са 2659 становника у 517 кућа, има лепу црквицу Св. Петра и Павла, у чију парохију спада и нешто мање село Кладурово.

Црвени пешчаник и конгломерат лискуновитог шкриљца у брдима око Мелнице, у којима је нађен и камени угаљ, били су главни грађевински материјал за куће овог села накићене свакаким сликарним и резбареним орнаментима. Зеленило испред кућа и уредност у сваком погледу оповргавали су многе предрасуде које овде владају о Румунима. За жаљење је што су оне нашле места и у Бонеровој, иначе објективној књизи.² Његово приказивање Румуна је под јаким утицајем ердељских Саса, који им нису наклоњени. Ова или она појединост може и бити тачна, али неповољни општи закључци о народном карактеру су свакако погрешни. Већ 1866. ја сам писао: »Румун је способан за образовање као било која друга нација у илирском троуглу. Под мудрим законима, којима би се ишло за тим да се у њему пробуди свест о слободном људском достојанству, коју су бојари и фанариоти вековима гушили, могао би Румун заузети чак и истакнуто место међу понтским народима, наравно под претпоставком да то допусти и политика његових великих северних суседа.«

120 Затим сам на 8 km од Мелнице прешао преко вододелнице Крст (449 m) у чувену рудом богату област Пека, који већ Плиније помиње као »*Pingus fluvius*«. Ускоро наилазимо на трагове старих топионица у којима се прерађивала оловна и бакарна руда Малог Сумуровца. Богати рудници сребра и злата код Кучајне и данас још неисцрпна огромна лежишта железа и других метала око Мајданпека и Рудне главе давали су у време Римљана руду за новац и уметничке предмете, која је вађена дуж Пека и у његовим побочним долинама.³

¹ »Гласник«, св. 20 и 62. - »Старинар«, V, 8 и даље, таб. VIII; VI, 33.

² Siebenbürgen, Leipzig, J. J. Weber.

³ Као што је познато, у Дакији је често антимон коришћен за израду бронзе; у којој су се мери овај минерал, који се јавља у области Пека, затим цинк и калај употребљавали при изради праисторијске и римске бронзе, то тек треба да се утврди хемијским анализама.

МЕЛНИЦА, група влашких регрута на транспорту.

Врховни надзор над рудницима водио је »procurator aurariarum« северно дакијског рударског ревира, чији су се главни рудници налазили око Ampelum-а (Златна) у горњем току потока Омпола у Ердељу. Као »procuratores metallorum« са рангом витеза службовали су: Tacitus Agricola, после њега Р. Axius Aelianus, а у једном натпису помиње се као такав и потоњи цар Р. Macrinus (217-218). Обучени далматински рудари служили су као нижи чиновници; као књиговође јављају се на једној табли два војника Легије »XIII gemina«, која је била стационарирана у Дакији. За лакше радове употребљавани су домаћи слободни грађани или робови, а за тешке осуђени »ad metalla« под надзором легионара. И без добровољних испирача злата, који су уз одређену накнаду периодично предавали скупљено злато, број запослених радника је био свакако врло велик, па је касније могла да се образује посебна мезијска рударска управа, слична онима у Дакији и Далмацији.

Главна места римске производње метала на Пеку, како се то види по многим у траву зараслим окнима, јаловиштима, склизницама, зидовима рудничких зграда, кастелима и траговима античких путева, били су: Кучајна, Кучево, Сена и Вољуја. Средњовековни српски цареви су

наставили ову развијену рударску делатност; о томе сведоче њихова честа даривања манастира завештањима у сребрним полугама, које су имали да дају рудници на Пеку. Као њихови поседници јављали су се наизменично и Византинци, Бугари и Угри. Тек кад је Голубац припао Турцима, Звижд је тако опустошен да су се после проласка Махмуд-пашиних руља одржала само места Крушевица, Кучајна и Мишљеновац; опустошена места су тек доцније настањена досељеним Власима. Овако важан извор материјалног благостања могла је потпуно запустити само крајње нехатна турска власт. Истина, његово искоришћавање је изискивало нешто више памети и рада него просто пљачкање раје. Аустријски гувернери су поступили друкчије; они су за кратко време окупације (1717-1739) енергично приступили обнављању рударске делатности. Међутим, за време обновљене турске владавине она је потпуно замрла и поново је оживела тек у последњем столећу.

Мајданпечки пут води најпре на север према »мајдану« Кучајна, који се налази у једној западној уској долини планине Кучај, о чијем богатству сребром и златом певају и српске народне песме.⁴ Данвил је у имену Кучај препознао Гудушчане⁵, тј. име словенског племена сродног јужнијим Тимочанима, чијег је старешину као »Dux Guduscanorum et Timotianorum« цар Лудвиг Побожни поздравио у Хердалу.⁶ У народу влада веровање да је у Кучајни некад била велика ковница новца, па је тако и назив брда Кучи изведено од »ковати«. Колико ово веровање има основа показује новац »Hadrianus Augustus P. R.«, са ознаком на аверсу: »Aeliana pincensia«, окруженом ловоровим венцем. Римски град је стајао североисточно од данашњег рудника, на левој обали Кучајнске реке, близу њеног ушћа у Пек. Међу његовим расутијим остацима јасно се распознају у подножју Сеоског брега зидови једне чврсте грађевине дуге 60 и широке 35 m и остаци неких мањих зграда; зидови су од камена и опека, са чврстим малтером. Поред старих рударских јама нађене су многе гробнице и бронзане фигуре, које су отишле већином у стране музеје, један мермерни рељеф са Дијаном и јеленима, опеке са жиговима, новац из доба Царства и клесано камење; међу овим последњим нађен је и један плави с Ескулапом.⁷ У београдском Рударском музеју видео сам један стари камени чекић из окна Кате и један већи из окна Анђелине. У Кучајни се наслућује и некада чувена »Chryso veschia«. Још и данас су златоносна пешчана брда око Пека узводно све до Дебелог Луга; кад се пролећне воде повуку, онда се ова »пралишта« испирају. Злато се јавља у зрнцима и малим танким плочицама, и понекад се, нарочито после дуготрајних киша, уложени труд и исплати. Сва места на јужном

⁴ Вук, *Пјесме*, II, 161.

⁵ Mem. de Г Acad. d. Inscript. XXVIII, 443, 1761.

⁶ Eginhardts Chronik.

⁷ »Старинар«, V, 31.

терену где има злата детаљно је описао царски рударски инжењер Феликс Хофман.⁸

Од ушћа Кучајнске реке у Пек пут води, држећи се овога, на север ка Кучеву на десној обали. Тамо је било старих српских цркава од којих су били остали само зидови у распадању; материјал са тих зидова је употребљен за градњу Богородичине цркве, која је посвећена 1832. године, али су је власти 1886. затвориле јер је постојала опасност да ће се срушити. Код овог места, које се до 1883. звало Горња Крушевица и које данас као средиште среза има више од 2000 становника, срео сам један транспорт влашких младића који су ишли у Београд у војску. Ови синови Марса и потомци некад страшног дачанског краља Децебала, који су се у шароликим групама одмарали крај ватре, забављали су ме не мало својим урнебесним шалама зачињеним разним пецкањима, које су им свакако олакшавале и скривале бол растанка од њихових девојака. Веселост ових добро грађених момака никад није прелазила границе дозвољеног и, насупрот одвратним транспортима регрута са карикама и ланцима око врата у азијској Турској, овде је био довољан један једини пандур да би свих 40 младих људи довео на одредиште.

Северно од Кучајне, порфир области око доњег Пека уступа место знатно оголелим кречњачким формацијама, које се протежу преко Кучева и Ракове Баре, а одликују се многобројним вртачама (долинама) и пећинама. Одмах испод Кучева истиче из Жутог крша, неких 10 m изнад нивоа Пека, у целој долини чувена Потајница, која често по пет до десет пута у току дана нестаје, да би поново избила, ускипела и бучна; мирно и равномерно тече само у сушним периодима године; запазио ју је већ Хердер 1835, а Цвијић ју је подробно описао.⁹ Недалеко одатле је, код једне старе грађевине, извор киселе воде која до данас још није анализирана; насупрот томе, проф. Жујовић је објавио детаљне податке о изврским наслагама угља нађеним даље ка северозападу, код Мишљеновца и Мустапића.¹⁰ На фосилни угаљ наишло се и мало источније, код Волује.

Са Јеленине стене (336 m) отвара се широк видик на средњи ток Пека. На његовој притоци, потоку Челишчору, 2,5 km даље лежи влашко село Каона, у чијој се Каменичкој пећини јављају многе животињске кости, помешане с пепелом, окрњцима глинених судова итд., које говоре да је овде постојало праисторијско насеље. Један печат израђен од гипса, са ликом св. Николе и кружним натписом »Никодим, митрополит смедеревски и браничевски, 1667«, случајно нађен 1844. у оближњим живописним рушевинама манастира на десној обали реке, навео је ревсног пријатеља старина Мих. Ст. Ризнића да се ближе позабави овим занимљивим средњовековним остацима. Они

⁸ »Годишњак Руд. одељ.«, I, 163 и даље.

⁹ »Глас Српске краљ. акад.«, LI, 57 и даље.

¹⁰ »Гласник«, св. 50, 397.

леже поред једног малог језера на Старој Дајси, која извире из романтичног Ђула маре и, према предању, потичу од манастира Св. Ваведења, који је био власник рудника Кучајна и имао 77 калуђера са митрополитом на челу. У овом светилишту, које Власи називају Кимци манастир, преписана су у време деспота Лазаревића многа јеванђеља; оно које је радио илуминатор Радослав потиче из времена кад су Угри држали оближњи Голубачки град. Петнаест метара дуга и 6,5 m широка црквица, са две бочне апсиде и једном исто тако округлом, али зачудо не према истоку, већ према западу окренутом олтарском апсидом, наслања се на западни зид стене, на коме се виде трагови фресака. Из олтара се улазило у једну пећину, а из ње напоље ка Ђулу. Исто тако се на знатно разрушеном манастирском конаку још распознају многе ћелије, а за бунар у великом дворишту верује се да је лековит. Недељом и празницима народ ходочасти ка њему и испреда приче о скривеном благу које је митрополит од свога наводног годишњег прихода од 50 ока сребра и 5 ока злата из кучајнских рудника годинама гомилао и које је један војвода са 300 момака чувао на оближњој тврђави Чукарица. Међутим, упркос упорном тражењу, тамо су се налазили само гвоздени буздовани, врхови стрела и други безвредни предмети. Источно од тврђаве стоје остаци двеју капела, од којих је она већа на »Просеченом камену« 9 m дуга и 4,5 m широка.¹¹

Од Каоне Пек у оштрој североисточној кривини протиче кроз клисуру, коју је чувао високо постављен римски кастел код Сене. Међу зидовима античког насеља у дивном пејзажу усека Велике реке често се налазе керамичке посуде, новац из доба Царства итд. Ту је била и једна раскрсница, врло важна за римску рударску област. Кроз Сену води један пут преко Раброва на левој обали Пека ка дунавској луци Рипсит (стр. 194 и даље), други преко манастира Тумана ка дунавском коначишту Сиррае (стр. 199 и даље), и одвајајући се од њега, трећи преко Ракове Баре такође ка дунавском лимесу. Сви ови оштроумно комбиновани путеви били су, у просеку, широки 6 m, а тамо где су усечени у стену најмање 3 m. На многим местима виде се остаци њихових мостова и заштитних кула. Трасе су већином тачније одабране и краће него нове, па их због тога сељаци и данас много користе.

Кад сам десном обалом Пека пратио пут који води ка Мајданпеку, наишао сам на Влахе из околних села који су одрађивали свој општински кулук марљиво проширујући овај пут. Хиљаде стабала су падале под снажним ударцима секира. Не баш срећно трасирани пут води поред ушћа Топоначке реке, крај кога, код извора киселе воде, стоји једна запуштена црквица, према Нересници, одакле се недавно поправљен пут одваја преко Хомољских планина за Жагубицу. Стрмим серпентинама, кроз густу шуму, стигао сам до једне чистине са лепим погледом на десну обалу Пека и на попречну долину Дубоке реке, у

¹¹ »Старинар«, V, 35 и даље, са скицом плана.

коју се улива њена јужнија притока Волуја. Мада истоимена села на овим двама речицама имају више од 5 300 душа, она припадају парохијама далеког Кучева и Нереснице. Срби и Власи из околних села радо се, из верских побуда, окупљају око рушевина Богородичине цркве на Маринковачком брду поред Железничког потока, где су до 1433. немачки рудари радили за Дубровчане у рудницима олова. У области Пека, од овог чудотворног светилишта и једног још вишег »црквишта« још је чувенија огромна Дубочка пећина у брду Крш.

У пећини дугој око 2,5 km и широкој местимично до 175 m, испуњеној дивним сталактитима, већ више пута су налажене кости *Ursus spelaeus*-а, зуби *Dinoterium*-а итд. поред комада грубо обрађене иловаче, коштаних игала и других знакова њене настањености у праисторијско време.¹² Иначе силно разгранати канали показују све типичне појаве подземних речних токова насталих ерозијом кредних формација; Хофман и Цвијић су их приказали на изврстан начин, овај последњи и са плановима.

Улаз у пећину чувао је у средњем веку кастел смештен на тешко приступачној стрмој стени. Сам кастел и остаци турских шанчева око њега сведоче о важности која се још од времена Римљана придавала путу преко Голе планине за Брњицу (*Novae*). Пећина кроз коју протиче Дубочки поток и два побочна удубљења у њој могу, како се прича, да приме до 10000 људи, а за време Кочине буне (1791) оне су и служиле као склониште. Угажене стазе и вештачки степеници допиру далеко у дубину пећине; то је наводило на тврдњу да су многи бегунци кроз њу доспели на Дунав. Разуме се да је жива машта српског народа, склоног легендама и митовима, испрела многе приче о пећини у којој су се некада скривале тајанствене, њему непознате огромне животиње. У једном се све приче слажу - да је овде живео змај, који је, кад се сунчао, својим »звиздом«, звиздањем, потресао сва околна брда; отуда потиче и име целог краја. У другој легенди се прича о неком цару, чија је жена, кад ју је он отерао, овде нашла прибежиште. На »биљани петак«, и старо и младо из целе околине, па чак и из удаљених места на Дунаву, окупља се на чистини недалеко од пећине, густо засејаној импровизованим тезгама за точење пића и за вашарске ситнице, и прославља духовске празнике, понекад и обесно, нарочито откако је 21. јуна 1897. у Раковој Бари жив ухваћен страшни хајдук Марко Петровић, који је дуго био страх и трепет за сва околна брда.

Причали су ми овде, вероватно са знатном дозом претеривања, да се духовска недеља нигде у Србији не прославља тако навелико као у Дубокој и да на тамошњи вашар који се одржава у исто време долази и народ из Подунавља с друге стране брда. При том се користе краћи римски путеви од Брњице и Добре, који су и данас још проходни. На путу од Добре, између Бабиног мошила и Тилве, налазе се остаци

¹² »Глас Српске кр. акад.«, XLVI.

неког античког насеља, који покривају површину од 3 km дужине и 600 m ширине. Опеке са жигом LEG VII CL, керамичке посуде, оруђа од бронзе и железа указују на значајан рударски град, у коме су војници VII легије обављали грађевинске радове. Многи археолошки вредни предмети отишли су пре десетак година у руке енглеског закупца оближњег мајданпечког рудника. Године 1884. ископан је један суд, из кога су 220 новчића из царског времена (141-235. н.е.) и две сребрне гривне пречника 7 cm, нађене на речици Честобродици, доспели у Београдски музеј.¹³

Од Нереснице се мајданпечки пут у безбројним малим кривинама пење пуних 300 m, узимајући код римске стражарнице, данас зване Маркова крчма, југоисточни правац. Од ове тачке се затим стално спушта ка некад великом руднику Грабово, где, прешавши преко моста на Пеку, ступамо у мајданпечки планински предео. Добру трећину његове површине, која износи око 24000 хектара, чине пашњаци, док је остало под шумом, што би значило да вредност овог државног поседа, рачунајући само 600 динара по хектару, износи око 14,5 милиона динара. Руда се овде копа у два ревира — »Тенка« и »Швајц« - које одваја Пек, и углавном се добијају бакар и гвожђе. И у једном и у другом у траву зарасле склизнице стварају утисак да су рудом богате жиле већ исцрпене; уосталом, први почечи њиховог искоришћавања сежу у праисторијску епоху, а у доба Римљана вађење руде било је интензивно. Римљани су ископану руду превозили на даљу прераду делом у оружарницу *Nogreum Margi*, а делом у Пинкум и Талијату на Дунаву. На питање да ли је рудник »METAL. AURELIANIS«, који се појављује на римском новцу, истоветан с рудницима југозападно од Брзе или са онима код Мајданпека, тешко да ће икад моћи да се да поуздан одговор.¹⁴ На подручју овог последњег наишло се на лепа дела уметничке руке; међу њима је и један танано рађени Фаун од бронзе.¹⁵ Праисторијско оружје итд. од чистог бакра нађено је у нешто јужнијим рушевинама града Лазнице, а у окну Тенка једна окамењена свећа, која се чува у београдском Рударском музеју.

Чињеница да се свуда по околини наилази на стару бакарну шљаку упућује на то да се у Мајданпеку одувек копала руда бакра, а из архивских аката у Оравици се види да ју је и аустријска влада с успехом навелико добијала. Бакар је у очима војне команде имао толику важност да је за време аустријске окупације ископано и у 26 топионичких пећи прерађено око 5 000 бечких центи руде, а маршал Зекендорф је 1737, преко генерала Тингена, извршио такав распоред војних снага да рударске области на Дунаву буду што боље обезбеђене. Мађарски капетан Виофски, који је добро познавао терен, узео је на себе да са

¹³ »Старинар«, I, 151; V, 55.

¹⁴ »Старинар«, XI, 140.

¹⁵ Ami Boue, *La Turquie d'Europe*, II, 358.

2000 наоружаних сељака до области Црне и Беле реке затвори прилазе непријатељу. Из Београда је 24. септембра упућена посебна јединица за обезбеђење мале флотиле, која је имала задатак да спасе залихе готовог бакра. То је било последње што је Аустрија добила из мајданпечких («Medenipeker») рудника. Остаци једне тврђаве, цркве и пространих управних зграда сведочили су још 1861. о краткотрајном присуству царске војске на рудом најбогатијој српској територији. Кад је ова 1739. поново пала у руке Турака, рад у овим рудницима није дуго трајао; за време Кочине крајине (1791) рудник је чак потпуно опустошен. Барон фон Хердер је у време свог рударског путовања кроз Србију у септембру 1835. затекао у Мајданпеку само три влашке породице. На његов подстицај, српска влада је 1848. године обновила рад рудника.

Основа мајданпечког побрђа састоји се претежно од кристалинског масива који карактерише североисток Србије, углавном од гнајса и кристаластих шкриљаца, преко којих леже палеозојски шкриљци, јурски пешчари, глинени шкриљци, кречњаци и млађе творевине. Рудоносна еруптивна зона Старице, претежно трахити и гранити, која садржи бакар и гвожђе, протеже се 4 km од севера према југу, у ширини од 600 m. Северни реверс обухвата следећа окна: Душан, Кузница, Тенка, Старица, Михаило, и Бланшар; јужни: Југовић, Јанковић, Швајцарско, Гавриловић, Андрија и Престолонаследник Александар, од којих свако има многобројна споредна окна и поткопе, са посебним именима.¹⁶ Бакар се добија у скромним количинама и извози се; гвожђа (магнетит и хематит) има у већим количинама, али се због високих транспортних трошкова производи само за домаће потребе. Мишљење свих стручњака гласи: под рационалним водством и с потребним капиталом експлоатација мајданпечких рудних лежишта морала би бити високо рентабилна. Видећемо да су у том правцу, после многих жалосних обрта, предузети одговарајући кораци тек 1885. године.

У буквалном преводу Мајданпек значи: рудник на Пеку; али рудно благо из рудника, којим је од 1847. до 1858. управљала држава, није толико искоришћавано на Пеку колико у Београду: искоришћавали су га препредени шпекуланти из Француске и Енглеске, који су се тамо наизменично настањивали. Њима је ишло наруку недовољно практично искуство српских чиновника који су водили рударство, а често и слепо користољубље ових чиновника. Унапређивање и развој рудника био је већином споредан, а пуњење сопствене кесе главни циљ. Тамо је обично био неки надридиректор са slabим стручним знањима и још слабијом савешћу, који је својим рођацима уступао монопол за продају животних намирница; приход за државну касу

¹⁶ Они су подробно описани у лепом раду Феликса Хофмана у »Годишњаку Рударског одељења« итд., Београд, 1892, стр. 37 и даље.

МАЈДАНПЕК, Топионица. Изглед из новијег времена.

МАЈДАНПЕК, Топионица (1861).

је ретко одвајан и уплаћиван, а увек је исказиван огроман дефицит, мада су запосленим страним рударима и радницима зараде обрачунаване тако да су ови претили побуном и обично су после тешког пробног периода разочарани напуштали место својих мука.

Творцем српског Мајданпека и игнорантом који је имао сувише велико поверење у стране стручњаке (?) сматра се министар Паун Јанковић. Његова велика лакоумност нанела је огромну штету финансијама младе државе, јер је Мајданпек од 1848. до 1858. био тако рећи врећа без дна, која је мало-помало прогутала из државне касе целих 12 милиона динара, а да при том није остварен постављени циљ: сопственом производњом гвожђа и бакра, ових за ратне и индустријске сврхе тако потребних и важних метала, учинити Србију независном од иностранства. Под утицајем страних, а још више домаћих »стручњака«, који су се са страних високих рударских школа враћали недоучени, у Београду су доношене одлуке о подизању скупочених постројења и

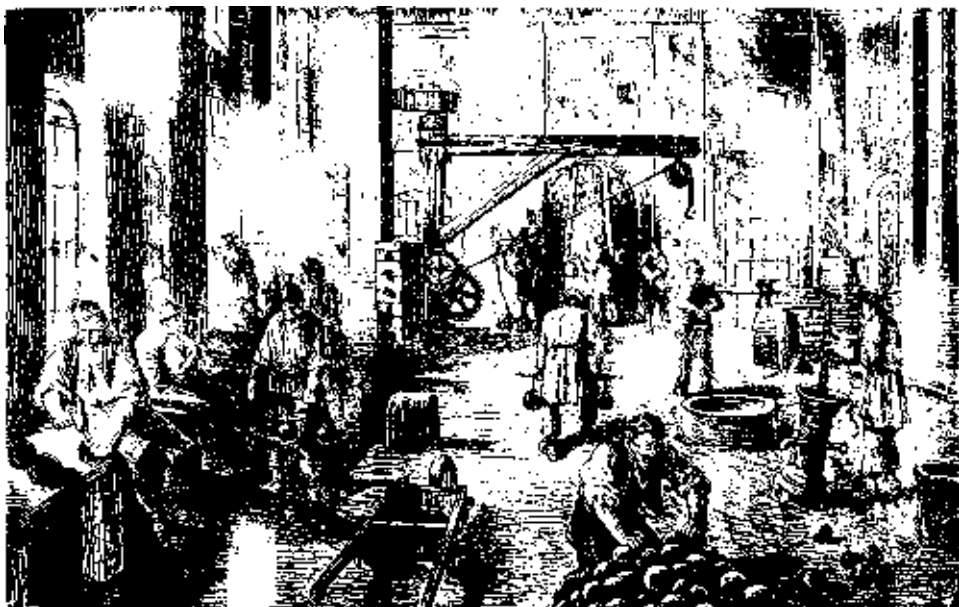
управних зграда у Мајданпеку, Грабову и Кучајни, и то већином на погрешном месту.

Светлу тачку у историји често опречних настојања да се Мајданпек учини уносним представља период кад је тамо директор био Фукс, цењен аустријски металург, који је из политичких разлога морао да напусти своје место у Шемницу. После дуге и упорне борбе, овом предузимљивом човеку је најзад успело да боље организује рад у Мајданпеку. Али он није био дорастао својим партнерима у београдским кабинетима, с њима није могао да изиђе крај; осим тога, он је био »Шваба« и интриге су га просто дотукле. Његов следбеник Брајтхаупт, син чувеног професора Фрајбершке академије, није узео ствар тако озбиљно, умео је да себи створи бољи приход, али и он је напустио српске планине брже него што је мислио; додуше, као накнаду за добит која му је обећана и коју је очекивао, добио је позамашну отпремнину.

Министар Мариновић, коме Србија има за много штошта да захвали, покушао је 1857. да учини крај исцрпљивању скромних финансија земље да би се одржавао погон у Мајданпеку. Полазећи од просте рачунице да 1 ока штајерског гвожђа стаје у Београду 11 пијастера, а оног из Мајданпека 20 пијастера, донео је одлуку да се рад рудника обустави. Под утицајем владајућих симпатија за Француску, која је прокламовала »неприкосновена права свих нација«, па и најмањим народима обећала пуну слободу развоја, кнез Милош је дао Мајданпек у закуп једној француској компанији, која је обећала рентабилну експлоатацију рудника, изградњу завода за израду пушака и муниције и да ће, ангажујући своје бродове, учинити српску трговину независном од Аустро-Угарске. Вредност постојећих зграда и укупни *fundus instructus* процењен је тада комисијски на 670000 гулдена.

Кад сам ја посетио Мајданпек, била је на истеку прва година уговора о закупу; већ тада је било јасно да је српска влада из једне невоље упала у другу, још већу! Топионичке зграде у Грабову зврјале су празне, постројења за воду била су такође у жалосном стању. Нигде живе душе! Само се по великим гомилама шљаке могло видети да се ту некад радило. Ту су затим биле велике пословне зграде топионице бакра и на обе стране реке раднички станови, од којих су само неки били настањени; постројења за воду су и овде била јако запуштена. На све стране су се видели знаци безнадног распадања; осим две велике гомиле бакарне руде које су управо улазиле у процес ослобађања од сумпора, све је било запуштено.

После получасовне вожње једном уском долином између високих брда, стигао сам коначно до првих настањених радничких кућица у Мајданпеку и мало потом до топионице гвожђа. Био сам не мало изненађен кад сам угледао велике грађевине, нарочито - по америчком узору изграђену радничку колонију. За тренутак, нисам више веровао да се налазим у српским шумама, у којима сам ретко видео неки

МАЈДАНПЕК, Ливница топовских ђулади (1861).

пристојнији индустријски објекат, већ ми се учинило да сам у некој индустријској зони на Рајни или у Белгији. Али све је то била само варка, која је брзо нестала. Оно што сам у Мајданпеку видео и дознао уверило ме је да се налазим пред једном вештачком творевином, која је упркос скупоценом привидном оживљавању ишла у сусрет својој неминовној пропасти. Каква управа, какви радници, какав рад! Колико је то одударало од немачких или енглеских индустријских постројења! Где су ту били самосвесни предрадници и стасити, гипки рудари у прикладном радном оделу, где снажни радници који извозе руду на површину, духовима слични чађавци који је топе, где су они момци што обликују метал ударцима чекића који се разлежу и надалеко одјекују? Где су високи димњаци, возачи раскошних кочија, врева, живот, без којих ми не можемо ни замислити место где се копа и топи руда?

Уз то сам на сваком кораку слушао гласна пребацивања француске управе српској влади и исто тако тешке оптужбе српских надзорних органа на рачун Француза који не испуњавају дата обећања; и на крају, са свих страна жалбе домаћих и страних радника како на француску тако и на српску управу! Француска компанија се очигледно преварила у рачуну. Њен скроман капитал се расплинуо у сасвим промашеном паробродарском друштву, па је са готово празним рукама пришла преузимању огромног фонда фабричких зграда, у којима су

погонски уређаји били неисправни, застарели или их чак није ни било. Пећи, водена кола, мехове — требало је реконструисати, појачати или обновити, а новца за то није било. Акције друштва нису налазиле купце, његов кредит је био у опадању или, тачније, никад није ни био велик, јер се од проишљивих Срба несолидно пословање није могло дуго скривати. Рачун је био погрешан. Српски национални карактер се према великим обећањима односи много резервисаније него лако распаљива машта Француза.

Захтеви беспомоћних француских чиновника, инжењера и радништва састављеног од најразнороднијих елемената, од емиграната са свих страна, постајали су све шири и оштрији, па је српска полицијска власт, која је стално била присутна, имала пуне руке посла посредујући међу завађеним странама. Радничка колонија је била нарочито огорчена због уступања искључиве продаје животних намирница једном франачком Јеврејину. Прво, он је морао да плаћа високу закупнину; друго, радници су долазили само са боновима, које је издавало и са несигурним откупним роковима исплаћивало Друштво, пошто је звечећи новац био у то време највећа реткост у Мајданпеку - и какво је онда чуло ако је трговац, који је морао да рачуна с великим ризиком, покушавао да продаје робу по што вишим ценама! Осимтога, француске породице, међу којима је било и веома цењених, као нпр. инжењера Ломбара, Уиза и др., жалиле су се што немају католичког свештеника и лекара, апотеке и школе. Положај комесара српске владе, Бранковића и Божића, код којих су се ове разне оправдане и многе неоправдане жалбе из дана у дан гомилале, није био нимало завидан.

Није овде место да се задржавам на свим покушајима да се српска влада наговори на обимније улагање капитала и, с друге стране, да улазим у појединости њене борбе с компанијом, коју је протезирао француски генерални конзулат у Београду, да би се ова приморала да испуњава закључене уговоре или да их раскине. Видело се да ово од самог почетка лоше постављено предузеће, упркос каснијој фузији с неким енглеским махером која је довела до судског процеса у Лондону, није могло ни да живи ни да умре. Производња шрапнела, шупљих и пуних метака из затечених залиха, уз врло високе цене, било је једино што је Србија у низу година могла да добије од Мајданпека, за који је тако много жртвовала и који је поверила Французима. Године 1861. производило се једва 150 пројектила дневно, а касније је тај број повећан на неколико стотина. Али и ту је српска влада морала да понесе главни терет. Бивши хесенски официр Кројцер вршио је уз помоћ српских војних лица надзор над калупарницом, коју је израдио један Немац, над ливењем и монтирањем метака. С изузетком ових владиних поруцбина, око којих је било запослено неколико стотина људи, циновске радионице које се виде на мом горњем цртежу биле су пусте. Оне су пропадале као и раднички станови, а компанија уместо да

се бави проширивањем производње отварањем нових копова, ограничила се на сечу мајданпечких шума и продају дрвета суседном аустријском железничком друштву; поред тога, главни извор њених прихода била је пашарина коју је по одобрењу владе преко лета наплаћивала од сељака, и то за крупну стоку 1 франак по грлу, а за ситну 0,5 франка.

Министар Цукић је 1864. коначно раскинуо уговор с овим француским друштвом, које је у ствари и било основано само ради тога да би се под фирмом тобожњег уносног предузећа у Србији спасло Ронско паробродарско друштво. Његови бродови су уз високу процену вредности уписани у активу француско-српског друштва, затим је удешено да ескадра упућена у Србију претрпи бродолом код Бургаса у Црном мору и, коначно, путем поравнања, Друштву је исплаћена сума на коју су бродови били осигурани. Ова провидна махинација представљала је чак и у оно време почетног »материјалног полета« у Паризу велик скандал и одмах на почетку дискредитовала ово несолидно предузеће толико да се лако могао предвидети његов жалостан крај. На крају није било другог излаза већ да се сва постројења, уз отпис вредности од 242000 гулдена, и опустошене шуме одузму од високоцењене компаније.

Деветнаестог маја 1868. је са »Servia Copper and Iron Company«, коју је основао господин Цулијан Хорн Холм, закључен уговор на 50 година, чије су се клаузуле сводиле на ово: Друштво преузима руднике с машинама и уређајима, укључујући и све шуме, ливаде и њиве, 1. новембра; инвентар и залихе се предају Друштву уз прихватљиву процену, а оно ће процењену вредност након истека уговора о закупу влади исплатити у готову или, по избору ове последње, у постојећим вредностима. За то ће Друштво положити кауцију од 200000 франака и, осим тога, дати доказа о основном капиталу од 300000 франака. Износ кауције ће се постепено инвестирати у зграде и рудничка постројења. Друштво се обавезује да у растућој прогресији повећава годишњу производњу бакра за 6000, 9000 и 12000 дуката, а после три године гвожђа за најмање 12000, 18000, 24000 дуката и у тој сразмери даље. Као руднички допринос Друштво ће плаћати влади 3% вредности својих производа; после шест година његов најмањи износ ће бити 1080 дуката. Према потреби, влада ће Друштву уступити и руднике Добра, Раденка и Сиколе. У међувремену, влада може задовољавање најнужнијих потреба у гвожђу обезбедити у Мајданпеку. Друштво је овлашћено да изгради железницу са коњском вучом до Милановца.

Инвентарска вредност преузетих рудника у Мајданпеку и на Рудној глави споразумно је утврђена на 1473 000 динара. Међутим, већ 1871. Друштво је затражило да се обустави производња гвожђа; разлог је можда лежао у томе што је оно тек у току рада открило да се експлоатација мајданпечког већином компактног смеђег хематита са 15% воде и 45-50% сумпоровитог и кртог гвожђа не исплати. Капиталом оскудна компанија није ни иначе била добро вођена; на место

металурга практичара Лонгмеда дошао је јамски надзорник Сајмонс, који се у производњу није много разумевао и који је за добијање бакра примењивао кастиљанске пећи од пре 200 година, високе 1,5 m, с великом потрошњом угља и још већим губитком бакра. Штеточинско топионичарско-шумарско пословање срозало је Мајданпек толико да су ускоро у северном ревиру само окно Тенка а у јужном Јанковић и Југовић били у погону. Колоније Грабова и Рајкова Река нестале су с лица земље, од 70 кућа у Дебелом Лугу једва да је 30 било употребљиво, топионица Јулијана са колонијом лежала је у рушевинама, топионица у Бакарници, са некад лепим чиновничким и радничким кућицама, била је запуштена, висока пећ за гвожђе претворена у експерименталну пржионицу бакарне руде, у Мајданпеку се ништа није предузимало за одржавање већ постојећих зграда, а Рудна глава на Шашки, где има гвожђа најбољег квалитета, чак и магнетитског гвожђа, није уопште узимана у обзир за експлоатацију. Године 1880. компанија је дошла до ликвидације, а 1881. је добровољним одустајањем од концесије избегла да је влада распусти.

Године 1882. закључен је са господином Цоном Холвејем уговор на три године о увођењу нове методе за добијање бакра. У коморним пећима сличним Бесемеровим конверторима, довођењем јаке ваздушне струје, без горива, требало би да се сумпором богате руде са 1-1,5% бакра, у пуњењима од по 70 тона руде за 20-22 часа, претворе у бакренац са 20—25% бакра. Упркос пробама са сумњивим успехом, Холвеј је добио руднике на 50 година са обавезом да убудуће прерађује не само богатије већ и сиромашније руде, да уведе рационалну експлоатацију шума и да одмах приступи обнављању опустошених шума. Требало је да производња бакра већ у првој години достигне вредност од 200000 динара, а у следећим да се повећава по 50000, до најмање 400000 динара годишње за све остало време закупа; уговором је за државу било предвиђено 3% на бруто-износ од 500000 динара, 2,5% на 1000000 динара и 2% на износ који буде већи од тога; за произведено гвожђе 2% на вредност од 100000-200000 динара, 1,5% на 300000 динара и само 1% на вредност већу од тога. Предузеће је било ослобођено пореза и није плаћало никакве царине за увезене машине или за извезене топионичарске производе, али за извоз руда морало је да има сагласност министра финансија. Експропријација земљишта и испорука прагова за милановачку железничку пругу, затим израда депоа на њеној станици на Дунаву припали су држави, која је себи уговором ипак обезбедила, по истеку закупа, предају свих рудника и целокупне покретне опреме без икакве накнаде.

Господин Холвеј је ставио у погон ливницу гвожђа с једном високом и једном куполном пећи и затим два погона за производњу бакра са неколико топионичких пећи. Ове последње су производиле годишње 1200, касније 2000 метарских центи чистог бакра - врло скроман резултат с обзиром на то да се руда лако могла добијати у

хоризонталним галеријама, за које је на домаку руке дрвета било у изобиљу. У сваком случају садржај руде био је врло различит. Јављају се 1 m дебеле рудне жице галенита и по 14 m дебеле жице бакарне руде са 400 kg концентрата и 35% искоришћења; међутим, већином се црно оксидисане пириту сличне бакарне руде налазе у близини сијенитских порфира, а праћене су мезозојским слојевима, чистим каолином¹⁷, и диоритом, што често отежава њихово откопавање. У просеку садржај руде се креће од 2,5 до 54%, па се за комаде врло сиромашне бакром често уместо сувог мора применити мокри процес. То и тежак транспорт до милановачке луке омогућава да се бакар продаје у најбољем случају са 5—6, а често и само са 2—3% профита. Вероватно је због тога Холвеј остављао нетакнута, понекад и 16 m дебела мајданпечка лежишта гвожђа, већином у кречњацима и повлати бакарних жица утиснута, као и много богатија на Рудној глави, због недостатка капитала за изградњу потребних зграда и транспортне линије до Дунава. Пошто је сталним аконтацијама на рачун бакра, који је тек требало отпремити, доспео у потпуну зависност од бечке фирме Шодоар и комп. (Chadoir & Cie.), ова је најзад 1885, уз сагласност српске владе, преузела Мајданпек под истим условима од Енглеза кога су ти безуспешни покушаји потпуно упропастили.

Нови, колико стручно упућен толико и финансијски моћан предузимач усредредио је своју делатност на производњу бакра, коју је организовао у најпогоднијим зградама ливнице гвожђа уз истовремену инсталацију две америкаанске пећи (Water Jacket-Copper-Fourneaux), доградњу хемијске лабораторије, моделарнице и уз друга технолошка побољшања. Постепено је у погон уведено више од 20 разних транспортних уређаја и многобројни, већином у Мајданпеку израђени апарати за загревање најновије конструкције. Већ 1890. је производња бакра достигла 203 тоне, 1893: 282 тоне. Године 1891. су аустријске државне железнице купиле од фирме Шодоар 546 метарских центи бакарних плоча намењених изради котлова за локомотиве - дакле, свакако изванредан напредак према 2420 тона, колико је укупно произведено у времену од 1870. до 1890 - у просеку годишње 115 тона по 1250 динара; али тај напредак је незнатан у поређењу с Мађарском или Немачком, која производи 14000 тона годишње.

Мајданпечка топионица бакра, која данас ради искључиво за Шодоарову фабрику машина у Семерингу код Беча и која користи већином само оксиде и пиритску, бакром богату руду, са прилично гвожђа, запошљава велик број радника. Њена ливница је ускотрачном пругом везана са свим пећима и посебном, 14 km дугом пругом са шумама на Шашкој реци. Велику потребу за дрветом подмирује

Да ли је каолину сличан налаз у Мајданпеку, који је др Тице назвао »миланит«, одиста НОВ минерал, то у најскорије време треба да одлучи проф. Лозанић на основу обимног материјала и темељитијих испитивања.

110 000 хектара државне шуме, а огревно дрво се одмах на месту сече и прерађује у угаљ; упркос ранијем пустошењу шума, влади се испоручују, захваљујући поново пошумљеним површинама, знатне количине телеграфских стубова и дрвета за грађу и столарију. Са раскрчивањем шума ишчезавају некада тако честе дивље звери. Медведи, вукови и лисице већ су постали реткост, али, на жалост, и дивне рибе у Пеку, јер радници који их убијају динамитом уништавају истовремено и подмладак.

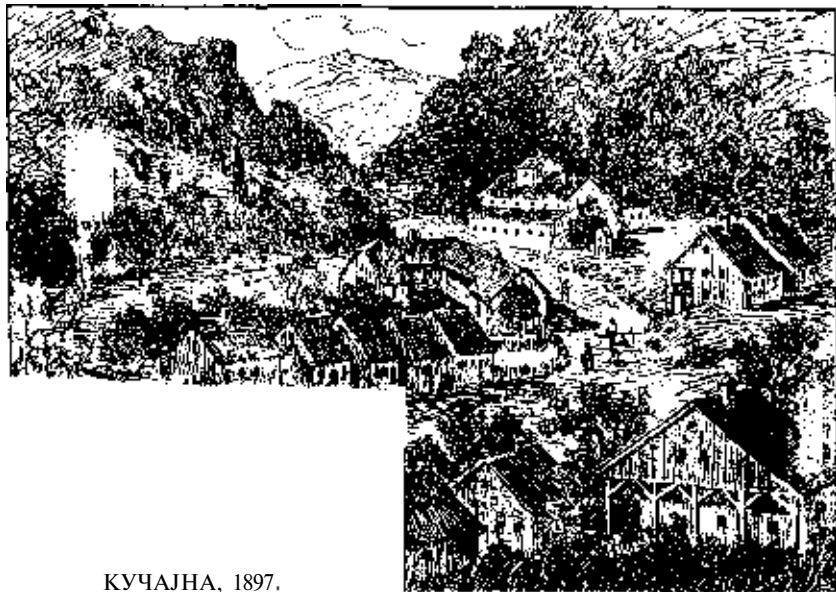
Сасвим друкчије од инсценираних француско-енглеских предузећа, која су давала фантастична обећања, покушала је немачка марљивост да обнови рад рудника Кучајне, који је лежао северозападно од Мајданпека, на удаљености од 14 km. Његових 16 поља, од којих једно код нешто јужније Церемошње даје изврстан каолин, а пет других код Мелнице крију добар мрки угаљ, пружају се по шумовитој области села Кучајне и две суседне општине. За кратко време подигао је Феликс Хофман, концесионар који потиче из једне старе ердељске рударске породице, поред постројења за испирање, топионицу каламине која се добија из оловне и цинкове руде, које се тамо добијају у знатним количинама. Обиље материјала за дрвени угаљ и ватростална глина, која је тако рећи под руком, за облагање пећи олакшали су почетак рада, па су већ 1864. две шлеске пећи могле за Милановац да испоручују, упркос високим транспортним трошковима, по 1000 бечких центи месечно (2 динара по центи), што је са задовољством поздравила влада, која је према уговору учествовала са 5% у чистом добитку. Осим тога, Хофман је прерађивао и оловну руду из Кучајне која је садржала злата и сребра (овог последњег 0,7-7,5%), па је после дуге паузе у српској производњи племенитих метала био у стању да Београдском музеју пошаље лепе узорке добијеног злата. Вредност произведеног метала износила је већ у јануару 1867: 6 фунти злата по 675 форината = 4050 форината; 58 фунти сребра по 45 форината = 2430 форината; 6 метарских центи олова по 14 форината, 28 круна = 858 форината; према томе, укупно: 7 338 форината, рачунато по аустријском курсу, при чему је купац злата и сребра била мађарска ковница новца, а олова српска војна индустрија.

Кад је Хофман 1873. позван у Краљевско рударско одељење Министарства трговине, погон Кучајну су, под истим условима, 1. новембра 1873. преузела браћа Чарлс Филстон и Едвард Брејлсфорд Брајт и до 1875. произвели су око 22000 метарских центи златоносних и среброносних руда, које су продали у Фрајбергу у Саксонији за око 210000 марака; осим тога, произвели су и 8000 метарских центи цинкове руде. Због сасвим запушеног топионичког погона и неплаћених 20000 фунти стерлинга, које је српска влада потраживала судским путем, концесија је пренета на господина Лича, који се опет ограничио на сечење околних шума; кад му је овај, за државу нецелисходан, а за њега врло уносан посао коначно остављен, он је, упркос томе,

касније као закупац рудника код Ваљева опет поступао на сличан начин.

Касније се Хофман поново одлучио да узме у закуп потпуно запуштену Кучајну. Прво је морао из потопљеног, рудом богатог окна Варвара и других да испумпа воду, а већ 1890. био је у стању да знатну количину оловом богатих руда (галенит с антимонитом 50-65% Pb; 0,30-0,80% Ag; 0,005-0,078% Au), затим цинкових руда (каламина 15-55% Zn; 0,001-0,02% Ag; 0,0001-0,001% Au) пошаље у Аустрију и Немачку, јер су кучајнски погони, уређени по старим системима, отежавали топљење и испирање племенитих руда. Хофман је већ имао готове планове за нова постројења и свакако би постигао задовољавајуће резултате, јер је у исто време био именован за државног инспектора за мајданпечки рударски ревер, да пожар који је избио у јуну 1894. није уништио све зграде и принудио га да обустави рад.

Међутим, ревносни рудар није дуго уживао »заслужену пензију«. Године 1897. му је министар Клерић из прихода државне класне лутрије ставио на располагање 50000 динара и он је поново пошао у Кучајну. Тамошња три ревера имала су већ 1894. многобројна окна, и то у средњем »јаму Варвара« дубоку 72 m, »Ангелина« 59 m и »јаму Ђорђе« дубоку 26 m; све три су имале 380 дуге галерије, којих је, ако се узму у обзир и северни и јужни ревер, било укупно 4308 m. Један од услова за пун успех ових богатих рудника било је лако повезивање железницом са дунавском луком у Градишту, која је удаљена само

КУЧАЈНА, 1897.

36 km, што би битно повећало и рентабилност експлоатације шумског богатства у овој области.

Кучајна је са селом имала 1896. године у 147 кућа 872 становника, Мајданпек са засецима Бакарница, Дебели Луг и Чекић у 243 куће 1219 становника, већином Влаха који су живели од рударства. Често сам зажалио што се бар један део исељеника који сваке године напуштају Немачку није упутио овамо у балканске земље, и о томе сам поново размишљао кад сам се пео уз западне серпентине изврсног милановачког пута и из птичје перспективе гледао прекрасну мајданпечку долину која је остала иза мене. Како је природа обдарила ову земљу, а како је човек досад показао мало умешности у искоришћавању богатстава њеног тла! Где год геолог између Пека и Поречке реке да удари својим чекићем, свуда ће наићи на бакарне руде, камени угаљ, зелени или црвени мермер итд. Цела област Кључа може се назвати огромном ризницом метала и угља, чије би искоришћавање под повољнијим условима било кудикамо пробитачније.

Идући према североистоку, избили смо на Рајкову реку и на истоимену покретну влашку колонију дрвосеча, која се састојала од четрдесетак барака; три четврти часа касније нашли смо се на једном извору са изврсном водом. Са »чуке« се отворио диван поглед на широки подунавски басен, који је лежао испред нас, на Гребенски теснац, оштро профилисани Сто, планину Мироч и на меке контуре банатских висова. Била је то једна од најлепших панорама на мојим путовањима по Србији. Сад се пут вододелницом Бољетинска река-Орешковица стално спуштао према југоистоку. После три четврти часа оштре вожње прошли смо поред неке бедне летње насеобине и убрзо потом зауставили се пред најбољом механом у Доњем Милановцу, чији опис остаје за другу књигу овог дела.

Х

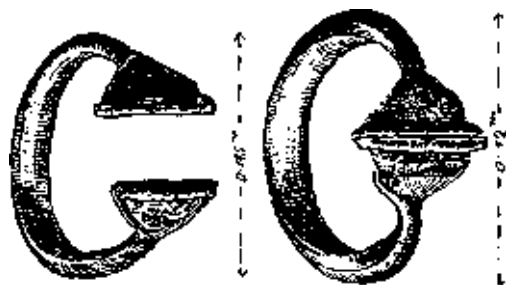
ПРЕКО ЦРНОГ ВРХА, КРАГУЈЕВЦА, ВРАЋЕВШНИЦЕ, ТОПОЛЕ И МЕЋУЛУЖЈА У БЕОГРАД

Прљавожуту површину Мораве секли су снажни ударци весала двају пандура. Уз обалу смо, због плићака не баш лако, пристали наспрам последњег стуба моста. Од јаких весала спретно је направљена нека врста мостића, преко кога смо срећно доспели на жућкасту, равну леву обалу. На Ђуприју, с њеним искиданим контурама, отварао се одатле ако не живописан, а оно ипак занимљив поглед. Ускоро су кола, која су ме ту чекала, кренула ка северозападу, према Јагодини. Одмицали смо брзо по уском, отегнутом алувијалном наносу, зараслом у грмље и коров сваке врсте, чију су монотонију само незнатно ублажавали храстовом шумом покривени брежуљци који му чине границу. Ови огранци Јухора, који се између Јовца и Горњег Катуна спуштају све до Мораве, представљали су једну од многих тешкоћа на које је на левој обали реке наилазио фон Хан приликом трасирања железничке пруге; на крају је коначну трасу морао да пребаци на десну обалу.

Планина Јухор (такође: Јуор и Јувор), која се од севера према југу протеже између Мораве, Лугомира и Каленићке реке, дуга је 20 и широка 10 km, а састоји се од кристаласто-метаморфних стена. Његове највише гранитне и трахитне купе, покривене буковом шумом, достижу до 1000 m и зову се Мали и Велики Ветрен; северни део планине се зове Гиља, а јужни Зељанска пољана. Брежуљкасто земљиште на другој страни Каленићке реке зове се Темнић, а своје име добило је, према предању, по томе што је кнез Лазар, обилазећи своје руднике на висовима Јухора, видео тај предео обавијен густом маглом и узвикнуо: »Ала је тамнић!« У Бачини, која лежи нешто јужније на ушћу Груже, виде се, како су ми причали, канали купатила кнеза Лазара; према опису, вероватно су римског порекла, као и оближњи »град«. Да је на Јухору живео и праисторијски човек показују две бронзане гривне са богато украшеним крајевима¹, које су тамо нађене

133

¹ »Старинар«, VII, 86.

Праисторијске бронзане наруквице са Јухора.

1872; оне су врло сличне онима у Београдском музеју, које су 1866. ископане код нешто северније Лазарице.

На многим падинама и чукама Јухора виде се легендама обавијене рушевине средњовековних градова. Близу Мораве, код села Поточац, стоји »Момчилов град«, чијег је господара (Момчила), како предање каже, убио краљ Вукашин на путу за Љубостињу. Он је 250 корака дуг и 70 широк; као градитељ 2-3 m дебелих зидова важи »Станоје Србар« из Поточца. Делимично су још очуване кула на мосту и главна капија; по веровању сељака, код мале капије лежи закопано огромно благо, али за њим се сме трагати само на Спасовдан кад сунце сија. Досад је нађено само неко безвредно оружје. Код Својнова на Морави је једна стара црква, коју је, кажу, почео да гради кнез Лазар у исто време кад и Љубостињу, али су је мештани довршили тек после косовске битке.

Једна друга стара грађевина, коју народ приписује често спомињањој деспотици Јерини и у којој је нађен један диван буздован (поклоњен Београдском музеју), стоји под висом Јухора званим Јаворица, на стрмој »Девојачкој стени«. За ову стену везана је прича о некој младој Српкињи, која се, бежећи пред турским прогонитељима, бацила одатле у језовити понор с узвиком: »Ја вам нећу бити робиња!«

Одређеније историјске успомене везују се за остатке једног римског кастела, на 435 m високом Говедарнику, данас покривеном виноградима. Тамо је 1804. Карађорђева војска успешно сузбила Турке који су били продрли из града. И јужније, код Трешњевице, водиле су се 1815. жестоке борбе под кнезом Милетом Радојковићем против сераскера Али-бега, сина злогласног Кара-Феиса. Ту су Срби, после јуначке одбране, подлегли турској надмоћи, а чувени седи јунак Пејко пао је у неравној борби. Међутим, зверства која су победиоци починили у околини подстакла су храбри народ Шумадије да се још исте године освети за претрпљено понижење. Западно од пута, код села Мајур, где је један огроман камен скривао толико блага да га ни десет коња нису могли да одвуку, једва 400 Срба затворили су пролаз Турцима који су надирали од Ђуприје према Јагодини. Изгинуо је велик број Турака; на једном оближњем брду показали су ми »турски

гроб², у коме почива неки угледни бег, који је ту пао у борби с Мандрином³ четом. Мајурци, пореклом из лугомирске жупе и из Баковице у Старој Србији, важе и данас као изузетно храбри људи. Недалеко од поменуте Трешњевице, војвода Никола Мандра напао је с неколико неустрашивих момака Али-бега, који је из Ђуприје преко Попове баре пошао с топовима на Милоша, тако изненада и жестоко да су збуњени Турци потражили спас у бекству. Србија се исте године ослободила турске владавине, али Бугарска је још 60 година остала под влашћу Полумесеца, а шта то значи, јасно ми је показала слика на коју сам на даљем путу неочекивано наишао.

Непосредно пред Јагодином, у подножју Ђурђевог брда (231 m), затекао сам у једној механи на подневном одмору групу исељеника из Бугарске. Била је то потресна илустрација о турском режиму, који је тада већина штампе на Западу још хвалила и величала! Сваки од ових јадних људи носио је на себи печат тога режима. Спахијским притиском су толико убијени и духовно већ отупели да је у њима тешко препознати потомке оног бугарског народа кога су се сви суседи плашили. Крај све физичке лепоте, на њиховим лицима се огледала она дубока резигнација која им је као последњу помоћ уместо оружја гурнула у руке путнички штап. Дубока туга у очима жена, које су досад биле немоћне жртве турске похотљивости, оплемењивала је њихова иначе не лепа лица. Уплакане девојке и деца као да су још мислили на завичај који су морали напустити или на рођаке и другове у игри с којима су се морали растати. Према овим путницима, које је и тешка спарина била дотукла, осетио сам најдубље симпатије. На Тимоку сам наишао на њихове земљаке, насељене тамо већ годинама, и видео благотворни утицај који је ослобођење од турског јарма извршило не само на њихов спољни изглед већ, још више, на њихово морално биће.

Око подне стигли смо у Јагодину. Данас тако миран град има за собом прилично бурну прошлост, о којој ћу, као и о лепшем спољном изгледу који је стекао у најновије време, рећи нешто више у XVII глави. Године 1860. још није био изграђен пут који је долином Белице повезивао Крагујевац и Јагодину. Ишло се преко брежуљака, који су окружавали западну периферију вароши и били покривени њивама, виноградима и шумама, прилично оштром узбрдицом на Црни врх. Тадашњи пут преко Вољавче и Горњег Штипља био је у врло лошем стању, о чему сам, додуше, унапред био обавештен. Кочијаш је често застајао да би пустио коње да се издувају; ја сам за то време уживао гледајући дивну широку панораму којој ћемо за који тренутак окренути леђа. На југоисточном хоризонту оштро су се оцртавале контуре Ртња као неке пирамиде коју је људска рука саградила. Дуга путовања која су тражила многе месеце, са свим могућим тешкоћама у овако

² Јован Мишковић, »Топографски речник Јагодинског округа«, »Гласник«, св. 65, 1881.

³ П. Срећковић, »Никола Мандра«, »Гласник«, св. 55, 1884.

примитивним условима, одвајала су ме од њега. Ипак ми је срећа била наклоњена. Више пута сам се нашао у прилици да видим врх Ртња и да се попнем на њега - последњи пут 1888. године. Ово карактеристично брдо ми је увек било поуздан оријентир у хаосу околних планина, па сам га стога и назвао знаком распознавања Србије.

Петнаест километара дуг и девет километара широк Црни врх показује, напротив, тако мек профил да човек просто не може да верује да је висок 789 m. На три километра од његове највише тачке, Великог врха, стигли смо између Средњег врха и Грабовите главе (620-658 m) на једно седло, које се подуго држи на готово истом нивоу, а онда се нагло спушта. Ужасно џомбаст пут је онемогућавао брже кретање и кола су често долазила у опасност да се претуре. Дуж целог пута, који је ишао углавном кроз шуму, наилазили смо на тек окресана стабла која су служила као носачи електричних водова. У пређашњој Србији, где је поштанска служба била тек у повојима, телеграф је био, мада скупо, ипак драгоцену средство за брзо и поуздано преношење порука. Касније се мрежа стално развијала и данас се чак и српски сељаци радо користе овом направом која је постала неопходна јер знатно скраћује раздаљине и уштеђује време. Звучи неких звона, који су већ подуже допирали до нас, постајали су све ближи. Показало се да су то звона о вратовима коња натоварених мешинама с вином, које су терали влашки гоничи. Брђани из источне Србије су необично вешти у слагању терета на леђима товарних животиња. Ретко ће се десити да терет због неравномерне расподеле склизне на једну или другу страну и занесе коња. Мале, неугледне животиње издржавају с теретом од 150 kg осмодневна, па и десетодневна путовања а да не посустану, и често чак и са 25 година сасвим добро служе. На путу се, и на опасним местима, држе обично спољне ивице уске стазе и, упркос томе, веома се ретко дешава да ту навику плаћају сурвавањем у дубоке, камените кланце.

Мастан слој земље, који покрива лискуновити шкриљац Црног врха све до његових огранака око Буковнице, под којима има и каменог угља, даје богату храну разноврсном дрвећу. Још је бујнија шума на југу, око манастира Каленића коме и припада, затим државна шума на Јухору, Кременцу и на Гледићким планинама; све су то разне подврсте храста. У области Белице, на северној страни, међу буквама, церовима, липама, брестовима и врбама јављају се често јасен, багрем, топола, глог, дивље јабуке и крушке, зова, леска и остало жбуновито дрвеће, а храстово грмље је расуто свуда. Још код највише тачке пута, између Горње и Доње Сабанте, видео сам многа букова стабла са крошњама изванредне лепоте; али, као и на другим местима, ту су и неуморни непријатељи младе шуме: коза која све брсти и свиња која рије и кида хумусни покривач. Гајење ових животиња не изискује готово никаква улагања, па је захваљујући немарности према шумском богатству и великим површинама необрађене земље постало главна

привредна грана у Србији. Најразвијеније је у Шумадији, са свуда присутним храстом. Мало је сељака који нису у исто време и одгајивачи свиња и који сваке године не испоручују извозницима бар по неколико комада. А ови у пролеће прочешљавају целу земљу, откупљују мање и веће количине, скупљају их на најповољнијим пунктовима, па онда гоничи, већином на коњима, терају целе чопоре према дунавским лукама или железничким станицама. Најмаснији производи српских шума иду за Пешту и Беч, а преко Хамбурга често стижу, живи или усољени, и на кредасте обале Албиона. Свињогојство ће у Србији - рекао сам у својој књизи о њој 1868 - свој највиши домет достићи тек онда кад се довољно капитала, по америчком систему, уложи у изградњу великих кланица у дунавским лукама. Са отпадањем претовара живе стоке избећи ће се знатан губитак на тежини, скупа нега за време транспорта и добар део високих транспортних трошкова. Године 1883. је изгледало да ће ова моја сугестија уродити плодом. Тада је енглески предузимач Е. М. Грант добио на 15 година концесију за изградњу кланице на терену који му је влада уступила на Карабурми код Београда. Због његове преране смрти 1886, остварење овог пројекта, као и многих других корисних замисли, одложено је за наредну деценију.

Кад сам прешао црновршку зараван, у чијој утроби има и бакра, ступио сам у крагујевачки округ, који чини центар Србије. Брзо смо силазили низ вододелницу, па преко Осанице, која се код Багрдана улива у Мораву, избисмо на повеће село Букововац - и Крагујевац се указа пред нама. Врло је вероватно да је овај први главни град Кнежевине Србије, образоване на почетку прошлог века, настао на месту неког старијег насеља. На терену где се данас налази војни завод, код самог Конака, нађено је оруђе праисторијског човека; међутим, приликом моје последње посете 1897. показало се да фрагменти двеју фигура натприродне величине, Аполонове и Минервине - које сам 1888, упрљане угљем, површно погледао код нове војне лабораторије и поверовао, као и Калинка и Слобода, да потичу из римског периода - пошто сам им поново пронашао главе у гомили отпадака и дао да се очисте, представљају и по материјалу од кога су рађене и по начину израде шаблонске модерне копије античких оригинала. Вероватно су посреди модели које помиње Буе, то јест они које је неки вајар позван у Крагујевац израдио тридесетих година по наруцби кнеза Милоша, а овај је, пошто му се нису допале, наредио да се поразбијају и баце. Аутентична је, несумњиво, лепа бронзана ваза, која је још пре 50 година дошла у посед Викенела; насупрот томе, лав и заветна плоча на Милошевом конаку, као и натпис са десет редака, који је Момзен објавио под називом »Крагујевац«, потичу из непосредне околине овог града, а можда и из неких удаљенијих места.⁴

134

⁴ C.I.L., 266, No. 1672. Add.: 1024, No. 6322.

У току дугог периода пре аустријског рата с Портом град је поменуо само Хаџи Калфа почетком XVII века, и то као »Карагиоџа«. Тек за време аустријске окупације (1718-1739) јавља се Крагујевац као седиште среског капетана Станише Млатишуме, смелог борца против Турака, који је овде као награду за своју храброст добио царски златни ланац; Црногорци га славе у песмама као свог земљака рођеног у племену Куча. Око 1804, окружен густим шумама, град је постао средиште српског устанка. Ту је 1813. заседала Скупштина којој је Карађорђе препоручио да поново призна султанову власт. И касније су у Крагујевцу, пошто је он био далеко од топова турске београдске тврђаве, заседале народне скупштине, јер под заштитом проверених храбрих Шумадинаца није било бојазни од турских препада. Још шири национални значај Крагујевац је добио кад се Милош, после извојеваног трајног мира, 1818. године из Црнуће преселио тамо и саградио себи конак, а граду његову прву цркву Св. Духа. У наредне две деценије су сви важнији послови Србије тамо разматрани и решавани. Ту је сељачки кнез примао конзуле крунисаних глава, научнике, путописце и друга лица која су младој држави понудила своје услуге у било ком виду; ту су (1833-1838) основане прве војне установе, више школе и штампарија, а ту се 1848. зачуо и први захтев за ширим слободама штампе. И тополивица, која је под кнезом Александром подигнута на београдском Врачару, пресељена је 1851. у Крагујевац, и тако је тамо почело стварање земаљског арсенала.

Сви ови моменти који су Крагујевцу давали историјски значај чинили су његове стално слободарски расположене грађане поноситим. Биће да из тога времена потиче и позната самосвесна изрека: »Београде, залуду ти хвала, кад је теби Крагујевац глава«. Био сам у напетом ишчекивању. Слава овог града, који се у Ранкеовој *Српској револуцији* тако често помиње, није у својој целини ни издалека дошла до израза у мојим првим посетама њему (1860, 1861). Кад се гледа са падина Црног врха, његов положај на висоравни уоквиреној масивним брдима карактерише само безброј кровова који провирују кроз густо и свеже зеленило лишћа; нема ни већих грађевина, ни торњева или купола по којима би се наслућивала престоница. Где је кнежева резиденција, где главни трг или црква? Поглед који то тражи не налази ништа. Занимљиво ми се учинило једино Међино брдо, преко кога нас је водио пут и са кога је побуњени Вучић 1842. бомбардовао Крагујевац, разбио трупе кнеза Михаила и овога присилио на абдикацију. Сад је то краљев природни парк са дивљачи, у коме се гаји 300 јелена и срна. Кочијаш ми показа прстом на барутану, а затим настави гласан дијалог са својим коњићима да би их подстакао на живље кретање. И није то остајало без дејства. С поносом ми је показао свој часовник кад смо у подне преко трошне Камене ћуприје, која је 1898. замењена

КРАГУЈЕВАЦ, цамија код Каменог моста.

лепом гвозденом конструкцијом, и поред запуштене цамије без минарета стигли до сточне пијаце.

Кроз Циганску махалу ушли смо у дугу Чаршију, која је пресекала цео град по ширини. Монотонију њених неугледних кућа с отвореним дућанима и радњама обућара, сарача, кројача, пиљара, који су бучно нудили своју робу, прекидао је само један дрвени крст. На први поглед би се рекло да Крагујевац мора да подмирује потребе целе трећине Кнежевине; ипак су веће продавнице, снабдевене претежно аустријским производима, само изузетно показивале неукусно шаренило карактеристично за мање среске варошице. Из једне куће у којој су становали Срби из Срема чули су се и звуци клавира; како сам доцније чуо, био је то тада једини клавир у Крагујевцу. Моја кола, која су тандркала по неравној калдрми, зауставише се пред механом лукавог Цинцара Косте; од њеног изгледа мало сам се најежио.

Преко пута ове механе почињала је једна уска уличица која ме је одвела на простран трг који је пресекала Лепеница; ту су се груписале

најлепше грађевине града. Звуци чекића, који су с друге стране реке допирали из оружарнице, разбијали су мртву тишину на овом широком празном простору. Нека дрвена скела с обешеним звоном била је знак да је дуга бело окречена зграда поред ње црква. Поред ње је стајао »Капитол«, дрвена зграда коју је подигао кнез Милош приликом свог повратка на престо и у њу сазвао »Велику скупштину«; у њој је и кнез Михаило 1861. једним значајним говором отворио Преображенску скупштину. Тај патриотски надахнут говор знатно је допринео једнодушности захтева за реорганизацијом који ће ускоро стићи на врата султанова двора и представљати камен темељац будуће српске државности. Недалеко одатле био је кнежевски конак, ограђен високим 136 плотом, затим неколико државних зграда и шупе у којима је било много монтираних топова. Кроз две капије, које су чували стражари, улазило се у велико квадратно двориште, на чијим су се бочним странама налазиле две грађевине у стилу старих турских сараја. Саградио их је Милош кад се 1818. преселио из Црнуће у Крагујевац. У згради на левој страни, у предворју са стубовима, примио ме је пуковник Радисав, један стари ратник, одан Обреновићима.

И ево ме у првој резиденцији Обреновића, о чијем је оснивачу Милошу његов први истинољубиви биограф Вук објавио занимљиве податке, које овде сажето наводим. Милош је рођен 1780. у Горњој Добрињи у ужичком округу. По своме оцу звао се Теодоровић, као и његова млађа браћа, Јован и Јеврем; овај последњи је био дед краља Милана Теодоровића. Династија Обреновића коју је Милош основао добила је презиме по Обрену, првом мужу његове мајке Вишње, с којим је она у Брусници родила Милошеву полубраћу Милана и Јакова и полусестру Стану. После смрти сиромашног оца, Милош је био остављен сам себи. Гонио је туђу стоку преко Босне за Задар, а касније је отишао своме полубрату Милану, који се вратио у Брусницу. Трговали су свињама, посао је ишао добро, па су приликом избијања устанка већ као имућни људи постали прваци у свом крају. Док је Милан, као човек мекше нарави, остао код куће као »господар«, ватрени Милош је ратовао. Године 1807, у једном јуришу на Ужице био је тешко рањен и мало је било изгледа да ће остати у животу; ипак се после три месеца потпуно опоравио и учествовао је са срећом још у многим борбама. Међутим, 1813. Турци су изишли као победници на свим фронтима. Вође устанка су пребегле у Срем; то су саветовали и Милошу, а он је одговорио: »Доста је народа изгинуло са мнош, неће бити никаква неправда ако и ја с народом погинем и пропаднем.« Пошто је жену и децу склонио у манастир Светог Николе, он је из Забрежја похитао ка Ужицу да га брани. Али узалуд! Турци су од Београда стигли већ на Рудник; народ је устукнуо у неравној борби и почео да бежи у шуму или да полаже оружје. Милош, кога су Турци због његова утицаја у народу желели да придобију, положи оружје и

КРАГУЈЕВАЦ, простор испред Конака у доба кнеза Милоша.

сам; предао је своју сабљу делибаши великог везира Серчесми, а добио именоване за кнеза рудничке нахије.

Турска наклоност показала се непостојаном; у Београду се, не без разлога, сумњало у Милошеву искреност. Кад је он после неуспеле Хаџи-Проданове буне видео у Београду главу свога ранијег друга по оружју Главаша на коцу, знао је да му прети иста судбина; излазак из Београда омогућило му је обећање паши да ће за ослобођење заробљених хришћана, међу којима је била и жена Косте Кујунџића, платити већу суму новца, коју може скупити једино у завичају. Тамо је најпре склонио своју породицу у забачену Црнућу, где су му момци 1814. на брзину подигли кућу и неколико зграда око ње. Сад се он већ носио мишљу да следеће године дигне НОВ устанак. Више се није смело оклевати. На Цвети 1815. сазове скупштину пред црквицом у Такову и рече окупљеном народу: »Ево мене, а ето вам рата с Турцима!« У истом тренутку пружи Сими Паштрмцу војводски барјак; где се он појавио, ту је била и победа, и за неколико месеци Милош је чврсто засновао будућу независност Србије. Године 1818. на једној скупштини у Крагујевцу објавио је да сматра да би његово настањење у овом граду било од користи за народну ствар. Отада је овај чудан и знаменити човек, који се од пастира уздигао до кнеза, боравио већином у малом конаку, чије је скромно уређење говорило о Милошевој једноставности.

Најрадије је седео на доксату првог спрата, где су били размештени јастуци и одакле се отварао диван поглед у даљину. Ту се често са својим кнезовима, касније с министрима, саветовао о проблемима земље. Овде је свако могао доћи до њега без икаквог церемонијала; удисао је свежи ваздух своје Шумадије, уживао посматрајући игру младежи, нарочито коло крагујевачких девојака на ливади испред Конака, или је дозивао к себи своју супругу Љубицу, која се обично у дворишту играла с младим кнежевићима Миланом и Михаилом.

Стамбене просторије Конака нашао сам источњачки опремљене отоманима и орманима за луле, ћилимима и сликама. Свуда много боја,

КРАГУЈЕВАЦ, капела
кнегиње Љубице.

у свему понешто од оне дражи арапских цикцак-орнамената који су пријатни оку Европљанина. Кнез се радо окружавао портретима знаменитих људи. Научници и свештеници, државници и војсковође, борци за слободу и апсолутистички владари покривали су, на мање или више успелим сликама, зидове његових одаја. Изнад врата је светлео потписни знак султана - или француске голицаве слике, које су подсећале на фриволне сцене које су се овде често одигравале. Врло путене природе, Милош се по угледу на паше понашао не само као први човек у земљи већ и као господар који је располагао животима и имањима својих поданика, њиховим кћерима и женама — није мали број оних лепотица из околине које су, лукавством или силом, постале жртве његове похоте, као што није мали број оних незгодних, непокорних мужава, које је Милош без суда и пресуде дао обесити о крушку пред Конаком.

Милош је често показивао жељу да борави искључиво у Крагујевцу, јер би се ту, неузнемираван контролом београдског паше и страних конзула, могао понашати по својој господарској вољи. Политички разлози говорили су против тога. Ипак је у свом омиљеном

граду боравио колико год је могао. Са чардака Конака сатима је посматрао вежбе »тобџија« у пространом дворишту. Кад је објавио рат Турцима, није имао ниједан топ - пут ка артиљерији водио је само преко победа. У шупама поред кнегињиног конака чувају се први топови, крвљу плаћени зачеци српских оружаних снага. Друкчије је било 1860. У шупама у дворишту Конака Милош је већ могао набројати 200 смртоносних цеви, изливених већином од домаће руде и састављених српским рукама.

Војна музика и весело жагор скренули су ми пажњу на оближњу касарну. Пут до ње водио је поред тополивнице. Кратко време пре тога (1860) Порта је протестовала против неприкривеног наоружавања Србије.

И у »Љубичином конаку« на десној страни, већ прилично оронулом, блистао је изнад главног улаза султанов потписни знак. Градња потиче из оног времена кад је кнез Милош и сам себе сматрао само турским везиром »ејалата Сирб«; у ствари, он и није спадао у ред самосталних европских кнежева. Јако ме је заинтересовао молерај одаја, опремљених лепо рађеним орманима у оријенталном стилу. Турски и хришћански коњаници, појединачно и у гомилама; идилични пејзажи геолошки јако проблематични; пустоловне љубавне сцене и прави кркљанац од битака смењивали су се без икаквог реда и поретка, уоквирени барокним украсним линијама. У кнегињиној спаваћој соби, која је касније претворена у капелу, једна немачка изрека, исписана изнад руке која се благосиљајући помаља из облака, одаје националност и побожност сликара; изрека гласи: »Die Gotteshand segnet den

КРАГУЈЕВАЦ, српска пешадија на одмору (1860).

kleinen Milan«. ⁵ Кнегиња Љубица је много волела цвеће. Мали врт поред конака био је некада украшен цветним лејама које је она сама неговала. Ту, у свежем зеленилу, радо се играла с принчевима Миланом и Михаилом. Овом последњем је у свему давала првенство, мада је имала разлога да више воли првог. Рађала је прво девојчице и Милош је већ био спреман да се разведе, али се 1819. појавио Милан и тако је поново успостављена брачна слога. Од кнегињица су остале у животу само две, Перка и Савка; Милан је такође умро млад, па је ова жена, која је прошла кроз тешка искушења, сву своју љубав посветила младом Михаилу. У Крагујевцу су ме уверавали да га је кнегиња Љубица родила изненада (1823) на једном излету, усред шуме код 5 km удаљеног села Трмбаса, на месту које и данас носи назив »збег«. Ако је то тако, онда би мистерија шуме - треба се сетити да је убијен у Топчидерском парку - била тесно повезана са животом и смрћу Михаилавом.

Страни посетиоци у тополивници раније нису били радо виђени. Савладао сам своју радозналост, мада ми је министарска препорука за све власти омогућавала приступ. Густ дим из димњака и безбројне пирамиде руских пушака које су чекале да буду прерађене према новијим моделима, показивали су да се Србија спрема за сваку евентуалност. У пространом кругу суседне касарне чекао ме је занимљив призор. Млади војници су у живописним групама седели или лежали око једног бунара на свежој трави и вечерали. Јело је било обилато и чисто припремљено, порције су се сијале - у свему се огледао аустријски или руски стил. На знак добошара и трубача вечера је приведена крају и одмах потом из примитивног инструмента једног од свирача одјекнули су звуци »параћинке«. То је мелодија која распаљује Србе као чардаш Мађаре. Неколико војника се одмах ухвати у коло. Играчи и играчице су се хватали за марамице уместо за појас, коло се ширило, и како су се играчи разигравали тако је и свирач постајао све жустрији. Био је то призор здраве младалачке радости и обести, који је подсећао на војнички живот Италијана и Мађара. На први знак повечерја коло се осу и над опустелим простором убрзо завлада, у складу с војничким правилима, потпуна тишина.

Окружен пријатним и опојним ваздухом благе мајске вечери враћао сам се преко тихе и мирне Лепенице у град. Сада слична малом, безазленом потоку, иста ова Лепеница се с пролећа често претвара у бујицу која руши мостове и пустоши целу околину. А кад с наступом великих врућина вода почне да испарава, њене обале постају извор зараза, па становништво, ослабљено оскудном исхраном за време дугог ускршњег поста, муку мучи са дугим и упорним грозницама. Заразне болести се јављају и услед лоше пијаће воде и потпуног одсуства канализације.

⁵ Божја рука нека благослови малага Милана.

Мада ови недостаци ни до данас нису потпуно отклоњени, приликом моје треће посете Крагујевцу, у јесен 1888, затекао сам стање које је у многим стварима било измењено набоље. Насеље је срећно прошло тежак пут од огромног села до модерног, лепог града, а највећа заслуга за то припада предузимљивости и солидарности грађана. После вишенедељних напорних планинских тура по Поморављу и Подрињу, често с врло скромним коначиштима, осећао сам се врло удобно у више него пристojном хотелу »Таково«, чија су гостољубива врата била украшена у металу изливеним копијама грациозних берачица са чувеног бечког »Schönbrunner Parterre«. Мало је немачких провинцијских градова који би се могли похвалити таквим гостионицама, и то како у погледу уређења соба и трпезарија, стаклом наткривене сале за концерте, балове и сл., тако и у погледу љубазности послуге.

Досад познат само као храбар борац, Шумадинац се у последње време показао и као способан предузетник на привредном подручју. Схватајући велика преимућства модерног акционарства, неколико крагујевачких трговаца се удружило у фирму Марковић и комп. Она је преузела веће испоруке за државу, изградила је побочну пругу Плана-Крагујевац, подигла 3 km југозападно од Крагујевца, у долини Грошнице, парни млин и воденицу итд. За кратко време постала је најпознатија фирма у целој Србији; умешно и енергично укључивала се у све велике послове. У Компанијској улици, у најбољем делу града, становали су акционери Марко Марковић, Милан Раденковић, Мита Здравковић и Ђока Васиљевић у чврсто грађеним кућама, окруженим лепим баштама. За изнајмљивање су у разним деловима града изградили и друге луксузне зграде, богато украшене фризовима, фигурама и балконима. Због превеликог обима послова, због нерентабилне изградње сењске железничке пруге, неповољног закупног уговора с Бугарима итд., ова пословна кућа, која је много обећавала, ипак ја запала у тешкоће, које су је 1892. одвеле у ликвидацију, мада поједини њени чланови, као Васиљевић (у фирми »Ђурић и комп.«) и данас још спадају међу најугледније трговце у Београду.

Пример »Компаније« деловао је у сваком случају подстицајно на предузимачки дух још неиспољених снага. У близини малог градског парка са свежим зеленилом и у некадашњој Чаршији - данашњем Михаиловом и Таковском булевару - никле су многе лепе приватне куће, од којих бих овде истакао само оне које је инжењер Јоковић градио за генерала Арсу Јаковљевића, власника млина Радовића и за трговца Милана Николића. У Железничкој улици је Компанија изградила неколико лепих кућа за изнајмљивање и ресторан »Вила« с великом баштом, у којој »гамбринус« суверено влада. Према недавно израђеном регулационом плану, Циганска махала треба да нестане, треба да се изгради кеј са гвозденим мостовима преко Лепенице и да се

дуж њених обала подигну низови лепих кућа. У плану је и водовод, који би довео воду са извора Трмбаса и Ждраљице; досад су љубитељи свеже воде морали да иду до Илине воде, где је краљ Милан Крагујевчанима подигао за 500 дуката једну красну чесму. Мисли се већ и на нове зграде за начелство и општину, јер старе више нису довољне за све већи број чиновника. Три државна инжењера имају посла преко главе, а и општински службеници су преоптерећени. Општина плаћа два лекара, помаже добровољно ватрогасно друштво, које се углавном само издржава приходима од концерата свог певачког хора и оркестра; помоћ општине ужива и стрељачка дружина, као и друге установе од јавног значаја.

Архитектонски складан, већ ЈДЗ даљине уочљив центар града чини црква, која је у византијском стилу саграђена према пројекту Андрејевића и 1880. посвећена Успењу Богородице. Ову монументалну грађевину, која се, на жалост, уздиже на сувише уском простору, украшава неколико мањих купола груписаних у успелим пропорцијама око централне куполе, покривених као и ова црвеним бакарним кровом, са позаћеним акротеријским венцима изнад тамбурског фриза. Двеста хиљада динара којима се на почетку располагало нису били довољни ни за само зидање. Лезене, лучни фризови, округли прозори од пет делова и мали испуст над порталом чине декорацију спољних зидова, а иконостас који је радио Ковачевић, часна трпеза од сивога мермера, црвено тапецирана владичанска столица и разнобојна стакла у горњим деловима прозора украшавају светло обојену унутрашњост, у којој ми је, и поред неких допадљивих елемената, сметала галерија за жене изнад западног портала, јер је својим стилем одударала од целине. Црквену порту са младим растињем одваја од околних улица китњаста гвоздена ограда. Поред црквењакова стана леже четири велика стуба са порушене џамије у Циганској махали; они ће вероватно бити употребљени за изградњу 46 m високог торња, који је пројектовао Илкић и за који је предвиђено 97000 динара. У тај торањ треба да се сместе пет звона која сад висе у једној дрвеној конструкцији и од којих је оно од 2500 kg најтеже у целој Србији.

Стотинак корака од цркве је гимназија, која је основана 1833. Њена нова зграда, за српске прилике огромна, која је стајала око 400000 динара, веома изненађује својим изгледом и свакако је најлепша школска зграда у земљи. Дванаест степеника воде у средњи део грађевине, који је у односу на крила и екризалит знатно истурен, а носе га јаки стубови; над његовим вестибилем је на првом спрату аула с великим засведеним прозорима, богато украшена фризовима, зидним пиластрима, нишама итд. Исто тако су светле и простране учионице и библиотека са око 6000 књига. Сала за цртање је снабдевена сасвим новим, модерним пултовима, а кабинети добрим апаратима. Гимназија има седам разреда, 620 ученика, од тога 60 девојчица, а наставу у њој

изводи 25 професора. О марљивости ученика говори чињеница да је прошле године од 40 полазника седмог разреда 36 матурирало. Знатан део ученика долази и из суседних округа, чачанског и рудничког. За организацију школе заслужни директор Миша Михаиловић хвали ове последње као нарочито талентоване. Потпорни фонд за сиромашне ученике повећан је 1898. приходима од ученичких концерата, завештања итд. на 15 830 динара. Годишњи трошкови одржавања школе износе 58000 динара.

Срећним случајем, 9. октобра 1888. био сам сведок лепе свечаности, која је у крагујевачком арсеналу одржавана поводом 25. годишњице изливања првог топа у Србији. Цео град је био на ногама и пошао на разгледање дворишта арсенала, у коме су, окићени зеленилом, били изложени ратни трофеји, заставе и сл. Највеће интересовање је побуђивао јубиларни топ подигнут на високи пиједестал, затим поред њега постављени Карађорђеви топови од крушкова дрвета оковани гвозденим карикама, и неколико заробљених турских топова. Пре подне је одржано богослужење под ведрим небом. После подне су веселе мелодије једног војног оркестра мамиле крагујевачке лепотице на плес с официрима и војницима. У шатрама је такође све киптело од весеља, а одушевљене слушаоце имало је и певачко друштво тополивничких радника са својим патриотским песмама; за оснивање овог друштва велике заслуге има ваљани мајстор за израду муниције и најбољи наставник занатске школе Фридрих Хофман, који је 1868. позван у Крагујевац из Шпандауа. Опште славе је достигло свој врхунац увече, кад су моћни снопови електричне светлости најједном обасјали трг и бацили у засенак хиљаде упаљених шарених лампиона и кад су испод ројева ракета ротирајући ватрени колути почели да расипају потоке варница, а у њиховој средини поред иницијала краља и престолонаследника засветлело име омиљене краљице. Командант арсенала Павле Шафарик налазио се крај самртничке постеље своје мајке, па није присуствовао овом општем изливу радости и поноса. Међу вишим официрима које сам упознао те вечери на свечаној трибини, пуковник Велимир Стефановић, који се кратко време пре тога повукао с положаја директора, показао се као жива енциклопедија арсенала. Стога сам се радо одазвао позиву да попијем чај у његовој кући и тамо из његовог живог причања допунио податке које сам дотле био прикупио о развоју ове највеће српске оружарнице.

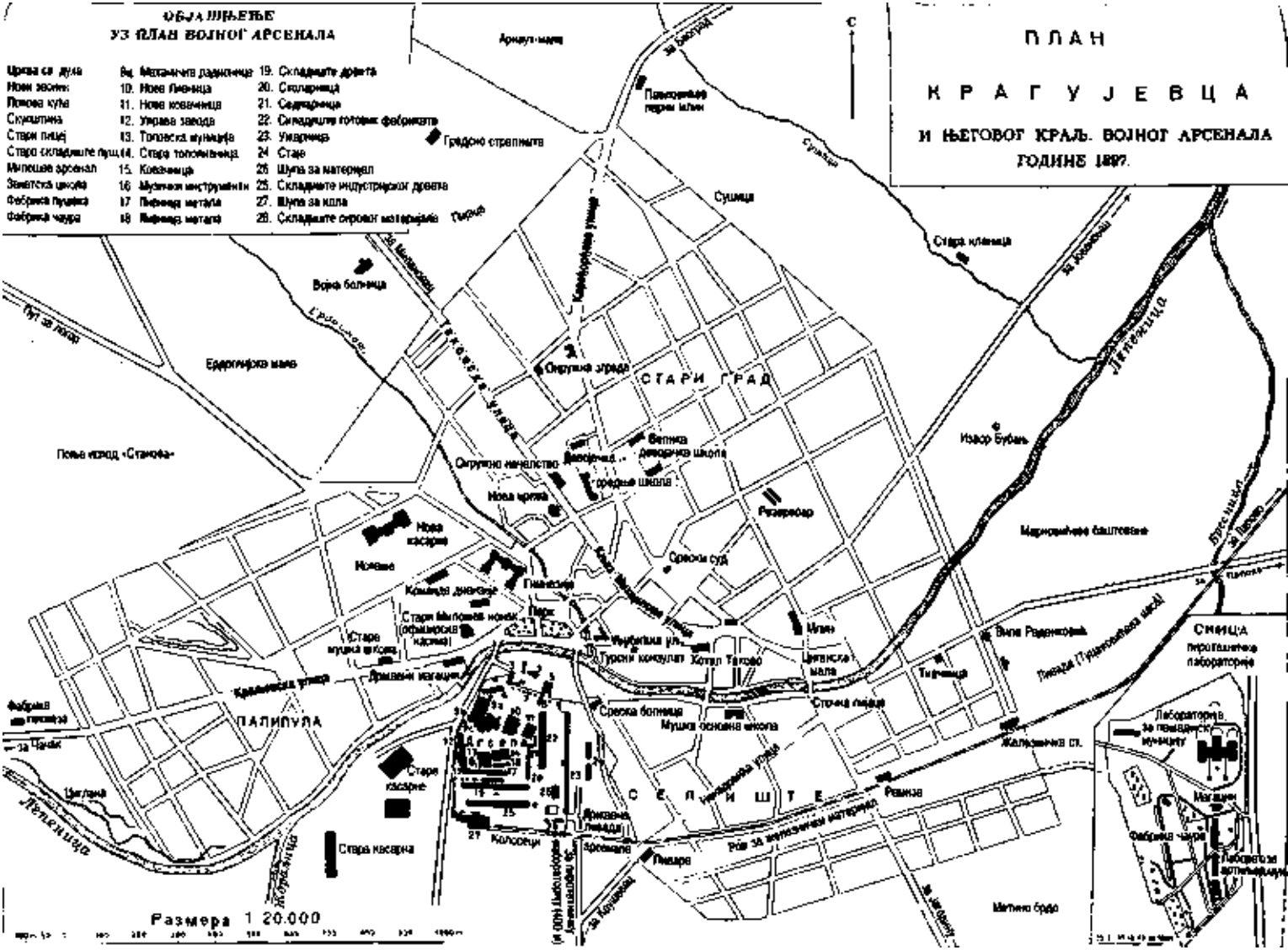
Непосредно после бурне 1848. године, у којој су се Срби под Книћанином борили раме уз раме са својим пречанским сународницима против Мађара, кнез Александар је осетио потребу за сопственом фабриком оружја. Из Петрограда је 1849. дошао техничар Њепрек, који је на месту данашње београдске Војне академије засновао једну малу радионицу. Уз помоћ десет ученика лицеја, који су му додељени као сарадници, учинио је прве покушаје ливења. Они нису

успели због лоше конструкције пећи. С Њепреком је раскинут уговор, а белгијски машинбравар Тусен де Лур, који је радио с њим, преузео је вођство »тополивнице« која је 1850. основана у Крагујевцу. Истовремено су му за сараднике упућени ученици кнежевске артиљеријске школе Милутин Јовановић и Велимир Стефановић, који је отада остао трајно везан за овај млади завод. Из Лијежа је поручена једна парна машина од 18 коњских снага, која је због неповерљивог београдског паше део по део, као старо гвожђе, прокријумчарена у земљу преко Семеринга и Босне. Године 1851. је цар Наполеон послао једног ваљаног ливца, Лубрија из Дуеа, који је побољшао техничке уређаје, па је 27. септембра 1853 (по старом календару) успешно изливена прва топовска цев. Лубри је излио 48 топова од 6 фунти за брдске батерије и за обучавање домаћих радника основао занатску школу са 16 питомаца. Године 1854. је Француз Ореји започео изградњу фабрике лафета по француском узору, па су с тим у вези из Београда пресељене у Крагујевац војне ковачке радионице и оно што иде уз њих са два официра. Још исте године су, можда због строге неутралности које се Србија придржавала у кримском рату, Лубри и Ореји отпуштени. На њихово место је дошао оберлајтнант Петар Протић, под којим је тополивницу водио Милутин, а фабрику лафета и муниције Велимир. Под њиховим надзором је изливено пет батерија са глатким топовским цевима.

С повратком Обреновића извршен је 1859. велик преокрет и у крагујевачком арсеналу. Кнез Милош је директора Протића и Милутина због грубих злоупотреба стрпао у затвор, вођство целог завода поверио младом Велимиру Стефановићу и овоме поставио захтев да цео завод преуреди и за индустријске сврхе »да не би тако много српског новца одлазило у иностранство«. Тада су изливена звона за Ваљево и многа друга места, а кнез Милош је све то као поклоне дао њиховим црквама. Чим је кнез Милош 1860. дошао на власт, ови мирнодопски радови су обустављени. Топови са глатким цевима су своју улогу одиграли, па је потреба за изолученим цевима довела до тога да се под управом пуковника Миливоја Блазнавца (стр. 119), који је за начелника арсенала постављен 1861, из Италије позову капетан Цанолини и пословођа Чокети, који су од 1862, према донесеним моделима за четворофунтовњаке, произвели 20 батерија по 8 топова, углавном из фонда од 20000 дуката које је кнез за ту сврху доделио из своје приватне касе. Од 1862. пуковник Велимир је, с кратким прекидима, сам управљао арсеналом и фабриком топова, која је из Мајданпека пресељена у Крагујевац. До 1876. су комплетиране 4 батерије хаубица, 4 батерије четворофунтовњака и 30 брдских батерија по 4 цеви и по 300 граната за сваки топ. Ту су исто тако пуњене пушчане патроне увезене из Белгије и Аустрије, по 300 за сваку пушку, док су саме пушке израђене у Немачкој, према прихваћеном систему Кока-Маузер. Насупрот томе, арсенал је сам састављао топове »Peabody«

Црква св. дуча	9. Механички раднички	19. Складиште дрвета
Нови зидови	10. Нови Глињани	20. Складница
Почта кућа	11. Нови ковачница	21. Седларница
Суклатина	12. Уграва завод	22. Складнице готових фабриката
Стари панај	13. Топовска муниција	23. Уваженик
Стари складниште пуца	14. Стара топовњаница	24. Стаје
Милешки арсенал	15. Ковачница	25. Шула за материјал
Заводска црква	16. Мушкетерски инструменти	26. Складиште индустријских дрвета
Фабрика пуца	17. Пивара метала	27. Шула за крпа
Фабрика чара	18. Пивара метала	28. Складиште сировог материјала

ПЛАН
КРАГУЈЕВЦА
И ЊЕГОВОГ КРАЈ. ВОЈНОГ АРСЕНАЛА
ГОДИНЕ 1897.

Размера 1:20,000

0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000

1:10,000

КРАГУЈЕВАЦ, зграда за калупарницу и цртању салу у Тополивници (1897).

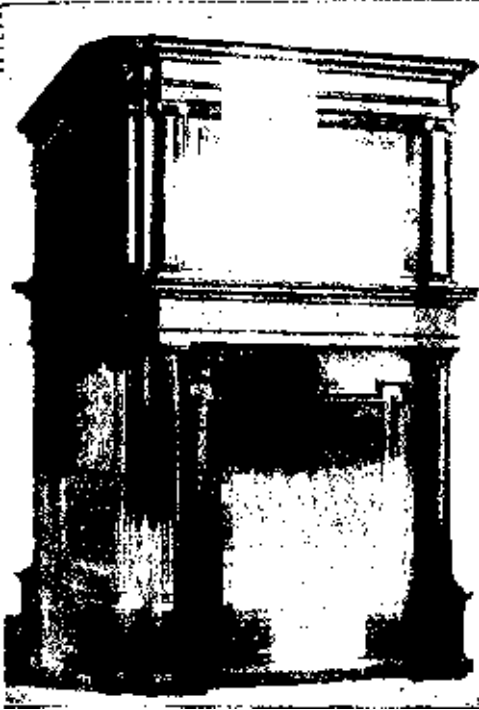
за трећи позив и народну војску. Велик део угља за огрев и парне котлове добијао се тада код Таоника и Заћевца у моравском срезу; доцније је употребљаван изврстан сењски камени угаљ и лигнит из Мисаче; одличан песак за калупе стално је у довољним количинама обезбеђивала оближња Пчелица.

Великом полету који је арсенал од 1882. до 1892. добио под директорима Гигом, Љубом Чолак-Антићем (братам јунака палог у рату 1876), који је организовао седларску, ременарску, четкарску и ужарску радионицу, и способним Павлом Шафариком, знатно је допринео његов технички директор, професор Велике школе Тодор Селесковић, који је школован у Немачкој, али је, на жалост, прерано умро (7. фебруара 1901). Он је израдио планове за огромну новоградњу, у којој би биле смештене све важније радионице за војну опрему, а с машинским инжењером Миросављевићем довршио је главну зграду за механичарске радионице (план 9), рађену у цигли, стаклу и гвожђу. Једна парна машина од 45 коња служи овде за производњу енергије за електрично осветљавање свих радионица. За производњу чахура за пушчане метке претапају се отпаци месинганог лима купљени од Шодоара у Бечу, од којих се израђују и упаљачи с

навојницом за топовске гранате. Шрапнелске чакуре се раде од немачког ливеног челичног лима и овде и у старој ливници са француским машинама. У светлој и зрачној сали за конструкторе и цртаче, изграђеној готово искључиво од стакла и гвожђа, која је постављена нешто више, професор Селесковић ми је показао своје пројекте за изградњу новог арсенала, која би стајала око 3,5 милиона динара.

Приликом моје четврте посете Крагујевцу у августу 1897, поводом љубазног позива општинског одбора и управе арсенала, затекао сам грађевине, које су 1888. биле још недовршене или тек пројектоване, већ у функцији којој су биле намењене. И најстарији скромни део овог целог комплекса, који сада покрива 16 ари, добио је НОВ украс у складном звонику уз црквицу Св. Духа, који је изградио Илкић. У свим радионицама већ су провлађивали српски радници. Мене је нарочито интересовала моделарница за ливење машинских елемената и граната, која је у великој новој згради била у пуном погону, и, још више, због опасности од експлозије далеко изван града постављена и према најмодернијим принципима изграђена велика лабораторија за муницију, чије нам је сложене уређаје на најљубазнији начин објаснио њен шеф, артиљеријски капетан Миодраг Васић. На истом платоу Међиног брда, где је Милош сабљом на земљишту обележио основне линије прве крагујевачке барутане, ступили смо у пратњи мајора Хобиша у једну лепу малу зграду, у којој се помоћу једног апарата, израђеног код Лукхарта и Алтена у Каселу по Лебулонжеовом систему и повезаног с оближњим пробним стрелиштем, испитује трајање лета пешадијске и артиљеријске муниције. На другом, исто тако оштроумно конструисаном апарату, ради што боље конструкције проверава се време сагоревања шрапнелских упаљача.

Ту се налази и велика лабораторија за топовску муницију. У једној од њених хала је 1888, помоћу две француске машине, израђено 20 000 пушчаних чакуре, а у време рата, уз додатно ангажовање ручног рада, тај број се може повећати до 120000. Мало зазирући, ступио сам у магазин, у коме сам већ 1888. видео преко 4000 уредно сложених опсадних граната од по 30 kg, 60000 шрапнела, од којих свака има у себи 105 куглица и 5 венаца, затим 120000 пољских граната, на гомилама које се лако пребрајају. Неку врсту пријатног контраста овим сурим старим зградама, са патином времена на себи, чини нова »Лабораторија за пешадијску муницију«, са две лепе, рустично грађене зграде за пуњење, у којима је запослена готово искључиво женска радна снага. У другу зграду, која својим стилем такође подсећа на архитектуру бечког арсенала, смештена је нова фабрика чакуре; фасада зграде се одликује јако наглашеним ризалитом у средини и широким крилима. Свуда сам могао са дивљењем да посматрам најмодерније, оштроумно конструисане апарате за производњу најефикаснијих нота којима владари и народи периодично утврђују границе својих

КРАГУЈЕВАЦ, модел једног ормана
намењеног краљу (1897).

политичко-економских сфера моћи. Грозница наоружавања, која је поводом грчко-турског рата избила 1897. на Балкану, наметнула је и Србији тешке жртве; тада се број радника запослених у арсеналу попео од 600 на 2000.

На другој страни, крагујевачки арсенал је, без сумње, врло благотворно утицао на занатство у Србији, које је у време оснивања арсенала било на најнижем ступњу. И за најобичније услуге морале су се раније доводити стране занатлије. Да би се изишло из овог понижавајућег стања, потпуковник Сима Власић је 1854. везао уз арсенал једну занатску школу, која је убрзо дала одличне резултате; године 1859. она је затворена, али већ 1862, под кнезом Михаилом, њен рад је обновљен, с проширеним наставним планом и програмом. Приликом пријема ученика се у почетку одржавала традиција да се првенство даје синовима већ дуже запослених мајстора. За време рата школа је поново била затворена, а 1895. је добила статут, по коме јој је било допуштено да прима питомце од 13-14 година који су с успехом завршили четврти разред основне школе. Од тада се годишње јавља око 200 кандидата, од којих се прима око 70 најспособнијих.

Од 1898. школу новчано потпомаже држава са 20000 динара годишње; она је сада у надлежности Министарства војног и има два

трогодишња курса — за учеоике и калфе; у првом се одржава 20 часова наставе недељно, а у другом 12. Наставни планови и програми су састављени по угледу на плзењску државну занатску школу. У школи се предају основе природних наука и технологије, поред геометрије, цртања, певања итд. Тежиште лежи на практичном раду. Питомци имају могућност да се под надзором ваљаних мајстора у радионицама арсенала образују према избору као зидари, тесари, ливци, ковачи, бравари, столари, стругари дрвета или метала, пушкари, мамузари, турпијари, колари, ужари, лакирери, фарбари, израђивачи инструмената. Ученици добијају надницу од 0,80 динара, која, стално растући, у шестом разреду достиже 2 динара. После положеног строгог испита, калфе добијају мајсторску диплому са свим правима која иду уз то. У току 1897. и 1898. именовано је 57 мајстора.

Школа је са дограђеном салом за цртање смештена у прилагођену зграду старог лицеја у близини арсенала. На њеном челу је инжењеријски потпуковник Д. Влајић, а 1897. је у њој радило 8 професора, 3 учитеља и 1 катехета. Видео сам модел једног ормана са дуборезом, израђеног за краља од таковског храста, затим фигуре, техничке цртеже итд., који овој установи служе на част. Ученицима за њихову практичну обуку стоји на располагању и хемијска лабораторија арсенала, коју води др Вукашин Панајотовић. Највећи део ваљаних домаћих занатлија потиче из крагујевачког војног завода, а у њему се врше и репаратуре пољопривредних и других машина; најтеже радове, у каменолому и у циглани на Ждраљници, обављају робијаши, али од 1889. њих више тамо нема. Војна болница, изграђена 1868. на милановачком путу, одговара најновијим захтевима и спада међу најбоље у земљи.

Као што се из овог приказа види, Крагујевац је био и до данас остао највећа оружарница Србије. Његов нови арсенал, са многобројним магацинима за топовске цеви, лафете, ратна кола, шаторе итд., затим дуге старе и нове касарне за импозантан гарнизон, стара скупштинска зграда преуређена за војне потребе и барутане смештене на брежуљке дају грађевински и својим распоредом изразито војни изглед делу града на Лепеници. Битну измену претрпео је велики плац око конака првог Обреновића. Првобитни изглед сачувао је само плот којим је он ограђен. Некадашња главна стражарница је уступљена штабу дивизије, пожаром тешко оштећени конак кнегиње ЈБубице, од кога је 1888. још био сачуван један еркер са врло примитивном капелом, о којој је већ било речи, претворен је у команду гарнизона, а Милошев конак, који је постао већ историјски, краљ Милан је претворио у »официрску касину«. Лево од улаза још стоји римска гробница са сликама Атиса, на којој је нашао место један лав са шапом положеном на муфлону и, неколико корака удесно, »бињекташ«, са кога је стари кнез тако често узјављивао коња; на месту његовог омиљеног оријенталног чардака сада је модерна веранда, у средњем делу зграде су

уклоњени преградни зидови, ишчезле су и слике које смо горе поменули, изузев Милошевог најстаријег портрета, исто тако и стари намештај осим његовог кревета, а и овај се уклања кад се у највећој одаји, сада украшеној ратним амблемима, одржавају официрски балови; тада једна мања соба, у којој је Милош спавао, служи као соба за даме, а читаоница у левом крилу као »smoking room«. Одиста је права штета што се у пространом граду није за такву сврху нашла нека друга зграда, да би Милошев конак остао онакав какав је био. Дефиле трупа, посматран са веранде, представља несумњиво величанствен приказ.

Први Обреновић би и иначе тешко могао препознати »свој Крагујевац«. Недавно довршена двоспратна »нова касарна«, са фасадом са 31 прозором, оштро одудара од његових једноставних грађевина, а поред већ поменуте монументалне гимназије дошла је 1887. једноспратна основна школа за дечаке са 6 учионица, 10 m дугих, 6,50 m широких и 4,30 m високих, која је стајала 81000 динара; затим, 1896. лепа »Виша девојачка школа«, такође према нацрту инжењера Јоковића, за коју је капетан Гушић завештао 42000 динара, са 6 великих учионица, док је стара школа у дворишту употребљена за вежбаонице у игри и музици и за стан директорке. У то време то је била госпођа Круна Аћимовић, која ми је пружила задовољство да саслушам беспрекорно извођење српских националних мелодија и химну краљу, које су моји пратиоци својим певањем учинили још пријатнијим. О резултатима ове установе, у којој ради 18 учитељица и 5 професора, могу се чути многе похвале. Године 1896. њу је похађало 207 девојака из свих градова и крајева земље, а државу је она те године стајала 28000 динара. Потпорни фонд за сиромашне питомице износио је 1897. нешто више од 2100 динара.

Поред ових и још неких градских школа, интелектуалном уздицању Крагујевца доприносе један семинар, повезан с гимназијом, за наставнике који су већ у служби, затим штампарија, два радикалска листа, »Таково« и »Потпора«⁶, читаоница и два певачка друштва. На земаљској скупштини свештеника, која је 1891. одржана у Крагујевцу и којој су присуствовала 292 свештеника, град су заступали високо образовани прота и 5 свештеника, душобрижници становника града и 11 околних села, која су везана за две градске цркве. Крагујевац је 1896. у 1796 кућа имао 13867 становника; од тог броја је уз припаднике православне цркве било 298 католика, 14 протестаната, 59 Јевреја и 369 муслиманских Цигана. Међу онима којима матерњи језик није српски било је: 124 разних Словена, 215 Немаца, 92 Румуна, 112 Цинцара, 121 Грк итд. По занимању је уписано: 95 официра, 127 подофицира, 950 војника, 39 жандарма, 20 свештеника, 10 књижара, 18 адвоката, 79 наставника, 141 државни чиновник, 270 пензионера и

У подлиску бр. 5 (1898) »Потпора« је објавила изврстан превод Шилеровог *Звона*.

КРАГУЈЕВАЦ, смотра трупа 1897. године.

пензионера, 185 угоститеља, 504 трговца. Крагујевачка царинарница забележила је 1897. године 277654 динара прихода, према 172668 динара у претходној години, али и градски расходи су порасли за једну трећину.

Крагујевац има три већа новчана завода који потпомажу трговину и занатство: Кредитни завод, основан 1885, са 700000 динара уплаћеног акционарског капитала, Друштво за штедњу и самопомоћ, од 1889, са 960000 динара уплаћених штедних улога, и Друштво за штедњу и кредит, основано 1894, са 740000 динара реесконта и друге пасиве, укупно са 2,4 милиона динара обртног капитала; ту су и четири мењачнице, које спољној трговини чине значајне услуге. Највеће индустријско предузеће у граду је парни млин, који је 1896, према плановима способног професора Селесковића, основала врло активна фирма Радовић и компанија. Целокупан технички уређај за његових шест спратова набављен је од чувене фабрике Г. Лутера у Брауншвајгу. Једна изванредна машина за испирање служи за пречишћавање пшенице, а млин поред тога поседује доста најсавременијих машина. За 18 радних сати млин може да самеле 100 квинтала, а ако непрекидно ради дању и ноћу - 200 квинтала. Електрично осветљење је увела нирнбершка фирма Шукерт и комп. Квалитет брашна је раван најчувенијим мађарским врстама и већ им значајно конкурише преко складишта која су основана у Крагујевцу, Београду, Смедереву, Пожаревцу, Пироту и другим српским градовима. Сутерен млина се користи као комфортно купатило с базеном за пливање. Осим тога у Крагујевцу постоје још два парна млина - од којих је један такође са купатилом - која производе брашно слабијег квалитета.

Од осталих индустријских предузећа ваља поменути: филијалу београдске ткачнице »Кромптон и Живковић«, са 50 разбоја и искључиво српским радницама; радионицу за рационалну производњу пекмеза од шљива, подигнуту 1897. на Становљанском пољу и снабдевену већим бројем парних котлова; сезонску кланицу за извоз живине; затим велику циглану на Чачанском путу, која сиромашним житељима оближње Палилуле омогућава пристојну зараду; фабрику керамике »Чумић и комп.«, која израђује лепе украсе од цемента и шарене подне плоче; значајну Фијалину фабрику кожа и једну пивару. Има и приличан број обућара, кројача и других занатлија, који на велико раде за ширу околину.

Међу 362 крагујевачка житеља који живе од земљорадње има неколико велепоседника који врло рационално газдују и, као на пример способни Божа Вуловић и либералски председник Скупштине Тодор Туцаковић (умро 1897), поред сопствених шума експлоатишу и државне шуме на Црном врху, на оближњој Бајчетини, Рамаћи и на Гледићким планинама - за израду дуга за бачве и сл. - или ради побољшања раса говеда увозе бикове за приплод из Алгоја и са мађарских добара надвојводе Албрехта. Корисна делатност »Кола јахача«, све нове и нове индустријске гране и нарочито развијен смисао грађана за заједницу обезбеђују главном граду старе Шумадије лепу будућност. Много се очекује од бочне железничке пруге према Босни, чија је изградња почела 1882. Већ данас се овом пругом за Београд и Будимпешту превози годишње 600—800 вагона пекмеза од шљива и 400-500 вагона свежег воћа, у вредности око 3 милиона динара. Извоз пшенице нема толики значај, јер парни млинови у граду прерађују готово све вишкове.

Крагујевачки срез са 80-90 душа на квадратном километру спада у најгушће насељене области Србије. Гајење житарица у округу је у сталном порасту; необрађене земље има још само у срезовима лепеничком, са 60-80, јасеничком са 50-60 и грузанском са 40-50 душа на квадратном километру, где се више пажње посвећује сточарству. Од 167577 хектара обрадиве површине овога округа, који обухвата 2295 km² и чије административно-политичке границе нису мењане досадашњим реорганизацијама, било је 1893. године⁷ под житарицама 70848 хектара, под повртарским културама 2408, под виноградима 4361, под воћем 14498 хектара. Под ливадама и детелином било је 24326, подпашњацима 18806, упарлогу 3825, пустопољине и сл. 8503 хектара. Исте године је убрано: кукуруза 360244, пшенице 160864, јечма 22086, зоби 26937, грожђа 19822 и шљива 996256 метарских центи.

⁷ Дајем ове статистичке бројке за пољопривреду из године 1893. ради упоређивања са каснијим, уз упућивање на ограде у погледу катастра наведене на стр. 163.

И поред лепе разборитости којом се одликују људи овог краја, са шумом се поступа сасвим неразумно. Без обзира на старост дрвета, узимао је раније свако шта му је требало, а много и расипнички се употребљавало дрво и за ограђивање необрађених парцела јаким плотом. Сигурно је да би било више од 25615 хектара само делимично лепо одржаване шуме кад стока не би лети обрстила готово сав младар. Према попису из 1896. године било је 6240 коња, 54777 говеда, 173240 оваца, 63760 свиња, око 8000 коза и 12533 кошнице, дакле готово 1000 мање него 1867. године. Стока се оставља на слободним лединама и пашњацима док год време то допушта, и, куд год крене, путник ће чути довикивање свињара и чобана, који се међусобно споразумевају и на невероватно великим удаљеностима. То је као нека врста певања, при коме онај који дозива ставља прсте у уши или савија шаке око уста да би својим снажним тоновима дао одговарајућу висину и оштрину. Ово пастирско певање, од кога ће ономе ко је близу уши да заглуњу, добија на већој удаљености неки елегичан тон. И девојке имају обичај да скраћују време таквим мелодијама или да измењују своја нежна осећања. У западном делу округа говори се меки јужносрбијански дијалект, и то на простору који је Вук обележио у свом *Рјечнику*. Говори се бијело, лијепо, дијете — уместо бело, лепо, дете као у источном, којим се служе чиновници и уопште писмени људи као говором који су у школи учили.

Мада се Крагујевац никад није одрицао своје наклоности према Радикалној странци, он се поноси тиме што Јована Ристића, некадашњег намесника и првака либерала, може звати својим сином. Кад сам на позив кнеза Михаила, поводом важне Преображенске скупштине у октобру 1861. дошао у Крагујевац, имао сам прилику да тамо и лично упознам овог истакнутог српског државника новијег времена, који је имао снаге и умешности да прогура предлог војног закона који је народу наметао велике терете. Макар и у кратким потезима приказати животни пут овог у највишој мери честољубивог Шумадинца, с његовим метеорским успоном, значило би писати новију историју Србије, с којом је његово име, и пре и после убиства кнеза Михаила, који га је високо ценио, па све тамо до важних догађаја за владе краља Александра, било тесно повезано. Још на многим страницама овог дела биће речи о његовом деловању.

Из спољног описа његова живота овде бих само поменуо да је Ристић рођен 1831. у кући сиромашних родитеља и да је своје више образовање стекао као државни стипендист у Хајделбергу, Берлину и Паризу. Владао је беспрекорно немачким језиком и на њему је написао једну књигу: *Die neuere Literatur der Serben (Новија књижевност Срба)*, која је доживела неколико издања. Већ неколико година после ступања у државну службу постао је начелник одељења у Министарству унутрашњих послова. Године 1860. Милош га је као секретара

капућеха је послао у Цариград, а кнез Михаило га је 1863. наименовао за тамошњег самосталног отправника послова. Од тада у свим збивањима важним по његову земљу налазимо Ристића у првим редовима. Његова активност као намесника за време малолетства кнеза Милана, кога је он 1868. лично из Париза довео на упражњени београдски престо; његова делатност пре, за време и после Берлинског конгреса; његово држање на Методијевој прослави 1885, у Москви, које је краљ Милан дезавуисао, а упркос томе му је после пиротске катастрофе 1887. морао поверити положај председника владе, а кад је Ристић убрзо морао опет да га напусти, поверио му је у врло критичном моменту 1888. и промену устава; његово наименовање за првог намесника после абдикације краља Милана и доживотно прогонство овога, које је Ристић потајно припремио у Скупштини; његово иступање против краљице Наталије, чиме је навукао мржњу и Милана и Наталије и нехотице допринео њиховом измирењу, па затим превремено довођење на престо једва седамнаестогодишњег краља Александра I, при чему је извршио насиље над радикалском већином у Скупштини - све је то у сувише свежем сећању, а с друге стране мотиви и појединости још су недовољно осветљени да би се могао дати објективан приказ свих тих догађаја, толико важних и за њега и за његову земљу. Кад дође време за то, биће то веома занимљиво. Осим тога, Ристић је испољавао и значајан списатељски таленат. О његовој политичкој делатности у последње време и о његовим историјским списима биће још речи у петој и шеснаестој глави треће књиге, где ћу дати и његов портрет.

Мада Ристић никад није био популаран, ипак се 4. септембра 1899, приликом његове смрти, и те како осетило шта је Србија изгубила у овом најзначајнијем представнику млађе генерације њених државника. Заборављајући некадашњи антагонизам, похитали су краљеви Милан и Александар из Ниша у Београд да би му на одру одали признање за оно што је учинио за нацију и круну. Сахрањен је уз највише почasti о државном трошку. И председник владе Ђорђевић му је на сличан начин одао признање у свом говору, који је завршио троструким »Слава му!«, док су се топовске салве сливале с одјецима бола како у бесконачној погребној поворци која је испунила улице од Саборне цркве до гробља, тако и у целој земљи.

Једног истинског патриота, који је за добро свог народа радио на скромном положају, у Берлину школованог директора крагујевачке гимназије Паштрмца, с којим сам 1860. и 1861. провео многе пријатне часове, године 1888, на жалост, нисам нашао међу живима. Његов отац, Милошев чувени барјактар, рођен у селу Паштрми, није умео, као ни већина јунака оног времена, ни да чита ни да пише; али је зато био херкулског раста и снаге: у многобројним борбама и јуришима носио је испред свих тешки, огроман барјак. Кад је под Милошем у борбама код Чачка убијен коњ, Паштрмац га је у паду задржао десном

руком, док је копљачом у левој пообарао неколико Турака и тако спасао потоњег кнеза. Умро је у Крагујевцу 1836. у шездесетој години живота.

Мада сам позив крагујевачких пријатеља прихватио једино под условом да се одустане од планираног банкета итд., био сам необично срећан што сам истакнуте људе овог града, који су ме при доласку љубазно дочекали и поздравили на железничкој станици, могао опет, сада без икаквих формалности, да видим окупљене око себе. Још једном сам им срдечно захвалио, нарочито команданту дивизије, руководиоцима арсенала, директорима школа, инжењерима и певачима, који су учинили да ми ово опроштајно вече остане у незаборавној успомени.

Ови последњи, са својим ваљаним хоровађом Хофманом, осветили су на Духове 1899. заставу коју им је поклонио мецена Андрејевић и с њом су се појавили у бакљади приређеној у част краљевског пара у септембру 1901. Том приликом је краљ Александар, одговарајући на поздрав који му је упућен, рекао да пут који он следи треба да обезбеди земљи трајан мир и консолидовање прилика, што јој је раније недостајало. Стога је дао нови устав, који ће, с једне стране, чувати сва грађанска права српског народа, а с друге обезбедити круни њен удео у вођењу државних послова.

*

Ноћ ужаса 11. јуна 1903. уништила је сва ова очекивања. Дванаестог јуна у 7 часова ујутру појавила се у Београду следећа декларација: 139

»Народу српском. Ноћас су погинули Краљ Александар и Краљица Драга. У овом озбиљном и судбоносном тренутку пријатељи земље и народа споразумели су се и образовали владу. Објављујући ово српском народу влада је уверена да ће се Народ искупити око ње и помоћи јој да се свуда у земљи одржи ред и безбедност. - Влада проглашава да од данас ступа у важност Устав од 6. априла 1901. године, са законима који су важили до 25. марта ове године. Народно Представништво распуштено Прокламацијом од 24. марта о. г. сазива се у Београд, за 2. јуни« (тј. 15. јун по новом) »ове године.«

Следе потписи министара: Јован Авакумовић, министар председник без портфеља; Љубомир Каљевић, министар спољних послова; Стојан Протић, министар унутрашњих послова; Ђорђе Генчић, министар трговине; генерал Јован Атанацковић, министар војни; др Војислав Вељковић, министар финансија; пуковник Александар Машин, министар јавних радова; професор Љуба Стојановић, министар просвете; Љубомир Живковић, министар правде.

Ова тешка катастрофа, као што се из наведене прокламације нове владе јасно види, била је непосредна последица државног удара, који је

краљ Александар извршио 7. априла 1903. Он је тада укинуо постојећи устав од 1901, ставио ван снаге низ закона донетих у међувремену, наименовао НОВ државни савет и расписао нове изборе за Скупштину. А тада је, као да се ништа нарочито није десило, вратио онај устав. Резултати скупштинских избора испали су врло повољни за владу и млади краљ се очигледно заваравало надом да је у њима дошло до израза стварно расположење народа. Али то је била кобна заблуда. Народна скупштина се без резерве сагласила са изјавом коју је после атентата издало Привремено намесништво, одала му пуно признање за испољени патриотизам у тешком тренутку и одобрила мере владе, којој је било поверено вођење послова до доласка новог краља.

Избор краља извршили су 15. јуна на потпуно легалан начин народни посланици под председништвом председника Државног савета, умереног радикала Велимировића, у Новом конаку, пошто су претходно Скупштина и Савет у одвојеним заседањима изгласали повраћај устава из 1888. године. Избор је најпре акламацијом и потом једногласно појединачним гласањем по прозивци пао на кнеза Петра Карађорђевића. Он се у то време налазио у Женеви и чим је телеграфски обавештен о избору, послао је у Београд следећу прокламацију: »Српском Народу! Милост Божија и воља Народна су Ме позвали на престо Мојих предака. Изјављујем да се подвргавам народној одлуци и да данас ступам на српски престо. Својом првом дужношћу сматрам да Ми ваља захвалити Богу на његовој милости и истовремено изражавам наду да ће велике силе признати Моје ступање на престо, до којег је дошло законитим путем, а ово утолико пре што сам одлучан да Србију приведем ери спокојства, поретка и благостања. Изјављујем да дајем Моју Краљевску реч да ћу поштовати права сваког поданика. Учинићу све од себе да будем уставни Краљ, чувар закона и благостања милог ми Народа. Зато овим Мојим првим прогласом захтевам од свих свештених лица, државних чиновника и војних команданата да остану на својим функцијама, препоручујем им да савесно обављају поверене им дужности и изјављујем да ћу предати забораву све личне догађаје који су се смењивали последњих четрдесет година под изузетним приликама. Сваки искрен Србин ће под Мојом владавином наћи неопходну заштиту за свој морални и материјални живот. Девиза Моје Династије увек је била: „За крст часни и слободу златну“. И са тим геслом, које Ме с једне стране везује за војску, а с друге за православну цркву, ступам на српски престо као *Петар I, Краљ Србије*. Молим Бога да излије милост на Мој Народ и шаљем свима Моје Краљевске поздраве.«

Сви објективни аустроугарски политичари мислили су да ће бити најбоље ако се према београдским догађајима заузме став потпуне неутралности, јер је пуна и непомућена сагласност између Аустро-Угарске и Русије у балканским питањима, која је на срећу тада

постојала, одстрањивала опасност да политичке трзавице изазване београдским догађајима пређу границе Србије. Краљ Петар је цара Фрању Јосифа обавестио о свом ступању на власт следећим телеграмом: »Хитам да Ваше Величанство обавестим да сам позван на српски престо. Изабран једнодушном одлуком Сената и Скупштине, намеравам да наставим традиције својих предака, и надам се да ћу Мојој Отаџбини донети слободу и срећу. Са пуно поштовања молим Ваше Величанство да на Мене пренесе она осећања симпатије која су Ваше Преузвишености гајиле према Моме Оцу све до његове смрти. Ако Ваше Величанство благоизволи подарити Ми ту симпатију, биће Ми олакшано испуњење Моје нове дужности. И намеравам и изван сам да ћу је заслужити.« На то је цар Фрања Јосиф, такође телеграфски, одговорио: »Његовом Величанству Краљу Србије у Женеви. Срдачно ганут утиском који је на мене оставило саопштење Вашег Величанства о ступању на престо, хитам да неодложно уверим Ваше Величанство о Својој потпуној благонаклоности. Нека би Ваша владавина била дуготрајна и срећна. Нека би испунила узвишену мисију да поново подари мир и поштовање несрећној земљи која је током унутрашњих немира пролазила кроз толика тешка искушења и нека је уздигне из стања најдубљег расула у које је недавно пред очима свега цивилизованог света гурнуо јединствен и од свих презрен злочин. У извршавању ове мисије Ваше Величанство може увек рачунати на Моју потпору и Моје пријатељство и бити уверено да ћу се непрестано од свега срца трудити да одржавам и учвршћујем везе доброг суседског пријатељства које одавно повезују наше две земље. Фрања Јосиф.« Царево благонаклоно прихватање, али истовремено и неприкривена осуда београдске ноћи 11. јуна, као и још оштрије речи руског цара, учинили су на све заинтересоване кругове најдубљи утисак. Била је то друга страна медаље исковане поводом ступања на престо краља Петра и наслућивање озбиљних догађаја који ће, сазревајући у септембру, тешко погодити српску армију. (О томе више у VII глави треће књиге.)

Изгнанство је овог краља учинило идеалистом; он је у најприснијем пријатељству с Пјером Лотијем, славним песником и путописцем, а раније је био и искрен обожаваолац црногорског кнеза Николе, који је такође био песнички настројен и који му је приликом ступања на престо телеграфски честитао: нада се да су тешка времена за српски народ прошла и да је на помолу лепша будућност за све Србе од Јадранског мора до Дунава. Пријатељство између Србије и Црне Горе треба убудуће да буде нераскидиво. Сав црногорски народ жели срећну будућност краљу Петру, зету и вољеном брату кнеза Николе.

Краљ Петар је рођен 1846; као најстарији син српског кнеза Александра Карађорђевића, прогнаног из земље 1858, он је већ у родитељском дому у Темишвару добио, под надзором своје умне мајке

Персиде, узорно васпитање, које је, као и његов млађи брат Арсен, наставио у Женеви и Паризу. У Паризу је против воље свога оца, који је више мислио на стицање материјалних добара, ступио у француску Легију странаца. У њој се борио кратко време у току 1870. године. Година 1875. затиче га у редовима босанских устаника. Командовао је једном четом у близини хрватске границе, у којој је било око 150 бораца, окупљених из разних крајева и разних држава. Кнез је у потпуности сачувао свој инкогнито, и нико није ни слутио ко се крије иза тобожњег француског капетана »Мерсунис«-а. Људи су се једино чудили што је располагао знатним новчаним средствима. За време ове кампање кнез Петар је подносио и најтеже напоре, и заједно са својим људима спавао и у најхладнијим зимским ноћима на голој слами. То и победоносне битке које је водио против Турака донели су му убрзо неподељене симпатије. Саборци су тада ипак сазнали ко је он, и то захваљујући околности што је у одред стигао неки плаћеник с намером, КОЈа је случајно откривена, да га убије, али пре него што је ишта учинио убијен је он. Неколико година касније, кнез Петар је за споменик своје деди Карађорђу на тлу Србије понудио износ од 50000 франака.

Краљ Петар I је средњег раста, витак човек лепих црта лица српског типа. Тамна коса, кратка брада и бркови почели су да седе; иза његових мало оштрих кретњи назире се војничка прошлост. У Женеви је становао са својом супругом Зорком, старијом сестром данашње италијанске краљице и мајком његове деце. На мајку налик дечаци Ђорђе и Александар васпитавани су у руским институтима о трошку цара, а једина кћи Јелена код своје тетке у Петрограду. Краљ Петар је ванредно образован, једноставан и озбиљан; у Женеви је дуго становао у непосредној близини руске цркве у једном скромном хотелу, у чијим је ограниченим просторијама примао углавном само чланове породице Олденбург, с којом је био у присном пријатељству. Време је прекраћивао бавећи се руским језиком, литературом и музиком. Поред српског, немачког и мађарског језика, краљ Петар, као човек из отмена света, говори изврским француским језиком. Али ма колико се радо кретао у отменим круговима куће Олденбург, био је због своје приступачности и пријатне нарави врло омиљен и код нижих класа и у радничким круговима.

Као ни остале балканске државе, ни Србија није за своје владаре земља равноммерног мира и спокојства. Кад су 10. августа, у пратњи његовог брата Арсена, као верног Екарта, стигли чланови његове породице, од којих је дуго био одвојен, краљ је у одушевљеном поздраву упућеном његовој деци видео гаранцију њихове будућности. Председник владе Авакумовић је изјавио да су у принцу утеловљене наде српског народа, коме је Бог повратком династије Карађорђевића указао милост. Престолонаследник је одговорио да је ступањем на тло Србије испуњен његов животни сан и завршио наздрављањем краљу. И

приликом пријема активних и резервних официра у новом двору, краљ Петар је изразио своје задовољство што их све, ношене једним духом, види окупљене око себе да би у свој круг примили његовог сина. Министар војни Соларевић је одговорио у име свих официра да војска и официрски кор примају младог престолонаследника с одушевљењем и с једнаком љубављу с којом га краљ њима предаје. Дванаестог августа, на великом ручку у двору у част краљевске деце и кнеза Арсена, на здравицу председника владе краљ Петар је одговорио: да он и његова деца врло добро знају да им је српска земља колевка и дом, а српски народ и отац и мајка. »Ја сам Их« (своју децу), наставио је краљ, »довео у Србију да у њој расту напоредо са друговима Својим, који ће од нас старијих примити аманет старања о будућности Отаџбине... Породица Краља Србије биће увек прва српска породица и српски Краљевски Двор биће огњиште и расадник свега што је достојно имена српског... Српски Народ и Моју Династију везиваће не само важни интереси Отаџбине, преданост њој и заједничка служба њеној будућности, већ и идеалност и узвишеност живота у Породици...«

Србија је, као што је познато, претежно демократска земља. Већ при првом обиласку северне Шумадије, у августу 1903, краљ Петар је желео да упозна најзначајнији арсенал земље, Крагујевац. На путу тамо, у селу Кутлову, где је пред тамошњом механом поглавар државе мало застао са својим колима, један сељак му је у разговору рекао да народ још није довољно развијен за велике слободе које је добио и да би их краљ морао мало ограничити, на шта му је овај одвратио да се за слободу народ може само у слободи васпитати. Ако би је појединци и злоупотребили, већина нације ће је ипак умети да цени. Ако ствари не иду онако како би требало, никад за то није крива слобода, већ само они који слободу неће и не разумеју.

Приликом пријема официра у Крагујевцу, чији је говорник изјавио да се сви официри стављају краљу на располагање, овај краљ, кога је један део штампе одмах после ступања на престо назвао »владаоцем преторијанаца«, рекао је следеће: »Данас заиста живимо у судбоносно време. Потребни су велика памет, рад и енергија да би се добро и срећно крманило српским државним бродом. Нашој Отаџбини ће можда ускоро бити потребне наше услуге. Надам се да ћете сви ви увек као прво имати пред очима интерес нације.«

Увече је у част краља приређена бакљада. Професор Марјановић је поздравио краља говором у коме је рекао да би краљ морао бити носилац идеје великог Карађорђа; он мора развити заставу слободе на Балкану, јер ће само тако Српству моћи да процвета будућност. Краљ је одговорио да сви морају сарађивати на добру нације. Сви грађани су му драги пријатељи, у томе он не прави никакве разлике. Свако мора радити према свом нахођењу, јер он жели и воли слободне грађане.

Ако су краљ и народ јединствени, тада су дати сви услови за срећну и блиставу будућност.

Али убрзо после преузимања власти краљ Петар се већ нашао у врло тешком положају. Официри који су учествовали у убиству краљевског пара и који су у прво време задржани на својим положајима, намеравали су да наметну своју вољу владоцу, који још није био довољно упућен у односе у војсци. Прво су покушали да пониште већ званично објављено наименовање војног аташеа у Цариграду, потпуковника Лешјанина, за маршала двора, јер је овај као син заслужног генерала Милојка Лешјанина и као зет ранијег шефа краљевог кабинета Недељковића био, наводно, љубимац Александра Обреновића. С друге стране, велика већина српског официрског кора која није учествовала у завери претила је, у интересу угледа војске, масовним повлачењем ако завереници не буду предати редовним војним судовима и не буду кажњени по закону. Да би некако изгладио жестоки спор, који је због угушивања непокорности претио да доведе до хапшења, председник владе Авакумовић се лично упутио у Ниш, одакле је краљ Петар, према програму, наставио своје путовање у Алексинац и Прокупље, пошто је претходно представио млађим официрима престолонаследника као њиховог будућег друга: »Ми стари ћемо се повући са животне сцене пред вама. Ви сте будућност Србије и Српства. Волите се стога и живите већ сад у слози.«

На рођендан престолонаследника, 9. септембра, одржана је у логору на Бањици, у присуству краљевске породице, чланова владе и свих официра београдског гарнизона, парада трупа, на којој је краљ Петар прочитао војну заповест о ступању његовог сина у српску војску, уз одушевљено одобравање. Оно је достигло врхунац кад је министар војни, генерал Соларевић, предао пушку престолонаследнику, који је у војску примљен као пешак, и позвао га да настоји да као будући врховни командант својим војничким врлинама буде светао узор војсци. Престолонаследник је по војнички захвалио и придружио се трупама да би, уз клицање њихово и присутне публике, продефиловао поред краља. Овај лепи дан за главни град Србије, окићен заставама, завршен је свечаним богослужењем у Саборној цркви. Седми пешадијски пук је тада добио име краља Петра, Осамнаести принца Ђорђа, Шести принца Александра и Осми кнеза Александра. Службене новине су истог дана објавиле многа унапређења.

Расцеп у официрском кору, који је тада бројао округло 1300 људи, требало је по једнодушном мишљењу краља и првака свих политичких странака у земљи да изглади следећа потпуно парламентарна влада у Скупштини, која је на краљеву иницијативу превремено сазвана већ за 29. септембар.

Да не бих одступио од првобитног плана овог дела, приказ развоја Краљевства у свим културним правцима до данас остављам за трећу

књигу *Држава и друштво*, мада би већ сада имало много шта похвално да се каже о владавини краља Петра, као на пример то да је он 20. августа, одговарајући на поздрав председника Савеза земљорадничких задруга, у свом дужем говору нагласио да ће убудуће свака влада морати да усмери своје напоре на успешан развитак народне привреде. На том врло важном задатку водећу улогу ће узети на себе држава тиме што ће организовати пољопривредну наставу, изводити веће културнотехничке радове, потпомагањем задругарства омогућити добијање јевтиних кредита и што ће организовати државне заводе за осигурање пољопривреде. Овај краљев говор дочекан је у аграрним круговима Србије с највећим задовољством, јер је показивао краљево озбиљно, схватање питања о којима је реч, као и његово широко и свестрано образовање и разумевање за све гране државне управе.

*

Јутро 4. августа 1897. затекло ме је са професором Селесковићем на оном истом, недавно поправљеном милановачком друму којим сам још 5. септембра 1861. са уметнички настројеним саветником Јованом Гавриловићем из Крагујевца путовао у 7 km удаљени Дивостин, да бих погледао тамошњу црквицу, која је била предложена за реновирање. Обрасла у плаве пузавице, живописна рушевина је надалеко била чувена по својој неоспораваној чудотворности. Мада јој је купола била већ толико накривљена да је сваког тренутка могла да се сруши, под њом су лежали болесници који су довођени чак и из врло удаљених места; поред њих су палили свеће, а њихови пратиоци су у оближњој механи чекали њихово излечење до следећег дана. Као што сам већ чуо, па и сам видео, мој савет је послушан. Сељаци су се дуго опирали рушењу њихове чудотворне црквице; најзад је ова архитектонски безвредна грађевина ипак срушена, а камени блокови су употребљени за изградњу цркве Св. Константина и Јелене, која је са куполом и торњем завршена 1872. и потчињена манастиру Драчи, удаљеном 4 km у правцу југоистока.

140

Ово у песмама опевано светилиште на извору Драче, испод 466 m високе Рујевице, саградио је 1735. поменути обор-кнез Станиша Млатишума, од кога су Турци зазирали, и који га је посветио св. оцу Николи; црква је грађена каменим квадерима, без везивног малтера; стога је брзо оронула, па ју је војвода Тома Вучић Перишић (XIV глава) обновио. Тамо су нам показивали гробове Јована Добраче, који се одликовао при одбрани Крагујевца и у одсудној бици против надмоћнијих Турака на брду Љубићу код Чачка 1815, затим једног исто тако храброг брата кнегиње Љубице. На његовом надгробном споменику стоји следећи натпис: »Овде почивају кости Јована Вукомано-

141

вића, рођ. у селу Срезојевци рудничке нахије, који је, борећи се против Турака раме уз раме са својим зетом, кнезом Милошем Обреновићем, пао код Пожаревца год. 1815. у 23. години свога живота.« Његова сестра, српска кнегиња Љубица, подигла му је овај споменик 30. јула 1825 (стр. 168). За цркве у Дивостину и Драчи везано је 10 села са 810 кућа. Манастир Драча је 1888, поред готовинског капитала од 10300 динара, поседовао 28,6 хектара ораница, 47 хектара ливада, 14 хектара воћњака и винограда, 100 хектара шуме, 9 различитих зграда, воденица итд. Његов игуман и три калуђера располажу годишњим приходом од просечно 4000 динара, који је у приличној равнотежи с издацима.⁸

У селу Кикојевцу, које лежи на путу према југу и припада већ срезу гужанском, рођен је 1761. теолог Вићентије Велимировић, који је у једном дивном рукопису, сачуваном у Студеници, подробно описао пренос моштију св. краља Немање у овај манастир. Он је тамо живео као калуђер, а покопан је у Враћевшници 1806. године. Код гробља села Баре, с његовим високим и уским, за овај крај управо типичним надгробним споменицима, одваја се према западу, овде изврстан, пут за Баре, удаљене од Крагујевца 20 km; то је најпознатије светилиште у рудничким планинама.

Прошавши поред једног старог коша који је припадао кнезу Карађорђевићу и поред примитивних пећи код Љуљака у којима се тамошњи лепи креч пече на велико, прешли смо, путујући стално уза саму Гржу, преко Вртице; десно од ње уздиже се 428 m високо брдо Ковиљача, где у храстовој шуми расту врло укусне гомољике, које могу да постану предмет уносне шпекулације. Мало северније, у
142 оближњој Каменици нађене су урне с пепелом, скелетима и исписаним каменима, које указују на неко тамошње римско рударско насеље. Четири километра даље, после кратког одмора у сасвим пристојном хану поред пута, скренули смо у живописну клисуру ка манастиру Враћевшници. Један од вазала цара Лазара, можда господар оближњег
143 града Остружнице који лежи на једном купастом брду, пошао је, кажу, са својим потчињенима да се придружи српској војсци, која је против султана Мурата кренула у пресудни бој између Крста и Полумесеца. Витез је на челу својих ратника хитао да се одазове позиву свога владара; међутим, удаљивши се свега неколико сати од свога двора, сетио се да у превеликој журби тога дана није нашао времена да одслуша службу божју. Како да се нада помоћи свога свеца ако не поправи то што је пропустио? Он се стога вратио, скрушено се помолио господару битака за себе и за своју земљу, коју су угрозили неверници. С повраћеном вером, поново полази на пут; али тек што је кренуо, срео је разбијене српске коњанике, којима су турски гониоци

⁸ »Гласник«, св. 62, 1885.

били за петама. Битка на Косову била је већ изгубљена, судбина Српског Царства за неколико векова унапред запечаћена. Витез са својим људима још једном окреће назад, провиђење га је спасло сигурне смрти. Кад су се вихори битке смирили, он се сетио завета који је дао у невољи. На месту на коме се сетио пропуштене службе боже подигао је из захвалности манастир и назвао га Враћевшница, јер се одатле вратио. Један натпис који је 1737. обновљен по налогу карловачког патријарха Арсенија IV наводи као ктитора цркве великог челника Радича Поступовића, који јој је истовремено (1431) доделио села Горњу и Доњу Враћевшницу, Брестово, Куковље код Рудника и Белућу са својим тамошњим двором и виноградима. 144

Али слава Враћевшнице се не заснива само на предању већ и на значајној улози коју је од 1806. играла у устанку, тесно повезаном с њеном новијом историјом. Кад су калуђери Царске лавре Студенице у суботу уочи Духова 1806. побегли пред насиљем турских дахија, они су мошти св. краља Стефана Немање пренели оданде у Враћевшницу, где су и остале све док им 1813. није нађено сигурније скровиште у Срему. На Калипољу, пола часа јужније од Враћевшнице, Карађорђе је 28. маја 1812. на свечаном скупу саопштио најистакнутијим српским војводама оговарајући члан Букурешког уговора о миру и у присуству руског изасланика грофа Ивелића прикачио им на груди ордење којим их је одликовао цар. У исто време послао је у Цариград прваке Ражањског, Протића и Јевтића да упознају султана с народним жељама. Али кад је следећа година уместо испуњења тих жеља донела поновно ропство, у Враћевшници је јавно речено да је и судбина свештенства нераскидиво повезана са слободом нације.

И заиста је 1815. године, године двоструког пролећа за Србију, архимандрит враћевшнички Мелентије, рођен 1776. у суседном селу Врбави, одушевљено, са крстом и мачем у руци, појахао на челу устаничких чета, које је кнез Милош на Цвети у Такову позвао у борбу за ослобођење од турског јарма. Отаџбина је ослобођена, косовски пораз освећен ватром патриотског одушевљења, запаљеног и гајеног на светом месту, чији настанак предање повезује с битком на Косову.

Као већина српских манастира, и Враћевшница лежи у једном планинском усеку, испуњеном бујним воћкама и старим орасима. Ја сам је угледао тек кад смо стали пред манастирску капију. Црква, једноставна базилика од брижљиво тесаних блокова на богато профилисаној високој сокли, са петостраном олтарском апсидом, својим стилем одговара отприлике времену које се наводи у предању. Бочне стране њеног брода прекидају лезене, које испод кровне опшивнице повезују непрекидни лучни фриз. Фреске у унутрашњости цркве спадају у оне малобројне које је мимоишло бесно турско разарање. Наспрам северне стране цркве диже се једноспратна зграда, коју је 1825. изградио Милош у стилу крагујевачког конака. Он је често 14f

боравио у тишини међу манастирским зидовима. Осим успомена на најславнија дела његове младости, они су крили и њему драге реликвије — посмртне остатке његове мајке Вишње, која је овде покопана 1819, и његове дече Гаврила и Марије. Кад се седи Милош вратио из двадесетогодишњег изгнанства, одмах је почео да води бригу о овој црквици. Он ју је одредио за вечну кућу себи и својој породици. Напаћени кнез је хтео да почива поред своје мајке, поред Мелентија — свога духовничког брата по оружју, у срцу своје вољене Шумадије. Западни портални зид нашао сам у мају 1860. разваљен и грађевински материјал припремљен за доградњу једног додатка према пројекту окружног инжењера Петровића.

У игумановом конаку ме је посебно интересовао животно верни портрет Мелентијев. Маркантне црте су одавале велику енергију и племениту мужевност; у сјајним очима и наfino оцртаним уснама као да се чита чврста одлука: »Ја нећу више да будем свештеник раје, ропског стада!« Кнез Милош је често умео сурово да кажњава кривце и противнике; али знао је и да награди. Тридесетог априла 1831. дао је да се Мелентије у Цариграду рукоположи за првог аутокефалног митрополита Србије; али већ 1833. овај патриотски црквени кнез сахрањен је у Враћевшници.

Све знаменитости у турском стилу уређеног конака показао ми је Викентије, који је због своје често испољаване привржености династији Обреновића био под кнезом Александром потиснут у позадину, а после Милошева повратка наименован за игумана манастира Враћевшнице. У свечаној одаји изненадила ме је декорација, која је деловала, рекло би се, пагански. На плафону у резбареном дрвету огроман, шарено обојен лик Сунца са златножутим ореолом, азијатски теписи, ниски миндерлуци — све је то подсећало на оријент, чији човек у пасивном посматрању, уз чибук и наргиле, пропушта испред себе једну културну епоху за другом. Последњих тридесет година, које су више него цео век пре тога европеизирале Србију, темељито су измениле и лик Враћевшнице.

Кад сам у септембру 1888. поново посетио манастир, нашао сам црквени брод продужен за два лезенска поља, над новом припратом једну доградњу у виду куле и над порталом натпис да је Милош Обреновић I, српски кнез, обновљо овај прослављени манастир за покој душе мајци својој Вишњи. Уписана година 1859. обележава почетак радова, који су се протегли до 1870. Од старијих стамбених зграда остали су само стара јужна економска зграда с ћелијама за калуђере, трпезарија, кухиња, винарски подрум, отворена веранда на дрвеним стубовима и мали, сада запуштени конак за госте; ишчезао је, међутим, историјски конак *alla turca*, у коме су повремено боравили Милош и Мелентије. Игуман Гаврило, који ме је врло љубазно примио, становао је у једној новој, кулом украшеној једносратној згради, која својим спољним изгледом и унутрашњим уређењем јако подсећа

на дворце богатијих мађарских велепоседника. Просторију намењену високим гостима украшавају портрети Мелентија, умног карловачког архиепископа Стратимировића и других славних Срба. У орману за опрему видео сам већином поклоне из Русије: књиге, иконе, скупоцене крстове, путире и олтарске прекриваче новије израде.

Изгледа да је игуман, још у младалачкој снази, био углавном заузет привредним бригама, јер је један од његових духовника боравио ради ширег образовања у београдској богословији, други у неком далеком винограду, док су се у кући поред домаћице налазили једино дечаци из оближње сеоске школе који су се овде припремали за калуђерски позив. У тако богатом манастиру као што је овај, увек има много посла. Браћевшница, која од 1883. припада жичкој дијецези, води душебрижништво за 13 места са 837 кућа, затим управља пословима на 20 хектара ораница, 3 хектара ливада, 5 хектара воћњака и винограда, 250 хектара шуме, 2 воденице, 1 механи, знатним сточним фондом итд., а уза све то она се због скуких новоградњи увалила у дугове, а времена, како ме је уверавао забринуту игуман, нису баш најбоља!

Ја се лично у новој згради нисам тако пријатно осећао као раније у старој. У много чему је била пренаглашена материјална страна ствари. Правио сам скицу живописног манастирског дворишта и погледао сам према гробу Милошеве мајке. Ниједна од извршених промена није га се дотакла. Она и даље лежи под црвеном мермерном плочом, али на њој једва да би се неко слово могло прочитати. Новосаграђена кнежевска гробница, у којој је према Милошевој замисли требало сахрањивати све Обреновиће, остала је до данас празна. Он сам почива у београдској Саборној цркви, његова супруга Љубица у сремском манастиру Крушедолу, његов син Милан у Палилулској цркви, а његов несрећни следбеник Михаило такође у Београду, поред Милоша. Краљ Милан је сахрањен у манастиру Крушедолу, а последњи Обреновић, краљ Александар, са својом супругом Драгом у београдској Палилулској цркви!

Идући даље према западу уз реку Гржу, стигао сам након једног часа у Доњу Црнућу. Јужно од ње лежи Белопоље, место где је деспот Стефан Лазаревић 8. јуна 1427, неколико недеља пре своје смрти, примио једно дубровачко изасланство. Овде сам (1860) скренуо у питому долину Горње Црнуће, уоквирену благим брежуљцима, који се према северу завршавају 918 m високом сијенитскопорфирном купом Вис. Ово тихо месташце звало се некад Белућа, али је прекрштено у Црнућу, пошто су сви за оружје дорасли мушкарци изгинули на Косову пољу. Великог челника Радича, који је под Ђурђем Бранковићем живео у овом крају - можда на оближњој »Градини« (?) - Стојан Новаковић⁹ назива једним од најхрабријих и најмудријих јунака свога

⁹ »Гласник«, св. 50, стр. 122 и даље.

БРАЋЕВШНИЦА, Мелентије,
први митрополит
ослобођене Србије.

времена. Народне песме га опевају као »Змаја Облачића« или »Облачића Рада«.

Према једном поузданом историјском извору, овај Радич се 22. јула 1413. код Софије успешно борио на страни султана Бајазита против његовог побуњеног брата Мусе. Он је командовао десним, а српски кнез Ђурђе Бранковић левим крилом; Муса је погинуо на бојном пољу. Деспот Стефан Лазаревић подарио је Радичу 77 (?) села у области Браничева, Кучева и Млаве, а Бранковић је потврдио ове поклоне једном повељом издатом у светогорском манастиру Кастомониту (1429). Овом светилишту, које је лично посетио, Радич, је, како наводи руски путописац Успенски, године 1428. поконио 20 и 1433. опет 22 фунте сребра, платио је рестаурацију цркве и одредио да манастирско веће отада сачињавају игуман и 6 калуђера. Ови чести поклони у сребру дају основа за претпоставку да је Радич поседовао руднике у суседним Краснојевцима (XIV глава). Последњи пут његово име се јавља у једном уговору између Ђурђа Бранковића и Венеције, међу великашима који су потписали овај уговор 26. августа 1435. на

двору у Смедереву. Његова титула »велики челник«, коју су Дубровчани превели са »comes palatinus«, одговарала је отприлике мађарском »палатину«. Било је то подражавање византијског дворског звања, које је од времена краља Милутина било напуштено, али га је Бранковић поново доделио Радичу, а на једном дубровачком документу из године 1445, носи га и неки војвода Михаљ. И данас још живе у Црнући Маринковићи, који тврде да воде директно порекло од великог челника Радича и да им је презиме било као и њему: Поступовић. Један од њих је 1813. Милошу Обреновићу, који је тражио где би склонио главу, уступио кућицу са вртом и нешто оранице под јединим условом да манастиру Враћевшници плаћа годишње пола дуката. Тако је овај потомак чувеног палатина Радича показивао сличну љубав према манастиру као и његов славни предак.

На једној узвишици изнад села стоји имање на коме је боравила кнежевска породица. Са планине се све до њега спушта густа шума, а с друге стране га окружују ливаде, плодне оранице и воћњаци. Стамбена зграда има једно предсобље са уобичајеним огњиштем, једну дневну собу, сада прилично голу и хладну, и једну мању одају с орманом у турском стилу и лежајем на коме је спавала прва српска кнегиња. Не мало ганут напустио сам ове скромне просторије, у којима су у Милошевим грудима сазревале одлуке спасоносне за његову отаџбину! Вапаји нападеног народа допирали су овамо, и до оне јабуке мало подаље од куће, под којом се несаломљиви кнез 1814. често договарао са својим поверљивим присталицама. Из Црнуће Милош се преселио у Таково; као ослободилац Србије и победник вратио се у мирно село.

ВРАЋЕВШНИЦА, манастирско двориште и капела Обреновића, 1888.

Лепе, уредне куће у Црнући, њена лепо обрађена поља, благостање које се у свему огледало сведоци су захвалног сећања и посебне бриге кнежевске породице о овом селу.

Из Црнуће сам се вратио у Баре, да бих преко Мале Врбице и Великог Шења стигао у Тополу, која се у новијој историји Србије тако често помиње. Споредни пут који се одваја према северу довео нас је после пола часа на једну узвишицу, са које сам угледао далеки Котленик код Карановца. Ваздух је на том месту био засићен пријатним мирисом јасена у цвету. Затим смо пролазили кроз дивне храстове и букове шуме, са великим чопорима свиња. Кад сам 1889. поново пролазио овим крајем, шума је већ било мање, а обрађених поља више.

Десно од нас је остала црква изграђена 1877. у готском стилу, затим Лужнице, које од пре кратког времена имају парни млин, па онда Пајазитово, у чијем имену има звучне сличности с именом султана Бајазита, па Чумић (Лимовац са специјалне карте), са скромном црквом Св. Петра и Павла саграђеном још 1844, где смо изишли на главни друм, у Божурњи прешли Јасеницу преко дрвеног моста, који је касније замењен чврстом гвозденом конструкцијом, и потом се нашли на циљу нашег пута.

Кад смо стигли у Тополу, живописно смештену на једној високој равни, мало сам отпочинуо у тамошњој механи. Још у то доба је то било угледније месташце, а данас у општини живи 2800 душа и од 1894. има банку за штедњу и узајамну помоћ са 300000 динара годишњег промета. Да Топола није Карађорђево родно место, како се то раније претпостављало, данас је ван сваке сумње. Као што је доказао Ђукић¹⁰, велики српски борац за слободу угледао је свој први дан живота 1752. у Вишевцу, окруженом густом храстовом шумом, где се његов отац доселио из Васојевића у Црној Гори. Породичну кућу Карађорђевића купио је кнез Никола и у знак поштовања дао је да се она рестаурира. Вишевац лежи источно од Тополе, на путу за Рачу и Крагујевац, 3 km од Новог Села, које је у част краљице Наталије прекрштено у Наталинци. Високи зидови са угаоним кулама окружавају Карађорђев дом и омиљено место боравка његовог сина, кнеза Александра, који је умро у изгнанству. О Карађорђевој правичности говори чињеница да је наредио да се његов рођени брат обеси на великој капији конака зато што је, угледајући се на Турке, обешчистио једну девојку у селу. Године 1860. кућу сам видео још намештену — једноставно, али удобно. Због наводног учешћа породице Карађорђевића у припремању атентата на кнеза Михаила, кућа је 1868. конфискована, а 1877, за време угушивања побуне која је у корист кнеза Петра избила у Тополи, била је опустошена.

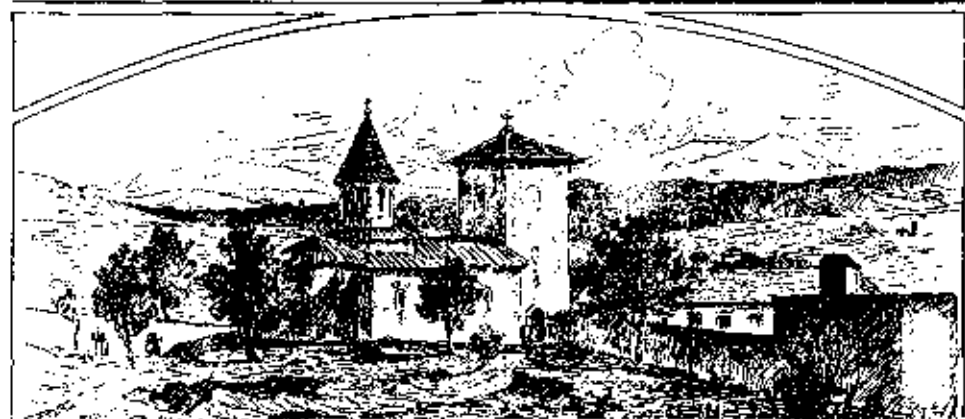
Поред оближње месне школе ограђене зидом стоји Богородичина црква, коју је Карађорђе саградио 1811. године. Она је мала и тесна,

¹⁰ »Österr.-Ung. Wehrzeitung«, 1884, No.24.

ЦРНУЋА, кућа у којој је Милош станао.

Краљ Александар полаже венац на.
Карађорђево гроб, 189Ж'

ТОПОЛА, Карађорђево конак и црква на гробљу.

дневно светло се с муком пробија кроз уске прозоре и да није вечитог кандила, тешко би се у њој ишта разазнало. Један зрак светлости пада на црвену мермерну плочу десно од улаза; она покрива кости јунака шумовитих брда, вође првог, несрећно завршеног српског устанка. У Великој Плани, која је данас постала важна као место где се железничка пруга од Београда преко Смедерева прикључује нишкој прузи, у ноћи између 24. и 25. јула 1817. Вујица Вулићевић, до тада одани војвода Карађорђевић, чија је храброст проверена код Смедерева и на Делиграду (1813), убио је овог првог борца за српску независност. Карађорђе се у споразуму са грчком хетеријом, која је планирала ослобођење своје земље, био вратио у Србију да би поново отпочео рат с Турцима, а то није ишло у рачун ни Турцима, ни народу који је био преморен, а најмање Милошу Обреновићу, који је тек доспео на власт. Да ли је овај последњи био непосредно умешан у ово мрачно дело, у то се овде нећемо упуштати; главу свога супарника Карађорђа, која је њему била послата, предао је београдском везиру, а овај ју је скалпирану послао у Стамбол, где је неколико дана била изложена на капији сараја. Леш је био покопан на месту извршеног дела и доцније пренесен у Тополу. На месту атентата издајник Вујица је следеће године подигао »цркву покајницу«, једну дрвену капелу, у коју је народ у масама долазио на ходочашће.

Надгробна плоча у Тополи сведочи о Милошевом настојању да скине са себе сваку сумњу о учешћу у Карађорђевом убиству. На њој је натпис који је састављен по његовом наређењу и који гласи: »Овди леже кости Георгија Петровића Чернаго, подавахаго сербскому народу на чаток ко избављенију у 1804 љету, бившаго по том верховним вождем и господаром до 1813 љета тогоже народа, а у овом наведен интригама непријатеља србских, уклонисја у Австрију и отуда после единогодишњаго ареста преселисја в Росију, гдје с возможноју почестију от правитељства примљен, но неизвјестно из какова узрока избјеже отуда и в Србију возвратисја и овди от турскаго правитељства усјеченијем глави живота лишисја јулија 1917 године.«

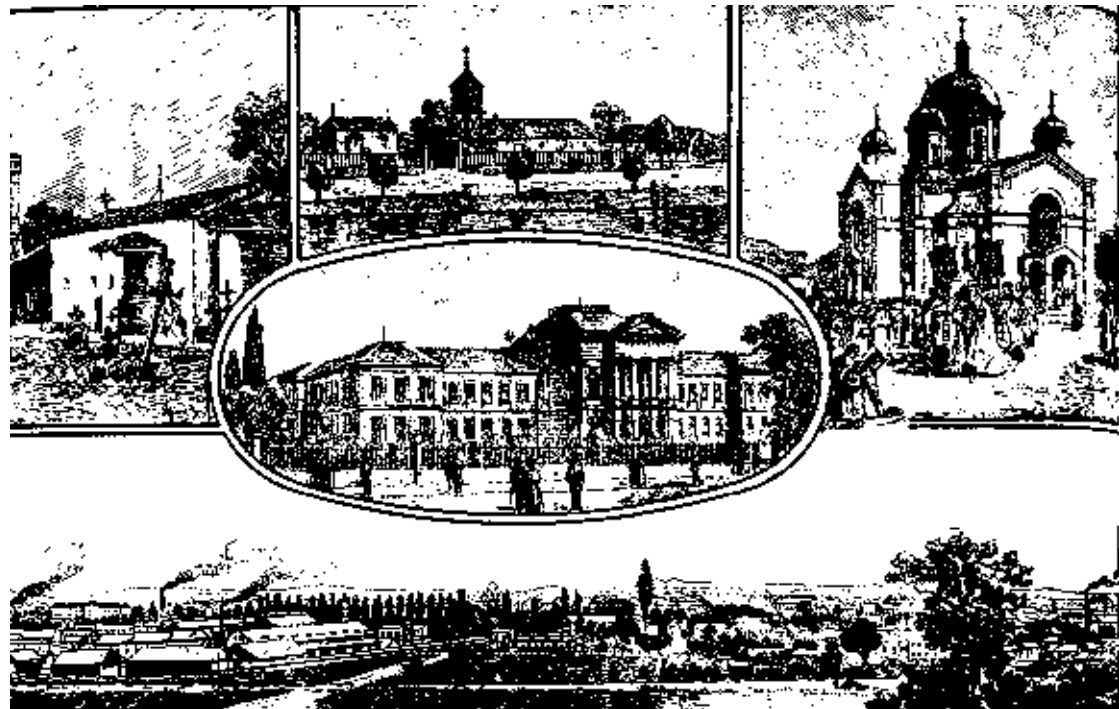
Тако сам у размаку од два дана стајао над гробницама двеју династија које су наизменично владале Србијом и које су основала два човека једнака по свом ниском пореклу, али различита по свом карактеру и завршетку живота. Први је започео устаничке борбе и у стравичном вртлогу битака стално стајао на челу; други је, повезујући једнаку храброст са изузетним смислом за дипломатско тактизирање, устанак наставио с великом умешношћу и успешно га привео крају. Први је пао од руке убице, да би му потом глава као победнички трофеј била истакнута на улазу султанове палате у Стамболу; други је, умирући као кнез и предајући на самртничкој постељи престо своје сину — не слутећи ништа о његовој грозној смрти од руке убице - видео пред својим духовним очима његову блиставу будућност! Толико различити у живљењу и умирању, Карађорђе и Милош су се ипак

подударали у једном - у дубоко укоренејој мржњи према Турцима и у жаркој жељи да своју заједничку отаџбину виде независну, снажну и срећну! Вероватно су слична осећања навела краља Александра да за тренутак заборави стару породичну омразу, кад је 7. септембра 1893. полагао венац на гроб несрећног претка Карађорђевића.

Тада су озбиљни, патриотски расположени српски државници намеравали да младог краља ожене Јеленом, кћерком јединицом претендента на престо Петра Карађорђевића, али његов отац Милан је осујетио овај мудри политички план, чијим би се остварењем Александар и Обреновићи вероватно спасли свога трагичног завршетка, а Србија би свакако била поштеђена оних дана пуних тешких искушења! На слици у овој књизи овековечен је чин на Карађорђевом гробу, за чији ми је приказ краљ Александар 1897. лично предао свој портрет из тих дана начињен за сликара Гаузеа; то показује да се млади владар, који је у последње време приказиван у врло неповољном светлу, одликовао и неким лепим витешким особинама, које се, на жалост, због кобног утицаја његове супруге, нису могле даље развити. Ако игде, овде сигурно важи оно »cherchez la femme!« или тачније: »les femmes!« Јер ни краљицу мајку Наталију објективан судија не може ослободити прекора што баш она, која је из дугогодишњег општења морала познавати лоше карактерне особине своје дворске даме Драге Машин, није сачувала младог неискусног Александра од опасног приближавања овој лепој, али врло честохлепној жени! Темпераментна, иначе поштовања вредна бивша краљица, која није била одгојена за дворски живот, а још мање за престо, свога сина је прекомерно волела, као што је његовог лакомисленог оца страшно мрзела, и Драгу у почетку симпатисала, а касније дубоко презирала. Кад је Наталија, која је са својим Сашом дошла у сукоб због његовог кобног брака, како ми је причао управник града Београда Маршићанин, у писму захтевала од сина да отера Драгу - »јер иначе ни ти ни она нећете остати живи« - било је то, иако само четири дана пред његову смрт, већ сувише касно за краља, који је и са друге стране био озбиљно опоменут! Своје варљиве сање платили су својим животима у ноћи 11. јуна Александар, који је у Драгиним рукама био постао њена безвољна играчка, сама Драга и њена браћа.

У даље описивање катастрофе, коју је са свим ужасним појединоцима свет већ упознао у речи и слици, не бих се овде упуштао, као ни у оцењивање значаја повратка на престо династије Карађорђевића, која је стекла високе заслуге за земљу и од које се очекује да ће Србији задуго вратити тако потребан унутрашњи мир.

У Ранкеовој *Српској револуцији* дата је, према Вуку, следећа карактеристика »Црног Ђорђа«: »...било је лако познати га: веома висок човек, широких рамена, великог носа... Иако му је лева шака била остала крива од неке ране из хајдучког времена, ипак је изврсно руковао пушком... Ко би га видео у Тополи сматрао би га сељаком.

КРАГУЈЕВАЦ

Тополивничка црква и пројектовани нови торањ, 1898 / Тополивничка црква и Скупштина, 1860 / Богородичина црква, 1898 / Гимназија, 1898 / Град и Тополивница гледани са Метиног брда, 1897.

Крчио је шуму са момцима, наводио воду на воденицу; после би хватао рибу са њима у Јасеници. Орао је и копао; свој руски орден покварио је стављајући обруч на неко буре.«

Списатељ Милићевић допуњава ову слику: »У јелу и пићу био је смиран за причу: погача и папула уз пост, а погача и суво месо уз мрс, и уз то чутурица шумадијске ракије, за њега је била најбоља гозба. Одело му је било као и у других сељака. На глави шубара (под којом је често био фес); на ногама опанци, или некад чизме; даље: сељачка кошуља, јелек, чакшире, појас и силај, иза кога је вирио страховити пиштољ, за који се не памти да је икад промашио. Поврх свега, велики реснати гуњ.« - Лист из оног времена, загребачка »Луна«, описује га овако: Ђорђе је био чудак; седео је данима а да не проговори ни речи, већ само грицкајући нокте; понекад, кад му се неко обрати, он окрене главу не одговарајући ништа; уз вино језик би му се одрешо. Ако је био весео, повео би коло; на раскош и сјај није давао ништа. - У многим народним песмама слави се Карађорђево хајдуковање, а једна од тих песама је нарочито поетична:

Крвавоцрвене руже цветају у башти,
крваволепшају српски барјаци.
Ђорђе скупља своје Србе-соколове,
који радосно умиру за слободу;
соколове који не знају родитеље,
који немају ни жене ни детета.
Њихов завичај су - шумски лавиринти;
њихова мајка је — дугачка пушка;
браћа и сестре - верни другови —
пиштољи и јатагани.

Пуче пушка ниже Београда,
Даде гласе низ тијо Дунаво;
Друга пуче украј Дубокога,
Даде гласе покрај воде Саве,
Покрај Саве, Шапцу на крајину;
Трећа пуче усред Шумадије,
У Тополи, селу племениту,
Даде гласе по свој Шумадији:
Уздиге се бутун Шумадија
И пред њоме Петровићу Ђорђе,
Задрма се турска царевина,
Зачуди се седам краљевина -
Да што ради млада Србадија.

*

Махмуд пише великом везиру ове речи:
»Дођи на диван на високу Порту!«
»Ах, царе мој, радо бих пошао;
Карађорђе ме држи овде заробљена,
Карађорђе ме држи у забрану,
Карађорђе ми пречи пролаз и путеве,
држи мостове са својим хајдуцима.«

У олтару цркве сахрањен је и Петар Јокић, рођен 1779. у Тополи, буљубаша Карађорђеове телесне гарде, његов верни пратилац у 65 битака, у којима је више пута био рањаван. Године 1813. пребегав је са својим господаром у Земун, где је остао до 1835. Касније је као члан суда у Ваљеву пензионисан, па је онда прешао у Тополу и тамо умро; после бурног живота, свој вечни сан снива на истом месту с обожава-ним господаром.

Кажу да је садашњи владалац у Србији, краљ Петар I Карађорђевић, већ при првој посети Тополи, 26. јула 1903, одлучио да тамошњи породични посед претвори у сталну летњу резиденцију са раскошном монументалном црквом и криптом Карађорђевића.

* Друга песма је народна песма »Буна на дахије«. Прва и трећа су дословно преведене са немачког јер се и поред свих напора није могао наћи оригинал. (Прим. редакције)

Као што се и могло очекивати, краља Петра су у Шумадији, у шумовитој земљи где је његов дед 1804. развио барјак прве српске револуције и која је српском народу дала његове најдаровитије државнике и најспособније војничке вође, сељаци заједно са својим сеоским старешинама, учитељима и свештеницима дочекали с највећим одушевљењем. Све је хитало, чак и из удаљених места, да би видело потомка »Црног Ђорђа«, који је кроз предивне народне песме и даље живео у свима срцима. Добродошлица је до најпунијег израза дошла на великој капији старог породичног поседа Карађорђевића у Тополи, где се окупила маса народа у свечаним народним ношњама, кад га је месни кмет, доносећи краљу, према старом словенском обичају, хлеб и со на сребрном послужавнику, поздравио говором у коме је истакао да су он и његови суграђани поносни што им је судбина доделила да чувају гроб великог Карађорђа, док коначно његов унук, у кога српски народ полаже све своје наде, није ступио на ово свето тло. Дубоко узбуђен, краљ Петар се захвалио народу. Уз звуке звона и бурно клицање окупљеног света, митрополит Иноћентије је затим одслужио велико опело у историјској надгробној цркви, што је краља, који је стајао поред Карађорђевог гроба¹¹, дубоко потресло. Овај значајан дан за Тополу завршен је једном старом јуначком песмом, коју је отпевао свештеник Поповић, и народним слављем с песмом и игром, коме је присуствовао и краљ.

С пута Крагујевац-Београд, који се држи узвишица на десној обали Кубршнице, отварају се на све стране изванредни, широки видици. Западно од Тополе уздиже се Венчац, на чијем се врху (675 m), као круна, налази једно утврђење, а нешто североисточније и остаци старих зидина које народ зове »двори војводе Бакића«. Нешто ниже из земље избија моћан извор топле минералне воде (14°C), који оближњем селу Бањи на Кубршници обећава лепу будућност. Код последњих 148 винограда Загорице, родног села Карађорђеве супруге, прешли смо поток, који је овде већ прилично широк, и почели се пењати уз белосавачко поље.

¹¹ У породичној гробници Карађорђевића на бечком гробљу Санкт-Маркс, обраслој у павит, почивају родитељи краља Петра. Висок мермерни обелиск носи позлаћеним словима ћирилице исписан натпис: »Александар Карађорђевић, кнез Србије, подиже овај споменик својој незаборавној супрузи, кнегињи Персиди, рођеној у Београду 3./13. фебруара 1813, умрлој у Бечу 17./29. марта 1873. - У истом гробу почива Александар Карађорђевић, кнез Србије, рођен у Тополи 29. септембра 1806, умро у Темишвару 21. априла 1885, владао Србијом 1842-1859.« - Део натписа који се односи на краљева оца додат је тек кад су ту сахрањени његови посмртни остаци, пренесени из Темишвара у Беч. Грб који је раније украшавао обелиск и касније чуван у канцеларији гробља, па недавно опет постављен на своје првобитно место, носи у средини штит, крстом подељен у четири поља, са круном са пет шиљака, балчак и српску кнежевску круну на глави, а са стране два наоружана јужнословенска ускока, на чијој се застави виде глава вепра и рука са замахнутом сабљом.

Тамо, а не у Црквинама¹², саграђена је 1841, на рушевинама »Трстене цркве«, коју је према предању подигао побожни деспот Стефан Високи, својом једноставношћу лепа јагњиловска црква Св. Петра и Павла, у чију је олтарску апсиду уграђена надгробна плоча, коју сам поменуо кад сам говорио о Манасији (стр. 275 и даље) и која је често коментарисана. Нешто северније, 2 km лево од пута, остаје поље Разбојиште код Црквина, неко старо бојно поље, на коме су нађени врхови стрела, копаља и друго оружје. Близу моста на Милатовици, који већ припада смедеревском округу, између Међулужја, што лежи на једној коси, и богатог Младеновца, са штедионицом, пут прелази пругу Београд-Ниш и даље се држи њене источне стране.

О једном праисторијском налазишту на потоку Јабланици код Међулужја било је у последње време много говора. У керамичким предметима које је тамо нашао и описао Васић, Геце види кључ за »гајтанску керамику«, у којој се сусрећу западне и источне културе као обележја некадашњег јединства културе. По његовом мишљењу, њени трагови иду од Троје преко Балкана према средњој Европи и преко Блиског истока према северној и јужној Азији. Досадашњи налази на брежуљкастом терену, који обухвата око 40 хектара, са културним слојем од 1,30—1,80 m, свде се на глинене фигуре, мање или веће, стојеће, седеће или лежеће, са оштро извученим очима и наглашеним уским струком. Као и код оних са налазишта из каменог доба код Хајлброна, и код ових су, на глаткој површини белог премаза, поједини делови тела обележени запараним линијама. Бедра су спреда и позади покривена само кецељом, која у условима српске климе не пружа довољну заштиту. Др Геце то објашњава тиме што су узорци за ове примитивне уметничке покушаје били вероватно »кипарски идоли«, који су без икакве одеће (»Globus«, 15. јануара 1903).

На једној узвишици у подножју Космаја, који се на западној страни диже до 624 m и чије су руде вероватно већ у праисторијској, а сигурно у римској епохи биле искоришћаване, застали смо ради подневног одмора у једном сада већ запуштеном хану поред пута, близу кораћичке удолине у којој успева винова лоза. Кораћница је оно велико село у коме је у августу 1903, из политичких разлога, убијен угледни првак Либералне странке Јанићије Поповић. Тамним шумским зеленилом окружена бела црквица Св. Тројице, саграђена 1857, представља украс и иначе лепог предела. Име села, према предању, потиче отуда што је деспот Стефан Лазаревић, силазећи с Космаја, овуда пројахао брзим *корацима*, код јужнијег Пружатовца он је *пружио* корак, а код данашњег Пустог Стојника он је *стао*, али не својом вољом, већ зато што је изненада мртав пао с коња. Ова прича и њене многе верзије показују колико је Шумадија била заокупљена необјашњеном смрћу побожног кнеза, који је тако радо боравио у њеним брдима!

¹² Милићевић, *Србија*, стр. 236 и даље.

150 Код села Дрлупе, на западној падини Космаја, дошло је 24. фебруара 1804. до првог судара српских устаника са дахијама. Страшни бег Аганлија био је ту тешко рањен. У суседној Рогачи, са црквом Св. Духа посвећеном 1861, рођен је Јанко Катић, који је међу првима отворено иступио против Турака. Шта га је навело на то? Један београдски Турчин му је уграбио сестру и присилио је да промени веру; Јанко је залазио у кућу свога зета, научио тамо турски, па то онда искористио да почне водити љубав са лепом Турчиновом сестром; то се некако открило и Јанко је једва избегао освету увређеног зета. Кратко време после тога, неки други Турчин убио је Јанковог брата. Плаховити Јанко више није могао да издржи код куће. Одметнуо се у хајдуке и борио се с Карађорђем код Шапца. У бици са босанским Хасан-пашом Јанко је довикнуо једном од Турака који су бежали: »Предај се, нећу ти ништа!« - »Ко си ти?« упита Турчин. - »Нико други, већ војвода Јанко Катић!« - Из Турчинова пиштоља одјекну хитац и Јанко смртно погођен паде са свога дивног ђогата, чију је гриву, Турцима за инат, каном бојио у црвено. Сахрањен је у суседној Сибници, а његово јунаштво је касније опевано у многим песмама.

Даље наш пут иде уз већ појаку речницу Луг преко благих огранака Варовнице (413 m), која је састављена од терцијарних слојева и која, широко распрострајена, чини вододелницу између Саве и Мораве. За свако место у овом крају везане су неке историјске успомене. Код среске варошице Сопота, удаљеног једва 4 km, вођене су 1804. жестоке борбе. Митски звучи прича о војводи Вуксану, сахрањеном крај прастаре, 1813. обновљене цркве Св. арханђела Михаила у нешто западнијој Бељини, чијих је шест синова пало на Косову, као и прича о борби на Светом пољу на Баћевачком потоку код Бождаревца између Мађара, који су 1448. побегли са Косова, и Срба као савезника султанових; сматра се да тамо нађени стари буздовани потврђују ово предање. На северним падинама Космаја лежи Лисовић, место где је Карађорђе убио свог оца. О разлогу за то убиство говори се у глави четрнаестој. Према речима Јокића, верног буљубаше »Црног Ђорђа«, Милићевић је записао ово: »Бивши, једном, у лову с Петром Јокићем, Ђорђе рекне: „Петре, видиш ли ону црвену јаругу?“ - „Видим“, одговори Јокић. - „Онде је закопан мој отац!“ - Више ни речи није он рекао Петру, нити Петар њему. Тако прича сам Јокић.«

Многобројне народне песме упућују на то да ни ово нити многа друга мрачна дела »Црног Ђорђа« нису поколебала верност већине војвода и народа овом првом борцу за српску слободу. Међу оне који су љубав према отаџбини запечатали својим животом спада и кнез Сима Марковић, рођен у нешто западнијем селу Борку. Карађорђе је овог војводу, с којим га је везивало чврсто пријатељство, именовао за председника тамо установљеног савета, а слао га је и на важне преговоре с Турцима и Русима; године 1811. излазио је неколико пута чак и пред цара Александра. Године 1813. водио је, без успеха, борбе на

Дрини и затим пребегао преко Саве, али се убрзо ипак вратио у Србију. Милош, који је 1815. без Карађорђа изнудио од Турака велике уступке, ипак се плашио његовог утицаја; пошто је претпостављао да је Сима дошао да би припремао расположење за његовог супарника, он га је потказао београдском паши, који је Симу са капетаном Драгићем (рцфеним у североисточном Ропочеву) погубио на Калемегдану 21. марта 1817. Сима Марковић, један од најбољих бораца у устанку, сахрањен је поред Саборне цркве у Београду.

Пророчанство о поновном устанку Срба после тешког пораза 1813. године ускоро се и обистинило. Карађорђе је био интерниран у Грацу, а касније се населио у Хотину. За то време кнез Милош Обреновић је, на Цвети 1815, подигао устанак у Такову и Турке поново протерао. Карађорђе се, међутим, повео за наговорима лажних пријатеља и потајно прешао у Србију. Двадесет четвртог јула 1817. овај национални јунак је убијен недалеко од Смедерева!

*

У Ропочеву истоји од давнина познат каменолом мермера, који се и сада користи. Поред богатих слојева изврсног грађевинског камена сваке врсте, у области Космаја, који се протеже правцем главне српске зоне метала: Авала, Рудник, Копаоник, има још више најразличитијих старих рудника и топионица. На сваком кораку, нарочито између Баба, Губеревца, Стојника и Парцана, налазе се њихови трагови из праисторијске и римске епохе. Тако су, да поменем само неке, у Стојнику - који од 1871. заједно са Бабама и Губеревцем има цркву Св.Марка, а његов учитељ Илија Милосављевић је, што са задовољством истичем, стекао изузетне заслуге за ширење рационалног вођарства и сточарства - нађени једна камена секира, врло пространа античка јаловишта, један натпис у седам редака¹³, део мозаика итд. Слични налази, међу њима и предмети од олова који се чувају у београдском Рударском музеју, указују на културни слој и код Баба. Из Бељине, која лежи 6 km западније, један заветни камен стигао је у суседни Борак, где су на »Ћипуровцу« (Цариновцу?) ископане две дечје фигуре и на потоку Опарна један крилати гениј, који је стигао у Београдски музеј.

Целим путем виђао сам и многе тумуле. Код Барајева, где се они јављају у групама од по 3-8, нађено је око 1874. десет глатких и богато украшених бронзаних наруквица, међу њима једна ретког типа, затим разне, 7 cm дуге, лепо патиниране животиње са ушицом за причвршћивање, године 1889. кремен са прибором и фрагментима примитивних посуда¹⁴ и нешто раније једна бронзана лампа са златним украсом. Са једног гробишта испод квадратног кастела код Губеревца Јанко Шафа-

¹³ C.I.L. III, Suppl. Fase. II, No. 8162.

¹⁴ »Старинар«, III, стр. 55 и даље. - Ibid. VII, плоча VI, стр. 11.

рик је објавио два натписа¹⁵; трећи натпис, који Домашевски везује за некадашњу царинску и провинцијску границу између Далмације и Горње Мезије¹⁶, служи као главни доказ далматинске границе коју он помера знатно према истоку. Негде код Губеревца је ископан још један, који је такође Шафарик објавио и у коме се помиње Leg. IV. Flavia, али му се тачније место где је нађен не може одредити.¹⁷ Из околине Губеревца потичу и велике оловне плоче са жиговима: LEV IPSI, CAIA IP¹⁸, које се налазе у Београдском музеју. Сличне су нађене и у нешто севернијим Парцанима, поред којих је пролазила траса античког пута, преко утврђеног брда Авала, према Сингидунуму (Београду). Године 1899. нађен је код Губеревца један камен из Херкуловог храма, који је подигла супруга тамошњег прокуратора Тирана, коме је можда била потчињена и рудна област југозападно од Рудника; од 1900. тај камен се налази пред Рударском управом у Београду.

Ови и многи други налази указују на врло живу рударску и
151 топионичку делатност око Губеревца; њих вероватно још више има под површином земље код села Бабе на југоистоку, на месту где се налазио рудник, чија су јаловишта оловне и сребрне руде можда још већа од оних код грчког Лауриона. Сав терен испод стојничких рушевина испресецан је рудничким јамама, галеријама итд. Међутим, ни Римљани ни они који су после њих дошли нису из истопљене оловне руде умели да извуку све сребро које је она садржала, па је 1877. било речи о поновном искоришћавању јаловине. Тим разговорима, који тада нису довели ни до какве одлуке, претходила су, по налогу министарства, истраживања професора Клерића; он је имао да испита рудне жиле у слојевима пешчара и креде из млађег терцијара, прожетих трахитом. Показало се да код Губеревца поред оловне има и гвоздене руде и да седам великих хрпа јаловине у близини железничке станице Раља само код Баба имају 427 хиљада кубних метара, односно 10,5 милиона метарских центи, и да, према прорачунима извршеним у Београду и Пшибраму, садрже око 1,2 милиона метарских центи олова и 740 метарских центи сребра, са вредношћу од близу 11 милиона динара за олово и 4,34 милиона динара за сребро.

На основу овако повољних мишљења, године 1878. одобрено је фирми »Штајнлехнер, Фројнд и комп.« искоришћавање јаловишта са површином од 930000 квадратних метара, по цени од 0,25 динара по метарској центи, уз обавезу да годишње претапа најмање 200000 метарских центи. Она је одмах подигла топионицу са једном пећи система Лаурион, а затим 1879. и 1880. још по једну топионицу, али је овај покушај напуштен због тога што резултати нису били задовоља-

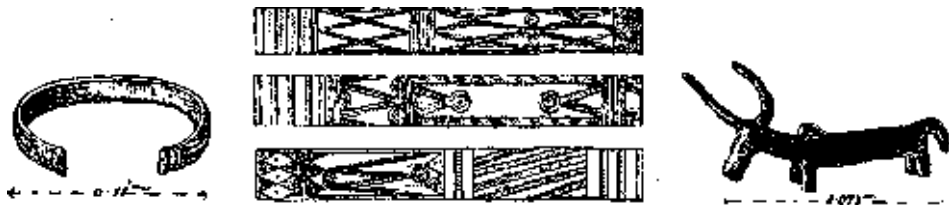
¹⁵ C.I.L. III, Addit. No. 6311, 6312; Suppl. Fase. II. No. 8164, 8165.

¹⁶ C.I.L. III, Suppl. Fase. II, No. 8163.

¹⁷ C.I.L. III, Addit. No. 6322; Suppl. Fase. II, No. 8166. - Ibid. No. 8276, два жига на опеци исте легије.

¹⁸ Ibid. No. 8278.

вајући. Сад је држава предузела нова геогностичка истраживања, и то на окну Тока, преко начелника Рударског одељења у Министарству привреде Јована А. Милојковића. На чишћење и обнављање старих галерија утрошено је 80000 динара, али су и ти радови убрзо обустављени.

БАРАЈЕВО, праисторијска бронза.

При искоришћавању овог драгоценог рудног блага, веома важну улогу играле су простране, зреле шуме, али су оне дуж целог пута, као и у целом београдском округу, јако проређене приликом изградње железничке пруге. При уништавању овог богатства руку под руку ишли су незнање и обест. Из простог задовољства које пружа падање моћних стабала уз тресак сличан грмљавини, или због једне праве гране подесне за руду, обарана су најдивнија стабла, потпаљивањем или секиром, узимало се оно што је у датом тренутку неком било потребно, а већи део је остајао у шуми да лежи и труне. Сад се дошло догле да се у јужном, колубарском срезу за здрава хрстова дебла подесна за израду дуга за бурад плаћа 70 до 90 марака.

Код механе »Раља« београдски пут се код истоименог тунела сасвим приближава железничкој прузи, па затим стално напоредо с њом иде преко Ковионе (390 m) и спушта се према механи на Трешњи. Недалеко од ове је један прекрасан извор, на коме недељом и празником многи болесници траже лека. Деспот Стефан Високи, који се по народном веровању овде и сам излечио, подигао је у знак захвалности оближњу црквицу, данас већ јако запуштену. Једна огромна стена која лежи поред пута дала је повода још једном веровању: моћни Марко Краљевић хтео је с Авале да баца камен на Космај, али му је он исклизнуо из руке и пао код Трешње, па је то место у народном говору добило назив Белега. Неким одважним људима пала је на ум мисао да камен уклоне даље од пута, али тада је у народу настао велики помор, па је камен брзо враћен на старо место.

Приближили смо се Рипњу, који остаје западно од пута. Тамо је живео Васа Чарапић, који се одметнуо у хајдуке кад су му Турци убили брата, а при заузимању Београда 1806. показао се као један од најхрабријих бораца. Пошто су га при светлости запаљене смоле на бедему препознали, један од метака који су му били намењени задао му је тешку рану. Упркос томе, он је храбрио своје саборце и позивао их да

издрже. »Само за мном, не бојте се!« довикивао је и очима које су се већ гасиле гледао како његови момци заузимају Стамбол-капију (стр. 35). Своју јуначку душу испустио је пред Карађорђевићевим шатором. Туробна пустош која је до тада владала у околини Београда почела је нестајати пред буђењем и бујањем новог живота. Насеља поред пута постајала су збијенија и почела подсећати на италијанска. О цементу и о покушајима експлоатације рудника живе говорио сам раније (стр. 128). На видику се затим као лепа слика појавила Авала са рушеви-нама града на врху. У њеном подножју владала је необична живост. Стотине радника су по Милошевом наређењу радиле на реконструкцији старог пута.

У раним поподневним часовима засветлео је пред нама свеже обојени торањ београдске барутане, а потом и његова »бела тврђава« и златасто кубе високе Саборне цркве, које је све надвисивало. Живописни обриси главног града Србије оштро су се оцртавали на тамној позадини неба. Национална тробојница на кнежевом двору као да се борила са снажним ветром који је захујао с југа; олуја која се била претећи приближавала прошла је, облаци су се поцепали и у Београду нас, као у знак добродошлице, поздрави јасно сунчано небо.

Уређивачки одбор
библиотеке историјских издања СКЗ

ФРАЊО БАРИШИЋ • АНДРЕЈ МИТРОВИЋ • РАДОВАН САМАРЦИЋ • ДРАГОСЛАВ
СРЕЈОВИЋ • ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ • СИМА ЋИРКОВИЋ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ФЕЛИКС КАНИЦ

краљевски угарски саветник, витез аустријског ордена Фрање Јосифа, носилац аустријске медаље за науку и уметност, велики официр руског ордена Станислава, српског Таковског ордена, српског ордена св.Саве и бугарског ордена Александра, командер руског ордена св.Ане са бриљантима, витез саксонског Албрехтовог ордена, официр »de l'instruction publique«, носилац краљевске саксонске Медаље за уметност и науку, куратор Царско-краљевског трговинског музеја у Бечу, почасни члан Краљевске саксонске академије наука, Географско-антрополошког друштва у Бечу, Берлину, Дрездену, Петрограду, Москви, Паризу итд.

ФЕЛИКС КАНИЦ

СРБИЈА
ЗЕМЉА И
СТАНОВНИШТВО

од римског доба до краја XIX века

ДРУГА КЊИГА

ЧЕТВРТО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАД 1989

Ћевина западних кнезова онога времена на придворну цркву последњег независног српског владара, ова неће изгледати нарочито импозантна; али, упркос томе, мора бити да је она некада својом полихромном спољашњошћу, којој је фантастична орнаментика давала карактер узвишености, чинила веома снажан утисак. На жалост, данас су зидови, рађени у беспрекорном рустичном стилу наизменично са три реда црвених опека и једним редом жутог ломљеног камена, покривени малтером и кречом. Са тананошћу изведени орнаменти на рамовима врата и прозора, на капителима, пиластрима, розетама, полукружним луковима и пандантифима, у којима се византијски стил, као поигравајући се, повезује с источњачким арабескама, данас су често премазани кречом, а торњеви и куполе унакажени неприкладним доградњама и покривкама. Насупрот овим детаљима изложеним 1862. у мом историјско-уметничком делу *Serbiens byzantinische Monumente* и тамо изреченој напомени: »Део торња у коме су смештена звона подсети ме је на Теотокосову цркву у Атини«, београдски професор Валтровић је изразио сумњу у то да тај део припада старој грађевини. Међутим, већ поменута комисија која је имала задатак да испита грађевинско стање цркве нашла је -- као што се од објективних стручњака и могло очекивати — да тај спорни део звоника до висине коју сам ја навео потиче из Лазарева времена. Како би иначе могао и Браун већ 1669. године похвалити »два лепа торња«!

Неуспела обнова овог лепог споменика мање би ме расрдила да су ми били познати услови под којима је она извршена. Бечки дипломатски службеник Цукић, чији је отац управљао крушевачким округом чим је ослобођен од Турака, причао ми је да је прву рестаурацију градње (1836-1837) извршио сваштар по имену Вујица, који се у граду прихватао свега што други нису умели да ураде. Он је израђивао прозорске рамове, резао стакло, према узору копирао за цркву оштећене делове украса резаних у камену, премазивао тером гвоздене делове, кречио зидове и позлаћивао крстове у цркви. Међутим, онај незграпни део торња са часовником доградио је тек 1858. један инжењер са Запада, који је, поред тога, зазидао јужни улаз у нартекс, изнад кога се и данас још јасно види државни грб, стари српски двоглави орао. Исте оне степенице на којима је »побожни Лазар«, окружен народом који му је клицао, примио последње вести о победи, воде у предворје, из кога су некад степенице водиле на торањ. Ово предворје је исто тако неугледно као и главни брод. Много хваљена грађевина, чија конструктивна основа, као и данашња декоративна опрема, знатно одступа од византијских канона, вероватно је служила као дворска капела. Цареву »бијелу цркву« Турци су због њене чврстине користили за барутану и при том су упропашћене старе фреске. Кнез Александар Карађорђевић је 1843. дао да се обнови зидна декорација, али то су радили уметници чије дело не може поднети неку строжу критику.

Северно од данашњег Крушевца налазио се најбољи део турске вароши. Осим остатака водовода, тамо се виде и остаци једног несумњиво турског купатила; у народу се верује да је то била џамија у којој је кћи цара Лазара венчана са султаном Бајазитом; по трећој верзији, међутим, џамију је подигла султанија Оливера (Милева) у част свога супруга, јер је и он њој саградио цркву у својој резиденцији. Недалеко одатле показују место где су лежале кости Вука Бранковића. До свога протеривања Турци су на Вуковом гробу сваког петка припаљивали свеће у знак захвалности за услуге учињене на Косову. Али Карађорђе је наредио да се кости ископају и развеју у ветар. Тако би, Бајазитовим презривим поступањем према наводном издајнику, проклетством које је српски народ везао за његово име и срамним уништењем његових земних остатака требало да буде задовољена земаљска правда на главном кривцу за трагедију на Косову – у животу и смрти. Ма колико се новији српски историчари трудили да на основу писаних докумената из онога времена који се данас налазе у Дубровачком архиву оперу са Бранковића љагу издајства коју је потомство у својим предањима бацило на његово име⁴, тешко се може очекивати да ће у народу бити пољуљано дубоко укоревљено раније уверење. И овде се, као у свим великим несрећама које погађају народе, кривица са себе сваљује на владаре, државнике или војсковође.

Трагичан крај Мурата и Лазара испричао је Неџри, чувени песник султана Селима I, у китњастом оријенталном стилу⁵: »Мученичка смрт хидавендигјара Гази Мурат кана - Свевишњи Господ нека се смилује души његовој! Када је војска неверника потучена и мноштво њих било предато мачу, и кад су за онима који су могли да се спасу и дали се у бекство правоверни похитали да их поубијају, Мурат Гази кан је чезнуо да на бојном пољу умре смрћу мученика. И кад су неверници коначно били побеђени, он још није видео никаквог знака ни трага од мученичке смрти; чудио се томе и док је с неколицином својих слуга обилазио гомиле убијених, нашао се међу овима један неверник по имену Милош Кобиловић, срчан и дрзак проклетник. Он се у Лазаревом присуству заветовао: „Ја ћу отић' сутра у Косово, и заклаћу турског цар-Мурата...“ При себи је имао скривен ханџар. Идући за својом намером, он се приближио правовернима и ови су га ранили; укаљан крвљу, он се сакрио међу лешеве. Кад је Мурат кан Гази дошао до овога неверника, он се подигао и, падајући и опет се дижући, пошао

⁴ Чак и неки озбиљни српски историчари, као Новаковић и Мишковић, иду уз народ у осуди Бранковића, док за Руварца, Ковачевића, Мијатовића и др. његова кривица за катастрофу није нимало већа од кривице свих осталих великаша, Чела Мијатовић, изврсни биограф Ђурђа Бранковића, тражи њене узроке у потцењивању Турака, у неслози Европе, у православној цркви, у незадовољству народа феудализмом који га је гушио и у бољој управној и стратегијској организацији Турака. Томе се у рајновије време придружује и Ст. Станојевић у једној врло интересантној расправи, која се на основу обимних критичких извора објективно супротставља осуди Вука Бранковића у *Историју Срба* Милана С. Убавкића (Летопис, 1898, стр. 144 и след.)-

⁵ ШаНер Р. А. Већпаиер, *Оеллен г. зегђ. ОехсЛ. аш Југ.с. уг&unden.*

на значају као седиште новоосноване нишавске епархије, која је обухватила Трн, Белу Паланку, Бресник и област Суве планине до Св. Николе на Балкану. Доцније је она укинута, па после 1821. обновљена, с тим што јој је додат и један део софијске дијецезе. Године 1836. пиротски мост на Нишави је био поприште несрећне борбе бугарских побуњеника. И 1841. се покушало са устанком, али такође без успеха.

У време моје прве посете (1864) у Пироту је резидирао један достојанствени мудир (срески капетан), који ми је, чим је прочитао моју бурунџију, дао једног заптију као пратиоца да бих могао несметано да разгледам град и тврђаву. Тврђаву сам затекао таман у онаком стању како га је описао Швајгер; једино је спољно утврђење које је он видео у близини, на западном брду Хисар, ишчезло и на његовом месту изграђен је шанац појачан палисадама. После тога сам посетио Пирот још неколико пута, последњи пут 1889, али ми ниједном није пошло за руком да нађем било какав траг из римског доба. А ипак, људи тврде да су изнад тврђаве налазили »опеке, обојене мозаичке плочице« и да су у виноградима наишли и на део античког »калдрисаног пута«! Можда ће даља ископавања дати неки резултат.

Онај део вароши у коме су становали већином Турци изгледао је јадно; имао је сахат-кулу, нову управну зграду, 8 џамија, 2 текије, једну стару цркву, али ниједну чвршћу грађевину. Нешто боља хришћанска махала, Тиха бара, добила је 1868. у својој трокуполној цркви Богородичиног успења, која величином и лепотом знатно надмаша скромну цркву Христова рођења саграђену 1834, импозантно средиште, али између њега и околних малих кућа, неугледних крчми и старог владичиног конака није било никаквог склада. Археолошки занимљива учинила ми се једна надгробна плоча нађена у оближњем селу, дуга 0,79 и широка 0,32 т, на којој распоред приказаних личности подсећа на римске заветне каменове, а примитивна техника на старије српске плоче у Павлици и Бечевици (прва књига, стр. 599). На једној турској чесми приметио сам плочу украшену очигледно оријенталним мотивима, али илирска слова у доњем пољу одају руку хришћанског мајстора.

Пиротска национално опредељена општина била је од почетка антифанариотског покрета у сукобу са грчким владикама које јој је наметала цариградска екуменска патријаршија. Тужбе против епископа Антима, упућиване 1860. великом везиру Ћуприлићу, који се био позабавио жалосним стањем у Туна-вилајету, превазилазиле су бројем и садржајем све што се могло замислити. Оптужбе су очигледно доказане и недостојни свештеник је прогнан на покајање у један светогорски манастир. Међутим, само две године доцније он се појављује у Цариграду, где је, вероватно захваљујући издашном подмићивању, могао да очекује ново наименовање за епископа.

Његов следбеник Софроније, кога сам 1864. и лично упознао, навукао је својим неумереним новчаним захтевима мржњу својих вер-

СТУДЕНИЦА, недељно Јутро у Царској лаври

сопственим радом с мотиком у руци. И од жена су овде много мање зазирали него на Атосу, где је једна слободнија, да не кажем дрска кћи Албиона изазвала велику узбуну међу »добрим оцима«. Не водећи рачуна о »окамењеним схватањима« у Светој Гори, она се одважила да код Ивирона крочи на »забрањену земљу«. Али тада су са свих страна из манастира одјекнули алармни звуци клепала; старији калуђери су хитно потерали млађе у ћелије и узвикивали: »Нестани, сатано!« Уверен сам да би у Студеници ова енглеска дама наишла на љубазнији пријем.

Сад сам у Србији већ био упознат с најзнаменитијим манастирима, па је разумљиво што ми се јављала мисао о њиховом односу према народу; пре свега, наметало ми се питање: како то да прилив калуђера у манастире у Србији, Бугарској и Русији, на Атосу, у Грчкој, Румунији и Турској никако не јењава? Да ли је то дубока склоност ка усамљено-

сти и медитирању? Је ли то верски занос или привлачни нимбус којим је окружено свако од ових места посвећених Богу и светитељима?

Истина је, Србин воли шуму и поље. Њихове честаре и цвећем нежно ишаране ливаде, шаптаве изворе и жуборне потоке његова жива машта је већ у најдавнијој прошлости умела да оживи ликовима који су их доводили у везу с борбом против природних сила, с променом годишњих доба и њиховим утицајем на човека и животиње. Они су се одржали и после примања хришћанства. По густим гајевима су се мотале виле, ноћу су људе угрожавали вампири итд. Са својим догмама израженим у сажетим реченицама хришћанство није било у стању да угуши склоност ка мистичном, већ јој је само дало други правац; наместо паганских богова дошли су свеци и мученици новог верског учења и тако је народ могао лакше да га прихвати. У причама о чудесима које се везују за одређене свеце, у моћи која се приписује некима од њих огледа се и овековечује прелазак са старе на нову веру. Свети Илија је постао громовник, св. Марија »огњена«[»] богиња муње, атрибутима грчког Еола накићени св. Пантелија постао је господар олује, а св. Никола је уместо Нептуна завладао свим водама. »Помоз' Боже и свети Никола!«[»] - рећи ће Србин при уласку у чамац или кад осети да му вода на неки начин прети.

Дубока склоност српског народа ка мистици, која је раније свакако била ЈОШ јача, представљала је повољну околност за оснивање манастира, којих и данас још има много. Сав религиозни живот српских сељака окренут је њима; у болу и радости, у свим животним ситуацијама које су изван реда обичног догађања они се обраћају њима као местима где увек могу потражити савет или помоћ. Међутим, драг и привлачност није манастирском животу дала само ова карактеристична склоност свету природе с њеним мистичним садржајима, већ исто толико и изузетан положај који је народ дао калуђерима. Као једини заштитници вере за време османске владавине и затим својим значајним учешћем у њеном збацивању, српски калуђери су стекли право на захвалност.

У мраку који је после кобног пораза на Косову завладао у некадашњем великом Српском Царству слаба светлост је тињала једино у ћелијама скровитих манастира. Као што је угашен градски живот у коме су постојали повољни услови за развој културе, као што су замрли занати и лепе вештине, тако су нестали и љубав према науци и бављење њом. Када је доцније са пећким патријархом Арсенијем готово сав виши клер напустио земљу и отишао преко Саве, остали су само калуђери у манастирима да с народом деле патњу и бол. Услед спољних догађаја, опадања образовања и све мањег поштовања књиге нестале су библиотеке и с њима основа и нужна помоћна средства за самообразовање калуђера и поуку народа. Због тога су хроничарски записи из оног времена, као голе фразе и набрајање неважних ствари, скоро без икакве вредности за историјско истраживање. Међутим,

српским калуђерима се мора одати пуно признање за чување јеванђеља и успомена на народне владаре које је црква прогласила за свеце, за гајење љубави према Српству и слободи. И то је одиста тако велика заслуга да одсуство интелектуалног образовања не би требало ни помињати. Што се то ипак чини, разлог је једино што се њиме могу објаснити неке психолошке црте српског народа.

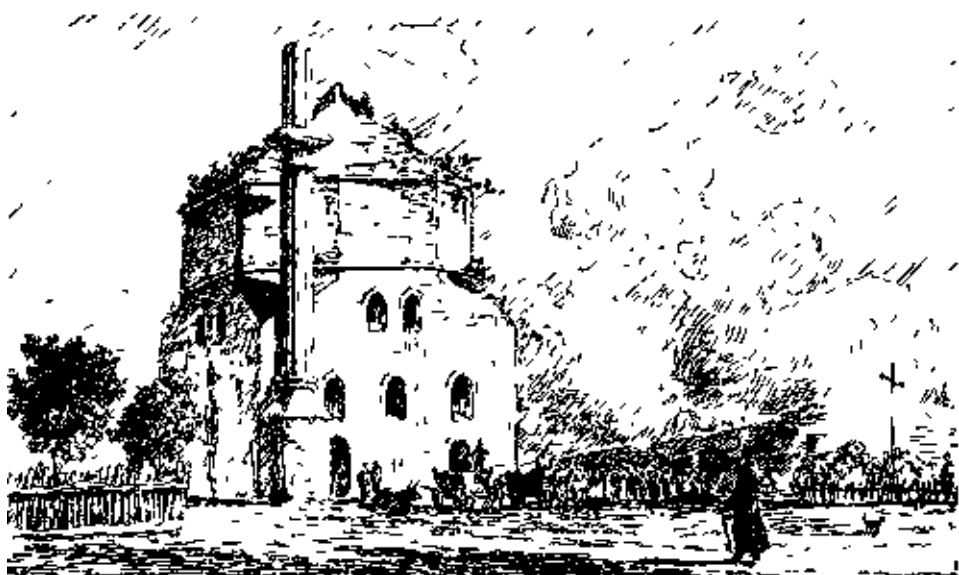
Нова ера Србије затекла је њен народ и њено свештенство на готово једнако ниском ступњу образовања. Одвојено од света, без неког вишег заједничког центра, свештенство је, како се види из једног извештаја о манастирима који је 1843. године Министарство поднело кнезу, живело у највећем незнању. Ако су и били мало изнад сеоских попова незналица, који нису умели честито ни читати, калуђери нису могли вршити никакав културни утицај на народ, јер су као и он били у власти дубоко укорењених предрасуда. Према томе, њихов удео у несумњивом напретку Србије на пољу народног образовања био је сасвим незнатан. Позната анегдота о баби која је на питање зашто молитвеник држи наопако одговорила да су јој га деца код куће тако ставила у руке кружи у мало друкчијој варијанти и у Србији: ту поп баца кривицу на ђаке. Под турском владавином о литургији једва да је могло бити говора; попови су знали најпотребније молитве напамет, а читање из књига је било само фикција којом се у очима народа подизао углед верских обреда.

Као и у другим срединама у којима су лаици у погледу образовања стајали изнад клера, и у Србији се почиње осећати антагонизам између свештеничког и световног сталеза. Под утицајем учитеља основне школе, окружног лекара, инжењера и чиновника полако али стално опада број оних који у манастирима траже савет и помоћ. Манастири се плаше просветитељског утицаја ових људи јер у већини случајева није у питању само духовно-морални положај манастира; они су већ за време турске владавине изгубили највећи део некада значајних донација од краљевских ктитора, па би сад с губитком наклоности народа и њихова материјална егзистенција била озбиљно угрожена.

Кнез Милош је сматрао да је у интересу младе државе да обновљену српску црквену хијерархију учини што независнијом од Цариграда. Он је именовано националне архиепископе и епископе, помагао их државним средствима, обновио многе цркве и побољшао положај неких манастира; међутим, овима последњим није вратио њихове старе поседе. Он није трпео поред себе световну власт која би га ограничавала, па је водио рачуна и о томе да не добије клер који ће располагати значајним средствима - да не створи државу у држави. Уосталом, тешко да би и могао манастире богатије дотирати, јер је после устаничких ратова њихов некадашњи посед већим делом прешао у друге руке. Године 1848. је једна посебно образована комисија с великом муком спасла неке шумске парцеле за манастирска стада, а проти-

вљење општина овој мери није, као што сам већ неколико пута рекао, ни до данас престало.

Из тихих манастирских ћелија Студенице изашли су многи људи који су се истакли не само као свештена лица већ и као непоколебљиви борци за ослобођење земље, с оружјем у руци. Међу њима нас својим бурним животом и тратичним крајем привлачи нарочито Хаџи-Мелентије Никшић. Рођен у Брезови код Студенице, закалуђерен је у овом манастиру 1800. године, 1804. је постао његов игуман. Кад су 1813. мошти св. Симеона пренесене из Враћевшнице у Фенек у Угарској, прешао је и он тамо; али већ 1815. он с Милошем стоји на Дрини насупрот Турцима. После окончаног устанка Милош га је послао у Цариград, где је рукоположен за шабачког владика; међутим, добри односи с покровитељем нарушени су већ 1816. кад је Милош ограничио приходе свештенства. Милошево незадовољство владиком прерасло је у бес кад је на овога пала сумња да шурује с Турцима. Оптуживали су га да је био спреман да националног првака који је тежио за кнежевском влашћу преда Марашли-паши у Београду и да је обећао да ће разоружати рају уз услов да му се обезбеди положај духовно-световног поглавара, сличан ономе који је имао владика у Црној Гори. Милош је одмах прешао на дело. Марка Штитарца, који је за време његове аутократске владавине с ревношћу вршио улогу кнежевог приватног целата (прва књига, стр. 368), послао је у пратњи Петра Цукића и Вулета Глигоријевића да убију владика. После једног неуспелог покушаја да се то изврши у једном препаду на путу, они су похитали у Шабац, где је Штитарац провалио у конак и, пошто је убио два ђака који су спавали у предворју и били се пробудили, упао је у владичину спаваћу собу и, не обазирући се на молбе овога за милост, задао му смртоносне ударце ножем. Овај крвави чин, који је Милошевим супарницима у борби за највишу власт показао с чим морају да рачунају, одиграо се 28. јуна 1816. године. Мелентије је сахрањен у шабачкој цркви. На надгробној плочи коју му је с пијететом поставио владика Јоаникије пише: »Мелентије, владика ужички, руднички, ваљевски и пожешки, митрополит шабачки, стар 36 година, мучки убијен.« И испод тога: »Овде почивају и с њим пали ђаци Николић Милета и Забунов Мита!«

БЕОГРАД, Батал-цамија 1860

БЕОГРАД, кибла Батал-цамије 1860.

озбиљног расправљања у страниј штампи и у београдској Народној скупштини, што је бацало сенку и на српски министарски савет (види трећу књигу овог дела, глава V).

За време свог боравка у Београду у лето 1897. имао сам част да неколико пута будем примљен код краља Александра. Он је становао, као и сада, у левом крилу Конака, који је од 1868. остао непромењен, а његова мајка, која је тада била на врхунцу своје популарности, становала је у десном крилу. Избегао сам да будем представљен високој госпођи, да бих према ЊОЈ, као и према краљу Милану, с којим такође никад нисам дошао у додир, могао у овом делу лакше да останем објективан, што је можда могло да се протумачи као повреда куртоазије, али, с обзиром на деликатне односе у краљевској кући, како је 1900. година показала, то је било ипак најкоректније. — Приликом СВОЈИХ посета у двору приметио сам да су не само главни улази са Теразија већ и сви споредни улази под појачаном контролом ВОЈНИХ стражара, жандарма и тајне полиције. Чак и лица која су примана у аудијенцију могла су само уз посебно одобрење маршала двора Рашића и у званичној пратњи погледати унутрашње одаје нове дворске зграде, краљевске коњушнице и тек довршени краљевски мањж у суседном парку или из њих изићи на капију КОЈа води на трг код Батал-џамије!

Усред хришћанског Београда стајала је до 1878. Батал-џамија (батал - на турском: запуштен) као неоспорно најлепша турска грађевина у »Српском вилајету«, усамљена и величанствена, као да жали за сјајнијим данима Полумесеца, КОЈИХ се ЈОШ сећала. Истичући се над околином својом масивношћу, њен квадратни централни део од мрко оксидисаног пешчара прелазио је на половини висине у осмоугао који је носио горду куполу. Уз јужну фасаду се, такође са осмостраног пиједестала, уздизало китњасто, витко минаре, са кога је надалеко одјекивао позив вернима на молитву, а Лаудон је помоћу њега одредио правац напада на оближњу тврђаву. Кад је Карађорђе ОСВОЈИО Београд, шерефе и врх минарета су се сручили са своје горде висине, а централни део је, пркосећи зубу времена, остао ПОСТОЈАН, изузев насилно разваљеног главног портала. Кроз двадесет прозора са шиљатим луковима продирала је сунчана светлост у унутрашњи простор, од ЧИЈИХ осам китњастих ребрастих лукова, на које се ослања купола, четири, као носачи пандантифа који образују свод, имају и конструктивну функцију. Спољни закошени трапези, посредници при преласку од квадрата ка осмоуглу, били су с унутрашње стране, као и ниша која показује страну света на којој се налази Мека, украшени грациозним висуљцима, како се то види и на МОЈОЈ скици КОЈУ сам радио 1860. године.

Омиљена идеја управника Библиотеке Шафарика била је да се Батал-џамија претвори у српски национални музеј; међутим, на путу ка остварењу те замисли стајали су обзир према тадашњем сизерену, који су искључивали примену ове велелепне грађевине у национално-

Ђевина западних кнезова онога времена на придворну цркву последњег независног српског владара, ова неће изгледати нарочито импозантна; али, упркос томе, мора бити да је она некада својом полихромном спољашњошћу, којој је фантастична орнаментика давала карактер узвишености, чинила веома снажан утисак. На жалост, данас су зидови, рађени у беспрекорном рустичном стилу наизменично са три реда црвених опека и једним редом жутог ломљеног камена, покривени малтером и кречом. Са тананошћу изведени орнаменти на рамовима врата и прозора, на капителима, пиластрима, розетама, полукружним луковима и пандантифима, у којима се византијски стил, као поигравајући се, повезује с источњачким арабескама, данас су често премазани кречом, а торњеви и куполе унакажени неприкладним доградњама и покривкама. Насупрот овим детаљима изложеним 1862. у мом историјско-уметничком делу *Serbiens byzantinische Monumente* и тамо изреченој напомени: »Део торња у коме су смештена звона подсети ме је на Теотокосову цркву у Атини«, београдски професор Валтровић је изразио сумњу у то да тај део припада старој грађевини. Међутим, већ поменута комисија која је имала задатак да испита грађевинско стање цркве нашла је - као што се од објективних стручњака и могло очекивати — да тај спорни део звоника до висине коју сам ја навео потиче из Лазарева времена. Како би иначе могао и Браун већ 1669. године похвалити »два лепа торња«!

Неуспела обнова овог лепог споменика мање би ме расрдила да су ми били познати услови под којима је она извршена. Бечки дјпломатски службеник Цукић, чији је отац управљао крушевачким округом чим је ослобођен од Турака, причао ми је да је прву рестаурацију градње (1836-1837) извршио сваштар по имену Вујица, који се у граду прихватао свега што други нису умели да ураде. Он је израђивао прозорске рамове, резао стакло, према узору копирао за цркву оштећене делове украса резаних у камену, премазивао тером гвоздене делове, кречио зидове и позлаћивао крстове у цркви. Међутим, онај незграпни део торња са часовником доградио је тек 1858. један инжењер са Запада, који је, поред тога, зазидао јужни улаз у нартекс, изнад кога се и данас још јасно види државни грб, стари српски двоглави орао. Исте оне степенице на којима је »побожни Лазар«, окружен народом који му је клицао, примио последње вести о победи, воде у предворје, из кога су некад степенице водиле на торањ. Ово предворје је исто тако неугледно као и главни брод. Много хваљена грађевина, чија конструктивна основа, као и данашња декоративна опрема, знатно одступа од византијских канона, вероватно је служила као дворска капела. Цареву »бијелу цркву« Турци су због њене чврстине користили за барутану и при том су упропашћене старе фреске. Кнез Александар Карађорђевић је 1843. дао да се обнови зидна декорација, али то су радили уметници чије дело не може поднети неку строжу критику.

Северно од данашњег Крушевца налазио се најбољи део турске вароши. Осим остатака водовода, тамо се виде и остаци једног несумњиво турског купатила; у народу се верује да је то била џамија у којој је кћи цара Лазара венчана са султаном Бајазитом; по трећој верзији, међутим, џамију је подигла султанија Оливера (Милева) у част свога супруга, јер је и он њој саградио цркву у својој резиденцији. Недалеко одатле показују место где су лежале кости Вука Бранковића. До свога протеривања Турци су на Вуковом гробу сваког петка припаљивали свеће у знак захвалности за услуге учињене на Косову. Али Карађорђе је наредио да се кости ископају и развеју у ветар. Тако би, Бајазитовим презривим поступањем према наводном издајнику, проклетством које је српски народ везао за његово име и срамним уништењем његових земних остатака требало да буде задовољена земаљска правда на главном кривцу за трагедију на Косову – у животу и смрти. Ма колико се новији српски историчари трудили да на основу писаних докумената из онога времена који се данас налазе у Дубровачком архиву оперу са Бранковића љагу издајства коју је потомство у својим предањима бацило на његово име⁴, тешко се може очекивати да ће у народу бити иољуљано дубоко укоренењено раније уверење. И овде се, као у свим великим несрећама које погађају народе, кривица са себе сваљује на владаре, државнике или војсковође.

Трагичан крај Мурата и Лазара испричао је Неџри, чувени песник султана Селима I, у китњастом оријенталном стилу⁵: »Мученичка смрт хидавендигјара Гази Мурат кана - Свевишњи Господ нека се смилује души његовој! Када је војска неверника потучена и мноштво њих било предато мачу, и кад су за онима који су могли да се спасу и дали се у бекство правоверни похитали да их поубијају, Мурат Гази кан је чезнуо да на бојном пољу умре смрћу мученика. И кад су неверници коначно били побеђени, он још није видео никаквог знака ни трага од мученичке смрти; чудио се томе и док је с неколицином својих слуга обилазио гомиле убијених, нашао се међу овима један неверник по имену Милош Кобиловић, срчан и дрзак проклетник. Он се у Лазаревом присуству заветовао: „Ја ћу отић' сутра у Косово, и заклаћу турског цар-Мурата...“ При себи је имао скривен ханџар. Идући за својом намером, он се приближио правовернима и ови су га ранили; укаљан крвљу, он се сакрио међу лешеве. Кад је Мурат кан Гази дошао до овога неверника, он се подигао и, падајући и опет се дижући, пошао

⁴ Чак и неки озбиљни српски историчари, као Новаковић и Мишковић, иду уз народ у осуди Бранковића, док за Руварца, Ковачевића, Мијатовића и др. његова кривица за катастрофу није нимало већа од кривице свих осталих великаша, Чеда Мијатовић, изврсни биограф Ђурђа Бранковића, тражи њене узроке у потцењивању Турака, унеслози Европе, у православној цркви, у незадовољству народа феудализмом који га је гушио и у бољој управној и стратегијској организацији Турака. Томе се у рајновије време придружује и Ст. Станојевић у једној врло интересантној расправи, која се на основу обимних критичких извора објективно супротставља осуди Вука Бранковића у *Историју Срба* Милана С. Убавкића (Летопис, 1898, стр. 144 и след.).

⁵ Walter F. A. Behrner, *Quellen z. serb. Gesch. aus türk. Urkunden.*

југу и обезбеђивао првобитно римски, али и у XVI веку још интензивно коришћен пут који је, рачвајући се код Делиграда - северна грана је ишла дуж Тимока, а јужна дуж Нишаве ка дунавском лимесу - свакако имао и велик стратегијски значај. Одвајајући се код Praesidium-а Pompei, овај антички пут је ишао од Нерића хана (стр. 111) преко благих брежуљака на левој обали Мозговачке реке, који су данас под виноградима, североисточно од Моравичке клисуре, тако да су римски легионари који су долазили са истока могли, не правећи дуг заобилазни пут преко Praesidium-а Pompei, директно ићи на Ниш. Три километра јужно од Бованске куле, близу Суботинца, кроз који нас је пут водио, нађен је најбољи камени угљ овог највећег терцијарног угљеног басена Србије, назван »краљевац«. Професор Лозанић је утврдио да он садржи: C - 54,83, H = 4,48, пепео = 5,78, калорија — 4029. Овај концесионирани рудник са 95 рудних поља састоји се од два слоја дебела 3,5 и 3 m, смештена између пешчара и парафинског шкриљца. Искористићавају га кроз три окна и галерије дуге 3000 m J. Апел и др Ђока Димитријевић. Године 1895. дао је са 16 радника 1245000kg угља, који се у Алексинцу продаје по 1,05 динара за 100 kg.

Затим сам код Краљева наишао на рушевине џамија и других турских грађевина. Према саопштењу алексиначког инжењера, при градњи пута наилазило се и на римске опеке са жигом. Према новијим истраживањима, ту је стајао стари српски трговачки град Бован, који су царица Милица и њен син 1395. године обавезали да сваке године даје по 500 крушаца соли светогорском манастиру Св. Пантелејмона. Принц Муса, брат Мурата II, освојио је Бован 1413. и вероватно је тада разорио његову тврђаву. Кад је Веранције 1553. године посетио Бован, он је још и тада имао надалеко познат вашар.

Пред Краљевом сам, близу телеграфске линије, прошао поред пространог гробља са споменицима од лискуновитог шкриљца, што је околним сељацима давало повода за најфантастичније приче. Према некима, у »латинском и жидовском гробљу« лежале су кости неког људског соја огромне висине и нарочито јаких костију. Нешто светла у ову и друге приче могло би да унесе само непосредно истраживање. Приликом свог првог путовања нисам имао ни довољно времена ни одобрење власти да отворим неки од тих гробова; међутим, у јесен 1864. радозналост ми није дала мира, па сам пробдео целу ноћ у бованској механи да бих већ у рану зору могао да почнем откопавање. Пошто смо при руци имали само примитиван сељачки алат, требало је, и поред мог пожуривања, неколико сати док нисмо дошли до првог костура. Оквир гробнице чинила су четири нетесана камена блока, и то по један на уздужним странама, један код ногу и један усправљен чело главе, затварајући тако издужен правоугаоник. Иако сам бирао гроб који се од осталих издвајао већим обимом, на основу чега се могло закључити да је ту сахрањена нека угледнија личност, нисам

нашао, и поред пажљивог претраживања избачене земље, никакав предмет по коме би се нешто одређеније могло рећи о овом гробљу као изузетном. Осим свежих фрагмената грнчарије, на које смо наишли одмах испод травног покривача, нисмо ни у слоју земље дебелом 1,58 m, ни на костуру који је испод њега био нашли ништа што би било вредно помена. Скелет није био ни нарочито велик јер је, у испруженом положају, од главе до врхова прстију имао свега 1,70 m, а није било ни прстења са сеченим каменовима какве су сељаци тобоже налазили у другим гробницама. Имао сам сувише лоша искуства с поузданошћу сличних тврдњи да бих после првог безуспешног покушаја и даље трошио време, новац и труд на »жидовско гробље«. Задовољио сам се скицом гробља, а ископану лобању сам послао заслужном бечком професору Ромеу Зелигману, који се бавио проучавањем култа мртвих код свих народа. Неколико суседних гробова народ је означио као »вамписко гробље«; као што сам већ рекао, веровање у вампире је веома раширено у Србији. На жалост, ништа више нисам могао предузети за расветљавање прошлости Краљева. Сви знаци говоре у прилог томе да је ту некад било старије насеље. Драгашевић идентификује Краљево с једним градом који у XII веку, под Немањом, треба да је стајао на Милој реци (Мала река = Моравица).¹⁴

Поред остатака античке осматрачнице ишли смо даље према Алексинцу, који се појавио на видику. Кроз град тече Моравица, која се нешто западније улива у Мораву, па је стога тешко претпоставити да на тако важном месту на путу Римљани нису имали кастел који би га штитио. На једном плану Алексинца из аустријског рата против Турака нашао сам на десној обали речице, близу садашње цркве, правоугаону паланку са шест округлих кула и 185 m дугим странама; могућно је да су је Турци градили у складу с римском основом и материјалом античке грађевине, али њене трагове узалуд сам тражио под високим алувијем. Напротив, наишао сам на остатке једне скромне турске грађевине, можда неког караван-сераја или хамама. Алексиначка паланка није 1737. пружила никакав нарочит отпор аустријском нападу, као ни она у Ражњу кад се исти генерал Миљо појавио пред њом са својих 12 чета гренадира, 1000 коња и 6 топова. Ево шта гроф Шметау каже о овим често помињаним утврдама, које су послужиле као узор за оне старотурске које је Омер-паша успешно применио код Плевне: »Паланке се подижу обично на граници или на главним путевима близу градова или села. Чини их квадрат окружен ровом или дебелим палисадама, готово до врха засутим земљом. У средини се обично налази зидана или дрвена кула, која има улогу осматрачнице и последњег уточишта. Има паланака, као што је темишварска, направљених од дебелог дрвећа или балвана, повезаних гвозденим клам-

¹⁴ »Гласник«, св. 45, стр. 35

фама, иза којих се диже бедем, а споља је широк јарак с водом. Овакве утврде се показују боље него зидани бедеми.»

Из даљине посматран, Алексинац веома лепо изгледа. Он је 1833. дошао у српске руке и тада је имао једва 30 кућа. Лежи на 148 m надморске висине. Међутим, кад му се приђе ближе, у зеленило уто-нула целина раствара се у неколико једноличних, међусобно сличних улица. Куће су неугледне, једино реална школа, 1834. саграђена црква, зграда начелства и кућа енглеског курира чине један мали трг који подсећа на западне градиће. Био сам веома изненађен кад сам на чаршији срео и Арнауте. Албански елеменат се већ годинама спушта из својих гудура све ниже и настанио се у оближњој долини Топлице. Стварајући клин између Срба и Бугара, он се овде смирио међу својим хришћанским суседима, према којима је иначе свуда стајао као непријатељ. Мора турско-арнаутске владавине скинута је с Алексинца 1833. године. Старци се још сећају оних тешких дана кад ниједан Србин у Алексинцу није смео понети црвен фес или неки други део одеће црвене или зелене боје; дозвољено је било само бело, грубо сукно; кад су полазиле у варош, жене су уместо шамије морале на главу стављати »тулбенту«, неку врсту женске капе, као знак да су удате. Ниједан хришћанин није смео проћи чаршијом на коњу; први Арнаутин који најће могао је да га убије и многи рајетин је због не већег злочина скончао на грани старог дрвета, које је још и у време моје прве посете стајало поред карантина и подсећало на тешку прошлост. У то време није овде било никаквог друштвеног живота; потпуна изолованост жена била је очигледно наслеђе из турског времена.

Налазећи се на турској граници, Алексинац је од 1836. до 1878. представљао важан пункт на поштанском и робном путу од средње Европе ка Цариграду. Један дугачак дрвени мост водио је преко Моравице кроз сеновиту алеју ка карантинској станици, окруженој лединама и групама високог дрвећа. Станица се састојала од неколико пространих зграда. Ни на једном другом граничном прелазу Србије путнички промет није био тако жив као овде. Ту је сваке године прелазила већина од оних 15000-18000 Бугара и Цинцара који су као дунђери и баштовани преко лета тражили добру зараду у Србији, да би се у позну јесен истим путем враћали са својом уштеђевином; преко овог прелаза ишли су и многобројни каравани товарних животиња са знатним количинама бугарско-трачког сафијана, коже, вуне, кудеље итд., које су се преко Београда извозиле у аустријске фабрике на прераду, да би потом као скупии индустријски артикли ишли истим путем назад у нишке, пиротске, софијске и пловдивске дућане или на чувени ваџар у Узунцово у Бугарској, који је сваке године из европске и азијске Турске посећивало до 100000 људи.

Алексинац је био важна међустаница интернационалног телеграфског саобраћаја и требало је да то буде и за српско-турске железнице. Тиме би му се отворила перспектива да надокнади оно што је на

благостању изгубио ратом 1876. и на трговачком значају укидањем карантинске станице због померања српске границе на југ 1878. Међутим, клизишта на северу су присилила инжењере да трасу пруге одмах испод Сталаћа пребаце с десне на леву обалу Мораве, па је тако Алексинац, удаљен 4 km од своје железничке станице, и поред тога што је ради лакше везе с њом изградио стабилан мост на Морави, остао без већине оних предности које је очекивао од новог железничког саобраћаја. Па ипак је померањем српске границе на југ нешто несумњиво добио: у случају будућег рата неће бити изложен свим оним недаћама које су га раније као пограничну варош погађале. Пошто је стално био капија кроз коју су Турци за време устаничких ратова продирали у земљу, године 1862, кад се због бомбардовања Београда страховало од тежих конфликта с Портом, донесена је одлука да се град утврди јаким појасом шанчева. Кад је у пролеће 1876. рат стварно већ био на помолу, генерал Зах је тај појас доградио и претворио у добар одбрамбени систем. Могло би се рећи да је Алексинац био жариште почетка и краја оружаних борби те, по српско оружје несрећне године.

Распоред Моравске војске, којом су командовали генералисимус Черњајев и његов начелник штаба пуковник Бекер, био је 3. јула овакав: крајње десно крило на Јанковој клисури (стр. 105); десно крило у Вукањи с резервом у Каонику, под пуковником Бучовићем: 6 крушевачких батаљона, 4 јагодинска, један и по ескадрон коњице, 8 тешких топова (четворофунтовњака); десни центар између Ђуниске реке и Јужне Мораве под пуковником Милутином Јовановићем: 3 алексиначка батаљона, 4 смедеревска, 8 ћупријских, 7 ескадрона коњице, 16 тешких и 4 лака четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; леви центар са претходницом код Тешице под капетаном Ђорђевићем: 3 алексиначка батаљона, 4 лака четворофунтовњака; главнина у утврђеном логору код Алексинца под пуковником Илијом Марковићем: 25 батаљона Шумадијске дивизије, 4 смедеревска батаљона, 6 тешких четворофунтовњака; лево крило између Сокобање и Алексинца под пуковником Узун-Мирковићем: 5 пожаревачких батаљона, 5 београдских батаљона, 6 крагујевачких, 4 јагодинска, 5 ескадрона, 24 тешка и 12 лаких четворофунтовњака, 6 дванаестофунтовњака; крајње лево крило на Тресибаци под потпуковником Хорватовићем: 8 књажевачких батаљона, 1 ескадрон, 8 тешких четворофунтовњака. Операције на левом крилу приказаћу у VIII и XII глави; овде ћу покушати да дам сажет приказ догађаја на централном делу фронта између Алексинца и Крушевца, који су били одлучујући за рат у целини.

Непосредно после објављивања рата генерал Черњајев је наредио пуковнику Милутину Јовановићу да направи демонстративни испад према Нишу, а он сам је с већим делом главнине пошао преко Књажевца да би освојио Белу Паланку и Пирот. То му је, додуше, успело,

висова спуштале све до дна клисуре и које је већ обавијала тама кад сам завршавао скицу и тлоцрт Јанкове цркве.

Подстакнут од начелника познатом шаљивом изреком, која свакако потиче из турског обичаја да се даје бакшиш; »Какво печење, такво решење«, механција је пред нас изнео изврсно вечеру. Главну тему живог разговора чинило је насељавање планинског земљишта које је за 600000 динара откупљено од Арнаута. Углавном су као најбољи важили колонисти из Власине, а посебно 30 црнотравских породица које су се, поред 27 врањских, населиле у Бресничу. Досељеници су стигли с много стоке и новца, сами су саградили своје куће, брзо су се аклиматизовали у равници и држали су много до морала својих жена. У погледу марљивости и довитљивости, за њима готово ни у чему нису заостајали ни досељеници са Дрима, од Новог Брда и Новог Пазара; лошије се мислило о Банаћанима, а најгоре о Црногорцима, који су окарактерисани као властољубиви, свадљиви и лени. Свима досељеницима је заједничко то што врло нерадо пуштају девојке из својих кућа. То се објашњава тешкоћом да се у овој безљудној области једном изгубљена ваљана радна снага надокнади. Чак се и старије девојке често тек после жестоких распри и само за готов новац обећавају младићима који желе да се жене. Просечна одштета износи 10 до 15 дуката; ако родитељи одбијају да дају своју сагласност, тада долази до одвођења, бежања, отмица и правних спорова, које власти после морају да изглађују и решавају.

Следећег јутра смо југоисточно од Блаца прешли једва разазнатљиву вододелницу између Расине и Топлице. На левој страни заблештало је мало језеро, чији се често 2 kg тешки и веома укусни шарани и кленови (*Squalius cephalis* L.; мања врста - *Chondrostoma Knerii*) не дају лако ухватити. На десној страни се простире младом храстовом шумом и необрађеним површинама покривена Стубалска висораван, која тек чека интензивније насељавање. Ради јачања муслиманског елемента, Порта је 1864. дуж српске границе све до Косова населила хиљаде и хиљаде Черкеза. Међутим, више од половине ових Кавказаца подлегло је клими на коју нису били навикли, глади и епидемијама маларије; они који су преживели побунили су се и енергично захтевали да буду враћени на Крим. Бајонетима батаљона упућених из Ниша ови јадници су били присиљени да и даље остану на тлу које им је доносило несрећу, и што није помрло или пало на бојиштима 1877. емигрирало је 1878. у Малу Азију. Сада код некад черкеског Сувог Дола млади виногради и лепе куће сведоче о новом *животу* који је почео да пулсира, као и код суседног Тулара, чији су становници, тек досељени од Дечана и из других крајева, били запослени скупљањем богатог приноса сена.

136

на значају као седиште новоосноване нишавске епархије, која је обухватила Трн, Белу Паланку, Бресник и област Суве планине до Св. Николе на Балкану. Доцније је она укинута, па после 1821. обновљена, с тим што јој је додат и један део софијске дијецезе. Године 1836. пиротски мост на Нишави је био поприште несрећне борбе бугарских побуњеника. И 1841. се покушало са устанком, али такође без успеха.

У време моје прве посете (1864) у Пироту је резидирао један достојанствени мудир (срески капетан), који ми је, чим је прочитао моју бурунџију, дао једног заптију као пратиоца да бих могао несметано да разгледам град и тврђаву. Тврђаву сам затекао таман у онаком стању како га је описао Швајгер; једино је спољно утврђење које је он видео у близини, на западном брду Хисар, ишчезло и на његовом месту изграђен је шанац појачан палисадама. После тога сам посетио Пирот још неколико пута, последњи пут 1889, али ми ниједном није пошло за руком да нађем било какав траг из римског доба. А ипак, људи тврде да су изнад тврђаве налазили »опеке, обојене мозаичке плочице« и да су у виноградима наишли и на део античког »калдрисаног пута«! Можда ће даља ископавања дати неки резултат.

Онај део вароши у коме су становали већином Турци изгледао је јадно; имао је сахат-кулу, нову управну зграду, 8 џамија, 2 текије, једну стару цркву, али ниједну чврсту грађевину. Нешто боља хришћанска махала, Тиха бара, добила је 1868. у својој трокуполној цркви Богородичиног успења, која величином и лепотом знатно надмаша скромну цркву Христова рођења саграђену 1834, импозантно средиште, али између њега и околних малих кућа, неугледних крчми и старог владичиног конака није било никаквог склада. Археолошки занимљива учинила ми се једна надгробна плоча нађена у оближњем селу, дуга 0,79 и широка 0,32 m, на којој распоред приказаних личности подсећа на римске заветне каменове, а примитивна техника на старије српске плоче у Павлици и Бечевици (прва књига, стр. 599). На једној турској чесми приметио сам плочу украшену очигледно оријенталним мотивима, али илирска слова у доњем пољу одају руку хришћанског мајстора.

Пиротска национално опредељена општина била је од почетка антифанариотског покрета у сукобу са грчким владикама које јој је наметала цариградска екуменска патријаршија. Тужбе против епископа Антима, упућиване 1860. великом везиру Ђуприлићу, који се био позабавио жалосним стањем у Туна-вилајету, превазилазиле су бројем и садржајем све што се могло замислити. Оптужбе су очигледно доказане и недостојни свештеник је прогнан на покајање у један светогорски манастир. Међутим, само две године доцније он се појављује у Цариграду, где је, вероватно захваљујући издашном подмићивању, могао да очекује ново наименовање за епископа.

Његов следбеник Софроније, кога сам 1864. и лично упознао, навукао је својим неумереним новчаним захтевима мржњу својих вер-

Старосрпски надгробни камен.

ника већ при самом ступању на дужност. Да би избегао батине, побегао је у оближњи манастир Св. Јована, и оданде је могао да се врати само под заштитом турске војничке пратње. Незнање овог грчког епископа ишло је дотле да ми је он сасвим озбиљно говорио о некаквом словенском натпису у манастиру Св. Јован из 750. године. Он, дакле, није знао ни то да је апостол Ћирил тек у IX веку дао балканским Словенима писмо, по њему названо »ћирилица«. Пошто од овог црквеног великодостојника нисам добио ни најскромнија археолошка обавештења, врло брзо сам окренуо леђа и њему и Пироту.

Силазећи с превоја Св. Никола, други пут сам посетио Пирот 1870. године. Али за оних неколико часова које сам тамо провео - или тачније: које сам због неповерљивости његовог кајмакама морао тамо да проведем - везане су само непријатне успомене. Више среће имао сам тек приликом треће посете, у лето 1871. Из долине Темштице, коју сам открио, лепим путем који је Мидхат-паша саградио према Берковици, силазио сам поред рушевина замка Атанас код Горњег Крупца у широку Нишавску долину. Живописни каравани тешко натоварених магараца и коња закрчили су пут — пријатна слика која се сваке године понављала у време великог панађура у граду. У одвојеним групама поред нас су парадирани на лаким, окретним, вероватно украденим коњима Черкези, становници оближњег села Бело Поље, једине колоније странаца јужно од Пирота (сада ни ње више нема).

Извор и Бериловац остали су нам на десној страни и ускоро ме је власник »Јени хана« по трећи пут поздравио са »Добро дошли!« Овога пута био сам боље смештен него 1864. и 1870; пошто су посетиоци

огољена, без звона, цела имовина се састојала од 15 јутара винограда и једне воденице; ипак, надалеко се знало да поред једног бурета од 800 ока поседује и два од по 1000 ока, затим многе српске, бугарске и руске књиге и рукописе.

Недавно је велика једноспратна манастирска зграда претворена у поправну установу за свештенике осуђене на издржавање епитимије или затвора, а за игумана је дограђен један мали, скромни конак. Манастиру су данас потчињене две парохије са 4400 душа. Његов годишњи приход од 4000 динара са 25 хектара оранице, 11 хектара ливада, 22 хектара воћњака и винограда и 140 хектара шуме, као и од нешто ситне стоке, сасвим је довољан за покриће расхода. У вршењу верских обреда, управљању библиотеком са 5000 књига и економијом игуман се смењује са три калуђера и неколицином ђака.

На десној обали Млаве пут прелази преко неколико дубоко усечених потока и по кршевитом терену пролази поред Рибара, испод чијег су граца високог 417 m нађене две лепе бронзане секире, затим преко две јаче Млавине притоке ка прастарој Тршкој цркви, која је у част Богородичина рођења обновљена пре сто година и данас је духовно средиште трију парохија. Источно од ње избија код Лазнице из кречњака на махове један извор, који је професор Велике школе Цвијић детаљно описао, као и водопаде Велики и Мали бук код јужнијег Сувог Дола, у дивном пределу изворишта Млаве, и 16 m дубоко језеро на падини 867 m високе Мечибаре, из кога она са приличном ширином настаје код Жагубице. За ову среску варошицу у подножју једног типичног, неплодног, огромног крашког предела, од које је према западу најближе насеље удаљено 14 km, према истоку 25, а према југу чак 42 km, и која је упућена једино на Млавску долину, прави благослов представља пут кроз ову долину који је завршен 1870. године. Око њене цркве Св.Духа, саграђене 1874, добре основне школе и поште са телеграфом груписало се већ 1896. око 590 кућа са 2490 становника, који посредују у саобраћају с низијом на северу и југу. Велико питање остаје да ли ће, и када ће бити изграђена планирана железничка пруга према Зајечару, за коју је француско-швајцарско друштво за споредне пруге добило 1898. претходно одобрење, јер би њену изградњу, због великих теренских тешкоћа, држава морала у великој мери новчано подупрети.

126

РИБАРИ, праисторијске бронзане секире

28. јуна 1330. извојевао велику победу. Доказано је да је он сам ишао правцем од Шар-планине преко Куманова и Криве Паланке, а само је вероватно да је један део српске војске прошао клисуром Врањске Бање у област горњег Стримона. На великог цара Душана тамо подсећа гроб његовог ризничара Балдовина. И после косовске битке ћесар Угљеша, српски вазал султана Бајазита, називао је себе »господаром Врања, Иногшта и Прешева«. Његов биограф Иларион Руварац приказао је његову двоструку игру у политици. Кад се српски деспот Стефан Лазаревић борио против Турака код Грачанице (1402), Угљеша му је одао турске планове, па ипак овога видимо у Врању још и 1413, кад је султан Муса прошао кроз ово место на путу од Софије за Ново Брдо, да би од Срба отео тамошњу богату рудну област; изгледа да је он у Врању седео чак и 1423, јер Руварац наводи из те године повељу којом Угљеша светогорском манастиру завештава село Врање, јужно од града. Велико је питање да ли се он тамо одржао и до своје смрти, јер се гроб његовог сина налази далеко северније, у манастиру Љубостињи (прва књига, стр. 636). У сваком случају, Турци су трајно освојили Врање тек у јуну 1455. под султаном Мехмедом II, и чврсто га држали с изузетком година 1688-1690. и 1737-1739, кад је био у рукама трупа царева Леополда и Карла.

Повољан положај града - заштићен је од ветрова и кроз њега тече свежа Врањска река - и близина лековите топле воде привукли су многе отмене Турке да се настане у њему. Мада је већина становништва остала верна хришћанству, многобројне џамије, хамами, конаци и караван-сераји дали су овом старом епископском граду окруженом лепим воћњацима и виноградима оријентални печат; чак је и једина црква у Амбар-махали претворена у текију, а кад је 1739. део хришћанског становништва прешао с патријархом Арсенијем IV у Угарску, у град су се доселили многи Албанци; они су убрзо потиснули преостале Србе, али су се ови, пошто су били штедљивији и вичнији трговини, ипак уздигли до завидног материјалног благостања. Чорбаџије, које су заступале рају, повремено су разним скупим поклонима тако рећи куповале заштиту турских власти; тако се дешавало - у Лесковцу и Нишу, на пример - да од почетка прошлог века гувернерски положај с колена на колена задржава иста, раји наклоњена породица. Под Хусеином, сином и наследником Мехмед-паше, хришћанска општина је педесетих година приступила чак и изградњи цркве, што јој је било допуштено султановим ферманом, а Арнаути, незадовољни и због војне обавезе којој су подлежали, побунили су се, упустили се у пљачкање хришћанских кућа и запалили цркву. Уплашени Хусеин-бег, који је био наклоњен раји, побегао је у Велес. Кад је побуна угушена, црква је поново никла, и од 1858. са 470 m високе терасе Крстиловице,

¹¹ »Гласник«, св. 47, стр 190 и даље

на којој се налази већи део вароши, гордо се уздиже, видљива изда- лека, и својом блиставом куполом надмаша све џамије.

Године 1858. Врање је било седиште мудира који је био потчињен призренском паши и имало је у 14 махала, поред 1000 хришћанских кућа, 600 албанско-муслиманских и 50 циганских породица. По Хано- вој процени, број становника Врања достигао је 8000; имало је врло развијену трговину конопљом и снабдевало је ширу околину арти- клима увезеним из Београда, Сереса и Солуна. Ни Врање није било без појединих ватренијих патриота који нису само пасивно прижељкивали крај турске владавине и арнаутског тлачења. Један од познатијих био је Миша Шијаковић, који је своје залагање у том правцу платио животом у једној злогласној цариградској тамници. Одлука о судбини града пала је тек у јануару 1878, кад су у њега ушли Срби са својим руским савезницима. Град је бранио командант дивизије Асаф-паша и он је са својим генералима Ибрахимом и Есадом предузео све што је могао да околне висове претвори у утврђен логор. Међутим, северна колона, коју је са мајорима Радомиром Путником и Михаилом Срећ- ковићем упутио генерал Белимарковић, успешно је одбацила Турке који су је 30. јануара код Девотина изненада жестоко напали, при чему је погинуо официр Ђорђе Стојићевић. И пуковник Нићифор Јовано- вић, који је дејствовао на левој обали Мораве, потиснуо је Турке са Камена код Брезине, а три батаљона мајора Радована Милетића све више су се приближавала шанцу на вису Чеврљуга, који је, изграђен на једној истуреној тераси Плачевице између Суводолског и Мечковач- ког потока, чинио кључну тачку непријатељског положаја. Подршка коју је топовском ватром пружио мајор Милован Павловић омогућила је да се овај шанац узме на јуриш, а при заузимању осталих шанчева помоћ је пружио поручник Димитрије Ђурић. Следећег јутра су се Турци, постављени у борбени поредак, задовољили трима топовским хицима испаљеним у правцу батаљона добровољаца који је ишао на Врање, па су се затим повукли према Гњилану и Куманову. Два већа турска одреда заостала на Плачевици предала су се Србима, који су имали 5 погинулих официра и 345 мртвих и рањених војника.

На челу својих добровољаца, мајор Радомир Путник је 31. јануара тријумфално прошао кроз Врање. Без нормалног одмора, ова изви- дница Шумадијске дивизије, којом је командовао пуковник Љуба Јова- новић, наставила је под веома тешким условима да напредује по снегом покривеном путу, стално узнемиравана од летећих одреда Арнаута, и 5. фебруара стигла је у древни манастир Грачаницу, да би код Мрамора дошла у додир са Рудничком бригадом, која се под командом пуков- ника Лешјанина преко Преполца пробијала низ Лаб према Приштини. Енергични Путник је имао бар то задовољство да уз велико учешће ослобођене раје присуствује у манастиру свечаној литургији у којој су поменути кнез Милан, његова супруга и престолонаследник Алексан-

110

111

Тешко да се и слутити може колико је јужна Србија била насељена пре сеобе у Угарску. По рушевинама малих цркава, које се виде тако рећи на сваком кораку, може се закључити да је то био крај густо насељен људима оданим својој вери и да се у животу тих људи морало десити нешто страшно кад су одлучили да напусте свој дивни завичај. И овај вис Леменце носи као круну живописне зидове окружене старим каменим крстовима; била је то 18 корака дуга градња с нартексом, чији су 3,8 m висок полуобличасти свод Арнаути разорили експлозивом. Међу брижљиво обрађеним квадерима туфа и пешчара виде се и многе античке опеке, вероватно с неке осматрачнице која је ту постојала или са кастела на другој обали, на Стражи, подигнутог ради заштите пута од ушћа Врле ка Власини.

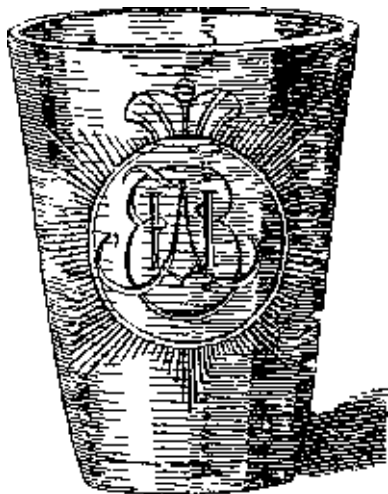
Овим римским путем, потврђеним и гробницама нађеним 1897. северно од Владичина Хана, насупрот Цепи (глава XVIII), јахали смо поред житорађског »латинског гробља« са неисписаним каменовима према Загужану, где је инжењер Михалек купио за багателну цену од 400 дуката један напуштени арнаутски читлук с великим имањем, воденицом и ханом. На другој страни, код Алакинаца се у Врлу улива прилично јака Масуричка река, по којој се и цела јужна равница зове Масуричко поље. Истоимено главно место тог краја било је од давнина средиште веома интензивног добијања и прераде железа. Арнаути из тога села навели су 4 km дугим каналом воду из Романовске реке на »самоков«, који се састојао од неколико пећи. Ту је топљен чист гвожђевити песак који су наносили набујали потоци, да би потом око 300 циганских породица насељених у околини прерађивало гвожђе у потковице, клинце итд. Испод Кијевца, где се копала гвоздена и оловна руда, отварао ми се с једне тачке диван поглед на југоисточни, 1637 m висок Врденик, чије је богате и сочне пашњаке македонски Крез Ванђел Мариоловић узео под закуп од државе за свега 300 динара и на њима од Ђурђева до Митрова дне напаса својих 15 000 оваца и 200 коња.

Рајске дражи долине Врле су све веће што се више сужава у горњем току реке. Дно долине даје и на већим висинама пшеницу, јечам, кукуруз и, посебно, одлично сено, које се на месту продаје по цени од 2 динара за 100 килограма. Разуме се да су се Албанци најпре населили у овој области на десној обали Мораве, одакле им се пружала могућност за лако продирање даље на север и југ. Њихово главно упориште била је Сурдулица, у коју смо стигли кроз један живописан стеновит пролаз, богат водопадима. Ту се налазила њихова највећа цамија, сада претворена у школу, и најлепша имања, која су после њиховог одсељавања продавана у бесцење. Одсутнима се увек чини неправда. При обрачуну, емигранти су преко својих српских заступника добијали, под различитим изговорима, знатно умањене износе, којима једва да су биле плаћене дивне баште око кућа, пуне најлепших воћака. Најбољи део наше скромне вечере чиниле су караманке, врста

крупних крушака изванредног укуса, из једне бивше арнаутске баште. Међу новим досељеницима има и породица из македонског Велеса. Изгледа да им је овде сасвим добро. Многобројне лепе грађевине сведоче о новом процвату Сурдулице. Изврсне тканине са шарама од црвене вуне, које као да су плишане, изазвале су на Париској изложби велико дивљење, али су од тада и знатно скупље.

Обе трасе, у Сурдулици спојене у један пут који је преко бугарских пограничних брда водио у долину Нишаве, свакако су постављене да би се што лакше дошло до железца, које су већ Римљани добијали у Масурици и на Чемернику. Штитили су их кастели југоисточно и североисточно од Сурдулице; три километра удаљен први, правоугаони, са фронтима 120 m дугим и 40 m широким, налазио се изнад Доњег Романовца, на платоу 1126 m високе Трешње. У њеном подножју на северној страни, на предтераси обраслој дрвећем, нашао сам дуге зидове неког насеља, чије постојање у римско време потврђују античке кровне опеке и друге техничке карактеристике. Североисточни кастел који је обезбеђивао пут стајао је између Глоцког и Градског потока, на 1419 m високој чуки код Битврђе, усред природних стеновитих бедема, на које су се наслањали његови јаки зидови. Трећи, у ваздушној линији само 4 km удаљен, римски кастел чинио је круну југозападног, 1305 m високог Костиљњака, а штитио је пут који је десном обалом Мораве водио од Сурдулице кроз Масуричко поље, преко Грамађе, Врбова и Корбевца (стр. 264), право ка Врању.

На повратку с ове археолошке екскурзије пролазили смо кроз дивне гајеве ораха, у којима људско око, како изгледа, неће још дуго уживати. Они су уговором већ уступљени ријечној фирми Голднер, која сељацима за 4 m дуга стабла, пречника 75 cm плаћа 14 динара и тај скупочени материјал извози за Амстердам и Марсељ. У Сурдулици сам још посетио од трахита грађену, 10 m дугу и 6 m широку црквицу Св. Романа, од чијих је 90 cm дебелих зидова испуштена полукружна апсида, и онда на коњу наставио своје путовање по горњем току Врле, на исток према четири и по часа удаљеној Власини. Код засеока Турковца, до кога смо убрзо стигли, стране долине се знатно приближавају једна другој. Кристалинске стене које извирују из свежег шумског зеленила, дивљи потоци чије се воде са свих страна са жубором сливају ка малим воденицама начичканим дуж Врле, која тече час мирно, а час се опет са буком руши преко високих прагова, одсуство људи и њихових станишта - чинили су пењање уз ову романтичну клисуру незаборавним доживљајем. Пошто смо трећи пут прешли преко речице, отворио нам се код остатака неког малог утврђења на ушћу Градске реке величанствен поглед на високо постављен кастел на Битврђи, за који кажу да је некада подземним ходником био повезан с оним првим утврђењем; два километра даље пукао је још раскошнији поглед на металом и угљем богата српско-бугарска гранична брда са високим Стрешером (1930 m), која у виду потковице окружују кланац

ГОРЊАК, »пехар цара Лазара«

Прича о оснивању горњачке цркве Св. Ваведења готово се у потпуности подудара с оном о Туману (стр. 196), разлика је само у томе што калуђер Глигорије, кога је ранио кнез Лазар, не умире.⁴ До његове гробнице у високој пећинској црквици може се доћи једино лествицама; верници који се не боје вртоглавице и који стигну до западног отвора пећине биће награђени прекрасним погледом на романтични планински кланац на другој страни. Трговину костима и осталим реликвијама и на небу и на земљи цењеног свеца, у коју је лако било намамити сујеверан народ, митрополит је најстроже забрањено.

Без великог земљишног поседа, Горњак је данас упућен углавном на дарове својих посетилаца. Помињући разна места све тамо до Госпођина вира на Дунаву, из којих потичу дарови за манастир, Сава уз уздах рече: »Кад не бисмо из овог пергамента знали колико је Горњак некад био богат, лакше би се подносило данашње сиромаштво, али - како Бог хоће! Једну драгоценост смо ипак сачували; погледајте ову чашу с иницијалима побожног оснивача манастира. Ту реликвију нам је поклонио кнез Милош и ми ћемо је чувати док год манастир постоји.« Али као што је пергамент био само копија оригинала⁵, тако је и чаша с угравираним шарамма могла да потиче најраније с почетка XIX века; Сава је, међутим, показивао мало разумевања за моје приговоре. Он је касније умро у Москви као игуман неког малог манастира који је Русија поклонила Горњаку. Али, и без овог поклона, имовина Горњака је данас неупоредиво већа него 1733. године. Тада је у запуштеном манастиру живео само један калуђер, црква је била

⁴ »Старинар«, III, 60

⁵ Руварац, »Старинар«, VI, 36

створен плато. Јаки зидови који га окружавају показали су се као остаци 135 m дугих и 15 m широких фронта правоугаоног кастела. Да је он римског порекла, несумњиво потврђују фрагменти античких опека и испуна зидова. Заштићено овом тврђавом, у подножју на јужној страни брда налазило се мало цивилно насеље, од кога такође има остатака, а поред њега је пролазио пут за Лесковац, с једним огранком према Куршумлији (Ad Fines), с другим према Приштини (Vicianum) и чувеним рудницима злата и сребра код Јањева (глава XI).

Код великог села Батуловца, које је као и сва остала у околној равници збијено, прегазили смо надошлу Власину, која се 7 km северозападније улива у Мораву. Ту се капетан опростио, а ми смо извршним, равним путем продужили ка Морави. Она је кратко време пре тога пробила десну обалу, састављену од иловаче и конгломерата, и створила дубок рукавац, преко кога смо узаним, провизорним мостићем прешли на 1 km дуго новостворено острво и стигли на Мидхат-пашин мост. Уместо ова два дрвена моста планира се више Прилепца изградња новог са каменим стубовима. Поред бадиначког друмског хана, живописно угнежђеног међу дрвећем, избили смо у позно вече на врањски пут. Јасна ноћ нам је омогућавала да кроз алеју врба која нас је још одвајала од Лесковца потерамо коње брже. Они су већ осећали мирис своје домаће штале и као да су заборавили стотине преваљених километара и по најтежим путевима. Већ су се видели и осветљени ханови близу железничке станице, а она је још лежала у полутами, мада је за врањски воз већ био дат сигнал. Из веће удаљености он је довезао мало путника - из Солуна само два; купеи прве класе били су сасвим празни. Неочекивано удобно стигли смо до Ниша, где сам одмах прешао на припреме за пут у арнаутску област.

Х

ПРЕКО ПРОКУПЉА КРОЗ ЈАНКОВУ КЛИСУРУ И КУРШУМЛИЈУ НА ПРЕПОЛАЦ

Двадесет деветог септембра 1889. кренуо сам из Ниша на пут у југозападну област Мораве. О њеним етнографским односима, у којима је дошло до померања после Берлинског мира, нисам могао ништа поуздано сазнати чак ни у нишким чиновничким круговима; нико није знао одакле су људи дошли, ко се населио у стотине арнаутских места која су напуштена после 1878. 125

Прво смо ишли, паралелно са железничком пругом, Мидхатовим путем с огромним тополама засађеним с обе стране пута, поред старе црквице Доње Стопање, из које је један рукопис на пергаменту, пронађен кратко време пре тога, нестао незнано куд, затим право на север преко као тепсија равног дилувијума, који се између Јабланице и Ветернице протеже пуних осам часова од севера на југ и просечно два часа од истока на запад; иако без дрвећа, он је врло плодан.

Од многих бара налик на језера, које заостају после пролећног изливања Мораве, Црни вир, источно од железничке чуварске кућице 174 код Кумарева, важи као лековит за људе и животиње. Дуж Јабланице, поред самог пута код Дупљана, видео сам дивне храстове чија су стабла имала у обиму 5-7 m. Раније су и падине Добре главе које прате речицу биле покривене густом шумом, али Турци, који су у шуми гледали најопаснијег савезника незадовољне раје, нису ништа предузимали за њену заштиту.

После десет километара вожње застали смо код 300 m виокоог стеновитог рта Добре главе. У подножју брда намењеног телесном и духовном окрепљењу стоји механа, а нешто више, међу дивним виноградима, живописна црквица оближњег села Печењевца. Кажу да име овог имућног села потиче од неког српског војводе који је био наредио да му се у оближњем манастиру припреми ручак, али тек што је појео печење, напали су га Турци; он се не само храбро бранио већ их је и у бекство нагнао. Мој љубазни пратилац, професор Божовић, причао ми је о неким рушевинама тврђава на брду Ванос, али упркос заједничком

брижљивом претраживању све до Меденог гумна, нисмо на овом брду, на коме има изврских каменолома, нашли нигде никаквих трагова зидина или расутог грађевинског материјала; наишли смо, међутим, на нешто друго: на трагове односа између исељеног феудалног племства и његових хришћанских подложника.

Црквица Св. Илије, подељена у три брода са шест стубова од пешчаника, скромна је репродукција старије лесковачке цркве Св. Богородице и, као и ова, веома богата потамнелим иконама које озбиљно делују. Њу је 1844, под митрополитом Јанићијем, саградио неимар Андрија из Велеса. Десни брод, у малом отвореном предворју које је замењивало нартекс, превучен је одмах по доласку Срба плавом бојом. На питање зашто је то учињено, добио сам необичан одговор: тамо је по наређењу печењевачког муслиманског спахије било насликано »Величање Мухамедово«, јер он без тога није хтео да дозволи освећење цркве! Било би занимљиво да се премаз одстрани и да се види како је хришћански уметник решио овај чудни задатак! Сада се дрвене звонаре три бронзана звона позивају некадашњу рају на молитву. Ранији конак Мехмеда Пашагића, који је захтевао глорификовање Пророка, Печењевчани су 1878. откупили за 630 дуката и претворили у општинску зграду са четвороразредном школом. Мехмед Пашагић сада живи у Солуну далеко од оних осамнаест села која су некада била дужна да му плаћају дажбине, далеко од својих многих кућа и од лесковачке џамије подигнуте у славу Алаха, која је могла да га овековечи, а сада стоји пуста.

Од 680 пореских глава у девет места, која са 3 380 душа у 435 кућа сачињавају општину Печењевце, већина је била обавезна на плаћање дажбина Крезу Пашагићу. Биле су две врсте раје. У повољнијем положају била је она што је са муслиманским земљопоседником имала уговорни однос који јој је обезбеђивао извесна права; од њега је добијала само земљиште на обраду, а кућу и стоку је имала као својину и сама се морала бринути за семе. Такви сељаци су морали од земље која је већ одраније била обрадива да дају држави десетину, а спахији трећину летине; ако су пак земљиште сами искрчили и учинили обрадивим, били су обавезни да поред оне султанске десетине спахији дају само деветину приноса. У много горем положају биле су чивчије (сељаци беземљаци), које су све добијале од спахије; били су то бесправни и неслободни колони, који су са женом, децом и целим приносом од рада зависили од добре воље и од често веома хваљене хуманости земљопоседника. Српска влада је од Пашагића откупила земљишносвојинска права у Печењевцу за 7000, у севернијем Чекмину за 3200 и у јужнијем Каштавару (са 11 кућа) за 400 дуката и од општина обезбедила повраћај исплаћених износа са каматама у двадесет годишњих рата. Две рате су плаћане уредно, а онда се с отплаћивањем застало »услед лоших година«, па је држава уместо готовог новца

узимала »у рачун« пољопривредне производе, по утврђеним ценама, за снабдевање војске.

У Печењевцу и око њега одлично успевају конопља и жито. Како сам сазнао од Младена М. Маринковића, трговца из сремске Руме, који је овде већ подуго насељен, од 1889. појављују се у Нишу и Лесковцу страни агенти који више извозе преко Солуна него преко Угарске. Добра пшеница је те године постигла цену од 12, јечам 10, кукуруз 8-9 динара за сто килограма. При рационалнијој обради и организацији пословања ова изврсна земља би могла да даје знатно веће приносе. Али засад се још ради веома примитивним оруђем, које је, осим гвозденог раоника, цело од дрвета. Раније је винова лоза гајена само у Поморављу, а после српске колонизације уведена је и у Пусту реку; тамо је, међутим, знатно назадовало воћарство, коме су Албанци поклањали много пажње. Дуж Мораве, низводно све до Грделице, веома је уносно свињогојство. Само Печењевце извози годишње по 200 товљеника од 100 до 130 kg, по цени од 65-80 динара за сто килограма, и 500 мршавих свиња по 60 динара пар код најближе железничке утоварне станице. Говедарство је слабо развијено. Говече је мало, кратких рогова, чупаво, шарено и неподесно за добијање меса, али се пасмина постепено побољшава увозом угарске расе са дугим роговима; и биволи су слабији од оних у Македонији, али млеко је ипак добро. Коњићи су необично издржљиви и снажни, а овце у баровитој околини Лесковца много страдају од метиља; њихова врло добра вуна извози се по цени од 1,30 динара по килограму. Саобраћај овог веома богатог краја добио је много са путем који је краљ Милан дао да се изгради 1885. кроз винограде преко Белог камена, Шиљегарника, Џаверова луга и висова Добре главе (богатим разном дивљачи) у западну долину Пусте реке.

Код железничке станице Печењевце прешли смо Јабланицу и београдску железничку пругу, затим смо код једног огромног »записа« (дрвеног крста) скренули према Липовици, пресекали пре железничке постаје Брестовца Печењевачку реку и код Кутлеша завили према истоименом »гумништу«. Тако се зове последњи северни повијарац Добре главе, на којем се од 1844. налази кутлешка капела Св. Петка, саграђена на старим црквеним темељима. Пред њеним предворјем са три лука стоји висок, груб камени блок, који је по народном веровању чудотворан. Петком се тамо окупљају болесне жене, које дубоко верују да ће оздравити. Одмах поред капеле Кутлешани су саградили своју школу са четири одељења. У њој сам затекао учитељицу Персиду Јовановић из Сремске Митровице, која је ту становала потпуно усамљена; колико је самоодрицања и љубави према позиву потребно да би човек овде, на овој висини и ветрометини, одсечен од целог света, чак и од села које је лежало дубоко доле, провео целу дугу зиму! У сваком случају, живот се поново буди и пулсира у широкој моравској равници,

а кад је небо плаво и отворен поглед на северне високе врхове Суве планине и шумовиту Бабичку испред њих, онда је одиста тешко замислити лепши дом са свим ужицима које човеку може да пружи богата природа. За нас је припремљена соба у којој ноћива поп који празником овде служи литургију; за скромну вечеру, вино и храну за коње побринуо се кутлешки кмет. Тек што смо се, уморни, спустили на лежајеве од свежег сена, зачули смо напољу неку галаму. Затим неко јако закуца на врата, и у њиховом оквиру се појави једна младалачка, могло би се чак рећи кицошка прилика у високим јахачким чизмама, са мамузама и непромочивим шеширом, са пушком острагушом, револвером, ловачким ножем, ловачком торбом, фишеклијама итд., као да је тог тренутка дошао с америчког дивљег запада; пратила су га два дивна пса и два такође до зуба наоружана жандарма. »Добро вече, господо! Окружни инжењер Валента из Прокупља. Начелник ме шаље да пратим господина Каница. Ваш телеграм је касно стигао, па смо ђаволски терали коње... Пардон, хтео сам само да се представим, сутра ћемо о свему осталом.« Тако ми се представио стасити син мог покојног пријатеља дрВаленте; као прави ловац и весео дружбеник допуштао је себи да увек буде природан и тиме је освајао сва срца.

У рано јутро већ смо били спремни за полазак, инжењер Бартош такође, јер је морао да се врати у Ниш. Отпратили смо га до Печењевачке реке и утврдили да се ова прилично јака речица не улива у Пусту реку, како стоји на српској генералштабној карти, већ право у Мораву; ту сам грешку, као и многе друге, одмах нашао и на аустријској карти и исправио.

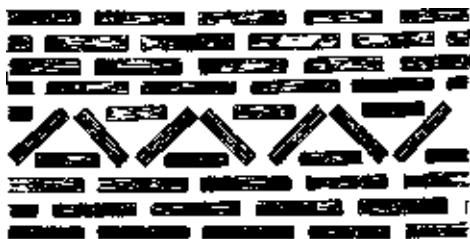
Опростили смо се, заобишли кутлешки Дрењак и продужили обалним појасом који се зове Градиште и који је Шарлински поток готово претворио у мочвару. Поред западног обронка Добре главе, који носи назив Уши, пењали смо се кроз густу храстову шуму ка једном 304 m високом брду на прилазу Шиљегарнику, састављеном од пешчаника. У Кутлешу су ми причали да је на њему некада била тврђава. И заиста сам нашао чуку окружену зидом, са кога је камена облога, изузев неколико плоча, већ била развучена. И да није расутих фрагмената античких кровних плоча, римско порекло овог објекта потврђивала би већ сама карактеристично тврда испуна зидова. Густо испреплетено жбуње и јако оштећење отежавали су ми да утврдим првобитну основу кастела; ипак бих рекао да се повијала према таласастом рубу платоа.

Шиљегарник чини део Добре горе (780 m), а она са суседним, већином голим или младом шумом обрастим Кременом условљава правац југ-север, који Пуста река, текући њеном западном падином, има у свом доњем току. Њене широке дилувијалне обале су веома плодне; нарочито добро успева пшеница. Стога је држава задржала око 2500 хектара некадашњег арнаутског села Кацабаћ, да би тамо

основала угледно пољопривредно добро с ергелом, нешто попут Љубичева, за јужне крајеве земље. Пречицом смо сишли преко мочварног земљишта до Међе, где је свештеник из моје пратње за јевтине паре дошао до једног бившег арнаутског имања и на њему као наполичаре запослио српске породице из Баната. Све је то скупа давало утисак запустености; унутрашњост кућа и лепа, тамноока деца били су прилично прљави, али ипак је свеж овчији сир којим смо послужени сведочио да и у низинама Пусте реке, међу пространим мочварама, има доста добрих пашњака.

Мој лесковачки пријатељ је заостао да би своје послове довео у ред. Ми смо на коњима продужили преко Драшковца на левој обали према богатом селу Пуковцу, а после кратког подневног одмора у његовој уредној и чистој механи ступили смо на нови пут Брестовац -Прокупље, који пролази кроз село и наставља ка северозападу, преко висоравни под виноградима, у којима је управо почињала берба. Пред Кочаном смо престигли кола која су живописно изгледала; била су пуна шаролико обучених жена и виновим лишћем искићених девојака које су певале. Упоредо с њима пешице су ишла два мушкарца у оделима од беле абе, са фесовима обавијеним шареним платном - знак да су наследни кметови. Као и сељаци из суседног крушевачког округа, они то платно око главе радо носе, мада су га власти забраниле пошто је то арнаутски обичај. Наши жандарми су у шали затражили од младих баханткиња мало грожђа, а оне су одговориле: »Врло радо, али само ако платите!« - Као што се види, било је довољно неколико година па да се у покорној раји поново пробуди људска самосвест.

Код Дољевца смо избили на Топлицу. Солунска железничка пруга пресеца овде уски алувијални појас који Топлицу одваја од Пусте реке и мало североисточније, близу ушћа Топлице, улази у узану Курвинградску клисуру, кроз коју се провлачи и Морава; ко је једном видео њене карактеристичне контуре, лако ће је при поновном сусрету препознати. На левој обали Топлице простире се ниска висораван Добрич, преко које су Римљани изградили свој војни пут од Наисуса ка јадранском Лисусу (Lissus, Љеш). Моја провера Хановог неуспелог покушаја да утврди њену трасу довела ме је до закључка да су на овој најважнијој дарданској саобраћајници према Јадранском мору, коју

Украшавање опекама на цркви Св. Петра у Житорађи

сам лично пратио све до турске границе, тачне све удаљености између појединих станица како су наведене у Појтингеровој табли.

Овај римски пут, који је коришћен и у средњем веку, пресеца нишки бедем између Мидхатове велике касарне и железничке станице, наставља ка међуровској цркви код Мрамора, прелази ту преко Мораве и у правој линији, преко равног добричког терена, иде даље према Градишту, испод чијег кастела води преко Меровинске и Бугариновачке реке код Бакуса према висовима на левој обали Топлице наспрам Житорађе. Пошто смо прегазили реку која је овде плитка, нашао сам на тим висовима око 300 корака дуго римско утврђење, са чијих је јаким бедема узет материјал за темеље месне цркве. И мали парни млин у Житорађи саграђен је од четвртастих опека са кастела. На Појтингеровој табли је на овом путу, као прва станица између Наисуса и Лисуса, убележена на удаљености од 13 миља Ad Herculem, за коју Жорнанд каже да се поред ње пролази на путу од Наисуса према Улпијани (Ulpiana, Липљан, јужно од Приштине). Удаљеност коју Табла бележи између Ниша и станице Ad Herculem тачно се подудара с удаљеношћу између Ниша и кастела код Житорађе, чиме је положај ове прве »mutatio« одређен довољно поуздано.

На једном источнијем вису, међу старим гробовима, стоје већ издалека видљиве рушевине црквике Св. Петра, према којој се народ односи с много поштовања. Само 7 m дуга и 4 широка, она с подједнако широким слојевима опека и малтера и романичким назубљеним кровним симсом представља изразит византијско-месемвријски тип, који сам нашао и међу прокупачким споменицима и о коме ћу касније казати нешто више. Доњи део је грађен великим плочама пешчаника, нартекс недостаје, а полуобличасти свод само што се не сруши. У једној ниши лево од олтара сачувани су остаци фресака. На средини су лежали, покривени можда дарованим (?) фесовима, разлупани делови трпезе и један богато скулптуриран архитектонски фрагмент античког изгледа. Једино би се ископавањем могло доћи до податка да ли је ова црква посвећена великом апостолу настала на темељима Хераклова храма, по коме је ово место на путу могло да добије свој римски назив »Ad Herculem«.

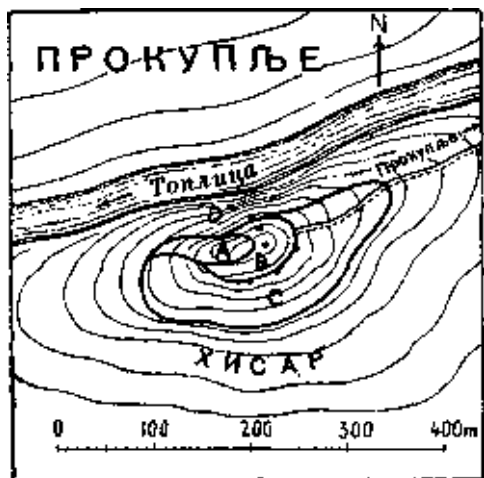
Хроничар *Цароставника* прича да је Стефан Урош III 1330. године, кад је полазио у бој против бугарског кнеза Шишмана, своју војску окупио на добричкој висоравни. Неки српски писци сматрају да је то било код села Топлац близу Врања; ја, међутим, делим Милићевићево разложно мишљење да је до спајања делова те војске дошло на Топлици. Исто тако се претпоставља да су на Добричкој висоравни угарски краљ Владислав и српски деспот Бранковић склопили примирје са султаном Муратом после победоносне битке код Ниша (1443). У пределу Добрич, који је описан као »сув и обрастао трњем«, откако су Турци отишли свуда ничу нова насеља. У Александрову, удаљеном од Мораве 3 km, населило се 70 банатских породица из

Св.Бурђа; свака је добила окућницу од 30 ари, 5 хектара оранице и била је ослобођена од пореза за 10 година. Убрзо затим (1888) село је било у стању да заједнички купи 300 хектара за уносније гајење жита и винограда. Седамнаест других породица је добило земљу у Косанчићу, исто тако 30 из Панчева у Божурни итд. Око малог Облачинског језера већ расте винова лоза, а у западнијим увалама млада шума, која се протеже ка Јастрепцу.

Траса пута која је од станице Ad Herculem ишла левом обалом Топлице није на свом западном правцу ка Прокупљу наилазила ни на какву теренску сметњу. Код Житорађе она је пресекла Топлицу и продужила, баш као и изврсно реконструисан пут из 1888, северним падинама Пасјаче, сада засађеним виновом лозом. На 4 km пре Прокупља стигли смо у некад арнаутско село Бериље, где је 1866. често спомињани вођ херцеговачких устаника »сердар« Пеко Павловић основао прву црногорску колонију. Њених пет лепих и добро грађених кућа имају високе, зрачне просторије са чардацима и одају изванредан степен благостања ових некадашњих синова »црних брда«, којима није било лако да се сроде с пољопривредом. Пошто је Пеко, судски гоњен због убиства неког попа, пребегаво у Црну Гору, глава ових досељеника постао је његов брат Крста. С овим људима, као и с оних тридесет породица насељених у Гајтану, окружна власт је и пре накнадног великог црногорског досељавања, 1889, имала много муке због њихове непокорности, ненавикнутости на рад и високих захтева.

Затим смо путем који је усечен у кристалинске падине на десној обали продужили ка Марковом камену, кроз који је траса тако пробијена да је онај део његове падине који се стрмо спушта према реци остао као монолитна стена. Већ се смркавало кад смо поред летњег војничког логора, с његовим баракама облепљеним иловачом, преко тролучног моста на Топлици ушли у добро осветљено Прокупље. Још исте вечери посетио ме је окружни начелник, који је био унапред обавештен о мом доласку. Био је то један од најсавеснијих и најинтелигентнијих чиновника које сам у Србији упознао. Изузетном предуслетљивошћу и разумевањем циљева мог истраживања у његовом округу, кроз који је било тешко путовати, господин Петар Божовић, о чијим сам заслугама за Ниш већ говорио, обавезао ме је на најдубљу захвалност.

Положај Прокупља подсећа на чувену романтичну бугарску метрополу Трново. Као тамо у чудновато извијеном току реке Јантре, тако су се и овде варош и тврђава угнездили на рту око кога тече Топлица. Нови део вароши с многим правилно просеченим улицама протеже се у дужину правцем југозапад-североисток на левој обали реке, на предтераси 452 m високог Вршника, засађеној виноградима.

ПРОКУПЉЕ, план кастела.

Некад се варош простирала, како показују остаци старих зидова, и на десној обали; имала је знатно већи обим и у складу с њим су биле и димензије утврђеног замка на 392 m високом Хисару, који усамљено стрчи. Од две старе цркве њеног јужног дела, једна је, према смелој претпоставци Катанчића, подигнута на рушевинама Јупитерова храма у станици Ad Herculem. Још је несхватљивије како је и пуковник Драгашевић, који сада располаже бољим картама, могао овај Ad Herculem, у Појтингеровој табли постављен на 13 миља од Наисуса, идентификовати с Прокупљем, које је већ у ваздушној линији удаљено од Ниша 16 миља.¹ Уместо на реалне околности, његова хипотеза се ослања на то »што су Римљани због дубоко усечене Топлице морали овде да савладају херкулске тешкоће«. Међутим, пошто сам, у пуном складу с Таблом, Ad Herculem препознао у римским остацима код Житорађе, могао сам, 6 миља даље, следећу станицу Намтаеум поставити код Прокупља, јер се удаљеност између античких остатака на његовом Хисару и оних код Житорађе и Куршумлије, код које сам нашао рушевине треће станице, Ad Fines, тачно подудара с одговарајућим подацима на Појтингеровој табли.

Три оштро обележена природна сегмента олакшавају оријентисање у опустошеним бедемима прокупачке тврђаве; с инжењером Валентом сам се прихватио задатка да израдим њен план, којег до тада није било. Првобитни антички објект је, пошто је разорен у сеоби народа и обновљен у Јустинијаново доба, претрпео многе измене. Јајастом платоу кристалинског брда, са стрмом падином према северозападу и југу, прилагођава се с упадљивом подударношћу основни

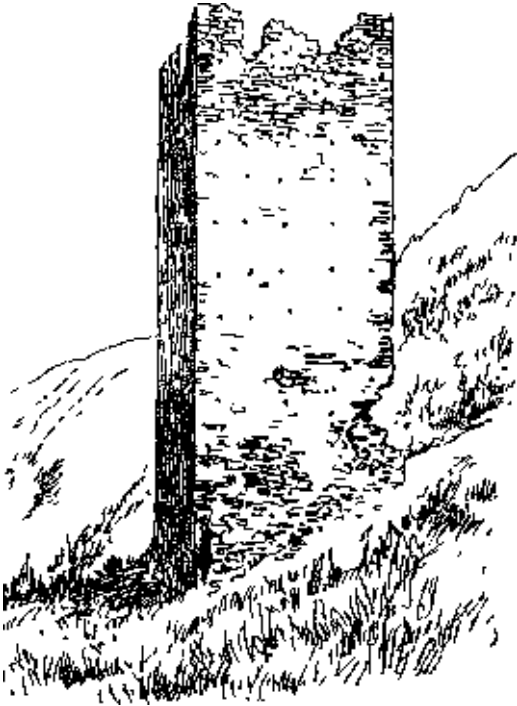
¹»Гласник«, св. 45, стр. 60.

облик трију сегмената кастела. Дужина каструма износи 280, а ширина 180 m. Двадесет пет метара широки и двапут толико дуги редви *A* био је окружен дубоким ровом; од бедема нижег, продужног одсека *B*, дугог 140 и широког 85 m, истурене су на источној, блажој падини платоа три квадратне куле са 6 m широким странама; једна је била оријентисана према истоку, друга према југоистоку и трећа према југу. На удаљености од 44 m од југоисточне куле дизао се у унутрашњости одвојен јак донжон са пречником од 7m, 17 m на северозапад квадратна кула са 9 m широким фронтovima, и 10 m даље, на одговарајућем пункту сегмента *B*, спољни бедем је био појачан истуреном правоуглом утврдом на стрмој падини, која је, како изгледа, подземним ходником била повезана с »водостаном« (кулом за воду) на Топлици.

Са Хисара се овој кули може прићи само тешком стрмом стазом, а од града само при ниском водостају десном обалом Топлице. Дванаест метара од обале диже се овај добро очуван објект, 14m висок, без прозора, у који је на страни окренутој према стени, 2,80 m изнад тла, водио 1,70 m висок и 0,75 m широк улаз, с равним надвратником. На врху су му сачуване три трозубе стране, исто тако и рупе, у 6,10 m широким и 1,20 m дебелим зидовима, за попречне греде које су у 14 редова биле кроз њих провучене; испуна зида, као и на кастелу, била је обложена блоковима кречњака, кварца итд. Целе, хоризонтално уграђене опеке нисам нигде нашао, док су фрагменти римских кровних плоча лежали разбацани свуда, па и око водоторња. Плато кастела доминира околином надалеко, и посебно се према западу с њега отвара поглед у даљину, на долину Топлице. Избор тог платоа за заштиту војног пута, који је пролазио непосредно испод њега, био је у време топова с малим дометом изврстан. *Burgus* Хамеума стајао је на месту данашње вароши Прокупља, у којој се стално откривају антички темељи, новац, украсни предмети од бронзе, бакар, племенити метали, затим коштане игле, керамичке посуде итд.

Јиречек је веровао да се Прокупље у доба Византије звало »Комп-пос«, а у старо српско доба, у XIV и XV веку, »Копријан«. С тим се никако не слаже ревносни истраживач извора Руварац. Он указује на то да Прокупље не може бити идентично с Копријаном зато што се оба наводе у првом члану Сегединског уговора о миру из године 1444. као утврђена места која треба да се предају српском деспоту, и то једно за другим, као два различита града: »*Korēthanum*« и »*Prokoriam*«; даље, зато што се Копријан према старим итинерерима може тражити само у нишавској области, дакле на десној, а не на левој обали Мораве.² Тиме пада и даља Јиречекова аргументација: »Кад су Турци заузели Ниш, пренесен је светац (мошти св. Прокопија) у суседни Копријан, који се отада зове Прокопје.« У ствари, данашње име Прокупља његови становници не изводе у складу с овом хипотезом, већ од речи »про-

² »Гласник«, св. 49, стр. 10.

ПРОКУПЉЕ, римска кула.

коп«, кроз који Топлица на периферији града протиче, или, по другом тумачењу, од тога што је св. Прокопије око 290. године из тога места ширио хришћанску веру у Топлици.

Околност да се на прилазу Хисару налазе две старе цркве, од којих се једна зове »Југ-Богданова црква«, свакако је допринела томе да предање омиљеном војводи приписује и изградњу тврђаве на брду изнад ње. У народној песми у којој сремски војвода Рајко поводом приближавања Турака набраја старе српске градове и у њима војводе, наводи се и Прокупље и у њему »стари Југ-Богдан«. Ако би било тачно да је он град ЈОШ држао кад је непријатељ већ заузео Ниш (1386), и да је из Прокупља пошао са својих девет синова у косовски бој, онда би значило да је Бајазит освојио град тек 1389. При освајању Турци су, наводно, изгубили много војника и седам паша, којима су као »мученицима вере« подигнута на местима где су пали велика тулбета. Остатке трију од њих нашао сам 1889. у самој вароши: код »Инчар-џамије«, код чесме на Великој пијаци и код кафане »Југ Богдан«; четврто је стајало на североисточној »Губи«, пето на југоистоку код Гаричке чесме, шесто на западу испред вароши, на левој обали Топлице, и седмо, још прилично очувано, на ушћу Трнавске реке, по чему би се дужина српске одбрамбене линије од запада према истоку могла проценити на 4 километра.

Према Сегединском уговору о миру 1444, Прокупље је — Турци и Албанци су га називали »Урђуп« - морало бити предато Србима; године 1455. је опет у турским рукама, али га је Мехмед одмах, као и Глубочицу, препустио султановој удовици Мари. Изгледа да се под заштитом ове кћери српског деспота Бранковића, која је остала верна хришћанству (?) и ЧИЈС тулбе Турци показују на муслиманском гробљу у Бруси, Прокупље било прилично опоравило од тешких последица рата. Његове цркве су остале нетакнуте, ту је и даље резидирао топлочки владика, у XVI веку је још постајала дубровачка колонија, која је имала сопствену продавницу (fondacco), а путем према Новом Пазару кретали су се многи трговачки каравани. У XVII веку град је припадао санџаку Алаџа-Хисар (Крушевац).³

Ра^ који је избио 1688. између султана и Аустрије довео је 1689. пред Прокупље део Пиколоминијевој војске, која га је после кратке борбе заузела и утврдила палисадама. Кад су Турци 1690. с великом премоћи напали град, његову посаду су, под командом капетана Рушамбаха, сачињавали пешадија, хановерански коњаници и српски добровољци. После једног напада који је капетан Антоније одбио, град је порушен и за време повлачења царске војске напуштен. Посада је при повлачењу и даље успешно одбијала турске нападе и преко тешко проходних планина стигла у Крушевац.⁴

За време српског исељавања у Угарску, које је тада почело, Топлица је остала пуста, а Албанци, који су из својих гудура одавно са завишћу гледали на њене плодне долине, продрли су у њу. Следећи рат под принцом Еугеном 1718. године Прокупља се није дотакао. Додуше, његов епископ Михаило Шумен радио је на припремању масовног устанка, што је бечки царски двор тражио као главни услов новог похода, за КОЈИ га је угњетена раја преклињала у многим петицијама. Овај рат који је почео 1737. завршен је 1739. несрећно по царско оружје и довео је до другог, још масовнијег српског исељавања. Разуме се, избегао је и озлоглашени епископ Михаило, па је прокупачка »митрополија« остала отада упражњена.

Сад је топлочки басен, који су хришћани готово потпуно напустили, почео ЈОШ више да привлачи Арнауте из западних брда. Уз помоћ турске владе, ратоборни албански елемент се све више учвршћивао између Копаоника и Мораве. Места Биљег и Крајковац, са још очуваним црквицама, могу се узети као приближна граница до Које је тај елемент стигао у источном Добричу до 1878. Године 1858. било је и на десној обали Мораве једанаест чисто арнаутских села. Породице из племена Клементи постепено су се насељавале око Куршумлије и Дедића, а затим су се оне из угледног племена Краснићи, чији седи главар седи данас у Приштини, заједно с породицама из племена

³ Hadzi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, S 146

⁴ *Die freiwillige Teilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten Kriegen* Wien 1854

Берис, Гаш и Соб шириле од Лесковца до Врања и даље у Масурицу. Албанци су султану плаћали само симболичан порез, имали су сопствену управу, а раја, која им је била препуштена на милост и немилост, узмицала је пред њиховом агресивношћу.

У време првог српског устанка, хришћани који су били остали у овим крајевима узалуд су очекивали да ће их Карађорђе ослободити. Кад је овај 1809. кренуо према Новом Пазару, његов храбри саборац Станоје Главаш - то је досад мало позната чињеница - упутио се кроз Јанкову клисуру преко Мале Планае, чију је Крнин-џамију разорио, ка Прокупљу и заузео део вароши; тврђава се одржала, и он се после црних вести од Ниша морао повући. Кад су Арнаути ханџаром и огњем угушили очајнички покушај раје да сама себи помогне, јако смањена српска општина у Прокупљу била је убрзо присиљена да са цркве на Хисару скине куполу, која се издалека видела; број минарета се повећао на пет, и 1858. варош је имала око 500 муслиманских породица, поред 300 хришћанских, 10 јеврејских и 20 циганских; године 1864. населили су се још и Черкези.

Конечно је дуго очекивани час слободе куцнуо прокупачкој раји 18. децембра 1877. Како ми је бивши варошки кмет саопштио, у то време је било 620 арнаутско-черкеских, 50 турских и 36 циганских кућа, поред 325 српске и 3 јеврејске породице. После успешне артиљеријске ватре бројно муслиманско становништво је напустило град, пошто га је претходно запалило. До темеља су изгорели школа, 25 кућа и магацини. Град је, заправо, још више био погођен губитком најимућнијег дела становништва, који дуго није надокнађен. Град је напустила и најбогатија турска породица Хасана Беговића, коју су чинила браћа бегови Јусуф, Мидхат, Есад и Малић; они су поред многих кућа и плацева у Прокупљу поседовали и села Баличевац, Лепаја, Бадњевац, Шајиновац и Поток, која су била обавезна да плаћају данак.

После уласка српских трупа свечана литургија је одржана у цркви Св. Прокопа. То је базилика са полуобличастим сводом изнад главног брода, који је са осам стубова одвојен од нижих бочних бродова, са одговарајућим апсидама и тролучним предворјем, из кога се низ три степеника силази у унутрашњи простор храма. У тимпанону над средњим улазом је слика св. Прокопија с копљем у левој руци, а изнад тога група с већим бројем фигура, у чијој се средини налази Богородица. Источни део свода главног брода показује Пантократора, средњи Христа, а западни Богородицу, окружену сригурама "призорима из Старог и Новог завета. Олтарска ниша на левој страни има Христа који благосиља обема рукама, лево од њега је Богородица, десно св. Јован. Сlike у емпори и у ниши на десној страни су, међутим, као и оне на зидовима и у северној лучној доградњи, нестале под премазом креча. Шарен иконостас затвара олтарски простор испред првог пара стубова. У средњој линији пода јављају се три кружна мозаика од

опека и белог камења. Симс крова, којим је захваћена и доградња, и полукружних истурених апсида, који се састоји од два слоја косо постављених опека, одвојена хоризонталном траком, чини једини и леп спољни украс ове богомоље саграђене од ломљеног камена и опеке. Према предању, цркву је непосредно пре најезде Турака саградио Југ-Богдан, али је много вероватније да је она настала на темељима неке далеко старије срушене грађевине. На гробљу око цркве једна камена плоча с латиничним натписом обележава гроб Мате Ивановића, вероватно неког дубровачког трговца, који је 1668. овде сахрањен уз ударце клепала. Данас се с новог звоника разлежу слободно и надалеко звуци металних звона.

Оснивача оближње црквице, коју народ зове и »латинска капела«, предање такође види у Југ-Богдану, верном саборцу кнеза Лазара. Одмах по доласку Срба, ова мала градња с апсидом и нартексом, дуга 10,5 и широка 3 m, стављена је под кров да би се заштитила од даљег пропадања. Полуобличасти свод лежи у рушевинама, фреске су уништене; само се у емпори изнад два реда слика препознаје Марија која благосиља. И на повишеном тимпанону изнад улаза виде се трагови некадашње фреско-декорације. Зидови овде, као и код већине црквених грађевина у Бугарској, јужној и Старој Србији, показују интересантно подражавање римског начина повезивања камења, између ломљеног камења у дебелом слоју малтера вертикално углављене опеке, техника коју су хришћански мајстори примењивали на џамије онога времена. Она се јавља и код разрушене црквице у усеку код Добротића, који се види и из Прокупља. Ову 6,5 m дугу и 4 m широку грађевину, с полуобличастим сводом и полукружном апсидом, народ такође приписује »Латинима«, а да није у стању, као ни иначе у сличним случајевима, да наведе било какву чвршћу основу за такву претпоставку.

Поред турске карауле, која сада служи као општинска зграда, спустио сам се у некадашњу муслиманску махалу. Њен најлепши споменик представља Инчар-џамија, која се елегантно уздиже поред незграпне сахат-куле. Кажу да је ова 15 m дуга и 10 m широка грађевина, рађена горе поменутом техником, раније била црква. Томе противречи не само аутентична, више надесно и према југоистоку окренута кибла, већ и органски уграђена, богато украшена ниша предворја, поред степеница ка исто тако првобитно насталом минарету, које на масивној квадратној основи, са богато украсеним галеријским венцем, стреми у висину. Према овом закључку мог критичког испитивања неодрживо је и предање које се изводи из назива џамије; »инчар« мора у овом случају имати неко друго значење, а не оно које треба да подржи то предање.

У суседном сарају нашао сам две веће једносратне и више малих зграда, које окружавају велико двориште. Дежурни подофицир 2. батаљона Моравске дивизије, који је овде смештен, повео ме је у иначе

затворене свечане просторије »конака«, у коме су се одржавала бурна већања меџлиса оholих арнаутских бегова. Пажњу су ми привукле нарочито две таванице уметнички обложене дрветом; то су квадратне површине са странама од по 4,30 m, са дивно резбареним, делом геометријским, делом фигуралним орнаментима. Верујем да би их сваки од наших оријенталних музеја радо уврстио међу своје експонате. Али, они нису за продају, као ни носачи балкона према улици, које чине пет оригинално скулптурираних, једна на другу степенасто постављених храстових греда.

У поређењу с овим импозантним грађевинама, зграда у којој се налази начелство топличког округа више је него скромна; кажу да ће она ускоро бити замењена новом, у коју ће се сместити и канцеларије прокувачког и добричког среза. Новом организацијом од 1890. године јабланички срез је одвојен од топличког округа, али су му зато припојени ранији срезови Ниш и Заплање. Овом променом је центру једног од најбогатијих крајева Србије, раније -гогођеном одласком муслимана, омогућен бржи успон, и мада је округ 1896. ограничен на срезове Добрич, Косаницу и Прокупље, он у 917 кућа има више од 5200 становника⁵, међу њима 27 Грка, 8 Мађара, само 6 Турака, 56 Јевреја и 132 већином муслиманска Циганина. Шесторазредну лепу основну школу са 9 одељења и исто толико учитеља посећује 320 дечака, а четвороразредну женску школу око 100 девојчица. Пет свештеника се брине о верским потребама грађана. Једини лекар и један адвокат имају посла преко главе и доспели су до знатног благостања, чему су не мало допринели 38 официра и подофицира гарнизона који заједно са жандармима има 216 војника, као и штедна и кредитна задруга основана 1888, која већ сада обрће годишње по 5 милиона динара уз камату од 8-10%.⁶

У регулацији, калдрмисању и осветљењу вароши, која је у турско време имала изразито оријентални карактер, постигнути су већ за ово кратко време српске владавине значајни успеси. Најмање је досад напредовала северна, Черкеска махала, намењена сиромашнијим досељеницима. У дугој главној улици и на великој пијаци подигнуте су многе лепе грађевине, казино са кафеом и ресторацијом, апотека и продавнице, од којих су неке добро снабдевене. У највећој, »Код Престолонаследника«, видео сам обичнију аустријску стаклену, грожђарску, галантеријску и текстилну робу; боље и скупље тканине, платно, конац итд. набављају се и из Београда, али потичу из Енглеске, Немачке, а оружје из Белгије. Све веће потребе довеле су до насељавања ситних занатлија, али они већином раде веома примитивно; индустрија је засад заступљена само једним парним млином. Извоз дуга за бурад, које производе већином мађарски предузимачи у запа-

⁵ Град је 1905. имао 1137 кућа и 5571 становника.

⁶ Године 1905. обрт је износио 7,2 милиона динара уз 12%.

дним државним шумама, иде преко Прокупља, чији шумарски инспектор, два окружна и четири среска шумара чине све што је у њиховој моћи да често безобзирне нове досељенике у околини навикну на српске прописе о одржавању већ јако угрожених шума. Добру и све већу прођу има вино из винограда са околних висова, које у трговину стиже под називом »Прокупац«; оно које потиче с јужног брда Бамбурек, са 14-17 гради алкохола, важи као најбоље, али се и поред тога 1889. на месту продавало по невероватно ниској цени од 12 пара = 6 крајцара по литру, а стоно грозђе истог порекла може се добити и за 8 пара по килограму. Године 1888. виновом лозом је засађена и Соколица, која лежи јужно од Хисара. Берба у прокупачком округу почиње 18. октобра. За ширење виноградарства и унапређење других привредних грана много је у оквиру своје надлежности учинио начелник Петар Божовић; али оно што је он учинио за поновно насељавање готово опустеле преузете области између Јастрепца, Копаоника и Медвеђе било је много теже и, с обзиром на незнатну помоћ са стране и на средства којима је располагао, може се сматрати правим подвигом.

За разматрање најразличитијих елемената који су отворено или скривено, под више или мање познатим вођама, тражили НОВ завичај, за осврт на мере које су предузете да би се неколико хиљада Албанаца вратило у Србију и за разоткривање политичке рачунице из овог, на први поглед чудног, померања племена на једном пункту илирског троугла веома важног по свом географском положају, имаћу прилике у следећем приказу ове недовољно познате области у којој се одиграла модерна мала сеоба народа.

131

Начелникова кола, у која су била упрегнута два ватрена коња и у којима је 2. октобра у подне поред начелника и мене место заузео и прокупачки срески капетан Димитрије Павловић, јурила су кривинама куршумлијског пута уза саму Топлицу таквом брзином да су жандарми који су испред нас јахали морали да пређу у галоп да их не бисмо престигли. На ушћу Трнавске реке разгледали смо квацратно, описаном техником грађено тулбе, подигнуто једном од седам паша погинулих при првом освајању Прокупља, а затим смо се, скренувши према северозападу, попели на висораван Умац, на коме су Бамбуречки висови десно били под виноградима, док су западни били без дрвећа, покривени пространим пашњацима. Нигде ни човека, ни животиње! Тек кад смо прешли 14 km указале су се источно од Мршеља бедне учерице Срба који су се тога пролећа доселкли из Добра на албанском Црном Дриму. Мушкарци су радили у пољу; све што је било да се ради у кући и око ње лежало је на плећима њихових плавокосих, бригада и многобројном децом оптерећених жена. Начелник их је тешио да је он све предузео да им се ускоро уступи земља из фонда државног поседа. Сада тамо има већ више од 200 душа у 35 кућа.

Километар даље, прешли смо Планску реку близу највећег и имућног села у овом крају Велике Плане, са 160 домаћинстава, чији су становници дошли 1878. из околине Новог Пазара. О њиховој жељи за просветом сведочи чињеница да су одмах саградили школу, коју ревносно похађа 40 дечака, и да су се начелнику обратили с молбом да од министарства издејствује да им се што пре додели једна способна учитељица за њихову женску децу. Код већ скоро готове, али тек 1890. освећене цркве Св. Николе, затекао сам бугарског мајстора, који је, пошто му је сав материјал стављен на располагање, само за свој рад примио 80 дуката. Досељавање је настављено и данас Велика Плана већ има 224 куће са 1550 становника, а истоимена општина у осам места 766 кућа са 4834 душе.

Прешавши лепо обрађен брег, скренули смо у следећем западном усеку према нашем коначишту Доњој Бресници, која је на српској генералштабној карти знатно померена на југозапад. У ствари, она лежи тамо где је на карти убележена Горња Бресница, а ова последња 1,5 km северније, на Бресничкој реци, на чијим је обалама широко разбацио њених 45 кућа. - Дан се завршавао величанствено. Сунце је заплamtело на Погледу и Ђурици, више од 1560 m високим врховима Јастрепца, који се на северу протезао у дугој линији. На Голачи, његовој сувати која је лежала пред нама, македонски Црновунци су напасали своја стада црновуних оваца. Травни пашњаци су овде-онде пресечени тамнозеленим храстовим и буковим шумама, које се овде добро одржавају и које се спуштају дубоко доле према Добричкој висоравни, чија је плодна земља, испресецана многобројним притокама Топлице, била до 1878. покривена скоро искључиво албанским селима. Оно неколико широко растуриених српских села било је после пада Прокупља (стр. 294) изложено терору Арнаута, који су наслућивали оно што долази. Петнаестог и шеснаестог јануара 1878. они су крај извора Топлице напали Србе који су се окупљали на Орлићу и Кнежеву брду. Потпомогнути устаницима из Ибарске долине, Срби су их одбили, а пошто су истовремено српске трупе заузеле Куршумлију и целу Косаницу, Албанци су се, уплашени да им не буде пресечена одступница, повукли у новопазарски санцак. Кад су после Берлинског мира хтели да се врате у села која су напустили, она су већ била у поседу Срба који су брзо доведени из турске Рашке.

Мијаило Проловић, вођ раје у борби против Турака и Арнаута, био је такође посредник и организатор првог насељавања, којим је било обухваћено 2100 задруга од 10-30 чланова. Оне су се населиле, како ми је он саопштио, у ова, сада чисто српска села: већ поменута Велика Плана, Мала Плана, Горња и Доња Бресница, Здравење, Кончић, Мршељ, Омеровац, Горња и Доња Јошаница, Сварча, Горња и Доња Драгуша, Претежана, Белољин, Горња и Доња Коњуша, Бејашница, Прекадин, Гојиновац, Ђушинце, Обртинци, Пискаљ, Широке Њиве, Горње и Доње Точане, Плочник, Власе, Туларе, Калудра, Бар-

батовац, Тмава, Суви Дол, Вича, Ресинац, Спанце, Гргуре, Вишесело, Блаце, Трбуње, Рашица, Кутловац, Стубал, Сибница, Чучале, Цепница, Мађаре, Попово, Пребреза, Врбовац, Придворица, Шиљомане, Међуана, Суваја, Алабана, Претрешња, Горња и Доња Речица. Остали досељеници са Косова поља засновали су нови Лазаревац са 26 и Милошевац са 17 породица. Већина од 60 наведених места већ је претурила преко главе прве, најтеже дане. Драгуша је, као и Плана, већ саградила цркву и школу, а остале општине, као Блаце, Речица и др., само школе.

Велик удео у овом успешном насељавању имали су Андрија Атанасовић, један од организатора херцеговачког устанка 1875, који је за своје заслуге шкрто награђен положајем шумског надзорника, затим Вујица Милете Симоновић, из Мекинића на Копаонику, који је потпомогао устанак 1876, и сада је обештећен парохијом у Сварчи. Већ из Велике Плане начелник је послао момка с поруком овој двојници вођа да следећег јутра дођу у Бресницу. Тек што је свануло, они су се појавили у дворишту поменутог »војводе« Проловића, кога су сви кратко звали Мијаило. Овај млад човек, који је и у војсци већ имао неки чин и који је због своје изразите интелигенције био изабран за кмета, не само што нас је примио и почастиио домаћински у пуном смислу речи већ је и неуморно одговарао на многа моја питања која су се односила на пресељавање. Поп и готово два метра високи Атанасовић, са маркантном главом уоквиреном бујном црном брадом, знали су многе појединости о узроцима и току тих догађаја и умели су да их испричају на веома жив и занимљив начин.

Почело је то с устанком 1875, који је обухватио целу Босну до Новог Пазара, кад се раја дигла против Порте или, тачније, против тешког терета који су на њу навали муслиманске аге и бегови. Андрија је из побуњене Херцеговине дошао у област горњег Ибра да би и тамо организовао устанак, али Турци су били будни и стрпали га на три месеца у затвор. Чим је изишао на слободу, он је у јесен окупио чету од 50 одважних људи као језгро устанка који се планирао за пролеће. О Божићу су се у Врачевима заклели на крсту да ниједан неће ништа издати и да ће свак у своме селу радити на ширењу идеје о ослобођењу. Међу посвећенима се налазио и поп Вујица, човек ониска раста, али као од брега одваљен, енергичних црта лица, паметних очију и црвене браде, који је сад, са своје стране, испричао како је своју чету спојио с Андријином, како су се, са 1700 људи, у пролеће 1876. ушанчили на Боровој глави и храбро је бранили од напада Турака и Арнаута, и како су, узалуд чекајући на обећану помоћ из Црне Горе, после несрећног исхода српског рата били присиљени да се повуку с положаја. Бојећи се турске освете, многи су се прикључили Милојевићевом летећем одреду. У јесен наредне, за Турке злокобне године, чета »ибарских усташа« је оживела. Овај пут је на њеном челу био »војвода Мијаило«.

И као да је хтео да каже: »Тиме је све речено!«, он показа на српски орден за храброст који је красио његове груди и - ућута.

Домове које су емигранти напустили око Новог Пазара заузели су већином босански муслимани који нису хтели да се помире с аустроугарском окупацијом. Да ли су они тиме свој положај побољшали у истој мери као и раја која се иселила у Србију, то је питање. Нова отаџбина је Мијаила наградила земљишним поседом, који се стално ширио и у време моје посете износио 60 хектара оранице и ливада. Само ове последње су му првог лета донеле 160 кола сена, које је у Прокупљу продавао по 12, а у Нишу по 20 динара. Имао је 20 говеда, 15 свиња, 80 оваца и коза, а живине и воћака у изобиљу. У Мијаиловој удобној кући, с гвозденим креветима, столицама, ћилимима итд., живели су његова жена с петоро деце, његови остарели родитељи и три млађа брата, дакле дванаест душа. Ова задруга је мала у поређењу са задругом попа Симоновића, у којој поред његове уже породице и мајке живе још шесторица браће, од којих су петорица ожец>ени, и укупно има 33 члана. Од поседа који му је додељен има више него од своје парохије, мада она обухвата седам села са 1 200 душа.

У пратњи не малог броја коњаника, прегазили смо Бресничку реку. На вису на десној обали, поп Вујица нам је у Здравинском кланцу на северозападу показао стару »ајдановачку« цркву Св. Георгија, обновљену 1884, која је до 1889. била једина богомоља, као што је и школа у Плани била једина образовна установа велике дијецезе између Прокупља, Куршумлије и некадашњих српских граничних планина. Осталих осам свештеника ове области читали су литургије на црквиштима - то су рушевине многобројних светилишта која су у Топлици била саграђена у доба средњовековне Србије. Још чешће од бољих цркава, од начелника се свуда тражи што скорије отварање школе.

Тројица вођа »ибарских усташа« јахали су поред нас, а жандарми са запетим карабинима ишли су испред и иза наших кола. Била је то занимљива група коњаника, у коју се сасвим лепо уклапао и поп као својеврсна ратничка појава. Поприште његових ранијих борби, југозападна турска гранична брда Суво рудиште, Треска и Штава, оцртавало се све јасније. Тамо, између двају главних изворних кракова Топлице, лежи код Граца једна рушевина, а јужније, на њеној притоци Луковској реци стара штавска црква с натписом из кога се види да је грађена »при архиепископу свих српских и поморских, и подунавских земаља, патријарху пећкоме кир-Пајсију, и митрополиту грачаничкому кир-Силвестру«. Пошто је овај Пајсије био патријарх тек 1614-1647⁷, отпада предање које саопштава Милићевић да је црква грађена 37 година после косовске битке, значи већ 1426.⁸ Дванаест метара дуга и

⁷ Иларион Руварац, *О пећким патријарсима*.

⁸ *Краљевина Србија*, стр. 359.

6 м широка грађевина украшена је споља сликама светитеља, којима су Арнаути ископали очи. Један од наших пратилаца је тврдио да штавски сељак Васа Стевић поседује берат и скупоцен пехар iфоје је његов предак који се разумевао у рударство добио од султана за једну јабуку исковану од чистог копаоничког злата и што му је у Азији открио један богат рудник злата.

Са североисточне падине 1471 m високог граничног брда Тумба извире код Лукова топла сумпоровита вода са температуром од 55 °C, а 5 km југозападније стоји на турској територији крај извора Лаба, Беле воде, недалеко од 1705 m високе карауле Пилатовице, један »Јеринин град« са прилично очуваним кулама, на античким темељима, који је штитио сада напуштен пут према Подујеву. И на северозападу се на Страшнику, код турског села Копориће, види једна стара траса пута, која је још у доба средњовековне Србије водила из Ибарске долине преко једног високог копаоничког седла у горњу долину Топлице (Topliza stretta). Упоредо с овим путем ишао је један који је прелазио преко Ибра код града и дубровачке колоније Остраци и којим се код Костимпоља (Casal de Constantina) улазило у средњу Топлицу (Toplica larga), а источно од данашње Спанце (Spanza) њиме се стизало на доњи ток реке који је водио ка Нишу. Ове путеве, који су у средњем веку много коришћени, описао је Рамберти кад је 1553. ишао из Венеције у Азију. Путујући од Дубровника већином кроз беспутну и ненасељену планинску област, он је први пут слободно одахнуо у доњој Топлици, »јер је то широка долина, под дивним ливадама, виноградима и воћњацима«. Сматрам да је овај размажени Млечанин био потпуно у праву, као и наш Хан (1859), који је ову долину приказао као »очаравајуће лепу«.

Било је и других, данас напуштених, путева који су од богатих копаоничких рудника и предела на горњем Ибру, прилично опустелих након последњег исељавања раје, водили у Топлицу, која се тешко опорављала од бесмисленог разарања у ратној 1878. години. И на једној и на другој страни намножили су се вукови и друге звери, које су почеле да се појављују чак и у равници. Код Горње Сварче је поред самог пута мирно седео један огроман суп, коме је начелник, као страстан ловац, сачмом из двоцевке сломио крило. Поред поштеђених старих воћњака и 1883. поново засађених винограда, последњих које сам на некад арнаутској територији до јужне границе видео, стигли смо до џамије у Горњој Драгуши, која је подигнут-а на зидовима црквице окружене густом шумом, а сада служи као општинска зграда пошто је претходно дрвеним преградама подељена на неколико одељења. Млади општински писар, родом из Лепојевиха на Ибру, држи обимну архиву у узорном реду, мада је бирократско пискарање и овде већ узело маха. Овој општини припада и село Шиљомане (на аустријској карти: Sulemanj), познато по гајењу белих бивола. Мушкарци овде

Део села Бресничѿа

носе одело које су донели са Ибра и, као некада аустријски »граничари«, доста прикладну плаву шајкачу.

Из дубоке драгушке увале пут нас је водио на запад преко широке висоравни која је одваја од Здравина и на чијим пространим пашњацима има места још за хиљаде нових досељеника. Око подне стигли смо у Блаце, седиште истоимене општине са 706 домаћинстава и 4700 становника. У самом Блацу, међу 140 црепом покривених кућа стоји колико-толико пристојна механа с малим дућаном, у коме се могу добити преко Београда набављене аустријске лојане свеће, стакларска роба, јевтине ђинђуве од чешког стакла, енглески конац, саксонски фланел, штутгартске боје, амерички петролеј у цинканим кантама итд. Месни кмет Петар Илић, који је убрзо дошао да се представи, застао је изненађен кад је чуо моје име и упитао да нисам ја онај исти путник који је 1860. био примљен у кући његовог оца у Брзећу на Копаонику. Обрадован овим необичним сусретом после 29 дугих година, много ми је причао о свом завичају који је напустио (стр. 75). Наш изврсни пилећи паприкаш био је зачињен печеним печуркама, које су јандарми, познајући слабост свога начелника, накупили уз пут у више него довољним количинама. Кад смо уз црну кафу запалили цигарете, каплар Симо је дошао да јави да је све спремно за полазак према Јанковој клисури.

Блаташница, која од Блага северозападном кривином тече ка северној Расини, једини је водени ток који пресеца 86 km дуг, од запада ка истоку протегнут планински ланац између Ибра и Мораве и натапа његово усталасано подбрежје, покривено дивним пољанама, ливадама и шумама. Поширок, али ненасут пут привијао се уз ову речицу. Лево иза нас остала су некад искључиво Албанцима насељена места Ђуревац, Сибница и Чучале са великом цигланом, а десно Цепница. Иза овог села ступили смо у клисуру коју чине литице 896 m високог Јаворца и 772 m високе Варнице. Међу стрмим странама, у кориту речице која се пропињала, бучала и беснела, лежали су огромни блокови стена са падина састављених од глинастог шкриљца, кварца и пешчаника; стране су делимично биле покривене буквама.

Од возње која је трајала један час, десет минута је отпало на Јанкову клисуру, која је на неким местима врло узана. Колико је она романтична, колико су тешке успомене које буди, толико тужно изгледа непосредна околина црквице по којој је клисура добила име. Одмах код северног излаза из теснаца, близу напуштене српске карантинске станице крај ранијег граничног плота, види се под широким гранама јавора још усправна хорска апсида »Јанкове цркве«. Она овековечава пролазак кроз клисуру великог Сибињанина Јанка (Нипуäу Јäнос) на путу за Косово поље, које је у октобру 1448. постало кобно за њега. Са 34000 одабраних ратника он је пошао да освети краља Владислава, убијеног код Варне; кренуо је с великом флотом шајки преко Смедерева уз Мораву до Крушевца, а одатле сувоземним путем према Косову пољу, за које су биле везане претешке успомене хришћанског Истока.

Кад хоће да се укаже на неку неизрециву несрећу, у Топлици се и данас још каже: »Страдао као Јанко на Косову!« У народу је остало веровање да је Хуњади саградио цркву у току једне ноћи да би пре одсудне битке причестио своју војску, док је према другој верзији цркву подигао тек доцније, и то као спомен на то што је из битке изнео живу главу. И једна и друга верзија су неодрживе! И ако оно »у току једне ноћи« не схватимо буквално, ипак је Хуњадија припремање за велику битку у проласку кроз клисуру морало толико ангажовати да он на такву градњу није могао ни помишљати, а још мање се може претпоставити да би муслимани после своје победе и Хуњадијевог пораза дозволили да се црква гради. Истина, њој недостаје готово свим источним црквама својствен нартекс, али и код суседних малих црквишта ретко сам наилазио на предворја. Вероватно је 5 m дуга и једва 3 m широка, од туфа и пешчаника грађена Јанкова црквица припадала, као и многе друге срушене капеле у Топлици, неком месту које је у време велике српске сеобе напуштено; и предање каже да је тада од Јанкове клисуре до Нишаве било 77 цркава! Попут Римљана који су

Пуковник Стеван Бинички

користили клисуру да би с југа кренули у освајање северне моравске области и, пошто су се у њој учврстили, клисуру држали као најпогоднији и најкраћи пут за повезивање њиховог јадранског пута са великом горњомезијском оружарницом *Hortem Margi*, и попут кнеза Лазара 1389, тако су кроз ову клисуру ишли Угри, Аустријанци и, најзад, Срби у својим покушајима да продру ка Куршумлији. Првих дана јула 1876. упућен је капетан Бинички са 5 батаљона сва три позива Крушевачке бригаде, половином ескадрона и 4 топа са десног крила Моравске војске да би затворио овај важни превој. Кад су Турци кренули у офанзиву и 17. септембра покушали да заузму клисуру, тамо је са Јавора похитао пуковник Чолак-Антић и 8. октобра извршио енергичан продор према Куршумлији, при чему је спаљено неколико арнаутских села. Међутим, под притиском турских појачања која су довучена из Приштине, он је ускоро морао да се повуче. Неколико крстова без икаква украса и неколико с натписима обележавају гробове ратника који су овде пали. Мртва тишина владала је у овом пролазу тако богатом историјским успоменама. Озбиљан утисак који оставља појачавале су густе старе храстове и букове шуме које су се са

На другој страни, на десној обали Топлице, стоје код Виче на Дувар-брду рушевине кастела који је надзирао састав пута из Јанкове клисуре са античким војним путем од Прокупља ка Куршумлији. Овај положај је и даље остао стратегијски важан. Ту су 30000 Срба и Босанаца цара Лазара и краља Твртка 1387. потукли ослабљену турску војску, док је султан Мурат био заузет у Азији борбом против караманског кнеза Али-бега. Била је то последња велика победа коју су однели над Полумесецом. Битка се водила све до Плочника, који се налази јужније, на самој обали реке, У доњем делу овог села насељена је, поред седам старих српских породица, многочлана задруга три ожењена брата из студеничког среза; у горњем делу, са 44 куће, налази се јако запуштено црквиште, једна од многих верских задужбина којима је средњовековна српска властела, слично грчким и влашким великашима, желела да овековечи успомену на себе. За овај крај су везана многа предања. Кад је реч, на пример, о северозападном Барбатовцу, мештани тврде да је тамо царица Милица очекивала исход косовске битке, и кад је добила тужну вест о трагичној смрти Лазаревој, она је у тамошњем језеру потопила седамнаест кола са златом; међутим, досад ником није пошло за руком да нађе и извуче ово благо!

Од Доњег Плочника водио је напуштен стари пут преко Барлова, западног Белог Поља и Мачковца за Куршумлију. Нешто пре 1876. тај пут је премештен у долину. Нова траса, која је непрестано ишла преко глинастих и пешчарских стена што су се спуштале до реке, пружила је прилику нашем окретном кочијашу да покаже сву своју вештину. Овде смо ушли у огромну шуму која се протезала према југу, у којој је у нижем делу превладавао млад, а у вишем стари храст. Десно, нешто више, извиривали су црвени кровови добро грађених кућа села Пепељевца; код Крчмара, где Топлица тече између живописних стена, пажњу су ми привукли зидови који вероватно потичу с неке старије тврђаве; одмах потом почиње диван кречњак од кога се добија изврстан материјал за малтер. Између рушевина двеју цркава првих Немањића, које романтично леже на реци и на вису, ушли смо у среску варошицу Куршумлију.

Ово некад озлоглашено арнаутско гнездо, свијено на десној обали Топлице, делује на странца непријатно данас као и пре 30 година кад га је конзул фон Хан први пут описао. Тај утисак није могла да поправи ни гостионица »Код Страхинића Бана«, иако носи име овог омиљеног народног јунака. Квалитет гостију био је у складу с њеном нечистоћом, а нова зграда гостионице још није била завршена. Уз то ми је стигла и непријатна вест да је срески капетан Тоша Станковић, на чију сам пратњу рачунао при планираним излетима, добио из Београда налог да отпутује у Врање ради неке исправке границе. На срећу, начелник округа ми је, кад је већ тако, обећао да ће ме пратити и даље. И док смо били за ручком, који није био ништа пријатнији од свега осталог, писар је пронашао неку напуштену турску кућу и за невољу је уредио;

расположење је почело да се поправља, а кад је на коњу стигао и инжењер Валента, кога је у Прокупљу био задржао напад маларије, све тамне мрље почеле су да бледе.

Према Драгашевићевој хипотези, на месту Куршумлије је стајао Намтаеум, који сам ја ставио у Прокупље, а западнији Ad Fines он је ставио на брдо Мрдар, код села Преполоц, које уопште не постоји.⁹ Међутим, према мојим претходним студијама, Ad Fines, који је на Табли убележен на 20 миља од Намтаеум-а, пада на Куршумлију. Доказ за то могао се, наравно, наћи само на терену, јер се ни у једном опису варошице нису помињали никакви антички остаци. Али њих је тамо морало да буде, на то је указивао већ њен изразито стратегијски важан положај на месту рачвања двеју великих долина. Ја сам тражио и ускоро сам их нашао.

Рекогносцирање на десној обали Топлице одвело ме је на право место. Наспрам касарне на другој страни наишао сам на фрагменте опека које су по изгледу могле да буду римске. Пошто у близини није било трага ни од каквих зидова, они су тамо могли да стигну једино са градске терасе. Попео сам се горе и био сам пријатно изненађен кад сам нашао не само комаде античких кровних плоча већ и повелику, брижљиво сложену гомилу римских опека величине 36 x 27 cm, чији ме је власник, кад сам га упитао где их је нашао, одвео до куће свог суседа Вукоја Ристића. Одмах уз њу појавила се 12 m висока засечена тераса дуга око 30 m, са које је била разгрнута земља да би се дошло до »рудника« дивног грађевинског материјала; тако је откривен северни бедем Ad Fines-а. Његову утврђену »civitas« нашао сам на 130 корака од обале Топлице, на узвишици коју данас покрива Куршумлија и која се протеже од запада ка истоку у левом углу ушћа Бањске реке на дужини од око 250 корака; њена свакако већа размера на правцу север—југ моћи ће да се утврди тек при будућем откопавању темеља. Каструм, или можда само јака стражарска кула, стајао је, највероватније, на стени пешчаника коју Топлица одваја од града и која њиме доминира; ту се данас налази црква Св. Николе.

Као међустанациа између Ad Fines-а и Vicianum-а лежале су Vindenaе (Подујево); оне су, према Tab. Peut., од првог биле удаљене 20, а од другог 19 миља. То би падало на положај код подујевског хана, који је од давнина био утврђен и до данас остао стратегијски важан. Римски пут до њега водио је од Ad Fines-а, најпре левом, а онда десном обалом Бањске реке, ка 6 миља удаљеним Преполачким термама, чије је коришћење у римско време доказано једним заветним каменом с натписом у седам редака, посвећеним бањској нимфи¹⁰; одатле пут - као и данашњи приштински - иде даље уз долину Бањске реке, преко српско-турске граничне вододелнице Преполца и Подујева низ Лаб на

⁹ »Гласник«, св. 45, стр. 62. - Постоји једно брдо с тим именом, али насеље не.

¹⁰ »Старинар«, I, стр. 82. - C.I.L., III, Suppl. Fase. II, No. 8167.

Источно, на кристаластом подножју Цера, у изворишту Добраве код Криваје, стоје неке сасвим запуштене средњовековне рушевине. На северозападу леже Бадовинци, где је генерал Алимпић 1876 окупио СВОЈУ главнину и преко широке Дрине повео у освајање босанског града Бијељине и где је »Змај од Ноћаја« (стр 354) ИЗДЗЛОМ предат Турцима Деда Стојана Чупића, КОЈИ је у народним песмама опеван као велик јунак, доселио се из херцеговачке Пиве у Али-агин Салаш (данас Салаш Црнобарски); за њим касније дође и четворо унучади Бездетном богатом Страхини Чупићу из севернијег Салаша Ноћајског допадне се мали СТОЈАН, он га усвоји и да му своје презиме Изузетна храброст којом се Стојан истакао на Мишару донела му је у народној песми назив »Змај од Ноћаја«. После несрећне 1813, кад је код Равња био тако побеђен да је и топове напустио и само с неколицином другова голи живот спасао, скривао се неко време у мачванским шумама. Године 1815. био је међу првима КОЈИ су се одазвали на Милошев позив. Заједнички су разбили Турке код Ваљева, а после тога Чупић је пошао да диже Мачву на устанак. Међутим, њени становници су се плашили нових борби са Бошњацима; они су хтели мир, макар и под турском влашћу, па су поручили Марјат-паши да су спремни да му изруче бунтовника Чупића. Међутим, овоме су рекли да ће се прикључити устанку и наговорили га да пође с њима у Бадовинце, где од Једног њима наклоњеног Бошњака треба да преузму прокријумчарену муницију. Не слутећи ништа, Чупић је с неколико кметова пошао заказаног дана на Дрину, али кад се он тамо ПОЈЗВИО, Марјат-паша с већим бројем Турака искочи из заседе, савлада љутог непријатеља и везаног га одведе у Зворник, где је бачен у тамницу и после кратког времена уморен. Тако се завршио живот »Змаја од Ноћаја« У Једној познатој народној песми (*Хвала Чупићева*) ожаљено је изручење овог родољуба непријатељу

Срби су 1813. несрећно прошли и код Дубља. Ту је у пресудној бици 1815. пао Сима Ненадовић. Храбри руднички војвода Милић Дринчић смртно је рањен у груди, али је он то сакрио од СВОЈИХ сабораца. Наслонивши се на неко дрво да би тобоже нешто поправио на СВОЈИМ упртачима, довикнуо је: »Хајте ви, момци, ето и мене!« Кад су се осврнули и погледали га, он је већ мртав лежао на земљи! Милош је ту заробио турског старешину Ибрахима Марјат-пашу, али га је убрзо пустио да се слободно врати својима, претходно га ЈОШ обдарио. Био је то поступак КОЈИ је Милош више пута поновио. Лукави скоројевић НИЈС пропуштао ни једну прилику да привидном великодушношћу придобије наклоност Турака. С наше високе осматрачнице види се и врх Цера (706 m) са Косаниним градом као круном, у његовом ПОДНОЖЈУ, у ЈСДНОМ шумовитом кланцу, свио се прастари, 1799 обновљени манастир Радовашница, са црквом Арханђела Михаила Његов једини калуђер има пошла преко главе, јер он и један свештеник треба да одговоре потребама верника у истоименом селу и ЈОШ у четири

ТРОЈАНОВГРАД причање повести о цару Тројану

друга која су везана за ову цркву. Додуше, зато манастир располаже годишњим приходом од 1300 динара, капиталом од 6400 динара, поседује 131 хектар оранице, 66 хектара ливада, 11 хектара воћњака и винограда, 90 хектара добре и 2 980 хектара незаграђене шуме итд.

Већ је почело и вече да се спушта Тешко смо се растали од овог лепог видиковца да бисмо благовремено стигли на преноћиште у Десић У Дворишту смо се опростили с нашим љубазним старцем; ЈОШ раније ми је допустио да га портретирам. Нацртао сам га како поро-

дици Недић прича причу о латинском цару са воштаним крилима. Ако оставимо по страни квалитет самог пута, возња до Десића, поред »Мађарских гробова«, испала је врло романтична, јер нам се изненада пружила прилика да ослушнемо шта се ноћу збива у циганској черги, коју смо угледали на једној узвишици поред самог друма. Још издалека смо чули прави урнебес од музике, из кога су се издвајали гласни ударци и звекет даира, а на махове су се пробијали-и високи, шкрипави тонови високо ухваћене виолинске жице и продорна писка неке флауте. Кад смо пришли ближе, угледали смо у светлу огромне логорске ватре баханал какав се само у паклу може замислити. Старо и младо, сасвим голо или полуобучено; жене, деца, мушкарци, са кратким лулама у зубима, помамно скачући и изводећи најчудније плесне фигуре, вртели су се у кругу у чијем се центру налазио поменути музички трио. На ватром осветљеној ливади њихове помахнитале сенке као да су се надигравале са живим играчима; издужене и деформисане, крећући се у демонском ритму, брзо су нам се приближавале као да су хтеле и нас да увуку у свој зачарани вртлог.

Шкрипа и клопарање наших кола одали су нас будним четворonoжним пратиоцима ових ускомешаних ноћних утвара. На прве звуке њихова лавежа коло се растури и с новом буком се устреми на нас. Једни са смехом, други са виком, трећи са плачем и урликом хватали су се и вешали о наша кола или се поред њих у трку преметали преко главе, немо или гласно молили и просили, а све је то пратио рески лавез дивљачних паса. Ове паклене пратње опростили смо се тек онда кад се она уверила да смо залиху ситног новца коју смо имали при себи исцрпили до последњег новчића. Ова ноћна пустиловина нас је мало задржала, па смо тек око поноћи стигли пред кућу сеоског кмета у Десићу, коме смо се упутили рачунајући на његово гостопримство.

Ноћ није пријатељица Србина, он воли рано да легне и на први знак петла да устаје. Али овог духовског понедељка цела кметова породица је дуже остала на окупу и на наш зов »О, побратиме!« - уобичајено дозивање у Србији кад се тражи помоћ од другог - зачу се убрзо упитно »Ко је?« После кратког преговарања пала је попречна греда која је затварала вратнице и са бакљама у рукама изиђоше нам у сусрет празнично одевени укућани, мушкарци, да би нам пожелели добродошлицу. Са кућног прага старешина нам се обратио овим речима: »Задовољите се овим малим што нам је Бог дао и сматрајте ову кућу својом!« Ми узвратисмо с неколико љубазних речи и уђосмо у једну повећу задимљену просторију, у којој смо око огњишта са распаљеном ватром затекли женски део породице Недић.

На лицима старијих жена огледала се извесна збуњеност због ове касне посете, док су млађе у позадини радознало измењивале упитне погледе. Церемонијални поздрав на који обичаји земље обавезују жене помогао им је да прикрију своја различита осећања. Једна за

другом су приступале и уз наклон, у знак дубоке оданости, додиривале су уснама руку странца.

Свечана одаја куће пријатно нас је изненадила. Била је по турском обичају застрта ћилимима, са миндерлуцима дуж бело окречених зидова, на којима су висиле лепо распоређене иконе, док се у једном углу истицала складно уобличена зидана пећ. Све је одисало смислом за ред, и понован позив домаћина да се осећамо и понашамо као у својој кући готово да је био сувишан. Док смо се ми смештали и намештали, у дворишту и у кухињи завладала је живост. Млађи мушкарци скинуше неколико кокошака, које су се на гранама једног дрвета у дворишту већ биле спокојно предале ноћном миру, да би их потом преузеле жене и припремиле печење за гладне госте. А старешина је сео с нама, пустивши боцу с ракијом да иде од руке до руке. Кад смо почели да причамо о својој посети Тројановграду, он не само што је потврдио све оно што нам је испричао наш наивни пратилац из Дворишта већ је с озбиљном увереношћу додао још да је цар Тројан поред људске имао једну псећу и једну маћју главу. Веровање у ове и сличне приче показује колико је Србин склон чудноватом и мистичном.

»Јуче сте свакако славили краљички празник?« упитао сам, а старешина је одговорио: »Не, господине. У нашем крају је то, као и много шта друго, изишло из обичаја. Али ја се још сећам како је то лепо било; и старо и младо се томе радовало. И данас још видим своју покојну жену - Бог да јој душу прости - као краљицу. Била је најлепша девојка у селу. Она напред као краљица, а за њом друге девојке које су представљале барјактаре, ратнике, великаше и дворкиње. На челу с барјактаром, ишле су од куће до куће, славећи у песми вилу и доносећи благослов целом селу.« Ово лепо поетично слављење пролећа свештенство је, као и многе друге светковине које су се преплитале са тајанственим животом природе, потискивало и забрањивало. У српским крајевима у Аустрији то је урађено још раније, а у Краљевини Србији то се чини тек у последње време. У овом култу вила обдарених божанским атрибутима видео се остатак паганства, па се забрањивао као сујеверје неспојиво са хришћанском вером.

Религиозна чувства српског народа испољила су се и у лепој здравици којом је старешина започео обед. Срдачност с којом је она изговорена учинила је да некако пређемо преко врло љуте паприке, па сам затим, поштујући обичаје земље, од свег срца здравицу узвратио, одајући признање српском гостољубљу.

Најзад, пођосмо и на починак. Мој собни колега убрзо заспа, а ја примакох скромну уљану светиљку свом лежају да бих побележио догађаје овог богатог дана. На крилима лаког ноћног поветарца, кроз отворен прозор су допирали опојни мириси расцветалих воћки и трава.

Долазак писара из Каменице, кога ми је тамошњи капетан послао да ме прати на даљем путу, прекинуо је моје разгледање и снимање народне ношње. Уз скромни обед на који нас је позвао млади учитељ неприметно је протекао један час, а кад је за растанак запевана свечана песма »Многаја љета« и кад су чаше подигнуте у здравље кнеза, тада је одјекнуло једно снажно »Живео!«, које је пред кућом окупљени народ једногласно прихватио.

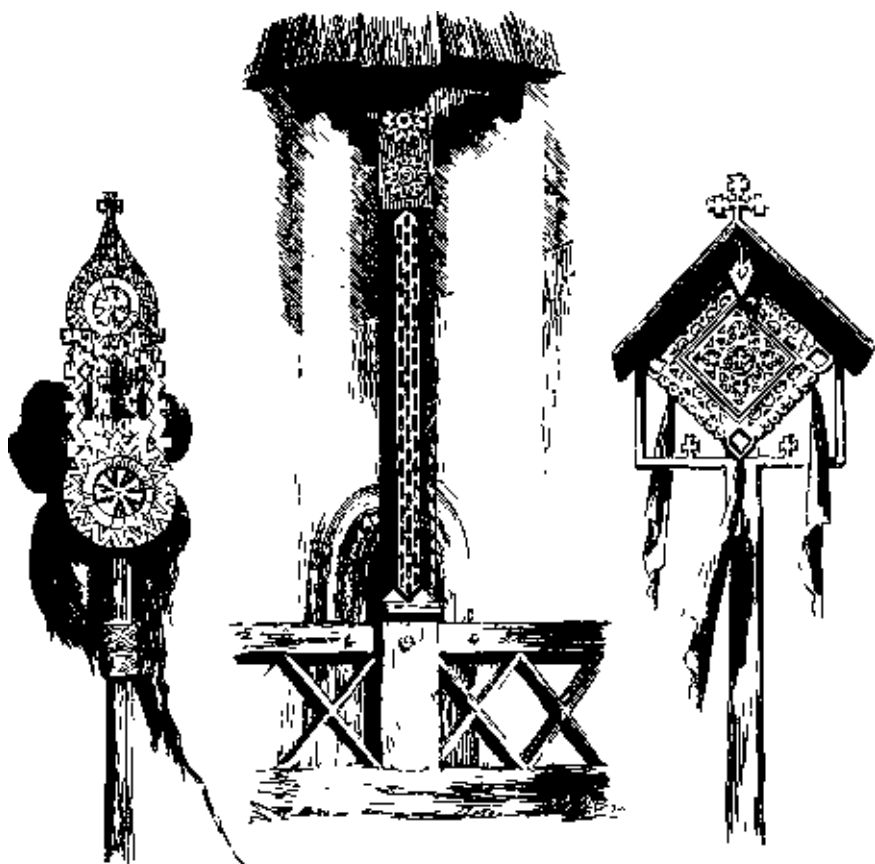
Крупањски пандури, задовољни што ћу их на својој скици Соко-града ставити у први план, били су већ у седлима. Мислим да се не варам кад кажем да је »збогом«, које сам изменио са својим драгим пратиоцима из Крупња, капетаном и инжењером, било обострано срдечно. Затим смо писар из Каменице и ја такође узjahали коње и кренули у супротном правцу. Хицима из пиштоља измењали смо још неколико поздрава.

Наша стеновита коњска стаза, о чијим је непријатним својствима било речи приликом описа силаска у Пецку, водила је сад према истоку, преко брда Јаловика (521 m), и прикључивала се изврсном путу од Ваљева преко Љубовије за Пецку. Местимично добро земљиште овде је прилично ретко насељено. Само су се гдегде поред пута указивале, као разбацане, усамљене куће широко раштрканих села, свака ограђена тако збијеним и јаким плотом као да се сваког часа очекује напад непријатеља. Узгред упитах писара зар није штета што се драгоцено дрво овако расипа јер би се та потреба могла задовољити и на други начин. Он се сложио с мојим мишљењем и саопштио га месним кметовима, који су нам, према овдашњем обичају, чинили почасну пратњу. »Једном ћете ваљда и ви увидети колико је у праву била кнежевска влада кад је наредила да се законом стане на пут том вашем безумном уништавању шума, кад то пада у очи и једном странцу који је тек кратко време овде!« — »Па јесте, брате«, одврати један од ових једноставних синова природе, »нека Бог да срећу и теби и кнежевској влади што нам желите добро! Знамо ми и сами да често грешимо, и странац је свакако у праву; али, веруј ми, није лако одједном прекинути с навикама које су нам остале од наших старих и с којима смо се сродили!«

У земљама којима су некад владали, Турци су за собом оставили, поред осталог, и изванредан фаталистички однос према свету и животу, и зато ће школа имати много шта да исправља. Али за сада, на пример у ваљевском округу, уме да чита и пише 8%, а у целој земљи само 7% становништва. О овим стварима се заиста не сме оштро судити, јер ни код нас није лако провести у живот неке народу непријатне законе - подсетио бих само на аустријски закон о основним школама.

Док су наши пандури нападали коње бистром водом потока Мажанске, ми смо се слатко заложили закуском коју нам је љубазни лопатањски поп сервирао народски, на трави пред његовом кућом. Живописни предео и ову идиличну сцену улепшавала је љупка попова

кћерчица, чији сам карактеристични профил додао својој галерији српских женских ликова. Ову сцену која је одисала векфилдовским недељним миром сменила је ускоро друга, бучнија. У коритастој ували, крај једног храстовог гаја, угледасмо цигански логор, пред чијим се шареним чергама раздрагана омладина из околине ухватила у коло. У средини огромног круга један стари Циганин се на волшебан начин поигравао својом виолином, као да је из ње хтео да извуче и најскривеније тонове, а други, нешто млађи, ударао је немилице по бубњу као да је хтео да испита издржљивост његове коже. При том су обојица неуморно летели с једног краја кола на други да би замореним ногама дали НОВ подстицај за игру. Кад се ми појависмо, цео овај ковитлац успори и спласну, али чим се писар и сам ухвати у коло и преко струка двеју девојака уплете своје руке с осталима, и звуцима

КАМЕНИЦА, сељачки резбарски радови

инструмената и ногама играча поврати се ранија сигурност. Вратише се и тамнопути становници черги, који за трен ока беху некуд нестали, и цео приказ доби опет печат пуне шонтаности, коју је тако тешко постићи код свечаности које се унапред припремају.

Лепа женска ношња ваљевског округа показује и овде задивљујући истанчани смисао за боје, који ова деца природе на истоку развијају и без модних журнала, и без студирања »хармоније боја у њеној примени на женској одећи«. До нарушавања хармоније долази само онда кад се код имућнијих јави тежња за претрпавањем разним сјајним драгулијама или кад се традиционални украс на глави невесте увећа до ружног терета. На рубовима блештаво белих кошуља нижу се, у складној разноврсности, украсне траке, а обиље упадљивих фигура и преплета показују исто тако прслучићима слични плави јелци, дуге кецеље, па чак и чарапе.

Јашући час узбрдо, час низбрдо и прешавши многе притоке источног крака Јадра, које од 1897. с општинама Лопатањ, Остружањ, Братачић и Плужац припадају ваљевском округу, прошли смо на коњима, од запада према истоку, рудом богату област Подгорских рудника (4 поља), између њених најважнијих рудника у Осечини и Врагочаници. Њене оловне руде које садрже антимон, бакар и до 50% сребра искоришћавало је још пре три деценије Подгорско рударско друштво, а пре десетак година је заједно са лежиштима мрког угља код Поћуте, на жалост, препуштена енглеском тешком шпекуланту Личу, који је, пошто је владу и своје енглеске кредиторе добро насамарио, умакао у Америку. У новембру 1888. је ове руднике, који су пали под стечај, преузео капетан Хантерс; он је исплатио држави 30 000 динара које је дуговао Лич и покушао да на 4 рудна поља обнови рад на површини од око 80 хектара. Задруге околних места слале су наизменично по једног свог члана на рад у рудник уз надницу од 1,60 до 3 динара. Касније образовано енглеско акционарско друштво, које је подигло сопствене топионице, искоришћавало је у Врагочаници бакар, у Брезовици антимон; у Осладићу и Осечини почело је с прерадом оловне руде која садржи сребро. Године 1891. трошкови су износили само 2 830 динара, а само за 48 тона добијеног антимона наплаћено је 30000 динара. На предлог директора Динија, од 1897. тежиште се почело померати на прераду бакарне руде.

Пошто ће ускоро и шумовити Јабланик, у доњим деловима богат буквом, у горњим храстом, почети да се искоришћава, влада намерава да изградњом новог пута дуж Обнице до Ваљева помогне у ствари и Подгорским рудницима. Олова и бакра има и око Суводања и Вујиноваче, бакра и хромног железа око Брезовице, а на најјужнијој тачки границе округа, код Планинице, постоји богато налазиште бакра. Од других минералних блага има код Слатине, три часа североисточније од Ваљева, изврсне глине, која се употребљава у крагујевачкој топо-

ливници; код Седлара на Грацу има разнобојне порцеланске земље, а на Пировом брду, у колубарском срезу, секу се литографске плоче, по квалитету једнаке солнхофским, итд.

У среском месту Каменици, поред самог пута налази се црквица Св. Николе, за коју се зна једино да је 1845. реновирана, али моју пажњу је привукао њен полукружни нартекс. Надам се да ће и читалац радо задржати свој поглед на дивном стубу и носачу чију скицу овде дајем, нарочито кад чује да их је радио један обичан сељак из оближњег села Буковице, као и богато украшену преслицу и са геометријском прецизношћу рађен надгробни крст. Узоре ових и других дивних производа кућне радиности налазим у богатим византијско-арапским орнаментима који се могу видети у црквама Раванице, Крушевца, Љубостиње, Каленића итд. Богато комбиноване скулптуре ових споменика пружају изванредан доказ о високо развијеној уметности Србије у средњем веку; и чак и данас, поред вековног, споља наметнутог прекида, нису се угасиле природне способности урођене овом народу. Клице новог стваралачког полета намећу се оку посматрача са свих страна; уживао сам налазећи их и у најобичнијим предметима у домаћинству, у украшеном оружју, на порталима, капијама и прибору сеоских цркава, а нарочито на високим, чудним надгробним крстовима.

Били смо већ усред шездесетак раштрчаних каменичких кућа, па ипак нам је требало још пола сата да бисмо дошли до зграде среског начелства, чија су се светла видела већ издалека. Истовремено с нама, тамо је ушла и Једна бедно обучена сељанка. Она је с муком вукла неку корпу с намирницама, врч за воду и на леђима делове лежаја; све је то било намењено њеном мужу, који је тога дана ступио на издржавање казне затвора због противзаконитог супротстављања неком од чиновника. Овакве казне су у Србији двоструко тешке; оне погађају осуђеног, а затим, исто тако тешко, и његову породицу. Ако породица није изузетно сиромашна, закон обавезује њу, а не државу, да издржава онога ко се налази под истрагом или је већ осуђен због кривичног преступа. Држава издржава само злочинце осуђене на принудни рад. Захваљујући овој мери, отпада велик број лакших преступа, до којих код нас, с рафинираним прорачунавањем цужине казне, долази у јесен само ради тога да би се зими на државни трошак нашло топло уточиште и бесплатна исхрана у казним заводима или радним домовима.

Ганут сузама ове јадне жене, замолио сам љубазног капетана Божића за милост према осуђеном. »Врло нерадо задржавам руку закона; али пошто је у питању затвореник који иначе није на злу гласу и да вам не би у непријатној успомени остао боравак у мојој кући, ослобађам га од издржавања остатка казне.« Одмах потом капетан је обавестио утученог сељака да га ослобађа на моју молбу, али да | Убудуће пази да опет не учини нешто слично, јер ће казна други пут бити утолико оштрија. Дубоко захваљујући, муж и жена одоше кући.

ГОРЊА ДОБРИЊА, Милошево родно место. - Црква Савиња и чесма Савинац.

Милош је 1819. саградио лепу цркву Савињу, са високом куполом и седмостраном хорском апсидом од камених квадера, која је, према натпису на плочи од црвеног мермера постављеној изнад јужне певнице, посвећена »успомени на кнегињу Љубицу«¹⁵. Године 1860. он је ту грађевину обновио, и да није оног накнадно дограђеног незграпног дрвеног предворја, она би деловала веома хармонично. То предворје је подигао Милошев брат, господар Јован Обреновић, да би наткрилио гробнице његових кћери Јелисавете и Савке; његов син Обрен (умро 1828) почива десно од олтара. Иконостас је богато изрезбарен и позлаћен. Цркву украшава и звоник, постављен поред великог јасена. Испред цркве, према североистоку, кнегиња Љубица је поставила својој »рођеној браћи Луки, Петру и Тодору из породице Вукомановића« плочу од црвеног мермера с натписом и усправним крстом од белог мермера. Лука је живео 48 година (умро је 1833), Петар 32 године (умро 1833), а Тодор се »у својој младости преселио у вечност«. Поред овог споменика стоји још један, који је Петровом сину, капетану Михаилу Вукомановићу, »команданту рудничке војске (1829—1872. у Милановцу), подигла његова мати Василија Вукомановић«, која је у својој деведесет трећој години умрла 1894. у Београду.

Од гробнице Вукомановића програм ме је водио у постојбину овог старог рода, чијем је претку Вукоману, кажу, цар Фридрих Барбароса подарио племићку титулу као награду што му је спасао живот. Међутим, иако је прва кнегиња Србије његов потомак, и земљи је дала ваљане родољубе, она до данас, зачудо, није нашла биографа. После једночасовне вожње прешли смо Дичину иза Лочеваца, на месту где се отвара диван поглед на уску шумовиту долину око извора ове речице. Кречњак, кречни шкриљац, граувака, сијенит и стење које у себи има олова чине терасу са благим успоном, на коју води шест дугих серпентина. По местимично врло стројој траси и лошем доњем построју пута примећује се журба с којом је 1885, по наређењу краља Милана, морала да буде изграђена ова нова саобраћајница ка Чачку и Ваљеву. Иза Брезне нас је један споредан пут, који се одваја према југоистоку, одвео на 637 m висок плато Овчицу, која је још пре 30 година, као и цела Црна гора била покривена густом шумом, чија се некадашња лепота може наслутити по понеком циновском дрвету које је још преостало од ње. Гушћа насељеност, повећане потребе становништва, порези и подизање воћњака повукли су за собом интензивно крчење шума. Ка нашем циљу Срезоевцима возили смо се читав час кроз лепе шљивике, кукурузне њиве и ливаде; куће овог села расуте су под 703 m високим Галићем, свака ограђена густо исплетеним плотом, а њих 14 припадају Вукомановићима.

¹⁵ Јасном тексту овог натписа противречи Милићевићева прича о настанку ове цркве (Србија, стр. 319); наиме, он с њеном изградњом доводи у везу и Милошевог брата Милана. — Нетачна је и ознака парохијске Савиначке цркве као »Манастира« на новој српској генералштабној карти.

испољила у манастиру Никоље и на брду Љубићу, кад је обесхрабренним борцима улила НОВ борбени дух. Понекад је њена снажна природа умела енергично да се супротстави Милошевој сувише отвореној наклоности према лепим женама. Пошто су њени приговори остајали без дејства, она је једног дана, знајући да је Милош код њене омрзнуте супарнице Петрије, која је успевала да га дуже времена веже уза се, дохватила са зида Милошев пиштољ, појახала коња и, не тако толерантна као њена савременица Жозефина Боарне, похитала на место њиховог састанка, па нишанећи кроз прозор, сигурним хицем убила своју супарницу. »Пиштољ Милошев, рука Љубичина - омашке не може бити!« довикнула је и одјурила назад у конак у Крагујевцу. Убијена Петрија је, по Милошевом наређењу, сахрањена у његовом најскупоценијем, златом везеном ћилиму. Бојећи се његова гнева, Љубица се с децом склонила у Београд; протекла је цела година док се кнез није поново помирио с њом.

О Љубичиној племенитости сведочи и искрена жалост за убијеним Карађорђем. Како ми је Вук причао, она је, угледавши главу коју су Милошу донели, заплакала, пала на колена, главу опрала, пољубила је и искрено се молила Богу за спас покојникове душе. Своју децу кнегиња је нежно волела, надгледала је њихово васпитање и - учећи и сама — њихово образовање. Године 1839. пратила је у Цариград свог сина Михаила, који је дошао на кнежевски престо, а 1842. пошла је за њим у изгнанство у Земун. Годину дана касније, пресвисла је у Новом Саду од бола због тешких удараца судбине који су задесили њену кућу. Тело ове жене, коју су сви Срби поштовали и ожалили, почива у сремском манастиру Крушедолу, где се чува и посетиоцима показује и један део њене свечане одеће. У септембру 1863. стајао сам на гробу ове знамените сељанке-кнегиње из Црне горе, коју је живот стављао на тешка искушења; истог месеца 1888. био сам у крају пуном шумског зеленила где се она играла као дете и стасала за удају.

Следећег јутра посетио сам њену родну кућу, која се налази километар јужније и на чијем челу данас стоји Продан Вукомановић. Пред кућом старешине сачекали су ме свих осам чланова задруге у свечаној одећи. Мајка Стојка, мала, живахна старица, водила је главну реч; она је умела да одговори на свако питање и с поносом је донела копоран, зелени сукнен капутић, богато нашивен сребрним гајтаном, са широким отвореним рукавима, који је носио њен свекар и брат кнегиње Љубице Лука Вукомановић. С не мање поноса саопштила је да је у сродству с ученим Алексом Вукомановићем, који је, као син другог кнегињиног брата Петра, одгајан и васпитан заједно с принцем Михаилом, а доцније школован у Одеси и Кијеву. Кад се вратио, радио је као професор и начелник одељења у министарству на унапређењу наставе у земљи. Он би, каже, и као филолог много постигао да је могао да настави и доврши започете радове. На жалост, умро је са

једва 33 године, у новембру 1859. Његова књижевна заоставштина, коју чува његова удовица, Вукова кћи Мина, могла би да му буде достојан споменик ако се једном објави. Његов исто тако изузетно обдарен син Јанко Вукомановић, образован у бечкој државној гимназији, похитао је 1876. као седамнаестогодишњак у борбу против Турака. За своје заслуге награђен је медаљом за храброст, коју му је на груди прикачио лично Черњајев, и пријемом у царску официрску школу у Петрограду. Тамо је, не напунивши ни двадесету годину, прерано и за његову неутешну мајку и за земљу, умро овај једини Вуков унук, који је много обећавао, дубоко ожаљен од свих који су познавали његову обдареност и племенито срце. Неколико стотина корака од Проданове куће видео сам некадашњи Алексин посед, који је сада ушао у састав Продановог имања, и стару крушку под којом је на свом свадбеном путовању 1858. сањарио о трајној срећи.

Кад сам се већ спремао да се опростим од причљиве баба-Стојке, дође да ме поздрави старешина и треће задруге Вукомановића. Био је то Милан Вукомановић, човек шездесетих година, необично отмена држања, који је оличавао и данас код Јужних Словена високо цењену чврсту повезаност и најудаљенијих чланова једног рода, али истовремено и осећање једнакости, и сада својствено старијој српској генерацији, које даје сваком члану рода право да захтева и од самог владара да то осећање поштује. »Пре неколико година«, причао ми је Милан, »кад је незадовољство владом напредњака и у Црној гори почело да хвата све више маха, сматрао сам да ми је дужност да о народном нерасположењу обавестим свога краљевског рођака.« Изгледа да му није било познато старо правило да се на престолу ретко кад жели чути истина, па се упутио у Београд и, после мало упорности и муке, нашао се пред краљем. Овај га је, додуше, лепо примио, али кад је рођак са села почео да говори о разлогу свога доласка, аудијенција је прекинута, а он упућен да са својим запажањима упозна министра унутрашњих дела. На то је Милан Вукомановић одговорио: »Ја сам дошао да посаветујем свога рођака - с његовим чиновницима немам шта да говорим!« Окренуо је леђа и отишао. Био је то одговор достојан једног гордог потомка Вукомановића, о чијем сам пореклу и прошлости у Готском алманahu за 1869, нашао следеће податке:

»Wukomanovits Fürsten Löwenstein, најстарија словенска племићка породица, која своје порекло води од витеза Богољуба Вукомана, који се јавља у Србији 983. године. — Василију Вукомановићу је Фридрих Барбароса на свом пропутовању кроз Србију 1189. поделио титулу кнеза од Левенштајна, према Лављем камену, где је он Фридриха спасао из руку тридесет помахниталих Угара. - После битке на Косову пољу највећи део ове моћне лозе прешао је у Русију и од Петра Великог 1706. године добио НОВ грб са амблемима који су указивали на јуначка дела Вукомановића на Косову. - Садашњи представник куће је

богат али нежењен кнез Димитриј Петровић Вукомановић-Левенстејн, који живи у свом замку Сокољници у јужној Русији. - Већина овог некада моћног племена је изумрла; једино се у данашњој Кнежевини Србији налазе још неке споредне линије.»

Враћајући се према кући нашег домаћина прошли смо кроз шумицу глога с црвеним плодом, чије се тврдо дрво употребљава за израду држаља за лопате, секире итд. Недалеко, на зеленом зараванку, стоји ограђен врло стар храст, око кога се на »бели четвртак« у духовској недељи окупља цела општина да би учествовала у литији, кад се поља благосиљају освећеном водом. Ова »заветина«, коју свако српско село слави на исти начин али у различите дане, да би и суседна села могла у њој да учествују, завршава се гозбом, игром и песмом. - Пошто Срезејевци немају своју цркву, овај свечани чин за њих обавља свештеник из Брезне, за чију је парохију везано село, а и деца њихова тамо посећују школу. Истог дана кад и ми, путем су се на колима или на коњима спуштале и многе жене, јер је окружни лекар код друског хана вршио »калемљење« деце. После трочасовне вожње, опет нас је јужно од Милановца поздравио карактеристични Вујан, а у првим поподневним часовима наша кола су затандркала по калдрми на милановачком главном тргу, у чијем центру стоји јавна вага, без КЈС није ниједан окружни или срески град.

Кад је кнез Михаило после значајне крагујевачке Преображенске скупштине, којој сам 1861. и лично присуствовао, посетио Горњи Милановац, »Велика пијаца« је пружала врло шаролик призор. Безброј сељака из целог округа опсело је импозантну зграду начелства, јер сви су хтели да виде поштованог владара и госте који су га пратили. Кад је увече пао мрак, на висовима околних брда запаљене су велике ватре, а пијаца је претворена у огроман простор за игру, осветљен високим пламеном из буради са запаљеним тером и окружен свечано осветљеним кућама. Раздрагана младеж се хватала у коло, а војна капела, која је припадала ескадрону из кнежеве пратње, свирала је веселе мелодије. Све је клицало од радости! Поред једне групе играча из јужне Прислонице, осветљена бакљама, стајала је застава коју је први буљубаша Милана Обреновића Лазар Мутап носио 1804. у борбама код Сјенице и Пријепоља, Лознице и Делиграда. Године 1813. Мутап је био један од оних неколико војвода који су, као и Милош, остали у земљи, а 1815. видимо га поред Милоша на чувеном ускршњем сабору / Такову; у мају исте године пао је међу првима у пресудној бици на Љубићу, или је, можда, како ми је причао његов унук Миленко, издахнуо под дејством отрова, који му је, потплаћен од Турака, подметнуо његов крштени кум Затежић из Љубића (?). Сахрањен је у оближњем манастиру Вујну.

Кнез Михаило је саслушао целу ову причу од младића који је држао заставу. »И ја сам Мутап«, рекао је младић, »и Мутапи ће и убудуће умирати као јунаци!« — Те његове речи присутни су поздра-

вили једним одушевљеним »живео!« Ко зна, можда је овај поносити момак у последњем рату на Морави жртвовао свој живот за ослобођење Србије, као и његов славни предак. - Кад је кнез Михаило одлазио, народ, начичкан с обе стране пута, одушевљено га је поздравио и засуо струковима мирисног босиока. Према овој биљци српски се народ односи с посебним поштовањем; употребљавају је и попови приликом шкропљења светом водицом, па се она стога свуда гаји.

С новијом историјом Србије је тесно повезана и Брусница, коју од Милановца одваја само Бранково брдо (880 m). То је постојбина Обрена, првог мужа Милошеве матере Вишње, чије је име Милош прихватио и пренео га на целу будућу династију. Тамо је живео Милошев брат по мајци Милан, који му је несебично утирао пут ка слави и части; одајући му признање за значајну помоћ при заузимању Рудника, Милош га је именовао за војводу ужичког и пожешког. Мало потежа тела и меке нарави, Милан је препустио војевање ватренијем Милошу. Године 1810, по Милошевој жељи, пошао је у некој специјалној мисији у руски главни стан у Букурешту, што се завршило кобно по њега. Према тврђењу веродостојних сведока, тамо га је отровао Младен Милосављевић, који је попреко гледао на уздизање Обреновића и који је хтео и Милоша да одстрани. Милош је тело свог вољеног полубрата пренео на своје влашко имање Хрвешт. Кад су Турци 1813. поново окупирали Србију, муселим је своје управно седиште из опустелог Рудника преместио у Брусницу; кад су је они 1815. напустили, тамо су седели Милошев брат Јован и све касније старешине рудничког округа, док 1856. начелство из већ наведених разлога није пребачено у Деспотовицу, односно каснији Милановац, после чега је Брусница пала на ранг села.

Од милановачко-чачанског пута одваја се према западу пешачка стаза која узбрдицом води ка деградираној Брусници. Оставили смо кола и, кроз шуму коју су оживљавала лепа стада стоке, стигли на висораван чија је природна бујност оштро одударала од суре, напуштене зграде начелства у ниже усеченом потоку Манковцу. Како нам је седамдесетпетогодишњи чича Аксентије Нешковић причао, морао је и он, као и сви становници Бруснице, да лопати и довози камен за подизање те, сада напуштене, зграде и оближње цркве са торњем. »Лако је тако градити, али ипак, за господар-Јована тај нам кулук није тешко падао. Био је то добар човек, свима нам је било жао кад је отишао, а још више кад смо чули да је у туђој земљи умро.«

На једном брежуљку према североистоку угледали смо Обренову кућу, у којој је са својом браћом по мајци Миланом и Јаковом живео Милош, у њој се оженио и остао до 1813, кад је од страха од Турака који су се враћали као победници преселио своју породицу у неприступачнију Црнућу (стр. 331 и даље). На његовом опустелом имању је живео и чувао га Ашин-бег, који је дошао са 150 Турака, а с којим се

бично погодује; она је 24. августа 1888. достигла 50 °С, а вода Ђетиње 21 °С. Насупрот томе, воћарство је уништавањем турских башта знатно уназађено. Занимљив контраст развалинама тврђаве чиниле су брижљиво неговане цветне баште са много плавог »зимског јоргована« око кућица у Циганској мали; с великим жаљењем сам чуо да је 20. јуна 1896. у Ужицу беснела страшна олуја, која је највише опустошила баш ову живописну четврт града.

Мали ужички гарнизон је смештен у два павиљона, чије је обнављање 1897. године стајало 31000 динара. Лети војска логорује на десној обали Ђетиње, под 736 m високим Биоктошем, у »Ладнику«, под шаторима или колибама од грања. Брдска артиљерија је у време моје посете имала теоријску обуку. То је привлачило многе златиборске сељаке, који су, силазећи стрмим кривудавим путем са својим натовареним издржљивим коњићима, застајали и посматрали војнике. Ужички округ је 1883. изградио пут који преко Љубања и Мачката, кроз област Великог Рзава, води за турску Нову Варош; овај пут олакшава извоз кабастих производа златиборске домаће радиности и товљене рогате марве, која се обично напаса изнад војничког логора, на травној Васарици, пре него што крене на свој напоран, дуги пут за Митровицу, где се продаје. Златиборско говече је најбоља домаћа раса, добрим делом захваљујући сочној трави, пуној соли, на дивним, пространим пашњацима (око 400 km²) овог ужичког среза. Сутрадан сам на варошкој пијаци стекао прилично целовиту представу о разноврсној делатности ових интелигентних, малим задовољних брђана, који настањују област од источне стране Златибора до западних падина Шаргана.

Суботом пре подне на пијаци је прави метеж. Ту сам видео ове кошчате, снажне људе, око чијих ногу ландарају пеленгири, широко скројене чакшире од тамномрког грубог сукна, са истим таквим гуњем, црвеним шалом обавијеним око главе и Јанциком (кожном торбицом) о појасу, у опанцима које сами израђују, како са својим женама, такође у тамној одећи, али с белом марамом на глави, нуде своје нагомилане дрвене производе: бурад, каце, столове, колевке, столице итд. То су бачвари, произвођачи дрвене робе; у златиборским селима Рожанству и Никојевићима има 20 мајстора те врсте; на ПИЈЗЦИ су и катранције, које нуде свој црни катран, добијен из бора и смреке; други, звани лучари, продају борове трупце дужине 1 m и пречника 0,5 m. Они их, везане по два на коњићима, разносе и у остале окружне градове, чак и у Београд, задовољни ако се после вишедневног путовања врате кући с тешко зарађених 30 пара по трупцу. Жене продају омиљен златиборски кајмак, масноћу која замењује наш маслац, у качицама од 5 kg, по цени од 1,50 динара по килограму.

Осим два друга планинска пута са Јелове горе, која подмирује потребе Ужица у дрвету, на његовим прилазима се спаја још неколико путева, чију је планску изградњу започела влада да би унапредила

УЖИЦЕ, античке тврђаве

саобраћај у овом округу. То је свакако за похвалу, јер брдовити терен заиста ствара велике тешкоће. Поред поменутог пута ка Новој Вароши, гради се један према Чачку, с огранком ка Ивањици и даље све до граничне карантинске станице Васиљина чесма, трећи преко Кремана за Мокру Гору, четврти према Ваљево и пети према Бајиној Башти; радови су већ знатно одмакли и на многим местима се већ приводе крају. О разлозима због којих радови на неким деоницама теку врло споро рећи ћу понешто у опису даљег путовања по ужичком округу. - Из новије ужичке хронике овде бих поменуо посету краљевског пара у септембру 1901, поводом које је у граду приређена свечана бакљада. Том приликом је краљ Александар у разговору с једним изасланством рекао да са задовољством може констатовати да се спољна политика Србије вратила својој националној традицији и да се сада води у националном духу.

У току своје владавине Турци су веома отежавали сва културна стремљења, па и археолошка истраживања у Србији. У споменицима прошлости Османлије су виделе опасне подсетнике на ранија времена независности народа које су држали под својом влашћу, па им се уништавање тих споменика чинило политички целесходним и нужним. Примитивизам и варварство срањивали су са земљом царске и краљевске дворе, КОЈИ су будили успомене на славно доба. То што све цркве и манастири нису доживели исту судбину може се објаснити само страховањем да се хришћанско становништво не доведе до крајњег огорчења. На жалост, страдали су тада и антички споменици, уколико су преживели пустошења које је донела сеоба народа. Од монументалних римских грађевина на тлу данашње Србије остали су незнатни

остаци, али је њихово проучавање веома тешко пошто је само понегде остао неки фрагмент натписа.

Већ приликом моје прве посете (1860) изненадила ме је у Ужицу знатна количина античког сребрног новца који су жене, поред аустријског, руског и турског, носиле као украс на врату или глави; али у оно време су турске власти биле и јаке и неповерљиве, па се у погледу проучавања у рејону тврђаве није могло ништа учинити. Накнадна проучавања која сам предузео 1888. не остављају места никаквој сумњи да су Римљани тамо имали своје насеље. Њихова тврђава је стајала на вису између потока Сињевца и Волујца, на оном истом месту где је на античком квадратном фундаменту подигнуто турско утврђење. Материјал са зидова цивилног насеља отишао је у темеље многих мостова, цамија итд., али при дубљем копању још и данас се свуда могу наћи обрађени камени блокови, заветне плоче, новац, наруквице, сечен камен итд. из овог античког насеља. Камен с натписом у шест редака који је објавио Шафарик⁶ нисам могао да нађем, али сам у вароши видео један чисто профилисан комад архитрава, који је кратко време пре тога ископан, у предграђу Липе саркофаг дуг 1,5 и широк 0,9 m, који сада служи као валов испод чесме; у занатској школи, такође на Липама, видео сам заветни камен⁷, нађен на подручју вароши, широк 0,5 m и висок 1 m, на горњој страни украшен волонском главом и венцем плодова, а Partino Caius lulius Rufus, трибун I кохорте Далматинаца, посветио га је »Јупитеру, најбољем и највећем међу боговима«; у једној приватној кући поред разорене тврђаве нашао сам камен с натписом у пет редака.⁸ Приликом градње Бакићеве куће нађен је у вароши још један натпис, који је Titus Aurelianus Provincialis, у част дуумвирата итд., посветио боговима заштитницима града »САР...«⁹; можда ће ово скраћено име града моћи да се допуни са неког новог налаза. Да је ова римска комуна била имућна говоре остаци раскошних грађевина, недавни налаз 200 сребрних новчића из доба Царства (на потоку Уремовцу, код Касарне), један масиван златни прстен са лепо резаним каменом и многи други предмети од племенитих метала са истог локалитета.

Резултати археолошких истраживања која сам извршио у ужичком округу дају ми довољно основа за сасвим поуздану тврдњу да је Ужице већ у римско доба било важна раскрсница путева и да су путеви према Ваљеву, Чачку, Мокрој Гори и Дрини још онда ишли истим трасама као данашњи.

⁶ C.I.L., III, Addit., No. 6320. - Нејасно место Домашевски чита (Arch.-epigr. Mitt., XIII, 132) као: IDEL.

⁷ Ibid., Suppl. Fase., II, No. 8353.

⁸ Ibid., No. 8355, сада круна чесме у кругу артиљеријске касарне.

⁹ Ibid., No. 8354 — Поменуо сам га раније.

15. јуна 1860, 23. и 30. септембра 1888. прелазео сам пут од 17 km кроз врло брдовит предео од Ужица до Пожеге и назад, али никад тако брзо као последњи пут с начелником Драгутином Стаменковићем и окружним инжењером Чермаком, који нас је са својим жустрим коњићима пребацио од једног места до другог за сат и три четврти, док је иначе за ту раздаљину потребно три, а по лошем времену и четири сата вожње. Сунце је растерало лаку јесењу маглу и омогућило нам дивне погледе у богате долине Лужнице и Ђетиње. Пут иде на поприличној висини правцем запад-исток преко Тордићког брда, чији масив сачињавају кристаласти, глиненни и кварцни шкриљци са жилицама кварца и танког слојевитог кречњака. Близу града мршава земљиште даје нешто јечма, пшенице и дувана. Кад смо стигли на зараван, десно од нас је остало једанаест »хајдучких гробова«; гроб разбојника Тодора Ивановића из оближњег Буара ускоро ће навршити туце. Кад сам претходног дана у затворском дворишту видео тог лепог младог човека како спокојно пуши цигарету, учинило ми се да с једнаком лакоћом носи седам убистава на души као и 25 kg тешке окове на ногама. Мада је сваког часа могла из Тоблаха да стигне краљева потврда изречене казне, то је, изгледа, њега мање обеспокојавало него мене помисао да приличан број његових другова и даље крстари округом у коме сам свој рад тек био започео. Још Милош је Ужичанима запретио: »Или истребите своје хајдуке, или ме више нећете видети!« А сада хајдучија тамо цвета више него пре тридесет година!

Пут је даље ишао кроз букову шуму прошарану понеком брезом и клековим грмљем, и код механе Здравчићи (340 m), преко местимично подводног брежуљкастог земљишта на коме код јужних Узића успева

ПОЖЕГА, мост на Скрапезу.

ПОЖЕГА, пијаца са римским каменом

одлично грожђе, почео да се спушта у равницу са добрим кукурузом и шљивицима, ка мосту на Скрапежу. Ограда овог моста лежала је изломљена у речици; иначе, он је по стилу сличан ономе у Ужицу, али га надмаша брижљивијом обрадом материјала; погрешно се мисли да је дело Римљана¹⁰, а настао је, као и ужички, у средњем веку, што показују и оба квадратна пиластра с осмостраним главама. Одатле нам се на видiku указала силуета Овчара удаљеног 17 km; још један километар вожње и стигосмо пред нову механу у Пожеги.

Пожега, која лежи на левој обали Скрапежа на висини од 322 m, позната је као старо насеље. По народној песми, ту је, на источној Пожешници, имао своје раскошне дворе онај исти бан Милутин¹¹ који

¹⁰ Милићевић, *Србија*, 618

¹¹ Вук, *Српске нар->дне Пјесме*, II, ново изд , Београд 1896, 160

је с царем Душаном 28. јуна 1330 у бици код Велбужда (Ђустендила) победио бугарског цара Михаила Шишмана; поп МИЛИЈЗ Арсенијевић ме је уверавао да се зидине тих двора још виде код Пријановића. Пошто се тамо могу наћи и римске кровне плоче, то значи да је Пожега на саставцима Скрапежа, Ђетиње и Мораве одувек имала велик војни значај. У целој тој зони се налази на старе шанчеве. Земљано утврђење на Рзаву је 1737. отео од Турака пуковник Лентулус са 300 граничара; у току устанка бранили су га наизменично Срби и Турци. Кад су ови последњи 1832. године напустили град, многи ужички Срби и среске власти су се, по Милошовом наређењу, привремено преселили у Пожегу. Године 1839. она је добила своју цркву Цара Константина и царице Јелене, касније и лепу школу, у којој је осам учитеља радило са 200 дечака и девојчица. У немирним годинама 1862. и 1875. Пожега је била чврсто ушанчена и њен магацин барута пун. Као седиште среске власти и суда она се стално развија, а томе доприносе и пешадијски гарнизон са две батерије, смештен у шест павиљона, штедионица и велики сточни ваљар у септембру.

Пожега је, као и Карлсруе, изграђена у облику лепезе. На кружну »Велику пиЈацу«, у чијем средишту стоји прозаична кућица с општинском вагом, излазе четири главне улице ове варошице, која у 269 домова има 1460 душа. Као и баденска резиденција, Пожега има врло леп положај и богата је античким предметима, који би, ако се прикупе и среде, могли да чине значајну збирку за локални музеј. На жалост, многе од тих предмета из римске епохе видео сам под ведрим небом, препуштене утицају сваког времена и невремена. Још 1860. видео сам тамо лава од белог мермера, лепе израде, донесеног из северозападног Карана (стр. 520), затим надгробну плочу сличну оној у Карану, на ЧИЈОЈ је чеоноЈ страни приказан човек КОЈИ се, ослоњен на лакат, одмара на клини, а поред њега стоји жена; на левом ужем пољу су два човека, од КОЈИХ један држи таблу и писаљку, а на десном је коњаник наоружан луком. Момзен је (према Патону) објавио један камен с натписом у два реда¹², КОЈИ је у Пожегу доспео са рушевина у суседном селу Висибаби, а Домашевски, поред познатог камена из истог места с натписом у девет редака, према коме је тамо постојао муниципијум са сенатом¹³, још један у девет редака, где се појављује и скраћено име тог муниципијума MAL..., и камен с натписом у седам редака, који се налази код сељака Јеремића.¹⁴ У лето 1888. је, поред шест огромних обрађених камених плоча са неког симса, у пожешко начелство донесен ЈОШ Један надгробни камен, 0,98 m висок и 0,55 m широк, чији је, на жалост, оштећени натпис на мојој копији дат колико је било могуће. Један лежећи лав од тврдог кречњака, дуг 0,80 m, послат је

¹² C I L , III, No 1670, Suppl , No 8349

¹¹ Ibid , Suppl Fase , II, No 8341

¹⁴ Ibid , Suppl Fase II, No 8345, 8339

сам ја 1871. наишао у Никупу и 1872. у Абоби¹⁶, помоћу којих је коначно утврђен положај дуго траженог Трајановог града »Nisporohs ad Istrum« и насеља »Burdizu«. Да ли је градско подручје допирало на северозапад до 5 km удаљених Врањана, данас се не зна. У јуну 1860. ископао сам онде један надгробни камен висок 1,25 m, КОЈИ је лежао прилично дубоко у земљи и на чијим су ужим странама била представљена Атисова браћа, са туникама и фригијским капама, прекрштених ногу и десном руком ослоњена на штап.¹⁷ Извесно је, међутим, да је гробље села Расне, 2 km Јужније од Висибаве, било у гробљанској зони овог великог римског града, у коме се свакако налазила и каменорезачка радионица. Међу многобројним заветним каменовима на хумци Зеленице има два на којима је Атисов лик, а на једном се још може прочитати име Augelius. Исто су тако остаци грађевина и пространо гробље 3 km источнијег села Горобиља, познатог по извору минералне воде, били у најтешњој вези са висибапском метрополем. Још за време ископавања 1860. године наишао сам тамо на дванаест надгробних каменова, међу њима и два са прилично очуваним натписима¹⁸ и Атисовом браћом; на већини су површине са богатим скулптурама Јако нагрисене временом.

Честа појава Атисове браће на некрополама у Врањанима, Горобиљу, Расни, Кремнима, Карану, Жежевици итд., као и у Босни и Ердељу, показује колико су у римској уметности, од Немачке па све до Мезије, Далмације и Дакије, фригијски Диоскури који тугују Један за другим били омиљени као симбол дубоке патње и бола. Хак је у сличним надгробним фигурама, нађеним око 1860. и у баденском Ротенбургу, препознао Атиса, љубимца оне Кибеле чији је култ из фригијског Песинунта пренесен у Рим још у доба републике. Да је првобитно име гласило Атинс и да је истоветно са Адонис, јеврејским Адонај (господар), доказују римски натписи на којима се јављају облици Atinis (Attims) и Atini. И ликови богова су идентични као и њихова имена; као што фригијски Атис одговара сиријском Адонису, тако, према Хаковом мишљењу, и фригијска Кибела одговара грчкој Афродити. И о једном и о другом пару постоји исти мит: како младић у лову умире од уједа дивљег вепра и како богиња хугује за њим. Уз причу о фригијском Атису и о ЊСГОВОЈ смрти због уједа вепра Паузаније додаје да Галаћани у Песинунту неће ништа од свиње ни да такну - баш као и сиријско-феничанска племена, ЧИЈИ се обичај уздржавања од свињског меса сасвим основано објашњава представом о свињи као демонској животињи. У причама о два брата - бога или хероја - које се јављају у грчкој митологији задржан је првобитни карактер духова светлости као код Диоскура. Однос између браће је различит. Они су

¹⁶ *Donau Bulgarien und der Balkan*, I Auflage, III Band 342 356

¹⁷ C I L , III, No 1671, Suppl Fase , II, No 8344

¹⁸ C I L , III, No 1669 Addit.No 6315,6316 Suppl Fase , II, No 8346,8348,8351,1852

ГОРОБИЉЕ, римска некропола

често нераздвојни, а ако један пада од руке другогa, како бива у многим причама, то се дешава случајно и преживели гугује за изгубљеним; но некад су то закрвљена браћа, од КОЈИХ један другогa смишљено прогања и убија.

Темељно испитивање терена око Висибабе препуштам београдском »Старинару« као један од његових најважнијих задатака; само, ископавања би морали да воде искусни стручњаци да не би као она у Виминацијуму (стр. 181 и даље) остала без резултата за науку.

Господи која су ме пратила у Висибабу придружио се 22. септембра 1888. ујутру тадашњи председник Скупштине Милан Џимић, који

ОД ПОЖЕГЕ ПРЕКО ИВАЊИЦЕ НА ВАСИЛИН ВРХ

Преко Златибора, Драгачева и Груже до Лапова

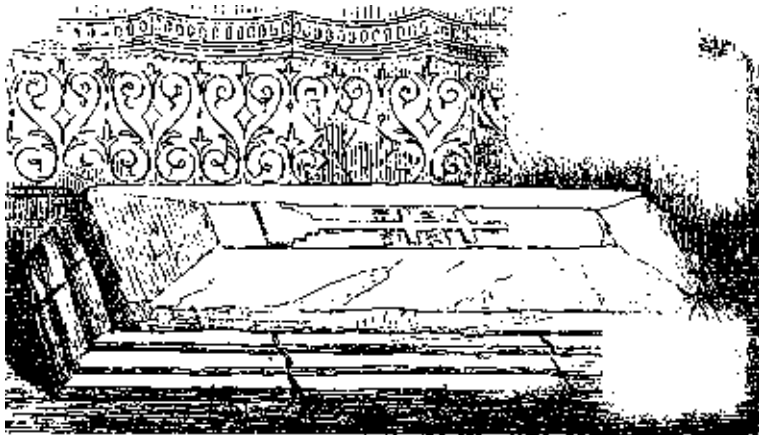
221 Двапут сам посетио знаменито место на коме је моравским Србима проповедано хришћанство. У јуну 1860. је из Ужица у Пожегу дошао прота Тодор Поповић, живо заинтересован за моја истраживања, да би ме повео у 15 km јужније светилиште Ариље, где се и родио. Други пут сам кроз Ариље прошао 30. септембра 1888, када сам с инжењером Чермаком путовао преко Ивањице до турске границе на Јавору, која је често помињана у недавном рату.

Висока зараван села Висибаве са остацима римског насеља лежала је иза нас, на западу су остале свеже зелене ливаде, на истоку су се простирала кукурузна поља богатог села Прилипча, а надомак њему брдо Градина са рушевинама града »проклете Јерине«. На јужној падини лежи Лопаш, који ужива глас као родно место храброг дечака Лауша, опеваног у косовским песмама. Извесно је да је 1806. прота Милутин тамо потукао сарајевског Орд-агу, који је продирао према Драгачеву. Цео овај плодни крај је необично богат водом. Са свих страна се ка Морави и Ђетињи сливају потоци и поточићи, од којих један на западној страни код Злакусе покреће воденицу одмах по изласку из 18 m високе и 10 m широке пећине Потпеће. Остављајући десно Грабовик, прешли смо Рзав, који овде излази из једног теснаца, и на његовом ушћу у Моравицу стигли пред чувену цркву у Ариљу, о којој круже многе приче, али којом се пре мене са становишта историје уметности нико није позабавио.

Према једном предању, први Немањић се лично попео на југозападни Поглед и одредио место на коме ће се саградити ариљски манастир¹; доцније је његов син, св. Сава, учинио овај манастир седиштем владике моравичке епархије. Међу његовим многим дарованим поседима налази се и село Калујањевић², које му је по жељи власника »севастократора Дијана« доделио цар Стефан; име овог села подсећа

¹ Шафарик, Nav. Altert., II, 215. - Вук, Рјечник, 516.

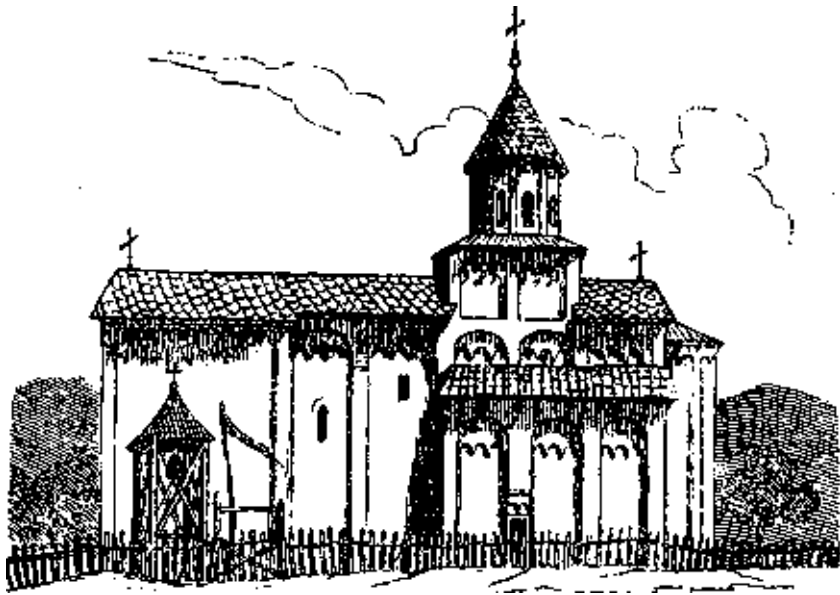
² Mon. serb., 144. - Даничић, Рјечник, I, 434.

Гробница св. Ахилија.

на моћног бугарског цара Калојана. Још 1737. се ужички владика потписивао као последњи од »Ахилија«; после несрећног аустријског рата (1739) пао је као жртва турског зулума, јер није хтео да плати неки ратни намет. На путу за Ужице, камо је пошао да се жали, нашао је свој гроб у цркви Св. Михаила у Севојну. За време устаничких борби Ариљу је запретило потпуно уништење. Орд-ага је хтео да сдали цркву, али је фитиљ отказао; ипак је побио 70 Срба и њихове главе набио на црквену ограду. Сећања на то и мучеништво које је ту, према предању, доживео први проповедник јеванђеља међу Србима овога краја св. Ахилије, подигли су у народу веома високо углед ариљске цркве. О »Акилину дне« (14. јула) слеже се овамо народ са свих страна да би на гробу свемоћног »апостола« молитвама придобио његову наклоност.

Ариљска црква је током многих векова претрпела темељне измене. Њена основа има облик крста са малом куполом која се ослања на коцкасто постолје; ниске апсиде као да су налепљене и цела основа оставља данас далеко више утисак каснороманичке него источне цркве. Томе много доприноси украшавање лучним фризовима, који се водоравно протежу на куполном тамбуру, апсиди, нартексу, под кровним фризом, на уздужном броду и бочним апсидама великих крупних лукова који повезују лезене. Стога се усуђујем да претпоставим да је то грађевина коју је краљ Драгутин (1272—1275) подигао на месту неке старије, настале у епохи западних утицаја код српских споменика. Материјал од кога је 28 m дуга, у броду 6 m, са апсидама 11 m широка и 12 m висока црква саграђена потиче, према предању, са брда Благаје, које за своје име има да захвали одличном квалитету свога камена; на питање краљевског ктитора о квалитету тога камена, градитељ је, кажу, одговорио: »Нијесмо нашли камен, него благо!«

АРИЈЕ, црква.

Поред цркве је стајао одвојен звоник, који је срушен 1847, приликом изградње прве школске зграде; тада је нађен и комад звона. Били су то остаци старог ариљског манастира, који је још Вук (*Рјечник*, 7) поминуо као рушевине («зидине»). Покојни епископ Јанићије, о чијој ће рестаураторској ревности бити речи у другој књизи овог дела (глава I), наложио је 1865. да се слојем малтера прекрију камени квадри које је градитељ краља Милутина високо ценио, да се кров обнови и постави цреп, и да се на куполу постави звонаст штит са високим крстом, превучен цинканим лимом, што је целу грађевину лишило њеног старинског изгледа. Срећом, ово реновирање није захватило и уни-трашњост цркве.

Првобитни живопис, који су Турци тешко оштетили, обновљен је раније. Он је сличан ономе у манастиру Горњаку и биће да није старији од два-три века. У првој припрати је десно од портала св. Ахилије, а лево арханђел Михаило; на јужном зиду у нартексу краљ Драгутин са моделом цркве у руци, лево Урош II, десно краљица Катарина, над улазом Жртва Аврамова. Главе историјских личности и светитеља су углавном боље него на већини фресака српске атонске школе. Гроб светог Ахилија налази се на јужном зиду оскудно осветљеног нартекса, на оном истом месту где су га, према предању, убили Словени који још нису били примили хришћанство. На поклопцу, богато украшеном жлебовима, виде се трагови насилног отварања; двоструки крст и натпис на горњој површини остали су неоштећени. На моју молбу,

тешки камени поклопац је полулама померен, па сам видео да је 1,20 m дубока, опекама озидана гробница празна; мошти мученика су вероватно разбацали Турци који су тражили благо.

Један улазак у олтар довео ме је 1860. неочекивано до занимљивог археолошког налаза. Античка профилација олтарског узвишења навела ме је на испитивање часне трпезе. Са протиним дозволом с ње су уклоњене утвари. Кад је скинут богато извезен покров, видело се да је постоље грубо клесане олтарске плоче у ствари римски надгробни камен, који, ето, вероватно већ стотинама година носи симболе хришћанске религије. Натпис је, на жалост, већ постао нечитљив, али су се на крајим странама јасно распознавале типичне фигуре Атисове браће. Прота је био јако зачуђен кад сам му објаснио порекло овог камена, јер га ни он, нити ико други, није раније пажљивије загледао. Побожном попу је његова светиња, изгледа, толико прирасла за срце да је, како сам видео приликом своје друге посете, дао да се паганске фигуре склешу длетом. Сад и он сам лежи у близини тог оклаштеног римског камена, лево код хорске апсиде под једном плочом од белог мермера. Недалеко одатле стоји на богато профилираном постаменту, видљив с пута, три метра висок обелиск од истог материјала, рађен руком оног карановачког мајстора који је радио и Милошев споменик у Такову. На њему се прота златним словима по заслуги слави као »доброчинитељ сиромашних и народни просветитељ! Рођен 1823, т

КЛИСУРА, црква.

1881«. Један мање углађен човек и борац с мачем за слободу Србије лежи поред јужног зида под црвеном мермерном плочом. То је »српски сердар Јован Мићић«, о чијем је животном путу већ било речи. Лоше је прошла једна римска стела, која је залутала овамо из долине горњег Рзава.³ Замолио сам да се овај камен уграђен у преградни зид с натписом окренутим унутра извади да бих направио отисак и да се врати на место где је био, само с натписом окренутим напоље. Трећи римски камен с фигурама налази се у Крушевици, удаљеној од Ариља три сата хода, на извору Малог Рзава; четврти, с натписом, на Градини, десетак километара од Ариља, међу рушевинским остацима неког вероватно античког града.

Близу неугледне зграде ариљског среског начелства никла је изврсна механа, у којој ме је, захваљујући љубазности и сналажљивости власника, дочекала трпеза као у бајци. Изненадила ме је и лепа општинска зграда, саграђена 1873, а највише школа, завршена 1886. Она знатно подиже главни трг ове варошице са свега 54 куће. У школи ради пет учитеља, а похађа је 300 ученика из Ариља и ближе околине, од тога 20 девојчица. Заједно с местом изменио се и изглед његових становника: прелазак од некадашње раје у самосвесне грађане слободне државе огледа се не само у понашању већ и у њиховој спољашности. Млађи људи су заменили фес удобном шајкачом, а и женска ношња све више нагиње европском кроју. Истина, од моје прве посете Ариљу прошло је пуних 28 година, па би видљиви напредак заслуживао мању похвалу кад се не бих сећао изгледа овог лепог краја под турском владавином, кад сам на сваком кораку наилазио само на запуштеност, прљавштину и јавашлук. Разуме се, у ратној 1876. години ред је био мало поремећен. После прве несрећне битке код Кушића људи су се узнемирили; уплашили су се да ће Турци искористити постигнуту предност, па су нејач и имовину склонили у брда. Кад је опасност прошла, по наређењу среског начелника и уз свесрдно залагање месног попа једнодушно је образована и опремљена комора за ратнике који су затврали прилазе за продор непријатеља. Многи се нису вратили кући; други су лежали у импровизованој пољској болници под стрехом хана, где је један немачки лекар са болничаркама неговао рањене ратнике са Јавора.

Продужили смо левом обалом Моравице и даљих 15 km правог пута довели су нас до клисуре у којој је кроз стеновити кречњак тај пут тек недавно просечен. Возећи се уз саму речицу између глиновитих и кречношкриљастих стена стигли смо и на брдо Градину, високо 657 m, са кога нам се отварао поглед на шири романтичан предео. Круну брда чини црквица Св. Илије, подигнута вероватно на рушевинама неке римске стражарске куле и наслоњена на једну стрму кречњачку косу. У народу постоји веровање да је црквица прелетела на ово место из

³ C. I. L., III, Addit., No. 6317.

Прилика, које се налазе 6 km јужније, кад ју је једна сељанка оскрнавила тиме што је на олтарски зид обесила рубље да се суши. Разорена кула је, наводно, служила као затвор за калуђере који погреше. Иако врло скромно, ово мало, дрветом покривено, светилиште има велик углед у народу. Ко год у широј околини има здраве ноге, неће пропустити прилику да се 1. августа (по старом календару) успентра стрмом стазом до црквице, да би за кућу и њиве измолио наклоност св. Илије, господара олује и грома. Тексир, иначе, није у праву кад тврди да су све цркве посвећене овом пророку у источним земљама подигнуте на високим врховима; тој тврдњи противречи црква у Плакову и другим местима у Бугарској, као и манастири Св. Илије у српским долинама и равницама.⁴

У тесној вези са Св. Илијом је манастир Клисуре на падини теснаца на левој обали Моравице. Да је овај крај био сигуран колико живописан, свакако бих позавидео тамошњем попу Вељку Танкосићу на његовом правом олимписком лугу са дивним буквама, орасима, шљивама, врбама и на његовом дому који се угнездио усред жбуња препуног птичје песме. Међутим, овако, без обзира на то што му имовно стање није баш сјајно, њега стално мучи страх да га не стигне судбина игумана Хрисантија, кога су разбојници 1878. исекли на комаде. Његовој цркви Св. арханђела Михаила и Гаврила, које нема на српским картама, припадају три сеоске општине. Вероватно је мајстору који је 1778. под надзором босанског калуђера Курлаге обновио малу куполну цркву служила као узор аријска богомоља. Обе обилују лучним фризовима и обе оскудевају у прозорима. Дограђени седмолучни нартекс одузима цркви у Клисурси светлост толико да се једва разазнају слике на иконостасу. Право ремек-дело српског резбарства представљају мала дрвена врата на северној страни; својим китњастим геометријским пољима и орнаментима она подсећају на најлепше арапске мушебеке и била би украс сваке изложбе.

Кроз Моравичку клисуру са 200 m високим кречњачким стенама прошли смо пешице; онде, где се сужава на свега 30 m, код прекрасног извора наткриљеног крошњом моћног ораха, стоји натпис који каже да је пут »за добро народа« изграђен 1860. године. У луку извијеном далеко на запад изашли смо из ове романтичне клисуре, коју је с југозапада, на 1 159 m високој Градини, штитило римско утврђење; у овој клисури, или око ње, археолози који су дошли после мене тражили су далматски (?) »Municipium Cel...«, који треба да се налазио у близини Ивањице. Под исто толико високим брдом Малић и Шанцем лежи на обе обале богато село Прилике. Куће у њему су покривене шкриљцем, чија би пространа лежишта могла наћи и рационалнију примену. Мала куполна црква, код које се завршава пут са друге обале, стоји на самом крају кланца речице Чуче. Изврстан извор киселе воде

⁴ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien u. d. Balkan*. II. Aufl., III, 3.

привлачи овамо преко лета много гостију; они станују у неудобним дашчарама или механама, али од њих се и не тражи да плаћају неку лечилишну таксу, а воде узимају колико им је воља. Кисела вода, која се у већим количинама испоручује за продају, стаје и у Пожеги само 20 пара по флаши.

Халабука из једне черге хришћанских Цигана у ниском врбовом жбуњу нарушила је тишину овог безљудног предела. Код Варјача смо прешли Грабовичку реку при самом ушћу. Она извире код 25 km удаљене граничне карауле Студена вода, у чијој се близини, 220 m више, налази »Бела црква« села Брезове. Долина ове реке сужава се код села Дубраве. Са источне терасе обасјане вечерњим руменилом блешти својом белином једна барутана. Групице веселих сељака дају до знања да вино у оближњој Ивањици није лоше. Ускоро су се на видику појавиле њене прве осветљене механе, из којих су ови сељаци понели своје добро недељно расположење. Пред кафаницама са светиљкама од запаљене лучи нигде слободног места; ту су засели сељаци који су у пићу и песми заборавили на повратак кући. Дуга чаршија је била осветљена као за неку свечаност. Зауоставили смо се пред једноспратном гостионицом »Код српске круне«, где нас је, телеграфски обавештен о нашем доласку, дочекао и поздравио срески капетан Арса Вељковић.

Највећа међу шест среских места у ужичком округу, Ивањица је у пуном процвату; она се подигла захваљујући углавном раније значајној трговини стоком са турском Сјеницом. Лежећи на надморској висини од 468 m, она је и највиша варошица у Србији. Корпус генерала Заха, који је у српско-турском рату 1876. био запосео Јавор, снабдевао се преко Ивањице; од тада потиче њених 11 механа и 30 дућана. Злато је тада, тако рећи, лежало на улици. Трговци, кафеџије и сумњиве »милосрдне сестре« долазили су до лаке зараде, јер су официри и лекари штаба и резервне бригаде, која је логоровала у близини, проводили своје слободне дане и ноћи у коцкању и пићу. Уз то, стварали су се бескрајни редови коморџија, који су довозили фураж и одвозили болеснике. Буку резервиста који су пристизали и батаљона који су изводили војне вежбе надјачавале су циганске виолине и здравнице разним армијама, чији су се официри, спремни да ступе у српску службу, овде окупљали да би били представљени команданту Чолак-Антићу. Пред његовим главним станом на Великој пијаци често су се могли видети шаролики призори, чија је несвакидашња драж пружала захвалну грађу илустрованим листовима. Наредних година Ивањица није била увучена у ратну вреву пошто се налазила изван операционог подручја.

Ова пријатна српска варошица бројала је 1896. године 1250 становника у 272 куће, а од 1890. има задругу за кредит и штедњу, која је 1895. дала преко 1,1 милион кредита уз 10-12% (!) камате. Кад се долази са севера, прво се стиже на Малу пијацу са јарболом за заставу

ИВАЊИЦА, Велика пијаца.

у средини, затим у дугу, трговачком буком испуњену чаршију, с којом је уским сокачетом повезана још једна напоредна улица. Обе се састају на Великој пијаци, коју окружују средско начелство, црква Цара Константина и царице Јелене с високим торњем (саграђена 1838), школа, неколико бољих приватних кућа и Моравица, од 1898. премошћена 20 m високим дрвеним мостом. Тамо сам ушао у продавницу имућног трговца П. Савића, у којој су превладавали аустријска мануфактурна роба, лојане свеће, ријечки штирак итд.; у лепо намештеном стану видео сам производе женске српске домаће радиности, дивно изаткан чаршав и ћилиме, 1,30 m широке, 2 m дуге, 2 cm дебеле, који стају само 62 динара, а по лепоти и трајности су равни најбољим оријенталним. Вуна за овакве радове плаћа се 120 динара за 100 kg, а ако је испрана, онда 40 динара више. Животне намирнице су у Ивањици, за наше појмове, невероватно јевтине: килограм говедине 0,20—0,30 динара, једна патка 0,40, кокош 0,30, килограм печене јагњетине 0,30—0,40, јагње 2,50, овца 5-6, 100 kg волујског меса 28 динара.

*

Првог октобра у 9 часова ујутру јавио је ревносни капетан да је све спремно за полазак на Јавор и да ће нас он сам водити. Ја сам још 1860. желео да продужим своје студијско путовање према Сјеници; међутим, због несигурности која је владала у граничној области,

ужички начелник није хтео то да дозволи; наиме, упркос сталним
потерама, тамо су се учврстиле банде дрских разбојника; ипак је 1872,
225 после оштре борбе, ухваћен всфа хајдука Никола Јевтовић, коме
»метак не може ништа« и који лично носи на души четрдесет људи;
заједно с њим су пали у руке власти његов исто тако бруталан пајташ
Зарија Марковић и не мање озлоглашени разбојници Јован Дудловић и
Новица Милојевић. Откако је Аустро-Угарска уместо Турака преу-
зела стражу у лимској области, побољшана је и сигурност у ужичком
округу. Осим инжењера и капетана, на овај излет су пошли још
грађевински предузимач Лука Милетић, ведар и робустан човек, и два
пандура; тако је нашу групу чинило шест изврсно наоружаних јахача.

Од Ивањице се прилично добар пут пење у серпентинама на плато
Шљивићког брда, одакле се отвара прекрасан поглед на веома роман-
тичну Моравичку клисуру, о којој је горе било речи. Дубоко испод
нас су као паркови лежале долине Ношнице и Буковице са старом
глијечком црквом. Ова област, која припада зони тријаса, покривена
је све до границе буковом шумом. Код Шљивића смо наишли на први
шанац, појачан заштитним ровом, који је са осталима 1876. затварао
пут турским трупима код Сјенице. У једној кућици поред самог пута, у
којој је живела нека удовица са својом децом, застали смо да се
договоримо да ли да одустанемо од планираног излета и да се вратимо
због кише која је лила као из кабла; ја сам био за то да се пут настави.
Мој опис целе ове туре заснива се на белешкама које сам правео на
повратку, кад је време било онако како се само пожелети може. Пре
него што смо пошли даље, упитали смо власницу ове усамљене куће у
шуми зар се не плаши да живи у овој пустињи без заштите мушкарца,
на шта је она одговорила: »Нема у нас ништа; разбојници посећују
само имућније људе; нама нису никада учинили ништа нажао!«

Високо горе, на 982 m високом Калушу, наишли смо на други
одбрамбени шанац; ниже, на веома валовитој заравни, јасно су се
разазнавале расуте куће Опаљеника. Из тога села је »јунак Громо«,
коме је владика Јанићије Нешковић, рођен у суседној Миланци, поста-
вио на Црвеној гори »Громов биљег«, поред самог пута, између три
велике старе букве. На њему црквенословенским језиком пише да је
Громо са четири исто тако неустрашива Србина на овом месту 1813.
године јуначки одбио један повећи одред Турака. У близини овог места
још су се видели трагови јачег шумског пожара. Убрзо нам се, први
пут, отворио широк поглед Ђрема југу на Василино брдо, обележено
правим линијама шанчева, док се на истоку видела Велика ливада у
чачанском округу, удаљена око 20 km. Серпентинама смо се спустили
115 m ниже, до друмског хана Кушићи »на дивизији« који се налази на
висини од 1105 m. Додатак уз своје име добио је по томе што је ту
пуковник Чолак-Антић са својом дивизијом 1876. у крвавој борби
разбио Турке, који су били дотле продрли; у тој борби је, поред
осталих, пао и командант Ужичке бригаде Михаило Илић. Ивањичани

Планина Мучањ.

су намеравали да му ту подигну споменик и *за* то је већ било прикупљено 300 дуката, али је новац нестао, незнано куд.

Код наредног хана Жупановице, дизао се трећи »Карађорђевог шанаца«, висок 1187 m, који су Турци били заузели на јуриш. Борба је беснела око хана. Сам хан се састоји од прљаве и задимљене просторије која је служила за све, и од власникове собице сличне разбојничкој шпиљи, са замазаним креветом, на коме су под јастуком лежали набијен револвер и меци. На најзападнијој граници није се осећало дејство Христићевог закона о механама. Напуштајући ову непријатну просторију, која је, свакако, често била уточиште разбојника и убица - јер сваки усамљени механџија мора с хајдучима да буде у добрим односима - погледах кроз квадратни прозор окренут западу и у његовом раму ми се указа 9 km удаљени, троглави Мучањ са јасно осветљеним кречњачким врховима; и док је домаћица спремала обед, за који је капетан понео месо припремљено још у Ивањици, скицирао сам контуре ове планине. Данас голи, стари Мучањ видео је и боље дане, кад је Старим Влахом управљао Бановић Страхинја и кад је на темељима римског кастела градио своје »летње дворе«. У то време су и Мучањ и висораван јужно од њега свакако били богати шумом и дивљачи. Али још у давна времена његов општи изглед приказан је у народној песми²: »Ао Мучњу, мучан ли си«; а народни певач, као да је наслућивао несрећне борбе на суседном Јавору, додаје: »Ој Јаворе, јадан ли си!«

До »несрећне планине Јавора« стигли смо од хана путем који се у старој, густој буковој шуми пење до 1 286 m надморске висине. Јаки шанчеви на Укоченици могу држати пут под ватром и слева и здесна, па уз добру одбрану његово форсирање заиста изгледа немогућно. Па

ипак, биће да су далекометни турски топови задали много јада Србима који су га бранили; по околном терену још су се јасно видели кратери које су ископале њихове гранате. Затим смо се успели до листопадне шумице, у којој око чесме расту младе смреке и јеле. То су били последњи четинари које сам видео на овом путу. Њих има даље према југоистоку, на Голији, а од ње на север расте једино белогорица. Иза једног завијутка изненада се на видику указао бели комплекс зграда српског карантина Василине чесме, који лежи на висини од 1 434 m. Поред усамљеног јавора похитали смо према његовом великом хану.

Било је већ прилично хладно па смо се сви одмах окупили око ватре у огромној кухињи, где се за нас већ пекао дебео ован на ражњу. Пре него што је био готов појавила су се два службеника стално запослена овде; с њима су биле и њихове турске колеге, а међу овима и један интеллигентан, политикант, »паспорт мемуr« Ахмед ефенди Бакибеговић, судећи по имену исламизирани Бошњак, родом из Стоца, који је на најчистијем, мелодичном херцеговачко-српском дијалекту као из рукава сипао погрде против окупације »златне Босне« коју су извршили »Нијемци«, приписујући им све могуће мрачне планове. Био је то тип оних потомака мухамеданско-херцеговачких бегова који су се у јулу 1900. појавили у Будимпешти да би се жалили на режим министра фон Калаја; они и у прошлости нису хтели ништа да знају ни о сопственим, националним бановима, а сваком покушају неке реформе у корист њихових хришћанских кметова супротстављали су се силом и почели да увлаче рогове тек онда кад је чувени енергични хрватски обраћеник Омер-паша 1850. против њих предузео драстичне мере! И поред бучног негодовања, »паспорци« је у сласт искапио неколико чаша српског црног вина којим је послужен, док га је »ђумругџија« једва окусио. На растанку, док су припаљивали фењере, господа су инсистирала да им обећамо да ћемо им наредних дана узвратити посету; пошто су, у ствари, посетили мене, ја сам прихватио позив и у име осталих. Затим смо чули како су замандаљене гвоздене капије хана. Ветар је завијао кроз димњаке, али је ватра весело пуцкетала у пећи мале собе коју су инжењер и капетан делили са мном и, пошто су били уморни, верујем да су и они добро спавали упркос простим лежајима.

226 Следећег јутра пошао сам на излет на Јавор, који се 1876. често помињао.' Пут нас је најпре водио стрмом травном узбрдицом, а онда преко оштрог и беспутног камењара, који нимало није пријао нашој обући, ка главици Василина врха, високој 1 509 m. Наш труд је био награђен панорамом која се протезала све до 80 km удаљеног врха Дурмитора (2528 m) и нешто нижег врха Комова у Црној Гори, који се помаљао из лаке јутарње измаглице. Неко чудновато осећање ме је обузимало док сам ту занимљиву панораму скицирао са исте осматрачнице са које је у јулу 1876. генерал Зах, пун наде, пратио наступање

Генерал Зах.

својих седамнаест батаљона према Сјеници. »Банда свира«, заставе на челу, тако се весело кренуло - причали су пандури с наших караула. Батерије на најистуренијим шанчевима подржавале су напад, али већ на Калипољу, узвишици испод самих наших ногу, пали су први млади животи. Низами који су лежали у стрељачим рововима нишанили су добро.

И Турци и Срби створили су овде права чуда да би своју територију заштитили рововским утврђењима. Круну сваког виса чинили су шанчеви, који су били повезани стрељачким рововима. На готово сасвим огољеном валовитом терену није било за нападача никаквог заклона између брежуљака. Прелаз у српску Моравичку долину био је беспрекорно утврђен, али су Турци још боље рововима заштитили јужну Сјеницу, чија сам минарета, удаљена 18 km, јасно распознавао кроз дурбин. Седам земљаних утврђења било је ископано у полукругу на удаљености од 6 km од Сјенице, и још четири непосредно испред те варошице, чије је заузеће 1809. године учинило Карађорђа господарем области око горњег Увца. Исто тако је била утврђена и Нова Варош на западу, а граница која је од ушћа Тисовице ишла према северозападу до 918 m високе Цигле и која би се лако могла прећи била је поврх свега добро обезбеђена десетином добро поседнутих караула. Ове брвнаре стоје већином на висовима који су били утврђени већ у доба средњовековне Србије. Код Кућишта се још виде зидине неког замка, а и црквица оближњег Селишта потиче, кажу, из средњег века.

Пуковник Илија Чолак-Антић.

Пеко Павловић.

Према свему што сам чуо о кампањи која је у јулу 1876. покренута против Турака на подручју Старе Србије, и на овом сектору као и на Дрини испољила се велика квалитативна и бројна несразмера између српских снага и задатака који су им били постављени, јер је скоро потпуно изостала очекивана подршка побуњене раје. Манастири и села попаљени непуну годину раније, многе уцвелене мајке и удовице били су сувише озбиљна лекција коју су тој раји читали дрски низами и башибозуци Мехмеда Али-паше, који је и овога пута командовао султановим трупама против Србије. Напаћена раја Лимске долине и на Тари траћила је своје снаге у бескорисним бунама које су дизали Спасо Јовичић код Бебова, поп Јевто Поповић код Бабиња, бањски игуман Прокопије Бујић, пивски поп Жарко Лешевић и архимандрит Нићифор Дучић око Прибоја и Нове Вароши. Исто тако је и устанак који је много спомињани агитатор Пеко Павловић подигао у фебруару 1876, а Црна Гора га оставила без обећане помоћи, имао за последицу једино то што је становништво Старе Србије, убрзо после Пековог преласка Таре код Ограђенице, било изложено још тежем страдању, јер су му се немилосрдно светили његови муслимански земљаци и Арнаути пљеваљског мудира Мехмеда Вехли-Шемсикадића и бегова Мехмеда Селмановића и Махмуда Бајровића.

Истина, командант српских снага на Јавору, генерал Зах, имао је номинално на располагању 12 батаљона Ужичке, 8 батаљона Чачанске, 5 батаљона Рудничко-западноморавске, 5 батаљона Сталаћко-дринске и 2 батаљона Крушевачко-јужноморавске дивизије; затим 6 ескадрона, 3 тешка четирфунтовњака, 5 брдских батерија са по 4 топа и 4 позициона топа од 12 фунти; осим тога, на располагању је био и добровољачки одред архимандрита Дучића из Старе Србије. Међутим,

Архимандрит Нићифор Дучић.

да би се заштитила дуга граница на планинском терену од Љубовије на Дрини до Рашке на Ибру, ове снаге су се морале исцепкати, па се само мали део поменутих формација могао употребити за офанзиву за коју је издао наређење генералисимус Черњајев.

Наступање на описаном терену било је нарочито тешко за артиљерију. Шестог јула је центар, којим је командовао лично Зах, наишао пред Сјеницом на бригаду Мехмед Али-паше, који је командовао снагама у Рашкој; бригада је била распоређена на утврђеним положајима и појачана муслиманским, српско-арнаутским башибозуцима. Око 5000 Срба извршило је жесток напад на турске положаје, али су претрпели велике губитке јер су били без заклона на голом терену. Под Захом је убијен коњ, он сам је био лакше, а његов начелник штаба потпуковник Колинић теже рањен; многи неустрашиви официри који су јуришали на челу својих јединица остали су на бојишту. Увече су се у приличном реду повукли на Василину чесму, али су Турци, који су их пратили у стопу, ипак успели да заузму главни српски положај на Јавору.

229

Ни Захово десно крило није било боље среће. Продирући под херцеговачким устаничким вођом Нићифором Дучићем према Новој Вароши, снаге на том крилу су протерале посаде турских караула Дебеље, Штиткова и др., али су успеле да освоје само нешто мало терена на Увцу. Са више изгледа почело је наступање левог крила под пуковником Чолак-Антићем према Новом Пазару. Јавно мњење, узнемирено због неуспеха »Јаворске армије«, захтевало је да Антић преузме команду од гласно осуђиваног »старог Заха«; то је и учињено крајем јула, кад је озбиљно оболео овај генерал, веома заслужан за образовање српског официрског кора.

Василин врх. Осматрачница генерала Заха.

Међутим, на Јавору ни сад није било боље, јер се мало сангвинични Чолак-Антић убрзо уверио да је офанзива неизводљива са 12 батаљона друге класе, резерве и народне војске, чија је добра половина била наоружана неупотребљивим пушкама, и са недовољним бројем официра. Показало се исто тако да је недовољна била и војна обука три ескадрона резервне коњице. Добро је било увежбано само људство неколиких батерија Крупових топова и 12 бронзаних хаубица I класе, које су воловима извучене на висове. Срећом, Мехмед Али-паша није могао да искористи стечено преимућство, пошто је био ослабљен одашиљањем великог дела својих трупа у Босну, коју је била напала Црна Гора, па је располагао само једном слабом бригадом, која је држала освојен и ојачан положај на Јавору, док су Абдулах и Есад-паша, са нередовном војском из Ђаковице, Сјенице и албанске дринске области, морали бити задржани у позадини слабе главнине да би угушили сваки покушај раје да се дигне на устанак. Принудну пасивност турског противника Антић је искористио за допунску обуку своје три бригаде, од којих су две наизменично по две недеље запоседале појас шанчева, удаљен 16 km од врховне команде у Ивањици, а трећа одлазила у логор крај ове среске варошице, у коме је људство другог и трећег позива, у шароликој одећи и наоружано често зарђалим кременачама, стицало тек најскромнију војну обуку.

Ову прећутну »идилу мира у рату«, која је трајала готово два месеца, прекинуо је изненадан успешан напад на истурене српске положаје. Ужичка бригада је била повучена у Ивањицу, а чување положаја преузела је логорска бригада, која је стигла у касне вечерње сате и била исцрпена тешким маршем. Грмљавина топова уплашила је све у логору. Пуковник Антић је у току ноћи још издавао заповести за

Мехмед Али-паша, турски командант на
Јавору 1876.

планиран противнапад у зору. При јасној месечини, тек неколико часова раније приспела Илићева бригада наставила је да наступа. На челу је био Златиборски батаљон, а за њим су ишли Рачански, Пожешки и Ариљски са две батерије. Ишло се четири сата поред рањених и избеглица, преко грабовичких висова кроз шуму на високу зараван на левом боку турског положаја.

Кад су стигле на исту линију с одредом који се на брзину укопао 4 km иза својих изгубљених редута, све три бригаде су, после кратког затишја, прешле око четири часа изјутра у заједнички напад. Уз гласне повике »ура«, оне су успеле да избаце изненађене Турке из најзападнијег шанца; али код другог шанца, пали су као покошени непријатељском ватром цели редови Рачанског и Ариљског батаљона, који су се нашли на челу јуриша. Погођени турским мецима, ту су пали официри Мило Рајковић, Стефановић, ађутант команданта Михаила Илића, као и сам Илић, »најхрабрији међу храбрима«, који је с уздигнутом сабљом јуришао на челу својих јединица. Срби су јуришали под вођством капетана Рајковића. Две бригадне батерије, којима је командовао ваљани и храбри капетан Марко Цинцаревић, хладно и прорачунато су, упркос убитачној брзој паљби из Снајдерових пушака са турске стране, крчиле пут одушевљеним борцима. Остављајући стотине мртвих и тешко рањених, Турци су морали да напусте упорно боањен утврђени положај, а њихови поновљени покушаји да га поврате донели су им само нове, тешке губитке. Батерије других двеју бригада су такође ступиле у дејство. Заједно с њима прешло се на освајање трећег, најјачег редута. Његови топови засули су нападаче правом кишом ђулади и граната; ипак Турци нису сачекали јуриш, већ су побегли, остављајући победнику пет топова, много муниције, дувана,

шатора итд. Са упорношћу вредном признања они су се, међутим, поново средили на десној, високој обали Ношнице и оданде из својих брдских топова (типа Windworth) отворили жестоку ватру на батаљоне српског десног крила који су их гонили. Кад су видели да и центар, стопу по стопу, стално напредује и да је лево крило запретило обухватом, они су се повукли до својих јаких редута на Јавору. До подне Срби су повратили изгубљене положаје изузев једно мало упориште на изолованој чуки, које су Турци, после једног јаловог напада исте вечери, плативши га са 90 мртвих и рањених, добровољно напустили. После ове борбе код Кушића, ланац српских предстража се померио до пастрмком богате Тисовице, где је све до октобра долазило до честих чарки, у којима су понекад учествовали и коњаници черкеских башибозука.

Кад су надмоћни Турци прешли у офанзиву на Морави, Чолак-Антић је био принуђен да један део свога корпуса одвоји за затварање правца Крушевац—Јанкова клисура. Команду на Јавору преузео је првих дана октобра стари руски генерал Новосјелов. Он је свој главни положај померио даље на југ, према Васиљевићима, на изворе Ношнице. У то време је дошло и 600 руских добровољаца, међу којима је било и официра; један од њих, пуковник Сићенко, заменио је потпуковника Јеврема Марковића на положају начелника штаба, а остали су преузели батаљонске и артиљеријске команде. Капетан Михалов, поручник Воласинов и други показали су се као веома способни и ваљани официри, док су многи други изазивали презир или чак мржњу српских официра и војника због својих склоности ка пијанчењу и коцки и због надмености.

Од свежег духа који би требало да улије НОВ живот »Јаворској армији« није се осећало ништа. Већ први ноћни напад 12. октобра на

Планински предео Старе Србије — поглед са карауле Јавор.

утврђени турски положај на Јавору доживео је неуспех. Десно крило, којим је командовао способан српски инжењеријски мајор Магдаленић, скренуло је с правца који му је био задат и залутало у густу шуму, због недовољне оријентисаности руских команданата; нису боље прошли ни лево крило и центар. Међу залуталима веза је успостављена тек после неколико дана. Руси и Срби су се узајамно оптуживали због ове забуне и изгубљеног времена. У таквим околностима неуспех је доживела и поновљена акција, предузета по наговору пуковника Влајковића, жене-ађутанта Марије Михаиловне, која је у черкеској униформи пратила генерала Новосјелова, и неких млађих руских усијаних глава. Трупe су потпуно изгубиле поверење у команду странаца, јер је Новосјелов сада, као и раније, остао невидљив за српске војнике и официре! Да би попунили губитке, појавили су се 50 нових козака, који су чинили његову телесну гарду, и 2500 људи Ужичке народне војске, са застарелим пушкама острагушама и с малим бројем официра.

Депеше о победама које су стизале са Ђуниса навеле су најзад Мехмед Али-пашу да прекине дефанзиву, која му је, наводно, била наметнута. Двадесет четвртог октобра пре подне турске батерије су толико уздрмале српски центар, који се већ раније био повукао на Поглед, да је он напустио овај утврђени положај припремљен за зимовање кад је после подне неколико низамских батаљона разбило његово лево крило. Са српске стране су узалуд очекивали дејство турске артиљерије са изгубљеног Погледа. Вест о закљученом примирју, пристигла у току ноћи, учинила је крај бесплодне борби на Јавору. Већ сутрадан су Мехмед Али-паша и његов штаб веома љубазно дочекали српске официре послане ради утврђивања демаркационе линије. Као и многи српски официри из Угарске и други страни официри, тако се Србији ставио на располагање и немачки капетан Мах; њему и господину Корбаулду имамо да захвалимо за веран приказ осипања »Ибарске армије«: она се за неколико дана -тихо, без буке, услед великих снежних наноса, сасвим неуређеног снабдевања провијантом, дезертерства и изненадног губљења сваке везе са главним штабом - просто распала.

Мехмед Али-паша је остао до априла 1877. у прилично удобно уређеној брвнари под Василиним врхом, који су Турци добро утврдили после њихове срећне августовске битке, Кад смо се спустили са осматрачнице генерала Заха, готово са исте тачке сам цртао широку панораму, у чијој су средини бело окречене зграде српског карантина реско одударале од околних страћара у којима су свој посао обављали турски цариници. Тек недавно је за истурени одред низама подигнута нешто чвршћа караула.

Кад сам завршио своју скицу, прешли смо ровом обележену границу код високог дрвеног крста на Василиној чесми, из које је текла изворска планинска вода. Турски војник с пушком на рамену допратио

нас је до карауле, где смо у горњој просторији нашли ефендије с којима смо били претходне вечери. Млађи су брзо припремили кафу, а уз разговор смо мало касније послужени и првокласним воћем.

На крају су господа овековечила своја имена и титуле уписивањем у *лој* дневник на турском и забележила наша имена на неким хартијацама, после чега смо посетили и српске царинске службенике. Као да смо директно из Азије прешли у Европу, тако се просторија у српској службеној згради разликовала од оне из које смо малочас изишли.

*

Следеће јутро затекло ме је на путу за Чачак. Капетан ми је дао за пратиоца свог секретара Велимира Миливојевића. Тако сам, задовољан резултатима које сам постигао, кренуо преко моста на Моравици уз Свештичко брдо ка селу Свештица, које, на Дебелом брду, припада ивањичком срезу као и Бедина Варош на јужној страни. Преко овог последњег села води колски пут из среске варошице на планину Голију, високу 1931 метар; то је »стари краљев пут«, којим је један део Лазаревој војске у јуну 1389. ишао на Косово уз Моравицу, преко данашњег граничног прелаза на Преком брду (1619 m). У »Летопису« се помиње да су 1688. године, у време сјајних победа грофа Пиколоминија над султановом војском, на планини Голији пали многи Срби који су се борили заједно са царском војском.

Мој пратилац је хвалио лепоту Златибора, који лежи нешто јужније и чија су брда до знатних висина покривена пашњацима и смрековом шумом. Инжењер Чермак ми је описивао природну лепоту Голијске клисуре, коју чине кречњачки и глинени шкриљци и кроз коју се југоисточно од Ивањице, преко Доње Глеђице, стиже до високих романтичних језера (1566 m). Веће је дуго око 100, а мање око 50 m. Код овог последњег је Чермак са својим пратиоцима у марту 1890. наишао на чопор вукова, али се они нису усудили да нападну бројно јаког непријатеља, већ су само пројурили мимо њега. Са јужнијег голијског врха Јанкова камена (1925 m) пуца поглед на висок венац висока који окружавају Црну Гору, а са језера се прелази у долину Студенице, пуну свежег зеленила, према којој води и један директан планински пут који се одваја јужно од Ивањице.

Југоисточни део Старог Влаха је богат и занимљивим историјским споменицима. На два часа хода наниже од кристаластог врха Јавора, на речици Ношници, наслоњена на западну косу Ковиља, стоји истоимена црквица, коју народ често посећује и поред које је 1887. подигнута лепа школска зграда. Јужније Ерчеге подсећају својим именом на херцега Стјепана, од чијих је »дворова«, подигнутих вероватно на темељима римског кастела, сачуван један део зидова. И Брусник, који је своју вољу за образовањем потврдио школском зградом саграђеном од смрекових стабала 1890, има такође стару црквицу, али без архи-

тектонско-уметничког значаја. Према скици коју ми је нацртао Чермак, више значаја има нешто већа, технички лепо изведена црквица код северније Придворице, коју је, кажу, подигао један »придворни слуга« (дворјанин) цара Симеона.

Ова црква са основом у облику крста, са петостраном апсидом, мермерном соклом, са горњим делом саграђеним од квадера седре, посвећена вазнесењу Христовом, свакако је она коју Вук спомиње (*Рјечник*, 588) као цркву за коју се не зна где се налази и о којој се у народној песми каже: »А слуга му цркву Придворицу...« итд. Изнад главног портала, бочних улаза и прозора апсиде јављају се четири брадате главе, за које је тешко рећи да ли представљају светитеље, мајстора или ктитора, који је живео у дворцу 2,5 km источније, на једној 850 m високој, истуреној стени, између Брадуљичке реке и Студенице. По имену оближњег места Деспотовице, може се закључити да је властелин коме је ова црква припадала имао ранг деспота; може се исто тако претпоставити да су већ Римљани кастелом штитили пут који је туда пролазио испод 1608 m високог Црепуљника. Као што се види, област Старог Влаха је по много чему занимљива, па је својим следбеницима најтоплије препоручујем.

Лисанским путем, који је стрмо усечен у Рашчића брдо и са кога је поглед према Малићу на западу веома леп, пошли смо од Робајске стене, чије име свакако потиче од »роб«, низбрдо преко границе чачанског округа. У живописном попречном кланцу западно од пута, на изласку из једног пећинског ходника дугог два и по часа хода, угледао сам на високој стени испод једне пукотине. Хаџи-Проданову црквицу. Ова јединствена, једва три метра широка и дуга брвнара, без иједног прозора, чува успомену на овог храброг борца против турске самовоље, чије се име врло често помињало у вези с догађајима у 1814. години.

Хаџи-Продан Глигоријевић⁶, рођен у Сјеници, северно од Новог Пазара, прикључио се са два брата Карађорђу већ 1804. године. С њим и с Милошем борио се као војвода кнежине Стари Влах, турски »Даић кол«, до 1813. године. Кад је исте године већина устаничких вођа пребегла у Аустрију, он је, као и Милош, остао у земљи и служио је Латиф-аги као посредник у преговорима с рајом. Једном се десило да је немирни игуман Пајсије из Трнавe, верујући да је дошло време за НОВ устанак, извршио препад на Латиф-агу и његове људе кад су били на неком путовању у брдима. Хаџи-Продан се прикључио овом покрету који је избио у септембру 1814; Милош за ово није хтео ни да чује, јер је сматрао да је преурањено, па се чак по наређењу Ашин-бега упути у Небош-планину да угуши покрет; Хаџи-Продан и Пајсије буду ухваћени; овај последњи је у тешким ланцима послат у Београд, где га је

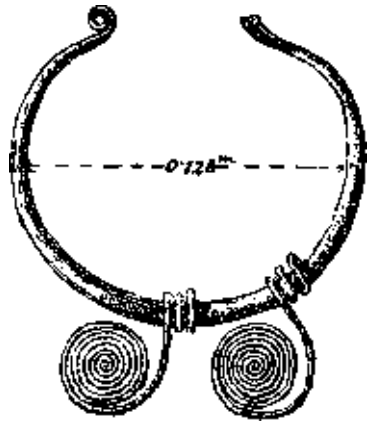
⁶ Дело, III, 346 и даље, Београд, 1896.

Сулејман-паша Скопљак заједно са 36 других Срба набио на колац пред Стамбол-капијом. Хаџи-Продан је побегао у рудничку нахију, па је тамо почео да буну народ од Грузе и Лепенице па све до Јагодине; али Ђаја-паша је послао Милоша и Ашин-бега те су они убрзо и тамо повратили мир. Пошто су га сви напустили, Хаџи-Продан се пребацио у Бесарабију, где су се још раније били склонили многи његови несрећни земљаци. Био је неко време у Хотину и изгледа да је тамо и умро.

Успомена на Хаџи-Продана је нарочито жива у Драгачеву, чији су храбри мужеви пружили најјачу подршку његовој тежњи да ослободи Србију. Осмог новембра по старом календару народ се са свих страна окупља око скромне дрвене црквике »шестокрилог арханђела Михаила«, на улазу у пећину Шљепаја, у којој су сељаци из околине, као и њихове вође, у тешким временима тражили заклон.

Код механе »Лиса« пут се дели; рачуна се да до Чачка има 7, до Краљева 6 сати. Близу села Лисе, са дивним погледом у даљину према Овчару и Јелици, видео сам један шанац из првог устанка. Пут се кроз лепу букову и храстову шуму, затим између шљивика, преко кречњачког и шкриљастиг терена спушта према Вучковици просто неодговорно стрмим серпентинама, са кривинама најмањег могућег пречника. Пратили су нас чудесно лепи, моћни храстови. На оном вратоломном делу пута сишли смо с кола и заобишли мање опасном пешачком стазом, а кола су ипак неким чудом стигла доле читава.

Кад смо прешли у област Јелице, нашли смо се у питомијем пределу. Од Лисе, на висини од 850 m, спустили смо се целих 400 m у плодну долину села Котраже и тамо смо се сасвим друкчијим растињем. Од стрмих страна подно којих тече поток простиру се њиве под пшеницом и кукурузом, и воћњаци - нарочито шљивици с великим сушарама - све до питомих висова, где су куће и остале зграде опет покривене црепом или сламом. Овде се боље одржава и кућна задруга, за коју су у Старом Влаху услови врло неповољни због мршаве земље и сточарства; кажу да нису ретке куће са 20-30 душа. Општина, коју сачињавају села Котража, Бели Камен, Вучковица и Пшаник, има, према тврђењу кмета, 700 пореских глава; међутим, према попису из 1896. било је 2069 душа у 365 кућа, што би значило, у просеку, само три главе на породицу и једва шест на сваку кућу (?). Године 1867. општина је саградила школу, која је добро посећена, а 1872. освешћена је црква Св. Ђорђа, са малим округлим торњем над нартексом, чија је изградња стајала 16000 динара и због које сада многа суседна места завиде имућној Котражи, раније упућеној на сат и по удаљену стару трбовачку црквицу на другој страни Моравице. Велике наде се полажу у један оближњи, раније непознат извор минералне воде. У одсудној бици на Љубићу Котражани су се показали као веома храбри. Они су потукли Кара-Мустафу, који је са 1000 Арнаута продро из Чачка, и послали његову главу Милошу. На оближњем »мађарском гробљу«

КОТРАЖА, праисторијски бронзани обрuch.

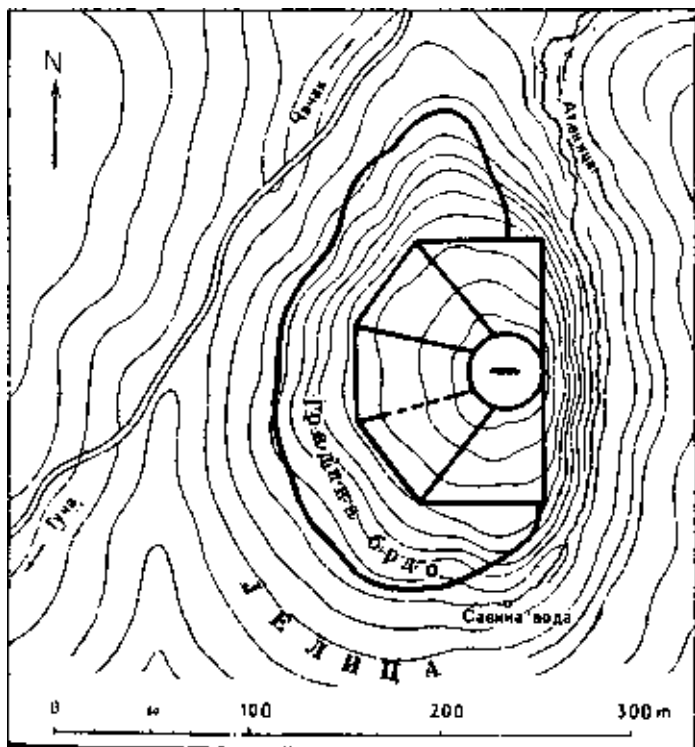
нађена је једна лепа бронзана огрлица у виду карике са прикаченим спиралним плочицама, која се од 1872. налази у Београдском музеју, а њен снимак је објављен у »Старинару« (VII, табла VI, 9).

Прешавши врло добрим дрвеним мостом речицу Котражу, ступили смо у њену романтичну клисуру, коју чине стрме стране Бијеле стене и на коју, под 656 m високим зидинама кастела код Рта, излази Хаџи-Проданова пећина у еродираним кречњачким стенама. Један Гучанин, који је трагајући за благом прошао кроз скривени пролаз, причао ми је да је овај два и по сата дуг пећински ходник богат сталактитима и да му се већ после неколико стотина корака на путу испречио водопад који се обрушавао са једне стене широке шест метара. Спелеолозима се овде пружа прилика за плодан рад, као и у пожаревачком и ваљевском округу - па и на југу Србије, на Ртњу и Трговишком Тимоку, код Равне и на другим местима. (Друга књига, глава V и даље).

На следећој малој висоравни приметна се између Турака, који су бежали из Чачка, и Милоша, који их је гонио, краткотрајна борба, у којој су Турци били потпуно разбијени. Затим смо прешли Бјелицу и једним споредним путем који се одваја од чачанског друма стигли у Гучу, која заједно са Турицом има у 359 кућа преко 2100 становника и која је средиште ултралибералског среза Драгачево. Велика квадратна зграда среског начелства, саграђена 1875, нова црква, три механе и седам дућана чине данас лепо језгро будуће варошице. Сељаци, чије су куће расуте по околним висовима, већ су били обрали кукуруз, па су сад били заузети брањем бундева. То је иначе леп људски сој; већином су тамнопути, црних очију и црне косе.

Страначке борбе које раздиру целу земљу нису поштеделе ни нашу механу »Код српског краља« у Гучи. Неколико дана раније, у

Ивањици су на изборима за кметове победили радикали и пошто се сличан исход очекивао и у Гучи - један прстодушни сељак ми рече: »Сви смо ми радикалци« - капетан Панта Стевановић се саветовао с неколицином напредњака како би предстојеће изборе могли окренути у своју корист. Бучна расправа о томе покварила ми је одмор на примитивном, али због ведрих зидних слика прилично пријатном трему. Једна од последица ове злокобне борбе било је котеријаштво које је разједало целу земљу, а неретко водило и до обичних убистава! Код Гуче су браћа Солдатовићи убили тамошњег, међу радикалима омрзнутог капетана Михаила Матића, иако су га пратила два пандура. Касније је у Ужицу убијен Јован С.; у београдском округу Станко С., а надгробни споменик који му је подигла супруга народ је небројено пута бацао низ стрму шумовиту падину. Политичко врење је тада, кратко време пре абдикације краља Милана, достигло врхунац; на жалост, оно је после тога, због осуде жалосних односа у краљевској кући, коју је јавно изрекао његов син, затровало сав друштвени живот. Политичка хајдучија је узела маха нарочито у рудничком округу. У борби против тога зла истакао се у чачанском процесу председник суда Миодраг Протић, али је своју ревност, углавном због роварења бога-

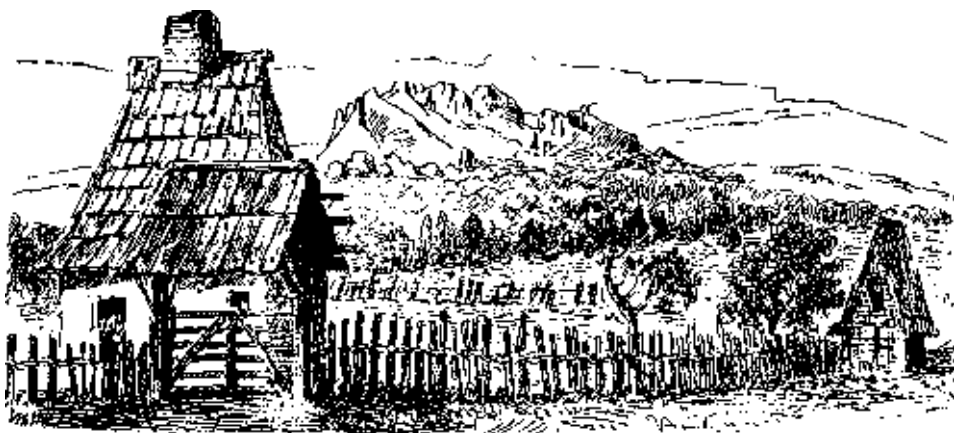
Плoцрт кaстелa нa Јелици-

тог попа Минића из Мајдева, платио главом: 23. новембра 1900. пао је у Крушевцу погођен хицем из револвера! Убице су нестале без трага, али су крајем децембра ипак ухваћене; биле су најмљене за 3000 динара!

Следећег јутра најпре сам погледао изврсно озидану чесму на главном тргу, али на њој није било ничег што би јој дало вредност старине; затим једну равницу северно од Гуче, Мађарско поље, на коме су се, према локалном предању, водиле жестоке борбе између Мађара и Турака. Биће да је посреди војска Јанка Хуњадија, која се, потучена 1448. на Косову, једним делом повлачила »старим краљевим путем«, па су је на том месту вероватно напали турски прогонитељи. Прича се да су ови последњи стајали на западном Главичору, а Мађари десно, на брежуљку Гротница. Била је то свакако крвава борба, јер се и данас налази на оружје и велике гомиле костију, због чијег је тобожњег ноћног клопарања то место добило назив »Грохот« или »Гротница«.

Даље смо на коњима пошли колским путем уз поток Дупљај. На западној страни, високо на кречњачкој стени, видела се међу дрвећем велика пећина, код које су се српски хајдуци храбро борили против својих турских непријатеља. Пењући се према северозападу кроз шуму, која је 24. септембра 1885. постала кобна за поменутог непопуларног капетана Матића, стигли смо после једног сата јахања на зараван брда Лиса (726 m), која је некад била јако утврђена. При ближем испитивању терена нашао сам римски каструм, чији је оградни зид између стрмих стена био дебео један метар и захватао површину чија је дужина била око 500 корака; грађен је од кречњака који се налази на лицу места, са малтером који се и данас тешко може разбити. На северној падини виса, обраслог с јужне стране храстом и буквом, налази се испод самог кастела њива под кукурузом, која припада Миленку Васиљевићу из Турице и са које се отвара широк поглед у даљину. Преко туричких кућа, разбацаних по брежуљцима, разазнавао сам у даљини и куће које су припадале селима Пухову, Марковици и Тијању; у овом последњем се нарочито јасно истицала јарко осветљена општинска зграда, удаљена 5—10 km. Кастел је био одлична осматрачница, са које се могао пратити сваки покрет околних потчињених сељака; у исто време, са суседнима код Рта на југу (656 m), код Лопаша на западу (460 m) и на истоку на Јелици (880 m), он је чувао римску путну мрежу ка средишњем, рудоносном српском горју, чији врхови од Овчара до Штурца и Островичке чуке затварају величанствену панораму према северу.

У пратњи кметовог рођака који је познавао пут стигао сам до сат и по удаљене Рогаче, пред којом стари гучански пут излази на нови који силази с Јелице. Ова планина, која се протеже од југоистока ка северозападу и која код Црне стене достиже своју највећу висину од 969 m, уздизала се непосредно преда мном. Да ли њено име, које

БОРАЧ, поглед с Радмиловића.

српске девојке врло често добијају на крштењу, потиче од дрвета јеле или од абортивне биљке јелице, о томе су била подељена мишљења Рогачана који су се затекли у механи. Промућурни кмет Живко Жимнић дао ми је два мештанина да ме поведу до превоја, где би требало да се налазе рушевине неког старог »града«.

Још за време првог устанка пут преко Јелице је био тешко проходан чак и за караване с коњима. Старешина Драгачева Максим Зеочанин дао је доцније да се прошири код Плоче, где је био најужи, а од незнатне путарине коју је наплаћивао за сваки коњски товар саграђен је мост преко Бјелице. Између голих или ретким растињем обраслих стена пут се у благом успону пео ка превоју, где сам сјахао и са својим водичима пешице се попео до 880 m високе »Градине«. Тамо сам међу буквама, у сенци двеју крушака, нашао зидине кастела са веома необичном основом, коме су опеке и везни малтер давали јасно римско обележје. Колико сам на основу оскудних остатака могао да одредим, над самом ивицом источне, скоро окомите стене дизао се праволинијски зид, са јаком округлом, истуреном кулом у средини. Од ове куле су према североистоку и југу полазили унутрашњи зидови, који су делили кастел на неколико делова; ови су опет били брањени нижим прстенастим бедемима, који су на источној страни били излишни, јер се тој страни није могло прићи из дубоког, стрмог кланца, кроз који је, извирући код оближње Савине чесме, протицала Атеничка река. Обим горњег дела тврђаве износи 250 корака; материјал је већином узиман из кречњачке стене, са које је она господарила околином. Тврђава је могла бити тучена само са источног »виса спрам градине«, који је данас под свежом зеленом буковом шумом, али је и одбрана могла бити успешна са округле куле, вероватно врло високе, и са околних спољних утврђења, чији би се остаци свакако могли наћи на

југоисточној падини Јелице. Једно такво утврђење стоји близу врха 890 m високе Градине, удаљене једва 6 километара.

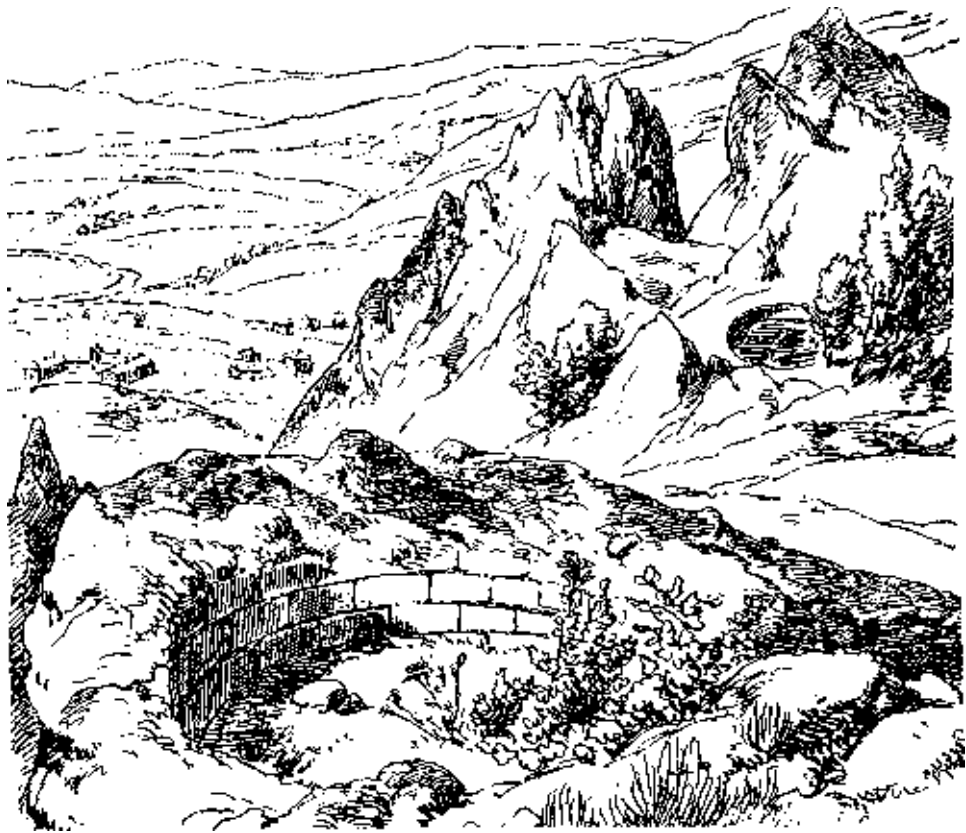
Јесењи залазак сунца преливао је цели крај пријатним прелазима боја, па нам се спуштање са Јелице претворило у право уживање. Из лозничких винограда, који су лежали знатно ниже, допирала је весела песма из младачких грла. Ускоро се на видику појавио и Чачак са својом црквом и црвензолатним одблеском сунца са њених купола; између већ тамних њива светлוצала је 7 km удаљена Морава. И град и реку је повремено заклањала сликовита кулиса брда. Али серпентинама никад краја, па сам тек у сумрак, после четрнаест дана путовања по ужичком округу, заменио неугодне сеоске механе удобном кућом гостољубивог градског лекара.

Много сам слушао о лепотама Груже, кроз коју пролази римски рударски пут⁷ из рудоносних брда Рудника, о којима смо раније говорили. Међутим, због магле која је седмог октобарског јутра легла по пољу, на путу смо могли да видимо само оно што нам је било у непосредној близини. Поред новог чачанског парка, који је засађен десно од милановачког пута, прешли смо, пошто смо претходно платили 40 пара мостарине, преко дугог распонског моста на леву обалу Мораве, а затим наставили до Деспотовице, где смо код хана скренули за Крагујевац. Пут иде на југозапад преко плодног подбрђа планине Јешевца, кроз богата села, ка Мрчајевцима (233 m), који су онедавна повезани новим путем са Краљевом. Одатле смо, поред огромних шљивика и сушара, скренули на североисток ка Бресници (267 m), чије се лепе, црепом покривене куће групишу око црквике Богородичина покроба, освешане још 1826. У југозападним Цветкама почива војвода Јован Курсула (чији је велелепан портрет израдио Раносовић 1897), који се већ 1804. истакао у борбама код Чачка, Карановца и доцније на Црном врху против Гушанца Алије; умро је јуначки 1813. при одбрани Делиграда, крварећи из шеснаест задобијених рана. Срби, Руси и Турци једнако су се дивили његовом јунаштву.

Прешавши даља 4 km, стигли смо на окружну границу код Бумбаревог Брда. У истоименој доброј механи поздравио ме је инжењер Милан Маринковић, који је био послат да ме сачека и прати до Крагујевца. Чачански пријатељи, који су пожурили да у ову механу стигну пре мене, постарали су се за добар доручак; растанак је био врло срдачан.

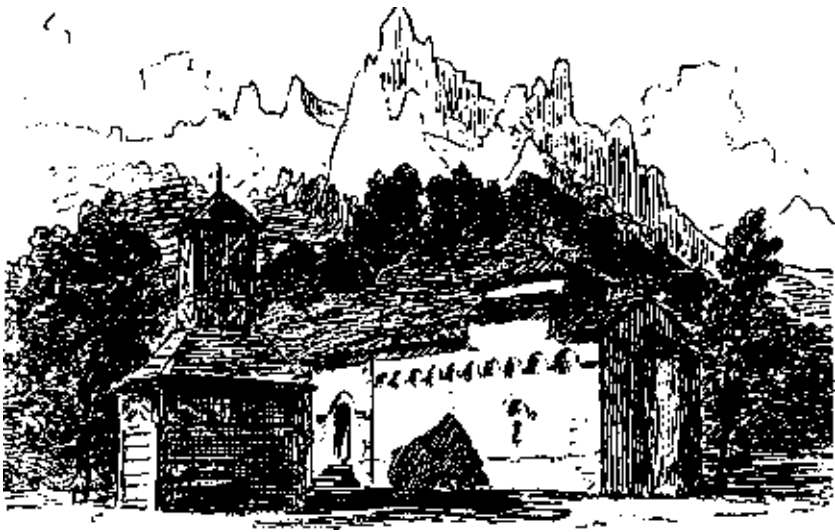
Пола часа доцније, идући споредним путем који се код хана одваја према Радмиловићу, ступио сам опет на тло историјски занимљиве Груже, о чијем сам северном делу говорио у четрнаестој глави. Као

⁷ Kanitz, *Römische Studien*, 133 f.

БОРАЧ, темељи римске куле.

продужетак рудом богатог масива Рудника, еруптивно-кристаласта зона се овде проширује и конституише готово целу десну обалу Груже све до јужног подножја Котленика на Морави. У складу с тим, терен се одликује благим, заобљеним главицама, широким, живописним удолинама и брежуљцима већином без шуме, под културама, често покривеним бескрајним шљивицима. Кад сам упитао за старине, механција нас је повео ка радмиловићком гају. Тамо сам у честару нашао неко гробље са старим крстовима од студеничког мермера, сличним данашњим студеничким и вајаним плочама које сам 1860. цртао у Павличкој цркви на Ибру. У близини се налазио камени зид, наводно из старих времена, који је опасивао 11 m дугу и 5,5 m широку површину. Ту је на Духове 1888. године борачки поп, после више векова, опет држао службу божију. Мало даље је озидана чесма и хрст чије је дебло до висине од једног метра над земљом подељено у два крака, чинећи овал, а горе је опет срасло и носи крошњу. Ова необична игра природе

БОРАЧ, црква.

донела је младом дрвету глас о нарочитој лековитости; болесна деца се доводе и из врло удаљених села и провлаче кроз тај отвор у дрвету да би оздрвила (?).

Идући за трагом античких опека, после истрајног претраживања наишао сам на радмиловићком пољу на остатке античког насеља изненађујућих размера. Његова најважнија тачка несумњиво је био брежуљак на ливади Луке Вучићевића, који сам детаљно испитао; ту дебели зидови на три места пресецају воденични јаз. На том пространом рушевинском пољу наишао сам на неоспорно римске кровне опеке, остатке мозаика, затим новац, урне, врхове стрела, а нађен је и приличан број предмета који указују на неко праисторијско насеље. Како ми је поп Михаило Петровић саопштио, зидови се протежу у западном правцу све до села Борча, које стари српски хроничари често помињу и које већ одавно привлачи моју пажњу; због њега сам се, углавном, и одлучио на овај пут у Грузу.

Огроман гранитни стуб, који усамљен штрчи из плодне висоравни и на чију се југоисточну косу наслања Борач, служио нам је као оријентир на путу до тога села. У механи је било живље него других недеља, јер је срески писар Стеван Стојановић био тамо ради неких службених послова. То ми је дошло као поручено. За пола сата сви смо били на коњима спремни да пођемо на Борачки крш. Кмет и један мештанин преузели су вођство. Између последњих сеоских кућа ишло се на североисток и завојем кроз густу листопадну шуму неких 70 метара узбрдо, а затим још толико преко мањих, неједнаких гребена ка средишњој, гигантској стени фантастичног облика. Већ на пола

пута наишао сам на античке зидине и моју слутњу да је горе морао бити кастел неког неочекивано нађеног римског насеља потврдио је несумњиво антички бедем 1 m високе, 2,50 m дуге и 2,20 m широке сачуване осматрачнице грађене од квадера. Ова »кулина« са бедемом необичне јачине (2,80 m) господарила је околним тереном заједно са целовима кастела који се прикључују на северној и западној страни. Моја скица приказује кулу са гранитним вировима Кривом плочом и Жежевом чуком на северозападу; испод и преко њих виде се део Борча с новом школском зградом, на западу Златни врх, на југу село Гунцати са црквом и школом, северно подножје Котленика и далеки Столови, од којих се десно назире једна главица Јелице и 56 km удаљен Жељин у чачанском округу. Поглед према северу је, на жалост, заклоњен Перуничештем, највишим гребеном гранитног стуба.

Кад смо силазили, пратиоци су ми на западном Марковом лазу (672 m) показали место на коме се налазе рушевине црквике коју је »за спас душе своје мајке« саградио Краљевић Марко, а према другој легенди подигла ју је и посветила св. арханђелу Гаврилу једна необично ружна кћи неког Немањића, коју је њен супруг, отац Мрњавчевића, отерао па је живела као испосница у борачкој шуми. Кад је једном цар Душан тамо ловио и био почашћен у сада разореним Поточанима, пало му је у очи да је послужен својим омиљеним јелима из ране младости. Почео је да се распитује, и у оној која је припремала јело препознао своју блиску рођаку која је била нестала. Међутим, она је повратку на царски двор претпоставила испосништво које је заволела, па јој је цар саградио црквицу са манастиром, у коме је живела и умрла. Прича се да је млада кнегиња убрзо по доласку у Поточане, од чијих су зграда међу воћкама и дуковима до данас сачувани остаци засвођених подрума, гробова итд., родила потоњег краља Вукашина, који је према једном погрешном предању убио последњег Немањића, Уроша.⁸ Моји водичи су ми такође причали да је краљ, пошто се причестио у цркви у суседној Бечевици, из ових Поточана кренуо са хиљаду копљаника на Косово у бој са Турцима. Колико је то неосновано види се из тога што је овај узурпатор престола пао у борби код Черномена у Источној Румелији 1371. године, дакле осамнаест година пре косовске битке. Поточани су могли бити разорени кад је угарски краљ Жигмунд 1410. или султан Мурат 1438. освојио српски утврђени двор Борач, који је подигнут на римским рушевинама. Из овог »славног града« потичу један рукопис из 1346. и повеља деспота Стефана Лазаревића којом је 1405. Дубровчанима потврдио њихове старе трговинске привилегије.⁹ Исто тако тешку судбину као овај град - који се

⁸ Ову претпоставку, коју су били прихватили и неки новији историчари (Жиречек, Калај, Панта Срећковић), убедљиво су касније оповргли Иларион Руварац и Љ. Ковачевић. Више о томе у трећој глави треће књиге.

⁹ »Старинар«, V, 73. — *Man. serb.*, 269.

БОРАЧ, подела пушака припадницима Српске народне војске 1876.

на аустријској окупационој карти јавља као »опустошен« и који треба разликовати од истоименог босанског града у коме је резидирао чувени краљевски род Павловића - доживела је борачка црква у његовом југоисточном гранитном подножју, коју је, према једном старословенском натпису, протопоп Иван саградио (обновио?) 1553. године, за владе султана Сулејмана. Године 1858. она је увећана малом доградњом на западној страни; приликом те последње рестаурације подигнут је и високи одвојен звоник. Изнад главног брода са петоугаоном трибуном, украшеног доњим полукружним луковима, диже се квадратно постоље, које је можда некад носило куполу.

233

Од цркве у североисточној Бечевици, удаљеној сат хода, у којој се, како кажу, краљ Вукашин причестио, нашао сам 13 m дуге и 8 m широке темеље са полукружном олтарском апсидом; унаоколо су били новији и стари надгробни каменови, међу њима и један, јако сличан богумилском, према коме се може приближно одредити старост ових и свих сличних занимљивих скулптура које се јављају у југозападној Србији. Према натпису, ту почива Јован Милошевић из Братоножића у Црној Гори, умро 1657. Неколико других, не тако богато украшених каменова сежу уназад до 1630. године. Плочу са речима на црквенословенском: »дични роду своме«, које се односе на рођење краља Вукашина, нисмо могли да нађемо. Црква слави Цвети и тада се држи сабор, на коме се окупљају сељаци из Борча, Топонице и Кусовца; у таквим свечаним приликама стара предања се преносе на млађе генерације. Али та предања не могу увек да издрже суд критике. Тако нам је у Борчу чича Димитрије Марковић причао како је цар Ахметлија (султан Ахмед), са триста хиљада јаничара и »сто хиљада босанских великаша« (!), са пет страна јуришао на велики Беч, али није могао да га освоји. Седамдесетдевето годишњи Богосав Поповић нам је нешто уверљивије описивао појединости о српском заузимању Сјенице и како је његова породица 1809. с Карађорђем напустила тај крај и населила

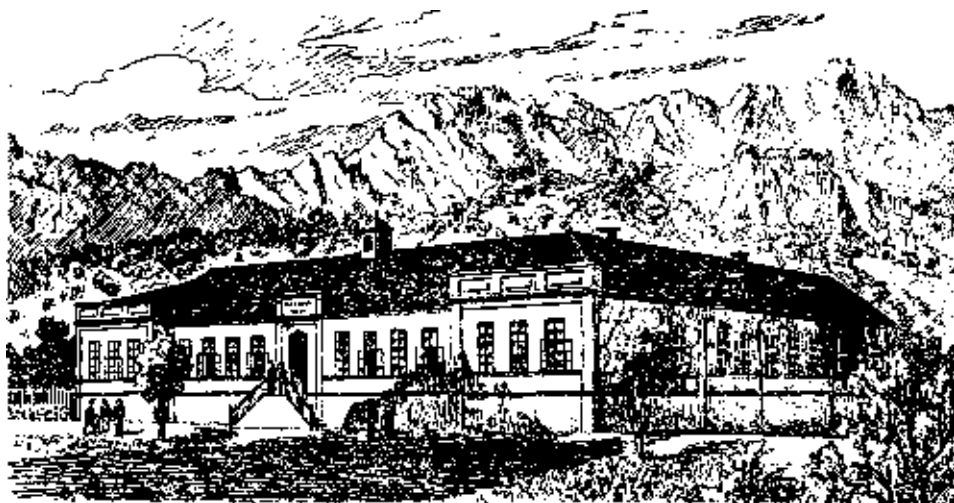
БЕЧЕВИЦА, надгробни камен.

БОРАЧ, надгробни крст једне девојке.

се у Борчу. Кметов отац је испредао приче о неким великим биткама, које су се на источној великој висоравни водиле између Мађара и Татара и показивао нам мач дуг један метар, али његова дршка више одговара времену принца Еугена. У ствари, на брду код тврђаве најлази се на праисторијско оружје, од кога је један примерак, нађен око 1865, доспео у Београдски музеј. У борачком хатару, поред античког новца, нађени су гвоздени врхови стрела и копаља, перни буздовани итд.; налазачи су доносили неке од њих да им одредим старост, а неке и поклонили.

Са ширењем писмености наступила је, како сам приметио на својим последњим путовањима, извесна осека у ширењу предања. Пошто су Вук и други писци многе податке о прошлим временима црпili из живог народног предања, сад се њихови записи у књигама, са варијантама и коментарима, враћају у народ. Ученик који у борачкој

БОРАЧ, основна школа.

школи буде обавештен о години смрти краља Вукашина тешко да ће са својим родитељима поновити причу о његовом одласку на Косово. Школа је овде саграђена пре петнаестак година, а њена градња стајала је 40000 динара; у њој, у четири разреда, раде два учитеља са 160 дечака и само 6 девојчица. На коликој је цени ретка писменост код женског подмлатка могао сам да закључим по дрвеном крсту, високом три метра, на гробу седамнаестогодишње девојке Персе Милановић, сахрањене неколико дана раније; на крсту је као украс, поред њене преслице, котарице, тестије, чарапа, марама итд., међу воћем које је највише волела, висила и њена флашица са мастилом.

Следећег преподнева кренули смо са кусовачких рушевина преко влажних ливада ка мосту на Грузи (245 m) и стрмо трасираним серпентинама стигли у велико село Кнић, које лежи на висини од 375 m. Тамо смо се, близу беле, 1846. освећене цркве Св. Илије, зауставили пред једном уредном механом, чија се домаћица показала као одлична куvariца. На североисточној страни, у раскошном растињу лежи велико имање породице Книћанин, једно од најлепших у целој околини. Међу многим храбрим борцима из Грузе, која се увек дизала као један човек, нарочито се прославио Стеван Петровић, рођен 1808. у Книћу и зато назван Книћанин. Милош га је због стаситости узео као младића међу своје момке. Године 1835. о:и је пратио кнеза у Цариград, 1836. је постао начелник среза јасеничког, а 1839. смедеревског округа. Карађорђевићевцима се прикључио 1840, а 1842. је ушао у Савет, али га је 1848. морао напустити због ривалства с Вучићем. Исте године избио је у Угарској сукоб између Мађара и Срба. Са четом добровољаца, окупљених на брзину, Книћанин је прешао Саву и то-

лико се истакао у заузимању шанчева код села Томашевца и затим код Панчева да му је бан Јелачић, у присуству цара Фрање Јосифа, прикачио орден Марије Терезије. Његово име је тада кружило међу Србима, а његова слика се могла видети готово у свакој српској кући. Кад се вратио у Србију, прослављени Гружанин је добио војводски чин и команду у Крагујевцу. После тога, кнез Александар није ништа значајније предузимао а да се претходно није саветовао са Книћанином. Дубоко поштован од кнеза и народа умро је 1855. после краће болести и сахрањен на Палилулском гробљу у Београду.

Могло би се рећи да Кнић, као и цела Гружа, живи од шљиве. Нигде у Србији нисам видео тако велике и неговане шљивике. Неки од њих покривају својим правим редовима по цео хектар. Ево неколико података о процесу сушења, коме се свеже шљиве подвргавају пре него што оду на продају. Чим се шљиве отресу, врши се прво одабирање; лошије се одстрањују, а оне боље се слажу на дугуљасте лесе од плетеног прућа и затим носе у сушару. На мојој скици је приказана једна сушара средње величине, са четири одељења и са осам, с обе дуге стране уграђених, ложишта. У једно одељење стане шест лесе са по 30 kg шљива; горње и доње се суше брже па се чешће премештају у средину, а кад су све равномерно осушене, сортирају се према величини, помоћу специјалних машина (које се обично набављају у Будимпешти, по цени од 180 динара) или ручно, и онда пакују у вреће за транспорт. Сушење траје у просеку 24 часа; око њега су углавном запослене жене, које за 15 сати добијају по 1,50–2 динара; нешто боље су плаћени лојачи који раде и ноћу. Сушење шљива за извоз представља и у суседној Шумадији главни извор прихода; из многих места, као на пример из Срезојеваца, испоручује се и по 300 метарских центи за Београд, где се за 100 kg плаћа 24 динара, док се на месту производње не може добити више од 20 динара. Узрок ове знатне разлике је скуп превоз, пошто сељачка кола, са 20–25 метарских центи твара, путују до Београда по неколико дана. Споредне железничке пруге, које се планирају за западну Србију, свакако ће знатно допринети повећању извоза шљива.

Босанска земаљска влада је 1890. упутила у јужну Француску своје стручњаке да се у центру француског шљиварства, у Ажену и департману Ло-е-Гарон, упознају са прерадом шљива и нарочито да виде који је систем пећи за сушење најбољи. Конструктор изабране пећи за сушење, Казвил, позван је у Босну, где је у разним местима поставио десет својих пећи. С њим је дошло и двадесет француских мајстора за сушење. Они су показивали како шљиве треба да се суше. Народ је брзо схватио преимућства новог поступка. Прва класа босанске шљиве била је у свему једнака с оном из Ажена, а по садржају шећера ју је и надмашивала. Из Француске су увезене и машине за чишћење и разврставање шљива по величини. Истовремено су трговци пустили у малопродају пакете од 5 kg и преко Брода их слали у

КНИЋ, пекмезара.

Плантажни шљивик / Сушење шљива / Припремање и експедирање пекмеца

Аустро-Угарску, Немачку, Швајцарску, Белгију, Холандију и Данску. Постигнути резултати су водили ка све широј примени француског поступка у Босни, а одавде се стечено искуство преносило у Србију, где се све већа пажња обрађала и уништавању штеточина.

Знатан део рода у Србији употребљава се за добијање српског омиљеног пића — ракије, шљивовице. У свим крајевима где шљива успева ракију »пече« свако за себе. Плод се прво пусти да проври, а затим се кува. Једноставан казан за дестилацију врло је сличан апарату за добијање ружиног уља у бугарском Казанлику. На Златибору се у ниско огњиште ставља бакарни казан, преко шљива у њему налије се одређена количина воде, затим се на казан причврсти дрвени капак, из кога једном дрвеном лулом, кроз табарку с хладном водом, готова ракија отиче у омањи дрвени суд. С изузетком бакарног казана и бакарне цеви увучене у лулу, златиборски сељак све прави сам; међутим, око Кнића се већ користе увезени казани са бакарним капком и цеви из једног комада. Величина казана је обично толика да може да прими 60 ока (65 kg) шљива, које после шесточасовног до осмочасовног кувања дају обично 25 l ракије. Она, ако се једном кува, садржи 7—9% алкохола, а ако се препече, онда 12, ређе 14%. Сиромашни сељаци у златиборском срезу производе већином по 200—250 l а имућнији 3000—6500 l, док поседници великих плантажа шљиве у чачанском округу и у Грузи производе и до 10000 l ракије годишње. Пошто једна српска задруга са 10 душа сама потроши за годину дана просечно 500 l ракије, само крупнијим поседницима остаје неки вишак за продају у земљи или за извоз. Српска ракија је светле боје и ароме сличне горком бадему. Једном печена стаје, већ према јачини и старости, 25—35 пара, а препеченица 1,20—1,50 динар по литру. Годишња производња прве процењује се на 8—10 милиона l, а препеченице на само 600000 литара. У новије време су у Београду и другим градовима подигнуте рафинерије, у којима је производња постављена на технички рационалнију основу. У целини, производња се смањује због падања цена на европском тржишту алкохолних пића, а нарочито због смањеног извоза у Босну. Процењује се да крагујевачки округ, заједно са Грузом, не производи више од 380000 l ракије годишње.

У тако неповољним околностима српски шљивари су радо прихватили сугестију неких мађарских трговаца да се у већим количинама производи пекмез од шљива. Још пре десетак година је фирма Голднер из сремског Вуковара поставила веће уређаје за кување пекмеза у Међулужју, на железничкој прузи Београд-Ниш, код Шапца итд. После ове фирме дошли су 1888. Ајгнер и Ујлаки из Будимпеште. Град страховитих размера је уништио велик део рода у мађарским шљиварским рејонима, па ова фирма није могла да испоручи количине на које се била обавезала уговорима. Зато је похитала у шљивом богати крагујевачки округ и тамо подигла две »пекмезаре«. Влада је схватила економски значај ових почетних корака, а ни локалним властима у

Книћу и Драгобраћи, који су изабрани за центре те производње, није било тешко да схвате колику ће корист имати од тога, па су и они пружили пуну подршку. У производним, незатвореним баракама и око њих затекао сам у Книћу и Драгобраћи 30 казана у погону. За неколико дана је у околини до 4 сата вожње сав род шљива, уколико није био намењен сушењу или производњи ракије, откупљен по просечној цени од 4 динара по килограму. Пошто у добрим годинама обично пет стабала даје једну метарску центу шљива, а и најсиромашнији сељаци имају по 30, средњи по 300, а богатији и до 2 500 стабала, јасно је да је знатна количина новца дошла у руке сељака, који су се са свих страна сливали ка »фабрици«. Тамо је од раног јутра до мрклог мрака било као у кошници, јер је за 25 дана морало и последње буре пекмеца да буде отпослато. Требало је само видети ових 140 окретних, увежбаних радника, већином Цигана, мушкараца и жена, које су предузетници довели из мађарског Алмаша, како, црним ђаволима слични, по цео дан стресају шљиве у огромне бакрене ораније, царају ватру под оранијама и великим дрвеним мешалицама непрекидно мешају узаврелу кашу да не загори; а жене, полунаге, бојом и ружноћом сличне онима из племена Њам-њам, протискују голим рукама тек расхлађену масу кроз огромна метална сита да би се, ослобођена од коштица, сипала у бурад коју су бачвари одмах затварали, мерачи мерили и обележавали, а после тога би се роба колима слала на железничку станицу у Крагујевац. Године 1888. је у Книћу и Драгобраћи са 30 котлова произведено 2500 метарских центи пекмеца. Предузетници су намеравали да следеће године наставе производњу са домаћим радницима и да бурад израђују на лицу места од дрвета из оближње државне шуме, чиме би се знатно смањили издаци на путовања, наднице и превоз.

Пошто сам разгледао импровизовану »пекмезару« на потоку Рибеш (250 m), пошли смо даље кроз велику кредну област од Аранђеловца на југ према Морави, коју само на неколико места прекидају трахитске и серпентинске главице. Мало ниже од вододелнице на Столици (513 m) на наш пут излази и други, који долином Груже преко Печенога повезује Краљево с Крагујевцом.¹⁰ О вековној старости овог пута сведоче, више него српски град Честин¹¹ крај истоименог села (који је раније тражен на северозападу између Турије и Колубаре), рушевине неког другог античког насеља, чији су дуги зидови остали сачувани код Грабовца, на ушћу Брњице. Његов кастел је лежао источније, на Честинском брду, на чијем се врху налазе рушевине оног српског града који је 1410. године освојио угарски краљ Жигмунд, а саграђен је на остацима античког.

¹⁰ Лиречек претпоставља да име овог села указује на некадашње постојање насеља Печенега на овом месту (?); међутим, постоје и Печено брдо и Преконоге, имена која су вероватно, као и Печеног, изведена од глагола *нећи* и именице *нога*.

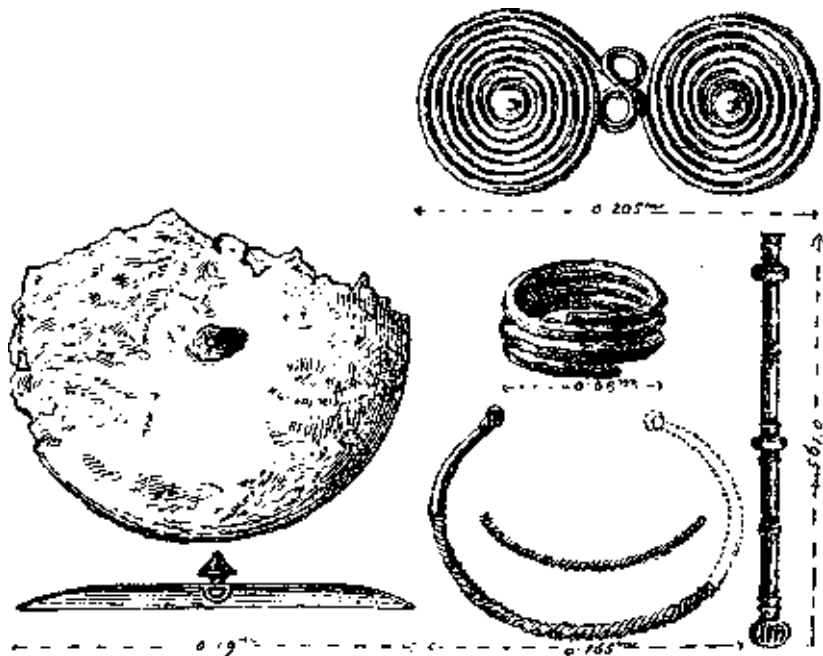
¹¹ Kanitz, *Römische Studien*, 146. - Рад, III, 100.

Од повисоке Вучковице, у којој је дуже времена живео чувени Вучић, лоше трасирани пут иде левом обалом Лепенице, поред сталног метежа око »пекмезаре« у Драгобраћи и поред десетак циганских кућа у Корићанима, који остају на левој страни, до Станова, које лежи 160 метара ниже. Ту се долина сужава; то је добро искористио и Јован Добрача кад је 1815. на том месту ископао шанац за одбрану од Турака који су угрожавали Крагујевац. Стално смо се спуштали и пролазили басен лигнита, код Грошнице, Ердеча и на другим местима, који је богат минералним благом, поготову магнетним гвожђем; та се област протеже на североисток далеко преко Трмбаса, Теферича и Мечковца и очекује повољније услове за развој од крагујевачке железничке пруге. Затим смо стигли и до оног бескрајног низа механа који нас уводи у Крагујевац. О његовом доста измењеном изгледу, у поређењу са 1860. годином, о његовој тополивници и узбудљивим данима које сам ту провео 1888. и 1897. говорио сам у десетој глави.

Десетог октобра ујутру окупио се на железничкој станици круг мојих драгих крагујевачких познаника да бисмо се поздравили. Пуковник Велимир Стефановић, његова супруга и инжењер Марковић били су чак толико љубазни да су ме отпустили до Лапова. Вагони и шински построј ове споредне пруге, коју је до 1888. користила само војска, добро се одржавају; само, путује се још спорије него нишком пругом. Сад ми се пружила прилика да на овом старом друму кроз лепу долину Лепенице освежим утиске стечене 1861. године. Благодворни утицај железнице био је и овде очигледан. Знатно више земљишта је под културама, што је, наравно, ишло на рачун шуме; сеоске куће и простор око њих су уреднији, а и сељаци који се виђају на малим постајама делују више светски.

На станици у Јовановцу, где пруга прелази на леву обалу, да би се и даље држала тик уз њу, видео сам лепу грнчарију од изврсне жуте глине, које има код Кормана на другој страни реке. Мало североисточније лежи Ботуње, родно село чувеног народног вође Младена Миловановића. Имућан и речит, стекао је поред Карађорђа висок углед. Од члана Савета стигао је до председника тога тела и до министра војног. Мада је био мање храбар а више лукав, тежио је да наткрили и самог Црног Ђорђа, али му то није успело. Године 1813. пребегаво је с Карађорђем у Аустрију и заједно с њим био интерниран у штајерски Брук, одакле је касније отишао у Бесарабију. Милош га је 1815. позвао на сарадњу, али, плашећи се његовог утицаја, послао га је у некој мисији за Црну Гору. На том путу Младена је затекла смрт, како изгледа, насилна.

Нешто северније, у шумовитом кланцу, лежи манастир Грнчарица. Његова црква »Св. оца Николаја«, са торњем и кубетом, обновљена је 1870; уз те радове на обнови, дугогодишњи архимандрит Иринеј саградио је и велик конак. Манастир има 31 хектар ораница и ливада, 25 хектара воћњака, 84 хектара шуме, нешто готовине, а за

ЖИРОВНИЦА, праисторијски накит.

његову цркву је везано и осам имућнијих места, међу којима Жировница, од чије станице траса пруге следи ток Лепенице према истоку. На истоку, на 336 m високој Стражевици и, на другој страни, на Голубици изнад Крчмара, родног села угледног војводе Павла Цукића, виде се утврђења која су штитила пут који је ишао долином. Да је овде већ у праисторијско време постојало значајно насеље, сведоче предмети од бронзе нађени 1863, међу којима три спиралне фибуле (пречника 13-20 cm), једна китњасто увијена огрлица и две округле штитне плоче, од којих већа (пречника 19 cm) подсећа на сличне нађене у средњој Европи, нарочито на мађарске које је описао директор Хампел.¹² Мислим да ови украсни предмети нису увезени, већ да су израђени овде, у земљи. Материјал су давала рудоносна брда Рудника. Нешто северније, код Бадњевца, богати слојеви магнетног гвожђа Црног врха, који се на југ простиру до Кормана, чекају повољније дане да би били искоришћени, а исто тако и изврстан трахитни камен за градњу код Доњих Комарица, па и друга данас још некоришћена минерална блага.

Ускоро смо се зауставили пред већом станичном зградом у Батоцини, чија бело окречена црква, без торња, посвећена 1840. рођењу

¹² »Старинар«, VII, 29 и даље.

Богородице, са дућанима око ње, чини центар насеља од 404 дома са 2310 душа. Колико нас данас ова са свих страна отворена и пријатна варошица привлачи, толико је она у прошлости била чврсто ограђена и стратегијски важна. Тридесетог августа 1689. потукао је маркграф Лудвиг Баденски на северозападним брежуљцима Црног Кала султанову војску од 40000 људи под Араб-пашом тако темељно да му је без даље борбе стајао отворен пут до Ниша. У 1718. је освојено утврђење код Баточине. Потомци Турака побеђених 1739. пружали су овде српским устаницима од 1804. до 1813. више пута жилав отпор, али су се 1815. морали коначно повући. Тада су се Турци заувек повукли и из 10 km северније среске варошице Раче. Мада она у 208 домова има само 930 становника, среско начелство, црква Св. Петра и Павла (освећена 1855), зграда четвороразредне основне школе и неколико лепих приватних кућа дају јој изглед пристојне варошице, а томе је знатно допринела и штедионица, која је 1895. дала зајмова у износу од 3,3 милиона динара.

Од Крагујевца до Лапова спустили смо се за 60 метара. Пред Баточином пруга пресеца кристаласто-метаморфну зону, коју Црни врх потискује према северу, а онда терцијарне и дилувијалне слојеве. Недалеко од Лапова, на месту где се крагујевачка пруга спаја са пругом Београд-Ниш, при детаљнијем испитивању њива са којих је обран кукуруз и на којима, како сам чуо у Крагујевцу, треба да се налазе неке старе зидине, наишао сам са својим пратиоцима, полицијским комесаром Вићентијем Краљевићем и инжењером Маринковићем, на један затрпан бунар 300 m јужно од железничке станице, наспрам прве чуварнице, а 80 метара даље на темеље несумњиво римске, 45 m дуге и 14 m широке грађевине, на коју су се настављале друге према селу и на запад преко пруге. Материјал потиче са брда Рогот, јужно од Баточине.

Тако сам, пред сам одлазак из крагујевачког округа, римским насељима која сам раније у њему открио додао још једно, и то већих размера. Са овим пријатним задовољењем попео сам се у Лапову, где је недавно почела да се гради нова, узорита куполна црквица, у воз који је стигао из Београда и у коме је са својим штабом био чувени, убрзо после тога преминули, генерал Топаловић, симпатична и маркантна особа. Путујући уза саму Мораву, од чије јаке струје пругу штите многи камени насипи спуштени до самог корита реке, стигао сам после једног и по сата до свог следећег циља - Јагодине, где ме је већ чекао окружни инжењер Милосав Павловић.

XVIII

ОД ЈАГОДИНЕ КРОЗ БЕЛИЦУ ПРЕКО КАЛЕНИЋА, ЉУБОСТИЊЕ И ЈАСИКЕ ЗА КРУШЕВАЦ

Име Јагодина, или, како је мештани обично називају, Јагодна, изведено је од »јагоде«. На први поглед би се рекло да је ово среско место, попут неке америчке колоније, настало преко ноћи кад у њему не би одмах падала у очи висска, древна џамија. Па ипак, Јагодина има богату историјску прошлост. Оруђе које је нађено код оближњег, 3 km удаљеног Буковча сведочи да су овде људи били настањени већ у праисторијско време. Из које епохе потичу зидови који се виде на североисточној периферији Јагодине, показале детаљнија истраживања њихових темеља.

238

Према једном старом плану у бечком Ратном архиву закључујем да је паланка настала на античким остацима. Постојање Јагодине у време средњовековне Србије потврђује једна хрисовуља деспота Стефана Високог, послата манастиру Хиландару, а датирана: Јагодина, 20. јуна 1441.¹

У доба Турака варош је представљала важну саобраћајну тачку. Од Београда до ње стизало се четвртог дана. Дерншвам (1553) и путник Швајгер (1577) помињу Јагодину као велико, лепо место. Тада је у њој било 4 караван-сераја и 2 џамије са мермерним чесмама. У исто време Герлах је тамо нашао једног бега који је код Јагодине у три села населио многе Угре с њиховим породицама. Царски изасланик је коначио код једног Турчица који се хвалио да је Мухамедовој вери привео више хришћанских девојака. У следећем столећу изгледа да је Јагодина заостала. Према Хаџи-Калфи, она је тада имала само једну џамију и једно купатило. И поред тога, остала је стратегијски важно место, за које су се у ратовима Аустрије са султаном често водиле битке. Из тога времена потиче поменути план у бечком Ратном архиву на коме је јагодинска паланка показана као дугуљаст правоугаоник са бедемима и са шест кула.

Mon. serb., 569.

У славном походу 1689. под Емануелом Баварским, принц Лудвиг Баденски је, оперишући самостално, са својим корпусом од 24000 људи код Јагодине изненадио готово двапут јачу турску главнину. Турци су веровали да је царска војска још под Смедеревом, па су у првом страху напустили свој положај, оставивши комору. Киша која није престајала учинила је непроходним подводно моравско земљиште и спречила успешно гоњење. Док је царска пешадија код оближње Баточине копала шанчеве да би осигурала свој логор, коњица је под Пиколоминијем и Ветеранијем разбила турску коњицу (12000 људи) под младим татарским ханом, која је била и претходница војске великог везира. У заштити шанца појачаног једном притоком Мораве, Турци су заузели положај насупрот царској војсци; вештим маневрима маркграф их је ипак збацио са тог положаја (30. августа) и гонио све до Ниша. Три хиљаде Турака је изгинуло, а 108 топова, 1000 камила и цео логор пали су као плен у руке Аустријанцима. И следеће године је Јагодина остала главно упориште царске армије.

Из Јагодине је 1737. маршал Зекендорф упутио објаву рата изненађеном нишком паши. Царска пешадија се кретала према турској граници старим војним путем преко Гроцке, Колара, Баточине и Багрдана, а коњица преко Паланке и Јагодине. За марш од Београда до Јагодине требало је једанаест дана; много времена чак и кад се узму у обзир тадашњи лоши путеви и велика јулска жега. У рату Аустрије и Русије са Турском 1789. године хришћанско становништво Србије је, као и ранијих година, било наклоњено својим ослободиоцима. Капетан Коча, њихов најистакнутији вођ (рођен у селу Пањевцу, северно од Јагодине), извојевао је са својим ратницима многе победе, а кад је пуковник Михаљевић после освајања Београда стигао с једним одредом добровољаца у Јагодину, заузет је и тамошњи редут. Муслиманско варошко становништво је побегло у Карановац, али се после Свиштовског мира вратило.

Мало је градова у Србији који су после тога обест још безобзирних јаничара и дахија јаче осетили од Јагодине, и зато 1804. године нигде није тако радосно дочекан Карађорђево позив на устанак, иако је турска посада у Јагодини била после београдске најјача. Злогласни Фочић Мехмед-ага запретио је »хајдучком гнезду« да ће га сравнити са земљом. У почетку су слабији устаници подлегали непријатељској надмоћи, али кад су Карађорђево чете приморале Турке да се боре на разним странама, они су, после неколико изгубљених битака, морали да напусте Јагодину. Кад је султанова војска 1809. победоносно продираше десном обалом Мораве, Јагодинци су сами запалили своју варош да је не би предали непријатељу и истовремено се окупили у шанцу на брду Липару; одатле су, у испадима, задавали надирућим Турцима такве ударце да су ови били присиљени на повлачење. Кад је Полумесец 1813. поново завладао Србијом, храбри Јагодинци су са Хаџи-Продановим четата опет покушали да је ослободе. Стога је међу

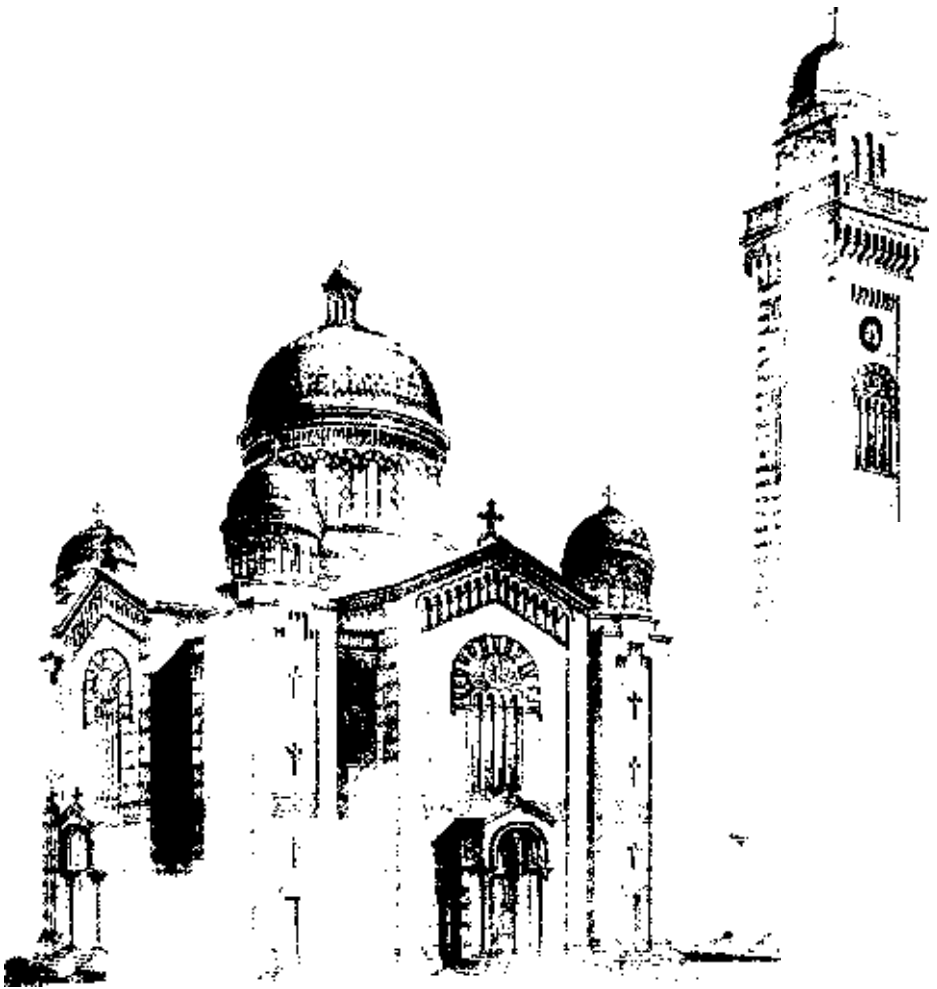
стотинама оних који су у Београду набијени на колац или обешени био велик број родољуба из области око Белице. Неуспели покушај није био разлог храбрима да не предузму нове. Године 1815, кад је Милош Обреновић позвао српски народ у борбу, раја Црног врха је код Белице ископала шанца, на који је без успеха јуришао Тахир-паша, који је из логора Ђерима Бошњак-паше код Јагодине био послат у помоћ опседнутим крагујевачким Турцима. »Бежите, ђаури, бежите«, довикнуо је браниоцима шанца. Али тада одјекну један хитац, његов коњ паде, и после огорчене борбе Турци побегоше. Многи су остали на бојишту, 70 их је заробљено. Вест о победи стигла је Милошу у тренутку кад су његови људи, које је Ђаја-паша из Чачка био добро притиснуо, већ били клонули духом и били спремни да напусте шанчеве на Љубићу. Кад је вест гласно прочитана, Милошева храбра жена, потоња кнегиња Љубица је узвикнула: »Видите ли шта су Јагодинци урадили? А ви? Припашите кецеље и пустите нас жене да пођемо у бој!« И касније, код Ђуприје, Баточине и на другим местима истицали су се борци из овога краја. Са њиховог утврђеног положаја на Таборишту Милош је започео преговоре с Марашли-пашом који су довели до коначног ослобођења Србије од непосредне турске владавине.

Својим патриотским духом који су на сјајан начин потврдили у тешким данима, Јагодинци су освојили симпатије кнеза Милоша и он се трудио да материјално помогне и округ и варош. Још пре него што је изграђена железница, много шта је учињено за побољшање веза са Савом и Дунавом. Године 1860. реконструисан је пут од Јагодине ка Смедереву и одонда се, паробродом који ујутро полази из Београда за Смедерево, могло до Јагодине стићи за један дан. Упркос томе, град се споро опорављао од великог пустошења у устанничким борбама. По његовим запуштеним улицама, ниским кућама и неугледним трговинским и занатским радњама, тешко би се 1860, кад сам га први пут посетио, могло погодити да је то седиште среза и административни центар округа са 67 општина да није било људи у чиновничким униформама. Једино је пијачним данима оживљавала широка главна улица с натовареним колима, а стотине товарних коња тискало се преко моста на Белици, уз повике њихових гонича. Овде-онде пут препречују читава брда црног лука, а по товарима дрва на колима и коњима рекло би се да је нека цела шума кренула на пут. Видео^ам како се 25 храстових трупаца, 3 m дугих, нуде за 3 динара, па се и та цена Јагодинцима чинила висока. Погађање између купаца и продавца се понављало кад сељак пође од дућана до дућана да би подмирио потребе своје куће. Све што му треба могао је да нађе у једној продавници. Слобода трговине цвета у Србији уопште, а у Јагодини посебно. Овчије месо, кожа за опанке, хлеб, стаклена роба, меци, надгробни крстови, катран, лук, зрело и још чешће незрело воће, ремење, овчије коже, одећа, боце за ракију и хиљаду других ситница у

најживописнијем хаосу леже и висе једне преко других у просторији често од само три квадратна метра. Уз то се трговац бави још и неком споредном делатношћу — најчешће кројачким занатом.

Дирљиво је било видети како један сељак све што је добио за два моћна храстова трупца, која је са својим волозима довукао из села богзна колико удаљеног од овог града, даје за једну малу читанчицу. С муком се растао од својих гроша, а кад је књигу предавао у руке свом нестрпљивом синчићу, свакако га је озбиљно опоменуо да добро чува и користи ово скупочено благо. А још скупоченији су једној старој сељанки изгледали лекови у оближњој апотеци. Кад јој ни после свег ценкања нису снизили одређену цену лека, она је смотала рецепт који је добила од окружног лекара и изишла из апотеке. Овај посао се раније у унутрашњости Србије није исплатио. Још 1867. су, не рачунајући приручне апотеке окружних лекара, уређене апотеке постојале само у Крагујевцу, Шапцу, Смедереву, Пожаревцу и Јагодини; недавно су ипак отворене у свим окружним градовима. Јагодина већ одавно ужива са Београдом преимућство да има парно купатило. Од индустријских предузећа пивара напредује знатно боље од једине фабрике стакла у Србији, коју је основао Аврам Петронијевић, а 1850. откупила држава, али је убрзо морала да обустави рад. Године 1860. у Јагодини је боравио бивши председник Савета и владе Стевча Михаиловић, чије се име често помињало у политичком превцрању. На Преображенској скупштини 1861. покушавао је да организује опозицију реформним настојањима кнеза Михаила, после чега је дигао руке од државних послова. Његова кућа у Јагодини, најлепша у граду, стајала је 6000 дуката, што је за Србију онога времена била значајна сума. Умро је у Београду у септембру 1888. и по краљевом наређењу сахрањен уз војне почести.

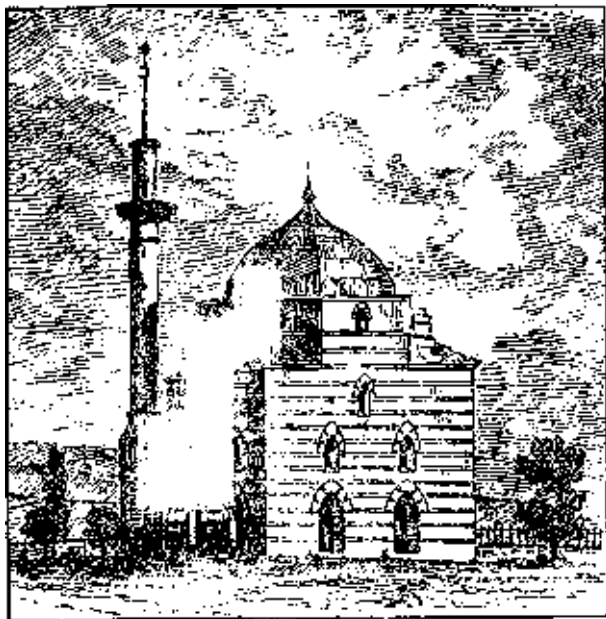
Из чаршије попречна улица води ка споменику који подсећа на турску владавину - ка џамији, чији мир нарушавају само чавке које су се настаниле у тамним закуцима кровне конструкције. Лепа грађевина са дивно оксидисаним наизменичним квадерима и редовима опека - вероватно је то она коју, поред још једне са мермерном чесмом, помиње барон фон Братислав 1591. године — одликује се изванредним пропорцијама. Главна фасада са богато профилисаним улазом надмаша својом укусном декорацијом фасаду некадашње Батал-џамије у Београду, а врло живописно делује и шерефа минарета украшена лепо клесаним пресеченим призмама. Овај лепо споменик би се могао лако — као што се радило у Шпанији — претворити у хришћанску цркву изузетног стила. Али Јагодинци су сањали о велелепној новој цркви, коју сам 1897. стварно видео у изградњи. Цркву је у византијском стилу, са пет купола и одвојеним звоником, пројектовао способни архитекта Душан Живановић; она је, без унутрашњег уређења, стајала скоро 190000 динара и 1899. је посвећена св. Петру и Павлу. У очи пада још издалека, види се већ из воза и господари градом исто онако

ЈАГОДИНА, нова црква.

као некада, недавно рестаурирана џамија. За њено минаре, чији је врх замењен скромном металном капом, везана је прича која сведочи о томе како је кнез Милош, и поред све своје националне ревности, умео да буде и мудро опрезан и да води рачуна и о осетљивости Турака.

Наиме, према уговорима, џамије се после одласка Турака не би смеле употребљавати ни за хришћанске богомоље, ни за било какве световне сврхе, већ их је требало препустити природном дотрајавању и пропадању. У првом заносу слободе Срби нису баш много водили

ЈАГОДИНА, џамија.

рачуна о овој одредби. Као некад муслимани њихове цркве, тако су сад и они хтели џамије да претворе у магацине и сл. Тако је и јагодинско минаре било већ допола разнесено, кад београдски Турци, сазнавши за то, поднесоше жалбу султану. На питање из Цариграда, Милош је једноставно порекао чињеницу, а док је султанов изасланик стигао из Стамбола у Јагодину, минаре је, по кнежеву наређењу, стајало цело као и раније (!). Сада оно зачуђено гледа на »отеш-арабу« (ватрена кола), која баш испод њега »ђаволским путем« — како Турци називају железничку пругу - повезује Јагодину с Београдом и Нишом, и тек приспелом путнику, који се од мале железничке станице новопросеченом улицом приближава граду са рушевинама некадашње »паланке«, прича да је овде још пре непуних 80 година стајала муслиманска заједница, друга по величини у Србији. Напуштена, чврста Алахова богомоља издржала је - као симбол турске жилавости - јак земљотрес 8. априла 1893, који је многе новије српске зграде опустошио и јагодинског окружног судију Гаврила Јовановића затрпао рушевинама његове сопствене куће.

Свој стари турски назив још је задржао »Џамбас хан«, у коме сам одсео октобра 1888. Године 1860. у Јагодини је било само бедних, прљавих механа, а сад сам становао у једној пријатној соби на првом спрату. Дућан у суседству, који је неколико недеља раније изгорео, градили су зидари из Старе Србије; њихов алат и грађевинско-техничка умешност знатно су се побољшали под утицајем изградње

Манастир Св. Никола.

железница, где су радили раме уз раме са мајсторима са Запада. То се видело на сваком кораку у овој варошици, у којој је у 914 домова живело 4700 душа, међу којима је било 16 Чеха, 18 Мађара, 85 Немаца, 161 хришћански и 25 муслиманских Цигана. Године 1885. израђен је по налогу општине план о регулацији неколико улица и Белице, која тече поред саме вароши и преко које воде три моста, затим о изградњи нове гимназије итд., чим средства уложена у Управу фондова и износ од око 840000 динара који је округу позајмљен за изградњу болнице буду расположиви. Али већ и оно што је досад урађено било је довољно да се лик Јагодине из 1860. године знатно измени. Године 1818. освећена црква Св. арханђела Гаврила добила је 1872. звоник, старо начелство служи сада другој намени, за среско начелство је откупљена Стевчина кућа, а после расформирања окружног начелства, у његову лепу зграду смештена је учитељска школа. Нове зграде општине и поште су додуше мале али прикладне, у ранију девојачку школу привремено је смештена нижа гимназија, која је већ 1894. имала 8 наставника и 200 ученика у четири разреда; за основну школу, отворену још 1817, саграђена је нова зграда, која служи на част овом граду.

Стање просвете у округу није било тако добро. Срез белички (49 насеља са 2998 кућа и 16227 душа) имао је 1874. године поред пет цркава и једног манастира само четири школе и 346 писмених; срез левачки (52 насеља са 4013 кућа и 26388 душа) поред седам цркава

само дванаест школа и 872 писмена. Укупно је било 24 школе и у њима је радило 34 учитеља са 1005 дечака; чак је и једину јагодинску девојачку школу са три учитељице (1880) похађала само 91 ученица.² Ови бројеви су отада свакако порасли. Али још и сада је тешко обезбедити довољно писмених подофицира за два батаљона прве и друге класе које ови срезови дају. Јагодина је седиште само допунског одељења Другог батаљона Ђупријског пука. Војна лица се у граду једва примећују — тамо има само 6 официра и 30 војника; чиновништва има много више. Један Пољак ради као окружни, један Рус као градски лекар и један Немац као ветеринар; апотекар Антон Чохач је Чех, који је своју апотеку уредио у најелегантнијем бечком стилу, а својом марљивошћу стекао најлепшу приватну кућу у граду. Штедионица, која је 1895. имала промет од преко 8 милиона динара, показала се врло корисном при подизању новоградњи; неколико трговаца поседују веома лепе куће, а трговачка омладина има касино у главној улици, и ту јој стоје на располагању многобројне новине и одржавају се предавања.

Јагодинци радо путују; седморица су била у Америци и, како изгледа, донели су оданде нешто од јенкијевског предузимачког духа. Трговац текстилом Таушановић важи са својих пола милиона динара за највећег богаташа у граду, за њим долазе одгајивач свиња Баточинац и други. Пољопривредом се бави још само 215 становника. Насупрот томе, трговина стоком је још толико значајна да се 8. августа и 13. октобра једва може проћи улицама. То су златни дани за 108 кафедија у граду, као и за многобројне ситне трговце, у чијим дућанима често сами произвођачи продају своје производе. Ту су чувени ножари, чији производи по лепоти металом инкрустираних белих коштаних дршки не заостају ни за најбољим босанским и бугарским. Произвођачи прапораца за коњску опрему, ужарске робе (ужади, упрта, мрежа итд.), затим мутавције који од козје длаке праве добре покровце, зобнице, обичније ћилиме итд. искључиво су Срби, као и абације, опанчари и грнчари. О њиховом предузимљивом духу говори чињеница да је један домаћи бравар овладао израдом шпедитерских кола најновијег система. С друге стране, намештај и финију столарију израђују само два чешка и један мађарски столар. Нова јагодинска индустријска предузећа ничу већином у правцу Ђурђевог брда. На овом брду успева винова лоза која даје одлично црно и бело вино, а подруми укопани у његове падине крију црно »Косово« и светло моравско пиво пивара Косовљанина, који је у Чешкој добро испекао занат. Његово пиво је у Београду веома омиљено; тамо чаша стаје 20 пара, литар 71 пару (35 крајцара). На северној страни се дижу димњаци Ђорђевићевог и Митровићевог парног млина, тамо се сместила и штавионица кожа, а једна велика циглана прерађује изврсну глину

² Јован Мишковић, »Кратки опис Јагодинског округа«. »Гласник«, св. 64, 1885.

овога брда, чије име потиче од црквице коју је саградио Ђурађ Бранковић; хиљаду комада ове цигле стаје 12 динара. Како остаци древних зидина показују, од овог доброг материјала су прављене опеке већ у римско доба и у средњем веку.

Али највећа знаменитост Јагодине је несумњиво фабрика стакла, која од пре 20 година поново ради под фирмом »Лацко Јанковић и син«. Преко каменог моста стигао сам у један конгломерат мањих зграда; у највећој од њих, поред једне куполне пећи са шест огњишта, мађарско-словачки радници дувањем су израђивали најразличитије стакларске производе. На сваком огњишту је запослен по један моделар, један стаклодувач и учених Србин. У другој кућици налази се с парном машином повезана брусионница, у којој 8 немачких Чеха израђују финију робу: притискаче за писма, октаедре, затим врше матирање, украшавање итд. разних посуда, чинија, лампи итд. Најбољи, већином по поруџбини рађени предмети прелазе у атеље једног немачког сликара, који их украшава златним ивичним линијама, светлוצавим тракама, орнаментима, иницијалима, грбовима итд. У другим просторијама су токар који израђује калупе од букова дрвета, грнчар који припрема судове за топљење отпорне на ватру и топилац који припрема стаклену масу за најфинију робу. Кварц најбоље врсте, који се овде употребљава, добија се на Белици и одмах се на лицу места меље у прах; једина поташа у Србији производи се за ову фабрику у околним шумама. У свему, поред 22 страна било је тамо 18 домаћих радника, а сада се укупан број радника креће од 60 до 70. Готова роба, већином артикли за село који имају високу прођу, шаље се брижљиво запакована у сламу у остале градове по Србији; финији и најскупљи производи, уколико нису рађени по поруџбини - нарочито посуде за слатко, бокали, чаше за пиво, вино, ликер итд. - испоручују се главном београдском стоваришту браће К. Ђурковић (у Улици Вука Караџића), где су веома тражени.

До друге владе кнеза Милоша (1858) у Јагодини је живео Таса Ивановић Хараџија, политичко-судски старешина свих хришћанских Цигана у Србији, који су у градовима и селима били настањени, а делом су то и данас, у сопственим »махалама«. Поред куће циганског поглавице, који је код кнеза Карађорђевића уживао висок углед, и поред беле барутане пут нас је водио кроз дубоку удолину у иловастом земљишту Међуреча, преко обрађених брежуљака према омиљеном излетишту Јагодинаца, манастиру Јошаници, који је у једној живописној ували, окружен дивним буковим и храстовим луговима. Посред те увале хучи бистра Јошаница, која се слива са Бабиног гроба, највише тачке Црног врха (648 m), и са једноличним клопарањем манастирског млина нарушава нему тишину целога краја. У средини дворишта, у сенци огромног ораховог дрвећа, светлוצају позлаћени крстови на куполама црквице Св. Николе; на левој страни се диже троспратни црвен звоник, а целину завршава на западној страни једноспратна

зграда, која својим отвореним степеницама и балконом подсећа на тиролске дрвене куће. Ту нас је, уместо одсутног игумана, примио калуђер Вићентије, бивши трговац, који је осетио духовну потребу за повлачењем из света. »Ах, како би се мирно могло овде живети кад не би стално претила опасност од хајдука са Црног врха!« Покушали смо да га утешимо тиме што је баш претходног дана начелник Лазар Петровић са осам пандура пошао у потеру за њима, али он је сматрао да су разбојници сувише лукави да би та потеря дала неке резултате, и стварно - тако је и било.

О јошаничкој цркви постоји предање да ју је саградио цар Лазар да би се у њој венчао с Милицом, девојком из куће Немањића. Према томе, требало би да потиче из друге половине XIV века. Она је, као и стари манастир, много страдала нарочито за време првог устанка; за владе султана Абдул-Ахмеда (1786) била је обновљена и, колико се по остацима може судити, налазила се до 1813. лево од данашње хорске апсиде. Те године су Турци на дан црквеног сабора (Велика Госпојина) извршили препад на окупљени народ и запалили зграду из које су се нападнути бранили. Убрзо је саграђен данашњи конак, у чијим су тихим одајама у лето 1815. изасланици Марашли-паше, међу њима и нишки владика, водили разговоре с вођама српског устанка, којима је на челу био Милошев брат Јован, о томе како да се сукоб реши мирним путем. Међутим, борба је беснела и даље, и кад се она за Србе срећно завршила, кнез Милош је поклонио манастиру два звона, уз која су тутори набавили и треће. Црква је пре 65 година темељно реновирана, а настојатељ Теофан је 1879. извршио све потребне поправке; игуман Арсеније је 1835. проширио конак једном лепом доградњом на предњем делу. Црквица има 26 m дуг и 7 m широк главни брод с хорском апсидом, с повећом осмостраном куполом над главним делом и мањом над нартексом, уз који је дограђен и други, дуг 10 метара. Северна фасада је оживљена трима великим полукружним пољима, а на јужној су усечени једна врата и три прозора; главни улаз се налази на западној страни. Изнутра је црква бело окречена; од старих фресака сачувана је само једна 20 cm широка трака у главној куполи, у коју светлост долази кроз четири прозора. Испод куполе је, противно свакој традицији, постављен нови иконостас, који је 1864. радио сликар Илија Димитријевић из Новог Сада, по налогу татора Радисава Милутиновића из Белице. Нови су исто тако поплочани под, два свећњака од кованог гвожђа, чешки стаклени полијелеји, дрвени олтарски сто са крстовима и књигама. Од гробова око цркве пао ми је у очи гроб војводе Милоја Тодоровића из суседног, севернијег села Црнче, који се истакао у устанничким борбама и 1832. умро као саветник, а од новијих гроб Илије Јаковљевића, који је пуне 32 године службовао као свештеник у југоисточном Драгоцвету. Веома леп мермерни споменик на његовом гробу, украшен стубићима и позлаћеном гранчицом винове лозе, подсећа на римске узоре, а поред тога на њему

је и фотографски портрет попа, урамљен испод позлаћене жалосне врбе. Био сам не мало зачуђен овим новинама које су стигле и у српска брда; оне овде свакако имају више оправдања него на западу, где има довољно вајара који би покојника могли овековечити на достојнији начин.

Јошаница спада међу богатије српске манастире. Њена парохија обухвата 9 места са око 2 000 душа, а њену непокретну имовину чине 14 хектара ораница и ливада, 7 хектара воћњака и винограда и 765 хектара шуме. Пошто се сваке године остварује вишак од око 3000 динара, манастир данас располаже готовином од 12000 динара. Његови виноградима леже на терцијарним осунчаним висовима Лозовика. Добра лоза успева у целој околини. Овде влада обичај да се виноградари на дан Св. Трифуна (13. фебруара) у виноградима заклињу да у ново вино неће доливати воде. Зашто је за заштитника српских винограда изабран баш св. Трифун, архимандрит манастира Јоаникије, кога смо на повратку срели на коњу, није могао да ми објасни. У јагодинском округу су најчешће крсне славе Св. Никола, Св. Јован, Ђурђевдан и Св. Арханђел.³

Жеља да упознам раскошне лепоте јужног дела јагодинског округа са чувеним манастирима Каленићем и Љубостињом навела ме је да се 13. октобра упутим тамо кроз област Белице, богате историјским знаменитостима. Нови крагујевачки пут је изврстан, али оно што ми је испричао мој пратилац инжењер Милосав Павловић, и што сам и сам видео, није било нимало пријатно. Нама су се из Драгоцвета, удаљеног 6 km од Јагодине, прикључила четири разбојника повезана међусобно тешким оковима, које су два пандура на коњу спроводила у крагујевачку тополивницу на принудни рад. Кратко време пре тога је демобилисани каплар Сима Девојевић из Рудника, с једним Црногорцем и још четири саучесника, убио једног сељака из Лозовика зато што је покушао секиром да се брани од нападача који су хтели да га опљачкају, а међу многобројним сељацима који су у шареној поворци на колима, пешице и на коњима носили или водили на јагодинску пијацу разне ратарске производе, двоножне и четвороножне животиње, налазио се случајно и онај богати човек из успутне Слатине кога је иста банда на мало шаљив начин оглобила. Пљачкаши су најпре писменим путем тражили да им он пошаље 50 дуката; он то није учинио, већ је најмио неколико сељака да стражаре око његове куће и мислио да је заштићен. Међутим, разбојници су банули у село у по бела дана, наредили стражарима да обесе своје пушке о плот, упали у кућу и од престрашеног Стаменка сад затражили 200 дуката. Док им их је он бројао, Сима му се подсмевао што се излагао непотребним трошковима за стражаре који нису ни покушали да га штите. »Да си одмах

³ Јован Мишковић, на наведеном месту.

платио, јевтиније би прошао!» рекао му је и изгубио се са својим људима.

Један од четворице наших сапутника, са очима птице грабљивице, енергична носа и усуканих бркова, који је из неког замотуљка вадио десетопарце да би платио ракију коју је попио, изгледао ми је опасан и поред тешких окова. Начелник се претходне вечери вратио празних руку из своје потере. Кад би Сима с неке своје осматрачнице угледао и ослободио своје осуђене другове, питам се шта би још све могао да учини заједно с овим окорелим зликовцима? Кад бих на то питање одговорио, морао бих одмах одустати од свог уласка у злогласну област Црног врха. Али, назад не! Оканио сам се тога нагађања и окренуо раскошном пределу преда мном. Изнад младе шуме на нижем Ђелијану, који је остао лево, изрониле су на југоистоку тамне главице Јухора и, у даљини, врх Ртња; пространо, јако умаласано земљиште у подножју Црног врха покривено је према северу само овде-онде културама, између којих се простиру шумарци и извирују куће са црвеним крововима. Возили смо се кроз Белицу у којој није било мостова и зауставили се крај дивног извора код »Механе бунарске«; тамо смо на десној обали потока, јужно од Белице, видели чувени шанац. Године 1804. главне српске снаге имале су свој логор између северозападног, 442 m високог Голог брда и Голе чуке високе 378 m. Изглед следеће механе код Слатине био је у пуном складу с хајдучким делима која су се одигравала у њеној близини. Поред пута, који се овде одваја за Сугубинско поље, виде се многи груби каменови под којима леже изгинули Турци. У ослободилачком рату Црни врх је био попрште крвавих борби; ту је Танаско Рајић са 2000 одабраних Шумадинаца затворио пут за Крагујевац Гушанцу Алији, који је из Јагодине био продро са 12000 (?) крцалија; кажу да је само мали број Турака успео да се врати у Јагодину.

Дубље у долини стигли смо на Табориште, пространо поље где је 1815. године био логор кнеза Милоша. Овде, у кукурузном пољу Љубомира Младеновића кроз које тече поток, одмарао се Милош под једном јабуком, окружен својом војском под командом проверених војвода: левачког кнеза Илије Вукомановића, Филипа Студеничанина, Милисава Дробњака, писара Неше и др. Место је обележено једним блоком пешчаника високом 1,70 m. Године 1861. свратио је и кнез Михаило да види ово значајно место и пастиру из нешто јужнијег села Ратковића, који га је забављао свирком фруле, дао два дуката. Ово смо чули од једног чобанчета, које нас је за незнатан бакшиш одвело узводно уз Градски поток, према северу, кроз густу храстову шуму која припада Доњој Сугубини, на чуку високу 492 m, на којој стоји »Јеринин град« с античким остацима. На овом путу, који су, како показује један бронзани гладијатор нађен у близини, употребљавали још Римљани, Милошева главнина, смештена на брежуљцима Таборишта, није градила шанчеве, већ је иза јаких заклона у густој шуми ставила

пут под пушчану ватру на толико места да су Турци морали да одустану од форсирања путева који воде ка Јагодини. Из овога изврсно одабраног логора, који се лако могао бранити а тешко напасти, упутио се Милош Марашли-паши у Ћуприју и придобио га да се заложи за мирно преговарање између султана и Срба.

Кад смо се с овог занимљивог излета вратили на главни пут, скренули смо код напуштене Ерићске механе на југ ка Пчелицама. Био нам је потребан читав сат док смо, путем од кога се не може замислити гори, стигли у ово село које лежи на висини од 385 m и о чијим је старинама Милићевић писао врло занимљиво, али, на жалост, све су то само непроверене, празне приче. На пример, много година пре штампања његове *Србије* биле су ишчезле рушевине цркве на Ралетиначкој реци о којима он говори (стр. 182); наиме, од материјала са тих рушевина Јово Ракић је саградио црквицу посвећену св. Петки, у којој поп из Пчелица трипут годишње држи литургију и крај које се на Петровдан држи сабор. А како је стајала ствар с манастиром Дењковицом, чије је »кубе, кажу, могло да се види из Крагујевца и Јагодине«! (?) Зар није морала, слично Островици, лежати на неком врху татарског планинског ланца? А није било тако!

Кад сам сутрадан, у пратњи кмета Вука Милошевића, између пчеличких кућа на коњу отишао према југу до Дуленске реке, стешњене шумовитим висовима, кмет је застао код воденице Миленка Митровића, крај које су, на свега неколико метара изнад ивице потока, стајали остаци црквике изграђене од камених блокова, дуге не 16, већ само 9 m и широке 4,30 m, а нартекс се уопште није могао распознати. У малом олтарском простору видела се китњасто клесана нога једног мермерног стола, на чијој су се разбијеној плочи могли распознати остаци путира. Те рушевине нису биле више од 1 m, биле су зарасле у жбуње, а наткриљивао их је клен који није могао бити старији од седамдесет година. Нешто јужније се виде и зидови конака, у коме је можда становао онај владика кога су разбојници убили због његовог новца скривеног у Ралетинцу. - »Да ли ви збиља верујете да се купола ове разорене црквике могла видети из Јагодине и Крагујевца?« — »Господине«, одговорио је кмет, »толико глуп није нико од нас, то ни старе жене не би рекле; па црквица је увек била дубоко у ували!« - И овде се види да се Милићевићевом омиљеном »људи кажу« не може увек веровати од речи до речи. Био је он посебно неправедан према напредним сељацима из Пчелица, који су се разумевали нарочито у гајење крупних дуња. То су врло разумни људи који су за своју већ 1868. отворену школу 1872. заједно са Дуленима саградили нову зграду, где је, кад сам је посетио, у четири разреда извођена настава за шездесеторо деце; они су подигли и нову цркву, која је 1888. посвећена св. великомученику Теодору Тирону и стајала је 5000 динара не рачунајући вредност камена за темеље који је добровољним радом ломљен и довожен.

Због невремена које је почело око поноћи нисам могао да одем, како сам намеравао, и до 801 m високог Иверка и Мусиног гроба на њему, о коме ми је причао поп Илија Николић. Киша која је лила као из кабла претворила је и врлетан планински пут према Рековцу у дубоко блато, па нам није остало ништа друго већ да се донде целих 9 km пробијамо коритом потока, односно Пчеличке и Дуленске реке. Неколико сељака је спуштало кола и низ најстрмије иловасте падине, па смо онда преко иначе лепог предела око црквице Ралетинца ишли углавном кроз воду, а кад год се пут могао скратити, пресецали смо, ваљда на тридесетак места, гребене које је правио кривудасти ток потока; један од тих гребена био је засађен виноградима. Дешавало се и то да се цели блокови пешчаника, са којих је вода сплавива иловачу, одвале и скотрљају право пред нас. Видели смо и неколико воденица које су се живописно угнездиле на местима обраслим дрвећем; од шумског покривача је иначе овде остало врло мало. После сат и по путовања појавиле су се прве њиве које припадају Рековцу, куће су се јављале све учестаније, терен се ширио, а на левој страни, на висини од 530 m, указао се на Главеји део пута који води у село; тамо су, испод остатака једног шанца у Тодоровом винограду, нађене старе гвоздене алатке, бакарна жица итд. Још један, последњи напор и кроз један пуст врбак стигосмо на уздигнуту пијацу нашег циља, Рековца, чији изда-лека видљив бели центар чине школска зграда, пет дућана и две велике механе.

Од устаничких борби до 1887. јагодински округ је имао три среза, а Рековац је био седиште капетана »среза левачког« са 52 насеља. Разговор са кметом, или, како је он радије себе називао, »представником општине«, Стојадином Перићем, који се појавио да би ме поздравио, вртео се око ове чињенице. Он је живо и уверљиво говорио о незадовољству Левчана цепањем њихове старе жупе, чији је југозападни део са богатим манастиром Љубостињом припојен крушевачком округу, док је њен северни део укључен у белички срез, тако да Рековчани због сваке ситнице морају да иду у Јагодину. Несумњиво је да политичко-административна подела Србије пати од великих недостатака, и дуго је постојала намера да се она замени целисходнијом. Међутим, старе окружне и среске целине су се учврстиле у свести народа, па би промене могла да спроведе само једна популарна влада у мирно време. У овом случају, уосталом, чини се много на томе да Левчани лакше гутају своју горку пилулу. Добили су бољи пут до среског центра Јагодине. Тај пут пролази јужно од Лукара, код чије се механе наишло на неке старе (римске?) зидине, и код Драгоцвета излази на крагујевачки пут. Радикалска влада је изишла у сусрет жељи Рековчана; данас је као срез успостављен стари Левач, изузев оног дела око Трстеника, а седиште среза је Рековац, са 1280 становника у 217 домова.

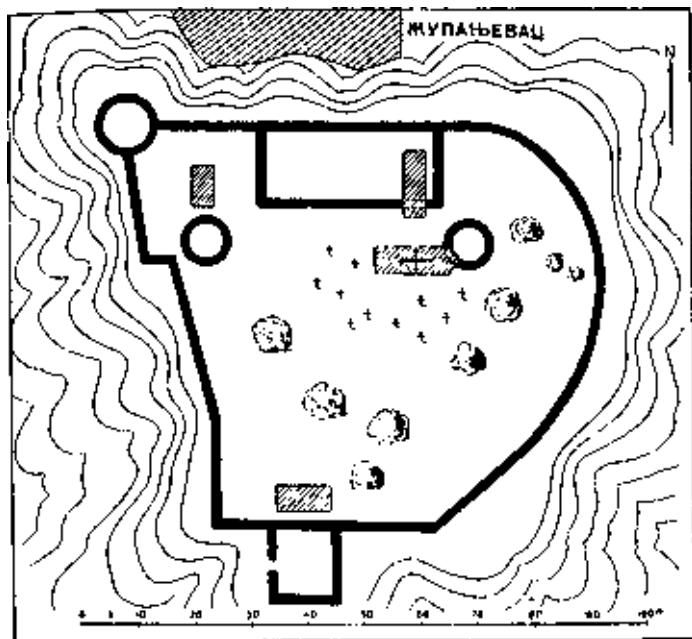
Међу виђенијим људима које је мој долазак привукао у хан био је

и чича Стојиљко Потковац, човек који је раније као ковач видео многа места и »све зна«. Он ми је додељен као водич за археолошки излет који сам имао у плану за наредни дан. Рано ујутру стигли смо у Комаране, на чијем »старом гробљу«, како извештава Милићевић, има 300 надгробних плоча дугих до 3 m, под којима почивају »оклопници«. Да није заводљиво додао »врло лепо изрезаних«, што ме је навело на претпоставку да су у питању заветни каменови или бар »богумилски стећци«, тријумф мога водича који »све зна« био би непотпун. »Па зар вам нисам рекао да ћете видети само обичне каменове!« — И збиља, били су то обични, дубоко у земљу утонули или још усправни надгробни каменови, али их никад длето није дотакло, без натписа, без амблема, какви се у Србији, поред свих путева, могу видети на хиљаде. Господин Милићевић врло ретко наводи имена својих сарадника - попова, учитеља итд., којих има на стотине; ко ли му је овде могао дати овако погрешне податке? На срећу, за ово ново сазнање о вредности његових саопштења кад су у питању археолошки налази, обештећен сам још истог дана једним открићем значајним за римску и средњовековну српску епоху ове области, и то на месту које се у *Србији* не помиње, али је мени било драгоцену за потпуније утврђивање трасе римског пута од Крагујевца ка Морави. Преко врло бреговитог терена, сличног грузанском на другој страни Гледићких планина, јахали смо преко Богаљинаца — где су сељаци већ били запослени око сушења шљива - ка 1,5 km јужнијем Жупањевцу, такође окруженом великим шљивицима. Сеоска црква Св. пророка Илије, која стоји на оштро омеђеној заравни, саграђена је 1851. на темељима једне старије. Судећи по називу места, мислио сам прво да су дебели зидови око ње остаци неког старог српског жупанског двора. Међутим, ближим испитивањем откривен је један значајан римски кастел са необичном основом, упадљиво сличном основи Хаџи-бегове куле код Хутова у Херцеговини⁵, о којој сам опширно писао у својим *Römische Studien* (стр. 148 и даље), где сам дао и њен план.

Према народном предању, у овом граду је живео неки жупан Никола, о коме су ми многе безвредне измишљотине причали сељаци који су крчили терен од корова и жбуња да бих могао да снимим основу грађевине. Да је ова тврђава, разорена у доба сеобе народа, била у средњем веку бар делимично обновљена и настањена, потврђују надгробне плоче нађене у њеном источном делу, које су биле украшене дугим мачевима, крстовима итд. и чија је техника израде била углавном виша него код богумилских споменика о којима је било речи, па је, према томе, вероватно и друштвени ранг покопаних био такође виши. Ако је тај град збиља припадао неком »жупану Николи«, онда би то, с обзиром на све околности, могао да буде онај о коме налазимо нека

⁴ *Србија*, 181.

⁵ »Гласник«, св. II, Сарајево 1889.

ЖУПАЊЕВАЦ,
план кастела.

обавештења код Даничића.⁶ Према иовељама које он наводи, овај Никола је био брат »царице« Милице, који је 1369. поседовао жупу »Витаљину« (данашњи Конавли, италијански Canale) и који се 1395. помиње са својом обудовелом сестром Милицом и њеним сином деспотом Стефаном Лазаревићем. То би могло да значи да је Никола после несрећне битке на Косову пољу (1389) прешао у данашњу Србију, која је била остала његовој сестри, и да је тамо своје седиште имао у »Жупањевац-граду«, који су Турци разорили продирући даље у следећем веку. У источном делу дворишта замка Жупањевчани већ дуже времена сахрањују своје мртве, а недавно су (1851) подигли тамо и цркву, посвећену пророку Илији, чији сабор прослављају у дашчаним колибама испод дивног јаворовог дрвећа.

Са богатих и бурних збивања око овог римског кастела мештани, који су се били заинтересовали за моја истраживања, скренуше пажњу на југозападну »Градину«, са чије се главице, високе 852 m, отвара широк видик - на север преко Јагодине, на југ до Копаоника, на исток до Ртња и на југоисток до Крушевца. Овални бедем нашао сам толико разорен да сам једва некако утврдио његове размере (највећа ширина око 120 корака и највећа дужина 160 корака). У високој гомили отпадака на јужној страни нашао сам античке кровне плоче, остатке

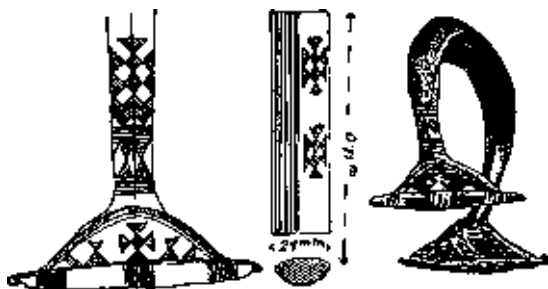
⁶ Рјечник из књижевних старина српских, II, 160.

урни, један новчић и, после дубљег копања, комад ливеног гвожђа дуг 2 метра. Из југозападних усека, дубоко испод нас, допирале су весела песма и свирка; пратиоци су ми објаснили да тамо пастири чувају стоку манастира Каленића, удаљеног од нас свега сат хода. То ме је подсетило да је Милићевић негде узгред поменуо »град« жупана Николе на неком брду код овог манастира. Међутим, ја верујем да сам доказао да је, ако је историјски жупан Никола уопште боравио у овом крају, његов град стајао, као што и народ претпоставља, доле код Жупањевца, на некадашњем римском кастелу. А какву је сврху имао овај? Извесно, никакву другу већ да заједно с поменутиим утврђењима код Сугубине, Чепина и других, чини безбедним пут који је преко источних обронака Татарне повезивао јужне руднике на Копаонику са северним коповима на Руднику; део трасе тога пута види се и данас јасно код Дулена.

Кад смо стигли у Жупањевац, који лежи 480 m ниже, позвао ме је имућни мештанин Марко Јевдић на ручак у своју кућу. Она је пријатно изгледала — бело окречена, са црвеним кровом, окружена воћкама; у дворишту је његова љупка кћерка седела за разбојем и ткала; у кући ме је, у примитивно окреченој повеликој соби, изненадио сасвим *alla franca* постављен сто. За сваког госта убрус и по неколико тањира да би се мењали према јелима која жене буду износиле на сто. Овчије и пилеће месо, пита, сир и воће били су главна јела обилног и укусног обеда; млади домаћиниов зет Марко Минић неуморно је пунио чаше црним вином са јужних брежуљака код Сибнице. На моју здравицу, у којој сам одао признање старој српској гостољубивости коју сам нашао у овој кући и пожелео јој напредак, одговорио је домаћин у неколико лепо срочених реченица, завршивши жељом за срећан даљи ток мога путовања. С најпријатнијим осећањима растао сам се од Жупањевчана и по њиховој жељи скренуо сам мало заобилазним путем до једног усамљеног »биљега« који »нико не уме да прочита«; али уместо очекиваног римског споменика нашао сам само један старији надгробни камен с нешто искривљеним црквенословенским словима.

На 490 m високој заравни источно од Сиљевице, у једном младом храстовом шумарку, водич ми је показао сеоску цркву која подсећа на прве дане хришћанства: ограђена зидом високим једва један метар, од грубо тесаног али лепо сложеног камена, са полукружном апсидом у којој је један грубо тесани блок од црвеног пешчаника служио као олтарски сто. Приближавало се вече, а ми смо се пуне три четврти часа непрекидно спуштали низ бучан планински поток, који је покретао и једну воденицу. Често смо скакали с једне његове стрме обале на другу, док се најзад смирио у нешто већем манастирском потоку, на чијој се левој обали, у подножју једног брежуљка засађеног виноградом, налази некадашња манастирска а сада рековачка парохијска

⁷ Србија, 180.

СЕКУРИЋ, праисторијске нарукнице.

црква, саграђена вероватно на рушевинама неке старије. Мој »чича« донесе из оближње поповске куће једну воштану свећу и при њеној светлости разгледао сам бело окречену црквицу, саграђену 1809. са основом у облику крста, посвећену св. Николи, с малом куполом, олтарском и бочним апсидама, која свој веома посећени сабор слави на дан Св. Илије (2. августа). Нешто пре поноћи прешли смо с једне стрмените обале Дуленске реке на другу и кренули на коњима узбрдо, кад зачусмо глас нашег механџије Цинџарина: »Бога ми, чича-Стојиљко, ја сам већ помислио да си с господином негде залутао. Хвала Богу! Срећно ми дошли!«

По времену које са тмурним небом није обећавало ништа пријатно, кренули смо следећег јутра према чувеном манастиру Каленићу. Возили смо се ка југоистоку прилично добрим путем преко таласастог терена и преко два моста са по три камена стуба носача, на Дуленској и Жупањевачкој реци, које се код Драгошевца, на западној падини Лухора, спајају у импозантнији Лугомир. Десно од другог од ова два моста остали су за нама Пуљци и њихова североисточна висораван, звана Суваја. Прича се да је на њој некада било језеро, у коме је живело неко чудовиште, »аловити«, које је убијало све бикове у селу све док се није нашао један одважан момак који га је извукао из воде. Али отада се сушило све дрвеће околу, па отуда и назив Суваја. Од североисточног Секурића, код кога је 1884. нађено шест прекрасних бронзаних нарукница, богато украшених геометријским орнаментима, води споредан пут ка југоисточном Пајковцу на Каленићкој реци, где је живео јунак Никола Мандрда, који се надалеко прочуо својим подвизима за време устаничких борби у области Лухора. Био је најпре хајдук па га је Милош због његових успеха у борби против Турака именовао за сердара темњиће нахије. Истрпну и интересантну биографију овог смртног непријатеља Турака, рођеног у врањском округу, написао је и објавио Панта Срећковић.⁸

Код Белушића пут оштро завија на југозапад ка Лепојевићу, па се онда благом узбрдицом ка северозападу пење до Превешти (371 m),

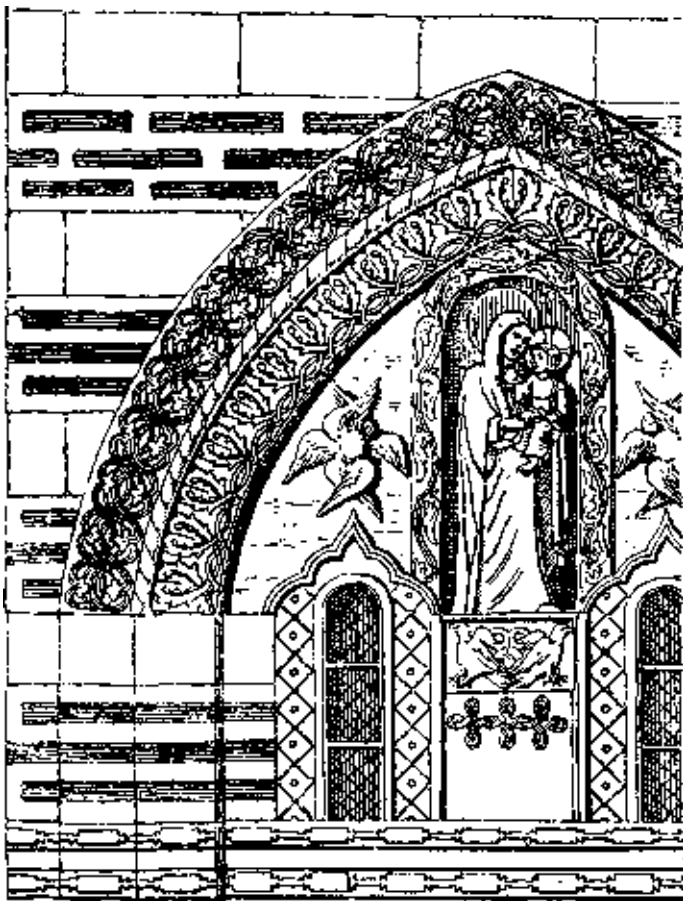
⁸»Гласник«, св. 55, 1884.

где се просто губи у великим наносима камена Гушевачке и Каленићке реке. Од друмског хана северно лежи она Калудра где су се калуђери, кад су 1809. преносили мошти Немањине из Студенице у Враћевшницу, одмарали у сенци великог храста, који се отада зове »краљево дрво« и народ га сматра за светињу. Кажу да је један сељак који се, упркос томе, усудио да одсече једну грану, оболео и одмах умро. Док су нам за време одмора у хану сељаци живо причали ту причу, ханџија је убацио једну слободоумнију примедбу, али се она сељацима очигледно није допала. Ја сам онда прешао на предање које је записао Милићевић и према коме је на једном оближњем брду стајао неки »град и варош још онда кад су доња села била под водом«.⁹ Сељаци рекоше да о томе нико ништа није чуо, али су много причали о старим зидинама на западном вису поред Гушевачке реке, где се често налазе новчићи, врхови стрела и окрњци грнчарије. Затим сам слушао о неком језеру које је лежало 60 метара изнад Превешти, на Поганцу удаљеном пола сата према југу; кажу да је захватало три хектара, било дубоко 35 m и да су се у њему ловили карашаи. Као што је познато, ова врста шарана се храни животињцама које живе у муљу, па можда и отуда потиче назив овог брда.

Наше даље путовање уз реку ка манастиру Каленић, који лежи на висини од 465 m, било је врло непријатно јер нам време није било наклоњено. Делимично сасвим пропао стари пут налазио се управо у реконструкцији, па смо по највећем пљуску целих пет километара ишли коритом потока пуног шљунка. И поред свих мука, запазио сам лепоту шуме која је почињала на граници манастирског имања и бујних, још свеже зелених пашњака. У једном северном кланцу видела се купа кречане, још једна мала окука и ево пред нама манастира Каленића, као урамљеног листопадним дрвећем које је одисало мирисом свежином. Сав прокисао и нимало расположен за церемонијални пријем, нисам одмах пошао у манастир, већ сам свратио у механу која се налазила пред главним улазом.

Поред романтичног положаја на месту где се спајају изворни краци Каленићке реке, сливајући се лепезасто са планинског венца високог 760-940 m, манастир има за свој велики углед у народу, који је раније био несумњиво још већи, да захвали своје оснивачу деспоту Стефану Лазаревићу и поштовању с којим се народ односи према његовој успомени. У погледу године оснивања подаци се колебају у распону од 1407. до 1423. године. Још је спорније извођење његовог имена од глагола »калити« (у смислу ослабити, пригушити сјај светлости каљењем). Прича се да је цар Лазар, док је са својим побожним сином са дивљењем посматрао велелепну новоградњу, склизнуо с коња кога је заслепило светлцање бакром покривених купола, и стога је саветовао да се овај метал, који на сунцу сувише блешти, замени неким

⁹ Србија, 180.

КАЛЕНИЋ, прозор с ликом Богородице.

тамнијим, каљеним покривачем. Према овом маштовитом етимолошком причању излази да је манастир Каленић завршен још пре Лазареве погибије на Косову (1389).

Кроз високу капију, испред које као стубови стоје два огромна платана, ушао сам у велико четвороугаоно манастирско двориште, чији југозападни угао заузима моћан звоник. На јужној страни стоји омања зграда за послугу, а на западној двоспратни конак чврсте дрвене конструкције (саграђен 1824). У средини се уздиже често пустошена, последњи пут 1845. обновљена црква Стефана Лазаревића, који је под тешким притиском Бајазита тражио свој спас у подизању верских задужбина.

Као Стефанов карактер према карактеру његова оца, тако се односи црква Каленића, посвећена Ваведуњу, према свом узору,

цркви Лазарици у Крушевцу. У завршној глави треће књиге овог дела, посвећеној српској уметности, обрадићу детаљније старије епохе архитектуре с њиховим посебним одликама. Али већ овде желим да подвучем да, иако се основе ових двеју цркава готово подударaju, по хармоничности спољних пропорција каленићко здање далеко заостаје за крушевачким. Већ нартекс је преширок и гломазан, куполни део је сувише масиван и недовољно развијен у висину да би се органски повезао са финије обликованом фасадом наоса. Још више смета несразмера између фасаде и тешког корпуса централне куполе, која се не може стављати на терет Раду Боровићу, наводном градитељу цркве. На другом месту (друга књига, глава четврта) већ сам указао на многе оријенталне елементе крушевачке цркве, а овде су они још чешћи, нагомилани, наметљиви и иду на штету стилске чистоте, којом се одликују неке грађевине старе Србије.

Али ако оставимо по страни ово строго критичко становиште, можемо рећи да и каленићка црква на својој спољашности има обиље занимљивих детаља. Међу овима истичем прозоре с преломљеним луковима који, додуше, нису у складу са лизенама повезаним кружним луковима, затим поједине украсне траке са дражесно комбинованим мрежастим и флоралним елементима, неке геометријски ефектно конструисане розете и рељеф Богородице с дететом на левој руци на јужној фасади изнад доњег прозора у нартексу, чиме се, пошто су рељефне фигуре веома ретке у земљама источних култова, и у Каленићу још једним, очигледним примером потврђује западњачки утицај на грађевине средњовековних српских владара, који сам већ 1862. доказао у свом делу *Serbiens byzantinische Monumente*. Живописно дејство зидних површина овде се, независно од наизменичних слојева зеленкастог пешчаника и по три реда опека одвојених четирма једнако дебелим слојевима малтера, појачава и разнобојношћу поља у рељефу израђеног орнаментa, као и самог овог орнаментa. И Богородичина одећа се јавља у плавој боји. Тешко је рећи да ли је ово бојење извршено још при самој градњи или при некој од каснијих рестаурација. Било би врло препоручљиво да се одстрани јарко црвена боја са покривке од поцинкованог лима, затим додата кулица изнад источног трансепта и, што највише смета, мала, бело окречена доградња уз стару западну фасаду; све то, изгледа, потиче од игумана (1847) и касније владике Јанићија, на чију ћу се рестаураторску ревност вратити кад буде било речи о Жичи.

Кад сам кроз главни портал, који је раније имао полукружни лук и над којим је на пољу једне нише приказано Ваведење св. Богородице, ушао у главни брод цркве, био сам изненађен наглашено оријенталним, богатим порталом нартекса. Колико је узак и низак сам улаз, толико је широка и висока орнаментика његова рама. Појединим својим мотивима, нарочито на десној и левој страни под равним довратком избоченим конзолним носачима, она подсећа на разиграну

декорацију арапских грађевина, па су, као и код ових, све површине украшене мрежастим орнаментима који се ритмично преплићу. Само је простор над вратима, са преломљеним луком и Спаситељем, уоквирен слободно обрађеним, готово античким флоралним орнаментом, који, полазећи од једног орла, потпуно покрива и полустубове. У трансепту висина свода није у сразмери са ширином. Од старијих фресака истакао бих цара Константина и царицу Јелену са златним крстом, лево од улаза (између њих се на прозорским пољима јављају светитељи са златним ореолима), и добро очувану слику ктитора. Слика његове мајке Милице је готово уништена, као и неке медаљонске слике и 1407. датирани натпис о оснивању, који је 1836. још био читљив. На стубовима између којих је причвршћен иконостас слике су рестауриране. Нови иконостас, крунисан високим, богато позлаћеним крстом, приказује Христа и четири апостола; пред њим стоје два канделабра од кованог гвожђа. У куполи са осам прозора виси, са двоглавим орлом на врху, шестокрак полијелеј, а над западним травејем још један. Над каменим подом уздиже се једном степеницом округли амвон, састављен од 17 камених плоча, у чијем се средишту налази кружно поље са крстом. Упркос бифорама и розетама, у главни простор цркве допире само слабо светло, а у олтарском простору са трифором влада тајновити полумрак, који сасвим пристаје уз његово једноставно уређење.

Богатство манастира у књигама и другим вредностима делом је расуто, делом потпуно уништено у честим пустошењима. Зато су у библиотеци, која данас има око 400 књига, само новија издања, а једно јеванђеље, које је раније високо цењено као рукопис из 1463. године, показало се при детаљнијем испитивању које је 1897. извршио руски славист Сперански као примерак књиге Божидара Вуковића. ° Ни међу сликама, већином портретима игумана, нема ниједне из времена пре 1814; исто тако из новијег времена потиче и оно мало крстова, олтарских сасуда, сребрних свећњака, путира итд.

О жалосној судбини Каленића за време турске владавине зна се да је 1600. био најтеже опустошен, па су га тек сто година касније обновили калуђери манастира Мораче. За време аустријске окупације (1718—1739) он је добио НОВ полет захваљујући помоћи царског капетана Млатишуме; међутим, његовог патриотски надахнутог игумана Василија Турци су касније погубили у недалеком Богдању; он почива на десној страни олтара цркве којој је посветио свој живот. И у време следећег турског рата (1788-1791) Каленић је био једно од упоришта Кочиног устанка. Коча му је поклонио једно звоно, али су зато Турци манастир запалили и разорили. Тек је Карађорђе 1806. почео његову делимичну обнову.

«

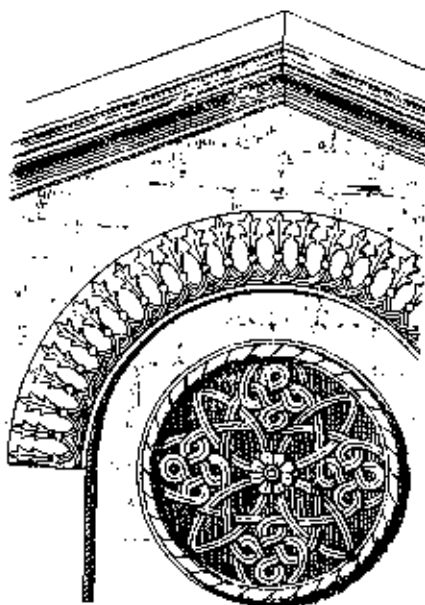
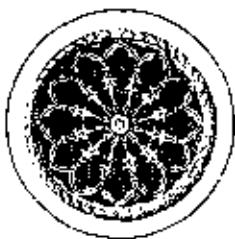
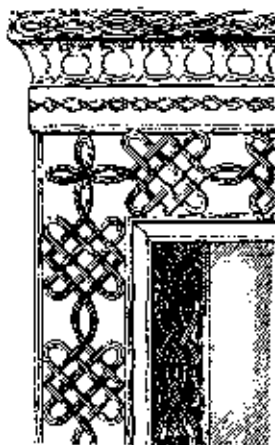
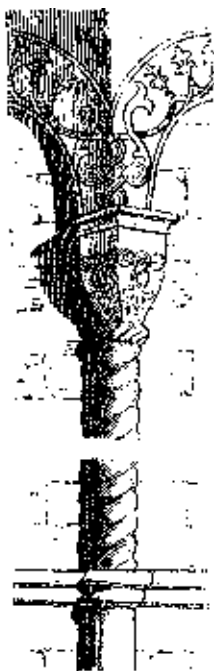
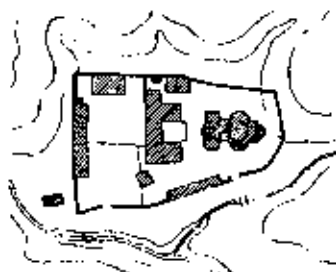
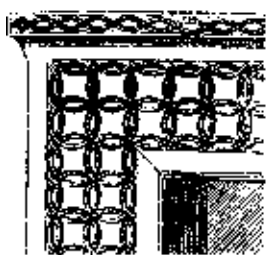
¹⁰ Милићевић, *Манастир Каленић*, Кр. с. ак., 48.

Као и на друга српска светилишта, просвећени део нације, па и многи сељаци, и данас гледају на Каленић с негодовањем због његових великих поседа, али је он на почетку устаничких борби, захваљујући доказаном радољубљу својих калуђера, уживао велик политички углед. Заштићени од ухођења, вођи устанка су ту, дубоко изоловани шумом, често одржавали своја саветовања и пре и за време устаничких година 1804-1815.

После срећног завршетка устаничких борби, углед Каленића је био толики да су 1815. мошти св. Стевана Првовенчаног из Срема пренесене у његову цркву, у којој су остале до преношења у »Царску лавру Студеницу« (1839). У Каленићу је извршено и измирење кнеза Милоша с његовом супругом Љубицом, која је ту, по савету његове браће Јована и Јеврема, измолила његов опроштај. Наљућеног кнеза су умиривали архимандрит Мелентије и игуман манастира Никоље, који су такође били присутни; посредовање је успело и сцена се завршила тиме што је кнегиња пољубила руку кнезу и својим деве-рима! - Велик удео у обнављању »Царске лавре Студенице« имао је од 1833. Каленић, под градитељски предузимљивим архимандритом Јани-ћијем. Унапређењу Каленића је касније знатно допринео и кнез Алек-сандар. У јуну 1844. манастир је био поприште и једног злочина, до кога су довеле политичке смутње: ту је убијен и у цркви сахрањен шабачки владика Максим.

Манастир Каленић, који свој сабор слави на дан Успења Богоро-дице (Велика Госпојина, 27. августа), важи као »царски манастир« и спада међу богатије манастире у Краљевини. Једна кнежевска »та-пија« од 8. децембра 1847. утврђује његов основни посад, који се досад није битно мењао. Тако је 1893. пописано: 33 хектара ораница и ливада за његових 80 оваца, 50 говеда, 90 свиња, 40 коза итд., 11 хектара воћњака и винограда, 184 хектара шуме, 2 воденице, 2 механе, 1 дућан и 7800 динара готовине. Игуман и четири калуђера газдују шумом веома мудро. Приходима од ње подмирују се порези. Има стогодишњих и старијих храстова, чија се просечна вредност проце-њује на 25 динара. Десет метара дуго стабло, без крошње, стаје на месту 16 динара, а отесано и доведено до моста у Белушићу 36 динара. Велике букве продају се столарима и за градњу воденица по цени од 16 динара. Манастирски управитељ се једино жалио што се сељаци из Прњавора Каленићког према манастирској шуми односе као према сопственој и што власти, упркос свим жалбама, показују мало спре-мности да их науче поштовању светиње манастирске својине: »Чак и многи срески капетан каже: „Па народ само узима оно што је у бољим временима манастирима дато на чување!“«

Желео сам да од Каленића до Љубостиње, која је удаљена 13 km и лежи 240 m ниже, пођем путем за који су ми рекли да је врло живописан, наиме преко седла између 882 m високог Смрдана и Ра-јинца. Међутим, киша која је лила без престанка толико је расквасила

ЉУБОСТИЊА, црква, план, архитектонски елементи.

често врло стрме шумске путеве да су ми саветовали да не идем туда. Инжењер Павловић се вратио на нови, директни пут од Лепојевића према Јагодини, а мој кочијаш је предложио да скратимо пут и да већ код Превешти скренемо на сеоски пут према Малој Сугубини. Љупка дрвена црква овог села, подигнута од лепо тесане грађе на старим темељима, слави свој сабор о Ускрсу. Код Лазаровца, који је остао на истоку и где су око 1866. нађене лепе праисторијске бронзане нарук-вице, сви висови су већ обрађени, а од 412 m високог Виљег кола јављају се између култура мањи, а иза Рујишника и већи храстови шумарци. Код повеликог села Медвеђе, које је себи допустило луксуз једног високог, црвено обојеног звоника на квадратном фундаменту, али којим би требало да се поноси мање него лепом школом коју похађа 90 дечака и неколико девојчица, пут је зашао у раскалању иловачу и постао очајан; био сам срећан што се терасасто спуштање ка Морави завршило без несреће. Само на једном кратком делу пута, већ при самој обали, појавили су се конгломерати и чвршће тле. Чак су се и воловска кола једва пробијала кроз густо блато код Богдања. На једној северној узвишици стоје тамо остаци слабо грађених зидова једне црквице, за коју народ верује да ју је подигао Југ-Богдан, отац славних девет Југовића, да би се у њој молио. Брдо под виновом лозом, вода која га одваја од села - све носи његово име. А име »проклете Јерине« опет се повезује с развалинама једног кастела који је штитио прелаз старог рудничког пута преко Мораве у долину Љубостињске реке. Возећи се према северу узводно дуж њеног искиданог корита, ускоро сам међу тамним крошњама дрвећа угледао светле куполе Љубостиње. На другој страни сучичког моста, на првом од њених улаза у сенци високих топола, срдачно ме је поздравио њен достојанствени архимандрит Венијамин Павићевић. Додељујући ми једну удобну просторију крај саме краљевске собе, он је уз уобичајену чашицу за добродошлицу рекао: »Задовољите се овим што нам је Бог дао!« Ретко где сам уживао у тако ненаметљивом, а ипак пуном пажње гостопримству као у тихом, повученом светилишту оца Венијамина из Горње Црнишаве.

Као Каленић, ни Љубостиња се не помиње ни у једној српској повељи. Само једно, али прилично поуздано предање тврди да га је за вечни помен цару Лазару, који је пао на Косову пољу, подигла царица Милица »из љубави« — и отуда име манастиру. Према другој верзији, кад је под именом калуђерице Јефимије^{1*} несрећна царица удова стигла, манастир је већ постојао, па је само повећала његову цркву, а њен оснивач је, како ми је рекао један старији калуђер, »свети краљ Милутин« (1276-1321). Према томе, непоуздане претпоставке ооснивању овог манастира, којим се још ниједан стручњак досад није озбиљно позабавио, крећу се у распону од целих сто година. Међутим,

^{1*} Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 1, 53.

Архимандрит манастира Љубостиње
Венијамин.

било да је оснивач Љубостиње краљ ММлутин или неки други од Немањића - а ако то није био цар Лазар, онда му је она послужила као узор за његову цркву у Крушевцу - сваки истраживач слободан од предрасуда ће већ на први поглед видети и ближим испитивањем наћи доказе да се она састоји од две различите, али срећно спојене грађевине. Првобитној цркви, са петостраном олтарском апсидом, сличним бочним апсидама и високом куполом на коцкастом постољу, прикључена је исто толико широка и висока доградња - која вероватно потиче од царице Милице - са куполом без прозора и са четири мале куле, које су, очигледно, додате тек за време последње рестаурације овог дела, који је био тешко оштећен за време Турака. На прагу портала западне фасаде првобитне грађевине уписан је као градитељ »протомајстор Боровић Раде«, опеван у многим народним песмама, чији је гроб епископ Никанор Ружић нашао 1893. код манастира Жупе у Црној Гори.¹²

Према причању игумана Венијамина, који одлично познаје прошлост Љубостиње, два предузимљива калуђера, поп Нићифор и Арсеније Стефановић, затекла су 1816. манастир сасвим опустошен. На травом обраслим рушевинама цркве, која је била без врата, прозора,

¹² »Старинар«, XI, 54 и даље.

купола и сводова, пасле су овце. Ови енергични људи су прво извршили најелементарније поправке цркве, а Арсеније, који је доцније именован за игумана, саградио је 1828. на темељима старог, само делимично очуваног, општежитија данашњи једноспратни велики конак. Масивни звоник и темељна рестаурација цркве дело су Јанићија Маћушића, игумана наклоњеног уметности, који је тамо дуго, до 1850. запошљавао многе италијанске градитеље. Они су, мој саговорник их је и сам видео на послу, не нарушавајући општи изглед манастира, дали обновљеној цркви, па чак и неким њеним старијим деловима, свој национални печат, који искусан археолог без тешкоћа открива. Као неприкладни, пали су ми у очи: знатно повишење тамбура изнад прозорских лукова, новоотворени улази на бочним апсидама, хоризонталне акротеријске траке готово потпуно обновљених поткровних венаца, мала розета на западном тимпанону с изразитим тролучним троуглом и готичким обликовањем орнаментa, чија темељна различитост од доње велике крушевачке розете, према којој је рађена, пада одмах у очи; даље, доцније уклесани врхови у кружним луковима старих прозора - да би били слични новима с преломљеним луковима. Накнадну градњу целог горњег дела Миличине цркве одају, и без конструктивно потпуно безначајне четири мале куле, строже изведени венци и тордиране колонете на тамбуру куполе, као што се има утисак да су и сви допунски делови, прозорски стубови итд. технички брижљивије рађени. Моје скице неких детаља јасно илуструју ове разлике. О техници грађења старијих делова цркве не бих говорио и због тога што су зидови обновљени и у самом широком соклу од пешчара и што су, све до црвено обојеног поцинкованог лима на крову, покривени жутом, дебелим премазом који цркви потпуно одузима драж достојанствене старине.

У унутрашњости нешто упрошћене, готово квадратне доградње пажњу ми је привукао нарочито богато украшени портал Рада Боровића, према коме је, изгледа, урађен и спољни, новији главни улаз. Широки оквир врата и јаче избочени венац носе, по узору на крушевачку цркву, богату мрежасту и флоралну декорацију; на тимпану је приказана Богородица са дететом и два анђела. И на једној и на другој страни извучена су по три лука, под којима се на левој страни још виде остаци *al fresco* сликаних светитеља. Испод трећег лука приметио сам једна мала врата и са стране у зиду неколико узлазних степеника као у кулама. Да ли су они водили ка неком звоннику старије градње који је нестао под доградњом коју је додала царица Милица, остаје неразјашњено, јер ближе испитивање нисам могао да извршим без скела. Бело обојен, врло модерног изгледа саркофаг побожне владарке стоји у југозападном углу, а на делимично уништеним фрескама на западном зиду су, поред њене фигуре у природној величини и у конвенционалној владарској одори, приказани кнез Лазар, Стефан Лазаревић и још неки светитељи. Други камени саркофаг, са рељефним украсом, стоји уз

јужни зид; њега су отворили и нађена су три скелета неких припадника династије Немањића (?).

Ступивши преко прага на коме се далматински градитељ Раде овековечио, спазио сам десно у једном дограђеном испусту са нишом на јужном зиду ковчег са белом мермерном плочом уграђеном у малтер и са натписом: а се лежи Стефан, кес. Угљеше син¹³. Сматра се да је то гробница сина оног деспота Угљеше који је 1371. са својим братом Вукашином пао на Марици у Бугарској; кад буде речи о Врању, вратићемо се на овог Стефана Угљешу. Утисак трансепта, изведеног у лепим пропорцијама, квари нови иконостас, који покрива оба источна пиластра. Као и у апсиди, овде је сачувано неколико фресака, на којима су приказани и светитељи Симеон, Сава, Теодор и др. Међу великим каменим подним плочама стоји уграђен округли амвон са двоглавим орлом. Целокупно унутрашње уређење је модерно, као и часна трпеза; нарочиту пажњу привлачи четворокраки полијелеј, који виси на три ланца у куполи.

Око цркве, на простору засађеном воћкама, налази се стара чесма и већи број гробница из различитих времена, али без значајнијих натписа. Да ли је необично јак доњи део звоника са разнобојним прозорима и вратима припадао старом манастирском утврђењу, остаје отворено питање. Осмоугаону високу троспратну конструкцију Италијани су извели тако несавесно да се она већ опасно накривила и да је од три звона, изливена 1842, могло горе бити остављено само једно. Један од тих градитеља извајао је, ваљда у доколици, једног медведа постављеног поред степеншта звоника; помињем га ради тога да неком списатељски расположеном туристу не би био представљен као »антички медвед«. Љубостињска река и Сучица, које се спајају на јужној страни испод манастира, представљају неку врсту заштитног рова испуњеног водом око бедема са пушкарницама на који се наслањају економске зграде. У целини, ово место са остацима старих кула између 592 m високе Татарне на западу, чије име подсећа на најезду Татара, и Сучичке косе на истоку, даје утисак да је ту у старо време стајао кастел, који је са поменутиим грабовачким и трећим, чији су трагови сачувани у великим крушицима код Доњег Дубича, штитио пут који је преко Камиџора (625 m) водио у Жупањевац на северу; Раваница, Крушевац, Манасија и друге манастири старе Србије стајали су такође у средишту окруженом тврђавама.

Блиске везе несрећне царице Милице с овим манастиром и чињевица да он чува и гроб ове, у песмама много слављене владарке, која је под тешким притиском турске надмоћи још покушавала да сачува државну независност Србије, много су допринеле проширењу манастирског поседа, који данас, истина, није онако велик као у време кад је »љубостињских људи« (манастирских подложника) било чак и код

¹³ Даничић, *Рјечник*, III, 348.

Ливоча на Биначкој Морави.¹⁴ Стално увећавање и даље знатних добара Љубостиње много је допринело и томе да су се игуману Арсенију, високо заслужном за њено обнављање, нашли ваљани следбеници и да смене на овом утицајном положају нису биле честе, што је иначе рак-рана већине српских манастира. На жалост, често судо игуманског достојанства долазили млади и расипни људи, који су, често и без знања конзисторије, обарали шуме и упуштали се и у друге сумњиве послове више ради тога да би се обогатили они сами или њихови рођаци него да би унапредили поверена им добра.

Од 1877. на челу манастира је архимандрит Венијамин, човек беспрекорна морала, образован, вичан пословима, који ревно чува интересе манастира. И поред тога што се жали да су дажбине велике, он је са своја два јеромонаха приходе »царског манастира«, који је раније водио бригу о душама 7300 житеља из десет насеља, увећао толико да је, упркос годишњим расходима од 8000 динара, дао под камату готовину од преко 18000 динара. Од непокретних добара манастир је 1888. поседовао: 76 хектара ораница и ливада, 12 хектара воћњака и винограда, 1800 хектара шуме и шљивика (који дају по 1000 метарских центи рода, што већином иде у ракију), 8 воденица, 2 механе и, уз то, лепа стада оваца, велик живинарник (с изванредним примерцима ћурана) итд. Љубостиња слави свој сабор 14. августа, на дан Архиђакона Стефана, кад се народ из уже и шире околине окупља око гостопримљивог манастира.

Пун најлепших утисака, али по времену да се горе замислити не може - снег је падао од раног јутра непрекидно, а хладан ветар дувао са североистока - наставио сам 20. октобра путовање ка Морави. Распонски мост који је преко ње водио у Трстеник напола су порушиле санте леда на Божић 1887, па су дуге расправе о томе по ком би систему требало градити нови мост свеле везу двеју обала на једну примитивну скелу, недовољну већ и при средњем водостају да се превезе сав народ који суботом нагрне у град; а при високом водостају, какав је управо био наступио, превожени су само пешаци. Створио се прави метеж, од кола пуних људи и натоварених најразличитијим производима; коњаници огрнути црвеним кабаницама са капуљачама и стока разне врсте тискали су се, без заклона од кише која није престајала, у гомиле из којих су се чуле жалбе и псовке због узалуд преваљеног пута и претрпљене штете. После безуспешних покушаја да се некако пребацим на другу обалу, одлучио сам да продужим левом обалом до понтонског моста код Јасике. Донде нема више од тридесет километара, али се стално ишло раскаљаном иловачом дилувијалне обалске терасе, тако да смо одмицали веома тешко и споро.

У Великој Дренови, окруженој огромним шљивицима, застали смо да се одморе коњи; то време сам искористио да погледам школу,

¹⁴ Даничић, *Рјечник*, II, 37.

која постоји још од 1839, и НОВ парни млин, који успешно конкурише љубостињским воденицама. У следећој Белој Води има више дућана, а у југоисточном Кукљину су ме, мало ниже поред реке, изненадиле неке лепе, уредне куће, чврсто грађене воденице и марљиво обрађене баште. Поред десет осталих, 1895. су и ова два места, у интересу њихових становника који су упућени на Крушевац, одвојена од темнићког среза моравског округа, али је тиме била погођена северна среска варошица Варварин. Она се налази на ушћу Каленићке реке у Мораву и већ 1824. је саградила цркву посвећену Успењу Богородице, а 1896. је у 279 домова имала 1840 душа. За време устаничких борби Руси и Срби су 1804. на њеним шанчевима победили јаке турске снаге, пошто су претходно били заузели јужни мостобран код Јасике (друга књига, глава IV). Још 6 km, и стигосмо и до овог места. На срећу, још је радио тамошњи понтонски мост, који је касније пренесен у Трстеник, а уместо њега изграђен НОВ, распонски, са 18 отвора. Један од четворице понтоњера је наредио да сиђемо с кола и да се коњи полако воде по коловозу од брвана који није имао никакве ограде са стране; тек кад смо стигли на другу обалу могли смо ми и наш кочијаш поново сести у кола. Без поговора сам се потчинио овој строгој процедури предострожности, и одмах потом с радошћу угледах на 3,5 km удаљеној јужној узвисини добро познату белу цркву старог царског града, у коме сам очекивао дуго жељене вести из завичаја.

Плодну равницу, која ме је још одвајала од циља, просто смо прелетели путем правим као стрела. Пријатан утисак изазвала је код мене упадљива промена коју сам запазио на Крушевцу; само је политички остао исти: и на изборима 1903. остао је веран својој радикалској традицији. Читалац ће о његовом старом и данашњем изгледу бити ближе обавештен у другој књизи овога дела. Због зиме која је рано почела, овде сам 1888. прекинуо своје путовање. Снегом покривени врхови Јухора, које сам кратко време пре тога обишао идући од југа према северу, подсећали су ме, док сам возом путовао за Београд, на цело моје путовање које је текло по унапред утврђеном плану и обогатило моја знања, и које ћу, надам се, 1889. наставити даље према југу-

СКРАЋЕНИЦЕ

чешће наведених дела у *Напоменама*

- Археолошка налазишта* М. Гарашанин - Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.
- Археолошки споменици* *Археолошки споменици и налазишта у Србнји*, Београд 1953-1956.
- Археолошко благо Ђердапа* . . . *Археолошко благо Ђердапа*, Народни музеј, каталог изложбе, Београд 1978.
- Гарашанин, Д., *Каталог метала* Д. Гарашанин, *Каталог метала*. Праисторија I, Народни музеј, Београд 1955.
- Гарашанин, М., *Праисторија Србије* М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973.
- Глас СКА Глас Српске краљевске академије, Београд.
- Glasnik muzeja KiM Glasnik muzeja Kosova i Metohije, Pristina.
- Годишњак МГБ Годишњак Музеја града Београда, Београд.
- Годишњак СКА Годишњак Српске краљевске академије, Београд.
- Зборник НМ Зборник Народног музеја, Београд.
- Зборник ФФ Зборник Филозофског факултета, Београд.
- ИЧ Историски часопис, Београд.
- IMS Inscriptions de la Mesie Superieure, Beograd.
- Jahreshefte Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien, Wien.
- Kanic, *Römische Studien* F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892.
- Јанковић, Ђ., *Подунавски део области Аквиса* Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и VII веку*, Београд 1981.
- Limes I* *Limes u Jugoslaviji I* (Zbornik radova sa simposijuma o limesu 1960), Beograd 1961.
- Moscy, A., *Moesia Superior* A. Möscy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest-Amsterdam 1970.
- Pasalic, E., *Anticka naselja i komunikacije* E. Pasalic, *Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- Rad JAZU Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.

томе: В.Петковић, *Српски споменици XVI-XVIII века*, Старинар, н. с., VI, 1911, 177-186; Д. Ранковић, *Манастир Никољеу Овчарско-кабларској клисури*, Градац 2, Чачак 1964, 32-56.

- 209 Уп.: Д. Поповић, *Манастир Ваведење*, Чачански зборник, IV, Чачак 1973, 25-38.
- 210 Манастир Св. Тројице, судећи по историјским сведочанствима и архитектонским особеностима, заснован је и обновљен крајем XVI века (М. Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, Рашка баштина, I, Краљево 1975, 81-94).
- 211 На територији данашњег Чачка постојало је веће римско насеље, што показују остаци великих терми које су откривене у центру града.
- 212 Уп.: В.Петковић, *Преглед црквених споменика*, Београд 1950, 72.
- 213 На подручју Драгачева, код села Марковице и Негришора, налази се већи број праисторијских некропола са тумулима. Највећи број ових тумула данас је уништен. На основу археолошких налаза из неколико истражених тумула претпоставља се да су све ове некрополе формиране током раног бронзаног доба (М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, I, 254-261).
- 214 Каниц мисли на проф. Симу Тројановића и на Јована Цвијића.
- 215 Е. Пашалић сматра да *Argentaria* није назив одређеног места, већ назив рударског подручја у североисточној Босни (Е. Pasalic, *Anticka naselja i komunikacije*, 48-49).
- 216 У селу Градини делимично је истражено римско насеље Домавија, које је имало најпре ранг муниципија, а потом колоније. Овде се налазило седиште рударске управе и целог рударског дистрикта (*Argentaria*). У рушевинама курије и купатила откривен је већи број натписа на којима се помињу значајне личности, а међу њима и један прокуратор панонских и далматских рудника. На основу бројних археолошких налаза може се закључити да је Домавија доживела процват средином III века. Између 1958. и 1962. год. испитане су и некрополе Домавије, и то јужне, дуж путева Градина—Сасе и Градина—Сребрница, и северне некрополе, у правцу пута Градина—Бјеловац. О резултатима нових археолошких истраживања вид. опширније: М. Vaum - D. Srejovic, *Clanci i grada*, III, 1959, 23 и даље; Исти, *Clanci i grada*, IV, 1960, 3 и даље; D. Srejovic, *Clanci i grada*, V, 1961-62, 7 и даље; Е. Pasalic, *Anticka naselja i komunikacije*, 73.
- 217 Античко насеље у Скеланима, чији антички назив није познат, било је значајан привредни и стратегијски центар у Подрињу; ту се вероватно налазио прелаз преко Дрине. Населње је било уређено као градска самоуправни општина. Из Скелана и околине потиче и већи број римских натписа (Е. Pasalic, *Anticka naselja i komunikacije*, 74).
- 218 О цркви манастира Раче, посебно о њеној архитектури уп.: *Археолошки споменици*, I. *Западна Србија*, 1953, 70-76.
- 219 Каницово писање да је у Србији било »мало цркава још и 1890« није тачно. Још је 1804. песник првог устанка Гаврило Ковачевић навео податке о броју порушених и »појућих« цркава и манастира у београдском пашалуку. Њих је овде, без ужичке и соколске нахије, било 156 »отворених«, према 278 порушених, углавном у последње време пред устанак. Вид.: Стојан Новаковић, *Устанак на дахије 1804*, Београд 1904, 201.
- 220 У Биоски и Вруцима нађен је већи број римских натписа. На локалитету Гробњанско брдо у Биоски откривен је жртвеник од кречњака, а на локалитету Металска заветни споменик. На гробљу у Вруцима налазила се профилисана ара, а недалеко од манастира Рујна - римски надгробни споменик. О овим споменицима вид.: Е. Ladek - А. Premerstein - N. Vulic, *Jahreshefte*, IV, 1901, Sp. 159-162; Н. Вулић, *Споменик САН*, XLVII, Београд 1909, 187-188.

- 221 Манастир Ариље је задужбина краља Драгутина, као што је наслућивао Ф.Канич. Ктиторски портрети представљају краља Милутина, ктитора краља Драгутина и његову супругу Кателину. Фреске нису из XVI-XVII века, као што је мислио Канич, већ из 1296. године, а дело су сликара из Солуна. Уп.: *Н. Л. Окунев, Ариље, паматник србскога искуства XII в^ка*, Seminarium Kondakovianum, VIII, Praha 1936, 221-254; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1965, 72-73.
- 222 О овој знаменитој цркви вид.: Милка Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 1982.
- 223 Помишља се да би црква манастира Клисуре, посвећена св. Арханђелима, позната и као Добрички манастир, могла да буде подигнута у XIII веку. Сигурно је једино да је преправљана у знатнијој мери у XVIII столећу. М. Протић, *Добрички манастир Св. арханђела у Морачкој клисури*, Битољ 1939; Рашка баштина, I, Краљево 1975, 316-317.
- 224 У околини Ариља нађен је већи број римских споменика, и то на локалитетима који се налазе на већим узвишењима, а сви носе назив Градина. Подаци које наводе Канич и остали аутори који су писали о овим споменицима нису довољно прецизни, тако да је локализовање ових градина неизвесно. Римски муниципијум Cel већина аутора локализује код Ивањице, мада постоји и мишљење да се ово насеље налазило код Краљева. Назив муниципија Cel разрешава се као Municipium Cel(egeogum), према племену Celegeri (Ф. Папазоглу, Зборник ФФ, 1957, 114 и даље; А. Моску, *Moesia Superior*, 27).
- 225 Није ли у питању хајдук Никола Јевђевић, не Јевтовић? — О социјално-политичкој појави хајдучије, која је толико импресионирала Каница, вид. за новије време: Стеван Игњић, *Ужице и околна 1862—1914*, Титово Ужице 1967, 115—136. — За почетни период изградње српске државе, у доба кнеза Милоша, о хајдучији вид.: Мих. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909, 318-327.
- 226 О народски названом јаворском рату, у ствари првом српско-турском рату 1876. год. на југозападном фронту, вид.: Мита Петровић, *Ратне белешке*, књ. I, Чачак 1955.
- 227 О великом народном покрету за ослобођење од турске власти у широј области Полимља вид. студију: Вукоман Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878. године*, Титово Ужице 1968.
- 228 У устанку 1875. српски манастири у крајевима старе Рашке били су турским трупама и, нарочито, муслиманском башибозуку посебан циљ пљачке и разарања. Велики манастири Бања (код Прибоја) и Милешева (код Пријепоља) страдали су и пре ових догађаја, нарочито од времена првог српског устанка 1804. год. О страдањима манастира Бање, једног од народних црквених и националних центара, вид.: Мирјана Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 18-26.
- 229 Мисли се на потпуковника Катанића, не Колинића.
- 230 Албанска дринска област; мисли се на крајеве Белог Дрима у пећком санцаку.
- 231 Црква Придворица, задужбина непознатог ктитора, иако делимично рестаурирана, својим стилским ознакама упућује да је настала средином XIII века (В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина, I, Краљево 1975, 33^7).
- 232 Римско насеље у Радмиловићу имало је, чини се, заиста импресивне размере. Археолошка истраживања, која је у овом селу вршио Народни музеј у Крагујевцу 1980. године, показала су да се фрагменти римске керамике и грађевински материјал налазе расути на површини од око 40 хектара; те године је истражена и већа грађевина (22 x 22 m) која се на основу нађених бронзаних предмета, новца и керамике може датовати у раздобље II-IV века.

- 233 Борачка црква, посвећена *арханђелу* Михаилу, обновљена је током друге четвртине XVI века, а живописана 1553. године трудом протопопа Јована, као што и Каниц пише. Зидне слике знатних вредности делимично су очуване. Уп.: *Археолошки споменици*, II. *Централна Србија*, 1956, 155—156.
- 234 Праисторијско оружје, нађено код тврђаве у Борчу, у ствари је бронзана секира из бронзаног доба (Д. Гарашанин, *Каталог метала*, 53; М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, I, 386-388).
- 235 Младен Миловановић је погинуо на Златибору 1823. год. као противник кнеза Милоша.
- 236 По предању, црква потиче из времена краља Драгутина, али по натпису се зна поуздано само за једну обнову средином XVI века (*Археолошки споменици*, II. *Централна Србија*, 1956, 141-142).
- 237 Бронзани предмети које помиње Каниц нађени су у селу Жировници, и то у једној керамичкој посуди. Овај налаз је првобитно садржавао девет наочарастих фибула, једну спирално увијену наруквицу, две фрагментоване огрлице, две бронзане фалере и један предмет од бронзе и гвожђа, можда скиптар. Ови предмети могу се датовати у рану фазу гвозденог доба, око 800. год. пре н. е. (М. Гарашанин, *Праисторија Србије*, II, 485-487).
- 238 На подручју Светозарева налази се неколико праисторијских локалитета. У Буковчу су откривене керамичке посуде и камене алатке које потичу из старијег неолита (старчевачка култура, око 5000-4500 год. пре н.е.). На периферији Светозарева откривена су насеља из бронзаног и гвозденог доба. О овим праисторијским налазиштима вид. опширније: М. Стојић, *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља*, Завичајни музеј Светозарева, 1982.
- 239 Јошаница је основана крајем XIV века. Њен ктитор није познат. Недавним конзерваторским радовима цркви је враћен првобитан изглед и откривене су драгоцене фреске из око 1400. године. Уп.: П. Пајкић - Р. Прокић - Р. Николић, *Манастир Јошаница*, Саопштења, IX, Београд 1970, 117-143; Д. Дачић, *Манастир Јошаница*, Богословље, XXX, св. 1-2, Београд 1971, 133-171.
- 240 Треба: Таса Харачлија.
- 241 Наруквице из Секурића припадају добро познатом типу шакастих гривни, тзв. јухорском типу (вид. коментар уз страну 295).
- 242 Ктитор манастира Каленића није деспот Стефан Лазаревић, као што пише Каниц, већ властелин Богдан, протовестијар на деспотовом двору. Ктитор је насликан уз деспота Стефана Лазаревића са члановима породице. Црква је подигнута почетком XV столећа, а фреске изузетних вредности довршене су 1413. год. (В. Петковић — Ж. Татић, *Манастир Каленић*, Београд 1926; П. Поповић — В. Петковић, *Старо Назоричино - Псача - Каленић*, Београд 1933, 68-87).
- 243 Манастир Каленић је имао велику улогу у национално-политичком животу српског народа у Србији. У београдском пашалуку, са манастирима Раваницом и Рачом, сматрао се најпознатијом задужином српских краљева из раздобља Немањића у доба првог и другог српског устанка. Његов значај у новије време огледа се и у томе што је у манастиру већ 1820. године била отворена и школа.
- 244 Бронзане наруквице нађене код Лазаревца припадају јухорском типу гривни (вид. коментар уз страну 295).
- 245 Љубостињу је подигла кнегиња Милица, жена кнеза Лазара, у годинама пред косовски бој 1389. Краљ Милутин свакако није њен ктитор, као што се Каниц двоуми. Остаци зидних слика у цркви потичу из 1402-1405. год. (А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1955, 235, 237; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 97, 223-224.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА И ЕТНИКА*

- Абди-паша, турски заповедник Београда, по-
том румелијски беглербег 33
- Абдул-Ахмед, турски султан в. Абдулхамид
- Абдул-паша, турски командант 584
- Абдула Марко (Теодоровић), барјактар у I и
II устанку, оборкнез пожаревачке нахије
168
- Абдулхамид I, турски султан (1774-1789)
475, 618
- Авакум, архимандрит ман. Боговађе 444
- Авакумовић Јован, председник владе 321,
324, 326
- Авари, народ 18, 158, 186
- Август в. Октавијан
- Авраносовић Али-бег, заповедник одреда
акинџија (пљачкашких чета) 21
- Аврамовић Димитрије, српски сликар, кари-
катуриста, писац, истраживач 60
- Аврамовић Јоца, окружни инжењер шабачки
431
- Аганлија, дахија 342
- Алавантић Раде, практикант Београд. цари-
нарнице 363, 364
- Адонис, сиријско божанство 520
- Албанци 8, 49, 104, 109, 390, 456, 457, 566,
582, 590
- Албрехт, надвојвода 318
- Александар Велики, македон. краљ 31, 155,
230
- Александар I, руски цар (1801-1825) 342
- Александар II, руски цар (1825-1881) 393
- Александар Карађорђевић, кнез Србије
(1842-1858) 15, 39, 46, 60, 68, 79, 92, 111,
121-122, 174, 238, 262, 300, 309, 323,
324, 326, 328, 331, 334, 340, 362, 434,
443, 451, 469, 470, 477, 493, 602, 617, 631
- Александар Обреновић V, краљ Србије
(1889-1903) 7-8, 15, 50, 61, 62, 69-73,
79, 92, 99, 100, 121, 124, 154, 170'
319-322, 326, 331, 335, 337, 363, 493,
513, 522
- Алексије Јевремовић, игуман ман. Вољавче
475
- Али-бег, из Ђуприје 237
- Али-бег, турски јунак (из предања) 136, 167
- Али-бег, турски командант 137
- Али-бег, сераскер турске војске на Јухору
1815. год. 296
- Али-Бегзаде Мехмед-ага из Зворника 424
- Али Низани-беј, султанов представник 115
- Али-паша из Зворника, турски заповедник
на Мишару 362
- Али Риза-паша, последњи турски заповедник
беофадске тврђаве 47
- Али-Хафис, последњи турски судија у Ужицу
509
- Алил Хаџић в. Чавић Алил
- Алимпић Милева, жена генерала Алимпића,
добротворка 369
- Алимпић Ранко, генерал српске војске,
проф. и управитељ Војне академије 82,
369, 372, 406-410, 416
- Алкеста, жена краља Адмета 151, 152
- Алтомановић Никола, српски великаш 450,
500
- Ана Комнина, списатељка, кћи византијског
цара Алексија I 187
- Анастасијевић Миша, велетрговац и добро-
твор, познат као капетан Миша и мајор
Миша 57, 96, 99
- Андоновић Јеврем, начелник округа ваљев-
ског 438
- Андрејевић, пројектант и мецена 308, 321
- Андрејевићи, браћа, београдски банкари 65